YASHOVIJAYA JAINA GRANTHAMALA [41]

THE ABHIDHANACHINTAMANI.

OF

Kalikala Sarvagna shri Hemachandracharya

(with his own notes)

EDITED

Under the benign influence and patronage of

SHASTRA VISHARAD JAINACHARYA

SHREE VIJAYA DHARMA SURI

BY

His Holiness most devoted servants

Nyayatirtha & Vyakarantirtha Shravak Pandit

HARGOVINDAS.

AND

Nyayatirtha & Vyakarantirtha Shravak Pandit

BEHECHARDAS.

PUBLISHED BY

NATHALAL LAXMICHAND VAKIL,

Printed By

Purushotamdas Gigabhai Panchbhaya,

Proprietor of the Vidya Vijaya Press, Bhavnagar

VEER ERA 2441

Price 3 12 0

अर्हम् ।

श्रीविजयधर्मसूरिभ्यो नमः ।

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितः—

अभिधानचिन्तामणिः ।

धर्मतीर्थकृतां वाचं नत्वा तत्त्वाभिधायिनीम् ।
स्वोपज्ञनाममालाया विवृतिं विदधाम्यहम् ॥ १ ॥
श्रेयोऽर्थमयमारम्भः किं तत्रात्मविकत्थनैः ? ।
परात्मनिन्दास्तोत्रे हि नाद्रियन्ते मनीषिणः ॥ २ ॥
प्रामाण्यं वासुकेर्व्याडेर्व्युत्पत्तिर्धनपालतः ।
प्रपञ्चश्च वाचस्पतिप्रभृतेरिह लक्ष्यताम् ॥ ३ ॥

तत्रायमादिश्लोकः—

प्रणिपत्यार्हतः सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनः ।
रूढयौगिकमिश्राणां नाम्नां मालां तनोम्यहम् ॥ १ ॥

प्रणिपत्यार्हतइति मङ्गलार्थम् । मङ्गलं चाविघ्नेन शास्त्रस्य समाप्त्यर्थम् । सिद्धं प्रतिष्ठां प्राप्तं साङ्गं शब्दानुशासनं यस्येति कर्तृविशेषणम् । अङ्गानि लिङ्गधातुपारायणादीनि । एतावता च शब्दानुशासनेन सहास्या एककर्तृकत्वमाह । एककर्तृकत्वख्यापनं चान्योन्यसंवादात्प्रतीतिदार्ढ्योपदर्शनार्थम् । शब्दानुशासनस्य च कीर्तनं तदधीनः सर्वविद्यानां प्रकर्ष इति प्रदर्शनार्थम् । यदाह—

'वक्तृत्वं च कवित्वं च विद्वत्तायाः फलं विदुः ।
शब्दज्ञानादृते तन्न द्वयमप्युपपद्यते' ॥ १ ॥

रूढादीनां नाम्नां शब्दानां मालाममिधानचिन्तामणिनाम्नीं तनोमि । अहमिति कर्तृनिर्देशः ॥ १ ॥

तत्र रूढान् शब्दान् व्याचष्टे—

व्युत्पत्तिरहिताः शब्दा रूढा आखण्डलादयः ।

प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वर्थवर्जिता व्युत्पत्तिरहिताः । शब्दा इत्यनुवाद्यनिर्देशः । रूढा इति विधेयपदम् । आखण्डलादय इत्युदाहरणम् । नह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागेन

भूमाश्चेति

इतिशब्द प्रकाराय । तन भूपादयोऽपि ॥

कविरूढ्या ज्ञेयोदाहरणावली ।

कवीना रूढि परम्परायाता प्रसिद्धिस्तया न तु कविरूढ्यतिक्रमेण । यथा 'कपाली' इत्यादौ सत्यपि स्वस्वामिभावसबन्धे 'कपाली' इति मत्वर्थीयान्त एव भवति, न तु 'कपालपाल , कपालधन , कपालभुक्, कपालनेता, कपालपति ' इत्यादि ।

जन्यजनकभावसबन्धे यथा–

जन्यात् कृत्-कर्तृ-सृद्-स्रष्टृ-विधातृ-कर-सू समा ॥५॥
जनकाद् योनि-ज रुह-जन्म भू सूत्यणादय ।

जन्यात्कार्यात्परे कृदादयस्तद्वतां जनकाना कारणाना नाम आहु ॥ यथा– विश्वकृत्, विश्वकर्ता विश्वसृद्, विश्वस्रष्टा, विश्वविधाता, विश्वकर , विश्वसू ब्रह्मा । तस्य हि विश्व जन्यमिति रूढि ॥ समशब्द आद्यर्थ । तेन–'विश्वकारक , विश्वजनक ' इत्याद्यपि ॥ कविरूढ्येत्येव । नहि यथा चित्रकृदुच्यते तथा चित्रसू इति ॥५॥ तथा जनकात् परे योन्यादय शब्दास्तद्वता कारणवतां कार्याणा नाम आहु ॥ यथा–आत्मयोनि , आत्मज , आत्मरुह , आत्मजन्मा, आत्मभू , आत्मसूति , ब्रह्मा ॥ तस्य ह्यात्मा कारणमिति रूढि ॥ वक्ष्यमाणस्यादिशब्दस्याभिसबन्धात् सभवादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ अणादयस्तु–भृगोरपत्य भार्गव । दितेरपत्य दैत्य । वात्स्यस्यापत्य वात्स्यायन इत्यादि ॥ अत्रापि हि भार्गवादीना भृग्वादयो जनका इति रूढि ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि–आत्मयोनिवत् 'आत्मजनक , आत्मकारक ' इति भवति ॥

धार्यधारकभावसम्बन्धे यथा—

धार्याद् ध्वजा-ऽस्त्र पाण्य ङ्क-मौलि भूषण भृन्निभा ॥ ६ ॥
शालि शेखर मत्वर्थ-मालि भर्तृ-धरा अपि ॥

धार्यवाचकात्परे ध्वजादयो धरान्ता धारकस्य नाम आहु ॥ यथा–वृषध्वज , शूलास्त्र , पिनाकपाणि वृषाङ्क चन्द्रमौलि शशिभूषण , शूलभृत् । निभग्रहणात्तत्सदृशा वृषकेतन–शूलायुध–वृषलक्ष्म–चन्द्रशिरस्–चन्द्राभरणादयो गृह्यन्ते ॥६॥ तथा– पिनाकशाली शशिशेखर शूली, पिनाकमाली । पिनाक मल्ते धारयतीति कृत्वा पिनाकभर्ता गङ्गाधर ॥ कविरूढ्या इत्येव । तेन सत्यपि धार्यधारकसबन्धे न सर्वेभ्यो धार्येभ्यो ध्वजाद्या शब्दा प्रयोज्या । नहि भवति वृषध्वजवत् शूलध्वज शूलास्त्रवत् चन्द्रास्त्र पिनाकपाणिवत् अहिपाणि वृषाङ्कवत् चन्द्राङ्क चन्द्रमौलिवत् गङ्गा

व्युत्पत्तिरस्ति। आदिशब्दात् मण्डपादय ॥ यद्यपि 'नाम च धातुजम्' इति शाक‌टायनमतेन रूढा अपि व्युत्पत्तिमाज, तथापि वर्णानुपूर्वीविज्ञानमात्रप्रयोजना तेषां व्युत्पत्ति, न पुनरन्वयायप्रवृत्तौ कारणमिति रूढा अव्युत्पन्ना एव ॥

यौगिकान् शब्दान् व्याचष्टे-

योगोऽन्वय स तु गुणक्रियासम्बन्धसभव ॥ २ ॥

शब्दाना परस्परमर्थानुगमनमन्वय स योग । स पुनर्योगो गुणात्, क्रियाय सम्बन्धाच्च भवति। गुणो नीलपीतादि । क्रिया करोत्यादिका। सबन्धो वक्ष्यमाण तेभ्य सभवो यस्य योगस्य स तथा ॥ २ ॥

गुणक्रियासबन्धसम्भवयोगेन यौगिकानामुदाहरणम्-

गुणतो नीलकण्ठाद्या क्रियात स्रष्टृसन्निभा ।

गुणतो गुणनिबन्धनो येषा योगस्ते शब्दा नीलकण्ठाद्या । नील कण्ठोऽस्य इ गुणप्राधान्यान्नीलकण्ठ शकर । आदिशब्दात् शितिकण्ठ कालकण्ठ इत्यादि ॥ सख्या पि गुण एव इति त्रिलोचन । तेन-पञ्चबाण षण्मुख अष्टश्रवा दशग्रीव इत्या सगृहीतम् ॥ क्रियात क्रियानिबन्धनो योगो येषा ते स्रष्टृप्रभृतय । सृजति इ सर्जनप्राधान्यात् स्रष्टा ब्रह्मा । एव धाता इत्यादय ॥

सम्बन्ध व्याचष्टे-

स्वस्वामित्वादिसम्बन्धस्तत्राहुर्नाम तद्वताम् ॥ ३ ॥
स्वात् पाल धन-भुग् नेतृ पति-मत्वर्थकादय ।

स्वम् आत्मीयम्, स्वामी यस्तत्र प्रभविष्णु तयोर्भाव स्वस्वामित्वम् । तदा सबन्ध । आदिशब्दाज्जन्यजनकभावादिपरिग्रह । तत्र स्वस्वामिभावसबन्धे पा दय शब्दा स्वात्परे नियोजिता तद्वता स्वामिना नाम आहु ॥३॥ मत्वर्थक इति मतुस्तद्धित । तस्यार्थोऽस्त्यर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थेन सह देवदत्तादे सम्बन्ध । तदाघ वा तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतु '॥७।२।१॥ इति मतुप्रत्ययविधानात् । मतोर यस्य स मत्वर्थकस्तद्धितो मतुना समानार्थ इत्यर्थ । स च इन्णिकादि । मत्वर्था भिचारान्मतुरपि । आदिशब्दात्पादयोऽपि । 'तत्राहुर्नाम तद्वताम्' इति उत्त त्वप्यनुवर्त्तनीयम् ॥

क्रमेणोदाहरणान्याह-

भूपालो भूधनो भूभुग् भूनेता भूपतिस्तथा ॥ ४ ॥

१ निदान इत्यपि पाठ । २ -अन्वयोऽर्थ इत्यपि पाठ ।

याधान् वाच्यवाचिन शब्दात्परे गामिप्रभृतय तद्वतां वाह्यवतां वाहयितॄणां नाम
हु ॥ यथा-वृषगामी, वृषयान, वृषासन, शम्भु ॥ तस्य हि वृषो यानम् इति
॥ आदिशब्दाद् वृषवाहन इत्यादयोऽपि ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति
-'नरवाहन कुबेर' तथा 'नरगामी, नरयान' इत्यादि ॥

ज्ञातेयसबन्धे यथा—

ज्ञाते स्वसृ-दुहित्रा-ऽत्मजा ऽग्रजा-ऽवरजा-ऽदय ॥ ९ ॥

ज्ञाति स्वजन, तद्वाचिन शब्दात्परे स्वस्रादयस्तद्वतां ज्ञातेयवतां ज्ञातीनां नाम
हु । स्वस्रादीनां च ज्ञातिविशेषवाचित्वात् ज्ञातिविशेषादेव प्रयोगो यथा—यमस्वसा
ना । हिमवद्दुहिता गौरी । चन्द्रात्मजो बुध । गदाग्रज इन्द्रावरजश्च विष्णु ।
दयो हि यमुनादीनां भ्रात्रादिज्ञातय इति रूढि ॥ आदिशब्दात्सोदरादयो
न्ते । यथा-कालिन्दीसोदरो यम । 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति यथा-
ना यमस्वसा, तथा शनिस्वसापि ॥ ९ ॥

आश्रयाश्रयिभावसबन्धे यथा—

आश्रयात् सद्मपर्याय-शय-वासि सदा ऽदय ।

आश्रयो निवास तद्वाचिन शब्दात् परे सद्मपर्याया शयवासिसदादयश्च तद्वतां
म आश्रयवतां आश्रितानां नाम आहु ॥ यथा—द्युसद्मान, द्युसदना, दिवौकस ।
वशब्दो वृत्तावकारान्तोऽप्यस्तीति । द्युवसतय दिवाश्रया, द्युशया, द्युवासिन,
द देवा ॥ द्यौ स्वर्ग, स च तेषामाश्रय इति रूढि । 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि
ति यथा द्युसद्मानो देवा, तथा भूमिसद्मानो मनुष्या इति ।

वध्यवधकभावसम्बन्धे यथा-

वध्याद् भिद् द्वेपि जिद्-घाति ध्रुग-ऽरि-ध्वासि शासना ॥१०॥
अप्य-ऽन्तकारि दमन दर्पच्छित् मथना ऽदय ।

वध्यो घात्य तद्वाचिन शब्दात्परे भिदादय अन्तकार्यादयोऽपि तद्वता वध
ना नाम आहु ॥ यथा—पुरभित्, पुरद्वेपी पुरजित् पुरघाती, पुरध्रुक्,
रारि, पुरध्वसी पुरशासन, ॥ १० ॥ पुरान्तकारी, पुरदमन, पुरदर्पच्छित्,
रमथन शिव ॥ तस्य हि पुरो वध्य ' इति रूढि ॥ आदिशब्दात्-पुरदारी पुरनि
न्ता, पुरकेतु पुरहा पुरसूदन, पुरान्तक पुरजयीति । वध्य इति वधार्हमानेऽपि ।
न—कालियदमन कालियारि कालियशासन विष्णु । इत्यादयोऽपि गृह्यन्ते ॥
कविरूढ्या' इत्येव । तेन कालियदमनादिवत् कालियघाती इति न भवति ॥

मौलि , शशिभूषणवत् शूलभूषण , शूलशालिवत् चन्द्रशाली, चन्द्रशेखरवत् गङ्गाशे खर , शूलिवत् शूलवान् , पिनाकमालिवत् सर्पमाली, पिनाकभर्तृवत् चन्द्रभर्त गङ्गाधरवत् चन्द्रधर , इति ॥

भोज्यभोजकभावसबन्धे यथा—

भोज्याद् भुग ऽन्धो व्रत लिट् पायि पा-ऽशा ऽशनादय ॥ ७

भोज्य भक्ष्य तद्वाचिन शब्दात्परे भुगादय शब्दास्तद्वता भोज्यवतो भोक्तृ नाम आहु ॥ यथा–अमृतभुज , अमृतान्धस , अमृतव्रता , अमृतलिह , अमृतप यिन , अमृतपा , अमृताशा , अमृताशना , देवा । 'तेषा ह्यमृत भोज्यम्' । इ रूढि ॥ आदिशब्दस्तत्समानार्थभोजनादिशब्दपरिग्रहाय ॥ कविरूढ्या' इत्येव। न यथा अमृतभुज , तथा अमृतवल्भा इति भवति ॥ ७ ॥

पतिकलत्रभावसंबन्धे यथा—

पत्यु कान्ता प्रियतमा वधू-प्रणयिनी निभा ।
कलत्राद् वर रमण-प्रणयी श प्रियादय ॥ ८ ॥

पतिवरयिता तद्वाचकात् शब्दात् कान्तादिसदृशा शब्दा तद्वतीना पतिमती भार्याणा नाम आहु ॥ यथा–शिवकान्ता, शिवप्रियतमा शिववधू शिवप्रणयिनी गौरी ॥ तस्या हि शिव पति इति रूढि ॥ निभग्रहणाद्रमणी वल्लभा प्रिया प्रभृत गृह्यन्ते ॥ कविरूढ्या इत्येव । नहि भवति यथा शिवकान्ता तथा शिवपरिग्रह इति तथा–कलत्रवाचिन शब्दात्परे वरादय शब्दास्तद्वता कलत्रवता वरयितृणा न आहु ॥ यथा–गौरीवर , गौरीरमण गौरीप्रणयी गौरीश गौरीप्रिय शिव तस्य हि गौरा कलत्रम्' इति रूढि ॥ आदिशब्दात् तत्समानार्था पत्यादयो गृह्यन्ते 'कविरूढ्या इत्येव ॥ नहि भवति यथा गौरीवर शिव तथा गङ्गावर इति ॥८॥

सख्यु सम्बन्धे यथा—

सख्यु सखिसमा

सखिवाचकात् शब्दात् परे सखिसमानार्था तद्वता सख्यवता नाम आहु यथा–श्रीकण्ठस्य सखा श्रीकण्ठसख कुबेर । मधुसख काम । समग्रहणात् सुहृ दयो गृह्यन्ते ॥ कविरूढ्या इत्येव । नहि भवति यथा–श्रीकण्ठसखो धनद तथ धनदसम श्रीकण्ठ इति ॥

वाह्यवाहकभावसम्बन्धे यथा–

वाह्याद् गामि याना ऽसनादय ।

त्रिनेत्रपञ्चेपुसप्तपलाशादिपु योजयेत् ।

त्रि-पञ्च-सप्तादिस्थाने अयुग्-विपम-शब्दौ त्रिनेत्रादिपदेपु योजनीयौ। यथा-त्रैनत्र, अयुड्नेत्र, विपमनेत्रश्च शम्भु ॥ पञ्चेपु, अयुगिपु, विपमेपुश्च काम । सप्तपलाश, अयुक्पलाश, विपमपलाशश्च सप्तपर्ण ॥ उभयत्रादिशब्दात् त्रिशक्ति अयुक्शक्ति, विपमशक्तिश्च शम्भु ॥ १५ ॥ एव त्र्यक्ष-पञ्चबाण-सप्तच्छदादिष्वपि ॥

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

गुणशब्दो विरोध्यर्थ नञादिरितरोत्तर ॥ १६ ॥
अभिधत्ते यथा कृष्ण स्यादसित सितेतर ।

गुणवाची शब्दो नञ्पूर्व इतरशब्दोत्तरश्च विरोधिनमर्थमभिधत्ते ॥१६॥ यथा-असित, सितेतरश्च कृष्ण ॥ एवम्-अकृश, कृशेतरश्च स्थूल इत्यादि ॥

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

वार्ध्यादिपु पदे पूर्वे वडवाग्न्यादिपूत्तरे ॥ १७ ॥
द्वयेऽपि भूभृदाद्येपु पर्यायपरिवर्तनम् ।

वार्ध्यादिपु शब्देपु पूर्वस्मिन्नेव पदे पर्यायस्य परिवर्तन भवति ॥ यथा-वार्धि, जलधि, तोयधि ॥ आदिशब्दग्रहणात् जलद, तोयद नीरद इत्यादि ॥ वडवाग्न्यादिपु शब्देपु उत्तरस्मिन्नेव पदे पर्यायस्य परिवर्तन भवति। यथा-वडवाग्नि, वडवानल, वडवावह्नि ॥ आदिशब्दात् सरोजम्, सरोरुहम्, इत्यादि ॥ १७ ॥ भूभृदाद्येपु शब्देपु द्वयेऽपि पूर्वत्र उत्तरत्र च पदे पर्यायस्य परिवर्तनम् ॥ यथा-भूभृत् उर्वीभृत्, भूधर, उर्वीधर ॥ आद्यशब्दात् सुरपतिदेवराज इत्यादय ॥

एव परावृत्तिसहा योगात् स्युरिति यौगिका ॥ १८ ॥

एवमिति—पूर्वत्र उत्तरत्र उभयत्र च पदे परावृत्तिं पर्यायपरिवर्त्तन सहन्ते क्षमन्ते परावृत्तिसहा वार्ध्यादय शब्दा योगाद् अन्वयाद् भवेयु इति यौगिका ॥१८॥

मिश्रा पुन परावृत्त्यसहा गीर्वाणसन्निभा ।
प्रवक्ष्यन्तेऽत्र

गीर्वाणादय शब्दा पूर्वत्र उत्तरत्र उभयत्र पदे पर्यायपरावृत्तिमसहमाना मिश्रा

१ यागा इत्यपि पाठ ।

उक्ता स्वस्वामित्वादय सबन्धभेदा । ते च यथा भिन्नदन्याश्रयाम्यैकस्मा धमा अपि भवन्ति इति दर्शयितुमाह—

विवक्षितो हि सम्बन्ध एकतोऽपि पदाचत ॥ ११ ॥
प्राक्प्रदर्शितसबन्धिशब्दा योज्या यथोचितम् ।

विवक्षानिबन्धनो हि सबन्ध , तत एकस्मादपि वृषादे सबन्धिपदाद् परे स न्धान्तरनिबन्धना वाहनादय शब्दा यथोचित प्रयुज्यन्ते ॥

एतदेवाह—

दृश्यते खलु वाह्यत्वे वृषस्य वृषवाहन ॥ १२ ॥
स्वत्वे पुनर्वृषपतिर्धार्यत्वे वृषलाञ्छन ।
अंशोर्धार्यत्वेंऽशुमाली स्वत्वेंऽशुपतिरंशुमान् ॥ १३ ॥
वध्यत्वेऽहेरहिरिपुर्भोज्यत्वे चाहिभुक् शिखी ।

वाह्यवाहकभावसबन्धविवक्षाया यथा— वृषवाहनो रुद्र ' इति भवति ॥१२॥ त स्वस्वामिभावसबन्धविवक्षाया वृषपति ॥ धार्यधारकभावसबन्धविवक्षाया च 'वृष ञ्छन इत्यपि ॥ तथा-धार्यधारकभावसबन्धविवक्षाया यथा- अंशुमाली रवि भवति । तथा स्वस्वामिभावसबन्धविवक्षाया अंशुपति अंशुमान् इत्यपि ॥१ तथा-वध्यवधकभावसंबन्धे यथा- अहिरिपुमयूर । तथा-भोज्यभोजकभा बन्धे 'अहिभुक्' इत्यपि भवति ॥

सबन्धनिबन्धना व्युत्पत्तिमुक्त्वा व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

चिह्नैर्व्यक्तैर्भवेद्व्यक्तेर्जातिशब्दोऽपि वाचक ॥ १४ ॥
तथाह्यगस्तिपूता दिग् दक्षिणाशा निगद्यते ।

चिह्नैर्विशेषणैर्व्यक्तैर्नि सदेहैर्जात्यभिधायकोऽपि शब्दो व्यक्तेर्वाचको भवे व्यक्तेर्नामता यातीत्यर्थ ॥ १४ ॥ तथाहीत्यादिनोदाहरणमाह-अगस्तिना ऋषि शेषेण पूता स्वस्थित्या पवित्रिता इति व्यक्त चिह्नम् । तेन चिह्नितो दिक् जातिशब्दो दक्षिणाशाया व्यक्तेरभिधायी भवति ॥ एव सप्तर्षिपूता दिक् उत्तरा 'अत्रेर्नयनसमुत्थ ज्योतिश्चन्द्र ' इत्यादयोऽपि ॥

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

अयुग् विषमशब्दौ त्रि-पञ्च-सप्तादिवाचकौ ॥ १५ ॥

घ्राणानि, चत्वारि तान्येव चक्षु सहितानि, इन्द्रियाणि येषां ते तथा ॥ ततो द्वीन्द्रिया कृम्यादय, त्रीन्द्रिया पिपीलकादय, चतुरिन्द्रिया दृतादय ॥ २१ ॥ पञ्च स्पर्शनादीनि श्रोत्रसहितानि इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रिया । ते च त्रिविधा — स्थलचरा, खचरा, अम्बुचराश्च । तत्र स्थलचरा इभाद्या, खचरा केकिप्रभृतय, अम्बुचरा मत्स्याद्या' ॥ देवा नरा नारकाश्च पञ्चेन्द्रिया एव । न तु तिर्यञ्च इव एकद्वित्रिचतुरिन्द्रिया अपि ॥२२॥ पञ्चमे काण्डे नारका साङ्गा ॥ षष्ठे काण्डे साधारणा सामान्यवाचिन ॥ अव्ययाश्च अत्रेति षष्ठ एव काण्डे प्रस्तोष्यन्ते प्रैक्ष्यन्ते इति ॥

त्वन्ताथादी न पूर्वगौ ॥ २३ ॥

तुशब्दोऽन्ते यस्यासौ त्वन्त, अथशब्द आदिर्यस्यासावथादिश्च शब्द पूर्वं न गच्छति । अग्रिमेण सबध्यते, इत्यर्थ ॥ न्यायसिद्ध चैतत् । तुना पूर्वस्माद्विशेषद्योतनात् । अथशब्देन चाथान्तरारम्भात् । यथा—

'स्यादनन्तजिदनन्त सुविधिस्तु पुष्पदन्त' इति,

'मुक्तिर्मोक्षोऽपवर्गोऽथ मुमुक्षु श्रमणो यति' इति भ्रान्तिस्थानविषये चैतत् इति ॥ २३ ॥

अर्हन् जिन पारगतस्त्रिकालवित्क्षीणाष्टकर्मा परमेष्ठ्यधीश्वर ।
शभु स्वयम्भूर्भगवान् जगत्प्रभुस्तीर्थङ्करस्तीर्थकरो जिनेश्वर ॥२४॥
स्याद्वाद्यभयदसार्वा सर्वज्ञ सर्वदर्शिकेवलिनौ ।
देवाधिदेवबोधिदपुरुषोत्तमवीतरागाप्ता ॥ २५ ॥

चतुस्त्रिंशतमतिशयान् सुरेन्द्रादिकृतां पूजा चार्हतीत्यर्हन् "सुगृद्विषार्ह सत्रिशत्रुस्तुत्ये ॥५।२।२६॥ इत्यतृप्रत्यय अरिहननात् रजोहननात् रहस्याभावाचेति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ जयति रागद्वेषमोहान् इति जिन "जीणृशीदीबुध्यविमीभ्य कित्' ॥ (उणा—२६१) ॥ इति न ॥ २ ॥ ससारस्य प्रयोजनजातस्य वा पार पर्यन्त गत पारगत ॥ ३ ॥ त्रीन् कालान् वेत्ति त्रिकालवित् ॥ ४ ॥ क्षीणानि अष्टौ ज्ञानावरणीयादीनि कर्माणि अस्य क्षीणाष्टकर्मा ॥ ५ ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी ' परमात्स्थ कित्" ॥ (उणा—९२५) ॥ इति इनि प्रत्यये भीरुष्ठानादित्वात् षत्व सप्तम्या अलुप् च ॥६॥ जगता अधीष्टे इत्येवशीलोऽधीश्वर स्थेशभासपिसकसो वर' ॥५।२।८१॥ इति वर ॥७॥ श शाश्वतसुख तत्र भवति शम्भु ॥८॥ ' शसस्वयविप्राद् भुवो ड्व ॥५।२।८४॥ इति ड्व स्वयमात्मना तथाभव्यत्वादिसामग्रीपरिपाकात् न तु परोपदेशात् भवति स्वयम्भू ॥९॥ भगो जगदैश्वर्यं ज्ञान वास्त्यस्य भगवान्

१ प्रवादयन्ते इत्यपि पाठ

योगयुक्ता रुढिमन्तश्च अत्राभिधानचिन्तामणौ नाममालाया प्रवक्ष्यन्ते ॥ सभिभ ग्रहणात् दशरथ कृतान्त प्रभृतय ॥

लिङ्ग तु ज्ञेय लिङ्गानुशासनात् ॥ १९ ॥

लिङ्गमिति पुलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग नपुसकलिङ्ग मिश्रलिङ्ग च अस्मदुपज्ञलिङ्गानुशासनात् ज्ञेय निर्णेतव्यम् । अत एव अस्माभिरमरकोशाद्यभिधानमालास्विवाऽत्र लिङ्गनिणयो नोक्त ॥ इह तु विनेयजनानुग्रहार्थे सन्दिग्धलिङ्गानां नानालिङ्गाना च शब्दानां लिङ्गनिणयो वक्ष्यते ॥ १९ ॥

इह हि 'मुक्तगति, देवगति, मनुष्यगति, तिर्यग्गति, नारकगति' इति जीवाना पञ्च गतयो भवन्ति । तद्भेदात् जीवा अपि । 'मुक्ता, देवा, मनुष्या, तिर्यञ्च, नारकाश्च' इति पञ्चधा भवन्ति । ततोऽभिधास्यमानरूढयौगिकमिश्रशब्द विभागमुक्त्वा प्रथमादिकाण्डेष्वभिधास्यमानमुक्तादिनामक्रमनिर्देशमाह—

देवाधिदेवा प्रथमे काण्डे देवा द्वितीयके ।
नरास्तृतीये तिर्यञ्चस्तुर्ये एकेन्द्रियादय ॥ २० ॥
एकेद्रियाः पृथिव्यम्बुतेजोवायुमहीरुह ।
कृमिपीलकलताद्या स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रिया ॥ २१ ॥
पञ्चेद्रियाश्चेभकेकिमत्स्याद्या स्थलगाम्बुगा ।
पञ्चेन्द्रिया एव देवा नरा नैरयिका अपि ॥ २२ ॥
नारका पञ्चमे साङ्गा षष्ठे साधारणा स्फुटम् ।
प्रस्तोप्यन्तेऽव्ययाश्चात्र

देवाधिदेवा अर्हन्तो वर्तमानातीतानागता । तद्वाचका शब्दा अपि देवाधिदेवा वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात् ॥ एव वक्ष्यमाणदेवादिष्वपि योज्यम् ॥ साङ्गा इति सर्वत्र सबध्यते ॥ तत प्रथमे काण्डे गणधराद्यैः सह देवाधिदेवा सवप्राधान्यात् ॥ द्वितीये काण्डे देवा साङ्गा ॥ तृतीये काण्डे मनुष्या साङ्गा । चतुर्थे तिर्यञ्च साङ्गा ॥ ते च एकेन्द्रियादय ॥ २० ॥ तत्र एक स्पर्शन इन्द्रिय येषा ते एकेन्द्रिया पृथ्वीकायादय पञ्च ॥ तत्र पृथ्वीकायोऽनेकविध –शुद्ध-पृथ्वीशर्करावालुकादि । अप्कायो हिमादि । तेज कायोऽङ्गारादि । वायुकाय उत्कलिकादि । वनस्पतिश्चाय शैवलादि । द्वे स्पर्शन–रसने, त्रीणि स्पर्शनरस

१ नर इत्यपि पाठ ।

मन्यते देवेन्द्रादिभिरिलभिनन्दन भुज्यादित्वादनट्, यद्वा गर्भात्प्रभृत्येव अभीक्ष्ण शक्रेणाभिनन्दनाद् अभिनन्दन ॥ ४ ॥ शोभना मतिरस्य सुमति, यद्वा गर्भस्थे जनन्या सुनिश्चिता मतिरभूदिति सुमति ॥ ५ ॥ निष्पङ्कतामङ्गीकृत्य पद्मस्येव प्रभाऽस्य पद्मप्रभ, यद्वा पद्मशयनदोहदो मातुर्देवतया पूरित इति पद्मवर्णश्च भगवानिति वा पद्मप्रभ ॥६॥२६॥ शोभनौ पार्श्वावस्य सुपार्श्व यद्वा गर्भस्थे भगवति जनन्यपि सुपार्श्वाभूदिति सुपार्श्व ॥ ७ ॥ चन्द्रस्येव प्रभा ज्योत्स्ना सौम्यलेश्या विशेषोऽस्य चन्द्रप्रभ, तथा गर्भस्थे देव्या चन्द्रपानदोहदोऽभूदिति चन्द्रप्रभ ॥८॥ शोभनो विधिर्विधानमस्य सुविधि, यद्वा गर्भस्थे भगवति जनन्यप्येवमिति सुविधि ॥ ९ ॥ सकलसत्त्वसन्तापहरणात् शीतल, तथा गर्भस्थे भगवति पितु पूर्वोत्पन्नाचिकित्स्यपित्तदाहो जननीकरस्पर्शादुपशान्त इति शीतल ॥ १० ॥ श्रेयासावसावस्य श्रेयास पृषोदरादित्वात्, यद्वा गर्भस्थेऽस्मिन् केनाप्यनाक्रान्त पूर्वदेवताधिष्ठितशय्या जनन्याक्रान्तेति श्रेयो जातमिति श्रेयास ॥ ११ ॥ वसुपूज्यनृपतेरय वासुपूज्य, यद्वा गर्भस्थेऽस्मिन् वसु हिरण्य तेन वासवो राजकुल पूजितवानिति वसवो देवविशेषास्तेषा पूज्यो वा वसुपूज्य प्रज्ञादणि वासुपूज्य ॥१२॥ विगतो मलोऽस्य विमलज्ञानादियोगाद्वा विमल, यद्वा गर्भस्थे मातुर्मतिस्तनुश्च विमला जातेति विमल ॥ १३ ॥ न विद्यते गुणानामन्तोऽस्य अनन्त, अनन्तजिदेकदेशो वा अनन्त भीमो भीमसेन इति न्यायात् स चासौ तीर्थकृच्च अनन्त तीर्थकृत् ॥१४॥२७॥ दुर्गतौ प्रपतन्त सत्त्वसङ्घात धारयति धर्म, तथा गर्भस्थे जननी दानादिधर्मपरा जातेति धर्म ॥ १५ ॥ शान्तियोगात् तदात्मकत्वात् तत्कर्तृत्वाद्वाय शान्ति तथा गर्भस्थे पूर्वोत्पन्नाऽशिवशान्तिरभूत् इति शान्ति ॥१६॥ कु पृथ्वी तस्या स्थितवानिति कुन्थु पृषोदरादित्वात् तथा गर्भस्थे भगवति जननी रत्नाना कुन्थुराशिं दृष्टवतीति कुन्थु ॥ १७ ॥

सर्वो नाम महासत्त्व कुल य उपजायते ।
तस्याभिवृद्धये वृद्धैरसावर उदाहृत " ॥ १ ॥

इति वचनादर तथा गर्भस्थे भगवति जनन्या स्वप्ने सर्वरत्नमयोऽरो दृष्ट इत्यर ॥१८॥ परीषहादिमल्लजयान्निरुक्तान्मल्लि तथा गर्भस्थे भगवति मातु सुरभिकुसुममाल्यशयनीयदोहदो देवतया पूरित इति मल्लि ॥१९॥ मन्यते जगतस्त्रिकालावस्थामिति मुनि 'मनेरुदेतौ चास्य वा ॥ (उणा–६१२) ॥ इति इप्रत्यये उपान्त्यस्योत्व शोभनानि व्रतान्यस्य सुव्रत मुनिश्चासौ सुव्रतश्च मुनिसुव्रत तथा गर्भस्थे जननी मुनिवत् सुव्रता जातेति मुनिसुव्रत ॥२०॥ परीषहोपसर्गादिनामनात् 'नमेस्तु वा ॥ (उणा ६१३)॥ इति विकल्पेनोपान्त्यस्येकाराभावपक्षे नमि यद्वा गर्भस्थे भगवति परचक्रनृपै अपि प्रणति कृतेति नमि ॥२१॥ धर्मचक्रस्य नेमिवनेमि नेमीतीन्न

अतिशायने मतु ॥१०॥ जगता प्रभु जगत्प्रभु ॥११॥ तीयते ससारसमुद्रोऽनेनेति तीर्थं प्रवचनाधारश्चतुर्विध सङ्घ प्रथमगणधरो वा । यदाहु –"तित्थ भन्ते तित्थ तित्थयरे तित्थ गोअमा अरिहा तावनियमा तित्थकरे तित्थ पुण चाउवण्णे समणसघे पढमगणहरे वा" तत्करोति तीर्थङ्कर , तीर्थकर "हेतुतच्छीलानुकूले"॥५।१।१०३॥ इति टे 'नवाखित्कृदन्ते"॥३।२।११७॥ इत्यन योगविभागव्याख्यानाद्वा मोऽन्त ॥ १२ ॥ १३ ॥ रागादिजेतारो जिना केवलिन तेषामीश्वरो जिनेश्वर ॥ १४ ॥ ॥ २४ ॥ स्यादित्यव्यय अनेकान्तवाचक तत स्यादित्यनेकान्त वदति इत्येव-शील स्याद्वादी स्याद्वादोऽस्यास्ति वा स्याद्वादी यौगिकत्वादनेकान्तवादीत्यपि ॥ १५ ॥ भय इहपरलोकादानाकस्मादाजीवमरणाश्लाघाभेदेन सप्तधा, एतत् प्रतिपक्षतो ऽभय विशिष्टमात्मन स्वास्थ्य नि श्रेयसधर्मनिबन्धनभूमिकाभूत तत् गुणप्रकर्षा-दचिन्त्यशक्तियुक्तत्वात् सर्वथा परार्थकारित्वात् ददाति इति अभयद ॥ १६ ॥ सर्वेभ्य प्राणिभ्यो हित सार्व सर्वीय इत्यपि 'सर्वाण्णो वा" ॥७।१।४३॥ इति वा ण ॥ १७ ॥ सर्वं जानाति इति सर्वज्ञ ॥ १८ ॥ सर्वं पश्यतीत्येवशील सर्वदर्शी ॥ १९ ॥ सर्वथावरणविलये चेतनस्वरूपाविर्भाव केवल तदस्यास्ति केवली ॥ २० ॥ देवानामप्यधिदेव देवाधिदेव ॥ २१ ॥ बोधि जिनप्रणातधर्म-प्राप्ति ता ददाति बोधिद ॥ २२ ॥ पुरुषाणामुत्तम सहजतथाभव्यत्वादिभावत श्रेष्ठ पुरुषोत्तम ॥ २३ ॥ वीतो गतो रागो ऽस्माद्वीतराग ॥ २४ ॥ हितोप-देशकत्वात् आप्त इव आप्त ॥ २५ ॥ २५ ॥

एतस्यामवसर्पिण्यामृषभोऽजितशम्भवौ ।
अभिनन्दन सुमतिस्तत पद्मप्रभाभिध ॥२६॥

सुपार्श्वश्चन्द्रप्रभश्च सुविधिश्चाथ शीतल ।
श्रेयासो वासुपूज्यश्च विमलोऽनन्ततीर्थकृत् ॥२७॥

धर्म शान्ति कुन्थुररो मल्लिश्च मुनिसुव्रत ।
नमिर्नेमि पार्श्वो वीरश्चतुर्विंशतिरर्हताम् ॥२८॥

एतस्यामिति वर्तमानायां अवसर्पिण्या दशसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणायां कालविशेषे ऋषति गच्छति परमपदमिति 'ऋषिवृषिलुसिभ्य कित्' ॥ (उणा-३३१) ॥ इत्यभ ऋषभ यद्वा ऊर्वोवृषभलाञ्छनमभूद्भगवतो जनन्या च चतुर्दशानां स्वप्नानामादावृषभो दृष्टस्तेन ऋषभ ॥ १ ॥ परीषहादिभिर्न जित इति अजित यद्वा गर्भस्थे अस्मिन् द्यूते राज्ञा जननी न जितेत्यजित ॥ २ ॥ शं सुखं भवत्यस्मिन् स्तुते शम्भव यद्वा गर्भगतेऽप्यस्मिन्नभ्यधिकसस्यसम्भवात् शम्भवोऽपि ॥ ३ ॥ अभि

मन्यते देवेन्द्रादिभिरित्यभिनन्दन भुज्यादित्वादनट्, यद्वा गर्भात्प्रभृत्येव अभीक्ष्ण शक्रेणाभिनन्दनाद् अभिनन्दन ॥ ४ ॥ शोभना मतिरस्य सुमति, यद्वा गर्भस्थे जनन्या सुनिश्चिता मतिरभूदिति सुमति ॥ ५ ॥ निष्पङ्कतामङ्गीकृत्य पद्मस्येव प्रभाऽस्य पद्मप्रभ, यद्वा पद्मशयनदोहदो मातुर्देवतया पूरित इति पद्मवर्णश्च भगवानिति वा पद्मप्रभ ॥६॥२६॥ शोभनौ पार्श्वावस्य सुपार्श्व, यद्वा गर्भस्थे भगवति जनन्यपि सुपार्श्वाभूदिति सुपार्श्व ॥ ७ ॥ चन्द्रस्येव प्रभा ज्योत्स्ना सौम्यलेश्या विशेषोऽस्य चन्द्रप्रभ, तथा गर्भस्थे देव्या चन्द्रपानदोहदोऽभूदिति चन्द्रप्रभ ॥८॥ शोभनो विधिर्विधानमस्य सुविधि, यद्वा गर्भस्थे भगवति जनन्यऽप्येवमिति सुविधि ॥ ९ ॥ सकलसत्त्वसन्तापहरणात् शीतल, तथा गर्भस्थे भगवति पितु पूर्वोत्पन्नाचिकित्स्यपित्तदाहो जननीकरस्पर्शादुपशान्त इति शीतल ॥ १० ॥ श्रेयासावसावस्य श्रेयास पृषोदरादित्वात्, यथा गर्भस्थेऽस्मिन् केनाप्यनाक्रान्त पूर्वदेवताधिष्ठितशय्या जनन्याक्रान्तेति श्रेयो जातमिति श्रेयास ॥ ११ ॥ वसुपूज्यनृपतेरय वासुपूज्य, यद्वा गर्भस्थेऽस्मिन् वसु हिरण्य तेन वासवो राजकुल पूजितवानिति वसवो देवविशेषास्तेषा पूज्यो वा वसुपूज्य प्रज्ञाद्यणि वासुपूज्य ॥१२॥ विगतो मलोऽस्य विमलज्ञानादियोगाद्वा विमल, यद्वा गर्भस्थे मातुमतिस्तनुश्च विमला जातेति विमल ॥ १३ ॥ न विद्यते गुणानामन्तोऽस्य अनन्त अनन्ताजिदेकदेशो वा अनन्त भीमो भीमसेन इति न्यायात् स चासौ तीर्थकृच्च अनन्त तायकृन् ॥१४॥२७॥ दुर्गतौ प्रपतन्त सत्त्वसङ्घात धारयति धर्म, तथा गर्भस्थे जननी दानादिधर्मपरा जातेति धर्म ॥ १५ ॥ शान्तियोगात् तदात्मकत्वात् तत्कर्तृत्वाचाय शान्ति तथा गर्भस्थे पूर्वोत्पन्नाऽशिवशान्तिरभूत् इति शान्ति ॥१६॥ कु पृथ्वी तस्या स्थितवानिति कुन्थु पृषोदरादित्वात् तथा गर्भस्थे भगवति जननी रत्नाना कुन्थुराशिं दृष्टवतीति कुन्थु ॥ १७ ॥

सर्वो नाम महासत्त्व कुले य उपजायते ।
तस्याभिवृद्धये वृद्धैरसावर उदाहृत ' ॥ १ ॥

इति वचनादर, तथा गर्भस्थे भगवति जनन्या स्वप्ने सर्वरत्नमयोऽरो दृष्ट इत्यर ॥१८॥ परीषहादिमल्लजयानिरुक्तान्मल्लि तथा गर्भस्थे भगवति मातु सुरभिकुसुममाल्यशयनीयदोहदो देवतया पूरित इति मल्लि ॥१९॥ मन्यते जगतस्त्रिकालावस्थामिति मुनि ' मनेरुदेतौ चास्य वा ॥ (उणा–६१२) ॥ इति इप्रत्यये उपान्त्यस्योत्व शोभनानि व्रतान्यस्य सुव्रत मुनिश्चासौ सुव्रतश्च मुनिसुव्रत तथा गर्भस्थे जननी मुनिवत् सुव्रता जातेति मुनिसुव्रत ॥२०॥ परीषहोपसर्गादिनामनात् ' नमेस्तु वा '॥ (उणा ६१३)॥ इति विकल्पेनोपान्त्यस्येकाराभावपक्षे नमि यद्वा गर्भस्थे भगवति परचक्रनृपै अपि प्रणति कृतेति नमि ॥२१॥ धर्मचक्रस्य नमिवनेमि नेमीतीश्च

न्तोऽपि दृश्यते यथा "वन्दे सुव्रतनेमिनौ" इति ॥२२॥ स्पृशति ज्ञानेन सवभावामिति पार्श्व तथा गर्भस्थे जनन्या निशि शयनीयस्थयाऽन्धकारे सर्पो दृष्ट इति गर्भानुभावोऽयमिति मत्वा पश्यतीति निरुक्तात् पार्श्वः पार्श्वोऽस्य वैयावृत्त्यकरो यक्षस्तस्य नाथ पार्श्वनाथ 'भीमो भीमसेन' इति न्यायाद् वा पार्श्व ॥ २३ ॥ विशेषेण ईरयति प्रेरयति कर्माणीति वीर ॥ २४ ॥ एवमवसर्पिण्या अर्हता तीथकराणा चतुर्विंशतिरिति ॥ २८ ॥

[1]ऋषभो वृषभ

वृषलाञ्छनत्वाद् वृषभ ॥

[2]श्रेयान् श्रेयास

सकलभुवनस्यापि प्रशस्यतमत्वेन श्रेयान् ॥

[3]स्यादनन्तजिदनन्त ।

अनन्तकर्मांशान् जयति अनन्तैर्ज्ञानादिभिर्वा जयत्यनन्तजित, यद्वा गर्भस्थिते जनन्या अनन्तरत्नदाम दृष्ट जयति च त्रिभुवनेऽपि इत्यनन्तजित् ॥

[4]सुविधिस्तु पुष्पदन्त

पुष्पकलिकामनोहरदन्तत्वात् पुष्पदन्त ॥

[5]मुनिसुव्रतसुव्रतौ तुल्यौ ॥ २९ ॥

मुनिसुव्रतैकदेश सुव्रत सत्यभामा भामेति न्यायात् तथा मुनिरपि भीमो भीमसेनवत् ॥ २९ ॥

[6]अरिष्टनेमिस्तु नेमि

अरिष्टस्याऽशुभस्य नेमिरिव प्रध्वसकत्वाद् अरिष्टनेमि यद्वा गर्भस्थे भगवति जनन्या रिष्टरत्नमयो महानेमिर्दृष्ट इति रिष्टनेमि अपश्चिमादिशब्दवत् नञ्पूर्वत्वे अरिष्टनेमि ॥

[7]वीरश्चरमतीर्थकृत् ।

महावीरो वर्द्धमानो देवार्यो ज्ञातनन्दन ॥ ३० ॥

चरम पश्चिमाऽन्तिम इति यावत् स चासौ तीर्थकृत् चरमतीर्थकृत् ॥ अन्त रङ्गारिजेतृत्वात् महांश्चासौ वीरश्च महावीर ॥ उत्पत्तेरारभ्य ज्ञानादिभिर्वर्धत इति वर्द्धमान यद्वा गर्भस्थे भगवति ज्ञातकुल धनधान्यादिभिर्वर्धत इति वर्द्ध

---

१ द्वे। २ द्वे। ३ द्वे। ४ द्वे। ५ द्वे। ६ द्वे। ७ षट्।

मान' ॥ देवश्चासौ आर्यश्च देवार्य देवैरर्यतेऽभिगम्यत इति वा देवानां इन्द्रादीनामर्यः स्वामीति वा ॥ ज्ञातकुलोत्पन्नत्वात् ज्ञात सिद्धार्थराज तस्य नन्दनो ज्ञातनन्दन ॥ ३० ॥

गणा नवास्यर्षिसघा

अस्य वीरजिनस्य ऋषीणा सङ्घा समूहा गणा । ते च नवसङ्ख्या । यद्यपि परमेश्वरस्य एकादश गणधरा आसंस्तथापि नवानामेव गणधराणां विभिन्ना वाचना अभवन् । अकम्पिताचलभ्रात्रोर्मेतार्यप्रभासयोश्च यत सदृक्षा एव वाचना अभूवन्निति नवैव गणा ।

यदवोचाम त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते-

"श्रीवीरनाथस्य गणधरेष्वेकादशस्वपि ।

द्वयोर्द्वयोर्वाचनयो साम्यादासन् गणा नव" ॥१॥ इति ॥

एकादश गणाधिपा ।

इन्द्रभूतिरग्निभूतिर्वायुभूतिश्च गोतमा ॥ ३१ ॥

व्यक्त सुधर्मो मण्डितमौर्यपुत्रावकम्पित ।

अचलभ्राता मेतार्यः प्रभासश्च पृथक्कुला ॥ ३२ ॥

इन्द्रोऽस्य भूयादितीन्द्रभूति' ॥ १ ॥ अग्निरस्य भूयादिति अग्निभूति ॥ २ ॥ वायुरस्य भूयादिति वायुभूति ॥ ३ ॥ "तिक्कृतौ नाम्नि"॥५।१।७१॥ इति तिक् । एते त्रयोऽपि गोतमस्यापत्यानि वृद्धानि ' ऋषिवृष्णि-"॥६।१।६१॥ इत्यण् "भृग्वङ्गिरस्कुत्स-"॥६।१।१२८॥ इत्यादिना तस्य लुपि गोतमा' गोतमवंशजा ॥ ३१ ॥ व्यज्यते गुणैरिति व्यक्तो भारद्वाजगोत्र' ॥ ४ ॥ शोभनो धर्मा ऽस्य सुधर्मा अग्निवैश्यगोत्रज' 'द्विपदाद्धर्मादन्"॥७।३।१४१॥ इत्यन्समासान्त ॥ ५ ॥ गुणैर्मण्ड्यते स्म मण्डित'; मौर्यस्य पुत्रो मौर्यपुत्र मण्डितमौर्ययो पुत्राविति मण्डितपुत्रोऽपि एतौ वाशिष्ठकाश्यपौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ न कम्पितवान् अकम्पितो गौतम ॥८॥ अचलस्य भ्राता अचलभ्राता हारितगोत्र ॥ ९ ॥ मा लक्ष्मी इत प्राप्त मेत स चासावार्यश्च मेतार्य ॥ १० ॥ प्रभासते प्रभास एतौ कौण्डिन्यौ ॥ ११ ॥ एव पृथग् विभिन्नानि कुलान्येषा पृथक्कुला इति ॥ ३२ ॥

केवली चरमो जम्बू स्वामी

केवली न तु तीर्थकर चरमोऽन्तिम' । अत पर एतस्यामवसर्पिण्या

केवलिनामसम्भवात् । गुणरत्नमयत्वेन जम्बूद्वीपे जम्बूरिव जम्बू स चासौ स्वामी च जम्बूस्वामी ॥

अथ प्रभवप्रभु ।
शय्यम्भवो यशोभद्र सम्भूतविजयस्तत ॥ ३३ ॥
भद्रबाहु स्थूलभद्र श्रुतकेवलिनो हि षट् ।

प्रभवति अस्मात् श्रुतमिति प्रभव स चासौ प्रभुश्च प्रभवप्रभु ॥ १ ॥ शय्याया भवतीति शय्यम्भव पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ यशसा भद्र कल्याणो यशोभद्र ॥ ३ ॥ सम्भूतो रागादिविजयोऽस्य सम्भूतविजय ॥ ४ ॥ ३३ ॥ भद्रौ बाहू अस्य भद्रबाहु ॥ ५ ॥ स्थूल उपचित भद्र कल्याणमस्य स्थूलभद्र ॥ ६ ॥ एते षट् श्रुतेन केवलिन श्रुतकेवलिन चतुर्दशपूर्वधरत्वात् ॥

महागिरिसुहस्त्याद्या वज्रान्ता दशपूर्विण ॥ ३४ ॥

परीषहाद्युपद्रवैरकम्प्यत्वात् महागिरिरिव महागिरि कर्मद्रुमोन्मूलने सुहस्तीव सुहस्ती तावाद्यौ येषा ते तथा । गुरुत्वाद् वज्र इव वज्रो वज्रस्वामी । सोऽन्ते येषा ते वज्रान्ता । दशभि पूर्विणो दशपूर्विणो दशपूर्वधरा । दशपूर्वाणि एषां सन्तीत्यर्थ । तत पर दशपूर्वधराणामसम्भवात् ॥ ३४ ॥

इक्ष्वाकुकुलसम्भूता स्याद्द्वाविंशतिरर्हताम् ।
मुनिसुव्रतनेमी तु हरिवंशसमुद्भवौ ॥ ३५ ॥

इक्ष्वाकुनामधेय कुल वश इक्ष्वाकुकुल तत्र सभूता जाता अर्हतामृषभादीनां द्वाविंशति । शेष स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

नाभिश्च जितशत्रुश्च जितारिरथ सवर ।
मेघो धर प्रतिष्ठश्च महासेननरेश्वर ॥ ३६ ॥
सुग्रीवश्च दृढरथो विष्णुश्च वसुपूज्यराट् ।
कृतवर्मा सिंहसेनो भानुश्च विश्वसेनराट् ॥ ३७ ॥
सूर सुदर्शन कुम्भ सुमित्रो विजयस्तथा ।
समुद्रविजयश्चाश्वसेन सिद्धार्थ एव च ॥ ३८ ॥
मरुदेवा विजया सेना सिद्धार्था च मङ्गला ।
तत सुसीमा पृथ्वी लक्ष्मणा रामा तत परम् ॥ ३९ ॥

नन्दा विष्णुर्जया श्यामा सुयशा सुव्रताऽचिरा ।
श्रीदेवी प्रभावती च पद्मा वप्रा शिवा तथा ॥ ४० ॥
वामा त्रिशला क्रमत पितरो मातरोऽर्हताम् ।

नह्यति अन्यायिनो हाकारादिभिर्नीतिभिरिति नाभिरन्त्य कुलकर । "नहेभ च" ॥(उणा–६२१) ॥ इति णि ॥१॥ जिता शत्रवोऽनेन जितशत्रु ॥२॥ जिता अरयोऽनेन जितारि ॥ ३ ॥ सवृणोतीन्द्रियाणि सवर ॥ ४ ॥ सकलसत्त्वसन्तापहरणात् मेघ इव मेघ ॥५॥ धरति धात्रीं इति धर ॥६॥ प्रतिष्ठते धमकार्ये प्रतिष्ठ ॥ ७ ॥ महापूज्या सेनाऽस्य महासेन स चासौ नरेश्वरश्च महासेननरेश्वर ॥ ८ ॥ ३६ ॥ शोभना ग्रीवाऽस्य सुग्रीव ॥ ९ ॥ दृढो रथोऽस्य दृढरथ ॥ १० ॥ वेवेष्टि बलै पृथ्वीं विष्णु ॥ ११ ॥ अन्यै राजभिवसुभि धनै पूज्यते इति वसुपूज्य स चासौ राट् च वसुपूज्यराट् ॥ १२ ॥ कृत वमाऽनेन कृतवमा ॥ १३ ॥ सिंहवत् परा क्रमवती सेनाऽस्य सिंहसेन ॥ १४ ॥ भाति त्रिवर्गेण भानु ॥ १५ ॥ विश्वव्यापिनी सेनाऽस्य विश्वसेन स चासौ राट् च विश्वसेनराट् ॥ १६ ॥ ३७ ॥ तेजसा सूर इव सूर ॥ १७ ॥ शोभन दशनमस्य सुदशन ॥ १८ ॥ गुणपयसामाधारभूतत्वात् कुम्भ इव कुम्भ ॥ १९ ॥ शोभनानि मित्राणि अस्य सुमित्र ॥ २० ॥ विजयते शत्रूनिति विजय ॥ २१ ॥ गाम्भीर्येण समुद्रस्यापि विजेता समुद्रविजय ॥ २२ ॥ अश्वप्रधाना सेनाऽस्य अश्वसेन ॥ २३ ॥ सिद्धा अथा पुरुषाथा अस्य सिद्धाथ ॥२४॥ इति ऋषभादीना तीथकराणा क्रमेण चतुर्विंशति पितर इति ॥३८॥ मरुद्भिर्दीव्यते स्तूयते मरुदेवा पृषोदरादित्वात् तलोप । मरुदेव्यपि ॥ १ ॥ विजयते विजया ॥ २ ॥ सह इनेन जितारिस्वामिना वर्तते सेना ॥ ३ ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्या सिद्धाथा ॥ ४ ॥ मङ्गलहेतुत्वात् मङ्गला ॥ ५ ॥ शोभना सीमा मयादा अस्या सुसीमा ॥ ६ ॥ स्थेम्ना पृथ्वी इव पृथ्वी ॥ ७ ॥ लक्ष्मी शोभनाऽस्त्यस्या लक्ष्मणा ॥ ८ ॥ धमकृत्येषु रमते रामा ॥ ९ ॥ ३९ ॥ नन्दति सुपुत्रेण नन्दा ॥ १० ॥ वेवेष्टि गुणैर्जगदिति विष्णु ॥ ११ ॥ जयति सतीत्वेन जया ॥१२॥ श्यामवर्णत्वात् श्यामा ॥ १३ ॥ शोभन यशोऽस्या सुयशा ॥ १४ ॥ शोभन व्रतमस्या सुव्रता ॥ १५ ॥ पतिव्रतात्वात् न चिरयति धर्मकार्येषु अचिरा ॥ १६ ॥ श्रीरिव श्री ॥ १७ ॥ देवीव देवी ॥ १८ ॥ प्रभाऽस्त्यस्या प्रभावती ॥ १९ ॥ पद्मेव पद्मा ॥ २० ॥ वपति धमबीजमिति वप्रा । "भीवृधि" ॥ (उणा–३८७) ॥ इति र ॥२१॥ शिवहेतुत्वात् शिवा ॥ २२ ॥ ४० ॥ मनोज्ञत्वाद् वामा पापकार्येषु प्रातिकूल्या द्वा वामा ॥ २३ ॥ त्रीणि ज्ञानदशनचारित्राणि शलति प्राप्नोति त्रिशला लिहादित्वादच् ॥ २४ ॥ इति क्रमेण ऋषभादीना अर्हता चतुर्विंशतिमातर इति ।

स्याद्गोमुखो महायक्षस्त्रिमुखो यक्षनायकः ॥ ४१ ॥
तुम्बुरुः कुसुमश्चापि मातङ्गो विजयोऽजितः ।
ब्रह्मा यक्षेट् कुमारः षण्मुखपातालकिन्नराः ॥ ४२ ॥
गरुडो गन्धर्वो यक्षेट् कुबेरो वरुणोऽपि च ।
भृकुटिर्गोमेधः पार्श्वो मातङ्गोऽर्हदुपासकाः ॥ ४३ ॥

गौरिव मुखमस्य गोमुखः ॥ १ ॥ महाश्चासौ यक्षश्च महायक्षः ॥ २ ॥ त्रीणि मुखान्यस्य त्रिमुखः ॥ ३ ॥ यक्षाणां नायको यक्षनायकः ॥ ४ ॥ ४१ ॥ तुम्बति अदति विघ्नान् तुम्बुरुः 'तुम्बेरुरुः" ॥ (उणा–८१७) ॥ इत्युरुः ॥ ५ ॥ कुस्यति युज्यते पद्मप्रभोपासनाय कुसुमः "उद्वटिकुल्यलि" ॥ (उणा–३५१) ॥ इति कुमः ॥ ६ ॥ मातङ्ग इव महाबलत्वाद् मातङ्गः ॥ ७ ॥ विजयते विजयः ॥ ८ ॥ न जीयते स्म अजितः ॥ ९ ॥ बृहति वर्धते प्रभावोऽस्मिन्निति ब्रह्मा ॥ १० ॥ यक्षाणामीशो यक्षेट् ॥ ११ ॥ कुमारयति क्रीडति कुमारः ॥ १२ ॥ षण्मुखान्यस्य षण्मुखः ॥ १३ ॥ पातं रक्षितमालमनर्थोऽनेन पातालः ॥ १४ ॥ किञ्चिन्नरः किन्नरः ॥ १५ ॥ ४२ ॥ गरुड इव गरुडः प्रचण्डत्वाद् ॥ १६ ॥ गन्धयते अर्दयति विघ्नान् गन्धर्वः ॥ १७ ॥ यक्षाणामीशो यक्षेट् ॥ १८ ॥ कुत्सितं बेरं शरीरमस्य कुबेरः ॥ १९ ॥ वृणोति वाञ्छितमसौ वरुणः ॥ २० ॥ भृकुटिभीषणत्वाद् भृकुटिः ॥ २१ ॥ गां मेधते पवित्रीकरोति गोमेधः ॥ २२ ॥ श्रीपार्श्वजिनस्य सदा पार्श्वौ स्पृशति पार्श्वः सदा तत्पार्श्ववर्तित्वाद्वा ॥ २३ ॥ मातङ्ग इव महाबलत्वात् मातङ्गः ॥ २४ ॥ एते चतुर्विंशतिरपि यक्षाः क्रमेण अर्हतां ऋषभादीनां उपासकाः ॥ ४३ ॥

चक्रेश्वर्यजितबला दुरितारिश्च कालिका ।
महाकाली श्यामा शान्ता भृकुटिश्च सुतारका ॥४४॥
अशोका मानवी चण्डा विदिता चाङ्कुशा तथा ।
कन्दर्पा निर्वाणी बला धारिणी धरणप्रिया ॥ ४५ ॥
नरदत्ताथ गान्धार्यम्बिका पद्मावती तथा ।
सिद्धायिका चेति जैन्यः क्रमाच्छासनदेवताः ॥४६॥

चक्रस्य ईश्वरी चक्रश्वरी अप्रतिचक्रेत्यपि ॥ १ ॥ बलेन न जिता इति अजितबला राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः । अजितेत्यपि भीमसेनवत् ॥ २ ॥ दुरितानामरिः दुरितारिः ॥ ३ ॥ काल्येव कालिका वर्णेन ॥ ४ ॥ महती चासौ काली

च महाकाली । काञ्चनवर्णाया अपि सञ्ज्ञा ॥ ५ ॥ श्यामा वर्णेन श्यामा अच्युतदेवी त्यपि ॥ ६ ॥ शाम्यति पूजया शान्ता ॥ ७ ॥ भीषणभृकुटित्वात् भृकुटि ॥ ८ ॥ शोभना तारका अस्या सुतारका सुतारेत्यपि ॥ ९ ॥ ४४ ॥ अविद्यमान शोको ऽस्या अशोका ॥ १० ॥ मानवीव मानवी अभिगम्यदर्शनत्वात् ॥ ११ ॥ चण्डा प्रचण्डत्वात् ॥ १२ ॥ लोके विद्यते ज्ञायते विदिता ॥ १३ ॥ अङ्कुशमस्त्यस्या अङ्कुशा अभ्रादित्वाद ॥ १४ ॥ कमित्यव्यय क कुत्सित दर्पयति कन्दर्पा ॥ १५ ॥ निर्वाति भक्ताना दु खाग्नि अनया निर्वाणी ॥ १६ ॥ बलमस्त्यस्या बला ॥ १७ ॥ मातुलिङ्गादीन्यवश्य धरति धारिणी ॥ १८ ॥ धरणोरगेन्द्रस्य प्रिया धरणप्रिया वैरोट्या ॥१९॥४५॥ नरेभ्यो दत्तमनया नरदत्ता ॥ २० ॥ गा धारयतीति गान्धारी पृषोदरादित्वात् ॥ २१ ॥ लोकानामम्बेव अम्बिका कुष्माण्डीत्यपि ॥ २२ ॥ पद्म करेऽस्त्यस्या पद्मावती । "अनजिरादि" ॥३।२।७८॥ इति मतौ दीर्घत्वम् ॥ २३ ॥ सिद्धानयते सिद्धायिका ॥ २४ ॥ एवमेताश्चतुर्विंशतिरपि जिनाना ऋषभादीना भक्ता क्रमेण जिनशासनस्य अधिष्ठायो देवता शासनदेवता ॥ ४६ ॥

वृषो गजोऽश्व प्लवग क्रौञ्चोऽब्ज स्वस्तिक शशी ।
मकर श्रीवत्स खड्गी महिष शूकरस्तथा ॥ ४७ ॥
श्येनो वज्र मृगश्छागो नन्द्यावर्तो घटोऽपि च ।
कूर्मो नीलोत्पल शङ्ख फणी सिंहोऽर्हता ध्वजाः ॥ ४८ ॥

वृषादय चतुर्विंशति अर्हता ऋषभादीना ध्वजा चिह्नानि । एते च दक्षिणाङ्गविनिवेशिनो लाञ्छनभेदा इति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

रक्तौ च पद्मप्रभवासुपूज्यौ शुक्लौ तु चन्द्रप्रभपुष्पदन्तौ ।
कृष्णौ पुनर्नेमिमुनी विनीलौ श्रीमल्लिपार्श्वौ कनकत्विषोऽन्ये॥४९॥

नेमिमुनी इत्यरिष्टनेमिमुनिसुव्रतौ, अन्ये इति उक्तेभ्योऽन्ये ऋषभादय षोडश कनकत्विष सुवर्णवर्णा ॥ ४९ ॥

उत्सर्पिण्यामतीतायां चतुर्विंशतिरर्हताम् ।
केवलज्ञानी निर्वाणी सागरोऽथ महायशा ॥ ५० ॥
विमल सर्वानुभूति श्रीधरो दत्ततीर्थकृत् ।
दामोदर[1] सुतेजाश्च स्वाम्यथो मुनिसुव्रत ॥ ५१ ॥
सुमति शिवगतिश्चैवास्तागोऽथ निमीश्वर ।

---

१ च इत्यपि पाठ ।

अनिलो यशोधराख्य कृतार्थोऽथ जिनेश्वर ॥ ५२ ॥
शुद्धमति शिवकर स्यन्दनश्चाथ सम्प्रति ।

उत्सर्पिण्यामिति दशसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणाया कालविशेषे, अतीतायामिति अतिक्रान्ताया, तीर्थकराणा चतुर्विंशति । यथा–केवलज्ञानमस्यास्ति केवलज्ञानी ॥ १ ॥ निर्वाणमस्त्यस्य निर्वाणी ॥ २ ॥ गाम्भीर्येण सागर इव सागर ॥ ३ ॥ महद् व्यापकत्वाद्यशोऽस्य महायशा ॥ ४ ॥ ५० ॥ विगतो मलोऽस्य विमल ॥ ५ ॥ सर्वत्र सर्वज्ञत्वाद् अनुभूतिरस्य सर्वानुभूति ॥ ६ ॥ मुक्तिश्रिय धरति श्रीधर ॥ ७ ॥ दान दत्त तदस्यास्ति दत्त स चासौ तीर्थकृच्च दत्ततीर्थकृत् ॥ ८ ॥ जन्माभिषेके सुरै क्षिप्त पुष्पदाम कण्ठालम्बमानमुदरेऽस्य दामोदर ॥ ९ ॥ शोभन माह्लादकत्वात् तेजोऽस्य सुतेजा ॥ १० ॥ जगता स्वाम्यात् स्वामी ॥ ११ ॥ मुनिश्चासौ सुव्रतश्च मुनिसुव्रत ॥ १२ ॥ ५१ ॥ शोभना मतिरस्य सुमति ॥१३॥ शिवे मोक्षे गतिरस्य शिवगति ॥ १४ ॥ न विद्यते गाम्भीर्यात् स्तागो लब्धमध्यताऽस्य अस्ताग ॥ १५ ॥ परीषहोपसर्गादिनामनानिमि नमेस्तु वा ' ॥ (उणा ६१३)॥ इति उपान्त्यस्य वेत्व, स चासौ ईश्वरश्च निमीश्वर ॥१६॥ अनिल इव महाबलत्वाद् अनिल ॥ १७ ॥ यशासि धरति यशोधर ॥ १८ ॥ कृतोऽर्थ पूजाऽस्य कृतार्थ ॥ १९ ॥ जिनश्चासावीश्वरश्च जिनेश्वर ॥ २० ॥ ५२ ॥ शुद्धा निर्मला मतिरस्य शुद्धमति ॥ २१ ॥ शिव करोति शिवकर ॥ २२ ॥ स्यन्दते देशनामृत स्यन्दन ॥ २३ ॥ नित्यप्रवृत्तत्वेन ध्यायमानत्वात् सम्प्रति ॥ २४ ॥

भाविन्या तु पद्मनाभ शूरदेव सुपार्श्वक ॥ ५३ ॥
स्वयप्रभश्च सर्वानुभूतिर्देवश्रुतोदयौ ।
पेढाल पोट्टिलश्चापि शतकीर्तिश्च सुव्रत ॥ ५४ ॥
अममो निष्कषायश्च निष्पुलाकोऽथ निर्मम ।
चित्रगुप्त समाधिश्च सवरश्च यशोधर ॥ ५५ ॥
विजयो मल्लदेवौ चानन्तवीर्यश्च भद्रकृत् ।

भाविन्यामित्यागामिन्यामुत्सर्पिण्यां चतुर्विंशति तीर्थकरा । यथा–पद्म नाभावस्य पद्मनाभ । नाभेर्नाम्नि ॥७।३।१३४॥ इत्यत्समासान्त ॥ १ ॥ रागादीन् प्रति शूरो विक्रमी स चासौ देवश्च शूरदेव ॥ २ ॥ शोभनौ पार्श्वौ अस्य सुपार्श्व स्वार्थिके के सुपार्श्वक ॥३॥५३॥ स्वय प्रकर्षेण भाति स्वयप्रभ ॥४॥ सर्वज्ञत्वात् सर्वानुभूतिरस्य सर्वानुभूति ॥ ५ ॥ देवे श्रुत प्रतीतो देवश्रुत ॥ ६ ॥

उदेति धर्मोऽस्मादित्युदय ॥ ७ ॥ पठति तत्त्व पेढाल "चात्वालकङ्काल" ॥ (उणा ४८०)॥ इत्यादिशब्दादालान्तो निपात्यते ॥ ८ ॥ पोटयति भासते पुटति जन्मत एव ज्ञानत्रयेण श्लिष्यतीति वा पोट्टिल । "स्थण्डिलकपिल"॥(उणा ४८४)॥ इत्यादिशब्दान्निपात्यते ॥ ९ ॥ शत बह्वच कीर्त्तयोऽस्य शतकीर्त्ति ॥१०॥ शोभन व्रतमस्य सुव्रत ॥ ११ ॥ ५४ ॥ नास्ति ममताऽस्य अमम ॥ १२ ॥ निर्गता कषाया अस्मात् निष्कषाय ॥ १३ ॥ निश्चित पोलयति ज्ञानेन महान् भवति निष्पुलाक "शुभिगृहिविदिपुलिगुम्य कित्" ॥ (उणा-२५) ॥ इत्याक ॥ १४ ॥ निर्गता ममताऽस्मात् निमम ॥ १५ ॥ चित्राण्याश्चर्यकारीणि गुप्तानि मनोवाक्कायगुप्तयो ऽस्य चित्रगुप्त ॥ १६ ॥ सदा समाधियुक्तत्वात् समाधि ॥ १७ ॥ सवर आश्रव निरोधोऽस्त्यस्य सवर ॥ १८ ॥ यशो धरति यशोधर ॥ १९ ॥ ५५ ॥ विजयते जन्मादिकल्याणैर्विजय ॥ २० ॥ कर्मभटाना मल्ल इव मल्ल ॥ २१ ॥ दीव्यति ज्ञानक्रिया देव ॥ २२ ॥ अनन्त वीर्य बलमस्याऽनन्तवीर्य ॥ २३ ॥ भद्र करोति भद्रकृत् । भद्रोऽपि २४ ॥

उपसहारमाह—

एव सर्वावसर्पिण्युत्सर्पिणीषु जिनोत्तमा ॥ ५६ ॥

एवमिति चतुर्विशतिश्चतुर्विशति, सर्वासु वर्त्तमानातीतानागतासु अवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु कालविशेषेषु जिनोत्तमास्तीर्थकरा भवन्ति इति ॥ ५६ ॥

तेषा च देहोऽद्भुतरूपगन्धो निरामय स्वेदमलोज्झितश्च ।
श्वासोऽब्जगन्धो रुधिरामिष तु गोक्षीरधाराधवल ह्यविस्रम् ॥५७॥
आहारनीहारविधिस्त्वदृश्यश्चत्वार एतेऽतिशया सहोत्था ।

तेषामिति तीर्थकराणा, देह काय अद्भुत लोकोत्तर रूप गन्धश्च यस्य स तथा निरामयो नीरोग स्वेदेन अङ्गजलेन मलेन च त्वगावारककिट्टेनोज्झित स्वेदमलोज्झित एष प्रथम सहोत्थोऽतिशय ॥ श्वास उच्छ्वासनि श्वास, अब्ज पद्म तस्येव गन्धोऽस्या ऽब्जगन्ध इति द्वितीय ॥ रुधिर चामिष च "अप्राणिपशवे" ॥३।१।१३६॥ इति समाहारे रुधिरामिष मासशोणित, गोक्षीरधारावद्धवल पाण्डुरम्, अविस्र, अनामगन्धि इति तृतीय ॥५७॥ आहारोऽभ्यवहरण नीहारो मूत्रपुरीषोत्सर्गस्तयोर्विधि क्रिया न दृश्यते इति अदृश्य मासचक्षुषा न पुनरवध्यादिलोचनेन पुसा । यदाहु — पच्छन्ने आहारनीहारे अदिस्से मसचक्खुणा" एष चतुर्थ ॥ एते चत्वारोऽपि जगतोऽप्यतिशेरते तीर्थकरा एभिरित्यतिशया, सहोत्था सहजन्मान ॥

अथ कर्मक्षयजातिशयानाह—

क्षेत्रे स्थितिर्योजनमात्रकेऽपि नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटेः ॥५८॥

वाणी नृतिर्यक्सुरलोकभाषासंवादिनी योजनगामिनी च ।

भामण्डलं चारु च मौलिपृष्ठे विडम्बिताहर्पतिमण्डलश्रि ॥५९॥

साग्रे च गव्यूतिशतद्वये रुजा वैरेतयो मार्यतिवृष्ट्यवृष्टय ।

दुर्भिक्षमन्यस्वकचक्रतो भयं स्यान्नैत एकादश कर्मघातजा ॥६०॥

योजनप्रमाणेऽपि क्षेत्रे समवसरणभुवि नृणां देवानां तिरश्चां च जनानां कोटीकोटि गणनया स्थितिरवस्थानमिति प्रथमः कर्मक्षयजोऽतिशयः ॥ ५८ ॥ वाणी भाषा अर्द्ध मागधी नरतिर्यक्सुरलोकभाषया संवदति तद्भाषाभावेन परिणमतीत्येवंशीला, योजनमेकं गच्छति व्याप्नोतीत्येवंशीला योजनगामिनी चेति द्वितीयः ॥ भानां प्रभाणां मण्डलं भामण्डलम्, मौलिपृष्ठे शिरः पश्चिमभागे तच्च विडम्बितदिनकरबिम्बलक्ष्मीकमित्यत एव चारु मनोहरमिति तृतीयः ॥ ५९ ॥ साग्रे पञ्चविंशतियोजनाधिके गव्यूति क्रोशद्वयम्, गव्यूतीनां शतद्वये योजनशतं इत्यर्थः, रुजा रोगो ज्वरादिर्न स्यादिति चतुर्थः ॥ तथा वैरं परस्परविरोधो न स्यादिति पञ्चमः ॥ तथा ईतिर्धान्याद्युपद्रवकारी प्रचुरो मूषिकादि प्राणिगणो न स्यादिति षष्ठः ॥ तथा मारिरौत्पातिकं सर्वगतं मरणं न स्यादिति सप्तमः ॥ तथा अतिवृष्टिर्निरन्तरं वर्षणं न स्यादित्यष्टमः ॥ तथा अवृष्टिः सर्वथा वृष्ट्यभावो न स्यादिति नवमः ॥ दुर्भिक्षं भिक्षाणामभावो न स्यादिति दशमः ॥ तथा स्वराष्ट्रात् परराष्ट्राच्च भयं न स्यादित्येकादशः ॥ एवमेकादश अतिशयाः कर्मणां ज्ञानावरणी यादीनां चतुर्णां घातात् क्षयात् जायन्ते इति ॥ ६० ॥

देवकृतानतिशयानाह–

खे धर्मचक्रं चमराः सपादपीठं मृगेन्द्रासनमुज्ज्वलं च ।

छत्रत्रयं रत्नमयध्वजोऽङ्घ्रिन्यासे च चामीकरपङ्कजानि ॥६१॥

वप्रत्रयं चारु चतुर्मुखाङ्गता चैत्यद्रुमोऽधोवदनाश्च कण्टकाः ।

द्रुमानतिर्दुन्दुभिनाद उच्चकैर्वातोऽनुकूलः शकुनाः प्रदक्षिणाः ॥६२

गन्धाम्बुवर्षं बहुवर्णपुष्पवृष्टिः कचश्मश्रुनखाप्रवृद्धिः ।

चतुर्विधाऽमर्त्यनिकायकोटिर्जघन्यभावादपि पार्श्वदेशे ॥ ६३ ॥

...त्वमित्यमी ।

...ता ॥ ६४ ॥

खे आकाशे धर्मप्रकाशकं चक्रं धर्मचक्रं भवतीति देवकृत प्रथमोऽतिशय ॥ तथा खे चमरा इति द्वितीय ॥ तथा खे पादपीठेन सह मृगेन्द्रासनं सिंहासनमुज्ज्वल निर्मलमाकाशस्फटिकमयत्वादिति तृतीय ॥ तथा खे च्छत्त्रत्रयमिति चतुर्थ ॥ तथा पुर रत्नमयो ध्वज इति पञ्चम ॥ तथा पादन्यासनिमित्तं सुवर्णकमलानि भवन्तीति षष्ठ ॥६१॥ तथा समवसरणे रत्नसुवर्णरूप्यमय प्राकारत्रय मनोज्ञं भवतीति सप्तम ॥ तथा चत्वारि मुखानि अङ्गानि गात्राणि च यस्य स तथा तद्भावश्चतुर्मुखाङ्गता भवतीति अष्टम ॥ तथा चैत्याभिधानो द्रुमोऽशोकवृक्ष स्यादिति नवम ॥ तथा अधोमुखा कण्टका भवन्तीति दशम ॥ तथा द्रुमाणामानतिनम्रता स्यादिति एकादश ॥ तथा उच्चैर्भुवनव्यापी दुन्दुभिध्वान स्यादिति द्वादश ॥ वात सुखदत्वादनुकूलो भवतीति त्रयोदश तथा ॥ शकुना पक्षिण प्रदक्षिणगतय स्युरिति चतुर्दश ॥६२॥ तथा गन्धोदकवृष्टिरिति पञ्चदश ॥ बहुवर्णाना पञ्चवर्णाना जानूत्सेधप्रमाणपुष्पाणां वृष्टि स्यादिति षोडश ॥ तथा कचानां केशानामुपलक्षणत्वात् लोम्नां च श्मश्रुण कूर्चस्य, नखाना पाणिपादजानामवृद्धिरवस्थितस्वभावत्वमिति सप्तदश ॥ तथा भवनपत्यादिचतुर्विधदेवनिकायाना जघन्यतोऽपि समीपे कोटिर्भवतीति अष्टादश ॥६३॥ तथा ऋतूना वसन्तादीनां सर्वदा पुष्पादिसामग्रीभिरिन्द्रियार्थानां स्पर्शरसगन्धरूपशब्दानाममनोज्ञानामपकर्षेण, मनोज्ञानां च प्रादुर्भावेनानुकूलत्व भवतीत्येकोनविंश ॥ इति देवै कृता एकोनविंशतिस्तीर्थकृतामतिशया । एते च यदन्यथाऽपि दृश्यन्ते तन्मतान्तरमवगम्यमिति । ते च सहजैश्चतुर्भि कर्मक्षयजैरेकादशभि सह मीलिता-एकत्र योजिताश्चतुस्त्रिंशद्भवन्तीति ॥ ६४ ॥

अथ वचनातिशयानाह—

सत्कारवत्त्वमौदात्त्यमुपचारपरीतता ।
[1]मेघगम्भीरघोषत्व प्रतिनादविधायिता ॥ ६५ ॥
दक्षिणत्वमुपनीतरागत्व च महार्थता ।
अव्याहतत्व शिष्टत्व सशयानामसभव ॥ ६६ ॥
निराकृता योपरत्व हृदयङ्गमतापि च ।
मिथ साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्य तत्त्वनिष्ठता ॥ ६७ ॥
अप्रकीर्णप्रसृतत्वमस्वश्लाघान्यनिन्दता ।
आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्व प्रशस्यता ॥ ६८ ॥

---

१ मघनिघोषगाम्भीर्यम् इत्यपि पाठ ।

अथ कर्मक्षयजानतिशयानाह—

क्षेत्रे स्थितिर्योजनमात्रकेऽपि नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटेः ॥५८॥

वाणी नृतिर्यक्सुरलोकभाषासंवादिनी योजनगामिनी च ।

भामण्डलं चारु च मौलिपृष्ठे विडम्बिताहर्पतिमण्डलश्रि ॥५९॥

साग्रे च गव्यूतिशतद्वये रुजा वैरेतयो मार्यतिवृष्टयवृष्टय ।

दुर्भिक्षमन्यस्वकचक्रतो भयं स्यान्नैत एकादश कर्मघातजा ॥६०॥

योजनप्रमाणेऽपि क्षेत्रे समवसरणभुवि नृणां देवानां तिरश्चां च जनानां कोटीकोटि सङ्ख्यानां स्थितिरवस्थानमिति प्रथम कर्मक्षयजोऽतिशय ॥ ५८ ॥ वाणी भाषा अर्द्धमागधी नरतिर्यक्सुरलोकभाषया संवदति तद्भाषाभावेन परिणमतीत्येवंशीला, योजनमेकं गच्छति व्याप्नोतीत्येवंशीला योजनगामिनी चेति द्वितीय ॥ भाना प्रभाणां मण्डलं भामण्डलम्, मौलिपृष्ठे शिर पश्चिमभागे तच्च विडम्बितदिनकरबिम्बलक्ष्मीकमित्यत एव चारु मनोहरमिति तृतीय ॥ ५९ ॥ साग्रे पञ्चविंशतियोजनाधिके गव्यूति क्रोशद्वयम्, गव्यूतीनां शतद्वये योजनशत इत्यर्थ, रुजा रोगो ज्वरादिर्न स्यादिति चतुर्थ ॥ तथा वैरं परस्परविरोधो न स्यादिति पञ्चम ॥ तथा इतिर्धान्याद्युपद्रवकारी प्रचुरो मूषिकादि प्राणिगणो न स्यादिति षष्ठ ॥ तथा मारिरौत्पातिक सर्वगत मरण न स्यादिति सप्तम ॥ तथा अतिवृष्टिर्निरन्तरं वर्षणं न स्यादित्यष्टम ॥ तथा अवृष्टि सर्वथा वृष्ट्यभावो न स्यादिति नवम ॥ दुर्भिक्षं भिक्षाणामभावो न स्यादिति दशम ॥ तथा स्वराष्ट्रात् परराष्ट्राच्च भय न स्यादित्येकादश ॥ एवमेकादश अतिशया कर्मणां ज्ञानावरणीयादीनां चतुर्णां घातात् क्षयात् जायन्ते इति ॥ ६० ॥

देवकृतानतिशयानाह—

खे धर्मचक्रं चमरा सपादपीठं मृगेन्द्रासनमुज्ज्वलं च ।

छत्रत्रयं रत्नमयध्वजोऽङ्घ्रिन्यासे च चामीकरपङ्कजानि ॥६१॥

वप्रत्रयं चारु चतुर्मुखाङ्गता चैत्यद्रुमोऽधोवदनाश्च कण्टका ।

द्रुमानतिर्दुन्दुभिनाद उच्चकैर्वातोऽनुकूल शकुना प्रदक्षिणा ॥६२॥

गन्धाम्बुवर्षं बहुवर्णपुष्पवृष्टि कचश्मश्रुनखाप्रवृद्धि ।

चतुर्विधाऽमर्त्यनिकायकोटिर्जघन्यभावादपि पार्श्वदेशे ॥ ६३ ॥

ऋतूनामिन्द्रियार्थानामनुकूलत्वमित्यमी ।

एकोनविंशतिर्दैव्याश्चतुस्त्रिंशच्च मीलिता ॥ ६४ ॥

अन्तराया दानलाभवीर्यभोगोपभोगगा ।
हासो रत्यरती भीतिर्जुगुप्सा शोक एव च ॥७२॥
कामो मिथ्यात्वमज्ञान निद्रा चाविरतिस्तथा ।
रागो द्वेषश्च नो दोषास्तेषामष्टादशाप्यमी ॥७३॥

दानगतोऽन्तराय इत्येको दोष ॥ लाभगतोऽन्तराय इति द्वितीय ॥ वीर्यगतोऽन्तराय इति तृतीय ॥ भुज्यते भोग स्रगादि तद्गतोऽन्तराय इति चतुर्थ ॥ उपभुज्यते उपभोगोऽङ्गनादि तद्गतोऽन्तराय इति पञ्चम ॥ हासो हास्यमिति षष्ठ ॥ रति पदार्थानामुपरि प्रीतिरिति सप्तम ॥ अरती रतिविपर्यय इति अष्टम ॥ भीति भयमिति नवम ॥ जुगुप्सा घृणेति दशम ॥ शोकश्चित्तवैधुर्यमित्येकादश ॥७२॥ कामो मन्मथ इति द्वादश ॥ मिथ्यात्व दर्शनमोह इति त्रयोदश ॥ अज्ञान मौढ्यमिति चतुर्दश ॥ निद्रा स्वाप इति पञ्चदश ॥ अविरतिरप्रत्याख्यानमिति षोडश ॥ राग सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्व सुखे तत्साधनेऽप्यऽभिमते विषये गर्द्ध इति सप्तदश ॥ द्वेषो दु खाभिज्ञस्य दु खानुस्मृतिपूर्व दु खे तत्साधने वा क्रोध इत्यष्टादश ॥ इत्यष्टादश दोषास्तेषामृषभादीनामर्हतां न भवन्तीति ॥ ७३ ॥

महानन्दोऽमृत सिद्धि कैवल्यमपुनर्भव ।
शिव नि श्रेयस श्रेयो निर्वाण ब्रह्म निर्वृति ॥७४॥
महोदय सर्वदु खक्षयो निर्याणमक्षरम् ।
मुक्तिर्मोक्षोऽपवर्ग

महानानन्दोऽत्र महानन्द ॥ १ ॥ नास्ति मृतमत्र अमृतम् ॥ २ ॥ सिद्ध्यत्यस्यामिति सिद्धि ॥ ३ ॥ सर्वकर्मक्षयात्केवलस्यात्मनो भाव कैवल्यम् ॥ ४ ॥ न पुनर्भवो जन्मात्र अपुनर्भव । न पुनर्भवतीति वा ॥ ५ ॥ सदानन्दमयै शय्यते स्थीयतेऽस्मिन्निति शिवम् । "शीङापो ह्रस्वश्च वा" ॥ (उणा–५०६) ॥ इति व ॥ ६ ॥ निश्चित श्रेयो नि श्रेयसम् । "निसश्च श्रेयस" ॥७।३।१२२॥ इत्यत्समासान्त ॥ ७ ॥ अतिशयेन प्रशस्य श्रेय "गुणाङ्गात्"–॥७।३।९॥ इतीयसौ "प्रशस्यस्य श्र" ॥७।४।३४॥ इति श्रादेश ॥ ८ ॥ निवात्यात्माऽत्रेति निर्वाणम् । "निवाणमवाते" ॥४।२।७९॥ इति साधु ॥ ९ ॥ बृहति वर्द्धतेऽस्मिन्नानन्द इति ब्रह्म पुक्लीबलिङ्ग ॥१०॥ निर्व्रियते सुखीभूयतेऽस्यामिति निर्वृति ॥११॥७४॥ महान् ज्ञानस्योदयोऽत्रेति महोदय ॥ १२ ॥ सर्वदु खाना क्षयोऽत्र सर्वदु खक्षय ॥ १३ ॥ निर्यान्ति सर्वदु खान्यत्र निर्याणम् ॥ १४ ॥ न क्षरति चलत्यस्मादात्मेत्यक्षरम् ।

अमर्मवेधितौदार्यं धर्मार्थप्रतिबद्धता ।
कारकाद्यविपर्यासो विभ्रमादिवियुक्तता ॥ ६९ ॥
चित्रकृत्त्वमद्भुतत्व तथानतिविलम्बिता ।
अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता ॥ ७० ॥
सत्त्वप्रधानता वर्णपदवाक्यविविक्तता ।
अव्युच्छित्तिरखेदित्व पञ्चत्रिंशच्च वाग्गुणा ॥ ७१ ॥

संस्कारवत्त्व संस्कृतादिलक्षणयुक्तत्वम् ॥ १ ॥ औदात्त्यमुच्चैर्वृत्तिता ॥ २ ॥ उपचारपरीतता अग्राम्यत्वम् ॥३॥ मेघगम्भीरघोषत्व मेघस्येव गम्भीरशब्दत्वम् ॥४॥ प्रतिनादविधायिता प्रतिरवोपेतत्वम् ॥५॥६५॥ दक्षिणत्व सरलत्वम् ॥६॥ उपनीत रागत्व मालवकैशिक्यादिग्रामरागयुक्तता ॥७॥ एते च सप्त शब्दापेक्षयाऽतिशया । अन्ये त्वर्थाश्रया – तत्र महार्थता बृहदभिधेयता ॥ ८ ॥ अव्याहतत्व पूर्वापरवाक्यार्थाविरोध ॥ ९ ॥ शिष्टत्व अभिमतसिद्धान्तोक्तार्थता । वक्तु शिष्टतासूचकत्व च ॥ १० ॥ सशयानामसम्भवोऽसन्दिग्धत्वम् ॥११॥६६॥ निराकृतान्योत्तरत्व परदूषणाविषयता ॥ १२ ॥ हृदयङ्गमता हृदयग्राह्यत्वम् ॥ १३ ॥ मिथ साकाङ्क्षता परस्परेण पदानां वाक्यानां वा सापेक्षता ॥ १४ ॥ प्रस्तावौचित्य देशकालाव्यतीतत्वम् ॥ १५ ॥ तत्त्वनिष्ठता विवक्षितवस्तुस्वरूपानुसारिता ॥ १६ ॥ ६७ ॥ अप्रकीर्णप्रसृतत्व सुसम्बद्धस्य सत प्रसरण, अथवा असम्बद्धाधिकारत्वातिविस्तरयोर भाव ॥ १७ ॥ अस्वश्लाघान्यनिन्दता आत्मोत्कर्षपरनिन्दाविप्रयुक्तत्वम् ॥ १८ ॥ आभिजात्य वक्तु प्रतिपाद्यस्य वा भूमिकानुसारिता ॥१९॥ अतिस्निग्धमधुरत्व घृतगुडादिवत् सुखकारित्वम् ॥२०॥ प्रशस्यता उक्तगुणयोगात् प्राप्तश्लाघ्यता ॥२१॥६८॥ अमर्मवेधिता परमर्मानुद्घट्टनस्वरूपत्वम् ॥ २२ ॥ औदार्यमभिधेयस्यार्थस्यातुच्छत्वम् ॥ २३ ॥ धर्मार्थप्रतिबद्धता धर्मार्थाभ्यामनपेतत्वम् ॥ २४ ॥ कारकाद्यविपर्यास कारककालवचनलिङ्गादिव्यत्ययवचनदोषापेतता ॥ २५ ॥ विभ्रमादिवियुक्तता विभ्रमो वक्तृमनसो भ्रान्तता स आदिर्येषा विक्षेपादीनां ते विभ्रमादयो मनोदोषास्तै र्वियुक्तत्वम् ॥२६॥६९॥ चित्रकृत्त्वमुत्पादिताच्छिन्नकौतूहलत्वम् ॥ २७ ॥ अद्भुतत्व प्रतीतम् ॥ २८ ॥ तथानतिविलम्बिता प्रतीता ॥ २९ ॥ अनेकजातिवैचित्र्य जातयो वर्णनीयवस्तुस्वरूपवर्णनानि तत्संश्रयाद्विचित्रत्वम् ॥ ३० ॥ आरोपितविशेषता वचनान्तरापेक्षया आहितविशेषणत्वम् ॥३१॥७०॥ सत्त्वप्रधानता साहसोपेतता ॥३२॥ वर्णपदवाक्यविविक्तता वर्णादीनां विच्छिन्नत्वम् ॥ ३३ ॥ अव्युच्छित्तिविवक्षितार्थसम्यक्सिद्धियावदव्यवच्छिन्नवचनप्रमेयता ॥ ३४ ॥ अखेदित्व अनायाससम्भव ॥ ३५ ॥ इत्येवमादृता पञ्चत्रिंशद्वाचो गुणा अतिशया भवन्तीति ॥ ७१ ॥

गुरुर्धर्मोपदेशक ॥७७॥

गृणाति धर्मं गुरु "कृग्र ऋत उर्च"॥ (उणा-७३४) ॥ इति उ । धर्मस्योपदेष्टा धर्मोपदेशक । निषेकादिकरो गुरुरित्यन्ये ॥ १ ॥ ७७ ॥

अनुयोगकृदाचार्य

अनुयोग व्याख्या करोत्यनुयोगकृत् । आचर्यते सेव्यत इत्याचार्य , आचारे साधुरिति वा । आचार ग्राहयतीति नैरुक्त , मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य इत्यन्ये ॥१॥

उपाध्यायस्तु पाठक ।

उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्याय "इङोऽपादाने तु टिद्वा" ॥५।३।१९॥ इति घञ् ॥ १ ॥ पाठयति इति पाठकोऽध्यापक ॥ २ ॥

अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती गणिश्च स ॥७८॥

अनूवाचेत्यनूचान ॥ "वेयिवदनाश्वदनूचानम्"॥५।२।३॥ इति काने साधु ॥१॥ प्रोच्यते प्रवचनमागमस्तत्र साङ्गे इत्याचारायङ्गयुक्ते अधीतमनेनाधीती "इष्टादे " ॥७।१।१६८॥ इतीनि 'व्याप्ये क्तेन "॥२।२।९९॥ इति कर्मणि सप्तमी । गण्यते पूज्यतया इति गणि "स्वरेभ्य इ " ॥ (उणा ६०६) ॥ इति इ ॥ २ ॥ ७८ ॥

शिष्यो विनेयोऽन्तेवासी

शासनीय शिष्य 'दृवृग्स्तुजुषेतिशास " ॥५।१।४०॥ इति क्यपि १ "इसास शास "॥४।४।११८॥ इतीसादेश ॥ १ ॥ विनीयते विनेय । " य एचात ॥५।१।२८॥ इति य ॥ २ ॥ गुरोरन्ते वसत्यवश्य इति अन्तेवासी "शयवासिवासेष्वकालात् " ॥३।२।२५॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ ३ ॥ शेषश्चात्र ' शिष्ये छात्र " ॥

शैक्ष प्राथमकल्पिक ।

शिक्षाशीलमस्य शैक्ष । "अङ्स्थान्छत्रादेरञ्"॥६।४।६०॥ इत्यञ् । शिक्षायां भव इति वा "शिक्षादेश्चाण् '॥६।३।१४८॥ इत्यण् ॥ १ ॥ प्रथमकल्प आचारम्भ प्रयोजनमस्य प्राथमकल्पिक , प्रथमकल्पमधीत इति वा 'पदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिकात् ॥६।२।११९॥ इतीकण् ॥ २ ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव

---

१ एकम् । २ एकम् ।

अश्यते प्राप्यते क्षीणकर्मभिरिति वा । "मीज्यजिमामदशीवसिकिभ्य सर ' ॥ (उणा–४३९) ॥ इति सर ॥ १५ ॥ कर्मभिर्मुच्यतेऽत्र मुक्ति ॥ १६ ॥ मुच्यते सर्वकर्मभिरत्रेति मोक्ष "मावावद्यमि"–॥ (उणा–५६४) ॥ इति स मोक्ष्यन्ते त्यज्यन्ते दु खान्यत्रेति वा ॥ १७ ॥ कर्मभिरपवृज्यतेऽत्रापवर्ग ॥ १८ ॥ शेषश्चात्र ' निर्वाणे स्यात् शीतीभाव । शान्तिर्नैश्रेयसममृतिक " ॥

अथ मुमुक्षु श्रमणो यति ॥७५॥

वाचयमो यती साधुरनगार ऋषिर्मुनि ।

निर्ग्रन्थो भिक्षु

मोक्तुमिच्छुर्मुमुक्षु ॥ "सन्भिक्षाशंसेरु" ॥५।२।३३॥ इति उ ॥ १ ॥ श्राम्यति तपसेति श्रमण श्रवणोऽपि नन्द्यादित्वादन ॥ २ ॥ यतते मोक्षायेति यति "पदिपठि–' ॥ (उणा–६०७) ॥ इत्यादिना इ ॥ यच्छत्युपरमति सर्वसङ्गेभ्य इति वा ॥ ३ ॥ वाच यच्छति नियमयति वाचयम । "वाचयमो व्रते" ॥५।१।११५॥ इति साधु ॥ ४ ॥ यत यमनमस्त्यस्य यती ॥ ५ ॥ उत्तमक्षमादिभि गुणविशेषैर्भावितात्मा साध्नोति साधु सम्यक्दर्शनादिभि परम पद साधयतीति वा "कृवापाजिस्वदिसाधि '–॥ (उणा–१) ॥ इत्युण् ॥ ६ ॥ नास्त्यगारमस्य अनगार ॥ ७ ॥ ऋषति जानाति तत्त्व ऋषि "नाम्युपान्त्य"–॥ (उणा ६०९) ॥ इति कि , दर्शनाद्वा ऋषि , यद्वदतोत ऋषिर्व किल दर्शनादिति ॥ ८ ॥ मन्यते ऽसौ मुनि "मनेरुदेतौ चास्य वा" (उणा–६१२) ॥ इति इ पुल्लीलिङ्ग ॥ ९ ॥ ग्रन्थात् द्रव्यान्निष्क्रान्तो निर्ग्रन्थ ॥ १० ॥ भिक्षणशीलो भिक्षु । भिनत्ति क्षुधम ष्टप्रकार कर्मेति वा ॥ ११ ॥

अस्य स्व तपो-योग शमादय: ॥७६॥

अस्य मुमुक्षोस्तपोयोगशमादयो धन आदिश दात् क्षान्त्यादय । ततस्तपो धन , योगी, शमभृत्, क्षान्तिमानित्यादीनि यौगिकानि नामानि भवन्तीति ॥ ७६ ॥

मोक्षोपायो योगो ज्ञानश्रद्धानचरणात्मक ।

मोक्षस्योपाय कारणम् । मुमुक्षुभिर्युज्यते योग ज्ञान यथावस्थिततत्त्वावबोध , श्रद्धान सम्यक्तत्त्वेषु रुचि चरण चारित्र सावद्ययोगत्याग तानि आत्मा स्वरूप यस्य स तथा ॥

अभाषण पुनर्मौन

न भाष्यतेऽभाषणम् ॥ १ ॥ मुने कर्म मौन पुल्लीबलिङ्ग 'युवणादण्याद ' ॥७।१।६९॥ इत्यण् ॥ २ ॥

गुरुर्धर्मोपदेशक ॥७७॥

गृणाति धर्मं गुरु "कृग्र मृत उच"॥ (उणा-७३४) ॥ इति उ । धर्मस्योपदेश धर्मोपदेशक । निषेकादिकरो गुरुरित्यन्ये ॥ १ ॥ ७७ ॥

अनुयोगकृदाचार्य

अनुयोग व्याख्या करोत्यनुयोगकृत् । आचर्यते सेव्यत इत्याचार्य , आचारे साधुरिति वा । आचार ग्राहयतीति नैरुक्त , मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य इत्यन्ये ॥१॥

उपाध्यायस्तु पाठक ।

उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्याय "इङोऽपादाने तु टिद्वा" ॥५।३।१९॥ इति घञ् ॥ १ ॥ पाठयति इति पाठकोऽध्यापक ॥ २ ॥

अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती गणिश्च स ॥७८॥

अनूवाचेत्यनूचान ॥ "वेयिवदनाश्वदनूचानम्"॥५।२।३॥ इति काने साधु ॥१॥ प्रोच्यते प्रवचनमागमस्तत्र साङ्गे इत्याचारादङ्गयुक्ते अधीतमनेनाधीती "इष्टादे " ॥७।१।१६८॥ इतीनि "व्याप्ये क्तेन "॥२।२।९९॥ इति कर्मणि सप्तमी । गण्यते पूज्यतया इति गणि "सृेर्भ्य इ " ॥ (उणा ६०६) ॥ इति इ ॥ २ ॥ ७८ ॥

शिष्यो विनेयोऽन्तेवासी

शासनीय शिष्य " दृवृग्स्तुजुषेतिशास " ॥५।१।४०॥ इति क्यपि । "इसास शास "॥४।४।११८॥ इतीसादेश ॥ १ ॥ विनीयते विनेय । " य एचात ' ॥५।१।२८॥ इति य ॥ २ ॥ गुरोरन्ते वसत्यवश्य इति अन्तेवासी "शयवासिवासेष्वकालात् ' ॥३।२।२५॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ ३ ॥ शेषश्चात्र " शिष्ये छात्र " ॥

शैक्ष प्राथमकल्पिक ।

शिक्षाशीलमस्य शैक्ष १ ' अङ्स्याच्छत्रादेरञ्"॥६।४।६०॥ इत्यञ् । शिक्षायां भव इति वा ' शिक्षादेश्चाण् '॥६।३।१४८॥ इत्यण् ॥ १ ॥ प्रथमकल्प आचारम्भ प्रयोजनमस्य प्राथमकल्पिक प्रथमकल्पमधीत इति वा "पदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिकात् ' ॥६।२।११९॥ इतीकण् ॥ २ ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव

---

१ एकम् । २ एकम् ।

तरन्त्यनेन विद्याम्भोधिमिति तीर्थं गुरु, समाने तीर्थे वसन्ति सतीर्थ्या "सतीर्थ्ये"॥६।४।७८॥ इति यान्तो निपात्यते ॥ १ ॥ एक समानो गुरुरेषामे कगुरव ॥ २ ॥

[1]विवेक पृथगात्मता ॥७९॥

विवेचन हेयोपादेयज्ञान विवेक । अविवेकात् पृथक् भिन्न आत्मा पृथ गात्मा तद्भाव पृथगात्मता ॥ ७९ ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथ सब्रह्मचारिण ।

तुल्यागमास्तुल्यव्रतास्तुल्याचाराश्च अन्योऽन्य समाने ब्रह्मण्यागमे गुरुकुले वा व्रत चरन्तीत्येवशीला सब्रह्मचारिण , समाना ब्रह्मचारिण इति वा "सब्रह्मचारी" ॥३।२।१५०॥ इति निपात्यते ॥

स्यात्पारम्पर्यमाम्नाय सम्प्रदायो गुरुक्रम ॥८०॥

परम्पराया गुरुशिष्यप्रशिष्यादिसन्तानरूपाया भाव पारम्पर्यम् ॥१॥ आम्ना यते आम्नाय ॥२॥ सम्यक् प्रदीयते सम्प्रदाय ॥३॥ गुरो क्रमो गुरुक्रम ॥४॥८०॥

व्रतादान परिव्रज्या तपस्या नियमस्थिति

व्रत शास्त्रविहितो नियमस्तस्यादान व्रतादानम् ॥१॥ परिव्रजन परिव्रज्या । प्रव्र ज्यापि । "आस्यटिव्रज्यज क्यप्"॥५।३।९७॥ इति क्यप् ॥ २ ॥ तपस करण तपस्या 'तपस क्यन्' ॥३।४।३६॥ इति क्यनि शसिप्रत्ययात्" ॥५।३।१०५॥ इति अ ॥३॥ नियमे व्रतेऽवस्थान नियमस्थिति ॥ ४ ॥

अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता [2]यमा: ॥८१॥

हिंसा प्राणव्यपरोपण तदभावोऽहिंसा ॥ १ ॥ सूनृत प्रिय सत्य च वच ॥२॥ स्तेयमदत्तादान तदभावोऽस्तेयम् ॥३॥ ब्रह्मेति ब्रह्मचर्यं मैथुनत्याग ॥४॥ अकिञ्चनता परिग्रहत्याग ॥५॥ यम्यते चित्तमेभिरिति यमा ॥ ८१ ॥

नि[3]यमा [4]शौचसन्तोषो स्वाध्यायतपसी अपि ।

देवताप्रणिधान च

नियम्यते चित्तमेभिर्नियमा । शुचेभाव कर्म वा शौच कायमनसो शुद्धि ॥१॥ सन्तोष सन्निहितसाधनादधिकस्याऽनुपादित्सा ॥२॥ स्वाध्यायमध्ययन स्वाध्यायो

---

१ एरम् । २ एरम् । ३ एरम् । ४ एरम् । ५ शौच सन्तोष इत्यपि पाठ ।

मोक्षशास्त्राध्ययन प्रणवजपो वा ॥ ३ ॥ तप्यते तदिति तपश्चान्द्रायणादि ॥ ४ ॥ देवताया वीतरागस्य प्रणिधानमात्मना सवत सम्भेद ॥ ५ ॥

करण पुनरासनम् ॥८२॥

क्रियते मनोऽनवद्यमनेन करणम् ॥ १ ॥ आस्यतेऽनेन आसन पद्मास नादि ॥ २ ॥ ८२ ॥

प्राणायाम प्राणयम श्वासप्रश्वासरोधनम् ।

प्राणस्य आयमन प्राणायाम ॥१॥ प्राणस्य यमन प्राणयम ॥२॥ सत्यासने बाह्यस्य वायोराचमन श्वास, कोष्ठ्यस्य वायोर्नि श्वसन प्रश्वास, तयो रोधन गति च्छेद ॥

प्रत्याहारस्त्विन्द्रियाणा विषयेभ्य समाहृति ॥८३॥

प्रतीपमाहरण विषयेभ्य इन्द्रियाणा प्रत्याहार ॥ १ ॥ ८३ ॥

धारणा तु क्वचिद्ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् ।

धारण धारणा क्वचिदिति देवतादौ ध्यातव्ये चित्तस्य स्थिरो बन्ध स्थैर्यमिति यावत् ॥

ध्यान तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययसन्तति ॥८४॥

ध्यायते ध्यान विषये तस्मिन्निति देवतादौ ध्येये एक प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टा प्रत्ययस्य ध्येयालम्बनस्य सन्तति सदृश प्रवाह इति ॥ ८४ ॥

समाधिस्तु तदेवार्थमात्राभासनरूपकम् ।

सम्यगाधीयते समाधि तदेव ध्यानमेवार्थमात्राभासनरूप ध्येयाकारनिभा सात्मक ध्येयस्वभावावेशात् ॥

उपसहारमाह—

एव योगो यमाद्यङ्गैरष्टभि सम्मतोऽष्टधा ॥८५॥

स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

श्व श्रेयस शुभशिवे कल्याण श्वोवसीयस श्रेय ।

क्षेम भावुकभविकुशलमङ्गलभद्रमद्रशस्तानि ॥८६॥

---

१ एकम् । २ एकम् । ३ एकम् ।

शोभन श्रेय श्व श्रेयस, श्व आगामि श्रेयो वा। ' निसश्च श्रेयस " ॥७।३। १२२॥ इत्यत्समासान्त ॥१॥ शोभते शुभम् ॥२॥ शेतेऽशुभमनेन शिवम् ॥ ३ ॥ कल्यते धार्यते कल्याणम्। "कल्याणपयाणादय " ॥ (उणा–१९३)॥ इत्याणान्तो निपात्यते कल्य नीरुजत्वमणतीति वा ॥४॥ वसुमच्छब्दादीयसौ मतोर्लुखरादेश्च लोपे वसीय शोभन वसीय श्वोवसीयस, श्व आगामि वसीयो वा "श्वसो वसीयस " ॥७।३।१२१॥ इत्यत्समासान्त ॥५॥ अतिशयेन प्रशस्य श्रेय ॥६॥ क्षीयन्ते क्लेशा अनेन क्षेम पुक्लीबलिङ्ग । "अर्तीरि"॥ (उणा–३३८) ॥ इति म ॥७॥ भवनशाल भावुकम् ॥ ८ ॥ भवोऽस्त्यस्य भविकम् ॥ ९ ॥ कुश्यति पुण्यात्मना सम्बध्यते कुशलम् । "तृपिवपिकुपिकुशि"–॥ (उणा–४६८) ॥ इत्यलक् । कुश लातीति वा ॥ १० ॥ मङ्ग्यते सेव्यते मङ्गलम् । मृदिकन्दि–॥ (उणा–४६५) ॥ इत्यल ॥ ११ ॥ भन्दते भद्र 'भन्देर्वा' ॥ (उणा–३९१)॥ इति रो नलुक् च, भन्द्रमपि ॥ १२ ॥ माद्यति हृष्यत्यनेन मद्रम् । 'भीवृधि" ॥ (उणा–३८७)॥ इति र ॥ १३ ॥ शस्यते स्तूयते इति शस्तम् । प्रशस्तमित्यपि ॥ १४ ॥ शेषश्चात्र "भद्रे भव्य काम्य सुकृतसूनृते ' ॥ ८६ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया स्वोपज्ञाभिधानचिन्तामणिनाममालाटीकाय। देवाधिदेवकाण्ड प्रथम ॥ १ ॥

अर्हम्

अथ देवकाण्ड

अथ द्वितीय देवकाण्ड व्याख्यायते । तत्र देवानामाश्रय स्वर्ग इति प्रथमं स्वर्गनामान्युच्यन्ते—

स्वर्गस्त्रिविष्टप द्योदिवौ भुविस्तविषताविषौ नाक ।
गौस्त्रिदिवमूर्ध्वलोक सुरालय

स्वयते सुखहेतुतया कथ्यते इति स्वर्ग. गम्यमिरमि '–॥ (उणा–९२) ॥ इति ग । सुष्ठु अज्यते इति वा भावार्थघञ्॥ १ ॥ तृतीय विष्टप त्रिविष्टपम् । "भूर्भुव स्व" इति श्रुते अत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासे पूरणप्रत्ययलोप । त्रिपिष्ट पमिति प्राच्या ते हि प्रायेण पर्वौ शसौ च व्यत्यस्य पठन्ति ॥ २ ॥ द्युत् अभि धमे द्यौति अभिगच्छति अमू सुरजन इति "द्युगमिभ्या डो " ॥ (उणा–८६७) ॥

इति डोप्रत्यये, द्योशब्द ओकारान्त ॥ ३ ॥ दीव्यन्त्यस्या देवा इति "दिवेर्डिव्" ॥ (उणा-९४९) ॥ इति डिव्प्रत्यये दिव्शब्दो वन्त ॥ द्वयोरपि सौ द्यौ स्त्रीलिङ्ग ॥ ४ ॥ भवन्त्यस्या सुखानीति "तुभूस्तुभ्य किन्" ॥ (उणा-९९६) ॥ इति इस् प्रत्यये भुवि स्त्रीलिङ्ग यद्वाचस्पति – "त्रिपिष्टप देवलोको भुवि स्त्री द्योदिवौ स्त्रियौ" ॥५॥ तव गताविति सौत्रो धातु तव्यते शुभकर्मवशादस्मिन्निति "तवेर्वा "॥ (उणा-५५०) ॥ इति वा णिति इपे तविप ताविप ॥ ६ ॥ ७ ॥ नास्मिन्नक दु खमस्तीति नाक पुन्नीनलिङ्ग । नगादित्वात् " अन् स्वरे " ॥३।२।१२९॥ इत्यन् न भवति । न आक्रम्यते अभिलष्यते नास्तिकैरिति " नञ क्रमिगमि"– ॥ (उणा —४) ॥ इति डिति अप्रत्यये वा नाक ॥ ८ ॥ गच्छन्त्याश्रयन्ति देवास्ता मिति "शुगमिभ्या डो ॥ (उणा-८६७) ॥ इति डोप्रत्यये गौ स्त्रीपुसलिङ्ग ॥९॥ तृतीय दिव लोकस्त्रिदिवम् । पुक्लीबलिङ्ग । मयूरव्यसकादित्वात् समासस्तीयस्रो पश्च । अत्र दीव्यन्त्यस्मिन्निति घनर्थ "स्थादिभ्य क "॥ ।३।८२॥ इति कप्रत्यये दिवमिति सिद्धम् ॥ १० ॥ ऊर्ध्वश्चासौ लोकश्च ऊर्ध्वलोक ॥ ११ ॥ सुराणामा- लय आवास सुरालय ॥ १२ ॥ अस्य यौगिकत्वात् त्रिदशावासदेवलोकप्रभृतयो गृह्यन्ते । शेषश्चात्र—

"फलोदयो मेरुपृष्ठ वासवावाससैरिकौ ।
दिदिविर्दीदिविर्घुव दिव च स्वर्गवाचका " ॥१॥

स्वरव्ययेषु वक्ष्यते ॥

अथ देवनामानि—

तत्सदस्त्वमरा ॥ १ ॥
देवा सुपर्वसुरनिर्जरदेवतर्भु-
बर्हिर्मुखानिमिषदैवतनाकिलेखा ।
वृन्दारका सुमनसस्त्रिदशा अमर्त्या
स्वाहास्वधाक्रतुसुधाभुज आदितेया ॥२॥
गीर्वाणा मरुतोऽस्वप्ना विबुधा दानवारय ।

तत्सद इति तच्छब्देन स्वर्ग परामृश्यते । तत्र सीदन्तीति तत्सद स्वर्ग- सद "क्विप्"॥५।१।१४८॥ इति क्विप् । यौगिकत्वात् द्युसद्मान इत्यादय ॥ १ ॥ न म्रियन्त इत्यमरा अमरशब्दश्चिरस्थायित्वादिलक्षणया देवेषु यौगिको रूढश्च ॥२॥ ॥ १ ॥ दीव्यन्ति क्रीडन्तीति देवा 'लिहादिभ्य "॥५।१।५०॥ इत्यच् ॥ २ ॥

शोभन पव चरितमुत्सवो वा येपा ते सुपवाण ॥ ४ ॥ सुरत् ऐश्वर्यदीप्त्यो सुरन्तीति सुरा । "नाम्युपान्त्य "॥५।१।५४॥ इति क । सुवन्तीति वा "ऋज्यजितञ्चि " ॥ (उणा–३८८) ॥ इत्यादिना क्रित् र । सुष्ठु राजन्त इति वा "क्वचित्" ॥५।१।१७१॥ इति ड । सुरा एषामस्तीति वा "अभ्रादिभ्य "॥७।२।४६॥ इत्यप्रत्यय । यतोऽब्धिजा सुरा तै पीतेति प्रसिद्धि ॥ ५ ॥ निष्क्रान्ता जराया निर्जरा सदायौवनत्वात्तेषाम् ॥ ६ ॥ देवा एव देवता स्त्रीलिङ्ग "देवात्तल्" ॥ ७।२।१६२॥ इति तल् ॥ ७ ॥ रभन्ते पुण्यकार्येषु उत्सुका भवन्तीति ऋभव । "रभिप्रथिभ्यामृच्च रस्य" ॥ (उणा–७३०) ॥ इति उप्रत्यय । ऋशब्दोऽदितिवाचा ततो भवन्तीति वा "क्वेयुभुरण्"– ॥ (उणा–७४६) ॥ इति डु ॥ ८ ॥ बर्हिरग्निर्मुखमेपा बर्हिर्मुखा ॥ ९ ॥ न निमिषन्तीत्यनिमिषा ॥ १० ॥ देवता एव दैवता पुंक्लीबलिङ्ग प्रज्ञादिभ्योऽण्" ॥७।२।१६५॥ इत्यण् ॥ ११ ॥ नाक स्वर्गो विद्यते येषा ते नाकिन । यौगिकत्वात् स्वर्गिण , त्रिदिवाधीशा इत्यादयोऽपि ॥ १२ ॥ लिख्यन्ते चित्रादौ ध्यानार्थमिति लेखा , हस्तादौ प्रशस्ता लेखा सन्त्येषामिति वा अभ्रादित्वाद ॥ १३ ॥ प्रशस्त वृन्दमस्त्येषा वृन्दारका "वृन्दादारक ॥७।२।११॥ इत्यारक ॥ १४ ॥ शोभन मनो येषा ते सुमनस सङ्कल्पमात्रेण लब्धसिद्धित्वात् मलिनसङ्कल्पाभावाद्वा । सुष्ठु मान्यन्ते इति वा "विहायस्सु मनस् " ॥ (उणा ९७६)॥ इत्यसन्तो निपात्यते ॥१५॥ त्रिदश त्रिदशा "प्रमाणीसंख्याड्ड "॥७।३।१२८॥ इति ड त्रिशादेता देवतास्त्रयस्त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराड"इति श्रुते । तिस्रो दशा वयोऽवस्था येषा ते त्रिदशास्त्रिंशद्वर्षा मनुष्ययुवान त्रिदशा इव त्रिदशा इति वा ॥ १६ ॥ न म्रियन्ते इत्यमर्त्यो 'मृशीपसिवस्यनिभ्यस्तादि ' ॥ (उणा–३६०) ॥ इति तकारादियप्रत्यय । म्रियन्त इति मर्त्ता लम्नो वा"॥ (उणा–२०२) ॥ इति तप्रत्यय मर्त्ता एव मर्त्या 'मत्तादिभ्यो य ' ॥७।२।१५९॥ इति स्वार्थे य न मर्त्या अमर्त्या इति वा ॥ १७ ॥ स्वाहास्वधाकतुसुधाभुज इति भुक् शब्द स्वाहादीना प्रत्येक सबध्यते तेन स्वाहाभुज स्वधाभुज क्रतुभुज सुधाभुज स्वाहा भुञ्जते इत्यादि कृत्वा । एपा यौगिकत्वात् स्वाहाशना स्वधाशना यज्ञाशना , अमृतान्धस इत्यादयोऽपि ॥ २१ ॥ न ददाति दु खमित्यदितिः । नञो दागो डिति "॥ (उणा–६६७) ॥ इति डिति । अदितेर्व्यामदिती तस्या अपत्यानि आदितेया ड्याप्त्यूट "॥६।१।७०॥ इत्येयण् । यौगिकत्वादादित्या अदितिजा इत्यादयोऽपि ॥ २२ ॥ २ ॥ गीरेव वाणोऽस्त्र येपा ते गीर्वाणा ॥ २३ ॥ म्रियन्ते पुण्यक्षयाच्च्यवन्त इति मरुत "म्र उत्" ॥ (उणा–८८९)॥ इति उत् ॥ २४ ॥ नास्ति स्वप्नो निद्रा यषा ते अस्वप्ना ॥ २५ ॥ विबुध्यन्ते जानन्त्यवधिनेति विबुधा ॥ २६ ॥ दानवानामरयो दानवारय । यौगिकत्वात् दनुजद्विष इत्यादय ॥ २७ ॥

शेषश्चात्र-

"निलिम्पा कामरूपाश्च साध्या शोभाश्चिरायुष ।
पूजिता मर्त्यमहिता सुमाला वायुभा सुरा ॥ १ ॥

तथा—

'द्वादशाक्षा वसवोऽष्टौ विश्वेदेवास्त्रयोदश ।
षट्त्रिंशत्तुषिताश्चैव षष्टिराभास्वरा अपि ॥ २ ॥

षट्त्रिंशदधिके माहाराजिकाश्च शते उभे ।
रुद्रा एकादशैकोनपञ्चाशद्वायवोऽपरे ॥ ३ ॥

चतुर्दश तु वैकुण्ठा सुशर्माण पुनर्दश ।
साध्याश्च द्वादशेत्याद्या विज्ञेया गणदेवता " ॥ ४ ॥

तेषा यान विमान

तेषा देवाना यान वाहन देवयान सुरयानमित्यादि । विमान्ति वर्त्तन्तेऽस्मिन् देवा इति विमान पुक्लीबलिङ्ग । व्योम्नि यान्त्यनेन व्योमयानमित्यपि । तेषा विमानो यानमिति सबन्धात् विमानयाना , वैमानिका , विमानिका इत्यादीनि यौगिकानि देवनामानि ज्ञेयानि ॥

अन्ध पीयूषममृत सुधा ॥३॥

तेषा देवानामन्धोऽन्न भोज्यमाहार इति यावत् देवान्धो, देवान्न, देवभोज्य, देवाहार इत्यादि । पीयि सौत्रो धातु पीयते इति पीयूषम् । 'पलिफलि '' ॥ (उणा–५६०) ॥ इत्यादिना ऊष पेयूषमित्यपि ॥ १ ॥ नास्ति मृतमनेनेत्यमृतम् ॥ २ ॥ सुष्ठु धीयते पीयते इति सुधा उपसर्गादात '' ॥५।३।११०॥ इत्यड् ॥ ३ ॥ समुद्रनवनीतमपि । देवाश्च जैनसमये भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकभेदाच्चतुधा भवन्ति ॥ ३ ॥

तत्र भवनपतीनाह-

असुरा नागास्तडित सुपर्णका वह्नयोऽनिला स्तनिता ।
उदधिद्वीपदिशो दश भवनाधीशा कुमारान्ता ॥४॥

दशेति दशसख्या असुरादय रत्नप्रभाया मध्ये भवन्तीति भवनानि आवासा तेषामधीशा भवनाऽधीशा कुमारान्ता कुमारशब्दान्ता । तेन असुरकुमारा , नागकुमारा तडित्कुमारा सुपर्णकुमारा , वह्निकुमारा , अनिलकुमारा स्तनितकुमारा , उदधिकुमारा , द्वीपकुमारा दिक्कुमारा इत्युच्यन्ते । कुमारवदेते कान्तदर्शना

सुकुमारा मृदुमधुरलालितगतय शृगाराभिजातरूपविक्रिया कुमारवच्चोद्धतवेषभाषाभरणप्रहरणावरणयानवाहना । कुमारवच्चोल्वणरागा क्रीडनपराश्चेत्यत कुमारा इत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥

अथ व्यन्तरानाह-

स्यु पिशाचा भूता यक्षा राक्षसा किन्नरा अपि ।
किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥५॥

पिशाचादयोऽष्टौ विविधेषु शैलकन्दरान्तरवनविवरादिषु प्रतिवसन्तीति व्यन्तरा, वनाना समूहो वान तस्यान्तरे भवन्तीति पृषोदरादित्वाद्वानमन्तरा इत्यपि ॥५॥

अथ ज्योतिष्कानाह—

ज्योतिष्का पञ्च चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारका ।

द्योतन्त इति ज्योतींषि विमानानि तान्यावासतया सन्त्येषा ज्योतिष्का । व्रीह्यादिभ्यस्तौ '॥७।२।५॥ इतीकप्रत्यय । भास्वरशरीरत्वात् समस्तदिग्मण्डलद्योतनाद् ज्योतींषि देवा ज्योतींष्येव वा ज्योतिष्का । पञ्चेति पञ्चसख्या पञ्चविधा इत्यथ । ते तु चन्द्रा अर्का ग्रहा नक्षत्राणि तारकाश्च ॥

वैमानिकानाह—

वैमानिका पुन कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥ ६ ॥
सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलान्तकजा ।
शुक्रसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजा ॥ ७ ॥
कल्पातीता नव ग्रैवेयका पञ्च त्वनुत्तरा ।

विमानेषु भवा वैमानिका । अध्यात्मादित्वादिकण् । ते च द्विविधा कल्पभवा कल्पातीताश्च । इन्द्रादिदशतया कल्पनात् कल्प समुदाय सनिवेशो विमानमात्रपृथिवीप्रस्तारस्तत्र भवा कल्पभवा द्वादश ते पुनरमी ॥६॥ सुधर्मा देवसभा साऽस्मिन्नस्तीति सौधर्म कल्प 'तदस्यास्ति'॥६।२।७०॥ इत्यण् । तत्र जाता सौधर्मजा ईशानस्येन्द्रस्य निवास ऐशान कल्पस्तत्र जाता ऐशानजा एव सनत्कुमारादिकल्पेषु जाता सनत्कुमारजा, माहेन्द्रजा ब्रह्मा ब्रह्मलोकोऽभिधीयते भीमो भीमसेन इति न्यायादिति ब्रह्मजा, लान्तकजा, महाशुक्रजा सहस्रारजा आनतजा, प्राणतजा आरणजा अच्युतजा । अनयोस्तु ग्रप्राक्षरयो पूर्वौ द्वौ ह्रादिसंयोगवर्जनात् गुरू न भवत ॥७॥ कल्पानतीता कल्पातीता कल्पान् अतिक्रम्यो

परिस्थिता इत्यथ । नवसंख्या नव, लोकपुरुषस्य ग्रीवाप्रदेशविनिविष्टा ग्रावाभरणभूता ग्रैवेयका । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यश्छवास्यलङ्कारे" ॥६।३।१२॥ इत्येयकञ् । पञ्च त्विति पञ्चसंख्या , न विद्यत उत्तरा येभ्यस्ते अनुत्तरा विजयवैजयन्तजयन्तापराजितसर्वार्थसिद्धनामान ॥

उपसंहारमाह—

निकायभेदादेव स्युर्देवा किल चतुर्विधा ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण, देवा भवनपत्यादय चतुर्विधा निकायभेदात् निकायो निवास उत्पादस्थान तद्भेदात् । तथाहि– भवनपतयाऽशीतिसहस्राधिकयोजनलक्षपिण्डाया रत्नप्रभायामूर्ध्वमधश्च योजनसहस्रमेकैकमपहाय जन्माऽऽसादयन्ति । व्यन्तरास्तस्या एवोपरि यत्परित्यक्त योजनसहस्र तस्याध ऊर्ध्वं च योजनशतमेकैकमपहाय मध्येऽष्टसु योजनशतेषु जन्म प्रतिलभन्ते । ज्योतिष्कास्तु समतलाद् भूभागात् सप्त शतानि नवत्यधिकानि योजनानामाक्रम्य दशोत्तरयोजनशतपिण्डे नभोदेशे लोकान्तात् किञ्चिन्न्यूने जन्म गृह्णन्ति । वैमानिका रज्जुमध्यद्धामधिरुह्याऽन्त सौधर्मादिषु कल्पेषु सर्वार्थसिद्धविमानपर्यवसानेपूत्पद्यन्ते, तदेवमुत्पादनिवासभेदाच्चतुर्विधा देवा । स्वधामसूत्पन्ना भवनपत्यादयोऽन्यत्रापि लवणजलधिमन्दरवर्षधराद्रिद्रुमगहनप्रभृतिषु वसन्ति । उक्तस्थानव्यतिरेकेणान्यत्रैषामुत्पादो जन्म नास्तीति निवासार्थ सङ्घार्थो वा निकायशब्द ॥ ८ ॥

अथ देवविशेषनामान्याह —

आदित्य सवितार्यमा खरसहस्रोष्णांशुरंशू रवि-
र्मार्तण्डस्तरणिर्गभस्तिररुणो भानुर्नभोऽहर्मणि ।
सूर्योऽर्क किरणो भगो ग्रहपुष पूषा पतङ्ग खगो
मार्ताण्डो यमुनाकृतान्तजनक प्रद्योतनस्तापन ॥ ९ ॥

ब्रध्नो हंसश्चित्रभानुर्विवस्वान् सूरस्त्वष्टा द्वादशात्मा च हेलि ।
मित्रो ध्वान्ताराातिरब्जांशुहस्तश्चक्राब्जाहर्बान्धव सप्तसप्ति ॥१०॥
दिवादिनाहर्दिवसप्रभाविभाभास कर स्यान्मिहिरो विरोचन ।
ग्रहाब्जिनीगोद्युपतिर्विकर्तनो हरि शुचीनौ गगनाध्वजाध्वगौ॥११॥

हरिदश्वो जगत्कर्मसाक्षी भास्वान्विभावसु ।
त्रयीतनुर्जगच्चक्षुस्तपनोऽरुणसारथि ॥१२॥

सुकुमारा मृदुमधुरललितगतय शृङ्गाराभिजातरूपविक्रिया कुमारवच्चोद्धतवेषभाषाभरणप्रहरणावरणयानवाहना। कुमारवच्चोल्वणरागा क्रीडनपराश्चेत्यत कुमारा इत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥

अथ व्यन्तरानाह–

स्यु पिशाचा भूता यक्षा राक्षसा किन्नरा अपि।
किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥५॥

पिशाचादयोऽमी विविधेषु शैलकन्दरान्तरवनविवरादिषु प्रतिवसन्तीति व्यन्तरा, वनाना समूहो वान तस्यान्तरे भवन्तीति पृषोदरादित्वाद्वानमन्तरा इत्यपि ॥५॥

अथ ज्योतिष्कानाह—

ज्योतिष्का पञ्च चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारका।

द्योतन्त इति ज्योतींषि विमानानि तान्यावासतया सन्त्येषा ज्योतिष्का। व्रीह्यादिभ्यस्तौ'॥७।२।५॥ इतीकप्रत्यय। भास्वरशरीरत्वात् समस्तदिग्मण्डलद्योतनाद् ज्योतींषि देवा ज्योतींष्येव वा ज्योतिष्का। पञ्चेति पञ्चसख्या पञ्चविधा इत्यथ। ते तु चन्द्रा अर्का ग्रहा नक्षत्राणि तारकाश्च ॥

वैमानिकानाह—

वैमानिका पुन कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥ ६ ॥
सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलान्तकजा।
शुक्रसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजा ॥ ७ ॥
कल्पातीता नव ग्रैवेयका पञ्च त्वनुत्तरा।

विमानेषु भवा वैमानिका। अध्यात्मादित्वादिकण्। ते च द्विविधा कल्पभवा कल्पातीताश्च। इन्द्रादिदशतया कल्पनात् कल्प समुदाय सनिवेशो विमानमात्र पृथिवीप्रस्तारस्तत्र भवा कल्पभवा द्वादश ते पुनरमी ॥६॥ सुधर्मा देवसभा साऽस्मिन्नस्तीति सौधर्म कल्प तदत्रास्ति'॥६।२।७०॥ इत्यण्। तत्र जाता सौधर्मजा, ईशानस्येन्द्रस्य निवास ऐशान कल्पस्तत्र जाता ऐशानजा एव सनत्कुमारादिकल्पेषु जाता सनत्कुमारजा, माहेन्द्रजा ब्रह्मा ब्रह्मलोकोऽभिधीयते भीमो भीमसेन इति न्यायादिति ब्रह्मजा लान्तकजा महाशुक्रजा सहस्रारजा आनतजा, प्राणतजा, आरणजा, अच्युतजा। अत्रायायां तु ब्रह्माक्षरयो पूर्वौ दर्ता हादिसयागवजनात् गुरू न भवत ॥७॥ कल्पानतीता कल्पातीता कल्पान् अतिक्रम्यो

परि स्थिता इत्यर्थ । नवसख्या नव, लोकपुरुषस्य ग्रीवाप्रदेशविनिविष्टा ग्रीवाभरणभूता ग्रैवेयका । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यश्छ्वास्यलङ्कारे" ॥६।३।१२॥ इत्येयकञ् । पञ्च त्विति पञ्चसख्या न विद्यत उत्तरो येभ्यस्ते अनुत्तरा विजयवैजयन्तजयन्तापराजितसर्वार्थसिद्धनामान ॥

उपसहारमाह—

निकायभेदादेव स्युर्देवा किल चतुर्विधा ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण, देवा भवनपत्यादय चतुर्विधा निकायभेदात् निकायो निवास उत्पादस्थान तद्भेदात् । तथाहि– भवनपतयोऽशीतिसहस्राधिकयोजनलक्षपिण्डायां रत्नप्रभायामूर्ध्वमधश्च योजनसहस्रमेकैकमपहाय जन्माऽऽसादयन्ति । व्यन्तरास्तस्या एवोपरि यत्परित्यक्त योजनसहस्र तस्याध ऊर्ध्वं च योजनशतमेकैकमपहाय मध्येऽष्टसु योजनशतेषु जन्म प्रतिलभन्ते । ज्योतिष्कास्तु समतलाद् भूभागात् सप्त शतानि नवत्यधिकानि योजनानामारुह्य दशोत्तरयोजनशतपिण्डे नभोदेशे लोकान्तात् किञ्चिन्न्यूने जन्म गृह्णन्ति । वैमानिका रज्जुमध्यद्धामधिरुह्याऽन सौधर्मादिषु कल्पेषु सर्वार्थसिद्धविमानपर्यवसानेपूत्पद्यन्ते तदेवमुत्पादनिवासभेदाच्चतुर्विधा देवा । स्वधामसूत्पन्ना भवनपत्यादयोऽन्यत्रापि लवणजलधिमन्दरवर्षधराद्रिद्रुमगहनप्रभृतिषु वसन्ति । उक्तस्थानव्यतिरेकेणान्यत्रैषामुत्पादो जन्म नास्तीति निवासार्थ, सङ्घार्थो वा निकायशब्द ॥ ८ ॥

अथ देवविशेषनामान्याह—

आदित्य सवितार्यमा खरसहस्रोष्णांशुरश्मी रवि-
र्मार्तण्डस्तरणिर्गभस्तिररुणो भानुर्नभोऽहर्मणि ।
सूर्योऽर्के किरणो भगो ग्रहपुष पूषा पतङ्ग खगो
मार्ताण्डो यमुनाकृतान्तजनक प्रद्योतनस्तापन ॥ ९ ॥

ब्रध्नो हसश्चित्रभानुर्विवस्वान् सूरस्त्वष्टा द्वादशात्मा च हेलि ।
मित्रो ध्वान्तारातिरब्जाग्रहस्तश्चक्राब्जाहर्बान्धव सप्तसप्ति ॥१०॥
दिवादिनाहर्दिवसप्रभाविभाभास कर स्यान्मिहिरो विरोचन ।
ग्रहाब्जिनीगोद्युपतिर्विकर्तनो हरि शुचीनौ गगनाद्ध्वजा वगौ॥११॥

हरिदश्वो जगत्कर्मसाक्षी भास्वान्विभावसु ।
त्रयीतनुर्जगच्चक्षुस्तपनोऽरुणसारथि ॥१२॥

सुकुमारा मृदुमधुरलालितगतय शृङ्गाराभिजातरूपविक्रिया कुमारवच्चोद्धतवेषभाषाभरणप्रहरणावरणयानवाहना । कुमारवच्चोल्वणरागा क्रीडनपराश्चेत्यत कुमारा इत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥

अथ व्यन्तरानाह-

स्यु पिशाचा भूता यक्षा राक्षसा किन्नरा अपि ।
किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥५॥

पिशाचादयोऽष्टौ विविधेषु शैलकन्दरान्तरवनविवरादिषु प्रतिवसन्तीति व्यन्तरा, वनाना समूहो वान तस्यान्तरे भवन्तीति पृषोदरादित्वाद्वानमन्तरा इत्यपि ॥५॥

अथ ज्योतिष्कानाह—

ज्योतिष्का पञ्च चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारका ।

द्योतन्त इति ज्योतीषि विमानानि तान्यावासतया सन्त्येषा ज्योतिष्का । व्रीह्यादिभ्यस्तौ '॥७।२।५॥ इतीकप्रत्यय । भास्वरशरीरत्वात् समस्तदिग्मण्डलद्योतनाद् ज्योतीषि देवा ज्योतांष्येव वा ज्योतिष्का । पञ्चेति पञ्चसंख्या पञ्चविधा इत्यर्थ । ते तु चन्द्रा अर्का ग्रहा नक्षत्राणि तारकाश्च ॥

वैमानिकानाह—

वैमानिका पुन कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥ ६ ॥
सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलान्तकजा ।
शुक्रसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजा ॥ ७ ॥
कल्पातीता नव ग्रैवेयका पञ्च त्वनुत्तरा ।

विमानेषु भवा वैमानिका । अध्यात्मादित्वादिकण् । ते च द्विविधा कल्पभवा कल्पातीताश्च । इन्द्रादिदशतया कल्पनात् कल्प समुदाय सन्निवेशो विमानमात्र पृथिवीप्रस्तारस्तत्र भवा कल्पभवा द्वादश ते पुनरमी ॥६॥ सुधर्मा देवसभा साऽस्मिन्नस्तीति सौधर्म कल्प ' तदत्रास्ति ॥६।२।७०॥ इत्यण् । तत्र जाता सौधर्मजा ईशानस्येन्द्रस्य निवास ऐशान कल्पस्तत्र जाता ऐशानजा एव सनत्कुमारादिकल्पेषु जाता सनत्कुमारजा माहेन्द्रजा ब्रह्मा ब्रह्मलोकोऽभिधीयते भीमो भीमसेन इति न्यायादिति ब्रह्मजा, लान्तकजा, महाशुक्रजा सहस्रारजा आनतजा, प्राणतजा आरणजा, अच्युतजा । अनायाया तु ब्रह्माक्षरयो पूर्वौ इतौ हादिस योगवर्जनात् गुरू न भवत ॥७॥ कल्पानतीता कल्पातीता कल्पान् अतिक्रम्यो

परि स्थिता इत्यर्थ । नवसङ्ख्या नव, लोकपुरुषस्य ग्रीवाप्रदेशविनिविष्टा ग्रीवाभरणभूता ग्रैवेयका । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यश्श्वास्यलङ्कारे" ॥६।३।१२॥ इत्येयकञ् । पञ्च त्विति पञ्चसङ्ख्या , न विद्यत उत्तरो येभ्यस्ते अनुत्तरा विजयवैजयन्तजयन्तापराजितसर्वार्थसिद्धनामान ॥

उपसहारमाह—

निकायभेदादेव स्युर्देवा किल चतुर्विधा ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण, देवा भवनपत्यादय चतुर्विधा निकायभेदात् निकायो निवास उत्पादस्थान तद्भेदात् । तथाहि– भवनपतयाऽशीतिसहस्राधिकयोजनलक्षपिण्डाया रत्नप्रभायामूर्ध्वमधश्च योजनसहस्रमेकैकमपहाय जन्माऽऽसादयन्ति । व्यन्तरास्तस्या एवोपरि यत्परित्यक्त योजनसहस्र तस्याध ऊर्ध्वं च योजनशतमेकैकमपहाय मध्येऽष्टसु योजनशतेषु जन्म प्रतिलभन्ते । ज्योतिष्कास्तु समतलाद् भूभागात् सप्त शतानि नवत्यधिकानि योजनानामारभ्य दशोत्तरयोजनशतपिण्डे नभोदेशे लोकान्तात् किञ्चिन्न्यूने जन्म गृह्णन्ति । वैमानिका रज्जुमध्यद्धामधिरुह्याऽऽ सौधर्मादिषु कल्पेषु सर्वार्थसिद्धविमानपर्यवसानेषूत्पद्यन्ते, तदेवमुत्पादनिवासभेदाच्चतुर्विधा देवा । स्वधामसूत्पन्ना भवनपत्यादयोऽन्यत्रापि लवणजलधिमन्दरवर्षधराद्रिद्रुमगहनप्रभृतिषु वसन्ति । उक्तस्थानव्यतिरेकेणान्यत्रैषामुत्पादो जन्म नास्तीति निवासार्थ , सङ्घार्थो वा निकायशब्द ॥ ८ ॥

अथ देवविशेषनामान्याह—

आदित्य सवितार्यमा खरसहस्रोष्णांशुरश्मू रवि-
र्मार्तण्डस्तरणिर्गभस्तिररुणो भानुर्नभोऽहर्मणि ।
सूर्योऽर्क किरणो भगो ग्रहपुष पूषा पतङ्ग खगो
मार्ताण्डो यमुनाकृतान्तजनक प्रद्योतनस्तापन ॥ ९ ॥

ब्रध्नो हसश्चित्रभानुर्विवस्वान् सूरस्त्वष्टा द्वादशात्मा च हेलि ।
मित्रो ध्वान्तारातिरब्जाशुहस्तश्चक्राब्जाहर्बान्धव सप्तसप्ति ॥१०॥
दिवादिनाहर्दिवसप्रभाविभाभास कर स्यान्मिहिरो विरोचन ।
ग्रहाब्जिनीगोद्युपतिर्विकर्तनो हरि शुचीनो गगनाध्वजाध्वगौ॥११॥

हरिदश्वो जगत्कर्मसाक्षी भास्वान्विभावसु ।
त्रयीतनुर्जगच्चक्षुस्तपनोऽरुणसारथि ॥१२॥

अदितेरपत्य लोकरूढ्या आदित्य । "अनिदमि"॥६।१।१५॥ इत्यादिना ञ्य ॥१॥ सूते प्रकाश सविता ॥२॥ अरीनामयति अयमा "श्वन्मातरिश्वन्"–॥ (उणा–९०२) ॥ इत्यादिना अन्नन्तो निपात्यते ॥३॥ करा, सहस्रम्, उष्णाश्चाशवो यस्य करसहस्रोष्णांशु करांशु, सहस्रांशु, उष्णांशु, यौगिकत्वात् खररश्मि, दश शतरश्मि, शीतेतररश्मिरित्यादयोऽपि ॥६॥ अश्नुते था अशु "अशेराशोऽन्तश्च" ॥ (उणा–७१९) ॥ इति उर्नोऽन्तश्च ॥ ७ ॥ रूयते स्तूयते रवि "खरेभ्य इ" ॥ (उणा–६०६) ॥ इति इ ॥८॥ मृतण्डस्यापत्य मार्त्तण्ड "ऋषि"॥६।१।६१॥ इत्यादिनाऽण् ॥९॥ तरत्यनेन तम इति तरणि पुस्त्रीलिङ्ग । "ऋहृस"॥ (उणा–६३८)॥ इत्यादिना अणि ॥१०॥ गृध्यते अभिकाङ्क्ष्यते लोकैरसाविति गभस्ति 'गृधेर्गभ च' ॥ (उणा–६६१) ॥ इति अस्तिक् गृधेगभादेशश्च, गा बभस्ति दीपयतीति वा पृषोदरादित्वात् ॥११॥ अरुण सारथिरस्यास्तीत्यरुण । अभ्रादित्वादप्रत्यय, अरुणवर्णत्वाद्वा अरुण ॥१२॥ भातीति भानु 'दाभाभ्या नु "॥ (उणा–७८६) ॥ इति नु ॥१३॥ नभोऽह्नोमणिनभोऽह्नमणि मणिशब्द प्रत्येक सबध्यते तेन नभोमणि, अहमणि । यौगिकत्वाद्यामरत्न दिनरत्नमित्यादि ॥१४॥१५॥ सरति सुवति वा कर्मसु लोकानिति सूय । कुप्यभिद्य ॥५।१।३९॥ इत्यादिना क्यनिपात । सूर एव वा सूय मत्तादित्वाय ॥१६॥ अर्च्यते स्तूयते इत्यर्क । अच्यत इति वा "भीण्शलि" ॥(उणा–२१) ॥ इति क ॥१७॥ किरति तमासीति किरण । 'कॄगॄपॄकृपित्रपिभ्य कित्' ॥ (उणा–१८८) ॥ इत्यण ॥१८॥ भज्यते आश्रीयते अनेन कृत्वा लोकैरालोक इति भग । "गोचरसञ्चर '॥५।३।१३१॥ इत्यादिना घ ॥१९॥ ग्रहान् पुष्णातीति ग्रहपुष । मूलविभुजादय " ॥५।१।१४४॥ इति क ॥ आदित्यो हि सुषुम्णाभिनाडिभिर्ग्रहान् पुष्णाति ।

यदाहि — सुषुम्णाद्याश्च नाड्योऽस्य पुष्णन्ति सतत ग्रहान्" ॥२०॥

पूषति वर्द्धते ऋतुभेदाद्रश्मिभिरिति "उक्षितक्षि' ॥ (उणा–९००) ॥ इत्यादिना अनि पूषा ।

यदाहि —

'ऋतुभेदात् पुनस्तस्यातिरिच्यन्तेऽपि रश्मय ।
शतानि द्वादश मधौ त्रयोदशैव माधवे ॥ १ ॥
चतुर्दश पुनर्ज्येष्ठ नभोनभस्ययोस्तथा ।
पञ्चदशैव त्वाषाढे षोडशैव तथाश्विने ॥ २ ॥
कार्त्तिके त्वेकादश शतान्येव तपस्यपि ।
मार्गे तु दश साद्धानि शतान्येव च फाल्गुने ॥ ३ ॥

पौष एव पर मासि सहस्र किरणा रवे" ॥२१॥

पतति गच्छति व्योम्राति पतङ्ग । "पतितमि"॥ (उणा-९८) ॥ इत्यादिना अङ्ग, पत मन् गच्छतीति वा "नाम्नो गम खड्‌ॗ च"॥५।१।१३१॥ इत्यादिना खड् ॥२२॥ खे गच्छतीति डे खग ॥२३॥ मृतमण्डमस्येति मृताण्ड । "मृतमण्डमजायत" इति श्रुते । तस्यापत्यमृष्यणि मार्ताण्ड ॥२४॥ यमुनाया, कृतान्तस्य च जनक यमु नाजनक, कृतान्तजनक । यौगिकत्वात्कालिन्दीसू, यमसूरित्यादयोऽपि ॥२ ॥२६॥ प्रद्योतते प्रद्योतन ॥२७॥ तापयतीति तापन नन्द्यादित्वादन ॥२८॥९॥ बध्नाति तेज सा दृष्टीरिति ब्रध्न "दिननम्र"॥(उणा-२६८)॥ इत्यादिना निपात ॥२९॥ हन्ति तमा हस "मावावयमि"॥ (उणा-५६४)॥ इत्यादिना स ॥३०॥ चित्रा नानाप्रकारा भानवो यस्य चित्रभानु ॥ ३१ ॥ विवस्तेजोऽस्यास्तीति विवस्वान् मतु ॥ ३२ ॥ सूते तेज इति सूर "ऋज्यजि"-॥ (उणा-३८८) ॥ इत्यादिना रक् । ताल व्यादिरित्यन्ये ॥ ३३ ॥ त्विषति दीप्यते त्वष्टा "त्वष्टृक्षत्तदुहित्रादय" ॥ (उणा-८६५) ॥ इति निपातनात् ॥ ३४ ॥ द्वादशात्मानो रूपाण्यस्य द्वादशात्मा । द्वादश ह्यादित्या इति रूढि ॥ ३५ ॥ हेलयति क्रीडयत्यशूनिति हेलि । "स्वरेभ्य इ"॥ (उणा-६०६) ॥ इति इ ॥ ३६ ॥ मेद्यति मित्र "चिमिदिशसिभ्य कित्" ॥ (उणा-४५४) ॥ इति त्र ॥ ३७ ॥ ध्वान्तस्यारातिर्ध्वान्ताराति । यौगिकत्वात्तिमिरारिरित्यादय ॥ ३८ ॥ अब्जानि अशवश्च हस्ते यस्य स तथा अब्जहस्त, अंशुहस्त । यौगिकत्वात् पद्मपाणि गभस्तिपाणिरित्यादय ॥३९॥४०॥ चक्रस्याब्जस्याह्नश्च बान्धव चक्रबान्धव, अब्जबान्धव, अह्वान्धव । यौगिकत्वात् चक्राकबन्धु, पद्मबन्धु, दिनबन्धुरित्यादय ॥४१॥४२॥४३॥ सप्तसप्त्या सप्तयो यस्य सप्तसप्ति । यौगिकत्वाद्धिपमाश्व इत्यादय । सप्तभिर्नामभिरुपलक्षितोऽश्वो यस्येति वा सप्तसप्ति । यद्वेदे "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति सप्तनामा" ॥४४॥१०॥ दिवादिभ्य सप्तभ्य शब्देभ्य करशब्द तेन दिवाकर, दिनकर, अहस्कर दिवसकर, प्रभाकर विभाकर, भास्कर । दिवा करोतीत्यादिव्युत्पत्तौ "सख्याहर्दिवा"॥५।१।१०२॥ इत्यादिना ट । यौगिकत्वाद्भासरकृद्, दिनप्रणी, दिनकृदित्यादय ॥ ५१ ॥ मेहति सिञ्चति मिहिर "गुपीषि" ॥ (उणा-४१६) ॥ इत्यादिना इरक् आदित्याज्जायते वृष्टि" इति हि स्मृते ॥ ५२ ॥ विरोचते इति विरोचन नन्द्यादित्वादन ॥ ५३ ॥ ग्रहाणामब्जिनीना गवा दिवा च पति ग्रहपति अब्जिनीपति गोपति, द्युपति । यौगिकत्वात् ग्रहेश, पद्मिनीश, त्विषामीश दिनेश इत्यादयोऽपि ॥ ५७ ॥ विकृन्तत्यात्मान विविध कर्त्तनमस्येति वा विकर्त्तन चक्रभ्रमेण तत्र शातनात् ॥ ५८॥ हरति तमासीति हरि । "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा-६०६) ॥ इति इ ॥ ५९ ॥ शोचयत्यसिन्दुलक इति शुचि ।

नाम्युपान्त्यत्वादि कित् ॥ ६० ॥ एति इन "जीर्णुशादीदुष्यविर्भ्य कित्" ॥ (उणा–२६१) ॥ इति न ॥६१॥ गगनशब्दाद् ध्वजशब्दोऽध्वगशब्दश्च गगनध्वज, गगनाध्वग। यौगिकत्वान्नभ केतन, नभ पान्थ इत्यादय ॥६२॥६३॥११॥ हरितो नीला अश्वा अस्य हरिदश्व ॥ ६४ ॥ जगत, कर्मणां च साक्षी जगत्साक्षी, कर्मसाक्षी च ॥ ६६ ॥ भास सन्त्यस्य भास्वान्। यौगिकत्वादंशुमान्, अंशुमालीत्यादय ॥ ६७ ॥ विभा दीप्तिर्वसु धनमस्य विभावसु ॥ ६८ ॥ त्रयो वेदास्त्रयी सा तनुरस्य त्रयीतनु । 'त्रयीतेजोमयो भानु " इति स्मृते ॥ ६९ ॥ जगता चक्षुर्जगच्चक्षु प्रकाशकत्वात् ॥ ७० ॥ तपतीति तपन नन्द्यादित्वादन ॥ ७१ ॥ अरुण सारथिरस्यारुणसारथि ॥ ७२ ॥ शेषश्चात्र—

'सूर्ये वाजीलोकबन्धुर्भानेमिभानुकेसर । —
सहस्राङ्को दिवापुष्ट कालभृद्रात्रिनाशन ॥ १ ॥
पपी सदागति पीतु सावत्सररथ कपि ।
दशान पुष्करो ब्रह्मा बहुरूपश्च कणसू ॥ २ ॥
वेदोदय खतिलक प्रत्यूषाण्ड सुराहृत ।
लोकप्रकाशन पीथो जगद्दीपोऽम्बुतस्कर " ॥ ३ ॥ १२ ॥

रोचिरुस्ररुचिशोचिरंशुगोज्योतिरर्चिरुपधृत्यभीशव ।
प्रग्रह शुचिमरीचिदीप्तयो धाम केतुघृणिरश्मिपृश्नय ॥१३॥
पाददीधितिकरद्युतिद्युतो रुग्विरोककिरणत्विषित्विष ।
भा प्रभावसुगभस्तिभानवो भा मयूखमहसी छविर्विभा ॥१४॥

रोचत इति रोचि क्लीबलिङ्ग रुच्यर्चि " ॥ (उणा–९८९) ॥ इत्यादिना इस् ॥ १ ॥ वसन्त्यस्मिन् रसा इत्युस्र ऋज्यजि " ॥ (उणा–३८८) ॥ इत्यादिना र कित् ॥ २ ॥ रोचते रुचि स्त्रीलिङ्ग । नाम्युपान्त्यत्वादि कित् ॥ ३ ॥ शोचति तमोऽस्मिनिति इसि शोचि क्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ अश्नुते यामित्यंशु पुलिङ्ग ॥ ५ ॥ गच्छत्यस्मात्तम इति गौ पुस्त्रीलिङ्ग ॥ ६ ॥ द्योतते ज्योति क्लीबलिङ्ग । 'द्युतेरादेश्च ज ' ॥ (उणा–९९१) ॥ इति इस् ॥ ७ ॥ अच्यत इति इसि अर्चि स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥ ८ ॥ उपध्रियते अवतिष्ठते रसोऽस्मिन्निति उपधृति । 'दमुषि " ॥ (उणा–६५१)॥ इत्यादिना बहुवचनात् ति कित् ॥९॥ अभ्यश्नाति तमासीत्यभीशु पुलिङ्ग । केवयुभुरण्य्वध्वर्य्वादय " ॥ (उणा–७४६) ॥ इति उदन्तो निपात्यत । अभायुरिति गौड ॥ १० ॥ प्रगृह्यतेऽननति अलि प्रग्रह ॥ ११ ॥ शुचिर्नमल्या उपेऽन्न शोचतीति शुचि पुलिङ्ग कित् इ ॥ १२ ॥ म्रियत तमोऽस्मिन्निति मरीचि

पुस्त्रीलिङ्ग । "मृश्विकण्याणिदध्यविभ्य इचि" ॥(उणा-६२७)॥ इति इचि ॥ १३ ॥ दीप्यतेऽनयेति दीप्ति स्त्रिया क्ति ॥ १४ ॥ धीयते धाम "मन्" ॥ (उणा-९११)॥ इति मन् ॥ १५ ॥ चाय्यते पूज्यते केतु "चाय के च" ॥ (उणा-७७८) ॥ इति तु ॥ १६ ॥ घरति घृणि "ऋद्घृसृकृवृपिभ्य क्नि" ॥ (उणा-६३५) ॥ इति णि ॥ १७ ॥ अश्नुते द्यामिति रश्मि, एते त्रय पुलिङ्गा "अशो रश्चादि" ॥ (उणा-६८८) ॥ इति मि ॥ १८ ॥ पृच्छयते पृश्नि पुस्त्रीलिङ्ग "लधूप्रच्छिभ्य कित्" ॥ (उणा-६७९) ॥ इति नि, पृष्णिरित्येके, वृष्णिरित्यन्ये ॥१९॥१३॥ पद्यनेऽनेन पाद ॥ २० ॥ दीधीयते दीप्यतेऽस्या दीधिति स्त्रिया क्ति ॥ २१ ॥ कीयते कर अल् ॥ २२ ॥ द्योतते द्युति स्त्रीलिङ्ग ॥ २३ ॥ द्योतन द्युत् । "कृत्सपदादिभ्य क्विप्" ॥५।३।११४॥ इति क्विप् ॥ २४ ॥ रोचन रुर् ॥ २५ ॥ विरोचतेऽनेन विरोक ॥ २६ ॥ किरण प्राग्वत् ॥ २७ ॥ त्वेपते त्विपि स्त्रीलिङ्ग ॥ २८ ॥ त्वेपण त्विट् ॥ २९ ॥ भासते भा पुस्त्रीलिङ्ग ॥ ३० ॥ प्रभान प्रभा ॥ ३१ ॥ वसति रवाविति वसु । "भृमृतॄत्सरि" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥३२॥ गभस्तिभानू पूर्ववत् त्रयोऽपि पुलिङ्गा ॥ ३४ ॥ भान भा "मृगयेच्छा" ॥५।३। १०१॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ३५ ॥ मयते विस्तार गच्छति मयूख । "मये धिभ्यामूखेखौ" ॥ (उणा-९१) ॥ इत्यूख ॥ ३६ ॥ मह्यते मह । "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ३७ ॥ छ्यति तम इति च्छवि स्त्रीलिङ्ग । 'छवि च्छिवि" ॥ (उणा-७०६ ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥३८॥ विभान विभा ॥३९॥१४॥

प्रकाशस्तेज उद्द्योत आलोको वर्च आतप ।

प्रकाशते प्रकाश ॥ १ ॥ तेजयति तेज ॥ २ ॥ उद्द्योतते उद्द्योत ॥ ३ ॥ आलोक्यते जनोऽनेनेत्यालोक ॥४॥ वर्चते दीप्यते वर्च ॥ ५ ॥ आतपति आतप । द्योत इत्यपि ॥ ६ ॥

मरीचिका मृगतृष्णा

मरीचिप्रतिकृतिमरीचिका । 'तस्य तुल्ये क सञ्ज्ञाप्रतिकृत्यो' ॥७।१।१०८॥ इति क । ग्रीष्मे हि सिक्तास्वक्करा प्रतिफलिता जलत्वेनाभान्ति अत एव मरुमरीचिरित्युच्यते ॥१॥ मृगाणा तृष्णाऽस्या मृगतृष्णा ॥ २ ॥

मण्डल तूपसूर्यकम् ॥ १९ ॥

परिधि परिवेपश्च

मण्डयति मण्डल त्रिलिङ्ग "मृदिवन्दि" ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यादिना अल ॥१॥ समीपे सूर्यस्य प्रतिकृतिरुपसूर्यक क्लीवम् ॥२॥१५॥ परितो धीयते परिधि

पुलिङ्ग "उपसर्गाद् कि "॥५।३।८७॥ इति कि ॥३॥ परितो विप्यते व्याप्यतऽनेन परिवेप ॥ ४ ॥

सूरसूतस्तु काश्यपि ।
अनूरुविनतासूनुररुणो गरुडाग्रज ॥ १६ ॥

सूरस्य सूत सूरसूत । यौगिकत्वाद्रविसारथिरित्यादय ॥ १ ॥ कश्यपस्यापत्य काश्यपि ऋष्यण बाधित्वा "बाह्वादिभ्यो गोत्रे"॥६।१।३२॥ इतीञ् ॥२॥ न विद्येते ऊरू अस्य अनूरु ॥३॥ विनताया सूनुविनतासूनु यौगिकत्वाद्वैनतेय इत्यादय ॥४॥ अरुणवर्णत्वादरुण ॥५॥ गरुडस्याग्रजो गरुडाग्रज ॥ ६ ॥ शेपश्चात्र-"अरुणे विपुलस्कन्धो महासारथिराश्मन " ॥ १६ ॥

रेवन्तस्त्वर्करेतोज प्लवगो हयवाहन ।

रेवते गच्छति हयेनेति रेवन्त ।"तॄजिभूवदि "॥(उणा-२२१)॥ इत्यादिना अन्त ॥ १ ॥ अर्करेतसो जात अर्करेतोज । 'अजाते पञ्चम्या " ॥५।१।१७०॥ इति ड ॥२॥ प्लवमानो गच्छति प्लवग ॥३॥ हयो वाहनमस्य हयवाहन ॥४॥

अष्टादश माठराद्या सवितु पारिपार्श्विका ॥१७॥

मठरस्यापत्य माठर ॥' विदादेर्वृद्धे '॥६।१।४१॥ इत्यञ्। माठराद्या माठरप्रभृतय , ते यथा--माठर पिङ्गल दण्डो राजश्रोथौ खरद्वारिकौ कल्मापपक्षिणौ जातृकार कुतापकौ पिङ्गगनौ दण्डिपुरुयौ किशोरकाविति । यद्व्याडि —

'सुराज्ञतस्त्वसावष्टादशभि पारिपार्श्विकै ।
इन्द्रादयश्च ते देवा सर्वे नामान्तरै स्थिता ॥ १ ॥
तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायक ।
वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च स ॥ २ ॥
पूर्वद्वारे गुहहरौ राजश्रोथौ क्रमेण तौ ।
द्वितीये तु धमाधर्मौ तौ खरद्वारिकौ क्रमात् ॥ ३ ॥
तृतीये तु यमताक्ष्यौं क्रमात् कल्मापपक्षिणौ ।
चित्रगुप्तश्च कालश्च रवेदक्षिणपार्श्वगौ ॥ ४ ॥
प्रथमो जातृकाराख्यो माठराख्यो द्वितीयक ।
पश्चिमेनाधिवरुणौ तौ प्राप्नुयात् कुतापकौ ॥ ५ ॥
उदीच्यां यक्षहेरम्बौ तौ च पिङ्गगनौ क्रमात् ।
प्राच्यां तु रुद्ररेवन्तौ ता दण्डिपुरुयौ क्रमात् ॥ ६ ॥

आश्विनौ तु पार्श्वद्वये तौ द्वावेव किशोरकौ ।
इत्यष्टादशको वगश्चण्डाशो पारिपार्श्विक " ॥ ७ ॥

परित पार्श्वे वर्तन्ते पारिपार्श्विका । "परेमुखपार्श्वात्"॥६।४।२९॥ इतीकण् ॥१७॥

चन्द्रमा कुमुदबान्धवो दशश्वेतवाज्यमृतसूस्तिथिप्रणी ।
कौमुदीकुमुदिनीभदक्षजारोहिणीद्विजनिशौषधीपति ॥१८॥
जैवातृकोऽब्जश्च कलाशशैणच्छायाभृदिन्दुर्विधुरत्रिदृग्ज ।
राजा निशो रत्नकरौ च चन्द्र सोमोऽमृतश्वेतहिमद्युतिर्ग्ला ॥१९॥

चन्दति दीप्यते, आह्लादयति वा चन्द्रमा । "चन्दो रमस्॥ (उणा–९८६)॥ इति रमस् ॥ १ ॥ कुमुदाना बान्धव कुमुदबान्धव, यौगिकत्वात् कैरवबन्धुरित्यादय, सुहृदपि बन्धुप्रायत्वाद्बन्धुरेवेति कुमुदसुहृदित्यादयोऽपि ॥ २ ॥ दशसख्या श्वेताश्च वाजिनो यस्य स तथा दशवाजी, दशाश्व । यदाह व्याडि —

"अश्वास्तु दश चन्द्रस्य यजु श्चन्द्रमना वृष ।
सप्तधातुर्हयो वाजी हसो व्योममृगो नर ॥ १ ॥
अवा चाथ चन्द्रमन स्थानेऽस्ति त्रिघना क्वचित् ।
सप्तधातो पुन स्थाने सहस्योऽस्ति कुत्रचित्" ॥ २ ॥

श्वेतवाजी सिताश्व ॥ ४ ॥ अमृत सूते अमृतसू यौगिकत्वात् सुधासूरित्यादय ॥ ५ ॥ तिथी प्रणयति तिथिप्रणा ॥ ६ ॥ कौमुद्या कुमुदिन्या भाना दक्षजाना रोहिण्या द्विजाना निशाया ओषधीना च पति कौमुदीपति, कुमुदिनीपति भपति दक्षजापति रोहिणीपति द्विजपति, निशापति ओषधीपति । यौगिकत्वात् ज्योत्स्नेश कुमुद्वतीश नक्षत्रेश दाक्षायणाश रोहिणीश द्विजेश, निशेश ओषधीश इत्यादय ॥१४॥१८॥ जीवत्यनेन अमृतवर्षित्वाज्जगदिति जैवातृक । जीवेरातृकन् जैव् च' ॥ (उणा–६७) ॥ इत्यातृक ॥१५॥ अप्सु जातोऽब्ज, समुद्रजातत्वात् समुद्रनवनीतमपि ॥ १६ ॥ कला शशमेण छाया च बिभर्ति कलाशशैणच्छायाभृत् कलाभृत् शशभृत् एणभृत् छायाभृत् यौगिकत्वात् कलानिधि शशधर मृगलाञ्छन छायाङ्क इत्यादय ॥ २० ॥ इन्दति इन्दु भृम ॥ (उणा–७१६) ॥ इत्यादिना उ ॥ २१ ॥ विध्यति ताडयति विरहिण करैरिति विधु । पृकाहृवि ॥ (उणा–७२९) ॥ इत्यादिना उ कित् ॥ २२ ॥ अत्रेमुनेर्दृशो नेत्राज्जात अत्रिदृग्ज यौगिकत्वादत्रिनेत्रप्रसूत इत्यादय ॥२३॥ राजते राजा उक्षतक्षि ॥ (उणा ९००) ॥ इत्यादिना अन् ॥ २४ ॥ निशाशब्दादग्ने करच शब्दौ निशारत्नम्, निशाकर यौगिकत्वान्निशामणि, रजनी

पुलिङ्ग "उपसर्गाद् किः"॥५।३।८७॥ इति किः ॥३॥ परितो विष्यते व्याप्यतेऽनेन परिवेषः ॥ ४ ॥

सूरसूतस्तु काश्यपिः ।
अनूरुर्विनतासूनुररुणो गरुडाग्रजः ॥ १६ ॥

सूरस्य सूतः सूरसूतः । यौगिकत्वाद्रविसारथिरित्यादयः ॥ १ ॥ कश्यपस्यापत्यं काश्यपिः ऋष्यण बाधित्वा "बाह्वादिभ्यो गोत्रे"॥६।१।३२॥ इतीञ् ॥२॥ न विद्येते ऊरू अस्य अनूरुः ॥३॥ विनताया सूनुर्विनतासूनुः यौगिकत्वाद्वैनतय इत्यादयः ॥४॥ अरुणवर्णत्वादरुणः ॥५॥ गरुडस्याग्रजो गरुडाग्रजः ॥ ६ ॥ शेषश्चात्र-"अरुणे विपुलस्कन्धो महासारथिराश्मनः" ॥ १६ ॥

रेवन्तस्त्वर्करेतोजः प्लवगो हयवाहनः ।

रेवते गच्छति हयेनेति रेवन्तः । "तॄजिभूवदि"॥(उणा-२२१)॥ इत्यादिना अन्तः ॥१॥ अर्करेतसो जातः अर्करेतोजः । "अजाते पञ्चम्याः" ॥५।१।१७०॥ इति डः ॥२॥ प्लवमानो गच्छति प्लवगः ॥३॥ हयो वाहनमस्य हयवाहनः ॥४॥

अष्टादश माठराद्याः सवितुः पारिपार्श्विकाः ॥१७॥

मठरस्यापत्यं माठरः ॥ "विदादेर्वृद्धे" ॥६।१।४१॥ इत्यञ् । माठराद्या माठरप्रभृतयः, ते यथा—माठरः पिङ्गलः दण्डो राजश्रोथौ खरद्वारिकौ कल्मापपक्षिणौ जातृकारः कुतापकौ पिङ्गगजौ दण्डिपुरुषौ किशोरकाविति । यद्व्याडि —

सुराहृतस्त्वसावष्टादशभिः पारिपार्श्विकैः ।
इन्द्रादयश्च ते देवाः सर्वे नामान्तरैः स्थिताः ॥ १ ॥
तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः ।
वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च सः ॥ २ ॥
पूर्वद्वारे गुहहरौ राजश्रोथौ क्रमेण तौ ।
द्वितीये तु धर्माधर्मौ तौ खरद्वारिकौ क्रमात् ॥ ३ ॥
तृतीये तु यमतार्क्ष्यौ क्रमात् कल्मापपक्षिणौ ।
चित्रगुप्तश्च कालश्च रवेर्दक्षिणपार्श्वगौ ॥ ४ ॥
प्रथमो जातृकाराख्यो माठराख्या द्वितीयकः ।
पश्चिमेनाधिवरुणौ तौ प्राप्नुयात् कुतापकौ ॥ ५ ॥
उदीच्यां यक्षहेरम्बौ तौ च पिङ्गगजौ क्रमात् ।
प्राच्यां तु रुद्ररेवन्तौ तौ दण्डिपुरुषौ क्रमात् ॥ ६ ॥

निम्व तु मण्डलम् ।

यभाति रश्मिभिर्व्यमिति विम्व पुक्लीवलिङ्ग । "डिनीवन्धि" ॥ (उणा–३२५)॥ इत्यादिना डिम्व , विम्वेति सौत्रो वा धातु विम्वति भाति विम्वम् ॥१॥ मण्डल प्राग्वत् ॥ २ ॥

नक्षत्र तारका ताराज्योतिषी भमुडु ग्रह ॥ २१ ॥

धिष्ण्यमृक्षम्

नक्षति गच्छति व्योमनीति नक्षत्र "वृगृनक्षि" ॥ (उणा–४५६) ॥ इत्यादिना अत्र , यद्वा क्षद सवरणे इति सौत्रो धातु न क्षदति प्रभामिति नक्षनम् । "हुयामा" ॥ (उणा–४५१)॥ इत्यादिना त्रे नखादित्वात्सिद्धम् ॥१॥ तरतीति तारका त्रिलिङ्ग "तारकावणका" ॥२।४।११३॥ इत्यादिना इत्वाभाव ॥२॥ तरत्यनया तारा। स्त्रीपुसलिङ्ग "भिदादय" ॥५।३।१०८॥ इत्यडन्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ द्योतते ज्योति ॥ ४ ॥ भाति भ "क्वचित्" ॥५।१।१७१॥ इति ड । भा विद्यतेऽस्येति वा ॥ ५ ॥ इयर्त्ति खमिति उडु । स्त्रीक्लीवलिङ्ग । "उद् च भे" ॥(उणा–७३८)॥ इति उ अर्तेरुडादेशश्च ॥६॥ गृह्यते इति ग्रह ॥७॥२१॥ धृष्णोति प्रगल्भते निशीति धिष्ण्यम् । "शिक्यास्या" ॥ (उणा–३६४) ॥ इत्यादिना यान्तो निपात्यते ॥८॥ अर्जते गच्छति ऋक्ष "ऋजिरिषि" ॥ (उणा–५६७) ॥ इत्यादिना स कित् । ऋक्ष्णोति तम इति वा ॥ ९ ॥

अथाश्विन्यश्वकिनी दस्रदेवता ।

अश्वयुग्वालिनी च

अश्वोऽस्या अस्तीति अश्विनी ॥१॥ अज्ञातोऽश्वोऽश्वक सोऽस्या अस्ति अश्वकिनी ॥२॥ दस्रो देवता अस्या दस्रदेवता ॥३॥ अश्वान् युङ्क्ते अश्वयुक् स्त्रीलिङ्ग । अश्वकमण्याम्नानात् ॥ ४ ॥ वाला केशा सन्त्यस्या वालिनी ॥ ५ ॥

अथ भरणी यमदेवता ॥ २२ ॥

विभर्त्ति भरणी ऋह ' ॥ (उणा–६३८) ॥ इत्यादिना अणि ॥ १ ॥ यमो देवताऽस्या यमदेवता ॥ २ ॥ २२ ॥

कृत्तिका बहुलाश्चाग्निदेवा

कृन्तन्ति शुभमिति कृत्तिका । "कृतिपुति" ॥ (उणा–७६)॥ इत्यादिना तिक् कित् ॥ १ ॥ बहन्ते खे बहुला ' स्थावङ्कि " ॥ (उणा–४८६) ॥ इत्यादिना उल

कर ॥२६॥ चन्दति चन्द्र 'भीवृधि ' ॥ (उणा–३८७) ॥ इत्यादिना र ॥२७॥ सुनोति धातूनामनेकार्थत्वात् सूतेऽमृतमिति सोम "अर्त्तीरि " ॥ (उणा–३३८)॥ इत्यादिना म , सूयते वा सोम ॥ "नवो नवो भवति जायमान " इति श्रुते ॥२८॥ अमृत श्वेता हिमाश्च द्युतयो यस्य स तथा अमृतद्युति , श्वेतद्युति , हिमद्युति यौगिकत्वात् सुधांशु सितांशु , शीतांशुरित्यादय ॥३१॥ ग्लायते क्षीयते ग्लौ । "ग्लानुदिभ्या डौ " ॥ (उणा–८६८) ॥ इति डौ ॥३२॥

शेषश्चात्र—

"चन्द्रस्तु मास्तपोगजौ गुभांशु श्वेतवाहन ।
जण सप्रो राजराजो यजत कृत्तिकाभव ।
यज्ञराडौपधागर्भस्तपस शयतो बुध ॥ १ ॥
स्यन्द खसिन्धु सिन्धूत्थ श्राविष्ठारमणस्तथा ।
आकाशचमस पीतु क्लेदु पवरिचेक्रिदौ ॥ २ ॥
परिज्वा युवनो नेमिश्चन्दिर क्लेहुरेक्भू ' ॥ १९ ॥

षोडशोंऽश कला

चन्द्रस्येति शेष । षोडशाना पूरण षोडश सख्यापूरणे डट् । कलयति सख्या कला ॥ १ ॥

चिह्न लक्षण लक्ष्म लाञ्छनम् ।
अङ्क कलङ्कोऽभिज्ञान

चाहयति चिह्न दिननम्न " ॥ (उणा–२६८) ॥ इत्यादिना नान्ता निपात्यते ॥ १ ॥ लक्ष्यते अनेनेति लक्षण लक्ष्म च ' मन् " ॥ (उणा–९११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥ ३ ॥ लाञ्छयते अनेनेति लाञ्छनम् ॥ ४ ॥ अङ्क्यते अनेन अङ्क ॥५॥ किरति सन्देह कलङ्क । किरोऽङ्को रो लश्च वा " ॥ (उणा–६२) ॥ इत्यङ्क ॥६॥ अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानम् ॥ ७ ॥

चन्द्रिका चन्द्रगोलिका ॥ २० ॥
चन्द्रातप कौमुदी च ज्योत्स्ना

चन्द्रोऽस्त्यस्यां चन्द्रिका अतोऽनेकस्वरात् ॥७।२।६॥ इतीक ॥१॥ चन्द्रगोलोऽस्त्यस्या चन्द्रगोलिका ॥२॥२०॥ चन्द्रस्यातपश्चन्द्रातप ॥ ३ ॥ कुमुदानामिय विकासहेतुत्वात कौमुदी ॥ ४ ॥ ज्योतिरस्त्यस्या ज्योत्स्ना तमिस्राणज्योत्स्ना ' ॥७।२।१२॥ इति निपात्यते चन्द्रिमत्यपि वाचस्पति ॥ ५ ॥

बिम्ब तु मण्डलम् ।

यभाति रश्मिभिर्व्याप्रमिति बिम्ब पुक्लीबलिङ्ग ।"डिनीबन्धि"॥(उणा-३२५)॥ इत्यादिना डिम्ब, बिम्बेति सौत्रो वा धातु बिम्बति भाति बिम्बम् ॥१॥ मण्डल प्राग्वत् ॥ २ ॥

नक्षत्र तारका ताराज्योतिषी भमुडु ग्रह ॥ २१ ॥

धिष्ण्यमृक्षम्

नक्षति गच्छति व्योमनीति नक्षत्र "वृगृनक्षि" ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्या दिना अत्र, यद्वा क्षद सवरणे इति सौत्रो धातु न क्षदति प्रमामिति नक्षत्रम् । "हुयामा"॥ (उणा-४५१)॥ इत्यादिना त्रे नखादित्वात्सिद्धम् ॥१॥ तरतीति तारका त्रिलिङ्ग "तारकावर्णका"॥२।४।११३॥ इत्यादिना इत्वाभाव ॥२॥ तरन्त्यनया तारा। स्त्रीपुसलिङ्ग "भिदादय"॥५।३।१०८॥ इत्यङन्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ द्योतते ज्योति ॥ ४ ॥ भाति भ "क्वचित्"॥५।१।१७१॥ इति ड । भा विद्यतेऽस्येति वा ॥ ५ ॥ इयर्ति खमिति उडु । स्त्रीक्लीबलिङ्ग । "उड्‌ च भे" ॥(उणा-७३८)॥ इति उ अर्तेरुडादेशश्च ॥६॥ गृह्यते इति ग्रह ॥७॥२१॥ धृष्णोति प्रगल्भते निशीति धिष्ण्यम् । "शिक्यास्या" ॥ (उणा-३६४) ॥ इत्यादिना यान्तो निपात्यते ॥८॥ अजते गच्छति ऋक्ष "ऋजिरिषि" ॥ (उणा-५६७) ॥ इत्यादिना स कित् । ऋक्ष्णोति तम इति वा ॥ ९ ॥

अथाश्विन्यश्वकिनी दस्रदेवता ।

अश्वयुग्वालिनी च

अश्वोऽस्या अस्तीति अश्विनी ॥१॥ अज्ञातोऽश्वोऽश्वक सोऽस्या अस्ति अश्व किनी ॥२॥ दस्रो देवता अस्या दस्रदेवता ॥३॥ अश्वान् युङ्क्ते अश्वयुक् स्त्रीलिङ्ग । अश्वकमण्याम्नानात् ॥ ४ ॥ वाला केशा सन्त्यस्या वालिनी ॥ ५ ॥

अथ भरणी यमदेवता ॥ २२ ॥

बिभर्ति भरणी "ऋह"॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यादिना अणि ॥ १ ॥ यमो देवताऽस्या यमदेवता ॥ २ ॥ २२ ॥

कृत्तिका बहुलाश्चाग्निदेवा

कृन्तन्ति शुभमिति कृत्तिका । "कृतिपुति"॥ (उणा-७६)॥ इत्यादिना तिक् कित् ॥ १ ॥ वहन्ते खे बहुला "स्थाविङ्कि" ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्यादिना उल

वर ॥२६॥ चन्दति चन्द्र "भीवृधि" ॥ (उणा–३८७) ॥ इत्यादिना र ॥२७॥ सुनोति धातूनामनेकार्थत्वात् सूतेऽमृतमिति सोम "अर्त्तीरि" ॥ (उणा–३३८)॥ इत्यादिना म , सूयते वा सोम ॥ "नवो नवो भवति जायमान" इति श्रुते ॥२८॥ अमृत श्वेता हिमाश्च द्युतयो यस्य स तथा अमृतद्युति श्वेतद्युति , हिमद्युति यौगिकत्वात् सुधांशु , सितांशु , शीतांशुरित्यादय ॥३१॥ ग्लायते क्षीयते ग्लौ । "ग्लानुदिभ्या डौ" ॥ (उणा–८६८) ॥ इति डौ ॥३२॥

शेषश्चात्र—

"चन्द्रस्तु मास्तपोराजौ शुभ्रांशु श्वेतवाहन ।
जण सप्रो राजराजो यजत कृत्तिकाभव ।
यज्ञराडौषधागभस्तपस शयलो बुध ॥ १ ॥
स्यन्द खसिन्धु सिन्धूत्थ श्रविष्ठारमणस्तथा ।
आकाशचमस पीतु क्लेदु पवरिचिक्लिदौ ॥ २ ॥
परिज्वा युवनो नेमिश्चन्दिर क्लेदुरेक्भू " ॥ १९ ॥

षोडशोंऽश कला

चन्द्रस्येति शेष । षोडशाना पूरण षोडश सख्यापूरणे डट् । कलयति सख्या कला ॥ १ ॥

चिह्न लक्षण लक्ष्म लाञ्छनम् ।
अङ्क कलङ्कोऽभिज्ञान

चाहयति चिह्न दिननम " ॥ (उणा–२६८) ॥ इत्यादिना नान्तो निपात्यते ॥ १ ॥ लक्ष्यते अनेनेति लक्षण लक्ष्म च "मन्" ॥ (उणा–९११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥ ३ ॥ लाञ्छ्यते अनेनेति लाञ्छनम ॥ ४ ॥ अङ्क्यते अनेन अङ्क ॥५॥ किरति सन्देह कलङ्क । किरोऽङ्को रो लश्च वा" ॥ (उणा–६२) ॥ इत्यङ्क ॥६॥ अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानम् ॥ ७ ॥

चन्द्रिका चन्द्रगोलिका ॥ २० ॥
चन्द्रातप कौमुदी च ज्योत्स्ना

चन्द्रोऽस्त्यस्या चन्द्रिका 'अतोऽनेकस्वरात्' ॥७।२।६॥ इनीक ॥१॥ चन्द्र गोलोऽस्त्यस्या चन्द्रगोलिका ॥२॥२०॥ चन्द्रस्यातपश्चन्द्रातप ॥ ३ ॥ कुमुदानामिय विकासहेतुत्वात् कौमुदी ॥ ४ ॥ ज्योतिरस्त्यस्या ज्योत्स्ना तमिस्राणवज्योत्स्ना ' ॥७।२। ३॥ इति निपात्यते चन्द्रिमेत्यपि वाचस्पति ॥ ५ ॥

मङ्क्ते गच्छति पितर प्रीतिमासिन्निति मघा ।"मघाघङ्घा"॥ (उणा–११०)॥ इत्यादिना घान्तो निपात्यते ॥ १॥ पितरो देवता आसा पित्र्या । "व्यायृतुपि त्रुपसो य"॥६।२।१०९॥ इति य ॥ २ ॥

फल्गुनी योनिदेवता ॥२५॥

फलतीति फल्गुनी "फलेर्गोऽन्तश्च" ॥ (उणा २९१) ॥ इत्युने गौरादित्वात् टी, उत्तरनोत्तराविशेषणात् पूर्वेति लभ्यते । तेन पूवफल्गुनी एकवचनान्तोऽपि यद्वाचस्पति –पूवफल्गुनी योनिदेवता । शाब्दिकास्तु पूवफल्गुन्यो पूर्वफल्गुन्य इति मन्यन्ते । "फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे"॥२।२।१२३॥ इति द्वित्वस्य वा बहुत्वविधानात् ॥१॥ योनिर्देवतास्या योनिदेवता ॥२॥२५॥

सा तूत्तरार्यमदेवा

सा फल्गुनी, उत्तरा उत्तरेतिविशेषणविशिष्टा, उत्तरफल्गुन्यावुत्तरफल्गुन्य इति ॥१॥ अयमा देवोऽस्या अर्यमदेवा ॥ २ ॥

हस्तः सवितृदेवतः ।

हसति हस्त पुंस्त्रीलिङ्ग । 'दम्यमि" ॥ (उणा–२००) ॥ इत्यादिना त ॥१॥ सविता देवतास्य सवितृदेवत ॥ २ ॥

त्वाष्ट्री चित्रा

त्वष्टा देवताऽस्यास्त्वाष्ट्री ॥१॥ चिनोतीति चित्रा 'चिमिदिशसिभ्य क्त्रिन्"॥ (उणा–४५४) ॥ इति त्र ॥२॥

आनिली स्वाति

अनिलो देवताऽस्या आनिली ॥१॥ सुष्ठु अतति स्वाति पुंस्त्रीलिङ्ग ।"पादाच्चात्यजिभ्याम्" ॥ (उणा–६२०) ॥ इति इर्णित् ॥२॥

विशाखेन्द्राग्निदेवता ॥ २६ ॥

राधा

विशेषेण श्यति तक्ष्णोति अशुम विशाखा "श्यतेरिच्च वा" ॥ (उणा–८५) ॥ इति ख । विशाखति व्याप्नोताति वा ॥ १ ॥ इन्द्राग्नी देवते अस्या इन्द्राग्नि देवता ॥२॥२६॥ राध्नोति कार्यं राधा ॥ ३ ॥

अनुराधा तु मैत्री

कित्, नलुक् च। "मघा अप्कृत्तिका बहौ"(लिङ्गा—२६) इति स्त्रीलिङ्गौ, नित्य बहुवचनान्तौ चैतौ ॥ २ ॥ अग्निर्देव आसामग्निदेवा ॥ ३ ॥

ब्राह्मी तु रोहिणी ।

ब्रह्मा देवतास्या ब्राह्मी ॥१॥ रोहन्ति कार्याण्यस्यां रोहिणी । "द्रुहरुहि"॥ (उणा-१९४) ॥ इत्यादिना बहुवचनादिणे 'रेवतरोहिणाद्भे'॥२।४।२६॥ इति ङी ॥ २ ॥

मृगशीर्षं मृगशिरो मार्गश्चान्द्रमसं मृग ॥ २३ ॥

मृगस्येव शीर्षमस्य मृगशीर्षम् ॥१॥ तथा, मृगशिर खे ताराणां तथाव स्थानात् पुङ्क्लीबलिङ्गोऽयम्, यद्वाचस्पति –सौम्यं मृगशिरोऽस्त्रियाम् ॥ २ ॥ मृग एव मार्गं प्रज्ञादित्वादण् ॥ ३ ॥ चन्द्रमा देवताऽस्य चान्द्रमसम् ॥ ४ ॥ मृगाकारत्वात् मृग ॥ ५ ॥ २३ ॥

इल्वलास्तु मृगाशीर शिरस्था पञ्च तारका ।

इलन्ति गच्छन्ति इल्वला स्त्रीलिङ्ग । 'तुल्वलेल्वलादय' ॥ (उणा-५००)॥ इति निपातनम्, इन्वन्ति प्रीणन्ति इन्वका इत्यपि ॥१॥

आर्द्रा तु कालिनी रौद्री

अर्दति हिनस्ति कायमिति आर्द्रा "चिजि"। (उणा-३९२) ॥ इत्यादिना रो दीर्घश्च ॥१॥ कालोऽस्यामस्ति कालिनी ॥२॥ रुद्रो देवताऽस्या रौद्री ॥३॥

पुनर्वसू तु यामकौ ॥ २४ ॥

आदित्यौ च

पुनवस्वनयो पुनर्वसू पुलिङ्ग ॥१॥ यमके यमले भवौ यामकौ युग्मरूपावि त्यर्थ ॥ २ ॥ २४ ॥ अदितिर्देवता अनयोरादित्यौ ॥३॥

पुष्यस्तिष्य सिध्यश्च गुरुदेवत ।

पुष्यन्ति त्विषन्ति सिध्यन्ति च कार्याण्यत्र पुष्य तिष्य सिद्धय ।'कुप्यभि द्य'॥५।१।३९॥ इत्यादिना क्यबन्ता निपात्यन्ते ॥३॥ गुरुर्दैवतमस्य गुरुदैवत ॥४॥

सार्प्यऽश्लेषा

सर्पा देवताऽस्या सार्पी ॥१॥ न विद्यते श्लेषोऽस्या जातापत्यस्येत्यश्लेषा । पुस्त्रीलिङ्ग ॥२॥

मघा पित्र्या

मह्यन्ते गच्छन्ति पितर प्रीतिमास्विति मघा ।"मघापह्वा"॥(उणा–११०)॥ इत्यादिना घान्तो निपात्यते ॥ १॥ पितरो देवता आसा पित्र्या । "व्यायृतुपि त्रुषसो य"॥६।२।१०९॥ इति य ॥ २ ॥

फल्गुनी योनिदेवता ॥२५॥

फलतीति फल्गुनी "फलेर्गोऽन्तश्च" ॥ (उणा २९१) ॥ इत्युने गौरादित्वात् ङी, उत्तरत्रोत्तराविशेषणात् पूर्वेति लभ्यते । तेन पूर्वफल्गुनी एकवचनान्तोऽपि यद्वाचस्पति –पूर्वफल्गुनी योनिदेवता । शाब्दिकास्तु पूर्वफल्गुन्यो पूर्वफल्गुन्य इति मन्यन्ते । "फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे"॥२।२।१२३॥ इति द्वित्वस्य वा बहुत्वविधा नात् ॥१॥ योनिर्देवतास्या योनिदेवता ॥२॥२५॥

सा तूत्तरार्यमदेवा

सा फल्गुनी, उत्तरा उत्तरेतिविशेषणविशिष्टा, उत्तरफल्गुन्यावुत्तरफल्गुन्य इति ॥१॥ अयमा देवोऽस्या अयमदेवा ॥ २ ॥

हस्तः सवितृदेवतः ।

हसति हस्त पुंस्त्रीलिङ्ग । "दम्यमि"॥ (उणा–२००) ॥ इत्यादिना त ॥१॥ सविता देवतास्य सवितृदेवत ॥ २ ॥

त्वाष्ट्री चित्रा

त्वष्टा देवताऽस्यास्त्वाष्ट्री ॥१॥ चिनोतीति चित्रा "चिमिदिशसिभ्य कित्"॥ (उणा–४५४) ॥ इति त्र ॥२॥

आनिली स्वाति

अनिलो देवताऽस्या आनिली ॥१॥ सुष्ठु अतति स्वाति पुंस्त्रीलिङ्ग ।"पादा च्चालजिभ्याम्" ॥ (उणा–६२०) ॥ इति इर्णित् ॥२॥

विशाखेन्द्राग्निदेवता ॥ २६ ॥

राधा

विशेषेण श्यति तक्ष्णोति अशुम विशाखा "श्यतेरिच्च वा" ॥ (उणा–८५) ॥ इति ख । विशाखति व्याप्नोतीति वा ॥ १ ॥ इन्द्राग्नी देवते अस्या इन्द्राग्नि देवता ॥२॥२६॥ राध्नोति कार्ये राधा ॥ ३ ॥

अनुराधा तु मैत्री

अनुराधेति अनुराधा। एकदेशविकृतत्वादनूराधेत्यपि ॥१॥ मित्रो देवताऽस्या मैत्री ॥ २ ॥

ज्येष्ठैन्द्री

प्रकृष्टा वृद्धा ज्येष्ठा ॥१॥ इन्द्रो देवताऽस्या ऐन्द्री ॥२॥

मूल आश्रप ।

मूलति मूल पुंक्लीबलिङ्ग ॥१॥ अश्रपो राक्षसो देवताऽस्य आश्रप ॥ २ ॥

पूर्वाषाढापी

न सहते अशुभं अषाढा। "नञ सहे षा च " ॥ (उणा–१८१) ॥ इति ढः ॥१॥ आपो जलं देवताऽस्या आपी ॥ २ ॥

सोत्तरा स्याद्वैश्वी

सा अषाढा उत्तरा उत्तराषाढेत्यर्थ ॥१॥ विश्वे देवताऽस्या वैश्वी ॥२॥

श्रवण पुन् ॥ २७ ॥

हरिदेव:

श्रूयतेऽसौ श्रवण पुंक्लीलिङ्ग:। "तृकृवृ "॥(उणा–१८७) ॥ इति अण ॥१॥ २७॥ हरिर्विष्णुर्देवोऽस्य हरिदेव ॥२॥

श्रविष्ठा तु धनिष्ठा वसुदेवता ।

बहूना मध्ये प्रकृष्टा श्रोतृमती 'गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू'॥७।३।९॥ इति इष्ठप्रत्यये श्रविष्ठा। एव बहूना मध्ये प्रकृष्टा धनवती धनिष्ठा। श्रूयते शुभकर्माणि श्रविष्ठा, धनति धन करोति धनिष्ठा " षष्ठैधिठादय ॥ (उणा–१६६) ॥ इति ठान्तौ वा निपात्यते ॥ १॥ २ ॥ वसवो देवताऽस्या वसुदेवता ॥३॥

वारुणी तु शतभिषक्

वरुणो देवताऽस्या वारुणी ॥१॥ शत भिषजोऽस्या शतभिषक् स्त्रीलिङ्ग ॥२॥

[1]अजाहिर्बुध्नदेवता ॥ २८ ॥

---

१ पूर्वभद्रपदाया उत्तरभद्रपदायाश्च प्रत्येक द्वे द्वे नाम्नी अजाहिर्बुध्नाभ्यामग्रे देवतेति योज्यते। पूर्वोत्तराभ्यामग्रे भद्रपदा इति योज्यते ततोऽयमर्थ –अजदेवता, पूर्वभद्रपदाश्च एकार्थौ अहिर्बुध्नदेवता उत्तरभद्रपदाश्च एकार्थौ। पूर्वभद्रपदानां उत्तरभद्रपदानां च एकास्त्या एकं नाम प्रोष्ठपदा इति।

पूर्वोत्तरा भद्रपदा द्वय्य प्रोष्ठपदाश्च ता ।

अजपादो अजो मीमवत्। अजोऽहिर्बुध्नश्च देवते आसामजाहिर्बुध्नदेवता ॥२८॥ पूर्वा-चोत्तराश्च पूर्वोत्तरा । भद्रौ पादावासा भद्रपदा । "सुप्रात"॥५।४।१२०॥ इत्यादिना डसमासान्तो निपात्यते । यथासङ्ख्यादजदेवता पूर्वभद्रपदा । अहिर्बुध्नदेवता उत्तरभद्रपदा । द्वावयवावासा द्वय्य , ता इति पूर्वभद्रपदा उत्तरभद्रपदाश्च प्रोष्ठपदा उच्यन्ते। प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावासामिति प्रोष्ठपदा , प्रोष्ठी सारी पादावासामिति वा ॥

रेवती तु पौष्ण

रेवते गच्छति "द्दृ"॥ (उणा २०७) ॥ इत्यादिना बहुवचनादतप्रत्यये ङयां रेवती ॥१॥ पूषा देवताऽस्या पौष्ण ज्योतिषि क्लीबे रूढम् ॥२॥

दाक्षायण्य सर्वा शशिप्रिया ॥ २९ ॥

दक्षोऽप्यते पितृतया आभिरिति अनटि प्रज्ञायणि डया "पूर्वपदस्य"॥८।४।३॥ इति णत्वे च दाक्षायण्य । दक्षस्यापत्यानि इति इञन्तादायनणि दाक्षायण्य इत्यमरटीका, तत्र च स्त्रीणा युवसज्ञाया अभावादायनण् चिन्त्य ॥१॥ सर्वा अश्विन्याद्य सप्तविंशतिरपि शशिप्रिया-चन्द्रदारा । सर्वा अपि दाक्षायण्य , शशिप्रिया-श्चोच्यन्ते इत्यर्थ ॥ २ ॥ २९ ॥

राशीनामुदयो लग्नम्

अश्नुवते अहोरात्रमिति राशय , "अशो रश्चादि" ॥ (उणा–६२२) ॥ इति इर्णित्,तेषामुदय प्राप्तकालता लगति क्षितिजे लग्नम् पुक्लीबलिङ्ग "क्षुब्धविरिब्ध" ॥४।४।७०॥ इत्यादिना शील्यादिक्तान्तो निपात्यते ॥ १ ॥

मेषप्रभृतयस्तु ते ।

ते राशयो मेषादय । यथा–मेषो वृषो मिथुन कर्कट सिंह कन्या तुला वृश्चिको धनुमकर कुम्भो मीन इति ॥

आरो वक्रो लोहिताङ्गो मङ्गलोऽङ्गारक कुज ॥३०॥

आपाढाभूर्नवार्चिश्च

आ समन्तादियर्ति नक्षत्रेष्विन्यार' ॥१॥ वङ्कति कुटिल गच्छति वक्र । "ऋज्यजि"॥ (उणा–३८८)॥ इत्यादिना रक ॥२॥ लोहितमङ्गमस्य लोहिताङ्ग ॥३॥ मङ्गति सङ्गल । "मृदिकन्दि '॥ (उणा–४६५) ॥ इत्यादिना अल ॥ ४ ॥ अङ्गति कुटिल गमति अङ्गार । "अग्यङ्गि" ॥ (उणा–४०५) ॥ इत्यादिना आर । अङ्गानीयर्ति पीनत्वादिति वा स्वार्थे क अङ्गारक ॥ ५ ॥ कौ पृथिव्या जात कुज , यौगि-

क्त्वाद्भौमो माहेयो धरणीसुत इत्यादय ॥६॥३०॥ आषाढा उत्तराषाढास्तासु भवति आषाढाभू ॥७॥ नवार्चिषोऽस्य नवार्चि ॥८॥ शेषश्चात्र–भौमे व्योमात्मुरैकाङ्गौ ॥३०॥

बुधः सौम्य प्रहर्पुल ।

ज्ञ पञ्चार्चि श्रविष्ठाभू श्यामाङ्गो रोहिणीसुत ॥ ३१ ॥

बुध्यते बुध ॥१॥ सोम पिताऽपि देवताऽस्य सौम्य । "क्सोमाट् ट्यण्"॥६। २।१०७॥ इति ट्यण् यौगिकत्वाच्चान्द्रात्मज, चान्द्रमसायनिरित्यादय ॥२॥ प्रहृष्यतीति प्रहर्पुल "हृषिवृति"॥ (उणा—४८५) ॥ इत्यादिना उल ॥३॥ जानातीति ज्ञ ॥४॥ पञ्चार्चिषोऽस्य पञ्चार्चि ॥ ॥ श्रविष्ठासु भवति श्रविष्ठाभू ॥ ॥ श्याममङ्गमस्य श्यामाङ्ग ॥ ७ ॥ रोहिण्या सुतो रोहिणासुत, यौगिकत्वाद्रौहिणेय इत्यादय ॥ ८ ॥ ३१ ॥

बृहस्पति सुराचार्यो जीवश्चित्रशिखण्डिज ।

वाचस्पतिर्द्वादशार्चिर्धिषण फल्गुनीभव ॥३२॥

गीर्बृहत्यो पतिरुतथ्यानुजाङ्गिरसौ गुरुः ।

बृहता पतिर्बृहत्पति इति वा बृहस्पति "वर्चस्कादिष्ववस्करादय"॥३।२। ४८॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ सुराणामाचाय सुराचाय, यौगिकत्वाद्देवगुरुरित्यादय ॥ २ ॥ जीव्यतेऽनेन मृतसञ्जीवनीज्ञत्वाज्जीव ॥ ३ ॥ अङ्गिरसोऽपत्यत्वाच्चित्रशिखण्डिज सप्तर्षिजोऽपि समुदाये प्रवृत्ताश्च शब्दा एकदेशेऽपि प्रवर्त्तन्त इति न्यायात् ॥ ४ ॥ वाच पतिर्वाचस्पति वाचस्पति "॥३।२।३६॥ इत्यादिना षष्ठी लुबभावे निपात्यते ॥ ५ ॥ द्वादशार्चिषोऽस्य द्वादशार्चि ॥ ६ ॥ धृष्णोति प्रगल्भते धिषण । धृषिवहेरिश्चोपान्त्यस्य ॥ (उणा–१८९) ॥ इत्यण । धिषणास्यास्तीति वा ॥ ७ ॥ फल्गुन्यामुत्तरफल्गुन्या भवति फल्गुनीभव ॥८॥३२॥ गीश्च बृहती च गीर्बृहत्यौ तयो पति गी पतिर्बृहतीपति ॥ ९ ॥ १० ॥ उतथ्यस्यानुज उतथ्यानुज ॥ ११ ॥ अङ्गिरसोऽपत्यमृष्यणि आङ्गिरस ॥ १२ ॥ गृणात्युपदिशति गुरु "कृग्र ऋत उर्च" ॥ (उणा ७३४) ॥ इति उ ॥ १३ शेषश्चात्र—

गीष्पतिस्तु महामति ।

प्रत्यक्ष प्रचक्षा वाग्वाग्मी गौरो दीदिविगीरथौ ॥

शुक्रो मघाभव काव्य उशना भार्गव कवि ॥ ३३ ॥

षोडशार्चिर्दैत्यगुरुर्धिष्ण्य

शोचति दानवानिति शुक्र । ऋज्रेन्द्रेति निपातनाद्वा यद्वामनपुराणे

इत्येवमुक्त्वा भगवान्मुमोच शिश्नेन शुक्रं स च निर्जगाम ॥१॥
मघासु भवति मघाभव ॥ ॥ कवेरपत्यं काव्य । "कुर्वादिभ्यो ण्यः" ॥४।१।१५१॥ इति ण्य, कविरेव वा काव्य, भेषजादित्वात् ष्यञ् ॥३॥ षष्ठीयुक्तावसना "वसेः कन्" ॥ (उणा-६८५) ॥४॥ भृगोरपत्यं भार्गव ॥५॥ कवते कवि । कविनातत्त्वाद्वा ॥६॥३३॥ षोडशार्चिषोऽस्य षोडशार्चि ॥ ७ ॥ दैत्याना गुरुर्दैत्यगुरु, याज्ञिकत्वादसुराचार्य इत्यादय ॥८॥ धिष्ण्य प्रागुक्त ॥ ९ ॥ शेषश्चात्र–

शुक्रे भृगु ॥

शनैश्चर शनि ।

छायासुतोऽसित सौरि सप्तार्ची रेवतीभव ॥ ३४ ॥

मन्द क्रोडो नीलवासा

शनैश्चरति शनैश्चर ॥१॥ श्यति दृष्ट्या जनमिति शनि "धृशाशीडो ह्रस्वश्च" ॥ (उणा-६७८)॥ इति नि ॥२॥ छाया आदित्यपत्नी तस्या सुतश्छायासुत ॥ ३ ॥ असित कृष्णाङ्ग ॥ ४ ॥ सूरस्यापत्यं सौरि "तस्येदम्" ॥६।३।१६०॥ इत्यणि सौरोऽपि ॥५॥ सप्तार्चिषोऽस्य सप्तार्चि ॥६॥ रेवत्या भवति रेवतीभव ॥७॥३४॥ मन्दगतित्वान्मन्द ॥८॥ करोति पीडा, क्रामति क्षेत्रं राशिं च चिरेणेति वा क्रोड । 'विहडस्हे ' ॥ (उणा १७०) ॥ इत्यादिना डान्तो निपात्यते ॥ ९ ॥ नील वासो ऽस्य नीलवासा ॥ १० ॥ शेषश्चात्र—

शनौ पङ्गु श्रुतकर्मा महाग्रह ॥

श्रुतश्रवोऽनुज कालो ब्रह्मण्यश्च यम स्थिर ।

क्रूरात्मा च ॥

स्वर्भाणुस्तु विधुन्तुद ।

तमो राहु सैंहिकेयो भरणीभू

स्वर्भाति स्वर्भाणु 'पूर्वपदस्थान्नाम्न्यग '॥२।३।६४॥ इति णत्वम् ॥१॥ विधु तुदति विधुन्तुद । "बहुविध्वरुस्तिलात्तुद" ॥५।१।१२४॥ इति खश् ॥२॥ तमस्कारित्वात्तम पुंक्लीबलिङ्ग ॥३॥ रहति गृहीत्वा चन्द्रार्कौ स्वशरीर वा राहु 'कृवापाजि ' ॥ (उणा-१)॥ इत्यादिना उण् ॥४॥ अभ्रपिशाचग्रहकल्लोलावपि। सिंहिकाया अपत्यं सैंहिकेय 'ढयाप्त्यूङ '॥६।१।७०॥ इत्येयण् ॥५॥ भरण्या भवति भरणीभू ॥ ६ ॥ शेषश्चात्र–

अथ राहौ स्यादुपराग उपप्लव ॥

अथाहिक ॥ ३५ ॥

अश्लेषाभू शिखी केतु

अहिना सदृष्ट आहिक ॥१॥३५॥ अश्लेषायां भवतीति अश्लेषाभू ॥२॥ शिखा रूपा तेजोलेश्याऽस्यास्ति शिखी "शिखादिभ्य इन्"॥७।२।४॥३॥ चाय्यते निशाम्यते शुभाशुभमनेन केतु ॥४॥ शेषश्चात्र—

केतावूर्ध्वकच ॥

ध्रुवस्तूत्तानपादज ।

ध्रुवति ध्रुव 'तुदादिविपिगुहिभ्य कित्" ॥ (उणा ५) ॥ इति अ ॥ १ ॥ उत्तानपादान्नृपतेजात उत्तानपादज, यौगिकत्वादौत्तानपादि, औत्तानपाद इत्यादय ॥ २ ॥ शेष-चात्र—

ज्योतीरथग्रहाश्रयौ ध्रुवे ॥

अगस्त्योऽगस्ति पीताब्धिर्वातापिद्विड् घटोद्भव ॥३६॥
मैत्रावरुणिराग्नेय और्वशेयाग्निमारुतौ ।

स्तम्भि सौत्र । अग स्तभ्नाति अगस्त्य । "अगपुलाभ्या स्तम्भेर्डित्" ॥ (उणा-३६३) ॥ इति य ॥१॥ अगति कुटिल गच्छति अगस्ति "अगिविलि"॥ (उणा-६६०)॥ इत्यादिना अस्तिक् ॥२॥ पीतोऽब्धिरनेन पीताब्धि ॥३॥ वातापिं द्वेष्टि वातापिद्विट् ॥४॥ घटादुद्भवति घटोद्भव ॥५॥३६॥ मैत्रावरुणयोरुर्वशीदर्शनाद्रेत कुम्भे पतितमिति हि प्रसिद्धि । मैत्रश्च वरुणश्च मैत्रावरुणौ 'वेदसहश्रुतावायुदेवतानाम्"॥३। २।४१॥ इति पूर्वपदस्यात्व तयोरपत्य मैत्रावरुणि, ऋषिसमुदायस्य ऋषित्वादिञ्॥६॥ अग्नेरपत्यमाग्नेय तदशत्वात् "कन्यग्नेरेयण्"॥६।१।१७॥ इत्येयण् ॥७॥ उर्वश्या अपत्यमौर्वशेय ॥८॥ अग्निश्च मरुच्च तयोरपत्यमाग्निमारुत तदशत्वात् अणि 'देवतानामात्वादौ ॥७।४।२८॥ इत्युभयपदवृद्धौ इवृद्धिमत्यविष्णौ'॥३।२।४३॥ इति आत्वापवाद इ ॥९॥ पीताब्ध्यादयो यौगिका । शेष-चात्र—

अगस्त्ये विन्ध्यकूट स्याद्दक्षिणाशारतिमुनि ।
सत्याग्निवारुणि क्राथिस्तपन कलशीसुत ॥ १ ॥

लोपामुद्रा तु तद्भार्या कौपीतकी वरप्रदा ॥ ३७ ॥

पतिशुश्रूषालोपेषु न मुद राति लोपामुद्रा ॥ १ ॥ तस्यागस्तेभार्या तद्भार्या । कुष्णात्यात्मान तपसा कुपीतक 'कुपे कित् ॥ (उणा-८०) ॥ इतीतक तस्या पत्यमृष्यणि ङ्यां च कौपीतकी ॥२॥ वर प्रददाति वरप्रदा ॥३॥३७॥

मरीचिप्रमुखा सप्तर्षयश्चित्रशिखण्डिन ।

मरीचि प्रमुख एषां मरीचिप्रमुखा । यदाह—

मरीचिरड्ग्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतु ।
वसिष्ठश्च महातेजा सप्तम परिकीर्त्तित ॥ १ ॥

सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षय । "सङ्ख्या समाहारे च-"॥२।१।१९॥ इति सज्ञायो कर्मधारय ॥ १ ॥ शिखण्डश्चूडाऽस्त्येषा शिखण्डिन चित्राश्च ते शिखण्डिनश्च चित्र शिखण्डिन ॥ २ ॥

पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ ॥ २८ ॥

पुष्पे इव पुष्पे दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ, यद्विश्वदत्त – रविचन्द्रिनौ पुष्पदन्तावेयाविति ॥ १ ॥ पुष्प विकासोऽस्त्यनयो पुष्पवन्तौ एकयोक्त्या अपृथग्वचनेन रोदसीवच्छशिभास्करावुच्येते । न तु पुष्पदन्त पुष्पवान् वा इन्दु सूर्यो वोच्यते ॥ २ ॥ २८ ॥

राहुग्रासोऽर्केन्द्वोर्ग्रह उपराग उपप्लव ।

राहुणा ग्रसन राहुग्रास । अर्केन्द्वो कर्मभूतयोग्रहण ग्रह ॥ १ ॥ उपरज्येते छायेते चन्द्रार्कावनेनोपराग ॥ २ ॥ उपप्लूयेते अनेन उपप्लव ॥ ३ ॥

उपलिङ्ग त्वरिष्ट स्यादुपसर्ग उपद्रव ॥ २९ ॥

अजन्यमीतिरुत्पात

उपलिङ्ग्यते दैवेगम्यते जनोऽत्र उपलिङ्गम् ॥ १ ॥ नास्ति रिष्ट क्षेममत्र अरिष्टम् ॥ २ ॥ उपसृज्यते उपद्रूयते प्रजाऽत्र उपसर्ग ॥ ३ ॥ उपद्रूयते प्रजाऽत्र उपद्रव ॥ ४ ॥ २९ ॥ न जने साधु अजन्यम्, पुङ्क्लीबलिङ्ग ॥ ५ ॥ इयते प्राप्यते दु खमस्यामीति, स्त्रीलिङ्ग । 'इमुपि'' ॥ (उणा-६५१) ॥ इति बहुवचनात्ति कित् ॥ ६ ॥ उत्पतत्यकस्मादायाति अशुभमस्मादुत्पात, घञ् ॥ ७ ॥

वह्न्युत्पात उपाहित ।

वह्निकृत उत्पातो वह्न्युत्पात ॥१॥ उपासन्नमहितमस्योपाहित धूमकेत्वाख्य उत्पात इत्येके ॥ २ ॥

स्यात्काल समयो दिष्टानेहसौ सर्वमूषक ॥ ४० ॥

कालयति क्षिपति सर्वभावान्, कल्यतेऽनाविति वा काल ॥१॥ समेति समय, पुङ्क्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ दिश्यते स्म दिष्ट ॥ ३ ॥ न इहत चेष्टते अनेनाघ्रात इत्यनेहा, पुलिङ्ग । नञ इहेरेहधौ च '॥ (उणा-९७५) ॥ इत्यम् न इहत इति वा ॥ ४ ॥

सर्वं भूपति सर्वभूपक्र । यदाह—काल पचति भूतानि काल सहरते प्रजा इति ॥ ५ ॥ ४० ॥

कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदत ।
सागरकोटिकोटीना विंशत्या स समाप्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पो भावाना पक्षत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति अवसर्पिणी ॥१॥ उत्सर्पो भावाना मेव रोहत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति उत्सर्पिणी ॥ २ ॥ तयोर्विभेदात्कालस्य द्वैविध्यम्। सागर सागरोपम दशकोटीकोटिपल्योपमप्रमाणम्, सागराणा कोटिकोट्य सागरकोटिकोट्यस्तासा विंशत्या स कालो द्विविधोऽपि परिपूर्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पिण्या षडरा उत्सर्पिण्या त एव विपरीता ।
एव द्वादशभिररैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ ४२ ॥

षट् षट्सख्या । इयूति गच्छन्ति अरा वक्ष्यमाणा एकान्तसुषमादय एकान्त दु षमान्ता , अवसर्पिण्या भवन्ति । त एवेति । एकान्तसुषमादय विपरीता एकान्त दु षमाद्या एकान्तसुषमान्ता , उत्सर्पिण्या भवन्ति । एवमुक्तप्रकारेण द्वादशभिररै, चक्रमिव चक्र कालस्य चक्र कालचक्र विवर्त्तते परिभ्रमति ॥ ४२ ॥

तत्रैकान्तसुषमाऽरश्चतस्र कोटिकोटय ।
सागराणा

तत्रेति । द्वादशारे कालचक्रे शोभना समा वर्षाण्यस्या सुषमा निदु सुवे सम सूते" ॥२।३।५६॥ इति षत्वम् । एकान्तेन सुषमा दु षमानुभावरहिता एकान्तसुषमा सुषमसुषमेत्यर्थ प्रथमोऽर । सागराणा सागरोपमाना चतस्र चतुस्सख्या कोटीनां कोटयो भवन्ति । चतुस्सागरोपमकोटाकोटिप्रमाण इत्यर्थ ॥

सुषमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटय ॥ ४३ ॥

सुषमाख्यो द्वितीयोऽर तिस्र सागरोपमकोटिकोट्यो भवन्ति ॥ ४३ ॥

सुषमदु षमा ते द्वे

दुष्टा समा अस्या दु षमा सुषमा चासौ दु षमा च सुषमदु षमा सुषमाऽनुभावयुक्ता अल्पदु षमानुभावेत्यर्थ । तदाख्यस्तृतीयोऽर । ते द्वे इति । सागरोपमकोटिकाट्यौ ॥

दु षमसुषमा पुन ।

सैका सहस्रैर्वर्षाणा द्विचत्वारिंशतोनिता ॥४४॥

दु पमा चासा सुपमा च दु पमसुपमा, दु पमानुभावबहुला अल्पसुपमानु भावेत्यथ । तदाऽन्यश्चतुर्थाऽर, सा सागरोपमकोटिरेका एका एकसख्या द्विचत्वा-रिंशद्वर्षसहस्रन्यूना ॥४४॥

अथ दु पमैकविंशतिरब्दसहस्राणि

दु पमाख्य पञ्चमोऽर, एकविंशतिवर्षसहस्राणि ॥

तावती तु स्यात् ।

एकान्तदु पमाऽपि हि

एकान्तेन दु पमा सुपमानुभावरहिता एकान्तदु पमा दु पमदु पमेत्यथ । तदाख्य षष्ठोऽर, तावती दु पमावदेकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणा ॥

एतत्सख्या परेऽपि विपरीता ॥४५॥

एवैव अवसर्पिण्यरकोक्ता सख्या येषा त एतत्सख्या, परेऽपि उत्सर्पिण्यरका अपि, विपरीता प्रतिलोमवृत्तय एकान्तदु पमाराद्या एकान्तसुपमारपर्यन्ता भवन्ति ॥४५॥

प्रथमेऽरत्रये मर्त्यास्त्रिद्व्येकपल्यजीविता ।

त्रिद्व्येकगव्यूतोच्छ्रायास्त्रिद्व्येकदिनभोजना ॥४६॥

कल्पद्रुफलसन्तुष्टा

त्रीणि द्वे एक च पल्य पल्योपम जीवित येषा ते तथा । पल्यमिति धान्याधार विशेष ॥ इह तु तत्प्रतिकृतिरायामविष्कम्भावगाहैर्योजनप्रमाण प्रदेश उच्यते । स चैकाहिकादिभि साप्ताहिकपर्यन्तै केशलेशै पुनरसख्यातखण्डीकृतैर्भृत उपरि च लोहशकटेनाप्यन्यग्भूतो वर्षशते च गते एकैकवालाग्रापनयने यावता कालेन निर्लेपो भवति, तावान् काल पल्योपमम्, अद्धापल्योपममित्युच्यते । त्राणि द्वे एक च गव्यूत क्रोश उच्छ्रायो येषा ते तथा । त्रिषु द्वयोरेकस्मिश्च दिने गते भोजन येषा ते तथा । तत्र प्रथमे अरके मर्त्यास्त्रिपल्योपमजीविता, त्रिगव्यूतोच्छ्राया चतुर्थदिनभोजिनो भवन्ति द्वितीयेऽरके द्विपल्योपमजीविता द्विगव्यूतोच्छ्राया, तृतीयदिनभोजिनो भवन्ति तृतीयेऽरके एकपल्योपमजीविता एकगव्यूतोच्छ्राया द्वितीयदिनभोजिनो भवन्तीति यथासख्यार्थ ॥४६॥ ते च कल्पद्रुमफलै सन्तुष्टा भवन्ति कल्पद्रुमफला न्याहरन्तीत्यर्थ ॥

चतुर्थे त्वरके नरा ।

सर्वे भूपति सर्वभूपक । यदाह-काल पचति भूतानि काल संहरते प्रजा इति ॥ ५ ॥ ४० ॥

कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदत ।
सागरकोटिकोटीना विंशत्या स समाप्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पो भावाना पतत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति अवसर्पिणी ॥१॥ उत्सर्पो भावाना मेव रोहत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति उत्सर्पिणी ॥ २ ॥ तयोर्विभेदात्कालस्य द्वैविध्यम्। सागर सागरोपम दशकोटाकोटिपल्योपमप्रमाणम्, सागराणा कोटिकोट्य सागरकोटिकोट्यस्तासा विंशत्या स कालो द्विविधोऽपि परिपूर्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पिण्या षडरा उत्सर्पिण्या त एव विपरीता ।
एव द्वादशभिररैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ ४२ ॥

षट् षट्सख्या । इयूति गच्छन्ति अरा वक्ष्यमाणा एकान्तसुषमादय एकान्त दु षमान्ता, अवसर्पिण्यां भवन्ति । त एवेति । एकान्तसुषमादय विपरीता एकान्त दु षमाद्या एकान्तसुषमान्ता, उत्सर्पिण्या भवन्ति । एवमुक्तप्रकारेण द्वादशभिररै, चक्रमिव चक्र कालस्य चक्र कालचक विवर्त्तते परिभ्रमति ॥ ४२ ॥

तत्रैकान्तसुषमाऽरश्चतस्र कोटिकोटय ।
सागराणा

तत्रेति। द्वादशारे कालचक्रे शोभना समा वर्षाण्यस्या सुषमा 'निदु सुवे सम सूते' ॥२।३।५६॥ इति षत्वम् । एकान्तेन सुषमा दु षमानुभावरहिता एकान्तसुषमा सुषमसुषमेत्यथ प्रथमोऽर । सागराणां सागरोपमाना चतस्र चतुस्सख्या कोटानां कोटयो भवन्ति । चतुस्सागरोपमकोटाकोटिप्रमाण इत्यथ ॥

सुषमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटय ॥ ४३ ॥

सुषमाख्यो द्वितीयोऽर तिस्र सागरोपमकोटिकोटयो भवन्ति ॥ ४३ ॥

सुषमदु षमा ते द्वे

दुष्टा समा अस्या दु षमा सुषमा चासौ दु षमा च सुषमदु षमा सुषमाऽनुभावबहुला अल्पदु षमानुभावेत्यथ । तदाख्यस्तृतीयोऽर । ते द्वे इति। सागरोपमकोटिकोट्यौ ॥

दु षमसुषमा पुन ।

सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता ॥४४॥

दु षमा चासौ सुषमा च दु षमसुषमा, दु षमानुभाववहुला अल्पसुषमानुभावेत्यर्थ । तदाख्यश्चतुर्थोऽर , सा सागरोपमकोटिकोटी एका एकचत्वारिंशत्या द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रहीना ॥४४॥

अथ दु षमैकविंशतिरब्दसहस्राणि

दु षमाख्य पञ्चमोऽर , एकविंशतिवर्षसहस्राणि ॥

तावती तु स्यात् ।

एकान्तदु षमाऽपि हि

एकान्तेन दु षमा सुषमानुभावरहिता एकान्तदु षमा, दु षमदु षमेत्यर्थ । तदाख्य षष्ठोऽर , तावती दु षमावदेकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणा ॥

एतत्संख्या परेऽपि विपरीता ॥४५॥

एवं अवसर्पिण्यरकोक्ता संख्या येषां त एतत्संख्या , परेऽपि उत्सर्पिण्यरका अपि, विपरीता प्रतिलोमवृत्तय एकान्तदु षमाद्या एकान्तसुषमापर्यन्ता भवन्ति ॥४५॥

प्रथमेऽरत्रये मर्त्यास्त्रिद्व्येकपल्यजीविता ।

त्रिद्व्येकगव्यूतोच्छ्रायास्त्रिद्व्येकदिनभोजना ॥४६॥

कल्पद्रुफलसन्तुष्टा

त्रीणि द्वे एक च पल्य पल्योपम जीवित येषा ते तथा । पल्यमिति धान्याधार विशेष ॥ इह तु तत्प्रतिकृतिरायामविष्कम्भावगाहैर्योजनप्रमाण प्रदेश उच्यते । स चैकाहिकादिभि सप्ताहान्तप्ररूढै केशलेशै पुनरसंख्यातखण्डीकृतैर्भृत उपरि च लोहशकटेनाप्यनवगम्भूतो वर्षशते च गते एकैकवालाग्रापनयने यावता कालेन निर्लेपो भवति तावान् काल पल्योपमम्, अद्धापल्योपममित्युच्यते । त्रीणि द्वे एक च गव्यूत क्रोश उच्छ्रायो येषा ते तथा । त्रिषु द्वयोरेकस्मिन्न दिने गते भोजन येषा ते तथा । तत्र प्रथमे अरके मर्त्यास्त्रिपल्योपमजीविता त्रिगव्यूतोच्छ्राया चतुर्थदिनभोजिनो भवन्ति द्वितीयेऽरके द्विपल्योपमजीविता द्विगव्यूतोच्छ्राया तृतीयदिनभोजिनो भवन्ति तृतीयेऽरके एकपल्योपमजीविता एकगव्यूतोच्छ्राया द्वितीयदिनभोजिनो भवन्तीति यथासंख्याय ॥४६॥ ते च कल्पद्रुमफलै सन्तुष्टा भवन्ति कल्पद्रुमफलान्याहरन्तीत्यर्थ ॥

चतुर्थे त्वरके नरा ।

सर्वं भूपति सर्वभूपकः । यदाह-काल पचति भूतानि काल संहरते प्रजा इति ॥ ५ ॥ ४० ॥

कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदत ।
सागरकोटिकोटीना विंशत्या स समाप्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पो भावाना पतत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति अवसर्पिणी ॥१॥ उत्सर्पो भावाना मेव रोहत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति उत्सर्पिणी ॥ २ ॥ तयोर्विभेदात्कालस्य द्वैविध्यम्। सागर सागरोपम दशकोटीकोटिपल्योपमप्रमाणम्, सागराणा कोटिकोट्य सागरकोटिकोट्यस्तासा विंशत्या स कालो द्विविधोऽपि परिपूर्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पिण्या षडरा उत्सर्पिण्या त एव विपरीता ।
एव द्वादशभिररैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ ४२ ॥

षट् षटसख्या । इयूति गच्छन्ति अरा वक्ष्यमाणा एकान्तसुषमादय एकान्त दु षमान्ता , अवसर्पिण्या भवन्ति । त एवेति । एकान्तसुषमादय विपरीता एकान्त दु षमाद्या एकान्तसुषमान्ता , उत्सर्पिण्या भवन्ति । एवमुक्तप्रकारेण द्वादशभिररै, चक्रमिव चक्र कालस्य चक्र कालचक्र विवर्त्तते परिभ्रमति ॥ ४२ ॥

तत्रैकान्तसुषमाऽरश्चतस्र कोटिकोटय ।
सागराणा

तत्रेति। द्वादशारे कालचक्रे शोभना समा वर्षाण्यस्या सुषमा निदु सुवे सम सूते ' ॥२।३।५६॥ इति षत्वम् । एकान्तेन सुषमा दु षमानुभावरहिता एकान्तसुषमा सुषमसुषमेत्यर्थ प्रथमोऽर । सागराणा सागरोपमाना चतस्रश्चतुस्सख्या कोटीना कोटयो भवन्ति । चतुस्सागरोपमकोटाकोटिप्रमाण इत्यर्थ ॥

सुषमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटय ॥ ४३ ॥

सुषमाख्यो द्वितीयोऽर तिस्र सागरोपमकोटिकोटयो भवन्ति ॥ ४३ ॥

सुषमदु षमा ते द्वे

दुष्टा समा अस्या दु षमा सुषमा चासौ दु षमा च सुषमदु षमा सुषमाऽनुभावबहुला अल्पदु षमानुभावेत्यर्थ । तदाख्यस्तृतीयोऽर । ते द्वे इति। सागरोपमकोटिकोट्यौ ॥

दु षमसुषमा पुन ।

पूर्वकोट्यायुष पञ्चधनु शतसमुच्छ्रया ॥४७॥

वर्षाणा सप्तति कोटिलक्षा पट्पञ्चाशच्च वर्षकोटिसहस्रा पूर्वम्, तत्कोट्यायुष इति ॥ ४७ ॥

पञ्चमे तु वर्षशतायुष सप्तकरोच्छ्रया ।
षष्ठे पुन षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रया ॥४८॥
एकान्तदु खप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशा ।
पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि ॥४९॥

स्पष्टौ ॥४८॥४९॥

अष्टादश निमेषा स्यु काष्ठा

निमेषोऽक्षिस्पन्दकाल, काशते काष्ठा "वनिकणिकाश्युषिभ्यष्ठ" ॥ (उणा-१६२) ॥ इति ठ ॥

काष्ठाद्वय लव ।

लुनाति परिच्छिनत्ति कालमिति लव ॥

कला तै पञ्चदशभि

तैर्लवै कलयति काल कला ॥

लेशस्तद्द्वितयेन च ॥५०॥

लिश्यतेऽल्पीभवति लेश तस्या कलाया द्वितयेन तद्द्वितयेन ॥५०॥

क्षणस्तै पञ्चदशभि

क्षणोति क्षण, तर्लेशै ॥

क्षणै षड्भिस्तु नाडिका ।
सा धारिका घटिका च

णल गन्धे नलति गन्धयति अदति नाली ज्वलादित्वात् ण नाल्येव नालिका, डल्योरैक्ये नाडिका । नडण् अवस्कन्दने इत्यस्य नाडीति नन्दी ॥ ॥ सा नाडिका, धारयति काल धारिका ॥२॥ घटयति काल घटिका चोच्यते ॥३॥

मुहूर्तस्तद्द्वयेन च ॥५१॥

हूच्छति मुहूर्त पुंक्लीबलिङ्ग । 'पुतपित्त ॥ (उणा २ ४) ॥ इति तान्तो निपात्यते मुहुरियर्ति वा पृषोदरादित्वात् । तयोर्घटिकयोर्द्वयेन तद्द्वयेन ॥५१॥

त्रिंशता तैरहोरात्र

(१) निमेषास्तु इत्यपि । (२) षड्भिश्चापि ।

तैमुर्त्ती , अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र , पुल्लीवलिङ्ग । "ऋक्सामयजुष-" ॥ ७।३।९७ ॥ इति द्वन्द्वे अदन्तो निपात्यत ॥

तत्राहर्दिवसो दिनम् ।

दिव द्युर्वासरो घस्र

तत्रेति । अहोरात्रमध्ये, अहते गच्छति अह । "श्वन्मातरिश्वन्-" ॥ (उणा-९०२) ॥ इत्यम तो निपात्यते ॥१॥ दीव्यत्यत्रादित्य इति दिवस "दिवा-दिरभिलभ्युरिभ्य कित्" ॥ (उणा-५७२) ॥ इत्यस ॥ ॥ दीव्यति रविरत्र, द्यति तम इति वा दिनम्, पुल्लीवलिङ्गो । ' दिननम-" (उणा-२६८) ॥ इति नान्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ दीव्यन्त्यत्र लोका दिवम् ॥ ४ ॥ द्यौति गच्छति द्यु , पुल्लिङ्ग । "द्युद्रुभ्याम्" (उणा-७४४) ॥ इति डु ॥५॥ वासयति रविं वासर ,पुल्लीवलिङ्ग । "ऋच्छिचटि-" (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ६ ॥ घसत्यत्ति तमो घस्र ॥ ७ ॥ दिवा अव्ययम् ॥

प्रभात स्यादहर्मुखम् ॥९२॥

व्युष्ट विभात प्रत्यूष कल्यप्रत्युषसी उष ।

काल्य

भातु प्रवृत्त प्रभातम् । 'आरम्भे" ॥५।१।१०॥ इति क्त ॥१॥ अह्नो मुख-मारम्भ अहर्मुखम् ॥ २ ॥९२॥ विशेषेण उष्यतऽतिक्रम्यते व्युष्टम् । ' ज्ञानेच्छा-" ॥ ५।२।९२ ॥ इत्यादिना क्त ॥ ३ ॥ विभातु प्रवृत्त विभातम् ॥४॥ प्रत्यूषति निशां रुजति प्रत्यूषम्, पुल्लीवलिङ्ग ॥५॥ कलासु साधु कल्यम् ॥ ६ ॥ प्रत्योपत्यककरै प्रत्युष मिथिरञ्जुषि-" ॥ (उणा ९७१) ॥ इत्यस् ॥ ७ ॥ एवमुष ॥ ८ ॥ प्राप्त कालोऽस्य काल्यम् । ' कालाद ") ॥६।४।१२६॥ इति य काले साध्विति वा ॥ ९ ॥ शेषश्चात्र—व्युष्टे निशात्ययगोसर्गौ ॥ प्रात , प्रगे, प्राह्णे, पूर्वेद्युश्चाव्ययानि । गोसो देश्याम् सस्कृते ऽप्येके ॥

मध्याह्नस्तु दिवामध्य मध्यन्दिन च स ॥९३॥

अह्नो मध्य मध्याह , 'सर्वांशसख्याऽव्ययात्' ॥ ७।३।११८ ॥ इति अट्, अह्नादेशश्च ॥ १ ॥ दिवा अह्नो मध्य दिवामध्यम् ॥ ॥ दिनस्य मध्य मध्यन्दिनम् । ' लोकम्पृण-' ॥ ३।२।११३ ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ३॥९३ ॥

दिनावसानमुत्सूरो विकालसबली अपि ।

साय

पूर्वकोट्यायुष पञ्चधनु शतसमुच्छ्रया ॥४७॥

वर्षाणा सप्तति कोटिलक्षा षट्पञ्चाशच्च वर्षकोटिसहस्रा पूर्वम्, तत्कोट्यायुष इति ॥ ४७ ॥

पञ्चमे तु वर्षशतायुष सप्तकरोच्छ्रया ।

षष्ठे पुन षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रया ॥४८॥

एकान्तदु खप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशा ।

पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि ॥४९॥

स्पष्टौ ॥४८॥४९॥

अष्टादश निमेषा स्यु काष्ठा

निमेषोऽक्षिस्पन्दकाल काशते काष्ठा "वनिकणिकाश्युषिभ्यष्ठ" ॥ (उणा-१६२) ॥ इति ठ ॥

काष्ठाद्वय लव ।

लुनाति परिच्छिनत्ति कालमिति लव ॥

कला तै पञ्चदशभि

तैर्लवै कलयति काल कला ॥

लेशस्तद्द्वितयेन च ॥५०॥

लिश्यतेऽल्पीभवति लेश तस्या कलाया द्वितयेन तद्द्वितयेन ॥५०॥

क्षणस्तै पञ्चदशभि

क्षणोति क्षण, तैर्लेशै ॥

क्षणै षड्भिस्तु नाडिका ।

सा धारिका घटिका च

णल गन्धे नलति गन्धति अदति नाली ज्वलादित्वात् ण नाल्येव नालिका डलयोरैक्ये नाडिका । नडण् अवस्कन्दने इत्यस्य नाडीति नन्दी ॥ ॥ सा नाडिका, धारयति काल धारिका ॥१॥ घटयति काल घटिका चोच्यते ॥२॥

मुहूर्तस्तद्द्वयेन च ॥५१॥

हूर्च्छति मुहूर्त पुक्लीबलिङ्ग । 'पुतपित्त' ॥ (उणा २०४) ॥ इति तान्तो निपात्यत मुहुरियर्ति वा पृषोदरादित्वात् । तयोर्घटिकयोर्द्वयेन तद्द्वयेन ॥५१॥

त्रिंशता तैरहोरात्र

---

(१) निमेषास्तु इत्यपि । (२) षड्भिश्चेत्यपि ।

त्रैमुहूर्त्ते, अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र पुंक्लीबलिङ्ग । "ऋक्सामर्ग्यजुष-" ॥ ५।४।७७ ॥ इति द्वन्द्वे अदन्तो निपात्यते ॥

तत्राहर्दिवसो दिनम् ।

दिव द्युर्वासरो घस्र

तत्रेति । अहोरात्रमध्ये, अहते गच्छति अह । "श्वन्मातरिश्वन्-" ॥ (उणा-१०२) ॥ इत्यन्नन्तो निपात्यते ॥१॥ दीव्यन्त्यत्रादित्य इति दिवस 'दिवादिरभिल्म्युरिभ्य कित्" ॥ (उणा-५७२) ॥ इत्यस ॥ ॥ दीव्यति रविरत्र, द्यति तम इति वा दिनम्, पुंक्लीबलिङ्गो । ' दिननम-" (उणा-२६८) ॥ इति नान्तो निपात्यत ॥ ३ ॥ दीव्यन्त्यत्र लोका दिवम् ॥ ४ ॥ द्यौति गच्छति द्यु, पुलिङ्ग । "द्युद्रुभ्याम्" (उणा-७४४) ॥ इति डु ॥५॥ वासयति रविं वासर, पुंक्लीबलिङ्ग । "ऋच्छिचटि-" (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ६ ॥ घसत्यत्ति तमो घस्र. ॥ ७ ॥ दिवा अव्ययम् ॥

प्रभात स्यादहर्मुखम् ॥९२॥

व्युष्ट विभात प्रत्यूष कल्यप्रत्युषसी उष ।

काल्य

भातु प्रवृत्त प्रभातम् । "आरम्भे" ॥५।१।१०॥ इति क्त ॥१॥ अह्नो मुखमारम्भ अहर्मुखम् ॥ २ ॥९२॥ विशेषेण उष्यतऽतिक्रम्यते व्युष्टम् । ' ज्ञानेच्छा-" ॥ ५।२।९२ ॥ इत्यादिना क्त ॥ ३ ॥ विभातु प्रवृत्त विभातम् ॥४॥ प्रत्यूषति निशां रुजति प्रत्यूषम्, पुंक्लीबलिङ्ग ॥५॥ कलासु साधु कल्यम् ॥ ६ ॥ प्रत्योपत्यर्कंकरै प्रत्युष मिथिरञ्ज्युषि-" ॥ (उणा ९७१) ॥ इत्यस् ॥ ७ ॥ एवमुष ॥ ८ ॥ प्राप्त कालोऽस्य काल्यम् । कालाद्य " ॥६।४।१२६॥ इति य काले साध्विति वा ॥ ९ ॥ शेषश्चात्र—व्युष्टे निशात्ययगोसर्गौ ॥ प्रात, प्रगे, प्राह्णे, पूर्वेद्युश्चाव्ययानि । गोसो देश्याम् सस्कृते ऽप्येके ॥

मध्याह्नस्तु दिवामध्य मध्यन्दिन च स ॥९३॥

अह्नो मध्य मध्याह्न 'सर्वांशसख्याऽव्ययात्' ॥ ७।३।११८ ॥ इति अट् अह्नादेशश्च ॥ १ ॥ दिवा अह्नो मध्य दिवामध्यम् ॥ ॥ दिनस्य मध्य मध्यन्दिनम् । ' लोकम्पृण-" ॥ ३।२।११३ ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ३॥९३ ॥

दिनावसानमुत्सूरो विकालसबली अपि ।

साय

दिनावसान दिनान्त ॥ १ ॥ उत्कान्त सूरोऽस्मिन्नुत्सूर ॥ २ ॥ विरुद्ध कालो विकाल ॥३॥ सह बलिभिदपहारैर्वतत सबलि, पुल्लिङ्ग ॥ ४ ॥ स्यति दिन साय, क्लीबलिङ्ग ॥ गौडस्तु-उत्सूरश्च विकालश्च सायश्च सबलिश्च स इति पुंसाह । "स्याच्छामासा-" (उणा ३५७) ॥ इत्यादिना य ॥ ५ ॥ तथा सायमव्ययम् ॥

सन्ध्या तु पितृसूः

सध्यायन्त्यस्यां सन्ध्या, सन्ध्येते सन्धीयेते अहोरात्रावस्यामिति वा "सन्ध्ये ध्न च ॥ (उणा-३५९) ॥ इति य ॥ १ ॥ पितॄन् सूते पितृसूः । ब्रह्मणो ह्यपा पितृप्रसवित्री तनुरिति प्रसिद्धि ॥ २ ॥

त्रिसन्ध्य तूपवैणवम् ॥५४॥

तिस्र सन्ध्या प्राहृणमध्याह्नापराह्नलक्षणा समाहृतास्त्रिसन्ध्यम् ॥ १ ॥ उप समीपे वैणवो व्रतदण्डो यत्र तदुपवैणवम् ॥ २ ॥ ५४ ॥

श्राद्धकालस्तु कुतपोऽष्टमो भागो दिनस्य य ।

श्राद्ध पितृकर्म तस्य काल श्राद्धकाल ॥१॥ कुति सौत्र कौतन्ति गच्छन्ति प्रीतिं पितरोऽस्मिन् कुतप पुक्लीबलिङ्ग । भुजकुति- ॥ (उणा-३०५) ॥ इत्यादिना अप कित्, कु तपति सूर्योऽत्रेति वा । यो दिनस्याष्टमो भाग स कुतप इत्यर्थ । यत्स्मृति -

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे ।
स काल कुतपो यत्र पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥१॥२॥

निशा निशीथिनी रात्रि शर्वरी क्षणदा क्षपा ॥५५॥
त्रियामा यामिनी भौती तमी तमा विभावरी ।
रजनी वसति श्यामा वासतेयी तमस्विनी ॥५६॥
उषा दोषेन्दुकान्ता

निश्यति तनूकरोति चेष्टा निशा । उपसर्गादातो डोऽश्य ' ॥ ५।१।५६ ॥ इति ड । निशान्ति समाहितमनस्का भवन्ति अस्यामिति वा स्यादित्वात्क ॥ १ ॥ निशीथोऽस्त्यस्या निशीथिनी ॥ ॥ राति सुख रात्रि ' राशदि '- ॥ (उणा-६९६) इत्यादिना त्रि ङ्यां रात्री च ॥ ३ ॥ शृणाति चेष्टा शर्वरी वनि पन्वराघावाद्व नो रश्च ' ॥ २।४।४ ॥ इति ङी ॥ ४ ॥ क्षणमवसर ददाति क्षणदा विश्रान्तिप्रदे त्यर्थ ॥५॥ क्षिप्यत क्षपा भिदादय् ६॥५५॥ त्रयो यामा यस्यां त्रियामा आद्य न्तयारद्धयामयार्दिनव्यवहारात् ॥ ७ ॥ यामा सन्त्यस्या यामिनी । यौगिकनामाम वर्तीत्यपि ॥ ८ ॥ भूतानामिय भौती रात्रिंचरत्वात्तेषाम् ॥ ९ ॥ ताम्यन्ति चक्र

पाक्ता अस्यां, गौरादित्वात् ङयां तमी ॥ १० ॥ तमेति तमरटीकाभिप्रायेण ॥११॥ विभातीति वनि ङयां विभावरी ॥१२॥ रजन्त्यस्यामिति रजनि । "रञ्जे किन्" ॥ (उणा-६८१)॥ इत्यनि । ङ्यां रजनी ॥ १३ ॥ वसन्त्यस्यां वसति, "वस्य मि" ॥ (उणा-६५३) ॥ इत्यादिना अति । १४ ॥ श्यायते गच्छति श्यामा, "विलिभिलि-" ॥ (उणा-३४०) ॥ इत्यादिना म, श्यामत्वाद्वा श्यामा ॥१५॥ वसता माधुवामतेयी । "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेरयण्" ॥ ७।१।१६ ॥ इत्येयणि ङी ॥१६॥ तमोऽस्त्यस्यां तमस्विना ॥१७॥ ,६॥ ओषधि दहत्यह हेमगुपा। अव्ययमपि ॥१८॥ दुष्यत्यस्यां दृष्टिर्दोषा, अव्ययमपि ॥१९॥ इन्दो रता इन्दुकान्ता ॥२०॥

दोषधात्र—

निशि चक्रभेदिनी

निषद्वरी निशीथ्या निट् घोरा वासरकन्यका।

घताक्षी राक्षसी याम्या धृतार्चिस्तामसी तमि ।

घावरी क्षणिनी नक्त पैशाची वासुरा उषा ॥ १ ॥ नक्तमव्ययम्। तुङ्गी देश्याम्, सस्कृतेऽपि ॥

अथ तमिस्रा दर्शयामिनी ।

तमासि विद्यन्तेऽस्यां तमिस्रा 'तमिस्राणवज्योत्स्ना" ॥ ७।२।५२ ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ दर्शोऽमावास्या तस्य यामिनी। तमिस्रा तामसी रात्रिरित्यमर ॥ २ ॥

ज्यौत्स्नी तु पूर्णिमारात्रि

ज्योत्स्नाऽस्त्यस्यां ज्यात्स्नी 'ज्योत्स्नादिभ्योऽण्" ॥ ७।२।३४ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ पूर्णिमाया रात्रि पूर्णिमारात्रि ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयाऽन्वितेत्यमर ॥

गणरात्रो निशागण ॥५७॥

गणा रात्रय समाहृता गणरात्र, पुंक्लीबलिङ्ग । "सख्यातैक ' ॥ ७।३।११९ ॥ इत्यादिना अत्समासान्त ॥ १ ॥ निशागणो निशासमूह ॥२॥५७॥

पक्षिणी पक्षतुल्याभ्यामहोभ्या वेष्टिता निशा ।

पक्षौ विद्येते अस्या पक्षिणी वर्तमानागामिदिवसयो पक्षयोरिव मध्ये वर्तमानत्वात्। एव निशयोर्मध्ये दिवसोऽपि पक्षीत्याहु ॥

गर्भक रजनीद्वन्द्व

गमयतीति गर्भकम् अन्तर्भूतदिनत्वात्। रजन्योर्द्वन्द्व रात्रिद्वयम् ॥

प्रदोषो यामिनीमुखम् ॥९८॥

प्रारब्धा दोषा अस्मिन् इति प्रदोष । यामिन्या मुख प्रारम्भो यामिनीमुखम् ॥ ५८ ॥ शेषश्चात्र–

दिनात्यय प्रदोषे स्यात् ॥

याम प्रहर

याति याम । 'अर्त्तीरि" ॥ (उणा ३३८) ॥ इत्यादिना म ॥ १ ॥ प्रह्रियतेऽस्मिन् कालसूचक वाद्य प्रहर "पुनाम्नि घ" ॥५।३।१३०॥ २ ॥

निशीथस्त्वर्धरात्रो महानिशा ।

नियत शेरतेऽस्मिन्निशीथ । '"युद्रया शीड ' ॥ (उणा २७८) ॥ इति थ कित् । अत एव काल्यो निशीथ सुप्तजनमाह ॥ १ ॥ अर्द्ध रात्रेरर्द्धरात्र ॥ ॥ महती प्राप्तप्रकर्षत्वात्, सा चासौ निशा च महानिशा ॥ ३ ॥ नि सम्पातोऽपि ॥

उच्चन्द्रस्त्वपरराात्र

उत्क्रान्तश्चन्द्रो ऽस्मिन् उच्चन्द्र ॥ १ ॥ रात्रेरपरो भाग अपररात्र ॥ २ ॥

तमिस्र तिमिर तम ॥ ९९ ॥

ध्वान्त भूच्छायान्धकार तमस समवान्धत ।

तमोऽस्याऽस्ति तामिस्रम्, स्त्रीक्लीबलिङ्ग । तमिस्रार्णवज्योत्स्ना" ॥ ७।२।५२ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ तिम्यतीव तिमिर, पुक्लीबलिङ्ग । 'शुषी" ॥ (उणा ४१६) ॥ इत्यादिना इर कित् ॥ २ ॥ ताम्यन्त्यनेन तम । 'अस्" ॥ (उणा ९५२) ॥ इत्यस्॥३॥५९॥ ध्वन्यते सर्वरोगहरतया तदिति ध्वान्तम्, पुक्लीबलिङ्ग । 'क्षुब्धविरिब्ध" ॥ ४।२।७० ॥ इत्यादिना क्तान्तो निपात्यते ॥ ४ ॥ भुवश्छाया भूच्छाया, पुराणे भूगुणश्रुते । 'सेनाशाला" ॥ (लिङ्गा ६२) इत्यादिना क्लीबत्वे भूच्छाय च ॥५॥ अन्ध करोत्यन्धकारम्, पुक्लीबलिङ्ग ॥ ६ ॥ समवान्धत समवाऽन्धेभ्य पर तमसम् सतत तम सन्तमसम् ॥७॥ अवगत अवहीन वा तम अवतमसम्॥८॥ अन्धयत्यन्ध तच्च तत्तमश्च अन्धतमसम् । "समवान्धात्तमस ॥ ७ । ३ । ८० ॥ इत्यत् ॥९॥ बाहुल्काद्दीर्घत्वे अन्धातमसमित्यपि । अमरस्तु ध्वान्ते गाढेऽन्धतमस क्षीणेऽवतमस तम । विष्वक् सतमसमिति विशेषमाह । शेषश्चात्र—

ध्वान्ते शूत्रो रजोबलम् ॥
रात्रिरागा नीलपङ्को दिनाण्ड दिनकेसर ।
खपरागा निनावम वियद्भूतिर्दिगम्बर ॥ १ ॥

तुल्यनक्तदिने काले विषुवत् विषुव च तत् ॥ ६० ॥

तुल्ये नक्तदिने यत्र काले तत्र विषुवत् विषुव च, विषुनाम मुहूर्त मोऽस्यास्ति विषुवत्,पुंक्लबलिङ्ग यद्वन्तयन्ती-पुरी तमहिमा हेम विषुवत् कम लोम दो नृपण्लिङ्गा । विषु साम्येऽव्ययम् तदस्यास्तीति वा ॥ १ ॥ एव मण्यादित्वात् वे विषुवम् । तच्च मेषादौ तुलादौ च भवति ॥ २ ॥ ६० ॥

पञ्चदशाऽहोरात्र स्यात् पक्ष

पञ्चदशाऽहोराना अत्र पञ्चदशाहोरात्र , पचति भूतानि पक्ष ' मावावद्यभि-"॥ (उणा–५६४) ॥ इत्यादिना स ॥ १ ॥

स बहुलोऽसित ।

स पक्षोऽसित कृष्ण , वहते वर्द्धते तमोऽस्मिन्निति बहुल ॥ १ ॥

शेषश्चात्र–

पक्ष कृष्ण सितो द्वेधा कृष्णो निशाह्वयोऽपर ।

शुक्लो दिवाह्वय पूर्व ॥

तिथि पुन कर्मवाटी

तन्यते तिथि पुस्त्रीलिङ्ग तनेरिथिन्‌ ॥ (उणा–६७४) ॥ इति इथि ॥ १ ॥ कर्मणा वाटीव कर्मवाटी तत्प्रतिबद्धत्वात् तेषाम् ॥ ॥

प्रतिपत् पक्षति समे ॥ ६१ ॥

प्रतिपद्यते पक्षस्याऽऽद्यतया प्रतिपत् ॥ १ ॥ पक्षस्य मूल प्रारम्भ पक्षति स्त्रीलिङ्गो पक्षात्ति ॥ ७ । १ । ८९ ॥ इति ति ॥ २ ॥ ६१ ॥

पञ्चदश्यौ यज्ञकालौ पक्षान्तौ पर्वणी अपि ।

पञ्चदशाना पूरण्यौ पञ्चदश्यौ ॥ १ ॥ यज्ञस्य कालौ यज्ञकालौ दर्शपौर्णमासाभ्या मिष्ट्वेन यजेत ' इति श्रुते ॥ २ ॥ पक्षस्यान्तौ पक्षान्तौ ॥ ३ ॥ पूर्यन्ते पितरोऽत्र पर्वणी स्नामदि— ॥ (उणा–९०४) ॥ इत्यादिना वन् ॥ ४ ॥

तत्पर्वमूल भूतेष्टापञ्चदश्योर्यदन्तरम् ॥ ६२ ॥

पर्वणो मूल पर्वमूल भूतेष्टा चतुर्दशी सा च पञ्चदशी च भूतेष्टापञ्चदश्या नयोरन्तर मध्यम् ॥ १ ॥ ६२ ॥

स पर्व सन्धि प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।

स सन्धि पर्वतिसबन्ध यद् दुग –प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु सन्धि पर्व । प्राच्या स्तु पर्वसन्ध्यायमास्थित ॥ १ ॥

पूर्णिमा पौर्णमासी

पूरण पूर्ण, पूणन निर्वृत्ता पूर्णिमा " भावादिम " ॥ ६ । ४ । २१ ॥ इत्ताम । केचित्, पूरण पूर्णि पूर्णि मिमात पूर्णमेत्याहु ॥ १ ॥ पूर्णा माश्चन्द्रो ऽस्त्यस्या पौर्णमासा " पूर्णमासो ऽण् " ॥ ७ । २ ॥ ५५ ॥ इत्यण । पूर्णमाम स्यामिति वा ' तस्येदम् ' ॥ ६ । ३ । १६० ॥ इत्यण् । पूर्णा मासोऽस्यामिति वा, पूर्णमासा युक्तति वा साऽस्य पौर्णमासी " ॥ ६ । २ । ९८ ॥ इति सूत्र निपातनादण् ॥ २ ॥

सा राका पूर्णे निशाकरे ॥ ६३ ॥

सा पौर्णमासी, पूर्ण चन्द्रे रात्यानन्द इति राका ' भाण्डालिवालि " ॥ (उणा–२१) ॥ इत्यादिना क ॥ १ ॥ ६३ ॥

कलाहीने त्वनुमति

कलया हीने कलाहीने अनुमन्यते अनुमति ॥ १ ॥

मार्गशीर्ष्याऽऽग्रहायणी ।

मृगशीर्षेण चन्द्रयुक्तेन युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी ' चन्द्रयुक्तात्काले लुप्त्वप्रयुक्ते ॥ ६ । २ । ६ ॥ इत्यण ॥ १ ॥ अग्रहायनस्य ' पूर्वपदस्था ' ॥ २ । ३ । ६४ ॥ इति णत्वे अग्रहायणमेव प्रज्ञादित्वादणि ङयाम् आग्रहायणी मार्गशीर्षादारभ्य वत्सरप्रवृत्ते ॥ २ ॥

अमाऽमावस्यमावस्या दर्श सूर्येन्दुसङ्गम ॥ ६४ ॥
अमावास्याऽमावासी च

अमाति अमावस्याशब्दैकदेशोऽय भामवत् । न विद्यते माश्चन्द्रमा अस्या मिति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अमा सह वसतोऽस्या चन्द्रार्काविलऽमावसा औणादिके अप्रत्यये ङी ॥ २ ॥ तथाऽमावस्या वाऽऽधारेऽमावास्या ॥ ५ । १ । २१ ॥ इति ध्यण लो निपात्यत ॥ ३ ॥ दृश्यते यात्रिकैर्दश दृश्यते चन्द्रोऽस्मिन्निति वा विपरीतलक्षणया ॥ ४ ॥ सूर्यन्द्वो सङ्गमोऽत्र सूर्येन्दुसङ्गम ॥ ५ ॥ ६४ ॥ अमावस्यायामा विकल्पपक्षे अमावास्या ॥ ६ ॥ अमावस्यैव बाहुल्याद्दीर्घत्वे अमावासी॥ ७ ॥

सा नष्टेन्दु कुहु कुहू ।

सा अमावास्या नष्ट इन्दुर्यस्या नष्टेन्दु कुहयते विस्मापयत कुहु र्घ्राङ्गि पृकाहापि— ॥ (उणा–७२६) ॥ इति उ कित् ॥ १ ॥ तथा कुहू ' कृतंगृधिकपिकुहिभ्य कित ॥ (उणा–८४४) ॥ इति ऊ ॥ २ ॥

दृष्टेन्दुस्तु सिनीवाली

सिता बाला चन्द्रकलाऽस्यां सिनीवाली पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भूतेष्टा तु चतुर्दशी ॥ ६५ ॥

भूतानामिष्टा भूतेष्टा ॥ १ ॥ चतुर्दशानां तिथीनां पूर्णी चतुर्दशी ॥२॥६५॥

पक्षौ मास

माति मिमाते वा मास, पुंल्लिङ्ग "मावावद्यमि–" ॥ (उणा २६८) ॥ इति स । मस्यते परिमीयते सावनचान्द्रसूर्यादिभेदेनेति वा घञ ॥ १ ॥

शेषश्चात्र—

मासे वर्षांशको भवेत् वर्षकोशो दिनमल ॥

वत्सरादिर्मार्गशीर्ष सह महा ।

आग्रहायणिकश्च

वत्सरस्यादिर्वत्सरादि ॥ १ ॥ मार्गशीर्षी पौर्णमास्यस्य मार्गशीर्ष सास्य पौर्णमासी ॥ ४ । २ । २१ ॥ इत्यण् । यौगिकत्वात् मार्गी पौर्णमास्यस्य मार्ग ॥ ॥ महते मह अच ॥ ४ ॥ महते लोकोऽस्मिन् ज्ञातमिति महा पुल्लिङ्ग अस ॥ (उणा–९५२) ॥ इत्यस ॥ ४ ॥ आग्रहायणी पौर्णमास्यस्य आग्रहायणिक आग्रहायण्यश्वत्थादिकण ॥ ४ । २ । २२ ॥

अथ पौषस्तैष सहस्यवत् ॥ ६६ ॥

पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्ता पौर्णमासी पौषी साऽस्यास्ति पौष ॥ १ ॥ एव तैष ॥ २ ॥ सहसि साधु सहस्य स इव सहस्यवत् । यथा सहस्य पौषवाचा तथा तैषोऽपालथ ॥ ३ ॥ ६६ ॥

माघस्तपा

माघी पौर्णमास्यस्य माघ ॥ १ ॥ तपति तपा पुंल्लिङ्ग ॥

फाल्गुनस्तु फाल्गुनिकस्तपस्यवत् ।

फाल्गुनी पौर्णमास्यस्य फाल्गुन ॥ १ ॥ एव फाल्गुनिक चत्रा कार्त्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद् वा ॥ ६ । २ । १०० ॥ इति इकण ॥ ॥ तपसि साधुस्तपस्य ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

फाल्गुनालस्तु फाल्गुने ॥

चैत्रो मधुश्चैत्रिकश्च

पूर्णिमा पौर्णमासी

पूरण पूर्णे, पूणन निर्वृत्ता पूर्णिमा " भावादिम " ॥ ६ । ४ । २१ ॥ इलाम । कश्चित् पूरण पूर्णि, पूर्णि मिमाते पूर्णिमेत्याहु ॥ १ ॥ पूर्णा माश्चन्द्रो ऽस्यास्या पौर्णमासी " पूर्णमासो ऽण " ॥ ७ । २ ॥ ५५ ॥ इत्यण । पूर्णमास इयमिति वा 'तस्येदम् " ॥ ६ । ३ । १६० ॥ इत्यण । पूर्णा मासोऽस्यामिति वा, पूर्णमासा युक्तेति वा' साऽस्य पौर्णमासी " ॥ ६ । । ९८ ॥ इति सूत्र निपातनादण् ॥ २ ॥

सा राका पूर्णे निशाकरे ॥ ६३ ॥

सा पौर्णमासा पूर्णे चन्द्रे रात्यानन्द इति राका ' भीण्शालिवलि " ॥ (उणा–२१) ॥ इत्यादिना क ॥ १ ॥ ६३ ॥

कलाहीने त्वनुमतिः

कलया हीने कलाहाने अनुमन्यते अनुमति ॥ १ ॥

मार्गशीर्ष्याऽऽग्रहायणी ।

मृगशीर्षेण चन्द्रयुक्तेन युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी ' चन्द्रयुक्तात्काले उप्त्वप्रयुक्त ' ॥ ६ । २ । ६ ॥ इत्यण ॥ १ ॥ अग्रहायनस्य पूर्वपदस्था ' ॥ २ । ३ । ६४ ॥ इति णत्वे अग्रहायणमेव प्रज्ञादित्वादणि ङयाम् आग्रहायणी मार्गशीर्षादारभ्य वत्सरप्रवृत्ते ॥ २ ॥

अमाऽमावस्यमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः ॥ ६४ ॥

अमावास्याऽमावासी च

अमेति अमावस्याशब्दैकदेशोऽय भामवत् । न विद्यते माश्चन्द्रमा अस्या मिति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अमा सह वसतोऽस्या चन्द्रार्काविल्यऽमावसा औणादिके अप्रत्यये ङी ॥ २ ॥ तथाऽमावस्या वाऽऽधारऽमावास्या ॥ ५ । १ । २१ ॥ इति घ्यणन्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ दृश्यते यानिन्दैदा दृश्यते चन्द्रोऽस्मिन्निति वा विपरीतलक्षणया ॥ ४ ॥ सूर्येन्द्वो सङ्गमोऽत्र सूर्येन्दुसङ्गम ॥ ५ ॥ ६४ ॥ अमावस्याया विकल्पपक्षे अमावास्या ॥ ६ ॥ अमावस्येव बाहुल्काद्दीर्घत्वे अमावासी॥ ७ ॥

सा नष्टेन्दुः कुहुः कुहूः ।

सा अमावास्या नष्ट इन्दुरस्या नष्टेन्दु कुहयते विस्मापयते कुहु र्भ्राम्निः पृवाहर्षि— ॥ (उणा—७२९) ॥ इति उ कित् ॥ १ ॥ तथा कुहू मृतग्र्धिपरपिकुहिभ्य कित् ' ॥ (उणा–८८४) ॥ इति ऊ ॥ ॥

कार्तिकिको बाहुलोजा

कार्त्तिकी पौर्णमास्यस्य कार्त्तिक ॥ १ ॥ एव कार्त्तिकिक ॥ २ ॥ बाहुल ॥३॥ ऊर्जयन्ति बलिनो भवन्ति प्राणिनोऽत्र ऊर्ज "पुनाम्नि घ" ॥५।३।१३०।४॥

शेपश्चात्र—कार्त्तिके सैरकौमुदौ ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिकावृतु ॥ ६९ ॥

मासाविति शेप । मार्गादिकाविति मार्गपौषौ, माघफाल्गुनौ, चैत्रवैशाखौ, ज्येष्ठाऽऽषाढौ श्रावणभाद्रपदौ आश्विनकार्त्तिकाविति । इयर्त्ति ऋतु पुंसि, यत्का त्य—"आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुमत" । हेमन्तादि वत्सरस्यारम्भ ॥ १ ॥ ६९ ॥

हेमन्त प्रसलो रौद्र

हन्ति दिनमसौ हिन्वन्ति वर्द्धन्ते रात्रयोऽत्रेति वा हेमन्त "सीमन्तहेमन्त भदन्तदुष्वन्तादय" ॥ (उणा—२२०) ॥ इत्यन्तान्तो निपात्यते । हिमोऽन्तोऽस्येति पृषोदरादित्वाद् वा ॥ १ ॥ प्रसर्पण सलति प्रसल ॥ २ ॥ रुद्रस्याय पूजाहेतुत्वाद् रौद्र ॥ ३ ॥

शेपश्चात्र—हिमागमस्तु हेमन्ते ॥

अथ शैपशिशिरौ समौ ।

शेपस्याय पूजाहेतुत्वात् शैप ॥ १ ॥ शशाति शीघ्र गच्छति दिनमत्र शिशिर पुंक्लीबलिङ्ग "शवशशेरिच्चात" ॥ (उणा—४१३) ॥ इति इर ॥ २ ॥

वसन्त इष्य सुरभि पुष्पकालो बलाङ्गक ॥ ७० ॥

वसत्यस्मिन् सुख वस्ते भुव वा वसन्त पुंक्लीबलिङ्ग तृजिभूवदि" ॥ (उणा—२२१) ॥ इत्यादिना अन्त ॥ १ ॥ इषस्य तुल्य समरात्रिन्दिवत्वादिष्य शाखादित्वाद् य एषणमिट् पुष्पादिवाञ्छा तस्या साधुरिति वा इष्य पुंक्लीबलिङ्ग, यद्वाचस्पति—वसन्ते त्वस्त्रियामिष्य ॥ २ ॥ सुष्ठु रभते सुरभि पुंसि नाम्नु पान्त्य" ॥ (उणा—६०९) ॥ इति बहुवचनात् किदि ॥ ३ ॥ पुष्पाणा काल समय पुष्पकाल ॥ ४ ॥ बल वीर्यमङ्गेऽस्माद् बलाङ्गक ॥ ५ ॥

शेपश्चात्र—वसन्ते पिकबान्धव पुष्पसाधारणश्चापि ॥ ७० ॥

उष्ण उष्णागमो ग्रीष्मो निदाघस्तप ऊष्मक ।

ओषति उष्ण घृवीह्वा—" ॥ (उणा—१८३) ॥ इति ण कित् ॥ १ ॥ उष्णस्य घर्मस्यागमोऽत्र उष्णागम ॥ २ ॥ ग्रसते जल ग्रीष्म रुक्मग्रीष्म ॥ (उणा—३४६) ॥ इत्यादिना मान्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ निदह्यन्तेऽस्मिन् इति

चैत्री पौर्णमास्यस्य चैत्र ॥ १ ॥ एव चैत्रिक ॥ २ ॥ मन्यते मधु पुलिङ्ग " मनिनानिभ्या धतौ च " ॥ (उणा–७२१) ॥ इत्यु ।

शेषश्चात्र—

चैत्रे मोहनिक कामसखश्च फाल्गुनानुज ॥

वैशाखे राधमाधवौ ॥ ६७ ॥

वैशाखी पौर्णमास्यस्य वैशाखस्तत्र ॥ १ ॥ एव राध ॥ ॥ मधुरेव माधव प्रज्ञादित्वादण् ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

वैशाखे तूत्सर ॥ ६७ ॥

ज्येष्ठस्तु शुक्र

वासरैरुद्धतमत्वात् ज्येष्ठ ॥१॥ शोचन्ति पान्था अत्र शुक्र, पुंक्लीबलिङ्ग ॥२॥

शेषश्चात्र–

ज्येष्ठमासे तु खरकोमल ज्येष्ठामूलाय इति च ॥

अथाऽऽषाढ' शुचिः स्यात्

आषाढी पौर्णमास्यस्य आषाढ ॥ १ ॥ शोचन्ति पान्था अत्र शुचि, पुसि ॥ २ ॥

श्रावणो नभा ।

श्रावणिक

श्रावणी पौर्णमास्यस्य श्रावण ॥ १ ॥ एव श्रावणिकोऽपि ॥ २ ॥ नभ्यति हिनस्ति पान्थानिति नभा पुसि ॥ ३ ॥

अथ नभस्य प्रोष्ठभाद्रपर पद ॥ ६८ ॥

भाद्रश्चापि

नभसि साधुर्नभस्य ॥ १ ॥ प्रोष्ठभाद्राभ्या पर पद इति प्रोष्ठपदा पौर्णमास्यस्य प्रोष्ठपद ॥ २ ॥ एव भाद्रपद ॥ ३ ॥ ६८ ॥ भीमवद्भद्रया युक्ता पौर्णमासी भाद्रा साऽस्त्यस्य भाद्र भाद्रपदैकदेशो वा ॥ ४ ॥

आश्विने त्वाश्वयुजेषौ

आश्विनी पौर्णमास्यस्य आश्विनस्तत्र ॥ १ ॥ एवमाश्वयुज ॥ २ ॥ इष्यत इताय तुन्दादिविषिगुद्दिभ्य कित् ' ॥ (उणा–५) ॥ इति अ कित् ॥ ३ ॥

अथ कार्तिक ।

कार्तिकिको बाहुलोर्जा

कार्तिकी पौर्णमास्यस्य कार्तिक ॥ १ ॥ एव कार्तिकिक ॥ २ ॥ बाहुल ॥३॥ ऊर्जयन्ति बलिनो भवन्ति प्राणिनोऽत्र ऊर्ज "पुन्नाम्नि घ"॥५।३।१२०।४॥

शेषश्चात्र—कार्तिके सैरकौमुदौ ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिकावृतु ॥ ६९ ॥

मासाविति शेष । मार्गादिकाविति मार्गपौषौ, माघफाल्गुनौ चैत्रवैशाखौ, ज्येष्ठाऽऽषाढौ श्रावणभाद्रपदौ, आश्विनकार्तिकाविति । इयत्ति ऋतु पुसि, यत्काल – 'आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुमत " । हेमन्ताद्धि वत्सरस्यारम्भ ॥ १ ॥ ६९ ॥

हेमन्त प्रसलो रौद्र

हन्ति दिनमसौ हिन्वन्ति वर्द्धन्ते रात्रयोऽत्रेति वा हेमन्त 'सीमन्तहेमन्त भदन्तदुष्वन्तादय "॥ (उणा–२२२) ॥ इत्यन्तान्तो निपात्यते । हिमोऽन्तोऽस्येति पृषोदरादित्वाद् वा ॥ १ ॥ प्रकर्षण सलति प्रसल ॥ २ ॥ रुद्रस्याय पूजाहेतुत्वाद् रौद्र ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—हिमागमस्तु हेमन्ते ॥

अथ शैषशिशिरौ समौ ।

शेषस्याय पूजाहेतुत्वात् शैष ॥ १ ॥ शशति शीघ्र गच्छति दिनमत्र शिशिर पुन्क्लीबलिङ्ग "शवशशेरिच्चात " ॥ (उणा–४१३) ॥ इति इर ॥ २ ॥

वसन्त इष्य सुरभि पुष्पकालो बलाङ्गक ॥ ७० ॥

वसन्त्यस्मिन् सुख वस्ते भुव वा वसन्त पुक्लीबलिङ्ग ' तृजिभूवदि ॥ (उणा–२२१) ॥ इत्यादिना अन्त ॥ १ ॥ इषस्य तुल्य समरात्रिन्दिवत्वादिष्य शाखादित्वाद् य एषणमिट् पुष्पादिवाञ्छा तस्या साधुरिति वा इष्य पुक्लीबलिङ्ग , यद्वाचस्पति –वसन्ते त्वक्रियामिष्य ॥ २ ॥ सुष्ठु रमते सुरभि पुसि नाम्यु पान्त्य ॥ (उणा–६०९) ॥ इति बहुवचनात् किदि ॥ ३ ॥ पुष्पाणा काल समय पुष्पकाल ॥ ४ ॥ बल वीर्यमङ्गेऽस्माद् बलाङ्गक ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र—वसन्ते पिकबान्धव पुष्पसाधारणश्चापि ॥ ७० ॥

उष्ण उष्णागमो ग्रीष्मो निदाघस्तप ऊष्मक ।

ओषति उष्ण पृवीञ्चा– '॥ (उणा–१८३) ॥ इति ण कित् ॥ १ ॥ उष्णस्य घमस्यागमोऽत्र उष्णागम ॥ २ ॥ ग्रसते जल ग्रीष्म रुक्मग्रीष्म " ॥ (उणा–३४६) ॥ इत्यादिना मान्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ निदह्यन्तेऽस्मिन् इति

निदाघ व्यञ्जनाद् घनि "न्यङ्कुद्गमेघादय" ॥४।१।११२॥ इति घत्वम् ॥४ तपति तप अच्, यास्कम्-तपेन चया शरदा हिमागम ॥ ५ ॥ ऊष्मयतीति ऊष्म ऊष्मप्रतिकृतिर्वा ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—ग्राष्मे तूष्मायणो मत आखोरपर्द्धा ॥

वर्षास्तपात्यय प्रावृड् मेघात्कालागमौ क्षरी ॥ ७१ ॥

म्रियते छायते नभोऽत्र मेघैरिति वर्षा "वृकृतृमीऽम्भाम्य प" ॥ (उणा ५४०) ॥ इति प, वपमस्त्यामु, वपन्तीति वा नित्यबहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गश्च वरिषा इत्यपि ॥ १ ॥ तपस्यात्ययोऽत्र तपात्यय ॥ २ ॥ प्रवप त्यस्या मघा प्रावृ स्त्रीलिङ्ग "गतिकारकस्य" ॥ ३ । २ । ८५ ॥ इत्यादिना क्विपि दीघ ॥ ३ मेघशब्दात्पर काल, आगमश्च मेघकाल ॥ ४ ॥ मेघागम ॥ ५ ॥ क्षरा मेघ सन्त्यत्र क्षरी ॥ ६ ॥ ७१ ॥

शरद् घनात्यय

शीयन्तेऽस्या पाकेनौषधय शरद् स्त्रीलिङ्ग, 'शृदृभसेरद्" ॥ (उणा ८९४) ॥ इत्यद् ॥ १ ॥ घनस्यात्ययोऽत्र घनात्यय ॥ २ ॥

अयन शिशिराद्यैस्त्रिभिस्त्रिभि ।

अयतेऽर्कोऽनेनेत्ययनम् त्रिभिस्त्रिभिरिति शिशिराद्यैर्वर्षाद्यैश्च ॥ १ ॥

अयने द्वे गतिरुदग् दक्षिणाऽर्कस्य वत्सर ॥ ७२ ॥

उदगुत्तरा दक्षिणाऽपाची याऽर्कस्य गतिस्ते द्वे अयने उत्तरायण दक्षिणायनश्च ते मिलिते वत्सरो वर्षं भवति, वसन्ति ऋतवोऽत्र वत्सर 'भाज्यजि-' ॥ (उणा ४३९) ॥ इत्यादिना सर ॥ २ ॥ ७२ ॥

स सपर्यनूद्भ्यो वर्षं हायनोऽब्द समा शरत् ।

स वत्सर सपयनूद्भ्य पर—सवत्सर परिवत्सर अनुवत्सर उद्वत्सर ॥ ४ ॥ वृणोति छादयति वर्षम् ॥ ५ ॥ जहाति जिहीते वा भावान् हायन ह कालश्चीह्यो ॥५।१।६८॥ इति टनण् ॥ ६ ॥ आप्यते अद आवे ऽप् च ॥ (उणा-२३८) ॥ इति द । वर्षादयस्त्रय पुक्लीबलिङ्गा ॥ ७ समन्ति समा स्त्रीलिङ्ग सह मान्ति वर्तन्ते ऋतव आसु वा बहुलेऽयम् ॥ ८ शीयत इति शरत् स्त्रीलिङ्ग ॥ ९ ॥

शेषश्चात्र—वर्ष तु ऋतुवृत्तियुगाद्यर ।
कालग्रन्थिमासमल सवत् सवत्सरारदौ ॥
वत्स इद्वत्सर इडावत्सर परवाणिवत् ।
सवदित्यनव्ययम् । अव्यय त्वव्ययेषु वक्ष्यते ॥

भवेत् पैत्र त्वहोरात्र मासेन

पितृणामिद पत्रम्, अहोरात्रम् तत्र कृष्णपक्षोऽह, शुक्लो रात्रि, मासेन मानुषेणेति शेष ॥ १ ॥

अब्देन दैवतम् ॥ ७३ ॥

मानुषेणेति शेष । देवतानामिद, दैवत, अहोरात्रम्, तत्रोत्तरायणमह, दक्षिणायन रात्रि ॥ ७३ ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्म

अहोरात्रमित्येव । दैवैर्हि षष्ठ्यधिकैस्त्रिभिरहोरात्रशतैर्दिव्य वर्षं, तैर्द्वादशभि सहस्रैर्लोकेषु चतुर्युगम्, तच्च देवानामेक युग तत्सहस्र ब्रह्मणो दिन भूताना स्थितिकाल तावत्येव रात्रिभूताना प्रलयकाल ।

यन्मनु —

चत्वार्याहु सहस्राणि वर्षाणा तु कृत युगम् ।
तस्य तावच्छता सध्या सध्याशश्च तथाविध ॥ १ ॥
इतरेषु ससध्येषु ससध्याशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २ ॥
यदेतत् परिसख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्र देवाना युगमुच्यते ॥ ३ ॥
दैविकाना युगाना तु सहस्र परिसख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेय तावती रात्रिरुच्यते ॥ ४ ॥

मानुषमानेन ब्राह्ममहोरात्र यथा—

मानुषाणि सहस्राणा शतान्याहुश्चतुर्दश ।
चत्वारिंशत् सहस्राश्च वर्षाणा तत् कृत युगम् ॥ १ ॥
लक्षाणि चतुर्हीनानि सहस्रा द्विगुणास्तत ।
इति त्रेतायुगे कालगणना मानुषा कृता ॥ २ ॥
नियुतानि पुन सप्त सहस्राणि च विंशति ।
द्वापर युगमन्ये तु लक्षाण्यष्टौ मृषैव तत् ॥ ३ ॥
त्रीणि लक्षाणि षष्टिश्च सहस्राणि कलौ युगे ।
चतुर्युगसहस्राणि द्वादश ब्रह्मणो दिनम् ॥ ४ ॥
इय च मानुषेणैव मानेन गणना कृता ।

कल्पौ तु ते नृणाम् ।

ये द्वे दैवे युगसहस्रे ते नृणा कल्पौ एक स्थितिं कल्पयति स्थितिकल्प इति, द्वितीय तु क्षयमिति ॥

मन्वन्तर तु दिव्याना युगानामेकसप्तति ॥ ७४ ॥

मनूना स्वायभुवचाक्षुषवैवस्वतादानामन्तरमवकाशोऽवधिवा तर्हि चतुर्दशभि ब्रह्मणो दिनम् ॥७४॥

कल्पो युगान्त कल्पान्त सहार प्रलय क्षय ।
सवर्त्त परिवर्त्तश्च समसुप्तिर्जिहानक ॥ ७५ ॥

कल्पते जगदस्मिन् कल्प ॥१॥ युगस्यान्तो युगान्त ॥२॥ कल्पस्यान्तोऽवधि कल्पान्त अत्रैक कल्प क्षयाथाऽन्यो ब्राह्मदिनाय यच्छाश्वत —कल्प शास्त्रे विधौ न्याये सवर्त्ते ब्रह्मणो दिने ॥३॥ सह्रियते प्रलीयते क्षीयते जगदत्र सहार ॥ ४ ॥ प्रलय ॥५॥ क्षय ॥६॥ सवतने, परिवतते जगदत्र सवत , परिवत ॥ ७ ॥ ८ ॥ समा सुप्तिरत्र समसुप्ति ॥ ९ ॥ निहाते गच्छति जिहान स्वार्थे के जिहानक ॥ १० ॥ ७५ ॥

तत्कालस्तु तदात्व स्यात्

स चासौ कालश्च तत्काल ॥१॥ तदेतस्य भाव तदात्वम् ॥२॥

तज्ज सान्दृष्टिक फलम् ।

तज्ज तात्कालिक फल सदृष्ट प्रत्यक्ष प्रयोजनमस्य सादृष्टिकम् । "प्रयोजनम' ॥६।४।११७॥ इतीकण् । साम्दृष्टिकमित्यन्य ॥१॥

आयतिस्तूत्तर काल

आयमनमायति एष्यत्यायतिरित्यन्ये । उत्तर आगामी काल ॥ १ ॥

उदर्कस्तद्भव फलम् ॥ ७६ ॥

उदियर्ति उदक निष्कतुरुष्कोदक ॥ (उणा २६)॥ इति कान्तो निपात्यते उदच्यते अभिलापात् सूयते इति वा तद्भवमायतिभव फलम् ॥१॥७६॥

व्योमान्तरिक्ष गगन घनाश्रयो
विहाय आकाशमनन्तपुष्करे ।
अभ्र सुराभ्रोडुमरुत्पथोऽम्बर
ख द्योदिवौ विष्णुपद वियत् नभ ॥ ७७ ॥

व्ययति छादयति क्ष्मा व्योम व्येग ण्दोतौ च वा ॥ (उणा ९१४)॥ इति मन् व्यवर्तीति वा मनि मव्यविश्रिविज्वरि ॥ ४।१।१०९ ॥ इत्यूट् ॥ १ ॥ अन्तमध्ये ऋक्षाण्यस्य, द्यावापृथिव्योरन्तराक्षते वा अन्तरिक्ष पृषादरादित्वात्, अन्तरीक्षमित्यपि ॥ २ ॥ गच्छन्त्यनेन देवा गगन ' विदनगगनगहनादय ॥

(उणा २७) ॥ इत्यनान्तो निपात्यत ॥ ३ ॥ घनानामाश्रयो घनाश्रय ॥ ४ ॥ विहायनि सर्वं विहाय ' विहायस्सुमनम् " ॥ (उणा-९७८) ॥ इत्यादिना असन्तो निपात्यते ॥ ५ ॥ आकाशान्त सूर्याद्योऽस्मिन्निति आकाशम्, पुन्नपुंसकलिङ्गौ, न काशते वा बाहुल्याद् दीर्घ ॥ ६ ॥ नास्त्यन्तोऽस्य अनन्तम् ॥ ७ ॥ पोषपति मेघान् पुष्कर " नपुषिभ्यां कित् " ॥ (उणा ४३६) ॥ इति करं, पुष्क वारि रातीति वा ॥ ८ ॥ अभ्राण्यस्य सन्तीत्यभ्र " अभ्रादिभ्य " ॥ ५।२।१४६ ॥ इत्य ॥ ९ ॥ सुराणा देवानाम्, अभ्राणा मेघानाम्, उडूना नक्षत्राणा, मरुता वायूना पन्था सुरपथ, अभ्रपथ, उडुपथ मरुपथ, यौगिकत्वात् देववर्त्म मेघवर्त्म, नक्षत्रवर्त्म, वायुवर्त्मत्यादय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अम्यन्त्यत्र देवा अम्बर जठरकूर " ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरान्तो निपात्यते, अम्यते शब्द्यत इत्यन्ये ॥ १४ ॥ गम्यते ख क्वचिद् ' ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ १५ ॥ द्योदिवौ पूरवत् ॥ १६॥१७ ॥ विष्णो पद क्रमोऽत्र विष्णुपदम्॥१८॥ वियन्छति न विरमति वियत् क्विप् ॥ १९ ॥ नभ्यतीति नभ न वभस्तीति वा नभादित्वात् क्लीबलिङ्गौ ॥२०॥ विहायसा भुव श्राव्यये । महाविल देश्याम् ॥

शेषश्चात्र—न रत्नवत्मनि पुनग्रहनेमिनभोवटी । छायापथश्च ॥ ७७ ॥

नभ्राट् तडित्वान् मुदिरो घनाघनो-
ऽभ्र धूमयोनिस्तनयित्नुमेघा ।
जीमूतपर्जन्यवलाहका घनो
धाराधरो वाहदमुग्धरा जलात् ॥ ७८ ॥

न न भ्राजते नभ्राट् पृषोदरादित्वादेकस्य नखो लोपे नखादित्वात् साधु ॥ १ ॥ तडिद्विद्यतेऽस्य तडित्वान् ॥ २ ॥ मोदन्ते जना अनेन मुदिर ' गुर्पी षि ॥ (उणा ४१६) ॥ इति किदिर ॥ ३ ॥ हन्ति प्रवासिन इति घनाघन चराचरचलाचल "॥४।१।१२॥ इत्यादिना अन्तो निपात्यते ॥ ४ ॥ अभ्रति अत्र न भ्रश्यन्त्यापोऽस्मादित्येके यदुक्तम् न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तायत आप्नाति नभा दिश इति वा अभ्र खुरक्षुर ' ॥ (उणा ३९६) ॥ इति साधु ॥५॥ धूमो योनि कारणमस्य धूमयोनि ॥६॥ स्तनयति गर्जति स्तन यित्नु हृषिपुषि ॥ (उणा ७९७) ॥ इत्यादिना इत्नु ॥७॥ मेहति सिञ्चति भुव मेघ न्यङ्कूद्गमेघादय '॥४।१।११२॥ इति साधु ॥८॥ जीवन्त्यनेन जीमूत ' जीवेम च ॥ (उणा २१६) ॥ इत्यूत जीवनस्य जलस्य मूत पुटबन्ध इति पृषोदरादित्वाद् वा ॥ ९ ॥ परिवपति गर्जति वा पर्जन्य हिरण्यपज न्यादय ॥ (उणा ३८०) इत्यन्यान्तो निपात्यते ॥ १० ॥ वलन्ति जीवन्त्यनेन बलाहक ' वलिविलि ॥ (उणा ८१) ॥ इत्याहक वारिणो वाहको वा पृषो

दरादित्वात् ॥११॥ हन्यते वायुना घन " मूर्तौनिचिताभ्रे घन " ॥५।३।३७॥ इत्यलन्तो निपात्यते ॥१२॥ धारा धरति धाराधर " आयुधादिभ्यो धृगोऽद ण्डादे "॥५।१।९४॥ इत्यच् ॥ १३ ॥ वाहश्च दश्च मुक् च धरश्च वाहदमुग्धरा, ते जलात् परा मेघस्य वाचका इत्यर्थ जलवाह, जलद, जलमुक्, जलधर, यौगिकत्वात् वारिवाह, वारिद, वारिमुक्, वारिधर, इत्यादय । अभ्रवर्जं सर्वे पुंलिङ्गा । इन्द्रवंशेन्द्रवज्रयोरुपजातिरियम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

शेषश्चात्र -मेघे तु व्योमधूमो नभोध्वज ।

गण्डयित्नुगदयित्नुवामसिवारिवाहन ॥

स्तमालोऽपि ॥ ७८ ॥

कादम्बिनी मेघमाला

कमाददते कादम्बा मेघा ते सन्त्यस्या कादम्बिनी, कदम्बविकास कादम्ब सोऽस्त्यस्या वा मेघमाला मेघपङ्क्ति । कालिकाऽपि ॥ १ ॥

दुर्दिन मेघज तम ।

दुष्ट दिनमत्र दुर्दिन मेघाज्जात मेघज तमोऽन्धकार, यद्वागुरि दुर्दिन त्वन्धकारो ऽब्दे । वादलमपि ॥ १ ॥

आसारो वेगवान् वर्ष ।

आसरणमासार स वेगवान् वर्ष इत्युच्यते ॥ १ ॥

शेषश्चात्र अथासारे धारासपात इत्यपि ॥

वाताऽस्त वारि शीकर ॥ ७९ ॥

वातेनास्त क्षिप्त वातास्तम् शीक्यते सिच्यते शीकर ' ऋच्छिचटि " ॥ (उणा ३९७) ॥ इत्यर ॥ १ ॥ ७९ ॥

वृष्टया वर्षणवर्षे

वर्षणाद् वृषभ इति भाष्यकारवचनाद् वर्षणमिति साधु ॥ १ ॥ वर्षे पुंक्लीब लिङ्ग वर्षादय क्लीबे ॥५।३।२९॥ इत्यल् । यद्वाचस्पति अथ वृष्टिवर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम् ॥ २ ॥

तद्विघ्ने आद्ग्रहाववात् ।

तद्विघ्ने वृष्टिविघ्ने अवात्परौ ग्राहग्रहौ अवग्राह अवग्रह " वर्षविघ्नेऽवाद् ग्रह ॥ ५ । ३ । ५० ॥ इति वा अल् ॥ १ ॥ २ ॥

घनोपलस्तु करक

घनोपले मेघप्राया, कार्यते करक निलिङ्ग "दृवृन्" ॥ (उणा–२७) ॥ इत्यादिना अन् ॥ १ ॥

शेषश्चात्र–करकोऽम्बुधनो मेघकफो मेघास्थि पुञ्जिका ॥
वार्नोदक तोयडिम्भो वर्षाबीजमिरावरम् ॥

काष्ठाऽऽशा दिग् हरित् ककुप् ॥ ८० ॥

काशते काष्ठा ॥ १ ॥ आऽश्नुते आशा ॥ २ ॥ दिशत्यवकाश दिक् ऋत्विज्दिश् " ॥ २ । १ । ६९ ॥ इति गत्वम् ॥ ३ ॥ हरत्यनया हरित् 'हमरुहियुषि तडिभ्य इत् ' ॥ (उणा ८८७) ॥ इति इत् ॥ ४ ॥ क वायु स्कुभ्नाति विस्तारयति ककुप् ककुप्त्रिष्टुबनुष्टुभ " ॥ (उणा–९३२) ॥ इति क्विबन्तो निपात्यते । एते स्त्रीलिङ्गा ॥ ५ ॥ ८० ॥

पूर्वा प्राची

पृणाति पूर्वा 'निघृषि–" ॥ (उणा–५११) ॥ इति व क्वित् पूर्वति व्याप्नोतीति वा ॥ १ ॥ प्रथममस्यामञ्चत्यादित्य इति प्राची क्विपि अञ्च " ॥ २ । ४ । ३ ॥ इति ङी ॥ २ ॥

दक्षिणाऽपाची

दक्षते शीघ्र गच्छत्यस्या रविरिति दक्षिणा द्रुदक्षि"– ॥ (उणा–१९४) ॥ इति इण ॥ १ ॥ अपाञ्चत्यस्या रविरित्यपाची । अपादित्वाद् वत्वे अवाची इत्यपि ॥ २ ॥

प्रतीची तु पश्चिमा ।

अपरा

प्रत्यञ्चति रविरस्या प्रतीची ॥ १ ॥ पश्चाद् भवा पश्चिमा 'पश्चादाद्यन्ताग्रादिम ॥ ६।३।७५ ॥ इतिम ॥ २ ॥ न पृणाति रविश्चिरमेतामपरा ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र–यथाऽपरेतरा पूर्वाऽपरा पूर्वतरा तथा ॥

अथोत्तरोदीची

अतिशयेनात्कृष्टा उत्तरा द्वयोर्विभज्ये च तरप्' ॥७।३।६॥ इति तरप् उत्तरताति वा ॥ १ ॥ उत्तरमञ्चत्यर्कोऽस्या उदीची ॥ ॥

शेषश्चात्र–यथोत्तरेतराऽपाची तथाऽपाचीतरोत्तरा ॥

विदिक् त्वपदिश प्रदिक् ॥ ८१ ॥

विदिशा दिश विदिक् उभयव्यपदेशात् यदाहु –याऽऽसामन्तरालानि विदिश प्रदिशश्च ता ॥ १ ॥ दिशोर्दिशमपदिश, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव नर

दादे" ॥७।३।९ ॥ इत्यत् समासान्त ॥ २ ॥ प्रकृष्टा दिक् प्रदिक् ॥ ३ ॥ ८१ ॥

दिश्य दिग्भववस्तुनि

दिश्यमिति "दिगादिदेहांशाद् य" ॥६।३।१ ४ ॥ १ ॥

अवागपाचीनम्

अपाञ्चतीति अपाङ् ॥ १ ॥ अपागेवाऽपाचीनम् " अदिक्स्त्रिया वाऽञ्च " ॥७।१।१०७॥ इति स्वार्थे इन ॥ २ ॥

एवम्—

उदगुदीचीनम् ।

एवम्—

प्राक् प्राचीन च समे

एवम्—

प्रत्यक् तु स्यात् प्रतीचीनम् ॥ ८२ ॥
तिर्यग्दिशा तु पतय इन्द्राग्नियमनैर्ऋता ।
वरुणो वायुकुबेरावीशानश्च यथाक्रमम् ॥ ८३ ॥

तिर्यगित्यूर्ध्वाधोदिग्व्यवच्छेदार्थम् । विदिगपि प्रसिद्ध्या दिक् । एव च स्वस्वामिसबन्धे पूर्वा दिग् ऐन्द्री ततो विदिक् आग्नेयी दक्षिणा याम्या ततो विदिक् नैर्ऋती पश्चिमा वारुणी ततो विदिक् वायव्या उत्तरा कौबेरी ततो विदिक् ऐशानी इति सिद्धम् ॥ ८३ ॥

ऐरावत पुण्डरीको वामन कुमुदोऽञ्जन ।
पुष्पदन्त सार्वभौम सुप्रतीकश्च दिग्गजा ॥ ८४ ॥

इरावति अब्धौ जात ऐरावत जाते ॥६।३।९८॥ इत्यण् ॥ १ ॥ पुण्डरीकवर्णत्वात् पुण्डरीक ॥ २ ॥ वामनाकारत्वाद् वामन ॥ ३ ॥ कुमुदवर्णत्वात् कुमुद ॥ ४ ॥ अञ्जनवर्णत्वात् अञ्जन ॥ ५ ॥ पुष्पवद् दन्ता अस्य पुष्पदन्त ॥ ६ ॥ सर्वभूमेर्ज्ञात सार्वभौम पृथिवीसर्वभूमेरीशज्ञातयोश्चाञ् ॥ ६ ।४।१५६ ॥ इत्यञ् ॥ ७ ॥ शोभनानि प्रतीकानि अङ्गानि अस्य सुप्रतीक ॥ ८ ॥ दिशा धारका गजा दिग्गजा । दिक्क्रमेणेति प्रस्तावाद् लभ्यते । ऐरावत पुण्डरीक कुमुदाञ्जनवामना इति भागुरि क्रममाह । माला तु ऐरावत सुप्रतीक इति ॥ ८४ ॥

इन्द्रादयोऽष्टौ दिक्पाला , सत्रामिवायुवरुणेन्द्रियेषु तिर्यक्काण्डे वक्ष्यते शेषा नुक्तक्रमेणाह—

इन्द्रो हरिर्दुश्च्यवनोऽच्युताग्रजो
वज्री विडौजा मघवान् पुरन्दरः ।
प्राचीनबर्हिः पुरुहूतवासवौ
संक्रन्दनाऽऽखण्डलमेघवाहनाः ॥ ८५ ॥

सुत्रामवास्तोष्पतिदलिमशक्राः
वृषा शुनासीरसहस्रनेत्रौ ।
पर्जन्यहर्यश्वऋभुक्षिगोत्र-
दन्तेयवृद्धश्रवसस्तुराषाट् ॥ ८६ ॥

सुरर्षभस्तपस्तक्षो जिष्णुर्वरशतक्रतुः ।
कौशिकः पूर्वदिग्देवाऽप्सरः स्वर्गशचीपतिः ॥ ८७ ॥

पृतनाषाडुग्रधन्वा मरुत्वान् मघवा

इन्दति इन्द्रः "ऋज्रेन्द्र" ॥ (उणा-१८७) ॥ इति रः ॥ १ ॥ हरति दैत्यप्राणानिति हरिः ॥ २ ॥ दुष्टं च्यवते परदारेषु रेतश्च्युतेर्दुश्च्यवनः, नन्द्यादित्वात् ल्युः । दुःखेन च्यवते रणाद् वा ॥ ३ ॥ अच्युतस्याऽग्रजो अच्युताग्रजः ॥ ४ ॥ वज्रमस्यास्ति वज्री ॥ ५ ॥ वेवेष्टि विट् व्यापकं ओजोऽस्य विडौजाः पृषोदरादित्वात्, विडं भेदकं ओजो यस्येति वा ॥ ६ ॥ मघं सौख्यमस्याऽस्ति मघवान्, मघो देवसभा सोऽस्यास्तीति वा ॥ ७ ॥ पुराणि शत्रूणां दारयति त्रिपुरं वा पुरन्दरः 'पुरन्दरभगन्दरौ' ॥ ५।१।११४ ॥ इति खान्तो निपात्यते ॥ ८ ॥ प्राचीनमुखा बर्हिषो दर्भा अस्य प्राचीनबर्हिः । यद्विष्णुपुराणे—

प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता मुने ।
प्राचीनबर्हिरभवत् ख्यातो भुवि महाबलः ॥ १ ॥ ९ ॥

पुरु प्रभूतं हूतं यज्ञेष्वाह्वानमस्य पुरुहूतः ॥ १० ॥ वसति स्वर्गे वासवः "मणिवसेर्णित्" ॥ (उणा- १६) ॥ इत्यवः वसुरेव वा प्रज्ञाद्यण्, वसव-पत्यं वा ॥ ११ ॥ संक्रन्दयत्यरीन् संक्रन्दनः ॥ १२ ॥ आखण्डयत्याखण्डलः ॥ १३ ॥ मेघो वाहनमस्य मेघवाहनः इन्द्रो हि मेघानाविश्य वर्षति, मेघ ऐरावतो वा अभ्राधिपतित्वात् ॥ १४॥८५ ॥ सुष्ठु त्रायते सुत्रामा मनिन्, शोभनं त्राम बलमस्य वा । बाहुलकाद् दीर्घत्वे सूत्रामाऽपि ॥ १५ ॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्याऽधिष्ठाता वास्तोष्पतिः 'वाचस्पतिवास्तोष्पति-' ॥ ३ । २ । ३६ ॥ इति षष्ठ्यलुपि षत्वम् ॥ १६ ॥ दलति गिरीन् दलिमः "नामाग्युसूवलिदलिभ्यो मिः" ॥ (उणा-६८७) ॥ इति मिः ॥ १७ ॥ शक्नोति शक्रः "भीरधि" ॥ (उणा-३८७) ॥

इति २, शक्र नाम सिंहासनमस्यास्तीति वा ॥ १८ ॥ वर्षतीति वृषा "इन्द्रो वै वर्षति" इति श्रुते "स्नुपूवृषि" ॥ (उणा-९०१) ॥ इत्यादिना कन् ॥१९॥ शोभन नासीरमग्रयानमस्य शुनासीर, शु पूजायाम्, श्वशुरवत् । दन्त्यादिरपि ॥ २० ॥ सहस्र नेत्राण्यस्य सहस्रनेत्र, यत् कौटल्य – इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरिषदृषीणां सहस्र, स तच्चक्षुस्तस्मात् इन्द्र द्व्यक्ष सहस्राक्षमाहु ॥ २१ ॥ परिषपति पर्जन्य ॥ २२ ॥ हरय पिङ्गा अश्वा अस्य हर्यश्व ॥ २३ ॥ इयर्ति ऋभुक्षा 'अर्तेर्भुक्षिनक्" ॥ (उणा-९२८) ॥ ऋभून् देवान् क्षयत्यधिवसति इत्यन्ये ॥ २४ ॥ बहुदन्त्या अपत्य बाहुदन्तय ॥ २५ ॥ वृद्धे श्रवसी अस्य वृद्धश्रवा, वृद्धेभ्य शृणोतीति वा ॥ २६ ॥ तुर त्वरित साहयत्यभिभवत्यरान्, तुर वेग सहते वा तुरासाट्, पृषोदरादित्वात् ॥ २७॥८६ ॥ सुराणामृषभ सुरर्षभ ॥ २८ ॥ तप स्तक्ष्णोति इन्द्रपदप्राप्तिशङ्कयाऽन्येषां तपस्तक्ष ॥ २९ ॥ जयतीत्येवशालो जिष्णु भूजे ष्णुक्' ॥ ५।२।३० ॥ इति ष्णुक् ॥ ३० ॥ वरा शत च क्रतवोऽस्य वरशतक्रतु वरक्रतु, शतक्रतु शत क्रतव प्रतिमाभिग्रहविशेषा कार्तिकभवेऽस्या ऽभूवन् इत्यागमविद ॥३१॥३२॥ कुशैदर्भैश्चरति कौशिक जातमात्रस्याऽदित्या कुशैश्छादितत्वात्, यत्पुराणे—

जातमात्रोऽथ भगवानदित्या स कुशैर्वृत ।
तदा प्रभृति देवेश कौशिकत्वमुपागत ॥ १ ॥

कुशिकापत्यमिति वा ॥ ३३ ॥ पूर्वादिश देवाना, अप्सरसा स्वर्गस्य शच्याश्च पति पूर्वदिक्पति, देवपति अप्सर पति स्वर्गपति, शचीपति यौगिकत्वात् प्राचीश पूर्वदिगीश, सुरेश, सुरनाथ नाकेश शचीश पौ लोमीश इत्यादय ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ८७ ॥ पृतना साहयति पृतनाषाट् पृषोदरादित्वात् षत्वम् ॥ ३९ ॥ उग्र धनुरस्य उग्रधन्वा ॥ ४० ॥ मरुतो देवा सन्त्यस्य मरुत्वान् ॥ ४१ ॥ मह्यते मघवा श्वन्मातरि वन् ॥ (उणा-९०२) ॥ इत्यनन्तो निपात्यते । मघाऽस्यास्तीति वा ङ्यापो बहुल नाम्नि ॥ २।४।९९ ॥ इति ह्रस्व । मघ सुखमस्यास्तीति वा ॥ ४२ ॥

शेषश्चात्र—

इन्द्रे तु खदिरो नेरी त्रायस्त्रिंशपतिर्जय ।
गौरावस्कन्दी धन्दीको वराणो देवदुन्दुभि ॥ १ ॥
क्रिणालातश्च हरिवान् वामनेमिरसन्महा ।
शचीविमाद्दिरो वज्रदक्षिणो विधुनोऽपि च ॥ २ ॥

अस्य तु ।

द्विष पाकोऽद्रयो वृत्र पुलोमा नमुचिर्बल ॥ ८८ ॥

अस्येर्ता त्रस्य, द्विष शत्रव , ते तु पाकादय -पात्यात्मान पाक "भीण्शालि वलि " ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥ १ ॥ अदन्ति अद्रय ॥ २ ॥ वर्तते वृत्रोऽहि ' ऋज्यजि " ॥ (उणा—३८८) ॥ इति रक् ॥ ३ ॥ पुते लोमान्य स्य पुलोमा, पृषोदरादित्वात् तलोप ॥ ४ ॥ न मुचत्यहकार नमुचि " नाम्युपा न्त्य " ॥ (उणा ६०९) ॥ इति कि , नखादित्वात् साधु ॥ ५ ॥ वलति वल ॥ ६ ॥ ८८ ॥ जम्भते जम्भ , जायत इति वा "गृदृरमि-" ॥ (उणा-३२७) ॥ इति भ ॥ ७ ॥ ततो ' वध्याद्भिद्द्वेषि- ' (पृ० ५ श्लो० १०) इत्यादिवचनात् पाकद्विट् , अद्रिद्विट् , वृत्रद्विट् , पुलोमद्विट् , नमुचिद्विट् , वलद्विट् , जम्भद्विट् इन्द्र यौगिकत्वात् पाकशासनादय ॥

प्रिया शचीन्द्राणी पौलोमी जयवाहिनी ।

अस्येत्यनुवर्तते । प्रिया भार्या, शचते मधुर वक्ति शची ॥१॥ इन्द्रस्य भार्या इन्द्राणी ' वरुणेन्द्र "॥२।४।६२॥ इत्यादिना ङी , आन् चान्त ॥ २ ॥ पुलोम्नो मुनेरपत्य पौलोमी, बाह्वादित्वात् इञ् ॥३॥ जय वहतीत्येवशीला जयवाहिनी ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र—

स्यात् पौलोम्या तु शक्राणी चारुधारा शतावरी ।
महेन्द्राणी परिपूर्णसहस्रचन्द्रवत्यपि ॥ १ ॥

तनयस्तु जयन्त स्याज्जयदत्तो जयश्च स ॥ ८९ ॥

इन्द्रस्य तनय जयतीति जयन्त " तॄजिभूवदि " ॥ (उणा २२१) ॥ इ त्यन्त ॥ १ ॥ जय एन देयात् जयदत्त ' तिक्कृतौ नाम्नि " ॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ जयतीति जय ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—जयन्ते यागसतान ॥ ८९ ॥

सुता जयन्ती तविषी ताविषी

इन्द्रस्य सुता जयतीति जयन्ती ॥१॥ तवति गच्छति तविषी ताविषी ॥२॥३॥

उच्चै श्रवा हय ।

इन्द्रस्य हय उच्च श्रवसी अस्य उच्चै श्रवा ॥ १ ॥

शेषश्चात्र वृषणश्वो हरेर्हये ॥

मातलि सारथि

इन्द्रस्य सारथि मतलस्यापत्य मातलि ॥ १ ॥

शेष श्चात्र-- मातलौ हयङ्कष स्यात् ॥

देवनन्दी द्वा स्थ

इति र, शक्र नाम सिंहासनमस्यास्तीति वा ॥ १८ ॥ वर्षतीति वृषा "इन्द्रो वै वर्षति" इति श्रुते "वृषपूर्विदि" ॥ (उणा–९०१) ॥ इत्यादिना कन् ॥१९॥ शोभन नासीरमग्रयानमस्य शुनासीर, शु पूजायाम्, श्वशुरवत् । दन्त्यादिरपि ॥ २० ॥ सहस्र नेत्राण्यस्य सहस्रनेत्र, यत् कौटल्य – इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरिषदृषीणां सहस्र, स तच्चक्षुस्तस्मात् इन्द्र द्व्यक्ष सहस्राक्षमाहु ॥ २१ ॥ परिपपति पर्जन्य ॥ २२ ॥ हरय पिङ्गा अश्वा अस्य हर्यश्व ॥ २३ ॥ इयति "ऋभुक्षा अर्तेर्भुक्षिनक्" ॥ (उणा–९२८) ॥ ऋभून् देवान् क्षयत्यधिवसति इत्यन्ये ॥ २४ ॥ बहुदन्त्या अपत्य बाहुदन्तेय ॥ २५ ॥ वृद्धे श्रवसी अस्य वृद्धश्रवा वृद्धेभ्य शृणोतीति वा ॥ २६ ॥ तुर त्वरित साहयत्यभिभवत्यरान्, तुर वेग सहते वा तुराषाट् पृषोदरादित्वात् ॥ २७॥८६ ॥ सुराणामृषभ सुरषभ ॥ २८ ॥ तप स्तक्ष्णोति इन्द्रपदप्राप्तिशङ्कयाऽन्येषा तपस्तक्ष ॥ २९ ॥ जयतीत्येवशीलो जिष्णु 'भूजे ष्णुक्" ॥ ५।२।३० ॥ इति ष्णुक् ॥ ३० ॥ वरा शत च क्रतवोऽस्य वरशतक्रतु वरक्रतु शतक्रतु शत क्रतव प्रतिमाभिमहविशेषा कार्तिकभवेऽस्या ऽभूवन् इत्यागमविद ॥३१॥३२॥ कुशैर्दर्भैश्चरति कौशिक जातमात्रस्याऽदित्या कुशैश्छादितत्वात् यत्पुराणे—

जातमात्रोऽथ भगवानदित्या स कुशैर्वृत ।
तदा प्रभृति देवेश कौशिकत्वमुपागत ॥ १ ॥

कुशिकापत्यमिति वा ॥ ३३ ॥ पूर्वदिश देवाना अप्सरसा, स्वर्गस्य, शच्याश्च पति पूर्वदिक्पति देवपति अप्सर पति स्वर्गपति, शचीपति, यौगिकत्वात् प्राचीश, पूर्वदिगीश, सुरेश, सुरस्त्रीश नाकेश, शचीश पौलोमीश इत्यादय ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ८७ ॥ पृतना साहयति पृतनाषाट्, पृषोदरादित्वात् षत्वम् ॥ ३९ ॥ उग्र धनुरस्य उग्रधन्वा ॥ ४० ॥ मरुतो देवा सन्त्यस्य मरुत्वान् ॥ ४१ ॥ मह्यते मघवा "श्वन्मातरिश्वन्" ॥ (उणा–९०२) ॥ इत्यनन्तो निपात्यते । मघाऽस्यास्तीति वा "ङ्यापो बहुल नाम्नि" ॥ २।४।९९ ॥ इति ह्रस्व । मघ सुखमस्यास्तीति वा ॥ ४२ ॥

शेषश्चात्र—

इन्द्रे तु खदिरो नेरी त्रायस्त्रिंशपतिर्जय ।
गौरावस्कन्दी वन्दीको वराणो देवदुन्दुभि ॥ १ ॥
किणाङ्गतश्च हरिवान् यामनेमिरसन्महा ।
शयीचिमाहिरो वज्रदक्षिणो विधुनोऽपि च ॥ २ ॥

अस्य तु ।

द्विष पाकोऽद्रयो वृत्र पुलोमा नमुचिर्बल ॥ ८८ ॥

जम्भ

(उणा-४०५) ॥ इलार ॥ १ ॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनो हरिचन्दन पुर्न्नीबलिङ्ग, हरि कपे पिङ्गश्चन्दन इति वा ॥ १ ॥ मतन्यन्ते पुष्पाण्यस्मिन् मतान ॥ १ ॥

धनुर्न्त्वायुध

इन्द्रस्य धनु, देवानामायुध न्वायुधम् ॥ १ ॥

तदृजु रोहितम् ॥ ९३ ॥

तद् देवेन्द्रधनुरुपाते ऋजु अवक्र रोह मनातोऽस्य रोहितम्, रोहितवर्ण त्वाद् वा । केचित्तु ऋजुरोहितमिति समस्तमिच्छन्ति ॥ १ ॥ ९३ ॥

दीर्घर्ज्वैरावत

तदेव दीर्घ ऋजु च, इरावति मेघेऽर्थौ वा भव ऐरावत पुन्नावलिङ्ग ॥१॥

वज्र त्वशनिर्ह्लादिनी स्वरु ।

शतकोटि पवि शवो दम्भोलिर्भिदुर भिदु ॥ ९४ ॥

व्याधाम कुलिश

वजति यात्येव न प्रतिहन्यते वज्र पुक्लीवलिङ्ग "भीत्रधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १ ॥ अश्नुते व्याप्नोति रिपून् ज्वालाभि अशनि पुर्स्त्रीलिङ्ग 'सदि ग्न्यमि" ॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यनि ॥ २ ॥ ह्राद स्फूर्जथुरस्यास्ति ह्रादिना ॥ ३ ॥ स्वरति स्वर पुसि भ्रमृतृत्सरि ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु ॥ ४ ॥ शत बह्वय कोटयोऽस्येति शतकोटि पुल्लिङ्ग यौगिकत्वात् शतारशतधारौ च ॥ ५ ॥ पुनाति पवि पुमि हीरकस्य पवित्रत्वाम्नानात् ॥६॥ कृत्वा कार्यं शाम्यति शव 'शम्य र्माणद् वा ॥ (उणा ३१८) ॥ इति व, श विद्यतेऽस्येति वा कशाभ्या" ॥ ७।२।१८॥ इति व ॥ ७ ॥ दभ्नोति खेदयति दानवान् दम्भोलि पुसि 'बहुल" ॥ ५।१।२ ॥ इत्योलि ॥ ८ ॥ भिनत्त्यात्येवशाल भिदुरम् ॥ ९ ॥ भिनत्तीति भिदु पुसि "पृकाहृपि' ॥ (उणा ७२९) ॥ इति कु ॥ १० ॥ ९४ ॥ विशेषे णाऽऽदधाति भय दैत्याना व्याधाम अर्तीरि ॥ (उणा ३३८) ॥ इति म ॥ ११ ॥ कोलति सङ्घीकरोति भयदत्वाद् गिरीन् कुलिश पुक्लीवलिङ्ग कुल्किनि ॥ (उणा ५३५) ॥ इति किन् कुलिन कुलपर्वतान् श्यति पक्षच्छेदेन तनूकरो ताति वा कुत्सित लिशति तक्ष्णोत्यरीनिति वा ॥ १२ ॥

अस्यार्चिरतिभी

अस्य वज्रस्य अर्चिर्ज्वाला अतिशयेन विभेत्यस्या अतिभी स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥

स्फूर्जथुर्ध्वनि ।

वज्रस्य ध्वनि स्फूर्जन स्फूर्जथु पुमि द्वितोऽथु ॥५।३।८३॥ इत्यथु ॥१॥

इन्द्रस्य द्वा स्थ, देवान् नन्दयतीत्येवंशीलो देवनन्दी ॥ १ ॥

गज पुन ॥ ९० ॥

ऐरावणोऽभ्रमातङ्गश्चतुर्दन्तोऽर्कसोदर ।

ऐरावतो हस्तिमल्ल श्वेतगजोऽभ्रमुप्रिय ॥ ९१ ॥

इन्द्रस्य गज ॥९०॥ इरावणे भव ऐरावण ॥१॥ अभ्रस्थत्वात् अभ्रमातङ्ग, अभ्र 'रूप इत्येके, यत्काल्य --ऐरावत विजानीयात् नागमम्बुदगोचरम् ॥२॥ चत्वारो दन्ता अस्य चतुर्दन्त ॥ ३ ॥ अर्कस्य सोदरोऽर्कसोदर, द्वयो समुद्रजातत्वात् ॥ ४ ॥ इरावत्यब्धौ जात ऐरावत पुंस्लीबलिङ्ग ॥ ५ ॥ हस्तिना मल्ल हस्तिमल्ल ॥ ६ ॥ श्वेतश्चासौ गजश्च श्वेतगज ॥ ७ ॥ अभ्रतीति अभ्रमु 'अभ्रेरमु" ॥ (उणा-८००) ॥ अभ्रे खे माति न भ्राम्यति वा मन्थरगामित्वात्, यल्लक्ष्यम्-अभ्रम्वा जघनान्तदोलितकर। तस्या प्रियोऽभ्रमुप्रिय ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र ऐरावणे मदाम्बर सदादानो भद्ररेणु ॥ ९१ ॥

वैजयन्तौ तु प्रासादध्वजौ

इन्द्रस्य प्रासादो ध्वजश्च वैजयन्ता पताकाऽनयोरस्ति वैजयन्तौ, विजयते विजयन्तो जिष्णुस्तस्येमाविति वा ॥ १ ॥

पुर्यमरावती ।

इन्द्रस्य पुरा अमरा सन्त्यस्या अमरावती "अनजिरादि-"॥३।२।७८॥ इत्यादिना मतौ दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

शेषश्चात्र-पुरे त्वैन्द्रे सुदर्शनम् ॥

सरो नन्दीसर

इन्द्रस्य सर, नन्दीनाम्ना सरो नन्दीसर ॥ १ ॥

पर्षत् सुधर्मा

इन्द्रस्य पर्षत् शोभनो धर्मोऽस्या सुधर्मा । यल्लक्ष्यम्-सुधर्मोऽनवमा पुरी ॥१॥

नन्दन वनम् ॥ ९२ ॥

इन्द्रस्य वनम् नन्दयति नन्दनम् ॥ १ ॥ ९२ ॥

वृक्षा कल्प पारिजातो मन्दारो हरिचन्दन ।

सन्तानश्च

इन्द्रस्य वृक्षा कल्प सकल्पपूरणत्वात् ॥१॥ पारिण पारवतोऽब्धेर्जात पारिजात ॥ १ ॥ मन्दन्ते मोदन्ते देवा अनेन मन्दार "अर्त्तीङ्मदिमन्दि" ॥

हेमा सुगन्धा सुरपु सुबाहु सुमना गिता ॥ ४ ॥
शारद्वती पुण्डरीका सुग्मा सूनृतापि च ।
सुजाता कामला हंसपादी च सुमुर्गाति च ॥ ५ ॥
मेनका सहजन्या च पर्णिना पुञ्जिकास्थला ।
ऋतुस्थला घृताची च विश्वाचाद्यप्सर स्त्रिय ॥ ६ ॥

हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायना ॥ ९७ ॥

गानप्रारम्भे हाहाकरणात् हाहा पुंसि, गन्धर्वविशेषस्य नामेदम्, हाहा आदिर्येषा ते हाहादय आदिशब्दात् हूहूस्तुम्बुरुवृषणाश्वो विश्वावसुग्रसुरुचिरित्यादय । हाहाहूहूरिति पुल्लिङ्गमेकमखण्ड नामेत्येके । गन्धर्वौ च हाहाहूहूरिति तु लक्ष्यम् । अव्ययाविति केचित्, यद्वाचस्पति — हमो हाहाहूहू च द्वौ वृषणाश्वश्च तुम्बुरु । गन्धयन्ते हिंसन्ति दुग्ग गन्धर्वा गन्धेरर् चान्त ' ॥ (उणा-५०८) ॥ इति व, गौर्धियते वार् सप्तस्वरमयस्ता तिष्ठन्नेति वा ॥ १ ॥ गन्धर्वा एव गान्धर्वा ॥ २ ॥ देवाना गायना देवगायना ॥ ३ ॥ ९७ ॥

यम कृतान्त पितृदक्षिणाशाप्रेतात्पतिर्दण्डधरोऽर्कसूनु ।
कीनाशमृत्यू समवर्तिकालौ शीर्णाह्रिहर्यन्तकधर्मराजा ॥९८॥
यमराज श्राद्धदेव शमनो महिषध्वज ।
कालिन्दीसोदरश्चापि

यमयति यम, यमलजातत्वाद् वा ॥ १ ॥ कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्त ॥ २ ॥ पितृशब्दात् दक्षिणाशाशब्दात् प्रेतशब्दाच्च पर पति पितृपति दक्षिणाशापति प्रेतपति ॥ ३॥४॥५ ॥ दण्डमस्त्र धरति दण्डधर ॥ ६ ॥ अर्कस्य सूनु अर्कसूनु ॥ ७ ॥ क्नति दीप्यते कीनाश क्नेरी शत ॥ (उणा-५३४) ॥ इत्याश ॥ ८ ॥ म्रियतेऽनेन मृत्यु पुंसि "मुस्त्युक्' ॥ (उणा ८०५) ॥ इति त्युक् ॥ ९ ॥ राज्ञि रङ्के च सम वतत इत्येवशील समवर्ती ॥१०॥ कालयति क्षिपत्यायु काल ॥ ११ ॥ शीर्णावङ्घी अस्य शीर्णाङ्घि, शनैश्चरेणास्य दशाऽवलोकितौ पादौ दग्धौ इति हि प्रसिद्धि ॥१२॥ हरति प्राणान् हरि ॥ १३ ॥ अन्तयतीति अन्तक ॥१४॥ धर्मस्य राजा धर्मराज ॥१५॥९८॥ यमनेन राजते यमराज यमराड् इत्यपि ॥१६॥ श्राद्धे देव श्राद्धदेव पितृपतित्वात् ॥ १७ ॥ शमयति शमन ॥१८॥ महिषो ध्वजोऽस्य महिषध्वज महिषवाहनत्वात् ॥१९॥ कालिन्द्या सोदर कालिन्दीसोदर ॥२०॥

शेषश्चात्र यमे तु यमुनाग्रज ।
महासत्व पुराणान्त कालकूट ॥

स्वर्वैद्यावश्विनीपुत्रावश्विनौ वडवासुतौ ॥ ९५ ॥
नासिक्यावर्कजौ दस्रौ नासत्यावब्धिजौ यमौ ।

स्वर्गस्य वैद्यौ स्वर्वैद्यौ ॥ १ ॥ अश्विन्या पुत्रौ अश्विनीपुत्रौ, यौगिकत्वात् आश्विनेयौ ॥ २ ॥ अश्वो विद्यतेऽनयोरश्विनौ सदाऽश्वारूढत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ वडवाया सुतौ वडवासुतौ ॥ ४ ॥ ९५ ॥ नासिकाभवत्वेन नासिक्यवणसदृशौ नासिक्यौ, अश्विन्या नासिकारन्ध्रयो रवे रेत पातात् उत्पन्नाविति प्रसिद्धि ॥ ५ ॥ अर्काज्जातौ अर्कजौ ॥ ६ ॥ दस्यतो हरतो रोगान् दस्रौ "भीवृधि " ॥ (उणा ३८७) ॥ इति र ॥ ७ नाऽसत्सु साधू नासत्यौ नाऽसत्याविति वा नखादित्वात् साधु ॥ ८ ॥ अब्धेजातौ अब्धिजौ ॥ ९ ॥ यमौ युग्मरूपौ ॥ १० ॥ नित्यद्वि वचनान्ता इमे ॥

शेपश्चात्र–नासिक्ययोस्तु नासत्यदस्रौ प्रवरवाहनौ ।
गदान्तकौ यज्ञवहौ ॥

विश्वकर्मा पुनस्त्वष्टा विश्वकृद् देववर्धकि ॥ ९६ ॥

विश्व करोति विश्वकर्मा, मन् ॥१॥ त्वक्षति त्वष्टा त्वष्टक्षत्तृदुहितादय "॥ (उणा ८६५) ॥ २ ॥ विश्व करोति विश्वकृत् ॥ ३ ॥ देवाना वर्धकि देववर्धकि ॥ ४ ॥ ९६ ॥

स्व स्वर्गिवध्वोऽप्सरस स्वर्वेश्या उर्वशीमुखा ।

स्वर्गस्य स्वर्गिणा च वध्व स्ववध्व, स्वर्गिवध्व यौगिकत्वात् स्वर्गस्त्रिय, सुरस्त्रिय ॥ १॥२ ॥ आप्यन्ते पुण्यैरप्सरस आपोपाप्साप्सराब्जा-च' ॥ (उणा-९६४) ॥ इत्यस् आपाऽप्सरादेशश्च अप सरन्ति स्मेति वा समुद्रजातत्वाद् वा बहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गोऽयम् तेनाऽप्सरा इत्यपि ॥ ३ ॥ स्वर्गस्य वेश्या स्वर्वेश्या, स्वरिति स्वर्गिणोऽप्युपलक्षणम् तेन देवगणिका इत्यपि ॥ ४ ॥ ऊरू अश्नुते नारायणस्योरूद्भवत्वात् उर्वशी पृषोदरादित्वात् ह्रस्व यल्लक्ष्यम्–ऊरूद्भवा नरसखस्य मुने सुरस्त्रीमुख्यग्रहणात् प्रभावत्याद्या ।

यदूयादि —

अथ ब्रह्मणोऽग्निकुण्डात् समुत्पन्ना प्रभावती ।
वदितलाद् वेदिवती यमात् पुन सुलोचना ॥ १ ॥
उर्वशी तु हरे सव्यमूरु भित्त्वा विनिर्गता ।
रम्भा तु ब्रह्मणो वक्त्राच्चित्रलेखा तु तत्करात् ॥ २ ॥
शिरसस्तु महाचित्ता स्मृता काकशिखा वसा ।
मरीचिमूर्चिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ॥ ३ ॥
अद्रिका लक्ष्मणा क्षेमा दिव्या रामा मनोरमा ।

हेमा सुगन्धा सुवपु सुबाहू सुव्रता मिता ॥ ४ ॥
शारद्वती पुण्डरीका सुरसा सुव्रतापि च ।
सुवाता रामला हंसपादी च सुमुखीति च ॥ ५ ॥
मेनका सहजन्या च पर्णिनी पुञ्जिकास्थला ।
ऋतुस्थला घृताची च विश्वाचात्यप्सर स्त्रिय ॥ ६ ॥

हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायना ॥ ९७ ॥

गानप्रारम्भे हाहाकरणात् हाहा पुंसि, गन्धर्वविशेषस्य नामेदम्, हाहा आदिर्येषा ते हाहादय आदिशब्दात् हूहूस्तुम्बुरुवृषणाश्वो विश्वावसुचित्ररथिरित्यादय । हाहाहूहूरिति पुलिङ्गमेकमखण्ड नामलिङ्गे । गन्धर्वा च हाहाहूहूरिति तु लक्ष्यम् । अव्ययाविलिङ्गे, यद्वाचस्पति — हसो हाहाहूहू च द्वौ वृषणाश्वश्च तुम्बुरु । गन्धयन्ते हिंसन्ति दुख गन्धर्वा "गन्धेरर् चान्त" ॥ (उणा-५०८) ॥ इति व गौर्ध्रियते वाक् ससस्वरमपना तिष्ठत्येनेति वा ॥ १ ॥ गन्धर्वा एव गान्धर्वा ॥ २ ॥ देवाना गायना देवगायना ॥ ३ ॥ ९७ ॥

यम कृतान्त पितृदक्षिणाशाप्रेतात्पतिर्दण्डधरोऽर्कसूनु ।
कीनाशमृत्यू समवर्तिकालौ शीर्णाङ्घ्रिहर्यन्तकधर्मराजा ॥९८॥
यमराज श्राद्धदेव शमनो महिषध्वज ।
कालिन्दीसोदरश्चापि

यमयति यम यमलजातत्वाद् वा ॥ १ ॥ कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्त ॥ २ ॥ पितृशब्दात् दक्षिणाशाशब्दात् प्रेतशब्दाच्च पर पति पितृपति दक्षिणाशापति प्रेतपति ॥ ३॥४॥५ ॥ दण्डमस्त्र धरति दण्डधर ॥ ६ ॥ अर्कस्य सूनु अर्कसूनु ॥ ७ ॥ कनति दीप्यते कीनाश "क्नेराश्वात" ॥ (उणा-५३४) ॥ इत्याश ॥ ८ ॥ म्रियतेऽनेन मृत्यु पुंसि ' मुस्त्युक्" ॥ (उणा ८०५) ॥ इति त्युक् ॥ ९ ॥ राशि रङ्के च सम वतत इत्येवशील समवर्ती ॥१०॥ कालयति क्षिपत्यायु काल ॥ ११ ॥ शीर्णावङ्घ्री अस्य शीर्णाङ्घ्रि शनैश्चरेणास्य दशाऽवलोकितौ पादौ दग्धौ इति हि प्रसिद्धि ॥१२॥ हरति प्राणान् हरि ॥ १३ ॥ अन्तयतीति अन्तक ॥१४॥ धर्मस्य राजा धर्मराज ॥१५॥९८॥ यमनेन राजते यमराज यमराड् इत्यपि ॥१६॥ श्राद्धे देव श्राद्धदेव पितृपतित्वात् ॥ १७ ॥ शमयति शमन ॥१८॥ महिषो ध्वजोऽस्य महिषध्वज, महिषवाहनत्वात् ॥१९॥ कालिन्द्या सोदर कालिन्दीसोदर ॥२०॥

शेषश्चात्र यमे तु यमुनाग्रज ।
महासत्व पुराणान्त कालकूट ॥

स्वर्वैद्यावश्विनीपुत्रावश्विनौ वडवासुतौ ॥ ९५ ॥
नासिक्यावर्कजौ दस्रौ नासत्यावब्धिजौ यमौ ।

स्वर्गस्य वैद्यौ स्वर्वैद्यौ ॥ १ ॥ अश्विन्या पुत्रौ अश्विनीपुत्रौ, यौगिकत्वात् आश्विनेयौ ॥ २ ॥ अश्वो विद्यतेऽनयोरश्विनौ सदाऽश्वारूढावित्यर्थ ॥ ३ ॥ वडवाया सुतौ वडवासुतौ ॥ ४ ॥ ९५ ॥ नासिकाभवत्वेन नासिक्यवणसदृशौ नासिक्यौ, अश्विन्या नासिकारन्ध्रयो रवे रेत पातात् उत्पन्नाविति प्रसिद्धि ॥ ५ ॥ अर्काज्जातौ अर्कजौ ॥ ६ ॥ दस्यतो हरतो रोगान् दस्रौ "भीवृधि ' ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ ७ नाऽसत्तु साधू नासत्यौ नाऽसत्याविति वा नखादित्वात् साधु ॥ ८ ॥ अब्धेर्जातौ अब्धिजौ ॥ ९ ॥ यमौ युग्मरूपौ ॥ १० ॥ नित्यद्विवचनान्ता इमे ॥

शेषश्चात्र-नासिक्ययोस्तु नासत्यदस्रौ प्रवरवाहनौ ।
गदान्तकौ यज्ञवहौ ॥

विश्वकर्मा पुनस्त्वष्टा विश्वकृद् देववर्धकि ॥ ९६ ॥

विश्व करोति विश्वकर्मा मन् ॥१॥ त्वक्षति त्वष्टा ' त्वष्टृक्षत्तृदुहितादय "॥ (उणा ८६५) ॥ २ ॥ विश्व करोति विश्वकृत् ॥ ३ ॥ देवाना वर्धकि देववर्धकि ॥ ४ ॥ ९६ ॥

स्व स्वर्गिवध्वोऽप्सरस स्वर्वेश्या उर्वशीमुखा ।

स्वर्गस्य स्वर्गिणा, च वध्व स्ववंध्व, स्वर्गिवध्व यौगिकत्वात् स्वर्गस्त्रिय, सुरस्त्रिय ॥ १॥२ ॥ आप्यन्ते पुण्यैरप्सरस ' आपोपाप्ताप्सराब्जाच ' ॥ (उणा-९६४) ॥ इत्यस्, आपोऽप्सरादेशश्च अप सरन्ति स्मेति वा समुद्रजातत्वाद्, वा बहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गोऽयम् तेनाऽप्सरा इत्यपि ॥ ३ ॥ स्वर्गस्य वेश्या स्वर्वेश्या स्वरिति स्वर्गिणोऽप्युपलक्षणम् तेन देवगणिका इत्यपि ॥ ४ ॥ ऊरू अश्नुते नारायणस्योरूद्भवत्वात् उर्वशी पृषोदरादित्वात् ह्रस्व यल्लक्ष्यम्-ऊरूद्भवा नरसखस्य मुने सुरस्त्रीमुखग्रहणात् प्रभावत्याद्या ।

यद्व्याडि —

अथ ब्रह्मणोऽग्निकुण्डात् समुत्पन्ना प्रभावती ।
वेदितलाद् वेदिवती यमात् पुन सुलोचना ॥ १ ॥
उर्वशी तु हरे सव्यमूरु भित्वा विनिर्गता ।
रम्भा तु ब्रह्मणो वक्त्राच्चित्रलेखा तु तत्करात् ॥ २ ॥
शिरसस्तु महाचित्ता स्मृता काकलिसा वसा ।
मरीचिमूचिरा चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ॥ ३ ॥
अद्रिका लक्षणा क्षेमा दिव्या रामा मनोरमा ।

हेमा सुगन्धा सुवपु सुबाहू सुमना मिता ॥ ४ ॥
शारद्वती पुण्डरीका सुरमा सुव्रतापि च ।
सुजाता कामला हंसपादी च सुमुखीति च ॥ ५ ॥
मेनका सहजन्या च पर्णिना पुञ्जिकास्थला ।
ऋतुस्थला घृताची च विश्वाचीत्यप्सर स्त्रिय ॥ ६ ॥

हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायना ॥ ९७ ॥

गानप्रारम्भे हाहाकरणात् हाहा पुंसि, गन्धर्वविशेषस्य नामेदम्, हाहा आदिर्येषा ते हाहादय आदिशब्दात् हूहूस्तुम्बुरुवृषणाश्वो विश्वावसुग्रसुरुचिरि त्यादय । हाहाहूहूरिति पुल्लिङ्गमेकमखण्ड नामेत्येके । गन्धर्वा च हाहाहूहूरिति तु लक्ष्यम् । अव्ययावित्येके यद्वाचस्पति — "हसो हाहाहूहू च हूं वृषणाश्वश्च तुम्बुरु । गन्धयन्ते हिंसन्ति दु ख गन्धर्वा गन्धेरर् चान्त " ॥ (उणा–५०८) ॥ इति व गौर्ध्रियते वाक् सप्तस्वरसपन्ना तिष्ठत्यत्रेति वा ॥ १ ॥ गन्धर्वा एव गान्धर्वा ॥ २ ॥ देवाना गायना देवगायना ॥ ३ ॥ ९७ ॥

यम कृतान्त पितृदक्षिणाशाप्रेतात्पतिर्दण्डधरोऽर्कसूनु ।
कीनाशमृत्यू समवर्तिकालौ शीर्णाङ्घ्रिहर्यन्तकधर्मराजा ॥९८॥
यमराज श्राद्धदेव शमनो महिषध्वज ।
कालिन्दीसोदरश्चापि

यमयति यम यमलजातत्वाद् वा ॥ १ ॥ कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्त ॥ २ ॥ पितृशब्दात् दक्षिणाशाशब्दात् प्रेतशब्दाच्च पर पति पितृपति दक्षिणा शापति प्रेतपति ॥ ३॥४॥५ ॥ दण्डमस्त्र धरति दण्डधर ॥ ६ ॥ अर्कस्य सूनु अर्कसूनु ॥ ७ ॥ क्नति दीप्यते कीनाश क्नेरीश्चात ' ॥ (उणा–५३४) ॥ इत्याश ॥ ८ ॥ म्रियतेऽनेन मृत्यु पुंसि मुस्त्युक् ॥ (उणा ८०५) ॥ इति त्युक् ॥ ९ ॥ राज्ञि रङ्के च सम वर्तत इत्येवशील समवर्ती ॥१०॥ कालयति क्षिपत्यायु काल ॥ ११ ॥ शीर्णाङ्घ्री अस्य शीर्णाङ्घ्रि शनैश्चरेणास्य दशाऽ वलोकितौ पादौ दग्धौ इति हि प्रसिद्धि ॥१२॥ हरति प्राणान् हरि ॥ १३ ॥ अन्तयतीति अन्तक ॥१४॥ धर्मस्य राजा धर्मराज ॥१५॥९८॥ यमनेन राजते यमराज यमराड् इत्यपि ॥१६॥ श्राद्धे देव श्राद्धदेव पितृपतित्वात् ॥ १७ ॥ शमयति शमन ॥१८॥ महिषो ध्वजोऽस्य महिषध्वज , महिषवाहनत्वात् ॥१९॥ कालिन्द्या सोदर कालिन्दीसोदर ॥२०॥

शेषश्चात्र यमे तु यमुनाभ्रात ।
महासत्य पुराणान्त कालकूट ॥

स्वर्वैद्यावश्विनीपुत्रावश्विनौ वडवासुतौ ॥ ९५ ॥
नासिक्यावर्कजौ दस्रौ नासत्यावब्धिजौ यमौ ।

स्वर्गस्य वैद्यौ स्वर्वैद्यौ ॥ १ ॥ अश्विन्या पुत्रौ अश्विनीपुत्रौ, यौगिकत्वात् आश्विनेयौ ॥ २ ॥ अश्वो विद्यतेऽनयोरश्विना सदाऽश्वारूढावित्यर्थ ॥ ३ ॥ वडवाया सुतौ वडवासुतौ ॥ ४ ॥ ९५ ॥ नासिकाभवत्वेन नासिक्यवणसञ्ज्ञौ नासिक्यौ, अश्विन्या नासिकारन्ध्रयो रवे रेत पातात् उत्पन्नाविति प्रसिद्धि ॥ ५ ॥ अर्कात्जातौ अर्कजौ ॥ ६ ॥ दस्यतो हरतो रोगान् दस्रौ "भीवृधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ ७ नाऽसत्तु साधू नासत्यौ नाऽसत्याविति वा नखादित्वात् साधु ॥ ८ ॥ अब्धेजातौ अब्धिजौ ॥ ९ ॥ यमौ युग्मरूपौ ॥ १० ॥ नित्यद्विवचनान्ता इमे ॥

शेषश्चात्र–नासिक्ययोस्तु नासत्यदस्रौ प्रवरवाहनौ ।
गदान्तकौ यमवहौ ॥

विश्वकर्मा पुनस्त्वष्टा विश्वकृद् देववर्धकि ॥ ९६ ॥

विश्व करोति विश्वकर्मा मनु ॥१॥ त्वक्षति त्वष्टा ' त्वष्टृक्षत्तृदुहित्रादय "॥ (उणा ८६५) ॥ २ ॥ विश्व करोति विश्वकृत् ॥ ३ ॥ देवाना वर्धकि देववर्धकि ॥ ४ ॥ ९६ ॥

स्व स्वर्गिवध्वोऽप्सरस स्वर्वेश्या उर्वशीमुखा ।

स्वर्गस्य स्वर्गिणा च वध्व स्ववध्व, स्वर्गिवध्व यौगिकत्वात् स्वर्गस्त्रिय, सुरस्त्रिय ॥ १॥२ ॥ आप्यन्ते पुण्यैरप्सरस आपोपासाप्सराब्जाश्च ॥ (उणा-९६४) ॥ इत्यस्, आपोऽप्सरादेशश्च अप सरन्ति स्मेति वा समुद्रजातत्वाद् वा बहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गोऽयम् तेनाऽप्सरा इत्यपि ॥ ३ ॥ स्वर्गस्य वेश्या स्वर्वेश्या, स्वरिति स्वर्गिणोऽप्युपलक्षणम् तेन देवगणिका इत्यपि ॥ ४ ॥ ऊरू अश्नुते नारायणस्योरूद्भवत्वात् उर्वशी, पृषोदरादित्वात् ह्रस्व यल्लक्ष्यम्–ऊरूद्भवा नरसखस्य मुने सुरस्त्रीमुख्यग्रहणात् प्रभावत्याद्या ।

यद्वथाडि —

अथ ब्रह्मणोऽग्निकुण्डात् समुत्पन्ना प्रभावती ।
वेदितलाद् वेदिवती यमात् पुन सुलोचना ॥ १ ॥
उर्वशी तु हरे सव्यमूरु भित्त्वा विनिर्गता ।
रम्भा तु ब्रह्मणो वक्त्राच्चित्रलेखा तु तत्करात् ॥ २ ॥
शिरसस्तु महाचित्ता स्मृता काकसिसा वसा ।
मरीचिमूचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ॥ ३ ॥
अलम्बुषा लक्षणा क्षेमा दिव्या रामा मनोरमा ।

हेमा सुगन्धा सुवपु सुबाहू सुव्रता गिता ॥ ४ ॥
शारद्वती पुण्डरीका सुरमा सूनृतापि च ।
सुजाता कामला हंसपादी च सुमुखीति च ॥ ५ ॥
मेनका सहजन्या च पर्णिना पुञ्जिकस्थला ।
ऋतुस्थला घृताची च विश्वाचीत्यप्सर स्त्रिय ॥ ६ ॥

हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायना ॥ ९७ ॥

गानप्रारम्भे हाहाकरणात् हाहा पुमि, गन्धर्वविशेषस्य नामेदम हाहा आदिर्येषा ते हाहादय आदिशब्दात् हूहूस्तुम्बुरुवृषणाश्वो विश्वावसुवसुरुचिरित्यादय । हाहाहूहूरिति पुल्लिङ्गमेकमखण्ड नामत्येके । गन्धर्वा च हाहाहूहूरिति तु लक्ष्यम् । अव्ययाविलेके, यद्वाचस्पति — हंसो हाहाहूहू च द्वौ वृषणाश्वश्च तुम्बुरु । गन्धयन्ते हिंसन्ति दु ख गन्धर्वा गन्धेरर् चान्त "॥ (उणा–५०८) ॥ इति व गौर्ध्रियते वाक् सप्तस्वरसम्पन्ना तिष्ठत्येनेति वा ॥ १ ॥ गन्धर्वा एव गान्धर्वा ॥ २ ॥ देवाना गायना देवगायना ॥ ३ ॥ ९७ ॥

यम कृतान्त पितृदक्षिणाशाप्रेतपतिर्दण्डधरोऽर्कसूनु ।
कीनाशमृत्यू समवर्तिकालौ शीर्णाङ्घ्रिहर्यन्तकधर्मराजा ॥९८॥
यमराज श्राद्धदेव शमनो महिषध्वज ।
कालिन्दीसोदरश्चापि

यमयति यम , यमल्जातत्वाद् वा ॥ १ ॥ कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्त ॥ २ ॥ पितृशब्दात् दक्षिणाशाशब्दात् प्रेतशब्दाच्च पर पति पितृपति , दक्षिणाशापति प्रेतपति ॥ ३॥४॥५ ॥ दण्डमस्त्र धरति दण्डधर ॥ ६ ॥ अर्कस्य सूनु अर्कसूनु ॥ ७ ॥ क्नति दीप्यते कीनाश क्नेरीशत ॥ (उणा–५३४) ॥ इत्याश ॥ ८ ॥ म्रियतेऽनेन मृत्यु पुमि 'मुस्त्युक्" ॥ (उणा--८०५) ॥ इति त्युक् ॥ ९ ॥ राज्ञि रङ्के च सम वर्तत इत्येवशील समवर्ती ॥१०॥ कालयति क्षिपत्यायु काल ॥ ११ ॥ शीर्णावङ्घ्री अस्य शीर्णाङ्घ्रि शनैश्चरेणास्य दृशाऽवलोकितौ पादौ दग्धौ इति हि प्रसिद्धि ॥१२॥ हरति प्राणान् हरि ॥ १३ ॥ अन्तयतीति अन्तक ॥१४॥ धर्मस्य राजा धर्मराज ॥१५॥९८॥ यमनेन राजते यमराज यमराड् इत्यपि ॥१६॥ श्राद्धे देव श्राद्धदेव पितृपतित्वात् ॥ १७ ॥ शमयति शमन ॥१८॥ महिषो ध्वजोऽस्य महिषध्वज , महिषवाहनत्वात् ॥१९॥ कालिन्द्या सोदर कालिन्दीसोदर ॥२०॥

शेषश्चात्र यमे तु यमुनाभ्रात ।
महासत्व पुराणान्त कालकूट ॥

स्वर्वैद्यावश्विनीपुत्रावश्विनौ वडवासुतौ ॥ ९५ ॥
नासिक्यावर्कजौ दस्रौ नासत्यावब्धिजौ यमौ ।

स्वगस्य वैद्यौ स्वर्वैद्यौ ॥ १ ॥ अश्विन्या पुत्रौ अश्विनीपुत्रौ, यौगिकत्वात् आश्विनेयौ ॥ २ ॥ अश्वो विद्यतेऽनयोरश्विनौ सदाऽश्वारूढावित्यथ ॥ ३ ॥ वडवाया सुतौ वडवासुतौ ॥ ४ ॥ ९५ ॥ नासिकाभवत्नेन नासिक्यवणसञ्ज्ञौ नासिक्यौ, अश्विन्या नासिकारन्ध्रयो रवे रेत पातात् उत्पन्नाविति प्रसिद्धि ॥ ५ ॥ अर्काज्जातौ अर्कजौ ॥ ६ ॥ दस्यतो हरतो रोगान् दस्रौ 'भीवृधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ ७ नाऽसतसु साधू नासत्यौ नाऽसत्याविति वा नखादित्वात् साधु ॥ ८ ॥ अब्धेजातौ अब्धिजौ ॥ ९ ॥ यमौ युग्मरूपौ ॥ १० ॥ नित्यद्वि वचनान्ता इमे ॥

शेषश्चात्र-नासिक्ययोस्तु नासत्यदस्रौ प्रवरवाहनौ ।
गदान्तकौ यज्ञवहौ ॥

विश्वकर्मा पुनस्त्वष्टा विश्वकृद् देववर्धकि ॥ ९६ ॥

विश्व करोति विश्वकमा मन् ॥१॥ त्वक्षति त्वष्टा "त्वष्टृक्षत्तृदुहितादय "॥ (उणा ८६५) ॥ २ ॥ विश्व करोति विश्वकृत् ॥ ३ ॥ देवाना वधकि देववधकि ॥ ४ ॥ ९६ ॥

स्व स्वर्गिवध्वोऽप्सरस स्वर्वेश्या उर्वशीमुखा ।

स्वर्गस्य स्वर्गिणा, च वध्व स्ववध्व, स्वगिवध्व यौगिकत्वात् स्वर्गस्त्रिय, सुरस्त्रिय ॥ १॥२ ॥ आप्यन्ते पुण्यैरप्सरस ' आपोपाप्साप्सराञ्जाश्च" ॥ (उणा-९६४) ॥ इत्यस् आपोऽप्सरादेशश्च अप सरन्ति स्मेति वा समुद्रजातत्वाद् वा बहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गोऽयम् तेनाऽप्सरा इत्यपि ॥ ३ ॥ स्वर्गस्य वेश्या स्वर्वेश्या स्वरिति स्वर्गिणोऽप्युपलक्षणम् तेन देवगणिका इत्यपि ॥ ४ ॥ ऊरू अश्नुते नारायणस्योरूद्भवत्वात् उवशा, पृषोदरादित्वात् ह्रस्व यल्लक्ष्यम्-ऊरूद्भवा नरसखस्य मुने सुरस्त्रीमुखग्रहणात् प्रभावत्याद्या ।

यद्व्याडि —

अथ ब्रह्मणोऽग्निकुण्डात् समुत्पन्ना प्रभावती ।
वेदितलाद् वेदिवती यमात् पुन सुलोचना ॥ १ ॥
उवशी तु हरे सव्यमूरु भित्त्वा विनिगता ।
रम्भा तु ब्रह्मणो वक्त्राच्चित्रलेखा तु तत्करात् ॥ २ ॥
शिरसस्तु महाचित्ता स्मृता काकलिसा वमा ।
मरीचिमूचिका चैव विद्युत्पणा तिलात्तमा ॥ ३ ॥
अद्रिका लक्षणा क्षेमा दिव्या रामा मनोरमा ।

साधु। क्रव्यादोऽपि ॥ १४ ॥ कर्वुरवर्णत्वात् कर्वुर, कर्वति गच्छतीति वा "वाश्यसि" ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ १५ ॥ निऋतेर्दिक्पाऽस्याऽपत्य नैर्ऋत ॥ १६ ॥ असृक् पिबति असृक्प ॥ १७ ॥

शेषश्चात्र-अथ राक्षसे।

पलप्रिय खसापुत्र कनरो नरविष्वण।
आशिरो हनुष शङ्कुर्विधुरो जललोहित ॥ १ ॥
उद्धर स्तब्धसभारो रक्तग्रीव प्रयाहिक।
सध्यावलो रात्रिबलस्त्रिशिरा समितीपद ॥ २ ॥

वरुणस्त्वर्णवमन्दिर प्रचेता।
जलयाद पतिपाशिमेघनादा
जलकान्तारः स्यात् परञ्जनश्च ॥ १०२ ॥

वृणाति बिभर्ति वरुण "कृवृधृदारिभ्य उण" ॥ (उणा १९६) ॥ इत्युण ॥ १ ॥ अर्णवो मन्दिरमस्याऽर्णवमन्दिर ॥ २ प्रकृष्ट चेतोऽस्य, प्रचेतयते वा प्रचेता ॥ ३ ॥ जलयादसो पतिर्जलयाद पति जलपति, याद पति, यौगिकत्वात् अपा नाथ, यादोनाथ इत्यादय ॥ ४ ॥ ५ ॥ पाशोऽस्याऽस्तीति पाशी यौगिकत्वात् पाशपाणिरित्यादय ॥ ६ ॥ मेघवद् नादोऽस्य मेघनाद ॥ ७ ॥ जलमेव कान्तारमस्य जलकान्तार ॥ ८ ॥ पर जयति परञ्जन "विद नयगन" ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ९ ॥

शेषश्चात्र—

वरुणे तु प्रतीचीशो दुन्दुभ्युद्दामसहता ॥ १०२॥

श्रीद सितोदरकुहेशसखाः पिशाच-
कीच्छावसुस्त्रिशिरऐलविलैकपिङ्गा।
पौलस्त्यवैश्रवणरत्नकरा कुबेर-
यक्षौ नृधर्मधनदौ नरवाहनश्च ॥ १०३ ॥
कैलासौका यक्षधननिधिर्किंपुरुषेश्वर।

श्रिय ददाति श्रीद ॥ १ ॥ सितमुदर यस्य सितोदर, कुष्ठित्वात् ॥ २ ॥ कुहयते विस्मापयते कुह ॥ ३ ॥ ईशस्य रुद्रस्य सखा ईशसख ॥ ४ ॥ पिशाचा सन्त्यस्य पिशाचकी वातातीसारपिशाचात् कश्चान्त" ॥ ७।२। ६१ ॥ इति इन् ॥ ५ ॥ इच्छया वसवस्य इच्छावसु ॥ ६ ॥ त्रीणि शिरास्यस्य त्रिशिरा ॥७॥ इड्यतेऽसाविति इडविड् विश्रवा इडेरविड् ह्रस्व" ॥ (उणा-

धूमोर्णा तस्य वल्लभा ॥ ९९ ॥

तस्य यमस्य, वल्लभा भार्या, धूमवद् धूसरा ऊर्णा भ्रूमध्यावर्तोऽस्या धूमोर्णा ॥ १ ॥ ९९ ॥

पुरी पुनः संयमनी

संयम्यन्ते प्राणिनोऽस्यां संयमनी ॥ १ ॥

प्रतीहारस्तु वैध्यतः ।

विध्यतोऽपत्यं वैध्यतः ॥ १ ॥

दासौ चण्डमहाचण्डौ

अत्यन्तकोपनत्वात् चण्डो महाचण्डश्च ॥ १ ॥ २ ॥

चित्रगुप्तस्तु लेखकः ॥ १०० ॥

चित्रे लिखिते गुप्तः, चित्रमेन गुप्यादिति वा चित्रगुप्तः ॥ १ ॥ १०० ॥

स्याद् राक्षसः पुण्यजनो नृचक्षा
यात्वाशरः कौणपयातुधानौ ।
रात्रिंचरो रात्रिचरः पलादः
कीनाशरक्षोनिकसात्मजाश्च ॥ १०१ ॥
क्रव्यात् कर्बुरनैर्ऋतावसृक्पः

रक्ष एव राक्षसः, प्रकृतेर्लिङ्गवचने बाधन्ते स्वार्थिकाः क्वचित्॥ (लिङ्गा १३५) ॥ इति पुस्त्वम् ॥ १ ॥ पुण्यश्चासौ जनश्च पुण्यजनो विपरीतलक्षणया ॥ २ ॥ नॄन् चष्टे नृचक्षा 'चक्षः शिद् वा ॥ (उणा ९६९) इत्यस् ॥ ३ ॥ यातीति यातु क्लीबलिङ्गः 'कृसिकमि' ॥ (उणा ७७३) ॥ इति तुन्, यातयति व्यथयतीति वा यातुधानशब्दैकदेशो वा भीमवत्, पुंस्यपि धनपालः, यदाह क्रव्यादा यातवो या तुधाना ॥ ४ ॥ आ शृणाति हिनस्ति आशरः ॥ ५ ॥ कुणपस्यायं भक्षकः कौणपः कुणपं अत्तीति वा क्वचित् ॥ ६ । २ । १४५ ॥ इत्यण् ॥ ६ ॥ यातूनि यातना धीयन्तेऽस्मिन् यातुधानः ॥ ७ ॥ रात्रौ चरति रात्रिंचरः 'चरेष्टः' ॥ ५ । १ । १३८ ॥ इति टे 'नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः' ॥ ३ । २ । ११७ ॥ इति वा मोऽन्तः पक्षे रात्रिचरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ पलमत्ति पलादः ॥ १० ॥ क्नति दीप्यते कीनाशः कीनमामं मांसं अश्नातीति वा ॥ ११ ॥ रक्षन्ति अस्मात् रक्षः 'असू' ॥ (उणा-९५२) इत्यस् ॥ १२ ॥ नितरां कसति पतिं गच्छति निकषा तस्या आत्मजो निकषात्मजः यौगिकत्वात् नैकसेय इत्यादयः ॥ १३ ॥ १०१ ॥ क्रव्यमामं मांसं मत्तीति क्रव्याद् 'क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ' ॥ ५ । १ । १५१ ॥ इति

नलो नड कूवर स्थावयवोऽस्य नलकूवर ॥ १ ॥

वित्तं रिक्थं स्वापतेयं राः सारं विभवो वसु ॥ १०५ ॥

द्युम्नं द्रव्यं पृक्थमृक्थं स्वमृक्णं द्रविणं धनम्।

हिरण्यार्थौ

विद्यते लभ्यते वित्तं "वित्तं धनप्रतीतम्" ॥ ७। २। ५२ ॥ इति धनस्य नत्वाभाव ॥ १ ॥ रिच्यते विभज्यते रिक्थम् 'नानूरमि" ॥ (उणा– २०७) ॥ इति थक् ॥ २ ॥ स्वपतौ साधु स्वापतेयम् "पथ्यतिथि" ॥ ७। १। १६ ॥ ढञ्ञ्थेयण् ॥ ३ ॥ राति एतं राः स्त्रीपुंसलिङ्ग "रातेर्डे" ॥ (उणा– ८६६) ॥ इति डे ॥ ४ ॥ सरति कालान्तरं सारं क्लीबलिङ्ग, पुंस्यपि धनपाल, यदाह सारोऽस्त्री द्रविणं धनम्। सरते स्थिरार्थं घञ् ॥ ५ ॥ विभवति विभव ॥ ६ ॥ वस्ते छादयति, वसता वरगृहे वा वसु क्लीबलिङ्ग ॥ ७ ॥ १०५ ॥ द्युभिर्मीयते द्युम्नं "द्युसुनिभ्यो मान्ते दित्" ॥ (उणा--२६६) ॥ इति न ॥ ८ ॥ द्रुतुल्य द्रव्यं "द्रोभव्ये" ॥ ७। १। ११, ॥ इति य, यथा दुग्रन्थि अजिह्म दारु उपकल्प्यमानं विशिष्टरूपं भवति तथा धनमपि विनियुज्यमानं विशिष्टमाल्याद्युपभोगफल भवतीति द्रव्यमुच्यते ॥ ९ ॥ पृणक्ति संयुज्यते पृक्थ नानूरमि" ॥ (उणा २७) ॥ इति बहुवचनात् थक् ॥ १० ॥ एवं ऋच्यते स्तूयते ऋक्थम् ॥ ११ ॥ अस्यते क्षिप्यते स्वं पुंक्लीबलिङ्ग "प्रह्वाह्वा" ॥ (उणा-- १४) ॥ इति वान्तो निपात्यते स्वनतीति वा ॥ १२ ॥ ऋच्यते स्तूयते ऋक्णं 'घृणीह्वा ॥ (उणा १८३) ॥ इति बहुवचनाद् णक् ॥ १३ ॥ द्रवति द्रविणम् 'द्रुदक्षि ॥ (उणा १९४) ॥ इति इण ॥ १४ ॥ धनति शब्दायते धनं पुंक्लीबलिङ्ग धन्यत इति वा बपादित्वाद् अल् ॥ १५ ॥ ह्रियते हिरण्य हिरण्यपर्जन्यादय ॥ (उणा ३८०) ॥ इति साधु ॥ १६ ॥ अयतेऽर्थो अर्थ ' कमिमुगार्तिभ्यस्थ ॥ (उणा २२५) ॥ इति थ, अर्थ्यत इति वा ॥ १७ ॥

निधानं तु कुनाभिः शेवधिर्निधिः ॥ १०६ ॥

निधीयते एतदिति निधानं भुज्यादित्वात् कर्मणि अनट् ॥ १ ॥ कौ पृथिव्या नाभिरिव कुनाभि पुंसि ॥ २ ॥ शेते शेवं स्थाप्यत्वेन "शीडापो ह्रस्वश्च वा" ॥ (उणा ५०६)॥ इति व, तद्धीयतेऽस्मिन्निति शेवधि पुंसि 'व्याप्यादाधारे ॥ ५। ३। ८८ ॥ इति कि पुंक्लीबयोर्वाचस्पति, यदाह निधि शेवधिरस्त्रियाम् ॥ ३ ॥ नियतं धायते निधि पुंसि ॥ ४ ॥ १०६ ॥

निधिविशेषानाह–

महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ।

८७९) ॥ तस्याऽपत्यं ऐडविड , त्वे ऐलविल , इडविड् धनदमातिसन्ये ॥ ८ ॥ एक पिङ्गमस्य एकपिङ्ग , पिङ्गलैकनेत्रत्वात् , अत एव भागुरिणा ह्यक्ष उक्त ॥ ९ ॥ पुलस्तेरपत्य वृद्ध पौलस्त्य " गर्गादेयम् " ॥ ६ । १ । ४२ ॥ इति यम् ॥ १० ॥ विश्रवसोऽपत्य वैश्रवण " णश्च विश्रवसो विश्लुक् च वा " ॥ ६ । १ । ६५ ॥ इति साधु ॥ ११ ॥ रत्नानि करोऽस्य रत्नकर ॥ १२ ॥ कुत्सित वेर शरीरमस्य कुष्ठित्वात् कुबेर , कूयत इति वा 'कुगुपतिकथि ' ॥ (उणा- ४३१) ॥ इति केर ॥ १३ ॥ किन्नरादिस्वाम्येऽपि यक्षजातित्वाद् यक्ष ॥१४॥ नुमनुष्यस्येव धर्म श्मश्रुलत्वादिरस्य नृधर्मा " द्विपदाद् धर्मादन् "॥७।३। १४१ ॥ इत्यन् समासान्त , एव मनुष्यधर्माऽपि ॥ १५ ॥ धन ददाति धनद ॥ १६ ॥ नरो वाहनमस्य नरवाहन ॥ १७ ॥ १०३ ॥ कैलास ओकोऽस्य कैलासौका ॥ १८ ॥ यक्षाणां, धनस्य, निधीना, किंपुरुषाणा च ईश्वर यक्षेश्वर धनेश्वर , निधीश्वर , किंपुरुषेश्वर यौगिकत्वाद् गुह्यकेश , वित्तेश , निधानेश किंनरेश । राजराजस्तु राज्ञा यक्षाणा राजेति यौगिकत्वाद् गृहीत ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

शेषश्चात्र—

धनदे निधनाक्ष स्याद् महासत्त्व प्रमोदित ।
रत्नगर्भ उत्तराशाऽधिपति सत्यसगर ॥
धनकेलि सुप्रसन्न परिविद्ध ॥

विमान पुष्पक

श्रादस्येति शेप । पुष्पस्य तुल्य पुष्पक तस्य तुल्ये क सज्ञाप्रति कृत्यो " ॥ ७ । १ । १०८ ॥ इति क ॥ १ ॥

चैत्ररथ वन

चित्ररथेन निर्वृत्त चैत्ररथ " तेन निर्वृत्ते च " ॥ ६ । २ । ७१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥

पुरी प्रभा ॥ १०४ ॥

अलका वस्वोकसारा

प्रकर्षेण भाति प्रभा ॥ १ ॥ १०४ ॥ अलति भूषयति अलका " दृकृनृ " ॥ (उणा २७) ॥ इत्यक क्षिपकादित्वादित्वाभाव ॥ २ ॥ वसुयुक्तानि ओकासि सारमस्यां वस्वोक्सारा पृषोदरादित्वात् सलोप ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—अलका पुन । वसुप्रभा वसुमारा ॥

सुतोऽस्य नलकूबर ।

नटो नड कूबर रथावयवोऽस्य नल्कूबर ॥ १ ॥

नित्त रिक्थ स्वापतेय रा सार विभवो वसु ॥ १०५ ॥

द्युम्न द्रव्य पृक्थमृक्थ समृक्थ द्रविण धनम् ।

हिरण्यार्थौ

विद्यते लभ्यते वित्त "वित्त धनप्रतीतम्" ॥ ४ । २ । ८२ ॥ इति क्तस्य नत्वाभाव ॥ १ ॥ रिच्यते विभज्यते रिक्थम् ' नानूरमि " ॥ (उणा–२२७) ॥ इति थक् ॥ २ ॥ स्वपतौ साधु स्वापतेयम् " पथ्यतिथि " ॥ ७ । १ । १६ ॥ इत्येयण् ॥ ३ ॥ राति एत रा स्त्रीपुलिङ्ग "रातेड " ॥ (उणा--८६६) ॥ इति डै ॥ ४ ॥ सरति कालान्तर सार क्लीबलिङ्ग , पुम्यपि धनपाल , यदाह सारोऽस्त्रा द्रविण धनम् । सरते स्थिरार्थ घञ् ॥ ५ ॥ विभवति विभव ॥ ६ ॥ वस्ते छादयति, वसताश्वरगृहे वा वसु क्लीबलिङ्ग ॥ ७ ॥ १०५ ॥ द्युमि मीयते द्युम्न " द्युसुनिभ्यो मानो डित् " ॥ (उणा--२६६) ॥ इति न ॥ ८ ॥ द्रुरिव द्रव्य "द्रोभव्ये" ॥ ७ । १ । ११५ ॥ इति य , यथा द्रुमग्रन्थि अनिम्न दारु उपकल्प्यमान निशिष्टरूप भवति, तथा धनमपि विनियुज्यमान निशिष्टमाल्याद्युपभोगफल भवतीति द्रव्यमुच्यते ॥ ९ ॥ पृणक्ति सयुज्यते पृक्थ "नानूरमि" ॥ (उणा २२७) ॥ इति बहुवचनात् थक् ॥ १० ॥ एव ऋच्यते स्तूयते ऋक्थम् ॥ ११ ॥ अह्यते क्षिप्यते स्व पुक्लीबलिङ्ग " प्रह्लाह्ला " ॥ (उणा--५१४) ॥ इति वातो निपात्यते स्वनतीति वा ॥ १२ ॥ ऋच्यते स्तूयते ऋक्ण ' घृणाह्वा ' ॥ (उणा १८३) ॥ इति बहुवचनाद् णक् ॥ १३ ॥ द्रवति द्रविणम् " दुहनहि ' ॥ (उणा १९४) ॥ इति इण ॥ १४ ॥ धनति शब्दायते धन पुक्लीबलिङ्ग धन्यत इति वा पचादित्वाद् अल् ॥ १५ ॥ ह्रियते हिरण्य ' हिरण्यपर्जन्यादय ' ॥ (उणा ३८०) ॥ इति साधु ॥ १६ ॥ अयतेऽसौ अर्थ " कमिपुगार्तिभ्यस्थ ॥ (उणा २२५) ॥ इति थ , अर्थ्यत इति वा ॥ १७ ॥

निधान तु कुनाभि शेवधिर्निधि ॥ १०६ ॥

निधीयते एतदिति निधान भुज्यादित्वात् कर्मणि अनट् ॥ १ ॥ को पृथिव्या नाभिरिव कुनाभि पुसि ॥ २ ॥ शेते शेव स्याप्यधन " शीङापो ह्रस्वश्च वा ॥ (उणा ५०६)॥ इति व तद्धीयतेऽस्मिन्निति शेवधि पुसि व्याप्यादाधारे" ॥ ५ । ३ । ८८ ॥ इति कि पुक्लीबयोर्वाचस्पति , यदाह निधि शेवधिरस्त्रियाम् ॥ ३ ॥ नियत धायते निधि पुसि ॥ ४ ॥ १०६ ॥

निधिविशेषानाह—

महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।

मुकुन्दकुन्दनीलाश्च चर्चाश्च निधयो नव ॥ १०७ ॥

महापद्माकृतित्वात् महापद्म ॥ १ ॥ पद्माकृतित्वात् पद्म पुसि, वाच-स्पतिस्तु– पद्मोऽस्त्रियाम्, इत्याह ॥ १ ॥ शङ्खाकारत्वात् शङ्ख ॥ १ ॥ मकराकारत्वाद् मकर ॥ १ ॥ कच्छपाकारत्वात् कच्छप ॥ १ ॥ मुकुन्दवर्णत्वाद् मुकुन्द ॥ १ ॥ कुन्दवर्णत्वात् कुन्द ॥ १ ॥ नीलवर्णत्वाद् नील ॥ १ ॥ चर्च्यत इति चर्चा पुसि ॥ १ ॥ जैनसमये तु नैसर्पाद्या निधय, यद्वोचाम त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते–

नैसर्प पाण्डुकश्चाथ पिङ्गल सर्वरत्नक ।
महापद्म कालमहाकालौ माणवशङ्खकौ ॥ १ ॥
तेषामेवाभिधानैस्तु तदधिष्ठायका सुरा ।
पल्योपमायुषो नागकुमारास्तन्निवासिन ॥ २ ॥ १०७ ॥

यक्ष पुण्यजनो राजा गुह्यको वटवास्यपि ।

इज्यत इति यक्ष 'मावावद्यमि" ॥ (उणा--५६४) ॥ इति स, यक्ष्यत इति वा ॥ १ ॥ पुण्यश्चासौ जनश्च पुण्यजन ॥ २ ॥ राजते राजा ॥ ३ ॥ गुह्य वित्त करोति गुह्यक, गूहतीति वा 'कीचक" ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ४ ॥ वटे वसतीत्येवशीलो वटवासी ॥ ५ ॥

किंनरस्तु किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयु ॥ १०८ ॥

कुत्सितो नर, अश्वमुखत्वात् किंनर "किं क्षेपे" ॥ ३ । १ । ११० ॥ इति समास ॥ १ ॥ एव किंपुरुष ॥ २ ॥ तुरङ्गस्येव वदनमस्य तुरङ्गवदन ॥ ३ ॥ मिनोति मयु "मिवहिचरिचटिभ्यो वा' ॥ (उणा ७२६) ॥ इत्यु ॥ ४ ॥ १०८ ॥

शभु' शर्व स्थाणुरीशान ईशो
रुद्रोड्डीशौ वामदेवो वृषाङ्क ।
कण्ठेकाल शङ्करो नीलकण्ठ
श्रीकण्ठोग्रौ धूर्जटिर्भीमभर्गौ ॥ १०९ ॥
मृत्युञ्जय पञ्चमुखोऽष्टमूर्ति
श्मशानवेश्मा गिरिशो गिरीश ।
षण्ढ कपर्दीश्वर ऊर्ध्वलिङ्ग-
एकत्रिदृग्भालदृगेकपाद ॥ ११० ॥
मृडोऽट्टहासी घनवाहनोऽहि-

धूर्जटी विरूपाक्षविपान्तकौ च ।
महाव्रती वह्निहिरण्यरेता
शिवोऽस्थिधन्वा पुरुषास्थिमाली ॥ १११ ॥
स्याद् व्योमकेश शिपिविष्टभैरवौ
दिक्कृत्तिवासा भवनीललोहितौ ।
सर्वज्ञनाट्यप्रियखण्डपर्शवो
महापरा देवनटेश्वर हर ॥ ११२ ॥
पशुप्रमथभूतोमापति पिङ्गजटेक्षण ।
पिनाकशूलखट्वाङ्गगङ्गाऽहीन्दुकपालभृत् ॥ ११३ ॥
गजपूषपुरानङ्गकालान्धकमखाऽसुहृत् ।

श सुख तत्र भवति शभु 'शसस्वयविप्राद् भुवो डु "॥ ५ । २ । ८४ ॥ इति डु ॥ १ ॥ श्रृणाति सहरति शव "लटिसटि---" ॥ (उणा-- ५०५) ॥ इति व ॥ २ ॥ तिष्ठति शाश्वत स्थाणु " अजिस्थाऽरीभ्यो णु "॥ (उणा ७६८) ॥ इति णु ॥ ३ ॥ इष्ट इत्येवशील इशान , ताच्छील्ये शान ॥ ४ ॥ इष्टे इश ॥ ५ ॥ रोदनाद् रुद्र "ऋज्यजि--" ॥ (उणा ३८८) ॥ इति रक् "सोऽरोदीद् यदरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् " इति श्रुते रोदयत्यरिस्त्रीवा " खुरक्षुर " ॥ (उणा--३९६) इति निपात्यते ॥ ६ ॥ उद्दिश्यागमविशेष उड्डीश , पृषोदरादित्वात् ॥ ७ ॥ वाम श्रेष्ठो देवो वामदेव , ससारवामत्वाद् वा ॥ ८ ॥ वृषोऽङ्क चिह्नमस्य वृषाङ्क , यौगिकत्वाद् वृषलाञ्छन इत्यादय ॥ ९ ॥ कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकाल " अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे " ॥ ३ । २ । २२ ॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ १० ॥ श सुख करोति शङ्कर " हेतुतच्छीलानुकूले ॥ ५ । १ । १०३ ॥ इति ट ॥ ११ ॥ नील कण्ठोऽस्य नीलकण्ठ ॥ १२ ॥ श्री शोभा कण्ठेऽस्य श्रीकण्ठ , तथाहि महाभारते--

इन्द्रेण तत् पुरा क्षिप्त वज्र श्रीकण्ठरूपिणा ।
दग्ध्वा कण्ठ तु त पार्थ ! तत श्रीकण्ठता मम ॥ १ ॥ १३ ॥

उच्यति क्रुधा समवैति, ओषति पुर दहतीति वा उग्र खुरक्षुर ' ॥ (उणा--३९६) ॥ इति रान्तो निपात्यते ॥ १४ ॥ धूर्गङ्गा जटासु अस्य धूर्जटि पृषोदरादित्वात् धूमारभूता जटयो जटा अस्येति वा " धूम्र रूप च यत् तस्य तेन धूर्जटिरुच्यते ' इति वा ॥ १५ ॥ बिभ्यत्यस्माद् भैरवरूपाद् भाम भिय षोऽन्तश्च वा ॥ (उणा ३४४) ॥ इति म ॥ १६ ॥ बिभर्ति शक्तिं भग " गम्यमि ' ॥ (उणा--९२) ॥ इति ग , मृज्यन्तेऽनेन काम

मुकुन्दकुन्दनीलाश्च चर्चाश्च निधयो नव ॥ १०७ ॥

महापद्माकृतित्वात् महापद्म ॥ १ ॥ पद्माकृतित्वात् पद्म पुंसि वाचस्पतिस्तु– पद्मोऽस्त्रियाम्, इत्याह ॥ १ ॥ शङ्खाकारत्वात् शङ्ख ॥ १ ॥ मकराकारत्वाद् मकर ॥ १ ॥ कच्छपाकारत्वात् कच्छप ॥ १ ॥ मुकुन्दवर्णत्वाद् मुकुन्द ॥ १ ॥ कुन्दवर्णत्वात् कुन्द ॥ १ ॥ नीलवर्णत्वाद् नील ॥ १ ॥ चर्च्यते इति चर्चा पुंसि ॥ १ ॥ जैनसमये तु नैसर्पाद्या निधय, यदवोचाम त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते–

नैसर्प पाण्डुकश्चाथ पिङ्गल सर्वरत्नक ।
महापद्म कालमहाकालौ माणवशङ्खकौ ॥ १ ॥
तेषामेवाभिधानैस्तु तदधिष्ठायका सुरा ।
पल्योपमायुषो नागकुमारास्तन्निवासिन ॥ २ ॥ १०७ ॥

यक्ष पुण्यजनो राजा गुह्यको वटवास्यपि ।

इज्यत इति यक्ष "मावावद्यमि" ॥ (उणा–५६४) ॥ इति स, यक्ष्यत इति वा ॥ १ ॥ पुण्यश्चासौ जनश्च पुण्यजन ॥ २ ॥ राजते राजा ॥ ३ ॥ गुह्य वित्त करोति गुह्यक, गूहतीति वा "कीचक" ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ४ ॥ वटे वसतीत्येवशीलो वटवासी ॥ ५ ॥

किंनरस्तु किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयु ॥ १०८ ॥

कुत्सितो नर, अश्वमुखत्वात् किंनर 'किं क्षेपे" ॥ ३ । १ । ११० ॥ इति समास ॥ १ ॥ एव किंपुरुष ॥ २ ॥ तुरङ्गस्येव वदनमस्य तुरङ्गवदन ॥ ३ ॥ मिनोति मयु "मिवहिचरिचटिभ्यो वा" ॥ (उणा ७२६) ॥ इत्यु ॥ ४ ॥ १०८ ॥

शंभुः शर्व स्थाणुरीशान ईशो
रुद्रोड्डीशौ वामदेवो वृषाङ्क ।
कण्ठेकाल शङ्करो नीलकण्ठ
श्रीकण्ठोग्रौ धूर्जटिर्भीमभर्गौ ॥ १०९ ॥
मृत्युञ्जय पञ्चमुखोऽष्टमूर्ति
श्मशानवेश्मा गिरिशो गिरीश ।
षण्ढ कपर्दीश्वर ऊर्ध्वलिङ्ग-
एकत्रिदृग्भालदृगेकपाद ॥ ११० ॥
मृडोऽट्टहासी घनवाहनोऽहि-

धूर्जटी विरूपाक्षविषान्तकौ च ।
महाव्रती वह्निहिरण्यरेता
शिवोऽस्थिधन्वा पुरुषाम्यिमाली ॥ १११ ॥
स्याद् व्योमकेश शिपिविष्टभैरवौ
दिक्कृत्तिवासा भवनीललोहितौ ।
सर्वज्ञनाट्यप्रियखण्डपर्शवो
महापरा देवनटेश्वरा हर ॥ ११२ ॥
पशुप्रमथभूतोमापति पिङ्गजटेक्षण ।
पिनाकशूलखट्वाङ्गगङ्गाऽहीन्दुकपालभृत् ॥ ११३ ॥
गजपूषपुरानङ्गकालान्धकमखाऽसुहृत् ।

श सुख तत्र भवति शभु "शसस्वयविप्राद् भुवो डु" ॥ ५ । २ । ८४ ॥ इति डु ॥ १ ॥ शृणाति सहरति शव "लटिखटि---" ॥ (उणा- ५०५) ॥ इति व ॥ २ ॥ तिष्ठति शाश्वत स्थाणु " अनिस्थाज्रीभ्यो णु "॥ (उणा ७६८) ॥ इति णु ॥ ३ ॥ इष्ट इत्येवशाल इशान ताच्छील्ये शान ॥ ४ ॥ इष्टे इश ॥ ५ ॥ रोदनाद् रुद्र "ऋज्यजि " ॥ (उणा ३८८) ॥ इति रक् "सोऽरोदीद् यदरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्" इति श्रुते रोदयत्यरिस्त्रीवा " खुरक्षुर " ॥ (उणा--३९६) इति निपात्यते ॥ ६ ॥ उद्दिशत्यागमविशेष उड्डीश पृषोदरादित्वात् ॥ ७ ॥ वाम श्रेष्ठो देवो वामदेव, ससारवामत्वाद् वा ॥ ८ ॥ वृषोऽङ्क चिह्न मस्य वृषाङ्क यौगिकत्वाद् वृषलाञ्छन इत्यादय ॥ ९ ॥ कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकाल 'अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ' ॥ ३ । २ । २२ ॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ १० ॥ श सुख करोति शङ्कर ' हेतुतच्छीलानुकूले ॥ ५ । १ । १०३ ॥ इति ट ॥ ११ ॥ नील कण्ठोऽस्य नीलकण्ठ ॥ १२ ॥ श्री शोभा कण्ठेऽस्य श्रीकण्ठ तथाहि महाभारते--

इन्द्रेण तत् पुरा क्षिप्त वज्र श्रीकण्ठभाविणा ।
दग्ध्वा कण्ठ तु त पार्थ ! तत श्रीकण्ठता मम ॥ १ ॥ १३ ॥

उच्यति क्षुधा समवैति ओपति पुर दहतीति वा उग्र खुरक्षुर" ॥ (उणा--३९६) ॥ इति रान्तो निपात्यते ॥ १४ ॥ धूगङ्गा जटासु अस्य धूर्जटि पृषोदरादित्वात्, धूभारभूता जटयो जटा अस्येति वा धूम्र रूप च यत् तस्य तेन धूर्जटिरुच्यते इति वा ॥ १५ ॥ विभ्यत्यस्माद् भैरवरूपाद् भाम ' भिय पोऽन्तश्च वा ॥ (उणा ३४४) ॥ इति म ॥ १६ ॥ विभर्ति शक्ति भग 'गम्यमि ॥ (उणा ९२) ॥ इति ग, मृज्यन्तेऽनेन काम

पालादयो वा ॥ १७ ॥ १०९ ॥ मृत्युं जयति मृत्युञ्जयः "भृवृजि" ॥ ५।१।११२ ॥ इत्यादिना सञ्ज्ञायां खः ॥ १८ ॥ पञ्च मुखानि सद्योजातवामदेवाऽघोरतत्पुरुषेशानलक्षणानि अस्य पञ्चमुखः ॥ १९ ॥ अष्टौ मूर्त्तयः क्षितिजलपवनहुताशनयजमानाकाशसूर्यचन्द्रलक्षणा अस्य अष्टमूर्त्तिः ॥ २० ॥ श्मशानं वेश्माऽस्य श्मशानवेश्मा ॥ २१ ॥ गिरिरस्यास्ति गिरिशः "लोमपिच्छादेः शेलम्" ॥ ७।२।२८ ॥ इति शः, गिरौ शेते, गिरिं श्यति उपभोगेन तनूकरोतीति वा ॥ २२ ॥ गिरेरीशो गिरीशः ॥ २३ ॥ ऋषिभिः शापेन पातितलिङ्गत्वात् पण्ढः, यद्वामनपुराणे—

ततस्तमृषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने ! ।
क्रोधभानोऽब्रुवन् सर्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि ॥ १ ॥ २४ ॥

कपर्दोऽस्याऽस्ति कपर्दी ॥ २५ ॥ इष्टे इत्येवंशील ईश्वरः 'स्थेशभास" ॥ ५।२।८१ ॥ इति वरः ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वं लिङ्गमस्य ऊर्ध्वलिङ्गः, नकुलीशमूर्त्तौ ॥ २७ ॥ एका तिस्रश्च दृशो यस्य स तथा एकदृक्, अर्धनारीश्वरमूर्त्तौ महेश्वराङ्गस्य एकदृक्त्वात्, त्रिदृक् ललाटे नेत्रयोगात् यौगिकत्वात् एकनेत्र विषमनेत्र ॥ २८ ॥ २९ ॥ भाले दृगस्य भालदृग् ॥ ३० ॥ अर्धनारीश्वरमूर्त्तौ एकः पादोऽस्य एकपात् "सुसङ्ख्यात्" ॥ ७।३।१५० ॥ इति पादस्य पाद्भावः । एकत्रिदृगादीनां त्रयाणां द्वन्द्वः ॥ ३१ ॥ ११० ॥ मृडति सुखयति मृडः ॥ ३२ ॥ अट्टहासोऽस्याऽस्ति अट्टहासी ॥ ३३ ॥ घना मेघा वाहनमस्य घनवाहनः यौगिकत्वात् अब्दवाहनादयोऽपि ॥ ३४ ॥ अहिः शेषनागो बुध्नऽस्य भूमृत् अहिर्बुध्नः पृषोदरादित्वाद् रेफागमः, द्वाभ्यां पृथक्पदाभ्यां प्रथमैकवचनान्ताभ्यां एकं नामेत्यन्ये विभक्त्यन्तरेऽपि यथा— अहये बुध्नाय नमो बुध्नाय नमो नमोऽस्तु गणपतये '॥३५॥ विरूपाणि विषमत्वाद् अक्षीण्यस्य विरूपाक्षः 'सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे' ॥ ७।३।१२६॥ इति टः ॥३६॥ विषमन्तयति विषान्तकः, समुद्रमथने विषभक्षणात् ॥३७॥ महाव्रतं कापालिकलिङ्गं विद्यतेऽस्य महाव्रती ॥ ३८ ॥ वह्निहिरण्यशब्दाभ्यां परो रेतःशब्दः वह्निरेताः वह्नौ रेतोऽस्येति कृत्वा, देव्या सोढुमशक्यत्वात् अग्नौ हि क्षिप्तं रेतः अत एव अग्निभूः कुमारः ॥ ३९ ॥ हिरण्यं रेतोऽस्य हिरण्यरेताः, अग्निमूर्त्तिना ह्यमुना हिरण्यं प्रसूतमिति ॥ ४० ॥ शिवहेतुत्वात् शिवः, शेते वसति प्रलये जगदस्मिन्निति वा 'शाशपो ह्रस्वश्च वा ॥ (उणा–५०६) ॥ इति वः ॥ ४१ ॥ अस्थिमयं धन्वाऽस्य अस्थिधन्वा ॥ ४२ ॥ पुरुषास्थीनि मत्ले धारयतीत्येवंशीलः पुरुषास्थिमाली ॥ ४३ ॥ १११ ॥ व्योम द्यौः के मूर्धनि शेतेऽस्य व्योमकेशः ' शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत इति श्रुतेः, गङ्गां धारयितुं व्योमव्यापिनः केशा अस्येति वा ॥ ४४ ॥ शिविनाम राजा नारायणेन हतः स चेश्वरस्याऽत्यन्तं प्रिय इति तस्याऽस्थीनि शिरसि धृतानि अतः पिष्टोऽस्थ्यादिरूपेण शिविरत्र शिपिविष्टः पृषोदरादित्वात् शिपिरिन्द्रउमवातस्तेन विष्टो व्याप्तः इति

था ॥ ४५ ॥ बिभर्ति कपाल, बिभ्यत्यस्मादिति वा भैरव "कैरवभैरव" ॥ (उणा-५१९) ॥ इति निपात्यते ॥ ४६ ॥ दिश कृत्तिश्च वासोऽस्य दिक्कृत्तिवासा दिग्वासा नग्नत्वात्, कृत्तिवासा गजाजिनसव्यानत्वात्, यौगिकत्वाद् दिग्वस्त्र, चर्मवसन इत्यादय ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ भवत्यस्माद् रजोगुणापन्नाद् विश्वमिति भव औणादिक अ ॥ ४९ ॥ नील कण्ठे लोहितश्च केशेषु अतो नीललोहित इति पुराणम् ॥ ५० ॥ सर्वं जानाति सर्वज्ञ ॥ ५१ ॥ नाट्य प्रियमस्य नाट्य प्रिय ॥ ५२ ॥ दैत्ययुद्धे खण्डीभूत परशुरस्य खण्डपरशु ॥ ५३ ॥ महापरा देननटेश्वरा इति महान्वासौ देवश्च महादेव, तथा महानट, नाट्यसृष्टिकारित्वात्, तथा महेश्वर महोदधिवद् कृत ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ हरत्यघ हर ॥ ५७ ॥ ॥ ११२ ॥ पशूना, प्रमथाना, भूताना उमायाश्च पति पशुपति, सुरनरतिरश्चा पशुत्वेनोक्तत्वात् "आब्रह्मान्त लोका पशव" इति स्मृते, प्रमथपति, भूत पति, उमापति यौगिकत्वात् पशुनाथ, गणनाथ, भूतनाथ, गौरीनाथ इत्या दय ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ पिङ्गा जटा ईक्षण च यस्य स तथा पिङ्गजट पिङ्गेक्षण ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ पिनाक च शूल च खट्वाङ्ग च गङ्गा च अहिं च इन्दु च कपाल च बिभर्ति पिनाकभृत् शूलभृत् खट्वाङ्गभृत् गङ्गाभृत्, अहिभृत्, इन्दुभृत्, कपालभृत् यौगिकत्वात् पिनाकपाणि, शूली खट्वाङ्गधर, गङ्गाधर, उरगभूषण, शशिभूषण, कपाली इत्यादय ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ११३ ॥ गजस्य पूष्ण, पुरस्य, अनङ्गस्य, कालस्य अन्धकस्य मखस्य असुहृत् गजासुहृत् गजासुरहन्तृत्वात् पूषासुहृत्, दक्षाध्वरध्वसने हि पूष्णो दन्ता महेश्वरेण पातिता, यद्वामनपुराणे

तत क्रोधाभिभूतेन पूष्णो वेगेन शभुना ।
मुष्टिनाऽऽहत्य दशना पातिता धरणीतले ॥ १ ॥

पुरासुहृत् शभोरमेयबाणेन त्रिपुरस्य प्लुष्टत्वात् अनङ्गासुहृत्, शभोस्तृतीयनेत्राग्निना कामस्य दग्धत्वात् कालासुहृत्, दक्षमखध्वसे यमस्य जितत्वात् अन्धकासुहृत् अन्धको हि समरे शूलेन शूलिना प्रोत मखासुहृत् दक्षस्य हि मखो महेश्वरेण विध्वसित यौगिकत्वात् गजासुरद्वेषी पूषदन्तहर त्रिपुरान्तक कामध्वसी यमजित् अन्धकाऽरि दक्षाध्वरध्वसक इत्यादय ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

शेषश्चात्र

शकरे नन्दिवर्धन ।
बहुरूप सुप्रसादो मिहिराणोऽपराजित ॥
कङ्कटीको गुह्यगुरुभगनेत्रान्तक खरु ।
परिणाहो दशबाहु सुभगोऽनेकलोचन ॥ १ ॥
गोपालो वरदोऽहिपर्यङ्क पासुचन्दन ।

कालादयो वा ॥ १७ ॥ १०९ ॥ मृत्यु जयति मृत्युञ्जय "मृजि" ॥ ५ । १ । ११२ ॥ इत्यादिना सञ्ज्ञायां ख ॥ १८ ॥ पञ्च मुखानि सद्योजातवामदेवा ऽघोरतत्पुरुषेशानलक्षणानि अस्य पञ्चमुख ॥ १९ ॥ अष्टौ मूर्त्तय क्षितिजल पवनहुताशनयजमानाकाशसूर्यचन्द्रलक्षणा अस्य अष्टमूर्ति ॥ २० ॥ श्मशान वेश्माऽस्य श्मशानवेश्मा ॥ २१ ॥ गिरिरस्यास्ति गिरिश "लोमपिच्छादे शेलम्" ॥ ७ । २ । २८ ॥ इति श, गिरौ शेते गिरिं श्यति उपभोगेन तनू करोतीति वा ॥ २२ ॥ गिरेरीशो गिरीश ॥ २३ ॥ ऋषिभि शापेन पातितलि ङ्गत्वात् षण्ढ, यद्वामनपुराणे—

ततस्तमृषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने ! ।
क्रोधभाजोऽब्रुवन् सर्व लिङ्गोऽस्य पतता भुवि ॥ १ ॥ २४ ॥

कपर्दोऽस्याऽस्ति कपर्दी ॥ २५ ॥ इष्ट इच्छावशील ईश्वर "स्थेशभास" ॥ ५ । २ । ८१ ॥ इति वर ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वं लिङ्गमस्य ऊर्ध्वलिङ्ग, नकुलीशमूर्तौ ॥ २७ ॥ एका तिस्रश्च दृशो यस्य स तथा एकदृक् अर्धनारीश्वरमूर्तौ महेश्वराङ्गस्य एकरूपत्वात् त्रिदृक ललाटे नेत्रयोगात् यौगिकत्वात् एकनेत्र, विषमनेत्र ॥ २८ ॥ २९ ॥ भाले दृगस्य भालदृग् ॥ ३० ॥ अर्धनारीश्वरमूर्तौ एक पादोऽस्य एकपात् ' सुसर्व्यात्' ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पादस्य पाद्भाव । एकत्रिदृगा दीनां त्रयाणां द्वन्द्व ॥ ३१ ॥ ११० ॥ मृडति सुखयति मृड ॥ ३२ ॥ अट्टहा सोऽस्याऽस्ति अट्टहासी ॥ ३३ ॥ घना मेघा वाहनमस्य घनवाहन, यौगिकत्वात् अब्दवाहनादयोऽपि ॥ ३४ ॥ अहि शेषनागो बुध्नेऽस्य भूमूर्त्तै अहिबुध्न, पृषो दरादित्वाद् रेफागम द्वाभ्यां पृथक्पदाभ्यां प्रथमैकवचनान्ताभ्यां एक नामेत्यन्ये विभक्त्यन्तरेऽपि यथा–'अहये बुध्नाय नमो बुध्नाय नमो नमोऽस्तु गणपतये'॥३५॥ विरूपाणि विषमत्वाद् अक्षाण्यस्य विरूपाक्ष सक्थ्यक्ष्ण स्वाङ्गे ' ॥ ७ । ३ । १२६॥ इति ट ॥३६॥ विषमन्तयति विषान्तक समुद्रमथने विषभक्षणात् ॥३७॥ महाव्रत कापालिकलिङ्ग विद्यतेऽस्य महाव्रती ॥ ३८ ॥ वह्निहिरण्यशब्दाभ्यां परो रेत शब्द वह्निरेता वह्नौ रेतोऽस्येति कृत्वा, देव्या सोढुमशक्यत्वात् अग्नौ हि क्षिप्त रेत अत एव अग्निभू कुमार ॥ ३९ ॥ हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्यरेता, *अग्निमूर्तिना ह्यमुना हिरण्य प्रसूतमिति ॥ ४० ॥ शिवहेतुत्वात् शिव* शेते वसति प्रलये जगदस्मिन्निति वा शाडापो ह्रस्वश्च वा " ॥ (उणा–५०६) ॥ इति व ॥ ४१ ॥ अस्थिमय धन्वाऽस्य अस्थिधन्वा ॥ ४२ ॥ पुरुषास्थीनि मल्ते धारयतीत्येवंशील पुरुषास्थिमाली ॥ ४३ ॥ १११ ॥ व्योम द्यौ के मूर्धनि शेते ऽस्य व्योमकेश ' शीर्ष्णो द्यौ समवर्तत इति श्रुते, गङ्गां धारयितु व्योमव्या पिन केशा अस्येति वा ॥ ४४ ॥ शिविनाम राजा नारायणेन हृत स चेश्वर स्याऽत्यन्त प्रिय इति तस्याऽस्थीनि शिरसि धृतानि अत पिष्टोऽस्थ्यादिरूपेण शिविरत्र शिपिविष्ट पृषोदरादित्वात्, शिपिरिन्द्रउमवातस्तेन विष्टो व्याप्त इति

लघिमा वशित्वेशित्वं प्राकाम्यं महिमाऽणिमा ।
यत्रकामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ ११६ ॥

लघोर्भावो लघिमा महानपि लघुभूत्वा तूलपिण्ड इव आकाशे विहरति ॥ १ ॥ वशिनो भावो वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि गोघटादीनि, तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति तथा स्वस्य, तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशी भवन् तत्कार्यगणमपि, तत तानि यथाऽवस्थापयति तथाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थ ॥१॥ इष्टे ईश्वरस्य भाव ईशित्वम्, तेषां भूतभौतिकानां विजितभूतप्रकृति सन् य उत्पादो यो विनाशो यश्च यथावदवस्थापनम् तेषामीष्टे ॥ १ ॥ प्रकृष्ट कामोऽस्य प्रकामस्तद्भाव प्राकाम्यं इच्छाऽनभिघात, नास्य भूतस्वरूपमूर्त्यादि भिरिच्छाऽभिहन्यते भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके ॥ १ ॥ महतो भावो महिमा, अल्पोऽपि नागनगगगनपरिमाणो भवति ॥ १ ॥ अणोर्भावोऽणिमा, महानपि भवत्यणु ॥ १ ॥ यत्र कामस्तत्राऽवस्यतीत्येवंशीलो यत्रकामावसायी तद्भा वस्तत्त्वं सत्यसङ्कल्पता विजितगुणावस्तत्त्वो हि यद्यदर्थतया सङ्कल्पयति तत्तदस्मै प्रयोजनाय कल्पते विषमप्यमृतकार्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति ॥ १ ॥ प्रापणं प्राप्ति सर्वे भावा सन्निहिता भवन्ति तस्य तद्यथा—भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण चन्द्रमसं स्पृशति ॥१॥ इत्यैश्वर्यमष्टप्रकारं भवति ॥ ११६ ॥

गौरी काली पार्वती मातृमाता-
ऽपर्णा रुद्राण्यम्बिका त्र्यम्बकोमा ।
दुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानी-
कात्यायन्यौ दक्षजाऽऽर्या कुमारी ॥ ११७ ॥
सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
भवानी कृष्णमैनाकस्वसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ ११८ ॥
निशुम्भशुम्भमहिषमथनी भूतनायिका ।

गौरवर्णत्वाद् गौरी ॥ १ ॥ संहारमूर्तौ कृष्णवर्णत्वात् काली ॥ २ ॥ पर्वतस्याऽपत्यं पार्वती ॥ ३ ॥ मातॄणां ब्रह्माण्यादीनां माता मातृमाता ॥ ४ ॥ न विद्यते पर्णान्यस्या अपर्णा तपसि पर्णानामप्यनशनात् ॥ ५ ॥ रुद्रस्य भार्या रुद्राणी "इन्द्रवरुण" ॥ ४ । १ । ४९ ॥ इत्यादिना ङीष् आनुक्चान्त ॥ ६ ॥ अम्बेव अम्बिका जगन्मातृत्वात् ॥ ७ ॥ त्रीण्यम्बकानि नेत्राण्यस्या त्र्यम्बका ॥ ८ ॥ अवतीति उमा अवेर्हस्वश्च वा ॥ (उणा–३४२) ॥ इति मक्, उ मेति मात्रा तपसे निषिद्धेति वा ॥ ९ ॥ दुःखेन गन्तुं शक्यतेऽस्या दुर्गा "सुदुरोरधिकरणे" ॥ ३ । २ । ४८ ॥ इति डान्तो निपात्यते ॥ १० ॥ चण्डी कोपनत्वात् "नवा

कूटकृद् मन्दरमणिर्नवशक्तिमहाम्बुरु ॥ २ ॥
फोणवादी शैलधन्वा विशालाक्षोऽभ्रतसन ।
उन्मत्तवेष शबर शिताङ्गो धमवाहन ॥ ३ ॥
महाशान्तो वह्निनेत्र अर्धदेहार्धो नृवेष्टन ।
महानादो नराधारो भूरिरेकादशोत्तम ॥ ४ ॥
जोटी जोटीङ्गोऽध्वकूट समिरो धूम्रयोगिनौ ।
उलन्दो यजत कालो जटाधरदशाख्ययौ ॥ ५ ॥
सन्ध्यानाटी रेरिहाण शकुन्त कपिलाञ्जन ।
जगद्राणिरर्धकलो दिशाप्रियतमोऽतल ॥ ६ ॥
जगत्स्रष्टा कराटङ्क कटप्रूहीरहत्करा ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूट

अस्य शम्भो क शिर पिपर्ति कपद "शशपि" ॥ (उणा २३७) ॥ इति बहुवचनाद् द ॥ १ ॥ जटानां जूटो रचनाविशेषो जटाजूट ॥ २ ॥

खट्वाङ्गस्तु सुखसुण ॥ ११४ ॥

खट्वाया अङ्गमिव सरलत्वेनोपासदशत्वात् खट्वाङ्ग क्लीबेऽपि, यद्व्याडि – खट्वाङ्ग शिवपाशुल्मम् ॥ १ ॥ सुष्ठु ख सुनोति सवध्नाति सुखसुण 'भ्रूणतृण" ॥ (उणा-१८६) ॥ इत्यादिशब्दाद् णान्तो निपात्यते ॥ २ ॥ ११४ ॥

पिनाक स्यादाजगवमजकाव च तद्धनु ।

पिनष्टि अरीन् पिनाक पुक्रीवल्लिङ्ग पिपे पिन्पिण्यौ च" ॥ (उणा-३६) ॥ इत्याक ॥ १ ॥ अजगवोऽस्थिविकार तस्येद आजगव यत्कास – धनुवद्त्याजगव पिनाविकरगोचरम् ॥ २ ॥ अजका ग्रहणस्थानमस्याऽस्ति अज काव 'मण्यादिभ्य " ॥ ७ । २ । ४४ ॥ इति व अमरस्तु-"पिनाकोऽजगव धनु ' इत्याह प्राच्यास्तु-' अजगाव धनु प्रोक्तम्" इत्याहु ॥ ३ ॥

ब्राह्म्याद्या मातर सप्त

ब्रह्मण इय ब्राह्मी ब्रह्माणीति शैवप्रसिद्धम् सा आद्या आसा ब्राह्म्याद्या । मान्ति वतन्ते मातृनाम्न्य शम्भो परिकरभूता यदुक्तम्—

स्मृताद्या ब्रह्माणी सिद्धी माहेश्वरी च कौमारी ।
वैष्णव्यथ वाराही चामुण्डा मातर सप्त ॥ १ ॥

प्रमथा पार्षदा गणा ॥ ११५ ॥

प्रमथन्ति अरीन् प्रमथा ॥ १ ॥ पर्षदि साधव पार्षदा पर्षदो ण्यणौ " ॥ ७ । १ । १८ ॥ इति ण पारिषदा इत्यपि यद् व्याडि –गणास्तु प्रमथा पारिषदा कूष्माण्डकादय ॥ २ ॥ गण्यन्ते दिव्यपदप्राप्त्येति गणा ॥३॥११५॥

लघिमा वशितेशित्वं प्राकाम्यं महिमाऽणिमा ।
यत्रकामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ ११६ ॥

लघोर्भावो लघिमा, महानपि लघुर्भूत्वा इषीकतूल इव आकाशे विहरति ॥ १ ॥ वशिनो भावो वशिता, भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि गोघटादीनि, तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति तेषां त्ववश्यः, तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात् तत्कार्यवशीकारः, तेन तानि यथाऽवस्थापयति तथाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥१॥ इष्ट इत्येवंशास्त्र ईशी ईशिनो भाव ईशित्वं, तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिमन् य उत्पादो यो विनाशो यच्च यथावदवयवसंस्थानं तेषामीष्टे ॥ १ ॥ प्रकृष्टः कामोऽस्य प्रकामस्तद्भावः प्राकाम्यं इच्छाऽनभिघातः नास्य भूतस्वरूपैर्मूर्त्यादिभिरिच्छाऽभिहन्यते भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके ॥ १ ॥ महतो भावो महिमा, अल्पोऽपि नागनगनगरगगनपरिमाणो भवति ॥ १ ॥ अणोर्भावोऽणिमा, महानपि भवत्यणुः ॥ १ ॥ यत्र कामस्तत्राऽवस्यतीत्येवंशीलो यत्रकामावसायी तद्भावस्तत्त्वं सत्यसङ्कल्पता, विजितगुणार्थतत्त्वो हि यद्यदर्थतया सङ्कल्पयति, तत्तदस्मै प्रयोजनाय कल्पते, विषमप्यमृतकार्यं सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति ॥ १ ॥ प्रापणं प्राप्तिः सर्वे भावाः सन्निहिता भवन्ति तस्य तद्यथा—भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण चन्द्रमसं स्पृशति ॥१॥ इत्यैश्वर्यमष्टप्रकारं भवति ॥ ११६ ॥

गौरी काली पार्वती मातृमाता-
ऽपर्णा रुद्राण्यम्बिका त्र्यम्बकोमा ।
दुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानी-
कात्यायन्यौ दक्षजाऽऽर्या कुमारी ॥ ११७ ॥
सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
भवानी कृष्णमेनाकस्वसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ ११८ ॥
निशुम्भशुम्भमहिषमथनी भूतनायिका ।

गौरवर्णत्वाद् गौरी ॥ १ ॥ संहारमूर्तौ कृष्णवर्णत्वात् काली ॥ २ ॥ पर्वतस्याऽपत्यं पार्वती ॥ ३ ॥ मातॄणां ब्रह्माण्यादीनां माता मातृमाता ॥ ४ ॥ न विद्यन्ते पर्णान्यस्या अपर्णा, तपसि पर्णानामप्यनशनात् ॥ ५ ॥ रुद्रस्य भार्या रुद्राणी "वरुणेन्द्र' ॥ ४ । १ । ४९ ॥ इत्यादिना ङी आनुक् चान्तः ॥ ६ ॥ अम्बैव अम्बिका जगन्मातृत्वात् ॥ ७ ॥ त्रीण्यम्बकानि नेत्राण्यस्याः त्र्यम्बका ॥ ८ ॥ अवतीति उमा "अवेर्ह्रस्वश्च वा" ॥ (उणा-३४२) ॥ इति मक् उ मेति माता तपसे निषिद्धेति वा ॥ ९ ॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्या दुर्गा 'सुगदुर्गमाधारे' ॥ ५ । १ । १३२ ॥ इति डान्तो निपात्यते ॥ १० ॥ चण्डी कोपनत्वात् 'नवा

कृत्स्नकृद् मन्दरमणिनवशक्तिमहाम्बुक ॥ २ ॥
कोणवादी दीर्घध्वा विशालाक्षोऽमतस्खन ।
उन्मत्तवेष शवर शिताङ्गो धमवाहन ॥ ३ ॥
महाशान्तो वह्निनेत्र र्धदेहार्धो नृवेष्टन ।
महानादो नराधारो भूरिरेकादशोत्तम ॥ ४ ॥
जोटी जोटीङ्गोऽधकूट समिरो धूम्रयोगिनी ।
उलन्दो यजत कालो जटाधरदशाव्ययौ ॥ ५ ॥
सध्यानाटी रेरिहाण शकुश्च कपिलाञ्जन ।
जगद्योनिरधक्लो दिशाप्रियतमोऽतल ॥ ६ ॥
जगत्स्रष्टा क्टाटङ्क क्टप्रहीरहल्करा ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूट

अस्य शभो , क शिर पिपर्त्ति कपर्द ' शाशपि " ॥ (उणा २३७) ॥ इति बहुवचनाद् द ॥ १ ॥ जटाना जूगे रचनाविशेषो जटाजूट ॥ २ ॥

खट्वाङ्गस्तु सुखसुण ॥ ११४ ॥

खट्वाया अङ्गमिव सरलत्वेनैपासदशत्वात् खट्वाङ्ग , क्लीबेऽपि, यद्व्याडि — खट्वाङ्ग शिवपाशुलम् ॥ १ ॥ सुष्ठु ख सुनोति सबध्नाति सुखसुण " भ्रूणतृण ' ॥ (उणा–१८६) ॥ इत्यादिशब्दाद् णान्तो निपात्यते ॥ २ ॥ ११४ ॥

पिनाक स्यादाजगवमजकाव च तद्धनु ।

पिनष्टि अरीन् पिनाक पुल्लीनलिङ्ग " पिपे पिनाफिन्यौ च " ॥ (उणा–३६) ॥ इत्याक ॥ १ ॥ अजगवोऽस्थिविकार तस्येद आजगव, यत्काव्य — धनुर्वेदे त्वाजगव पिनाकिकरगोचरम् ॥ २ ॥ अजका ग्रहणस्थानमस्याऽस्ति अज काव ' मण्यादिभ्य " ॥ ७ । २ । ४४ ॥ इति व , अमरस्तु– 'पिनाकोऽजगव धनु ' इत्याह प्राच्यास्तु–"अजगाव धनु प्रोक्तम् " इत्याहु ॥ ३ ॥

ब्राह्म्याद्या मातर सप्त

ब्रह्मण इय ब्राह्मी ब्रह्माणीति शैवप्रसिद्धम् , सा आद्या आसा ब्राह्म्याद्या । मान्ति वतन्ते मातृनाम्न्य शम्भो परिकरभूता यदुक्तम्—

स्मृताद्या ब्रह्माणी सिद्धी माहेश्वरी च कौमारी ।
वैष्णव्यथ वाराही चामुण्डा मातर सप्त ॥ १ ॥

प्रमथा पार्षदा गणा ॥ ११५ ॥

प्रमथन्ति अरीन् प्रमथा ॥ १ ॥ पर्षदि साधव पार्षदा ' पर्षदो ण्यणौ " ॥ ७ । १ । १८ ॥ इति ण , पारिषदा इत्यपि यद् व्याडि –गणास्तु प्रमथा पारिषदा कूष्माण्डकादय ॥ २ ॥ गण्यन्ते दिव्यपदप्राप्त्येति गणा ॥३॥११५॥

लघिमा वशितेशित्वं प्राकाम्यं महिमाऽणिमा ।
यत्रकामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ ११६ ॥

लघोर्भावो लघिमा, महानपि लघुर्भूत्वा इषीकतूल इव आकाशे विहरति ॥ १ ॥ वशिनो भावो वशिता, भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि गोघटादीनि, तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति तेषां त्ववश्य, तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात् तत्कार्यवशीकार, तेन तानि यथाऽवस्थापयति तथाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थ ॥१॥ ईष्ट इत्येवंशील ईशी ईशिनो भाव ईशित्व, तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृति सन् य उत्पादो यो विनाशो यच्च यथावदवयवसंस्थान तेषामीष्टे ॥ १ ॥ प्रकृष्ट कामोऽस्य प्रकामस्तद्भाव प्राकाम्यं इच्छाऽनभिघात, नास्य भूतस्वरूपैर्मूर्त्यादिभिरिच्छाऽभिहन्यते, भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके ॥ १ ॥ महतो भावो महिमा अल्पोऽपि नागनगनगरगगनपरिमाणो भवति ॥ १ ॥ अणोर्भावोऽणिमा, महानपि भवत्यणु ॥ १ ॥ यत्र कामस्तत्राऽवस्यतीत्येवंशीलो यत्रकामावसायी तद्भा वस्तत्त्व सत्यसङ्कल्पता, विजितगुणार्थतत्त्वो हि यद्यदर्थतया सङ्कल्पयति, तत्तदस्मै प्रयोजनाय कल्पते विषमप्यमृतकार्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति ॥ १ ॥ प्रापण प्राप्ति सर्व भावा संनिहिता भवन्ति तस्य, तद्यथा—भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण चन्द्रमसं स्पृशति ॥१॥ इत्यैश्वर्यमष्टप्रकार भवति ॥ ११६ ॥

गौरी काली पार्वती मातृमाता-
ऽपर्णा रुद्राण्यम्बिका त्र्यम्बकोमा ।
दुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानी-
कात्यायन्यौ दक्षजाऽऽर्या कुमारी ॥ ११७ ॥

सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
भवानी कृष्णमेनाकस्वसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ ११८ ॥

निशुम्भशुम्भमहिषमथनी भूतनायिका ।

गौरवर्णत्वाद् गौरी ॥ १ ॥ संहारमूर्तौ कृष्णवर्णत्वात् काली ॥ २ ॥ पर्वतस्याऽपत्यं पार्वती ॥ ३ ॥ मातृणां ब्रह्माण्यादीनां माता मातृमाता ॥ ४ ॥ न विद्यन्ते पर्णान्यस्या अपर्णा तपसि पर्णानामप्यनशनात् ॥ ५ ॥ रुद्रस्य भार्या रुद्राणी 'इन्द्रवरुण' ॥ ४ । १ । ४९ ॥ इत्यादिना ङीष् आनुक् चान्त ॥ ६ ॥ अम्बैव अम्बिका, जगन्मातृत्वात् ॥ ७ ॥ त्रीण्यम्बकानि नेत्राण्यस्या त्र्यम्बका ॥ ८ ॥ अवतीति उमा 'अवेर्हस्वश्च वा' ॥ (उणा–३४२)॥ इति मन्, उ मेति मात्रा तपसे निषिद्धेति वा ॥ ९ ॥ दु खेन गन्तु शक्यतेऽस्या दुर्गा 'सुगदुर्गमाधारे' ॥ ५ । १ । १३२ ॥ इति डान्तो निपात्यते ॥ १० ॥ चण्डी, कोपनत्वात् 'नवा

शोणादे " ॥ २ । ४ । ३१ ॥ इति ङी ॥ ११ ॥ सिंहो यानमस्या सिंहयाना यौगिकत्वात् सिंहवाहनाऽपि ॥ १२ ॥ मृडस्य भार्या मृडानी ॥ १३ ॥ कतस्या ऽपत्य वृद्ध कात्यायनी, गर्गादित्वाद् यञि "लोहितादिशकलान्तात्" ॥ २ । ४ । ६८ ॥ इति ङी , डायन् चाऽन्त ॥ १४ ॥ दक्षान्जाता दक्षजा यौगिकत्वाद् दाक्षायणी ॥ १५ ॥ अयत इत्यार्या ॥ १६ ॥ कुमारी अवस्थाभेदात् ॥ १७ ॥ ११७ ॥ सतीति पूर्वजन्मनि दक्षपुत्रीत्वे नाम, दक्षजेतिवत् यद् वामनपुराणे—

ब्रह्मस्त्वया समाख्याता मृता दक्षात्मजा सती ।
सा जाता हिमवत्पुत्रीत्येव मे वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

सत्यशीलत्वात् सती ॥१८॥ शिवा, श्वत श्रेयस्करीत्वात् पुंयोगे तु शिवस्य स्त्री शिवी ॥१९॥ महादेवस्य भार्या महादेवी ॥२०॥ शर्वस्य भार्या शर्वाणी ॥२१॥ सर्वाणि मङ्गलान्यस्या सर्वमङ्गला ॥ २२ ॥ भवस्य भार्या भवानी ॥ २३ ॥ कृष्णमेना क्योः स्वसा कृष्णस्वसा, नन्दपुत्रीत्वात् मैनाकस्वसा हिमाद्रिपुत्रीत्वात् ॥२४॥२५॥ मेनाऽद्रिभ्या जाता मेनाद्रिजा मेनाजा अद्रिजा ॥ २६ ॥ २७ ॥ इष्ट इत्येवशाला ईश्वरा 'स्थेश' ॥ ५ । २ । ८१ ॥ इति वर ईश्वरीति तु "अश्नोतेराचादे" ॥ (उणा–४४२) ॥ इति वरटि ङया सिद्धम् ईश्वरस्य भार्येति वा ॥ २८ ॥ ११८ ॥ निशुम्भ शुम्भ महिष मथति निशुम्भमथना शुम्भमथना, महिषमथना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ भूताना नायिका भूतनायिका ॥ ३२ ॥

शेषश्चात्र—

गौतमी कौशिकी कृष्णा तामसी बाभ्रवी जया ।
कालरात्रिमहामाया भ्रामरी यादवा वरा ।
बर्हिध्वजा शूलधरा परमब्रह्मचारिणी ॥ १ ॥
अमोघा विन्ध्यनिलया षष्ठी कान्तारवासिनी ।
जाङ्गुला बदरीवासा वरदा कृष्णपिङ्गला ॥ २ ॥
दृषद्वतीन्द्रभगिनी प्रगल्भा रेवती तथा ।
महाविद्या सिनीवाली रक्तदन्त्येकपाटला ॥ ३ ॥
एकपर्णा बहुभुजा नन्दपुत्री महाजया ।
भद्रकाली महाकाली योगिनी गणनायिका ॥ ४ ॥
हासा भीमा प्रकूष्माण्डी गदिनी वारुणा हिमा ।
अनन्ता विजया क्षेमा मानस्तोका कुहावती ॥ ५ ॥
चारणा च पितृगणा स्कन्दमाता धनाञ्जनी ।
गान्धर्वी कर्बुरा गार्गी सावित्री ब्रह्मचारिणी ॥ ६ ॥
कोटिश्रीमन्दरावासा वशी मल्ययासिनी ।
कात्यायनी विशालाक्षी किराती गौरुगद्भवा ॥ ७ ॥

एकानंशी नारायणी शिवा शाकम्भरीश्वरी ।
प्रमाणकोटी कुण्डा च नीलवस्त्रोग्रचारिणी ॥ ८ ॥
अष्टादशभुजा पौत्री शिवदूती यमस्वसा ।
सुनन्दा विरूपा लम्बा जयन्ती नकुला कुला ॥ ९ ॥
विरुद्धा नन्दिनी नन्दा नन्दयन्ती निरञ्जना ।
कालञ्जरा शतमुखी विकराला करालिका ॥ १० ॥
विरजा पुरला जारी बहुपुत्रा कुलेश्वरी ।
कैटभी कालदमनी ददुरा कुलदेवता ॥ ११ ॥
रौद्रा कुन्द्रा महारात्री कालङ्गमा महानिशा ।
बलदेवस्वसा पुत्री हीरी क्षेमङ्करा प्रभा ॥ १२ ॥
माया हैमवती चापि गौरी शिखरवासिनी ॥

तस्या सिंहो मनस्ताल

तस्या गौर्याः, सिंहो वाहनं, मनस्ताडयति कम्पयति मनस्तालः ॥ १ ॥

सख्यौ तु विजया जया ॥ ११९ ॥

गौर्याः सख्यौ विजयते विजया ॥ १ ॥ जयति जया ॥ १ ॥ ११९ ॥

चामुण्डा चर्चिका चर्ममुण्डा मार्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥ १२० ॥

चमत्यत्ति प्रलये जगत् चामुण्डा 'पिचण्डैरण्ड' ॥ (उणा–१७६) ॥ इत्यादिशब्दात् साधु चण्डमुण्डदैत्ययोर्मारणाद् वा यदाह—

यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता ।
चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवि भविष्यसि ॥ १ ॥ १ ॥

चर्च्यते पूज्यते चर्चा चर्चैव चर्चिका ॥ २ ॥ चर्म मुण्डेऽस्याः चर्ममुण्डा ॥ ३ ॥ मार्जारस्य कर्णिकाऽस्याः, मार्जारवत् कर्णावस्या इति वा मार्जारकर्णिका ॥ ४ ॥ कर्णान् मोटयति दैत्यानां कर्णमोटी ॥ ५ ॥ महान् गन्धोऽस्याः महागन्धा दैत्यासृग्विलिप्तत्वात् ॥ ६ ॥ भैरवस्य भार्या भैरवी ॥ ७ ॥ कपालमस्त्यस्याः कपालिनी ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र—

चामुण्डायां महाचण्डी चण्डमुण्डाऽपि ॥ १२० ॥

हेरम्बो गणविघ्नेश पर्शुपाणिर्विनायक ।
द्वैमातुरो गजास्यैकदन्तौ लम्बोदराखुगौ ॥ १२१ ॥

प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते हेरम्ब पृषोदरादित्वात् देश्योऽपि बहुश संस्कृते

शोणादे " ॥ २ । ४ । ३१ ॥ इति ङी ॥ ११ ॥ सिंहो यानमस्या सिंहयाना, यौगिकत्वात् सिंहवाहनाऽपि ॥ १२ ॥ मृडस्य भार्या मृडानी ॥ १३ ॥ कतस्या ऽपत्यं वृद्धं कात्यायनी, गर्गादित्वाद् यनि "लोहितादिशकलान्तात्" ॥ २ । ४ । ६८ ॥ इति ङी, डायन् चाऽन्त ॥ १४ ॥ दक्षाज्जाता दक्षजा, यौगिकत्वाद् दाक्षायणी ॥ १५ ॥ अयत इत्यार्या ॥ १६ ॥ कुमारी, अवस्थाभेदात् ॥ १७ ॥ ११७ ॥ सतीति पूर्वजन्मनि दक्षपुत्रीत्वे नाम, दक्षचेतिवत् यद् वामनपुराणे—

ब्रह्मंस्त्वया समाख्याता मृता दक्षात्मजा सती ।
सा जाता हिमवत्पुत्रीत्येव मे वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

सत्यशीलत्वात् सती ॥१८॥ शिवा, स्वतः श्रेयस्करीत्वात् पुयोगे तु शिवस्य स्त्री शिवी ॥१९॥ महादेवस्य भार्या महादेवी ॥२०॥ शर्वस्य भार्या शर्वाणी ॥२१॥ सर्वाणि मङ्गलान्यस्या सर्वमङ्गला ॥ २२ ॥ भवस्य भार्या भवानी ॥ २३ ॥ कृष्णमेना कयो स्वसा कृष्णस्वसा, नन्दपुत्रीत्वात् मैनाकस्वसा हिमाद्रिपुत्रीत्वात् ॥२४॥२५॥ मेनाऽद्रिभ्यां जाता मेनाद्रिजा मेनाजा अद्रिजा ॥ २६ ॥ २७ ॥ इष्टे इत्येवंशीला ईश्वरा "स्थेश' ॥ ५ । २ । ८१ ॥ इति वर ईश्वरीति तु "अश्नोतेराशादे' ॥ (उणा–४४२) ॥ इति वरटि ङ्या सिद्धम् ईश्वरस्य भार्येति वा ॥ २८ ॥ ११८ ॥ निशुम्भं शुम्भं महिषं मथति निशुम्भमथना, शुम्भमथना महिषमथना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ भूतानां नायिका भूतनायिका ॥ ३२ ॥

शेषश्चात्र—

गौतमा कौशिकी कृष्णा तामसी बाभ्रवी जया ।
कालरात्रिर्महामाया भ्रामरी यादवी वरा ।
बर्हिध्वजा शूलधरा परमब्रह्मचारिणी ॥ १ ॥
अमोघा विन्ध्यनिलया षष्ठी कान्तारवासिनी ।
जाङ्गुली बदरीवासा वरदा कृष्णपिङ्गला ॥ २ ॥
दृषद्वतीन्द्रभगिनी प्रगल्भा रेवती तथा ।
महाविद्या सिनीवाली रक्तदन्त्यैकपाटला ॥ ३ ॥
एकपर्णा बहुभुजा नन्दपुत्री महाजया ।
भद्रकाली महाकाली योगिनी गणनायिका ॥ ४ ॥
हासा भीमा प्रकूष्माण्डा गदिनी वारुणी हिमा ।
अनन्ता विजया क्षेमा मानस्तोका कुहावती ॥ ५ ॥
चारणा च पितृगणा स्कन्दमाता धनाञ्जनी ।
गान्धर्वी क्रतुरा गार्गी सावित्री ब्रह्मचारिणी ॥ ६ ॥
कोटिश्रीर्मन्दरावासा केशी मलयवासिनी ।
कात्यायनी विशालाक्षी किराती गाधुराद्रजा ॥ ७ ॥

तारकस्य च दानवस्य, अरि क्रौञ्चारि अन्धकासुरे हि महेश्वरात् क्रौञ्चमध्ये प्रनष्टेन क्रौञ्चो दारित इति प्रसिद्धि तारकारि, यौगिकत्वात् क्रौञ्चदारण, तारकान्तक इत्यादय ॥ १८ ॥ १९ ॥ शराग्निभ्या भवति शराग्निभू, शरभू, अग्निभू, यौगिकत्वात् शरजन्मा, अग्निजन्मेत्यादय ॥ २० ॥ २१ ॥

शेषश्चात्र—

स्कन्दे तु करवीरक ।
सिद्धसेनो वैजयन्तो बालचर्या दिगम्बर ॥ १२३ ॥

भृङ्गी भृङ्गिरिटिर्भृङ्गिरीटिर्नाड्यस्थिविग्रह ।

भृङ्गा पिङ्गा क्रीडापानत्वात् सत्यस्य भृङ्गी ॥ १ ॥ भ्रमन् गिरावटति भृङ्गिरिटि पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ एव भृङ्गिरीटि ॥ ३ ॥ नाडीशेषोऽस्थिशेषश्च विग्रहोऽस्येति नाड्यस्थिविग्रह नाडीविग्रह अस्थिविग्रह, अन्धकासुरो हि रुद्रेण वर्षसहस्राणि शूलप्रोतो धृतो नाड्यस्थिशेषशरीरश्च दासत्व प्रपन्नो मुक्तो भृङ्गि गणोऽभूत् इति प्रसिद्धि ॥ ४ ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र— भृङ्गी तु चर्मी ॥

कूष्माण्डके केलिकिल

कुष्णाति कूष्माण्ड " पिचण्डैरण्ड' – ॥ (उणा–१७६) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते स्वार्थे के कूष्माण्डकस्तत्र ॥ १ ॥ किलति क्रीडति केलिकिल ' बहुल गुणवृद्धी चादे ' ॥ (उणा– १९) ॥ इत्य किद् द्वित्वादि च ॥ २ ॥

नन्दीशे तण्डुनन्दिनौ ॥ १२४ ॥

नन्दतीति नन्दी पदिपठि ॥ (उणा– ६०७) ॥ इति इ, नन्दिश्चा सावीशश्च नन्दीशस्तत्र ॥ १ ॥ तनोति नृत्त तण्डु तनिमनिकणिभ्यो डु ' ॥ (उणा–७६५) ॥ इति डु ॥ २ ॥ अवश्य नन्दतीति नन्दी ॥ ३ ॥ गणा अन्येऽप्यत्र, यद् व्याडि —

महाकाल पुनर्बाणो लम्बनाहुर्प्रमाणक ।
वीरभद्रस्तु धीराजो हेरकस्तु कृतालक ॥ १ ॥
अथ चण्डो महाचण्ड कुशाण्डी कङ्कणप्रिय ।
मज्जनोन्मज्जनौ छागच्छागमेषौ महाघस ॥ २ ॥
महाकपाल आलान सन्तापनविलापनौ ।
महाकपोल ऐलोज शङ्कुकर्ण खरस्तप ॥ ३ ॥
उल्कामाली महाजम्भ श्वेतपाद खराण्डक ।
गोपालो ग्रामणीग्रामाख्यावाह्वयौ ॥ ४ ॥

प्रयुक्तत्वाद् निषद्ध ॥ १ ॥ गणानां विघ्नानां चेशो गणेश , विघ्नेश , यौगिकत्वात् प्रमथाधिप , विघ्नराज इत्यादय ॥ २ ॥ ३ ॥ पशु पाशावस्य पशुपाणि यागि कत्वात् परशुधर इत्यादय ॥ ४ ॥ विगतो नायको नियन्ताऽस्य विनायक , यद् वामनपुराणे–

नायकेन मया देवि ! विनोत्पन्नोऽपि पुत्रक ।
यस्माज्जातस्ततो नाम्ना भविष्यति विनायक ॥ १ ॥

अन्येषा विनेता वा ॥ ५ ॥ द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुर ' सङ्ख्यासभद्राद् मातुर्मातुर् च " ॥ ६ । १ । ६६ ॥ इत्यण् ॥ ६ ॥ गजस्येवाऽऽस्यमस्य गजास्य ॥ ७ ॥ गुहोत्पाटितदन्तत्वात् एको दक्षिणो दन्तोऽस्य एकदन्त ॥ ८ ॥ लम्बमु दरमस्य लम्बोदर ॥ ९ ॥ आखुना गच्छति आखुग , यौगिकत्वाद् मूषिकरथो ऽपि ॥ १० ॥

शेषश्चात्र–– अथाखुगे ।
पृश्निगर्भ पृश्निशृङ्गो द्विशरीरस्त्रिधातुक ।
हस्तिमल्लो विषाणान्त ॥ १२१ ॥

स्कन्द स्वामी महासेन सेनानी शिखिवाहन ।
षाण्मातुरो ब्रह्मचारी गङ्गोमाकृत्तिकासुत ॥ १२२ ॥
द्वादशाक्षो महातेजा कुमार षण्मुखो गुह ।
विशाख शक्तिभृत् क्रौञ्चतारकारि शराग्निभू ॥ १२३ ॥

स्कन्दत्यरीन् स्कन्द स्कन्न शुष्क रेतोऽस्य वा ॥ १ ॥ स्वमस्याऽस्तीति स्वामी स्वाद् मिन्नीशे ॥ ७ । २ । ४९ ॥ इति मिन् दीर्घश्च ॥ २ ॥ महती सेनाऽस्य महासेन ॥ ३ ॥ सेना नयति सेनानी ॥ ४ ॥ शिखी वाहनमस्य शिखिवाहन योगिकत्वाद् मयूररथ इत्यादय ॥ ५ ॥ षण्णा मातृणामपत्य षाण्मातुर ॥ ६ ॥ ब्रह्म चरतीत्येवशालो ब्रह्मचारी ॥ ७ ॥ गङ्गाया उमाया , कृत्तिकाना च सुत गङ्गासुत उमासुत कृत्तिकासुत यौगिकत्वाद् गाङ्गेय , पाव तीनन्दन बाहुलेय इत्यादय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ १२२ ॥ द्वादशाऽक्षीणि अस्य द्वादशाक्ष षण्मुखत्वात् ॥ ११ ॥ महत् तेजोऽस्य महातेजा ॥ १२ ॥ कामयते ब्रह्म कुमार कमेरत उच ॥ (उणा–४०९) ॥ इत्यार कुत्सितो ब्रह्मचारित्वाद् मार स्मरोऽस्येति वा ॥ १३ ॥ षड् मुखान्यस्य षण्मुख अग्नि पत्नीना षण्णा स्तनपानत्वात् ॥ १४ ॥ गूहति सेना गुह ॥ १ ॥ विशाखासु जातो विशाख ' भतुसन्ध्यादेरण् ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ इत्यण् तस्य " बहुलानुराधा– ' ॥ ६ । ३ । १०७ ॥ इति लुप् ॥ १६ ॥ शक्तिमायुध बिभर्ति शक्तिभृत् , यौगिकत्वात् शक्तिपाणिरित्यादय ॥ १७ ॥ क्रौञ्चस्य गिरे

तारकस्य च दानवस्य, अरि क्रौञ्चारि अन्धकासुरे हि महेश्वरात् क्रौञ्चमध्ये प्रनष्टेऽनेन क्रौञ्चो दारित इति प्रसिद्धि तारकारि, यौगिकत्वात् क्रौञ्चदारण, तारकान्तक इत्यादय ॥ १८ ॥ १९ ॥ शराग्निभ्या भवति शराग्निभू शरभू, अग्निभू, यौगिकत्वात् शरजन्मा, अग्निजमेत्यादय ॥ २० ॥ २१ ॥

शेपश्चात्र—

स्कन्दे तु क्षवीरक ।

सिद्धसेनो वैजयन्तो बाल्चर्या दिगम्बर ॥ १२३ ॥

भृङ्गी भृङ्गिरिटिर्भृङ्गिरीटिर्नाड्यस्थिविग्रह ।

भङ्गा पिङ्गा क्रीडापात्रत्वात् मन्त्यस्य भृङ्गी ॥ १ ॥ भ्रमन् गिरावटति भृङ्गिरिटि, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ एव भृङ्गिरीटि ॥ ३ ॥ नाड्यशेषोऽस्थिशेषश्च विग्रहोऽस्येति नाड्यस्थिविग्रह नाडीविग्रह अस्थिविग्रह, अन्धकासुरो हि रुद्रेण वर्षसहस्राणि शूलप्रोतो धृतो नाड्यस्थिशेषशरीरश्च दासत्व प्रपन्नो मुक्तो भृङ्गि गणोऽभूत् इति प्रसिद्धि ॥ ४ ॥ ५ ॥

शेपश्चात्र— भृङ्गा तु चर्मी ॥

कूष्माण्डके केलिकिल

कुष्णाति कूष्माण्ड " पिचण्डैरण्ड' – ॥ (उणा–१७६) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते स्वार्थे के कूष्माण्डकस्तत्र ॥ १ ॥ किलति क्रीडति केलिकिल " बहुल गुणवृद्धी चादे ॥ (उणा– १९) ॥ इत्य किद् द्वित्वादि च ॥ २ ॥

नन्दीशे तण्डुनन्दिनौ ॥ १२४ ॥

नन्दतीति नन्दी पदिपठि ॥ (उणा– ६०७) ॥ इति इ नन्दिश्चासावीशश्च नन्दीशस्तत्र ॥ १ ॥ तनोति नृत्त तण्डु तनिमनिकणिभ्यो डु ' ॥ (उणा–७६५) ॥ इति डु ॥ २ ॥ अवश्य नन्दतीति नन्दी ॥ ३ ॥ गणा अन्येऽप्यत्र, यद् व्याडि —

महाकाल पुनर्बाणो लम्बबाहुर्ग्रपाणक ।
वीरभद्रस्तु धीराजो हेरुकस्तु कृतालक ॥ १ ॥
अथ चण्डो महाचण्ड कुशाण्डा कङ्कणप्रिय ।
मज्जनोन्मज्जनौ छाग छागमेषौ महाघम ॥ २ ॥
महाकपाल आलान सन्तापनविलापनौ ।
महाकपोल ऐलोज शङ्कुकर्ण खरस्तप ॥ ३ ॥
उल्कामाली महाजम्भ श्वेतपाद खराण्टक ।
गोपालो ग्रामणीमालुघण्टारणरन्धमौ ॥ ४ ॥

प्रयुक्तत्वाद् नियद्ध ॥ १ ॥ गणानां विघ्नानां चेशो गणेश, विघ्नेश, यौगिकत्वात् प्रमथाधिप, विघ्नराज इत्यादय ॥ २ ॥ ३ ॥ पशु पाणावस्य पशुपाणि, यौगिकत्वात् परशुधर इत्यादय ॥ ४ ॥ विगतो नायको नियन्ताऽस्य विनायक, यद् वामनपुराणे-

नायकेन मया देवि! विनोद्भूतोऽपि पुत्रक ।
यस्माज्जातस्ततो नाम्ना भविष्यति विनायक ॥ १ ॥

अन्येषा विनेता वा ॥ ५ ॥ द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुर 'सख्यासभद्राद् मातुर्मातुर् च" ॥ ६ । १ । ६६ ॥ इत्यण् ॥ ६ ॥ गजस्येवाऽऽस्यमस्य गजास्य ॥ ७ ॥ गुहोत्पाटितदन्तत्वान् एको दक्षिणो दन्तोऽस्य एकदन्त ॥ ८ ॥ लम्बमुदरमस्य लम्बोदर ॥ ९ ॥ आखुना गच्छति आखुग, यौगिकत्वाद् मूषिकरथोऽपि ॥ १० ॥

शेषश्चात्र-- अथाखुगे ।

पृश्निगर्भ पृश्निश्रृङ्गो द्विशरीरस्त्रिधातुक ।
हस्तिमल्लो विषाणान्त ॥ १२१ ॥

स्कन्द स्वामी महासेन सेनानी शिखिवाहन ।
षाण्मातुरो ब्रह्मचारी गङ्गोमाकृत्तिकासुत ॥ १२२ ॥
द्वादशाक्षो महातेजा कुमार षण्मुखो गुह ।
विशाख शक्तिभृत् क्रौञ्चतारकारि शराग्निभू ॥ १२३ ॥

स्कन्दत्यरान् स्कन्द स्कन्न शुष्क रेतोऽस्य वा ॥ १ ॥ स्वमस्याऽस्तीति स्वामी 'स्वाद् मिन्नीशे' ॥ ७ । २ । ४९ ॥ इति मिन् दीर्घश्च ॥ २ ॥ महती सेनाऽस्य महासेन ॥ ३ ॥ सेना नयति सेनानी ॥ ४ ॥ शिखी वाहनमस्य शिखिवाहन यौगिकत्वाद् मयूररथ इत्यादय ॥ ५ ॥ षण्णा मातॄणामपत्य षाण्मातुर ॥ ६ ॥ ब्रह्म चरतीत्येवशीलो ब्रह्मचारी ॥ ७ ॥ गङ्गाया उमाया कृत्तिकाना च सुत गङ्गासुत उमासुत कृत्तिकासुत यौगिकत्वाद् गाङ्गेय पार्वतीनन्दन बाहुलेय इत्यादय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ १२२ ॥ द्वादशाक्षाणि अस्य द्वादशाक्ष षण्मुखत्वात् ॥ ११ ॥ महत् तेजोऽस्य महातेजा ॥ १२ ॥ कामयते ब्रह्म कुमार कमेरत उच ॥ (उणा-४०९) ॥ इत्यार कुत्सितो ब्रह्मचारित्वाद् मार स्मरोऽस्येति वा ॥ १३ ॥ षड् मुखान्यस्य षण्मुख अग्निपत्नीना षण्णा स्तनपानत्वात् ॥ १४ ॥ गूहति सेनां गुह ॥ १ ॥ विशाखासु जातो विशाख श्रुतसन्ध्यादेरण् ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ इत्यण् तस्य 'बहुलानुराधा-' ॥ ६ । ३ । १०७ ॥ इति उप् ॥ १६ ॥ शक्तिमायुध बिभर्ति शक्तिभृत्, यौगिकत्वात् शक्तिपाणिरित्यादय ॥ १७ ॥ क्रौञ्चस्य गिरे

१२१॥ दधाति धारयति भूतानिति धाता ॥१७॥ विदधाति विधाता ॥१८॥ विधति सृजति विधि , नाम्युपान्त्यत्वात् कि ॥ १९ ॥ विधति वेधा ' अस " ॥ (उणा ९५५) ॥ इत्यम् ॥२०॥ ध्रुवत्वाद् ध्रुव ॥ २१ ॥ पुराणानि गायति पुराणग ॥ २२ ॥ हंसेन गच्छति हंसग , यौगिकत्वात् श्वेतपत्ररथ ॥ २३ ॥ विश्वाय रेतोऽस्य विश्वरेता ॥२४॥ प्रजाना पति प्रजापति , प्रजाया दुहितु पतिरिति वा " प्रजापति स्वा दुहितरमकामयत " इति श्रुते ॥ २५ ॥ बृहन्ति वर्धन्ते चराचराणि भूतान्यत्र ब्रह्मा पुक्लीवलिङ्ग " बृहेर्नोऽच " ॥ (उणा- ९१३)॥ इति मन् ॥ २६ ॥ चत्वारि मुखान्यस्य चतुर्मुख ॥ २७ ॥ भवान्त करोति भवान्तकृत् ॥ २८ ॥ जगता कर्ता जगत्कर्ता यौगिकत्वाद् विश्वसृड् इत्यादय ॥२९॥ सरोरुहमासनमस्य सरोरुहासन ॥३०॥१२६॥ श सुख तत्र भवति शभु ॥ ३१ ॥ शत धृतानामस्य शतधृति ॥ ३२ ॥ सृजति स्रष्टा ॥ ३३ ॥ सुराणा ज्येष्ठ सुरज्येष्ठ ॥ ३४ ॥ विरिञ्चे विरिञ्चन " विदनगगन " ॥ (उणा- ७)॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ३५ ॥ हिरण्य गर्भोऽस्य हिरण्यगर्भ , हिरण्यस्य गर्भो वा हिरण्यवर्णब्रह्माण्डप्रभवत्वात् यत् पुराणम्--

हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ।
तत्र जज्ञे स्वय ब्रह्मा स्वयभूर्लोकविश्रुत ॥ १ ॥ ३६ ॥

भूरादीन् सप्त लोकानीष्टे लोकेश ॥ ३७ ॥ नाभे , पद्मात् , आत्मन च भवति नाभिभू , पद्मभू आत्मभू , यौगिकत्वात् नाभिज मा कमलज मा आत्मयो निरित्यादय ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

शेषश्चात्र-- ब्रह्मा तु क्षेत्रज्ञ पुरुष सनत् ॥ १२७ ॥

विष्णुर्जिष्णुर्जनार्दनौ हरिहृषीकेशाच्युता केशवो
दाशार्ह पुरुषोत्तमोऽब्धिशयनोपेन्द्रावजेन्द्रानुजौ ।
विष्वक्सेननरायणौ जलशयो नारायण श्रीपति-
र्दैत्यारिश्च पुराणयज्ञपुरुषस्तार्क्ष्यध्वजोऽधोक्षज ॥ १२८ ॥
गोविन्दपद्मनिन्दुमुकुन्दकृष्णा
वैकुण्ठपद्मेशयपद्मनाभा ।
वृषाकपिर्माधववासुदेवौ
विश्वम्भर श्रीधरविश्वरूपौ ॥ १२९ ॥
दामोदर शौरिसनातनौ विधु
पीताम्बरो मार्जजिनौ कुमोदक ।
त्रिविक्रमो जह्नुचतुर्भुजो पुन-

कपाली जृम्भको लिम्प स्थूणेऽरणानिकर्णकौ ।
लम्बकर्णो महाशीर्षो हस्तिकर्ण प्रमर्दन ॥ ५ ॥
ज्वालाजिह्वो धमधम सन्तत क्षेमक पुल ।
भीषको ग्राहक सिद्धो धीरुण्डो मकरानन ॥ ६ ॥
पिशिताशी महाकुण्डो नखारिरहिलोचन ।
कूणकुञ्चो महाबाहु कोटकोटि शिवङ्कर ॥ ७ ॥
वेतालो लोमवेताल्स्तामस सुमहाकपि ।
उत्तुङ्गो गृध्रजम्बूक कण्डानकस्लानका ।
चर्मग्रावो जलोन्मादो ज्वालावक्त्रो विहुण्डन ।
हृदयो वर्तुल पाण्डुभुण्डिरित्याद्योऽपरे ॥ ९ ॥ १२४ ॥

द्रुहिणो विरञ्चिर्द्रुघणो विरिञ्च
परमेष्ठ्यजोऽष्टश्रवण स्वयभू ।
कमन कवि सात्त्विकवेदगर्भा
स्थविर शतानन्दपितामहौ क ॥ १२५ ॥
धाता विधाता विधिवेधसौ ध्रुव
पुराणगो हंसगविश्वरेतसौ ।
प्रजापतिर्ब्रह्म चतुर्मुखो भवा
न्तकृत् जगत्कर्तृसरोरुहासनौ ॥ १२६ ॥
शभु शतधृति स्रष्टा सुरज्येष्ठो विरिञ्चन ।
हिरण्यगर्भो लोकेशो नाभिपद्मात्मभूरपि ॥ १२७ ॥

द्रुह्यत्यसुरेभ्यो द्रुहिण ऋद्रुहे कित् ॥ (उणा–१९) ॥ इताण ॥ १ ॥ विरिञ्चे सूते विरिञ्चि 'वौ रिचे स्वरान्नोऽन्तश्च ॥ (उणा–६१७) ॥ इति इ ॥ २ ॥ द्रुह्यतेऽनेन द्रुघण कुठार द्रुघण इव द्रुघण ससारच्छेदकत्वात् ॥ ३ ॥ विरिञ्चे सूते विभिर्हंसै रिच्यते उह्यते वा विरिञ्च पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ४ ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी परमात् कित् ॥ (उणा–९२५) ॥ इतीनि 'भीरुष्ठानादय ॥२।३।३३॥ इति षत्वम् सप्तम्या अलुप् च ॥ ५ ॥ न जायत इति अज ॥ ६ ॥ अष्टौ श्रवणान्यस्य चतुर्मुखत्वात् अष्टश्रवण ॥ ७ ॥ स्वय भवति स्वयभू ॥ ८ ॥ कामयतेऽभिलषति सुना कमन ॥ ९ ॥ कवते वेदान् कवि ॥ १० ॥ सत्त्वानि प्रयोजनमस्य सात्त्विक ॥ ११ ॥ वेदा गर्भोऽस्य वेदगर्भ ॥१२॥ स्थविर पुराणपुरुषत्वात् ॥ १३ ॥ शतमानन्दानामस्य शतानन्द ॥ १४ ॥ पितृ णामपि पिता पितामह पितोडामहट ॥६। ।६३॥१५॥ कायतीति क ॥१६॥

कृष्णवर्णत्वात् कृष्ण ॥ २७ ॥ विकुण्ठाया इदमपत्य वैकुण्ठ , यद् विष्णुपुराणे

चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
विकुण्ठायामथो जज्ञे वैकुण्ठैर्दैवतै सह ॥ १ ॥

विकुण्ठेरादिवराह्या अपत्यमिति वा विकुण्ठितसिंहादिवक्त्रो वा, सहितासु तथा दर्शनात् ॥ २८ ॥ पद्मे शेते पद्मेशय "शयवासिवासेष्वकालात्" ॥ ३।२।१८ ॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ २९ ॥ पद्म नाभावस्य पद्मनाभ 'नाभेनाम्नि" ॥ ७।३। १३४ ॥ इत्यप् समासान्त ॥ ३० ॥ वृषो धर्म कपिवराहस्तद्रूप्याद् वृषाकपि , यत् पुराणम्

कपिवराहश्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
तस्माद् वृषाकपिं प्राह काश्यपो मा प्रजापति ॥ १ ॥

वृष दानवमाकम्पितवान् वा, पृषोदरादित्वात् ॥ ३१ ॥ माया लक्ष्म्या धवो भर्ता माधव , मधोरपत्य वा ॥ ३२ ॥ वसुदेवस्याऽपत्य वासुदेव , वृष्णित्वाद् अण् ॥ ३३ ॥ विश्व बिभर्ति विश्वभर 'भृवृजि ॥५।१।११२॥ इति ख ॥ ३४ ॥ श्रिय धरति श्रीधर ॥ ३५ ॥ विश्व रूपमस्य विश्वरूप ॥ ३६ ॥ १२९ ॥ दाम उदरेऽस्य दामोदर , बाल्ये हि चापलाद् दाम्ना बद्धोऽभूत् ॥ ३७ ॥ सूरस्याऽपत्य वृद्ध सौरि , बाह्वादित्वाद् इञ् ॥ ३८ ॥ सना भव सनातन , अव्ययत्वात् तनट् ॥ ३९ ॥ विष्यति दैत्यान् विधु पृकाहृषि ' ॥ (उणा–७२९) ॥ इति कु ॥ ४० ॥ पीतमम्बरमस्य पीताम्बर ॥ ४१ ॥ मार्जयति पाप मार्ज , मा लक्ष्मीमर्ज यतीति वा ॥ ४२ ॥ जयति दैत्यान् जिन ॥ ४३ ॥ कु पृथ्वी मोदयति कुमोदक ॥ ४४ ॥ त्रयो विशिष्टा क्रमा सृष्टिस्थितिप्रलयलक्षणा शक्तयोऽस्य त्रिविक्रम , त्रिषु लोकेषु विक्रम पादविन्यासोऽस्येति वा ॥ ४५ ॥ जहाति मुञ्चति पादाङ्गुष्ठाद् गङ्गामिति जह्नु हो जह् च ॥ (उणा–७८९) ॥ इति नु ॥४६॥ चत्वारो भुजा अस्य चतुर्भुज ॥ ४७ ॥ पुनर्वसोर्जात पुनर्वसु बहुलानुराधा ॥६।३।१०७॥ इति भाऽणो लुप् पुनर्वस्वस्येति वा ॥ ४८ ॥ शतमावर्ता अस्य शतावर्त ॥ ४९ ॥ गदस्याऽग्रजो गदाग्रज ॥ ५० ॥ स्वतो भवति स्वभू ॥ ५१॥१३० ॥ मुञ्जवर्ण केशयुक्तत्वात् मुञ्जकेशी यत् पुराणम्—

स शूलतेजसाऽऽविष्टो नारायणविभुस्तदा ।
बभूव मुञ्जवर्णश्च ततोऽह मुञ्जकेशवान् ॥ १ ॥ ५२ ॥

वनमालाऽस्त्यस्य वनमाली, शिखादित्वादिन् ॥ ५३ ॥ पुण्डरीके इवा ऽक्षिणी अस्य पुण्डरीकाक्ष ॥ ५४ ॥ बिभर्ति विश्व बभ्रु हनिया ॥ (उणा– ७३३) ॥ इति कु द्वित्व च ॥ ५५ ॥ शशाकारा बिन्दवो लाञ्छनमस्य शश बिन्दु ॥ ५६ ॥ विधति सृजति वेधा ॥ ५७ ॥ पृश्नि शृङ्गमस्य पृश्निशृङ्ग ॥५८॥ धरणी धरति धरणीधर , यौगिकत्वाद् महीधरादय ॥ ५९ ॥ आत्मनो भवति

वेसु शतावर्तगदाग्रजौ स्वभू ॥ १३० ॥
मुञ्जकेशिवनमालिपुण्डरी-
काक्षबभ्रुशशबिन्दुवेधस ।
पृश्निशृङ्गधरणीधरात्मभू-
पाण्डवायनसुवर्णबिन्दव ॥ १३१ ॥
श्रीवत्सो देवकीसूनुर्गोपेन्द्रो विष्टरश्रवा ।
सोमसिन्धुर्जगन्नाथो गोवर्धनधरोऽपि च ॥ १३२ ॥
यदुनाथो गदाशार्ङ्गचक्रश्रीवत्सशङ्खभृत् ।

वेवेष्टि व्याप्नोति विश्व विष्णु 'विषे र्नित" ॥ (उणा ७६९) ॥ इति णुक् ॥ १ ॥ जयनशीलो जिष्णु ॥ २ ॥ जनान् अर्दयति जनार्दन ॥ ३ ॥ हरति पाप हरि ॥ ४ ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो वशिता हृषीकेश ॥ ५ ॥ न च्यवते अच्युत ॥ ६॥ प्रशस्ता केशा सन्त्यस्य केशव 'केशाद् व" ॥ ७। २। ८३ ॥ इति व ॥ ७॥ दशार्हो वसुदेवस्तस्यापत्य दाशार्ह "ऋषिवृष्ण्यन्धक' ॥ ६। १। ६१ ॥ इत्यण्, दशार्ह एव वा दाशार्ह, प्रज्ञाद्यण् ॥ ८ ॥ पुरुषेषूत्तम पुरुषोत्तम ॥ ९ ॥ अब्धौ शयनमस्य अब्धिशय ॥ १० ॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वाद् उपेन्द्र ॥ ११ ॥ न जायत इति अज ॥ ११ ॥ इन्द्रस्यानुज इन्द्रानुज, इन्द्रमातुरदितेगर्भे बलिनिग्रहार्थं वामनरूपेणोत्पन्नत्वात्, यद् माघ

दीप्तिनिर्जितविरोचनादय द्या विरोचनसुतादभाप्सत ।
आत्मभूरवरजाखिलप्रज स्वपतेरवरजत्वमाययौ ॥ १ ॥

यौगिकत्वाद् वासवावरजादय ॥१३॥ विष्वक् सर्वव्यापिनी विषूची वा सेनाऽस्य विष्वक्सेन ॥१४नरा आपो भूतानि वा तान्ययते नरायण नन्द्यादित्वादन, यदुक्तम् 'आपो नरा इति प्रोक्ता तथा नरा जातानि भूतानि ॥१५॥ जले शेते जलशय जलेशयोऽपि ॥ १६ ॥ नरस्याऽपत्य नारायण, नडादित्वान् आयनण् नारमम्मय नरसमूहो वाऽयनमस्येति वा ॥ १७ ॥ श्रिय पति श्रीपति यौगिकत्वाद् लक्ष्मीनाथ इत्यादय ॥ १८ ॥ दैत्यानामरि दैत्यारि ॥ १९ ॥ पुराणयज्ञशब्दाभ्या पुरुष पुराणश्चासौ पुरुषश्च पुराणपुरुष यज्ञेषु पुरुषो यज्ञपुरुष ॥ २० ॥ २१ ॥ तार्क्ष्यो ध्वजोऽस्य तार्क्ष्यध्वज यौगिकत्वाद् गरुडाङ्क इत्यादय ॥ २२ ॥ अध कृत्वाऽक्षाणीन्द्रियाणि जातोऽधोक्षज अधोऽक्षाणा जितेन्द्रियाणा जायते प्रत्यक्षीभवति वा, अक्षज ज्ञानमधोऽस्येति वा ॥२३॥१२८॥ गा भुव विन्दति गोविन्द वराहरूपेणोद्धारात् निगवादनाम्नि ॥५।१।६१॥ इति श गोपत्वाद् वा ॥ २४ ॥ षड् बिन्दवो लाञ्छनभूता अस्य षड्बिन्दु ॥ २५ ॥ मुञ्चति पापिनो मुकुन्द मुचेर्डुकुन्दकुन्दा' ॥ (उणा २१०) ॥ इति डुकुन्द ॥२६॥

शङ्खवेश श्रीवराह सदायोगी सुयामुन ॥
मधुधेनुकचाणूरपूतनायमलार्जुना ॥ १३३ ॥
कालनेमिहयग्रीवशकटारिष्टकैटभा ।
कसकेशिमुरा साल्वमैन्दद्विविदराहव ॥ १३४ ॥
हिरण्यकशिपुर्बाण कालीयो नरको बलि ।
शिशुपालश्चास्य वध्या

मन्यते मधु ॥ १ ॥ धेनु कायति धेनुक ॥ २ ॥ चणति शब्दायते प्रति मल्लाह्वाने चाणूर "मद्दिकणिचाणि ॥ (उणा-४२८) ॥ इति ऊर ॥ ३ ॥ पुनाति पूतना "पृपूभ्या किन्" ॥ (उणा-२९३) ॥ इति तन ॥ ४ ॥ यमलरूपौ अर्जुनवृक्षौ यमलार्जुनौ ॥ ५ ॥ १३३ ॥ कालस्य नेमिरिव कालनेमि ॥ ६ ॥ हय स्येव ग्रीवाऽस्य हयग्रीव ॥ ७ ॥ शकटाकारत्वात् शकट ॥ ८ ॥ न विद्यते रिष्ट क्षेममस्माद् अरिष्ट ॥ ९ ॥ कैतवेन भाति कैटभ, पृषोदरादित्वात् ॥ १० ॥ कामयते जय कस "मावावयमि" ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स ॥ ११ ॥ केशा सन्त्यस्य केशी ॥ १२ ॥ मुरति चेष्टयति मुर ॥१३॥ सल्वा आभिजनो निवासोऽस्य साल्व 'मिथ्यादेरन्' ॥६।३।२१६॥ इत्यन्, सलति गच्छलाति वा 'सलेर्णित् वा ॥(उणा-५१०) ॥ इति व ॥ १४ ॥ मया लक्ष्म्या इन्दति मेन्द, प्रज्ञाद्यणि मैन्द ॥ १५ ॥ द्वयो त्रेताद्वापरयोर्विदो द्विविद ॥ १६ ॥ रहति गृहीत्वा सूर्याचन्द्रमसो राहु ॥ १७ ॥ १३४ ॥ हिरण्येन युक्त कशिपुरस्य हिरण्यकशिपु ॥ १८ ॥ बाणयति युद्धाय रिपून् बाण ॥ १९ ॥ के पानीये आलयोऽस्य कालीय पृषोदरादित्वात् ॥ २० ॥ नृणाति नरक "दृकृनृ" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ २१ ॥ बलति बलि 'पदिपठि ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ २२ ॥ शिशून् पालयति शिशुपाल ॥ २३ ॥ एते त्रयोविंशतिरस्य विष्णोर्वध्या यौगिकत्वात् तेन मधुमथन धेनुकध्वसी चाणूरसूदन, पूतनादूषण यमलार्जुनभञ्जन कालनेमिहर, हयग्रीवरिपु, शकटारि अरिष्टहा कैटभारि कसजित् केशिहा मुरारि साल्वारि मैन्दमदन, द्विविदारि राहुमूर्धहर हिरण्यकशिपुदारण बाणजित्, कालियदमन नरकारि बलिबन्धन शिशुपालनिसूदन इति विष्णोर्नामानि भवन्ति ॥

वैनतेयस्तु वाहनम् ॥ १३५ ॥

विष्णोर्वाहन वैनतेय तेन वैनतेयवाहन गरुडगामी इत्यादि सिद्धम् ॥१३५॥

शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्य

पञ्चजने पाताले भव पाञ्चजन्य "गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात्" ॥६।३।१३५॥ इति ञ्य ॥ १ ॥

आत्मभू ॥ ६० ॥ पाण्डवानयते पाण्डवायन ॥ ६१ ॥ सुवर्णवर्णा बिन्दवो लाञ्छ नान्यस्य सुवर्णबिन्दु ॥ ६२ ॥ १३१ ॥ श्रीवत्सो हृदि अस्य श्रीवत्स ॥ ६३ ॥ देवक्या सूनु देवकीसूनु ॥ ६४ ॥ गोपानामिन्द्रो गोपेन्द्र ॥ ६५ ॥ विष्टरे इव श्रवसी अस्य विष्टरश्रवा ॥ ६६ ॥ सोमोऽभिगम्य सिन्धुरस्य सोमसिन्धु ॥६७॥ जगता नाथो जगन्नाथ ॥ ६८ ॥ गोवर्धन धरति गोवर्धनधर ॥ ६९ ॥ १३२ ॥ यदूना नाथो यदुनाथ ॥ ७० ॥ गदा शार्ङ्ग चक्र, श्रीवत्स, शङ्ख च बिभर्ति गदाभृत्, शार्ङ्गभृत्, चक्रभृत्, श्रीवत्सभृत्, शङ्खभृत्, यौगिकत्वाद् गदाधर, शार्ङ्गी चक्रपाणि, श्रीवत्साङ्क, शङ्खपाणिरित्यादय ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

शेषश्चात्र—

नारायणे तीर्थपाद पुण्यश्लोको बलिन्दम ।
उरुक्रमोरुगायौ च तमोघ्न श्रवणोऽपि च ॥ १ ॥
उदारधिस्तापण सुभद्र पाशुपालिक ।
चतुर्व्यूहो नवव्यूहो नवशक्ति षडङ्गजित् ॥ २ ॥
द्वादशमूल शतकों दशावतार एकदृग् ।
हिरण्यकेश सोमोऽहिस्त्रिधामा त्रिककुत् त्रिपात् ॥ ३ ॥
मानञ्जर पराविद्ध पृश्निगर्भोऽपरानिल ।
हिरण्यनाभ श्रागभा वृषोत्साह सहस्रजित् ॥ ४ ॥
ऊर्ध्वकर्मा यज्ञधरो धर्मनेमिरसयुत ।
पुरुषो योगनिद्रालु खण्डास्य शल्किकाऽजितौ ॥ ५ ॥
कान्कुण्ठो वरारोह श्रीकरो वायुवाहन ।
वर्धमानश्चतुर्दंष्ट्रो नृसिंहवपुरव्यय ॥ ६ ॥
कपिलो भद्रकपिल सुषेण समितिञ्जय ।
क्रतुधामा वासुभद्रो बहुरूपो महाक्रम ॥ ७ ॥
विधाता धार एकाङ्गो वृषाक्ष सुवृषोऽक्षज ।
रन्तिदेव सिन्धुवृषो जितमन्युर्गवोदर ॥ ८ ॥
बहुशृङ्गो रत्नबाहु पुष्पहासो महातपा ।
लोकनाभ सूक्ष्मनाभो धर्मनाभ पराक्रम ॥ ९ ॥
पद्महासो महाहस पद्मगर्भ सुरोत्तम ।
शतवीरो महामायो ब्रह्मनाभ सर्गस्थ ॥ १० ॥
वृन्दाङ्गोऽधोमुखो धन्वी सुधन्वा विश्वभुक् स्थिर ।
शतानन्द शरुश्चापि यवनारि प्रमर्दन ॥ ११ ॥
यज्ञनेमिर्लोहिताक्ष एकपाद् द्विपद कपि ।
एकशृङ्गो यमकील आनन्द शिविकीर्तन ॥ १२ ॥

शङ्खवेश्म श्रीवराह सदायोगी सुधामुन ॥
मधुधेनुकचाणूरपूतनायमलार्जुना ॥ १३३ ॥
कालनेमिहयग्रीवशकटारिष्टकैटभा ।
कंसकेशिमुरा साल्वमैन्दद्विविदराहव ॥ १३४ ॥
हिरण्यकशिपुर्बाण कालीयो नरको बलि ।
शिशुपालश्चास्य वध्या

मन्यते मधु ॥ १ ॥ धेनु कायति धेनुक ॥ २ ॥ चणति शब्दायते प्रति मल्लाह्वाने चाणूर महिकणिचाणि ' ॥ (उणा–४२८) ॥ इति णूर ॥ ३ ॥ पुनाति पूतना ' पूपूभ्या किन् ॥ (उणा–२९३) ॥ इति तन ॥ ४ ॥ यमलरूपौ अर्जुनवृक्षौ यमलार्जुनौ ॥ ५ ॥ १३३ ॥ कालस्य नेमिरिव कालनेमि ॥ ६ ॥ हयस्येव ग्रीवाऽस्य हयग्रीव ॥ ७ ॥ शकटाकारत्वात् शकट ॥ ८ ॥ न विद्यते रिष्ट क्षेममस्माद् अरिष्ट ॥ ९ ॥ कैतवेन भाति कैटभ, पृषोदरादित्वात् ॥ १० ॥ कामयते जय कस मावावयमि " ॥ (उणा–५६४) ॥ इति स ॥ ११ ॥ केशा सन्त्यस्य केशी ॥ १२ ॥ मुरति वेष्टयति मुर ॥१३॥ सल्वा आभिजनो निवासोऽस्य साल्व " शिष्ट्यादेरञ् ॥६।३।२१६॥ इत्यञ्, सलति गच्छतीति वा ' सलेर्णिन् वा ॥(उणा–५१०) ॥ इति व ॥ १४ ॥ मया लक्ष्म्या इन्दति मेन्द प्रज्ञायणि मैन्द ॥ १५ ॥ द्वयो त्रेताद्वापरयोर्विदो द्विविद ॥ १६ ॥ रहति गृहीत्वा सूर्याचन्द्रमसौ राहु ॥ १७ ॥ १३४ ॥ हिरण्येन युक्त कशिपुरस्य हिरण्यकशिपु ॥ १८ ॥ वाणयति युद्धाय रिपून् वाण ॥ १९ ॥ के पानीये आलयोऽस्य कालीय पृषोदरादित्वात् ॥ २० ॥ नृणाति नरक दृदृ " ॥ (उणा–२७) ॥ इत्यक ॥ २१ ॥ बलति बलि पदिपठि " ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ ॥ २२ ॥ शिशून् पालयति शिशुपाल ॥ २३ ॥ एते त्रयोविंशतिरस्य विष्णोर्वध्या यौगिकत्वात् तेन मधुमथन धेनुकध्वस चाणूरसूदन, पूतनादूषण यमलार्जुनभञ्जन, कालनेमिहर, हयग्रीवरिपु, शकटारि अरिष्टहा कैटभारि कंसजित् केशिहा मुरारि साल्वारि मैन्दमदन, द्विविदारि राहुमूर्धहर हिरण्यकशिपुदारण वाणजित् कालियदमन नरकारि बलिबन्धन, शिशुपालनिसूदन इति विष्णोर्नामानि भवन्ति ॥

वैनतेयस्तु वाहनम् ॥ १३५ ॥

विष्णोर्वाहन वैनतेय तेन वैनतेयवाहन गरुडगामी इत्यादि सिद्धम्॥१३५॥

शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्य

पञ्चजने पाताले भव पाञ्चजन्य 'गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात्' ॥६।३।१३५॥ इति य ॥ १ ॥

अङ्कः श्रीवत्सः

श्रिया युक्तो वत्सो वक्षोऽनेन श्रीवत्सः रोमावर्तविशेषः ॥ १ ॥

असिस्तु नन्दकः ।

नन्दयति नन्दकः ॥ १ ॥

गदा कौमोदकी

कुमोदकस्य विष्णोरियं कौमोदकी । संहितायां मेण्ठादौ च कौमोदकीति पाठः, कुमोदकाज्जातेत्याम्नायात् ॥ १ ॥

चापं शार्ङ्गं

शृणाति शार्ङ्गं ' शृङ्गशार्ङ्गादयः " ॥ (उणा-९६) इति गान्तो निपात्यते शृङ्गस्येदमिति वा ॥ १ ॥

चक्रं सुदर्शनम् ॥ १३६ ॥

सुखेन दृश्यते सुदर्शनम् " शासूयुधि " ॥ ५।३।१४१ ॥ इत्यनः पुंलिङ्गोऽयम् वाचस्पतिस्तु- ' चक्रं सुदर्शनोऽस्त्रियाम् ' इत्याह ॥ १ ॥ १३६ ॥

मणिः स्यमन्तको हस्ते

सामन्तयति वा दीप्तिभिः स्यमन्तकः पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भुजमध्ये तु कौस्तुभः ।

भुजमध्यं वक्षः कुः भुवः स्तोभते व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिस्तस्यायं कौस्तुभः ॥१॥

वसुदेवो भूकश्यपो दिन्दुरानकदुन्दुभिः ॥ १३७ ॥

वसुना दीव्यति वसुदेवः ॥ १ ॥ भुवि कश्यप इव भूकश्यपः ॥ २ ॥ द्विषो दमयति दिन्दुः ' केवयुभुरण्यु ' ॥ (उणा-७४६) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥३॥ हरौ जाते आनका दुन्दुभयश्चास्य गृहे नेदुरिति आनकदुन्दुभिः, आनकदुन्दुभी वसुदेवपितेत्येके ॥ ४ ॥ १३७ ॥

रामो हली मुसलिसात्वतकामपालाः
संकर्षणः प्रियमधुर्नलरौहिणेयौ ।
रविभ्रमल्म्ययमुनाभिदनन्ततालः-
लक्ष्मैककुण्डलसितासितरेवतीशाः ॥ १३८ ॥
बलदेवो बलभद्रो नीलवस्त्रोऽच्युताग्रजः ।

रमते रामः ज्वलादित्वाद् णः ॥ १ ॥ हलं प्रहरणमस्त्यस्य हली ॥ २ ॥

मुसलमस्त्यस्य मुसली ॥ ३ ॥ सत्वतोऽपत्य, तत्र भवो वा सात्वत "उत्सादेरञ्" ॥ ६।१।११९ ॥ इत्यञ् ॥ ४ ॥ कामान् पालयति, काम स्मर भ्रातृव्यत्वात् पालय ति वा कामपाल ॥ ५ ॥ सङ्कर्षति यमुना सङ्कर्षण ॥ ६ ॥ प्रिय मधु मद्यमस्य प्रियमधु ॥ ७ ॥ बलभद्रैकदेशो बल भामवत् बलमस्यास्तीति वा ॥ ८ ॥ रो हिण्या अपत्य रौहिणेय, शुभ्रादित्वादेयण् ॥९॥ रुक्मिण, प्रलम्ब, यमुना च भिनत्ति रुक्मिभित् प्रलम्बभित्, यमुनाभित् यौगिकत्वाद् रुक्मिदारण, प्रलम्बघ्न, का लिन्दीकर्षण इत्यादय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनन्त शेष, तन्मूर्तित्वाद् अनन्त ॥ १३ ॥ तालो वृक्षो लक्ष्माऽस्य स ताललक्ष्मा ॥ १४ ॥ एक कुण्डलमस्य एक कुण्डल शेषमूर्तित्वात् ॥ १५ ॥ सित सिताङ्गत्वात्, असितो नीलाम्बरत्वात् सितासित ॥ १६ ॥ रेवत्या इशो रेवतीश ॥ १७ ॥ १३८ ॥ बलेन दीव्यति बलदेव ॥ १८ ॥ बलेन भद्रो बलभद्र ॥ १९ ॥ नील वस्त्रमस्य नीलवस्त्र ॥२०॥ अच्युतस्याऽग्रज अच्युताग्रज ॥ २१॥

शेषश्चात्र—

बलभद्रे तु भद्राङ्ग फाली गुप्तचरो बली ॥
प्रलापी भद्रचलन पौर शेषाहिनामभृत् ॥

मुसल त्वस्य सौनन्द

सुनन्दाया इद सौनन्दम् ॥ १ ॥

हल सवर्तकाह्वयम् ॥ १३९ ॥

सवर्तयति संहरति शत्रून् सवर्तकम् ॥ १ ॥ १३९ ॥

लक्ष्मी पद्मा रमा या मा ता सा श्री कमलेन्दिरा ।
हरिप्रिया पद्मवासा क्षीरोदतनयाऽपि च ॥ १४० ॥

लक्ष्यते लक्ष्मी लक्षेर्मोऽन्तश्च ॥ (उणा-७१५) ॥ इति इ ॥ १ ॥ पद्ममस्त्यस्या पद्मा अभ्रादित्वाद् अ ॥ २ ॥ रमते रमा ॥ ३ ॥ अस्य विष्णो भार्या इ ॥ ४ ॥ अटति अतति वा आ क्वचित् ॥५।१।१७१॥ इति ड यातीति या इत्यखण्ड वा ॥ ५ ॥ मायते सत्क्रियते पुरुषेषु पुमान् अनया मा ॥ ६ ॥ तनोति ऋद्धिं ता ॥ ७ ॥ स्यति दारिद्र्य सा ॥ ८ ॥ श्रयतात्यवशाला श्रा दिद्युद्द' ॥५।२।८३॥ इत्यादिना क्विपि दीर्घो निपात्यते ॥ ९ ॥ कमल मस्त्यस्या कमला ॥ १० ॥ इन्दत्यनया इन्दिरा मदिमन्दि ॥ (उणा ४१२) ॥ इति बहुवचनादिर ॥ ११ ॥ हरे कृष्णस्य प्रिया हरिप्रिया ॥ १२ ॥ पद्मे वासोऽस्या पद्मवासा ॥ १३ ॥ क्षीरोदस्य तनया क्षीरोदतनया ॥ १४ ॥

शेषश्चात्र—

लक्ष्म्या तु भर्भरी विष्णुशक्ति क्षीराब्धिमानुषी ॥ १४० ॥

अङ्कः श्रीवत्सः

श्रिया युक्तो वत्सो वक्षोऽनेन श्रीवत्सः रोमावर्तविशेषः ॥ १ ॥

असिस्तु नन्दकः ।

नन्दयति नन्दकः ॥ १ ॥

गदा कौमोदकी

कुमोदकस्य विष्णोरियं कौमोदकी । संहितायां मेण्ठादौ च कौपोदकीति पाठः, कूपोदकाज्जातेत्याम्नायात् ॥ १ ॥

चापं शार्ङ्गं

शृणाति शार्ङ्गं "शृङ्गशार्ङ्गादयः" ॥ (उणा–९६) इति गान्तो निपात्यते, शृङ्गस्येदमिति वा ॥ १ ॥

चक्रं सुदर्शनः ॥ १३६ ॥

सुखेन दृश्यते सुदर्शनः "शासूयुधि" ॥ ५।३।१४१ ॥ इत्यनः पुंलिङ्गोऽयम्, वाचस्पतिस्तु– "चक्रं सुदर्शनोऽस्त्रियाम्" इत्याह ॥ १ ॥ १३६ ॥

मणिः स्यमन्तको हस्ते

सामन्तयति वा दीप्तिभिः स्यमन्तकः पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भुजमध्ये तु कौस्तुभः ।

भुजमध्यं वक्षः कुः भुवः स्तोभते व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिस्तस्यायं कौस्तुभः ॥१॥

वसुदेवो भूकश्यपो दिन्दुरानकदुन्दुभिः ॥ १३७ ॥

वसुना दीव्यति वसुदेवः ॥ १ ॥ भुवि कश्यप इव भूकश्यपः ॥ २ ॥ द्विषो दमयति दिन्दुः "वेवयुभुरण्युः" ॥ (उणा–७४६) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥३॥ हरौ जाते आनकाः दुन्दुभयश्चास्य गृहे नेदुरिति आनकदुन्दुभिः आनकदुन्दुभो वसुदेवपितेत्येके ॥ ४ ॥ १३७ ॥

रामो हली मुसलिसात्वतकामपालाः
सङ्कर्षणः प्रियमधुर्बलरौहिणेयौ ।
रुक्मिप्रलम्बयमुनाभिदनन्ततालः
लक्ष्मैककुण्डलसितासितरेवतीशाः ॥ १३८ ॥
बलदेवो बलभद्रो नीलवस्त्रोऽच्युताग्रजः ।

रमते रामः ज्वलादित्वाद् णः ॥ १ ॥ हलं प्रहरणमस्त्यस्य हली ॥ २ ॥

मुसलमस्त्यस्य मुसली ॥ ३ ॥ मत्ततोऽपत्य, तत्र भवो वा मान्वत "उत्सादेरञ्" ॥ ६।१।१९ ॥ इत्यञ् ॥ ४ ॥ कामान् पालयति, काम स्मर भ्रातृव्यत्वात् पालय ति वा कामपाल ॥ ५ ॥ सङ्कर्षति यमुना सङ्कर्षण ॥ ६ ॥ प्रिय मधु मद्यमस्य प्रियमधु ॥ ७ ॥ वलभद्रैरन्दशो वल भीमवत्, वल्मस्यास्तीति वा ॥ ८ ॥ रो हिण्या अपत्य रौहिणेय , शुभ्रादित्वादेयण् ॥९॥ रुक्मिण, प्रलम्ब, यमुना च भिनत्ति रुक्मिभित् प्रलम्बभित् यमुनाभित्, यौगिकत्वाद् रुक्मिदारण प्रलम्बघ्न , का लिन्दीकर्षण इत्यादय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनन्त शेष , तन्मूर्तित्वाद् अनन्त ॥ १३ ॥ तालो वृक्षो लक्ष्माऽस्य स तालक्ष्मा ॥ १४ ॥ एक कुण्डलमस्य एक कुण्डल , शेषमूर्तित्वात् ॥ १५ ॥ सित सिताङ्गत्वात्, असितो नीलाम्बरत्वात् सितासित ॥ १६ ॥ रेवत्या इशो रेवतीश ॥ १७ ॥ १३८ ॥ वलेन दीव्यति वलदेव ॥ १८ ॥ वलेन भद्रो बलभद्र ॥ १९ ॥ नील वस्त्रमस्य नीलवस्त्र ॥२०॥ अच्युतस्याऽग्रज अच्युताग्रज ॥ २१॥

शेषश्चात्र—

वलभद्रे तु भद्राङ्ग फालो गुप्तचरो वली ॥
प्रलापी भद्रचलन पौर शेषाहिनामभृत् ॥

मुसल त्वस्य सौनन्द

सुनन्दाया इद सौनन्दम् ॥ १ ॥

हल सवर्तकाह्वयम् ॥ १३९ ॥

सवर्तयति सहरति शत्रून् सवर्तकम् ॥ १ ॥ १३९ ॥

लक्ष्मी पद्मा रमा या मा ता सा श्री कमलेन्दिरा ।
हरिप्रिया पद्मवासा क्षीरोदतनयाऽपि च ॥ १४० ॥

लक्ष्यते लक्ष्मा लक्षेमाऽन्तश्च ॥ (उणा–७१५) ॥ इति इ ॥ १ ॥ पद्ममस्त्यस्या पद्मा अभ्रादित्वाद् अ ॥ २ ॥ रमते रमा ॥ ३ ॥ अस्य विष्णो माया इ ॥ ४ ॥ अयति अतति वा आ क्वचित् ॥५।१।१७१॥ इति ड याताति या इलखण्ड वा ॥ ५ ॥ मीयते सत्यायते पुरुषेषु पुमान् अनया मा ॥ ६ ॥ तनोति ऋद्धि ता ॥ ७ ॥ स्यति दारिद्र्य सा ॥ ८ ॥ श्रयताल्यवशाला श्रा दिद्युद्दद ॥५।२।८३॥ इत्यादिना क्विपि दीर्घो निपात्यते ॥ ९ ॥ कमल-मस्त्यस्या कमला ॥ १० ॥ इन्दत्यनया इन्दिरा मदिमन्दि ॥ (उणा ४१२) ॥ इति वहुवचनादिर ॥ ११ ॥ हरे कृष्णस्य प्रिया हरिप्रिया ॥ १२ ॥ पद्मे वासोऽस्या पद्मवासा ॥ १३ ॥ क्षीरोदस्य तनया क्षीरोदतनया ॥ १४ ॥

शेषश्चात्र—

लक्ष्म्या तु भर्भरी विष्णुशक्ति क्षीराब्धिमानुषी ॥ १४० ॥

अङ्क श्रीवत्स

श्रिया युक्तो वत्सो वक्षाऽनेन श्रीवत्स रोमावर्तविशेष ॥ १ ॥

असिस्तु नन्दक ।

नन्दयति नन्दक ॥ १ ॥

गदा कौमोदकी

कुमोदकस्य विष्णोरिय कौमोदकी । संहितासु मेण्ठादौ च कौमोदकीति पाठ, कुमोदकाज्जातेत्याम्नायात् ॥ १ ॥

चाप शार्ङ्ग

शृणाति शार्ङ्ग " शृङ्गशार्ङ्गादय " ॥ (उणा-९६) इति गान्तो निपात्यते, शृङ्गस्येदमिति वा ॥ १ ॥

चक्र सुदर्शन ॥ १३६ ॥

सुखेन दृश्यते सुदर्शन शासूयुधि " ॥ ५।३।१४१ ॥ इत्यन पुंलि ङ्गोऽयम् वाचस्पतिस्तु- चक्र सुदर्शनोऽस्त्रियाम् इत्याह ॥ १ ॥ १३६ ॥

मणि स्यमन्तको हस्ते

सामन्तयति वा दीप्तिभि स्यमन्तक पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भुजमध्ये तु कौस्तुभ ।

भुजमध्य वक्ष कु भुव स्तोभते व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिस्तस्याय कौस्तुभ ॥१॥

वसुदेवो भूकश्यपो दिन्दुरानकदुन्दुभि ॥ १३७ ॥

वसुना दाव्यति वसुदेव ॥ १ ॥ भुवि कश्यप इव भूकश्यप ॥ २ ॥ द्वियो दमयति दिन्दु केवयुभुरण्यु ॥ (उणा-७४६) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥३॥ हरौ जाते आनका दुन्दुभयश्चास्य गृहे नेदुरिति आनकदुन्दुभि , आनकदुन्दुभो वसुदेवपितेत्येके ॥ ४ ॥ १३७ ॥

रामो हली मुसलिसात्वतकामपाला

सङ्कर्षण प्रियमधुर्नलरोहिणेयौ ।

रुक्मिप्रलम्बयमुनाभिदनन्तताल

लक्ष्मैककुण्डलसितासितरेवतीशा ॥ १३८ ॥

बलदेवो बलभद्रो नीलवस्त्रोऽच्युताग्रज ।

रमते राम ज्वलादित्वाद् ण ॥ १ ॥ हल प्रहरणमस्त्यस्य हली ॥ २ ॥

मुसलमस्त्यस्य मुसली ॥ ३ ॥ मल्वतोऽपत्य, तत्र भवो वा मात्वत "उत्सादेरञ्" ॥ ४।१।१९ ॥ इत्यञ् ॥ ४ ॥ कामान् पालयति, काम स्मर भ्रातृव्यत्वात् पालयति वा कामपाल ॥ ५ ॥ सङ्कर्षति यमुना सङ्कर्षण ॥ ६ ॥ प्रिय मधु मद्यमस्य प्रियमधु ॥ ७ ॥ बलभद्रन्दशो बल भामवन् बलमस्यास्तीति वा ॥ ८ ॥ रोहिण्या अपत्य रौहिणेय, शुभ्रादित्वादयण् ॥९॥ रुक्मिण, प्रलम्ब, यमुना च भिनत्ति रुक्मिभित् प्रलम्बभित् यमुनाभित्, यौगिकत्वाद् रुक्मिदारण, प्रलम्बघ्न, कालिन्दीकर्षण इत्यादय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनन्त शेष, तन्मूर्तित्वाद् अनन्त ॥ १३ ॥ तालो वृक्षो लक्ष्माऽस्य स ताललक्ष्मा ॥ १४ ॥ एक कुण्डलमस्य एककुण्डल, शेषमूर्तित्वात् ॥ १५ ॥ सित सिताङ्गत्वात्, असितो नीलाम्बरत्वात् सितासित ॥ १६ ॥ रेवत्या इशो रेवतीश ॥ १७ ॥ १३८ ॥ बलेन दाव्यति बलदेव ॥ १८ ॥ बलेन भद्रो बलभद्र ॥ १९ ॥ नील वस्त्रमस्य नीलवस्त्र ॥२०॥ अच्युतस्याऽग्रज अच्युताग्रज ॥ २१॥

शेषश्चात्र—

वलभद्रे तु भद्राङ्ग फाली गुप्तचरो बली ॥
प्रलापी भद्रचलन पौर शेषाहिनामभृत् ॥

मुसल त्वस्य सौनन्द

सुनन्दाया इद सौनन्दम् ॥ १ ॥

हल सवर्तकाह्वयम् ॥ १३९ ॥

सवतयति सहरति शत्रून् सवतकम् ॥ १ ॥ १३९ ॥

लक्ष्मी पद्मा रमा या मा ता सा श्री कमलेन्दिरा ।
हरिप्रिया पद्मवासा क्षीरोदतनयाऽपि च ॥ १४० ॥

लक्ष्यते लक्ष्मा लक्षेमाऽन्तश्च ॥ (उणा-७१५) ॥ इति ई ॥ १ ॥ पद्ममस्त्यस्या पद्मा अभ्रादित्वाद् अ ॥ २ ॥ रमते रमा ॥ ३ ॥ अस्य विष्णो भार्या ई ॥ ४ ॥ अटति अतति वा आ क्वचित् ॥५।१।१७१॥ इति ड, यातीति या इत्यखण्ड वा ॥ ५ ॥ मीयते सत्क्रियते पुरुषेषु पुमान् अनया मा ॥ ६ ॥ तनोति ऋद्धि ता ॥ ७ ॥ स्यति दारिद्र्य सा ॥ ८ ॥ श्रयतात्यवशाला श्री दिद्युद्द ॥५।२।८३॥ इत्यादिना क्विपि दार्घो निपात्यते ॥ ९ ॥ कमलमस्त्यस्या कमला ॥ १० ॥ इन्दत्यनया इन्दिरा 'मदिमन्दि ॥ (उणा ४१२) ॥ इति बहुवचनादिर ॥ ११ ॥ हरे कृष्णस्य प्रिया हरिप्रिया ॥ १२ ॥ पद्मे वासोऽस्या पद्मवासा ॥ १३ ॥ क्षारोदस्य तनया क्षारोदतनया ॥ १४ ॥

शेषश्चात्र—

लक्ष्म्या तु भर्भरी विष्णुशक्ति क्षीराब्धिमानुषी ॥ १४० ॥

अङ्क श्रीवत्स

श्रिया युक्तो वत्सो वक्षोऽनेन श्रीवत्स रोमावर्तविशेष ॥ १ ॥

असिस्तु नन्दक ।

नन्दयति नन्दक ॥ १ ॥

गदा कौमोदकी

कुमोदकस्य विष्णोरिय कौमोदकी । सहितासु मेण्टादौ च कौपोदकीति पाठ कूपोदकाज्जातेत्याम्नायात् ॥ १ ॥

चाप शार्ङ्ग

शृणाति शार्ङ्ग " शृङ्गशार्ङ्गादय " ॥ (उणा–९६) इति गान्तो निपात्यते शृङ्गस्येदमिति वा ॥ १ ॥

चक्र सुदर्शन ॥ १३६ ॥

सुखेन दृश्यते सुदर्शन शासूयुधि ' ॥ ५।३।१४१ ॥ इत्यन पुल्लिङ्गोऽयम् वाचस्पतिस्तु– ' चक्र सुदर्शनोऽस्त्रियाम् इत्याह ॥ १ ॥ १३६ ॥

मणि स्यमन्तको हस्ते

सामन्तयति या दीप्तिभि स्यमन्तक पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भुजमध्ये तु कौस्तुभ ।

भुजमध्य वक्ष कु भुव स्तोभते व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिस्तस्याय कौस्तुभ ॥१॥

वसुदेवो भूकश्यपो दिन्दुरानकदुन्दुभि ॥ १३७ ॥

वसुना दाव्यति वसुदेव ॥ १ ॥ भुवि कश्यप इव भूकश्यप ॥ २ ॥ द्विषो दमयति दिन्दु ' केवयुभुरण्यु ॥ (उणा–७४६) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥३॥ हरौ जाते आनका दुन्दुभयश्चास्य गृहे नेदुरिति आनकदुन्दुभि , आनकदुन्दुभो वसुदेवपितेत्येक ॥ ४ ॥ १३७ ॥

रामो हली मुसलिसात्वतकामपाला
सङ्कर्षण प्रियमधुर्नलरौहिणेयौ ।
रुक्मिप्रलम्बयमुनाभिदनन्तताल
लक्ष्मैककुण्डलसितासितरेवतीशा ॥ १३८ ॥

बलदेवो बलभद्रो नीलवस्त्रोऽच्युताग्रज ।

रमते राम ज्वलादित्वाद् ण ॥ १ ॥ हल प्रहरणमस्यस्य हली ॥ ॥

मुसलमस्त्यस्य मुसली ॥ ३ ॥ मल्वतोऽपत्य तत्र भवो वा मात्रत "उत्सादेरञ्" ॥ ६।१।१९ ॥ इत्यञ् ॥ ४ ॥ कामान् पालयति, काम स्मर भ्रातृव्यत्वात् पालय ति वा कामपाल ॥ ५ ॥ सङ्कर्षति यमुना सङ्कर्षण ॥ ६ ॥ प्रिय मधु मद्यमस्य प्रियमधु ॥ ७ ॥ वलभद्रस्तदृशो बल भीमवत् वलमस्यास्तीति वा ॥ ८ ॥ रो हिण्या अपत्य रौहिणेय , शुभ्रादित्वादेयण् ॥९॥ रुक्मिण, प्रलम्ब, यमुना च भिनत्ति रुक्मिभित् प्रलम्बभित्, यमुनाभित्, यौगिकत्वाद् रुक्मिदारण , प्रलम्बघ्न , का लिन्दीकर्षण इत्यादय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनन्त शेष , तन्मूर्तित्वाद् अनन्त ॥ १३ ॥ तालो द्रुमो लक्ष्माऽस्य स ताललक्ष्मा ॥ १४ ॥ एक कुण्डलमस्य एक कुण्डल , शेषमूर्तित्वात् ॥ १५ ॥ सित सिताङ्गत्वात्, असितो नीलाम्बरत्वात् सितासित ॥ १६ ॥ रेवत्या ईशो रेवतीश ॥ १७ ॥ १३८ ॥ बलेन दीव्यति बलदेव ॥ १८ ॥ बलेन भद्रो बलभद्र ॥ १९ ॥ नील वस्त्रमस्य नीलवस्त्र ॥२०॥ अच्युतस्याऽग्रज अच्युताग्रज ॥ २१॥

शेषश्चात्र—

बलभद्रे तु भद्राङ्ग फाली गुप्तचरो बली ॥
प्रलापी भद्रवल्न पौर शेषाहिनामभृत् ॥

मुसल त्वस्य सौनन्द

सुनन्दाया इद सौनन्दम् ॥ १ ॥

हल सवर्तकाह्वयम् ॥ १३९ ॥

सवर्तयति सहरति शत्रून् सवर्तकम् ॥ १ ॥ १३९ ॥

लक्ष्मी पद्मा रमा या मा ता सा श्री कमलेन्दिरा ।
हरिप्रिया पद्मवासा क्षीरोदतनयाऽपि च ॥ १४० ॥

लक्ष्यते लक्ष्मा ' लक्षेमाऽन्तश्च ॥ (उणा–७१५) ॥ इति ई ॥ १ ॥ पद्ममस्त्यस्या पद्मा अभ्रादित्वाद् अ ॥ २ ॥ रमते रमा ॥ ३ ॥ अस्य विष्णो भार्या ई ॥ ४ ॥ अटति अतति वा आ क्वचित् ॥५।१।१७१॥ इति ड यातीति या इत्यखण्ड वा ॥ ५ ॥ मायते सत्स्यायते पुरुषेषु पुमान् अनया मा ॥ ६ ॥ तनोति ऋद्धि ता ॥ ७ ॥ स्यति दारिद्र्य सा ॥ ८ ॥ श्रयतात्यवशाला श्री दिद्युद्द ॥५।२।८३॥ इत्यादिना क्विपि दीर्घो निपात्यते ॥ ९ ॥ कमल मस्त्यस्या कमला ॥ १० ॥ इन्दत्यनया इन्दिरा मदिमन्दि ' ॥ (उणा ४१२) ॥ इति बहुवचनादिर ॥ ११ ॥ हरे कृष्णस्य प्रिया हरिप्रिया ॥ १२ ॥ पद्मे वासोऽस्या पद्मवासा ॥ १३ ॥ क्षीरोदस्य तनया क्षीरोदतनया ॥ १४ ॥

शेषश्चात्र—

लक्ष्म्या तु भर्भरा विष्णुशक्ति क्षीराब्धिमानुषी ॥ १४० ॥

मदनो जराभीरुरनङ्गमन्मथौ
कमन कलाकेलिरनन्यजोऽङ्गज ।
मधुदीपमारौ मधुसारथि स्मरो
विषमायुधो दर्पककामहृच्छया ॥ १४१ ॥
प्रद्युम्न श्रीनन्दनश्च कन्दर्प पुष्पकेतन ।

मदयति मदन ॥ १ ॥ जराया भीरु जराभीरु ॥ २ ॥ न विद्यतेऽङ्गमस्य अनङ्ग ॥ ३ ॥ मथति चित्त रागिणा मन्मथ ' क्रमिमथिभ्या चमनौ च " ॥ (उणा–१०) ॥ इति अ , द्विवचनस्य च मनादेश मनो मथ्नातीति वा पृषोदरादित्वात् मनन मन् चेतना मनो मथ मन्मथ इति वा ॥ ८ ॥ कामयते शृङ्गार कमन ' रम्यादिभ्य कर्तरि " ॥ ५।३।१२६ ॥ इत्यनट ॥ ५ ॥ कलासु केलिरस्य कलाकेलि ॥ ६ ॥ न मनसोऽन्यस्माज्जायते अनन्यज ॥ ७ ॥ अङ्गाज्जायते अङ्गज ॥ ८ ॥ मधो वसन्ते दाप्यते मधुदीप ॥ ९ ॥ मारयति मार ॥ १० ॥ मधु सारथिरस्य मधुसारथि ॥ ११ ॥ स्मरन्त्यनेन स्मर ' पुनाम्नि घ ' ॥५।३।१३० ॥ १२ ॥ विषमाणि आयुधान्यस्य विषमायुध पञ्चेषुत्वात् ॥ १३ ॥ दर्पयति दर्पक ॥ १४ ॥ कामयतेऽनेन काम व्यञ्जनाद् घञ् ' ॥५।३।१३२॥ कामोऽस्त्यस्य वा ॥ १५ ॥ हृदि शेते हृच्छय , यौगिकत्वात् मनसिशय ॥ १६ ॥ १४१ ॥ प्रकृष्ट द्युम्न बलमस्य प्रद्युम्न ॥ १७ ॥ श्रिया लक्ष्म्या नन्दन श्रीनन्दन रुक्मिण्या श्रियोऽवतारत्वात् ॥ १८ ॥ क अव्यय कुत्सायाम् क दर्पोऽस्य कन्दर्प ॥ १९ ॥ पुष्पाणि केतनमस्य पुष्पकेतन यौगिकत्वात् पुष्पध्वज ॥ २० ॥

शेषश्चात्र

कामे तु यौवनोद्भेद शिशिरमृत्युमहोत्सव ।
शमान्तक सवधन्वी रागरज्जु प्रकर्षक ॥ १ ॥
मनोदाही मथनश्च ॥

चतुर्दश्या सत्कृतेऽपि ॥

पुष्पाण्यस्येषुचापास्त्राणि

अस्य कामस्य पुष्पाणि इषुबाण चाप धनु अस्त्रमायुधम् तेन पुष्पेषु , कुसुमबाण पुष्पचाप कुसुमधन्वा पुष्पास्त्र कुसुमायुध काम स्यात् इषुचापयो सत्यप्यस्त्रत्वे भेदेन ग्रहणम् लोके तथाव्यवहारात् ॥

अरी शवरशूर्पकौ ॥ १४२ ॥

अरि शवर श शृणोतीति शृत्वा शम्पयति परवार्याणि निर्मीते शम्बरश्च तेन शवरारि शम्बरारि ॥ १४२ ॥

केतन मीनमकरौ

केतन ध्वज, मीनो मकरश्च, तेन मीनकेतन, झषध्वज, मकरकेतन, मकरध्वज ॥

वाणा पञ्च

बाणा पञ्चसङ्ख्या, तेन पञ्चबाणो, विषमेषु ॥

रति प्रिया ।

रति प्रिया कलत्रम्, तेन रतिवरो रतिपति ॥

मन शृङ्गारसंकल्पात्मानो योनि

मनश्च शृङ्गारश्च सङ्कल्पश्च आत्मा च त योनि तेन मनोयोनि चेतोभव, शृङ्गारयोनि शृङ्गारजन्मा, सङ्कल्पयोनि, स्मृतिभू, आत्मयोनि, आत्मभू ॥

सुहृद् मधु ॥ १४३ ॥

मधुवसन्त सुहृत् सखा, तेन मधुसुहृत्, चैत्रसख ॥ १४३ ॥

सुतोऽनिरुद्ध ऋष्याङ्क उपेशो ब्रह्मसूश्च स ।

कामस्य सुत न निरुद्धयते स्म अनिरुद्ध ॥१॥ ऋष्यनामा मृगोऽङ्कश्चिह्न यस्य ऋष्याङ्क यौगिकत्वाद् ऋष्यकेतु ॥ २ ॥ उषा बाणदुहिता तस्या ईश उपेश, यौगिकत्वाद् उषारमण ॥ ३ ॥ ब्रह्म ज्ञान सूते ब्रह्मसू ॥ ४ ॥

गरुड शाल्मल्यरुणावरजो विष्णुवाहनम् ॥ १४४ ॥
सौपर्णेयो वैनतेय सुपर्ण
सर्पारातिर्वज्रिजिद् वज्रतुण्ड ।
पक्षिस्वामी काश्यपि स्वर्णकाय-
स्तार्क्ष्य कामायुर्गरुत्मान् सुधाहृत् ॥ १४५ ॥

गिरति नागान् गरुड 'गृजृदृवृभृभ्य उटउटच' ॥ (उणा-१२३) ॥ न्त्युड, गरुद्भिर्डयते इति वा पृषोदरादित्वात् डस्य लत्वे गरुल ॥ १ ॥ कूटशाल्मली नाम गरुडस्य राजधानीपर्वत शाल्मल भीमवत् सोऽस्याऽस्ति शाल्मली ॥ २ ॥ अरुणस्याऽवरजोऽरुणावरज ॥ ३ ॥ विष्णोर्वाहन विष्णुवाहनम् ॥ ४ ॥ १४४ ॥ सुपर्ण्या सुपर्णाया वाऽपत्य सौपर्णेय ॥ ५ ॥ विनताया अपत्य वैनतेय ॥ ६ ॥ शोभनानि स्वर्णमयत्वात् पर्णान्यस्य सुपर्ण ॥ ७ ॥ सर्पाणामराति सर्पाराति ॥ ८ ॥ वज्रिण जितवान् वज्रिजित् ॥ ९ ॥ वज्रवत् तुण्डमस्य वज्रतुण्ड ॥ १० ॥ पक्षिणा स्वामी पक्षिस्वामी ॥ ११ ॥ काश्यपस्याऽपत्य काश्यपि ॥ १२ ॥ स्वर्णरूप कायोऽ

मदनो जराभीरुरनङ्गमन्मथौ
कमन कलाकेलिरनन्यजोऽङ्गज ।
मधुदीपमारौ मधुसारथि स्मरो
विषमायुधो दर्पककामहृच्छया ॥ १४१ ॥
प्रद्युम्न श्रीनन्दनश्च कन्दर्प पुष्पकेतन ।

मदयति मदन ॥ १ ॥ जराया भीरु जराभीरु ॥ २ ॥ न विद्यतेऽङ्गमस्य अनङ्ग ॥ ३ ॥ मथति चित्त रागिणा मन्मथ ' कमिमथिभ्या चन्मनौ च " ॥ (उणा–१२) ॥ इति अ, द्विवचनस्य च मनादेश मनो मथ्नातीति वा पृषोदरादित्वात् मनन मन् चेतना, मनो मथ मन्मथ इति वा ॥ ४ ॥ कामयते शृङ्गार कमन रम्यादिभ्य कर्तरि " ॥ ५।३।१२६ ॥ इत्यनट ॥ ५ ॥ कलासु केलिरस्य कलाकेलि ॥ ६ ॥ न मनसोऽन्यस्माज्जायते अनन्यज ॥ ७ ॥ अङ्गाज्जायते अङ्गज ॥ ८ ॥ मधौ वसन्ते दाप्यते मधुदीप ॥ ९ ॥ मारयति मार ॥ १० ॥ मधु सारथिरस्य मधुसारथि ॥ ११ ॥ स्मरन्त्यनेन स्मर पुनाम्नि घ ' ॥५।३। १३० ॥ १२ ॥ विषमाणि आयुधान्यस्य विषमायुध, पञ्चेषुत्वात् ॥ १३ ॥ दर्पयति दर्पक ॥ १४ ॥ कामयतेऽनेन काम व्यञ्जनाद् घञ् ' ॥५।३।१३२॥ कामोऽस्त्यस्य वा ॥ १५ ॥ हृदि शेते हृच्छय यौगिकत्वात् मनसिशय ॥ १६ ॥ १४१ ॥ प्रकृष्ट द्युम्न बलमस्य प्रद्युम्न ॥ १७ ॥ श्रिया लक्ष्म्या नन्दन श्रीनन्दन, रुक्मिण्या श्रियोऽवतारत्वात् ॥ १८ ॥ क अव्यय कुत्सायाम् क दर्पोऽस्य कन्दर्प ॥ १९ ॥ पुष्पाणि केतनमस्य पुष्पकेतन यौगिकत्वात् पुष्पध्वज ॥ २० ॥

शेषश्चात्र

कामे तु यौवनोद्भेद शिशिरमृत्युमहोत्सव ।
शमान्तक सवधन्वी रागरज्जु प्रजापक ॥ १ ॥
मनोदाही मथनश्च ॥

कन्तुर्दश्या सस्कृतेऽपि ॥

पुष्पाण्यस्येषुचापास्त्राणि

अस्य कामस्य पुष्पाणि इषुबाण चाप धनु अस्त्रमायुधम् तेन पुष्पेषु, कुसुमबाण पुष्पचाप कुसुमधन्वा पुष्पास्त्र कुसुमायुध काम स्यात् इषुचापयो सत्यप्यस्त्रत्वे भेदेन ग्रहणम् लोके तथाव्यवहारात् ॥

अरी शवरशूर्पकौ ॥ १४२ ॥

अरि शवर श शृणोतीति कृत्वा शूर्पयति परवायाणि मिमीते शूर्पकश्च तेन शवरारि शूर्पकारि ॥ १४२ ॥

हसो विश्वन्तर गर्को मैत्रावल्मुपारगौ ॥ १ ॥
अपुनो ब्राह्मण कुम्भ कल्माप पिण्डिजातरम् ।
अधिमुह्य श्रेष्ठिनात दमयन्ती महाकपि ॥ २ ॥
गोधिब्रह्मा महावोधिवानर शरभो रुरु ।
क्षान्तिवादा च हस्ती च कुन्धुश्चेत्येवमादय ॥ ३ ॥ १५ ॥

दश पारमिता प्रज्ञाद्या धारयति दशपारमिताधर , यद् व्याडि —

प्रज्ञा पारमिता तारा ज्ञन्दा च जिनशक्तय ।
मारीची चतुदुवासा मारीचा वज्रमाल्यपि ॥ १ ॥

द्वादशाऽक्षीण्यस्य द्वादशाक्ष ॥ १७ ॥ दश वलानि दानशीलक्षान्तिवीर्य ध्यानशान्तिवलोपायप्रणिधानज्ञानलक्षणान्यस्य दशवल ॥ १८ ॥ त्रय काया निर्माणाद्या अस्य त्रिकाय ॥ १९ ॥ श्रिया योगविभूत्या घनो निविड , श्रिया घन इव वर्षिता वा श्रीघन ॥ २० ॥ न विद्यते द्वय ज्ञानार्थौ निन्त्वेकमेव ज्ञान मस्य अद्वय ॥ २१ ॥ सपूर्णोन्त निष्पन्न भद्रमस्य समन्तभद्र ॥ २२ ॥ सम्यग् गुप्त सगुप्त , योगिनामगम्यत्वात् ॥ २३ ॥ दयैव कूच दयाकूच , यद् व्याडि – कोष्ठागारोऽभवत् कूर्चो निधिया तेन तादश " ॥२४॥ विनयति शास्ति विनायक ॥ २५ ॥ १४८ ॥ मारान् कामक्रोधादीन् , लोकान् भूरादीन् , खानि इन्द्रियाणि, जयति मारजित् , लोकजित् खजित् वौद्धास्तु स्कन्धमार , क्लेशमार मृत्यु मार देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाहु ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ धर्मेण राजते, धर्मस्य राजा वा धर्मराज ॥ २९ ॥ विज्ञान मातृकाऽस्य विज्ञानमातृक ॥ ३० ॥ महाश्चासौ मैत्रश्च महामैत्र ॥ ३१ ॥ मुनीनामिन्द्रो मुनीन्द्र , मुनिस्तु भीम वत् ॥ ३२ ॥

शेपश्चात्र—

बुद्धे तु भगवान् योगी बुधो विज्ञानदेशन ॥
महासत्त्वो लोकनाथो बोधिरर्हन् सुनिश्चित ।
गुणाब्धिर्विगतद्वन्द्व ॥

वुद्धा स्यु सप्त ते त्वमी ॥ १४९ ॥
विपश्यी शिखी विश्वभू क्रकुच्छन्दश्च काञ्चन ।
काश्यपश्च

विशेषेण पश्यति विपश्य ज्ञान तदस्यास्ति विपश्यी ॥ १ ॥ शिखाऽस्याऽस्ति शिखी ॥ २ ॥ विश्व भवत्यस्माद् विश्वभू ॥३॥ क्रमेण कौ च्छन्दोऽस्य क्रकुच्छन्द , पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ काञ्चनवर्णत्वात् काञ्चन ॥ ५ ॥ कश्यपस्याऽपत्य वृद्ध काश्यप विदादित्वादञ् ॥ ६ ॥ इति षड् बुद्धा ॥

स्य स्वणराय ॥ १३ ॥ तृभम्याऽपत्य ताक्ष्य , गगादित्वाद् यम् ॥ १४ ॥ कामेन इच्छया आयुरस्य कामायु ॥ १५ ॥ गरुत पक्षा सन्त्यस्य गरुत्मान्, ऊम्यादित्वाद् चत्व न भवति ॥ १६ ॥ सुधां हृतवान् सुधाहृत् ॥ १७ ॥

शेपश्चात्र—

गरुडस्तु विपापह ।
पक्षिसिहो महापक्षो महावेगो विशालक ।
उन्नताश खमुखभू शिलाऽनीहाऽहिभुक् च स ॥ १४५ ॥

बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुस्त्रिकालविज्जिन ।
बोधिसत्त्वो महाबोधिरार्य शास्ता तथागत ॥ १४६ ॥
पञ्चज्ञान षडभिज्ञो दशार्हो दशभूमिग ।
चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञो दशपारमिताधर ॥ १४७ ॥
द्वादशाक्षो दशबलस्त्रिकाय श्रीघनाऽद्वयौ ।
समन्तभद्र सगुप्तो दयाकूर्चो विनायक ॥ १४८ ॥
मारलोकखजित् धर्मराजो विज्ञानमातृक ।
महामैत्रो मुनीन्द्रश्च

बुध्यते तत्त्वानि बुद्ध ॥१॥ सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति शोभन गत ज्ञानमस्य सुगत ॥ २ ॥ धर्म सत्त्वोद्धरणादि तेनानुविद्धा धातवोऽस्य धर्मधातु ॥ ३ ॥ त्रीन् कालान् वेत्ति त्रिकालवित् ॥ ४ ॥जयति भव जिन ॥ ५ ॥ बोध सत्त्वमस्य बोधिसत्त्व यद् व्याडि – बोधि स्वबोधन ज्ञान तन्मयो बोधिसत्त्वक ॥ ६ ॥ महती बोधिरस्य महाबोधि ॥ ७ ॥ अयतेऽभिगम्यते आर्य आरात् पापेभ्य कर्मभ्यो यात इति वा ॥ ८ ॥ शास्ति विनेयान् शास्ता " शासिशासि " ॥ (उणा-८५७) ॥ इति तृ ॥९॥ तथा सत्य गत ज्ञानमस्य तथागत ॥१०॥१४६॥ पञ्चाना विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपलक्षणाना स्कन्धाना ज्ञानमस्य पञ्चज्ञान ॥ ११ ॥ दिव्य चक्षु दिव्य श्रोत्र पूर्वनिवासानुस्मृति परचित्तज्ञान आश्रवक्षय ऋद्धिश्चेति षड् अभिज्ञा अस्य षडभिज्ञ ॥१२॥ दश भूमीबलानि पारमिता वा अर्हति दशार्ह ॥१३॥ दश भूमीर्गच्छति दशभूमिग यद् व्याडि —

भूमयस्तु प्रमुदिता विमला च प्रभाकरी ।
अर्चिष्मती सुदुर्जयाऽभिमुखा च दुरङ्गमा ॥ १ ॥
अचला साधुमता च धर्ममेघेति च क्रमात् ॥ १४ ॥

चतुस्त्रिंशत जातकानि व्याघ्रीप्रभृतीनि जानाति चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञ यद् व्याडि –
जातकानि पुनर्व्याघ्री शिबि श्रेष्ठी शशो विशम् ।

हसो वि वन्तर शक्रो मैत्रावल्सुपारगो ॥ १ ॥
अपुत्रो ब्राह्मण कुम्भ कल्माष पिण्डिजातकम् ।
अधिमुग्ध श्रेष्ठिजात दमयन्ता महाकपि ॥ २ ॥
बोधिब्रह्मा महाबोधिर्वानर शरभो रुर ।
क्षान्तिवादी च हस्ती च कुशुश्चेत्येवमादय ॥ ३ ॥ १५ ॥

दश पारमिता प्रज्ञाद्या धारयति दशपारमिताधर , यद् व्याडि —

प्रज्ञा पारमिता तारा वृन्दा च जिनशक्तय ।
माराची चतुदुवासा मारीचा वज्रकाल्यपि ॥ १ ॥

द्वादशाऽक्षीण्यस्य द्वादशाक्ष ॥ १७ ॥ दश बलानि दानशीलक्षान्तिवीर्यं ध्यानशान्तिबलोपायप्रणिधानज्ञानलक्षणान्यस्य दशबल ॥ १८ ॥ त्रय काया निर्माणाद्या अस्य त्रिकाय ॥ १९ ॥ श्रिया योगविभूत्या घनो निबिड , श्रिया घन इव वर्षिता वा श्रीघन ॥ २० ॥ न विद्यते द्वय ज्ञानार्थौ स्तित्वेकमेव ज्ञान मस्य अद्वय ॥ २१ ॥ सपूर्णान्त निष्पन्न भद्रमस्य समन्तभद्र ॥ २२ ॥ सम्यग् गुप्त सगुप्त योगिनामगम्यत्वात् ॥ २३ ॥ दयैव कूर्च दयाकूच , यद् व्याडि — कोष्ठागारोऽभवत् कूर्चो निधिवा तेन तादश ॥२४॥ विनयति शास्ति विनायक ॥ २५ ॥ १४८ ॥ मारान् कामक्रोधादीन् , लोकान् भूरादीन् खानि इन्द्रियाणि, जयति मारजित्, लोकजित् खजित् बौद्धास्तु स्कन्धमार क्लेशमार , मृत्यु मार , देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाहु ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ धर्मेण राजते, धर्मस्य राजा वा धर्मराज ॥ २९ ॥ विज्ञान मातृकाऽस्य विज्ञानमातृक ॥ ३० ॥ महाश्चासौ मैत्रश्च महामैत्र ॥ ३१ ॥ मुनीनामिन्द्रो मुनीन्द्र , मुनिस्तु भीम वत् ॥ ३२ ॥

शेषश्चात्र—

बुद्धे तु भगवान् योगी बुधो विज्ञानदेशन ॥
महासत्त्वो लोकनाथो बोधिरर्हन् सुनिश्चित ।
गुणाब्धिर्विगतद्वन्द्व ॥

बुद्धा स्यु सप्त ते त्वमी ॥ १४९ ॥
विपश्यी शिखी विश्वभू ककुच्छन्दश्च काञ्चन ।
काश्यपश्च

विशेषेण पश्यति विपश्य नाम तदस्यास्ति विपश्यी ॥ १ ॥ शिखाऽस्याऽस्ति शिखी ॥ २ ॥ विश्व भवत्यस्माद् विश्वभू ॥३॥ क्रमेण कौ च्छन्दोऽस्य ककुच्छन्द पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ काञ्चनवर्णत्वात् काञ्चन ॥ ५ ॥ कश्यपस्याऽपत्य वृद्ध काश्यप विदादित्वादञ् ॥ ६ ॥ इति षड् बुद्धा ॥

सप्तमस्तु शाक्यसिंहोऽर्कबान्धव ॥ १५० ॥
तथा राहुलसूः सर्वार्थसिद्धो गोतमान्वय ।
मायाशुद्धोदनसुतो देवदत्ताग्रजश्च स ॥ १५१ ॥

शका आभिजनो निवासोऽस्य शाक्य "शण्डिकादेर्ण्य "॥६।३।२१५॥ इति ण्य, शाक्य सिंह इव शाक्यसिंह शाक्योऽपि भीमवत् ॥ १ ॥ अर्कस्य बान्धव सूर्यवंश्यत्वाद अर्कबान्धव ॥ २ ॥ १५० ॥ राहुल सूते राहुलसू ॥ ३ ॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्न सर्वार्थसिद्ध, अत एव सिद्धार्थ, यच्छाश्वत –"सिद्धार्थौ बुद्धसर्षपौ" ॥ ४ ॥ गोतमोऽन्वयेऽस्य गोतमान्वय ॥ ५ ॥ मायाया देव्या, शुद्धोदनस्य च राज्ञ, सुतो मायासुत, शुद्धोदनसुत, यौगिकत्वात् शौद्धोदनिरित्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥ देवदत्ता प्रजाऽपत्यमस्य देवदत्ताग्रज ॥ ८ ॥ १५१ ॥

असुरा दितिदनुजा पातालौक सुरारय ।
पूर्वदेवा शुक्रशिष्या

अस्यन्ति देवान् असुरा "वाश्यसि " ॥ (उणा–४२३) ॥ इत्युर सुरविरुद्धा वा अनर्थवत् सुराया अपानाद् वा ॥ १ ॥ दिति, दनुश्चासुरमातरौ ताभ्या जाता दितिजा, दनुजाश्च यौगिकत्वात् दैतेया दानवा इत्यादय ॥ २ ॥ ३ ॥ पाताल ओको येषा ते पातालौकस ॥ ४ ॥ सुराणामरय सुरारय ॥ ५ ॥ पूर्वे च ते देवाश्च पूर्वदेवा अनयाद् देवत्वाद् भ्रष्टा इति प्रसिद्धे ॥ ६ ॥ शुक्रस्य शिष्या शुक्रशिष्या ॥ ७ ॥

विद्यादेव्यस्तु षोडश ॥ १५२ ॥
रोहिणी प्रज्ञप्तिर्वज्रशृङ्खला कुलिशाङ्कुशा ।
चक्रेश्वरी नरदत्ता काल्यथाऽसौ महापरा ॥ १५३ ॥
गौरी गान्धारी सर्वास्त्रमहाज्वाला च मानवी ।
वैरोट्याऽच्छुप्ता मानसी महामानसिकेति ता ॥१५४॥

रोहत्यवश्य रोहिणी ॥ १ ॥ प्रकृष्टा ज्ञप्तिरस्या प्रज्ञप्ति ॥ २ ॥ वज्रमयी शृङ्खलाऽस्या वज्रशृङ्खला ॥ ३ ॥ कुलिशमयमङ्कुशमस्या कुलिशाङ्कुशा ॥ ४ ॥ चक्रस्येश्वरी चक्रेश्वरी ॥ ५ ॥ नरेषु दत्तमस्या नरदत्ता ॥ ६ ॥ कालवर्णत्वात् काली ॥ ७ ॥ अथासौ महापरेति–असौ काला महाशब्दपरा महाकालीत्यर्थ ॥८॥१५३॥ गौरी गौरवर्णत्वात् ॥९॥ गा धारयतीति गान्धारी पृषोदरादित्वात् ॥१०॥ सर्वेषा मस्त्राणा महत्यो ज्वाला अस्या सर्वास्त्रमहाज्वाला ॥ ११ ॥ मनोरिय मानवी ॥ १२ ॥ वैरिगणनाशे अटयाऽस्या वैरोट्या, पृषोदरादित्वात् ॥ १३ ॥ न पापेन

च्युत्पते स्पृश्यते अन्क्षुसा ॥ १४ ॥ मनसि भवा मानसी ॥ १५ ॥ मानसी एव मानसिका, महता चासौ मानसिका च महामानसिका ॥ १६ ॥ १५४ ॥

वाग् ब्राह्मी भारती गौर्गीर्वाणी भाषा सरस्वती ।
श्रुतदेवी

उच्यते वाक् "दिद्युद्दद" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विबन्तो निपात्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मण इय ब्राह्मी 'तस्येदम्' ॥ ६ । ३ । १६० ॥ इत्यण्प्रत्यये "ब्रह्मण" ॥ ७ । ४ । ५७ ॥ इत्यन्तस्वरादिलोप, अत एव शब्दब्रह्मणोऽधिष्ठात्र्या पर्याया एते, वचनादयस्त्वधिष्ठेया ॥ २ ॥ भरताना नटानामिय देवता भारती, भरताना ऋत्विजा स्तुतिलक्षणा तैरवतारितत्वात् इति याज्ञिका बिभर्तीति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ गच्छति गौ पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ ४ ॥ गृणातीति गी ॥ ५ ॥ वण्यते वाणि कमिवमि" ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णि ङ्या वाणी ॥ ६ ॥ भाष्यते भाषा 'केटो गुरोव्यञ्जनात्' ॥ ५ । ३ । १०६ ॥ इत्य ॥ ७ ॥ सर प्रसरण मस्त्यस्या सरस्वती सरो ज्ञान विद्यतेऽस्यामिति वा ॥ ८ ॥ श्रुतस्य प्रवचनस्याऽधिष्ठात्री देवी श्रुतदेवी ॥ ९ ॥ एते वच पर्याया अपि ॥

वचन तु व्याहारो भाषित वच ॥ १५५ ॥

उच्यते वचनम् ॥ १ ॥ व्याह्रियते व्याहार ॥ २ ॥ भाष्यते भाषितम् ॥ ३ ॥ उच्यते वच अस्' ॥ (उणा-९५२) इत्यस् ॥ ४ ॥

शेपश्चात्र

वचने स्यात् तु जल्पितम् ।
लपितोदितभणिताभिधानगदितानि च ॥ १५५ ॥

सविशेषणमाख्यात वाक्य

त्याद्यन्त पदमाख्यात, तत् प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमान वा, प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैवा कर्त्रादिभिर्विशेषणै सहितम्-उच्यत इति वाक्यम्, यथा-धर्मो वो रक्षतु । अप्रयुज्यमानमाख्यात यथा-शील ते स्वम् अत्राऽस्तीति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषण यथा-प्रविश अत्र गृहमिति गम्यते । अनयोरर्थात् प्रकरणाद् वाऽऽख्यातादेरवगमात् अप्रयोग । आख्यातमित्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदन पच तव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यभेद ॥

स्याद्यन्तक पदम् ।

स् इत्युत्सृष्टानुबन्धस्य सेर्ग्रहणम्, ति इत्युत्सृष्टानुबन्धस्य तिव, स् च तिश्च स्ती तावादी येषा प्रत्ययाना ते स्त्यादय आदिशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते तेन स्यादय सुप्पयन्ता, त्यादयश्च स्यामहिपयन्ता गृह्यन्ते ते अन्ते यस्य तत् स्याद्यन्तक, पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति पदम् सपादित्वाद् अत् ॥

राद्धसिद्धकृतेभ्योऽन्त आप्तोक्ति समयागमौ ॥१५६॥

राद्धशब्दात्, सिद्धशब्दात्, कृतशब्दाच परोऽन्त राद्धान्त, सिद्धान्त, कृतान्त राद्ध, सिद्ध, कृतश्च अन्तो निश्चयोऽस्येति कृत्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आप्तानामुक्ति आप्तोक्ति ॥ ४ ॥ समेति सगच्छते समय ॥ ५ ॥ आगम्यत आगम ॥ ६ ॥ १५६ ॥

आचाराङ्ग सूत्रकृत स्थानाङ्ग समवाययुक् ।
पञ्चम भगवत्यङ्ग ज्ञाताधर्मकथाऽपि च ॥ १५७ ॥
उपासका तकृदनुत्तरोपपातिकाद् दशा ।
प्रश्नव्याकरण चैव विपाकश्रुतमेव च ॥ १५८ ॥
इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि

आचरण आचार आचयत इति वा शिष्टाचरितो ज्ञानाद्यासेवनविधिरित्यथ तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽपि आचार स चासौ अङ्ग च आचाराङ्गम् ॥ १ ॥ सूचनात् सूत्र सूत्रेण स्वपरसमयसूचनेन कृत सूत्रकृतम् ॥ २ ॥ तिष्ठन्त्यस्मिन् प्रतिपाद्यतया जावादय इति स्थान एकादिदशान्तसख्य भेदो वा स्थान तत् प्रतिपादको ग्रन्थोऽपि स्थानम् तच तदङ्ग च स्थानाङ्गम् ॥ ३ ॥ समवायन समवाय एकादिशतान्तसख्यासमाविष्टाना पदाथाना सग्रह, तद्धेतुश्च ग्रन्थोऽपि समवाय ॥ ४ ॥ भगवतीति पूजाऽभिधान व्याख्याप्रज्ञप्ते पञ्चमाङ्गस्य सा चासौ अङ्ग च भगवत्यङ्गम् ॥ ५ ॥ ज्ञातानि उदाहरणानि तत्प्रधाना धम कथा ज्ञाताधमकथा तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽपि तथा ॥ ६ ॥ १५७ ॥ उपासका श्रावका तद्गतक्रियाकलापप्रतिबद्धा दशा दशाऽध्ययनरूपा उपासकदशा बहुवचनान्तमेतद्ग्रन्थनाम ॥७॥ अन्तो विनाश स च कमण तत्फलभूतस्य वा ससारस्य त कुवन्ति ये ताथकरादयस्तेऽन्तकृत तेपा दशा प्रथमवर्ग दशाऽध्ययनानि इति तत्सख्यया अन्तकृद्दशा ॥८॥ न विद्यते उत्तर प्रधानोऽस्मात् इत्यनुत्तर उपपतन उपपातो जन्म अनुत्तर प्रधान ससारेऽन्यस्य तथाविधस्याऽभावात् उपपातोऽस्त्येपामित्यनुत्तरोपपातिका विजयाद्यनुत्तरविमानपञ्चकजन्मानो देवा तद्वक्तव्यताप्रतिबद्धा दशा दशाऽध्ययनोपलक्षिता अनुत्तरोपपातिकदशा ॥ ९ ॥ प्रश्न पृच्छा तन्निवचन व्याकरण प्रश्नव्याकरण तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽपि प्रश्नव्याकरणम् ॥ १० ॥ विपचन विपाक शुभाऽशुभकमपरिणाम तत्प्रतिपादक श्रुत विपाकश्रुतम् ॥ ११ ॥ १५८ ॥ इत्येकादश प्रवचनपुरुषस्य अङ्गानीवाऽङ्गानि सहोपाङ्गैरौपपातिकादिभिवतन्ते सोपाङ्गानि ॥

द्वादश पुन ।
दृष्टिवाद

दृष्ट्यो दर्शनानि तासा वदन दृष्टिवाद, दृष्टीना पातो यत्र असौ दृष्टिपातोऽपि, सप्तनयदृष्ट्य इहाऽऽख्यायन्त इत्यर्थ । तथा चाह—"दृष्टिवादेन दृष्टिपातेन वा सर्व भावप्ररूपणा आख्यायते" ॥

द्वादशाङ्गी स्याद् गणिपिटकाह्वया ॥ १५९ ॥

द्वादशानामाचारादीना दृष्टिवादान्तानामङ्गाना समाहारो द्वादशाङ्गी ॥ १ ॥ गुणाना साधूना वा गणो विद्यतेऽस्य गणी आचार्य, गणिवा साङ्गप्रवचनाध्येता, तस्य पिटकमिव सर्वार्थरत्नाधारत्वात् गणिपिटक तदाह्वया, द्वादशाङ्गी गणिपिटकमुच्यत इत्यर्थ ॥ २ ॥ १५९ ॥

तत्र दृष्टिवादभेदानाह

परिकर्मसूत्रपूर्वानुयोगपूर्वगतचूलिका पञ्च ।
स्युर्दृष्टिवादभेदा

परिकर्म च सूत्र च पूर्वानुयोगश्च पूर्वगत च चूलिका चेति द्वन्द्व । सूत्राणि ग्रहणयोग्यतासम्पादनसमर्थानि परिकर्माणि गणितपरिकर्मवत् ॥ १ ॥ समस्तद्रव्यपर्यायनयाद्यर्थसूचनात् सूत्राणि ॥ २ ॥ अनुरूपोऽनुकूलो वा योगोऽनुयोग सूत्रस्य निजेनाभिधेयेन सार्धं अनुरूप सम्बन्ध स च मूलप्रथमानुयोगो गण्डिकानुयोगश्चेति द्विविध इह धर्मप्रणयनाद् मूल तावत् तीर्थकरा, तेषा प्रथमसम्यक्त्वाऽवाप्तिलक्षणपूर्वभवादिगोचरोऽनुयोगो मूलप्रथमानुयोग स एव पूर्वानुयोग स च गण्डिकानुयोगोऽस्य उपलक्षणम् इहैकवक्तव्यतार्थाधिकारानुगता गण्डिका उच्यन्ते, तासामनुयोगोऽर्थकथनविधि गण्डिकानुयोग ॥ ३ ॥ पूर्वाणा गत ज्ञानमस्मिन् पूर्वगतम् ॥ ४ ॥ इह दृष्टिवादे परिकर्मसूत्रपूर्वानुयोगोक्तानुक्तार्थसग्रहपरा ग्रन्थपद्धतयश्चूला इव चूलिका एताश्चाद्याना चतुर्णा पूर्वाणा भवन्ति, न शेषाणाम् ॥ ५ ॥ एते परिकर्मादय पञ्चापि दृष्टिवादभेदा ॥

पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते ॥ १६० ॥
उत्पादपूर्वमग्रायणीयमथ वीर्यत प्रवाद स्यात् ।
अस्तेर्ज्ञानात् सत्यात् तदात्मन कर्मणश्च परम् ॥ १६१ ॥
प्रत्याख्यान विद्याप्रवादकल्याणनामधेये च ।
प्राणावाय च क्रियाविशालमथ लोकबिन्दुसारमिति ॥ १६२ ॥

सर्वाङ्गेभ्य पूर्वं तार्थकरैरभिहितत्वात् पूर्वाणि तानि यथा—सर्वद्रव्याणा पर्यायाणा चोत्पादप्रज्ञप्तिहेतुरुत्पादम् ॥ १ ॥ सर्वद्रव्याणा पर्यायाणा सर्वजीवविशेषाणा च अग्र परिमाण वर्ण्यते यत्र तद् अग्रायणीयम् ॥ २ ॥ जीवानामजीवाना च सकर्मेतराणा वीर्य प्रवदति वीर्यप्रवादम् ॥ ३ ॥ अस्तीति नास्तीत्यपरलक्षणम् ततो

यल्लोके यथाऽस्ति, यथा वा नास्ति अथवा स्याद्वादाभिप्रायेण तदेवाऽस्ति नास्तीति प्रवदति अस्तिनास्तिप्रवादम् ॥ ४ ॥ मतिज्ञानादिपञ्चक सभेद प्रवदतीति ज्ञानप्रवादम् ॥ ५ ॥ सत्य सयम , सत्यवचन वा, तत् सभेद सप्रतिपक्ष च यत प्रवदति तत् सत्यप्रवादम् ॥ ६ ॥ नयदर्शनैरात्मान प्रवदति आत्मप्रवादम् ॥ ७ ॥ नाना वरणाद्यष्टविध कर्म प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशादिभेदैरन्यैश्चोत्तरभेदैर्भिन्न प्रवदति कर्म प्रवादम् ॥ ८ ॥ १६१ ॥ सर्वप्रत्याख्यानस्वरूप प्रवदति प्रत्याख्यानप्रवादम्, तदेकदेश प्रत्याख्यानम्, भामवत् ॥ ९ ॥ विद्यातिशयान् प्रवदति विद्याप्रवादम् ॥ १० ॥ कल्याणफलहेतुत्वात् कल्याणम्, अवन्ध्यमिति चोच्यते ॥ ११ ॥ आयु प्राणविधान सर्व सभेद, अन्ये च प्राणा वर्णिता यत्र तत् प्राणावायम् ॥ १२ ॥ कायिक्यादय सयमाद्याश्च क्रिया विशाला सभेदा यत्र तत् क्रियाविशालम् ॥१३॥ इह लोके श्रुतलोके वा विन्दुरिवाऽक्षरस्य सर्वोत्तम सर्वाक्षरसनिपातपरिनिष्ठितत्वेन लोकबिन्दुसारम् ॥ १४ ॥ १६२ ॥

स्वाध्याय श्रुतिराम्नायश्छन्दो वेद

सुष्ठु आ समन्तात् अधीयते स्वाध्याय 'इडोऽपादाने तु टिद् वा" ॥५।३।१९ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ श्रूयते श्रुति स्वादिभ्य ' ॥ ५ । ३ । ९२ ॥ इति क्ति ॥ २ ॥ आम्नायते पारम्पर्येणाऽऽम्नाय ॥ ३ ॥ छादयति पाप छन्द , क्लीब लिङ्ग "छदिवहिभ्या छन्दोधौ च" ॥ (उणा-९५४)॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ विन्दत्यनेन धर्म वेद ॥ ५ ॥

त्रयी पुन ।

ऋग्यजु सामवेदा स्यु

त्रयोऽवयवा अस्या त्रयी । ऋच्यते स्तूयतेऽनया ऋक् स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ इज्यतेऽनेन यजु स्यति '॥ (उणा-९९७) इत्युस् ॥ २ ॥ स्यति पाप साम, क्लीवलिङ्ग ॥३॥ ऋग्यजु सामानि च ते वेदाश्चेति विग्रह ॥ १ ॥

अथर्वा तु तदुद्धृति ॥ १६३ ॥

न थर्वति अथवा पुलिङ्ग श्म्नातरिश्वन्" ॥ (उणा-९०२)॥ इत्य मन्तो निपात्यते, तेभ्य ऋग्यजु सामवेदेभ्य उद्धृतिरुद्धारस्तदुद्धृति ॥ १ ॥ १६३ ॥

वेदान्त स्यादुपनिषद्

वेदस्याऽन्तो निश्चयो वेदान्त ॥१॥ उप समीपे ब्रह्मणो निषीदत्यनया उपनिषद् ॥ २ ॥

ओङ्कारप्रणवौ समौ ।

अवति विघ्नाद् ओम् अव्ययम् ' अवेम " ॥ (उणा-९३३)॥ इति म ,

ओमेव ओङ्कार " वणाव्ययात् स्वरूपे कार " ॥ ७।२।१५६ ॥ इति कार ॥१॥ प्रणूयते प्रस्तूयते प्रणव ॥२॥

शिक्षा कल्पो व्याकरण छन्दो ज्योतिनिरुक्तय ॥ १६४ ॥
पडङ्गानि

शिक्ष्यते वणविवेकोऽनया शिक्षा, यद् वाचस्पति –"शिक्षा वणविवेचिका" ॥१॥ क्रमणा सिद्धरूप प्रयोग कल्प्यतेऽवगम्यतेऽनेन कल्प, यद् वाचस्पति –

सिद्धरूप प्रयोगो यै क्रमणामवगम्यते ।
ते कल्पा लक्षणाथानि सूत्राणाति प्रचक्षते ॥ १ ॥ २ ॥

व्याक्रियन्तेऽन्वाख्यायन्ते शब्दा अनेन व्याकरणम् । यदाह–

प्रकृतिप्रत्ययोपाधिनिपातादिविभागश ।
पदान्वाख्यानकरण शास्त्र व्याकरण विदु ॥ १ ॥ ३ ॥

छाद्यतेऽनेन प्रस्ताराद् भूरिति छन्द, छन्दोविचिति ॥४॥ ज्योतिषा ग्रहाणा गतिज्ञानहेतुग्रन्थो ज्योति ज्योतिषम् ॥ ५ ॥ वणागमादिभिर्निवचन निरुक्ति निरुक्तम् ॥ ६ ॥ १६८ ॥ अङ्ग्यते ज्ञायतेऽमीभिरित्यङ्गानि उपकारकाणि ॥ १ ॥

धर्मशास्त्र स्यात् स्मृतिर्धर्मसहिता ।

धमप्रतिपादक शास्त्र धमशास्त्रम् ॥ १ ॥ उच्छन्नविप्रकाणशाखाना मन्वादिभि स्मरणात् स्मृति ॥ २ ॥ धम सधायतेऽस्या धमसहिता ॥ ३ ॥

आन्वीक्षिकी तर्कविद्या

प्रत्यक्षागमाभ्यामाक्षितस्य पश्चादीक्षण अन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्यामान्वीक्षिकी ॥ १ ॥ तकप्रधाना विद्या तकविद्या ॥ २ ॥

मीमासा तु विचारणा ॥ १६५ ॥

मीमास्यतेऽनया मीमासा ॥ १ ॥ विचायतेऽनया विचारणा ॥२॥१६५॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च ।
वशानुवशचरित पुराण पञ्चलक्षणम् ॥ १६६ ॥

सग सृष्टि ॥१॥ प्रताप सग प्रतिसग सहार ॥ २ ॥ वश सूयवशादि ॥३॥ मन्वन्तराणि स्वायभुवादीनि चतुदश ॥ ४ ॥ वशादनु वश वशानुवश सूयवशवशादि तस्य चरितम् ॥ ५ ॥ पुरापि न नव पुराणम् ॥ १ ॥ १६६ ॥

पडङ्गी वेदाश्चत्वारो मीमासाऽन्वीक्षिकी तथा ।
धर्मशास्त्र पुराण च विद्या एताश्चतुर्दश ॥ १६७ ॥

स्पष्टम् ॥ १६७ ॥

सूत्रं सूचनकृद्

सूत्र्यते ग्रथ्यत इति सूत्रं पुंक्लीबलिङ्ग , सूचनाद् वा "पुत्रादय "॥ (उणा-४५५) ॥ इति निपात्यते सुवतीति वा 'सूसृयन्युषिभ्य क्त्रिन्" ॥ (उणा-४८९) ॥ इति त्रट् सूचनं करोति सूचनकृत् ॥ १ ॥

भाष्यं सूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकम् ।

भाष्यत इति भाष्यम् , सूत्रे उक्तमर्थं प्रपञ्चयति ॥ १ ॥

प्रस्तावस्तु प्रकरणं

प्रस्तूयते प्रस्ताव 'प्रात् स्तुद्रुस्रो " ॥ ५ । ३ । ६७ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ प्रक्रियतेऽस्मिन् प्रकरणम् ॥ २ ॥

निरुक्तं पदभञ्जनम् ॥ १६८ ॥

वर्णागमादिभि पदानां निर्वचनं निरुक्तम् ॥ १ ॥ पदानि भज्यन्तेऽस्मिन्निति पदभञ्जनम् ॥ २ ॥ १६८ ॥

अवान्तरप्रकरणविश्रामे शीघ्रपाठत ।

आह्निकम्

अवान्तरप्रकरणानां विश्राम तत्र शीघ्रपाठात् अह्ना निर्वृत्तमिव आह्निकम्, "निर्वृत्ते " ॥ ६ । ४ । १०५ ॥ इतीकण् ॥ १ ॥

अधिकरणं त्वेकन्यायोपपादनम् ॥ १६९ ॥

अधिक्रियतेऽस्मिन् अधिकरणम् एकन्यायमुपपादयति एकन्यायोपपादनम् ॥ १ ॥ १६९ ॥

उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्तिकम् ।

उक्तानां अनुक्तानां दुरुक्तानां चार्थानां चिन्तां करोतीत्येवंशीलम्, वृत्ति प्रयोजनमस्य वार्तिकम् ॥ १ ॥

टीका निरन्तरव्याख्या

टीकयति गमयत्यर्थान् टीका सुगमाणां विषमाणां च निरन्तरं व्याख्या यस्या सा तथा ॥ १ ॥

पञ्जिका पदभञ्जिका ॥ १७० ॥

पञ्च्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया पञ्जिका " नाम्नि पुंसि च ॥ ५। ३।१२१ ॥ इति णक् पृषोदरादित्वाद् जत्वे पञ्जिका, अर्थाद् विषमाण्येव पदानि भनक्ति पदभञ्जिका ॥ १ ॥ १७० ॥

निबन्धवृत्ती अन्वर्थे

निबध्यते विशेषोऽस्मिन् निबन्ध ॥ १ ॥ वर्ततेऽथावगमोऽनेति वृत्ति ॥१॥ अनुगतोऽर्थोऽनयोरन्वर्थे ॥

सग्रहस्तु समाहृति ।

सगृह्यन्ते वाच्यविशेषा अनेन समह ॥ १ ॥ समाह्रियन्तेऽनया समाहृति ॥ २ ॥

परिशिष्टपद्धत्यादीन् पथाऽनेन समुल्लयेत् ॥ १७१ ॥

परिशिष्यत इति परिशिष्टम् ॥ १ ॥ अनवच्छिन्नक्रमत्वात् पद्धतिरिव पद्धति ॥ १ ॥ आदिग्रहणाद् अध्यायोच्छ्वासाङ्कमगादयो गृह्यन्ते, पथाऽनेनेति अन्वथ मार्गेणैव ॥ १७१ ॥

कारिका तु स्वल्पवृत्तौ बहोरर्थस्य सूचनी ।

पदार्थान् गम्यान् करोति कारिका शेष सुगमम् ॥ १ ॥

कलन्दिका सर्वविद्या

कलन्दी भाजनविशेष तत्प्रतिकृति कलन्दिका, डलयोरैक्ये कडन्दिका अपि, सर्वा आन्वीक्षिक्याद्या विद्या अस्या सर्वविद्या ॥ १ ॥

निघण्टुर्नामसग्रह ॥ १७२ ॥

नितरा घण्ट्यन्ते एकत्र भाष्यन्ते शब्दा अनेन निघण्टु ' मृमृतृत्सरि '' ॥ (उणा–७१६) ॥ इति बहुवचनाद् उ पुस्ययम् यद् वैजयन्ती– नामशास्त्रे निघण्टुना व्याडिस्तु– अधान् निघण्ट्यत्यस्माद निघण्टु परिकीर्तित । पुनपुसक यो स स्यात् इति ॥ १ ॥ नाम्ना सग्रहो नामसग्रह ॥ २ ॥ १७२ ॥

इतिहास पुरावृत्त

इति एवमर्थे ह किलर्थे इति ह आसीदत्र इतिहास ॥ १ ॥ पुरा वृत्त पूर्वचरितम् ॥ ॥

प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

प्रवल्हते प्राधान्य भजते प्रवल्हिका ॥ १ ॥ प्रहेलयति अभिप्राय सूचयति प्रहेलिका । सा शाब्दी आर्थी च । शाब्दी यथा—

पयस्विनीना धेनूना ब्राह्मण प्राप्य विंशतिम् ।
ताभ्योऽष्टादश विक्रीय गृहीत्वैका गृह गत ॥ १ ॥

आर्थी यथा—

जइ सामुआइ भणिआ पियवासघरमि दीवय देसु ।

ता मीस सुद्धड्सुद्धी हिअयमि निवेसये दिम्मि ॥ १ ॥

जनश्रुति किंवदन्ती

जनेभ्य श्रूयते जनश्रुति ॥ १ ॥ किं वदति जनोऽत्र किंवदन्ती " तृजि भूवदि " ॥ (उणा-२२१) इति टिदन्त , यद्वा, उद्यते वदन्ति कथा "वद्यवि" ॥ (उणा-६६५) ॥ इत्यन्ति , कुत्सिता वदन्ति स्या किंवदन्ती ॥ २ ॥

वार्तैतिह्य पुरातनी ॥ १७३ ॥

पुरातनी वार्ता, इतिह इति निपातसमुदाय उपदेशपारम्पर्ये वतते, इतिह इत्येव ऐतिह्यम्, भेपजादित्वात् स्यण् ॥ १ ॥ १७३ ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्त

वृत्तिर्लोकवृत्त अस्त्यस्या वाता ' प्रज्ञाश्रद्धाऽर्चावृत्तेर्ण " ॥ ७।२।३३। इति ण ॥ १ ॥ प्रवतते जनोऽनया प्रवृत्ति ॥ २ ॥ वृत्तस्य आचरितस्यान्तोऽत्र वृत्तान्त ॥ ३ ॥ उद्यते उदन्त " सीमन्तहेमन्त " ॥ (उणा-२२२) इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ४ ॥

अथाऽऽह्वयोऽभिधा ।

गोत्रसञ्ज्ञानामधेयाऽऽख्याऽऽह्वाऽभिख्याश्च नाम च ॥१७४॥

आहूयतेऽनेन आह्वय ह्व समाह्वयाह्वयौ द्यूतनाम्नो " ॥ ५।३।८१ ॥ इति अलन्तो निपात्यते ॥ १ ॥ अभिधायतेऽनया अभिधा ॥ २ ॥ गूयतेऽनेन गोत्रम् ' हुयामा " ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ ३ ॥ सज्ञायतेऽनया सज्ञा ॥ ४ ॥ नाम एव नामधेयम् ' नामरूपभागाद् धेय ' ॥७।२।१५८॥ इति धेय ॥ ५ ॥ आख्यायतेऽनया आख्या ॥ ६ ॥ आहूयतेऽनया आह्वा ॥ ७ ॥ अभिख्यायतेऽनया अभिख्या ॥ ८ ॥ नमत्यनेन नाम, पुक्लाबलिङ्ग ' सात्मनात्मन् " ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनन्तो निपात्यते ॥ ९ ॥ १७४ ॥

सबोधनमामन्त्रणम्

सबोध्यतेऽनेन सबोधनम् ॥ १ ॥ आमन्त्र्यतेऽनेन आमन्त्रणम् ॥ २ ॥

आह्वान त्वभिमन्त्रणम् ।

आकारण हवो हूति

ह्वान हव भावेऽनुपसर्गाद् ' ॥ ५।३।४५ ॥ इत्यल्, वश्चोत्वम् ॥५॥ शेषश्चात्र—हूतौ हक्कारकाऽऽकारौ ॥

सहूतिर्बहुभि कृता ॥ १७५ ॥

बहुभि कृता स्तुति मभूय ह्वान मह्वति, "महशाह्वया" इति भागुरि ॥ १ ॥ १७ ॥

उदाहार उपोद्घात उपन्यासश्च वाङ्मुखम् ।

उद्धत्याह्रियते उदाहार ॥ १ ॥ उप समापे उद्धत्य हन्यते उपोद्घात, यदाह– "चिन्ता प्रकृतसिद्धयर्थामुपोद्घात प्रचक्षते" ॥ २ ॥ उपन्यस्यते उपन्यास ॥३॥ वाचो मुख वाङ्मुखम्, वाक्प्रारम्भ ॥ ४ ॥

व्यवहारो विवाद स्यात्

व्यवहरण व्यवहार यत स्मृति –

वि नानाऽर्थेऽव सन्देहे हरण हार उच्यते ।
नानासंदेहहरणात् व्यवहार प्रकीर्तित ॥ १ ॥ १ ॥

विविधो वाद ऋणादानादिर्विवाद ॥ २ ॥

शपथ शपन शप ॥ १७६ ॥

शपन शपथ "भृशाशपि" ॥ (उणा–२३२) ॥ इति अथ ॥ १ ॥ शपन शप अ" ॥ (उणा–२) ॥ इत्य ॥ ३ ॥ १७६ ॥

उत्तर तु प्रतिवच

उत्तरन्ति अस्मात् उत्तरम् उदो वा तरप् ॥ १ ॥ प्रतीप वच प्रतिवच ॥२॥

प्रश्न पृच्छाऽनुयोजनम् ।

कथङ्कथिकता च

प्रच्छन प्रश्न 'यजिस्वपि' ॥ ५।३।८५ ॥ इति न ॥ १ ॥ पृच्छा भिदादित्वात् ॥ २ ॥ अनुयुज्यते अनुयोजनम् अनुयोग पर्यनुयोगश्च ॥ ३ ॥ कथ कथमिति जल्पोऽस्यामिति कथकथिकता मयूरव्यंसकादित्वात् साधु ॥ ४ ॥

अथ देवप्रश्न उपश्रुति ॥ १७७ ॥

देवेभ्य प्रश्न देवप्रश्न ॥१॥ उप समीपे श्रूयतेऽस्या उपश्रुति ॥२॥१७७॥

चटु चाटु प्रियप्राय

चटतीति चटु, चाटु पुक्लीवलिङ्गौ "मिवहिचरिचिदिभ्यो वा" ॥ (उणा–७२६) ॥ इति उवा णित् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रिय प्रायेण बाहुल्येनाऽत्र प्रियप्रायम् ॥३॥

प्रियसत्य तु सूनृतम् ।

---

१ कथ कथमिति पाठान्तरम् । श्रीवल्लभगणिकृतटीकाया तु–"कथ कथक ! हे वक्त ! इति जल्पोऽस्याम् इत्येव व्युत्पादितम् ।

प्रियं च तत् सत्यं च प्रियसत्यं वचनम्, सुष्ठु नृत्यति सतां मनोऽनेनेति सूनृतं, स्थादित्वात् के " घञ्युपसर्गस्य " ॥ ३।२।८६ ॥ इति बाहुलकाद् दीर्घः ॥ १ ॥

सत्यं सम्यक् समीचीनमृतं तथ्यं यथातथम् ॥१७८॥
यथास्थितं च सद्भूते

सति साधु सत्यम् ॥ १ ॥ समयति सम्यक्, क्विपि "सहसम सध्रिसमी" ॥३।२।१२३॥ इति सम्यादेशः ॥२॥ सम्यगेव समीचीनम् ' अदिर्ह्रियां वाञ्च ' ॥ ७।१।१०७॥ इतीनः ॥३॥ इयर्ति गच्छति जनः प्रत्ययमत्र ऋतम् ' शारी " (उणा-२०१) ॥ इति तक् ॥ ४ ॥ तथा साधु तथ्यम् ॥ ५ ॥ यथावत् तथाऽत्र यथातथम् ॥६॥१७८॥ यथावत् स्थितमत्र यथास्थितम् ॥७॥ सच्च तद् भूतं च सद्भूतं तत्र ॥८॥

अलीके तु वितथानृते ।

अलति वारयति सद्गतिं अलीकम् स्यमिकवि "॥ (उणा-४६) ॥ इतीकः, तत्र ॥ १ ॥ विगतं तथा सत्यमत्र वितथम् ॥ २ ॥ न ऋतं अनृतम् यौगिकत्वात् असत्यम्, सत्येतरद् इत्यादि ॥ ३ ॥ मृषा मिथ्या वा अव्यये ॥

अथ क्लिष्टं सकुलं च परस्परपराहतम् ॥ १७९ ॥

क्लिष्टं सकुलं च अन्योऽन्यविरुद्धम् यथा-

अन्धो मणिमुपाविध्यद् तमनङ्गुलिरासदत् ।
तमग्रीव प्रत्यमुञ्चत् तमजिह्वोऽभ्यपूजयत् ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ १७९ ॥

सान्त्वं सुमधुरं

सान्त्व्यतेऽनेन सान्त्वम्, सुष्ठु मधुरं सुमधुरम् ॥ १ ॥

ग्राम्यमश्लील

ग्रामे भवं ग्राम्यं ' ग्रामादीनञ् च ' ॥ ६ । ३ । ९ ॥ इति यः ॥ १ ॥ न श्रियं लाति अश्लीलम् न श्रीरस्यास्तीति वा सिध्मादित्वाद् ले, कपिडादित्वाद् रस्य लः तत्तु व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वेन त्रेधा। अलङ्कारकृता तु ग्राम्यमश्लीलं च पृथगेव ॥ २ ॥

म्लिष्टमस्फुटम् ।

म्लेच्छति स्म म्लिष्टम् क्षुब्धविरिब्ध ॥४।४।७०॥ इति साधु अस्फुटमस्पष्टम् ॥ १ ॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं

लुप्ता वर्णा पदानि चात्र लुप्तवर्णपदम् ग्रस्यते स्म ग्रस्तम् ॥ १ ॥ असपूर्णोच्चारितं ध्वस्तं लुप्तवर्णपदमित्यन्ये ॥ २

अवाच्य स्यादनक्षरम् ॥ १८० ॥

विरोधे नञ् ॥ १ ॥ २ ॥ १८० ॥

अम्बूकृत सथूत्कारे

अनम्बुनो अम्बुन करण अम्बूकृतम् , सथूत्कार सनिष्ठेवम् ॥ १ ॥

निरस्त त्वरयोदितम् ।

निरस्यते स्म निरस्तम् ॥ १ ॥

आम्रेडित द्विस्त्रिरुक्त

आम्रेड्यते स्म आम्रेडितम् द्वौ वारौ द्वि , त्रीन् वारान् त्रि ॥ १ ॥

अनद्ध तु निरर्थकम् ॥ १८१ ॥

अनद्ध असवद्ध, दशदाडिमादिवास्य समुदायार्थशून्यम् ॥ १ ॥ १८१ ॥

पृष्ठमासाऽन्न तद् यत् परोक्षे दोषकीर्तनम् ।

परोक्षे अप्रत्यक्षे दोषाणा कीर्तन यत् , तत् पृष्ठमासस्याऽदनमिव पृष्ठमासादनम् ॥ १ ॥

मिथ्याऽभियोगोऽभ्याख्यान

मिथ्याऽभियोगोऽसत्याक्षेप , अभ्याख्यायत अभ्याख्यानम् ॥ १ ॥

सगत हृदयङ्गमम् ॥ १८२ ॥

सगच्छते स्म सगतम् ॥ १ ॥ हृदय गच्छति हृदयङ्गमम् नाम्नो गम " ॥ ५।१।१३१॥ इति ख ॥ २ ॥ १८२ ॥

परुष निष्ठुर रूक्ष विकुष्ट

पृणाति पूरयति पर कोपेनेति परुषम् ऋपूनहि '॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युप ॥ १ ॥ निशिते तिष्ठति निष्ठुर श्चुरखुडु दुर ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरान्तो निपात्यते ॥ २ ॥ रूक्षयति रूक्षम् ॥ ३ ॥ विक्रुश्यते विकुष्टम् ॥ ४ ॥

अथ घोषणा ।

उच्चैर्घुष्ट

घोषण घोषणा णिवेत्त्यास " ॥५।३।१११॥ इति अन ॥ १ ॥ उच्चैस्तर यथा भवति घोषण घुष्ट ' घुषेरविशब्दे ॥४।४।६८॥ इति नट् ॥ २ ॥

वर्णनेडा स्तव स्तोत्र स्तुतिर्नुति ॥ १८३ ॥

श्लाघा प्रशसाऽर्थवाद

प्रिय न तत् सत्य ँ न प्रियसत्य वचनम्, सुष्ठु नृत्यति सतां मनोऽनेनेति सूनृत, स्यादित्वात् के " घञ्युपसर्गस्य " ॥ ३।२।८६ ॥ इति बाहुल्काद् दीघ ॥ १ ॥

सत्य सम्यक् समीचीनमृतं तथ्य यथातथम् ॥१७८॥
यथास्थित च सद्भूते

राति साधु सत्यम् ॥ १ ॥ समयति सम्यक् क्विपि "सहसम सध्रिसमी ' ॥३।२।१२३॥ इति सम्यादेश ॥२॥ सम्यगेव समीचीनम् ' अदिङ्क्रिया वाश्च '॥ ७।१।१०७॥ इतीन ॥३॥ इयर्ति गच्छति जन प्रत्ययमन ऋतम् "शारी '(उणा-२०१) ॥ इति तक् ॥ ४ ॥ तथा साधु तथ्यम् ॥ ५ ॥ यथावत् तथाऽत्र यथातथम् ॥६॥१७८॥ यथावत् स्थितमत्र यथास्थितम् ॥७॥ सच्च तद् भूत च सद्भूत तत्र ॥८॥

अलीके तु वितथानृते ।

अलति वारयति सद्धर्तिं अलीकम् "स्यमिकषि "॥ (उणा-४६) ॥ इतीक, तत्र ॥ १ ॥ विगत तथा सत्यमत्र वितथम् ॥ २ ॥ न ऋत अनृतम् यौगिकत्वात् असत्यम्, सत्येतरद् इत्यादि ॥ ३ ॥ मृषा मिथ्या वा अव्यये ॥

अथ क्लिष्ट सकुल च परस्परपराहतम् ॥ १७९ ॥

क्लिष्ट सकुल च अन्योऽन्यविरुद्धम् यथा--

अन्धो मणिमुपाविध्यद् तमनङ्गुलिरासदत् ।
तमग्रीव प्रत्यमुञ्चत् तमजिह्वोऽभ्यपूजयत् ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ १७९ ॥

सान्त्व सुमधुर

सान्त्व्यतेऽनेन सान्त्वम्, सुष्ठु मधुर सुमधुरम् ॥ १ ॥

ग्राम्यमश्लील

ग्रामे भव ग्राम्य ' ग्रामादीनञ् च ॥ ६ । ३ । ९ ॥ इति य ॥ १ ॥ न श्रिय लाति अश्लीलम् न श्रीरस्यास्तीति वा सिध्मादित्वाद् ले कपिलकादित्वाद् रस्य ल तत्तु व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वेन त्रेधा । अलङ्कारकृता तु ग्राम्य अश्लील च पृथगेव ॥ २ ॥

म्लिष्टमस्फुटम् ।

म्लेच्छति स्म म्लिष्टम् क्षुब्धविरिब्ध ॥४।४।७०॥ इति साधु, अस्फुट अस्पष्टम् ॥ १ ॥

लुप्तवर्णपद ग्रस्त

लुप्ता वर्णा पदानि चात्र लुप्तवर्णपदम् ग्रस्यते स्म ग्रस्तम् ॥ १ ॥ असपूर्णोच्चारित ध्वस्त लुप्तवर्णपदमित्यन्य ॥ २

अवाच्य स्यादनक्षरम् ॥ १८० ॥

विरोधे नञ् ॥ १ ॥ २ ॥ १८० ॥

अम्बूकृत सथूत्कारे

अनम्बुनो अम्बुन करण अम्बूकृतम् , सथूत्कार गनिष्ठेनम् ॥ १ ॥

निरस्त त्वरयोदितम् ।

निरस्यते स्म निरस्तम् ॥ १ ॥

आम्रेडित द्विस्त्रिरुक्त

आम्रेड्यते स्म आम्रेडितम्, द्वौ वारौ द्वि , त्रीन् वारान् त्रि ॥ १ ॥

अनद्ध तु निरर्थकम् ॥ १८१ ॥

अवद्ध असवद्ध, दशदाडिमादिवाक्य समुदायार्थशून्यम् ॥ १ ॥ १८१ ॥

पृष्ठमासाढन तद् यत् परोक्षे दोपकीर्तनम् ।

परोक्षे अप्रत्यक्षे दोषाणा कीतन यत् , तत् पृष्ठमासस्याऽदनमिव पृष्ठमासादनम् ॥ १ ॥

मिथ्याऽभियोगोऽभ्याख्यान

मिथ्याऽभियोगोऽसत्याक्षेप , अभ्याख्यायत अभ्याख्यानम् ॥ १ ॥

सगत हृदयङ्गमम् ॥ १८२ ॥

सगच्छते स्म सगतम् ॥ १ ॥ हृदय गच्छति हृदयङ्गमम् नाम्नो गम " ॥ ५।१।१३१॥ इति ख ॥ २ ॥ १८२ ॥

परप निप्ठुर रूक्ष विक्रुष्ट

पृणाति पूरयति पर कोपेनेति परुषम् ऋपृनहि ' ॥ (उणा–५५७) ॥ इत्युप ॥ १ ॥ निशिते तिष्ठति निष्ठुर *श्रुरुकुरुदुर* ॥ (उणा–४२६) ॥ इत्युरान्तो निपात्यते ॥ २ ॥ रूक्षयति रूक्षम् ॥ ३ ॥ विक्रुश्यते विक्रुष्टम् ॥ ४ ॥

अथ घोषणा ।

उच्चैर्घुष्ट

घोषण घोषणा ' णिवेत्त्यास ' ॥५।३।१११॥ इति अन ॥ १ ॥ उच्चैस्तर यथा भवति घोषण घुष्ट ' घुषेरविशब्दे' ॥४।४।६८॥ इति नेट् ॥ २ ॥

वर्णनेडा स्तव स्तोत्र स्तुतिर्नुति ॥ १८३ ॥

श्लाघा प्रशसाऽर्थवाद

विरुद्ध प्रलपन विप्रलाप ॥ १ ॥

अपलापस्तु निह्नव ।

अपलपन अपलाप ॥ १ ॥ निह्नवन निह्नव ॥ २ ॥

सुप्रलाप सुवचन

सुष्ठु प्रलपनम् ॥ १ ॥

सदेशवाक् तु वाचिकम् ॥ १९० ॥

अन्येन अन्यो अन्यस्मै यदाह-त्वयैव कर्तव्यमिति, स सदेश, तद्रूपा वाक् सदेशवाक्, सदिष्टा वाग् वाचिक "वाच इकण्"॥७।२।१६८॥ इति स्वार्थे इकण् ॥ १ ॥ १९० ॥

आज्ञा शिष्टिर्निराङ्निभ्यो देशो नियोगशासने ।

अववादोऽपि

आज्ञापन आज्ञा चुरादिणिचोऽनित्यत्वात् "उपसर्गादात" ॥५।३।११०॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ शासन शिष्टि ॥ २ ॥ निर आङ, नेश्च परो देश नि शेषेण, समन्तात् नितरा देशन निर्देश आदेश, निदेश ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नियोजन नियोग ॥ ६ ॥ शिष्यते शासनम् ॥ ७ ॥ अवनम्य वदन अववाद ॥ ८ ॥

अथाऽऽहूय प्रेषण प्रतिशासनम् ॥ १९१ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥ १९१ ॥

सवित् सधाऽऽस्थाभ्युपाय सप्रत्याङ्भ्य पर श्रव ।

अङ्गीकारोऽभ्युपगम प्रतिज्ञाऽऽगूश्च सगर ॥ १९२ ॥

पक्षोक्ति प्रकृताङ्गीकारश्चेत्युभयी हि प्रतिज्ञा । सवेदन सवित् ॥१॥ सधान सधा ॥ २ ॥ आस्थान आस्था ॥ ३ ॥ अभ्युपायन अभ्युपाय ॥ ४ ॥ सम, प्रते आङश्च पर श्रव सश्रव प्रतिश्रव आश्रव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अङ्गाकरण अङ्गीकार ॥ ८ ॥ अभ्युपगमन अभ्युपगम ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञान प्रतिज्ञा ॥ १० ॥ आगच्छत्यनया पौरुष आगू स्त्रीलिङ्ग 'भ्रमिगमितनिभ्यो डित्' ॥ (उणा-८४३) ॥ इति ऊ ॥ ११ ॥ सगरण सगर ॥ १२ ॥ समाधिरपि ॥ १९२ ॥

गीतनृत्यवाद्यत्रय नाट्य तौर्यत्रिक च तत् ।

गीतादित्रय समुदित नाट्य नटस्य कर्म ॥१॥ तूर्यस्येद त्रिप्रमाण तौर्यत्रिक ॥ २ ॥ वक्ष्यमाण नाट्य नटनमात्रम् ॥

सगीत प्रेक्षणार्थेऽस्मिन्

अस्मिन् गीतनृत्तवाद्यत्रये प्रेक्षणनिमित्त प्रयुक्ते सगीत सभूय गीयतेऽस्मि न्निति कृत्वा ॥ १ ॥

शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका ॥ १९३ ॥

अस्मिन् गातादित्रये भरतादिशास्त्रनिर्दिष्टे नाट्य धर्मोऽस्या नाट्यधर्मी, स्त्री लिङ्ग यद् वाचस्पति – ' नाट्यधर्मी तु त्रिया नाट्ये यथाऽऽगमम्," नाट्यध र्म्यव नाट्यधर्मिका ॥ १ ॥ १९३ ॥

गीत गान गेय गीतिर्गान्धर्वम्

गीयते गेयम् ॥ ३ ॥ गान्धर्व कृत गान्धवम् ॥ ५ ॥ रागगील्यादिक गीतम्, प्रात्तेशिक्यादिध्रुवारूप गानम्, पदस्वरतालावधानात्मक गान्धवमिति भरताद्युक्तो विशेषो नाश्रित ॥

अथ नर्तनम् ।

नटन नृत्य नृत्त च लास्य नाट्य च ताण्डवम् ॥ १९४ ॥

नृत्यते नृत्यम् ' ऋदुपान्त्या "॥ ५ । १ । ४१ ॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ नर्तन नृत्त ' क्लीवे क्त " ॥ ५ । ३ । १२३ ॥ इति क्त ॥ ४ ॥ लस्यते लास्यम् ॥ ५ ॥ नटानामिद नृत्त नाट्यम् ' नटाद् नृत्ते ञ्य " ॥ ६ । ३ । १६५ ॥ इति ञ्य , नट्यत इति वा ॥ ६ ॥ तण्डुना कृत ताण्डव, पुक्लीबलिङ्ग , नाट्यशास्त्रे नृत्तलास्यनाट्यताण्डवाना भेदोऽस्ति, स तु नेहादृत , तथाहि–अङ्गविक्षेपमात्र विवाहाभ्युदयादौ नृत्तम् ललितकरणाङ्गहाराभिनय कैशिकीवृत्तिप्रधान वासकसज्जादिना यिकाचरित डाम्बिल्लिकादिनिवद्ध श्लिष्टत्वाद् लास्यम् सवरस पञ्चसन्धि चतुर्वृत्ति दशरूपकाश्रय नटकम नाट्यम् उद्धृतकरणाङ्गहारनिवत्यमारभटिवृत्तिप्रधान गातका सारितकादौ तण्डुना प्रणीत ताण्डवमिति ॥ ७ ॥ १९४ ॥

मण्डलेन तु यद् नृत्त स्त्रीणा हल्लीसक हि तत् ।

हेलया लस्यतेऽस्मिन् इति हल्लीसकम् कीचकपेचक '॥ (उणा–३३)॥ इत्यादिना निपात्यते, क्लावोऽयम् , वाचस्पतिस्तु ' हल्लीसकोऽस्त्रियाम् इत्याह॥१॥

पानगोष्ठ्यामुच्चताल

पानगोष्ठ्या आपाने नृत्त उच्चस्तालोऽत्रेत्युच्चतालम् ॥ १ ॥

रणे वीरजयन्तिका ॥ १९५ ॥

रणे सग्रामे नृत्त जयन्ती पताका, जयन्त्येव जयन्तिका, वीराणा जयन्ति काऽत्र वीरजयन्तिका ॥ १ ॥ १९५ ॥

स्थान नाट्यस्य रङ्ग स्यात्

स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थान प्रदेश , नाट्यस्य नृत्तस्य, रमते जनोऽत्र रङ्ग "गम्यमि" ॥ (उणा–९२) ॥ इति ग , रजत्यस्मिन् जन इति वा ॥ १ ॥

पूर्वरङ्ग उपक्रम ।

नाट्यस्य उपक्रम प्रारम्भ , रजति अस्मिन् जन इति रङ्गो मण्डपो नाट्य वा तुद्दिश्यम्, पूर्वो रङ्गे पूर्वरङ्ग प्रत्याहारादि 'नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम्' ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास , रङ्गात् पूर्व इति वा राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपात , श्रीहृपस्तु—

रङ्गशब्देन तौर्यत्रिक ब्रुवन् नाट्ये रङ्गप्रयोगस्य पूर्वता मन्यमान पूर्वश्चासो रङ्गश्चेति समासममस्त ॥ १ ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप

अङ्गाना हरण स्थानात् स्थानान्तरनयन अङ्गहार अङ्गाना हार इव, शोभा जनकत्वात् , अथवा हरस्याय हारो हरेणाभिनीतत्वात् अङ्गप्रधानो हार अङ्गहार स्थिरहस्तादिद्वात्रिंशद्भेद ॥ १ ॥ अङ्गाना विक्षेप अङ्गविक्षेप ॥ २ ॥

व्यञ्जकोऽभिनय समौ ॥ १९६ ॥

व्यनक्ति भावान् व्यञ्जक ॥ १ ॥ आभिमुख्ये नायन्तेऽथा अनेनेति अभिनयो भावसूचक ॥ २ ॥ १९६ ॥

स चतुर्विध आहार्यो रचितो भूषणादिना ।
वचसा वाचिकोऽङ्गेनाऽऽङ्गिक सत्त्वेन सात्त्विक ॥ १९७ ॥

सोऽभिनय आहार्यादिभेदाच्चतुर्विध , सत्त्व मनो गुणो वा ॥ १९७ ॥

स्याद् नाटक प्रकरण भाण प्रहसन डिम ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥ १९८ ॥

अभिनेयप्रकारा स्यु

नाटयति नतयति सामाजिकमनासि इति नाटकम् ॥ १ ॥ वस्त्वादिक का व्याभिधेय आत्मशक्त्योत्पाद्य प्रकृष्यते यत्र कायेन तत् प्रकरणम् ॥ १ ॥ एक मुखेनैव भण्यन्ते उक्तिमन्त क्रियन्ते अप्रविष्टा अपि पात्रविशेषा अनेति भाण , पुक्लावलिङ्ग ॥ १ ॥ एकस्य बहूना वा चरित प्रहस्यते यत्र तत् प्रहसनम् ॥ १ ॥ डिमो डिम्बो विद्रव इति पर्यायास्तद्योगाद् अय डिम ॥ १ ॥ व्यायामे युद्ध नियुद्धप्राये युज्यन्ते पुरुषा अत्र व्यायोग ॥ १ ॥ समवक्रियन्ते सघातीक्रियन्ते नेतारोऽत्र समवकार ॥ १ ॥ सर्वेषा रसाना लक्षणाना च वीथी श्रेणाव वीथी ॥१॥ उत्क्रमणोन्मुखी सृष्टिर्जीवित प्राणा यासा ता उत्सृष्टिका शाच्य स्त्रिय , ता

भिरङ्गोऽङ्गं यस्य स उत्कटिताङ्ग , तदेकदेशो अङ्ग , भीमवत् ॥ १ ॥ इहा चेश मृगस्येव स्त्रीमात्राथा यत्र स इहामृग ॥ १ ॥ १९८ ॥ एतेऽभिनेयस्य प्रबन्धस्य प्रकारा भेदा स्यु ॥

भाषा षट् संस्कृतादिका ।

भाष्यन्ते भाषा , संस्कृत-प्राकृत-मागधी-शौरसेनी-पैशाच्यपभ्रंशलक्षणा ॥

भारती सात्वती कैशिक्यारभट्यौ च वृत्तय ॥ १९९ ॥

भारती वाक् तत्प्रधाना वृत्तिरपि भारती, तत्र वाचिकाभिनयप्राधान्यात् ॥ १ ॥ सदिति प्रत्याख्यानरूप संवेदन तद् यत्रास्ति तत् सत्वत् मन तस्येय सात्वती, सात्त्विकाभिनयप्राधान्यात् अथवा सत् सत्त्वरूप विद्यते येषा ते सत्वन्त तेषामिय, सत्त्व च तत्र परच्छिद्रान्वेषणोपायप्रतिभानवैचित्र्योत्प्रेक्षणलक्षणप्रकाशलाघवात्मकम् ॥ १ ॥ केशा किंचिदप्यथक्रियानातमकुर्वन्तो यथा देहशोभोपयोगिन तद्वत् सौन्दर्योपयोगी व्यापार कैशिकी आहार्याभिनयप्राधान्यात् यद्वा, विष्णो केशेषु व यमनेषु भवा कैशिकी अध्यात्मादित्वादिकण् यदाह—

विचित्रैरङ्गहारैश्च देवो लीलासमन्वितै ।

बबन्ध यच्छिखापाश कैशिकी तत्र निर्मिता ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

इयूताति अरा भटा सोत्साहा अनलसास्तेषामिय आरभटी, आङ्गिकाभिनयप्रधान्यात् ॥ १ ॥ १९९ ॥

वाद्य वादित्रमातोद्य तूर्य तूर स्मरध्वज ।

वाद्यते वाद्यम् य एचात ॥ ५ । १ । २८ ॥ इति य ॥ १ ॥ वदति आहन्यमान वादित्रम् भूवृवदिचरिभ्यो णित् ॥ (उणा ४६०) ॥ इति इत्र ॥ २ ॥ आतुद्यते आतोद्यम् ॥ ३ ॥ तूर्यत इति घ्यणि तूर्य पुक्लीवलिङ्ग ॥ ४ ॥ तूर्यते तूरम् नाम्युपान्त्य' ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क ॥ ५ ॥ स्मरस्य ध्वज इव स्मरध्वज ॥ ६ ॥

तत वीणाप्रभृतिक

तन्त्रीतननात् तत प्रभृतिशब्दात् सैरन्ध्रीरावणहस्तकिन्नरादि ॥ १ ॥

तालप्रभृतिक घनम् ॥ २०० ॥

कांस्यमय वादित्र ताल प्रभृतिग्रहणात् कांस्यतालादि हन्यते घनम् ॥ १ ॥ ॥ २०० ॥

वंशादिक तु शुषिर

आदिग्रहणाद् नालिकानलादि, शुषिरंछिद्र विद्यतेऽस्य शुषिरम् ॥ १ ॥

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनह्यते स्म आनद्धम्, अवनद्धं च आदिशब्दाद् ददरकरटादि ॥ १ ॥

वीणा पुनर्घोषवती विपञ्ची कण्ठकूणिका ॥ २०१ ॥

वल्लकी

वेति प्रजायते स्वरोऽस्या वीणा " घृवीह्वा " ॥ (उणा–१८३) ॥ इति किद् ण ॥ १ ॥ घोषोऽस्त्यस्या घोषवती ॥ २ ॥ विपञ्चयति विस्तारयति स्वरान् विपञ्ची ॥ ३ ॥ कण्ठं कूणयते कण्ठकूणिका ॥ ४ ॥ २०१ ॥ वल्गते स्वरोऽस्या वल्लकी " दृकॄनॄ " ॥ (उणा–२७) ॥ इत्यक ॥ ५ ॥

साऽथ तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ।

स्वरान् परिस्फुटं वदत्येवंशीला परिवादिनी ॥ १ ॥

शिवस्य वीणाऽनालम्बी

न आलम्बते अनालम्बी ॥ १ ॥

सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥ २०२ ॥

कच्छपसदृशत्वात् कच्छपी ॥ १ ॥ २०२ ॥

नारदस्य तु महती

महत्त्वाद् महती ॥ १ ॥

गणाना तु प्रभावती ।

प्रभाऽस्त्यस्या प्रभावती ॥ १ ॥

विश्वावसोस्तु बृहती

बृहत्त्वात् बृहती ॥ १ ॥

तुम्बुरोस्तु कलावती ॥ २०३ ॥

कलाऽस्त्यस्या कलावती ॥ १ ॥ २०३ ॥

चण्डालाना तु कटोल्वीणा चाण्डालिका च सा ।

कट्यते तन्त्रीभिराश्रियते कटोल " कटिपदि " ॥ (उणा–४९३) ॥ इत्योल कटोलाख्या वीणा कटोलवीणा ॥ १ ॥ चण्डालैः कृता चाण्डालिका ' कुलालादेरकञ् ' ॥ ६।३।१९४ ॥ इत्यकञ् ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—

चण्डालाना तु वल्लकी ।

काण्डवाणा कुवाणा च दण्डारी किंनरा तथा ।
सारिका मुद्भणी च

काय कोलम्बकस्तम्या

तस्या वीणाया शरीर, केऽवलम्बन्ते तन्त्र्योऽत्रेति कोलम्बक, पृषोदरादि
स्वात्, बुल सस्लान अस्मादम्बश्च इत्येके ॥ १ ॥

उपनाहो निबन्धनम ॥ २०४ ॥

वाणाया निरन्धन येन चर्मणोपनह्यते स उपनाह, प्रान्ते यत्र तन्त्र्यो निब
ध्यन्ते वा ॥ १ ॥ २०४ ॥

दण्ड पुन प्रवाल स्यात्

वीणाया दण्ड, प्रवलति प्रवाल पुक्रावल्लि, ज्वलादित्वाद् ण । यच्छा
श्वत "प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे नवपल्लवे" ॥ १ ॥

ककुभस्तु प्रसेवक ।

कक्यते ककुभ ककेरुभ" ॥ (उणा ३३३) ॥ इत्युभ दण्डाव
शब्दगाम्भीयार्थं दारुमय खण्ड यद् भग्नया आच्छाद्यते ॥ १ ॥ प्रसाव्यते प्रसेव,
स्वार्थे के प्रसेवक ॥ २ ॥

मूले वशशलाका स्यात् कलिका कूणिकाऽपि च ॥२०५॥

वीणाया मूले कल्यति तन्त्रीं कलिका ॥ १ ॥ कूणयते तन्त्रीं कूणिका
॥ २ ॥ २०५ ॥

कालस्य क्रियया मान ताल

क्रियया आवापनिष्क्रमणादिक्रिया कालस्य मान परिच्छेदक तल्यते प्रतिष्ठी
यतेऽनेन ताल चच्चत्पुटादि । गेयाया गानक्रियाया काले नियमहेतुरित्येके ।
यद् दन्तिल —

तत्र ज्ञेया कलापाता पादभागास्तथैव च ।
मात्रा च परिवर्तश्च वस्तु चैव विशेषत ॥ १ ॥ १ ॥

साम्य पुनर्लय ।

मानमेययोरन्यूनाधिक्ये श्लिष्टता लय द्रुतादि वाद्यादीनामन्योन्य सम
त्वमिति यावत् तालविशेषस्तु लयोऽन्य ॥ १ ॥

द्रुत विलम्बित मध्यमोघस्तत्त्व घन क्रमात् ॥ २०६ ॥

द्रुतादीना लयाना मोघाद्या क्रमेण पयाया भागुरिस्तु घनस्थानेऽनुगत
मित्याह यत्पाठ – ' लम्बितद्रुतमध्यानि तत्त्वौघानुगतानि तु । अभिधानक्रमेण

आनद्ध मुरजादिकम् ।

आनह्यते स्म आनद्धम्, अवनद्ध च आदिशब्दाद् ददरकरटादि ॥ १ ॥

वीणा पुनर्घोषवती विपञ्ची कण्ठकूणिका ॥ २०१ ॥

वल्लकी

वेति प्रजायते स्वरोऽस्या वीणा "पृवीह्ना" ॥ (उणा–१८३) ॥ इति क्वि्‌ ण ॥ १ ॥ घोषोऽस्त्यस्यां घोषवती ॥ २ ॥ विपञ्चयति विस्तारयति स्वरान् विपञ्ची ॥ ३ ॥ कण्ठं कूणयते कण्ठकूणिका ॥ ४ ॥ २०१ ॥ वल्लते स्वरोऽस्या वल्की "दृवृभृ" ॥ (उणा–२७) ॥ इत्यक ॥ ५ ॥

साऽथ तन्त्रीभि सप्तभि परिवादिनी ।

स्वरान् परिस्फुट वदत्येवशीला परिवादिनी ॥ १ ॥

शिवस्य वीणाऽनालम्वी

न आलम्वते अनालम्वी ॥ १ ॥

सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥ २०२ ॥

कच्छपसदृशत्वात् कच्छपी ॥ १ ॥ २०२ ॥

नारदस्य तु महती

महत्त्वाद् महती ॥ १ ॥

गणाना तु प्रभावती ।

प्रभाऽस्त्यस्या प्रभावती ॥ १ ॥

विश्वावसोस्तु बृहती

बृहत्त्वात् वृहती ॥ १ ॥

तुम्बुरोस्तु कलावती ॥ २०३ ॥

कलाऽस्त्यस्या कलावती ॥ १ ॥ २०३ ॥

चण्डालाना तु कटोलवीणा चाण्डालिका च सा ।

कव्यते तन्त्रीभिराव्रियते कटोल कटिपटि" ॥ (उणा–४९३) ॥ इत्योल कटोलाख्या वीणा कटोलवीणा ॥ १ ॥ चण्डालै कृता चाण्डालिका कुलालादेरकञ् ॥ ६।३।१९४ ॥ इत्यकञ् ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—

चण्डालाना तु वल्ली ।

देवताऽनलयुः तु धूमलो वर्णिरिरपि ।
क्षुणक मृतयात्राया माङ्गले प्रियवादिका ॥ ३ ॥
रणोद्यमे तथतुगे वाद्यभदान्यथाऽपरे ।
डिण्डिमा चनरा मट्टुकिर्मिला झिरिकिचिरा ॥ ४ ॥
लम्बिका झरी वेध्या कलापूगदयोऽपि च ॥

अथ शारिका स्यात् कोणो वीणादिवादनम् ।

शृणाति ताडयति वाद्य शारिका ॥ १ ॥ कुणति शब्दायत वाद्यमनन कोण पुल्लिङ्ग वाचस्पतिस्तु- द्वयोस्तु कोणो वीणादेवादने शारिका च सा ' इत्याह ॥ २ ॥ वीणादि वाद्यतेऽनेन वीणादिवादन वादनसाधनमित्यथ ॥

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ॥२०८॥
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च रसा

श्रयति एन जन शृङ्गार, पुरुत्पल्लिङ्ग शृङ्गारभृङ्गार ' ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारान्तो निपात्यत रसेषु शृङ्गमुत्कर्षमियर्तीति वा ॥ १ ॥ हास साधु हास्य हास एव वा सामाजिकाना चवर्णागोचर गता हास्य, यदाह- ' स्थाय्येव तु रसीभवेत् " इति ॥ १ ॥ किरति विक्षिपति चित्तानि इति करुण कॄवृदारिभ्य उन " ॥ (उणा-१९६) ॥ इत्युण ॥ १ ॥ रुद्रस्याय रौद्र ॥ १ ॥ अजति गच्छत्यनेन अस्मिन वा सत्त्ववृद्धिमिति वीर 'अज्यजि ' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति रक्, वीयन्ते निष्कामन्ति जना अनेनेति वा ॥ १ ॥ बिभ्यत्यस्माद् भयानको व्याघ्रादि तद्धेतुत्वात् तु रस शाभीराजभ्यानक " ॥ (उणा-७१) ॥ इत्यानक ॥१॥२०८॥ बीभत्सा अस्त्यस्मिन् बीभत्स ॥१॥ अद् इत्यव्ययम् अद विस्मित भवति अनेनास्मिन् वा मनोऽद्भुत अदो भुवो डुत ' ॥ (उणा २१९) ॥ इति डुत ॥ १ ॥ शम्यते स्म शान्त णौ दान्त ॥ ७। ४। ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ हास्यादयस्तु पुल्लिङ्गा । गौडस्तु—

शृङ्गारवीरौ बीभत्स रौद्र हास्य भयानकम् ।
करुणा चाद्भुत शान्त वात्सल्य च रसा दश ॥ १ ॥

इति लिङ्गनिर्णयमाह । सामाजिकै रस्यन्ते चर्व्यन्ते इति रसा पुल्लिङ्ग ॥

भावा पुनस्त्रिधा
स्थायिसात्त्विकसचारिप्रभेदै

भावयन्ति कुर्वन्ति रसान् स्वकारणाद भवन्ति इति वा भावा भावयन्ति व्याप्नुवन्ति सामाजिकाना मनासि वा त्रिधा त्रिप्रकारा सामाजिकाना वासनारूपेण तिष्ठन्तीति स्थायिन , ग्रहादित्वाद् णिन् । सीदत्यस्मिन् मन इति व्युत्पत्ते सत्त्वगुणो

समय " ॥ नाट्ये तु द्रुतादिल्यानुसारेण क्रमादोघाद्या वाद्यप्रकारा ॥ १ ॥-१ ॥ १ ॥ २०६ ॥

मृदङ्गो मुरज

मृद् अङ्गमस्य मृदङ्ग , मृद्यत इति वा " विडिविलि " ॥ (उणा-१०१) ॥ इत्यङ्ग् ॥ १ ॥ मुरात् संवेष्टनाज्जाता मुरज , मूर्च्छ्यते वध्यत इति वा ' मुर्वे मुर् च " ॥ (उणा-१३०) इत्यज ॥ २ ॥

सोऽङ्क्यालिङ्ग्यूर्ध्वक इति त्रिधा ।

स मृदङ्ग त्रिधा त्रिप्रकार , अङ्कोऽस्यास्तीति अङ्की, उत्सङ्गस्थत्वात् ॥ १ ॥ आलिङ्गोऽस्यास्तीति आलिङ्गी आलिङ्ग्य वादनात् ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं कृत्वैकेन मुखेन वादनाद् ऊर्ध्वं कायति ऊर्ध्वक आभोगिकाख्य ॥ १ ॥ आहुश्च–

हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वक ।
आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगा ॥ १ ॥

नाट्ये चैते भेदा ॥

स्याद् यश पटहो ढक्का

यात्रादौ यशोऽर्थं पटहो यश पटह ॥१॥ ढगित्यव्यक्त कायति ढक्का ॥२॥

भेरी दुन्दुभिरानक ॥ २०७ ॥

पटह॰

बिभ्यति अस्या रणे भेरी ' भीमृ [illegible] ८७) इति [illegible]
इकारान्ताद् वा ङी ॥ १ ॥ [illegible]
दमेर्दुभिदुम् च ॥ (उणा-६८६ [illegible] भाति
[illegible]ताति वा ॥ २ ॥ अणति शब्दायते
इति आनक पुलिङ्ग [illegible]
अनितीति वा ॥ ३ ॥ २०७ ॥
कृपॄ[illegible]पटि ॥ ([illegible]
केचिद् द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ आहु
शेष [illegible]
अथ
मृत्स्नोणो
भ्रङ्गवाद्ये
काहल तु
[illegible]

देवताऽचनतूर्ये तु धूमलो बलिरित्यपि ।
क्षुण्णक मृतयात्राया माङ्गले प्रियवादिका ॥ ३ ॥
रणोद्यमे त्वधतूरो वाद्यभेदास्तथाऽपरे ।
टिण्डिमो यमरो मड्डुस्तिमिला मिरिरिञ्चिरा ॥ ४ ॥
लम्बिका टक्करी वेध्या कल्पपूरादयोऽपि च ॥

अथ शारिका स्यात् कोणो वीणादिवादनम् ।

शृणाति ताडयति वाद्य शारिका ॥ १ ॥ कुणति शब्दायते वाद्यमनेन कोण पुल्लिङ्ग वाचस्पतिस्तु– द्वयोस्तु कोणो वाणादिवादने शारिका च सा " इत्याह ॥ २ ॥ वाणादि वाद्यतेऽनेन वाणादिवादन वादनकाष्ठमित्यर्थ ॥

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका ॥२०८॥
वीभत्साद्भुतशान्ताश्च रसा

श्रयति एन जन शृङ्गार पुंस्त्रीवल्लिङ्ग " द्वारशृङ्गार " ॥ (उणा–४११) ॥ इत्यारान्तो निपात्यते रसेषु शृङ्गमुत्कर्षमियर्तीति वा ॥ १ ॥ हासे साधु हास्य हास एव वा, सामाजिकाना चर्वणागोचर गतो हास्य, यदाह– स्थाय्येव तु रसाभवेत् " इति ॥ १ ॥ किरति विक्षिपति चित्तानि इति करुण कृवृदृदा रिभ्य उणन् ॥ (उणा–१९६) ॥ इत्युण ॥ १ ॥ रुद्रस्याय रौद्र ॥ १ ॥ अजति गच्छत्यनेन अस्मिन् वा सत्त्ववृद्धिमिति वीर कृजयजि " ॥ (उणा–३८८) ॥ इति रक्, वारयन्ते विश्रामन्ति जना अनेनेति वा ॥ १ ॥ बिभ्यत्यस्माद् भयानको व्याघ्रादि तद्धेतुत्वात् तु रस शीभाराभ्यानक " ॥ (उणा–७१) ॥ इत्यानक ॥१॥२०८॥ वीभत्सा अस्त्यस्मिन् वीभत्स ॥१॥ अद् इत्यव्ययाथम व्ययम् अद् विस्मित भवति अनेनास्मिन् वा मनोऽद्भुत अदो भुवो डुत ' ॥ (उणा २१४) ॥ इति डुत ॥ १ ॥ शम्यते स्म शान्त णौ दान्त ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ हास्यादयस्तु पुल्लिङ्गा । गौडस्तु—

शृङ्गारवीरो वीभत्स रौद्र हास्य भयानकम् ।
करुणा चाद्भुत शान्त वात्सल्य च रसा दश ॥ १ ॥

इति लिङ्गनिर्णयमाह । सामाजिकै रस्यन्ते चर्व्यन्ते इति रसा पुंक्लीबलिङ्ग ॥

भावा पुनस्त्रिधा
स्थायिसात्त्विकसंचारिप्रभेदै

भावयन्ति कुर्वन्ति रसान् स्वकारणाद् भवन्ति इति वा भावा भावयन्ति व्याप्नुवन्ति सामाजिकाना मनासाति वा त्रिधा त्रिप्रकारा सामाजिकाना वासनारूपेण तिष्ठन्तीति स्थायिन ग्रहादित्वाद् णिन् । सीदत्यस्मिन् मन इति व्युत्पत्ते सत्त्वगुणो

त्वपात् साधुत्वाच प्राणात्मक वस्तु सत्त्व, तत्र भवा सात्त्विका । सचरन्ति न सतत मवतिष्ठन्त इति सचारिणो व्यभिचारिण ते च ते प्रभेदाश्च त ॥

स्याद् रति पुन ॥ २०९ ॥

रागोऽनुरागोऽनुरति

रमण रति परस्परास्थाबन्ध ॥१॥२०९॥ रञ्जन राग ॥२॥ अनुरञ्जनम नुराग ॥ ३ ॥ अनुरमण अनुरति ॥ ४ ॥

हासस्तु हसन हस ।

घर्धरो हासिका हास्य

हसन हास ॥ १ ॥ हस्यते हसनम् ॥ २ ॥ हसश्चेतसो विकाश " नवा क्वणयमहसस्वन " ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इति वा अल् ॥ ३ ॥ घरति घघर सघोषा अव्यक्तवाक् ' ऋतष्टित् ' ॥ (उणा-९) ॥ इति बहुलाधिकारादप्रत्यये द्वित्व च, घघरस्तुत्वात् घघर ॥ ४ ॥ हसन हासिका भावे " ॥ ५।३।१२२ ॥ इति णक ॥ ५ ॥ हसनीय हास्यम् ॥ ६ ॥ स्थाय्येव तु रसीभवदिति भावर सयो पर्यायत्वेन ध्वनति ॥

हासभेदानाह—

तत्राद्दष्टरदे सितम् ॥ २१० ॥

वक्रोष्ठिका

तत्र हासेऽदृष्टदन्ते ईषद्धसित स्मितम् ॥१॥२१०॥ वक्र ओष्ठोऽस्या वक्रोष्ठी, स्वार्थे के, वक्रोष्ठिका, स्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥

अथ हसित किञ्चिद् दृष्टरदाङ्कुरे ।

स्पष्टम् ॥ १ ॥

किञ्चिच्छ्रुते विहसितम्

सशब्दत्वात् किञ्चित् श्रुते हासे विहसितम् । यद् भरत

आकुञ्चिताक्षिगण्ड यत् सस्वन मधुर तथा ।
कालागत साऽऽस्यराग तद्वै विहसित भवेत् ॥ १ ॥ १ ॥

अट्टहासो महीयसि ॥ २११ ॥

महाशब्दत्वात् महीयसि हासे अट्टेति हसन अट्टहास ॥ १ ॥ २११ ॥

अतिहासस्त्वनुस्यूते

अनुस्यूतेऽनवच्छिन्ने हासऽतिशयेन हसनादतिहास ॥ १ ॥

अपहासोऽकारणात् कृते ।

कारण विना कृते हासे,अपकृष्ट हसित अपहास ॥ १ ॥

सोत्प्रासे त्वाच्छुरितकम्

उत्प्रास्यते सामर्पोऽन्य क्रियतेऽनेनोत्प्रास उपहास , उत्प्राससहिते हासे आच्छुरणमाच्छुरितकम् "परच्छेदन अवच्छुरितम्" इति काल्य ॥ १ ॥

हसन स्फुरदोष्ठके ॥ २१२ ॥

स्पष्टम् ॥ २१२ ॥

शोक शुक् शोचन खेद

शोको वैधुयम् ॥ १ ॥ शुक्, स्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥ खेदन खेद ॥ ४ ॥

क्रोधो मन्यु क्रुधा रुषा ।

क्रुत् कोप प्रतिघो रोषो रुट् च

क्रोधस्तैक्ष्ण्यप्रबोध ॥ १ ॥ मन्यते मन्यु , पुलिङ्ग "यजिशुन्धि" ॥ (उणा ८०१) ॥ इति यु ॥२॥ क्रोधन क्रुधा ॥३॥ रोषण रुषा, भिदाद्यङ् ॥४॥ क्रोधन क्रुत्, स्त्रीलिङ्ग ॥ ५ ॥ कोपन कोप ॥ ६ ॥ प्रतिहन्यते अनेन प्रतिघ क्वचित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति डे, मेघादित्वात् साधु ॥ ७ ॥ रोषण रोष ॥ ८ ॥ रुट् स्त्रीलिङ्ग ॥ ९ ॥

उत्साह प्रगल्भता ॥ २१३ ॥

अभियोगोद्यमौ प्रौढिरुद्योगः कियदेतिका ।

अध्यवसाय ऊर्जे

उत्सहन उत्साह , स्थेयान् सरम्भ ॥१॥ प्रगल्भस्य भाव प्रगल्भता॥२॥२१३॥ अभियोजन अभियोग ॥ ३ ॥ उद्यमनमुद्यम , पुनपुसक , घनि ' उद्यमोपरमौ " ॥ ४ । ३ । ५७ ॥ इति साधु ॥ ४ ॥ प्रवहण प्रौढि " प्रस्यैष्येषोढोढ्यूहे स्वरेण ' ॥ १ । २ । १४ ॥ इति औत्वम् ॥ ५ ॥ उद्योजन उद्योग ॥ ६ ॥ कियदेतत् इति अभिप्रायोऽस्या कियदेतिका मयूरव्यसकादित्वात् साधु ॥ ७ ॥ अध्यवसीयते अध्यवसाय ॥ ८ ॥ ऊर्जन ऊर्ज ॥ ९ ॥

अथ वीर्य सोऽतिशयान्वित ॥ २१४ ॥

स उत्साह सातिशयो वीरे साधु वीर्यम् वीर्यते विक्रम्यत इति वा, भावे य , वीरस्य कर्म इत्यन्ये ॥ १ ॥ २१४ ॥

भय भीर्भीतिरातङ्क आशङ्का साध्वस दर ।

त्क्यात् साधुत्वाच्च प्राणात्मकं वस्तु सत्त्वं, तत्र भवा सात्त्विकाः । सञ्चरन्ति न सततमवतिष्ठन्त इति सञ्चारिणो व्यभिचारिणः ते च ते प्रभेदाश्च तैः ॥

स्याद् रतिः पुनः ॥ २०९ ॥

रागोऽनुरागोऽनुरतिः

रमणं रतिः परस्परास्थाबन्धः ॥१॥२०९॥ रञ्जनं रागः ॥२॥ अनुरञ्जनमनुरागः ॥ ३ ॥ अनुरमणं अनुरतिः ॥ ४ ॥

हासस्तु हसनं हसः ।

घर्घरो हासिका हास्यं

हसनं हासः ॥ १ ॥ हस्यते हसनम् ॥ २ ॥ हसश्चेतसो विकाशः ' नवा क्वणयमहसस्वनः " ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इति वा अल् ॥ ३ ॥ घरति घर्घरः सघोषा अव्यक्तवाक् ' ऋतष्टित् ' ॥ (उणा-९) ॥ इति बहुलाधिकारादप्रत्यये द्वित्वं च घर्घरहेतुत्वात् घर्घरः ॥ ४ ॥ हसनं हासिका ' भावे ' ॥ ५।३।१२२ ॥ इति णकः ॥ ५ ॥ हसनाय हास्यम् ॥ ६ ॥ स्थाय्येव तु रसीभवेदिति भावरसयोः पर्यायत्वेन ध्वनति ॥

हासभेदानाह—

तत्रादृष्टरदे स्मितम् ॥ २१० ॥

वक्रोष्ठिका

तत्र हासेऽदृष्टदन्ते ईषद्धसितं स्मितम् ॥१॥२१०॥ वक्र ओष्ठोऽस्या वक्रोष्ठी, स्वार्थे के, वक्रोष्ठिका, स्त्रीक्लीबलिङ्गः ॥ २ ॥

अथ हसितं किञ्चिद् दृष्टरदाङ्कुरे ।

स्पष्टम् ॥ १ ॥

किञ्चिच्छ्रुते विहसितम्

सशब्दत्वात् किञ्चित् श्रुते हासे विहसितम् । यद् भरतः

आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत् सस्वनं मधुरं तथा ।
कालागतं मास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥ १ ॥ १ ॥

अट्टहासो महीयसि ॥ २११ ॥

महाशब्दत्वात् महीयसि हासे अट्टेति हसनं अट्टहासः ॥ १ ॥ २११ ॥

अतिहासस्त्वनुस्यूते

अनुस्यूतेऽनवच्छिन्ने हासेऽतिशयेन हसनादतिहासः ॥ १ ॥

शेषश्चात्र–आश्चर्ये फुल्ल मोहो वास्यम् ॥

शम शान्ति शमथोपशमावपि ।

तृष्णाक्षय

शमन शम , शान्ति ॥ १ ॥ २ ॥ शमथ "भृशीशपिशमि" ॥ (उणा–२३२) ॥ इति अथ ॥ ३ ॥ उपशमनमुपशम ॥ ४ ॥ तृष्णाया गद्धस्य क्षय तृष्णाक्षय ॥ ५ ॥

स्थायिनामुपसहारमाह—

स्थायिनोऽमी रसाना कारण क्रमात् ॥ २१८ ॥

अमी रत्यादय स्थायिन श्रृङ्गारादीना रसाना कारणभूता ॥ २१८ ॥

स्तम्भो जाड्यम्

स्तम्भन स्तम्भ ॥ १ ॥ जडस्य भावो जाड्यम्, विष्टधचेतनत्वम् ॥ २ ॥

स्वेदो घर्मनिदाघौ

स्वेदन स्वेद ॥ १ ॥ घरति सिच्यत्यङ्ग घम ' अर्त्तारि " ॥ (उणा–३३८) ॥ इति म ॥ २ ॥ निदह्यतेऽनेनाङ्ग निदाघ ॥ ३ ॥

पुलक पुन ।

रोमाञ्च कण्टको रोमविकारो रोमहर्षणम् ॥ २१९ ॥

रोमोद्गम उद्धुषणमुल्लकसनमित्यपि ।

पोलति महद् भवत्यङ्गमनेन पुलक पुक्लावलिङ्ग घुधून्दि " ॥ (उणा–२९) ॥ इत्यक ॥ १ ॥ रोम्णामञ्चन रोमाञ्च ॥ २ ॥ कण्टतीति कण्टक तरुरोम "दृकॄनृ" ॥ (उणा–२७) ॥ इत्यक कण्टकतुल्यत्वात् कण्टक पुक्लीवलिङ्ग ॥ ३ ॥ रोमाणि विक्रियन्तेऽनेन रोमविकार ॥ ४ ॥ रोमाणि हृष्यन्त्यनेन रोमहर्षणम् ॥ ५ ॥ २१९ ॥ रोमाण्युद्गच्छन्त्यनेन रोमोद्गम ॥ ६ ॥ उद्धुषत्युच्छ्वसित्यनेनाङ्गमुद्धुषणम् ॥ ७ ॥ उल्लकसत्यनेनाङ्गमुल्लकसनम् ॥ ८ ॥

स्वरभेदस्तु कल्लत्व स्वरे

स्वरस्य भेद स्वरभेद कल्लत्वमव्यक्तत्व स्वरे स्वरविषये ॥ १ ॥

कम्पस्तु वेपथु ॥ २२० ॥

कम्पन कम्प ॥१॥ वेपन वेपथु पुलिङ्ग ' ट्वितोऽथु " ॥ ५।३।८३ ॥ इत्यथु ॥ २ ॥ २२० ॥

वैवर्ण्य कालिका

भिया च

भीतिभय वैक्लव्य "वर्णादय क्लीवे" ॥ ५ । ३ । २९ ॥ इति अञ् ॥ १ ॥ भी, स्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥ आतङ्कन आतङ्क ॥ ४ ॥ आशङ्कन आशङ्का ॥ ५ ॥ साधूनसति साध्वसम् ॥ ६ ॥ दरण दर, पुम्क्लीवलिङ्ग ॥ ७ ॥ भिया भिदादित्वात् ॥ ८ ॥

तत्राहिभय भूपतीना स्वपक्षजम् ॥ २१५ ॥

तत्रेति भय स्वपक्षात् राजपुत्रादेरहेरिव गृहस्थितात् भयम् ॥ १ ॥ २१५ ॥

अदृष्ट वह्नितोयादे

वह्नितोयाभ्या आदिशब्दात् पिशाचाऽशन्यादेर्भयमदृष्टम् ॥ १ ॥

दृष्ट स्वपरचक्रजम् ।

स्वराष्ट्राच्चौराटविकादिभय परराष्ट्रात् दाहविलोपादिभय च दृष्टम् ॥ १ ॥

भयङ्कर प्रतिभय भीम भीष्म भयानकम् ॥ २१६ ॥
भीषण भैरव घोर दारुण च भयावहम् ।

भय करोतीति भयङ्कर ' मेघर्त्तिभयाभयात् ख " ॥ ५।१।१०६ ॥ इति ख ॥ १ ॥ प्रतिगत भयेनेति प्रतिभयम् ॥ २ ॥ बिभ्यत्यस्माद् भीम, भीष्म च भिय षोऽन्तश्च वा " ॥ (उणा–३४४) ॥ इति मक् ॥ ३ ॥ ४ ॥ बिभ्यत्य स्माद् भयानकम् ॥ ५ ॥ २१६ ॥ भीषयते भीषणम् ॥ ६ ॥ बिभ्यत्यस्माद् भैरवम् कैरवभैरव " ॥ (उणा–५१९) ॥ इति साधु, भीरोरिद त्रासकृदिति वा ॥ ७ ॥ घुरत्यस्माद् घनि घोरम् ॥ ८ ॥ दारयति चित्त दारुण ' ऋकृ " ॥ (उणा–१९६) ॥ इत्युण ॥ ९ ॥ भयमावहति भयावहम्, लिहादित्वादच् ॥१ ॥

शेषश्चात्र–भयङ्करे तु डमरमाभाल भासुर तथा ॥

जुगुप्सा तु घृणा

जुगुप्सन जुगुप्सा चित्तसकोच ॥१॥ घरति घृणा " घृवाह्वा " ॥ (उणा–१८३) ॥ इति णक् ॥ २ ॥

अथ स्याद् विस्मयश्चित्रमद्भुतम् ॥ २१७ ॥
चोद्याश्चर्ये

विस्मयन विस्मय, चेतसो विस्तार ॥ १ ॥ चीयते चित्र ' चिमिदि " ॥ (उणा–४५४) ॥ इति त्रक्, चित्रयति वैचित्र्य सपादयतीति वा अच ॥ २ ॥ अद् भवन अद्भुतम् ॥ ३ ॥ २१७ ॥ चोद्यत इति चोद्यम् ॥ ४ ॥ आचयते आश्चर्यम् वर्चस्कादित्वात् साधु ॥ ५ ॥

प्रेक्षण प्रेक्षा ॥ ११ ॥ चेतन चित् स्त्रीलिङ्ग ॥१२ ॥ उपलम्भनमुपलब्धि ॥१३॥ सवेदन सवित्ति ॥ १४ ॥ शेत इति शेर्मोहस्त मुष्णाति शेमुषा, मूलविभुजादित्वात् के डा , शमे क्सौ डया वा, पेचुषावत् ॥ १५ ॥ दर्शन दृष्टि ॥ १६ ॥

सा मेधा धारणक्षमा ॥ २२३ ॥

सा मतिधारणसमथा मेधते सगच्छतेऽस्या सर्वं मेधा ॥ १ ॥ २२३ ॥

पण्डा तत्त्वानुगा

तत्त्वानुगामिनी मति पण्यते स्तूयते पण्डा "पञ्चमाद्ड " ॥ (उणा १६८) ॥ इति ड ॥ १ ॥

मोक्षे ज्ञानम् ।

मोक्षविषया मोक्षफला वा मतिज्ञानम् ॥ १ ॥

विज्ञानमन्यत

मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे शिल्पे च चित्रादौ मतिविज्ञानम् ॥ १ ॥

शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा ॥२२४॥

ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञान तत्त्वज्ञान च धीगुणा ।

श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा ॥ १ ॥ श्रूयते श्रवणम् आकर्णनम् ॥१॥ गृह्यते ग्रहण आदानम् ॥ १ ॥ धार्यते धारण अविस्मरणम् ॥ १ ॥ २२४ ॥ ऊहनमूह युक्ति गम्यस्तक ॥१॥ अपोहनमपोहोऽसत्पक्षनिराकरणम् ॥ १ ॥ अर्थस्य यथावस्थतया विज्ञानमर्थविज्ञानम् ॥ १ ॥ तत्त्वस्य परमार्थस्य ज्ञान तत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥ इत्यष्टौ बुद्धिगुणा ॥

व्रीडा लज्जा मन्दाक्ष ह्रीस्त्रपा

व्रीडन व्रीडा चित्तसकोच । व्रीडोऽपि ॥१॥ लज्जन लज्जा ॥२॥ मन्दमक्षि यत्र मन्दाक्ष स्वोत्थलज्जावशाद्धि चक्षुरवनमति शुक्रा मन्दाक्षमित्येके ॥ ३ ॥ ह्रीयते ह्री स्त्रीलिङ्ग कृत्सपदादिभ्य " ॥ ५।३।११४ ॥ इति क्विप् ॥ ४ ॥ त्रप्यते त्रपा ॥ ५ ॥

साऽपत्रपाऽन्यत ॥ २२५ ॥

सा लज्जाऽपरस्माद् लज्जावहे जातेऽपत्रपा ॥ १ ॥ २२५ ॥

जाड्य मौर्ख्य

जडस्य भाव कम वा जाड्यम् ॥ १ ॥ मूर्खस्य भाव कम वा मौर्ख्यम् ॥२॥

विषादोऽवसाद सादो विषण्णता ।

विरुद्धो वर्णोऽस्य विवर्णस्तद्भावो वैवर्ण्यम् ॥ १ ॥ कालस्य भाव कालिका, चोरादित्वादकञ्, कालयतीति णको वा ॥ २ ॥

अथाश्रु बाष्पो नेत्राम्बु रोदनम् ।

अस्रमस्रु

अश्नुते आकण्ठमश्रु, क्लीबलिङ्ग "विनीपीम्यशिभ्यो रु " ॥ (उणा ८०६) ॥ इति रु ॥ १ ॥ बाधते चक्षुरिति बाष्प पुक्लीबलिङ्ग , "शदिबाधिख निहने प् च" ॥ (उणा-२९९) ॥ इति प ॥ २ ॥ नेत्रस्याम्बु नेत्राम्बु ॥ ३ ॥ रुद्यते रोदनम् ॥ ४ ॥ अस्यते अस्र, ' भातृभि " ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ ५ ॥ अस्यते अस्रु, क्लीबलिङ्ग , ' विनीपी "॥ (उणा-८०६)॥ इत्यादि बहुवचनाद् रु ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—स्रोतस्तु दृग्जले ॥

प्रलयस्त्वचेष्टता

प्रलीयते क्रियाऽत्र प्रलयो मूर्च्छेत्यर्थ । अचेष्टता गतचेतनत्वम् । यदाहु –स्तम्भे विचेतनत्व, प्रलये गतचेतनत्वम् अत एव सहसैव निपतन भुवि भवति महाभूत शैथिल्यात् ॥

उपसहारमाह—

इत्यष्टसात्त्विका ॥ २२१ ॥

धृति स तोष स्वास्थ्य स्यात्

धरण धृति ॥ १ ॥ सतोषण सतोष ॥२॥ स्वस्थस्य भाव स्वास्थ्यम् ॥३॥

आध्यान स्मरण स्मृति ।

स्पष्टम् ॥

मतिर्मनीषा बुद्धिर्धीर्धिषणाज्ञप्तिचेतना ॥ २२२ ॥

प्रतिभाप्रतिपत्प्रज्ञाप्रेक्षाचिदुपलब्धय ।

सविंत्ति शेमुषी दृष्टि

मन्यतेऽनया मति अथनिश्चय ॥ १ ॥ मनस ईषा मनीषा पृषोदरादि त्वात् ॥ २ ॥ बुध्यतेऽनया बुद्धि ॥ ३ ॥ ध्यायति दधाति वा धी ' दिद्युत् ' ॥५।२।८३॥ इति क्विबन्तो निपात्यते ॥ ४ ॥ धृष्णोत्यनया धिषणा धृषिवहेरिचो पान्त्यस्य ॥ (उणा-१८९) ॥ इत्यण ॥ ५ ॥ ज्ञपन ज्ञप्ति सातिहेति ॥५।३। ९४ ॥ इति क्त्यन्तो निपात्यते ॥ ६ ॥ चेतन चेतना ॥ ७ ॥ २२२ ॥ प्रतिभान प्रतिभा ॥८॥ प्रतिपत्ति प्रतिपत्, सर्वे गत्यथा ज्ञानाथा ॥९॥ प्रज्ञान प्रज्ञा ॥१०॥

शपथास्—
आकारगूहने चावरुटिकाऽवकुट्टारिका ।
गृहजालिका ॥ १ ॥ २२८ ॥

शङ्काऽनिष्टोत्प्रेक्षणं स्यात्

अनिष्टस्योत्प्रेक्षणं सभावनम् ॥ १ ॥

चापलं त्वनवस्थिति ।

अनवस्थानं अनवस्थिति ॥ १ ॥ चपलस्य भावः कर्म वा चापलम्, "युवादेरण्" ॥ ५ । १ । ६७ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

आलस्यं तन्द्रा कौसीद्यम्

अलसस्य भाव आलस्यम् ॥ १ ॥ तन्द्रणं तन्द्रा ॥ २ ॥ कुसीदस्य अलसस्य भावः कौसीद्यम् ॥ ३ ॥

हर्षश्चित्तप्रसन्नता ॥ २२९ ॥

ह्लादः प्रमोदः प्रमदो मुत्प्रीत्यामोदसम्मदाः ।

आनन्दानन्दथू

हर्षणं हर्षः ॥१॥ चित्तप्रसन्नता मनःप्रसादः ॥२॥२२९॥ ह्लादनं ह्लादः ॥३॥ प्रमोदनं प्रमोदः ॥ ४ ॥ प्रमदनं प्रमदः "समदप्रमदौ हर्षे" ॥ ५ । ३ । ३३ ॥ इत्यल् ॥ ५ ॥ मोदनं मुत्, स्त्रीलिङ्गः ॥ ६ ॥ प्रीयते मनोऽस्यां प्रीतिः ॥ ७ ॥ आमोदनं आमोदः ॥ ८ ॥ समदनं समदः ॥ ९ ॥ आनन्दनमानन्दः आनन्दथुः, पुलिङ्गः ॥ १० ॥ ११ ॥

गर्वस्त्वहङ्कारोऽवलिप्तता ॥ २३० ॥

दर्पोऽभिमानो ममता मानश्चित्तोन्नतिः स्मयः ।

गवणं गवः गिरत्वात् परामिति वा 'लटिखटि' ॥ (उणा--५०५) ॥ इति वः पुलिङ्गः । वैजयन्तीकारस्तु 'अभिमानस्त्वहङ्कारो गर्वाऽस्त्री' इत्याह ॥१॥ अहङ्कृतिरहङ्कारः ॥२॥ अवलिप्तस्य भावोऽवलिप्तता अवलेपः ॥ ३ ॥२३०॥ दर्पणं दर्पः ॥ ४ ॥ अभिमाननं अभिमानः ॥ ५ ॥ ममेत्यस्य भावो ममता ॥ ६ ॥ मत्समो नास्तीति मननं मानः, पुन्नपुंसकलिङ्गः ॥ ७ ॥ चित्तस्योन्नतिश्चित्तोन्नतिः ॥८॥ स्मयनं स्मयः ॥ ९ ॥

स मिथोऽहमहमिका

स गर्वो मिथः परस्परमहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्यामहमहमिका, मयूरव्यंसकादित्वात् साधुः, अहंशब्दो निपातः ॥ १ ॥

विषदन विषादो मन पीडा ॥ १ ॥ अवसदनमवसाद ॥ २ ॥ सदन साद ॥ ३ ॥ विषण्णस्य भावो विषण्णता ॥ ४ ॥

मदो मुन्मोहसभेद

मदन मद ' व्यधजपमद्भ्य " ॥ ५।३।४७ ॥ इत्यल्, आनन्दसमोहयो सगम ॥ १ ॥

व्याधिस्त्वाधी रुजाकर ॥ २२६ ॥

रुजाकर आधिमन पीडा, व्याधिहेतुत्वाद् व्याधि ॥ १ ॥ २२६ ॥

निद्रा प्रमीला शयन सवेशस्वापसलयाः ।

नन्दीमुखी श्वासहेतिस्तन्द्रा

नियत द्रान्तीन्द्रियाणि अस्या निद्रा ॥ १ ॥ प्रमीलन्तीन्द्रियाण्यस्या प्रमीला ॥ २ ॥ शय्यते शयनम् ॥ ३ ॥ सविशन्तीन्द्रियाण्यत्र सवेश ॥ ४ ॥ स्वपन स्वाप ॥ ५ ॥ सलीयन्ते इन्द्रियाण्यत्र सलय ॥ ६ ॥ नन्दाव मुखमस्या नन्दामुखी ॥ ७ ॥ श्वासा हेतयोऽस्या श्वासहेति एतौ सुखवाचकाविलन्ये ॥ ८ ॥ तन्द्रि सादमोहनयो, सौत्र तन्द्रयते तन्द्रा, तनन द्रात्यस्या वा तन्द्रिस्तन्द्रात्यपि ॥ ९ ॥

शेषश्चात्र निद्राया तामसी

सुप्त तु साधिका ॥ २२७ ॥

सा निद्रा अधिका साऽतिशया स्वपन सुप्तम् ॥ १ ॥

शेषश्चात्र-सुप्ते सुखाप सुखसुप्तिका ॥ २२७ ॥

औत्सुक्य रणरणकोत्कण्ठे आयल्लकारती ।

हृल्लेखोत्कलिके च

उत्सुकस्य भाव ओत्सुक्य विलम्बासहत्वम् ॥ १ ॥ अतिशयेन चित्त रण त्यनेति रणरण अदुपान्त्यकृद्भ्यामश्चान्त ' ॥ (उणा १४) इति अ, द्वित्व च स एव रणरणक ॥ २ ॥ उत्कण्ठनमुत्कण्ठा उत्कण्ठोऽपि ॥ ३ ॥ आयत आग च्छतो ल्कति आसादयति आयल्लकम् ॥ ४ ॥ इयर्ति सुखमस्यामरति स्त्रीलिङ्ग त्यल्यामि ॥ (उणा ६५३) ॥ इति अति न रतिररतिरिति वा ॥ ५ ॥ हृदय लिखति हृल्लेख हृदयस्य हृल्लासलखाण्ये ॥ ३।२।९४ ॥ इति हृदादेश ॥ ६ ॥ उत्कलनमुत्कलिका क्रीकल्यालि " ॥ (उणा ३८) ॥ इति इक ॥ ७ ॥

अथावहित्थाऽऽकारगोपनम् ॥ २२८ ॥

आकारस्य भ्रूविकारमुखरागादेर्गोपनमाच्छादनमाकारगोपन, न वहि स्थ चित्तमस्या अवहित्था स्त्रीक्लीबलिङ्ग , पृषोदरादित्वात् साधु ।

गुणो जिगीषोत्साहवान्

क्रोधाद् जातो जिगीषोत्साहयुक्तो गुणो न मषण अमष प्रतिचिकीर्षा रूप ॥ १ ॥ २३४ ॥

त्रासस्त्वाकस्मिक भयम् ।

त्रसन त्रास , निघातादिभ्यश्चेतश्चमत्कृतिरूप अकस्माद् भव आकस्मिक भयम्, अत्र न पूर्वापरविमर्श इति भयाद् भेद ॥ १ ॥

अपस्मार स्यादावेश

अपसरणमपस्मार , धातुवैषम्यादेरावेश ॥ १ ॥

निर्वेद स्वावमानन्म् ॥ २३५ ॥

निर्वेदन निर्वेद , स्वस्यात्मनोऽवमानना स्वावमाननम् ॥ १ ॥ २३५ ॥

आवेगस्तु त्वरिस्तूर्णि सवेग सभ्रमस्त्वरा ।

आवेजनमावेग ॥ १ ॥ त्वरण त्वरि मण्यादित्वात् ड ॥ २ ॥ तूरण तूर्णि , स्त्रीलिङ्गौ 'कावादी " ॥ (उणा ६३४) ॥ इति णि ॥ ३ ॥ सवेजन सवेग ॥ ४ ॥ सभ्रमण सभ्रम ॥ ५ ॥ त्वरण त्वरा ॥ ६ ॥

वितर्क स्यादुन्नयन परामर्शो विमर्शनम् ॥ २३६ ॥

अध्याहारस्तर्क ऊह

वितकण वितर्क ॥ १ ॥ उन्नीयते उन्नयनम् ॥ २ ॥ परामृश्यते परामर्श ॥ ३ ॥ विमृश्यते विमर्शनम् ॥ ४ ॥ २३६ ॥ अध्याहरणमपूर्वोत्प्रेक्षणमध्याहार ॥५॥ तर्कण तर्क तर्कनेन सशयविषययादिति वा पुल्लिङ्ग , वैजयन्तीकारस्तु वितर्क स्तर्कमस्त्रियाम्' इत्याह ॥ ६ ॥ ऊहनमूह , ऊहाऽपि ॥ ७ ॥

असूयाऽन्यगुणदूषणम् ।

असूयन असूया ॥ १ ॥

मृति सस्था मृत्युकालौ परलोकगमोऽत्यय ॥ २३७ ॥

पञ्चत्व निधन नाशो दीर्घनिद्रा निमीलनम् ।

दिष्टान्तोऽस्त कालधर्मोऽवसान

मरण मृति ॥ १ ॥ सस्थान सस्था ॥ २ ॥ मरण मृत्यु स्त्रीपुमलिङ्ग ॥३॥ कालयति क्षिपत्यायु काल ॥ ४ ॥ परलोके गमन परलोकगम ॥ ५ ॥ अत्ययन अत्यय ॥ ६ ॥ २३७ ॥ देहस्थारत् पञ्चभूतारम्भो मरणे तेनस्य पञ्चत्व भाव पञ्चत्व प्रत्येक स्वाश्रगमनात् ॥ ७ ॥ निधन धनमत्र निधन, पुन्नपुंसकलिङ्ग निपूर्वा

या तु सभावनाऽऽत्मनि ॥ २३१ ॥

दर्पात् साऽऽहोपुरुषिका स्यात्

अहो अह पुरुष इत्यस्या आहोपुरुषिका ॥ १ ॥ २३१ ॥

अहपूर्विका पुन ।

अह पूर्वमह पूर्वमिति '

अह पूर्वमित्यस्यामहपूर्विका, एव अहप्रथमिका, अहमग्रिका च ॥ १ ॥

उग्रत्व तु चण्डता ॥ २३२ ॥

उग्रस्य भाव उग्रत्वम् ॥ १ ॥ चण्डस्य भावश्चण्डता ॥ २ ॥ २३२ ॥

प्रबोधस्तु विनिद्रत्वम्

प्रबोधन प्रबोध ॥ १ ॥ विनिद्रस्य भावो विनिद्रत्वम् ॥ २ ॥

ग्लानिस्तु बलहीनता ।

ग्लान ग्लानि स्त्रीलिङ्ग , ' ग्लाहाज्य " ॥ ५ । ३ । ११८ ॥ इत्यनि , बलहीनता बलापचय ॥ १ ॥

दैन्य कार्पण्यम्

दीनस्य भावो दैन्यम् ॥ १ ॥ कृपणस्य भाव कार्पण्यम् ॥ २ ॥

श्रमस्तु क्लम क्लेश परिश्रम ॥ २३३ ॥

प्रयासायासव्यायामा

श्रमण श्रम ॥ १ ॥ क्लमन क्लम ॥ २ ॥ क्लेशन क्लेश ॥ ३ ॥ परिश्रमण परिश्रम ॥ ४ ॥ २३३ ॥ प्रयसन प्रयास ॥ ५ ॥ आयसन आयास ॥ ६ ॥ व्यायमन व्यायाम ॥ ७ ॥

उन्मादश्चित्तविप्लव ।

उन्मदन उन्माद ॥ १ ॥ चित्तस्य विप्लुतिश्चित्तविप्लव ॥ २ ॥

मोहो मौढ्यम्

मोहन मोह ॥ १ ॥ मूढस्य भावो मौढ्यम् ॥ २ ॥

चिन्ता ध्यानम्

चिन्तन चिन्ता भीषिभूषि ' ॥ ५ । ३ । १०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥

अमर्ष क्रोधसभव ॥ २३४ ॥

शैलषो भरत सर्वकेशी भरतपुत्रक ।
धर्मीपुत्रो रङ्गजायाऽऽजीवो रङ्गावतारक ॥ २४२ ॥
नट कृशाश्वी शैलाली

शिलूषस्य ऋषेरपत्य शैलूष, शलति वेषान्तरमिति वा "केरवूपादरूप"॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यादिना अपान्तो निपात्यते ॥ १ ॥ ता ता भूमिका बिभर्ति भरत "दृशृभृसृशी" ॥ (उणा-२०७) ॥ इति अत, भरतापत्यत्वाद् वा ॥ २ ॥ सर्वे केशा रूपान्तराण्यस्य सन्ति सर्वकेशी, सर्वादेरिन् ॥ ३ ॥ भरतस्य पुत्रो भरतपुत्रक ॥ ४ ॥ धर्मी द्विधा नाट्यधर्मी लोकधर्मी च, तस्या पुत्रो धर्मीपुत्रस्तदुप जावकत्वात् ॥ ५ ॥ रङ्गेण जायया वाऽऽजीवति रङ्गाजीवो जायाऽऽजीव ॥६॥७॥ रङ्ग नाट्यमवतारयति रङ्गावतारक ॥ ८ ॥ २४२ ॥ नटति नृत्यति नट, पुल्लीवलिङ्ग ॥ ९ ॥ कृशाश्वेन प्रोक्त नटसूत्र वेत्त्यधीते वा कृशाश्वी "कृशाश्वकर्मन्दा दिन्" ॥ ६ । ३ । १९० ॥ इति इन् ॥ १० ॥ शिलालिना प्रोक्त नटसूत्रम धीते शैलाली "शिलालिपाराशर्याघ्नभिक्षुसूत्रे" ॥ ६ । ३ । १८९ ॥ इति णिन् ॥ ११ ॥

चारणस्तु कुशीलव ।

चरणस्य भ्रमणस्याय चारण, यतो देशान्तरभ्रमाद् जीवति ॥ १ ॥ कुत्सित शील वाति कुशीलव ॥ २ ॥

भ्रभ्रुभ्रूरपर कुसो नट स्त्रीवेषधारक ॥ २४३ ॥

स्त्रीवेषधारी नट भ्रुव कुसन भासनमस्य भ्रकुस भ्रूकुस "भ्रुवोऽच कुसकुट्यो" ॥ २ । ४ । १०१ ॥ इत्यत् हस्वच ॥ १ ॥ २ ॥ भ्रकुसो भृकुस एतौ तु मतान्तराश्रयेण ।

यद् वाचस्पति –

स्त्रीभूमिका तु य प्राप्तश्चत्वारस्तस्य वाचका ।
भ्रकुसश्च भ्रुकुसश्च भ्रूकुसश्च भृकुसवत् ॥ १ ॥

इति ॥ ३ । ४ । २४३ ॥

वेश्याऽऽचार्य पीठमर्द

वेश्याऽऽचार्यो वेश्याना नृत्तोपाध्याय ॥ १ ॥ पीठ नर्तनस्थान पादैर्मृद्नाति पीठमर्द ॥ २ ॥

सूत्रधारस्तु सूचक ।

सूत्र धरतीति सूत्रधार सूचयति भाविनमर्थं सूचक, स्थापकोऽपि ॥१॥

धनिर्मरणार्थं इति सम्भा ॥ ८ ॥ नशन नाश ॥ ९ ॥ दीघा चासौ निद्रा च दीर्घनिद्रा ॥१०॥ निमील्यतेऽस्मिन्निन्द्रियैरिति निर्मीलनम् ॥ ११ ॥ दिष्टस्य कालस्य जीवितावधेरन्तो दिष्टान्त ॥ १२ ॥ अस्यते अस्तम् ॥ १३ ॥ कालो मृत्युदूत , क्षण नुव्यायात्मको वा । यदाहु –"काल संहरति प्रजा " तस्य धम कालधम संहार ॥ १४ ॥ अवसीयते अवसानम् ॥ १५ ॥

सा तु सर्वगा ॥ २३८ ॥
मरको मार

सा तु मृति सवगा सर्वलोकव्यापिनी ॥ २३८ ॥ मरण मरक , पुल्लीब लिङ्ग , " दृदृनृ " ॥ (उणा–२७) ॥ इत्यक ॥१॥ मृश् हिंसायामित्यस्य णिचि मारण मारि , स्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥

उपसहारमाह—

त्रयस्त्रिंशदमी व्यभिचारिण ।

अमी धृत्यादयो विविधमाभिमुख्येन चरन्ति व्यभिचारिण ।

स्यु कारणानि कार्याणि सहचारीणि यानि च ॥ २३९ ॥
रत्यादे स्थायिनो लोके तानि चेत् काव्यनाट्ययोः।
विभावा अनुभावाश्च व्यभिचारिण एव च ॥ २४० ॥
व्यक्त स तैर्विभावाद्यै स्थायी भावो भवेद् रसः ।

रत्यादे स्थायिनो लोके यानि कारणान्यालम्बनोद्दीपनस्वभावानि ललनो द्यानादीनि, तानि काव्ये नाट्ये च विभावा वागाद्यभिनयसहिता स्थायिव्यभिचारि-लक्षणाश्चित्तवृत्तय , विभाव्यन्ते विशिष्टतया ज्ञायन्ते यैरिति कृत्वा एव कार्याणि कटाक्षभुजाक्षेपादीनि अनुभावा स्थायिव्यभिचारिलक्षण चित्तवृत्तिविशेष सामा जिकजनोऽनुभवननुभाव्यते यैरिति कृत्वा तथा सहचारीणि धृत्यादीनि व्यभिचा रिण ॥२४०॥ तैर्विभावाद्यैरभिव्यक्त सामाजिकाना वासनारूपेण स्थित स स्थायी रत्यादिको भाव कविसहृदयै रस्यमानो रस शृङ्गारादि ॥

पात्राणि नाट्येऽधिकृता

पान्ति स्वभूमिकामिति पात्राणि, 'त्रट्' ॥ (उणा–४४६) ॥ इति त्रट् ॥ १ ॥

तत्तद्वेषस्तु भूमिका ॥ २४१ ॥

तेषा तेषा रामादीना वेषो रूपपरिग्रहस्तत्तद्वेष रूपान्तरपरिग्रहाधारभूतत्वाद् भूमिप्रतिकृतिर्भूमिका ॥ १ ॥ २४१ ॥

वाला वासूः

वसति पितृगृहे वासू "कमिपद्यत्यादिभ्यो णित्" ॥ (उणा-८३५) ॥ इत्यादिशब्दाद् ॥ १ ॥

मार्ष आर्यः

मषणात् सहनात् मार्ष, मारिषोऽपि यथा पषत्, परिषत् ॥ १ ॥ अरणीयोऽभिगम्य आर्य ॥ २ ॥

देवो भट्टारको नृप'।

दीव्यतीति देव ॥ १ ॥ भटति भट्टार "द्वारश्रृङ्गार" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यादिशब्दादारान्त साधु, स्वार्थे के भट्टारक ॥ २ ॥

राष्ट्रियो नृपतेः श्याल'

राष्ट्रे भवो राष्ट्रिय "राष्ट्रादिय' ॥ ६ ।३ । ३॥ इति इय ॥ १॥

दुहिता भर्तृदारिका ॥ २४७ ॥

नृपतेर्दुहिता भर्तुदारिका भर्तृदारिका ॥ १ ॥ २४७ ॥

देवी कृताभिषेका

कृताभिषेका राज्ञी देवी, वासवदत्तादि ॥ १ ॥

अन्या भट्टिनी

अकृताभिषेका राज्ञी भट्टिनी पद्मावत्यादि ॥ १ ॥

गणिकाऽज्जुका ।

गणयति ईश्वरानाश्वरी गणिका, गण पेटकोऽस्त्यस्या । अज्जुकाया अस त्प्रकृतिप्रत्ययविभागा देशीपदप्राया । अजयतीति वा अज्जुका "कञ्चुकांशुक" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥१॥

नीचाचेटीसखीहूतौ हण्डेहञ्जेहलाः क्रमात् ॥ २४८ ॥

नीचाया आह्वाने हण्डे ॥ १ ॥ चेट्या आह्वाने हञ्जे ॥ १ ॥ सख्या आह्वाने हला ॥ १ ॥ २४८ ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

वधानर्हस्य ब्राह्मणस्य पूत्करणे न ब्राह्मणे साधु अब्रह्मण्यमिति वर्तते "प्राण्य ङ्गरथ' ॥ ७ । १ । ३७ ॥ इति-य । अवधयाञ्चाऽयमित्येके ।

ज्यायसी तु स्वसाऽत्तिका ।

शेषश्चात्र—

अथ सूत्रधारे स्याद् बीजदर्शकः ॥ १ ॥

नन्दी तु पाठको नान्द्याः

नन्दत्यवश्यं नन्दी, नन्दनं नन्दः समृद्धिस्तत्र भवा तत्प्रयोजनत्वात् नान्दी पूर्वरङ्गाङ्गम्, तस्याः पाठकः ॥ १ ॥

पार्श्वस्थः पारिपार्श्विकः ॥ २४४ ॥

पार्श्वे तिष्ठति पार्श्वस्थः ॥ १ ॥ परिपार्श्वे वर्तते पारिपार्श्विकः ॥ २ ॥२४४॥

वासन्तिकः केलिकिलो वैहासिको विदूषकः ।

प्रहासी प्रीतिदश्च

वसन्तेन चरति वासन्तिकः ॥ १ ॥ केल्या किलति केलिकिलः, केलीकिल इत्यपि ॥ २ ॥ विचित्रो हासो विहासः, तेन चरति वैहासिकः ॥ ३ ॥ सन्धिं विग्रहेण विग्रहं च सन्धिना दूषयति विदूषकः ॥ ४ ॥ प्रहसतालेन शीलं प्रहासी ॥५॥ प्रीतिं ददातीति प्रीतिदः ॥ ६ ॥

अथ पिङ्गः पल्लवको विटः ॥२४५॥

सेटन सिट् ''''दर सिटा गायति गच्छतीति वा पिङ्गः, पृषोदरादित्वात् पल्लम् ॥ १ ॥ पलति चतुरं गच्छति पल्वः 'वडिवटि '॥ (उणा-५१५)॥ इत्यवः, स्वार्थे के, पल्लवकः पल्लवयतीति वा ॥ २ ॥ वेटति शब्दायते विटः, पुल्लिङ्गः ॥ ३ ॥ २४५ ॥

पिता त्वावुकः

अवतीत्यावुकः "दञ्चुकाशुक" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्यादिशब्दादुकान्तो निपात्यते ॥ १ ॥

आवुत्तभावुकौ भगिनीपतौ ।

अवतीत्यावुत्तः 'पुनपित्त ॥ (उणा-२०४) ॥ इत्यादिशब्दात्तान्तो निपात्यते ॥ १ ॥ भवतीति भावुकः, "दञ्चुकाशुक" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ २ ॥

भावो विद्वान्

भावयति भावः ॥ १ ॥

युवराजः कुमारो भर्तृदारकः ॥ २४६ ॥

युवा चासौ राजा च युवराजः कुमारयति क्रीडयति कुमारः भर्तृदारको भर्तृदारकः ॥ १ ॥ २४६ ॥

बाला वासू:

वसति पितृगृहे वासू "कमिपद्यत्यादिभ्यो णित्" ॥ (उणा-८३५) ॥ इत्यादिशब्दाद् ॥ १ ॥

मार्ष आर्यः

मषणात् सहनात् मार्ष, मारिषोऽपि, यथा पषत्, परिषत् ॥ १ ॥ अरणीयोऽभिगम्य आर्य ॥ २ ॥

देवो भट्टारको नृपः ।

दीव्यतीति देव ॥ १ ॥ भटति भट्टार "द्वारभृङ्गार" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यादिशब्दादारान्त साधु स्वार्थे के भट्टारक ॥ २ ॥

राष्ट्रियो नृपतेः श्याल:

राष्ट्रे भवो राष्ट्रिय "राष्ट्रादिय" ॥ ६ ।३ । ३॥ इति इय ॥ १॥

दुहिता भर्तृदारिका ॥ २४७ ॥

नृपतेर्दुहिता भर्तुदारिका भर्तृदारिका ॥ १ ॥ २४७ ॥

देवी कृताभिषेका

कृताभिषेका राज्ञा देवी, वासवदत्तादि ॥ १ ॥

अन्या भट्टिनी

अकृताभिषेका राज्ञी भट्टिनी पद्मावत्यादि ॥ १ ॥

गणिकाऽज्जुका ।

गणयति ईश्वराना वरो गणिका गण पेटकोऽस्त्यस्या । अज्जुकाद्या असत्प्रकृतिप्रत्ययविभागा देशीपदप्राया । अजयतीति वा अज्जुका "कञ्चुकांशुक" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥१॥

नीचाचेटीसखीहूतौ हण्डेहञ्जेहलाः क्रमात् ॥ २४८ ॥

नीचाया आह्वाने हण्डे ॥ १ ॥ चेट्या आह्वाने हञ्जे ॥ १ ॥ सख्या आह्वाने हला ॥ १ ॥ २४८ ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

वधानर्हस्य ब्राह्मणस्य पूत्करणे न ब्राह्मणे साधु अब्रह्मण्यमिति वर्तते "प्राग्य ह्यरथ" ॥ ७ । १ । ३७ ॥ इति-य । अवधयाञ्चाऽर्थमित्येके ।

ज्यायसी तु स्वसाऽत्तिका ।

अत्ता मातेव अत्तिका ॥ १ ॥

भर्ताऽऽर्यपुत्र

भर्ता पतिरार्यस्य पुत्र आर्यपुत्र ॥ १ ॥

माताऽम्बा

अमति वात्सल्य गच्छति अम्बा "शम्यमेर्णिद्वा" ॥ (उणा–३१८)॥ इति व, अम्बते अपत्य जल्पतीति वा ॥ १ ॥

भदन्ता सौगतादयः ॥ २४९ ॥

सौगत आदिरेषां सौगतादय आदिशब्दाद् निर्ग्रन्थादय भन्दन्ते कल्याणिनो भवन्ति भदन्ता "सीमन्तहेमन्तभदन्तदुष्वन्तादय" ॥ (उणा–२२२)॥ इति साधु ॥ १ ॥ २४९ ॥

पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्च भगवानपि ।

स भवान् तत्रभवान् ' त्रप् च " ॥ ७ । २ । ९२ ॥ इति सर्वादित्वात् त्रप् ॥ २ ॥ एवमेष भवान् अत्रभवान् ॥ ३ ॥ भगो ज्ञानमस्यास्ति भगवान् ॥४॥

पादा भट्टारको देवः प्रयोज्यः पूज्यनामतः ॥ २५० ॥

यथा गुरुपादा, अर्हद्भट्टारक, कुमारपालदेव ।

शेषश्चात्र—

पूज्ये भरटको भट्ट प्रयोज्य पूज्यनामत ।

आवुकादयो नाट्यप्रस्तावाद् नाट्योक्तौ द्रष्टव्या ॥ २५० ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया स्वोपज्ञाभिधानचिन्तामणिनाममालाटीकाया देवकाण्डो द्वितीय ॥ २ ॥

अर्हम्

अथ मर्त्यकाण्ड. ।

अथ तृतीय मर्त्यकाण्डमारभ्यते—

मर्त्य पञ्चजनो भूस्पृक् पुरुष पूरुषो नर ।
मनुष्यो मानुषो ना विट् मनुजो मानव पुमान् ॥ १ ॥

म्रियत इति मर्त्य "मृशापसिवस्यनिभ्यस्त्वादि" ॥ (उणा--३६०) ॥ इति तकारादिप्रत्यय, यद्वा 'लूम्रो वा" ॥ (उणा-- २०२) ॥ इति ते मत "मतादिभ्यो य" ॥ ७ । २ । १५९ ॥ इति स्वार्थे ये मर्त्य ॥ १ ॥ पञ्चभि पृथिव्यादिभूतैर्जायते पञ्चजन ॥ २ ॥ भुव स्पृशति भूस्पृक् ॥ ३ ॥ पृणाति पुम थानिति पुरुष 'विदिपृभ्यां कित्" ॥ (उणा ५५८) ॥ इत्युष, बाहुलकाद् दीर्घत्वे पूरुष ॥ ४ ॥ ५ ॥ नृणातीति नर ॥ ६ ॥ मनोरपत्य मनुष्य, मानुष 'मनोर्याणौ षश्चान्त" ॥ ६ । १ । ९४ ॥ इति योऽण् च प्रत्ययौ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नयतीति ना "नियो डित्" ॥ (उणा--८५४) ॥ इति ऋ ॥ ९ ॥ विशति कार्येषु विट् ॥ १० ॥ मनोर्जातो मनुज ॥ ११ ॥ मनोरय मानव ॥ १२ ॥ पाति निसर्गे पुमान् 'पातेर्डुम्सु" ॥ (उणा--१००२) ॥ इति डुम्सु ॥१३॥१॥

बाल पाकः शिशुर्डिम्भ' पोतः शावः स्तनन्धय ।
पृथुकोत्तानशया क्षीरकण्ठः कुमारकः ॥ २ ॥

बलति प्राणिति स्तन्येन बाल, ज्वलादित्वाण ॥१॥ पा स्तेन पिबति स्तन्य वा पाक 'भीण्शलिवलि ॥ (उणा--२१) ॥ इति क ॥ २ ॥ श्यति कृश यति मातर शिशु श सन्वच" ॥ (उणा ७४७) ॥ इति डौ द्वित्वम् ॥ ३ ॥ डिम्भयति डिम्भ ॥ ४ ॥ पुनाति गात्र पोत दम्यमि ॥ (उणा--२००) ॥ इति त ॥ ५ ॥ श्यति मातर शाव "लटिखटि" ॥ (उणा ५०५) ॥ इति व ॥ ६ ॥ स्तन धयति स्तनन्धय 'शुनीस्तन" ॥ ५ । १ । ११९ ॥ इति खश् यौगिकत्वात् स्तनपोऽपि ॥ ७ ॥ प्रथते जन्मना पृथुक कञ्चुकाद्युक" ॥ (उणा--५७) ॥ इत्युकान्तो निपात्यते पृथु कायति इति वा ॥ ८ ॥ इयर्ति वृद्धिमभ 'गृदृरमि' ॥ (उणा ३२७) ॥ इति भ ऋभ्यत इति वा ॥ ९ ॥ उत्तान शेते उत्तानशय ॥ १० ॥ क्षीर कण्ठेऽस्य क्षीरकण्ठ, यौगिकत्वात् क्षीरपोऽपि ॥ ११ ॥ कामयते यदपि तदपि दृष्ट इति कुमार 'कमेरत उच्च" ॥ (उणा--४०९) ॥ इत्यार कुमारयति क्रीडयति वा कुत्सितो मारोऽस्येति वा, स्वार्थे के, कुमारक ॥ १२ ॥ २ ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यं

शिशोर्भावः शिशुत्वं, शैशवं "प्राणभृज्जाति–" ॥ ७ । १ । ६९ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ २ ॥ बालस्य भावः कर्म वा बाल्यं, राजादित्वाद् ष्यण् ॥ ३ ॥

वयःस्थस्तरुणो युवा ।

वयसि यौवने तिष्ठतीति वयःस्थः ॥१॥ तरति कौमारं तरुणः "यम्यजि' ॥ (उणा २८८) ॥ इत्युनः ॥२॥ यौति मिश्रीभवति स्त्रिया युवा, "लृयुवृषि' ॥ (उणा ९०१) इति कन् ॥ ३ ॥

तारुण्यं यौवनं

तरुणस्य भावः कर्म वा तारुण्यम् ॥ १ ॥ यूनो भावो यौवनम्, पुंक्लीबलिङ्गः "युवादेः" ॥ ७ । १ । ६७ ॥ इत्यण्, यौवनिकाऽपि ॥ २ ॥

वृद्धः प्रवयाः स्थविरो जरन् ॥ ३ ॥

जरी जीर्णो यातयामो जीनः

वर्धते वृद्धः, शील्यादित्वात् क्तः ॥ १ ॥ प्रगतं वयो यौवनमस्य प्रवयाः ॥ २ ॥ यौवनमतिक्रम्य तिष्ठति स्थविरः "स्थविरपिठिर' ॥ (उणा ४१७) ॥ इतीरान्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ जीर्यति स्म जरन् 'जृषोऽतृ" ॥ ५ । १ । १७३ ॥ इत्यतृ ॥ ४ ॥ ३ ॥ जराऽस्त्यस्य जरी, शिखादित्वादिन् ॥ ५ ॥ जीर्यति स्म जीर्णः ॥ ६ ॥ याता यामा अस्य यातयामः ॥७॥ जिनाति स्म जीनः क्ते "ज्या व्यध विडति ॥ ४ । १ । ८१ ॥ इति य्वृति 'दीर्घमवोऽन्त्यम्' ॥ ४ । १ । १०३ ॥ इति दीर्घत्वे "ऋल्वादेरेषां तो नोऽप्रः" ॥ ४ । २ । ६८ ॥ इति नत्वम् ॥ ८ ॥

अथ विस्रसा जरा ।

विस्रंसते अनयाऽङ्गं विस्रसा भिदादित्वादङ् ॥१॥ जीर्यतेऽनया जरा 'षितोऽङ्" ॥ ५ । ३ । १०७ ॥ इत्यङि "ऋवर्णदृशोऽङि' ॥ ४ । ३ । ७ ॥ इति गुणः ॥ २ ॥

वार्धकं स्थाविरं

वृद्धस्य भावः कर्म वा वार्धकं चौरादित्वादकञ् ॥ १ ॥ स्थविरस्य भावः कर्म वा स्थाविरं युवादित्वादण् ॥ २ ॥

ज्यायान् वर्षीयान् दशमीत्यपि ॥ ४ ॥

अतिशयेन वृद्धो ज्यायान् "ज्यायान्" ॥ ७ । ४ । ३६ ॥ इति साधुः ॥ १ ॥ "प्रियस्थिर ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ इति वर्षादेशे तु वर्षीयान् ॥ २ ॥

दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्त्यस्य दशमा ' पूरणाद् वयसि " ॥ ७ । २ । ६ ॥ इतान्। दशमास्थ इत्यपि । यदाह भागुरि —

"इष्टो वयोदशोपेत पञ्चमा सप्तमाति च ।
प्रवया दशमीस्थ स्यात्" इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

विद्वान् सुधी कविविचक्षणलब्धवर्णा-
न प्राप्तरूपकृतिकृष्ट्यभिरूपधीग ।
मेधाविकोविदविशारदसूरिदोष-
ज्ञा प्राज्ञपण्डितमनीषिबुधप्रबुद्धा ॥ ५ ॥
व्यक्तो विपश्चित् सख्यावान् सन्

वेत्तीति विद्वान् वा वेत्ते क्वसु " ॥ ५ । २ । २२ ॥ इति क्वसु ॥ १ ॥ सुष्ठु दधाति ध्यायति वा सुधी दिद्युद्दत् ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति साधु, शोभना वारस्येति वा ॥ २ ॥ कवते काति वा कवि कवितापि "खरेभ्य इ" ॥ (उणा ६०६) ॥ इति इ ॥ ३ ॥ विचष्टे विचक्षण ' तृक्षृशृ " ॥ (उणा- १८७) ॥ इत्यादिना अण ॥ ४ ॥ लब्ध वर्णन प्रसिद्धिर्येन स लब्धवर्ण ॥ ५ ॥ जानातीति ज्ञ ॥ ६ ॥ प्राप्त रूप यन प्राप्तरूप ॥ ७ ॥ कृतमस्यास्तीति कृती कृतकृत्य ॥ ८ ॥ कृपति विविक्ते कृष्टि दमुषिकृषि ' ॥ (उणा--६५१) ॥ इति तिर् ॥ ९ ॥ अभिगत रूप येन अभिरूप ॥ १० ॥ दधाति धिय वार "इणधाग्भ्या वा ॥ (उणा ३८९) ॥ इति रक् धियमारयतीति वा ॥११॥ मेधाऽस्त्यस्य मेधावी अस्तपोमायामेधास्रजो विन्' ॥ ७।२।४७ ॥ इति विन् ॥ १२ ॥ को वेत्ति अभिप्रायमस्य ओक स्थान वेत्तीति वा कोविद पृषोदरादि त्वात् कवत इति वा ' कुमुद ' ॥ (उणा २८४) ॥ इत्यादिशब्दात् निपात्यते ॥ १३ ॥ विशेषेण शारदोऽधृष्ट प्रगल्भो वा विशारद ॥ १४ ॥ सुवति सदेह सूरि भूसूकुशि ' ॥ (उणा-६९३) ॥ इति रिक् ॥१५॥ दोषान् जानाति ज्ञाता जह्यात् इति दोषज्ञ ॥ १६ ॥ प्रज्ञा अस्त्यस्य प्राज्ञ प्रज्ञाश्रद्धा ' ॥७।२।३३॥ इति ण प्रज्ञ एवेति वा प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥ ७ । २ । १६५ ॥ १७ ॥ पण्ड ते जानाति इति पण्डित पण्डा बुद्धि सञ्जाता अस्येति वा तारकादित्वादित ॥ १८ ॥ मनस ईष्टे मनीषी पृषोदरादित्वात् मनीषा अस्त्यस्येति वा शिखादित्वा दिन् यौगिकत्वाद् धीमान् मतिमानित्यादय ॥ १९ ॥ बुध्यते बुध ॥ ० ॥ प्रबुध्यते प्रबुद्ध ॥ १॥५॥ व्यनक्त्यर्थं व्यक्त ॥ २२ ॥ विप्रश्चेतयते विपश्चित् पृषोदरादित्वात् ॥ २३ ॥ सम्यक् ख्यान ज्ञान अस्त्यस्य सख्यावान् यद्वा सख्या विचारणा गणना वा ॥ २४ ॥ अस्तीति सन् विद्यमान उत्तम इत्यर्थ, प ये तमस्त्वपा ॥ २५ ॥

प्रवीणे तु शिक्षित ।
निष्णातो निपुणो दक्ष कर्म हस्त मुखा कृतात् ॥६॥
कुशलश्चतुरोऽभिज्ञविज्ञवैज्ञानिका पटु ।

प्रकर्षेण वीयते गम्यते प्रवीण "धृवीह्वा" ॥(उणा-१८३)॥ इति णक् तत्र ॥ १ ॥ शिक्षा सजाता अस्य शिक्षित, शिक्षते इति वा ॥ २ ॥ निष्णाति स्म निष्णात, निष्णातेर्मुख्यार्थं परित्यज्य निपुणे रूढ "निनद्या स्नाते कौशले" ॥२।३।२०॥ इति षत्वम् ॥ ३ ॥ नियत पुणति शोभनकर्मत्वाद् निपुण ॥ ४ ॥ दक्षते दक्ष ॥ ५ ॥ कृतशब्दात् परा कर्महस्तमुखा, तेन कृत कर्माऽनेन कृतकर्मा यौगिकत्वात् कृतकृत्य, कृतार्थ, कृती च कृतो वशाकृतो हस्तोऽनेन कृतहस्त, कृत संस्कृत मुखमस्य कृतमुख ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ६ ॥ कुशान् लाति कुशल, ते हि व्युत्पत्तेरादातु शक्या कुशयति इति वा "तृपिवपि" ॥ (उणा-४६८)॥ इत्यलक् ॥१॥ चतते कर्म इति चतुर 'वाश्यसि' ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर चत्वार पुमर्था सन्त्यस्येति वा अभ्रादित्वाद् अ ॥ १० ॥ अभिजानाति अभिज्ञ ॥ ११ ॥ विजानाति विज्ञ ॥ १२ ॥ विज्ञान प्रयोजनमस्य वैज्ञानिक ॥ १३ ॥ पटति दाक्ष्य पटु "भृमृतॄत्सरि" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥१४॥

शेषश्चात्र—

अथ प्रवाणे क्षेत्रज्ञो नदीष्णो निष्ण इत्यपि ॥

छेको विदग्धे

छ्यति छिनत्ति मूर्खदुष्टचित्तानि इति छेक "निष्कतुरुष्क" ॥ (उणा-२६)॥ इति कान्तो निपात्यते ॥ १ ॥ विशेषेण मूर्खचित्त दहति विदग्ध तत्र ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—

छेकालच्छेकिलौ छेके ॥ छइल्लो देश्याम् ॥

प्रौढस्तु प्रगल्भ प्रतिभान्वित ॥ ७ ॥

प्रोह्यते स्म प्रौढ ॥ १ ॥ प्रगल्भते प्रगल्भ ॥ २ ॥ प्रतिभा नवनवोल्लेखशालिनी प्रज्ञा तयाऽन्वित प्रतिभान्वित ॥ ३ ॥ ७ ॥

कुशाग्रीयमति सूक्ष्मदर्शी

कुशाग्रस्य तुल्या तीक्ष्णत्वात् कुशाग्रीया कुशाग्रादीय ' ॥७।१।११६॥ इति इय कुशाग्रीया मतिरस्य कुशाग्रीयमति ॥ १ ॥ सूक्ष्म पश्यतीत्येवंशील सूक्ष्मदर्शी ॥ २ ॥

तत्कालधी पुन ।

प्रत्युत्पन्नमति

तत्काल धीरस्य तत्कालधी ॥१॥ प्रसन्नमुत्पन्ना मतिरस्य प्रत्युत्पन्नमति ॥२॥

दूराद्य पश्येद् दीर्घदर्श्यसौ ॥ ८ ॥

दीर्घं पश्यतीत्येवशीलो दीर्घदर्शी दूरदर्शी ॥ १ ॥ ८ ॥

हृदयालु सहृन्यश्चिद्रूपोऽपि

प्रशस्त हृदय मनोऽस्त्यस्य हृदयालु 'हृपाहृदयादालु "॥७।२।४२॥ इत्यालु ॥ १ ॥ सह हृदयेन मनसा न तु वक्षसा वर्त्तते सहृदय ॥२॥ चिदिति विशिष्टे चैतन्ये वर्तते, चिद् रूपमस्य तन्मयत्वाद् चिद्रूप ॥ ३ ॥

अथ सस्कृते ।

व्युत्पन्नप्रहृतक्षुण्णा

शास्त्रादिना सस्क्रियते स्म सस्कृतस्तत्र ॥ १ ॥ व्युत्पद्यते स्म व्युत्पन्न ॥२॥ प्रहण्यते स्म प्रहृत ॥ ३ ॥ क्षुद्यते स्म क्षुण्ण ॥ ४ ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ९ ॥

अन्तर्हृदयमध्ये न तु मुखे वाणिर्वागस्य अन्तर्वाणि शास्त्र वेत्ति न च तथा वक्तु शक्नोति शास्त्रवित् ॥ १ ॥ ९ ॥

वागीशो वाक्पतौ

वाचामीशो वागीश ॥ १ ॥ वाचा पतिर्वाक्पतिस्तत्र ॥ २ ॥

वाग्ग्मी वाचोयुक्तिपटु प्रवाक् ।

समुखो वावदूक

प्रशस्ता वागस्यास्ति वाग्ग्मी ग्मिन् ' ॥ ७।२।२५ ॥ इति ग्मिन् ॥ १ ॥ वाचो युक्तौ पटुर्वाचोयुक्तिपटु पश्यद्वाग्दिशो हरयुक्तिदण्डे ' ॥३।२।३२॥ इति षष्ठ्या अलुप् ॥ २ ॥ प्रकृष्टा वागस्य प्रवाक् ॥ ३ ॥ मुखशब्देन वचनमत्र लक्ष्यते तत सह मुखेन वचनेन वर्तते इति समुख ॥ ४ ॥ वावद्यते इत्येवशीलो वावदूक यजिजपिदशिवदादूक ॥ ५।२।४७ ॥ इत्यूक ॥ ५ ॥

अथ वदो वक्ता वदावद ॥ १० ॥

वदतीति वद ॥ १ ॥ वक्तीति वक्ता ॥ २ ॥ वदतीति वदावद "चराचर" ॥ ४।१।१३ ॥ इत्यादि द्वित्वद्वित्वो वा निपात्यते ॥ ३ ॥ १० ॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।

जल्पनशीलो जल्पाक "यजभिक्षिलुण्टिजल्पिकुट्टाद्वाक" ॥५।२।७०॥ इति टाक ॥१॥ निन्दिता वागस्यास्ति वाचाल, वाचाट, "वाच आलाटौ"॥७।२।२४॥ इत्याल आटश्च ॥ २ ॥ ३ ॥ बहूनि सारतया गर्ह्या वागस्य बहुगर्ह्यवाक् ॥ ४ ॥

यद्वदोऽनुत्तरे

यदेव नि सरति तदेव वदति यद्वद ॥१॥ नास्त्युत्तरमस्य अनुत्तरस्तत्र ॥२॥

दुर्वाक् कद्वदे स्यात्

निन्दित वाक्यि दुर्वाक् गर्ह्यवादी ॥ १ ॥ कुत्सित वदति कद्वद "रथवदे" ॥३।२।१३१॥ इति को कदादेशस्तत्र ॥ २ ॥

अथाधर ॥ ११ ॥

हीनवादिनि

अवति गच्छति हीनत्वमधर "अवेर् च वा" ॥ (उणा–३९८)॥ इत्यर ॥ १ ॥ ११ ॥ हीन वदतीत्येवशीलो हीनवादी तत्र ॥ २ ॥

एडमूकोऽनेडमूकौ त्ववाक्श्रुतौ।

एडो बधिर मूकोऽवाक् एडश्चासौ मूकश्च एडमूक "कलमूकस्त्ववाक्श्रुति" इति हलायुध ॥ १ ॥ अनेडोऽपि अवक्रोऽपि मूक अनेडमूक, अन्धो ह्यनेड मूक स्यात् इति हलायुध अनेडमूकस्तु जड इति वैजयन्ती शठो ह्यनेड मूक स्यात्' इति भागुरि तदयमनेकार्थो द्रष्टव्य ॥२॥ न विद्यते वाक् श्रुतिश्चास्य अवाक्श्रुतिस्तत्र ॥ ३ ॥

रवण शब्दनस्तुल्यौ

रौतीत्येवशीलो रवण शब्दयतीत्येवशील शब्दन शब्दकर 'चलशब्दार्थादकर्मकात्' ॥५।२।४३॥ इत्यन ॥ १ ॥ २ ॥

कुवादकुचरौ समौ ॥ १२ ॥

कुत्सितो वादोऽस्य कुवाद ॥१॥ कुत्सित चरति कुचर कुचर कुटिलाशय इति कश्चित् ॥ २ ॥ १२ ॥

लोहलोऽस्फुटवाग्

लुह सौत्र लोहति मुह्यति लोहल मृदिकन्दि' ॥ (उणा–४६५) ॥ इत्यादिशब्दादल ॥ १ ॥ अस्फुटा अव्यक्ता वागस्य अस्फुटवाक् ॥ २ ॥

शेषश्चात्र–काहलोऽस्फुटभाषिणि ॥

मूकोऽवाक्

मूयते बद्ध्यते वागभावेन मूक " चिच्चिपुषि " ॥ (उणा-२२) ॥ इति कित् क ॥ १ ॥ न विद्यते वागस्य अवाक् ॥ २ ॥

शेषश्चात्र-मूके जडकडौ ॥

असौम्यस्वरोऽस्वर ।

न सौम्य स्वरोऽस्य असौम्यस्वर ॥ १ ॥ विपरीत स्वरोऽस्य अस्वर , नञ् विरुद्धे अनर्थवत् ॥ २ ॥

वेदिता विदुरो विन्दु

वेत्तात्येवशीलो वेदिता ज्ञाता ॥ १ ॥ विदुर " वेत्तिच्छिदभिद क्नि् " ॥ ५।२।७५ ॥ इति घुर ॥ २ ॥ विन्दु " विन्द्विच्छू ' ॥ ५।२।३४ ॥ इति साधु ॥ ३ ॥

वन्दारुस्त्वभिवादक ॥ १३ ॥

वन्दनशीलो वन्दारु " शृवन्देरारु " ॥ ५।२।३५ ॥ इत्यारु ॥ १ ॥ अभिवादयते अभिवादक ॥ २ ॥ १३ ॥

आशंसुराशंसितरि

आशंसत इत्येवशील आशंसु सन्भिक्षा ' ॥५।२।३३॥ इति उ ॥१।२॥

कद्वरस्त्वतिकुत्सित ।

कदल्याद्वृणोति कद्वर 'कृगृशृद्वृग्चति ॥ (उणा-४४१) ॥ इति वरट् कुत्सित वृणोति कद्वर इत्यन्ये अतिशयेन अत्यर्थं कुत्सितोऽतिकुत्सित ॥ १ ॥

निराकरिष्णु क्षिप्नु स्यात्

निराकरणशीलो निराकरिष्णु भ्राज्यलङ्कृग्निराकृग् ' ॥५।२।२८॥ इति इष्णु ॥ १ ॥ क्षिपतीत्येवशील क्षिप्नु त्रसिगृधि '॥ ।२।३२॥ इति क्नु ॥२॥

विकासी तु विकस्वर ॥ १४ ॥

विकसनशीलो विकासी विकस्वर ॥ १ ॥ २ ॥ १४ ॥

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ

मुखशब्देन वाग् लक्ष्यते दुष्ट मुख वागस्य दुर्मुख तत्र ॥ १ ॥ मुख सव स्मिन् वक्तव्येऽस्त्यस्य मुखर म्याादिभ्यो र ' ॥७।२।२६॥ इति र ॥२॥ अबद्धमनियन्त्रित निरर्थक वा मुखमस्य अबद्धमुख ॥ ३ ॥

शक्ल प्रियवद ।

शक्नोति वक्तुं शक्लः "शामाश्याशम्यम्यमिभ्यो लः" ॥ (उणा-४६२) ॥ इति लः ॥१॥ प्रियं वदति प्रियवदः "प्रियवशाद् वदः" ॥५।१।१०७॥ इति खः ॥२॥

दानशीलः स वदान्यो वदन्योऽपि

स प्रियवदः दानशीलः सन् वदति प्रियं ददानो वदान्यः "वदिमहिभ्यां मान्यः" ॥ (उणा ३८१) ॥ इत्यान्यः, दानशीलप्रियवाचौ वदान्यौ पृथगिरेके। यद्भागुरिः —"शक्लो वदान्यः प्रियवाक् वदान्यो दानशीलकः" इति ॥ १ ॥ वदने साधुर्वदन्यः ॥ २ ॥

अथ बालिशः ॥ १५ ॥

मूढो मन्दो यथाजातो बालो मातृमुखो जडः ।

मूर्खोऽमेधोविवर्णाज्ञा वैधेयो मातृशासितः ॥ १६ ॥

देवानांप्रियजाल्मौ च

बलति प्राणति जनन्येति बालिशः 'बलेणिद् वा" ॥ (उणा ५३६) ॥ इति इशः ॥ १ ॥ १५ ॥ मुह्यति स्म मूढः ॥ २ ॥ मन्दोऽलस इव मन्दः ॥ ३ ॥ यथैव जातस्तथैव स्थितोऽसंस्कृतत्वाद् यथाजातः, यथोद्गतोऽपि ॥ ४ ॥ बाल इव बालः ॥ ५ ॥ मातैव मुखमस्य मातृमुखः ॥ ६ ॥ जलति न तीक्ष्णो भवति डल्योरैक्ये जडः ॥ ७ ॥ मुह्यति कार्ये मूर्खः "पूमुहो पुमूरौ च" ॥ (उणा ८६) ॥ इति खः ॥ ८ ॥ नास्ति मेधाऽस्य अमेधाः "मन्दात्पाच्च मेधायाः ॥ ७ । ३ । १३८ ॥ इत्यस् समासान्तः ॥९॥ विगतं वर्णनं श्लाघाऽस्य विवर्णः ॥१०॥ प्रश्नोत्तरे न जानात्यज्ञः ॥ ११ ॥ विधाया भाजनस्यापत्यमिव वैधेयः, विधेयात् स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् वा ॥ १२ ॥ अज्ञत्वात् मात्रा शास्यते मातृशासितः ॥१३॥१६॥ देवानां प्रियः देवानांप्रियः देवानांप्रियः ॥३।२।३४॥ इति षष्ठ्या अलुप् ॥ १४ ॥ जलतीति जाल्मः 'रुक्मग्रीष्म ॥ (उणा ३४६) ॥ इति मान्तो निपात्यते 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्' इत्यमरः ॥१५॥

शेषश्चात्र—मूर्खे स्वनेडो नामवर्जितः ॥

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीर्घेण चिरेण सूत्रयति दीर्घसूत्रः दीर्घेण सूत्रतीति वा ॥ १ ॥ चिरेण क्रियाऽस्य चिरक्रियः ॥ २ ॥

मन्दः क्रियासु कुण्ठः स्यात्

क्रियासु कर्मसु मन्दोऽलसः कुण्ठति कुण्ठः, कुणति शब्दायते न तु करोतीति वा 'पाविशिकुणिपृभ्यः कित्' ॥ (उणा-१६३) ॥ इति ठः ॥ १ ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यत ॥ १७ ॥

क्रियाऽस्त्यस्य क्रियावान् नित्ययोगे मतु ॥ १ । १७ ॥

कर्मक्षमोऽलङ्कर्मीण

कर्मणि क्षम शक्त कर्म क्षम अल कर्मणे अलङ्कर्मीण "अपडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालपुरुषाद्यीन" ॥ ७।१।१०६ ॥ इतीन ॥ १ ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठ ।

कर्मणि शूर कर्मशूर ॥ १ ॥ कर्मणि घटने कर्मठ "तत्र घटते कर्मणष्ठ" ॥ ७।१।१३७ ॥ इति ठ ॥ २ ॥

कर्मशील कार्म

कर्मशीलमस्य कर्मशील ॥ १ ॥ कार्म "अङ्स्थान्छत्रादेरञ्" ॥६।४।६०॥ इत्यञ् ॥ २ ॥

आय शूलिकस्तीक्ष्णकर्मकृत् ॥ १८ ॥

तीक्ष्ण उपायोऽय शूलमाम्यादय शूल तेन अन्वेष्टा आय शूलिक यो मृदुनोपायेनाऽन्वेष्टयानर्थांस्तीक्ष्णोपायेनान्विच्छति लाभमिक स एवमुच्यते "दाण्डाजिनिकाय शूलिकपार्श्वकम्" ॥ ७।१।१७१ ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ १८ ॥

सिंहसहनन खड्ग

सिंहस्येव सहनन देहोऽस्त सिंहसहनन ॥ १ ॥ सुरूपमङ्गमस्य खड्ग ॥२॥

स्वतन्त्रो निरवग्रह ।

यथाकामी स्वरुचिश्च स्वच्छन्द स्वैर्यपावृत ॥ १९ ॥

स्व आत्मा तन्त्र प्रधानमस्य स्वतन्त्र ॥ १ ॥ अवग्रहान्नियन्त्रणात् निष्क्रान्तो निरवग्रह ॥ २ ॥ यथा कामयते यथाकामी ॥ ३ ॥ स्वा आत्मीया रुचिरस्य स्वरुचि ॥ ४ ॥ स्व आत्मीयश्छन्दोऽभिप्रायोऽस्य स्वच्छन्द ॥ ५ ॥ स्वयमारितु शीलमस्य स्वैरी स्वैरोऽस्यास्तीति वा "स्वैरस्वैयक्षौहिण्याम्" ॥ १।२।१५ ॥ इति ऐत्वम् ॥ ६ ॥ अपगत आवृत नियन्त्रणमस्य अपावृत ॥ ७ ॥ १९ ॥

यदृच्छा स्वैरिता स्वेच्छा

या या इच्छा यदृच्छा पृषोदरादित्वात् ॥१॥ स्वैरिणो भाव स्वैरिता ॥२॥ स्वस्येच्छा स्वेच्छा ॥ ३ ॥

नाथवान् निघ्नगृह्यकौ ।

तन्त्रायत्तवशाधीनच्छन्दवन्त परात् परे ॥ २० ॥

नाथो नियन्ताऽस्त्यस्य नाथवान् ॥ १ ॥ निह्यते निघ्न स्थादित्वात् के "हनो टो घ्न" ॥ २।१।११२॥ इति घ्नादेश ॥ २ ॥ गृह्यते गृह्य "पदास्वैरि बाह्यापक्ष्ये ग्रह" ॥५।१।४४॥ इति क्यप् स्वार्थे के गृह्यक ॥३॥ परशब्दात् परे तन्त्रादय तेन परस्य तन्त्र आयत्त परतन्त्र परस्यायत्त परायत्त, परस्य वश परवश, परस्याधान पराधान, परस्य च्छन्दोऽस्य परच्छन्द, परो नियन्ताऽस्त्यस्य परवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

शेषश्चात्र—परतन्त्रे वशायत्तावधीनोऽपि ।

लक्ष्मीवान् लक्ष्मण श्लील

लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मीवान् लक्ष्मण "लक्ष्म्या अन" ॥ ७।२।३२ ॥ इत्यन ॥ १ ॥ २ ॥ श्रिय लाति श्लाल, श्रीरस्यास्तीति वा सिध्मादित्वाद् ल ऋफिडादित्वात् रस्य ल्त्वम्, श्रामान् इत्यपि ॥ ३ ॥

इभ्य आढ्यो धनीश्वर ।

ऋद्धे

इभमर्हति इभ्य दण्डादेय" ॥ ६।४।१७८ ॥ इति य ॥ १ ॥ अध्यायन्ति तामेति आढ्य, पृषोदरादित्वात् आढौक्न इति वा शिक्यास्याढ्य ॥ (उणा ३६४) ॥ इति यान्तो निपात्यते ॥ २ ॥ धनमस्यास्तीति धना अतिशायने इन् ॥ ३ ॥ इष्ट इत्येवशील इश्वर ॥ ४ ॥ ऋध्यति स्म ऋद्ध समृद्ध तन ॥ ५ ॥

विभूति सपत्तिर्लक्ष्मी श्रीऋद्धिसपद ॥ २१ ॥

विभ्वन विभूति ॥ १ ॥ सपदन सपत्ति ॥ २ ॥ लक्ष्यते लक्ष्मा ॥ ३ ॥ श्रयणशीला श्रा ॥ ४ ॥ अधन ऋद्धि ॥ ५ ॥ सपदन सपत् ॥ ६ ॥ २१ ॥

दरिद्रो दुर्विधो दु स्थो दुर्गतो नि स्वकीकटौ ।

अकिञ्चन

दरिद्राति दरिद्र ॥१॥ दुष्टा विधा प्रकारो भोजन वा अस्य दुर्विध ॥ २ ॥ दु खेन तिष्ठति दु स्थ ॥ ३ ॥ दु खन गच्छति दुगत ॥ ४ ॥ निगत स्वमस्य नि स्व ॥ ५ ॥ कन्ते काम्ट कपन्कीकादय ॥ (उणा १४४) ॥ इति साधु ॥ ६ ॥ नास्ति किञ्चनाऽस्य अकिञ्चन ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र—अथ दुर्गते ।

क्षुद्रो दानश्च नाचश्च ॥

अधिपस्त्वीशो नेता परिवृढोऽधिभू ॥ २२ ॥
पतीन्द्रस्वामिनाथार्या प्रभुर्भर्तेश्वरो विभु ।
ईशितेनो नायकश्च

अधिपातीति अधिप ॥ १ ॥ इष्टे इश ॥ २ ॥ नयति नियुङ्क्ते नेता ॥३॥ परिवृहति परिवृहति वा परिवृढ "क्षुब्धविरिब्ध" ॥४।४।७०॥ इति साधु ॥४॥ अधि उपरि भवति अधिभू ॥ ५ ॥ २२ ॥ पाताति पति "पातेर्वा" ॥ (उणा ६५९) ॥ इति क्विदति ॥६॥ इन्दनाद् इन्द्र भीवृधि "॥ (उणा--३८७) ॥ इति र ॥ ७ ॥ स्वमस्यास्तीति स्वामी 'स्वाद् मिनीशे' ॥ ७।२।४९ ॥ इति मिन् दीर्घश्च ॥ ८ ॥ नाथति इष्टे नाथ ॥९॥ अर्यते सेव्यते अर्य 'स्वामिवैश्येऽर्य ॥ ५।१।३३ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ प्रभवति प्रभु 'शासस्वयविप्राद् भुवो डु" ॥ ५।२।८४ ॥ इति डु ॥ ११ ॥ बिभर्ति पुष्णाति भर्ता ॥ १२ ॥ इशनशील ईश्वर ॥ १३ ॥ विभवति विभु ॥ १४ ॥ इष्टे इशिता ॥ १५ ॥ एति स्वामित्वमिन 'जाणुशा" ॥ (उणा २६१) ॥ इति नक् ॥ १६ ॥ नयति नायक ॥ १७ ॥

नियोज्य परिचारक ॥ २३ ॥
डिङ्गर किङ्करो भृत्यश्चेटो गोप्य पराचित ।
दास प्रेष्य परिस्कन्दो भुजिष्यपरिकर्मिणौ ॥ २४ ॥
परान्न परपिण्डाद परजात परैधित ।

नियोक्तु शक्यो नियोज्य ॥१॥ परिचरति परिचारक, प्रतिचरोऽपि॥२॥२३॥ डिम्यते क्षिप्यते डिङ्गर जठरकर" ॥ (उणा ४०३) ॥ इत्यादिशब्दात् निपात्यते ॥३॥ किं करोमीत्याज्ञा प्रतीक्षते किंकर किंयत्तद्बहोर ॥५।१।१०१॥ इति अ ॥ ४ ॥ भरणीयो भृत्य भृगोऽसंज्ञायाम् ॥ ५ । १ । ४५ ॥ इति क्यप् ॥ ५ ॥ चेटति चेट ॥ ६ ॥ गोपनीयो गोप्य ॥ ७ ॥ परैराचीयते वर्ध्यते पराचित ॥ ८ ॥ दासते सुख स्वामिनेऽचि दास ॥ ९ ॥ प्रेषणीय प्रेष्य ॥ १० ॥ परिस्कन्दते आक्रम्य नियुज्यते परिस्कन्द ॥ ११ ॥ भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्ट भुजिष्य रुचिभुजिभ्या किष्य ' ॥ (उणा —३८४) ॥ इति किष्य ॥ १२ ॥ परित कर्मास्यास्ति परिकर्मी शिखादित्वादिन् ॥ १३ ॥ २४ ॥ परस्याऽन्नमस्य परान्न ॥ १४ ॥ परस्य पिण्डमत्ति परपिण्डाद ॥ १५ ॥ परेण जात परजात ॥ १६ ॥ परैरेध्यते वर्ध्यते परैधित ॥ १७ ॥ परान्नादयश्चत्वार पृथगेकार्था इत्यन्ये ॥

भृतके भृतिभुग् वैतनिक कर्मकरोऽपि च ॥ २५ ॥

भ्रियते स्म स्वार्थे भृतक तत्र ॥ १ ॥ भृतिवेतन भुङ्क्ते भृतिभुग् ॥ २ ॥

वेतनेन जीवति वैतनिकः "वेतनादेर्जीवति" ॥ ६ । ४ । १५ ॥ इतीकण् ॥ ३ ॥ कर्म करोति कर्मकरः "भृतौ कर्मणः" ॥ ५।१।१०४ ॥ इति टः ॥ ४ ॥ २५ ॥

स निर्भृतिः कर्मकारः

स भृतको निर्वेतनं कर्म कुर्वन् कर्मकारः ॥ १ ॥

भृतिः स्याद् निष्क्रयः पणः ।
कर्मण्या वेतनं मूल्यं निर्वेशो भरणं विधा ॥ २६ ॥
भर्मण्या भर्म भृत्या च

भ्रियतेऽनया भृतिः ॥ १ ॥ निष्क्रयणं निष्क्रयः ॥ २ ॥ पण्यते आभाष्यते पणः "पणेर्माने" ॥ ५ । ३ । ३२ ॥ इत्यल् ॥ ३ ॥ कर्मणि साधु कर्मण्या ॥ ४ ॥ वीयतेऽश्यते वेतनं 'वीपतिपटिभ्यस्तनः" ॥ (उणा–२९२) ॥ इति तनः ॥ ५ ॥ मूलेन आनाम्यं मूल्यं 'हृद्यपद्य" ॥ ७ । १ । ११ ॥ इति यः ॥ ६ ॥ निर्विश्यते भुज्यते निर्वेशः ॥ ७ ॥ भ्रियतेऽनेन भरणम् ॥ ८ ॥ विधीयतेऽनया विधा ॥ ९ ॥ २६ ॥ भर्मणि साधुर्भर्मण्या ॥ १० ॥ भ्रियतेऽनेन भर्म 'मन्"॥ (उणा– ९११) ॥ इति मन् ॥ ११ ॥ भ्रियतेऽनया भृत्या "भृगो नाम्नि' ॥ ५ । ३ । ९८ ॥ इति क्यप् ॥ १२ ॥

भोगस्तु गणिकाभृतिः ।

भुज्यते भोगः गणिकाया भृतिर्वेतनम् ॥ १ ॥

शेषश्चात्र– भाटिस्तु गणिकाभृतौ ॥

खलपूः स्याद् बहुकरः

खलं पुनाति खलपूः ॥ १ ॥ बहु करोति बहुकरः समार्जकः, बहुधार्यार्जक इत्यन्ये ॥ २ ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥ २७ ॥

भारं वहति भारवाहः ॥ १ ॥ भारोऽस्त्यस्य भारिकः ॥ २ ॥ २७ ॥

वार्तावहे वैवधिकः

वृत्तिर्जीविकाऽस्त्यस्या वार्ता अनामयम्, वार्ताया वहो वार्तावहः तत्र ॥ १ ॥ वीवधो भारः पर्याहारो वा तेन हरति वैवधिकः विवधवीवधिकावपि "विवधवीवधाद् वा" ॥ ६ । ४ । २५ ॥ इतीकण् ॥ २ ॥

भारे विवधवीवधौ ।

विवध्यते विवधः 'न जनवधः ॥ ४ । ३ । ५४ ॥ इति घञि वृद्धेरभावः, घञि उपसर्गस्य दार्घत्वे वीवधः ॥ २ ॥ ३ ॥

काच शिक्य तदालम्ब

कच्यते बध्यतेऽनेन काच ॥ १ ॥ शक्नोति वोढु शिक्यम् " शिक्यास्या ढ्य " ॥ (उणा-३६४) ॥ इति यान्तो निपात्यते। तस्य भारस्याऽऽलम्बन तदाल म्बन तदालम्बो यत्र रज्जुपञ्जरे वोढव्यमास्ते ॥ २ ॥

भारयष्टिर्विहङ्गिका ॥ २८ ॥

भारोद्वहनाथा चतुर्दण्डिका यष्टिर्भारयष्टि शिक्याधार, स्कन्धमाह्य लगुड इति द्रमिला विहङ्गप्रतिकृतिस्तम्भादिमयी विहङ्गिका या भित्त्यादौ लम्बमाना स्था प्यते प्रयाणके च सधार्यते। विहङ्गमस्येरे ॥ १ ॥ २८ ॥

शूरश्चारभटो वीरो विक्रान्तश्च

शूरयते शूर ॥ १ ॥ चारेण गमनेन भटति युद्धमाकाङ्क्षति चारभट ॥ २ ॥ अजति क्षिपति शत्रून् वीर "ऋज्यजि" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति रक् वारयत इति वा ॥ ३ ॥ विक्रामति उत्सहते स्म विक्रान्त ॥ ४ ॥

अथ कातर ।

दरितश्चकितो भीतो भीरुर्भीरुकभीलुका ॥ २९ ॥

कायति कातर 'अनिनाभ्या तर' ॥ (उणा-४३७) ॥ इति तर इषत्तरति वा कातर ॥१॥ दर सजातोऽस्य दरित ॥२॥चकति बिभेति स्म चकित ॥३॥बिभेति स्म भीत ॥ ४ ॥ बिभेतीत्येवशालो भीरु, भीरुक भीलुक ' भियो रुरुक्लु कम् ' ॥५।२।७६॥ इति साधव ॥५॥६॥७॥ अवारे कातर इत्यमर ॥२९॥

शेषश्चात्र—

त्रस्नुस्त्रस्तौ तु चकिते ॥

विहस्तव्याकुलौ व्यग्रे

विगतौ किङ्कर्तव्यतामूढत्वाद् हस्तावस्य विहस्त ॥ १ ॥ विशेषेणाकुलो व्याकुल ॥ २ ॥ विगतमग्रमस्य व्यग्रस्तत्र विशेषेण अगति वा ॥ ३ ॥

कान्दिशीको भयद्रुते ।

का दिश व्रजामि इत्याकुल कान्दिशीक, पृषोदरादित्वात्साधु, भयेन द्रुत पलायितो भयद्रुत तत्र ॥ १ ॥

उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जला भृशमाकुले ॥ ३० ॥

उत्पिञ्जयतीति उत्पिञ्जल ॥१॥ समुत्पिञ्जयति समुत्पिञ्ज ॥ २ ॥ पिञ्ज यति पिञ्जल भृशमत्यर्थमाकुले ॥ ३ ॥ ३० ॥

वेतनेन जीवति वैतनिक "वेतनादेर्जीवति" ॥ ६ । ४ । १५ ॥ इतीकण् ॥ ३ ॥ कर्म करोति कर्मकर "भृतौ कर्मण" ॥ ५।१।१०४ ॥ इति ट ॥ ४ ॥ २५ ॥

स निर्भृति कर्मकार

स भृतको निर्वेतन कर्म कुर्वन् कर्मकार ॥ १ ॥

भृति स्याद् निष्क्रय पण ।
कर्मण्या वेतन मूल्य निर्वेशो भरण विधा ॥ २६ ॥
भर्मण्या भर्म भृत्या च

भ्रियतेऽनया भृति ॥ १ ॥ निष्क्रयण निष्क्रय ॥ २ ॥ पण्यते आभाष्यते पण "पणेमाने" ॥ ५ । ३ । ३२ ॥ इत्यल् ॥ ३ ॥ कर्मणि साधु कर्मण्या ॥ ४ ॥ वीयतेऽयते वेनन 'वीपतिपटिभ्यस्तन" ॥ (उणा-२९२) ॥ इति तन ॥ ५ ॥ मूल्येन आनाम्य मूल्य 'हृद्यपद्य" ॥ ७ । १ । ११ ॥ इति य ॥ ६ ॥ निर्विश्यते भुज्यते निर्वेश ॥ ७ ॥ भ्रियतेऽनेन भरणम् ॥ ८ ॥ विधायते ऽनया विधा ॥ ९ ॥ २६ ॥ भर्मणि साधुभर्मण्या ॥ १० ॥ भ्रियतेऽनेन भर्म 'मन्"॥ (उणा- ९११) ॥ इति मन् ॥ ११ ॥ भ्रियतेऽनया भृत्या "भृगो नाम्नि' ॥ ५ । ३ । ९८ ॥ इति क्यप् ॥ १२ ॥

भोगस्तु गणिकाभृति ।

भुज्यते भोग गणिकाया भृतिर्वेतनम् ॥ १ ॥
शेषश्चात्र- भाटिस्तु गणिकाभृतौ ॥

खलपू स्याद् बहुकर

खल पुनाति खलपू ॥ १ ॥ बहु करोति बहुकर समार्जक बहुधान्यार्जक इत्यन्ये ॥ २ ॥

भारवाहस्तु भारिक ॥ २७ ॥

भार वहति भारवाह ॥ १ ॥ भारोऽस्त्यस्य भारिक ॥ २ ॥ २७ ॥

वार्तावहे वैवधिक

वृत्तिर्जीविकाऽस्त्यस्या वार्ता अन्नाद्यम्, वार्ताया वहो वार्तावह तत्र ॥ १ ॥ वीवधो भार पयाहारो वा तेन हरति वैवधिक विवधवीवधिकावपि, 'विवधवीवधाद् वा' ॥ ६ । ४ । २५ ॥ इतीकण् ॥ २ ॥

भारे विवधवीवधौ ।

विवध्यते विवध न जनवध ॥ ४ । ३ । ५४ ॥ इति घञि वृद्धेरभाव, घञि उपसर्गस्य दीर्घत्वे वीवध ॥ २ ॥ ३ ॥

इति साधु ॥ ६ ॥ अनुकम्पन अनुकम्पा ॥ ७ ॥ अनुक्रोशन्ति समदु खा भवन्त्य नेन अनुक्रोश ॥ ८ ॥

हिंस्रे शरारुघातुकौ ॥ ३३ ॥

हिंसनशीलो हिंस्र ' स्म्यजसहिंस " ॥ ५।२।७९ ॥ इति र, तत्र ॥ १ ॥ श्रृणातीत्येवशील शरारु ' शृवन्देरारु " ॥ ५।२।३५ ॥ इत्यारु ॥ २ ॥ हन्ता ति घातुक " शूकमगम " ॥५।२।४०॥ इत्युकण्॥ ३ ॥ ३३ ॥

व्यापादन विशरण प्रमय प्रमापण
निर्ग्रन्थन प्रमथन कदन निर्बर्हणम् ।
निस्तर्हण विशसन क्षणन परासन
प्रोज्जासन प्रशमन प्रतिघातन वध ॥ ३४ ॥
प्रवासनोद्वासनघातनिर्वा-
सनानि सञ्ज्ञपनिशुम्भहिंसा ।
निर्वापणालम्भनिसूदनानि
निर्यातनोन्मन्थसमापनानि ॥ ३५ ॥
अपासन वर्जनमारपिञ्जा-
निष्कारणक्राथविशारणानि ।

अत्र अहिंसाया अपि धातव उपसर्गवशाद् हिंसाया ज्ञेया, अन्तर्भावितण्यर्थानां सकर्मता व्यापादनमिति विआङ्पूर्वात् पदेर्णिच्यनट् ॥ १ ॥ शॄ हिंसायां विशरणम् ॥२॥ मीञ् हिंसायामस्ति प्रमय पुन्नपुंसकलिङ्ग कदन प्रमयोऽस्त्रियाम ' इत्यमरशेष ॥ ३ ॥ मीनातेरेव स्वार्थ णिचि ' मिमीमागोऽस्यत्वात्' ॥ ६। १८॥ इत्यात्वेऽनादि च प्रमापणम् ॥ ४ ॥ ग्रथुद् कौटिल्ये निग्र थनम् ॥ ५ ॥ मथे वि लोडने प्रमथनम् ॥ ६ ॥ कदै सौत्रस्य कदनम् ॥ ७ ॥ निपूर्वाद् बृहेर्बर्हेर्वा निब र्हणम् ॥ ८ ॥ तृहेर्हिसार्थस्य निष्पूर्वस्य स्तृहेर्वा निपूर्वस्य निस्तर्हणम् ॥ ९ ॥ शसु हिंसाया विशसनम् ॥ १० ॥ क्षणुग् हिंसाया क्षणनम् ॥ ११ ॥ परापूर्वस्याऽस्यते परासनम् ॥ १२ ॥ जसण् हिंसाया प्रोज्जासनम् ॥ १३ ॥ प्रशमे प्रशमनम् ॥१४॥ हन्ते स्वार्थणिजन्तस्य प्रतिघातनम् ॥ १५ ॥ हनन वध " हनो वा वध् च " ॥ ५।३।४६ ॥ इत्यल् ॥ १६ ॥ ३४ ॥ प्रवसत प्रयुक्ति प्रवासनम् एवमुद्वासनम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ हनन घात ॥ १९ ॥ निवसन प्रयुक्तिर्निवासनम् ॥ २० ॥ सञ्ज्ञपन सञ्ज्ञप्ति ' सातिहेति " ॥ ५।३।९४ ॥ इति क्ति ॥२१॥ निशुम्भन नि शुम्भ ॥ २२ ॥ हिंसन हिंसा ॥ २३ ॥ पैं ओवै शोषणे निष्पूर्वस्य णिगि

महेच्छे तूद्भटोदारोदात्तोदीर्णमहाशयाः ।
महामना महात्मा च

महती इच्छा अस्य महेच्छस्तत्र ॥ १ ॥ उद्गच्छति उद्भटत्युद्भटः ॥ २ ॥ साधु भिरुदयते गम्यते उदारः ॥ ३ ॥ उत्कर्षेणादीयते गम्यते उदात्तः ॥ ४ ॥ उदायते स्म उदीर्णः ॥ ५ ॥ महानाशयोऽस्य महाशयः ॥ ६ ॥ महद् मनोऽस्य महामनाः ॥ ७ ॥ महान् आत्माऽस्य महात्मा ॥ ८ ॥

कृपणस्तु मितम्पचः ॥ ३१ ॥
कीनाशस्तद्धनः क्षुद्रकदर्यदृढमुष्टयः ।
किम्पचानः

कल्पते कृपणः "कृगृपृकृपि" ॥ (उणा-१८८) ॥ इति अणट् ॥ १ ॥ मितं पचति मितपचः "परिमाणार्थमितनखात् पचः" ॥ ५ । १ । १०९ ॥ इति खः ॥२॥३१॥ क्नाति दाप्यते तृष्णया कीनाशः "क्नेरीचातः" ॥ (उणा-५३४) ॥ इत्याशः ॥ ३ ॥ तदेव धनमस्य तद्धनः ॥ ४ ॥ क्षुद्यतेऽल्पत्वात् क्षुद्रः "ऋज्यजि" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति रक् ॥ ५ ॥ कुत्सितोऽर्यः स्वामी कदर्यः ॥ ६ ॥ दृढा मुष्टिरस्य दृढमुष्टिः ॥ ७ ॥ किञ्चित् पचति किम्पचानः "मुमुचान" ॥ (उणा-२७८) ॥ इति बहुवचनादानान्तो निपात्यते ॥ ८ ॥

दयालुस्तु कृपालुः करुणापरः ॥ ३२ ॥
सूरतः

दयत इत्येवंशीलो दयालुः "शीङ्श्रद्धानिद्रा" ॥ ५ । २ । ३७ ॥ इत्यालुः ॥ १ ॥ कृपाऽस्त्यस्य कृपालुः "कृपाहृदयादालुः" ॥ ७ । २ । ४२ ॥ इत्यालुः ॥ २ ॥ करुणायां परः करुणापरः ॥३॥३२॥ सुष्ठु रमते कृपायां सूरतः "पुतपित्त" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति तान्तो निपात्यते ॥ ४ ॥

अथ दया शूकः कारुण्यं करुणा घृणा ।
कृपाऽनुकम्पाऽनुक्रोशः

दयन्तेऽनया दया भिदादित्वादङ् ॥ १ ॥ शवति गच्छन्ति परदुःखप्रहाणेच्छामनेन शूकः पुक्लीबलिङ्गः "घुयुहिपितुशोर्दीर्घश्च" ॥ (उणा-२४) ॥ इति कः ॥ २ ॥ करुणस्य भावः कारुण्यम्, करुणैव वा भेषजादित्वात् स्वार्थे ट्यण् ॥३॥ किरति चित्तं करुणा "कृवृदॄ" ॥ (उणा-१९६) ॥ इत्युणः ॥ ४ ॥ घ्रियन्तेऽनया घृणा, घृण्यतेऽनयेति वा ॥ ५ ॥ कृपणं कृपा "मृगयेच्छा" ॥५।३।१०१॥

ति माधु ॥ ६ ॥ अनुकम्पन अनुकम्पा ॥ ७ ॥ अनुक्रोशन्ति गमद्गा भजन्त्य
न अनुक्रोश ॥ ८ ॥

हिंसे शरारुघातुकौ ॥ ३३ ॥

हिमनशीलो हिंस्र " स्म्यजसहिंस " ॥ ३।२।१६७ ॥ रति र, तत्र ॥ १ ॥
शृणातील्यशारु शरारु ' शृवन्दगरु " ॥ ३।२।१७३ ॥ इत्यारु ॥ २ ॥ हन्ती
ति घातुक ' लषपतपद ' ॥ ३।२।१५४ ॥ ल्युकञ् ॥ ३ ॥ ३३ ॥

व्यापादन विशरण प्रमय प्रमापण
निर्ग्रन्थन प्रमथन क्रदन निबर्हणम् ।
निस्तर्हण विशसन क्षणन परासन
प्रोज्जासन प्रशमन प्रतिघातन वध ॥ ३४ ॥
प्रवासनोद्वासनघातनिर्वा-
सनानि सज्ञप्तिनिशुम्भहिंसा ।
निर्वापणालम्भनिसूदनानि
निर्यातनोन्मन्थसमापनानि ॥ ३५ ॥
अपासन वर्जनमारपिञ्जा-
निष्कारणक्राथविशारणानि ।

अत्र अहिंसार्था अपि धातव उपसर्गवशाद् हिंसार्था ज्ञेया, अकर्मकास्तु
णिचा सकर्मका व्यापादनमिति विआङ्पूर्वात् पदेर्णिजन्तात् ॥ १ ॥ शृ हिंसायाम्
विशरणम् ॥ २ ॥ मङ्ग हिंसायामपि प्रमय पुंस्त्वावलिङ्ग कदन प्रमयाऽस्त्रियाम्'
इत्यमरशेष ॥ ३ ॥ मीनातेरेव स्वार्थे णिचि मिग्मीगोऽखलचलि' ॥४।२।८॥
इत्यात्वेऽनदि च प्रमापणम् ॥ ४ ॥ ग्रथुङ् कौटिल्ये निर्ग्रन्थनम् ॥ ५ ॥ मथे वि
लोडने प्रमथनम् ॥ ६ ॥ कदे सौत्रस्य कदनम् ॥ ७ ॥ निपूर्वाद् बृहेर्बर्हवा निब
र्हणम् ॥ ८ ॥ तृहेर्हिंसार्थस्य निष्पूर्वस्य स्तृहेर्वा निष्पूर्वस्य निस्तर्हणम् ॥ ९ ॥ शसू
हिंसायां विशसनम् ॥ १० ॥ क्षणुञ् हिंसायां क्षणनम् ॥ ११ ॥ परापूर्वस्याऽस्यते
परासनम् ॥ १२ ॥ जसण् हिंसायां प्रोज्जासनम् ॥ १३ ॥ प्रशमे प्रशमनम् ॥ १४ ॥
हन्ते स्वार्थणिजन्तस्य प्रतिघातनम् ॥ १५ ॥ हनन वध हनो वा वधू च '
॥ ५।३।४६ ॥ इत्यल् ॥ १६ ॥ ३४ ॥ प्रवसत प्रयुक्ति प्रवासनम् एवमुद्वासनम्
॥ १७ ॥ १८ ॥ हनन घात ॥ १९ ॥ निवसत प्रयुक्तिर्निवासनम् ॥ २० ॥
सज्ञपन सज्ञप्ति सातिहेति ॥ ५।३।९४ ॥ इति क्ति ॥ २१ ॥ निशुम्भन नि
शुम्भ ॥ २२ ॥ हिंसन हिंसा ॥ २३ ॥ वै ओवै शोषणे इत्यस्य निष्पूर्वस्य णिगि

निर्वापणम् ॥ २४ ॥ आलम्भनमालम्भ ॥ २५ ॥ षूदि क्षरणे निसूदनम् ॥२६॥ निष्पूर्वस्य यतणो णिचि निर्यातनम् ॥ २७ ॥ उन्मथ्नातेघञि उन्माथ ॥ २८ ॥ सपूर्वस्य आप्नोते समापनम् ॥ २९ ॥ ३५ ॥ अपादस्यतेरपासनम् ॥ ३० ॥ वज्यते वजनम् ॥ ३१ ॥ मृश् हिंसायां स्वार्थणिचि अलि च मार ॥ ३२ ॥ पिजुण् हिंसादौ अलि पिञ्ज ॥ ३३ ॥ वृश् हिंसायाम् स्वार्थणिचि निष्कारणम् ॥३४॥ क्षणुण् हिंसायां अचि क्षाय ॥ ३५ ॥ शृश् हिंसाया स्वार्थणिचि विशारणम् ॥३६॥

स्यु कर्तने कल्पनवर्धने च

छेदश्च

कृत्यते कर्तनम्, तन ॥१॥ कल्प्यते कल्पनम् ॥२॥ वध्यते वधनम् ॥ ३ ॥ छेदन छेद ॥ ४ ॥

घातोद्यत आततायी ॥ ३६ ॥

घातोद्यतो वधोद्युक्त सनद्ध सन् यो वधार्थमुद्यत स आतत, तादृश सन् एति वधार्थं धावत्याततायी, आतत पलायमान वा तयते आततायी, वध उपलक्षण यत्स्मृति —

'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिधनापह ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिन " ॥ १ ॥ ३६ ॥

स शैर्षच्छेदिक शीर्षच्छेद्यो यो वधमर्हति ।

शीर्षच्छेदमर्हति शैर्षच्छेदिक ' तमर्हति ' ॥ ६ । ४ । १७७ ॥ इतीकण् ॥ १ ॥ शीर्षच्छेद्य शीर्षच्छेदाद् यो वा ' ॥६।४।१८४॥ इति य ॥ २ ॥

प्रमीत उपसम्पन्न परेतप्रेतसस्थिता ॥ ३७ ॥

नामालेख्ययश शेषो व्यापन्नोपगतौ मृत ।

परासु

प्रमीयते स्म प्रमीत ॥ १ ॥ उपसपद्यते स्म उपसपन्न ॥ २ परैति लोकान्तरे परेत ॥ ३ ॥ प्रैति स्म प्रेत ॥ ४ ॥ सतिष्ठते स्म सस्थित ॥ ५ ॥ ३७ ॥ नामालेख्ययश शब्देभ्य पर शेष तेन नामशेष आलेख्यशेष, यश शेष नामैव शेषमस्येत्यादि कृत्वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ व्यापद्यते स्म व्यापन्न ॥ ९ ॥ उपगच्छति स्म उपगत ॥ १० ॥ म्रियते स्म मृत ॥ ११ ॥ परागता असव प्राणा अस्य परासु ॥ १२ ॥

तदहे दान तदर्थमौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३८ ॥

तस्य मृतस्य अहनि दिवसे, तमुद्दिश्य दान पिण्डोदकादि, ऊर्ध्वं देहाद् भवमौ-

प्रदक्षिणम्, अप्यामादित्वादिरण एकदेशविकृतत्वाद्दक्षिणम्, अनुग्गतनिपादे पात्मताप्रयणे तु उभयपदवृद्धा आप्रदक्षिणमपि ॥ १ ॥ ३८ ॥

मृतस्नानमपस्नान

मृते स्नान मृतस्नानम्, अपकृष्ट स्नानमपस्नानम् ॥ १ ॥

निवाप पितृतर्पणम् ।

नितरामुप्यते न्यायते निवाप, पितृणा तर्पणम् पितृतर्पणम् ॥ १ ॥

चितिचित्याचितास्तुल्या

चायते चिति ॥ १ ॥ चितैव चित्या भतादित्वाद् य ॥२॥ चीयते चिता ॥ ३ ॥ एते प्रेतदाहार्थे अग्न्याधाने वर्तन्ते ॥

ऋजुस्तु प्राञ्जलोऽञ्जस ॥ ३९ ॥

अर्ज्यते ऋजु "अर्जेऋज् च" ॥ (उणा ७२२) ॥ इति उ ॥ १ ॥ प्राञ्चल्यति अञ्जलिं प्रबध्नाति प्राञ्जल प्राज्यते अभिगम्यते इति वा ॥ २ ॥ अञ्जोऽस्त्यस्य अञ्जस ॥ ३ ॥ ३९ ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

दक्षते दक्षिण "द्रुहग्रहिदक्षिभ्य इण" ॥ (उणा-१९४) ॥ इति इण तत्र ॥ १ ॥ सरति सरल मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) इत्यल ॥ २ ॥ उदयत उदार ॥ ३ ॥

शठस्तु निकृतोऽनृजु ।

शठ कैतवे च शठति शठ शाम्यतीति वा शमेठश्च वा" ॥ (उणा-१६५) ॥ इति ठ एकदेशविकृतत्वात् शण्ठोऽपि ॥ १ ॥ निकृणोति हिनस्ति निकृत ॥ २ ॥ न ऋजु अनृजु ॥ ३ ॥

क्रूरे नृशंसनिस्त्रिंशपापा

कृन्ततीति क्रूर कृते क्रूश्च्छ्रौ च ॥ (उणा-३९५) ॥ इति र तत्र ॥ १ ॥ नॄन् शंसति हिनस्ति नृशंस ॥ २ ॥ निस्त्रिंश इव घातुकत्वाद् निस्त्रिंश ॥ ३ ॥ पापमस्यास्ति पाप ॥ ४ ॥

धूर्तस्तु वञ्चक ॥ ४० ॥

व्यसक कुहको दाण्डाजिनिको मायिजालिकौ ।

धूर्वति हिनस्ति धूर्त ' शारी ॥ (उणा-२०१) इति त कित् ॥ १॥

गमयते यगक ॥ २ ॥ ४० ॥ व्यगयति न्छल्यति व्यगक , विगतावर्मा यस्य वगा , तत्तुल्या वा ॥ ३ ॥ कुहयत विस्मापयते कुहक , कुहकामन्द्रजाल वा य स्यास्ति ॥ ४ ॥ दम्भ्य अजिन न दम्भापलम्भणत्वाद् दाण्डाजिन दम्भ , ते अन्यथा "दाण्डाजिनिका" ॥ ७।१।१७१ ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ५ ॥ मा गाऽस्ति अस्य मायी, मायादिरवात् इन्, मायाविमायिकावपि ॥ ६ ॥ जालन चरति जालिक ॥ ७ ॥

माया तु शठता शाठ्य कुसृतिर्निकृतिश्च सा॥ ४१ ॥

माति अनया माया 'स्याछामासा" ॥ (उणा ३५७) इति य ॥ १ ॥ शठस्य भाव शठता शाठ्यम् ॥२॥३॥ कुत्सिता सृतिर्हिसार्थ कुसृति ॥ ४ ॥ दृ कृत्य कृति निकृति ॥ ५ ॥ ४१ ॥

कपट कैतव दम्भ कूट छद्मोपधिश्छलम् ।

व्यपदेशो मिष लक्ष निभ व्याज

कम्पयत्यनेन कपट पुल्लीबलिङ्ग "कपटकीकगादय" ॥ (उणा १४४) ॥ इति साधु के मूर्ध्नि पटमिवाच्छादकमिति वा ॥ १ ॥ कितवस्य कम कैतव युवा दित्वादण् ॥ २ ॥ दम्भन दम्भ ॥ ३ ॥ कूटयति दहति अनेन कूट पुल्ली बलिङ्ग ॥ ४ ॥ छाद्यते रूपमनेन छद्म 'छदेरिस्मन्त्रट्कौ' ॥ ४।२।३३ ॥ इति मनि ह्रस्व ॥ ५ ॥ उपधीयते स्फटिकस्येव सिन्दूरमुपधि उपधा अपि ॥ ६ ॥ छ्यति छिनत्त्यनेन छलम् छोडग् गादिर्वा' ॥ (उणा ४७१) ॥ इति किदल ॥ ७ ॥ व्यपदिश्यते व्यपदेशोऽनद्रूपस्य ताद्रूप्यम् ॥ ८ ॥ क्रीडार्थ वञ्चनेन यद् मिषति मिषम् ॥ ९ ॥ म इव लक्ष्यतेऽनेन लक्ष पुक्लीबलिङ्ग ॥ १० ॥ नितरा तदिव भाति निभम् ॥ ११ ॥ व्यजन्ति विक्षिपन्त्यनेन व्याज स्वरूपाच्छादनम्, यल्लक्ष्यम् ध्यानव्याजमुपेत्य चेतयसि किम्' ॥ १२ ॥ मायादय कपटादयश्च एकार्था इत्येके कपटादयो व्यपदेशादयश्च भिन्नार्था इत्यमर ॥

अथ कुक्कुटि ॥ ४२ ॥

कुहना दम्भचर्या च

कुक्कुर इव आचरति कुक्कुटति दम्भेन निभृत चरति कुक्कुटन कुक्कुटि 'स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा ६०६) ॥१॥४२॥ कुहयतेऽनया कुहना दम्भेन परविस्मा पनार्थ मिथ्याकल्पना ॥ २ ॥ दम्भन चरण समजानेपद् ॥ ५।३।९९ ॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥

वञ्चन तु प्रतारणम् ।

व्यलीकमतिसन्धान

वञ्च्यते वञ्चनम् ॥ १ ॥ प्रतायते प्रतारणम् ॥ २ ॥ विशिष्टमलीकमत्र व्यलीकम् ॥ ३ ॥ अति सधीयतेऽतिसंधानम् ॥ ४ ॥

साधौ सभ्यार्यसज्जना ॥ ४३ ॥

साधयति कार्याणीति साधु "कृवापाजि" ॥ (उणा-१) ॥ इति उण्, तत्र ॥ १ ॥ सभाया साधु सभ्य ॥ २ ॥ अर्यतेऽभिगम्यते आर्य ॥ ३ ॥ सत् शोभन जनयति सज्जन, सश्चासौ जनश्चेति वा सज्जन ॥ ४ ॥ ४३ ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी

दोषे एव एकस्मिन् दृग् ज्ञान यस्य स दोषैकदृक् । यत्काल -दोषैकग्राहि हृदय पुरोभागीति कथ्यते ॥ १ ॥ पुरोऽग्र भपवद् भजतालेवशाल पुरोभागी "युजभुजभज "॥ ५ । २ । ५० ॥ इति घिनण् ॥ २ ॥

कर्णेजपस्तु दुर्जन ।

पिशुन सूचको नीचो द्विजिह्वो मत्सरी खल ॥ ४४ ॥

कर्णे जपति सूचयति कर्णेजप 'शोकापनुदतुन्दपरिमृज '॥५।१।१४३॥ इति के निपात्यते ॥ १ ॥ दुष्टो जनो दुष्ट जनयति वा दुर्जन ॥ २ ॥ पिंशति एक देशेन सूचयति पिशुन पिशिमिथिक्षुधिभ्य कित् ॥ (उणा २९०) ॥ इत्युन, पिशुनयतीति वा अपिशुनति वा पृषोदरादित्वात्, अपिंश्यति खण्ड यतीति भोज ॥ ३ ॥ सूचयतीति सूचक ॥ ४ ॥ निकृष्टमञ्चति नीच 'न्युद्भ्या मञ्चे " ॥ (उणा १००३) ॥ इति के टावद्भावे च 'अच्च् प्रागदीर्घश्च" ॥ २ । १ । १०४ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ द्वे जिह्वे वचने अस्य द्विजिह्व ॥ ६ ॥ मत्सरोऽस्त्यस्य मत्सरी ॥ ७ ॥ खलति साधुहृदय खल पुल्लिङ्ग आश्रयलिङ्ग इत्यन्ये "मृजिखन्याहनिभ्यो टित्" ॥ (उणा ४७२)॥ इत्यल, खलति सञ्चिनोति पापम्, खलति गुणेभ्य इति वा ख शून्य लातीति वा ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र—अथ क्षुद्रप्रखलौ खले ॥ ४४ ॥

व्यसनार्तस्तूपरक्त

व्यसति श्रेयोमार्गाद् व्यसन तेन ऋत व्यसनार्त "ऋते तृतीयास मासे " ॥ १ । २ । ८ ॥ इत्यार् ॥ १ ॥ उपरज्यते स्म उपरक्त ॥ २ ॥

चोरस्तु प्रतिरोधक ।

दस्यु पाटच्चर स्तेनस्तस्कर पारिपन्थिक ॥ ४५ ॥

परिमोषिपरास्कन्द्यैकागारिकमलिम्लुचा ।

चोरयति चोर प्रज्ञायाणि चौरोऽपि ॥ १ ॥ प्रतिरुणद्धि प्रतिरोधक ॥ २ ॥

दसति उपक्षणोति दस्यु "यजिशुभिदहिदसि" ॥ (उणा ८०१) ॥ इति यु ॥ ३ ॥ पाटयश्चरति पाटच्चर, पृषोदरादित्वात्, पटच्चरे जीर्णवस्त्रे भवो वा पाटच्चर, पटचोर इत्येके ॥ ४ ॥ स्तेनयति स्तेन पुल्लीबलिङ्ग ॥ ५ ॥ तत् करोतीति तस्कर, वर्चस्कादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ परिपन्थं तिष्ठति हन्ति वा पारिपन्थिक "परिपन्थात् तिष्ठति च" ॥६।४।३२॥ इति इकण् ॥७॥४५॥ परिमुष्णातीत्येव शील परिमोषी ॥ ८ ॥ परानास्कन्दति परास्कन्दी ॥ ९ ॥ एकमसहायमगार प्रयोजनमस्य ऐकागारिक "एकागाराच्चौरे" ॥ ६।४।११८ ॥ इति इकण् ॥१०॥ मलिन म्लोचति मलिम्लुच ॥ ११ ॥

शेषश्चात्र—चौरे तु चोरडो रात्रिचर ॥

य पश्यतो हरेदर्थं स चौर पश्यतोहर ॥ ४६ ॥

"पश्यद्वाग्दिशो हरयुक्तिदण्डे" ॥३।२।३२॥ इति षष्ठ्या अलुप् ॥१॥४६॥

चौर्यं तु चौरिका स्तेय

चौरस्य भाव कर्म वा चौर्यम्, राजादित्वात् ट्यण् ॥ १ ॥ चोरायकाञि चौरिका स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ स्तेनस्य भाव स्तेय "स्तेनाद् नलुक् च" ॥७।१।६४॥ इति य, राजादित्वात् ट्यणि स्तैन्यमपि ॥ ३ ॥

लोप्त्र त्वपहृत धनम् ।

लुप्यते लोप्त्र चौर्यधन "हुयामा" ॥ (उणा–४५१) ॥ इति त्र ॥१॥

यद्भविष्यो दैवपर

यद् भविष्यति तद् भवत्विस्येवमाचष्टे यद्भविष्य ॥ १ ॥ दैवपरो दैववादी दैवप्रमाणक ॥ २ ॥

अथाऽऽलस्य शीतकोऽलस ॥ ४७ ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृजोऽनुष्ण

आलस्यमस्त्यस्य आलस्य, अभ्रादित्वाद ॥१॥ शीत मन्द करोतीति शीतक "शीताच्च कारिणि" ॥७।१।१८६॥ इति क ॥ २ ॥ न लसत्यलस, अलताति वा 'तप्यणि' ॥ (उणा ५६९) ॥ इत्यस ॥३॥४७॥ मन्दते स्वपितीव मन्द, अत एव मदि जाड्ये इति चान्द्रो धातु, मन्यते वा 'शशापिमनि" ॥ (उणा–२३७) ॥ इति द ॥ ४ ॥ तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृज "शोकापनुदतुन्दपरिमृज" ॥ ५।१।१४३ ॥ इति क ॥ ५ ॥ न उष्ण अनुष्ण ॥ ६ ॥

दक्षस्तु पेशल ।

पटूष्णोष्णकसूत्थानचतुराश्च

दक्षते शाघ्र करोति दक्ष ॥ १ ॥ पिंशत्येकदेशेन सर्वं करोति पेशल "मृदिकन्दि" ॥ (उणा ४६५) इत्यल ॥ २ ॥ पटति पटु ॥ ३ ॥ ओषाते दहतीति उष्ण "धृवीह्वा" ॥ (उणा १८३)॥ इति णक् ॥ ४ ॥ उष्ण क्षिप्र करोति इत्युष्णक "शीताच कारिणि"॥७।१।१८६॥ इति क ॥ ५ ॥ सुष्ठु उत्थानमुद्योगोऽस्य सूत्थान ॥ ६ ॥ चतते कम चतुर ॥ ७ ॥

अथ तत्पर ॥ ४८ ॥

आसक्त प्रवण प्रह्व प्रसितश्च परायण ।

तत्परमस्य तत्परस्तन्निष्ठ ॥१॥४८॥ आसजति स्म आसक्त ॥ २ ॥ प्रकर्षेण वनति सभजते प्रवण ॥ ३ ॥ प्रह्वयते कार्ये स्पधते प्रह्व "उपसगादातो डोऽस्य" ॥ ५।१।५६ ॥ इति ड ॥ ४ ॥ प्रसिनोति स्म प्रसित ॥ ५ ॥ पर कार्यं पारमयते परायण ॥ ६ ॥

दातोदार

ददाति दाता ॥ १ ॥ उदर्यते उदार ॥ २ ॥

स्थूललक्षदानशौण्डौ बहुप्रदे ॥ ४९ ॥

स्थूल लक्षयति आलोचयति ददाति इति यावत् स्थूललक्ष ॥ १ ॥ दाने प्रसक्त शौण्ड इव दानशौण्ड ॥ २ ॥ बहु प्रदत्ते बहुप्रद, तत्र ॥ ३ ॥ ४९ ॥

दानमुत्सर्जन त्याग प्रदेशनविसर्जने ।

विहायित वितरण स्पर्शन प्रतिपादनम् ॥ ५० ॥

विश्राणन निर्वपणमपवर्जनमहति ।

दीयते दानम् ॥ १ ॥ उत्सृज्यते उत्सजनम् ॥ ॥ २ ॥ त्यजन त्याग ॥ ३ ॥ प्रदिश्यते प्रदेशनम्, प्रादेशनमपि ॥ ४ ॥ विसृज्यते विसजनम् ॥ ५ ॥ हिनोतेर्ण्यन्तस्य क्ते विहायितम् ॥ ६ ॥ वितीयते वितरणम् ॥ ७ ॥ स्पृश्यते स्पशन दानमुपचारात्, पुच्छादौ गवादिक स्पृष्ट्वा हि दायते ॥ ८ ॥ प्रतिपाद्यते प्रतिपादनम् ॥९॥५०॥ विश्राण्यते विश्राणनम् ॥१०॥ निरुप्यते निवपणम् निवापणमपि ॥ ११ ॥ अपवृज्यतेऽपवजनम् ॥१२॥ हन्यते दौगत्यमनया अहति स्त्रीलिङ्ग हन्तेरह च ॥ (उणा ६१४) ॥ इत्यति, स्वत, उपसगवशाच्चैते दानाथा ॥ १३ ॥

अर्थ्यव्ययज्ञ सुकल

अथव्यय जानाति अथव्ययज्ञो दाता भोक्ता च, शोभना कलाऽस्य सुकल ॥ १ ॥

याचकस्तु वनीपकः ॥ ५१ ॥
मार्गणोऽर्थी याचनकस्तर्कुकः

याचते याचकः ॥ १ ॥ वनुते याचते वनीपकः "कीचकपेचक" ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यादिशब्दादकान्तो निपात्यते ॥२॥५१॥ मार्गति मार्गणः ॥ ३ ॥ अर्थनशीलोऽर्थी, अर्थोऽस्यास्तीति वा "अर्थार्थान्ताद्भावात्" ॥७।२।८॥ इतीन् ॥ ४ ॥ याचते याचनः स्वार्थे के याचनकः ॥ ५ ॥ चततेतर्कुकः 'कञ्चुकांशुक" ॥(उणा-५७) ॥ इत्युकान्तो निपात्यते ॥ ६ ॥

अथार्थनैषणा ।
अर्दना प्रणयो याच्ञा याचनाध्येषणा सनिः ॥ ५२ ॥

अर्थनमर्थना ॥ १ ॥ एषणमेषणा "इषोऽनिच्छायाम्" ॥ ५।३।११२ ॥ इत्यनः ॥ २ ॥ अर्दनमर्दना ॥ ३ ॥ प्रणयनं प्रणयः ॥ ४ ॥ याचनं याच्ञा मृगयेच्छयाच्ञा' ॥५।३।१०१॥ इति साधु ॥ ५ ॥ याचेः स्वार्थण्यन्तस्याऽने याचना ॥ ६ ॥ अध्येषणमध्येषणा "पर्येषेर्वा" ॥ ५।३।११३ ॥ इत्यनः ॥ ७ ॥ सन्यते सनिः पदिपठि" ॥ (उणा ६०७) ॥ इति इः, स्त्रीलिङ्गोऽयं पुंस्यपि वैजयन्त्यां यदाह— भिक्षा च सनिरस्त्री स्यात्' इति । 'सनिस्त्वध्येषणा' इति गुवादे क्वचिदर्थे प्रार्थनया नियोजनमित्यमरः पृथगाह ॥ ८ ॥ ५२ ॥

शेषश्चात्र–

याच्ञा तु भिक्षणा । अभिशस्तिर्मार्गणा च ॥

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता

उत्पतति ऊर्ध्वं गच्छतीत्येवंशीलः उत्पतिष्णुः उदः पचिपतिपदिमदे" ॥ ५।२।२९ ॥ इतिष्णुः ॥ १ ॥ २ ॥

अलङ्करिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलङ्करोतीत्येवंशीलोऽलङ्करिष्णुः भ्राज्यलङ्कृग् ॥५।२।२८॥ इतीष्णुः ॥१॥ मण्डयति तच्छीलो मण्डनः ' भूषाक्रोधार्थ ॥५।२।४२॥ इत्यनः ॥ २ ॥

भविष्णुर्भविता भूष्णुः

भवतीत्येवंशीलो भविष्णुः इष्णुः ॥ १ ॥ भवतीति भविता ॥ २ ॥ भवतीत्येवंशीलो भूष्णुः भूजेः ष्णुक् ॥५।२।३०॥ इति ष्णुक् ॥ ३ ॥

समौ वर्तिष्णुवर्तनौ ॥ ५३ ॥

इष्णुः ॥ १ ॥ इङ्गित ॥ ५।२।४४ ॥ इत्यनश्च ॥ २ ॥ ५३ ॥

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

विसरतात्येवशालो विसृत्वर "सृनिण्" ॥ ५।२।७७ ॥ इति क्विन् ट्वरप् ॥१॥ विस्मर "सृघस्यद "॥५।२।७३॥ इति मरक् ॥ २ ॥ प्रसारा 'विपरि प्रात् सर्ते" ॥ ५।२।५५ ॥ इति घिनण् तत्र ॥ ३ ॥ ४ ॥

लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णु

लज्जाशालमस्य लज्जाशाल लज्जालु ॥ १ ॥ अपत्रपते अपत्रपिष्णु, इष्णु ॥ २ ॥

सहिष्णु क्षमिता क्षमी ॥ ५४ ॥

तितिक्षु सहन क्षन्ता

सहे शीलाद्यर्थे इष्णौ सहिष्णु ॥ १ ॥ क्षमेस्तृनीटि च क्षमिता ॥ २ ॥ "शमष्टकाद" ॥५।२।४९॥ इति घिनणि क्षमी ॥ ३ ॥ ५४ ॥ तिजे "गुप्तिज" ॥३।४।५॥ इति सनि "सन्भिक्षा" ॥ ५।२।३३ ॥ इत्युप्रत्यये च तितिक्षु ॥४॥ सहेरने सहन ॥ ५ ॥ क्षमेरौदित्त्वाद् वेट्त्वे क्षन्ता ॥ ६ ॥

तितिक्षा सहन क्षमा ।

तितिक्षण तितिक्षा ॥ १ ॥ सह्यते सहनम् ॥ २ ॥ क्षमण क्षमा "षितो ऽङ्" ॥ ५।३।१०७ ॥ इत्यङ् क्षान्तिरित्यपि ॥ ३ ॥

ईर्ष्यालु कुहन

ईर्ष्यति ईर्ष्यालु 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलु' ॥ (उणा-८२२) ॥ इत्यालु ॥ १ ॥ कुहयते विस्मापयते कुहन ॥ २ ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

ईर्ष्यणमीर्ष्या भायादे परदर्शनासहने रूढा । कश्चित्तु परोत्कर्षासहन मात्स र्यमीर्ष्यां मन्यते यथा 'य ईर्ष्युः परवित्तेषु' इति ॥ १ ॥ २ ॥

क्रोधी तु रोषण ॥ ५५ ॥

अमर्षण क्रोधनश्च

क्रुध्यति क्रोधी ॥ १ ॥ रुष्यतीत्येवशीलो रोषण ॥ २ ॥ ५५ ॥ न मृष्यति अमर्षण ॥ ३ ॥ क्रुध्यति क्रोधन 'भूषाक्रोधार्थ' ॥ ५।२।४२ ॥ इत्यन कोपनोऽपि ॥ ४ ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपन ।

चडुङ् कोपे चण्डते चण्ड चणति शब्दायते वा "पञ्चमाड्" ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड ॥ १ ॥

बुभुक्षित स्यात् क्षुधितो जिघत्सुरशनायित ॥ ५६ ॥

बुभुक्षा सजाताऽस्य बुभुक्षित, तारकादित्वादित ॥ १ ॥ क्षुध्यति क्षुधित, क्षुत् सजाताऽस्य वा ॥ २ ॥ अत्तुमिच्छु जिघत्सु ॥ ३ ॥ अशनमिच्छति आत्मन इति "अमाव्ययात्" ॥३।४।२३॥ इति क्यनि "क्षुत्तृड्गर्ध" ॥४।३।११३॥ इत्यात्वम्, तत क्तेऽशनायित ॥ ४ ॥ ॥ ५६ ॥

बुभुक्षायामशनाया जिघत्सा रोचको रुचि ।

भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा, तस्याम् ॥ १ ॥ अशनेच्छा अशनाया ॥ २ ॥ अत्तुमिच्छा जिघत्सा "घस्लृ सनद्यतनी" ॥ ४।४।१७ ॥ इति सन्यदेर्घसादेश ॥३॥ रोचनम्, रोचतेऽस्मिन्निति वा रोचक पुल्लीवलिङ्ग "नाम्नि पुसि च" ॥५।३।१२१॥ इति णक ॥ ४ ॥ एव रुचि, स्त्रीलिङ्ग "नाम्युपान्त्य" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र-बुभुक्षायां क्षुधाक्षुधौ ॥

पिपासुस्तृषितस्तृष्णक्

पातुमिच्छु पिपासु, पिपासितोऽपि ॥ १ ॥ तृष्यति तृषित ञ्यनुबन्धत्वात् सति क्त तृट् सजाताऽस्य वा तर्षितोऽपि ॥ २ ॥ तृष्यतीत्येवशील तृष्णक् "तृषि धृषि" ॥ ५।२।८० ॥ इति नजिङ् ॥ ३ ॥

तृष्णा तर्षोऽपलासिका ॥ ५७ ॥

पिपासा तृट् तृषोदन्या धीति पाने

तर्षण तृष्णा ' मृगयेच्छा " ॥ ५ । ३ । १०१ ॥ इति नङ् ॥१॥ घञि तर्ष ॥ २ ॥ अपकृष्ट लसत्यनया अपलासिका "नाम्नि पुसि च" ॥५।३।१२१॥ इति णक ॥ ३ ॥ ५७ ॥ पातुमिच्छा पिपासा ॥ ४ ॥ तर्षण तृट् तृषा ॥५॥६॥ उदकेच्छा उदन्या क्यनि ' क्षुत्तृड्गर्ध ' ॥४।३।११३ ॥ इत्युदकस्योदन् ॥ ७ ॥ ट्धें पाने धयन धीति ॥ ८ ॥ पीयते पान, तत्र ॥ ९ ॥

अथ शोषणम् ।

रसादान

शुष्यते शोषणम् ॥ १ ॥ रसानामादान रसादानम् ॥ २ ॥

भक्षकस्तु घस्मरोऽद्मर आशित ॥ ५८ ॥

भक्षयति भक्षक ॥ १ ॥ घसतीत्येवशीलो घस्मर, अत्ति अद्मर "सृघस्यदो" ॥५।२।७३ ॥ इति मरक् ॥ २ ॥ ३ ॥ आ समन्तात् अश्नाति आशित, आशिरोऽपि ॥ ४ ॥ ५८ ॥

भक्तमन्न कूरमन्धो भिस्सा दीदिविरोदन ।

अशनं जीवनकं च याजो वाजः प्रसादनम् ॥ ५९ ॥

भज्यते भक्तम् ॥१॥ अनित्यनेन अन्नं "प्याधापन्यनि "॥ (उणा-२५८) ॥ इति न, अद्यते वा ॥ २ ॥ कौत्यनेन कूरं पुक्लीबलिङ्गः, "सुरशुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रान्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ अद्यते अन्धः "अदेरन्ध् च वा" ॥ (उणा-९६३) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ अभिप्सायते भक्ष्यते भिस्सा, पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ५ ॥ दीव्यन्त्यनेन दादिविः पुल्लिङ्गः, स्त्रियामपि वैजयन्ती, यदाह— "भिस्सा स्त्री दीदिविन पण्" न पण्ढ इत्यथ, "छविछिवि" ॥ (उणा-७०६)॥ इति व्यन्तो निपात्यते ॥ ६ ॥ उनत्ति क्लियत्योदनः "उन्देनलुक् च" ॥ (उणा-२७१) ॥ इत्यन ॥ ७ ॥ अश्यते एतदित्यशनं पुक्लीबलिङ्गौ, भुज्यादित्वादनट् ॥ ८ ॥ जाव्यतेऽनेन अनटि स्वार्थे के जीवनकम् ॥ ९ ॥ इज्यतेऽनेन याजः, घञि "यजेर्यज्ञाङ्गे" ॥४।१।११४॥ इति गत्वाभावः ॥ १० ॥ वज्यते वाजः ॥ ११ ॥ प्रसाद्यतेऽनेनात्मा प्रसादनम् ॥ १२ ॥ ५९ ॥

भिस्सटा दग्धिका

कुत्सिता भिस्सा भिस्सटा लक्ष्यानुरोधाट्, यथा-ओदनभिस्सटा, खगटी, ग्रामटी, वधूटीत्यादि ॥ १ ॥ कुत्सिता दग्धा दग्धिका ॥ २ ॥

सर्वरसाग्रे मण्डः

सर्वरसानां द्रवद्रव्याणामग्रं मुख्यं मण्डयति मण्डः पुक्लीबलिङ्गः ॥ १ ॥

अत्र तु ।

दधिजे मस्तु

अत्र तु मण्डे, दधिसम्भवे मस्यति परिणमते मस्तु क्लीबलिङ्गः 'कृसिकम्यमि" ॥ (उणा ७७३) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

भक्तोत्थे निःस्रावाचाममासराः ॥ ६० ॥

मण्डे भक्तसमुद्भवे निःस्राव्यते निःस्रावः ॥ १ ॥ आचाम्यते आचामः ॥ २ ॥ मीयते मासरः "मीज्यजिमा" ॥ (उणा-४३९) ॥ इति सरः ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

भक्तमण्डे तु प्रस्रावप्रस्रवाच्छोटनास्रवाः ॥ ६० ॥

श्राणा विलेपी तरला यवागूरुष्णिकाऽपि च ।

श्रायते स्म श्राणा 'व्यञ्जनान्तस्थात' ॥ ४ । २ । ७१ ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥ विलिम्पति विलेपी, विलेप्याऽपि ॥ २ ॥ तरला द्रवत्वाच्चपला, स्त्री क्लीबलिङ्गः ॥३॥ यूयते पिप्पल्यादिना यवागूः स्त्रीलिङ्गः "योरागू"॥ (उणा-८५०)

इति आगू ॥४॥ उष्णादमेरचिरोद्धृता उष्णिका "उष्णात्" ॥ ७।१।१८५॥ इति संज्ञाया क ॥ ५ ॥

सूप स्यात्प्रहित सूद

सुन्वन्त्येन सूप "युसुकुरुतु-युस्वादेरूच" ॥ (उणा-२९७) ॥ इति प पुस्यम्, क्लीबेऽपि वैजयन्ती, यदाह–'सूपोऽस्त्री प्रहित सूद' इति ॥१॥ प्रकपण हित प्रहितम् ॥ २ ॥ सूयते सूद ॥ ३ ॥

व्यञ्जन तु घृतादिकम् ॥ ६१ ॥

व्यज्यन्ते रसविशेषा अत्र व्यञ्जनम् ॥ १ ॥ ६१ ॥

तुल्यौ तिलान्ने कृसरत्रिसरौ

तिलैर्मिश्रमन्न तिलान्न तत्र क्रियते पवणीति कृसर "कृधूतन्यृपिभ्य कित्" ॥ (उणा ४४०)॥ इति सर ॥ १ ॥ त्रीन् सरति त्रिसर , पुम्नालिङ्गौ, क्लीबेऽपि वैज यन्ती, यदाह—'तिलतन्दुलमाषैस्तु कृसरा त्रिसरा त्रयी' इति ॥ २ ॥

अथ पिष्टक ।

पूपोऽपूप

पिष्टस्य विकार पिष्टक "नाम्नि क ॥६।२।५४॥ इति क पुक्लीबलिङ्ग, पिष्ट एव वा स्वार्थे क ॥ १ ॥ पूयते पूप 'क्षुत्पुपिपूभ्य कित्' ॥ (उणा— ३०१) ॥ इति प ॥ २ ॥ अश्नुते अपूप "अश ऊप पञ्च' ॥ (उणा-३१२) ॥ इत्यूप , अद्भिरुप्यते' इति नैरुक्ता ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—अपूपे पारिशोल ॥

पूलिका तु पोलिकापोलिपूपिका ॥ ६२ ॥

पूपली

पूलति संहता भवति पूलिका ॥ १ ॥ पोलति वधते पोलिका ॥ २ ॥ पोल्य ते वध्यते पोलि "स्वरेभ्य इ' ॥ (उणा—६०६) ॥, इति इ , ङ्या तु पोली ॥ ३ ॥ ह्रस्व पूप पूपिका ॥४॥६२॥ पूयते पूपली 'मुरलोरल' ॥ (उणा— ४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ ५ ॥

अथेषत्पक्वे स्युरभ्यूषाभ्योषपौलय ।

इषत्पक्व इषदुष्टम्, तत्र अभ्यूषति भजत्यभ्यूष ॥ १ ॥ अभ्यूष्यते पच्यते अभ्योष ॥ २ ॥ पोलति वधते पोलि , पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥

निष्ठान तु तेमन स्यात्

निनिष्ठति अत्रमनेन निष्ठान, पुक्लीवलिङ्ग । यद्वाचस्पति –'तेमने तु निष्ठानो ऽस्त्री, ॥ १ ॥ तिम्यत्यार्द्रीभवत्यनेन तेमनमुपसेचन, क्लोपनादयम् ॥ २ ॥

करम्भो दधिसक्तव ॥ ६३ ॥

करोति तृप्ति करम्भ ' कृञ्लेरम्भ " ॥ (उणा–३३६) ॥ इत्यम्भ, केन रम्यते मील्यते वा, दध्युपसिक्ता सक्तव ॥१॥

शेपश्चात्र अथ करम्भो दधिसक्तुषु ॥ ६३ ॥

घृतपूरो घृतवर पिष्टपूरश्च घार्तिक ।

घतेन पूयते, घृतपूर क्षाराब्य समितापिण्डो घृतेन श्रत ॥ १ ॥ घृतेन वरो घृतवर ॥ २ ॥ पिष्टेन पूयत पिष्टपूर ॥३॥ घृतेन संसृष्टो घार्तिक, 'संसृष्टे" ॥६।४।५॥ इतिकण ॥ ४ ॥

चमसी पिष्टवर्ति स्याद्

चम्यते चमसा ' तप्यणि "॥ (उणा–५६९) ॥ इत्यस । गौडस्तु ' चम स पिष्टवर्ति स्यात् ' इति पुस्याह ॥ १ ॥ मुद्रादाना पिष्टस्य वर्ति पिष्टवर्ति ॥२॥

वटकस्त्ववसेकिम ॥ ६४ ॥

वट्यते वेष्ट्यते वटक " बहुलम् "॥५।१।२ ॥ इत्यक्न् यद्वा–वटति वट, तत स्वार्थे क पुक्लीवलिङ्ग ॥ १ ॥ अवसेकेन निर्वृत्तो अवसेकिम ' भावादिम " ॥ ६।४।२१ ॥ इतिम, भक्ष्यविशेष ॥ २ ॥

शेपश्चात्र—

इण्डेरिका तु वटिका शष्कुला त्वर्धलेटिका ।

पपटास्तु ममराला घृताण्डी तु घृतौपणी ॥ १ ॥

समिताखण्डाज्यकृतो मोदको लड्डुकश्च स ।

एलामरिचादियुत स पुन सिंहकेसर ॥ २ ॥ ६४ ॥

भृष्टा यवा पुनर्धाना

धीयन्ते धाना, स्त्रिया बहुवचनान्तोऽयम् ध्याधा "॥ (उणा २५८) ॥ इति न ॥ १ ॥

धानाचूर्णं तु सक्तव ।

षचि सेचन सच्यन्ते सक्तव पुक्लीवलिङ्ग एकवचनान्तोऽप्ययम् 'कृसिकम्य-मि ' ॥ (उणा–७७३) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

पृथुकश्चिपटस्तुल्यौ

पृथुवात् पृथुक आर्द्रे भृष्ट धान्यम्, तद्धि पाटनात् पृथुभवति प्रथते वा "कन्दु पांगुर "॥ (उणा-५७) ॥ इत्युक निपात्यते ॥१॥ चिपिटीभवनाच्चिपिट, चिपिटक इत्यमर ॥ २ ॥

लाजा स्यु पुनरक्षता ॥ ६५ ॥

लाज्यन्ते भृज्यन्ते लाजा, पुल्लिङ्ग, बहुवचनान्तश्च ॥ १ ॥ न क्षण्यन्ते अक्षता, पुल्लीवलिङ्ग, पुंस्यव बहुवचनान्त ॥ २ ॥ ६५ ॥

शेषश्चात्र—

लाजेषु भरुजोद्धृपखटिकापरिवारका ॥

गोधूमचूर्णे समिता

समाक्रियते समिता ॥ १ ॥

यवक्षोदे तु चिक्कस ।

चीयते चिक्कस पुल्लीवलिङ्ग 'फनसतामरसादय " ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते चिक्कस्यति वा । कौशिकस्तु-चिक्क इति व्यसने पठत्तस्मादसमि च्छति ॥ १ ॥

गुड इक्षुरसकाथ

गूयते क्रथ्यते गुड, कुगुहुनी ' ॥ (उणा-१७०) ॥ इति ड कित् गुडति रक्षति वा ॥ १ ॥

शर्करा तु सितोपला ॥ ६६ ॥

सिता च

शीयते शर्करा किशॄभ्य कर ॥ (उणा-४३५) ॥ इति कर ॥ १ ॥ सितोपल स्फटिकस्तत्सदृशत्वात् सितोपला ॥२॥६६॥ सायते बध्यते सिता ॥३॥

मधुधूलिस्तु खण्ड

मधुन क्षौद्रस्य धूलिरिव मधुरत्वाद् मधुधूलि ॥ १ ॥ खड्ड् मन्थे खण्ड्यते खण्ड, पुल्लीवलिङ्ग ॥ २ ॥

तद्विकृती पुन ।

मत्स्यण्डी फाणित चापि

तस्य खण्डस्य विकार मद स्यन्दते मत्स्यण्डी सामान्यशर्करा पृषो दरादित्वात् मत्स्यान् अमति रुजति मत्स्याण्डीति वैद्या यद् धन्वन्तरि — शर्करोक्ता तु मानाण्डी श्वेता मत्स्याण्डिका सिता इति । मत्स्यण्डिका खण्डसिता

क्रमेण गुणवत्तरा" इति तु वाग्भट ॥ १ ॥ फाण्यते द्रवत्वात् फाणित खण्डश्चोत, पुल्लीवलिङ्गोऽयम् यद्वाचस्पति —"फाणितमस्त्रियाम्" ॥ १॥

रसालाया तु मार्जिता ॥ ६७ ॥

शिखरिणी

रसमलति रसाला, तत्र ॥ १ ॥ मार्ज्यते मार्जिता, मर्जिताऽपि ॥ २ ॥ ६७ ॥ शिखरमस्त्यस्या शिखरिणी ॥ ३ ॥

अथ यूर्यूषो रस

यौतीत्येवशीलो यू, पुल्लिङ्ग भ्राजादित्वात् क्विपि साधु यद् वैजयन्ती— यूषोऽस्त्री यू पुमान् रसे"॥ १ ॥ यूयते मिश्रीक्रियते यूष पुल्लीवलिङ्ग 'योरूच वा ॥ (उणा-५४१) ॥ इति प, यूषति हिनस्ति रुच वा ॥ २ ॥ रस्यते रसो मुद्गादानाम् ॥ ३ ॥

दुग्ध तु सोमजम् ।

गोरस क्षीरमूधस्य स्तन्य पुसवन पय ॥ ६८ ॥

दुह्यते दुग्धम् ॥ १ ॥ सोमरसाज्जात सोमजम् ॥ २ ॥ गोर्धेन्वा रसो गोरस ॥ ३ ॥ घस्यते क्षीरम् पुल्लीवलिङ्ग । घसिवाशि ॥ (उणा—४१९) ॥ इति किदारे, "गमहन"॥४।२।४४॥ इत्युपान्त्यलोपे च घस्वस ॥२।३।३६॥ इति सस्य षत्वम् ॥ ४ ॥ ऊधसि भवमूधस्यम् ॥ ५ ॥ स्तने भव स्तन्यम् देहांशत्वाद् य ॥ ६ ॥ पुभि सूयतेऽनेन पुसवनम् ॥ ७ ॥ पीयते पय पाहाक्भ्या पयश्चौ च' ॥ (उणा--९५३) ॥ इत्यस् ॥ ८ ॥ ६८ ॥

शेषश्चात्र—

दुग्धे योग्य बालसात्म्य जीवनाय रसोत्तमम् ।
सर गव्य मधुज्येष्ठ धारोष्ण तु पयोऽमृतम् ॥

पयस्य घृतदध्यादि

पयसो विकार पयस्यम् पयोद्रोर्य" ॥ ६ । २ । ३५ ॥ इति य, आदिशब्दान्नवनीतादि ॥ १ ॥

पेयूषोऽभिनव पय ।

पीयते पेयूष कोरदूषाटरूष-' ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूषान्तो निपात्यते । वैजयन्ती तु- ' आ सप्ताहात् तु पेयूष ततो मोरटमोरके' इति क्लीब माह । पीयूषमित्यपि, नवप्रसूतगवीक्षीर कथित सदभिनवम् ॥ १ ॥

उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिकाऽपि च ॥ ६९ ॥

किरति इभ विलाटी, पुर्स्त्रीलिङ्ग "किरे लश्च वा" ॥ (उणा-१४७) ॥ इलाट ॥१॥ कूर्चाग्रमस्तु तदस्त्यस्या कूर्चिका, कूर्चति कूर्चिका इत्यके ॥१॥६९॥

पायसं परमान्न च क्षैरेयी

पयसि संस्कृतं पायसं, पुंक्लीवलिङ्ग "संस्कृते भक्ष्ये" ॥६।२।१४०॥ इत्यण् ॥ १ ॥ परम च तदन्न च परमान्नम् ॥ २ ॥ क्षीर संस्कृता क्षैरेयी 'क्षीराद्यण्' ॥६।२।१४२॥ इत्येयण् ॥ ३ ॥

क्षीरज दधि ।

गोरसश्च

क्षीराज्जात क्षीरजम् ॥ १ ॥ दधते बलिष्ठतां दधि, क्लीबलिङ्ग, "पदिपठि" (उणा-६०७) इति इ ॥ २ ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

दध्नि श्रीघनमङ्गल्ये ॥

तद्घन द्रप्स पत्रलमित्यपि ॥ ७० ॥

दृप्यतेऽनेन द्रप्स 'मावा' ॥ (उणा-५६४) ॥ इति बहुवचनात् स ततः "स्पृशादिसृपो वा ॥४।४।११२॥ इत्यकारागम द्रप्स्यमित्यपि ॥ १ ॥ पत्र लाति पत्रलम्, पत्रमस्यास्तीति वा सिध्मादित्वाद् ल ॥ २ ॥ ७० ॥

घृत हविष्यमाज्य च हविराघारसर्पिषी ।

घरति घृत पुक्लीबलिङ्ग 'शीरा' ॥ (उणा-२०१) ॥ इत्यादिना त कित् ॥ १ ॥ हविषे हित हविष्यम् उवर्णयुगादे ॥७।१।३०॥ इति य ॥ २ ॥ आ अज्यतेऽनेन आज्यम् कुप्याभिद्य ॥५।१।३९॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ ३ ॥ हूयते हवि क्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ आघारयति आघार ॥ ५ ॥ सर्पति सर्पि, क्लीब लिङ्ग रुच्यर्चि ॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस् ॥ ६ ॥

ह्योगोदोहोद्भव हैयङ्गवीन

ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीन ह्योगोदोहादीनञ् हियङ्गुश्चास्य ॥६।२। ५५॥ इति इनञ् प्रस्तावाद् घृत लभ्यते । कालो नवनीतमित्याह ॥ १ ॥

शरज पुन ॥ ७१ ॥

दधिसार तक्रसार नवनीत नवोद्धृतम् ।

शराज्जात शरजम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ दध्न सार दधिसारम् ॥ २ ॥ तक्रस्य सारं तक्रसारम् ॥ ३ ॥ दध्नो मथिताद् नव तत्काल नीतमुद्धृत च नवनीतम्, नवोद्धृतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

दण्डाहृते कालशेयघोलारिष्टानि गोरस ॥ ७२ ॥
रसायन

मन्थदण्डेनाऽऽहृत दण्डाहतम् तत्र ॥ १ ॥ कलश्या मन्यन्ता भव कालशेय "दृतिकुक्षिकलशि" ॥४।२।१३०॥ इत्ययण् ॥ २ ॥ हन्यते मथा घोल पिच्छो ल्कघोल' ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्योलि निपात्यते ॥ ३ ॥ न रेषति हिनस्ति आरिष्टम् सर्वरोगानितत्वात् ॥ ४ ॥ गोधन्वा रसो गोरस ॥ ५ ॥ ७२ ॥ अम्ला दान् रसानयते रसायनम् ॥ ६ ॥

अथाऽर्धाम्बूदश्वित्

अर्धमम्बु जल यत्र अर्धाम्बु उदकेन श्वयति उदश्वित् क्लीवलिङ्ग 'उदका श्वेर्डित्' ॥ (उणा-८८८) ॥ इति इत् 'नाम्युत्तरपदस्य च ॥३।२। १०७॥ इत्युदकस्योद ॥ १ ॥

श्वेत समादकम् ।

श्वेतते श्वेतम् श्वेतरसमित्यपि सममुदक यत्र समोदकम् ॥ १ ॥

तक्र पुन पादजल

तच्यति द्रुत गच्छति तक्र पुंक्लीवलिङ्ग ' ऋज्यानि-" ॥(उणा-३८८)॥ इति किद् र पादेन तुर्यांशेन जल यत्र पादजलम् ॥ १ ॥

शेषश्चात्र—
तक्रे कट्वरमारणे ।
अशाम्र परमरस ॥

मथित वारिवर्जितम् ॥ ७३ ॥

दध्नो मथनमात्रसाध्य माथितम् ॥ १ ॥ ७३ ॥

सापिष्क दाधिक सर्पिर्दधिभ्या सस्कृत क्रमात् ।

सर्पिषा सस्कृत सार्पिष्कम् दध्ना सस्कृत दाधिकम् सस्कृते '॥६।४।३॥ इतीकण् ॥ १ ॥ १ ॥

लवणोदकाभ्या दकलावणिक

उदकलवणाभ्या सस्कृत दकलावणिक बाहुलकादुत्तरपदवृद्धि ॥ १ ॥

उदश्विति ॥ ७४ ॥
औदश्वितमौदश्वित्क

उदश्विति सस्कृत औदश्वितम् औदश्वित्क वोदश्वित " ॥ ६।२।१४४॥ इतीकण् पक्षेऽण् ॥ १ ॥ २ ॥ ७४ ॥

किराति क्षुभं किलाटी, पुंस्त्रीलिङ्गः "किरो लश्च वा" ॥ (उणा-१४७) ॥ इलाट ॥१॥ कूर्चमन्नमस्तु तदस्त्यस्या कूर्चिका, कूर्चति कूर्चिका इत्यके ॥१॥६९॥

पायसं परमान्नं च क्षैरेयी

पयसि संस्कृतं पायसं, पुंक्लीबलिङ्गः "संस्कृते भक्ष्ये" ॥६।२।१४ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ परमं च तदन्नं च परमान्नम् ॥ २ ॥ क्षीरं संस्कृता क्षैरेयी "क्षीरादेयण्" ॥६।२।१४२॥ इत्येयण् ॥ ३ ॥

क्षीरजं दधि ।

गोरसश्च

क्षीराज्जातं क्षीरजम् ॥ १ ॥ दधते बलिष्ठतां दधि, क्लीबलिङ्गः "पदिपठि" (उणा-६०७) इति इः ॥ २ ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

दध्नि श्रीघनमङ्गल्ये ॥

तद्घनं द्रप्सं पत्रलमित्यपि ॥ ७० ॥

दृप्यतेऽनेन द्रप्सं 'मावा ॥ (उणा-५६४) ॥ इति बहुवचनात् स ततः "स्पृशादिसृपो वा ॥४।४।११२॥ इत्यकारागमः द्रप्स्यमित्यपि ॥ १ ॥ पत्रं लाति पत्रलम्, पत्रमस्यास्तीति वा, सिध्मादित्वाद् लः ॥ २ ॥ ७० ॥

घृतं हविष्यमाज्यं च हविराघारसर्पिषी ।

घरति घृतं पुंक्लीबलिङ्गः 'शीरी ॥ (उणा-२०१) ॥ इत्यादिना तः कित् ॥ १ ॥ हविषे हितं हविष्यम् उवर्णयुगादे ॥७।१।३०॥ इति यः ॥ २ ॥ आ अज्यतेऽनेन आज्यम् कुप्यभिद्य' ॥५।१।३९॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ ३ ॥ हूयते हविः क्लीबलिङ्गः ॥ ४ ॥ आघारयति आघारः ॥ ५ ॥ सर्पति सर्पिः, क्लीबलिङ्गः रुच्यर्चि ॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस् ॥ ६ ॥

ह्योगोदोहोद्भवं हैयङ्गवीनं

ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं ह्योगोदोहादीनञ् हियङ्गुश्चास्य' ॥६।२।५५॥ इति इनञ् प्रस्तावाद् घृतं लभ्यते । कालो नवनीतमित्याह ॥ १ ॥

शरजं पुनः ॥ ७१ ॥

दधिसारं तक्रसारं नवनीतं नवोद्धृतम् ।

शराज्जातं शरजम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ दध्नः सारं दधिसारम् ॥ २ ॥ तक्रस्य सारं तक्रसारम् ॥ ३ ॥ दध्नो मथिताद् नवं तत्कालं जातमुद्धृतं च नवनीतम्, नवोद्धृतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

दण्डाहते कालशेयघोलारिष्टानि गोरस ॥ ७२ ॥

रसायन

मन्थदण्डेनाऽऽहत दण्डाहतम् तत्र ॥ १ ॥ कलश्या मथन्या भव कालशेय "दृतिकुक्षिकलशि" ॥४।३।१३०॥ इत्येयण् ॥ २ ॥ हन्यते मथा घोल 'पिञ्छो लघोल" ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्योल निपात्यते ॥ ३ ॥ न रेषति हिनस्ति अरिष्टम् सर्वरोगानिहन्तत्वात् ॥ ४ ॥ गोभवत्रा रसो गोरस ॥ ५ ॥ ७२ ॥ अम्ला दान् रसानयते रसायनम् ॥ ६ ॥

अथाऽर्धाम्बूदश्वित्

अर्धमम्बु जल यत्र अर्धाम्बु उदकेन श्वयति उदश्वित् क्लीबलिङ्ग "उदकाच्छ्वेर्डित्" ॥ (उणा-८८८) ॥ इति इत् नाम्युत्तरपदस्य च ॥३।२। १०७॥ इत्युदकस्योद ॥ १ ॥

श्वेत समादकम् ।

श्वेतते श्वेतम् श्वेतरसमित्यपि सममुदक यत्र समोदकम् ॥ १ ॥

तक्र पुन पादजल

तक्ति द्रुत गच्छति तक्र पुक्लीबलिङ्ग ऋज्यजि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र पादेन तुर्यांशेन जल यत्र पादजलम् ॥ १ ॥

शेषश्चात्र—

तक्रे कट्वरसारणे ।

अर्शाघ्न परमरस ॥

मथित वारिवर्जितम् ॥ ७३ ॥

दध्ना मथनमात्रसाध्य माथितम् ॥ १ ॥ ७३ ॥

सार्पिष्क दाधिक सर्पिर्दधिभ्या सस्कृत क्रमात् ।

सर्पिषा सस्कृत सार्पिष्कम् दध्ना सस्कृत दाधिकम् 'सस्कृते" ॥ ६ । ४ । ३ ॥ इतीकण् ॥ १ ॥ १ ॥

लवणोदकाभ्या दकलावणिक

उदकलवणाभ्या सस्कृत दकलावणिक बाहुलकादुत्तरपदवृद्धि ॥ १ ॥

उदश्विति ॥ ७४ ॥

औदश्वितमौदश्वित्क

उदश्विति सस्कृत औदश्वितम् औदश्वित्क वोदश्वित" ॥ ६।२।१४४ ॥ इतीकण् पक्षेऽण् ॥ १ ॥ २ ॥ ७४ ॥

लवणे स्यात् तु लावणम् ।

लवणे संस्कृतं लावणम् "संस्कृतं भक्ष्ये" ॥६।२।१४०॥ इत्यण् ॥ १ ॥

पैठरोख्ये उखासिद्धे

उखायां स्थाल्यां सिद्धे संस्कृते पिठरे संस्कृतं पैठरम् ॥१॥ उखायां संस्कृतमु-
ख्यम् "शूलोखाद् य" ॥६।२।१४१॥ इति य ॥ २ ॥

प्रयस्तं तु सुसंस्कृतम् ॥ ७५ ॥

परिव्ययपाकादिना प्रयत्नसाध्यं प्रयस्तम्, सुष्ठु संस्कृतम् ॥ १ ॥ ७५ ॥

पक्वे राद्धं च सिद्धं च

पच्यते स्म पक्वम् तत्र उत्तरत्र 'विनाऽम्बुना' इति वचनादिहाऽम्बुनेति
लभ्यते ॥ १ ॥ राध्यति स्म राद्धम् ॥ २ ॥ सिध्यति स्म सिद्धम् ॥ ३ ॥

भृष्टं पक्वं विनाऽम्बुना ।

भृज्ज्यते स्म भृष्टम् जलेन विना पक्वम् ॥ १ ॥

भृष्टामिषं भटित्रं स्याद्भूतिर्भरूटकं च तत् ॥ ७६ ॥

भृष्टं यदङ्गारेषु विपक्वं मांसं तत् भटत्यनेन भटित्रम् 'वन्धिवहि' ॥
(उणा-४५९) ॥ इतात्र ॥ १ ॥ भवति बलमनया भूतिः ॥ २ ॥ बिभर्ति
बलं भरूटकम् कीचकपेचक ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ३ ॥ ७६ ॥

शूल्यं शूलाकृतं मांसं

शूले संस्कृतं शूल्यम् शूलोखाद् य ॥६।२।१४१॥ इति य ॥ १ ॥
शूलाक्रियते स्म पाकाय शूलाकृतम् शूलात् पाके" ॥७।२।१४२॥ इति डाच् ।
अन्ये तु सामान्यविशेषभावं परिहृत्य अनयोर्भटित्रेणैकार्थतामाहुः ॥ २ ॥

निष्काथो रसकः समौ ।

निष्क्वाथो मांसस्य प्रस्तावात् ॥ १ ॥ रसः पिष्टमांसजस्तत्तुल्यो रसकः ॥२॥

प्रणीतमुपसम्पन्नं

प्रणीयते स्म प्रणीतं रूपरसादिनिष्पन्नमन्नम् ॥१॥ उपसम्पद्यते स्म उपसम्पन्नम् ॥२॥

स्निग्धे मसृणचिक्कणे ॥ ७७ ॥

स्निह्यति स्म स्निग्धं, तत्र ॥ १ ॥ मस्यति मसृणं 'भ्रूणतृण' ॥ (उणा-
१८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ २ ॥ चीयते चिक्कणं चिक्कणकुक्कण ॥
(उणा-१९०) इति अणे निपात्यते चिगित्यव्यक्तं कणति वा। कौशिकस्तु-चिक्क
इत्यस्याणे चिक्कणमिच्छति ॥ ३ ॥ ७७ ॥

पिच्छिल तु निजिनिल विज्जल विजिल च तत् ।

पिच्छा आचामोऽस्याऽस्ति पिच्छिल लोमपिच्छादे शेरम्" ॥ ७ । २ । १८ ॥ इताल ॥ १ ॥ विजते चलति निजिनिलम्, विजिल च 'शण्टिलक पिल" ॥ (उणा–४८४) ॥ इतालान्तौ निपात्येते ॥ २ ॥ ३ ॥ विज् चल जल यत्र विज्जलम्, विजिपिलमित्याप ॥ ४ ॥

भानित तु वासित स्यात्

भूण् अवकल्कने भाव्यत द्रव्यद्रव्येण मिश्रक्रियते स्म भावितम् ॥ १ ॥ वास्यते ग्व्यान्तरेण मिल्यते धूपपुष्पादिना वाऽधिवास्यते वासितम्, यन्मुनि – धूपित वासित विदु ॥ २ ॥

तुल्ये समृष्टशोधिते ॥ ७८ ॥

समृज्यते स्म समृष्ट वाल्माक्षिकादिरहितम् ॥ १ ॥ शोध्यते स्म शोधितम् ॥ २ ॥ ७८ ॥

काञ्चिक काञ्जिक धान्याम्लारनाले तुषोदकम् ।
कुल्माषाभिषुतावन्तिसोमशुक्तानि कुञ्जलम् ॥ ७९ ॥
चुक्र धातुघ्नमुन्नाह रक्षोघ्न कुण्डगोलकम् ।
महारस सुवीराम्ल सौवीर

कञ्चयति दीपयति अग्निं कञ्चते बध्नाति दोषान् वा काञ्चिक' कुपिकञ्च दिक्— ॥ (उणा ४५) ॥ इतीके निपात्यते काञ्च्या पुरि भव वा ॥ १ ॥ चस्य जले पञ्जिकावत् काञ्जिक न जलमनक्तीति वा ॥ २ ॥ धान्यमम्लयति धान्याम्लम् ॥ ३ ॥ अग्नालोऽरभक्त तन्नमारनालम् ॥ ४ ॥ तुषाणामुदक तुषोदकम् ॥ ५ ॥ कुल्माषैयवान्तिभिरद्धस्विन्नैरभिषूयते परिवास्यते स्म कुल्माषाभिषुत, व्यस्तमपि तेन कुल्माषमभिषुत चेति ॥ ६ ॥ अवन्तिषु सूयते अवन्तिसोमम् ॥७॥ शमोति निर्मलीकर्तुम्, शोचति निर्मलीभवत्यनेन वा शुक्त 'पुतपित्त' ॥ (उणा–२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ ८ ॥ कुञ्ज ल्गाति कुञ्जलम् कुत्सित जलमस्य वा पृषादरादित्वात् ॥ ९ ॥ ७९ ॥ चक्यते तृप्यत्यनेन चुक्र पुक्रीवरिङ्ग 'चक्रिर मिविक्सेरुखाऽस्य' ॥ (उणा ३९३) ॥ इति र ॥ १० ॥ धातून् हन्ति धातुघ्न अचित्ते ॥ ५ । १ । ८३ ॥ इति टक् ॥ ११ ॥ उनह्यत्यनेन उन्नाहम् ॥ १२ ॥ रक्षासि हन्ति रक्षोघ्नम् तद्योगे आधिदनिर्दोषाभावात् ॥ १३ ॥ कुण्ड गुडति रक्षति ल्वे कुण्डगोलकम् ॥ १४ ॥ महान् रसोऽत्र महारसम् ॥ १५ ॥ सुवारेष्वम्ल सुवाराम्लम् ॥ १६ ॥ सुवारेषु प्रायो भव सावीरम् ॥ १७ ॥

शेषश्चात्र—

शुम्भाषाभिषुते सुरा ।

गृहाम्बु मधुरा च ॥

म्रक्षणं पुनः ॥ ८० ॥

तैलं स्नेहोऽभ्यञ्जनं च

म्रक्ष्यतेऽनेन म्रक्षणम् ॥ १ ॥ ८० ॥ तिलानां विकारस्तैलम्, क्लीबलिङ्गः ॥ ... स्नेहः, पुंक्लीबलिङ्गः ॥ २ ॥ ३ ॥ अभ्यज्यतेऽनेन अभ्यञ्जनम् ॥ ४ ॥

वेषवार उपस्करः ।

वेषं व्याप्तिं वृणीते वेषवारः, काशमर्दनिम्बकुण्डादि ॥ १ ॥ शाकादुपस्क्रियतेऽनेन उपस्करः "पुनःक्रि" ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति घः ॥ २ ॥

तद्भेदानाह—

स्यात् तिन्तिडीकं तु चुक्रं वृक्षाम्लं चाम्लवेतसे ॥ ८१ ॥

तिम्यति आर्द्रीभवति तिन्तिडीकं "स्रणीकाऽस्तीक" ॥ (उणा ५०) ॥ इतीके निपात्यते, तिन्तिडिशैलभवं वा ॥ १ ॥ चस्ते तृप्यत्यनेन चुक्रम्, पुंक्लीबलिङ्गः ॥ २ ॥ वृक्षस्याम्लं वृक्षाम्लम् ॥ ३ ॥ अम्लवेतसवृक्षनिर्यासोऽम्लवेतसः, तत्र ॥ ४ ॥ ८१ ॥

हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी ।

हरिं पीतं वर्णं द्राति गच्छति हरिद्रा ॥ १ ॥ काञ्चनवर्णत्वात् काञ्चनी ॥ २ ॥ पीता पीतवर्णेन ॥ ३ ॥ निशाख्येति रात्रिपर्याया ॥ ४ ॥ वरो वर्णोऽस्त्यस्या वरवर्णिनी ॥ ५ ॥

क्षवः क्षुताभिजननो राजिका राजसर्षपः ॥ ८२ ॥

असुरी कृष्णिका चासौ

क्षौत्यनेन क्षवः ॥ १ ॥ क्षुतमभिजनयति क्षुताभिजननः ॥२॥ राजते राजिका ॥ ३ ॥ सर्षपाणां राजा राजसर्षपः राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ॥ ४ ॥ ८२ ॥ अस्यते शाकादौ असुरा "वाऽयसि" ॥ (उणा ४२३) ॥ इत्युरः असुरस्त्रीव वा ॥ ५ ॥ कृष्णेव कृष्णिका वर्णेन ॥ ६ ॥

कुस्तुम्बुरु तु धान्यकम् ।

धन्या धन्याकं धान्याकं

कुत्सिता तुम्बुरुः कुस्तुम्बुरुरौषधिजातिः वर्चस्कादित्वात्, तत्फलमपि कुस्तुम्बुरु पुंक्लीबलिङ्गः ॥ १ ॥ धान्यमिव धान्यकम् ॥ २ ॥ धने साधुधन्या ॥३॥ धन्यमकति धन्याकम् ॥ ४ ॥ धान्यमकति धान्याकम् ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र—अथ स्यात् कुस्तुम्बुरुल्लका ॥

मरिच कृष्णमूषणम् ॥ ८३ ॥

कोल्क वेल्लज धार्मपत्तन यवनप्रियम्।

म्रियते जिह्वाऽनेन मरिच "मृत्रपिम्यां" ॥ (उणा–११७) ॥ इतीच ॥ १ ॥ कृष्ण वर्णेन, कषति तैक्ष्ण्याद् वा ॥ २ ॥ ऊषति रुजति ऊषणम् ॥ ३ ॥ ८३ ॥ कोलति सस्त्यायति कोल्कम् ॥ ४ ॥ वेल्ले वेलातटे जायते वेल्लजम्, वेला-द्य शाखाख्येके ॥ ५ ॥ धर्मपत्तने भव धार्मपत्तनम् ॥ ६ ॥ यवनानां प्रिय यवनप्रियम् ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र—मरिचे तु द्वारवृत्त मराच वल्लिन तथा ॥

शुण्ठी महौषध विश्वा नागर विश्वभेषजम् ॥ ८४ ॥

शुण्ठति शुष्यति शुण्ठि 'किलिपिलि" ॥ (उणा ६०८) ॥ इति इ, ड्या तु शुण्ठी ॥ १ ॥ महच्च तदौषध च महौषधम् ॥ २ ॥ विशति दोषान् विश्वा, स्त्रीत्वाल्लिङ्ग 'नाघृषाप्य' ॥ (उणा–५११) ॥ इति किद् ॥ ३ ॥ नगराख्ये देशे भव नागरम्, न न गिरति कफामिति वा नखादित्वात् ॥ ४ ॥ विश्वस्य भेषज विश्वभेषजम् अनेकदोषजित्वात् ॥ ५ ॥ ८४ ॥

वैदेही पिप्पली कृष्णोपकुल्या मागधी कणा ।

विदेहेषु भवा वैदेही ॥ १ ॥ पलवातुर पिप्पली 'पृपल्भ्यां टित् पिप् च पृवस्य ॥ (उणा–११) ॥ इत्य ॥ २ ॥ कृष्णा वर्णेन, कषति कफ वा ॥ ३ ॥ उपकोलति सस्त्यायति उपकुल्या कुलेड् च वा' ॥ (उणा–३६१) ॥ इति किद् य ॥ ४ ॥ मगधेषु भवा मागधी ॥ ५ ॥ कणा सूक्ष्मा कणा ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—

पिप्पल्यामूषणा शौण्डा चपला तीक्ष्णतण्डुला ।
उषणा तण्डुलफला कोला च कृष्णतण्डुला ॥ १ ॥

तन्मूल ग्रन्थिक सर्वग्रन्थिक चटिकाशिर ॥ ८५ ॥

तन्मूल पिप्पलीमूलम् ग्रथ्नाति ग्रन्थिक ग्रन्थिकम् ॥ १ ॥ सर्वे ग्रन्थयोऽत्र सर्वग्रन्थिकम् ॥ २ ॥ चटिकाशिरोरूपत्वात् चटिकाशिर ॥ ३ ॥ ८५ ॥

त्रिकटु त्र्यूषण व्योष

त्रीणि कटूनि ऊषणानि च शुण्ठीमरिचपिप्पल्याख्यानि समाहृतानि त्रिकटु, त्र्यूषणम् त्रिकटुकमपि ॥ १ ॥ २ ॥ विशेषेण ओषति दहति व्योषम् ॥३॥

अजाजी जीरक कणा ।

दोषधात्—

गुन्मार्णाभिन्तो पुन ।
गृराम्बु मधुरा न ॥

म्रक्षण पुन ॥ ८० ॥
तैल स्नेहोऽभ्यञ्जन च

म्रक्ष्यतेऽनेन म्रक्षणम् ॥ १ ॥ ८० ॥ तिलाना विकारस्तैलम्, स्निह्यतेऽनेन स्नेह, पुंक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ ३ ॥ अभ्यज्यतेऽनेन अभ्यञ्जनम् ॥ ४ ॥

वेषवार उपस्कर ।

वेष व्याप्ति वृणोति वेषवार, काशमदरिञ्ज्वादि ॥ १ ॥ शाकाद्युपस्क्रियतेऽनेन उपस्कर "पुनामि" ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति घ ॥ २ ॥

तद्भेदानाह—

स्यात् तिन्तिडीक तु चुक्र वृक्षाम्ल चाम्लवेतसे ॥ ८१ ॥

तिम्यति आर्द्रीभवति तिन्तिडीक 'सृणीकाऽस्तीक' ॥ (उणा--५०) ॥ इतीके निपात्यते, तिन्तिडिशीलभव वा ॥ १ ॥ चक्यते तृप्यत्यऽनेन चुक्रम्, पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ वृक्षस्याम्ल वृक्षाम्लम् ॥ ३ ॥ अम्लवेतसवृक्षनिर्यासोऽम्लवेतस, तत्र ॥ ४ ॥ ८१ ॥

हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी ।

हरिं पीत वर्णं द्राति गच्छति हरिद्रा ॥ १ ॥ काञ्चनवर्णत्वात् काञ्चनी ॥ २ ॥ पीता पीतवर्णत्व ॥ ३ ॥ निशाख्येति रात्रिपर्याया ॥ ४ ॥ वरो वर्णोऽस्त्यस्या वरवर्णिनी ॥ ५ ॥

क्षव क्षुताभिजननो राजिका राजसर्षप ॥ ८२ ॥
असुरी कृष्णिका चासौ

क्षौत्यनेन क्षव ॥ १ ॥ क्षुतमभिजनयति क्षुताभिजनन ॥२॥ राजते राजिका ॥ ३ ॥ सर्षपाणा राजा राजसर्षप राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपात ॥ ४ ॥ ८२ ॥ अस्यते शाकादौ असुरा वाश्यसि ' ॥ (उणा ४२३) ॥ इत्युर, असुरस्त्रीव वा ॥ ५ ॥ कृष्णेव कृष्णिका वर्णेन ॥ ६ ॥

कुस्तुम्बुरु तु धान्यकम् ।
धन्या धन्याक धान्याक

कुत्सिता तुम्बुरु कुस्तुम्बुरुरोषधिजाति वर्चस्कादित्वात् तत्फलमपि कुस्तुम्बुरु पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ धान्यमिव धान्यकम् ॥ २ ॥ धने साधुधन्या ॥३॥ धन्यमकति धन्याकम् ॥ ४ ॥ धान्यमकति धान्याकम् ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र—अथ स्यात् कुस्तुम्बुरुल्लुका ॥

मरिच कृष्णमूषणम् ॥ ८३ ॥

कोलक वेल्लज धार्मपत्तन यवनप्रियम् ।

म्रियते जिह्वाऽनेन मरिच "मृत्रपिभ्या" ॥ (उणा-११७) ॥ इतीच ॥ १ ॥ कृष्ण वर्णेन, कृषति तैक्ष्ण्याद् वा ॥ २ ॥ ऊषति दहति ऊषणम् ॥ ३ ॥ ८३ ॥ कोलति सस्त्यायति कोलकम् ॥ ४ ॥ वेले वेलातटे जायते वेलजम्, वेला-ख्य नारिकेले ॥ ५ ॥ धर्मपत्तने भव धार्मपत्तनम् ॥ ६ ॥ यवनानां प्रिय यवनप्रियम् ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र—मरिचे तु द्वारवृत्त मरीच वल्लि तथा ॥

शुण्ठी महौषध विश्वा नागर विश्वभेषजम् ॥ ८४ ॥

शुण्ठति शुष्यति शुण्ठि, 'किलिपिलि" ॥ (उणा ६०८) ॥ इति इ, ङ्या तु शुण्ठी ॥ १ ॥ महच्च तदौषध च महौषधम् ॥ २ ॥ विशति दोषान् विश्वा, स्त्रीक्लीबलिङ्ग 'नीशृव्याप्यृ" ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद्व ॥ ३ ॥ नगराख्ये देशे भव नागरम्, न न गिरति कफमिति वा नरादित्वात् ॥ ४ ॥ विश्वस्य भेषज विश्वभेषजम्, अनेकदोषजित्त्वात् ॥ ५ ॥ ८४ ॥

वैदेही पिप्पली कृष्णोपकुल्या मागधी कणा ।

विदेहेषु भवा वैदेही ॥ १ ॥ पलत्यातुर पिप्पली 'पृपलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य" ॥ (उणा-११) ॥ इत्य ॥ २ ॥ कृष्णा वर्णेन कृषति कफ वा ॥ ३ ॥ उपकोलति सस्त्यायति उपकुल्या कुलेड् च वा' ॥ (उणा-३६२) ॥ इति किद् य ॥ ४ ॥ मगधेषु भवा मागधी ॥ ५ ॥ कणा मत्स्यस्य कणा ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—

पिप्पल्यामूषणा कोल्वा चपला तीक्ष्णतण्डुला ।
उपणा तण्डुलफला काला च कृष्णतण्डुला ॥ १ ॥

तन्मूल ग्रन्थिक सर्वग्रन्थिक चटिकाशिर ॥ ८५ ॥

तन्मूल पिप्पलामूलम् ग्रन्थिप्रतिकृति ग्रन्थिकम् ॥ १ ॥ सर्वे ग्रन्थयोऽत्र सर्वग्रन्थिकम् ॥ २ ॥ चटिकाशिरोरूपत्वात् चटिकाशिर ॥ ३ ॥ ८५ ॥

त्रिकटु त्र्यूषण व्योष

त्रीणि कटूनि ऊषणानि च शुण्ठीमरिचपिप्पल्याख्यानि समाहृतानि त्रिकटु त्र्यूषणम् त्रिकटुकमपि ॥ १ ॥ २ ॥ विशेषेण ओषति दहति व्योषम् ॥३॥

अजाजी जीरक कणा ।

शेषश्चात्र—
गुग्गुलमभिपुग्गो पुरः ।
मुराम्बु मधुरा च ॥

म्रक्षणं पुनः ॥ ८० ॥
तैलं स्नेहोऽभ्यञ्जनं च

म्रक्ष्यतेऽनेन म्रक्षणम् ॥ १ ॥ ८० ॥ तिलानां विकारस्तैलम्, स्निह्यतेऽनेन स्नेहः, पुंक्लीबलिङ्गः ॥ २ ॥ ३ ॥ अभ्यज्यतेऽनेन अभ्यञ्जनम् ॥ ४ ॥

वेषवार उपस्करः ।

वेषं व्याप्तिं वृणीते वेषवारः शाकामर्दनिरस्तृणादि ॥ १ ॥ शाकादुपस्क्रियतेऽनेन उपस्करः "पुनाम्नि" ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति घः ॥ २ ॥

तद्भेदानाह—

स्यात् तिन्तिडीकं तु चुक्रं वृक्षाम्लं चाम्लवेतसे ॥ ८१ ॥

तिम्यति आर्द्रीभवति तिन्तिडीकं "सृणीकाऽस्तीक" ॥ (उणा ५०) ॥ इतीके निपात्यते, तिन्तिडिशैल्भवं वा ॥ १ ॥ चम्यते तृप्यत्यऽनेन चुक्रम्, पुंक्लीबलिङ्गः ॥ २ ॥ वृक्षस्याम्लं वृक्षाम्लम् ॥ ३ ॥ अम्लवेतसवृक्षनियासोऽम्लवेतसः, तत्र ॥ ४ ॥ ८१ ॥

हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी ।

हरिं पीतं वर्णं द्राति गच्छति हरिद्रा ॥ १ ॥ काञ्चनवर्णत्वात् काञ्चनी ॥ २ ॥ पीता पीतवर्णेन ॥ ३ ॥ निशाख्येति रात्रिपर्याया ॥ ४ ॥ वरो वर्णोऽस्त्यस्या वरवर्णिनी ॥ ५ ॥

क्षवः क्षुताभिजननो राजिका राजसर्षपः ॥ ८२ ॥
असुरी कृष्णिका चासौ

क्षौत्यनेन क्षवः ॥ १ ॥ क्षुतमभिजनयति क्षुताभिजननः ॥२॥ राजते राजिका ॥ ३ ॥ सर्षपाणां राजा राजसर्षपः राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ॥ ४ ॥ ८२ ॥ अस्यते शाकादौ असुरी "वाश्यसि" ॥ (उणा ८२३) ॥ इत्युरः असुरस्त्रीव वा ॥ ५ ॥ कृष्णेव कृष्णिका वर्णेन ॥ ६ ॥

कुस्तुम्बुरु तु धान्यकम् ।
धान्या धन्याकं धान्याकं

कुत्सिता तुम्बुरुः कुस्तुम्बुरुरौषधिजातिः वर्चस्कादित्वात् तत्फलमपि कुस्तुम्बुरु पुंक्लीबलिङ्गः ॥ १ ॥ धान्यमिव धान्यकम् ॥ २ ॥ धने साधुर्धन्या ॥३॥ धन्यमकति धन्याकम् ॥ ४ ॥ धान्यमकति धान्याकम् ॥ ५ ॥

कल्यवर्त प्रातराश

कल्ये प्रभाते वर्त्तते कल्यवर्त ॥ १ ॥ प्रातरशन प्रातराश ॥ २ ॥

सग्धिस्तु सहभोजनम् ।

सह जग्धिर्भोजन सग्धि, स्त्रीलिङ्ग, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

ग्रासो गुडेरक पिण्डो गडोल कवको गुड ॥ ८९ ॥

गण्डोल कवल

ग्रस्यते ग्रास ॥ १ ॥ गुड्यते गुडेर "कुगुपति" ॥ (उणा–४३१) ॥ इति किदेर के गुडेरक ॥ २ ॥ पिण्ड्यते पिण्ड, पुन्नालिङ्ग ॥ ३ ॥ गड्यते गडोल ' पिञ्छोल " ॥ (उणा–४९५) ॥ इत्योले निपात्यते ॥ ४ ॥ कौत्स नेन कवक "दृकृ ' ॥ (उणा–२७) ॥ इत्यक ॥ ५ ॥ गुडति गुड, गूयते वा ॥ ६ ॥ ॥ ८९ ॥ गण्डति वदनैकदेशे भवति गण्डोल "कटिपटि" ॥ (उणा–४९३) ॥ इत्योल ॥ ७ ॥ कौत्सनेन कवल, पुन्क्लीबलिङ्ग, "कीवा" ॥ (उणा–४६९) ॥ इत्यल ॥ ८ ॥

तृप्त स्त्वाघ्रातसुहिताऽऽशिता ।

तृप्यति तृप्तस्तत्र ॥ १ ॥ आघ्रायति स्म आघ्रात, आघ्राणोऽपि ॥२ ॥ सुष्ठु दधाति स्म सुहित ॥ ३ ॥ आ अश्नाति स्म आशित ॥ ४ ॥

तृप्ति सौहित्यमाघ्राणम्

तर्पण तृप्ति ॥ १ ॥ सुहितस्य भाव सौहित्यम् ॥ २ ॥ आघ्रायते या घ्राणम् ॥ ३ ॥

अथ भुक्तसमुज्झिते ॥ ९० ॥

फेला पिण्डोलिफेली च

भुक्त च तत् समुज्झित च भुक्तसमुज्झित भुक्तोच्छिष्ट तत्र ॥ १ ॥ ९० ॥ फेल्यते त्यज्यते फेला ' केट ' ॥ ५ । ३ । १०६ ॥ इत्य ॥ २ ॥ पिण्ड्यते पिण्डोलि वाहुलकादोलि । फेल्यते फेलि, स्त्रीलिङ्गा नाम्युपान्त्य ' ॥ (उणा–६०९) ॥ इति कि ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वोदरपूरके पुन ।

कुक्षिम्भरिरात्मम्भरिरुदरम्भरिरप्यथ ॥ ९१ ॥

स्वमेवोदर पूरयति यस्तत्र कुक्षिमात्मानमुदरमेव च बिभर्ति कुक्षिम्भरि आत्मम्भरि उदरम्भरि कुक्ष्यात्मोदरात् भृग खि ॥ ५ । १ । ९० ॥ इति खि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ९१ ॥

अज स्नायुभिर मन्दाग्निमजति क्षिपति अजाजी, गिरादित्वाद्वि अजेर्वीर्न जरणानि ॥ १ ॥ जरयति मन्दाग्निं जीरः "[स्फा]ज"॥ (उणा-३९२)॥ इति रे दीर्घत्वम्, तत के, जीरक, पुंक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ कणा सूक्ष्मा कणा ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र-जीरे जीरणजरणौ ॥

सहस्रवेधि बाल्हीकं जतुकं हिङ्गु रामठम् ॥ ८६ ॥

सहस्र वस्तु वेधयति सहस्रवेधि ॥ १ ॥ बाल्हीके उदीच्यदेशे भवं बाल्हीकम् ॥ २ ॥ जायते जतुकं "कञ्चुकांशुक" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ ३ ॥ हिनोति नासां हिङ्गु, पुंक्लीबलिङ्ग "हेर्हिङ् च" ॥ (उणा-७६०) ॥ इति गुः ॥ ४ ॥ रमठे उदीच्यदेशे भवं रामठम् ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र-

हिङ्गौ तु भूतनाशनम् ।

अगूढगन्धमत्युग्रम् ॥ ८६ ॥

न्यादः स्वदनं खादनमशनं

निघसो वल्भनमभ्यवहारः ।

जग्धिर्जक्षणभक्षणलेहाः

प्रत्यवसायः घसिराहारः ॥ ८७ ॥

प्सानाऽवष्वाणविष्वाणा भोजनं जेमनादने ।

न्यादनं न्यादः 'न्यादो नवा' ॥५।३।२४॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥ स्वद्यते स्वदनम् ॥ २ ॥ खाद्यते खादनम् ॥ ३ ॥ अश्यतेऽशनम् ॥ ४ ॥ न्यदनं निघसः 'घस्लृ सनद्यतनी' ॥४।४।१७॥ इत्यलि अदेर्घस्लृ ॥ ५ ॥ वल्भ्यते वल्भनम् ॥ ६ ॥ अभ्यवहरणमभ्यवहारः ॥ ७ ॥ अदनं जग्धिः 'यपि चादो जग्ध्' ॥४।४।१६॥८॥ जक्ष्यते जक्षणम् ॥ ९ ॥ भक्ष्यते भक्षणम् ॥ १० ॥ लेहनं लेहः ॥ ११ ॥ प्रत्यवसीयते प्रत्यवसानम् ॥ १२ ॥ घसनं घसिः 'पदिपठि' ॥ (उणा ६०७) ॥ इति इः ॥ १३ ॥ आहरणमाहारः ॥ १४ ॥ ८७ ॥ प्सायते प्सानम् ॥१५॥ अवष्वणनमवष्वाणः विष्वणनं विष्वाणः "व्यवात्स्वनोऽशने' ॥२।३।४३॥ इति षत्वम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ भुज्यते भोजनम् ॥ १८ ॥ जिम्यते जेमनम्, जवनं च । यद् दुर्गः - जवनं भोजनं क्वचित् ॥ १९ ॥ अद्यते अदनम् ॥ २० ॥

चर्वणं चूर्णनं दन्तैः

चर्व्यते चर्वणम् ॥ १ ॥

जिह्वाऽऽस्वादस्तु लेहनम् ॥ ८८ ॥

जिह्वया आस्वादनं जिह्वाऽऽस्वादः लिह्यते लेहनम् ॥ १ ॥ ८८ ॥

ऽपि ॥ १२ ॥ तपण तृट् ॥ १३ ॥ मन एव रथो दुर्गामि यत्र मनोरथ मनो गवा च ॥१४॥९४॥ रमन काम , पुर्ल्लिङ्ग ॥१ ॥ अभिलषणमभिलाष ॥१६॥

शपथश्चात्र-लिप्सा तु धनाया ।

रुचिराप्सा तु कामना ॥

अभिध्या तु परस्वेहा

अभिचारेण ध्यानमभिध्या, परस्वविषया स्पृहा परस्वेहा, परस्वे विषम-स्पृहेत्येके। दोषचिन्तापूर्वं परस्वे लिप्सेत्यथ । यत्कोश –'विषमप्रार्थनाऽभिध्या ॥१॥

उद्धत पुन ।

अविनीत

उत्तण्ठ हन्ति गच्छति हिनस्ति वा उद्धत ॥ १ ॥ न विनीतोऽविनीत ॥२॥

विनीतस्तु निभृत प्रश्रितोऽपि च ॥ ९५ ॥

शास्त्रादिना विनीयते स्म विनीत ॥ १ ॥ निभृतोऽचपल ॥ २ ॥ प्रश्रयति स्म प्रश्रित ॥ ३ ॥ ९५ ॥

विधेये विनयस्थ स्यात्

विधानव्यो विधेयस्तत्र ॥ १ ॥ विनय शास्त्रज सस्कार इन्द्रियजयो वा तत्र तिष्ठति विनयस्थ ॥ २ ॥

आश्रवो वचने स्थित ।

आ शृणोति वाक्यमाश्रव वचनश्रवणे तत्पर ॥ १ ॥

वश्य प्रणेय

वश गतो वश्य ' हृद्यपद्य ॥७।१।११। इति य ॥१॥ प्रणेतव्य प्रणेय ॥ २ ॥ निधेयादय पदैकाथा ' इत्येके ।

धृष्टस्तु वियातो धृष्णुधृष्णजौ ॥ ९६ ॥

धृष्णाति प्रगल्भते धृष्ट धृषशस ॥ ४।४।१६ ॥ इतादभाव ॥१॥ विरुद्ध याति स्म वियात ॥ २ ॥ धर्षणशीलो धृष्णु त्रसिगृधि ॥७।२।३२॥ इति क्नु तृषिधृषि ॥ ७।२।८० ॥ इति नजिङ् धृष्णक् ॥३॥४॥९६॥

वीक्षापन्नो विलक्ष

वीक्ष विस्मयमापन्न प्राप्त वीक्षापन्न ॥१॥ विरुद्ध लक्षयते विगत लक्षमस्य वा विल १ निष्प्रतिपत्तिर्विलक्ष ॥ २ ॥

अथाधृष्टे शालीनशालीनौ ।

आद्यून स्यादौदरिक विजिगीषाविवर्जिते ।

इपदाद्यति स्म आद्यून "द्युदित्वाद्वे" ॥ ४ ॥ २ ॥ ७२ ॥ इति क्तस्य नत्वे "अनुनासिके च" ॥ ४ ॥ १ ॥ १०८ ॥ इति व ऊट् ॥ १ ॥ उदरे प्रसक्त औदरिक "उदरे त्विकणाद्यूने" ॥ ७ । १ । १८१ ॥ इतीकण् ॥ २ ॥

उदरपिशाच सर्वान्नीन सर्वान्नभक्षक ॥ ९२ ॥

उदरे पिशाच इव प्रसक्त उदरपिशाच ॥ १ ॥ सर्वप्रकारमन्न सर्वान्न तदत्ति सर्वान्नीन "सर्वान्नमत्ति" ॥ ७ । १ । ९८ ॥ इति इन ॥ २ ॥ सर्वान्नस्य भक्षयिता सर्वान्नभक्षक ॥ ३ ॥ ॥ ९२ ॥

शाष्कुल पिशिताशी

शष्कुला मासोपलक्षण, तामत्ति शाष्कुल 'शौष्कल' इति भागुरि ॥ १ ॥ पिशिताशी मासभक्षक ॥ २ ॥

उन्मदिष्णुस्तून्मादसयुत ।

उन्मादशील उन्मदिष्णु "उद पचि" ॥ ५।२।२९ ॥ इतीष्णु ॥ १ ॥

गृध्नुस्तु गर्धनस्तृष्णक् लिप्सुर्लुब्धोऽभिलाषुक ॥९३॥

लोलुपो लोलुभ

गर्धनशीलो गृध्नु 'त्रसिगृधि" ॥ ५।२।३२ ॥ इति क्नु, 'भूषा" ॥ ५।२।४२ ॥ इत्यन गर्धन ॥ १।२ ॥ तृष्णाशील तृष्णक् ॥ ३ ॥ लब्धुमिच्छु लिप्सु ॥ ४ ॥ लुभ्यति स्म लुब्ध ॥ ५ ॥ अभिलषणशीलोऽभिलाषुक ॥६॥९३॥ लुप्यतेलुभ्यतेश्च यङ्लुबन्तादचि लोलुप लोलुभ । एतौ पृथगथाविलेके ॥७।८॥

शेषश्चात्र–लिप्सौ लालसलम्पटौ ।

लोल ॥

लोभस्तृष्णा लिप्सा वश स्पृहा ।

काङ्क्षाऽऽशसागर्धवाञ्छाऽऽशेच्छेहातृड्मनोरथा ॥ ९४ ॥

कामोऽभिलाष

लोभन लोभ ॥ १ ॥ तर्षण तृष्णा ॥ २ ॥ लब्धुमिच्छा लिप्सा ॥ ३ ॥ वशन वश युवण ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ ४ ॥ स्पृहण स्पृहा भाविभूपि ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ् ॥ ५ ॥ काङ्क्षण काङ्क्षा ॥ ६ ॥ आशसनमाशसा ॥७॥ गर्धन गर्ध ॥ ८ ॥ वाञ्छन वाञ्छा ॥ ९ ॥ आ शयति अनया आशा उपसर्गा दात ॥५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥१०॥ एषणमिच्छा मृगयेच्छा ॥५।३।१०१॥ इति साधु ॥ ११ ॥ ईहनमीहा "षेट" ॥ ५।३।१०६ ॥ इत्य घर्षि ईहो-

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबा

मद्येन माद्यति स्म मत्तस्तत्र ॥ १ ॥ शुण्डा मदिरा तस्या भव शौण्ड, शुण्डाऽस्त्यस्य वा, ज्योत्स्नादित्वादण् ॥ २ ॥ उद्रिक्त उत्कट "सप्रोभ्ये" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट, उत्क्रान्तकटाच्छादनो वा ॥ ३ ॥ क्षीवते क्षीव "अनुपसर्गा" ॥ ४ । २ । ८० ॥ इति क्ते निपात्यते ॥ ४ ॥

उत्कन्तूत्सुक उन्मना ।

उत्कण्ठित

उद्गत मनोऽस्य उत्क "उदुत्सो" ॥ ७।१।१९२ ॥ इति क ॥१॥ उद्गत मनोऽस्य उत्सुक "उदुत्सोरुन्मनसि" ॥ ७।१।१९२ ॥ इति क ॥ २ ॥ उद्गत मनोऽस्य उन्मना ॥ ३ ॥ उत्कण्ठा सजाताऽस्योत्कण्ठित ॥ ४ ॥ 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक' इत्यमर पृथगाह ।

अभिशस्ते तु वाच्यक्षारितदूषिताः ॥ १०० ॥

अभिशस्यते स्माभिशस्तस्तत्र ॥ १ ॥ वचनीयो वाच्य ॥ २ ॥ क्षार्यते स्वरूपाच्चाल्यते स्म क्षारितोऽशकोत्पन्नपातकव्यपदेश, आक्षारितोऽपि ॥ ३ ॥ दूष्यते स्म दूषित, मैथुन प्रतीत्यैन्ये ॥ ४ ॥ १०० ॥

गुणै प्रतीते त्वाहतलक्षणः कृतलक्षण ।

आहतान्युद्घोषितानि लक्षणान्यस्य आहतलक्षण ॥ १ ॥ कृता प्रसिद्धा लक्षणरूपा गुणा अस्य कृतलक्षण ॥ २ ॥

निर्लक्षणस्तु पाण्डुरपृष्ठ

निर्गतानि लक्षणान्यस्य निर्लक्षण ॥ १ ॥ पाण्डुर निर्लक्षण पृष्ठमस्य पाण्डुरपृष्ठ ॥ २ ॥

सकसुकोऽस्थिरे ॥ १०१ ॥

सकसति सकसुक "सविभ्यां कमे" ॥ (उणा-५२) ॥ इत्युक ॥१॥ अस्थिरश्चपलस्तत्र ॥ २ ॥ १०१ ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीक

तूष्णींभाव शीलमस्य तूष्णीक "तूष्णीक" ॥ ६ । ४ । ६१ ॥ इति धे निपात्यते ॥ १ ॥ २ ॥

विवशोऽनिष्टदुष्टधी ।

निरुद्ध वष्टि कामयते विवश, अनिष्टा दुष्टा च धीरस्य स तथा ॥ १ ॥

बद्धो निगडितो नद्ध कीलितो यन्त्रित सित ॥ १०२ ॥

न शृणोति अश्रुत्मात्र ॥ १ ॥ शास्त्रप्रवेदानमर्हति शालान "शार्लनिकी पीन" ॥ ६।४।१८५ ॥ दाति निगालने ॥ २ ॥ शारदा नव इव मवत्र शारद, स्मलद्गिरायार् ॥ ३ ॥

शुभयु शुभमयुक्त

शुभामिति निभलत्तत्प्रतिरूपक्रमव्यय शुभमस्याऽस्ति शुभयु "ऊणाऽम्" ॥ ७।२।१७ ॥ इति युग् ॥ १ ॥

स्यादहयुरहङ्कृत ॥ ९७ ॥

अहमित्यव्ययम् अहमस्याऽस्ति अहयु ॥१॥ अहङ्कारा ॥२॥९७॥

कामुक कमिता कम्रोऽनुक कामयिताऽभिक ।

कामन कमरोऽभीक

कमनशाल कामुक "शृकम" ॥ ५।२।४० ॥ इत्युक्य् तृनि कमिता, कामयिता च, 'स्म्यजस' ॥ ५।२।७९ ॥ इति रे कम्र ॥१॥२॥३॥४ ॥ अनु कामयते अनुक अनो कमितरि" ॥ ७।१।१८८ ॥ इति क ॥ ५ ॥ अभि कामयतेऽभिक अभाकच "अभेराच वा" ॥७।१।१८९॥ इति के साधू ॥६॥७॥ 'इडित" ॥५।२।४४॥ इलने कामन कमनोऽपि ॥ ८ ॥ कामयते कमर 'कन्ठिचटि" ॥ (उणा-३९७) इलर ॥ ९ ॥

पञ्चभद्रस्तु विप्लुत ॥९८॥

व्यसनी

पञ्च भद्राणि कल्याणानि अस्य पञ्चभद्रोऽभद्र विपरीतलक्षणया भद्रमुखवत् ॥ १ ॥ विप्लवते स्म विप्लुत ॥२॥९८॥ द्यूतपरस्त्रीप्रमुखाणि व्यसनान्यस्य सन्ति व्यसनी ॥ ३ ॥

हर्षमाणस्तु प्रमना हृष्टमानस ।

विकुर्वाण

हृषति इत्येवशालो हृषमाण वय शक्ति' ॥ ५ । २ । २४ ॥ इति शान ॥ १ ॥ प्रहृष्ट मनोऽस्य प्रमना ॥ २ ॥ हृष्ट मानसमस्य हृष्टमानस ॥ ३ ॥ हर्षाद् विकार याति विकुर्वाण ॥ ४ ॥

विचेतास्तु दुरन्तविपरो मना ॥ ९९ ॥

विरुद्ध चेतोऽस्य विचेता ॥ १ ॥ दुरन्तर्विभ्य परो मन शब्द दुमना अन्तमना विमना दुष्मन्तर्लीन विरुद्ध च मनोऽस्येति कृत्वा ॥ २॥३॥४॥९९ ॥

भव – पराभव, परिभव, अभिभव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ १०५ ॥ अत्याकरण मत्याकार ॥ ८ ॥ निकरण निकार ॥ ९ ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चित ।

विप्रलभ्यते स्म विप्रलब्ध ॥ १ ॥ वञ्च्यते स्म वञ्चित ॥ २ ॥

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालु

स्वापशील स्वप्नक् "तृषिधृषि" ॥ ५ । २ । ८० ॥ इति नजिङ् ॥ १ ॥ शयनशील शयालु, निद्रातीत्येवशीलो निद्रालु "शीङ्श्रद्धा" ॥५।२।३७॥ इत्यालु ॥ २ ॥ ३ ॥

घूर्णिते प्रचलायित ॥ १०६ ॥

घूर्णते स्म घूर्णितस्तत्र ॥ १ ॥ प्रचला निद्राविशेषो यस्यामुपविष्टोऽपि घूर्णते अप्रचलावान् प्रचलावान् भवति स्म प्रचलायित, लोहितादित्वात् क्यङि क्त, प्रचल इवाचरितो वा ॥ २ ॥ १०६ ॥

निद्राण शयित सुप्त

निद्राति स्म निद्राण ॥१॥ शेते स्म शयित ॥२॥ स्वपिति स्म सुप्त ॥३॥

जागरूकस्तु जागरी ।

जागरणशीलो जागरूक 'जागु"॥५।२।४८॥ इत्यूक जागरितापि ॥१॥ जागरोऽस्त्यस्य जागरी ॥ २ ॥

जागर्या स्याज्जागरण जागरा जागरोऽपि च ॥ १०७ ॥

जागर्यते जागर्या जागरा "जागुरश्च' ॥५।३।१०४॥ इत्ययो घञि जागर "जागुजिणवि' ॥४।३।५२॥ इति नियमादत्र वृद्ध्यभाव ॥४॥१०७॥

विष्वगञ्चति विष्वद्र्यङ्

विष्वक् सर्वतोऽर्वेऽन्ययम् "सर्वादिविष्वक्" ॥३।२।१२२॥ इति ड्रौ विष्वद्र्यङ् ॥ १ ॥

देवद्र्यङ् देवमञ्चति ।

स्पष्टम् ॥ १ ॥

सहाञ्चति तु सध्र्यङ् स्यात्

"सहसम" ॥३।२।१२३॥ इति सध्र्यादेशे सध्र्यङ् ॥ १ ॥

---

१ 'अय तालव्यमध्योऽपि' इति श्रादवसागरगणय

सदानित सयतश्च

बध्यते स्म बद्ध ॥१॥ निगड्यते निगडित ॥२॥ नह्यते स्म नद्ध ॥ ३ ॥ कील्यते स्म कीलित ॥ ४ ॥ सन्दानयते सन्दित ॥ ५ ॥ सायते स्म सित ॥६॥ १०२ ॥ सदान्यते स्म सदानित ॥ ७ ॥ सयम्यते सयत ॥ ८ ॥

स्यादुद्दान तु बन्धनम् ।

'दोंच् छेदने' 'दैङ् पालने' वा उद्दीयते उद्दानम् ॥ १ ॥ बध्यतेऽनेन बन्धनम् ॥ २ ॥

मनोहत: प्रतिहत प्रतिबद्धो हतश्च स ॥ १०३ ॥

मनसि हतो मनोहत ॥१॥ प्रतिहन्यते स्म प्रतिहत ॥२॥ प्रतेरर्थ प्रवृत्त *निवारणार्थ, प्रतिबध्यते स्म प्रतिबद्ध ॥३॥ हन्यते स्म हत ॥४॥१०३॥*

प्रतिक्षिप्तोऽधिक्षिप्त

प्रतिक्षिप्यते स्म प्रतिक्षिप्त ॥ १ ॥ एवमधिक्षिप्त ॥ २ ॥

अवकृष्टनिष्कासितौ समौ ।

अवकृष्यते दूरीक्रियते स्म अवकृष्ट ॥ १ ॥ निष्कास्यते स्म निष्कासित, निस्सारित इत्यर्थ ॥ २ ॥

आत्तगन्धेऽभिभूत

आत्तो गृहीतो गन्धोऽभिमानोऽस्य आत्तगन्धस्तत्र ॥ १ ॥ अभिभूयते स्माऽभिभूत ॥ २ ॥

अपध्वस्ते न्यक्कृतधिक्कृतौ ॥१०४॥

अपध्वस्यते स्म अपध्वस्तस्तत्र ॥ १ ॥ न्यक्क्रियते स्म न्यक्कृत ॥ २ ॥ धिक्क्रियते स्म धिक्कृत ॥ ३ ॥ आत्तगन्धादय पर्याया एकार्था इत्येके ॥ १०४ ॥

निकृतस्तु विप्रकृत

निक्रियते खलीक्रियते स्म निकृत ॥ १ ॥ एव विप्रकृत ॥ २ ॥

न्यक्कारस्तु तिरस्क्रिया ।

परिभावो विप्रकार परापर्यभितो भव ॥ १०५ ॥

अत्याकारो निकारश्च

न्यक्करण न्यक्कार ॥ १ ॥ तिरस्करण तिरस्क्रिया ॥ २ ॥ परिभवन परिभावो बाहुलकाद् घञ् ॥ ३ ॥ विप्रकरण विप्रकार ॥ ४ ॥ परापर्यभिभ्य परो

द्वन्द्व , अर्हणमर्हणा ॥ २ ॥ सपरेति धातु कण्ड्वादौ तस्माद् यकि " शसिप्रत्य यात् " ॥ ५।३।१०५ ॥ इत्यप्रत्यये च सपर्या ॥ ३ ॥ अचनमचा ॥ ४ ॥

शेपश्चात्र-पूजा त्वपचितिः ॥

उपहारबली समौ ॥ १११ ॥

उपहियते देवाथमुपहार ॥ १ ॥ वल्ल्यनेन वलि , पुन्नालिङ्ग "पदिपठि " ॥ (उणा-६०७) ॥ इती ॥२॥१११॥

विक्लवो विह्वल

ह्वविर्धातुर्गणाऽपरिसमाप्तेर्लौकिक , विक्लवते कातराभवति विक्लव ॥ १ ॥ विरुद्ध ह्वलति विह्वल ॥ २ ॥

स्थूल पीवा पीनश्च पीवर ।

तिष्ठत्युपचयेन स्थाविडे क्ति " ॥ (उणा-४२९) ॥ इत्यूरे स्थूर , लत्वे स्थूल , स्थूलणि परिग्रहणे इत्यस्य वाऽच् ॥ १ ॥ प्यायते पावा ' ध्याप्योर्धीपी च ' ॥ (उणा-९०८) ॥ इति क्वनिप् ॥ २ प्यायते स्म पीन " सूयत्यादि " ॥४।२।७०॥ इति क्तस्य नत्वे ' क्तयोरनुपसर्गस्य "॥४।१।९२॥ इति प्याय पीरा देश ॥३॥ प्यायते पीवर " तीवरधीवर ' ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि नि पात्यते ॥ ४ ॥

चक्षुष्य सुभग

चक्षुषे हितश्चक्षुष्य य दृष्ट्वा चक्षु प्रह्लादते प्राण्यङ्गरथ ' ॥७।१।३७॥ इति य ॥१॥ शोभनो भगो रूप श्रीर्वा यस्य स सुभग ॥ २ ॥

द्वेष्योऽक्षिगत

द्वेषणीयो द्वेष्य ॥ १ ॥ [1]अक्षिगतो यथा किंशारुकादि खेदकृत् ॥ २ ॥

अथासलो वली ॥ ११२ ॥

निर्दिग्धो मासलश्चोपचित

असावस्य स्त असल सिध्मादित्वाद् ल ॥ १ ॥ वलमस्त्यस्य वली वल्वान पि ॥२॥११२॥ निर्देग्धि स्म निर्दिग्ध ॥३॥ मासमस्त्यस्य मासल ॥४॥ उपचीयते स्मोपचित ॥ ५ ॥

---

१ " अक्षिगतो यथा किंशारुकादि खेदकृत् तथाऽयमपीति भाव , अक्षिगत शब्दो यथा प्रियो हितत्वेन व्यपदिश्यते तथा शत्रुरपि सदा रुषा दृश्यमानत्वात् अक्षिगतत्वेनेति व्यपदिश्यते इति मिश्रा ' इति व्युत्पत्तिरत्नाकरे ।

तिर्यङ् पुनस्तिरोऽञ्चति ॥ १०८ ॥

" तिरसस्तियति " ॥३।२।१२४॥ इति तिरो तियड् ॥१॥१०८॥

सशयालु सशयिता

सशयशील सशयालु " शीङ् " ॥५।२।३७॥ इत्यालु, साशयिकोऽपि॥२॥

गृहयालुर्महीतरि ।

गृह्यते इत्येवशीलो गृहयालु ॥ २ ॥

पतयालु पातुक स्यात्

पतयतात्येवशाल पतयालु ॥ १ ॥ पतनशाल पातुक " लषपत " ॥५।२।४१॥ इत्युकण् ॥ २ ॥

समौ रोचिष्णुरोचनौ ॥ १०९ ॥

इष्णु, अनश्च ॥ १॥२॥१०९ ॥

दक्षिणार्हस्तु दक्षिण्यो दक्षिणीय

दक्षिणामहतीति दक्षिणाह ॥१॥ दक्षिण्य, दक्षिणीय " दक्षिणाकडङ्गर " ॥६।४।१८१॥ इति य, इयश्च ॥२॥३॥

अथ दण्डित ।

दापित साधित

दण्ड्यते स्म दण्डित ॥ १ ॥ दाप्यते स्म दापित[1] ॥ २ ॥ एव साधित ॥३॥

अर्च्यस्तु प्रतीक्ष्य

अचनीयोऽच्य पूज्य ॥ १ ॥ प्रतीक्षणीयो मुख्यत्वात् प्रतीक्ष्य ॥ २ ॥

पूजितेऽर्हित ॥ ११० ॥

नमस्यितो नमसिताऽपचितावञ्चितोऽर्चित ।

पूज्यते पूजित, तत्र ॥ १ ॥ अह्यतेऽर्हित ॥ २॥११० ॥ नमस्क्रियते नमस्यित, नमसित ' नमोवरिव " ॥३।४।३७॥ इति क्यन्, तस्य क्ते ' क्यो वा" ॥४।३।८१॥ इति वा लुक् ॥३॥४॥ अपचाय्यतेऽपचित "अपचित " ॥४।४।७७॥ इति क्ते निपात्यते अपचायितोऽपि ॥५॥ अञ्च्यतेऽञ्चित ॥६॥ अर्च्यतेऽर्चित ॥७॥

पूजाऽर्हणासपर्याऽर्चा

पूजन पूजा ' भापिभूपि " ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ अर्हणादीना

---

१ दय् दाने इत्यादिधातोदायित इति पाठ इति कलिङ्गपुरुषोत्तमौ" इति व्युत्पत्तिरत्नाकरे ।

नासिकायां क्षुद्रो न क्षुद्र "नस् नासिकाया" ॥ ३।२।९९ ॥ इति नसा देश ॥ १ ॥ २ ॥ ११५ ॥

खुरणा स्यात् खुरणस

खुराकृतिनासिकाऽस्य खुरणा ॥ १ ॥ खुरणस विस्टघोण ॥ २ ॥

उन्नसस्तूग्रनासिक ।

उनता उद्गता वा नासिकाऽस्य उनस ' उपसर्गात् ' ॥ ७।३।१६२ ॥ इति नस समासान्त ॥ १ ॥

पङ्गु श्रोण

पायति शुष्यति पादवैकल्यात् पङ्गु ' प्रार्कैपैनाले " ॥ (उणा-७६१) ॥ इत्यङ्गुक् ॥ १ ॥ श्रोणृ सङ्घाते' श्रोणति श्रोण ॥ २ ॥

शेषश्चात्र-

पङ्गुलस्तु पीठसर्पी ।

खलतिस्तु खल्वाट ऐन्द्रलुप्तिक ॥ ११६ ॥

शिपिविष्टो बभ्रु

खलन्ति कशा अस्मादिति खलति भामादित्वादपादाने ' खल्यमि " ॥ (उणा-६५३) ॥ इत्यति ॥ १ ॥ कपाटविराट "॥ (उणा-१४८) ॥ इत्याटे निपातनात् खल्वाट खलनोऽपि ॥ २ ॥ इन्द्रउप्त केशम तेन चरत्यैन्द्रलुप्तिक ॥३॥११२॥ शिपिवम विष्ट दाप यासमस्य शिपिविष्ट ॥ ४ ॥ बिभर्ति निष्काशता बभ्रु हनिया ' ॥ (उणा-७३३) ॥ इति क्तिुद्वित्व ॥ ५ ॥

अथ काण कनन एकदृक् ।

'कणण् निमाल्ने' काणयति चक्षु काण ॥ १ ॥ कनति दीप्यते एकदृष्टया कनन ॥ २ ॥ एकदृक् एकाक्ष ॥ ३ ॥

पृश्निरल्पतनौ

पृच्छति पृश्नि लधूप्रच्छिभ्य कित्' ॥ (उणा-६७९) इति नि ॥ १ ॥ अल्पा तनुरस्य अल्पतनुस्तत्र ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—

किरातस्त्वल्पवर्ष्मणि

कुब्जे गडुल

कूयते कुब्जा वक्रनताङ्ग " कुब कुब्जकुब्जौ च "॥ (उणा-१२९) ॥ इति

अथ दुर्बलः कृशः ।

क्षामः क्षीणस्तनुश्छातस्तलिनोऽमासपेलवाः ॥ ११३॥

निन्दितं बलमस्य दुर्बलः ॥ १ ॥ कृश्यति स्म कृशः "अनुपसर्गाः क्षीब" ॥ ४ । २ । ८० ॥ इति ष निपात्यते ॥ २ ॥ क्षायति स्म क्षामः 'क्षैशुषि" ॥४।२।७८॥ इति षस्य मः ॥ ३ ॥ क्षयति स्म क्षीणः "क्षे क्षी च" ॥४।२।७४॥ इति षस्य नः ॥ ४ ॥ तनोति कार्ये तनुः "भृमृतृ" ॥ (उणा–७१६) ॥ इति उः ॥५॥ छ्यति स्म छातः ॥६॥ तनोति कार्ये तलिनः 'विपिनाजिनादय" ॥ (उणा–२८४) ॥ इतीनि निपात्यते ॥ ७ ॥ नास्ति मासमस्य अमासः ॥ ८ ॥ पेलति गच्छति क्षामतां पेलवः 'चडिवटि" ॥ (उणा–५१५) ॥ इत्यवः ॥ ९ ॥ ॥ ११३ ॥

पिचिण्डिलो बृहत्कुक्षिस्तुन्दितुन्दिकतुन्दिलाः ।

उदर्युदरिले

पिचिण्डोऽस्त्यस्य पिचिण्डिलः, तुन्दादित्वादिलः ॥ १ ॥ बृहत्कुक्षिरस्य बृहत्कुक्षिः ॥ २ ॥ तुन्दमस्यास्ति तुन्दी ॥ ३ ॥ तुन्दिकः ॥ ४ ॥ तुन्दिलः । "व्रीह्यर्थतुन्दादे" ॥७।२।५॥ इति इन् इक् इलश्च ॥ ५ ॥ एवमुदरी ॥ ६ ॥ उदरिलः, उदरिकोऽपि ॥७॥ तुन्दिरस्याऽस्ति तुन्दिभोऽपीत्यमरः, अत्र तुन्दिशब्दाद् भप्रत्ययश्चिन्त्यः ॥

विखविख्युविग्रा अनासिके ॥ ११४ ॥

विगता नासिका अस्य विखः ॥ १ विख्युः ॥ २ ॥ विग्रः "वेः खुखग्रम्" ॥७।१।१ १॥ इति साधवः ॥ अनासिको नासिकारहितस्तत्र ॥३॥११४॥

नतनासिकेऽवनाटोऽवटीटोऽवभ्रटोऽपि च ।

नतनासिकश्चिपिटनासिकस्तत्र अवनता नासिकाऽस्याऽवनाटः अवटीटः अवभ्रटः 'नासानतितद्वतोष्टाटनाटभ्रटम्' ॥७।१।१२७ ॥ इत्यवात् प्रत्ययाः, नासाया नासानमनेऽयं यतः वतः ते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र–

अथ चिपिटो नम्रनासिके ॥

खरणास्तु खरणसः

खरा तीक्ष्णा खरस्पर्शा वा नासिका अस्य खरणाः "खरखुराद्"–॥७।३।१६०॥ इति नस् समासान्तः ॥१॥ 'अस्थूलात्'–॥७।३।१६१॥ इति नसे खरणसः ॥२॥

न क्षुद्रः क्षुद्रनासिकः ॥ ११५ ॥

नासिकायां क्षुद्रो न क्षुद्र "नस् नासिकायाः" ॥ ५।२।९९ ॥ इति नसा देश ॥ १ ॥ २ ॥ ११५ ॥

खुरणाः स्यात् खुरणस

खुराकृतिनासिकाऽस्य खुरणा ॥ १ ॥ खुरणस विरुद्धघोण ॥ २ ॥

उन्नसस्तूग्रनासिक ।

उन्नता उद्गता वा नासिकाऽस्य उन्नस "उपसर्गात्" ॥ ७।३।१६२ ॥ इति नस समासान्त ॥ १ ॥

पङ्गु श्रोण

पायति गुप्यति पादवैकल्यात् पङ्गु "प्रर्षैपैनीले" ॥ (उणा-७६१) ॥ इत्यङ्गुक् ॥ १ ॥ श्रोणृ सङ्घाते' श्रोणति श्रोण ॥ २ ॥

शेषश्चात्र-

पङ्गुलस्तु पीठसर्पी ।

खलतिस्तु खल्वाट ऐन्द्रलुप्तिक ॥ ११६ ॥

शिपिविष्टो बभ्रु

खलन्ति केशा अस्मादिति खलति, भामादित्वादपादाने "खल्यमि" ॥ (उणा-६५३) ॥ इत्यति ॥ १ ॥ कपाटविराट" ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्याटे निपातनात् खल्वाट खलनोऽपि ॥ २ ॥ इन्द्रलुप्त केशघ्न तेन चरत्यै न्द्रलुप्तिक ॥३॥११६॥ शिपि-चर्म विष्ट दायन्यास्मस्य शिपिविष्ट ॥ ४ ॥ बिभर्ति निष्पादाता बभ्रु हनिया' ॥ (उणा-७३३) ॥ इति रूदुद्वित्व ॥ ५ ॥

अथ काण कनन एकदृक् ।

'कणण् निमालने' काणयति चक्षु काण ॥ १ ॥ कनति दाप्यते एकदृष्टया कनन ॥ २ ॥ एकदृक् एकाक्ष ॥ ३ ॥

पृश्निरल्पतनौ

पृच्छति पृश्नि "छुघृप्रच्छिभ्य कित्" ॥ (उणा-६७९) इति नि ॥ १ ॥ अल्पा तनुरस्य अल्पतनुस्तत्र ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—

किरातस्त्वल्पवर्ष्मणि

कुब्जे गडुल

कुब्यते कुब्जा वक्रनताङ्ग "कुब कुब्जुनौ च" ॥ (उणा-१२६) ॥ इति

जह् ॥ कुत्सित उब्ज इति वा पृषोदरादित्वात्, तत्र न्युब्जोऽपि ॥ १ ॥ गड्डु पृष्ठ प्रन्थिरस्यास्ति गडुल सिध्मादित्वात् ॥ २ ॥

कुकरे कुणि ॥ ११७ ॥

कुत्सित करो बाहुरस्य पाणिवैकल्यात् कुकर तत्र ॥ १ ॥ कुण्यते निन्द्यते कुणि " नाम्युपान्त " ॥ (उणा–६०९) ॥ इति किदि ॥ कौतीति वा ' ऋत्ध " ॥ (उणा–६३५) ॥ इति कित् णि , कुत्सित पाणिरस्येति नैरुक्ता ॥२॥११७॥

निखर्व खट्टन खर्व खर्वशाखश्च वामन ।

नितरां खवति निखव ॥ १ ॥ 'खट्टण संवरणे' खट्टयति खट्टन ॥२॥ खर्वति खव ॥ ३ ॥ खवा शाखा करचरणलक्षणा अस्य खर्वशाख ॥ ४ ॥ वामनशब्दो ऽत्र करचरणह्रस्वे शरीरे वर्तते, ततो वामा अस्यास्ति वामन ' नोऽङ्गादे "॥७।२।२९॥ इति न ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र—खर्वे ह्रस्व ।

अकर्ण एडो बधिर

अविद्यमानौ कर्णावस्य अकर्ण श्रुतिविकल ॥ १ ॥ एड पशुरिव, आ ई ड्यते वा ॥ २ ॥ बध्नाति कर्णौ बधिर ' शुषीषि–" ॥ (उणा–४१६) ॥ इति किदिर ॥ ३ ॥

दुश्चर्मा तु द्विनग्नक ॥ ११८ ॥

षण्डश्च शिपिविष्टश्च

असम्पूर्णत्वात् निन्दित शेफाग्रस्य चर्माऽस्य दुश्चर्मा, शैशवे निश्चर्माऽप्रशिश्न त्वात् निराच्छादनत्वाच्च ॥ १ ॥ द्विनग्नो द्विनग्नक ॥ २ ॥ ११८ ॥ षण्डते विधत्ते षण्ड वनति वा पञ्चमाड्" ॥ (उणा–१६८) ॥ इति ड ॥ ३ ॥ शिपिश्चर्म विष्ट दोषव्याप्तमस्य शिपिविष्ट ॥ ४ ॥

खोडखोरौ तु खञ्जके ।

खोडति गतौ प्रतिहन्यते खोड खोड प्रतीघाते' ॥१॥ खोरति खोर ॥२॥ खञ्जति खञ्ज , के खञ्जकस्तत्र ॥ ३ ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्ड

विकलाङ्ग ॥ १ ॥ पूयते अपसार्यते पोगण्ड "पूगोगादि ॥(उणा–१७४)॥ इत्यण्ड ॥ २ ॥

ऊर्ध्वजुरूर्ध्वजानुक ॥ ११९ ॥

ऊर्ध्वज्ञश्चापि

ऊर्ध्वे जानुनी अस्य ऊर्ध्वज्ञु ॥१॥११९॥ ऊर्ध्वज्ञ "वोर्ध्वात्"॥३।७।१५६॥ इति साधू ॥ ३ ॥

अथ प्रज्ञुप्रज्ञौ विरलजानुके ।

प्रगते प्रविरले वातादिदोषात् जानुना अस्य प्रज्ञु ॥ १ ॥ प्रज्ञ "सप्रा ज्जानोर्ज्ञौ" ॥७।३।१५५॥ इति साधू ॥ २ ॥

सञ्जुसञ्ज्ञौ युतजानौ

सङ्गते जानुनी अस्य सञ्जु ॥ १ ॥ सज्ञ ॥ २ ॥

वलिनो वलिभ समौ ॥ १२० ॥

वलिस्त्वक्सङ्कोचोऽस्त्यस्य वलिन अङ्गादित्वान ॥ १ ॥ 'वल्विटि"– ॥७।२।१६॥ इति मे, वलिभ ॥ २ ॥ १२० ॥

उदग्रदन् दन्तुर स्यात्

उदग्रा दन्ता अस्य उदग्रदन् वा प्रान्त"–॥७।३।१५४॥ इति दन्तस्य दतृ ॥ १ ॥ उन्नता दन्ता सन्त्यस्य दन्तुर दन्तादुन्नतात्" ॥७।२।४०॥ इति डुर ॥२॥

प्रलम्बाण्डस्तु मुष्कर ।

प्रलम्बावण्डौ अस्य प्रलम्बाण्ड ॥ १ ॥ प्रवृद्धौ मुष्कावस्य स्त मुष्कर मध्वादित्वात् र ॥ २ ॥

अन्धो गताक्ष

अमति गच्छति अनेन अन्ध स्कन्यमिभ्याम् – ॥ (उणा–२५१) ॥ इति ध अन्धण् दृष्ट्युपसहारे' इत्यस्य वा ॥ १ ॥ गताक्षश्चक्षुर्विकल ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—अनेटमूकस्त्वन्धे ।

उत्पश्य उन्मुख

ऊर्ध्वं पश्यत्युत्पश्य ' घ्राध्मा– " ॥ ५।१।५८ ॥ इति श ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं मुखमस्योन्मुख ॥ २ ॥

अधोमुखस्त्ववाङ् ॥ १२१ ॥

अध स्थित मुखमस्य अधोमुख ॥ १ ॥ अवाङ्त्ववाङ् ॥ २॥१२१ ॥

शेषश्चात्र–

न्युब्जस्त्वधोमुखे

मुण्डस्तु मुण्डित

मुण्ड्यते मुण्ड ॥ १ ॥ तुण्ड्यते स्म मुण्डित ॥ २ ॥

फेशी केशव. केशिकोऽपि च ।

प्रशस्ता केशा सन्त्यस्य केशा केशिव " अतोऽनेकस्वरात् " ॥७।२।६॥ इतीन् इरच, " कशाद्व " ॥ ७।२।४३ ॥ इति वे, कशव ॥ ३ ॥

वलिर केकर

वलते वटने वलिर नेत्र तद्योगात् वलिर ॥१॥ 'कि सौत्र,' क्यति केकर यक्रदृष्टि ' किशृवृम्य " ॥ (उणा-४३५) ॥ इति कर ॥ के मूर्ध्नि करोत्यक्षिणी चलतारकत्वादिति वा ॥ २ ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिलतुण्डिभौ ॥ १२२ ॥

वृद्धा नाभियस्य तत्र, उन्नता नाभिरतुण्डि साऽस्त्यस्य तुण्डिल सिध्मादि त्वाल्ल ॥ १ ॥ ' वलिवटि " ॥७।२।१६॥ इति भ, तुण्डिभ ॥२॥१२२॥

आमयाव्यपटुर्ग्लानो ग्लास्नुर्विकृत आतुर ।

व्याधितोऽभ्यमितोऽभ्यान्त

आमयाऽस्त्यस्य आमयावी आमयाद्दीर्घश्च " ॥७।२।४८॥ इति विन् ॥१॥ न पटुरपटु ॥२॥ ग्लायति स्म ग्लान व्यञ्जनान्तस्थात " ॥८।२।७१॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥३॥ ग्लानिशीला ग्लास्नु ' स्थाग्लाम्ला ' ॥५।२।३१॥ इति स्नु ॥४॥ विक्रोति स्म विकृत ॥५॥ तुर त्वरणे' सौत्र आतारति आतुर ॥६॥ व्याधि सञ्जातोऽस्य व्याधित रागितोऽपि ॥ ७ ॥ अभिताऽभ्यमते स्म अभ्यमित ॥ ८ ॥ अभ्यान्त ' श्वसजप ' ॥४।४।७५॥ इति विकल्पेनट् ॥ ९ ॥

दर्द्रुरोगी तु दर्द्रुण ॥ १२३ ॥

दरिद्राति वपुरनया दद्रु केवयु " ॥ (उणा-७४६) ॥ इति उदन्तो निपात्यते स चासौ रोगश्च तद्वान् दद्रुरोगी ॥ १ ॥ दीयते अनया दद्रू कुष्ठभद "तृदृभ्या " ॥ (उणा-८४६) ॥ इति द्रू साऽस्त्यस्य दद्रुण शाकीपलालादद्रुवा ह्रस्वश्च ' ॥७।२।३०॥ इति न ॥ २॥१२३ ॥

पामन कच्छुरस्तुल्यौ

पामाऽस्त्यस्य पामन अङ्गादित्वान पामर इत्येके, द्वावपीति भोज ॥ १ ॥ कच्छुरस्त्यस्य कच्छुर कच्छ्वा डुर ' ॥७।२।३६॥ इति डुर ॥ २ ॥

सातिसारोऽतिसारकी ।

सह अतिसारेण वतते सातिसार ॥ १ ॥ अतिसारोऽस्त्यस्य अतिसारकी

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अतिसारशब्दादपि " वातातीसार " ॥७।२।६१॥ इत्या दिना इन् स्थान्तो भवति, अतीसार्यपि ॥ २ ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातोऽस्याऽस्ति वातकी, " वातातीसार "॥७।२।६१॥ इति इन् कथान्त ॥२॥

श्लेष्मल श्लेष्मण कफी ॥ १२४ ॥

श्लेष्मा अस्त्यस्य श्लेष्मल, सिध्मादित्वाल ॥ १ ॥ अङ्गादित्वादने, श्लेष्मण ॥ २ ॥ कफोऽस्याऽस्तीति कफी ॥ ३ ॥ १२४ ॥

क्लिन्ननेत्रे चिल्लचुल्लौ पिल्ल

क्लिन्न नेत्र यस्य स क्लिन्ननेत्र, क्लिन्न च तन्नेत्र चेति कर्मधारयो वा, तेन क्लिन्न चक्षुषि ल चुल्ल पिल्लम् " क्लिन्नाल्लश्चक्षुषि चिल् पिल् चुल् चास्य " ॥ ७।१।१३० ॥ इति ले साधव, तद्योगात् पुरुषोऽपि चिल्ल, चुल्ल, पिल्ल ॥ ४ ॥

अथाऽर्शोयुगर्शस ।

अर्शसा युज्यते अर्शोयुक ॥१॥ अर्शाऽस्त्यस्य अर्शस, अभ्रादित्वाद् अ ॥२॥

मूर्छिते मूर्तमूर्छालौ

मूर्छा सजाता अस्य मूर्छितस्तत्र ॥ १ ॥ मूर्छति स्म मूर्त आदित्त्वात् क्ते इडभाव ॥२॥ मूर्छा अस्त्यस्य मूर्छाल ' सिध्मादि ' ॥७।२।२१॥ इति ल ॥३॥

सिध्मलस्तु किलासिनि ॥ १२५ ॥

सिध्माऽस्याऽस्ति सिध्मल सिध्मादित्वाल ॥ १ ॥ किलासमस्त्यस्य किलासी तत्र ॥ २ ॥ १२५ ॥

पित्त मायु

पीयते जलमनेन, पतति स्रसते वा पित्तम् " पुतपित्त ' ॥ (उणा–२०४)॥ इति ते निपात्यते ॥ १ ॥ मिनोति मलान् स्रसत्त्वात् मायु, पुलिङ्ग ' मिवहि " ॥ (उणा–७२६) ॥ इति णिद् उ ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—पित्ते पलाग्नि पलज्वर स्यादग्निरेचक ॥

कफ श्लेष्मा बलाश स्नेहभू खट ।

कायत्यनेन कफ " शफकफ " ॥ (उणा–३१६) ॥ इति फे निपात्यते, कात् फलतीति वा ॥१॥ श्लिष्यति हृदयादौ श्लेष्मा ' मन् ॥ (उणा–९११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥ बलमश्नाति बलाश ॥ ३ ॥ स्नेहाद्भवति स्नेहभू ॥ ४ ॥ खटति खट ॥ ५ ॥ शेषश्चात्र—कफे शिङ्घानक खेट ॥

मुण्ड्यते मुण्ड ॥ १ ॥ मुण्ड्यो स्म मुण्डित ॥ २ ॥

फेशी फेशव, केशिकोऽपि च ।

प्रशस्ता केशा सन्त्यस्य केशा केशिक " अनोऽनेकस्वरात् " ॥७।२।६॥ इनीन् इस्थ, " कशाद्व " ॥ ७।२।४३ ॥ इति व, केशव ॥ ३ ॥

वलिर केकर

वल्ते वटने वलिर नेत्र तद्योगात् वलिर ॥१॥ 'कि सौत्र,' कयति केकर यक्रन्टि ' विगृभ्य " ॥ (उणा–४३५) ॥ इति कर ॥ के मूध्नि करोत्यक्षिणी चलतारकत्वादिति वा ॥ २ ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिलतुण्डिभौ ॥ १२२ ॥

वृद्धा नाभियस्य तत्र, उन्नता नाभिस्तुण्डि साऽस्त्यस्य तुण्डिल सिध्मादि त्वाल ॥ १ ॥ ' वलिवटि " ॥७।२।१६॥ इति भ, तुण्डिभ ॥२॥१२२॥

आमयाव्यपटुर्ग्लानो ग्लास्नुर्विकृत आतुर ।

व्याधितोऽभ्यमितोऽभ्यान्त

आमयाऽस्त्यस्य आमयावी आमयादीर्घश्च " ॥७।२।४८॥ इति विन् ॥१॥ न पटुरपटु ॥२॥ ग्लायति स्म ग्लान व्यञ्जनान्तस्थात " ॥८।२।७१॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥३॥ ग्लानिशालो ग्लास्नु ' स्थाग्लाम्ला " ॥५।२।३१॥ इति स्नु ॥४॥ विक्रोति स्म विकृत ॥५॥ तुर त्वरणे' सौत्र आतारति आतुर ॥६॥ व्याधि सञ्जाताऽस्य व्याधित रागितोऽपि ॥ ७ ॥ अभिताऽम्यते स्म अभ्यमित ॥ ८ ॥ अभ्यान्त ' श्वसजप " ॥४।४।७५॥ इति विकल्पेनेट् ॥ ९ ॥

दर्द्रुरोगी तु दर्द्रुण ॥ १२३ ॥

दरिद्राति वपुरनया दद्रु केवयु " ॥ (उणा–७४६) ॥ इति उद तो निपात्यते स चासौ रोगश्च तद्वान् दद्रुरोगी ॥ १ ॥ दीयते अनया दद्रू कुष्ठभद "तृदृभ्या ॥ (उणा–८४६) ॥ इति द्रू साऽस्त्यस्य दद्रुण शाकीपलालीदद्र्वो ह्रस्वश्च ' ॥७।२।३०॥ इति न ॥ २॥१२३ ॥

पामन कच्छुरस्तुल्यौ

पामाऽस्त्यस्य पामन अङ्गादित्वान पामर इत्येके, द्वावपीति भोज ॥ १ ॥ कच्छुरस्त्यस्य कच्छुर कच्छ्वा डुर ' ॥७।२।३९॥ इति डुर ॥ २ ॥

सातिसारोऽतिसारकी ।

सह अतिसारेण वर्तते सातिसार ॥ १ ॥ अतिसारोऽस्त्यस्य अतिसारकी

अथ क्षत व्रण ॥ १२८ ॥

अरुरीर्म क्षणनुश्च

क्षण्यते स्म क्षतम् ॥१॥ व्रणयति व्रण , पुक्लीबलिङ्ग ॥२॥१२८॥ इयति व्य-यामनेन अरु , क्लावलिङ्ग "इयर्ति" ॥ (उणा ९९७) ॥ इति उस् ॥ ३ ॥ इरयति अङ्गमीमम् "अर्त्तीरि" ॥ (उणा ३३८) ॥ इति म , क्लावेऽयम् , वैजयन्ती चारस्तु–'व्रणोऽपीर्मोऽपि न स्त्रियाम्,' इति पुस्यप्याह ॥ ४ ॥ क्षण्यते क्षणनु पुलिङ्ग , "दाभूक्षण्यु" ॥ (उणा ७९३) ॥ इत्यनुड् ॥ ५ ॥

रूढव्रणपद किण ।

कणत्यनेन किण , पुक्लीबलिङ्ग , पृषोदरादित्वात्, किण सौत्रो वा ॥ १ ॥

श्लीपद पादवल्मीक

श्लिष्ट पद येन श्लीपद, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ पादे वल्मीक इव पादव-ल्मीक , पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ १२९ ॥

पादस्य स्फोटन विशरण पादस्फोट ॥ १ ॥ विपद्यतेऽनया विपादिका "नाम्नि पुसि" ॥५।३।१२१॥ इति णक ॥ २ ॥ १२९ ॥

स्फोटक पिटको गण्ड

स्फोटति स्फोट , के स्फोटक विस्फोटोऽपि ॥ १ ॥ पेटति सश्लिष्यति पि-टक , त्रिलिङ्ग छिदिभिदि" ॥ (उणा ३०) ॥ इति किदक ॥ २ ॥ गच्छति विकार गण्ड "पञ्चमाड्" ॥ (उणा १६८) ॥ इति ड ॥ ३ ॥

पृष्ठग्रन्थि पुनर्गडु ।

पृष्ठे ग्रन्थि पृष्ठग्रन्थि ॥ १ ॥ गडति वैरूप्य सिञ्चति गडु , पुलिङ्ग "मृमृतृ" ॥ (उणा ७१६) ॥ इति उ ॥ २ ॥

श्वित्र स्यात् पाण्डुर कुष्ठ

श्वेतते श्वित्र "ऋज्यजि" ॥ (उणा–३८८)॥ इति किद् र ॥ १ ॥ पाण्डुर श्वेतम् ॥२॥ कुष्णाति कुष्ठ कुषेर्वा" ॥ (उणा–१६४) ॥ इति कित् ठ , कुत्सिते तिष्ठनीति वा "गोऽम्बाऽऽम्ब" ॥२।३।३०॥ इति षत्वम् ॥ ३ ॥

केशघ्न त्विन्द्रलुप्तकम् ॥ १३० ॥

केशान् हन्ति केशघ्नम् 'अचित्ते' ॥५।१।८३॥ इति टक् ॥ १ ॥ इन्द्रेण लुप्यते स्म इन्द्रलुप्त, के इन्द्रलुप्तक वातविशेष ॥ २ ॥ १३० ॥

रोगो रुजा रुगातङ्को मान्द्य व्याधिरपाटवम् ॥ १२६ ॥
आम आमय आकल्यमुपतापो गद समा ।

रुजति रोग "पदरुज" ॥ ५ । ३ । १६ ॥ इति घम् ॥१॥ रुज्यतेऽनया रुजा, भिदादित्वादङ् ॥ २ ॥ क्रुधादित्वात् क्विपि रुक् ॥ ३ ॥ आतङ्कत्यनेन आतङ्क ॥ ४ ॥ मन्दस्य भावो मान्द्यम् ॥ ५ ॥ व्याधीयते कुपथ्यैर्व्याधि पुलिङ्ग, विविधा आधयोऽस्मेति वा, यद्वाचस्पति –'विविधान् य करोत्याधीन् व्याधि स हि निरुच्यते' ॥ ६ ॥ न पाटवमपाटवम् ॥ ७ ॥ १२६ ॥ आमयति रुजत्याम आमन वा ॥ ८ ॥ "कुगुवलि-" ॥ (उणा–३६५) ॥ इति अये आमय, आमीनातीति वा ॥ ९ ॥ अकल्यस्य भाव आकल्यम् ॥ १० ॥ उपतापयत्युपताप ॥११॥ गदति व्यर्था गद ॥ १२ ॥

क्षय शोषो राजयक्ष्मा यक्ष्मा

क्षीयतेऽनेन क्षय ॥ १ ॥ शुष्यत्यनेन शोष ॥ २ ॥ राजा चासौ यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ॥ ३ ॥ यक्ष्यते पूज्यते रोगराजत्वाद् यक्ष्मा पुलिङ्ग, यक्षतीति वा "सात्मन्नात्मन् "॥ (उणा–९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ ४ ॥

अथ क्षुत्क्षुत क्षव ॥ १२७ ॥

क्षवण क्षुत् ॥ १ ॥ भाव क्ते क्षुतम् ॥ २ ॥ अलि क्षव, छिक्का देश्याम् ॥३॥ ॥ १२७ ॥

कासस्तु क्षवथु

कासृङ् शब्दकुत्सायाम्, कासतेऽनेन कास ॥ १ ॥ क्षौत्यनेन क्षवथु, पुलिङ्ग ट्वित्वादथु ॥ २ ॥

पामा खस कच्छूर्विचर्चिका ।

पिबत्यङ्ग पामा स्त्रीलिङ्ग "मन्" ॥(उणा–९११)॥ इति मनि, "ताभ्यां-" ॥२।४।१५॥ इति वा डापि नन्त आकारान्तश्च ॥ १ ॥ खनति त्वच खस "फनस ॥ (उणा ५७३)॥ इति असे निपात्यते ॥ २ ॥ कषति त्वच कच्छू स्त्रीलिङ्ग "कषेर्छश्च ॥(उणा ८३१)॥इति ऊ ॥ ३ ॥ विचर्च्यतेऽनया विचर्चिका ' नाम्नि पुसि च ॥५।३।१२१॥ इति णक ॥ ४ ॥

कण्डू कण्डूयन खर्जू कण्डूया

कषति वपु "कषेर्छश्च ॥ (उणा ८३१)॥ इति ऊ, कण्डूयते वा "क्यादिभ्यो वा ' ॥५।३।११५॥ इति वा क्विप् ॥१॥ अनटि कण्डूयनम् ॥ २ ॥ खर्जति व्यथते खर्जू, स्त्रीलिङ्ग "कृषिचमि " ॥ (उणा ८२९) ॥ इति ऊ ॥ ३ ॥ "शसि ' ॥५।३।१०५॥ इति अप्रत्यये कण्डूया, कण्डूतिरपि ॥ ४ ॥

छर्दन छर्दि, स्त्रीक्लीबलिङ्ग, तत्र " पदिपठि " ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ प्रच्छदन प्रच्छर्दिका ॥ २ ॥ छृणत्ति छर्दन वा छर्दि, स्त्रीलिङ्ग "रुन्य चि " ॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस् ॥ ३ ॥ वम्यते वमथु, पुलिङ्ग, ट्वित्त्वादथु ॥ ४ ॥ अनटि वमनम् ॥ ५ ॥ वमि, स्त्रीलिङ्ग, " पदिपठि " ॥(उणा-६०७)॥ इति इ ॥ ६ ॥

गुल्म स्यादुदरग्रन्थि

गुप्यत्यऽनेन गुल्म, पुल्लिङ्ग " रुक्मग्राष्म " ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ १ ॥ उदरे ग्रन्थिरुदरग्रन्थि ॥ २ ॥

उदावर्तो गुदग्रह ॥ १३३ ॥

ऊर्ध्वमावर्तते वायुरस्मिन्नुदावर्त ॥ १ ॥ गुदे ग्रहण गुदग्रह ॥ २ ॥ १३३ ॥

गतिर्नाडीव्रणे

गच्छत्यनया रुधिर गति ॥ १ ॥ नाडायुक्त व्रण नाड्या वा व्रण नाडाव्रण, लिङ्गेषु प्रतिपदपाठात् पुलिङ्ग एव ॥ २ ॥

वृद्धि कुरण्डश्चाण्डवर्धने ।

वर्धतेऽण्डोऽस्या वृद्धि ॥ १ ॥ कुत्सित रमतेऽनेन कुरण्ड " पञ्चमाद् ड " ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड अण्डस्य वर्धन वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

अश्मरी स्यान्मूत्रकृच्छ्रे

अश्माभ शुक्र राति ददाति अश्मरी ॥१॥ मूत्रस्य कृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र तत्र ॥२॥

प्रमेहो बहुमूत्रता ॥ १३४ ॥

प्रमेहति मूत्रयत्यनेन प्रमेह, मेहोऽपि ॥ १ ॥ १३४ ॥

आनाहस्तु विबन्ध स्यात्

आनहन विण्मूत्रनिरोध आनाह १ ॥ विबन्धन विबन्ध ॥ २ ॥

ग्रहणीरुक प्रवाहिका ।

गृह्णाति ग्रहणी जाठरोऽग्निस्तच्छैथिल्याद् रुग् रोग ॥१॥ मलप्रवहण प्रवाहिका ॥ १ ॥

व्याधिप्रभेदा विद्रधिभगन्दरज्वरादय ॥ १३५ ॥

वेत्ति पाडामत्र विद्रधि 'विदो रधिक्' (उणा-६७६) ॥ इति रधिक् । विद्रो धीयतेऽस्यामिति वा स्त्रीलिङ्गोऽयम् पुस्यपि वैजयन्ती यदाह-'विद्रधिन पण ॥ १॥ भग दारयति भगन्दर, स्फिग्ति सन्धौ पिटक 'पुरन्रभगन्दरौ' ॥५॥१।

सिध्म किलास त्वक्पुष्प सिध्म

सिध्यति सिध्म, क्लीबलिङ्ग "कुष्चुषि–" (उणा–९१२) इति बहुवचनात् मिद् मन् ॥ १ ॥ किलाति श्वेतत्व किलासम् "किले किन्" ॥ (उणा–५०५)॥ इत्यास ॥ २ ॥ त्वच पुष्पमिव त्वक्पुष्पम् ॥ ३ ॥ सिध्यति सिध्म, त्वग्रोग "चिलिमिलि" ॥ (उणा–३४०) ॥ इति किन् म ॥ ४ ॥

फोठम्तु मण्टलम् ।

पुटि शौन्न , कोठयत्यङ्ग कोठ , पुष्टयत्यङ्गमिति वा "पष्ठधिष्ठादय" ॥ (उणा–१६६) इति साधु ॥ १ ॥ मण्डलाकृतित्वाद् मण्डलम् , त्रिलिङ्ग, मण्डलकमपि ॥ २ ॥

गलगण्डो गण्डमाल

गले गण्डो गलगण्ड ॥ १ ॥ गण्डान् स्फोटान् मलते गण्डमाल ॥ २ ॥

रोहिणी तु गलाङ्कुर ॥ १३१ ॥

रोहत्यवश्य रोहिणी ॥ १ ॥ गलेऽङ्कुरो गलाङ्कुर ॥ २ ॥ १३१ ॥

हिक्का हेक्का च हृल्लास

हिक्कत्यनया हिक्का ॥ १ ॥ हेगिति कायति हेक्का ॥ २ ॥ हृदय लसत्यनेन हृल्लास "हृदयस्य हृल्लास ॥ ३ । २ । ९४ ॥ इति हृदादेश ॥ ३ ॥

प्रतिश्यायम्तु पीनस ।

प्रतिश्यायते श्रवति प्रतिश्याय "तन्व्यधी" ॥ ५ । १ । ६४ ॥ इति ण ॥ १ ॥ पीन स्यति अन्त नयति पीनस ॥ २ ॥

शोथस्तु श्वयथु शोफे

शवति विसपति शोथ , पुलिङ्ग क्लीबेऽपि वैजयन्ती यदाह–'शोथोऽस्त्री श्वयथु शोफ कमिन्नु" ॥ (उणा–२२५) ॥ इति बहुवचनात् थ ॥ १ ॥ श्वयति अनेन श्वयथु , पुलिङ्ग ट्वित्त्वादथु ॥२॥ श्यति धातून् शोफ 'शफकफ" ॥ (उणा–३१६) ॥ इति फे निपात्यते तत्र ॥ ३ ॥

दुर्नामाऽर्शो गुदाङ्कुर ॥ १३२ ॥

पापरोगत्वाद् दुष्ट नाम अस्य दुर्नामा ॥ १ ॥ इयर्ति पीडामनेन अश क्लीबलिङ्गौ अर्तरुराशौ च ॥ (उणा–९६७) ॥ इत्यस् ॥ २ ॥ गुदस्याऽङ्कुरो गुदाङ्कुर , गुदकीलोऽपि ॥ ३ ॥ १३२ ॥

छर्दी प्रच्छर्दिका छर्दिर्वमथुर्वमन वमि ।

छर्दनं छर्दिः, स्त्रीक्लीबलिङ्गः, तत्र "पदिपठि" ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ प्रच्छदनं प्रच्छर्दिका ॥ २ ॥ छृणत्ति छर्दनं वा छर्दि, स्त्रीलिङ्ग "ऋच्यचि" ॥ (उणा–९८९) ॥ इति इस् ॥ ३ ॥ वम्यते वमथुः पुलिङ्गः ट्वितत्वादथु ॥ ४ ॥ अनटि वमनम् ॥ ५ ॥ वमि, स्त्रीलिङ्गः, "पदिपठि" ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ ॥ ६ ॥

गुल्मः स्यादुदरग्रन्थिः

गुप्यत्यऽनेन गुल्मः पुक्लीबलिङ्गः "रुक्मग्रीष्म" ॥ (उणा–३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ १ ॥ उदरे ग्रन्थिरुदरग्रन्थिः ॥ २ ॥

उदावर्तो गुदग्रहः ॥ १३३ ॥

ऊर्ध्वमावर्तते वायुरस्मिन्नुदावर्तः ॥ १ ॥ गुदे ग्रहणं गुदग्रहः ॥ २ ॥ १३३ ॥

गतिर्नाडीव्रणे

गच्छत्यनया रुधिरं गतिः ॥ १ ॥ नाडायुक्तो व्रणः नाड्या वा व्रणः नाडीव्रणः, लिङ्गेषु प्रतिपदपाठात् पुलिङ्ग एव ॥ २ ॥

वृद्धिः कुरण्डश्चाण्डवर्धने ।

वर्धतेऽण्डोऽस्या वृद्धिः ॥ १ ॥ कुत्सितं रमतेऽनेन कुरण्डः "पञ्चमाद् डः" ॥ (उणा–१६८) ॥ इति डः, अण्डस्य वर्धनं वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

अश्मरी स्यान्मूत्रकृच्छ्रे

अश्मानं शुक्रं राति ददाति अश्मरी ॥१॥ मूत्रस्य कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं तत्र ॥२॥

प्रमेहो बहुमूत्रता ॥ १३४ ॥

प्रमेहति मूत्रयत्यनेन प्रमेहः, मेहोऽपि ॥ १ ॥ १३४ ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनहनं विण्मूत्रनिरोधः आनाहः १ ॥ विबन्धनं विबन्धः ॥ २ ॥

ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ।

गृह्णाति ग्रहणी जाठरोऽग्निस्तच्छैथिल्याद् रुग् रोगः ॥१॥ मलप्रवहणं प्रवाहिका ॥ १ ॥

व्याधिप्रभेदा विद्रधिभगन्दरज्वरादयः ॥ १३५ ॥

वेत्ति पीडामत्र विद्रधिः 'विदो रधिक्" (उणा–६७६) ॥ इति रधिक् । विद्रो धीयतेऽस्यामिति वा स्त्रीलिङ्गोऽयम्, पुस्यपि वैजयन्ती यदाह– विद्रधिर्नपुं ॥ १॥ भगं दारयति भगन्दरः, स्फिग्गति सन्धौ पिटकः 'पुरन्दरभगन्दरौ" ॥५।१।

११४॥ इति मे साधु ॥१॥ ज्वरयति ज्वर ॥१॥ आदिशब्दादवग्रहादय ॥११५॥

दोषज्ञस्तु भिषग्वैद्य आयुर्वेदी चिकित्सक ।
रोगहार्यगदङ्कार

दोषान् वातपित्तश्लेष्मलक्षणान् सर्वाणानसर्वाणांश्च जानातीति दोषज्ञ ॥ १ ॥ भिषि सौत्र, भेषति भिषक् "ऋधिपृषि"॥(उणा ८७४)॥ इति किदन्, भिषज्य तीति वा ॥ २ ॥ विद्यामर्हति वैद्य ॥ ३ ॥ आयुर्वेदशास्त्रवेदशील आयुर्वेदी, आयुर्वेदि कोऽपि॥ ४ ॥ कितो व्याधिप्रतीकारे सनि चिकित्सति चिकित्सक ॥ ५ ॥ रोग हरतीत्येवंशीलो रोगहारी ॥ ६ ॥ अगद करोत्यगद क्रियतेऽनेन वा अगदङ्कार "सत्यागदाऽस्तो" ॥३।२।११२॥ इति मोऽन्त ॥ ७ ॥

भेषज तन्त्रमौषधम् ॥ १३६ ॥
भैषज्यमगदो जायु

भिषि सौत्र, भेषत्यनेन भेषजम् "भिषे" ॥ (उणा १३१) ॥ इत्यज भिषज्यत्यनेन वा भेषजादिनिर्देशाद् गुण ॥१॥ तनोत्यारोग्य तन्त्रम् "हुयामा" ॥ (उणा ४५१) ॥ इति त्र, तन्त्र्यत इति वा ॥२॥ ओषधिरेव औषध, पुल्लीबलिङ्ग "श्रोत्रौषधि" ॥७।२।१६६॥ इति स्वार्थेऽण् ॥३॥१३६॥ भेषजमेव भैषज्य, भे षजादित्वाद् ष्यण् ॥ ४ ॥ अविद्यमानो गदोऽस्मिन् अगद ॥ ५ ॥ जयति रोगान् जायु, पुलिङ्ग "कृवापाजि" ॥ (उणा १) ॥ इति उण् ॥ ६ ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।
उपचर्योपचारौ च

चिकित्सन चिकित्सा ॥ १ ॥ रुज प्रतीकारो रुक्प्रतिक्रिया ॥ २ ॥ उपचर- णमुपचर्या "समज" ॥५।३।९९॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ घञि उपचार ॥ ४ ॥

लङ्घन त्वपतर्पणम् ॥ १३७ ॥

लङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते रोगोऽनेन लङ्घन, लघु शोषणे इत्यस्य वा॥१॥ अपतृप्यते अपतर्पणम् ॥ २ ॥ १३७ ॥

जाङ्गुलिको विषभिषक्

जाङ्गुला विषविद्यामधीते जाङ्गुलिक, न्यायादिपाठादिकण्, विषभिषग् विषवैद्य ॥ १ ॥

स्वास्थ्ये वार्तमनामयम् ।
सद्यारोग्ये

स्वस्थस्य भाव स्वास्थ्य तत्र ॥ १ ॥ वृत्तिरस्यास्ति वार्तम् ॥ २ ॥ आमयस्या-

भावोऽनामयम् ॥ ३ ॥ सह्यते सह्य "शक्तिकि" ॥५।१।२९॥ इति य ॥ ४ ॥ अरोगस्य भाव आरोग्यम् ॥ ५ ॥

पट्टूल्लाघवार्तकल्यास्तु नीरुजि ॥ १३८ ॥

पटति आरोग्य पट्टु ॥ १ ॥ उल्लाघते स्म उल्लाघ "अनुपसर्गा क्षीब" ॥४।२।८०॥ इति क्ते निपात्यते ॥ २ ॥ वृत्तिरस्याऽस्ति वार्त्त ॥३॥ कलयत्यारोग्य कल्य 'स्याच्छा'॥(उणा ३७७) इति य, कलासु साधुरिति वा ॥४॥ निष्क्रान्तो रोगाद् नीरुक् त्र ॥ ५ ॥ १३८ ॥

कुसृत्या विभवाऽन्वेषी पार्श्वक सन्धिजीवक ।

पार्श्वमनृजु उपायो लभ्वादि, तेनाऽन्वेष्टा पार्श्वक "दाण्डाजिनिक-" ॥७।१।१७१॥ इति साधु ॥ १ ॥ सन्धिना जीवति सन्धिजीवक ॥ २ ॥

सत्कृत्याऽलङ्कृता कन्या यो ददाति स कूकुद ॥१३९॥

कोकते आदत्ते धर्म कूकुद, कुमुदादौ उदे निपात्यते ॥ १ ॥ ब्राह्मे विवाहे दाताऽयम् यन्मनु –

" आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दान कन्याया ब्राह्मो धर्म प्रकीर्तित " ॥ १ ॥ १३९ ॥

शेपश्चात्र—स्यात् कूकुदे तु कूपद पारिमित ॥

चपलश्चिकुर

चप्यते चपल "मृदिकन्दि" ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यल ॥ १ ॥ चिनोति चिनुते वा चिकुर "श्वशुरकुकुन्दुर" ॥ (उणा ४२६) इत्युरे निपात्यते । यल्लक्ष्यम्– "ता वीक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्ग स्वचापसौन्दर्यमद मुमोच" ॥ २ ॥

नीलीरागस्तु स्थिरसौहृद ।

नील्या इव स्थिरो रागोऽस्य नीलीराग, स्थिर सौहृदमस्य स्थिरसौहृद स्थिर प्रेमा ॥ १ ॥

ततो हरिद्रारागोऽन्य

तत स्थिरसौहृदादन्य क्षणमात्रानुरागी हरिद्राया इव क्षणिको रागोऽस्य हरिद्राराग ॥ १ ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुर ॥ १४० ॥

सान्द्र पीन स चासौ स्निग्धश्च ॥१॥ मेद्यतीत्येवशीलो मेदुर "भञ्जिभासि मि"॥५।२।७४॥ इति घुर ॥ २ ॥ १४० ॥

११४॥ इति मे साधु ॥१॥ ज्वरमति ज्वर ॥१॥ आदिशब्दादर्बुदादय ॥११५॥

दोषज्ञस्तु भिषग्वैद्य आयुर्वेदी चिकित्सक ।
रोगहार्यगदङ्कार

दोषान् वातपित्तश्लेष्मलक्षणान् सङ्कीर्णानसङ्कीर्णांश्च जानातीति दोषज्ञ ॥ १ ॥ भिषि सौत्र, भेषति भिषक् "कृषिपृषि "॥(उणा ८७४)॥ इति किदन्, भिषज्य तीति वा ॥ २ ॥ विद्यामर्हति वैद्य ॥ ३ ॥ आयुर्वेदस्तच्छीलोऽस्त्यस्य आयुर्वेदी, आयुर्वेदि कोऽपि ॥ ४ ॥ कितो व्याधिप्रतीकारे सनि चिकित्सति चिकित्सक ॥ ५ ॥ रोग हरतीत्येवंशीलो रोगहारी ॥ ६ ॥ अगद करोत्यगद क्रियतेऽनेन वा अगदङ्कार "सत्यागदाऽस्तो " ॥३।२।११२॥ इति मोऽन्त ॥ ७ ॥

भेषज तन्त्रमौषधम् ॥ १३६ ॥
भैषज्यमगदो जायु

भिषि सौत्र, भेषत्यनेन भेषजम् "भिषे " ॥ (उणा १३१) ॥ इत्यज भिषज्यत्यनेन वा भेषजादिनिर्देशाद् गुण ॥१॥ तनोत्यारोग्य तन्त्रम् ' हुयामा " ॥ (उणा ४५१) ॥ इति त्र, तन्त्र्यत इति वा ॥२॥ ओषधिरेव औषध, पुक्लीबलिङ्ग "श्रोत्रौषधि " ॥७।२।१६६॥ इति स्वार्थेऽण् ॥३॥१३६॥ भेषजमेव भैषज्य, भे षजादित्वाद् व्यण् ॥ ४ ॥ अविद्यमानो गदोऽस्मिन् अगद ॥ ५ ॥ जयति रोगान् जायु, पुलिङ्ग "कृवापाजि " ॥ (उणा १) ॥ इति उण् ॥ ६ ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।
उपचर्योपचारौ च

चिकित्सन चिकित्सा ॥ १ ॥ रुज प्रतीकारो रुक्प्रतिक्रिया ॥ २ ॥ उपचर-णमुपचर्या "समज " ॥५।३।९९॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ घञि उपचार ॥ ४ ॥

लङ्घन त्वपतर्पणम् ॥ १३७ ॥

लङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते रोगोऽनेन लङ्घन, लघु शोषणे इत्यस्य वा॥१॥ अपतृप्यते अपतर्पणम् ॥ २ ॥ १३७ ॥

जाङ्गुलिको विषभिषक्

जाङ्गुलीं विषविद्यामधीते जाङ्गुलिक, न्यायादिपाठादिकण्, विषभिषग् विषवैद्य ॥ १ ॥

स्वास्थ्ये वार्तमनामयम् ।
सद्यारोग्ये

स्वस्थस्य भाव स्वास्थ्य तत्र ॥ १ ॥ वृत्तिरस्त्यस्य वार्तम् ॥ २ ॥ आमयस्या-

भावोऽनामयम् ॥ ३ ॥ सह्यते सह्य "शक्तिकि" ॥५।१।२९॥ इति य ॥ ४ ॥ अरोगस्य भाव आरोग्यम् ॥ ५ ॥

पटूल्लाघवार्तकल्यास्तु नीरुजि ॥ १३८ ॥

पटति आरोग्य पटु ॥ १ ॥ उल्लाघते स्म उल्लाघ "अनुपसर्गा क्षीब" ॥४।२।८०॥ इति क्ते निपात्यते ॥ २ ॥ वृत्तिरस्याऽस्ति वार्त्त ॥३॥ कलयत्यारोग्य कल्य "स्थाच्छा"॥(उणा ३५७) इति य, कलासु साधुरिति वा ॥४॥ निष्क्रान्तो रोगाद् नीरुक् त्र ॥ ५ ॥ १३८ ॥

कुसृत्या विभवाऽन्वेषी पार्श्वक सन्धिजीवक ।

पार्श्वमनृजु उपायो लघ्वादि, तेनाऽन्वेष्टा पार्श्वक "दाण्डाजिनिक-" ॥७।१।१७१॥ इति साधु ॥ १ ॥ सन्धिना जीवति सन्धिजीवक ॥ २ ॥

सत्कृत्याऽलङ्कृता कन्या यो ददाति स कूकुद ॥१३९॥

कोकते आदत्ते धर्मं कूकुद, कुमुदादौ उदे निपात्यते ॥ १ ॥ ब्राह्मे विवाहे दाताऽयम्, यन्मनु –

" आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दान कन्याया ब्राह्मो धर्म प्रकीर्तित " ॥ १ ॥ १३९ ॥

शेषश्चात्र—स्यात् कूकुदे तु कूपद पारिमित ॥

चपलश्चिकुर

चप्यते चपल "मृदिकन्दि" ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यल ॥ १ ॥ चिनोति चिनुते वा चिकुर "श्वशुरकुकुन्दुर" ॥ (उणा ४२६) इत्युरे निपात्यते । यल्लक्ष्यम्– "ता वीक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्ग स्वचापसौन्दर्यमद मुमोच" ॥ २ ॥

नीलीरागस्तु स्थिरसौहृद ।

नील्या इव स्थिरो रागोऽस्य नीलीराग, स्थिर सौहृदमस्य स्थिरसौहृद स्थिर प्रेमा ॥ १ ॥

ततो हरिद्रारागोऽन्य

तत स्थिरसौहृदादन्य क्षणमात्रानुरागी हरिद्राया इव क्षणिको रागोऽस्य हरिद्राराग ॥ १ ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुर ॥ १४० ॥

सान्द्र पीन स चासौ स्निग्धश्च ॥१॥ मेद्यतीत्येवशीलो मेदुर "भञ्जिभासि"॥५।२।७४॥ इति घुर ॥ २ ॥ १४० ॥

११४॥ इति से साधु ॥१॥ ज्वरयति ज्वर ॥१॥ आदिशब्दादर्बुदादय ॥११५॥

दोषज्ञस्तु भिषग्वैद्य आयुर्वेदी चिकित्सक ।
रोगहार्यगदङ्कार

दोषान् वातपित्तश्लेष्मलक्षणान् सङ्कीर्णानसङ्कीर्णांश्च जानातीति दोषज्ञ ॥ १ ॥ भिषि सौत्र, भेषति भिषक् "कृषिपृषि" ॥(उणा ८७४)॥ इति किद्वत्, भिषज्य तीति वा ॥ २ ॥ विद्यामर्धीते वैद्य ॥ ३ ॥ आयुर्वेदोऽस्त्यस्यैवशील आयुर्वेदी, आयुर्वेदि कोऽपि ॥ ४ ॥ कितो व्याधिप्रतीकारे सनि चिकित्सति चिकित्सक ॥ ५ ॥ रोग हरतीत्येवशीलो रोगहारी ॥ ६ ॥ अगद करोत्यगद क्रियतेऽनेन वा अगदङ्कार "सत्यागदाऽस्तो" ॥३।२।११२॥ इति मोऽन्त ॥ ७ ॥

भेषज तन्त्रमौषधम् ॥ १३६ ॥
भैषज्यमगदो जायु

भिषि सौत्र, भेषत्यनेन भेषजम् "भिषे" ॥ (उणा १३१) ॥ इत्यज भिषज्यत्यनेन वा भेषजादिनिर्देशाद् गुण ॥१॥ तनोत्यारोग्य तन्त्रम् 'हुयामा" ॥ (उणा ४५१) ॥ इति त्र, तन्त्र्यत इति वा ॥२॥ ओषधिरेव औषध, पुल्लीबलिङ्ग "श्रोत्रौषधि" ॥७।२।१६६॥ इति स्वार्थेऽण् ॥३॥१३६॥ भेषजमेव भैषज्य, भे षजादित्वाद् ष्यण् ॥ ४ ॥ अविद्यमानो गदोऽस्मिन् अगद ॥ ५ ॥ जयति रोगान् जायु, पुलिङ्ग "कृवापाजि" ॥ (उणा १) ॥ इति उण् ॥ ६ ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।
उपचर्योपचारौ च

चिकित्सन चिकित्सा ॥ १ ॥ रुज प्रतीकारो रुक्प्रतिक्रिया ॥ २ ॥ उपचरणमुपचर्या "समज" ॥५।३।९९॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ घञि उपचार ॥ ४ ॥

लङ्घन त्वपतर्पणम् ॥ १३७ ॥

लङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते रोगोऽनेन लङ्घन, लघु शोषणे इत्यस्य वा॥१॥ अपतृप्यते अपतर्पणम् ॥ २ ॥ १३७ ॥

जाङ्गुलिको विषभिषक्

जाङ्गुलीं विषविद्यामधीते जाङ्गुलिक, न्यायादिपाठादिकण्, विषभिषग् विषवैद्य ॥ १ ॥

स्वास्थ्ये वार्तमनामयम् ।
सह्यारोग्ये

स्वस्थस्य भाव स्वास्थ्य तन ॥ १ ॥ वृत्तिरत्रास्ति वार्तम् ॥ २ ॥ आमयस्या-

कारणिक परीक्षक ॥ १४३ ॥

करणेनाऽधिकारिवर्गेण चरति कारणिक ॥ १ ॥ परीक्षते परीक्षक । आक्षपटलिकोऽपि ॥ २ ॥ १४३ ॥

समर्धुकस्तु वरद

समृध्नोति सवधयति समधुक "कम्बुकाजुक" ॥ (उणा ५७) ॥ इत्युके साधु ॥ १ ॥ २ ॥

व्रातीना सङ्घजीविन ।

नानाजातीया अनियतवृत्तय शरीरायासजीविन सङ्घा, व्राता, तत्साहचर्यात् तत्कर्माऽपि व्रातम्, तेन जीवन्ति व्रातीना "व्रातादीनञ्" ॥६।४।१९॥ ॥ १ ॥ सङ्घेन जीवन्ति सङ्घजीविन ॥ २ ॥

सभ्या सदस्या पार्षद्या सभास्तारा सभासद ॥ १४४ ॥
सामाजिका

सभाया सदसि च साधव सभ्या, सदस्या ॥१ ॥ २ ॥ पषद समवयन्ति पार्षद्या "पषदो ण्य"॥६।४।४७॥पारिषद्या अपि॥३॥ सभामास्तृणन्ति सभास्तारा ॥४॥ सभाया सीदन्ति सभासद ॥५॥१४४॥ समाज समवयन्ति सामाजिका "समूहाद्वात् समवेते" ॥६।४।४६॥ इतीकण् ॥ ६ ॥

सभा ससत् समाज परिषत् सद ।
पर्षत् समज्या गोष्ठ्यास्था आस्थान समितिर्घटा ॥१४५॥

सन्यते भज्यते सभा "सनेर्डित्" ॥ (उणा ३३०) ॥ इत्यभ, सह भान्त्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ सभूय सीदन्त्यस्या ससत्, सपदादित्वात् क्विप् ॥ २ ॥ समजन्ति मिलन्त्यस्मिन् समाज ॥ ३ ॥ परित सीदन्त्यस्यां परिषत् ॥ ४ ॥ सीदन्त्यस्मिन्निति सद, स्त्रीक्लीबलिङ्ग "अस्" ॥ (उणा ९५२) ॥ इत्यस् ॥ ५ ॥ पृणन्त्येना पर्षत्, स्त्रीलिङ्ग "प्र सद्" (उणा–८९७) ॥६॥ समजन्त्यस्यां समज्या "समज"॥५।३।९९॥ इति क्यप् ॥७॥ गावो नानोक्तयस्तिष्ठन्त्यस्यां गोष्ठा, स्यादित्वात् के"गोऽम्वा–"॥२।३।२०॥ इति षत्वम् ॥ ८ ॥ आतिष्ठन्ति अस्यामास्था ॥ ९ ॥ अनटि, आस्थानम्, स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥ १० ॥ सयन्त्यस्यां समिति, श्वादित्वात् क्ति ॥ ११ ॥ घटन्तेऽस्यां घटा षित्त्वादङ् ॥ १२ ॥ १४५ ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको मौहूर्तिको निमित्तवित् ।
दैवज्ञगणकादेशिज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४६ ॥
विप्रश्निकेक्षणिकौ च

गेहेनर्दी गेहेशूर पिण्डीशूर

गेहे एव नदति गेहेनर्दी ॥ १ ॥ एव गेहेशूर "पात्रे समितेत्यादय" ॥३।१।९१॥ इति तत्पुरुष समास्यलुप् च ॥ २ ॥ पिण्ड्यां शूर पिण्डीशूर ॥ ३ ॥

अस्तिमान् धनी ।

अस्तीत्यव्यय धनार्थ, अस्ति धनमस्याऽस्ति अस्तिमान् ॥ १ ॥ धनमस्याऽस्तीति धनी ॥ २ ॥

स्वस्थानस्थ परद्वेषी गोष्ठश्व

स्वस्थानस्थो य परान् द्वेष्टि स गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्व "गोष्ठाते शुन" ॥७।३।११०॥ इत्यद् समासान्त ॥ १ ॥

अथापदि स्थित ॥ १४१ ॥

आपन्न

आपद्यते विपद गच्छति स्म आपन्न ॥ १ ॥ १४१ ॥

अथाऽऽपद् विपत्तिर्विपत्

आपदन आपत्, विपदन विपत् ॥१॥२॥३॥

स्निग्धस्तु वत्सल ।

स्निह्यति स्म स्निग्ध ॥ १ ॥ वत्सोऽस्त्यस्य वत्सल, सिध्मादित्वाद् ल ॥२॥

उपाध्यभ्यागारिकौ तु कुटुम्बव्यापृते नरि ॥ १४२ ॥

उपाधीयते उपाधि, पुलिङ्ग ॥ १ ॥ अभ्यागारमस्याऽस्ति अभ्यागारिकः "अतोऽनेकस्वरात्' ॥७।२।६॥ इतीक । कुटुम्बे कलत्रादौ व्यापृत पोषणोद्युक्तस्तत्र ॥ २ ॥ १४२ ॥

जैवातृकस्तु दीर्घायु

जीवति चिर जैवातृक जीवेरातृको जैव् च" ॥ (उणा ६७) ॥ इत्यातृक ॥ १ ॥ दीर्घमायुरस्य दीर्घायु आयुष्मानपि ॥ २ ॥

त्रासदायी तु शङ्कुर ।

शङ्क्यतेऽस्मात् शङ्कुर "वाश्यसि" ॥ (उणा ४२३) इति बहुवचनादुर, हृदि शङ्कुमिव राति ददातीति वा ॥ १ ॥

अभिपन्न शरणार्थी

अभिमुख पद्यते स्म अभिपन्न, शरणमर्थयते शरणार्थी ॥ १ ॥

कुलमस्त्यस्य कुलिक , कुल कायति कुल्क , इत्यमर ॥ १ ॥ कुले वणिग्वृन्दे श्रेष्ठत्वमस्त्यस्य कुलश्रेष्ठी ॥ २ ॥

सभिको द्यूतकारक ।

सभा द्यूतशालास्त्यस्य सभिक " नावादेरिक " ॥ ७।२।३ ॥ १ ॥ द्यूत करोति द्यूतकारक ॥ २ ॥

कितवो द्यूतकृद् धूर्तोऽक्षधूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ १४९ ॥

केतति निवसति यत्र तन्नेति कितव " कितिकुडि-"॥ (उणा-५१८) ॥ इति किदच किं तवास्तीति पणते वा ॥ १ ॥ द्यूत करोति द्यूतकृत् ॥ २ ॥ धूवति हिनस्ति धूत ॥ ३ ॥ अक्षेषु धूर्तोऽक्षधूत ॥ ४ ॥ अक्षैर्दीव्यति विजिगीषतेऽक्ष देवी तन ॥ ५ ॥ १४९ ॥

दुरोदर कैतव च द्यूतमक्षवती पण ।

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य दुरोदर पुक्लिनल्लिङ्ग ॥१॥ कितवस्य कर्म कैतवम् "युवादेरण् " ॥ ७ । १ । ६७ ॥ २ ॥ दाव्यते स्म द्यूत पुक्लावलिङ्ग ॥ ३ ॥ अक्षा सन्त्यस्यामक्षवती ॥ ४ ॥ पणन पण ॥ ५ ॥

पाशक प्रासकोऽक्षश्च देवन

पाश्यते वध्यतेऽनेन पाशक " नाम्नि पुसि च " ॥ ५।३।१२१ ॥ इति णक ॥ १ ॥ प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन प्रासक ॥ २ ॥ अक्ष्णोति अक्ष ॥ ३ ॥ दीव्यन्त्यनेन देवन ॥ ४ ॥

तत्पणो ग्लह ॥ १५० ॥

पण्यते पणो वन्धक तेषु अक्षेषु पणस्तत्पण अक्षाणा ग्रहण ग्लह 'ग्लग्लह प्रजनाक्षे " ॥ ५।३।३१ ॥ इत्यल् ग्रहेश्च सूत्रनिपातनाद् लत्व, ग्लहि प्रकृत्यन्तर वा ॥ १ ॥ १५० ॥

अष्टापद शारिफल

अष्टौ पदान्यत्र अष्टापद " नाम्नि " ॥ ३।२।७५ ॥ इति दीर्घत्वम्, शारयफलन्त्यत्र शारिफल खेलनाधारश्चतुरङ्गफलकादि , पुक्लीनल्लिङ्गौ शारीणा फल फलकमिति वा शारिफलकोऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

शार शारिश्च खेलनी ।

शायते मार्यते शार पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ श्रृणन्त्येना शारि स्त्रीलिङ्ग , शान्दिकास्तु परिणायेन शारीन् हन्ति पुम्यप्युदाहरन्ति ' वृशकुटि-" ॥ (उणा-६१९)॥ इति णिदि ॥ २ ॥ खेल्यतेऽनया खेलनी ॥ ३ ॥

सावत्सर कालोपलक्षण स वत्ति सांवत्सर ॥ १ ॥ ज्योतींषि अधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषं, तद्वेत्त्यधीते वा न्यायादित्वादिकणि ज्यौतिषिक ॥ २ ॥ मुहूर्तं वेत्ति मौहूर्तिक, न्यायादिपाठादिकण् मौहूर्तोऽपि ॥ ३ ॥ निमित्त वेत्ति निमित्तवित्, नैमित्तनैमित्तिकावपि ॥ ४ ॥ दैव पूर्वकृतं कर्म जानाति दैवज्ञ ॥ ५ ॥ गणयति गणक ॥ ६ ॥ शुभाशुभमादिशतीत्येवंशील आदेशी ॥ ७ ॥ कालादिज्ञानमस्त्यस्य ज्ञानी ॥ ८ ॥ कृतान्त वेत्ति कार्तान्तिक ॥ ९ ॥ १४६ ॥ विप्रश्नो दैवप्रच्छन, शुभाशुभेक्षण चाऽस्त्यस्य विप्रश्निक, ईक्षणिक ॥ १० ॥ ११ ॥

सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिक ।

सिद्धोऽनिवारितविप्रतिपत्तिरन्तो निष्ठाऽत्र सिद्धान्त, सिद्धान्त वेत्ति सैद्धान्तिक ॥ १ ॥ तन्यते तन्त्र्यते वाऽनेन तन्त्र पारमेश्वर-वैद्यक-ज्योतिषादि, तद् वेत्ति तान्त्रिक ॥ २ ॥

लेखकेऽक्षरपूर्वो स्युश्चणजीवकचञ्चव ॥ १४७ ॥
वार्णिको लिपिकरश्च

लिखति लेखकस्तत्र ॥ १ ॥ अक्षरशब्दपूर्वाश्चणादय, अक्षरैर्वित्त अक्षरचण अक्षरचञ्चु "तेन वित्ते चञ्चुचणौ" ॥७।१।१७५॥ अक्षरैर्जीवति अक्षरजीवक ॥ २॥३॥४॥१४७॥ वर्णा शिल्पमस्य वार्णिक "शिल्पम्" ॥६।४।५७॥ इतीकण् ॥ ५ ॥ लिपिं करोति लिपिकर "सख्याऽहर्दिवा"॥५।१।१०२॥ इति ट लिविकरोऽपि ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—

अथ कायस्थ करणोऽक्षरजाविनि ॥

अक्षरन्यासे लिपिर्लिवि ।

लिप्यतेऽनया पत्र लिपि 'नाम्युपान्त्य" ॥ (उणा–६०९) ॥ इति कि, जपादित्वाद् वत्वे लिवि द्वौ स्त्रीलिङ्गौ लिखिताऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

मषिधान मषिकूपी

मषिर्धीयतेऽस्मिन्निति मषिधान मषीभाजनम् ॥१॥ मषे कूपीव मषिकूपी ॥२॥

मलिनाम्बु मषी मसी ॥ १४८ ॥

अञ्जनाक्तत्वाद् मलिन च तदम्बु च मलिनाम्बु ॥ १ ॥ मषति हिनस्ति औज्ज्वल्य मषि मस्यति परिणमति मसि पुस्त्रालिङ्गौ "पादिपठि"॥(उणा–६०७) ॥ इति इ ङ्यां मषी मसी ॥ २ ॥ ३ ॥ १४८ ॥

कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठी

फुलमस्त्यस्य कुलिक , कुल कायति कुलक , इत्यमर ॥ १ ॥ कुले वणिग्वृन्दे श्रेष्ठत्वमस्त्यस्य कुलश्रेष्ठी ॥ २ ॥

सभिको द्यूतकारक ।

सभा द्यूतशालास्त्यस्य सभिक " नावादेरिक " ॥ ७।२।८३ ॥ १ ॥ द्यूत करोति द्यूतकारक ॥ २ ॥

कितवो द्यूतकृद् धूर्तोऽक्षधूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ १४९ ॥

केतति निवसति यत्र तनेति कितव " कितिकुडि–"॥ (उणा–५१८) ॥ इति किदव किं तवास्तीति पणते वा ॥ १ ॥ द्यूत करोति द्यूतकृत् ॥ २ ॥ धूवति हिनस्ति धूत ॥ ३ ॥ अक्षेपु धूर्तोऽक्षधूत ॥ ४ ॥ अक्षैर्दीव्यति विजिगीषतेऽक्ष देवी तत्र ॥ ५ ॥ १४९ ॥

दुरोददर कैतव च द्यूतमक्षवती पण ।

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य दुरोदर पुक्लिवल्लिङ्ग ॥१॥ कितवस्य कर्म कैतवम् "यु वादेरण् " ॥ ७ । १ । ६७ ॥ २ ॥ दाव्यते स्म द्यूत पुक्लीवलिङ्ग ॥ ३ ॥ अक्षा, सन्त्यस्यामक्षवता ॥ ४ ॥ पणन पण ॥ ५ ॥

पाशक प्रासकोऽक्षश्च देवन

पाश्यते वध्यतेऽनेन पाशक " नाम्नि पुसि च " ॥ ५।३।१२१ ॥ इति-णक ॥ १ ॥ प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन प्रासक ॥ २ ॥ अक्ष्णोति अक्ष ॥ ३ ॥ दीव्यन्त्यनेन देवन ॥ ४ ॥

तत्पणो ग्लह ॥ १५० ॥

पण्यते पणो वन्धक तेपु अक्षेपु पणस्तत्पण अक्षाणा ग्रहण ग्लह "सृग्लह प्रजनाक्षे " ॥ ५।३।३१ ॥ इत्यल् ग्रहेश्च सूत्रनिपातनाद् लत्व, ग्लहि प्रकृत्यन्तर वा ॥ १ ॥ १५० ॥

अष्टापद शारिफल

अष्टौ पदान्यत्र अष्टापद " नाम्नि " ॥ ३।२।७९ ॥ इति दीर्घत्वम्, शारय फलन्त्यत्र शारिफल खेलनाधार-चतुरङ्गफलकादि पुक्लीवलिङ्गौ शारीणा फल फल-कमिति वा शारिफलकोऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

शार शारिश्च खेलनी ।

शार्यते मार्यते शार पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ श्रृणन्त्येना शारि स्त्रीलिङ्ग , शाब्दि कास्तु परिणायेन शारान् हन्ति पुम्यप्युदाहरन्ति "शृॄकुटि–" ॥ (उणा–६१९)॥ इति णिदि ॥ २ ॥ खेल्यतेऽनया खेलनी ॥ ३ ॥

रावगर कालोपलम्भन त वत्ति सांवगर ॥ १ ॥ ज्योतींषि अधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषं, तद्वेत्त्यधीते वा "न्यायादित्वादिकणि ज्योतिषिक ॥ २ ॥ मुहूर्तं वेत्ति मौहूर्तिक , न्यायादिपाठादिकण् मौहूर्तोऽपि ॥ ३ ॥ निमित्त वेत्ति निमित्तवित्, नैमित्तनैमित्तिकावपि ॥ ४ ॥ दैव पूर्वकृत कर्म जानाति दैवज्ञ ॥ ५ ॥ गणयति गणक ॥ ६ ॥ शुभाशुभमादिशतीत्येवंशील आदेशी ॥ ७ ॥ कालादिज्ञानमस्त्यस्य ज्ञानी ॥ ८ ॥ कृतान्त वेत्ति कार्तान्तिक ॥ ९ ॥ १४६ ॥ विप्रश्नो दैवप्रच्छन, शुभाशुभेक्षण चाऽस्त्यस्य विप्रश्निक , ईक्षणिक ॥ १० ॥ ११ ॥

सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिक ।

सिद्धोऽनिवारितविप्रतिपत्तिरन्तो निष्ठाऽत्र सिद्धान्त , सिद्धान्त वेत्ति सैद्धान्तिक ॥ १ ॥ तन्यते तन्त्र्यते वाऽनेन तन्त्र पारमेश्वर-वैद्यक-ज्योतिषादि, तद् वेत्ति तान्त्रिक ॥ २ ॥

लेखकेऽक्षरपूर्वा स्युश्चणजीवकचञ्चव ॥ १४७ ॥
वार्णिको लिपिकरश्च

लिखति लेखकस्तत्र ॥ १ ॥ अक्षरशब्दपूर्वा-चणादय , अक्षरैर्वित्त अक्षरचण अक्षरचञ्चु "तेन वित्ते चञ्चुचणौ" ॥७।१।१७४॥ अक्षरैर्जीवति अक्षरजीवक ॥ २॥३॥४॥१४७॥ वर्णा शिल्पमस्य वार्णिक " शिल्पम् " ॥६।४।५७॥ इतीकण् ॥ ५ ॥ लिपिं करोति लिपिकर "सख्याऽहर्दिवा "॥५।१।१०२॥ इति ट लिबिकरोऽपि ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—
अथ कायस्थ करणोऽक्षरजाविनि ॥

अक्षरन्यासे लिपिर्लिवि ।

लिप्यतेऽनया पत्र लिपि "नाम्युपान्त्य" ॥ (उणा–६०९) ॥ इति कि, जपादित्वाद् वत्वे लिवि द्वौ स्त्रीलिङ्गौ लिखिताऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

मषिधान मषिकूपी

मषिर्धीयतेऽस्मिन्निति मषिधान मषीभाजनम्॥१॥ मषे कूपीव मषिकूपी॥२॥

मलिनाम्बु मषी मसी ॥ १४८ ॥

अञ्जनाकृतत्वाद् मलिन च तदम्बु च मलिनाम्बु ॥ १ ॥ मषति हिनस्ति औज्ज्वल्य मषि ; मस्यति परिणमति मसि पुस्त्रीलिङ्गौ "पदिपठि "॥(उणा–६०७) ॥ इति इ ङ्यां मषी मसी ॥ २ ॥ ३ ॥ १४८ ॥

कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठी

फुलमस्त्यस्य कुलिक, कुल कायति कुलक, इत्यमर ॥ १ ॥ कुले वणिग्वृन्दे श्रेष्ठत्वमस्त्यस्य कुलश्रेष्ठी ॥ २ ॥

सभिको द्यूतकारक ।

सभा द्यूतशालास्त्यस्य सभिक "नावादेरिक" ॥ ७ । २ । ३ ॥ १ ॥ द्यूत करोति द्यूतकारक ॥ २ ॥

कितवो द्यूतकृद् धूर्तोऽक्षधूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ १४९ ॥

केतति निवमति यत्र तत्रेति कितव "कितिकुडि–"॥ (उणा–५१८) ॥ इति किदव किं तवास्तीति पणते वा ॥ १ ॥ द्यूत करोति द्यूतकृत् ॥ २ ॥ धूर्वति हिनस्ति धूत ॥ ३ ॥ अक्षेषु धूर्तोऽक्षधूर्त ॥ ४ ॥ अक्षैर्दीव्यति विजिगीषतेऽक्षदेवी तत्र ॥ ५ ॥ १४९ ॥

दुरोदर कैतव च द्यूतमक्षवती पण ।

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य दुरोदर पुक्लिङ्गलिङ्ग ॥१॥ कितवस्य कर्म कैतवम् "युवादेरण्" ॥ ७ । १ । ६७ ॥ २ ॥ दीव्यते स द्यूत पुक्लावलिङ्ग ॥ ३ ॥ अक्षा सन्त्यस्यामक्षवती ॥ ४ ॥ पणन पण ॥ ५ ॥

पाशक प्रासकोऽक्षश्च देवन

पाश्यते बध्यतेऽनेन पाशक "नाम्नि पुसि च" ॥ ५।३।१२१ ॥ इति णक ॥ १ ॥ प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन प्रासक ॥ २ ॥ अक्ष्णोति अक्ष ॥ ३ ॥ दीव्यन्त्यनेन देवन ॥ ४ ॥

तत्पणो ग्लह ॥ १५० ॥

पण्यते पणो बन्धक तेषु अक्षेषु पणस्तत्पण अक्षाणा ग्रहण ग्लह "सग्लह प्रजनाक्षे" ॥ ५।३।३१ ॥ इत्यल् ग्रहेश्च सूत्रनिपातनाद् लत्व, ग्लहि प्रकृत्यन्तर वा ॥ १ ॥ १५० ॥

अष्टापद शारिफल

अष्टौ पदान्यत्र अष्टापद "नाम्नि" ॥ ३।२।७५ ॥ इति दीर्घत्वम्, शारय फलन्त्यत्र शारिफल खेलनाधारश्चतुरङ्गफलकादि, पुक्लीबलिङ्गो शारीणां फल फलकमिति वा शारिफलकोऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

शार शारिश्च खेलनी ।

शार्यते मार्यते शार पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ श्रणन्त्येना शारि स्त्रीलिङ्ग, शारिद्कास्तु परिणायेन शारान् हन्ति पुस्यप्युदाहरन्ति "कृशृकुटि–" ॥ (उणा–६१९)॥ इति णिदि ॥ २ ॥ खेल्यतेऽनया खेलनी ॥ ३ ॥

सागर कालोपलक्षण स वेत्ति सांवत्सर ॥ १ ॥ ज्योतींषि अधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्यौतिषं, तद्वेत्त्यधीते वा न्यायादित्वादिकणि ज्यौतिषिक ॥ २ ॥ मुहूर्तं वेत्ति मौहूर्तिक, न्यायादिपाठादिकण्, मौहूर्तोऽपि ॥ ३ ॥ निमित्त वेत्ति निमित्तवित्, नैमित्त नैमित्तिकावपि ॥ ४ ॥ दैव पूर्वकृत कर्म जानाति दैवज्ञ ॥ ५ ॥ गणयति गणक ॥ ६ ॥ शुभाशुभमादिशतीत्येवंशील आदेशी ॥ ७ ॥ कालादिज्ञानमस्त्यस्य ज्ञानी ॥ ८ ॥ कृतान्त वेत्ति कार्तान्तिक ॥ ९ ॥ १४६ ॥ विप्रश्नो दैवप्रच्छन, शुभाशुभेक्षण चाऽस्त्यस्य विप्रश्निक, ईक्षणिक ॥ १० ॥ ११ ॥

सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिक ।

सिद्धोऽनियारितविप्रतिपत्तिरन्तो निष्ठाऽस्य सिद्धान्त, सिद्धान्त वेत्ति सैद्धान्तिक ॥ १ ॥ तन्यते तन्त्र्यते वाऽनेन तन्त्र पारमेश्वर-वैद्यक-ज्योतिषादि, तद् वेत्ति तान्त्रिक ॥ २ ॥

लेखकेऽक्षरपूर्वाः स्युश्चणजीवकचञ्चव ॥ १४७ ॥
वार्णिको लिपिकरश्च

लिखति लेखकस्तत्र ॥ १ ॥ अक्षरशब्दपूर्वाश्चणादय, अक्षरैर्वित्त अक्षरचण अक्षरचञ्चु 'तेन वित्ते चञ्चुचणौ" ॥७।१।१७५॥ अक्षरैर्जीवति अक्षरजीवक ॥ २॥३॥४॥१४७॥ वर्णा शिल्पमस्य वार्णिक " शिल्पम् " ॥६।४।५७॥ इतीकण् ॥ ५ ॥ लिपिं करोति लिपिकर "सख्याऽहर्दिवा "॥५।१।१०२॥ इति ट लिविकरोऽपि ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—
अथ कायस्थ करणोऽक्षरजाविनि ॥

अक्षरन्यासे लिपिर्लिवि ।

लिप्यतेऽनया पत्र लिपि "नाम्युपान्त्य" ॥ (उणा–६०९) ॥ इति कि, जपादित्वाद् वत्वे लिवि द्वौ स्त्रीलिङ्गौ लिखिताऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

मषिधान मषिकूपी

मषिर्धीयतेऽस्मिनिति मषिधान मषीभाजनम् ॥१॥ मषे कूपीव मषिकूपी ॥२॥

मलिनाम्बु मषी मसी ॥ १४८ ॥

अञ्जनाकारत्वाद् मलिन च तदम्बु च मलिनाम्बु ॥ १ ॥ मषति हिनस्ति औज्ज्वल्य मषि ; मस्यति परिणमति मसि पुस्त्रीलिङ्गौ "पादिपठि "॥(उणा–६०७) ॥ इति इ ङ्यां मषी मसी ॥ २ ॥ ३ ॥ १४८ ॥

कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठी

इति इकणि निपात्यते ॥ २ ॥ श्रद्धाऽस्त्यस्य श्राद्ध " प्रज्ञाश्रद्धा " ॥ ७।२।३३ ॥ इति ण ॥ ३ ॥

नास्तिकस्तद्विपर्यये ।

नास्ति परलोकादीति मतिरस्य नास्तिक तस्य आस्तिकस्य विपर्यये वैपरीत्ये सति ॥ १ ॥

वैरङ्गिको विरागार्हे

नित्य विरागमर्हति वैरङ्गिक " विरागाद्विरङ्गश्च " ॥ ६।४।१८३ ॥ इति इकण् ॥ १ ॥ २ ॥

वीतदम्भस्त्वकल्कन ॥ १५४ ॥

वीतो विगतो दम्भोऽस्माद्वीतदम्भ ॥ १ ॥ नास्ति कल्कन शाठ्यमस्य अकल्कन ॥ २ ॥ १५४ ॥

प्रणाय्योऽसम्मत

प्रणीयते प्रणाय्य " प्रणाय्यो निष्कामाऽसमते " ॥ ५।१।२३ ॥ इति घ्यणि निपात्यते ॥ १ ॥ २ ॥

अन्वेष्टाऽनुपदी

अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी "अनुपद्यन्वेष्टा"॥७।१।१७०॥ इतीनि साधु ॥१॥२॥

अथ सह क्षम ।

शक्त प्रभूष्णु

सहते सह ॥ १ ॥ क्षमते क्षम ॥ २ ॥ शक्नोति स्म शक्त ॥ ३ ॥ प्रभवतीत्येवशील प्रभूष्णु प्रभविष्णुरपि ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र—

क्षमे समर्थाऽलम्भूष्णु ॥

भूतात्तस्त्वाविष्ट

भूतेन आत्तो गृहीतो भूतात्त ॥ १ ॥ आविशति सरभते स्म आविष्ट ॥२॥

शिथिल श्लथ ॥ १५५ ॥

श्रथुङ् शैथिल्ये श्रथते शिथिर " श्रथे शिथ् च " ॥ (उणा-४१४) ॥ इतीर रत्वे शिथिल ॥१॥ श्लथयति श्लथ ॥२॥१५५॥

सवाहकोऽङ्गमर्द स्यात्

परिणायस्तु शारीणां नयन स्यात् समन्तत ॥ १५१ ॥

वामदक्षिणयो शारीणां परिणमन परिणाय " परेर्द्यूते " ॥५।३।६१ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ १५१ ॥

समाह्वय प्राणिद्यूत

सपर्येणाऽऽह्वमन्ते अत्र समाह्वय " ह्व समाह्वया–" ॥ ५।३।४१ ॥ इत्यलि निपात्यते, प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिर्द्यूत प्राणिद्यूतम् ॥ १ ॥

व्यालग्राह्यहितुण्डिक ।

व्यालान् सर्पान् गृह्णातीत्येवंशीलो व्यालग्राही ॥ १ ॥ अहितुण्डेन दीव्यत्या हितुण्डिक ॥ २ ॥

स्यान्मनोजवसस्ताततुल्य

मनो जवतेऽस्मिन् पिताऽयमिति धावति मनोजवस " बहुलम्" ॥५।१।२॥ इत्यस , मनोजे अभिलापे वसति वा ताततुल्य पितृसदृश मनोजव इत्यन्ये, यद् व्याडि – "जन पितृसधर्मा य स ताताहों मनोजव " ॥ १ ॥

शास्ता तु देशक ॥ १५२ ॥

शास्तीति शास्ता ॥ १ ॥ दिशतीति देशक ॥ २ ॥ १५२ ॥

सुकृती पुण्यवान् धन्य

सुकृतमस्त्यस्य सुकृती ॥ १ ॥ पुण्यमस्यास्ति पुण्यवान् ॥ २ ॥ धन लब्धा धन्य ' धनगणाल्लब्धरि " ॥ ७।१।९ ॥ इति य ॥ ३ ॥

मित्रयुर्मित्रवत्सल ।

मित्र स्नेहाद्याति मित्रयु पीमृग–" ॥ (उणा–७४१) ॥ इति किदु ॥१॥

क्षेमङ्करो रिष्टताति शिवताति शिवङ्कर ॥ १५३ ॥

क्षेम करोति क्षेमङ्कर क्षेमप्रिय-- ' ॥ ५।१।१०५ ॥ इति ख ॥ १ ॥ रिष्टे क्षेमे ताति तायनमस्य रिष्टताति ॥ २ ॥ एव शिवताति ॥ ३ ॥ शिव करोति शिवङ्कर हेतुतच्छीला ॥५।१।१०३॥ इति टे तीर्थङ्करवत् " नवा खित्कृदन्ते-- '॥३।२।११७॥ इति योगविभागाश्रयणाद् मोऽन्त ॥ ४ ॥ १५३॥

श्रद्धालुरास्तिक श्राद्ध

श्रद्धानशील श्रद्धालु ' शीङ्श्रद्धा-- ॥ ५।२।३७ ॥ इत्यालु ॥ १ ॥ अस्ति परलोक पुण्य पापमिति मतिरस्य आस्तिक नास्तिकास्तिक-- ' ॥६।४।६६ ॥

जवी ।

जवनस्त्वरिते

जवोऽस्त्यस्य जवा, तु सौत्रो वेगाख्ये सस्कारे वर्त्तते ॥१॥ जवतीत्येवशीलो जवन ॥ २ ॥ त्वरते त्वरित तत्र "जङ्घालादयस्त्वरितान्ता एकार्था इत्येके" ॥३॥

वेगे रयो रहस्तर स्यद ॥ १५८ ॥

जवो वाज प्रसरश्च

अजति गच्छत्यनेन वेग "गम्यमि"॥ (उणा--९७)॥ इति ग तत्र, विज त्तेऽनेनेति वा " व्यञ्जनाद्घञ् "॥५।३।१३२॥१॥ रीयते गच्छत्यनेन रय ॥२॥ रहत्यनेन रह " अस् " ॥ (उणा— ९५२) ॥ इत्यस्, एव तरन्त्यनेन तर क्लावलिङ्गौ ॥ ३ ॥४ ॥ स्यन्दन स्यद " स्यदो जवे " ॥ ४।२।५३ ॥ इति घनि निपात्यते ॥ ५ ॥ १५८॥ जवन्त्यनेन जव ॥ ६ ॥ वजन्त्यनेन वाज ॥ ७ ॥ प्रसरण प्रसर बाहुलकादल् ॥ ८ ॥

मन्दगामी तु मन्थर ।

मन्द गच्छतीत्येवशालो मन्दगामी ॥ १ ॥ मथ्नाति पादौ मन्थर " ऋच्छि चटि— " ॥ (उणा– ३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥

कामगाम्यनुकामीन

अनुकाम यथेच्छ गामी अनुकामीन ' यथाकामा– " ॥ ७ । १ । १००॥ इति इन ॥ १ ॥ २॥

अत्यन्तीनोऽत्यन्तगामिनि ॥ १५९ ॥

अत्यन्त भृश गामी अत्यन्तीन ॥ १॥२॥५१९ ॥

सहायोऽभिचरोऽनोश्च जीविगामिचरप्लवा ।

सेवक

सह अयते सहाय ॥ १ ॥ आभिमुख्येन चरति अभिचर ॥ २ ॥ अनो परतो जीव्यादिशब्दा अनुजीवी ॥ ३ अनुगामी ॥ ४ ॥ अनुचर ॥ ५ ॥ अनु प्लव , अनुगोऽपि ॥ ६ ॥ सेवते सेवक ॥ ७ ॥

अथ सेवा भक्ति परिचर्य्या प्रसादना ॥ १६० ॥

शुश्रूषाराधनोपास्तिवरिवस्यापरीष्टय ।

उपचार

रागाद्यसम्रानि गताद्य ॥ १ ॥ अगानि मदयत्यगमद ॥ २ ॥

नष्टबीजस्तु निष्कल ।

नष्टं गतं बीज रेतोऽस्य नष्टबीज ॥१॥ निर्गतं कल रेतोऽस्य निष्कल ॥२॥

आसीन उपविष्ट स्यात्

आस्ते आसीन "आसीन" ॥ ४ । ४ । ११५ ॥ इत्यानशि साधु ॥ १ ॥ उपविशति स्म उपविष्ट ॥ २ ॥

ऊर्ध्व ऊर्ध्वन्दम स्थित ॥ १५६ ॥

ऊर्दते परिमाति क्रीडति वा ऊर्ध्व "उर्दर्ध च" ॥ (उणा ५०७) ॥ इति ध ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं दाम्यति ऊर्ध्वदम, अध्यात्मादावूर्ध्वंदमपाठान्मोऽन्त ऊर्ध्वमिति मान्तमव्यय वा ॥ २ ॥ तिष्ठति स्म कार्याय स्थित ॥ ३ ॥ १५६ ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्य पान्थ पथिकदेशिकौ ।

प्रवासी

अध्वानमलगामी अध्वनीन अध्वन्य "अध्वान येनौ" ॥ ७ । १ । १०३ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ अध्वान गच्छत्यध्वग ॥ ३ ॥ पन्थान नित्य याति पान्थ "नित्य ण पन्थश्च" ॥ ६ । ४ । ८९ ॥ इति साधु ॥ ४ ॥ पन्थान याति पथिक "पथ इकट्" ॥ ६ । ४ । ८८ ॥ अदूरविप्रकृष्टादनयो पर्यायत्वम् ॥ ५ ॥ देशो देशान्तरमस्त्यस्य देशिक ॥ ६ ॥ प्रवसनशील प्रवासी ॥ ७ ॥

तद्गणो हारि

तेषा पथिकाना गण साधस्तद्गण, ह्रियन्ते प्राप्यन्ते अनया हारि "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा ६०६) ॥ १ ॥

पाथेय शम्बल समे ॥ १५७ ॥

पथि साधु पाथेयम "पथ्यतिथि–" ॥ ७ । १ । १६ ॥ इत्येयण् ॥ १ ॥ शाम्यति क्षुदनेन शम्बल पुक्लीबलिङ्ग "शमिकमि– ॥ (उणा–४९९) इति बल ॥ २ ॥ १५७ ॥

जङ्घालोऽतिजव

जङ्घे स्तोऽस्य जङ्घाल "प्राण्यङ्गादातो ल" ॥ ७ । २ । २० ॥ १ ॥ अतिशायी जवोऽस्य अतिजव ॥ २ ॥

जङ्घाकरिको जाङ्घिक

जङ्घा एव करो राज्यदेयोऽस्त्यस्य जङ्घाकरिक ॥ १ ॥ जङ्घाभ्या जीवति जाङ्घिक, वेतनादित्वादिकण्, जङ्घाकरोऽपि ॥ २ ॥

जवी ।

जवनस्त्वरिते

जवोऽस्त्यस्य जवी, जु मौत्रो वेगाख्ये सस्कारे वर्त्तते ॥१॥ जवतीत्येवशीलो जवन ॥ २ ॥ त्वरते त्वरित तत्र "जङ्घालादयस्त्वरितान्ता एकार्था इत्येके" ॥३॥

वेगे रयो रहस्तर स्यद ॥ १५८ ॥

जवो वाज प्रसरश्च

अजति गच्छत्यनेन वेग "गम्यमि"॥ (उणा–९७)॥ इति ग तत्र, विज त्तेऽनेनेति वा "व्यञ्जनाद्घञ्"॥५।३।१३२॥१॥ रीयते गच्छत्यनेन रय ॥२॥ रहत्यनेन रह "अस्"॥ (उणा—९५२)॥ इत्यस्, एव तरन्त्यनेन तर क्लावलिङ्गौ ॥ ३ ॥४ ॥ स्यन्दन स्यद "स्यदो जवे" ॥ ४।२।५३ ॥ इति घञि निपात्यते ॥ ५ ॥ १५८॥ जवत्यनेन जव ॥ ६ ॥ वजन्त्यनेन वाज ॥ ७ ॥ प्रसरण प्रसर बाहुलकादल् ॥ ८ ॥

मन्दगामी तु मन्थर ।

मन्द गच्छतीत्येवशीलो मन्दगामी ॥ १ ॥ मथ्नाति पादौ मन्थर "ऋच्छि चटि—" ॥ (उणा– ३९७)॥ इत्यर ॥२॥

कामगाम्यनुकामीन

अनुकाम यथेच्छ गामी अनुकामीन "यथाकामा–" ॥ ७ । १ । १००॥ इति इन ॥ १ ॥ २॥

अत्यन्तीनोऽत्यन्तगामिनि ॥ १५९ ॥

अत्यन्त भृश गामी अत्यन्तीन ॥ १॥२॥५१९ ॥

सहायोऽभिचरोऽनोश्च जीविगामिचरप्लवा ।

सेवक

सह अयते सहाय ॥ १ ॥ आभिमुख्येन चरति अभिचर ॥ २ ॥ अनो परतो जीव्यादिशब्दा अनुजीवी ॥ ३ अनुगामी ॥ ४ ॥ अनुचर ॥ ५ ॥ अनुप्लव, अनुगोऽपि ॥ ६ ॥ सेवते सेवक ॥ ७ ॥

अथ सेवा भक्ति परिचर्य्या प्रसादना ॥ १६० ॥

शुश्रूषाराधनोपास्तिवरिवस्यापरीष्टय ।

उपचार

सेवनं सेवा ॥ १ ॥ भजन भक्ति ॥ २ ॥ परिचरण परिचर्या ॥ ३ ॥ प्रसाद्यते प्रसादना ॥४॥१६०॥ शुश्रूषण शुश्रूषा ॥ ५ ॥ आराधनमाराधना ॥६॥ उपासनमुपास्ति, उपासनाऽपि ॥ ७ ॥ वरिव करण वरिवस्या "नमोवरिव" ॥ ३ । ४ । ३७ ॥ इति णेक्यायां क्यन् ॥ ८ ॥ पर्येषण पर्येष्टि, पर्येषणाऽपि । अमरस्तु-पर्येषणा परीष्टिश्च- धात्वे द्विजशुश्रूषेति विशेषमाह ॥ ९ ॥ उपचरणमुपचार ॥ १० ॥

पदातिस्तु पत्ति पद्ग पदातिक ॥ १६१ ॥

पादातिक पादचारी पादाजिपदिकावपि ।

पादाभ्यामतति गच्छति पदाति "पादाच्चात्यजिभ्याम्" ॥(उणा-६२०)॥ इति णिदि "पद पादस्या" ॥ ३ । २ । ९५ ॥ इति पदादेश ॥ १ ॥ पद्यते पत्ति "प्लुज्ञायजि" ॥ (उणा-६४६) ॥ इति ति ॥ २ ॥ पादाभ्यां गच्छति पद्ग "हिमहति" ॥ ३ । २ । ९६ ॥ इत्यत्र मतान्तराभ्युपगमाद् गे पद्भाव ॥३॥ पादाभ्यामतति पदातिक "कुशिरुहदिक" ॥ (उणा-४५) इति इके निपात्यते ॥ ४ ॥ १६१ ॥ एव पादातिक, पदाते स्वार्थ विनयादित्वादिकण् वा ॥ ५ ॥ पादाभ्यां चरति पादचारी ॥ ६ ॥ पादाभ्यामजति गच्छति पदाजि ॥ ७ ॥ पादाभ्यां चरति पदिक "पदिक" ॥ ६ । ४ । १३ ॥ इतीकटि निपात्यते ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र-- पादातपदगौ समौ ॥

सर पुरोऽग्रतोऽग्रेभ्य पुरस्तो गमगामिगा ॥ १६२ ॥

प्रष्ठ

पुर प्रभृतिशब्देभ्य पर सर, पुरोऽग्रतोऽग्रे च सरति पुर सर अग्रत सर अग्रेसर ' पुरोऽग्रतोऽग्रे सर्ते " ॥ ५ । १ । १४० ॥ इति ट, अग्रेगूरपि ॥ १ ॥ २॥३॥ पुरो गच्छति पुरोगम, पुरोग 'नाम्नो गम -"॥५।१।१३१॥ इति खडौ णिनि पुरोगामी ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ १६२ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्ठ ' प्रष्ठोऽग्रगे " ॥ २ । ३ ।३२ ॥ इति षत्वम् ॥ ७ ॥

अथावेशिकागन्तू प्राघुणोऽभ्यागतोऽतिथि ।

प्राघूर्णके

अवेशे अप्रतिवेशे भव आवेशिक । ' नैकग्रामाणमतिथिं विप्र साङ्गतिक तथा" इति स्मृते । अध्यात्मादित्वादिकण् ॥ १ ॥ आगच्छत्यागन्तु "कृसिकम्य-" ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ प्राघुणति भ्राम्यति प्राघुण ॥ ३ ॥ अभ्यागच्छति अभ्यागम्यते स वा अभ्यागत ॥ ४ ॥ अतति सतत गच्छति अतिथि पुल्लिङ्ग 'अतेरिथि " ॥ (उणा-६७३) ॥ आतिथ्योऽपि ।

" तिथिपर्वोत्सवा सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
अतिथिं त विजानीयाच्छेषमभ्यागत विदु " ॥ १ ॥

इति तु विशेषो नास्ति ॥ ५ ॥ प्राघूणते प्राघूणस्तत्र ॥ ६ ॥

अथावेशिकमातिथ्य चाऽऽतिथेय्यपि ॥ १६३ ॥

अवेशोऽप्रतिवेशे भवमावेशिकम् ॥ १ ॥ अतिथये इदमातिथ्यम् " ण्योऽतिथे " ॥ ७ । १ । २४ ॥ इति ण्य ॥ २ ॥ अतिथौ साधुरातिथेयी, स्त्रीक्लीबलिङ्ग "पथ्यतिथि" ॥ ७ । १ । १६ ॥ इत्येयण् ॥ ३ ॥ १६३ ॥

सूर्योढस्तु स सम्प्राप्तो य सूर्येऽस्त गतेऽतिथि ।

सूर्यप्रकाशव्याप्त कालोऽपि सूर्यस्तमूढवान् सूर्योढ ॥ १ ॥

पादार्थं पाद्य

वारात्युत्तरत सेव्यते, पादार्थमुदक पाद्यम् "पाद्यार्घ्ये" ॥ ७ । १ । २३ ॥ इति ये साधु ॥ १ ॥

अर्घार्थमर्घ्यं वारि

अर्घार्थमर्घ्यं वारि 'पाद्यार्घ्ये" ॥ ७ । १ । २३ ॥ इति य ॥ १ ॥

अथ गौरवम् ॥ १६४ ॥

अभ्युत्थान

गुरोर्भावो गौरवम् ॥ १ ॥ १६४ ॥ अभिमुखमुत्थायते अभ्युत्थानम् ॥ २ ॥

व्यथकस्तु स्याद् मर्मस्पृगरुन्तुद ।

व्यथयति व्यथक ॥ १ ॥ मर्म स्पृशतानि मर्मस्पृक् ॥ २ ॥ अरुस्तुदति अरुन्तुद बहुविध्वरु ॥ ५ । १ । १२४ ॥ इति खश् ॥ ३ ॥

ग्रामेयके तु ग्रामीणग्राम्यौ

ग्रामे भवो ग्रामेयकस्तत्र ' कत्र्यादेश्चैयकञ् " ॥ ६ । ३ । १० ॥ १ ॥ " ग्रामादीनञ्च ' ॥ ६ । ३ । ९ ॥ इतीनञि ग्रामीण ॥ २ ॥ ये ग्राम्य ॥ ३ ॥

लोको जन प्रजा ॥ १६५ ॥

लोकते पश्यति व्यवहारान्, लोक्यते वा लोक ॥१॥ जायते जनयति वा जन ॥ २ ॥ प्रजायते प्रजा क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ ३ ॥ १६५॥

स्यादामुष्यायणोऽमुष्यपुत्र प्रख्यातवप्तृक ।

अमुष्यापत्यमामुष्यायण , नडादिन्नादायनणि ' अदसोऽकञायनणो ' ॥ ३।

२ । ३३॥ इति षण्मातुर॥ १ ॥ अमुष्यपुत्र, अत्र चौरादिपाठगामध्यात् समासे षष्ठ्यलुप्॥ २ ॥ प्रख्याता यस्य पिताऽस्य प्रख्यातवप्तृक ॥ ३ ॥

कुल्य कुलीनोऽभिजात कौलेयकमहाकुलौ ॥ १६६ ॥
जात्य

कुलस्यापत्य कुल्य, कौलेयक "येयकञावसमासे वा" ॥ ६।१।९७॥१॥ २॥ "कुलादीन" ॥६।१।९६॥ इति कुलीन ॥ ३ ॥ अभिजायते स्म अभिजात, अभिजोऽपि ॥ ४ ॥ महत्कुलमस्य महाकुल ॥५॥१६६॥ जातौ साधुर्जात्य ॥६॥

गोत्र तु सन्तानोऽन्ववायोऽभिजन कुलम् ।
अन्वयो जनन वश

गूयते कथ्यतेऽनेन गोत्रम् "हुयामा" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ १ ॥ सतन्यतेऽनेन सन्तान, सन्ततिरपि ॥ २ ॥ अन्ववैत्यन्ववाय ॥ ३ ॥ अभिजन्यतेऽनेन अभिजन "व्यञ्जनाद् घञ्" ॥ ५ । ३ । १३२ ॥ ४ ॥ कोलति सस्त्यायति कुलम् ॥ ५ ॥ अन्वीयतेऽन्वय ॥ ६ ॥ जन्यतेऽनेन जननम् ॥ ७ ॥ वम्यते जन्यतेऽनेन वश "पादावमि" ॥ (उणा-५२७) ॥ इति श ॥ ८ ॥

स्त्री नारी वनिता वधू ॥ १६७ ॥
वशा सीमन्तिनी वामा वर्णिनी महिलाऽबला ।
योषा योषित्

स्यति कुल सूतेऽपत्य, स्तृणाति धर्मे, स्त्यायत्यस्या गर्भ इति वा स्त्री "स्त्री" (उणा-४५०) ॥ इति त्रटि निपात्यते ॥ १ ॥ नृनरयो "नारीसखी" ॥ २ । ४ । ७६ ॥ इति ङ्या नारादेशे नारी ॥ २ ॥ वन्यते भज्यते स्म वनिता ॥ ३ ॥ उह्यते वधू 'वहेध च'॥ (उणा-८३२)॥ इत्यू ॥४॥१६७॥ वष्टि कामयते वशा ॥ ५ ॥ सीमन्त केशविन्यासोऽस्त्यस्या सीमन्तिनी ॥ ६ ॥ वाति गच्छति नर वामा 'अर्तीरि' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म, यद्वा वामा विपरीतलक्षणया, शृङ्गारिखेदनाद्वा ॥ ७ ॥ वर्णोऽस्त्यस्या वर्णिनी ॥ ८ ॥ मह्यते महिला "कल्य निमहि-'॥ (उणा-४८१)॥ इतील महेलाऽपि ॥ ९ ॥ नास्ति बलमस्या अबला ॥ १० ॥ यौति नरेण योषा 'योरुच वा' ॥ (उणा-५४१) ॥ इति ष ॥ ११ ॥ युष सौत्र, योषति गच्छति पुरुष योषित् हसृरुहि' ॥ (उणा-८८७)॥ इति इत्, योषिताऽपि ॥ १२ ॥

विशेषास्तु कान्ता भीरुर्नितम्बिनी ॥ १६८ ॥
प्रमदा सुन्दरी रामा रमणी ललनाऽङ्गना ।

काम्यते कान्ता ॥ १ ॥ विभेत्यालेवशीला भीरुः, अत्र क्रियावाचित्वा-न्नातिलक्षण ऊङ् न भवति, यथा "असूयम्पश्यरूपा त्वं किमभीरुररायस" इति । सार्वकालिका यक्षप्रकाराश्चेत् तदा मनुष्यजातित्वे मन्यूङ् भवत्येव यथा 'न हि भीरु ! गतं निवर्तते" इति ॥ २ ॥ प्रशस्ता नितम्बोऽस्यस्या नितम्बिनी ॥३॥१६८॥ प्रकृष्टो मदः कामवेगोऽस्या प्रमदा ॥ ४ ॥ सुन्दः सौम्ये, सुन्दत्वेना सुन्दरी "कञ्चिडवटि" ॥ (उणा ३९७) ॥ इत्यरः, सुन्दु आन्वियते वा पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥ रमते रामा, ज्वलादित्वाण्णः ॥ ६ ॥ रम्यादिभ्य कर्तयनटि रमणी ॥ ७ ॥ ललति, लल्यते वा ललना ॥ ८ ॥ प्रशस्तान्यङ्गानि सन्त्यस्या अङ्गना ' नोऽङ्गादेः " ॥७।२।२९॥९॥

स्वगुणेनोपमानेन मनोज्ञादिपदेन च ॥ १६९ ॥
विशेषिताङ्गकर्मा स्त्री यथा तरललोचना ।
अलसेक्षणा मृगाक्षी मत्तेभगमनाऽपि च ॥१७०॥
वामाक्षी सुस्मिता

अङ्गस्य कर्मणो वा स्वश्चासौ गुणश्च स्वगुणस्तेन तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थः, अत्र स्वशब्दोपादानात् तरलत्वादीनां गुणानामसाधारणतामाह, तेन मनोज्ञत्वादीनां गुणत्वेऽपि साधारणत्वात् मनोज्ञादिपदेन चेति पृथग् निर्देशः, उपमीयते अनेन उपमानं मृगलोचनादि, मनोज्ञ आदिर्यस्य तद् मनोज्ञादि तद् तेन च। एतैस्त्रिभिर्विशेषितमङ्ग-मवयवो लोचनादि, कर्म च क्रिया गमनादिर्यस्याः सा तथा स्त्री। यथाशब्दः स्वगु-णादित्रिभेदाङ्गकर्मोदाहरणोपन्यासार्थः । तरले लोचने अस्यास्तरललोचना अत्र तर-लत्वं लोचनस्याऽसाधारणः स्वकीयो गुणः ॥ १ ॥ अलसमीक्षणमालोकोऽस्या अलसेक्षणा अत्र ईक्षणलक्षणायाः क्रियाया अलसत्वमसाधारणः स्वकीयो गुणः ॥ २ ॥ मृगाक्षिणीव अक्षिणी अस्या मृगाक्षी, उष्ट्रमुखादित्वादुपमानवाच्यक्षिशब्दस्य बहुव्रीहौ लोपः, अत्र मृगाक्षित्वगुणेनोपमानेनाक्षिलक्षणमङ्गं विशेषितम् ॥ ३ ॥ एवं मत्तेभगमनमिव गमनमस्याः सा तथा अत्रोपमानभूतमत्तेभगमनेनापरा गमनक्रिया विशेषिता ॥४॥१६९॥१७०॥ वामे मनोज्ञे अक्षिणी अस्या वामाक्षी, अत्र वामत्वे-नाक्ष्यङ्गं विशेषितम् ॥५॥ शोभनं स्मितमस्याः सुस्मिता, अत्र शोभनत्वेन स्मितक्रिया विशेषिता । वरारोहा वरवर्णिनी, प्रतीपदर्शिनीत्यादयः शब्दा अत्र अभ्यूह्याः ॥६॥

अस्याः स्वं मानलीलास्मरादयः ।

अस्याः स्त्रियाः स्वं धनं मानादयः — मानोऽभिमानः, लीला शृङ्गारचेष्टाविशेषः, स्मरो मन्मथः तेन मानिनी, लीलावती, स्मरवतीत्यादिनामानि भवन्ति, आदिग्रहणाद् मनोविलासादयः ॥

लीला विलासो विच्छित्तिर्बिब्बोकः किलिकिञ्चितम् ॥१७१॥

२ । ३३॥ इति पष्ठ्यलुप् ॥ १ ॥ अमुष्यपुत्र , अत्र चौरादिपाठगामध्यान् समासे पष्ठ्यलुप् ॥ २ ॥ प्रख्यातो यस्य पिताऽस्य प्रख्यातवप्तृक ॥ ३ ॥

कुल्य कुलीनोऽभिजात कौलेयकमहाकुलौ ॥ १६६ ॥
जात्य

कुलस्यापत्य कुल्य , कौलेयक "यैयक्यावसमासे वा" ॥ ६।१।९७॥१॥ २॥ "कुलादीन" ॥६।१।९६॥ इति कुलीन ॥३॥ अभिजायते स्म अभिजात , अभिजोऽपि ॥ ४ ॥ महत्कुलमस्य महाकुल ॥५॥१६६॥ जातौ साधुजात्य ॥६॥

गोत्र तु सन्तानोऽन्ववायोऽभिजन कुलम् ।
अन्वयो जनन वश

गूयते कथ्यतेऽनेन गोत्रम् "हुयामा" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ १ ॥ सतन्यतेऽनेन सन्तान , सन्ततिरपि ॥ २ ॥ अन्ववैत्यन्ववाय ॥ ३ ॥ अभिजन्यतेऽनेन अभिजन "व्यञ्जनाद् घञ्" ॥ ५ । ३ । १३२ ॥ ४ ॥ कोलति सस्त्यायति कुलम् ॥ ५ ॥ अन्वीयतेऽन्वय ॥ ६ ॥ जन्यतेऽनेन जननम् ॥ ७ ॥ वम्यते जन्यतेऽनेन वश "पादावमि" ॥ (उणा-५२७) ॥ इति श ॥ ८ ॥

स्त्री नारी वनिता वधू ॥ १६७ ॥
वशा सीमन्तिनी वामा वर्णिनी महिलाऽबला ।
योषा योषित्

स्यति कुल, सूतेऽपत्य, स्तृणाति धर्मं, स्त्यायत्यस्या गर्भ इति वा स्त्री "स्त्री" (उणा-४५०) ॥ इति त्रटि निपात्यते ॥ १ ॥ नृनरयो "नारीसखी" ॥ २ । ४ । ७६ ॥ इति ङ्या नारादेशे नारी ॥ २ ॥ वन्यते भज्यते स्म वनिता ॥ ३ ॥ उह्यते वधू 'वहेध च'॥ (उणा-८३२)॥ इत्यू ॥४॥१६७॥ वष्टि कामयते वशा ॥ ५ ॥ सीमन्त केशविन्यासोऽस्त्यस्या सीमन्तिनी ॥ ६ ॥ वाति गच्छति नर वामा "अर्त्तीरि" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म , यद्वा वामा विपरीतलक्षणया, शृङ्गारिखेदनाद्वा ॥ ७ ॥ वर्णोऽस्त्यस्या वर्णिनी ॥ ८ ॥ मह्यते महिला "कल्य निमहि-" ॥ (उणा-४८१)॥ इतील महेलाऽपि ॥ ९ ॥ नास्ति बलमस्या अबला ॥ १० ॥ यौति नरेण योषा 'योरुच वा' ॥ (उणा-५४१) ॥ इति प ॥ ११ ॥ युप सौत्र , योपति गच्छति पुरुष योषित् 'हृसृरुहि' ॥ (उणा-८८७) ॥ इति इत्, योषिताऽपि ॥ १२ ॥

विशेषास्तु कान्ता भीरुर्नितम्बिनी ॥ १६८ ॥
प्रमदा सुन्दरी रामा रमणी ललनाऽङ्गना ।

काम्यते कान्ता ॥ १ ॥ बिभेतीत्येवंशीला भीरु, अत्र क्रियावाचित्वा-ज्जातिलक्षण ऊङ् न भवति, यथा "असूर्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीरुररायसे" इति । ताच्छीलिकां संज्ञाप्रकाराश्चेत् तदा मनुष्यजातित्वे सत्यूङ् भवत्येव यथा "न हि भीरु! गतं निवर्तते" इति ॥ २ ॥ प्रशस्तो नितम्बोऽस्त्यस्या नितम्बिनी ॥३॥१६८॥ प्रकृष्टो मदः कामवेगोऽस्या प्रमदा ॥ ४ ॥ सुन्दं सौत्र, सुन्दत्येना सुन्दरी "कञ्छिचटि" ॥ (उणा ३९७) ॥ इत्यर, सुष्ठु आद्रियते वा पृषोदरादित्वात् ॥ ५॥ रमते रामा, ज्वलादित्वाण ॥ ६ ॥ रम्यादिभ्य कर्तयनटि रमणी ॥ ७ ॥ ललति, लल्यते वा ललना ॥ ८ ॥ प्रशस्तान्यङ्गानि सन्त्यस्या अङ्गना ' नोऽङ्गादे " ॥७।२।२९॥९॥

स्वगुणेनोपमानेन मनोज्ञादिपदेन च ॥ १६९ ॥
विशेषिताङ्गकर्मा स्त्री यथा तरललोचना ।
अलसेक्षणा मृगाक्षी मत्तेभगमनाऽपि च ॥१७०॥
वामाक्षी सुस्मिता

अङ्गस्य कर्मणो वा स्वश्चासौ गुणश्च स्वगुणस्तेन तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थ अत्र स्वशब्दोपादानात् तरलत्वादीनां गुणानामसाधारणतामाह, तेन मनोज्ञत्वादीनां गुणत्वेऽपि साधारणत्वाद् मनोज्ञादिपदेन चेति पृथग् निर्देश, उपमीयते अनेन उपमानं मृगलोचनादि, मनोज्ञ आदिर्यस्य तद् मनोज्ञादि पदं तेन च। एतैस्त्रिभिर्विशेषितमङ्ग मवयवो लोचनादि, कर्म च क्रिया गमनादिर्यस्या सा तथा स्त्री। यथाशब्द स्वगुणादिक्रमेणाङ्गकर्मोदाहरणोपन्यासार्थ । तरले लोचने अस्यास्तरललोचना, अत्र तरलत्वं लोचनस्याऽसाधारण स्वकार्यो गुण ॥ १ ॥ अलसमीक्षणमालोकोऽस्या अलसेक्षणा अत्र ईक्षणलक्षणाया क्रियाया अलसत्वमसाधारण स्वकार्यो गुण ॥ २ ॥ मृगाक्षिणीव अक्षिणी अस्या मृगाक्षी, उष्ट्रमुखादित्वादुपमानवाच्यक्षिशब्दस्य बहुव्रीहौ लोप, अत्र मृगाक्षिलक्षणेनोपमानेनाक्षिलक्षणमङ्ग विशेषितम् ॥ ३ ॥ एवं मत्तेभगमनमिव गमनमस्या सा तथा, अत्रोपमानभूतमत्तेभगमनेनापरा गमनक्रिया विशेषिता ॥४॥१६९॥१७०॥ वामे मनोज्ञे अक्षिणी अस्या वामाक्षी अत्र वामत्वे नाप्यङ्ग विशेषितम् ॥५॥ शोभन स्मितमस्या सुस्मिता, अत्र शोभनत्वेन स्मितक्रिया विशेषिता । वरारोहा, वरवर्णिनी, प्रतापदर्शिनीत्यादय शब्दा अत्र अभ्यूह्या ॥६॥

अस्या स्व मानलीलास्मरादय ।

अस्या स्त्रिया स्व धनं मानादय – मानोऽभिमान लीला शृङ्गारचेष्टाविशेष, स्मरो मन्मथ तेन मानिनी, लीलावती, स्मरवतीत्यादिनामानि भवन्ति, आदिग्रहणाद् मनोविलासादय ॥

लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्वोकः किलिकिञ्चितम् ॥१७१॥

२ । ३३॥ इति पथ्यल्लुप् ॥ १ ॥ अमुष्यपुत्र , अत्र चौरादिपाठसामर्थ्यात् समासे पष्ट्यलुप् ॥ २ ॥ प्रख्यातो यस्य पिताऽस्य प्रख्यातवप्तृक ॥ ३ ॥

कुल्य कुलीनोऽभिजात कौलेयकमहाकुलौ ॥ १६६ ॥
जात्य

कुलस्यापत्य कुल्य , कौलेयक "यैयक्चावसमासे वा" ॥ ६।१।९७॥१ ॥ २॥ "कुलादीन" ॥६।१।९६ ॥ इति कुलीन ॥ ३ ॥ अभिजायते स्म अभिजात , अभिजोऽपि ॥ ४ ॥ महत्कुलमस्य महाकुल ॥५॥१६६॥ जातौ साधुर्जात्य ॥६॥

गोत्र तु सन्तानोऽन्ववायोऽभिजन कुलम् ।
अन्वयो जनन वश

गूयते कथ्यतेऽनेन गोत्रम् "हुयामा" ॥ (उणा–४५१) ॥ इति त्र ॥ १ ॥ सतन्यतेऽनेन सन्तान , सन्ततिरपि ॥ २ ॥ अन्ववैत्यन्ववाय ॥ ३ ॥ अभिजयतेऽनेन अभिजन "व्यञ्जनाद् घञ्" ॥ ५ । ३ । १३२ ॥ ४ ॥ कोलति सस्त्यायति कुलम् ॥ ५ ॥ अन्वीयतेऽन्वय ॥ ६ ॥ जन्यतेऽनेन जननम् ॥ ७ ॥ वम्यते जन्यतेऽनेन वश "पादावमि" ॥ (उणा–५२७) ॥ इति श ॥ ८ ॥

स्त्री नारी वनिता वधू ॥ १६७ ॥
वशा सीमन्तिनी वामा वर्णिनी महिलाऽबला ।
योषा योषित्

स्यति कुल, सूतेऽपत्य, स्तृणाति धर्म, स्त्यायत्यस्या गर्भ इति वा स्त्री "स्त्री" (उणा–४५०) ॥ इति त्रदि निपात्यते ॥ १ ॥ नृनरयो "नारीसखी" ॥ २ । ४ । ७६ ॥ इति ङ्या नारादेशे नारी ॥ २ ॥ वन्यते भज्यते स्म वनिता ॥ ३ ॥ उह्यते वधू 'वहेध च' ॥ (उणा–८३२)॥ इत्यू ॥४॥१६७॥ वष्टि कामयते वशा ॥ ५ ॥ सीमन्त केशवि यासोऽस्त्यस्या सीमन्तिनी ॥ ६ ॥ वाति गच्छति नर वामा "अर्तीरि" ॥ (उणा–३३८) ॥ इति म , यद्वा वामा विपरीतलक्षणया, शृङ्गारिखदनाद्वा ॥ ७ ॥ वर्णोऽस्त्यस्या वर्णिना ॥ ८ ॥ मह्यते महिला "कल्य निमहि–"॥ (उणा–४८१)॥ इतील महेलाऽपि ॥ ९ ॥ नास्ति बलमस्या अबला ॥ १० ॥ यौति नरेण योषा 'योरूच वा" ॥ (उणा–५४१) ॥ इति ष ॥ ११ ॥ युष सौत्र योषति गच्छति पुरुष योषित् हृसृदहि' ॥ (उणा–८८७)॥ इति इत्, योषिताऽपि ॥ १२ ॥

विशेषास्तु कान्ता भीरुर्नितम्बिनी ॥ १६८ ॥
प्रमदा सुन्दरी रामा रमणी लल्नाऽङ्गना ।

काम्यते कान्ता ॥ १ ॥ बिभेतीत्येवशाला भीरु, अत्र क्रियावाचित्वा-
ज्जातिलक्षण ऊङ् न भवति, यथा "असूयम्पश्यरूपा त्व किमभीरुररायसे" इति ।
ताच्छीलिका सज्ञाप्रकाराश्चेत् तदा मनुष्यजातित्वे सत्यूङ् भवत्येव यथा "न हि भीरु !
गत निवर्तते" इति ॥ २ ॥ प्रशस्तो नितम्बोऽस्त्यस्या नितम्बिनी ॥३॥१६८॥ प्रकृष्टो
मद कामवेगोऽस्या प्रमदा ॥ ४ ॥ सुन्द सौम्र, सुन्दत्येना सुन्दरी "ऋच्छिचटि"
॥ (उणा ३९७) ॥ इत्यर, सुष्ठु आद्रियते वा पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥ रमते रामा,
ज्वलादित्वाण ॥ ६ ॥ रम्यादिभ्य कर्तर्यनटि रमणी ॥ ७ ॥ ललति, लल्यते वा
ललना ॥ ८ ॥ प्रशस्तान्यङ्गानि सन्त्यस्या अङ्गना " नोऽङ्गादे " ॥७।२।२९॥९॥

स्वगुणेनोपमानेन मनोज्ञादिपदेन च ॥ १६९ ॥
विशेषिताङ्गकर्मा स्त्री यथा तरललोचना ।
अलसेक्षणा मृगाक्षी मत्तेभगमनाऽपि च ॥१७०॥
वामाक्षी सुस्मिता

अङ्गस्य कर्मणो वा स्वश्चासौ गुणश्च स्वगुणस्तेन तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थ अत्र
स्वशब्दोपादानात् तरलत्वादीना गुणानामसाधारणतामाह, तेन मनोज्ञत्वादीना गुणत्व
ऽपि साधारणत्वाद् मनोज्ञादिपदेन चेति पृथग् निर्देश, उपमायते अनेन उपमान
मृगलोचनादि, मनोज्ञ आदिर्यस्य तद् मनोज्ञादि तद् तेन च। एतैस्त्रिभिर्विशेषितमङ्ग
मवयवो लोचनादि कर्म च क्रिया गमनादिर्यस्या सा तथा स्त्री। यथाशब्द स्वगु
णादिक्रमेणाङ्गकर्मोदाहरणोपन्यासार्थ । तरले लोचने अस्यास्तरललोचना, अत्र तर
लत्व लोचनस्याऽसाधारण स्वकायो गुण ॥ १ ॥ अलसमीक्षणमालोकोऽस्या
अलसेक्षणा, अत्र ईक्षणलक्षणाया क्रियाया अलसत्वमसाधारण स्वकायो गुण
॥ २ ॥ मृगाक्षिणीव अक्षिणी अस्या मृगाक्षी, उष्ट्रमुखादित्वादुपमानवान्यक्षिशब्दस्य
बहुव्रीहौ लोप अत्र मृगाक्षिलक्षणेनोपमानेनाक्षिलक्षणमङ्ग विशेषितम् ॥ ३ ॥ एव
मत्तेभगमनमिव गमनमस्या सा तथा, अत्रोपमानभूतमत्तेभगमनेनापरा गमनक्रिया
विशेषिता ॥४॥१६९॥१७०॥ वामे मनोज्ञे अक्षिणी अस्या वामाक्षी, अत्र वामत्वे
नाक्ष्यङ्ग विशेषितम् ॥५॥ शोभन स्मितमस्या सुस्मिता अत्र शोभनत्वेन स्मितक्रिया
विशेषिता । वरारोहा, वरवर्णिनी, प्रतीपदर्शिनीत्यादय शब्दा अत्र अभ्यूह्या ॥६॥

अस्या स्व मानलीलास्मरादय ।

अस्या स्त्रिया स्व धन मानादय – मानोऽभिमान लीला शृङ्गारचेष्टाविशेष,
स्मरो मन्मथ तेन मानिनी, लीलावती, स्मरवतीत्यादिनामानि भवन्ति, आदिग्रहणाद्
मनोविलासादय ॥

लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्बोक किलिकिञ्चितम् ॥१७१॥

मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा ।
विभ्रमश्चेत्यलङ्कारा स्त्रीणां स्वाभाविका दश ॥ १७२ ॥

लीयते लीला वाग्वेषचेष्टितैः प्रियस्यानुकृतिः ॥ १ ॥ विलसनं विलासः स्थानगमनादिवैशिष्ट्यम् ॥ २ ॥ विशिष्टा छित्तिर्भङ्गिर्विच्छित्तिः शोभाकृद्भवादल्पाकल्पविन्यासः ॥ ३ ॥ विपरीतं ब्रुवाणं भापणं निरुक्तत्वाद् बिब्बोकः सौभाग्यगर्वादिष्टेऽप्यवज्ञा ॥ ४ ॥ अलीकं किञ्चिच्चितं किलकिञ्चितं कण्ठकूजितं वा निरुक्तात् किलिकिञ्चितं सौभाग्यगर्वात् स्मितादीनां सङ्करः ॥ ५॥१७१ ॥ मदनाङ्गपर्यन्ताङ्गमोटनाद् मोट्टायितं प्रियकथादौ तद्भावभावनोत्था चेष्टा ॥ ६ ॥ कुट्टनं कुट्टमनादौ कुट्टेन मितं रक्ष्यादुत्वे कुट्टमितमधरादिग्रहणाद् दुःखेऽपि हृषः ॥ ७ ॥ लल्यते ललितं मसृणाङ्गन्यासः ॥८॥ विह्रियते विहृतं भापणावसरेऽपि व्याजादभापणम् ॥९॥ विभ्रमणं विभ्रमः सौभाग्यगर्वाद् वचनादीनामन्यथानिवेशः ॥ १० ॥ इत्येवमलङ्क्रियन्ते एभिरित्यलङ्कारा, स्त्रीणामिति न तु पुंसाम् । स्वस्माद् रतिभावाद् हृदयगोचरीभूताद् भवन्ति स्वाभाविकाः, यद्वा कस्याश्चिद् नायिकायाः कश्चिदेव स्वभावबलाद् भवति, अन्यस्या अन्यः, कस्याश्चिद् द्वौ, त्रय इत्यादि, अतोऽपि स्वाभाविकाः, ते च दशसंख्याः स्युरिति ॥ १७२ ॥

प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।
दीप्तिश्चायत्नजा

प्रागल्भ्यं प्रयोगे निःसाध्वसत्वम् ॥ १ ॥ औदार्यमपर्यायावस्थास्वपि प्रश्रयः ॥ २ ॥ माधुर्यं क्रोधादिष्वपि चेष्टामसृणत्वम् ॥३॥ शोभा रूपाद्यैः पुम्भोगोपबृंहितैः किञ्चिच्छायान्तराश्रयणम् ॥ ४ ॥ धीरत्वमचापलमविकत्थनत्वं च ॥ ५ ॥ कान्तिः रूपाद्यैः पुम्भोगोपबृंहितैर्मध्याह्नच्छाया ॥ ६ ॥ सैव तीव्रा दीप्तिः ॥ ७ ॥ यत्नाज्जाता यत्नजा क्रियाऽऽत्मानः " इच्छातो यत्नस्तत्तो देहे क्रिया " इति हि पदार्थविदः, ततोऽन्ये त्वयत्नजा गुणात्मानः सप्तालङ्कारा ॥

भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥ १७३ ॥

अन्तर्गतवासनात्मतया वर्तमानं रत्याख्यं भावं भावयतीति भावः, अवस्थान्तरे विकारः ॥१॥ स्वचित्तवृत्तिं परस्य जुह्वानः ददता ह्वाययतीति हावो भ्रूतारकादीनां बहुविकारः ॥ २ ॥ हेलनं हावस्य प्रसरणं हेला अङ्गस्य भूयान् विकारः ॥३॥ प्राग्जन्माभ्यस्तरतिमार्गेण सत्त्वोद्बुद्धेनाङ्गाद् देहाद् भवन्तीत्यङ्गजास्त्रयोऽलङ्कारा इति ॥ १७३ ॥

सा कोपना भामिनी स्यात्

भामतेऽवश्यं भाम क्रोधोऽस्त्यस्या वा भामिनी ॥ १ ॥

छेका मत्ता च वाणिनी ।

छेका मत्ता वणलवश्य वाणिनी ॥ १ ॥

कन्या कनी कुमारी च

कनति दाप्यते कन्या " स्थाछा- " ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥१॥ कनति अचि कना " वयस्यनन्त्ये " ॥२।४।२१ ॥ इति ङ्याम् ॥ २ ॥ कुमारयति क्रीडयति कुमारा, कुत्सितो मारोऽस्या वाऽनूढत्वात् ॥ ३ ॥

गौरी तु नग्निकाऽरजा ॥ १७४ ॥

स्त्रीधमरहिता गूयने उपादेयतया गौरा " खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति साधु । ओनजेत् व्रीडे ' इति केचित् नजायते स्म नग्ना के नग्निका अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशमे नग्निका भवेत् ' इति स्मार्तो विशपो नाग्नित ॥१॥ नास्ति रजोऽस्या अरजा अप्राप्तर्तु ॥ २ ॥ १७४ ॥

मध्यमा तु दृष्टरजास्तरुणी युवतिश्चरी ।

तलुनी दिक्करी

मध्यमा मध्यमवया ॥ १ ॥ दृष्ट रजोऽस्या दृष्टरजा प्राप्ततु ॥ २ ॥ तरति कौमार वयस्तरुणी ' ग्रम्यजि- ' ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युन ' वयस्यन न्त्ये " ॥ २ । ४ । २१ ॥ इति ङी ॥ ३ ॥ यूनस्ति " ॥ २ । ४ । ७७ ॥ युवति , यौतीति वा ' यो कित् " ॥ (उणा-६५८) ॥ इत्यौणादिकोऽति , तस्मात् ' इतोऽक्त्यथात् ॥ २ । ४ । ३२ ॥ इति वा ङ्या युवतीत्यपि भवति ॥ ४ ॥ चरति चरी ॥ ५ ॥ रस्य लत्वे तलुना ॥ ६ ॥ दिशमाश्रय करोति दिक्करी, यद्दृश्यम्- ' परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति ' इति ॥ ७ ॥

वर्या पतिंवरा स्वयंवरा ॥ १७५ ॥

व्रियते वया " वयापसर्या- ' ॥ ५ । १ । ३२ ॥ इति ये साधु वरमर्हति वा " दण्डादेर्य " ॥ ६ । ४ । १७८ ॥ इति य ॥ १ ॥ पतिं वृणीते पतिंवरा ' भृवृजि- " ॥ ५ । १ । ११२ ॥ इति ख ॥ २ ॥ स्वय वृणीते स्वय वरा ॥ ३ ॥ १७५ ॥

सुवासिनी वधूटी स्याच्चिरिण्टी

सुष्ठु वसति सुवासिनी, स्ववासिनीति द्रमिला ॥ १ ॥ वध्नाति कटाक्षैव धूटी ' बन्धे " ॥ (उणा-१९७) ॥ इति किद्रट वयस्यनन्त्ये ॥ २ । ४ । २१ ॥ इति ङी वध्वटीत्यपि व्याडि ॥ २ ॥ चिरि सौत्र स्वादि चिरिणोति चिरिण्टी " टिण्टवर् च वा ॥ (उणा-१५०) ॥ इति साधु चरिण्टीत्यपि, चिरण्टीत्यमर । चरण्टात्र ये ॥ ३ ॥

मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा ।
विभ्रमश्चेत्यलङ्कारा स्त्रीणां स्वाभाविका दश ॥ १७२ ॥

लीयते लीला वाग्वेषचेष्टितैः प्रियस्यानुकृतिः ॥ १ ॥ विलसनं विलासः स्थानगमनादिवैशिष्ट्यम् ॥ २ ॥ विशिष्टा छित्तिर्भङ्गिर्विच्छित्तिः शोभाकृद्गवादल्पाकल्पविन्यासः ॥ ३ ॥ विपरीतं वुकणं भाषणं निरुक्तवान् विब्बोकः सौभाग्यगर्वादिष्टेष्ववज्ञा ॥ ४ ॥ अलीकं निचितं किलानि कण्ठकूजितं वा निरुक्तात् किलिकिञ्चितं सौभाग्यगर्वात् स्मितादीनां सङ्करः ॥ ५॥१७१ ॥ मदनाङ्गपर्यन्ताङ्गमोट्टनाद् मोट्टायितं प्रियकथादौ तद्भावभावनोत्था चेष्टा ॥ ६ ॥ कुट्टनं कुट्टः सनादौ कुट्टेन मितं लक्ष्यादुत्वे कुट्टमितमधरादिग्रहणाद् दुःखेऽपि हर्षः ॥ ७ ॥ लल्यते ललितं मसृणाङ्गन्यासः ॥८॥ विह्रियते विहृतं भाषणावसरेऽपि व्याजादभाषणम् ॥९॥ विभ्रमणं विभ्रमः सौभाग्यगर्वाद् वचनादीनामन्यथानिवेशः ॥ १० ॥ इत्येवमलङ्क्रियन्ते एभिरित्यलङ्काराः, स्त्रीणामिति न तु पुंसाम्। स्वस्माद् रतिभावाद् हृदयगोचरीभूताद् भवन्ति स्वाभाविकाः यद्वा कस्याश्चिद् नायिकायाः कश्चिदेव स्वभावबलाद् भवति, अन्यस्या अन्यः, कस्याश्चिद् द्वौ त्रय इत्यादि, अतोऽपि स्वाभाविकाः, ते च दशसंख्याः स्युरिति ॥ १७२ ॥

प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।
दीप्तिश्चायत्नजा

प्रागल्भ्यं प्रयोगे निःसाध्वसत्वम् ॥ १॥ औदार्यममर्षेर्ष्याद्यवस्थास्वपि प्रश्रयः ॥ २ ॥ माधुर्यं क्रोधादिष्वपि चेष्टामसृणत्वम् ॥३॥ शोभा रूपाद्यैः पुंभोगोपबृंहितैः किञ्चिच्छायान्तराश्रयणम् ॥ ४ ॥ धीरत्वमचापल्यमविकत्थनत्वं च ॥ ५ ॥ कान्तिः रूपाद्यैः पुंभोगोपबृंहितैरन्याऽच्छाया ॥ ६ ॥ सैव तीव्रा दीप्तिः ॥ ७ ॥ यत्नाज्जाता यत्नजाः क्रियाऽऽरमानः, "इच्छातो यत्नस्ततो देहे क्रिया" इति हि पदार्थविदः, ततोऽन्ये त्वयत्नजा गुणात्मानः सप्तालङ्काराः ॥

भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥ १७३ ॥

अन्तर्गतवासनात्मतया वर्तमानं रत्याख्यं भावं भावयतीति भावः, अङ्गस्य रूपो विकारः ॥१॥ स्वचित्तवृत्तिं परत्र जुह्वती ददती हावयतीति हावो भ्रूतारकादीनां बहुविकारः ॥ २ ॥ हृत्ने हावस्य प्रसरणं हेला अत्यन्तं भूयान् विकारः ॥३॥ प्राग्जन्माभ्यस्तरतिमात्रेण सत्त्वोद्बुद्धेनाङ्गाद् देहाद् भवन्तीत्यङ्गजास्त्रयोऽलङ्काराः इति ॥ १७३ ॥

सा कोपना भामिनी स्यात्

भामतेऽवश्यं भामः क्रोधोऽस्त्यस्या वा भामिनी ॥ १ ॥

यतन्ते स्पर्धया यातर " यतिनन्दिभ्या दार्घेच" ॥ (उणा–८५६)॥ इति ऋ ॥ १७८ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीर पतिरस्या वीरपत्नी " सपत्न्यादौ " ॥ २ । ४ । ५० ॥ इति ङ्या साधु ॥ १ ॥ २ ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ।

कुलस्य स्त्री कुलस्त्री ॥१॥ कुलस्य पालिका कुलपालिका कुलपालिकेत्यमर ॥२॥

प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया ॥ १७९ ॥
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा प्रणयिनी च सा ।

अतिशयेन प्रिया प्रेयसी " गुणाङ्गा " ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीयसि " प्रिय स्थिर " ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ इति प्रादेश ॥ १ ॥ नरस्य दयिते इष्टे दयिता ॥२॥ काम्यते कान्ता ॥ ३ ॥ प्राणान् ईष्टे प्राणेशा ॥ ४ ॥ वल्लते वल्लभा " कृशृ " ॥ (उणा–३२९) ॥ इत्यभ ॥ ५ ॥ प्रीणाति प्रिया " नाम्युपान्त्य "॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क ॥ ६ ॥ १७९ ॥ हृदयस्येष्टे हृदयेशा ॥ ७ ॥ प्राणाना समा तुल्या प्राणसमा ॥ ८ ॥ अतिशयेन प्रिया प्रेष्ठा ॥ ९ ॥ प्रणय प्रेम सोऽस्त्यस्या प्रणयिनी, प्रेमवतीत्यपि ॥ १० ॥

प्रेयस्याद्या पुंसि पत्यौ भर्ता सेक्ता पतिर्वर ॥ १८० ॥
विवोढा रमणो भोक्ता रुच्यो वरयिता धव ।

प्रेयसीप्रभृतय शब्दा पुलिङ्गे वर्तमाना सन्त पत्यौ वर्तन्ते, तद्यथा–प्रेयान् ॥ १ ॥ दयित ॥ २ ॥ कान्त ॥ ३ ॥ प्राणेश ॥ ४ ॥ वल्लभ ॥५॥ प्रिय ॥६॥ हृदयेश ॥ ७ ॥ प्राणसम ॥ ८ ॥ प्रेष्ठ ॥ ९ ॥ प्रणयी च ॥ १० ॥ बिभर्ति प्रिया भर्ता ॥ ११ ॥ सिञ्चति सेक्ता ॥ १२ ॥ पाति पति "पातेर्डति" ॥ (उणा–६५९) ॥ इति डति ॥ १३ ॥ वृणीते वरयति वा वर ॥ १४ ॥ १८० ॥ विवहति परिणयते वा विवोढा, यौगिकत्वात् परिणेता, पाणिग्राह , उपयन्तेत्यादय ॥१५॥ रमते चित्त, रमयति वा रमण ॥ १६ ॥ भुङ्क्ते कान्ता भोक्ता ॥ १७ ॥ रोचते रुच्य ॥ ' रुच्याव्यथ्य " ॥ ५।१।६ ॥ इति ये निपात्यते ॥ १८ ॥ वरयति वरयिता ॥ १९ ॥ धुनाति धव ॥ २० ॥

जन्यास्तु तस्य सुहृद

तस्य वरस्य सुहृदो वयस्या , जनीं वहन्ति जन्या "हृयपद्य–" ॥७।१।११॥ इति य ॥ १ ॥

अथ सधर्मिणी ।
पत्नी सहचरी पाणिगृहीती गृहिणी गृहा ॥ १७६ ॥
दारा क्षेत्र वधूर्भार्या जनी जाया परिग्रह ।
द्वितीयोढा कलत्र च

सह धर्मोऽस्त्यस्या सधर्मिणी, यज्ञादौ सहाधिकारात्, सहधर्मिणी, सधमचारिण्यपि ॥ १ ॥ पत्नीति पतिशब्दात् " ऊन्याम् " ॥ २ ।४ । ५१ ॥ इति ङी नकारश्चान्तादेश ॥ २ ॥ सह धर्मं चरति सहचरी ॥ ३ ॥ पाणिर्गृहीतोऽस्या, पाणौ वा गृहीता पाणिगृहीती " पाणिगृहीतीति " ॥ २ । ४ । ५२ ॥ इति ङी, करात्तीत्यपि ॥ ४ ॥ गृहमस्त्यस्या गृहिणी, गेहिनीत्यपि ॥ ५ ॥ गृहवासहेतुभूतत्वाद् गृहा, पुस्त्रीवालिङ्ग, पुस्त्यय बहुवचनान्त एव ॥ ६॥१७६॥ दारयन्ति, दीयन्त एभिरिति वा दारा, पुलिङ्गो बहुवचनान्तश्च, एकवचनान्तोऽपि दृश्यते यद्भाष्यम्– 'धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्य कुर्वीत" इति, "न्यायावाया– " ॥ ५।३।१३४॥ इति घञि साधु ॥ ७ ॥ क्षयन्ति निवसन्त्यत्र क्षेत्रम् " हुयामा–" ॥ (उणा ४५१)॥ इति त्र ॥ ८ ॥ उह्यते वधू ॥ ९ ॥ भ्रियते भार्या ॥ १० ॥ जायतेऽस्या पतिरिति जनि, ङ्या जनी ॥ ११ ॥ " ऋशिजनि– " ॥ (उणा ३६१) ॥ इति किति ये जाया यन्मनु -- "जायायास्तद्धि जायत्व यदस्या जायते सुत "॥१२॥ परिगृह्यते परिग्रह ॥ १३ ॥ द्वयो पूरणी द्वितीया ॥ १४ ॥ उह्यते परिणीयते स्म ऊढा ॥ १५ ॥ कडति माद्यति कडत्र, लत्वे कलत्रम् " त्रमक्षि " ॥ (उणा ४५६) ॥ इत्त्र ॥ १६ ॥

पुरन्ध्री तु कुटुम्बिनी ॥ १७७ ॥

पुर धत्ते पुरन्ध्रि पृषोदरादित्वाद् ङ्या पुरन्ध्री ॥ १ ॥ कुटुम्ब पुत्रभृत्यादयस्त्यस्या कुटुम्बिनी ॥ २ ॥ १७७ ॥

प्रजावती भ्रातुर्जाया

प्रजाऽस्त्यस्या प्रजावती ॥१॥ भ्रातुर्जायेत्यत्र " ऋता विद्या–"॥३।२।३७॥ इति समासे षष्ठ्यलुप्। द्रक्ष्यामि भ्रातृजायाम् इत्यादौ तु सप्तमीसमास ॥२॥

सूनो स्नुषा जनी वधू ।

सूनोर्जाया स्नौति अपत्यवात्सल्यात् स्नुषा " स्नुपूसू– " ॥ (उणा–५४२) ॥ इति कित् ष ॥ १ ॥ जायतेऽस्या जनी ॥ २ ॥ उह्यते वधू, वधूटीत्यपि ॥ ३ ॥

भ्रातृवर्गस्य या जाया यातरस्ता परस्परम् ॥ १७८ ॥

यतन्ते स्पर्धया यातर " यतिननादिभ्या दीर्घश्च" ॥(उणा-८५६)॥ इति ऋ ॥ १७८ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीर पतिरस्या वीरपत्नी " सपत्न्यादौ " ॥ २ । ४ । ५० ॥ इति ङ्या साधु ॥ १ ॥ २ ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ।

कुलस्य स्त्री कुलस्त्री ॥१॥ कुलस्य पालिका कुलपालिका, कुलपालिकेत्यमर ॥२॥

प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया ॥ १७९ ॥
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा प्रणयिनी च सा ।

अतिशयेन प्रिया प्रेयसी " गुणाङ्गा " ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीयसि " प्रिय स्थिर " ॥ ७। ४ । ३८ ॥ इति प्रादेश ॥ १ ॥ नरस्य दयिते इष्टे दयिता ॥२॥ काम्यत कान्ता ॥ ३ ॥ प्राणान् इष्टे प्राणेशा ॥ ४ ॥ वल्लते वल्लभा " कृशृ " ॥ (उणा-३२९) ॥ इत्यभ ॥ ५ ॥ प्रीणाति प्रिया " नाम्युपान्त्य "॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क ॥ ६ ॥ १७९ ॥ हृदयस्येष्टे हृदयेशा ॥ ७ ॥ प्राणाना समा तुल्या प्राणसमा ॥ ८ ॥ अतिशयेन प्रिया प्रेष्ठा ॥ ९ ॥ प्रणय प्रेम सोऽस्त्यस्या प्रणयिनी, प्रेमवत्यपि ॥ १० ॥

प्रेयस्याद्या पुंसि पत्यौ भर्ता सेक्ता पतिर्वर ॥ १८० ॥
विवोढा रमणो भोक्ता रुच्यो वरयिता धव ।

प्रेयसाप्रभृतय शब्दा पुलिङ्गे वर्तमाना सन्त पत्यौ वतन्ते, तद्यथा-प्रेयान् ॥ १ ॥ दयित ॥ २ ॥ कान्त ॥ ३ ॥ प्राणेश ॥ ४ ॥ वल्लभ ॥५॥ प्रिय ॥६॥ हृदयेश ॥ ७ ॥ प्राणसम ॥ ८ ॥ प्रेष्ठ ॥ ९ ॥ प्रणयी च ॥ १० ॥ बिभर्ति प्रिया भर्ता ॥ ११ ॥ सिञ्चति सेक्ता ॥ १२ ॥ पाति पति "पातेर्डति" ॥ (उणा-६५९) ॥ इति डिदति ॥ १३ ॥ वृणीते वरयति वा वर ॥ १४ ॥ १८० ॥ विवहति परिणयते वा विवोढा, यौगिकत्वात् परिणेता, पाणिग्राह , उपयन्तेत्यादय ॥१५॥ रमते चित्त रमयति वा रमण ॥ १६ ॥ भुङ्क्ते कान्ता भोक्ता ॥ १७ ॥ रोचते रुच्य ॥ ' रुच्याव्यथ्य " ॥ ५।१।६ ॥ इति ये निपात्यते ॥ १८ ॥ वरयति वरयिता ॥ १९ ॥ धुनाति धव ॥ २० ॥

जन्यास्तु तस्य सुहृद

तस्य वरस्य सुहृदो वयस्या , जनी वहन्ति जन्या "हृद्यपद्य-" ॥७।१।११॥ इति य ॥ १ ॥

विवाहः पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥
पाणिग्रहणमुद्वाह उपयामः यमावपि ।
दारकर्म परिणयः

विवहनं विवाहः ॥ १ ॥ पाणिः पीड्यतेऽस्मिन् पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥ एवं पाणिग्रहणम् ॥ २ ॥३॥ उद्वहनमुद्वाहः ॥ ४ ॥ उपात्परतो यामः यमौ उपयमनमुपयामः, उपयमः "समिण्युपायमः" ॥ ५ । ३ । २५ ॥ इति वाऽल् ॥५॥ ॥ ६ ॥ दाराणां कर्म क्रिया दारकर्म ॥ ७ ॥ परिणयनं परिणयः ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र-

जाम्बूलमालिकोद्वाहे वरयात्रा तु दौन्दुभी ।
गोपाली वर्णके शान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ।
स्यादिन्द्राणी महे हेलिहुलुमङ्गलध्वनि ॥ १ ॥
स्यात्तु स्वस्त्ययनं पूर्णकलशे मङ्गलाह्निकम् ।
शान्तिके मङ्गलस्नानं वारिपन्थवारिणा ॥ २ ॥
हस्तलेपे तु करणं हस्तबन्धे तु पीडनम् ।
तच्छदे समवभ्रंशो धूलिभक्ते तु वार्तिकम् ॥ ३ ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ १८२ ॥

जायां प्रजायां मिन्वन्ति तमिति जामाता 'जायामिग' ॥ (उणा-८६०)॥ इति तृ ॥ १ ॥ १८२ ॥

उपपतिस्तु जारः स्यात्

उपजातः पतिरुपपतिः ॥ १ ॥ जायतेऽनेन जरयति वा जारः "न्याया वाया-" ॥ ५ । ३ । १३४ ॥ इति घनि साधुः ॥ २ ॥

भुजङ्गो गणिकापतिः ।

भुजङ्गाभ्यां नृत्यद्भ्यामिव गच्छति भुजङ्गः "नाम्नो गमः" ॥५।१।१३१॥ इति खड् ॥ १ ॥

जम्पती दम्पती जायापती भार्यापती समाः ॥१८३॥

जाया च पतिश्च जम्पती दम्पती, राजदन्तादित्वान्नायाशब्दस्य जम् दम् भावो वा निपात्यते, पक्षे जायापती ॥ १ ॥ २ ॥ ३॥ भार्या च पतिश्च भार्यापती ॥४॥ १८३ ॥

यौतकं युतयोर्देयं सुदायो हरणं च तत् ।

युतयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम् ॥ १ ॥ सुष्ठु दीयते सुदायः, दाय इत्येके,

यच्छाश्वत –"यौतकादि धन दायो दयो दानमुदाहृतम्" इति ॥२॥ ह्रियतेऽनेनेति हरणम् ॥ ३ ॥

कृताभिषेका महिषी

नृपस्त्रीष्वुत्तरत सवध्यते, महादेवीत्वे कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता । मह्यते पूज्यते महिषी "मह्यविभ्या टिष्" ॥ (उणा–५४७) ॥ इतीप ॥ १ ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रिय ॥ १८४ ॥

भोगोऽस्त्यासा भोगिन्य अन्या पद्मावत्याद्या ॥ १ ॥ १८४॥

सैरन्ध्री याऽन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।

याऽन्यवेश्मस्था परवेश्मोपजीविनी स्वतन्त्रा स्वायत्ता एकायत्ता न भवती स्वर्थ, शिल्प प्रसाधनादि तेन जीवति सा, सह इरमीरण धरते सैरन्ध्री पृषोदरादित्वात् "चतु षष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री" इति कात्य ॥१॥

असिक्न्यन्त पुरप्रेष्या

असिताऽसिक्नि "क्न पलितासितात्" ॥ २ । ४ । ३७ ॥ इति ङयां साधु, अन्त पुरे प्रेष्या नियोज्या ॥ १ ॥

दूतीसचारिके समे ॥ १८५ ॥

दूयते मौख्याद् दूती ' दूसीरी–" ॥ (उणा २०१) ॥ इति कित् त ॥१॥ सचारयति सदेश प्रापयति सचारिका ॥ २ ॥ १८५ ॥

प्रज्ञा प्राज्ञी प्रजानत्या

प्रजानाति प्रज्ञा ॥१॥ सव प्रज्ञायणि प्राज्ञी ॥ २ ॥

प्राज्ञा तु प्रज्ञयाऽन्विता ।

प्रज्ञाऽस्त्यस्या प्राज्ञा "प्रज्ञाश्रद्धा' ॥ ७ । २ । ३३ ॥ इति ण ॥ १ ॥

स्यादाभीरी महाशूद्री जातिपुयोगयो समे ॥ १८६ ॥

आभीरजातीया, आभीरस्य स्त्री वा आभीरी, एव महाशूद्री, जातिलक्षणो धवयोगलक्षणो वा ङीप्रत्यय, वैश्यभेद एव आभीरो गवाद्युपजीवी, अन्यत्र महती चासौ शूद्रा च महाशूद्रेत्येव भवति ॥ १ ॥ २ ॥ १८६ ॥

पुयुज्याचार्य्याचार्यानी

पुसा योग पुयुक् तत्र आचार्यस्य भार्या आचार्यी आचार्यानी "मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा" ॥ २ । ४ । ६३ ॥ इति ङी, पक्षे तत्सन्नियोगे आन् चान्त, क्षुभ्नादित्वाद् णत्वाभाव ॥ १ ॥ २ ॥

विवाह पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥
पाणिग्रहणमुद्वाह उपाद् याम यमावपि ।
दारकर्म परिणय

विवहन विवाह ॥ १ ॥ पाणि पीड्यतेऽस्मिन् पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥ एव पाणिग्रहणम् ॥ २ ॥३॥ उद्वहनमुद्वाह ॥ ४ ॥ उपात्परतो याम यमौ उपयम नमुपयाम उपयम " सनि-युपायम " ॥ ५ । ३ । २५ ॥ इति वाऽल् ॥५॥ ६ ॥ दाराणा कम क्रिया दारकम ॥ ७ ॥ परिणयन परिणय ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र–

जाम्बूलमालिकोद्वाहे वरयात्रा तु दौन्दुभी ।
गोपाली वणके शान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ।
स्यादिन्द्राणी महे हेलिरुल्लुमङ्गलध्वनि ॥ १ ॥
स्यातु स्वस्त्ययन पूणकलशे मङ्गलाह्निकम् ।
शान्तिके मङ्गलस्नान वारिपल्लववारिणा ॥ २ ॥
हस्तलेपे तु करण हस्तबन्धे तु पीडनम् ।
तच्छेदे समवभ्रशो धूलिभक्ते तु वार्तिकम् ॥ ३ ॥

जामाता दुहितु पति ॥ १८२ ॥

जाया प्रजाया मिन्वन्ति तमिति जामाता ' जायामिग ' ॥ (उणा–८६०)॥ इति तृ ॥ १ ॥ १८२ ॥

उपपतिस्तु जार स्यात्

उपजात पतिरुपपति ॥ १ ॥ जीयतेऽनेन जरयति वा जार ' न्याया वाया– " ॥ ५ । ३ । १३४ ॥ इति घञि साधु ॥ २ ॥

भुजङ्गो गणिकापति ।

भुजङ्गाभ्या नृत्यद्भ्यामिव गच्छति भुजङ्ग 'नाम्नो गम ' ॥५।१।१३१॥ इति खड् ॥ १ ॥

जम्पती दम्पती जायापती भार्यापती समा ॥१८३॥

जाया च पतिश्च जम्पती दम्पती, राजदन्तादित्वाज्जायाशब्दस्य जम् दम् भावो वा निपात्यते पक्षे जायापती ॥ १ ॥ २ ॥ ३॥ भाया च पतिश्च भायापती ॥४॥ १८३ ॥

यौतक युतयोर्देय सुदायो हरण च तत् ।

युतयोर्वधूवरयोरिद यौतकम् ॥ १ ॥ सुष्ठु दीयते सुदाय, दाय इत्येके,

यच्छाश्वत –"यौतकादि धन दायो दयो दानमुदाहृतम्" इति ॥२॥ ह्रियतेऽनेनेति हरणम् ॥ ३ ॥

कृताभिषेका महिषी

नृपस्त्रीष्वुत्तरत सवध्यते, महादेवीत्वे कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता । मह्यते पूज्यते महिषी " मह्यविभ्या टित् " ॥ (उणा–५४७) ॥ इताप ॥ १ ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रिय ॥ १८४ ॥

भोगोऽस्त्यासा भोगिन्य , अन्या पद्मावत्याद्या ॥ १ ॥ १८४॥

सैरन्ध्री याऽन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।

याऽन्यवेश्मस्था परवेश्मोपजीविनी स्वतन्त्रा स्वायत्ता एकायत्ता न भवती त्यर्थ , शिल्प प्रसाधनादि तेन जीवति सा, सह ईरमीरण धरते सैरन्ध्री पृषोदरादित्वात् "चतु षष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री " इति कात्य ॥१॥

असिक्न्यन्त पुरप्रेष्या

असिताऽसिक्नि " क्न पलितासितात् " ॥ २ । ४ । ३७ ॥ इति ङ्यां साधु , अन्त पुरे प्रेष्या नियोज्या ॥ १ ॥

दूतीसचारिके समे ॥ १८५ ॥

दूयते मौख्याद् दूता ' शीरी–" ॥ (उणा २०१) ॥ इति कित् त ॥१॥ सचारयति सदेश प्रापयति सचारिका ॥ २ ॥ १८५ ॥

प्रज्ञा प्राज्ञी प्रजानत्या

प्रजानाति प्रज्ञा ॥१॥ सव प्रज्ञायणि प्राज्ञी ॥ २ ॥

प्राज्ञा तु प्रज्ञयाऽन्विता ।

प्रज्ञाऽस्त्यस्या प्राज्ञा ' प्रज्ञाश्रद्धा " ॥ ७ । २ । ३३ ॥ इति ण ॥ १ ॥

स्यादाभीरी महाशुद्री जातिपुयोगयो समे ॥ १८६ ॥

आभीरजातीया आभीरस्य स्त्री वा आभीरी एव महाशुद्री, जातिलक्षणो धवयोगलक्षणो वा ङीप्रत्यय , वैश्यभेद एव आभीरो गवाद्युपजीवी, अन्यत्र महती चासौ शुद्रा च महाशुद्रैव भवति ॥ १ ॥ २ ॥ १८६ ॥

पुयुज्याचार्य्याचार्यानी

पुसा योग पुयुक् तत्र आचार्यस्य भार्या आचार्यी आचायानी " मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा " ॥ २ । ४ । ६३ ॥ इति ङी , पक्षे तत्सन्नियोगे आन् चान्त , क्षुभ्नादित्वाद् णत्वाभाव ॥ १ ॥ २ ॥

विवाहः पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥
पाणिग्रहणमुद्वाह उपाद् यामयमावपि ।
दारकर्म परिणय

विवहनं विवाहः ॥ १ ॥ पाणिः पीड्यतेऽस्मिन् पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥ एवं पाणिग्रहणम् ॥ २ ॥३॥ उद्वहनमुद्वाहः ॥ ४ ॥ उपात्परतो याम यमौ उपयमनमुपयाम उपयम " समिव्युपाद्यमः " ॥ ५ । ३ । २५ ॥ इति वाऽल् ॥५॥ ६ ॥ दाराणां कर्म क्रिया दारकर्म ॥ ७ ॥ परिणयनं परिणयः ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र-

जाम्बूलमालिकोद्वाहे वरयात्रा तु दौन्दुभी ।
गोपाली वणके शान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ।
स्यादिन्द्राणी महे हेलिहल्लुमङ्गलध्वनिः ॥ १ ॥
स्यात्तु स्वस्त्ययनं पूर्णकलशो मङ्गलाह्निकम् ।
शान्तिके मङ्गलस्नानं वारिपल्लववारिणा ॥ २ ॥
हस्तलेपे तु करणं हस्तबन्धे तु पीडनम् ।
तच्छदे समवभ्रंशो धूलिभक्ते तु वार्तिकम् ॥ ३ ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ १८२ ॥

जाया प्रजाया मिन्वन्ति तमिति जामाता ' जायामिग '॥ (उणा-८६०)॥ इति तृ ॥ १ ॥ १८२ ॥

उपपतिस्तु जारः स्यात्

उपजातः पतिरुपपतिः ॥ १ ॥ जार्यतेऽनेन, जरयति वा जारः ' न्याय्यावाया- ' ॥ ५ । ३ । १३४ ॥ इति घनि साधुः ॥ २ ॥

भुजङ्गो गणिकापतिः ।

भुजङ्गाभ्यां नृत्यद्भ्यामिव गच्छति भुजङ्गः, ' नाम्नो गमः ॥५।१।१३१॥ इति खड् ॥ १ ॥

जम्पती दम्पती जायापती भार्यापती समाः ॥१८३॥

जाया च पतिश्च जम्पती दम्पती, राजदन्तादित्वाज्जायाशब्दस्य जम् दम् भावो वा निपात्यते, पक्षे जायापती ॥ १ ॥ २ ॥ ३॥ भार्या च पतिश्च भार्यापती ॥४॥ १८३ ॥

यौतकं युतयोर्देयं सुदायो हरणं च तत् ।

युतयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम् ॥ १ ॥ सुष्ठु दीयते सुदायः, दाय इत्येके,

यच्छाश्वत –"यौतकादि धन दायो दयो दानमुदाहृतम्" इति ॥२॥ ह्रियतेऽनेनेति हरणम् ॥ ३ ॥

कृताभिषेका महिषी

नृपस्त्रीत्वुत्तरत सवष्यते, महादेवीत्वे कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता । मह्यते पूज्यते महिषी " मह्यविभ्या टित् " ॥ (उणा–५४७) ॥ इतीष ॥ १ ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रिय ॥ १८४ ॥

भोगोऽस्त्यासां भोगिन्य , अन्या पद्मावत्याद्या ॥ १ ॥ १८४॥

सैरन्ध्री याऽन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।

याऽन्यवेश्मस्था परवेश्मोपजाविनी स्वतन्त्रा स्वायत्ता एकायत्ता न भवती त्यर्थ , शिल्प प्रसाधनादि तेन जीवति सा, सह इरमीरण धरते सैरन्ध्री पृषोदरादित्वात् "चतु षष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री " इति कात्य ॥१॥

असिक्न्यन्त पुरप्रेष्या

असिताऽसिक्नि " क्न पलितासितात् " ॥ २ । ४ । ३७ ॥ इति ङया साधु , अन्त पुरे प्रेष्या नियोज्या ॥ १ ॥

दूतीसचारिके समे ॥ १८५ ॥

दूयते मौख्याद् दूती ' शीरी–" ॥ (उणा २०१) ॥ इति क्ति त ॥१॥ सचारयति सदेश प्रापयति सचारिका ॥ २ ॥ १८५ ॥

प्रज्ञा प्राज्ञी प्रजानत्या

प्रजानाति प्रज्ञा ॥१॥ सैव प्रज्ञायाणि प्राज्ञी ॥ २ ॥

प्राज्ञा तु प्रज्ञयाऽन्विता ।

प्रज्ञाऽस्त्यस्या प्राज्ञा " प्रज्ञाश्रद्धा " ॥ ७ । २ । ३३ ॥ इति ण ॥ १ ॥

स्यादाभीरी महाशूद्री जातिपुयोगयो समे ॥ १८६ ॥

आभीरजातीया, आभीरस्य स्त्री वा आभीरी, एव महाशूद्री, जातिलक्षणो धवयोगलक्षणो वा टीप्रत्यय वैश्यभेद एव आभीरो गवाद्युपजीवी अन्यत्र महती चासौ शूद्रा च महाशूद्रेत्येव भवति ॥ १ ॥ २ ॥ १८६ ॥

पुयुज्याचार्य्याचार्यानी

पुसा योग पुयुक् तत्र, आचार्यस्य भार्या आचार्यी आचार्यानी " मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा " ॥ २ । ४ । ६३ ॥ इति डी , पक्षे तत्सन्नियोगे आन् चा त , क्षुभ्नादित्वाद् णत्वाभाव ॥ १ ॥ २ ॥

मातुलानी तु मातुली ।

अत्राऽपि पुयोगे मातुलस्य भार्या मातुलानी मातुली ॥ १ ॥ २ ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

पुयोगादुपाध्यायस्य भायाऽप्युपाध्यायानी, उपाध्यायी ॥ १ ॥ २ ॥

क्षत्रिय्यर्यी च शूद्र्यपि ॥ १८७ ॥

पुयोगे क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियी ॥ १ ॥ अर्यस्य भार्या अर्यी ॥ १ ॥ शूद्रस्य भाया शूद्री "धवाद् योगा–" ॥ २।४।५९ ॥ इति ङी ॥ १ ॥ १८७ ॥

स्वत आचार्या शूद्रा च

स्वत पुयोग विना स्त्री आचार्या ॥ १ ॥ शूद्रा अत्राऽऽवैव ॥ १ ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

स्वत एव स्त्री "अर्यक्षत्रियाद्वा" ॥ २।४।६६ ॥ इति विकल्पेन ङी, तत्स नियोगे आन् चान्त, पक्षे आप् ॥ १ ॥ २ ॥

उपाध्याय्युपाध्याया स्यात्

स्वत एव स्त्री, उपेत्य अधीयतेऽस्या इत्युपाध्यायी, उपाध्याया "इङोऽपादाने तु टिद्वा" ॥५।३।१९॥ इति घञो विकल्पेन टित्वादेकत्र ङी, पक्षे आप् ॥१॥२॥

अर्याऽर्याण्यौ पुन समे ॥ १८८ ॥

स्वत एव ॥ १ ॥ २ ॥ १८८ ॥

दिधिषूस्तु पुनर्भूर्द्विरूढा

धृष्णोति दिधिषू "धृषेर्दिधिषदिधाषौ च" ॥ (उणा–८४२) ॥ इत्यू, दिधीषूरपि ॥ १ ॥ पुनर्भवति पुनभू । द्वौ वारावस्य द्विरूढा सस्कृता 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भू सस्कृता पुन" । मनुस्त्वन्यथाह–

ज्येष्ठाया यद्यनूढाया कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञया पूर्वा तु दिधिषूमता ॥ १ ॥ २ ॥

अस्या दिधिषू पति ।

अस्या पुनर्भ्वा पति दिधिषूमिच्छत्यात्मनो दिधिषू "अमाव्ययात्" ॥ ३।४।२३ ॥ इति क्यन् तत क्विपि यलोप ॥ १ ॥

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूर्यस्य स्यात् सैव गेहिनी ॥ १८९ ॥

अग्रेऽनन्यभार्यत्वात् प्रधान दिधिषूरस्य सोऽग्रेदिधिषू समासान्तविधेरनित्यत्वात् कच् न भवति, सैवेति पुनर्भूरेव ॥ १ ॥ १८९ ॥

ज्येष्ठेऽनूढे परिवेत्ताऽनुजो दारपरिग्रही ।

ज्येष्ठे भ्रातरि अकृतविवाहे कनिष्ठो विवाहाद्देतो परिवज्य विन्दति परिवेत्ता, यत्स्मृति – " येऽग्रजेष्वकल्त्रेषु कुर्वते दारसंग्रहम् ।

ज्ञेयास्ते परिवेत्तार परिवित्तिस्तु पूर्वज " ॥ १ ॥ इति ।

उपलक्षण चैतत्, यतोऽग्निहोत्रादावपि परिवेदनव्यवहारोऽस्ति ॥१॥

तस्य ज्येष्ठ परिवित्ति

तस्य परिवेत्तुर्ज्येष्ठोऽग्रज परिवर्ज्य य विन्दति स परिवित्ति ॥ १ ॥

जाया तु परिवेदिनी ॥ १९० ॥

तस्य परिवेत्तुजाया परिवज्य विन्दति परिवेदिनी ॥ १ ॥ १९० ॥

वृषस्यन्ती कामुकी स्यात् ।

वृष मैथुनमिच्छति वृषस्यन्ती " वृषाश्वान्मैथुने स्मोऽन्त " ॥ ४ । ३ । ११४ ॥ १ ॥ कमनशीला कामुकी " भाजगोण–" ॥ २ । ४ । ३० ॥ इति रिंसाया डी ॥ २ ॥

इच्छायुक्ता तु कामुका ।

अत्र च रिरसाया अभावादेव ॥ १ ॥

कृतसापत्निकाऽध्यूढाऽधिविन्ना

कृत सापत्न सपत्नीभावोऽस्या कृतसापत्निका ॥ १ ॥ अधि उपरि उह्यते द्वितीया अस्या अध्यूढा ॥ २ ॥ अधिविन्दति अस्यामधिविन्ना ॥ ३ ॥

अथ पतिव्रता ॥ १९१ ॥

एकपत्नी सुचरित्रा साध्वी सती

पतिसेवैव व्रतमस्या पतिव्रता, यत्स्मृति – नास्ति स्त्रीणा पृथग् यज्ञो न व्रतमिति ॥ १ ॥ १९१ ॥ एक पतिरस्या एकपत्नी " सपत्न्यादौ " ॥ २।४।५०॥ इति ङ्या साधु ॥ २ ॥ शोभन चरित्रमस्या सुचरित्रा ॥ ३ ॥ साध्नोति पतिसेवां साध्वी ॥ ४ ॥ अस्ति नित्य भर्तृभक्ता सती ॥ ५ ॥

असतीत्वरी ।

पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यविनीता च पांसुला ॥१९२ ॥

स्वैरिणी कुलटा

न सती असती ॥ १ ॥ एत्येवशीला इत्वरी ' सृनाण्–" ॥ ५ । २ । ७७॥

इति ष्वरप् ॥ २ ॥ पुमांस चलगति पुंश्चली ॥ ३ ॥ कषति मनश्चषणि " कृषेश्च चादे " ॥ (उणा–६४१) ॥ इति अणि , कस्य चत्व च, ङ्यां चषणी ॥ ४ ॥ बध्नाति चित्त बन्धकी "दृकृ–" ॥(उणा–२७)॥ इत्यक ॥ ५ ॥ न विनीता अविनीता ॥ ६ ॥ पांसुमालिन्यहेतुरस्त्यस्या पांसुला, सिध्मादित्वाद् ल ॥७॥१९२॥ स्वममीरितु शालमस्या स्वैरिणी " स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् " ॥ १।२।१५ ॥ इत्यैत्वम् ॥ ८ ॥ कोलति कुलटा " कुलिनिलिभ्या नित् " ॥ (उणा १४३)॥ इलट- कुलान्यटति शील भेतु वा पृषोदरादित्वात् , कुत्सित स्टति इति वा ॥ ९ ॥

शेषश्चात्र–

धुर्टायां तु दुःश्रङ्गी बन्धुदा कलकूणिका ।
धर्षणी लाञ्छनी खण्डशीला मदननालिका ॥
त्रिलोचना मनोहारी ॥

यातिं या प्रियं साऽभिसारिका ।

मदनेन मदेन वा या श्लिष्टा प्रियमभिसरति, अभिसारयति वा सा अभिसारिका, यद्भरत —

हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदेन मदनेन वा ।
अभिसारयते कान्त सा भवेदभिसारिका" ॥१॥१॥

वयस्यालि सखी सध्रीची

वयसा तुल्या वयस्या " हृद्यपद्य " ॥७।१।११॥ इति य ॥ १ ॥ अलती त्र्यालि ' कृशृकुटि " ॥ (उणा ६१९) ॥ इति णिदि ॥ २ ॥ सनुते सखी " सनेडखि ' ॥ (उणा–६२५) ॥ ' नारीसखी–' ॥ २।४।७६ ॥ इति डी ॥ ३ ॥ सहाघति सध्रीची " अच्च " ॥ २।४।३ ॥ इति डी ॥ ४ ॥

अशिश्वी तु शिशु विना ॥ १९३ ॥

नास्ति शिशुरस्या अशिश्वी अशिशो ॥२।४।८॥ इति डा ॥१॥१९३॥

पतिवत्नी जीवत्पति

पतिरस्त्यस्या पतिवत्नी ' पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्यागर्भिण्यो " ॥२।४।५३॥ इति ङ्यां साधु ॥१॥ जीवन् पतिरस्या जीवत्पति जीवत्पत्नी अपि ॥ २ ॥

विश्वस्ता विधवा समे ।

विश्वसिति स्म विश्वस्ता ॥ १ ॥ विगतो धवो भर्ता अस्या विधवा ॥ २ ॥

निर्वीरा निष्पतिसुता

निगतौ वीरौ पतिपुत्रौ अस्या निर्वीरा अवीराऽपि ॥ १ ॥

जीवत्तोका तु जीवसूः ॥ १९४ ॥

जीवत्तोकमपत्यमस्या जीवत्तोका ॥ १ ॥ जीवा जीवन्ती सूः प्रसूतिरस्या जीवसूः ॥ २ ॥ १९४ ॥

नश्यत्प्रसूतिका निन्दुः

नश्यन्ती म्रियमाणा प्रसूतिरस्याः सा तथा, निन्दत्यात्मानं निन्दुः "भृमृतृ"॥ (उणा ७१६) ॥ इति बहुवचनादुः ॥ १ ॥

सश्मश्रुर्नरमालिनी ।

सह श्मश्रुणा वर्तते सश्मश्रुः नरत्वं मलते धारयति नरमालिनी ॥ १ ॥

शेषश्चात्र– पालिः सश्मश्रुयोषिति ॥

कात्यायनी त्वर्धवृद्धा काषायवसनाऽधवा ॥ १९५ ॥

कतस्यापत्यमिव कात्यायनी, ऋषिपत्न्याकारत्वात् निर्लक्षणेयम्, अर्धं वृद्धा अर्धवृद्धा, कषायेन रक्तं काषायं वसनमस्याः काषायवसना, नास्ति धवो अस्या अधवा रण्डेत्यर्थः ॥ १ ॥ १९५ ॥

श्रवणा भिक्षुकी मुण्डा

शृणोति श्रवणा, श्रमणाऽपि च ॥ १ ॥ भिक्षणशीला भिक्षुः, के, टया च भिक्षुकी ॥ २ ॥ मुण्ड्यते मुण्डा ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र– श्रवणायां भिक्षुणी स्यात् ॥

पोटा तु स्त्री नृलक्षणा ।

पुट्यते संश्लिष्यते क्लीबत्वेन घञि पोटा स्त्री नृलक्षणा इत्युभयव्यञ्जना नपुंसकाख्या ॥ १ ॥

साधारणस्त्री गणिका वेश्या पण्यपणाङ्गना ॥१९६ ॥

भुजिष्या लञ्जिका रूपाऽऽजीवा

साधारणा चासौ स्त्री च साधारणस्त्री ॥१॥ गणयति वरानी वरो गणिका, गणः पेटकमस्त्यस्या वा ॥ २ ॥ वेशे वेश्यावाटे भवा वेश्या दिगादित्वाद् य वेशेन शोभते इत्येके ॥ ३ ॥ पण्येन पणेन चाङ्गना पण्याङ्गना, पणाङ्गना ॥४॥५॥ १९६ ॥ भुज्यते भुजिष्या ' रुचिभुजिभ्यां किष्यः ' ॥ (उणा ३८४) ॥६॥ लज्जति भर्त्सयते लञ्जिका ॥ ७ ॥ रूपेणाऽऽजीवति रूपाजीवा ॥८॥

शेषश्चात्र– वेश्यायां तु खगालिका ।

वारवाणि कामलेखा क्षुद्रा ॥

इति ट्वरप् ॥ २ ॥ पुमांस चलगति पुंश्चली ॥ ३ ॥ कपति मनश्चपणि " कृपेश्च चादे " ॥ (उणा-६४१) ॥ इति अणि , कस्य चत्व च, ङयां चर्षणी ॥ ४ ॥ मथ्नाति चित्त यन्धकी "दृकृ-" ॥(उणा-२७)॥ इत्यक ॥ ५ ॥ न विनीता अ विनीता ॥ ६ ॥ पांसुमालिन्यहेतुरस्त्यस्या पांसुला, सिध्मादित्वाद् ल ॥७॥१९२॥ स्वयमीरितु शीलमस्या स्वैरिणी " स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् " ॥ १।२।१५ ॥ इत्यै त्वम् ॥ ८ ॥ कोलति कुल्टा " कुलिविलिभ्या कित् " ॥ (उणा १४३)॥ इलट- कुलान्यटति शील भेत्तु वा पृषोदरादित्वात् , कुत्सित स्टति इति वा ॥ ९ ॥

शेषश्चात्र-

कुल्टायां तु दु श्रृङ्गी बन्धुदा कलकूणिका ।
धपर्णी लाञ्छनी खण्डशीला मदननालिका ॥
निर्लोचना मनोहारी ॥

यति या प्रिय साऽभिसारिका ।

मदनेन मदेन वा या श्लिष्टा प्रियमभिसरति, अभिसारयति वा सा अभिसारिका, यद्गरत —

" हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदेन मदनेन वा ।
अभिसारयते कान्त सा भवेदभिसारिका' ॥१॥१॥

वयस्यालि सखी सध्रीची

वयसा तुल्या वयस्या " हृद्यपद्य " ॥७।१।११॥ इति य ॥ १ ॥ अलती स्त्रालि ' कृशृकुटि " ॥ (उणा ६१९) ॥ इति णिदि ॥ २ ॥ सनुते सखी ' सनेङखि ' ॥ (उणा-६२५) ॥ ' नारीसखी-' ॥ २।४।७६ ॥ इति डी ॥ ३ ॥ सहाञ्चति सध्रीची " अञ्च " ॥ २।४।३ ॥ इति डी ॥ ४ ॥

अशिश्वी तु शिशु विना ॥ १९३ ॥

नास्ति शिशुरस्या अशिश्वी अशिशो ॥२।४।८॥ इति डी ॥१॥१९३॥

पतिवत्नी जीवत्पति

पतिरस्त्यस्या पतिवत्नी ' पतिवत्न्यन्तवत्न्यौ भार्यागर्भिण्यो ' ॥२।४।५३॥ इति ङयां साधु ॥१॥ जीवन् पतिरस्या जीवत्पति जीवत्पत्नी अपि ॥ २ ॥

विश्वस्ता विधवा समे ।

विश्वसिति स्म विश्वस्ता ॥ १ ॥ विगतो धवो भर्ता अस्या विधवा ॥ २ ॥

निर्वीरा निष्पतिसुता

निर्गतौ वीरौ पतिपुत्रौ अस्या निर्वीरा, अवीराऽपि ॥ १ ॥

इति ई ॥७॥ उदके भवा उदक्या " नाम्न्युदकात् " ॥ ६।३।१२५ ॥ इति य, उदकमर्हतीति वा दण्डादित्वाद् य ॥ ८ ॥ ऋतू रजोऽस्या अस्ति ऋतुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्फला ॥ १९९ ॥

निर्गता कला अस्या निष्कला, निष्कान्ता कलाभ्योऽपुद्भिन्य इति वा॥१॥१९९॥

राका तु सरजा कन्या

गुरूणा लज्जां राति ददाति राका "भीण–" ॥(उणा–२७)॥ इति क ॥१॥

स्त्रीधर्म पुष्पमार्तवम् ।

रज

स्त्रीणा धर्म स्त्रीधर्म ॥१॥ पुष्पत्यनेन वराङ्गमिति पुष्प, पुष्प सुतफलहेतुत्वाद वा ॥२॥ ऋतुरेव आर्तवम्, ऋतु स्त्रीरजोऽत्र ऋतौ गर्भग्रहणकाले भव वा, ऋतु प्राप्तोऽस्य वा " ऋत्वादिभ्योऽण् " ॥६।४।१२५॥३॥ रज्यतेऽनेन रज क्लीवलिङ्ग" " मिथिरञ्ज्यु–" ॥ (उणा–९७१) ॥ इति क्विदस् ॥ ४ ॥

तत्कालस्तु ऋतु'

तस्य रजस काल समयस्तत्काल इयर्ति ऋतु पुलिङ्ग "अञ्ज्यर्ते क्तु" ॥ (उणा–७७७) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहन रतम् ॥ २०० ॥

सवेशन सम्प्रयोग सभोगश्च रहो रति ।

ग्राम्यधर्मो निधुवन कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥

व्यवायो मैथुन

सुख रमन्तेऽत्र, शोभन रत वा सुरतम् ॥ १ ॥ मुह्यन्तीन्द्रियाण्यत्र मोहनम् ॥ २ ॥ रमण रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ सविश्यन्त्यङ्गान्यत्र सवेशनम् ॥ ४ ॥ सम्प्रयोजन सम्प्रयोग ॥ ५ ॥ सभुज्यते सुखमत्र सभोग ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वाद् रह ॥ ७ ॥ रमण रति ॥ ८ ॥ ग्राम्याणामविवेकिना धर्मो ग्राम्यधर्म ॥ ९ ॥ निधूयन्तेऽङ्गान्यत्र निधुवनम् ॥१०॥ कामस्य केलि कामकेलि ॥११॥ पशूना क्रिया चेष्टा पशुक्रिया, पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायन व्यवाय ॥ १३ ॥ मिथुनस्य स्त्रीपुसयो कर्म मैथुन, युवादित्वादण् ॥ १४ ॥

स्त्रीपुसौ द्वन्द्व मिथुन च तत् ।

स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुसौ "स्त्रिया पुसो द्वन्द्वाच" ॥ ७।३।९६ ॥ इत्यत्समासान्त ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्वन्द्व 'द्वन्द्व वा' ॥ ७।४।८२ ॥ इति निपात्यते ॥२॥ मेथते

वारवधू: पुन ।

सा वारमुख्या

सा वेश्या वारे सेवाक्रमे नियुक्ता वधू स्त्री वारवधू ॥ १ ॥ वारे सेवाकर्मे मुख्या वारमुख्या ॥ २ ॥

अथ चुन्दी कुट्टनी शम्भली समा ॥१९७॥

चुद् हावकरणे चुन्दति चुन्दी पृषोदरादित्वात्, देश्योऽयमित्यन्ये ॥ १ ॥ कुट्टयति कुट्टनी " रम्यादिभ्य कर्तरि " ॥५।३।१२६ ॥ ङ्यन्त ॥ २ ॥ श श्रेयो भलते हिनस्ति शम्भली, शम्भ श्रेयोयुक्त लाति वा ॥ ३ ॥ १९७ ॥

पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुटहारिका ।

पुटति अधर्मेन सश्लिष्यति पोटा, जपादित्वाद् वत्वे वोटा ॥ १ ॥ २ ॥ चेटति चेटी ॥ ३ ॥ दासते दसते वा दासी ॥ ४ ॥ कुट घट हरति कुटहारिका ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र–चेट्यां गणेरुका ॥

वडवा कुम्भदासी च ॥

नग्ना तु कोटवी

न वस्ते " दिननग्न " ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपातनाद् नग्ना, विवस्त्रा योषिद् मुक्तकेशीत्यागम, नग्निकाऽपि ॥ १ ॥ कोटेन लज्जावशात् कुटिलत्वेन वेति याति कोटवी " क्वचित् " ॥५।१।१७१ ॥ इति ड, कुटतीति वा " कैरवभैरव "॥ (उणा ५१९) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

वृद्धा पलिक्नी

पलिता पलिक्नी "क्न पलिता-" ॥२।४।३७॥ इति ङया साधु ॥१॥

अथ रजस्वला ॥ १९८ ॥

पुष्पवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवी ।

उदक्या ऋतुमती च

रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, कृष्यादित्वाद् वलच् ॥ १ ॥ १९८ ॥ मतौ पुष्पवती " पुष्पिता इति माला ॥२॥ अत्ति भूमावित्यधि ' तृभ्रम्य- ॥ (उणा–६११) ॥ इति इ, अधादेशश्च न धीयते मनोऽस्यामिति वा ॥ ३ ॥ आत्रायते आत्रेयी " य ण्वात ' ॥ ५।१।२८ ॥ गौरादित्वाद् ङी, अत्रेरपत्यमित्येके ॥ ४ ॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्या स्त्रीधर्मिणी ॥ ५ ॥ मलोऽस्त्यस्या मलिनी गौरादित्वाद् रजस्वलायां ङी ॥६॥ अवते रक्षयत अवी तृस्तृतन्द्रि-" ॥ (उणा–७११) ॥

इति ई ॥७॥ उदके भवा उदक्या " नाम्न्युदकात् " ॥ ६।३।१२५ ॥ इति य, उदकमर्हतीति वा दण्डादित्वाद् य ॥ ८ ॥ ऋतु रजोऽस्या अस्ति ऋतुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्कला ॥ १९९ ॥

निर्गता कला अस्या निष्कला, निष्क्रान्ता कलाभ्योऽनुद्भिभ्य इति वा॥१॥१९९॥

राका तु सरजा कन्या

गुरूणा लज्जा राति ददाति राका "भीण-"॥(उणा-२७)॥ इति क ॥१॥

स्त्रीधर्म पुष्पमार्तवम् ।

रज

स्त्रीणा धर्म स्त्रीधर्म ॥१॥ पुष्पत्यनेन वराङ्गमिति पुष्प, पुष्प सुतफलहेतुत्वाद वा ॥२॥ ऋतुरेव आर्तवम्, ऋतु स्त्रीरजोऽत्र ऋतौ गर्भग्रहणकाले भव वा, ऋतु प्राप्तोऽस्य वा " ऋत्वादिभ्योऽण् " ॥६।४।१२५॥३॥ रज्यतेऽनेन रज क्लीबलिङ्ग " मिथिरञ्ज्यु-" ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस् ॥ ४ ॥

तत्कालस्तु ऋतु

तस्य रजस काल समयस्तत्काल, इयर्ति ऋतु पुलिङ्ग "अञ्ज्यर्त क्तु" ॥ (उणा-७७७) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहन रतम् ॥ २०० ॥

सवशन सप्रयोग समोगश्च रहो रति ।

ग्राम्यधर्मो निधुवन कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥

व्यवायो मैथुन

सुख रमन्तेऽत्र, शोभन रत वा सुरतम् ॥ १ ॥ मुह्यन्तीन्द्रियाण्यत्र मोहनम् ॥ २ ॥ रमण रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ सविश त्यङ्गान्यत्र सवेशनम् ॥ ४ ॥ सप्रयोजन सप्रयोग ॥ ५ ॥ सभुज्यते सुखमत्र सभोग ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वाद्, रह ॥ ७ ॥ रमण रति ॥ ८ ॥ ग्राम्याणामविवेकिना धर्मो ग्राम्यधर्म ॥ ९ ॥ निधूयन्तेऽङ्गान्यत्र निधुवनम् ॥१०॥ कामस्य केलि कामकेलि ॥११॥ पशूना क्रिया चेष्टा पशुक्रिया, पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायन व्यवाय ॥ १३ ॥ मिथुनस्य स्त्रीपुसयो कर्म मैथुन युवादित्वादण् ॥ १४ ॥

स्त्रीपुसौ द्वन्द्व मिथुन च तत् ।

स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुसौ, स्त्रिया पुसो द्वन्द्वाच्च '॥ ७।३।९६ ॥ इत्यत्समासान्त ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्वन्द्व "द्वन्द्व वा" ॥ ७।४।८२ ॥ इति निपात्यते ॥२॥ मेथते

वारवधूः पुनः ।

सा वारमुख्या

सा वेश्या वारे सेवाक्रमे नियुक्ता वधूः स्त्री वारवधूः ॥ १ ॥ वारे सेवाक्रमे मुख्या वारमुख्या ॥ २ ॥

अथ चुन्दी कुट्टनी शम्भली समा ॥१९७॥

चुड्ड हावकरणे चुड्डति चुन्दी पृषोदरादित्वात्, देश्योऽयमित्यन्ये ॥ १ ॥ कुट्टयति कुट्टनी " रम्यादिभ्यः कर्तरि " ॥५।३।१२६ ॥ इत्यनट् ॥ २ ॥ शं श्रेयो भलते हिनस्ति शम्भली, शम्भं श्रेयोयुक्तं लाति वा ॥ ३ ॥ १९७॥

पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुटहारिका ।

पुटति अधमेन संश्लिष्यति पोटा, जपादित्वाद् वत्वे वोटा ॥ १ ॥ २ ॥ चेटति चेटी ॥ ३ ॥ दासते दसते वा दासी ॥ ४ ॥ कुटं घटं हरति कुटहारिका ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र–चेट्यां गणेरुका ॥

वडवा कुम्भदासी च ॥

नग्ना तु कोटवी

न वस्ते " दिननग्न " ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपातनाद् नग्ना, विवस्त्रा योषिद् मुक्तकेशीत्यागमः, नग्निकाऽपि ॥ १ ॥ कोटेन लज्जावशात् कुटिलत्वेन वेति याति कोटवी " क्वचित् " ॥५।१।१७१ ॥ इति डः, कुटतीति वा " कैरवभैरव "॥ (उणा ५१९) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

वृद्धा पलिक्नी

पलिता पलिक्नी 'क्न पलिता–' ॥२।४।३७॥ इति ङ्या साधु ॥१॥

अथ रजस्वला ॥ १९८ ॥

पुष्पवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवी ।

उदक्या ऋतुमती च

रजोऽस्त्यस्या रजस्वला कृष्यादित्वाद् वलच् ॥ १ ॥ १९८ ॥ मतौ पुष्पवती " पुष्पिता' इति माला ॥२॥ अति भूमावित्यधि 'तृभ्रम्य–' ॥ (उणा–६११) ॥ इति इः अधादेशश्च न धीयते मनोऽस्यामिति वा ॥ ३ ॥ आत्रायते आत्रेयी 'य एचातः ॥ ५।१।२८ ॥ गौरादित्वाद् ङी, अत्रेरपत्यमित्येके ॥ ४ ॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः स्त्रीधर्मिणी ॥ ५ ॥ मलोऽस्त्यस्या मलिनी गौरादित्वाद् रजस्वलायां ङी ॥६॥ अव्यते रक्ष्यते अवी 'तृस्तृतन्द्रि–' ॥ (उणा–७११) ॥

इति ई ॥७॥ उदके भवा उदक्या " नाम्न्युदकात् " ॥ ६।३।१२५ ॥ इति य, उदकमर्हतीति वा दण्डादित्वाद् य ॥ ८ ॥ ऋतु रजोऽस्या अस्ति ऋतुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्कला ॥ १९९ ॥

निर्गता कला अस्या निष्कला, निष्क्रान्ता कलाभ्योऽङ्गुद्धिभ्य इति वा॥१॥१९९॥

राका तु सरजा कन्या

गुरूणा लज्जा राति ददाति राका "भीण–"॥(उणा–२७)॥ इति क ॥१॥

स्त्रीधर्म पुष्पमार्तवम् ।

रज

स्त्रीणा धम स्त्रीधर्म ॥१॥ पुष्पत्यनेन वराङ्गमिति पुष्प, पुष्प सुतफलहेतुत्वाद वा ॥२॥ ऋतुरेव आतवम्, ऋतु स्त्रीरजोऽत्र ऋतौ गभग्रहणकाले भव वा, ऋतु प्राप्तोऽस्य वा " ऋत्वादिभ्योऽण् " ॥६।४।१२५॥३॥ रज्यतेऽनेन रज क्लीवलिङ्ग " मिथिरज्ज्यु–" ॥ (उणा–९७१) ॥ इति किदस् ॥ ४ ॥

तत्कालस्तु ऋतु'

तस्य रजस काल समयस्तत्काल, इयर्ति ऋतु पुलिङ्ग "अञ्ज्यर्त कित्" ॥ (उणा–७७७) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहन रतम् ॥ २०० ॥

सवेशन सप्रयोग सभोगश्च रहो रति ।

ग्राम्यधर्मो निधुवन कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥

व्यवायो मैथुन

सुख रमन्तेऽत्र, शोभन रत वा सुरतम् ॥ १ ॥ मुह्यन्तीन्द्रियाण्यत्र मोहनम् ॥ २ ॥ रमण रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ सविश त्यङ्गान्यत्र सवेशनम् ॥ ४ ॥ सप्रयोजन सप्रयोग ॥ ५ ॥ सभुज्यते सुखमत्र सभोग ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वाद् रह ॥ ७ ॥ रमण रति ॥ ८ ॥ ग्राम्याणामविवेकिना धर्मो ग्राम्यधम ॥ ९ ॥ निधूयतेऽङ्गान्यत्र निधुवनम् ॥१०॥ कामस्य केलि कामकेलि ॥११॥ पशूना क्रिया चेष्टा पशुक्रिया, पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायन व्यवाय ॥ १३ ॥ मिथुनस्य स्त्रीपुसयो कम मैथुन, युवादित्वादण् ॥ १४ ॥

स्त्रीपुसौ द्वन्द्व मिथुन च तत् ।

स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुसौ 'स्त्रिया पुसो द्वन्द्वाच्च' ॥ ७।३।९६ ॥ इत्यत्समासान्त ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्वन्द्व ' द्वन्द्व वा ' ॥ ७।४।८२ ॥ इति निपात्यते ॥२॥ मेथते

वारवधू पुन ।

सा वारमुख्या

सा वेश्या वारे सेवाक्रमे नियुक्ता वधू स्त्री वारवधू ॥ १ ॥ वारे सेवाक्रमे मुख्या वारमुख्या ॥ २ ॥

अथ चुन्दी कुट्टनी शम्भली समा ॥१९७॥

चुद् हावकरणे चुन्दति चुन्दी ष्टृपोदरादित्वात्, देश्योऽयमित्यन्ये ॥ १ ॥ कुट्टयति कुट्टनी "रम्यादिभ्य कर्तरि" ॥५।३।१२६ ॥ इत्यनट् ॥ २ ॥ श श्रेयो भलते दिनस्ति शम्भली, शम्भ श्रेयोयुक्त लाति वा ॥ ३ ॥ १९७ ॥

पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुटहारिका ।

पुन्ति अधमेन सश्लिष्यति पोटा, जपादित्वाद् वत्वे वोटा ॥ १ ॥ २ ॥ चेटति चेटी ॥ ३ ॥ दासते दस्यते वा दासी ॥ ४ ॥ कुट घट हरति कुटहारिका ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र—चेट्यां गणेरुका ॥

वडवा कुम्भदासी च ॥

नग्ना तु कोटवी

न वस्ते "दिननग्न" ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपातनाद् नग्ना, विवस्त्रा योषिद् मुक्तकेशीत्यागम, नग्निकाऽपि ॥ १ ॥ कोटेन लज्जावशात् कुटिलत्वेन वेतिं याति कोटवी "कचित्" ॥५।१।१७१ ॥ इति ड, कुटतीति वा "कैरवभैरव" ॥ (उणा ५१९) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

वृद्धा पलिक्नी

पलिता पलिक्नी 'क्न पलिता-' ॥२।४।३७॥ इति ङ्या साधु ॥१॥

अथ रजस्वला ॥ १९८ ॥

पुष्पवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवी ।

उदक्या ऋतुमती च

रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, कृष्यादित्वाद् वलच् ॥ १ ॥ १९८ ॥ मतौ पुष्पवती 'पुष्पिता' इति माला ॥२॥ अत्ति भूसाविस्यधि 'तृप्रम्य- ॥ (उणा-६११) ॥ इति इ अधादेशश्च न धीयते मनोऽस्यामिति वा ॥ ३ ॥ आत्रायते आत्रेयी 'य एचात' ॥ ५।१।२८ ॥ गौरादित्वाद् ङी अत्रेरपत्यमित्येके ॥ ४ ॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्या स्त्रीधर्मिणी ॥ ५ ॥ मलोऽस्त्यस्या मलिनी गौरादित्वाद् रजस्वलायां ङी ॥६॥ अव्यते रक्ष्यते अवी तृस्तृतन्द्रि- ॥ (उणा-७११) ॥

इति ई ॥७॥ उदके भवा उदक्या " नाम्न्युदकात् " ॥ ६।३।१२५ ॥ इति य, उदक्मर्हतीति वा दण्डादित्वाद् य ॥ ८ ॥ ऋतु रजोऽस्या अस्ति ऋतुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्कला ॥ १९९ ॥

निर्गता कला अस्या निष्कला, निष्कान्ता कलाभ्योऽपुद्भिन्य इति वा॥१॥१९९॥

राका तु सरजा कन्या

गुरूणा लज्जा राति ददाति राका "भीण–" ॥(उणा–२७)॥ इति क ॥१॥

स्त्रीधर्म पुष्पमार्तवम् ।

रज

स्त्रीणा धर्म स्त्रीधर्म ॥१॥ पुष्यत्यनेन वराङ्गमिति पुष्प, पुष्प सुतफलहेतुत्वाद् वा ॥२॥ ऋतुरेव आर्तवम्, ऋतु स्त्रीरजोऽत्र ऋतौ गर्भग्रहणकाले भव वा, ऋतु प्राप्तोऽस्य वा " ऋत्वादिभ्योऽण् " ॥६।४।१२५॥३॥ रज्यतेऽनेन रज क्लीबलिङ्ग " "मिथिरञ्ज्यु–" ॥ (उणा–९७१) ॥ इति किदस् ॥ ४ ॥

तत्कालस्तु ऋतु

तस्य रजस काल समयस्तत्काल इयर्ति ऋतु पुलिङ्ग "अञ्ज्यर्त कित्" ॥ (उणा–७७७) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहन रतम् ॥ २०० ॥
सवशन सम्प्रयोग सभोगश्च रहो रति ।
ग्राम्यधर्मो निधुवन कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥
व्यवायो मैथुन

सुष्ठु रमन्तेऽत्र, शोभन रत वा सुरतम् ॥ १ ॥ मुह्यन्तीन्द्रियाण्यत्र मोहनम् ॥ २ ॥ रमण रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ सविश त्यङ्गान्यत्र सवेशनम् ॥ ४ ॥ सम्प्रयोजन सम्प्रयोग ॥ ५ ॥ सभुज्यते सुखमत्र सभोग ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वा रह ॥ ७ ॥ रमण रति ॥ ८ ॥ ग्राम्याणामविवेकिना धर्मो ग्राम्यधर्म ॥ ९ निधूयन्तेऽङ्गान्यत्र निधुवनम् ॥१०॥ कामस्य केलि कामकेलि ॥११॥ पशूना क्रिय चेष्टा पशुक्रिया, पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायन व्यवाय ॥ १३ मिथुनस्य स्त्रीपुसयो कर्म मैथुन युवादित्वादण् ॥ १४ ॥

स्त्रीपुसौ द्वन्द्व मिथुन च तत् ।

स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुसौ 'स्त्रिया पुसो द्वन्द्वाच' ॥ ७।३।९६ ॥ इत्यत्सम सान्त ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्वन्द्व "द्वन्द्व वा" ॥ ७।४।८२ ॥ इति निपात्यते ॥२॥ मैथ

वारवधू पुरा ।

सा वारमुख्या

सा वेश्या वारे सेवाक्रमे नियुक्ता वधूः स्त्री वारवधूः ॥ १ ॥ वारे सेवाक्रमे मुख्या वारमुख्या ॥ २ ॥

अथ चुन्दी कुट्टनी शम्भली समा ॥१९७॥

चुद्र संचरणे चुद्यति चुन्दी पृषोदरादित्वात्, देश्योऽयमित्यन्ये ॥ १ ॥ कुट्टयति कुट्टनी "रम्यादिभ्य कर्तरि" ॥५।३।१२६ ॥ इत्यनट् ॥ २ ॥ शं श्रेयो भलते हिनस्ति शम्भली, शम्भ श्रेयोयुक्तं लाति वा ॥ ३ ॥ १९७ ॥

पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुटहारिका ।

पुटति अधमेन संश्लिष्यति पोटा, जपादित्वाद् वत्वे वोटा ॥ १ ॥ २ ॥ चेटति चेटी ॥ ३ ॥ दासते दस्यते वा दासी ॥ ४ ॥ कुटं घटं हरति कुटहारिका ॥ ५ ॥

शेष-अत्र-चेट्यां गणेरुका ॥

भडवा कुम्भदासी च ॥

नग्ना तु कोटवी

न ग्रस्ते "दिननग्न" ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपातनाद् नग्ना, विवस्त्रा योषिद् मुक्तकेशीत्यागम, नग्निकाऽपि ॥ १ ॥ कोटेन लज्जावशात् कुटिलत्वेन वेति याति कोटवी "क्वचित्" ॥५।१।१७१ ॥ इति ड, कुटतीति वा "कैरवभैरव"॥ (उणा ५१९) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

वृद्धा पलिक्नी

पलिता पलिक्नी 'क्न पलिता–" ॥२।४।३७॥ इति ङ्या साधु ॥१॥

अथ रजस्वला ॥ १९८ ॥

पुष्पवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवी ।

उदक्या ऋतुमती च

रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, कृष्यादित्वाद् वलच् ॥ १ ॥ १९८ ॥ मतौ पुष्पवती "पुष्पिता"इति माला ॥२॥ अत्ति भूमावित्यधि "तृभ्रम्य–" ॥ (उणा–६११) ॥ इति इः, अधादेशश्च न धीयते मनोऽस्यामिति वा ॥ ३ ॥ आत्रायते आत्रेयी 'य एचात " ॥ ५।१।२८ ॥ गौरादित्वाद् ङी, अत्रेरपत्यमित्येके ॥ ४ ॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्या स्त्रीधर्मिणी ॥ ५ ॥ मलोऽस्त्यस्या मलिनी गौरादित्वाद् रजस्वलायां ङी ॥६॥ अव्यते रक्ष्यते अवी तृस्तृतन्द्रि–' ॥ (उणा–७११) ॥

इति इ ॥७॥ उदके भवा उदक्या "नाम्न्युदकात्" ॥ ६।३।१२५ ॥ इति य, उदकमर्हतीति वा दण्डादित्वाद् य ॥ ८ ॥ ऋतू रजोऽस्या अस्ति ऋतुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्कला ॥ १९९ ॥

निर्गता कला अस्या निष्कला, निष्क्रान्ता कलाभ्योऽनुदिभ्य इति वा॥१॥१९९॥

राका तु सरजा कन्या

गुरूणां रज्जा राति ददाति राका "भीण-" ॥(उणा-२७)॥ इति क ॥१॥

स्त्रीधर्म पुष्पमार्तवम् ।

रज

स्त्रीणां धर्म स्त्रीधर्म ॥१॥ पुष्प्यत्यनेन वराङ्गमिति पुष्प, पुष्प सुतफलहेतुत्वाद् वा ॥२॥ ऋतुरेव आर्तवम्, ऋतु स्त्रीरजोऽत्र ऋतौ गर्भग्रहणकाले भव वा, ऋतु प्राप्तोऽस्य वा "ऋत्वादिभ्योऽण्" ॥६।४।१२५॥३॥ रज्यतेऽनेन रज क्लीवलिङ्ग "मिथिरज्ज्यु-" ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस् ॥ ४ ॥

तत्कालस्तु ऋतु

तस्य रजस काल समयस्तत्काल, इयर्ति ऋतु पुलिङ्ग "अञ्ज्यर्त क्तु" ॥ (उणा-७७७) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहन रतम् ॥ २०० ॥

सवेशन सप्रयोग सभोगश्च रहो रति ।

ग्राम्यधर्मो निधुवन कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥

व्यवायो मैथुन

सुष्ठु रमन्तेऽत्र, शोभन रत वा सुरतम् ॥ १ ॥ मुह्यन्तीन्द्रियाण्यत्र मोहनम् ॥ २ ॥ रमण रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ सविशन्त्यङ्गान्यत्र सवेशनम् ॥ ४ ॥ सप्रयोजन सप्रयोग ॥ ५ ॥ सभुज्यते सुखमत्र सभोग ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वाद् रह ॥ ७ ॥ रमण रति ॥ ८ ॥ ग्राम्याणामविवेकिना धर्मो ग्राम्यधर्म ॥ ९ ॥ निधूय तेऽङ्गान्यत्र निधुवनम् ॥१०॥ कामस्य केलि कामकेलि ॥११॥ पशूनां क्रिया चेष्टा पशुक्रिया, पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायन व्यवाय ॥ १३ ॥ मिथुनस्य स्त्रीपुसयो कर्म मैथुन, युवादित्वादण् ॥ १४ ॥

स्त्रीपुसौ द्वन्द्व मिथुन च तत् ।

स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुसौ, 'स्त्रिया पुसो द्वन्द्वाच्च' ॥ ७।३।९६ ॥ इत्यत्समासान्त ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्वन्द्व "द्वन्द्व वा" ॥ ७।४।८२ ॥ इति निपात्यते ॥२॥ मेथते

सगच्छते मिथुनम् " पिशिमिथि-" ॥ (उणा-२९०) ॥ इति किदुन ॥ ३ ॥

अन्तर्वत्नी गुर्विणी स्याद्गर्भवत्युदरिण्यपि ॥ २०२ ॥

आपन्नसत्त्वा गुर्वी च

अन्तर्वियतेऽस्यामन्तवत्नी " पतिवत्न्यन्तवत्न्यौ " ॥ २।४।५३ ॥ इति इर्यां साधु ॥ १ ॥ गुरुगर्भोऽस्त्यस्या गुर्विणी, शिखादित्वादिनि पृषोदरादित्वात् साधु " भ्वादेनामिनो-" ॥२।१।६३ ॥ इति दीर्घस्यानित्यत्वेन ज्ञापितत्वात्, अवश्य गुर्वे ति गर्भपालनायेति वा ॥ २ ॥ गर्भोऽस्त्यस्या गर्भवता, एवमुदरिणा ॥३॥४॥२०२॥ आपन्न गृहीत सत्त्व गर्भोऽनया आपन्नसत्त्वा ॥५॥ गुर्वा गर्भवत्त्वात् ॥ ६ ॥

श्रद्धालुर्दोहदाऽन्विता ।

श्रद्धाशीला श्रद्धालु "शीड्श्रद्धा" ॥ ५।२।३७॥ इत्यालु ॥ १ ॥ दोहद गर्भिण्या अभिलापस्तेनाऽन्विता ॥ २ ॥

विजाता च प्रजाता च जाताऽपत्या प्रसूतिका ॥ २०३ ॥

विजायते स्म विजाता, एव प्रजाता ॥ १ ॥ २ ॥ जातमपत्यमस्या जाताऽपत्या ॥३॥ प्रसूते स्म प्रसूता सैव प्रसूतिका, प्रजाता सूतिरस्या वा ॥ ४॥२०३ ॥

गर्भस्तु गरभो भ्रूणो दोहदलक्षण च स ।

गीर्यते गर्भ " गृदृरमि " ॥ (उणा ३२७) ॥ इति भ ॥ १ ॥ "कृशृगॄ" (उणा ३२९) ॥ इत्यभे गरभ ॥ २ ॥ भ्रियते कुक्षौ भ्रूण ' भ्रूणतृण " ॥ (उणा १८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ ३ ॥ दोहदो लक्षण चिह्नमस्य दोहदलक्षण क्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥

गर्भाशयो जरायूल्बे

गर्भ आशेतेऽत्र गर्भाशय ॥ १ ॥ जरामेति जरायु , पुलिङ्ग "कृवापाजि" (उणा १) ॥ इत्युण् ॥ २ ॥ अलत्याग्रृणोति उल्व पुक्लीबलिङ्ग , "शल्यलेरुच्चात "॥ (उणा ३१९) ॥ इति ब ॥ ३ ॥

कललोल्बे पुन समे ॥ २०४ ॥

कलयति कलल शुक्रशोणितसमवाय " मृदिकन्दि " ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यल , के ललतीति वा अलत्यूल्ब पुक्लीबलिङ्गौ ॥१॥२॥२०४ ॥

दोहद दौर्हृद श्रद्धा लालसा

द्वे हृदये अत्र दोहद पुक्लीबलिङ्ग पृषोदरादित्वात् दोहमिच्छापूरण ददाति वा ॥१॥ अभिलापान्तरेण दुष्ट हृदय दुहृदय तस्य भाव कर्म वा दौर्हृद, युवादित्वादण् ,

बहुत्वाद् "हद्गगसिन्धो" ॥ ७।४।२५ ॥ इत्युत्तरपदस्य न वृद्धि ॥ २ ॥ श्रद्धानं श्रद्धा ॥ ३ ॥ भृश लसन लालसा पुस्त्रीलिङ्ग । अमरस्तु "दोहदमिच्छाम्, इच्छातिरेकं तु लालसाम्" आह ॥ ४ ॥

सूतिमासि तु वैजनन

सूते प्रसवस्य मासस्तत्र "दशमे मासि सूते वै" इति श्रुते,

"नवमे दशमे चाऽपि प्रबलै सूतिमारुतै ।
नि सार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण स ज्वर " ॥ १ ॥

इति स्मृतेश्च नवमो दशमो वा मास । विजनने भवो वैजनन ॥ १ ॥

विजनन प्रसव

विजन्यते विजननम् ॥ १ ॥ प्रसवन प्रसव ॥ २ ॥

नन्दन पुत्र ॥ २०५ ॥

उद्वहोऽङ्गात्मज सूनुस्तनयो दारक सुत ।

पुत्र

नन्दयति नन्दन "नन्द्यादिभ्य" ॥ ५।१।५२ ॥ इत्यन ॥ १ ॥ २०५ ॥ उद्वहत्युद्वह ॥ २ ॥ अङ्गादात्मनश्च जायतेऽङ्गज, आत्मज "अजाते-" ॥५।१।१७०॥ इति ड ॥ ३ ॥ ४ ॥ सूयते सूनु 'सुव क्नित्' ॥(उणा ७८८)॥ इति नु ॥ ५ ॥ तनोति कुल तनय 'कुगुवलि'" ॥ (उणा-३६५) ॥ इत्यय ॥ ६ ॥ दारयति दु ख दारक ॥ ७ ॥ सुनोति सुत 'सुसितनि' ॥ (उणा-२०३) ॥ इति कित् त ॥ ८ ॥ पुनाति, पवते वा पितृपूतिमिति पुत्रादी निपातनात् पुत्र, यदाहु – "पूतीति नरकस्याख्या दु ख च नरक विदु" इति, पुन्नाम्नो नरकात् त्रायते इति वा । यन्मनु —

"पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात् पितर त्रायते सुत ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्त स्वयमेव स्वयम्भुवा" ॥१॥ इति ।

"स्थापास्नात्र क" ॥ ५ । १ । १४२ ॥ ९ ॥

शेषश्चात्र– पुत्रे तु कुलधारक ॥
सदायादो द्वितीयश्च ॥

दुहितरि स्त्रीत्वे

नन्दनादय शब्दा स्त्रीत्वे वर्तमाना दुह्यतेऽनया जामाता दुहिता "त्वष्टृक्षत्तृ" ॥ (उणा ८६५) ॥ इति साधु, तस्या दुहितरि वर्तन्ते तेन नन्दनादिभ्य "आत्" ॥ २ । ४ । १८ ॥ इत्यापि नन्दना ॥ १ ॥ उद्वहा ॥ २ ॥ अङ्गजा ॥ ३ ॥ आत्मजा

॥ ४ ॥ सूनु ॥ ५ ॥ तनया ॥६॥ दारिका ॥७॥ सुना ॥ ८ ॥ पुत्राद् गौरादित्वाद् ङ्यां पुत्रीति ॥ ९ ॥

शेषश्चात्र– पुत्र्यां धीदा समर्धुका ।

देहसञ्चारिणी चापि ॥

तोकापत्यप्रसूतय ॥ २०६ ॥

तुक् प्रजोभयो

उभयो – पुत्रे, दुहितरि च, तौति हिनस्ति दु ख तोक "भीण्"॥ (उणा २१) ॥ इति क ॥ १ ॥ न पतन्ति येन जातेन पूर्वजास्तदपत्य " नञो हलिपते " ॥ (उणा ३५८) ॥ इति य ॥ २ ॥ प्रसूयतेऽसौ प्रसूति ॥ ३ ॥ २०६॥ तौतातितुक् "तो किद्" ॥ (उणा ८६९) ॥ ४ ॥ प्रजायते प्रजा ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र– अपत्ये सन्तानसन्तती ॥

भ्रात्रीयो भ्रातृव्यो भ्रातुरात्मजे ।

भ्रातुरपत्य भ्रात्रीय "इय स्वसुश्च" ॥ ६ । १ । ८९ ॥ इतीय ॥ १ ॥ "भ्रातुर्ये" ॥ ६ । १ । ८८ ॥ इति व्ये भ्रातृव्य ॥ २ ॥

स्वस्रीयो भागिनेयश्च जामेय कुतपश्च स ॥ २०७॥

स्वसुरपत्य स्वस्रीय 'ईय स्वसुश्च" ॥ ६ । १ । ८९ ॥ १ ॥ भागिन्या अपत्य भागिनेय "ङ्याप्त्यूड "॥६। १ । ७० ॥ इत्येयण् ॥ २ ॥ जामेरपत्य जामेय 'इतोऽनिञ" ॥ ६ । १ । ७२ ॥ इत्येयण् ॥ ३ ॥ कुल सौत्र, कौतति कुतप ' भुजिकुति " ॥ (उणा ३०५) ॥ इति किदप ॥ ४ ॥ २०७ ॥

नप्ता पौत्र पुत्रपुत्र

नमति पूर्वजेभ्यो नप्ता 'नमे प् च" ॥ (उणा ८६२) ॥ इति तृ ॥ १ ॥ पुत्रस्यापत्यमनन्तर पौत्र "पुनभूपुत्र" ॥ ६ । १ । ३९ ॥ इत्यञ् ॥ २ ॥

दौहित्रो दुहितु सुत ।

दुहितुरपत्य दौहित्र पुनभूपुत्र ' ॥ ६।१।३९ ॥ इत्यञ् ॥१॥

शेषश्चात्र– नप्ता तु दुहितु पुत्रे ॥

प्रतिनप्ता प्रपौत्र स्यात्

प्रतिजातो ऽप्त्रृत प्रतिनप्ता ॥ १ ॥ प्रजात पौत्रात् प्रपौत्र पौत्रापत्यम्, आदिपुरुषाच्चतुर्थ ॥२॥

तत्पुत्रस्तु परम्पर ॥ २०८ ॥

तस्य प्रपौत्रस्य पुनस्तत्पुत्र, परात्परतर परम्पर पृषोदरादित्वात्, परम्परा अस्मास्तीति वा ॥१॥ २०८ ॥

पैतृष्वसेय स्यात् पैतृष्वस्रीयस्तुक् पितृष्वसु ।

पितृष्वसुरपत्य पैतृष्वसेय, पैतृष्वस्रीय "मातृपित्रादेर्डेयणीयणौ" ॥६।१।९०॥ पितृष्वसुस्तुक् अपत्यम् ॥१॥२॥

मातृष्वस्रीयस्तुग् मातृष्वसुर्मातृष्वसेयवत् ॥ २०९ ॥

मातृष्वसु सुतोऽपत्य मातृष्वस्रीय, मातृष्वसेय ॥ १ ॥ २ ॥ २०९ ॥

विमातृजो वैमात्रेय

विरुद्धा माता विमाता तस्या जातो विमातृज, विमातुरपत्य वैमात्रेय, शुभ्रादित्वादेयण् ॥ १ ॥

द्वैमातुरो द्विमातृज ।

द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुर "सङ्ख्यासम्भद्राद् मातुर्मातुर्च" ॥६।१।६६॥ इत्यण्, द्वाभ्या जातो द्विमातृज ॥ १ ॥

सत्यास्तु तनये सामातुरवद् भाद्रमातुर ॥ २१० ॥

सगताया मातुरपत्य सामातुर, एव भाद्रमातुर "सङ्ख्यासम्भद्रा" ॥ ६।१।६६ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ २ ॥ २१० ॥

सौभागिनेयकानीनौ सुभगाकन्ययो सुतौ ।

सुभगाया अपत्य सौभागिनेय "कल्याणादेरिन् चान्तस्य" ॥६।१।७७॥ इत्येयण् ॥ १ ॥ कन्याया अपत्य कानीन "कन्यात्रिवेण्या कनीनत्रिवण च" ॥६।१।६२॥ इत्यण् ॥ १ ॥

पौनर्भवपारस्त्रैणेयौ पुनर्भूपरस्त्रियो ॥ २११ ॥

पुनर्भ्वा अपत्य पौनर्भव "पुनर्भूपुन-" ॥ ६।१।३९ ॥ इत्यञ् ॥ १ ॥ परस्त्रिया अपत्य पारस्त्रैणेय 'कल्याणादे -" ॥ ६।१।७७ ॥ इत्येयण्॥१॥२११॥

दास्या दासेरदासेयौ

सुत इत्येव दास्या अपत्य दासेर "क्षुद्राभ्य एरण् वा" ॥६।१।८०॥ पक्षे एयणि दासेय ॥ १ ॥ २ ॥

नाटेरस्तु नटीसुत ।

नट्या अपत्य नाटेर 'क्षुद्रा-'॥६।१।८०॥ इत्येयण । नाट्योऽपि ॥ १ ॥

बन्धुलो बान्धकिनेय कौलटेरोऽसतीसुत ॥ २१२ ॥

बन्धून् लाति बन्धुल ॥१॥ बन्धकया अपत्य बान्धकिनेय "कन्याण्यादे-" ॥६।१।७७॥ इत्येयण् ॥ २ ॥ अत्र कुलटा असती, तदपत्य कौलटेर "क्षुद्रा-" ॥६।१।८०॥ इत्येरण् ॥ १ ॥ २१२ ॥

स तु कौलटिनेय स्याद् यो भिक्षुकसतीसुत ।

भिक्षार्थिनी कुलान्यटति कुलटा भिक्षुकमती तस्या अपत्य कौलटिनेय "कुलटाया वा" ॥६।१।७८॥ इत्येयण्, इन् चान्तस्य ॥१॥

द्वावप्येतौ कौलटेयौ

एतौ- असतीभिक्षुक्सत्यो सुतौ ॥ १ ॥

क्षेत्रजो देवरादिज ॥ २१३ ॥

क्षेत्रे जात क्षेत्रज, यन्मनु -

"यस्तल्पज प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्मेण नियुक्ताया स पुन क्षेत्रज स्मृत ' ॥१॥१॥२१३॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

उरसा कृत औरस उरस्य "उरसो याणौ" ॥६।३।१९६॥ यन्मनु -

स्वक्षेत्रे सस्कृताया तु स्वयमुत्पादयेद् धियम् ।
तमौरस विजानीयात् पुत्र प्राथमकल्पिकम्" ॥ १ ॥ २ ॥

मृते भर्तरि जारज ।

गोलक

जाराज्जातो जारज गुह्यते लज्जावशाद् गोप्यते घनि लत्वे च गोल, के गोलक ॥ १ ॥

अथाऽमृते कुण्ड

अमृते जीवति भर्तरि जाराज्जात कुण्ड्यते दह्यतेऽनेन कुल कुण्ड यत्स्मृति -

परनार्यां प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डश्च मृते भर्तरि गोलक "॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

भ्राता तु स्यात् सहोदर ॥ २१४ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भसहजा अपि ।

सोदरश्च

भ्राजतेऽनेन भ्राता " मानिभ्राजेलुक् च " ॥ (उणा-८५९) ॥ इति तृ ॥१॥ सह तुल्यमुदरमस्य सहोदर ॥ २ ॥ २१४ ॥ समाने उदरे जात समाना-

र्द्य, सोदर्य "सोदर्यसमानोदर्यौ" ॥६।३।११२॥ इति यान्तौ निपात्येते ॥३॥४॥ समानो गर्भोऽस्य सगर्भ "समानस्य–"॥ ३।१।१४९ ॥ इति सभाव । "सगर्भ" इत्यमर ॥ ५ ॥ सह जायते सहज ॥ ६ ॥ समानमुदरमस्य सोदर ॥ ७ ॥

स तु ज्येष्ठ स्यात् पित्र्य पूर्वजोऽग्रज ॥ २१५ ॥

स तु भ्राता, द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टो वृद्धो ज्येष्ठ ॥ १ ॥ पितुरागत पित्र्य "पितुर्यो वा" ॥ ६।३।१५१ ॥ इति य ॥ २ ॥ पूर्वं जात पूर्वज ॥ ३ ॥ अग्रे जातोऽग्रज "क्वचित्"॥५।१।१७१॥ इति ड, यौगिकत्वादग्रिमोऽपि ॥४॥२१५॥

जघन्यजे यविष्ठ स्यात् कनिष्ठोऽवरजोऽनुज ।

स यवीयान् कनीयाश्च

जघन्यज पश्चाज्जातस्तत्र ॥ १ ॥ अतिशयेन युवाऽल्पो वा यविष्ठ, कनिष्ठ "गुणाङ्गा–" ॥७।३।९॥ इतीष्ठे "अल्पयूनो कन्वा" ॥७।४।३३॥ इति कना देश ॥ २ ॥ ३ ॥ अवरे जातोऽवरज ॥४॥ अनुजातोऽनुज ॥५॥ अतिशयेन युवा यवीयान्, कनीयान् ॥ ६ ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र– स्यात् कनिष्ठे तु कन्यस ॥

पितृव्यश्यालमातुला ॥ २१६ ॥

पितु पत्न्याश्च मातुश्च भ्रातर

पितुभ्राता पितृव्य "पितृभ्रातुर्व्यड्डुल भ्रातरि" ॥७।२।६२॥ इति साधु ॥ १ ॥ पत्न्या भ्राता श्यायति श्याल श्यामाश्या ॥ (उणा–४६२) ॥ इति ल ॥ १ ॥ मातुभ्राता मातुल ॥ १ ॥ २१६ ॥

देवृदेवरौ ।

देवा चावरजे पत्यु

पत्युर्भर्तुरनुजे दीव्यतीति देवा 'दिव ऋ "॥ (उणा–८५२)॥१॥ देवते देवर 'ऋछिचटि' ॥ (उणा–३९७)॥ इत्यर ॥ २ ॥ ' बहुलम् " ॥५।१।२॥ इत्यनि देवा ॥ ३ ॥

जामिस्तु भगिनी स्वसा ॥ २१७ ॥

जमति, अत्तीव जामि कमिवमि ' ॥ (उणा–६१८) ॥ इति णिदि ॥ १ ॥ भग कल्याणमस्त्यस्या भगिनी ॥ २ ॥ सुष्ठु अस्यते स्वसा "सोरसे" ॥ (उणा–८७३) ॥ इति ऋ ॥ ३ ॥ २१७ ॥

शेषश्चात्र– ज्येष्ठभगिन्या तु वारभवन्ती ॥

ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनीत्यपि ।

बन्धून् लाति बन्धुल ॥१॥ बन्धकया अपत्य बान्धकिनेय "कल्याण्यादे–" ॥६।१।७७॥ इत्येयण् ॥ २ ॥ अत्र कुलटा असती, तदपत्य कौलटेर "क्षुद्रा–" ॥६।१।८०॥ इत्येरण् ॥ १ ॥ २१२ ॥

स तु कौलटिनेय स्याद् यो भिक्षुकसतीसुत ।

भिक्षार्थिनी कुलान्यटति कुलटा भिक्षुकसती तस्या अपत्य कौलटिनेय "कुलटाया वा" ॥६।१।७८॥ इत्येयण्, इन् चान्तस्य ॥१॥

द्वावप्येतौ कौलटेयौ

एतौ– असतीभिक्षुकसत्यो सुतौ ॥ १ ॥

क्षेत्रजो देवरादिज ॥ २१३ ॥

क्षेत्रे जात क्षेत्रज, यन्मनु –

"यस्तल्पज प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्मेण नियुक्ताया स पुत्र क्षेत्रज स्मृत" ॥१॥३॥२१३॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

उरसा कृत औरस उरस्य 'उरसो याणौ" ॥६।३।१९६॥ यन्मनु –

"स्वक्षेत्रे सस्कृताया तु स्वयमुत्पादयेद् धियम् ।
तमौरस विजानीयात् पुत्र प्राथमकल्पिकम्' ॥ १ ॥ २ ॥

मृते भर्तरि जारज ।

गोलक

जाराज्जातो जारज गुह्यते लज्जावशाद् गोप्यते घनि लत्वे च गोल के गोलक ॥ १ ॥

अथाऽमृते कुण्ड

अमृते जीवति भर्तरि जाराज्जात कुण्ड्यते दह्यतेऽनेन कुल कुण्ड यत्स्मृति –

परनार्यां प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डश्च मृते भर्तरि गोलक' ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

भ्राता तु स्यात् सहोदर ॥ २१४ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भसहजा अपि ।

सोदरश्च

भ्राजतेऽनेन भ्राता "मानिभ्राजेर्तृट् च" ॥ (उणा–८५९) ॥ इति तृ ॥१॥ सह तुल्यमुदरमस्य सहोदर ॥ २ ॥ २१४ ॥ समाने उदरे जात समानो

तस्य पितु पिता पितामह 'पित्रोर्डामहट्' ॥ ६।२।६३ ॥ १ ॥

तत्पिता प्रपितामह ।

तस्य पितामहस्य पिता, प्रवृद्ध पितामहात् प्रपितामह ॥ १ ॥

मातुर्मातामहाद्येव

एवमित्यमुना प्रकारेण, मातु पिना मातामह , तस्य पिता प्रमातामह ॥१॥

माताऽम्बा जननी प्रसू ॥ २२१ ॥

सवित्री जनयित्री च

मान्यते माता "मानिभ्राजेर्लुक् च" ॥ (उणा-८५९) ॥ इति तृ ॥ १ ॥ अमति याति वात्सल्यमम्बा 'शम्यमेणिद्वा' ॥ (उणा-३१८) ॥ इति व , अम्बते जल्पतीति वा ॥ २ ॥ जायतेऽस्यामिति जननी ॥ ३ ॥ प्रसूते प्रसू ॥ ४॥२२१ ॥ सूते सवित्री ॥ ५ ॥ जनयति जनयित्री " या जनित्री त्रिलोक्या " इति त्वन्त भावितण्यर्थत्वात् ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र– जानी तु मातरि ॥

कुमिला तु बहुप्रसू ।

अपत्यानि भूयस्त्वात् कृमीनिव लाति जनयति कृमिला । बहून्यपत्यानि प्रसूते बहुप्रसू ॥१॥

धात्री तु स्यादुपमाता

धयन्ति तामिति धात्री स्तनदायिनी "धात्री" ॥५।२।९१॥ इति त्रढि निपात्यते ॥ १ ॥ उपजाता, उपचरिता वा मातोपमाता ॥ २ ॥

वीरमाता तु वीरसू ॥ २२२ ॥

वीर सूते वीरसू ॥ १ ॥ २२२ ॥

श्वश्रूर्माता पतिपत्न्यो

पत्यु , पत्न्याश्च माता श्वशुरस्य भार्या श्वश्रू "नारीसखी-" ॥२।४।७६॥ इत्यूङि निपात्यते ॥ १ ॥

श्वशुरस्तु तयो पिता ।

तयोरिति पत्यु पत्न्याश्च पिता, सुशोभनमश्नुते, अश्नाति वा श्वशुर "श्वशुर कुकुर-" ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥

पितरस्तु पितुर्वंश्या

पितुर्वंशे भवा पूर्वपुरुषा , पान्ति रक्षन्ति त्रातीति पितर ॥ १ ॥

पत्यु स्वसा न नन्दयति वधू ननान्दा "यतिननन्दिभ्या दीर्घश्च" ॥ (उणा-८५६) ॥ इति ऋ, नरादित्वाभ्रयोऽदभाव मातुलस्याद् दीर्घत्वाभावे ननन्दा ॥ १ ॥ २ ॥ नन्दति नन्दयति वा अवश्य नन्दिनी ॥ ३ ॥

पत्न्यास्तु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्वश्रू कुली च सा ॥२१८॥

ज्येष्ठा चासौ श्वश्रूश्च ज्येष्ठश्वश्रू ॥ १ ॥ कोलति कुली ॥ २ ॥ २१८ ॥

कनिष्ठा श्यालिका हाली यन्त्रणी केलिकुञ्चिका ।

पत्न्या कनिष्ठभगिनी श्याल्येव श्यालिका ॥ १ ॥ हलति हाली, ज्वलादित्वाद् णे ङी ॥ २ ॥ यन्त्रयति यन्त्रणी ॥ ३ ॥ केल्या कुञ्चति कुटिलीभवति केलिकुञ्चिका ॥ ४ ॥

केलिर्द्रव परीहास क्रीडा लीला च नर्म च ॥ २१९ ॥

देवन कूर्दन खेला ललन वर्करोऽपि च ।

केलन केलि, पुस्त्रीलिङ्ग "किलिपिलि" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ॥ १ ॥ द्रवति हृदयमनेन द्रव ॥ २ ॥ परिहसन परिहास "घञ्युपसर्गस्य" ॥३।२।८६॥ इति दार्घत्वे परीहास ॥ ३ ॥ क्रीडन क्रीडा 'केलिपरिष्वङ्कितोयम्' इति केचित् ॥४॥ ललन लीला भिदादित्वादङि निपात्यते ॥ ५ ॥ नृणाति विनयति नर्म क्लीबलिङ्ग "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ६ ॥ २१९ ॥ दीव्यते देवनम् ॥ ७ ॥ कूर्द्यते कूर्दनम् ॥ ८ ॥ खेलन खेला ॥ ९ ॥ लल्यते ललनम् ॥ १० ॥ वृणोत्यनेन वर्कर "कृशॄभ्य कर" ॥ (उणा-४३५) ॥ खेलाकूर्दनशब्दौ केलिपरिष्वङ्किते रूढावपि विशेषानाश्रयणादस्माभि केलिपर्याय त्वेनोक्तौ ॥ ११ ॥

शेषश्चात्र- स्यात्तु नर्मणि ॥

सुखोत्सवो रागरसो विनोदोऽपि क्लिडोऽपि च ।

वप्ता तु जनकस्तातो बीजी जनयिता पिता ॥ २२० ॥

वपति बीज वप्ता ॥ १ ॥ जनयति जनक, जायतेऽस्माद् वा "दृकृ-" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ २ ॥ तनोति सन्तति तात 'सुसितनि-' ॥ (उणा-२०३)॥ इति कित्, तो दीर्घत्व च, यद्वा तनोति तत तत स्वार्थेऽण् ॥३॥ बीज मस्त्यस्य बीजी ॥ ४ ॥ जनयति जनयिता ॥५॥ पाति रक्षति पिता 'पातेरिच' ॥ (उणा-८५८) ॥ इति तृ ॥ ६ ॥ २२० ॥

शेषश्चात्र- वप्ता जनित्रो रेतोधास्तात ॥

पितामहस्तस्य पिता

तस्य पितु पिता पितामह "पित्रोर्डामहट्" ॥ ६।२।६३ ॥ १ ॥

तत्पिता प्रपितामह ।

तस्य पितामहस्य पिता, प्रवृद्ध पितामहात् प्रपितामह ॥ १ ॥

मातुर्मातामहाद्येव

एवमित्यमुना प्रकारेण, मातु पिता मातामह , तस्य पिता प्रमातामह ॥१॥

माताऽम्बा जननी प्रसू ॥ २२१ ॥

सवित्री जनयित्री च

मान्यते माता "मानिभ्राजेर्तृह् च" ॥ (उणा-८५९) ॥ इति तृ ॥ १ ॥ अमति याति वात्सल्यमम्बा 'शम्यमेर्णिद्वा" ॥ (उणा-३१८) ॥ इति व , अम्बते जल्पतीति वा ॥ २ ॥ जायतेऽस्यामिति जननी ॥ ३ ॥ प्रसूते प्रसू ॥ ४॥२२१ ॥ सूते सवित्री ॥ ५ ॥ जनयति जनयित्री " या जनित्री त्रिलोक्या " इति त्वन्त भावितण्यर्थत्वात् ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र- जानी तु मातरि ॥

कुमिला तु वहुप्रसू ।

अपत्यानि भूयस्त्वात् कृमीनिव लाति जनयति कुमिला । बहून्यपत्यानि प्रसूते बहुप्रसू ॥१॥

धात्री तु स्यादुपमाता

धयन्ति तामिति धात्री स्तनदायिनी "धात्री" ॥५।२।९१॥ इति त्रटि निपात्यते ॥ १ ॥ उपजाता, उपचरिता वा मातोपमाता ॥ २ ॥

वीरमाता तु वीरसू ॥ २२२ ॥

वीर सूते वीरसू ॥ १ ॥ २२२ ॥

श्वश्रूर्माता पतिपत्न्यो

पत्यु , पत्न्याश्च माता श्वशुरस्य भार्या श्वश्रू "नारीसखी-" ॥२।४।७६॥ इत्यूङि निपात्यते ॥ १ ॥

श्वशुरस्तु तयो पिता ।

तयोरिति पत्यु पत्न्याश्च पिता सुशोभनमश्नुते, अश्नाति वा श्वशुर "श्वशुर कुक्कुर-" ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥

पितरस्तु पितुर्वंश्या

पितुर्वंशे भवा पूर्वपुरुषा , पान्ति रक्षन्तीति पितर ॥ १ ॥

पत्यु स्वसा न नन्दयति वधू ननान्दा "यतिननन्दिभ्या दीर्घश्च" ॥ (उणा-८५६) ॥ इति ऋ, नरादित्वाद्रणोऽदभाव बाहुलकाद् दीर्घत्वाभावे ननन्दा ॥ १ ॥ २ ॥ नन्दति नन्दयति वा अवश्य नन्दिनी ॥ ३ ॥

पत्न्यास्तु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्वश्रू कुली च सा ॥२१८॥

ज्येष्ठा चासौ श्वश्रूश्च ज्येष्ठश्वश्रू ॥ १ ॥ कोलति कुली ॥ २ ॥ २१८ ॥

कनिष्ठा श्यालिका हाली यन्त्रणी केलिकुञ्चिका ।

पत्न्या कनिष्ठभगिनी श्यालयेव श्यालिका ॥ १ ॥ हलति हाली, ज्वलादित्वाद् णे डी ॥ २ ॥ यन्त्रयति यन्त्रणी ॥ ३ ॥ केल्या कुचति कुटिलीभवति केलिकुञ्चिका ॥ ४ ॥

केलिर्द्रव परीहास क्रीडा लीला च नर्म च ॥ २१९ ॥

देवन कूर्दन खेला ललन वर्करोऽपि च ।

केलन केलि, पुस्त्रीलिङ्ग "किलिपिलि" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ॥ १ ॥ द्रवति हृदयमनेन द्रव ॥ २ ॥ परिहसन परिहास "धञ्युपसर्गस्य" ॥३।२।८६॥ इति दीर्घत्वे परीहास ॥ ३ ॥ क्रीडन क्रीडा 'केलिपरिष्वङ्कितोयम्' इति केचित् ॥४॥ ललन लीला भिदादित्वादडि निपात्यते ॥ ५ ॥ नृणाति विनयति नर्म क्लीबलिङ्ग "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ६ ॥ २१९ ॥ दीव्यते देवनम् ॥ ७ ॥ कूर्द्यते कूर्दनम् ॥ ८ ॥ खेलन खेला ॥ ९ ॥ लल्यते ललनम् ॥ १० ॥ वृणोत्यनेन वर्कर "किशृवृभ्य कर" ॥ (उणा-४३५) ॥ खेलाकूर्दनशब्दौ केलिपरिष्वङ्क्ते रूढावपि विशेषानाश्रयणादस्माभि केलिपर्याय त्वेनोक्तौ ॥ ११ ॥

शेषश्चात्र- स्यात्तु नर्मणि ॥

सुखोत्सवो रागरसो विनोदोऽपि किलोऽपि च ।

वप्ता तु जनकस्तातो बीजी जनयिता पिता ॥ २२० ॥

वपति बीज वप्ता ॥ १ ॥ जनयति जनक, जायतेऽस्माद् वा "दृकृ-" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ २ ॥ तनोति सन्तति तात "सुसितनि-" ॥ (उणा-२०३)॥ इति कित्, तो दीर्घत्व च, यद्वा तनोति तत तत स्वार्थेऽण् ॥३॥ बीज मस्त्यस्य बीजी ॥ ४ ॥ जनयति जनयिता ॥५॥ पाति रक्षति पिता 'पातेरिच' ॥ (उणा-८५८) ॥ इति तृ ॥ ६ ॥ २२० ॥

शेषश्चात्र- वप्तो जनिनो रेतोधास्ताते ॥

पितामहस्तस्य पिता

स्त्रीपुसाभ्या तृतीया प्रकृतिर्लिङ्गमत्र तृतीयाप्रकृति स्त्रीलिङ्ग " तद्धिताक्को पान्त्य–" ॥ ३।२।५४ ॥ इति पुवद्भावाभाव ॥ १ ॥ पण्डते मन्दाति उभयव्य ञ्जनता पण्ड , पनायति स्त्रापुसाविति वा "पञ्चमाइ" ॥(उणा–१६८)॥ पण्डुरपि ॥ २ ॥ सनति पण्ड " शमिपणिभ्या–" ॥ (उणा–१७९) ॥ इति ढे बाहुलकात् सत्वाभाव ' शण्ढ ' इत्यमर 'शाण्ठ ' इत्यन्ये ॥ ३ ॥ क्लीवते क्लीव ॥ ४ ॥ पुसण् अभिमदने, न पुसयति नपुमक, पुक्लीबलिङ्गौ " नञ पुमे " ॥ (उणा–३२) ॥ इत्यके नखादित्वाद् अद् न भवति, न स्त्री न पुमान् इति वा, नखादित्वात्॥५॥२२६॥

इन्द्रियायतनमङ्गविग्रहौ क्षेत्रगात्रतनुभूघनास्तनू ।
मूर्तिमत्करणकायमूर्तयो वेरसहननदेहसचरा ॥ २२७ ॥
घनो वन्ध पुर पिण्डो वपु पुद्गलवर्ष्मणी ।
कलेवर शरीर

इन्द्रियाणामायतनमिन्द्रियायतनम् ॥ १ ॥ अमति वृद्धिमङ्गम् "गम्यमि–" ॥ (उणा–९२)॥ इति ग , अङ्गतीति वा ॥ २ ॥ विगृह्यते रोगादिभिरिति विग्रह ॥ ३ ॥ क्षयत्यवश्य क्षेत्रम् ' हुयामा– " ॥ (उणा–४५१) ॥ इति त्र ॥ ४ ॥ गच्छति गात्रम् " गमेरा च " ॥ (उणा–४५३) ॥ इति त्र ॥ ५ ॥ तन्यते तनु स्त्रीलिङ्ग "भृमृतृ–" ॥ (उणा–७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ भुवा पृथि व्या घनो भूघन ॥ ७ ॥ तन्यते तनू स्त्रीलिङ्ग ' कृषिचमि–"॥(उणा–८२९)॥ इत्यू ॥ ८ ॥ मूर्ति काठिन्यमस्त्यस्य मूर्तिमत् ॥९॥ क्रियतेऽनेन करणम् ॥१०॥ चीयतेऽसौ काय ' चितिदेहा–" ॥ ५।३।७९ ॥ इति घञ् कत्व च ॥ ११ ॥ मूर्च्छत्यनया मूर्ति ॥ १२ ॥ वेति प्रजायते वेर, पुक्लीबलिङ्ग खुरक्षुर–"॥(उणा–३९६)॥ इति रे साधु ॥१३॥ सहन्यन्तेऽङ्गान्यत्र सहननम् ॥ १४ ॥ धातुभिर्दिह्यते देह , पुक्लीबलिङ्ग ॥१५॥ सचरत्यनेन सचर गोचरसचर "॥५।३।१३१॥ इति घ ॥१६॥२२७॥ धातुभिर्हन्यते घन "मूर्तिनिचिताऽभ्र घन " ॥ ५।३।३७ ॥ इत्यलि निपात्यते ॥१७॥ वध्यते पञ्चभिभूतैर्वन्ध ॥ १८ ॥ पुरति पुरम् ॥ १९ ॥ धातुभि पिण्ड्यते पिण्ड , पुक्लीबलिङ्ग ॥२०॥ उप्यते वपु क्लीबलिङ्ग "इयर्ति" ॥(उणा–९९७) ॥ इत्युस् ॥ २१ ॥ पद्यते पुद्गल 'मुरलो ' ॥ (उणा–४७४) ॥ इत्युले निपात्यते, पूरण गलनधर्मत्वाद्वा, पृषोदरादित्वात् ॥ २२ ॥ वृष्यते सिच्यते, वर्षति मलान् वा वर्ष्म, क्लीबलिङ्ग "मन् ' ॥ (उणा–९११) ॥ इति मन् ॥२३॥ कडति माद्यति कडेवरम् " कडेरेवरा–" ॥ (उणा–४४५) ॥ इत्येवर , लत्वे कलेवरम् ॥२४॥ शीर्यते शरीर , पुक्लीबलिङ्ग "कॄशॄपॄ– ' ॥ (उणा–४१८) ॥ इतार ॥ २५ ॥

मातुर्मातामहा कुले ॥ २२३ ॥

मातु कुले वंशे भवा पूर्वपुरुषा मातामहा ॥ १ ॥

पितरौ मातापितरौ मातरपितरौ पिता च माता च ।

पिता च माता च द्वौ पितरौ "पिता मात्रा वा" ॥ ३ । १ । १२२ ॥ १ ॥ इत्येकशेष "आ द्वन्द्वे"॥३।२।३९॥ इत्यात्वे मातापितरौ ॥२॥ "मातरपितर वा" ॥ ३ । २ । ४७ ॥ इति निपातनाद् मातरपितरौ ॥ ३ ॥

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वशुरश्च श्वश्रूश्च द्वौ श्वशुरौ "श्वशुर श्वश्र्वा वा" ॥ ३ । १ । १२३ ॥ इत्येकशेष ॥ १ ॥ २ ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ २२४ ॥

"भ्रातृपुत्रा स्वसृदुहितृभि" ॥ ३ । १ । १२१ ॥ इत्येकशेष ॥१॥२२४॥

भ्राता च भगिनी चापि भ्रातरौ

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथ बान्धव ।

स्वो ज्ञाति स्वजनो बन्धु सगोत्रश्च

बन्धुरेव बान्धव, प्रज्ञादित्वादण् ॥ १ ॥ अस्यत्यन्यजातिं स्व "प्रह्वाह्वा-" ॥ (उणा-५१४) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥ ज्ञायते ज्ञाति पुलिङ्ग "प्लुज्ञा-" ॥ (उणा-६४६) ॥ इति ति ॥३॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च स्वजन ॥४॥ बध्नाति स्नेह बन्धु "भृमृतृ-" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ समान गोत्रमस्य सगोत्र "समानस्य धर्मादिषु" ॥३।२।१४९॥ इति सभाव ॥ ६ ॥

निज पुन ॥ २२५ ॥

आत्मीय स्व स्वकीयश्च

निजातो निज "क्वचित्" ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ १ ॥ २२५ ॥ आत्मनोऽयमात्मीय "दोरीय" ॥ ६।३।३२ ॥ २ ॥ अस्यति परं स्व ॥ ३ ॥ स्वकस्याय स्वकीय, गेहादित्वादीय ॥ ४ ॥

सपिण्डास्तु सनाभय ।

समान पिण्ड एषा सपिण्डा यत्स्मृति –"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते, सप्तमादूर्ध्वं सगोत्रा" ॥१॥ समा नाभिमूलं येषा ते सनाभय 'समानस्य'– ॥ ३।२।१४९ ॥ इति सत्वम् ॥ २ ॥

तृतीया प्रकृति षण्ड षण्ढ क्लीबो नपुसकम् ॥ २२६ ॥

स्त्रीपुसाभ्या तृतीया प्रकृतिर्लिङ्गमत्र तृतीयाप्रकृति स्त्रीलिङ्ग " तद्धिताकन्नो पान्त्य–" ॥ ३।२।५४ ॥ इति पुवद्भावाभाव ॥ १ ॥ पण्डते मन्दगति उभयव्यञ्जनता पण्ड, पनायति स्त्रीपुमाविति वा "पञ्चमाड्" ॥(उणा–१६८)॥ पण्डुरपि ॥ २ ॥ सनति षण्ड " शमिषणिभ्या– " ॥ (उणा–१७९) ॥ इति ढे बाहुल्कात् सत्वाभाव 'शण्ढ ' इत्यमर 'शण्ठ इत्यन्ये ॥ ३ ॥ क्लीबते क्लीब ॥ ४ ॥ पुसण् अभिमदने, न पुसयति नपुसक, पुक्लीबलिङ्गौ " नञ पुसे " ॥ (उणा–३२) ॥ इत्यके नखादित्वाद् अद् न भवति, न स्त्री न पुमान् इति वा, नखादित्वात्॥५॥२२६॥

इन्द्रियायतनमङ्गविग्रहौ क्षेत्रगात्रतनुभूघनास्तनू ।
मूर्तिमत्करणकायमूर्तयो वेरसहननदेहसचरा ॥ २२७ ॥
घनो बन्ध पुर पिण्डो वपु पुद्गलवर्ष्मणी ।
कलेवर शरीर

इन्द्रियाणामायतनमिन्द्रियायतनम् ॥ १ ॥ अमति वृद्धिमङ्गम् "गम्यमि–" ॥ (उणा–९२)॥ इति ग, अङ्गतीति वा ॥ २ ॥ विगृह्यते रोगादिभिरिति विग्रह ॥ ३ ॥ क्षयत्यवश्य क्षेत्रम् " हुयामा– " ॥ (उणा–४५१) ॥ इति त्र ॥ ४ ॥ गच्छति गात्रम् ' गमेरा च " ॥ (उणा–४५३) ॥ इति त्र ॥ ५ ॥ तन्यते तनु स्त्रालिङ्ग 'भृमृतृ–" ॥ (उणा–७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ भुवा पृथिव्या घनो भूघन ॥ ७ ॥ तन्यते तनू स्त्रालिङ्ग ' कृपिचमि–"॥(उणा–८२९)॥ इत्यू ॥ ८ ॥ मूर्ति काठिन्यमस्त्यस्य मूर्तिमत् ॥९॥ क्रियतेऽनेन करणम् ॥१०॥ चीयतेऽसौ काय ' चितिदेहा–" ॥ ५।३।७९ ॥ इति घञ् कत्व च ॥ ११ ॥ मूर्च्छत्यनया मूर्ति ॥ १२ ॥ वेति प्रजायते वेर पुक्लीबलिङ्ग ' खुरक्षुर–"॥(उणा–३९६)॥ इति रे साधु ॥१३॥ सहन्यन्तेऽङ्गान्यत्र सहननम् ॥ १४ ॥ धातुभिर्दिह्यते देह, पुक्लीबलिङ्ग ॥१५॥ सचरत्यनेन सचर गोचरसचर "॥५।३।१३१॥ इति घ ॥१६॥२२७॥ धातुभिर्हन्यते घन ' मूर्तिनिचिताऽभ्र घन " ॥ ५।३।३७ ॥ इत्यलि निपात्यते ॥१७॥ बध्यते पञ्चभिर्भूतैर्बन्ध ॥ १८ ॥ पुरति पुरम् ॥ १९ ॥ धातुभि पिण्ड्यते पिण्ड पुक्लीबलिङ्ग ॥२०॥ उप्यते वपु क्लीबलिङ्ग 'रुचर्ति '॥(उणा–९९७) ॥ इत्युस् ॥ २१ ॥ पद्यते पुद्गल 'मुरलो ' ॥ (उणा–४७४) ॥ इत्युले निपात्यते, पूरण-गलनधर्मत्वाद्वा, पृषोदरादित्वात् ॥ २२ ॥ वृष्यते सिच्यते, वपति मलान् वा वर्ष्म क्लीबलिङ्ग 'मन्" ॥ (उणा–९११) ॥ इति मन् ॥२३॥ कडति माद्यति कडेवरम् कडेरेवरा–" ॥ (उणा–४४५) ॥ इत्येवर, लत्वे कलेवरम् ॥२४॥ शीर्यते शरीर, पुक्लीबलिङ्ग "कॄशॄपॄ–" ॥ (उणा–४१८) ॥ इतार ॥ २५ ॥

मातुर्मातामहा कुले ॥ २२३ ॥

मातु कुले वशे भवा पूर्वपुरुषा मातामहा ॥ १ ॥

पितरौ मातापितरौ मातरपितरौ पिता च माता च ।

पिता च माता च द्वौ पितरौ "पिता मात्रा वा" ॥ ३ । १ । १२२ ॥ १ ॥ इत्येकशेष "आ द्वन्द्वे"॥३।२।३९॥ इत्यात्वे मातापितरौ ॥२॥ "मातरपितर वा" ॥ ३ । २ । ४७ ॥ इति निपातनाद् मातरपितरौ ॥ ३ ॥

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वशुरश्च श्वश्रूश्च द्वौ श्वशुरौ "श्वशुर श्वश्र्वा वा" ॥ ३ । १ । १२३ ॥ इत्येकशेष ॥ १ ॥ २ ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ २२४ ॥

"भ्रातृपुत्रा स्वसृदुहितृभि" ॥ ३ । १ । १२१ ॥ इत्येकशेष ॥१॥२२४॥

भ्राता च भगिनी चापि भ्रातरौ

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथ बान्धव ।

स्वो ज्ञाति स्वजनो बन्धु सगोत्रश्च

बन्धुरेव बान्धव , प्रज्ञादित्वादण् ॥ १ ॥ अस्यत्यन्यजातिं स्व "प्रह्वाह्वा-" ॥ (उणा-५१४) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥ ज्ञायते ज्ञाति पुलिङ्ग "प्लुज्ञा-" ॥ (उणा-६४६) ॥ इति ति ॥३॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च स्वजन ॥४॥ बध्नाति स्नेह बन्धु "भृमृतृ-" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ समान गोत्रमस्य सगोत्र "समानस्य धर्मादिषु" ॥३।२।१४९॥ इति सभाव ॥ ६ ॥

निज पुन ॥ २२५ ॥

आत्मीय स्व स्वकीयश्च

निजातो निज 'क्वचित्' ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ १ ॥ २२५ ॥ आत्मनोऽयमात्मीय "दोरीय" ॥ ६।३।३२ ॥ २ ॥ अस्यति पर स्व ॥ ३ ॥ स्वकस्याय स्वकीय गेहादित्वादीय ॥ ४ ॥

सपिण्डास्तु सनाभय ।

समान पिण्ड एषां सपिण्डा यत्स्मृति -"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते सप्तमादूर्ध्वं सगोत्रा" ॥१॥ समा नाभिमूल येषा ते सनाभय "समानस्य -" ॥ ३।२।१४९ ॥ इति सत्वम् ॥ २ ॥

तृतीया प्रकृति पण्ड षण्ढ क्लीबो नपुंसकम् ॥ २२६ ॥

प्राणिन इति मूर्धा, पुलिङ्ग "श्वमातरि-" ॥ (उणा-९०७) ॥ इत्यनि निपात्यते ॥ ३ ॥ मूयते बध्यते मुकुटादिभिरनेनेति मौलि, पुस्त्रीलिङ्ग ' घूमूभ्या-" ॥ (उणा-७०१) ॥ इति लिण् ॥ ४ ॥ मुण्यते प्रतिज्ञायते मुण्ड, पुक्लीबलिङ्ग "कुगुहु-" ॥ (उणा-१७०) ॥ इति मिद् ड, मुण्ड्यते वा ॥ ५ ॥ कायति क " क्वचित् " ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ ६ ॥ मस्यति परिणमते तम्य "दम्यमि ' ॥ (उणा २००) ॥ इति ते मस्त, स्वार्थे के मस्तक, पुक्लीबलिङ्ग, मसे "इण्यादि " ॥ (उणा ७७) ॥ इति तस्कू वा ॥७॥ २३०॥ वरमङ्ग वराङ्गम् ॥ ८ ॥ करणानीन्द्रियाणि त्रायन्तेऽनेनेति करणत्राणम् ॥ ९ ॥ शीर्यते मस्यति जरसा शीर्षं " ऋजिरिपि " ॥ (उणा ५६७) ॥ इति क्तिृ स ॥ १० ॥ मस्तिक ' कुशिक " ॥ (उणा ४५) ॥ इति इके निपात्यते ॥ ११ ॥

तज्जा केशास्तीर्थवाकाश्चिकुरा कुन्तला कचा ॥ २३१ ॥
वाला स्यु

तस्मिन् शिरसि जातास्तज्जा शिरसिजा, क्लिश्यत एभि केशा " क्लिशके च"॥(उणा-५३०)॥ इति श, के शेरत इति वा ॥१॥ तीर्थे उच्यन्त उपयाच्यन्ते तीर्थवाका ॥ २ ॥ चम्यन्ते प्रतिहन्यन्ते चिकुरा "श्वशुर " ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, चिहुरास्तु प्राकृते कस्य हादेशात् सस्कृतेऽपीति दुर्गे, यदाह-"कुन्तला मूर्धजास्तत्त्वस्ताश्चिकुराश्चिहुरा " इति ॥ ३ ॥ कनति दीप्यन्ते कुन्तला "मुरलोरल " ॥ (उणा ४७४) ॥ इत्यले निपात्यते, कुन्ताकार लाति वा ॥ ४ ॥ कचन्ते कचा ॥ ५ ॥ २३१ ॥ वल्यन्ते वाला, पुक्लीबलिङ्ग, वलन्ति वा ज्वलादित्वाद् ण ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र-कचे पुन ।
वृजिनो वेल्लितायोऽस्र ॥

तत्परा पाशो रचना भार उच्चय ।
हस्त पक्ष कलापश्च केशभूयस्त्ववाचका ॥ २३२ ॥

तेभ्य केशादिशब्देभ्य परा पाशादय शब्दा केशभूयस्त्व वदन्ति, यथा केशपाश ॥ १ ॥ केशरचना ॥ २ ॥ केशभार ॥ ३ ॥ केशोच्चय ॥ ४ ॥ केशहस्त ॥ ५ ॥ केशपक्ष ॥ ६ ॥ केशकलाप इति ॥ ७ ॥ प्रशसारूढत्वादेभि कर्मधारय ॥ २३२ ॥

अलकस्तु कर्कराल खङ्करश्चूर्णकुन्तल ।

अलयति भूषयत्यलक, पुक्लीबलिङ्ग ' दृकॄनू ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ १ ॥ कर्करत्वेन कठोरत्वेन अलति कर्कराल ॥ २ ॥ खमिन्द्रिय खरयति खङ्कर, पृषोदरादित्वात् ॥३॥ चूर्णाकार कुन्तलश्चूर्णकुन्तल कुटिलकेश ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र–

देहे सिन प्रजनुरश्वतु शास पडक्रम् १

व्याधिस्थान च ॥

अस्मिन्नजीवे कुणप शव ॥ २२८ ॥

मृतक

अस्मिन् शरीरेऽजीवे जीवनिमुक्ते कुणति शब्दायते कुणप " भुजिकुति–" ॥ (उणा–३०५) ॥ इति किदप , कुण शब्द पाति रक्षति वा, धनञ्जयाख्यस्य वायो शवे सभवात् ॥१॥ शवति यात्यस्माज्जीव शव , पुक्लीबलिङ्गो ॥ २॥२२८ ॥ म्रियते स्म मृत, के मृतकम् ॥ ३ ॥

रुण्डकबन्धौ त्वपशीर्षे क्रियायुजि ।

अपगतं छिन्नत्वात् शीर्षमस्यापशीर्षं वपुस्तत्र क्रियायुक्ते नृत्यतीत्यर्थ , रूयते शब्द्यते रुण्ड " पिचण्डे–" ॥ (उणा–१७६) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ कूयते शब्द्यते कबन्ध , पुक्लीबलिङ्ग कोरन्ध " ॥ (उणा–२५७) ॥ इत्यन्ध , कस्य शिरसो बन्धोऽत्रेति वा, केन बध्यत इति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

वयासि तु दशा प्राया

अर्थात् शरीरस्य वियन्ति क्रमेण गच्छन्ति वयासि ॥ १ ॥ बाल्यादीनि दश्यन्ते दशा , स्त्रीलिङ्ग , स्यादित्वात् क ॥ २ ॥ प्रकर्षणाऽयन्ते प्राया , पुलिङ्ग ॥३॥

सामुद्र देहलक्षणम् ॥ २२९ ॥

समुद्रे शरीरे भव सामुद्रम् ॥ १ ॥ देहस्य लक्षण चक्रध्वजादि ॥ २२९ ॥

एकदेशे प्रतीकोऽङ्गावयवाऽपघना अपि ।

शरीरस्य एकश्चासौ देशश्च एकदेशस्तत्र प्राति शरीरामिति प्रतीक " सृणीकास्तीक–" ॥ (उणा–५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ अङ्गत्येकदेशत्वमङ्गम् ॥ २ ॥ अवयौत्यवयव ॥ ३ ॥ अपहन्यतेऽनेनेत्यपघन "निघोद्घ–" ॥५।३।३६॥ इत्यलि निपात्यते ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र– देहैकदेशे गात्रम् ॥

उत्तमाङ्ग शिरो मूर्धा मौलिर्मुण्ड कमस्तके ॥ २३० ॥

वराङ्ग करणत्राण शीर्ष मस्तिकमित्यपि ।

उत्तम च तदङ्ग चोत्तमाङ्गम् ॥ १ ॥ श्र्णाति वियुक्तमिति शिर , क्लीबलिङ्ग " मिथिरञ्जि " ॥ (उणा–९७१) ॥ इति किदस् ॥ २ ॥ मूर्च्छन्त्यस्मिन्नाहता

प्राणिन इति मूर्धा, पुलिङ्ग "श्वमातरि–" ॥ (उणा–९०२) ॥ इत्यनि निपात्यते ॥ ३ ॥ मूयते बध्यते मुकुटादिभिरनेनेति मौलि, पुस्त्रीलिङ्ग "धूमूभ्या–" ॥ (उणा–७०१) ॥ इति लिण् ॥ ४ ॥ मुण्यते प्रतिनायते मुण्ड, पुक्लीबलिङ्ग "कुगुहु–" ॥ (उणा–१७०) ॥ इति किद् ड, मुण्ड्यते वा ॥ ५ ॥ कायति क "कचित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ ६ ॥ मस्यति परिणमते तम्य "दम्यमि' ॥ (उणा २००) ॥ इति ते मस्त, स्वार्थे के मस्तक, पुक्लीबलिङ्ग, मसे "इण्याशि" ॥ (उणा ७७) ॥ इति तक्क् वा ॥७॥ २३०॥ वरमङ्ग वराङ्गम् ॥ ८ ॥ करणानीन्द्रियाणि त्रायन्तेऽनेनेति करणत्राणम् ॥ ९ ॥ शीर्यते मस्यति जरसा शीर्षे "कृनिरिपि" ॥ (उणा ५६७) ॥ इति कित् स ॥ १० ॥ मस्तिक "कुशिक" ॥ (उणा ४५) ॥ इति इके निपात्यते ॥ ११ ॥

तज्जा केशास्तीर्थवाकाश्चिकुरा कुन्तला कचा ॥ २३१ ॥

वाला स्यु

तस्मिन् शिरसि जातास्तज्जा शिरसिजा, क्लिश्यत एभि केशा "क्लिशके च"॥(उणा–५३०)॥ इति श, के शेरत इति वा ॥१॥ तीथ उच्यन्त उपयाच्यन्ते तीर्थवाका ॥ २ ॥ चक्यन्ते प्रतिहन्यन्ते चिकुरा 'श्वशुर" ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, चिहुरास्तु प्राकृते कस्य हादेशात्, सस्कृतेऽपीति दुर्गे, यदाह–"कुन्तला मुधजास्तवस्त्राश्चिकुराश्चिहुरा" इति ॥ ३ ॥ कनन्ति दीप्यन्ते कुन्तला "मुरलोरल' ॥ (उणा ४७४) ॥ इत्यले निपात्यते कुन्ताकार लाति वा ॥ ४ ॥ कचन्ते कचा ॥ ५ ॥ २३१ ॥ वलयन्ते वाला, पुक्लीबलिङ्ग, वलन्ति वा ज्वलादित्वाद् ण ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र–स्के पुन ।

धूजिनो वेल्लिताग्रोऽथ ॥

तत्परा पाशो रचना भार उच्चय ।

हस्त पक्ष कलापश्च केशभूयस्त्ववाचका ॥ २३२ ॥

तेभ्य केशादिशब्देभ्य परा पाशादय शब्दा केशभूयस्त्व वदन्ति यथा केशपाश ॥ १ ॥ केशरचना ॥ २ ॥ केशभार ॥ ३ ॥ केशोच्चय ॥ ४ ॥ केशहस्त ॥ ५ ॥ केशपक्ष ॥ ६ ॥ केशकलाप इति ॥ ७ ॥ प्रशसारूढत्वादेभि कर्मधारय ॥ २३२ ॥

अलकस्तु कर्कराल खङ्करश्चूर्णकुन्तल ।

अलयति भूषयत्यलक पुक्लीबलिङ्ग दृकृनृ' ॥ (उणा–२७) ॥ इत्यक– ॥ १ ॥ कर्करत्वेन कठोरत्वेन अरति कर्कराल ॥ २ ॥ खमिन्द्रिय खरयति खङ्कर, पृषोदरादित्वात् ॥३॥ चूर्णाकार कुन्तलश्चूर्णकुन्तल कुटिलकेश ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र–

देहे सिन प्रजनुस्थनु शाख पडङ्गकम् ।
व्याधिस्थान च ॥

अस्मिन्नजीवे कुणप शव ॥ २२८ ॥

मृतक

अस्मिन् शरीरेऽजीवे जीवनिर्मुक्ते कुणति शब्दायते कुणप " भुजिकुति–" ॥ (उणा–३०५) ॥ इति किदप , कुण शब्द पाति रक्षति वा, धनञ्जयाख्यस्य वायो शवे संभवात् ॥१॥ शवति यात्यस्माज्जाव शव , पुक्लीबलिङ्गौ ॥ २॥२२८ ॥ म्रियते स्म मृत, के मृतकम् ॥ ३ ॥

रुण्डकबन्धौ त्वपशीर्षे क्रियायुजि ।

अपगत छिन्नत्वात् शीर्षमस्यापशीर्षं वपुस्तत्र क्रियायुक्ते नृत्यतीत्यर्थ , रूयते शब्यते रुण्ड " पिचण्डे–" ॥ (उणा–१७६) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ बूयते शब्यते कबन्ध , पुक्लीबलिङ्ग ' कारन्ध " ॥ (उणा–२५७) ॥ इत्यन्ध , कस्य शिरसो बन्धोऽनेति वा, केन बध्यत इति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

वयासि तु दशा प्राया

अर्थात् शरारस्य वियन्ति क्रमेण गच्छन्ति वयासि ॥ १ ॥ बाल्यादीनि दश्यन्ते दशा , स्त्रीलिङ्ग , स्थादित्वात् क ॥ २ ॥ प्रकषणाऽयन्ते प्राया , पुलिङ्ग ॥३॥

सामुद्र देहलक्षणम् ॥ २२९ ॥

समुद्रे शरीरे भव सामुद्रम् ॥ १ ॥ देहस्य लक्षण चक्रध्वजादि ॥ २२९ ॥

एकदेशे प्रतीकोऽङ्गावयवाऽपघना अपि ।

शरीरस्य एकश्चासौ देशश्च एकदेशस्तत्र प्राति शरीरमिति प्रताक " सृणीकास्तीक–' ॥ (उणा–५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ अङ्गत्येकदेशत्वमङ्गम् ॥ २ ॥ अवयौत्यवयव ॥ ३ ॥ अपहन्यतेऽनेनेत्यपघन "निघोद्घ–" ॥५।३।३६॥ इत्यलि निपात्यते ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र– देहैकदेशे गात्रम् ॥

उत्तमाङ्ग शिरो मूर्धा मौलिर्मुण्ड कमस्तके ॥ २३० ॥

वराङ्ग करणत्राण शीर्षं मस्तिकमित्यपि ।

उत्तम च तदङ्ग चोत्तमाङ्गम् ॥ १ ॥ श्रणाति वियुक्तमिति शिर , क्लीबलिङ्ग " मिथिरञ्जि ' ॥ (उणा–९७१) ॥ इति किदस् ॥ २ ॥ मूर्च्छन्त्यस्मिन्नाहता

॥५।१।१७१॥ इति डे ण्डी ॥ २ ॥ केशान् पाशयतीति केशपाशा ॥ ३ ॥ शयतेना शिखा 'श्यतेरिच वा" ॥ (उणा-८५) ॥ इति ख ॥ ४ ॥ शिखण्डतुल्या शिखण्डिका ॥ ५ ॥ २३५ ॥

सा बालाना काकपक्ष शिखण्डकशिखाण्डकौ ।

काकपक्ष इव काकपक्ष ॥ १ ॥ शिरसि खण्ड्यते, शिखिवद् उयते वा शिखण्ड, पृषोदरादित्वात्, के शिखण्डक ॥ २ ॥ शिरो मण्डयति शिखाण्डक, पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥

तुण्डमास्य मुख वक्त्रं लपन वदनानने ॥ २३६ ॥

तुण्ड्यतेऽनेन, तुण्ड तुणति कुटिलीभवति वा "कुगुटु" ॥ (उणा-१७०)॥ इति किद् ड ॥ १ ॥ अस्यतेऽनेन वर्णमास्य "शिक्यास्य" ॥ (उणा ३६४)॥ इति ये निपात्यते ॥ २ ॥ मह्यते मुख, पुंक्लीबलिङ्ग "महेरुच्चास्य वा" ॥ (उणा-८९) ॥ इति खे साधु ॥ ३ ॥ उच्यतेऽनेनेति वक्त्र "हुयामा" ॥ (उणा ४५१) ॥ इति त्र, मुदितानि खान्यत्रेति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ लप्यतेऽनेनेति लपनम् ॥ ५ ॥ उद्यतेऽनेनेति वदनम् ॥ ६ ॥ आ समन्तादनिलनेनाऽऽननम् ॥ ७ ॥ २३६ ॥

शेषश्चात्र- मुखे द ताळयस्तेर घन चर घनोत्तमम् ॥

भाले गोध्यलिकालीकललाटानि

भण्यते परिभाष्यते शुभाऽशुभमत्र भाल, पुंक्लीबलिङ्ग तत्र ॥ १ ॥ गुध्यते पटादिना वेष्ट्यते गोधि स्त्रीलिङ्ग किलिपिलि ' ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ॥ २ ॥ अल्यते भूष्यते तिलकादिभिरलिक 'अीकयलि" ॥ (उणा-३८)॥ इतीक "स्यमिकषि" ॥ (उणा ४६) ॥ इतीकेऽलीकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ लल्यतेऽत्रालङ्कारो ललाटम् 'अनिशृ" ॥ (उणा-१४५) ॥ इत्याट ॥ ५ ॥

श्रुती श्रव ।

शब्दाधिष्ठानपैञ्जूषमहानादध्वनिग्रहा ॥ २३७ ॥

कर्ण श्रोत्र श्रवण च

श्रूयतेऽनया श्रुति, श्वादित्वात् क्ति तत्र ॥ १ ॥ शृणोति श्रव क्लीबलिङ्ग "अस्"॥(उणा-९५२)॥ इत्यस् ॥२॥ शब्दोऽधितिष्ठत्यत्र शब्दाधिष्ठानम् ॥ ३ ॥ पिञ्जूष कर्णमल सोऽत्रास्ति ज्योत्स्नादित्वाण् पैञ्जूष, पुंक्लीबलिङ्ग यद्वाचस्पति श्रव पैञ्जूषमाख्याम् ॥ ४ ॥ महान् नादो निघोषोऽत्रेति महानाद ॥ ५ ॥ ध्वनिर्गृह्यतेऽनेन ध्वनिग्रह, शब्दग्रहोऽपि ॥ ६ ॥ २३७ ॥ कर्ण्यतेऽनेन कर्ण,

स तु भाले भ्रमरक कुरुलो भ्रमरालक ॥ २३३ ॥

स त्वलको भाले ल्लाटे भ्रमरप्रतिकृतिभ्रमरक, पुल्लिङ्ग ॥१॥ कुइपल्लुलति कुरुल, पृषोदरादित्वात्, यत्स्यम् "कुरुलालसभ्रूलेहे" इति ॥ २ ॥ भ्रमराकृतिरलको भ्रमरालक ॥ ३ ॥ २३३ ॥

धम्मिल्ल सयता केशा

ऊर्ध्वं मिलति धम्मिल, पृषोदरादित्वात्, धमे सौनस्य "मिताच्छमल्ल–"॥ (उणा–४६४) ॥ इति निपातनाद् वा ॥ १ ॥

शेपश्चात्र– धम्मिल्ले मौलिजूटकौ ॥

केशवेषे कवरी

केशाना वेषे रचनाया कूयते कवरी "ऋच्छिचटि–" ॥ (उणा–३९७) ॥ इत्यरे " भाजगोण " ॥ २।४।३० ॥ इति डी, क भृणोतीति वा ॥ १ ॥

शेपश्चात्र– कबरी तु कबर्या स्यात् ॥

अथ ।

वेणि प्रवेणी

वीयते वेणि, स्त्रीलिङ्ग "कावावी–" ॥ (उणा–६३४) ॥ इति णि ॥१॥ प्रकृष्टा वेणि प्रवेणी ॥ २ ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥ २३४ ॥

शिरसि भव शिरस्य, शीर्षण्य दिगादि– " ॥ ६।३।१२४ ॥ इति ये ' केशे वा " ॥३।२।१०२॥ इति शीर्षनादेश, पक्षे शिरस्य ॥ १ ॥ २ ॥ विशदे ऽन्योन्यासपृक्ते स्नानादिनिर्मले वा ॥ २३४ ॥

शेपश्चात्र– प्रलोम्न्यो विशदे कचे ॥

केशेषु वर्त्म सीमन्त

सिनोति केशाननेन सीमन्त सीमन्तहेमन्त ' ॥ (उणा–२२२) ॥ इत्यन्ते निपात्यते, सीम्नोऽन्त इति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

पलित पाण्डुर कच ।

पलति याति श्वेतत्व पाकात् पलित, पुल्लिङ्ग हृदयारुहि–" ॥ (उणा–२१०) ॥ इति त ॥ १ ॥

चूडा केशी केशपाशी शिखा शिखण्डिका समा ॥२३५॥

चोद्यते चूडा, भिदादित्वादङि निपात्यते ॥ १ ॥ के शेते केशी ' क्वचित्

भानोरिद भानवीय " दोरीय " ॥ ६ । ३ । ३२ ॥ १ ॥

असौम्येऽक्षण्यनक्षि स्यात्

सोमदेवताकत्वेन लक्षणया सौम्यमविकृत न सौम्यमसौम्य तत्राक्षणि, विकृतमक्षि अनाक्षि, नञ् विरोधे, अनर्थवत् ॥ १ ॥

ईक्षण तु निशामनम् ॥ २४० ॥

निभालन निशमन निध्यानमवलोकनम् ।

दर्शन द्योतन निर्वर्णन च

ईक्ष्यत इक्षणम् ॥ १ ॥ शमिण् आलोचने निशामनम् ॥ २ ॥ २४० ॥ निभाल्यते निभालनम् ॥ ३ ॥ निशाम्यते निशमन "शमोऽदर्शने" ॥ ४ । २।२८ ॥ इत्यत्र दर्शने एव ह्रस्व इति मताश्रयणाद् ह्रस्व ॥४॥ निध्यायते निध्यानम् ॥५॥ अवलोक्यतेऽवलोकनम् ॥ ६ ॥ दृश्यते दर्शनम् ॥ ७ ॥ द्योत्यते द्योतनम् ॥ ८ ॥ निवर्ण्यते निवर्णनम् ॥ ९ ॥

अथार्धवीक्षणम् ॥ २४१ ॥

अपाङ्गदर्शन काक्ष कटाक्षोऽक्षिविकूणितम् ।

अर्धं वीक्षणमस्याधवीक्षणम् ॥ १ ॥ अपाङ्गेन दर्शनमपाङ्गदर्शनम् ॥ २ ॥ इषद् विकूणितत्वाद् अभ्यत्र काक्ष " अत्पे " ॥ ३ । २ । १३६ ॥ इति कादेश ' सक्थ्यक्ष्ण " ॥ ७।३।१२६ ॥ इति ट समासान्त ॥ ३ ॥ कटस्य कपोलस्याऽक्षि कटाक्ष ' सकटाभ्याम्" ॥ ७ । ३ । ८६ ॥ इत्यत् समासान्त ॥ ४ ॥ अक्ष्णोर्विकूणनमक्षिविकूणितम् ॥ ५ ॥

स्यादुन्मीलनमुन्मेष

उन्मील्यते उन्मीलनम् ॥ १ ॥ उन्मेषणमुन्मेष ॥ २ ॥

निमेषस्तु निमीलनम् ॥ २४२ ॥

निमेषण निमेष ॥ १ ॥ निमील्यते निमीलनम् ॥ २ ॥ २४२ ॥

अक्ष्णोर्बाह्यान्तावपाङ्गौ

नेत्रयोरुपान्तप्रदेशौ अपकृष्टावङ्गावपाङ्गौ ॥ १ ॥

भ्रूरूर्ध्वे रोमपद्धति ।

अक्ष्णोरुपरि रोमराजिस्तन्नाम, भ्राम्यति भ्रू, स्त्रीलिङ्ग "भ्रमिगमि"॥ (उणा-८४३) ॥ इति डू ॥ १ ॥

किरत्यनेन वा "इगुवि" ॥ (उणा १८२) ॥ इति ण ॥ ७ ॥ श्रूयतेऽनेन श्रोत्र "हुयामा" ॥ (उणा ४७१) ॥ इति त्र ॥ ८ ॥ अनटि श्रवण, पुक्ली घलिङ्ग ॥ ९ ॥

वेष्टन कर्णशष्कुली ।

वेष्टयतेऽनेन वेष्टन कर्णशष्कुली ॥ १ ॥ शक्नोत्यनया श्रोतु शष्कुली कर्णस्य शष्कुली कर्णशष्कुली ॥ २ ॥

पालिस्तु कर्णलतिका

पाल्यते पालि, स्त्रीलिङ्ग "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा ६०६) ॥ १ ॥ कर्णस्य लतेव कर्णलतिका ॥ २ ॥

शेषश्चात्र– कर्णप्रान्तस्तु धारा स्यात् कर्णमूल तु शीलकम् ॥

शङ्खो भालश्रवोऽन्तरे ॥ २३८ ॥

शाम्यन्त्यत्राऽऽहते प्राणा इति शङ्ख, पुक्लीबलिङ्ग "शमिमनिभ्या ख" ॥ (उणा–८४) ॥ १ ॥ २३८ ॥

चक्षुरक्षीक्षण नेत्र नयन दृष्टिरम्बकम् ।
लोचन दर्शन दृक् च

चष्टे शुभाशुभ स्फुरणाच्चक्षु "चक्षेः शिद्वा" ॥ (उणा १००१) ॥ इत्युस्, अश्नुतेऽक्षि, क्लीबलिङ्गौ "प्रुषिप्लुषि" ॥ (उणा–७०७) ॥ इति किरिस ॥१॥ २ ॥ ईक्ष्यतेऽनेनेक्षणम् ॥ ३ ॥ नीयतेऽनेन दृश्यमिति नेत्र, पुक्लीबलिङ्ग "नीदाम्व्" ॥ ५ ।२।८८ ॥ इति त्रट् ॥ ४ ॥ अनटि नयनम् ॥ ५ ॥ दृश्यतेऽनया दृष्टि ॥ ६ ॥ अम्बतेऽम्बकम् ॥ ७ ॥ लोच्यतेऽनेन लोचन, विलोचनमपि ॥ ८ ॥ दृश्यतेऽनेन दर्शनम् ॥ ९ ॥ पश्यति, दृश्यतेऽनया वा दृक्, स्त्रालिङ्ग ॥१०॥

शेषश्चात्र—अक्षिण रूपमहो देवदाप ॥

तत्तारा तु कनीनिका ॥ २३९ ॥

तस्याऽक्ष्ण, तरयति तमस्तारा पुस्त्रीलिङ्ग, के तारकाऽपि तच्छब्दोऽत्राक्षि परामर्शी नक्षत्रव्यवच्छेदाथ ॥ १ ॥ कनति दीप्यते कनीनिका "कनेरीनक" ॥ (उणा ७३) ॥ २ ॥ २३९ ॥

वाम तु नयन सौम्य

सोमो देवताऽस्य सौम्य "कसोमाट्ट्यण्" ॥ ६ ।२।१०७ ॥ १ ॥

भानवीय तु दक्षिणम् ।

भानोरिद भानवीय "दोरीय" ॥ ६।३।३२ ॥ १ ॥

अर्साम्येऽक्षण्यनक्षि स्यात्

सोमदेवताकत्वेन लक्षणया साम्यमविकृत न सौम्यमसौम्य तत्राक्षणि, विकृतमक्षि अनाक्षि, नञ् विरोधे, अनर्थवत् ॥ १ ॥

ईक्षण तु निशामनम् ॥ २४० ॥

निभालन निशमन निध्यानमवलोकनम् ।

दर्शन द्योतन निर्वर्णन च

ईक्ष्यत इक्षणम् ॥ १ ॥ शमिण् आलोचने, निशामनम् ॥ २ ॥ २४० ॥ निभाल्यते निभालनम् ॥ ३ ॥ निशाम्यते निशमन "शमोऽदर्शने" ॥ ४ । ३।२८ ॥ इत्यत्र दर्शने एव ह्रस्व इति मताश्रयणाद् ह्रस्व ॥ ४ ॥ निध्यायते निध्यानम् ॥ ५ ॥ अवलोक्यतऽवलोकनम् ॥ ६ ॥ दृश्यते दर्शनम् ॥ ७ ॥ द्योत्यते द्योतनम् ॥ ८ ॥ निवर्ण्यते निवर्णनम् ॥ ९ ॥

अथार्धवीक्षणम् ॥ २४१ ॥

अपाङ्गदर्शन काक्ष कटाक्षोऽक्षिविकूणितम् ।

अर्धं वीक्षणमस्यार्धवीक्षणम् ॥ १ ॥ अपाङ्गेन दर्शनमपाङ्गदर्शनम् ॥ २ ॥ इषद् विकूणितत्वात् अक्ष्यत्र काक्ष "अल्पे" ॥ ३।२।१३६ ॥ इति कादेश 'सक्थ्यक्ष्ण' ॥ ७।३।१२६ ॥ इति ट समासान्त ॥ ३ ॥ कटस्य कपोलस्याऽक्षि कटाक्ष 'सकटाभ्याम्" ॥ ७।३।८६ ॥ इत्यत् समासान्त ॥ ४ ॥ अक्ष्णोर्विकूणनमक्षिविकूणितम् ॥ ५ ॥

स्यादुन्मीलनमुन्मेष

उन्माल्यते उन्मीलनम् ॥ १ ॥ उन्मेषणमुन्मेष ॥ २ ॥

निमेषस्तु निमीलनम् ॥ २४२ ॥

निमेषण निमेष ॥ १ ॥ निमील्यते निमीलनम् ॥ २ ॥ २४२ ॥

अक्ष्णोर्बाह्यान्तावपाङ्गौ

नेत्रयोरुपान्तप्रदेशौ अपकृष्टावङ्गावपाङ्गौ ॥ १ ॥

भ्रूरूर्ध्वे रोमपद्धति ।

अक्ष्णोरुपरि रोमराजिस्तनाम, भ्राम्यति भ्रू, स्त्रीलिङ्ग "भ्रमिगमि" ॥ (उणा- ८४३) ॥ इति ड ॥ १ ॥

सकोपभ्रूविकारे स्याद् भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिर्भृकुटिः स्त्रियः भ्रुकुटि ॥ २४३ ॥

आदिभ्य परा कुटि भ्रुव कुटन कुटिलीकरण भ्रूकुटि, भ्रकुटि "कृशृकुटि" ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति इ, ततो " भ्रुवोऽच्च कुमकुट्यो " ॥ ३।४।१०१ ॥ इत्यत्व, एत्त्वं च ॥ १ ॥ २ ॥ भृकुटिभृकुट्या तु मतान्तराश्रयेण, स्त्रीलिङ्गा, यद्गौड "अथ भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भृकुटिर्भ्रकुटि स्त्रिय " इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ २४३ ॥

कूर्चं कूर्पं भ्रुवोर्मध्ये

कीर्यते कूर्चं, पुक्लीबलिङ्ग "कूचचूर्च" ॥ (॥ उणा ११३) ॥ इति चे निपात्यते ॥ १ ॥ कीयते कूर्पं " कृशृस्तुभ्य ऊचान्तस्य " ॥ (उणा २९८) ॥ इति य ॥ २ ॥

पक्ष्म स्याद् नेत्ररोमाणि ।

पच्यते विस्तीयते पक्ष्म, पुक्लीबलिङ्ग "सात्मनात्मन्," ॥ (उणा ९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ १ ॥

गन्धज्ञा नासिका नासा घ्राण घोणा विकूणिका ॥ २४४ ॥
नक्र नर्कुटक शिङ्घिनी

गन्ध जानाति गन्धज्ञा ॥ १ ॥ नस्यते कुटिलीक्रियते नासिका "नसिवसि" ॥ (उणा ४०) ॥ इति णिदिक, नासत इति वा णक ॥ २ ॥ घञि अचि वा नासा ॥ ३ ॥ जिघ्रत्यनेन घ्राणम् ॥४॥ घुणति गन्धार्थ घोणा ॥ ५ ॥ विकूणयति विकूणिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥ न क्रामति वायुरस्मिन् नक्र 'नञ क्रमिगमि" ॥ (उणा-४)॥ इति डप्रत्यय नखादित्वात् साधु क्लीबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु 'नक्रो नासा विकूणिका' इति पुस्याह ॥ ७ ॥ नृत्यति पवनोऽत्र नर्कुट " नकुटकुक्कुट " ॥(उणा १५५)॥ न्युटे निपात्यते के नर्कुटकम् ॥८॥ शिङ्घत्यवश्य शिङ्घिनी ॥९॥

शेषश्चात्र नासा तु गन्धहृत् ॥
नसा गन्धवहा नस्या नासिक्य गन्धनालिका ॥

ओष्ठोऽधरो रदच्छद ।

दन्तवस्त्र च

उप्यते तीक्ष्णाहारेण ओष्ठ 'वनिकणि' ॥ (उणा १६२) ॥ इति ठ ॥ १ ॥ अवति शोभामधर अयमधरस्त्वोष्ठवाचीति कश्चित् ॥ २ ॥ रदाना छदो रदच्छद ॥ ३ ॥ दन्ताना वस्त्रमिव दन्तवस्त्र पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र ओष्ठ तु दशनोच्छिष्टो रसालेपी च वाग्दलम् ।

तत्प्रान्तौ सृक्कणी

तस्यौष्ठस्य प्रान्तौ सृजतो लालां सृक्कणी "सृजे सृजसृकौ च" ॥ (उणा ९०७) ॥ इति कनिप् 'सृक्किणी' इत्यमर ॥ १ ॥

असिकं त्वध ॥ २४५ ॥

अधरस्याऽधोभागोऽस्यतेऽसिकं " क्रीकलि " ॥ (उणा ३८) ॥ इति बहुवचनादिकं ॥ १ ॥ २४५ ॥

असिकाधस्तु चिबुकं

चीयते चिबुकं हन्वग्रसन्धि " कञ्चुकांशुक " ॥ (उणा ५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥

स्याद् गल्लः सृक्कणः परः ।

गल्यतेऽनेन गल्लः " शामाश्या " ॥ (उणा ४६२) ॥ इति बहुवचनाल्लः ॥ १ ॥

गल्लात् परः कपोलश्च

कपि सौत्र, कप्यते कपोलः " कटिपटि " ॥ (उणा ४९३) ॥ इत्योलः ॥ १ ॥

परो गण्डः कपोलतः ॥ २४६ ॥

कपोलात् परो गण्डति गण्डः, गल्लादयस्त्रयोऽल्पविशेषत्वादेकार्था इत्येके॥१॥२४६॥

ततो हनुः

ततो गण्डात् परो हन्त्याहारं हनुः, पुंस्त्रीलिङ्गः "कृहने"॥ (उणा–७९१) ॥ इति नुकि बाहुलकाद् नलोपः ॥ १ ॥

श्मश्रु कूर्चमास्यलोम च मासुरी ।

श्मनि मुखैकदेशे शेते श्मश्रु क्लीबलिङ्गः "श्मन शीङो डित्" ॥ (उणा–८१०)॥ इति रुः ॥ १ ॥ कीर्यते कूर्चं, पुंक्लीबलिङ्गः ॥२॥ आस्यैकदेशे लोम आस्यलोम॥३॥ मस्यति परिणमते मासुरी 'श्वशुर" ॥ (उणा–४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र– श्मश्रुणि व्यञ्जनं कोटः ॥

दाढिका दंष्ट्रिका

दाढाप्रकृतिर्दाढिका ॥ १ ॥ एवं दंष्ट्रिका, द्राढिकाऽपि ॥ २ ॥

दाढा दंष्ट्रा जम्भः

द्यति खण्डयति दाढा " बहुलम् " ॥५।१।२॥ इति ढः ॥ १ ॥ दश्यतेऽनया दंष्ट्रा ' दशेस्त्र " ॥५।२।९०॥ इति त्रः ॥ २ ॥ जायते जम्भः " गृदृरमि " ॥ (उणा–३२७) ॥ इति भः ॥ ३ ॥

सक्रोपभ्रूविकारे स्याद् भ्रभ्रुभ्रूपरा कुटि ॥ २४३ ॥

भ्रादिभ्य परा कुटि भ्रुव कुटन कुटिलीकरण भ्रुकुटि, भ्रकुटि "कृशकुटि" ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति इ, ततो 'भ्रुवोऽश्च कुसकुट्यो " ॥ ७।४।१०१ ॥ इखत्व, एखत्व च ॥ १ ॥ २ ॥ भ्रूकुटिभ्रुकुटी तु मतान्तराश्रयेण, स्त्रीलिङ्गा, यद्गौड "अथ भ्रकुटिभ्रुकुटिभ्रूकुटिभ्रकुटि स्त्रिय" इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ २४३ ॥

कूर्चं कूर्पं भ्रुवोर्मध्ये

कीर्यते कूर्चं, पुक्लीबलिङ्ग "कूचचूच" ॥ (॥ उणा ११३) ॥ इति चे निपात्यते ॥ १ ॥ कीयते कूर्पं " कृशृस्तृभ्य ऊर्चान्तस्य " ॥ (उणा २९८) ॥ इति य ॥ २ ॥

पक्ष्म स्याद् नेत्ररोमणि ।

पच्यते विस्तायते पक्ष्म, पुक्लीबलिङ्ग "सात्मनात्मन्," ॥ (उणा ९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ १ ॥

गन्धज्ञा नासिका नासा घ्राण घोणा विकूणिका ॥ २४४ ॥
नक्र नर्कुटक शिङ्घिनी

गन्ध जानाति गन्धज्ञा ॥ १ ॥ नस्यते कुटिलीक्रियते नासिका "नसिवसि " ॥ (उणा ४०) ॥ इति णिदिक, नासत इति वा णक ॥ २ ॥ घञि, अचि वा नासा ॥ ३ ॥ जिघ्रत्यनेन घ्राणम् ॥९॥ घुणति गन्धार्थे घोणा ॥ ५ ॥ विकूणयति विकूणिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥ न क्रामति वायुरस्मिन् नक्र 'नञ क्रमिगमि " ॥ (उणा-४)॥ इति डप्रत्यये नखादित्वात् साधु क्लीबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु "नक्रो नासा विकूणिका ' इति पुस्याह ॥ ७ ॥ नृत्यति पवनोऽत्र नकुट ' नकुटकुक्कुट " ॥(उणा १५५)॥ इत्युटे निपात्यते के नकुटकम् ॥८॥ शिङ्घत्यवश्य शिङ्घिना ॥९॥

शेषश्चात्र नासा तु गन्धहृत् ॥
नसा गन्धवहा नस्या नासक्य गन्धनालिका ॥

ओष्ठोऽधरो रदच्छद ।

दन्तवस्त्र च

उष्यते तीक्ष्णाहारेण ओष्ठ वनिकणि ' ॥ (उणा १६२) ॥ इति ठ ॥ १ ॥ अवति शोभामधर अयमधस्तनोष्ठवाचीति क्वचित् ॥ २ ॥ रदानां छदो रदच्छद ॥ ३ ॥ दन्ताना वस्त्रमिव दन्तवस्त्र पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र ओष्ठे तु दशनोच्छिष्टो रसालेपी च वागदलम् ।

तत्प्रान्तौ सृक्कणी

स्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥ गृणाति गिरति गृह्णाति वा ग्रीवा "ग्रह्वाह्ा" ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ३ ॥ शिरो धीयतेऽस्या शिरोधि, स्त्रालिङ्ग "व्याप्यादाधारे" ॥५।३।८८॥ इति कि ॥ ४ ॥ शिरो धारयति शिरोधरा ॥ ५ ॥

सा त्रिरेखा कम्बुग्रीवा

सा ग्रीवा रेखात्रयाङ्किता शङ्खाकृतिर्वा कम्बुग्रीवा ॥ १ ॥

अवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ २५० ॥

अवत्यवटु, पुम्नालिङ्ग "अर्यर्तिगृभ्योऽटु" ॥ (उणा-७६२) ॥ १ ॥ घ्नन्त्यस्या हिंसा घाटा "घटाघाटा" ॥ (उणा-१४१) ॥ इति निपात्यते ॥२॥ कृक कन्धरामध्यमटति कृकाटिका ग्रीवापश्चाद्भाग ॥३॥२५०॥

शेषश्चात्र-अवटौ तु शिर पीठम् ॥

कृकस्तु कन्धरामध्य

क्रियतेऽसौ कृक "कृगो वा" ॥ (उणा-२३) ॥ इति क्रिक ॥ १ ॥

कृकपार्श्वौ तु वीतनौ ।

वेति गच्छत्यनयोरपान इति वीतनौ "वीपति" ॥ (उणा-२९२) ॥ इति तने वाहुलकाद् गुणाभाव ॥ १ ॥

ग्रीवाधमन्यौ प्राग् नीले

ग्रीवाया प्राग्भागे धमन्यौ नाड्यौ नीलवर्णत्वान्नीले ॥ १ ॥

पश्चान्मन्ये कलम्बिके ॥ २५१ ॥

ग्रीवाया पश्चाद् भागे धमन्यौ नाड्यौ मन्यतेऽनयोरपान इति मन्ये स्त्री लिङ्ग ' स्याछा " ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥ के शिरसि लम्बेते कलम्बिके ॥ २॥२५१ ॥

गलो निगरण कण्ठ

गिरत्यनेन "पुनाम्नि ' ॥५।३।१३०॥ इति घे लत्वे च गल, गिलतीति वा ॥ १ ॥ निगरत्यनेनेति निगरण ॥ २ ॥ कणयति शब्दायते कण्ठ कण्ठते वा पुलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु- ग्रीवामूले तु कण्ठोऽस्त्रा ' इति क्लीबेऽप्याह ॥ २ ॥

काकलकस्तु तन्मणि ।

तस्य कण्ठस्य मणि कु इषत्कल काकल, के काकलक ॥ १ ॥

असो भुजाशिर स्कन्ध

असते भारेणास, पुक्लीवलिङ्ग मावावयाम " ॥ (उणा-५६४) ॥

द्विजा रदा ॥ २४७ ॥

रदना दशना दन्ता दशखादनमल्लका ।

द्विर्जायन्ते द्विजा ॥ १ ॥ रदन्ति विलिखन्ति रदा ॥२॥२४७॥ रद्यते ऽमीभिरिति रदना ॥ ३ ॥ दश्यतेऽमीभिर्दशना " दशनाऽवोदै " ॥४।२।५४॥ इत्यनटि निपात्यते ॥ ४ ॥ दाम्यन्त्यन्नभक्षणाद् दन्ता " दम्यमि " ॥ (उणा-२००) ॥ इति त ॥५॥ दश्यतेऽमीभिर्दशा " व्यञ्जनाद् घञ् " ॥५।३।१३२॥ ॥ ६ ॥ खादन्त्येभि खादना ॥ ७ ॥ मल्लन्ते धारयन्ति दटत्व मल्ला, के मल्लका ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र-दन्ते मुखखुरो दालु ॥

राजदन्तौ तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥२४८॥

दन्तानां राजानौ राजदन्तौ दन्तपङ्क्तेरुपर्यधश्च द्वौ द्वौ मध्यभूतौ । क्वचिदिति मतान्तरे- उपरि न त्वध श्रेणि पङ्क्तिययोरुपरिश्रेणिकौ, वैजयन्तीकारस्तु- मध्य दन्ता राजदन्ता दंष्ट्रा तत्पार्श्वयोर्द्वयो ' इति चतुरो राजदन्तानाह ॥ १ ॥ २४८ ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा लोला

रसान् मधुरादीन् जानाति रसज्ञा ॥ १ ॥ रस्यतेऽनया रसना, स्त्रीक्लीबलिङ्ग "ध्वसिरसि " ॥ (उणा-२६९) ॥ इत्यन ॥ २ ॥ लेढि रसान् जिह्वा ' लिहेर्जिह् च" ॥ (उणा-५१३) ॥ इति व ॥ ३ ॥ लोलतीति लोला ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र-जिह्वा तु रसिका रस्ना रसला रसमातृका ।

रसा काकुल्लना च ॥

तालु तु काकुदम् ।

तरन्त्याहारोऽत्रेति तालु, क्लीबलिङ्ग ' कृतॄ " ॥ (उणा-७२७) ॥ इति णिदु लत्व च रस्य ॥ १ ॥ कक्ते जिह्वाऽत्र काकुद 'ककेर्णिद्वा ॥ (उणा-२४३) ॥ इति णिदुद , काकु ददातीति वा ॥ २ ॥

शेषश्चात्र- वक्त्रदल तु तालुनि ॥

सुधास्रवा घण्टिका च लम्बिका गलशुण्डिका ॥२४९॥

सुधाममृतकला स्रवति सुधास्रवा ॥ १ ॥ घण्टाप्रतिकृतिर्घण्टिका ॥ २ ॥ लम्बते लम्बिका ॥ ३ ॥ गलस्य शुण्डेव गलशुण्डिका ॥४॥२४९॥

कन्धरा धमनिर्ग्रीवा शिरोधिश्च शिरोधरा ।

क शिरो धारयति कन्धरा 'धारेधच ' ॥५।१।११३॥ इति गो धरादेशश्च ॥१॥ धमे सौत्रस्य धम्यतेऽनयेति ' सदिवृत्व "॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यनौ धमनि ,

स्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥ गृणाति गिरति गृह्णाति वा ग्रीवा "ग्रहाहा" ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ३ ॥ शिरो धीयतेऽस्या शिरोधि, स्त्रीलिङ्ग "उपाप्यादाधारे" ॥५।३।८८॥ इति कि ॥ ४ ॥ शिरो धारयति शिरोधरा ॥ ५ ॥

सा त्रिरेखा कम्बुग्रीवा

सा ग्रीवा रेखात्रयाङ्किता शङ्खाकृतिर्वा कम्बुग्रीवा ॥ १ ॥

अवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ २५० ॥

अवलम्बद्द, पुस्त्रीलिङ्ग "अव्यर्तिगृभ्योऽट्ठु" ॥ (उणा-७६२) ॥ १ ॥ घ्नन्त्यस्या इहा घाटा "घटाघाटा" ॥ (उणा-१४१) ॥ इति निपात्यते ॥२॥ कृ र कन्धरामध्यमटति कृकाटिका ग्रीवापश्चाद्भाग ॥३॥२५०॥

शेषश्चात्र-अवटौ तु शिर पीठम् ॥

कृकस्तु कन्धरामध्य

क्रियतेऽसौ कृक "कृगो वा" ॥ (उणा-२३) ॥ इति किरक ॥ १ ॥

कृकपाश्वा तु वीतनौ ।

वेति गच्छत्यनयोरपान इति वीतनौ "वीपति" ॥ (उणा-२९२) ॥ इति तने बाहुलकाद् गुणाभाव ॥ १ ॥

ग्रीवाधमन्यौ प्राग् नीले

ग्रीवाया प्राग्भागे धमन्यौ नाड्यौ नीलवर्णत्वान्नीले ॥ १ ॥

पश्चान्मन्ये कलम्बिके ॥ २५१ ॥

ग्रीवाया पश्चाद् भागे धमन्यौ नाड्यौ मन्यतेऽनयोरपान इति मन्ये, स्त्रीलिङ्ग "स्याछा" ॥ (उणा-३१७) ॥ इति य ॥ १ ॥ के शिरसि लम्बेते कलम्बिके ॥ २॥२५१ ॥

गलो निगरण कण्ठ

गिरत्यनेन "पुनाम्नि" ॥५।३।१३०॥ इति घे लत्वे च गल, गिलतीति वा ॥ १ ॥ निगरत्यनेनेति निगरण ॥ २ ॥ कणयति शब्दायते कण्ठ कण्ठते वा पुल्लिङ्गोऽयम्। वाचस्पतिस्तु- 'ग्रीवामूले तु कण्ठोऽस्त्री' इति क्लीबेऽप्याह ॥ २ ॥

काकलकस्तु तन्मणि ।

तस्य कण्ठस्य मणि कु इषत्कल काकल, के काकलक ॥ १ ॥

असो भुजशिर स्कन्ध

असते भारेणास, पुक्लीबलिङ्ग "मावावधाम" ॥ (उणा-५६४) ॥

द्विजा रदा ॥ २४७ ॥

रदना दशना दन्ता दशखादनमल्लकाः ।

द्विर्जायन्ते द्विजा ॥ १ ॥ रदन्ति विलिखन्ति रदा ॥२॥२४७॥ रद्यते ऽमीभिरिति रदना ॥ ३ ॥ दश्यतेऽमीभिर्दशना "दशनाऽवोदे" ॥४।२।५४॥ इत्यनटि निपात्यते ॥ ४ ॥ दाम्यन्त्यन्नभक्षणाद् दन्ता "दम्यमि" ॥ (उणा-२००) ॥ इति त ॥५॥ दश्यतेऽमीभिर्दशा 'व्यञ्जनाद् घञ्' ॥५।३।१३२॥ ॥ ६ ॥ खादन्त्येभि खादना ॥ ७ ॥ मल्लन्ते धारयन्ति दृढत्व मल्ला, के मल्लका ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र-दन्ते मुखखुरो दालु ॥

राजदन्तौ तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥२४८॥

दन्ताना राजानौ राजदन्तौ दन्तपङ्क्तेरुपर्यधश्च द्वौ द्वौ मध्यभूतौ । क्वचिदिति मतान्तरे- उपरि न त्वध श्रेणि पङ्क्तियर्योरुपरिश्रेणिकौ, वैजयन्तीकारस्तु- 'मध्य दन्ता राजदन्ता दंष्ट्रा तत्पार्श्वयोर्द्वयो' इति चतुरो राजदन्तानाह ॥ १ ॥ २४८ ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा लोला

रसान् मधुरादीन् जानाति रसज्ञा ॥ १ ॥ रस्यतेऽनया रसना स्त्रीक्लीबलिङ्ग "ध्वसिरसि" ॥ (उणा-२६९) ॥ इत्यन ॥ २ ॥ लेढि रसान् जिह्वा 'लिहेर्जिह् च" ॥ (उणा-५१३) ॥ इति व ॥ ३ ॥ लोलतीति लोला ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र- जिह्वा तु रसिका रस्ना रसला रसमातृका ।

रसा काकुललना च ॥

तालु तु काकुदम् ।

तरत्याहारोऽत्रेति तालु, क्लीबलिङ्ग 'कृतॄ" ॥ (उणा-७२७) ॥ इति णिदु लत्व च रस्य ॥ १ ॥ ककते जिह्वाऽत्र काकुद 'ककेर्णिद्वा" ॥ (उणा-२४३) ॥ इति णिदुद, काकु ददातीति वा ॥ २ ॥

शेषश्चात्र- वक्त्रदल तु तालुनि ॥

सुधास्रवा घण्टिका च लम्बिका गलशुण्डिका ॥२४९॥

सुधाममृतकला स्रवति सुधास्रवा ॥ १ ॥ घण्टाप्रतिकृतिर्घण्टिका ॥ २ ॥ लम्बते लम्बिका ॥ ३ ॥ गलस्य शुण्डेव गलशुण्डिका ॥४॥२४९॥

कन्धरा धमनिर्ग्रीवा शिरोधिश्च शिरोधरा ।

क शिरो धारयति कन्धरा 'धारेधच ॥५।१।११३॥ इति खो, धरादेशश्च ॥१॥ धमे सौत्रस्य धम्यतेऽनयेति 'वादिभ्य' ॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यनौ धमनि,

प्रगण्ड कूर्परासान्त

कूर्परासमध्य प्रगण्यते, प्रगण्ड्यते वा प्रगण्ड ॥ १ ॥

पञ्चशाख शय शम ।

हस्त पाणि कर

पञ्च अङ्गुलिलक्षणा शाखा अस्य पञ्चशाख ॥ १ ॥ शेतेऽस्मिन् गर्वं शय ॥ २ ॥ शाम्यति शम ॥ ३ ॥ हसत्यनेन हस्त , पुन्नागलिङ्ग " दम्यमि " ॥ (उणा–२००) ॥ इति त , हमद्भिमुखे दायत वा ॥ ४ ॥ पण्यतेऽनेन पाणि पुलिङ्ग " कमिवमि " ॥ (उणा–६१८) ॥ इति णिदि ॥ ५ ॥ कुर्वन्त्यनेन, कायते वा कर ॥ ६ ॥

शेपश्चात्र–हस्ते भुजदल सल ॥

अस्यादौ मणिबन्धो मणिश्च स ॥ २५५ ॥

अस्य पाणेरादौ मूले मणेर्बन्धोऽत्र मणिबन्ध पाणिप्रकोष्ठसन्धि ॥ १ ॥ मणति मणि , पुस्त्रीलिङ्ग पदिपठि " ॥ (उणा–६०७) इती ॥ २ ॥ २५५ ॥

करभोऽस्मादाकनिष्ठ

अस्माद् मणिबन्धात् कनिष्ठा यावत् करे भाति करभ ॥ १ ॥

करशाखाङ्गुली समे ।

अङ्गुरी च

करस्य शाखेव करशाखा ॥१॥ अङ्गत्यङ्गुरि " मस्यसि " ॥ (उणा–६९९)॥ इत्युरि , ल्वे ङया चाऽङ्गुली ॥२॥३॥

अङ्गुलोऽङ्गुष्ठ

अङ्गु शरीरावयव लाति अङ्गुल ॥ १ ॥ अङ्गौ तिष्ठत्यङ्गुष्ठ " गोऽम्बा " ॥२।३।३०॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥

तर्जिनी तु प्रदेशिनी ॥ २५६ ॥

तर्ज्यतेऽनया तर्जनी ॥ १ ॥ प्रदिशति प्रदेशिनी ॥ २ ॥ २५६ ॥

ज्येष्ठा तु मध्यमा मध्या

अतिवृद्धा ज्येष्ठा ॥ १ ॥ मध्ये जाता मध्यमा "मध्यान्म "॥६।३।७६॥२॥ मध्ये भूतत्वाद् मध्या ॥ ३ ॥

सावित्री स्यादनामिका ।

इति स ॥ १ ॥ भुजस्य बाहो शिर इव भुजाशिर, भुजशिखरमपि ॥ २ ॥ स्कध्यते भारेण स्कन्ध "स्कन्द्यमिभ्या" ॥ (उणा-२५१) ॥ इति धे बाहुलकाद् दलोप ॥ ३ ॥

जत्रु सन्धिरुरोंसग ॥ २५२ ॥

वक्ष स्कन्धगतस्य धरन्तर जायत उद्दिशाऽर्थाति जत्रु, क्लीबलिङ्ग "जनिद निशायर्तेस्त च" ॥ (उणा-८०९) ॥ इति रु ॥ १ ॥ २५२ ॥

भुजो बाहु प्रवेष्टो दोर्बाहा

भुज्यतेऽनेन भुज "भुजन्युब्ज-" ॥ ४।१।१२०॥ इति घञि निपात्यते ॥ १ ॥ वहति बाहु, पुस्त्रीलिङ्गो "मिवहि" ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिदु ॥२॥ प्रवेष्टते प्रवेष्ट ॥ ३ ॥ दाम्यति दो, पुक्लीबलिङ्ग "यमिदमिभ्यां डोस्" ॥ (उणा-१००५) ॥ ४ ॥ वाहृ प्रयत्ने वाहते प्रयतते वाहा ॥ ५ ॥

अथ भुजकोटर ।

दोर्मूल खण्डिक कक्षा

भुजस्य कोटरो भुजकोटर, पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दोष्णोर्मूल दोर्मूलम् ॥ २ ॥ खण्डमस्याऽस्ति खण्डिक ॥ ३ ॥ कष्यते कक्षा, पुस्त्रीलिङ्ग 'मावा" ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स ॥ ४ ॥

पार्श्व स्यादेतयोरध ॥ २५३ ॥

एतयो कक्षयोरधस्तात् पर्शूनां समूह पार्श्व, पुक्लीबलिङ्ग "पर्शा ड्वण्" ॥६।२।२०॥१॥२५३॥

कफोणिस्तु भुजामध्य कफणि कूर्परश्च स ।

क फणति गच्छति कफोणि स्त्रीलिङ्ग, पृषोदरादित्वात्, कफणिरपि ॥१॥ भुजयोमध्य भुजामध्यम् ॥ २ ॥ क फणति कफणि स्त्रीलिङ्ग 'कूर्पर कफणिर्न षण्" इति पुस्यपि वैजयन्ती ॥ ३ ॥ कल्पते कुरति वा कूर्पर 'जठरकर" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते कुपरोऽपि ।

शेषश्चात्र- कफोणी रत्नपृष्ठकम् ॥ ४ ॥

बाहूपबाहुसन्धिश्च ॥

अधस्तस्याऽऽमणिबन्धात् स्यात् प्रकोष्ठ कलाचिका ॥२५४॥

तस्यं कूर्परस्य मणिबन्धमवधीकृत्य प्रकृष्णाति प्रकोष्ठ उपबाहु कुष्ठेवा ॥ (उणा-१६४) ॥ इति ठ ॥ १ ॥ करमञ्चति आचिनोति वा पृषोदरादित्वात् कलाचिका ॥ २ ॥ २५४ ॥

प्रगण्ड कूर्परासान्त

कूर्परासमध्य प्रगण्यते, प्रगण्ड्यते वा प्रगण्ड ॥ १ ॥

पञ्चशाख शय शम ।

हस्त पाणि कर

पञ्च अङ्गुलिलक्षणा शाखा अस्य पञ्चशाख ॥ १ ॥ शेतेऽस्मिन् सर्वं शय ॥ २ ॥ शाम्यति शम ॥ ३ ॥ हसत्यनेन हस्त , पुंक्लीबलिङ्ग "दम्यमि" ॥ (उणा–२००) ॥ इति त , हसद्भिर्मुखे दायते वा ॥ ४ ॥ पण्यतेऽनेन पाणि पुलिङ्ग "कमिवमि" ॥ (उणा–६१८) ॥ इति णिदि ॥ ५ ॥ कुवन्त्यनेन, कार्यते वा कर ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र–हस्ते भुजदल सल ॥

अस्यादौ मणिबन्धो मणिश्च स ॥ २५५ ॥

अस्य पाणेरादौ मूले मणेर्बन्धोऽत्र मणिबन्ध पाणिप्रकोष्ठसन्धि ॥ १ ॥ मणति मणि , पुंस्त्रीलिङ्ग "पदिपठि" ॥ (उणा–६०७) इती ॥ २ ॥ २५५ ॥

करभोऽस्मादाकनिष्ठ

अस्माद् मणिबन्धात् कनिष्ठा यावत् करे भाति करभ ॥ १ ॥

करशाखाङ्गुली समे ।

अङ्गुरी च

करस्य शाखेव करशाखा ॥१॥ अङ्गत्यङ्गुरि "मस्यसि" ॥ (उणा–६९९)॥ इत्युरि , त्वे ङया चाऽङ्गुली ॥२॥३॥

अङ्गुलोऽङ्गुष्ठ

अङ्ग शरीरावयव लाति अङ्गुल ॥ १ ॥ अङ्गौ तिष्ठत्यङ्गुष्ठ "गाऽम्बा" ॥२।३।३०॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥

तर्जिनी तु प्रदेशिनी ॥ २५६ ॥

तर्ज्यतेऽनया तर्जनी ॥ १ ॥ प्रदिशति प्रदेशिनी ॥ २ ॥ २५६ ॥

ज्येष्ठा तु मध्यमा मध्या

अतिवृद्धा ज्येष्ठा ॥ १ ॥ मध्ये जाता मध्यमा "मध्यान्म" ॥६।३।७६॥२॥ मध्ये भूतत्वाद् मध्या ॥ ३ ॥

सावित्री स्यादनामिका ।

इति स ॥ १ ॥ भुजस्य बाहो शिर इव भुजशिर, भुजशिखरमपि ॥ २ ॥ स्कन्यते भारेण स्कन्ध " स्कन्यमिभ्यां " ॥ (उणा-२५१) ॥ इति धे बाहुलकाद् दलोप ॥ ३ ॥

जत्रु सन्धिरुरोंसग ॥ २५२ ॥

वक्ष स्कन्धगतस्य धेरन्तर जायत उद्भिशाऽर्थाति जत्रु, क्लीबलिङ्ग " जनिद निशायर्तेस्त च " ॥ (उणा-८०९) ॥ इति र ॥ १ ॥ २५२ ॥

भुजो बाहु प्रवेष्टो दोर्वाहा

भुज्यतेऽनेन भुज "भुजन्युब्ज-" ॥ ४।१।१२०॥ इति घञि निपात्यते ॥ १ ॥ वहति बाहु, पुक्लीलिङ्गौ "मिवहि "॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिदु ॥२॥ प्रवेष्टते प्रवेष्ट ॥ ३ ॥ दाम्यति दो, पुक्लीबलिङ्ग "यमिदमिभ्यां डोस्" ॥ (उणा-१००५) ॥ ४ ॥ वाहृद् प्रयत्ने वाहते प्रयतते वाहा ॥ ५ ॥

अथ भुजकोटर ।

दोर्मूल खण्डिक कक्षा

भुजस्य कोटरो भुजकोटर, पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दोष्णोर्मूल दोर्मूलम् ॥ २ ॥ खण्डमस्याऽस्ति खण्डिक ॥ ३ ॥ कष्यते कक्षा, पुस्त्रीलिङ्ग 'मावा " ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स ॥ ४ ॥

पार्श्वं स्यादेतयोरध ॥ २५३ ॥

एतयो कक्षयोरधस्तात् पर्शूनां समूह पार्श्वं, पुक्लीबलिङ्ग " पर्श्वा ड्वण् " ॥६।२।२०॥१॥२५३॥

कफोणिस्तु भुजामध्य कफणि कूर्परश्च स ।

क फणति गच्छति कफोणि स्त्रीलिङ्ग पृषोदरादित्वात्, कफाणिरपि ॥१॥ भुजयोर्मध्य भुजामध्यम् ॥ २ ॥ क फणति कफणि स्त्रीलिङ्ग 'कूर्पर कफणिर्न वण" इति पुस्यपि वैजयन्ती ॥ ३ ॥ कल्पते कुरति वा कूवर 'जठरकर " ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते कुपरोऽपि ।

शेषश्चात्र- कफोणी रत्नपृष्ठकम् ॥ ४ ॥

बाहूपबाहुसन्धिश्च ॥

अधस्तस्याऽऽमणिबन्धात् स्यात् प्रकोष्ठ कलाचिका ॥२५४॥

तस्य कूर्परस्य मणिबन्धमवधीकृत्य प्रकुष्णाति प्रकोष्ठ उपबाहु कुषेवा ॥ (उणा-१६४) ॥ इति ठ ॥ १ ॥ कलम्-चति, आचिनोति वा पृषोदरादित्वात् कलाचिका ॥ २ ॥ २५४ ॥

सम्राहश्च

मुष्णाति मुष्टि "दमुषि" ॥ (उणा–६५१) ॥ इति क्तिः ॥ १ ॥ मुस्यति खण्डयति मुस्तु "बहुलम्" ॥५।१।२॥ इति तुन्, पुंस्त्रीलिङ्गौ, यद्वैजयन्ती "अक्ष्णे मुष्टिमुस्तू द्वौ सम्राहो मुचुटि स्त्रियाम्" इति ॥ २ ॥ मुहुश्चुटति मुचुटि, पृषोदरादित्वाद् ङ्या मुचुटी, मुच्यतेबाहुलकात् क्तिदुटि ॥ ३ ॥ सगृह्यते सम्राह "समो मुष्टौ" ॥ ५।३।७८ ॥ इति घञ् ॥ ४ ॥

अर्धमुष्टिस्तु खटक

मुष्टेरधमर्धमुष्टि, खटति खटक "दृदृ–" ॥ (उणा–२७) ॥ इति बहुवच नादक ॥ १ ॥

कुञ्जित पुन ॥ २६१ ॥

पाणि प्रसृत प्रसृति

कुञ्जित आकुञ्चिताङ्गुलि पाणि प्रस्रियते स्म प्रसृत ॥ १ ॥ प्रस्रियते प्रसृति 'स्त्रिया क्ति" ॥ ५ । ३ । ९१ ॥ २ ॥

तौ युतौ पुनरञ्जलि ।

तौ प्रसृतौ वामदक्षिणौ पार्श्वश्लिष्टौ अनक्त्यनेनाञ्जलिर्लौकिक पुल्लिङ्ग "पाण्यञ्जिभ्यामलि" ॥ (उणा–७०२) ॥ अम्यते जलमनेनेति नैरुक्ता, नाट्ये तु– "पताकाभ्या तु हस्ताभ्या सश्लेषादञ्जलि स्मृत" ॥ १ ॥

प्रसृते तु द्रवाधारे गण्डूषश्चुलुकश्चलु ॥ २६२ ॥

गण्डयति गण्डूष "खलिफलि" ॥ (उणा–५६०) ॥ इत्यूष ॥ १ ॥ चुलुम्प सौत्र चुलुम्पतीति चुलुक पुस्त्रीलिङ्गो "कञ्चुकाशुक" ॥ (उणा–५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ २ ॥ चलति चलु पुल्लिङ्ग 'भृमृतृ" ॥ (उणा–७१६) ॥ इति बहुवचनादु, के चलुकोऽपि ॥ ३॥२६२ ॥

हस्त प्रामाणिको मध्ये मध्यमाङ्गुलिकूर्परम् ।

मध्यमाङ्गुलिकूर्परान्तरे प्रामाणिकश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणवान् हस्त, यदाह– "हस्तोऽङ्गुलविंशत्या चतुरन्वितया" इति ॥ १ ॥

बद्धमुष्टिरसौ रत्नि

असौ हस्तो बद्धेन मुष्टिना रमन्ते मल्ला अस्मिन् रत्नि, पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥

अरत्निर्निष्कनिष्ठिक ॥ २६३ ॥

निष्क्रान्ता कनिष्ठा अस्मिन् निष्कनिष्ठिको हस्त इयति प्रमाणतामरत्नि पुस्त्रीलिङ्ग "अर्तेरत्नि" ॥ (उणा–६८२) ॥ न रत्निरिति वा ॥ १॥२६३ ॥

राविता देवताऽस्या राविणी ॥ १ ॥ नामग्रहणाऽयोग्याऽनामा, सैव अनामिका, ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदात्, अत एवाऽस्यां पवित्रकं क्रियते ॥ २ ॥

फनीनिका तु कनिष्ठा

कनति दीप्यते कनीनिका ॥ १ ॥ अत्यल्पा कनिष्ठा ॥ २ ॥

अपहस्तो हस्तपृष्ठत ॥ २५७ ॥

हस्तपृष्ठेऽर्थे हस्तोऽपहस्त ॥१॥२५७॥

कामाङ्कुशो महाराज करजो नखरो नख ।

करशूको भुजाकण्ट पुनर्भवपुनर्नवौ ॥ २५८ ॥

कामस्याङ्कुश इव कामाङ्कुश ॥ १ ॥ महाराज इव शोभनत्वाद् महाराज ॥ २ ॥ कराज्जात करज, यौगिकत्वात् पाणिजकररुहादय ॥ ३ ॥ न ख राति न खरस्त्रिलिङ्ग, नखादित्वाद् नञोऽद्भावाभाव, न खन्यते वा "जठर "॥(उणा ४ ३)॥ इत्यरे निपात्यते ॥ ४ ॥ नास्ति खमस्य नख, पुक्लीबलिङ्ग, न खन्यते वा ' नञ क्रमि " ॥ (उणा-४) ॥ इति ड नखादित्वाद् नञोऽदभाव, नखति गच्छतीति वा ॥ ५ ॥ करस्य शूक इव करशूक ॥ ६ ॥ भुजाया कण्ट इव भुजाकण्ट ॥ ७ ॥ पुनर्भवति पुनर्भव ॥ ८ ॥ पुनरपि नव पुनर्नव ॥९॥२५८॥

प्रदेशिन्यादिभि सार्धमङ्गुष्ठे वितते सति ।

प्रादेशतालगोकर्णवितस्तयो यथाक्रमम् ॥ २५९ ॥

प्रदेशिन्या सार्धमङ्गुष्ठे प्रसारिते प्रादिश्यते प्रादेश ॥ १ ॥ मध्यमया तते ऽङ्गुष्ठे ताल्यते ताल ॥ १ ॥ अनामिकया ततेऽङ्गुष्ठे गो कर्णाकृतिर्गोकर्ण ॥ १ ॥ कनिष्ठया युतेऽङ्गुष्ठे वितस्यतीति वितस्तिर्द्वादशाङ्गुल, पुंस्त्रीलिङ्ग "प्लुञ्शा" ॥(उण ६४६) ॥ इति ति ॥ १ ॥ २५९ ॥

प्रसारिताङ्गुलौ पाणौ चपेट प्रतलस्तल ।

प्रहस्तस्तालिका ताल

चप्यतेऽनेन चपेट पुंस्त्रीलिङ्ग 'चपेरेट' ॥ (उणा १५८) ॥ १ ॥ प्रसृत तलमस्य प्रतल ॥ २ ॥ तलति तल ॥ ३ ॥ प्रसृतो हस्त प्रहस्त ॥ ४ ॥ तालयति तालिका ॥ ५ तलति ताल ॥ ६ ॥

सिंहतलस्तु तौ युतौ ॥ २६० ॥

तौ प्रसारिताङ्गुलवामदक्षिणौ पाणी सिंहस्येव तल सिंहतल सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां हन्ति सहत संघट्ट तालीति वा । संहतालश्च इत्येके ॥१॥२६०॥

सपिण्डिताङ्गुलि पाणिर्मुष्टिर्मुस्तुर्मुचुट्यपि ।

सग्राहश्च

मुष्णाति मुष्टि "दमुपि" ॥ (उणा–६५१) ॥ इति त्तिः ॥ १ ॥ मुस्यति खण्डयति मुस्तु "बहुलम्" ॥५।१।२॥ इति तुक्, पुस्त्रीलिङ्गः, यद्वैजयन्ती "अङ्गाने मुष्टिमुस्तू द्वौ सग्राहो मुचुटि स्त्रियाम्" इति ॥ २ ॥ मुहुरुत्पुटति मुचुटि, पृषोदरादित्वाद् इया मुचुटा, मुच्यतेबाहुल्यकात् क्विटि ॥ ३ ॥ सगृह्यत सग्राह "समो मुष्टौ" ॥ ५।३।५८ ॥ इति घञ् ॥ ४ ॥

अर्धमुष्टिस्तु खटक

मुष्टेरधमर्धमुष्टि, खटति खटक "दृकृ–" ॥ (उणा–२७) ॥ इति बहुवचनादक ॥ १ ॥

कुञ्चित पुन ॥ २६१ ॥

पाणि प्रसृत प्रसृति

कुञ्चित आकुञ्चिताङ्गुलि पाणि प्रसियते स प्रसृत ॥ १ ॥ प्रसियते प्रसृति 'स्त्रिया क्ति" ॥ ५।३।९१ ॥ २ ॥

तौ युतौ पुनरञ्जलि ।

तौ प्रसृता वामदक्षिणौ पार्श्वश्लिष्टौ, अनक्त्यनेनाञ्जलिर्लौकिक पुलिङ्ग "पाव्यञ्जिभ्यामलि" ॥ (उणा–७०२) ॥ अज्यते जलमनेनेति नडत्ता, नाट्ये तु– 'पताकाभ्या तु हस्ताभ्या स ठेपादञ्जलि स्मृत" ॥ १ ॥

प्रसृते तु द्रवाधारे गण्डूषश्चुलुकश्चलु ॥ २६२ ॥

गण्डयति गण्डूष 'खलिफलि' ॥ (उणा–५६०) ॥ इत्यूष ॥ १ ॥ चुलुम्प सौत्र चुलुम्पतीति चुलुक, पुस्त्रीलिङ्गौ कञ्चुकाचुक' ॥ (उणा–५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ २ ॥ चलति चलु पुलिङ्ग 'भृमृतृ" ॥ (उणा–७१६) ॥ इति बहुवचनादु, के चलुकोऽपि ॥ ३॥२६२ ॥

हस्त प्रामाणिको मध्ये मध्यमाङ्गुलिकूर्परम् ।

मध्यमाङ्गुलिकूर्परान्तरे प्रामाणिकश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणवान् हस्त, यदाह– 'हस्तोऽङ्गुलविंशत्या चतुरन्वितया" इति ॥ १ ॥

बद्धमुष्टिरसौ रत्नि

असौ हस्तो बद्धेन मुष्टिना, रमन्ते मल्ला अस्मिन् रत्नि, पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥

अरत्निनिष्कनिष्ठिक ॥ २६३ ॥

निष्क्रान्ता कनिष्ठा अस्मिन् निष्कनिष्ठिको हस्त इयति प्रमाणतामरत्नि पुस्त्रीलिङ्ग "अर्तेरत्नि" ॥ (उणा–६८२) ॥ न रत्निरिति वा ॥ १॥२६३ ॥

व्यामव्यायामन्यग्रोधास्तिर्यग्बाहू प्रसारितौ ।

तिर्यक्प्रसारितौ बाहू बाहुदण्डौ व्यामीयते रज्ज्वादिनेन व्याम, वक्षो भुजा वेति, व्ययति वा " अर्तीरि " ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ १ ॥ विशिष्ट आयामोऽस्येति व्यायाम ॥ २ ॥ न्यग् रुणद्धि न्यग्रोध ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र- अथ व्यामे वियाम स्याद् बाहुचापस्तनूनल ॥

ऊर्ध्वीकृतभुजापाणि नरमान तु पौरुषम् ॥ २६४ ॥

ऊर्ध्वीकृतभुजो पाणिर्नरो मान यस्य तत्तथा, पुरुष प्रमाणमस्य पौरुष, वाच्यलिङ्ग "हस्तिपुरुषाद्वाऽण्" ॥ ७।१।१४१॥ "पुरुषोच्चमान पौरुषम्" इत्यके द्वादशाङ्गुल पौरुष छायामानम् ॥१॥२६४॥

दघ्नद्वयसमात्रास्तु जान्वादेस्तत्प्रमितिमिते ।

जान्वादे परतो दघ्नादय प्रत्ययास्ते नरजान्वादिनोन्मिते वर्तन्ते यथा- जानु प्रमाणमस्य जानुदघ्न, जानुद्वयस, जानुमात्र जलमित्यादि, एव पुरुषदघ्नमित्यादि ॥

रीढक पृष्ठवश स्यात्

रिह सौत्रोऽविकत्थनादौ रिह्यते स्म रीढ, के रीढक ॥ १ ॥ पृष्ठस्य वश पृष्ठवश ॥ २ ॥

पृष्ठ तु चरम तनो ॥ २६५ ॥

तनो पश्चाद्भाग पृष्यते सिच्यते पृष्ठ " पीविशि " ॥ (उणा-१६३) ॥ इति कित् ठ, पश्चान्मानेऽप्यसुपचारात् ॥१॥२६५॥

पूर्वभाग उपस्थोऽङ्क क्रोड उत्सङ्ग इत्यपि ।

शरीरस्य पूर्वभागे उपतिष्ठन्तेऽत्रोपस्थ ॥ १ ॥ अङ्कति तमित्यङ्क ॥२॥ क्रियते क्रोड " विहडकहोड " ॥ (उणा-१७२) ॥ इत्यडे निपात्यते ॥ ३ ॥ उत्कर्षण सजत्यत्रोत्सङ्ग ॥ ४ ॥

क्रोडोरो हृदयस्थान वक्षो वत्सो भुजान्तरम् ॥ २६६ ॥

करोति क्रोडा स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ अयते गम्यते उर क्लीबलिङ्ग " अतेरुरार्शौ च " ॥ (उणा-९६७) ॥ इत्यस् कण्ड्वादावुरस्यतीति वा क्विप् ॥ २ ॥ हृदयस्य बुक्कयो स्थान हृदयस्थानम् ॥ ३ ॥ वक्ष रोषे सपत्नीरोषविषय स्याद् वक्षतीति वक्ष, क्लीबलिङ्ग ' अस् ' ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ वदत्यनेन वत्स पुक्लीबलिङ्ग मावावद्य ' ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स ॥ ५ ॥ भुजयोरन्तर भुजान्तरम् ॥६॥२६६॥

स्तनान्तर हृद् हृदय

स्तनयोरन्तरं स्तनान्तरम् ॥ १ ॥ हरति मनो हृत्, नपुंसकं, "पद्दन्नम्" १५।१।१२॥ इति दुक् ॥२॥ "गयहृदय" ॥ (उणा-३७०) ॥ इत्ययं निपातनात् हृदयम् ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र- हृयसद्म मर्मचर गुणाधिष्ठानकं ग्रसम् ॥

स्तनौ कुचौ पयोधरौ ।

उरोजौ च

स्तनतः पाययमानौ स्तनौ ॥ १ ॥ कुचतः सङ्कुचतः कुचौ ॥ २ ॥ पयो दुग्धं धरतः पयोधरौ ॥ ३ ॥ उरसि जातावुरोजौ, यौगिकत्वादुरसिज वक्षोजादयः ॥४॥

शषश्चात्र- स्तनौ तु धरणौ ॥

चूचुकं तु स्तनाद् वृन्त-शिखा मुखा ॥ २६७ ॥

चूष्यते बालेन चूचुकं पुंक्लीबलिङ्गः 'कञ्चुका-' ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युक्ते निपात्यते बालेन पाययमानं चूचिरित्यव्यक्तं रायति वा ॥ १ ॥ स्तनशब्दात्परे वृन्तादयः स्तनवृन्तम्, स्तनशिखा स्तनमुखं स्तनाग्रमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ २६७ ॥

शेषश्चात्र- अग्रं तयोः पिप्पलमेचकौ ॥

तुन्दं तुन्दिर्गर्भकुक्षी पिचण्डो जठरोदरे ।

तुद्यते पूयते तुन्दं 'दृतुड्सुम्यो नोऽन्तश्च' ॥ (उणा-२४०) ॥इति द ॥१॥ तुन्दत्येना तुन्दिः स्त्रीलिङ्गः 'नाम्युपान्त्य-' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि, बाहुलकाद् नोऽन्तश्च ॥ २ गिरत्याहारं गर्भः 'गृदृरमि-' (उणा-३२७) इति भः ॥ ३ ॥ कुष्णात्याहारं 'प्लुषिकुषि-' ॥ (उणा-७०७) ॥ इति क्सिति सौ कुक्षिः पुलिङ्गः गौडस्तु- 'उदरं कुक्षिरक्षावे' इति स्त्रियामप्याह । वाचस्पतिस्तु- कुक्षिस्तु जठराधारे इति जठरात् पृथगाह ॥ ४ ॥ पचत्यन्नमपि चमत्याहारमिति वा पिचण्डः 'पिचण्डैरण्ड' ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यण्डे निपात्यते ॥ ५ ॥ जमत्याहारं जठरं पुंक्लीबलिङ्गः "जठर" ॥ (उणा ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते॥६॥ उनत्त्यन्नमत्र 'मृदुन्दि" ॥ (उणा-३९९) ॥ इति क्सिरे उदरं क्लीबलिङ्गः, वैजयन्तीकारस्तु 'जठरं चोदरं न ना' इत्याह, त्रिलिङ्गोऽयमिति बुद्धिसागरः । उदियर्तीति वा ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र- जठरे मलुको रोमलताधारः ॥

कालखण्डं कालखञ्जं कालेयं कालकं यकृत् ॥ २६८ ॥
दक्षिणे

हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे कालस्य मांसस्य खण्डं कालखण्डं कृष्णमांसत्वात् ॥ १ ॥ कालमपि भिन्नं मतं खञ्जयति कालखञ्जम् ॥ २ ॥ कु ईषद् लीयते क्लिश्यते

हृदयेन पाल्यम् "य एचातः" ॥ ५।१।२८ ॥ कालैर्दैवाऽस्मीति वा ॥ ३ ॥ कालेव कालखम् ॥ ४ ॥ इज्यतेऽनेन यकृत् क्लीबलिङ्गः "यजे क च" ॥(उणा-८९२)॥ इति ऋत् प्रत्ययः ॥ ५ ॥ यम करोतीति वा ॥ २६८ ॥

तिलकं क्लोम

हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे तिलति तिलकमुदकाधारः "सुधूदि-" ॥(उणा-२१)॥ इति किद् कः ॥१॥ क्लाम्यति क्लोम, क्लीबलिङ्गः "सात्मन्नात्मन्-"॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ २ ॥

शेषश्चात्र- अथ क्लोमनि स्यात्ताण्ड्य क्लपुर क्लोमम् ॥

वामे तु रक्तफेनज ।

पुप्फस स्यात्

हृदयस्य वामपार्श्वे रक्तफेनाज्जातो रक्तफेनज ॥ १ ॥ पुप्यतीति पुप्फस "फनस-" ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ २ ॥

अथ प्लीहा गुल्म

हृदयस्य वामभागे प्लेहते प्लीहा "श्व-मातरि-" ॥ (उणा-९०२) ॥ इत्यनि निपात्यते ॥१॥ गुप्यते रक्ष्यते गुल्म , पुक्लीबलिङ्ग "रुक्मग्रीष्म-"॥(उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ २ ॥

अन्त्र तु पुरीतति ॥ २६९ ॥

अमत्यनेनान्त्र 'हुयामा-" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ १ ॥ पूर्यते पुरीतत् 'सन्वद्वेहत्-" ॥ (उणा-८८२) ॥ इति कति निपात्यते, पुरीं तनोति वा, क्लीबलिङ्गोऽयम् वाचस्पतिस्तु- अन्त्र पुरीतदस्त्रियाम् इति पुंसप्याह, तन्त्र ॥२॥ ॥ २६९ ॥

रोमावली रोमलता

रोम्णामावली रोमावली नाभिनिर्गता रोमराजि ॥ १ ॥ रोम्णां लतेव रोमलता ॥ २ ॥

नाभि स्यात् तुन्दकूपिका ।

नह्यते स्नायुभिरिति नाभि , पुस्त्रीलिङ्ग "नहेभ च" ॥ (उणा-६२१) ॥ इति णिद ॥ १ ॥ तुन्दे कूपाव तुन्दकूपिका ॥ २ ॥

शेषश्चात्र- अथ नाभौ पुतारिका सिरामूलम् ॥

नाभेरधो मूत्रपुट वस्तिर्मुत्राशयोऽपि च ॥ २७० ॥

मूत्रस्य पुरुषादारो मूत्रपुरुम् ॥ १ ॥ उपलभ्यस्या मूत्र यस्मि , पुम्बलिङ्ग "स्तुत्रा-" ॥ (उणा-६४६) ॥ इति ति , वस्यत इति वा " स्वरेन्य ६ " ॥ (उणा-६०६) ॥२॥ मूत्रस्याऽऽशयो मुत्राशय ॥ ३ ॥ २७० ॥

मध्योऽवलग्न विलग्न मध्यम

मध्यते वध्यत मेखलाघत्र मध्य ॥ १ ॥ अवलग्यत्यवलग्नम् ॥ २ ॥ वि गति विलग्नमतिकृशत्वात् ॥ ३ ॥ मध्ये जातो मध्यम , एते पुम्बलिङ्गा ॥ ४ ॥

अथ कट कटि ।

श्रोणि कलत्र कटीर काञ्चीपद ककुद्मती ॥ २७१ ॥

कल्याणोति कट , पुम्बलिङ्ग ॥ १ ॥ कथ्यते आश्रियते कटि , स्त्रीलिङ्ग " पदिपटि " ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ २ ॥ श्रूयते किङ्किणीध्वनिरत्र श्रोणि , पुम्बलिङ्ग ' काया " ॥ (उणा-६३४) ॥ इति नि श्रोण्यते सहन्यते इति वा ॥ ३ ॥ कडति मायत्यनेन कलत्रम् ॥ ४ ॥ कथ्यते कटीर "कृशृपृ-" ॥ (उणा-४१८) ॥ इतार ॥ ५ ॥ काञ्च्या पद स्थान काञ्चीपदम् ॥ ६ ॥ ककुत् पा उनि स्वलोंशाऽस्त्यस्या ककुद्मती ॥ ७ ॥ २७१ ॥

नितम्बारोहौ स्त्रीकट्या पश्चात्

स्त्रीकटे पश्चाद्भाग नितरा तनोति प्रिय नितम्ब ' वलिनितनिभ्या च " ॥ (उणा-३१७) ॥ १ ॥ आरोहति, आरुह्यते वाऽऽरोह ॥ २ ॥

जघनमग्रत ।

स्त्रीकट्याग्रभाग हन्यते जघन हनेघतन्घौ च " ॥ (उणा-२७२) ॥ इत्यन ॥ १ ॥

त्रिक वशाध

पृष्ठवंशस्याऽधस्तादुर्वो सर्धौ, त्रिसद्धचस्त्रिक ' सख्याडते " ॥६।४।१३ ॥ इति क ॥ १ ॥

तत्पार्श्वकूपकौ तु कुकुन्दरे ॥ २७२ ॥

तस्य त्रिकस्य पार्श्वे गर्तौ कुत्सित कुन्दते आह्वेते कुकुन्दरे, क्लीबलिङ्गोऽय "जठर' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते भागुरिस्तु- 'कुकुन्दरी समाचष्टे जनो जघनकूपकौ ' इति पुम्याह । भगुरकुन्दुर ॥ (उणा-४ ६) ॥ इत्युरे कुकुन्दुरोऽपि ॥ १ ॥ २७२ ॥

शेषश्चात्र- कटाकूपा बुकलिङ्गौ रताबुके ॥

हृदयोत्पात्यम् " ग एतात " ॥ ५।१।२८ ॥ कलिद्यतोऽस्यति वा ॥ ३ ॥ कालेव कालखम् ॥ ४ ॥ हृदयाऽधोत्पमूतत् क्लीबलिङ्ग "यजे क च" ॥(उणा-८९२)॥ इति क्त् प्रत्यय ॥ ५ ॥ यम करातीति वा ॥ २६८ ॥

तिलकं क्लोम

हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे तिलति तिलकमुदर्या जलाधार "घृधूद्-" ॥(उणा-२९)॥ इति स्किद ॥१॥ क्लाम्यति क्लोम, क्लीबलिङ्ग "सातमन्नात्मन्-" ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ २ ॥

शेषश्चात्र– अथ क्लोमनि स्यात्ताण्य क्लपुप क्लोमम् ॥

वामे तु रक्तफेनज ।

पुप्पस स्यात्

हृदयस्य वामपार्श्वे रक्तफेनाज्जातो रक्तफेनज ॥ १ ॥ पुप्यतीति पुप्पस "फनस–" ॥ (उणा–५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ २ ॥

अथ प्लीहा गुल्म

हृदयस्य वामभागे प्लेहते प्लीहा ' श्वन्मातरि– " ॥ (उणा–९०२) ॥ इत्यनि निपात्यते ॥१॥ गुप्यते रक्ष्यते गुल्म , पुल्लिङ्ग ' रुक्ममाष्म–"॥(उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ २ ॥

अन्त्र तु पुरीतति ॥ २६९ ॥

अमत्यनेनान्त्र " हुयामा–" ॥ (उणा–४५१) ॥ इति त्र ॥ १ ॥ पूर्यते पुरीतत् 'सच्चद्वेहत्–' ॥ (उणा–८८२) ॥ इति क्वति निपात्यते पुरीं तनोति वा, क्लीबलिङ्गोऽयम् वाचस्पतिस्तु– अन्त्र पुरातदस्त्रियाम्, इति पुसप्याह, तन्न ॥२॥ ॥ २६९ ॥

रोमावली रोमलता

रोम्णामावली रोमावली नाभिनिर्गता रोमराजि ॥ १ ॥ रोम्णां लतेव रोमलता ॥ २ ॥

नाभि स्यात् तुन्दकूपिका ।

नह्यत स्नायुभिरिति नाभि , पुल्लिङ्ग "नहेभ च" ॥ (उणा–६२१) ॥ इति णिदि ॥ १ ॥ तुन्दे कूपीव तुन्दकूपिका ॥ २ ॥

शेषश्चात्र– अथ नाभौ पुनारिका सिरामूलम् ॥

नाभेरधो मूत्रपुट वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च ॥ २७० ॥

मुत्रस्य पुटमाधारो मूत्रपुटम् ॥ १ ॥ नमत्यस्या मूत्र वस्ति , पुस्त्रीलिङ्ग "प्लुङ्गा-" ॥ (उणा-६४६) ॥ इति ति , वस्यत इति वा " स्वरेभ्य इ " ॥ (उणा-६०६) ॥२॥ मूत्रस्याऽऽशयो मुत्राशय ॥ ३ ॥ २७० ॥

मध्योऽवलग्न विलग्न मध्यम

मघ्यने बध्यते मेखलायन मध्य ॥ १ ॥ अवलगत्यवलग्नम् ॥ २ ॥ विल गति विलग्नमतिकृशत्वात् ॥ ३ ॥ मध्ये जातो मध्यम , एते पुक्लीबलिङ्गा ॥ ४ ॥

अथ कट कटि ।

श्रोणि कलत्र कटीर काञ्चीपद ककुद्मती ॥ २७१ ॥

कटत्यावृणोति कट , पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ कट्यने आव्रियते कटि , स्त्रीलिङ्ग ' पदिपठि ' ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ २ ॥ श्रूयते निङ्किणीध्वनिरत्र श्रोणि , पुस्त्रीलिङ्ग ' नाधा " ॥ (उणा-६३४) ॥ इति णि , श्रोण्यते सहन्यते इति वा ॥ ३ ॥ कडति मादयत्यनेन कलत्रम् ॥ ४ ॥ कट्यते कटीर ' कृशॄपॄ-' ॥ (उणा-४१८) ॥ इतीर ॥ ५ ॥ काञ्च्या पद स्थान काञ्चापदम् ॥ ६ ॥ ककुत् पार्श्वनि सर्तोगोऽस्त्यस्या ककुद्मती ॥ ७ ॥ २७१ ॥

नितम्बारोहौ स्त्रीकट्या पश्चात्

स्त्रीकटे पश्चाद्भाग , नितरा तनोति प्रिय नितम्ब " वलिनितनिभ्या ब " ॥ (उणा-३१७) ॥ १ ॥ आरोहति, आरुह्यते वाऽऽरोह ॥ २ ॥

जघनमग्रत ।

स्त्रीकट्यग्रभाग , हन्यते जघन हनेघतनघौ च ' ॥ (उणा-२७२) ॥ इत्यन ॥ १ ॥

त्रिक वशाध

पृष्ठवशस्याऽधस्तादुर्वा सन्धी, निसह्वदहिनक सत्याडते " ॥६।४।१३ ॥ इति न ॥ १ ॥

तत्पार्श्वकूपकौ तु कुकुन्दरे ॥ २७२ ॥

तस्य त्रिकस्य पार्श्वे गर्तौ कुत्सित कुन्दते आश्वेते कुकुन्दरे, क्लीबलिङ्गोऽय 'जठर ' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते भागुरिस्तु-' कुकुन्दरौ समाख्याते जना जघनकूपकौ इति पुस्याह । अगुरकुकुदुर ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे कुकुन्दुरोऽपि ॥ १ ॥ २७२ ॥

शेषश्चात्र- कटाकूपौ तूरुलिङ्गौ रतावुके ॥

हृदयेन फालेयम् " य एयात " ॥ ५।१।२८ ॥ फलिर्देवताऽस्येति वा ॥ ३ ॥ कालमेव कालकम् ॥ ४ ॥ इज्यतेऽनेन यकृत् क्लीवलिङ्ग "यजे क च" ॥(उणा-८९२)॥ इति कृत् प्रत्यय ॥ ५ ॥ यम करोतीति वा ॥ २६८ ॥

तिलक क्लोम

हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे तिलति तिलकमुदर्यो जलाधार "घुधुन्दि-" ॥(उणा-२९)॥ इति किदक ॥१॥ क्लाम्यति क्लोम, क्लीवलिङ्ग "सातमन्नातमन्-"॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ २ ॥

शेषश्चात्र– अथ क्लोमनि स्यातान्ध्य क्षुपुर क्लोमम् ॥

वामे तु रक्तफेनज ।

पुप्पस स्यात्

हृदयस्य वामपार्श्वे रक्तफेनाज्जातो रक्तफेनज ॥ १ ॥ पुष्प्यतातिं पुप्पस "फनस-' ॥ (उणा–५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ २ ॥

अथ प्लीहा गुल्म

हृदयस्य वामभागे प्लेहते प्लीहा ' श्वमातरि- " ॥ (उणा–९०२) ॥ इत्यनि निपात्यते ॥१॥ गुप्यते रक्ष्यते गुल्म , पुल्लिङ्ग "रुक्मग्रीष्म-"॥(उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ २ ॥

अन्त्र तु पुरीतति ॥ २६९ ॥

अमत्यनेनान्त्र " हुयामा-" ॥ (उणा–४५१) ॥ इति त्र ॥ १ ॥ पूर्यते पुरीतत् "सश्चद्वेहत्-" ॥ (उणा–८८२) ॥ इति कति निपात्यते, पुरीं तनोति वा, क्लीवलिङ्गोऽयम्, वाचस्पतिस्तु– अन्त्र पुरीतदस्त्रियाम्, इति पुस्यप्याह, तत्र ॥२॥ ॥ २६९ ॥

रोमावली रोमलता

रोम्णामावली रोमावली नाभिनिगता रोमराजि ॥ १ ॥ रोम्णां लतेव रोमलता ॥ २ ॥

नाभि स्यात् तुन्दकूपिका ।

नह्यते स्नायुभिरिति नाभि , पुस्त्रीलिङ्ग "नहेभ च" ॥ (उणा–६२१) ॥ इति णिदि ॥ १ ॥ तुन्दे कूपाव तुन्दकूपिका ॥ २ ॥

शेषश्चात्र– अथ नाभौ पुन्नारिका सिरामूलम् ॥

नाभेरधो मूत्रपुट वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च ॥ २७० ॥

तस्य गुह्यस्य च मूत्र नाध्यतऽनया सीवनी ॥ १ ॥

स्यादण्ड पेल्मण्डक ॥ २७५ ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषण

अणत्यनाहत प्राणी अण्ड, क्लीबलिङ्ग वैजयन्तीकारस्तु- "अस्त्रियो मुष्कको शाण्डा" इति पुस्यप्याह । कञ्यणि-' ॥ (उणा-१६९) ॥ इति ड आण्डोऽपि ॥ १ ॥ पेलत्यूर्ध्व गच्छति भयेन पेल के पेलकोऽपि पुसि ॥ २ ॥ अण्डमेवाऽण्डक ॥ ३ ॥ २७५ ॥ मुष्णाति शुक्र मुष्क, पुल्लिङ्ग विचिपुषि-" (उणा-"२) इति किन्क ॥ ४ ॥ अण्डयो कोशोऽण्डकोश ॥ ५ ॥ वर्षति शुक्र वृषण, पुल्लिङ्ग "कृवृषु-" ॥ (उणा-१८८) ॥ इति क्युण ॥ ६ ॥

अपान पायुर्गुद च्युति ।

अधोमर्म शकृद्द्वार त्रिवलीक तुली अपि ॥ २७६ ॥

अपाऽनित्यनेन, अपानम् ॥१॥ पिबत्यनेन तैलादि पायु, पुल्लिङ्ग 'कृवापा-" (उणा १) ॥ इत्युण्, पाति मलोत्सर्गेणेति वा ॥ २ ॥ गुत् पुरीषोत्सर्गे गुवत्यनेन गुद पुल्लिङ्ग गो कित्' ॥ (उणा २३९) ॥ इति द, गोदते वा ॥ ३ ॥ च्यवते मलोऽस्याश्च्युति ॥४॥ अधस्तात् मर्माऽस्याऽधोमर्म ॥५॥ शकृतो द्वार शकृद्द्वारम्॥ ६ ॥ तिस्रो वल्योऽत्र त्रिवलीकम् ॥७॥ तुल्यते जनैपु तुलि स्त्रीलिङ्ग ॥८॥ ७६॥

विटप तु महावीज्यमन्तरा मुष्कवङ्क्षणम् ।

वेटति विटपमण्डमूल कुविकुति ॥ (उणा ३०५) ॥ इति कित्प ॥ १ ॥ महाबीजे साधु महाबीज्यम् मुष्कस्य वङ्क्षणस्य च मध्यवर्ति ॥ २ ॥

ऊरुसन्धिर्वङ्क्षण स्यात्

वस्तेरधस्तादूरुसन्धि वक्षति यात्यनेन वङ्क्षण विक्षण' ॥ (उणा १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ १ ॥

सक्थ्यूरु

सजति मांसेन सक्थि क्लीबलिङ्ग 'सीमञ्ज्य" ॥ (उणा ६६९) ॥ इति किन् थि ॥१॥ इयत्यनेनोरु पुल्लिङ्ग 'अर्तेरुर् च'॥ (उणा ७५६)॥ इत्यु ॥ ॥

तस्य पर्व तु ॥ २७७ ॥

जानुर्नलकीलोऽष्ठीवान्

तस्योरो पर्व ग्रन्थि ॥२७७॥जायतेऽनेनाकुञ्चनादि जानु पुक्लीबलिङ्ग कृवापा" ॥ (उणा १) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ नल कील्यति नलकील ॥ २ ॥ अस्थानि मन्त्यत्रा ऽष्ठीवान्, पुल्लिङ्ग चमण्वत्यष्ठीव ॥२।३।९६॥ इति साधु ॥ ३ ॥

पुतौ स्फिजौ कटिप्रोथौ

पूयत इति पुतौ, पुंस्त्रीलिङ्ग "पुनवित्त"॥ (उणा-२०४)॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ स्फायत इति स्फिजौ स्त्रीलिङ्ग 'स्फायाश्रादुन' ॥ उणा-९३२) ॥ इति बहुवचनात् क्विपि निपात्यते ॥ ॥ प्रथेते प्रोथौ कटे प्रोथौ कटिप्रोथौ ॥ ३ ॥

वराङ्ग तु च्युतिर्बुलि ।

भगोऽपत्यपथो योनि स्मराद् मन्दिरकूपिके ॥ २७३ ॥

स्त्रीचिह्न-

वरमङ्ग वराङ्गम् ॥ १॥ च्यवन्तेऽस्या च्युति, च्युतमनेन, च्युत्यते आमिच्यते वा "नाम्युपान्त्य"॥ (उणा-६०९)॥ इति किदि ॥२॥ बुलग् निमज्जने बुल्यतेऽस्या बुलि स्त्रीलिङ्ग 'नाम्युपान्त्य "॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि ॥३॥ भज्यतेऽनेनाऽस्मिन् वा भग पुंक्लीबलिङ्ग 'गोचरसंचर- '॥५।३।१३१॥ इति घ ॥४॥ अपत्यस्य निस्सरणे पन्था अपत्यपथ ॥५॥ यौत्यनया योनि पुंस्त्रीलिङ्ग 'वीयुसु-" (उणा-६७७) ॥ इति नि ॥ ६ ॥ स्मरशब्दात् मन्दिरकूपिके स्मरमन्दिर, स्मरकूपिका ॥ ७ ॥ ८ ॥ २७३ ॥ स्त्रियाश्चिह्न लक्षण स्त्रीचिह्नम् ॥ ९ ॥

अथ पुंश्चिह्न मेहन शेपशेपसी ।

शिश्न मेढ्र कामलता लिङ्ग च

पुंसश्चिह्न पुंचिह्नम् ॥ १ ॥ मेहत्यनेन मेहनम् ॥ २ ॥ शेतेऽनेन शेप "भापाचागि-" ॥ (उणा २९६) ॥ इति प ॥३॥ 'शीङ पश्च ' ॥ (उणा-९८२)॥ इति चकारात् पसि शेप क्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ शीङ सन्वत्'॥ (उणा २६७) ॥ इति ।डति ने ह्रिस्वे च शिश्नम् ॥ ५ ॥ मेहत्यनेन मेढ्र पुंक्लीबलिङ्गः नीदा-" ॥५।२।८८॥ इति त्रट्॥६॥ कामस्य लतेव कामलता ॥७॥ लिङ्ग्यतेऽनेन लिङ्गम्॥८॥

शेषश्चात्र-शिश्ने तु लकुल शङ्कु लाङ्गूल शेफशेफसा ॥

द्वयमप्यद ॥ २७४ ॥

गुह्यप्रजननोपस्था

एतद् द्वय स्त्रीचिह्न पुंचिह्न च ॥२७४॥ गुह्यते गुह्य 'कृवृषि- ' ॥५।१।४२॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ प्रजायतेऽनेन प्रजननम् ॥ २ ॥ उपतिष्ठते सगच्छत उपस्थ, पुंस्यम् वैजयन्तीकारस्तु उक्त द्वयमुपस्थोऽस्त्री इति क्लीबेऽ याह ॥ ३ ॥

गुह्यमध्य गुलो मणि ।

गुह्यस्य मध्य गुह्यमध्य, गुडति रक्षति गुल ॥१॥ मण्यते मणि, पुंस्त्रीलिङ्ग ॥२॥

सीवनी तदध सूत्र

पृष्यते सिच्यते पार्ष्णि पश्चाद्भाग, स्त्रीलिङ्ग " पृषिहृषिभ्यां वृद्धिश्च " ॥ (उणा ६३६) ॥ इति णि ॥ १ ॥ २८० ॥

पादाग्र प्रपद

प्रारम्भोऽत्र पदस्य प्रपदम ॥ १ ॥

क्षिप्र त्वङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यत ।

क्षिप्यतेऽनेन क्षिप्र " ऋज्यजि " ॥ (उणा ३८८) ॥ इति किद् र ॥१॥

कूर्च क्षिप्रस्योपरि

किरत्यनेन कूर्चं पुन्स्त्रीवलिङ्ग ॥ १ ॥

अह्रिस्कन्ध कूर्चशिरः समे ॥ २८१ ॥

अह्न स्कन्धोऽह्रिस्कन्ध ॥ १ ॥ कूर्चस्य शिर कूर्चशिर ॥ २ ॥ २८१ ॥

तलहृदय तु तल मध्ये पादतलस्य तत् ।

तलस्य हृदय तलहृदयम् ॥ १ ॥ तलति गच्छति तल, तच पादतलस्य मध्ये भवतीति ॥ २ ॥

तिलक कालक पिप्लुर्जडुलस्तिलकालक ॥ २८२ ॥

तिलप्रतिकृतिस्तिलक ॥१॥ काल एव कालक ॥ २ ॥ अपिप्लवते पिप्लु, पुल्लिङ्ग, पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ जलति जडुल " हृषिवृति-" ॥ (उणा ८८५)॥ इति वहुवचनादुल ॥४॥ तिल इव कालकस्तिलकालको देहे कृष्ण लक्ष्म॥५॥२८२॥

रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव ।

सप्तैव दश वैकेषा रोमत्वक्स्नायुभि सह ॥ २८३ ॥

रसादीनि सप्तसङ्ख्यानि दधति शरीरमिति धातव " हृसिरुमि- " ॥ (उणा ७७३) ॥ इति तुन्, अथवा रोमादिभिस्त्रिभि सार्धं केषांचिन्मतेन ते दश भवन्ति ॥ २८३ ॥

अथ रसादीन् क्रमेणाह-

रस आहारतेजोऽग्निसभव षड्रसासव ।

आत्रेयोऽसृक्करो धातुर्घनमूल्महापर ॥ २८४ ॥

रसयति स्नेहयति रस ॥ १ ॥ आहारस्य तेजो निर्यास आहारतेज ॥ २ ॥ अग्ने सम्भवत्यग्निसभव ॥ ३ ॥ षण्णा मधुरादीना रसानामासव षड्रसासव ॥ ४ ॥ अत्रेरपत्यमिव तन्मतत्वादात्रेय ॥ ५ ॥ असृग् रक्त करोत्यसृक्कर

पश्चाद्भागोऽस्य मन्दिर ।

अस्य जानो पश्चाद्भाग, मन्दते गच्छत्यनेन मन्दिर "मन्दिमन्दि"॥ (उणा ४१२) ॥ इरि ॥ १ ॥

फपोली त्वमिम

जानोरमिमो भाग, फणे सोऽस्य "कटिपटि"॥ (उणा ४९३) ॥ इत्याले फणोली ॥ १ ॥

जङ्घा प्रसृता, नलकीन्यपि ॥ २७८ ॥

जायते जङ्घा "स्थार्तिजनिभ्यो घ" ॥ (उणा १०९) ॥ जङ्घ्यते वा ॥१॥ प्रसरति स्म प्रसृता ॥ २ ॥ नल्के विद्यते अस्यां नलकिनी ॥ ३ ॥ २७८ ॥

प्रतिजङ्घा त्वग्रजङ्घा

जङ्घा प्रतिगता प्रतिजङ्घा ॥ १ ॥ जङ्घाया अग्रभागोऽग्रजङ्घा ॥ २ ॥

पिण्डिका तु पिचाण्डिका ।

मासस्य पिण्डोऽस्त्यस्या पिण्डिका, जङ्घाया पश्चिमो भाग ॥ १ ॥ पिचण्ड प्रतिकृति पिचाण्डिका ॥ २ ॥

गुल्फस्तु चरणग्रन्थिर्घुटिको घुण्टको घुट ॥ २७९ ॥

गलति गुल्फ पादग्रन्थि पार्श्वनिस्रन "कलिगलेरस्योच ॥ (उणा ३१५)॥ इति फ ॥ १ ॥ घुटति घुटिक 'पापुलि–" ॥ (उणा–४१) ॥ इति बहुवचनात् किदिक ॥ २ ॥ घुणत्यनेन घुण्ट 'घटाघाटा" ॥ (उणा–१४१) ॥ इति टे निपात्यते, के घुण्टक ॥३॥ घुटति घुट सर्वे स्त्रीपुंसलिङ्गा ॥४॥२७९॥

चरण क्रमण पाद पदोऽङ्घ्रिश्चलन क्रम ।

चरन्त्यनेन चरण पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ क्रामन्त्यनेन क्रमण ॥ २ ॥ पद्यते पाद पदरुज–" ॥५।३।१६॥ इति घञ् पादपि यद् दुग – पादसमानार्थ पादप्यस्ति ॥ ३ ॥ पद्यतेऽनन पद पुक्लीबलिङ्ग वपादित्वादल् पदपि यद् या डि – पत्पादोंऽह्रिश्चरणोऽस्त्रा' इति ॥ ४ ॥ अहते यात्यनेनाह्रि पुलिङ्ग तङ्क्रि वङ्क्रि ' ॥ (उणा ६९०) ॥ इति रि, अङ्घ्रिरपि ॥ ५ ॥ चलन्त्यनेन चलन ॥६॥ क्रामन्त्यनेन क्रम ॥ ७ ॥

पादमूल गोहिर स्यात्

गुह्यते गोहिर ' मन्दिमन्दि ' ॥ (उणा ४१२) ॥ इति बहुवचनादिर ॥१॥

पार्ष्णिस्तु घुटयोरध ॥ २८० ॥

पृष्यते सिच्यते पार्ष्णि पश्चाद्भाग, स्त्रीलिङ्ग " घृषिहृषिभ्यां णिश्च " ॥ (उणा ६३६) ॥ इति णि ॥ १ ॥ २८० ॥

पादाग्र प्रपद

प्रारम्भोऽत्र पदस्य प्रपदम् ॥ १ ॥

क्षिप्र त्वङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यत ।

क्षिप्यतेऽनेन क्षिप्र " ऋज्यजि " ॥ (उणा ३८८) ॥ इति किद् र ॥१॥

कूर्च क्षिप्रस्योपरि

किरत्यनेन कूर्चं पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अह्रिस्कन्ध कूर्चशिर: समे ॥ २८१ ॥

अह स्कन्धोऽह्रिस्कन्ध ॥ १ ॥ कूचस्य शिर कूर्चशिर ॥ २ ॥ २८१ ॥

तलहृदय तु तल मध्ये पादतलस्य तत् ।

तलस्य हृदय तलहृदयम् ॥ १ ॥ तलति गच्छति तल, तच्च पादतलस्य मध्ये भवतीति ॥ २ ॥

तिलक कालक पिप्लुर्जड्डुलस्तिलकालक ॥ २८२ ॥

तिलप्रतिकृतिस्तिलक ॥१॥ काल एव कालक ॥ २ ॥ अपिप्लवते पिप्लु, पुलिङ्ग पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ जलति जड्डुल ' हृषिवृति-' ॥ (उणा ४८५) ॥ इति बहुवचनाद्डुल ॥४॥ तिल इव कालकस्तिलकालको देहे कृष्ण लक्ष्म॥५॥२८२॥

रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव ।

सप्तैव दश वैकेषा रोमत्वक्स्नायुभि मह ॥ २८३ ॥

रसादीनि सप्तसख्यानि, दधति शरीरमिति धातव '' कृसिकमि- ' ॥ (उणा ७७३) ॥ इति तुन्, अथवा रोमादिभिस्त्रिभि सार्धं केषाञ्चिन्मतेन ते दश भवन्ति ॥ २८३ ॥

अथ रसादीन् क्रमेणाह–

रस आहारतेजोऽग्निसभव षड्रसासव ।

आग्नेयोऽसृक्करो धातुर्धनमूलमहापर ॥ २८४ ॥

रसयति स्नेहयति रस ॥ १ ॥ आहारस्य तेजो निर्यास आहारतेज ॥ २ ॥ अग्ने सम्भवत्यग्निसभव ॥ ३ ॥ षण्णा मधुरादीना रसानामासव षड्रसासव ॥ ४ ॥ अग्नेरपत्यमिव तज्जन्यत्वादाग्नेय ॥ ५ ॥ असृग् रक्त करोत्यसृक्कर

' हेतुश्चाच्छोला " ॥ ५ । १ । १०३ ॥ दाँ ट ॥ ६ ॥ घनादिभ्य परो धातु घनधातु ॥ ७ ॥ मूलधातु ॥ ८ ॥ महाधातु ॥ ९ ॥ २८४ ॥

रक्त रुधिरमाग्नेय विस्र तेजोभवे रसात् ।
शोणित लोहितमसृग् वाशिष्ठ प्राणदाऽऽसुरे ॥ २८५ ॥
क्षतज मासकार्यस

रक्त वर्णेन ॥ १ ॥ रुणद्धि स्रोतासि रुधिर "इषी " ॥ (उणा-४१६) इति किदिर ॥ २ ॥ अग्नये हितमाग्नेय "कल्यग्नेरेयण्" ॥ ६ । १ । १७ ॥ ३ ॥ विस्यते विस्र " ऋज्यजि ' ॥ (उणा-३८८) इति किद्र, विस्रायति वा ॥४॥ रसशब्दात्परे तेजोभवे रसतेज ॥ ५ ॥ रसभवम् ॥ ६ ॥ शोणति शोणित ' हृश्या रुहि ' (उणा-२१०) ॥ इतीत ॥ ७ ॥ लोहित वर्णेन ॥ ८ ॥ अस्यत्यननाऽसृक् क्लीबलिङ्ग 'बहुलम्" ॥ ५ । १ । २ ॥ इति ऋक्, न सृज्यते वा ॥ ९ ॥ वशिष्ठस्येद वाशिष्ठम् ॥ १० ॥ प्राण बल ददाति प्राणदम् ॥ ११ ॥ असुराणामिद प्रियमासुरम् ॥ १२ ॥ ॥ २८५ ॥ क्षताज्जायते क्षतजम् ॥ १३ ॥ मास कराति मासकारि ॥१४॥ अस्यतेऽस्र भीवृधि ॥ (उणा-३८७) ॥इति र ॥१५॥२८५॥

शेषश्चात्र- रक्ते तु शोध्यकीलाले ॥

मास पललजङ्गले ।
रक्तात्तेजोभवे क्रव्य काश्यप तरसामिषे ॥ २८६ ॥
मेदस्कृत् पिशित कीन पल

मान्यतेऽनेन मास, पुक्लीबलिङ्ग 'मावाश्य " ॥ (उण ६४) ॥ इति स, मा स भक्षयिताऽमुत्र इति नैरुक्ता । यद् मनु -

' मा स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मासमिहाऽद्म्यहम् ।
एतन्मासस्य मासत्व प्रवदन्ति मनीषिण " ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

पलत्यनेन पलल मृदिकन्दि- ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ जायते रुधिराद् जङ्गल पुनपुसक ऋजनेर्गोन्तश्च ॥ (उणा ४६७) ॥ इत्यल ॥ ३ ॥ रक्तशब्दात्तेजोभवे रक्ततेज ॥ ४ ॥ रक्तभवम् ॥ ५ ॥ क्रुड् गतौ सौत्र, क्रूयते क्रव्यम् कृत्तविकृत्तस्य क्रव्यम् इति नैरुक्ता ॥ ६ ॥ कश्यपस्येद काश्यपम् ॥ ७ ॥ तरो बलमस्त्यत्र तरसमभ्रादित्वाद, तरत्यनेन कार्ये वा ' फनस ' (उणा ५७३)॥ इत्यसे साधु ॥ ८ ॥ अमति गच्छति काद्यमनेनाऽऽमिष, पुक्लीबलिङ्ग ' अमि मृभ्या णित् ॥ (उणा ५४९) आमिषतीति वा ॥९॥२८६॥ मेद कराति मेदस्कृत् ॥१०॥ पिंशति पिशित कुशिपिशि ' ॥ (उणा २१२) ॥ इति किदित ॥ ११ ॥ केनत्यनेन कीन पृषोदरादित्वात् ॥ १२ ॥ पलति देह पल पुनपुसक ॥ १३ ॥

शेषश्चात्र- मांसे तूद्घ समारटम् ॥
लेपन च ॥

पेशयस्तु तलता ।

विंशन्ति पेशय "किलिपिलि" ॥ (उणा ६०८) ॥ इति इ, इयां पेशय, तस्य मांसस्य लतास्तल्ना ॥ १ ॥

वुक्का हृद् हृदय वृक्का सुरस च तदग्रिमम् ॥ २८७ ॥

बुक्कयते स्वादुत्वाद् मृग्यत बुक्का "उक्षितक्य"॥ (उणा ९००) ॥ इत्यनन्त पुस्ययम् ' क्तौ " ॥५।३।१०६॥ इत्यप्रत्यये तु बुक्का स्त्रियामावन्त, पुल्लिङ्ग इति गौड । भागुरिस्तु- "अग्रमास भवेद् बुक्कम्' इति क्लीबमाह ॥ १ ॥ ह्रियते हृद् हृदयम् ॥२॥३॥ वृज्यते वृक्का "निष्कतुरुष्क" ॥ (उणा २६) ॥ इति के निपात्यते, स्त्रीलिङ्गोऽयम्, यद्गौड -' स्त्रिया वृक्का बुक्क सुरसमद्वयो " इति। वैजयन्तीकारस्तु- ' वृक्को पार्श्वगतौ गुलौ ' इत्याह । सुष्ठु रस्यते सुरसम् तद् मासमग्रिम मुख्यम्, "बुक्काऽग्रमास, हृदय च जावाधारपद्मम इत्यमर पृथक् पृथगाह ॥४॥२८७॥

शुष्क वल्लूरमुत्तप्तम् ।

शुष्क मास बल्यते वल्लूर निलिङ्ग "मामसि" ॥ (उणा ४२७) ॥ इत्यूर वल्ल लुनातीति वा ॥ १ ॥ उत्तप्यते शोष्यते उत्तप्तम् ॥ २ ॥

पूयदूष्ये पुन समे ।

पूयते दुर्गन्धीभवति, पूय पुंक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दूष्यते दूष्यम् ॥ २ ॥

मेदोऽस्थिकृद् वपा मांसात् तेजो-जे गौतम वसा ॥ २८८ ॥

मेद्यते स्निह्यत मेद क्लीबलिङ्ग "अस्" ॥ (उणा ९५२) ॥ इत्यस् अस्थीनि करोत्यस्थिकृत् ॥ २ ॥ उप्यते वपा भिदाद्यङि साधु ॥ ३ ॥ मासशब्दात् तजाजे मासतेज, मासजम् ॥४॥५॥ गोतमस्येद गौतमम् ॥ ६ ॥ उप्यतेऽङ्गेऽनया भिदाद्यङि वसा "शुद्धस्य मासस्य य स्नेह सा वसा' इति वैद्या ॥७॥२८८॥

गोद तु मस्तकस्नेहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गक ।

गवते गोद कुमुदादौ निपात्यते क्लीबलिङ्गोऽयम्, वाचस्पतिस्तु "गोदोऽस्त्री मस्तुलुङ्गकम्" इति पुस्यप्याह ॥ १ ॥ मस्तकस्य स्नेहो मस्तकस्नेह ॥ २ ॥ मस्त कमिष्यति गच्छति मस्तिष्क, पुंक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ मस्तकमालिङ्गति मस्तुलुङ्ग पृषोदरादित्वात् के मस्तुलुङ्गक ॥ ४ ॥

अस्थि कुल्य भारद्वाज मेदस्तेजश्च मज्जकृत् ॥ २८९ ॥
मांसपित्त श्वदयित कर्करो देहधारकम् ।

"देवुराच्छाला" ॥ ' । १ । १०३ ॥ इति ट ॥ ६ ॥ घनादिम्य परो धातु घाधातु ॥ ७ ॥ गुरुधातु ॥ ८ ॥ महाधातु ॥ ९ ॥ २८४ ॥

रक्त रुधिरमाग्नेय विस्र तेजोभवे रसात् ।

शोणित लोहितमसृग् वाशिष्ठ प्राणदाऽऽसुरे ॥ २८५ ॥

क्षतज मासकार्यस्र

रक्त वर्णन ॥ १ ॥ रुणद्धि धोतांगि रुधिर "मुषी" ॥ (उणा-४१६) इति किदिर ॥ २ ॥ अग्नये हितमाग्नेय 'कल्यग्नेरेयण्" ॥ ६ । १ । १७ ॥ ३ ॥ विस्यते विस्र "ऋज्यनि" ॥ (उणा-३८८) इति क्रिद्, विस्रायति वा ॥४॥ रसशब्दात्परे तेजोभवे रसतेज ॥ ५ ॥ रसभवम् ॥ ६ ॥ शोणति शोणित 'हृश्या रुहि" (उणा-२१०) ॥ इतीत ॥ ७ ॥ लोहित वर्णन ॥ ८ ॥ अस्यत्यननाऽसृक्, क्लीबलिङ्ग 'बहुलम्" ॥ ५ । १ । २ ॥ इति ऋक्, न सृज्यते वा ॥ ९ ॥ वशिष्ठस्येद वाशिष्ठम् ॥ १० ॥ प्राण बल ददाति प्राणदम् ॥ ११ ॥ असुराणामिद प्रियमासुरम् ॥ १२ ॥ ॥ २८५ ॥ क्षताज्जायते क्षतजम् ॥ १३ ॥ मास करोति मासकारि ॥१४॥ अस्यतेऽस्र भीवृधि ॥ (उणा-३८७) ॥इति र ॥१५॥२८५॥

शेषश्चात्र- रक्ते तु शोध्यशीलाले ॥

मास पललजङ्गले ।

रक्तात्तेजोभवे क्रव्य काश्यप तरसामिषे ॥ २८६ ॥

मेदस्कृत् पिशित कीनं पल

मान्यतेऽनेन मास, पुक्लीबलिङ्ग "मावाषद्य" ॥ (उणा ६४) ॥ इति स, मा स भक्षयिताऽमुत्र इति नैरुक्ता । यद मनु -

'मा स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाऽद्म्यहम् ।
एतन्मासस्य मासत्व प्रवदन्ति मनीषिण ' ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

पलत्यनेन पलल मृदिकन्दि ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ जायते रुधिराद् जङ्गल पुन्पुसक ऋजनेगान्तश्च ॥ (उणा ४६७) ॥ इत्यल ॥ ३ ॥ रक्तशब्दात्तेजोभवे रक्ततेज ॥ ४ ॥ रक्तभवम् ॥ ५ ॥ क्रुड् गतौ सौत्र, क्रूयते क्रव्यम् कृत्तविकृत्तस्य क्रव्यम् इति नैरुक्ता ॥ ६ ॥ कश्यपस्येद काश्यपम् ॥ ७ ॥ तरो बलमस्यत्र तरसमभ्रादित्वाद तरत्यनेन कार्श्य वा 'क्नस" (उणा ५७३)॥ इत्यसे साधु ॥ ८ ॥ अमति गच्छति काश्यमनेनाऽऽमिष, पुंक्लीबलिङ्ग 'अमिमृभ्या णित् ॥ (उणा ५४९) आमिषताति वा ॥९॥२८६॥ मेद करोति मेदस्कृत् ॥१०॥ पिंशति पिशित कृशिपिशि' ॥ (उणा २१२) ॥ इति किदित ॥ ११ ॥ केनत्यनेन कीन पृषोदरादित्वात् ॥ १२ ॥ पलति देह पल पुनपुसक ॥ १३ ॥

मज्जा तु कौशिक शुक्रकरोऽस्थिसम्भवौ ॥२०२॥

मज्जत्यस्थनि मज्जा "श्वन्नुक्षन्-" ॥ (उणा-१००) ॥ [illegible], [illegible] पुंस्ययम् । वाचस्पतिस्तु- "अथ मज्जा द्वया" इति स्त्रियामप्याह । यत्तु मुकु- मज्ज्यतेऽनयाऽस्थिनाति भिदादित्वात् मज्जा स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥ शुक्रं करोति शुक्रकर ॥ ३ ॥ अस्थिशब्दात् सम्भवात्- अस्थिस्नेह, अस्थिसम्भव, अस्थितजोऽपि ॥ ४ ॥ ५ ॥ २९२ ॥

शुक्र रेतो बल बीज वीर्यं मज्जसमुद्भवम् ।
आनन्दप्रभव पुंस्त्वमिन्द्रिय किट्टवर्जितम् ॥२९३॥
पौरुष प्रधानधातु

शोचत्यस्मिन् पतिते शुक्र "ऋज्यजि-" ॥ (उणा-१८८) ॥ इति [illegible] ॥ १ ॥ रायते स्रवति रेत, क्लीबलिङ्ग 'स्रुरीभ्या तुट्' ॥ (उणा-[illegible]) ॥ २ ॥ बलति बलम् ॥ ३ ॥ वेति प्रजायतेऽनेन बीज 'नियो जक्' ॥ (उणा-[illegible]) ॥ ४ ॥ वीर्यते वीर्यं, वीरे क्लावे साधु वा ॥ ५ ॥ मज्जत समुद्भवति [illegible] ॥ ६ ॥ आनन्दात् प्रभवति आनन्दप्रभवम ॥ ७ ॥ पुंसो भाव पुंस्त्वम ॥ ८ ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियम् "इन्द्रियम्" ॥५।२।९३॥ इति [illegible] ॥ ९ ॥ किट्टेन मलेन वर्जित किट्टवर्जितम् ॥ १० ॥ [illegible] ॥ [illegible] हृदया-' ॥५।१।१३०॥ [illegible] ॥ ११ ॥ प्रधान [illegible]

लोम रोम तनूरुहम् ।

[illegible] "[illegible]" इति मनि [illegible], [illegible] तनूरुह, पुलकाङ्कुरा, [illegible] ॥ [illegible] ॥

शेषश्चात्र- रोमणि तु [illegible] ।
[illegible] ॥

मेदोज कीकस सार

अस्यते अस्थि, क्लीबलिङ्ग "सौनक्जि–" ॥ (उणा–६६९) इति थिक् ॥१॥ कुले शरीर साधु कुल्य, पुङ्गीबलिङ्ग ॥ २ ॥ भरद्वाजस्येद भारद्वाजम् ॥ ३ ॥ मेदस तेजो मेदस्तेज ॥ ४ ॥ मज्जान करोति मज्जकृत् ॥५॥२८९॥ मासस्य पित्त माम पित्तम् ॥६॥ शुनो दयित श्वदयितम् ॥७॥ करोति मज्जान कक्कर "किशृभ्य "॥ (उणा–४३५) ॥ इति बहुवचनात् कर ॥ ८ ॥ देह धारयति देहधारकम् ॥ ९ ॥ मेदसो जात मेदोजम् ॥ १० ॥ काति कसति कीकस, कुन्तेऽत्र श्वान इति वा "कनस–" ॥ (उणा ५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ ११ ॥ सरति कालान्तरमिति सार, इद्र देश्यां, सरहतेऽपि, यद्वैजयन्ती– "अथास्थि कीकस हड्डम्" इति ॥१२॥

करोटि शिरसोऽस्थनि ॥ २९० ॥

करोत्यते करोटि, स्त्रीलिङ्ग " खेरभ्य इ " ॥ (उणा–६०६) ड्या करोटी ॥ १ ॥ २९० ॥

कपालकर्परौ तुल्यौ

कपि सौत्र कप्यते कपाल, पुङ्गीबलिङ्ग "कृकृमृ–" ॥ (उणा–४७५) ॥ इत्याल , क पालयति वा तत्र मूभ्राऽधास्थि, घटादिखण्डेऽप्युपचारात् शकलमपि॥१॥ कल्पते कापालिकाना कर्पर "जठर–" ॥ (उणा–४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥२॥

पृष्ठस्याऽस्थ्नि कशेरुका ।

कस्यते कशेरु, क्लीबलिङ्ग "शिमुगे–" ॥ (उणा–८११) ॥ इति साधु, स्त्रियामपि वैजयन्ती यदाह– 'पृष्ठस्यास्थि कशेरुका" इति, के कशेरुका स्त्रीलिङ्ग, 'कशारुका' इति मुनि ॥ १ ॥

शाखाऽस्थनि स्यान्नलक

नडति नडकम् ॥१॥

पार्श्वास्थि वङ्क्रिपर्शुके ॥२९१॥

वङ्कते वक्राभवति वङ्क्रि स्त्रीलिङ्ग "ताङ्कवङ्क्य–' ॥ (उणा–६९२) ॥ इति रि ॥ १ ॥ पूयते मासादिना पर्शु "प्र शु' ॥ (उणा–८२५) ॥ इति शु, के पर्शुका ॥२॥२९१॥

शरीरास्थि करङ्क स्यात् कङ्कालमस्थिपञ्जर ।

कायते श्वादिभिरिति करङ्क 'क्रिोऽङ्को रो लश्च वा ॥ (उणा–६२) ॥१॥ कस्यते कङ्काल, पुङ्गीबलिङ्ग चात्वालकङ्काल– ॥ (उणा–४७८) ॥१॥ इत्यले निपात्यत कङ्कान् अलति, क कलयति वा ॥२॥३॥

मज्जा तु कौशिकः शुक्रकरोऽस्थि स्नेहसम्भवो ॥२९२॥

मज्जत्यस्थनि मज्जा "उक्षितक्षि–" ॥ (उणा–९००) ॥ ''यन्, नन्त पुस्ययम् । वाचस्पतिस्तु– "अथ मज्जा द्वयो" इति स्त्रियामप्याह । वय तु मृम – मज्ज्यतेऽनयाऽस्थिर्नीति भिदायाद्दि मज्जा स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ कुशिस्याय कौशिक ॥ २ ॥ शुक्र करोति शुक्रर ॥ ३ ॥ अस्थिशब्दात् स्नेहसम्भवो– अस्थिस्नेह, अस्थिसम्भव, अस्थितेज ऽपि ॥ ४ ॥ ५ ॥ २९२ ॥

शुक्र रेतो वल वीज वीर्य मज्जसमुद्भवम् ।
आनन्दप्रभव पुंस्त्वमिन्द्रिय किट्टवर्जितम् ॥२९३॥
पौरुष प्रधानधातु

शोचत्यस्मिन् पतिते शुक्र "ऋज्यजि–" ॥ (उणा–३८८) ॥ इति किद् र ॥ १ ॥ रायते स्रवति रेत, क्लीवलिङ्ग 'स्रुरीभ्या तम्" ॥ (उणा–९७८) ॥ २ ॥ बलति वलम् ॥ ३ ॥ वेति प्रजायतेऽनेन वीज "वियो जक्" ॥ (उणा–१२७) ॥ ४ ॥ वायते वार्य, वारे क्लीवे साधु वा ॥ ५ ॥ मज्जत समुद्भवति मज्जसमुद्भवम् ॥ ६ ॥ आनन्दात् प्रभवति आनन्दप्रभवम् ॥ ७ ॥ पुसो भाव पुंस्त्वम् ॥ ८ ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियम् "इन्द्रियम्' ॥७।१।१७४॥ इति साधु ॥ ९ ॥ किट्टेन मलेन वर्जित किट्टवर्जितम् ॥ १० ॥ २९३ ॥ पुरुषस्य भाव कर्म वा पौरुष "पुरुष हृदया–" ॥७।१।७०॥ इत्यण् ॥११॥ प्रधान चासौ धातुश्च प्रधानधातु ॥१२॥

लोम रोम तनूरुहम् ।

शिरसोऽन्यत्र रोहति रोम क्लीवलिङ्ग सात्मनात्मन्–' ॥ (उणा–९१६) ॥ इति मनि निपात्यते लत्वे लोम लूयत इति वा ॥ १ ॥ २ ॥ तन्वा रोहति तनूरुह पुक्लीवलिङ्गौ मूलविभुजादित्वात् क ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र– रोमणि तु त्वग्मल वाल्पुत्रक ।
कूपजो मासनियास परित्राणम् ॥

त्वक् छविश्छादनी कृत्तिश्चर्माऽजिनमसृग्धरा ॥ २९४ ॥

तनोति त्वक्, तनेड्वच्" ॥ (उणा–८७२) ॥ इति ड्वच् सिरामांसादि त्वचनाति वा ॥१॥ छ्य त्यना छवि स्त्रीलिङ्गौ "छविच्छिवि ॥ (उणा–७०६) ॥ इति वौ निपात्यते ॥ २ ॥ छाद्यत रुधिरादनया छादनी ॥ ३ ॥ कृत्यतेऽसौ कृत्ति ॥ ४ ॥ चरत्यनेन चर्म मन्' ॥ (उणा ९११) ॥ इति मन् ॥ ५ ॥ अजन्ति तदिति अजिन 'विपिनाऽजिना ॥ (उणा २८४) ॥ इताने निपात्यते ॥ ६ ॥ असृग् धरत्यसृग्धरा अमरस्तु–' अजिन चर्म कृत्ति स्त्री' इति कृत्त्यादान् त्रीन् मृगयोनित्वाद् पृथगाह, अत एव 'मृगा अजिनयोनय'

मेदोज कीकस सार ।

अस्यते अस्थि क्लीबलिङ्ग "षीराज्ञि–" ॥ (उणा–६६९) इति थिक् ॥१॥ पुले शरीर साधु पुल्य, पुल्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ भरद्वाजस्येद भारद्वाजम् ॥ ३ ॥ मेदस सजो मेदस्तेज ॥ ४ ॥ मज्जान करोति मज्जकृत् ॥५॥२८९॥ मामस्य पित्त माम पित्तम् ॥६॥ शुनो दयित श्वदयितम् ॥७॥ करोति मज्जान कर्कर "किशृभ्य" ॥ (उणा–४३५) ॥ इति बहुवचनात् कर ॥ ८ ॥ देह धारयति देहधारकम् ॥ ९ ॥ मेदसो जात मदोजम् ॥ १० ॥ काति कसति कीकस, कक्तेऽन्यत्र श्वान इति वा "कास–" ॥ (उणा ५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ ११ ॥ सरति कालान्तरमिति सार, इह देश्या, संस्कृतेऽपि, यद्वैजयन्ती– "अथास्थि कीकस हड्डम्" इति ॥१२॥

करोटि शिरसोऽस्थनि ॥ २९० ॥

करोव्यते करोटि, स्त्रीलिङ्ग " स्तेरोभ्य इ " ॥ (उणा–६ ६) ड्या करोटी ॥ १ ॥ २९० ॥

कपालकर्परौ तुल्यौ

कपि सौत्र कप्यते कपाल, पुल्लीबलिङ्ग "कक्रम–" ॥ (उणा–४७१) ॥ इत्याल, कपालयति वा तच मृद्भाऽस्थि, घटादिखण्डेऽप्युपचारात्, शकलमपि॥१॥ करपते कापालिकाना कपर "जठर–" ॥ (उणा–८०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥२॥

पृष्ठस्याऽस्थ्नि कशेरुका ।

कश्यते कशेरु, क्लीबलिङ्ग "शिम्रुगे–" ॥ (उणा–८११) ॥ इति साधु, स्त्रियामपि वैजयन्ती यदाह– "पृष्ठस्यास्थि कशेरुका" इति, के कशेरुका स्त्रीबालङ्ग, 'कशारुका' इति मुनि ॥ १ ॥

शाखाऽस्थनि स्यान्नलक

नलति नलकम् ॥१॥

पार्श्वास्थि वङ्क्रिपर्शुके ॥२९१॥

वङ्कते वक्रीभवति वङ्क्रि स्त्रीलिङ्ग 'तङ्किवङ्क्य–" ॥ (उणा–६९२) ॥ इति रि ॥ १ ॥ पृशते मासादिना पशु "प्र शु' ॥ (उणा–८२५) ॥ इति शु, के पशुका ॥२॥२९१॥

शरीरास्थि करङ्क स्यात कङ्कालमस्थिपञ्जर ।

कायते श्वादिभिरिति करङ्क किरोऽङ्को रो उश्च वा ॥ (उणा–६२) ॥१॥ कस्यते कङ्काल, पुल्लीबलिङ्ग 'बातावप्कङ्काल– ॥ (उणा–७४८) ॥१॥ इत्यले निपात्यते करात् अलति, क'कम्यति वा ॥२॥३॥

कार्णं तु पिञ्जूष

कर्णयोर्जात मल कार्ण पिञ्ज्यते पिञ्जूष "पीयूषादय" ॥ (उणा
५६१) ॥ इत्यूषे निपात्यते ॥१॥

शिङ्घाणो घ्राणसम्भवम् ॥ २९६ ॥

शिङ्घ्यते शिङ्घाण बहुलम्" ॥५।१।२॥ इत्याण "धाल्यादि" ॥ (उणा
७०) ॥ इत्याणके शिङ्घणकोऽपि ॥१॥२९६॥

सृणीका स्यन्दिनी लालाऽऽस्यासव कफकूचिका ।

सरति मुखात् सृणीका "सृणीकास्तीक" ॥ (उणा ५) ॥ ईकी निपात्यते
'सृणिका' इत्यमर । स्यन्दतेऽवश्य स्यन्दिनी ॥२॥ लाति लाला, 'भिक्षाच्छभ' ॥
(उणा ४६४) ॥ इति ले निपात्यते, लाल्यते वा ॥ ३ ॥ आस्यस्यासव आस्यासव
॥ ४ ॥ कफस्य कूचिका कफकूचिका ॥ ५ ॥

मूत्र वस्तिमल मेह प्रस्रावो नृजल स्रव ॥ २९७ ॥

मूत्र्यते मूत्र, मूयते वा सुमूत्र" (उणा ४४९) ॥ इति कित् त्र ॥१॥
वस्तेर्मल वस्तिमलम् ॥२॥ मेहत्यनेन मेह ॥३॥ प्रस्रूयते प्रस्राव "प्रात् स्रुद्रुस्तु"
॥५।३।६७॥ इति घञ् ॥४॥ नुनरस्य जल नृजलम् ॥५॥ स्रवण स्रव ॥६॥२९७॥

पुष्पिका तु लिङ्गमल

पुष्यति पुष्पिका ॥१॥

विड् विष्ठाऽवस्कर शकृत् ।
गूथ पुरीष शमलोच्चारौ वर्चस्कवर्चसी ॥२९८॥

विशति पक्वाशये विट् स्त्रीलिङ्ग वैजयन्तीकारस्तु- उच्चारो विड् न ना'
इति क्लीबेऽप्याह । अमरस्तु- विष्ठाविशौ स्त्रियाम् इति मुख्य पमाह ॥१॥
विशति विष्ठा 'पाविशि-' ॥ (उणा-१६३) ॥ इति कित् ठ ॥२॥ अव- अध
कायतेऽवस्कर, वचस्कादित्वात् साधु ॥ ३ ॥ शक्नोत्यनेन शकृत् क्लीबलिङ्ग
शक कृत्" ॥ (उणा-८९१) ॥ ॥ ४ ॥ गूयत उत्सृज्यते गूथ पुंक्लीबलिङ्ग
पथयूथ- ॥ (उणा-२३१) ॥ इति थे निपात्यते ॥ ५ ॥ पृणाति पुरीष
' ऋजिशृपृभ्य कित् ॥ (उणा-५५४) इतीष ॥ ६ ॥ शाम्यति शमल शमेर
च वा ॥ (उणा-४७०) ॥ इत्यल ॥ ७ ॥ उच्चायते प्रेर्यते उच्चार ॥ ८ ॥ वर्च
एव वर्चस्क, पुंक्लीबलिङ्ग ॥ ९ ॥ वर्चतेऽनेन वर्च 'अस्' ॥ (उणा-९५२) ॥
इत्यस् असुन्यपि ॥१०॥२९८॥

वेषो नेपथ्यमाकल्प

इत्युक्ता । वाचस्पतिरपि-
"तन्वाजि । मृगनाभिमृगनाभि प्रियवादय ।
मृगप्रारणे ॥ऽथ प्रासा अजिरायाय " ॥ १ ॥
इत्यादि ॥ २९४ ॥

वसमा तु समा स्नायु

वसते छादयति काय वसमा "फाग-" ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपा त्यते ॥१॥ स्नम्यति निस्यति स्नमा, स्त्रीलिङ्ग ॥२॥ स्नायति वेष्टयत्यस्थानीति स्नायु "कृवापा-" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण्, स्त्रीलिङ्गोऽय, क्लीबेऽपि वाचस्पतियदाह- 'अथ स्नायुनसा तन्त्रा " इति ।

शेषश्चात्र- अथ ससा । तन्त्रानैनागारुस्नावा सन्धियन्धनमित्यपि ॥

नाड्यो धमनय सिरा ।

नडस्येवैतौ नाड्य शौषियात्, नडे सौनस्य वा घञ् नडिरपि ॥१॥ धम्यन्ते धमनय स्त्रीलिङ्ग ॥२॥ सिन्वन्त्यस्यानि सिरा "ऋज्यानि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥३॥

कण्डरा तु महास्नायु

कण्डते माद्यति कण्डरा 'जठर-" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपा त्यते ॥१॥ महती स्नायुमहास्नायु 'स्नायुसघात' इति वैद्या ॥२॥

मल किट्ट

मलने धारयति काय मल मृज्यते वा 'मृजिपद्या-' ॥ (उणा-४७२) ॥ इति डिदल ॥१॥ केटति किट्ट पुक्लीबलिङ्गावतौ ॥२॥

तदक्षिजम् ॥ २९५ ॥

दूषीका दूषिका

तद् मलमक्षिसभवम् ॥२९५॥ दूषयति चक्षुर्दूषीका "स्यमिकषि-॥ (उणा ४६) ॥ इतीक ॥१॥ 'कालय- ॥ (उणा ३८) ॥ इतीके दूषिका ॥२॥

जैह्व कुलुक

जिह्वाया जात मल जैह्व कोलति सस्त्यायति कुलुक "कञ्चुकाशुक ' (उणा ५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥१॥

पिप्पिका पुन ।

दन्त्य

प्यायते पिप्पिका 'कुनिर "॥ (उणा-४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥१॥

शरीरस्य यया मण्डाऽङ्गुलमालगन्धनाभा, पुंस्त्रीलिङ्ग । "विशति मेन" इत्यन्ये तालव्य शमाह ॥ १ ॥ नग्नयो पथ्य नाम्य, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ आफ्लवते आप्लव ॥३॥

परिकर्माऽङ्गसंस्क्रिया ।

मलापनयनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥१॥

उद्वर्तनमुत्सादन

उद्वर्त्यतेऽनेनाद्वर्तनम् ॥१॥ उत्साद्यतेऽनेनोत्सादनम् 'उच्छादनम्' इत्यन्य ॥२॥

अङ्गरागो विलेपनम् ॥ २९९ ॥

अङ्ग रज्यतेऽनेनाङ्गराग ॥१॥ विलिप्यतेऽनेन विलेपनम् ॥२॥२९९॥

चर्चिक्यं समालभन चर्चा स्यात्

चर्चिकायां चन्दन साधु चर्चिक्यम्, चन्दनादिना पुण्ड्रादिक्षेपणम् ॥१॥ लाभण् प्रेरण इत्यत्र लम्भणस्थाने लभण् इति सभ्या पठन्ति तस्य समालभ्यतेऽनेन समालभनम् ॥२॥ चर्च्यतेऽनया चर्चा भीषिभूषि" ॥५।३।१०९॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

मण्डन पुन ।

प्रसाधन प्रतिकर्म

मण्ड्यतेऽनेन मण्डन तिलकपत्रभङ्गादि ॥१॥ प्रसाध्यतेऽनेन प्रसाधनम् ॥२॥ प्रत्यङ्ग कर्म प्रतिकर्म ॥३॥

मार्ष्टि स्याद् मार्जना मृजा ॥ ३०० ॥

मार्ज्यते मार्ष्टि शुद्धिमात्र श्वादित्वात् क्ति ॥ १ ॥ मार्जन मार्जना ॥ २ ॥ भिदाद्यङि मृजा ॥ ३ ॥ ३० ॥

वासयोगस्तु चूर्णं स्यात्

वास्यते सुगन्धीक्रियते येन युज्यमानेन मिश्रेण स वासयोग ॥१॥ चूर्यते चूर्ण पटवासादिक्षोद, पुंक्लीबलिङ्ग ॥२॥

पिष्टात पटवासक ।

पिष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिनाऽतति पिष्टात ॥१॥ पटो वास्यतेऽनेन पटवास, के पटवासक ॥२॥

गन्धमाल्यादिना यस्तु सस्कार सोऽधिवासनम् ॥३०१॥

सस्कारस्तैलादिना गुणाधानम् आदिशब्दाद् धूपादिभिरधिवास्यतेऽधिवासनम् ॥ १ ॥ ३०१ ॥

निर्वेश उपभोग

निष्पूर्वो विशिरुपभोगार्थे वनते, निर्वेशन निर्वेश ॥१॥ उपभुक्तिरुपभोग ॥२॥

अथ स्नान सवनमाप्लव ।

स्नायते स्नानम् ॥१॥ सूयते सवनम् ॥२॥ आप्लवनमाप्लव , आप्लावोऽपि ॥३॥

कर्पूरागुरुकक्कोलकस्तूरीचन्दनद्रवै ॥ ३०२ ॥

स्याद् यक्षकर्दमो मिश्रै

यक्षप्रिय कर्दमो यक्षकर्दम धन्वन्तरिस्तु-

"कुङ्कुमागुरुकस्तूरी कर्पूर चन्दन तथा,।

महासुगन्धमित्युक्त नामतो यक्षकर्दम" ॥१॥

इत्याह ।

वर्तिर्गात्राऽनुलेपनी ।

वर्तते वर्ति , नटादौ प्रसिद्धा 'विदिवृतेवा" ॥ (उणा ६१०) ॥ इति इ , स्त्रीलिङ्गोऽयम् ॥१॥ गात्रमनुलिप्यतेऽनया गात्रानुलेपनी ॥ २ ॥

चन्दनागरुकस्तूरीकुङ्कुमैस्तु चतु सम् ॥ ३०३ ॥

चन्दनादीनि चत्वारि समान्यत्र चतु समम् ॥ १ ॥ ३०३ ॥

अगुर्वगरुराजार्ह लोह कृमिजवंशिके ।

अनार्यज जोङ्गक च

न गुरु अगुरु अगत्यनेनाऽगरु " कटिकुटि" ॥ (उणा ८१२) ॥ इत्युप लक्षणत्वादरु अग रुणद्धि इति वा, पुक्लावलिङ्गावेतो ॥ १॥ २ ॥ राज्ञोऽर्हं राजार्हम् ॥ ३ ॥ रोहति लोह पुनपुसक ॥ ४ ॥ कृमिभिर्जन्यते कृमिज 'क्वचित्' ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ट कृमिजग्धमित्यपि ॥ ५ ॥ वशोऽस्या अस्ति वशिका, स्त्रीलिङ्ग 'वशाभ वशकम्' इत्यमरटीका ॥६॥ अनार्यदेशे जातमनार्यजम् ॥७॥ जोङ्गकगिरिभवत्वाद् जोङ्गकम् ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र- अगरौ प्रवर शृङ्ग शापक मृदुल लघु ॥

वरद्रुम परमद प्रवर गन्धदारु च ॥

मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ॥ ३०४ ॥

मल्लिकाकुसुमगन्धि यदगुरु सो मङ्गले साधुमङ्गल्या ॥१॥ ३०४ ॥

कालागरु काकतुण्ड

काकस्य तुण्ड इव कृष्णवर्णत्वात् काकतुण्ड ॥१॥२॥

मेरेयस्तु यतो मद्याऽऽसवारनाधकतराभिरकाभा, पुष्पाबलिन । "विशति नेन" इत्यन्ये सासम्य सताट् ॥ १ ॥ तथया पष्प नाम्य, पृषादरादित्वात् ॥ २ ॥ आचमो आचम ॥३॥

परिकर्माऽङ्गसंस्क्रिया ।

मत्तपरिमाजनार्थं क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥१॥

उद्वर्तनमुत्सादनं

उद्वर्त्यतेऽनेनोद्वर्तनम् ॥१॥ उत्साद्यतेऽनेनोत्सादनम् 'उच्छादनम्' इत्यन्ये ॥२॥

अङ्गरागो विलेपनम् ॥ २९९ ॥

अङ्ग रज्यतेऽनेनाङ्गरागः ॥१॥ विलिप्यतेऽनेन विलेपनम् ॥२॥२९९॥

चर्चिक्यं समालभनं चर्चा स्यात्

चर्चिकायां चचने साधु चर्चिक्यं, चन्दनादिना पुण्ड्रादिक्षेपणम् ॥१॥ लभणं नेरण इत्यत्र लभणस्थाने लभण इति सभ्या पठन्ति तस्य समालभ्यतेऽनेन समालभनम् ॥२॥ चर्च्यतेऽनया चर्चा "भीषिभूषि" ॥५।३।१०९॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

मण्डनं पुनः ।

प्रसाधनं प्रतिकर्म

मण्ड्यतेऽनेन मण्डनं तिलकपत्रभङ्गादि ॥१॥ प्रसाध्यतेऽनेन प्रसाधनम् ॥२॥ प्रत्यङ्गं कर्म प्रतिकर्म ॥३॥

मार्ष्टिः स्याद् मार्जना मृजा ॥ ३०० ॥

मार्ज्यते मार्ष्टिः शुद्धिमात्रं श्वादित्वात् क्तिः ॥ १ ॥ मार्जनं मार्जना ॥ २ ॥ भिदादयङि मृजा ॥ ३ ॥ ३०० ॥

वासयोगस्तु चूर्णं स्यात्

वास्यते सुगन्धीक्रियते येन युज्यमानेन मिश्रेण स वासयोगः ॥१॥ चूर्यते चूर्णं पटवासादिक्षोदः, पुंक्लीबलिङ्गः ॥२॥

पिष्टातः पटवासकः ।

पिष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिनाऽनति पिष्टातः ॥१॥ पटो वास्यतेऽनेन पटवासः, के पटवासकः ॥२॥

गन्धमाल्यादिना यस्तु संस्कारः सोऽधिवासनम् ॥३०१॥

संस्कारस्तैलादिना गुणाधानम् आदिशब्दाद् धूपादिभिरधिवास्यतेऽधिवासनम् ॥ १ ॥ ३०१ ॥

निर्वेश उपभोग

निष्पूर्वो विशिरुपभोगार्थे वर्तते, निर्वेशन निर्वेश ॥१॥ उपभुक्तिरुपभोग ॥२॥

अथ स्नान सवनमाप्लव ।

स्नायते स्नानम् ॥१॥ सूयते सवनम् ॥२॥ आप्लवनमाप्लव , आप्लवोऽपि ॥३॥

कर्पूरागुरुकक्कोलकस्तूरीचन्दनद्रवै ॥ ३०२ ॥

स्याद् यक्षकर्दमो मिश्रै

यक्षप्रिय कर्दमो यक्षकर्दम , धन्वन्तरिस्तु–

"कुङ्कुमागुरुकस्तूरी कर्पूर चन्दन तथा ।
महासुगन्धमित्युक्त नामतो यक्षकर्दम " ॥१॥

इत्याह ।

वर्तिर्गात्राऽनुलेपनी ।

वर्तते वर्ति , नटादौ प्रसिद्धा विदिद्रुनेर्वा" ॥ (उणा ६१०) ॥ इति इ , स्त्री लिङ्गोऽयम् ॥१॥ गात्रमनुलिप्यतेऽनया गात्रानुलेपनी ॥ २ ॥

चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमैस्तु चतु सम् ॥ ३०३ ॥

चन्दनादीनि चत्वारि समा यत्र चतु समम् ॥ १ ॥ ३०३ ॥

अगुर्वगरुराजार्ह लोह कृमिजवंशिके ।

अनार्यज जोङ्गक च

न गुरु अगुरु अगलनेनाऽगरु "कटिकुटि" ॥ (उणा ८१२) ॥ इत्युप लक्षणत्वादरु अग रुणद्धि इति वा, पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ १॥ २ ॥ राज्ञोऽर्हं राजार्हम् ॥ ३ ॥ रोहति लोह पुनपुसक ॥ ४ ॥ कृमिभिजन्यते कृमिज "क्वचित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड कृमिजग्धमित्यपि ॥ ५ ॥ वशोऽस्या अस्ति वशि का, स्त्रीलिङ्ग 'वशाभ वशकम् इत्यमरटीका ॥६॥ अनार्यदेशे जातमनार्यजम् ॥७॥ जोङ्गकगिरिभवत्वाद् जोङ्गकम् ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र– अगरौ प्रवर शृङ्ग शीर्षक मृदुल लघु ॥
वरद्रुम परमद प्रकर गन्धदारु च ॥

मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ॥ ३०४ ॥

मल्लिकाकुसुमगन्धि यदगुरु सो मङ्गले साधुमङ्गल्या ॥१॥ ३०४ ॥

कालागरु काकतुण्ड

काकस्य तुण्ड इव कृष्णवर्णत्वात् काकतुण्ड ॥१॥२॥

श्रीखण्ड रोहणद्रुम ।

गन्धसारो मलयजश्चन्दने

त्रिया खण्डयति श्रीखण्डम् ॥१॥रोहणाचलस्य द्रुमो रोहणद्रुम ॥२॥ गन्धेन सारो गन्धसार ॥३॥ मलयादेजातो मलयज ॥४॥ चन्द्यते ह्लाद्यतेऽनेन चन्दन "ध्वगिरिति" ॥ (उणा-२६९) इत्यन, तत्र पुक्लीवलिङ्गावेतौ ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र- चन्दने पुनरेकाद भद्रश्रीफलसीलपि ॥

हरिचन्दने ॥ ३०५ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षा

हरेरिन्द्रस्य चन्दन हरिचन्दन, पुक्लीवलिङ्गस्तत्र हरिकपिल वा तच्चाति शात पीत चाहु , तत्र ॥१॥ ३०५ ॥ तैलपर्णो गिरिराकरोऽस्यास्य तैलपर्णिक ॥ २ ॥ गोशीर्षगिरिभवत्वाद् गोशीर्ष , पुंसेतौ, गौडस्तु-' गोशीर्ष तलपर्णिकम्" इति क्लीबमाह ॥ १ ॥

पत्राङ्ग रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दन ताम्रसार रञ्जन तिलपर्णिका ॥ ३०६ ॥

पत्रेष्वङ्गति पत्राङ्ग पतङ्ग त्वेनदपभ्रश ॥१॥ रक्त च तच्चन्दन च रक्तचन्दनम् ॥२॥ कौ चन्दन कुचन्दनम् ॥३॥ ताम्रेष्वरुणेषु सार ताम्रसारम् ॥४॥ रज्यतेऽनेन रञ्जनम् ॥ ५ ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्यास्तिलपर्णी सैव तिलपर्णिका, तिलपर्णी नदी आकरोऽस्या इत्येके ॥ ६ ॥ ३०६ ॥

जातिकोश जातिफल

जातालताया कोश जातिकोश जातिसस्याप्यम् ॥ १ ॥ जात्या फल जातिफलम् ॥ २ ॥

शेषश्चात्र- जातीफले सौमनस पुटक मदशौण्डकम् ।
कोशफलम् ॥

कर्पूरो हिमवालुका ।

घनसार सिताभ्रश्च चन्द्र

कल्पते कपूर पुक्लीवलिङ्ग 'मीमसि (उणा ४२७)॥ इत्यूर ॥१॥ हिमा चासौ वालुका च हिमवालुका ॥२॥ घनस्येव सारोऽस्य घनसार ॥३॥ सिताभ्रस दृशत्वात् सिताभ्र ॥४॥ ह्लादकत्वात् चन्द्र पुक्लीवलिङ्ग , चन्द्रपर्याया अपि ॥ ५॥

अथ मृगनाभिजा ॥ ३०७ ॥

मृगनाभिर्मृगमद कस्तूरी गन्धधूल्यपि ।

मृगनाभेर्जाता मृगनाभिजा ॥१॥३०७॥ मृगनाभिजन्यत्वाद् मृगनाभि, स्त्रीलिङ्ग ॥२॥ मृगस्य मदो मृगमद ॥३॥ क्सति वस्तूरी "मिन्मन्चूर" ॥ (उणा-४३०)॥ इत्यूरे निपात्यते, विक्सति सौगन्ध्यमस्या वा, के स्तूयत इति वा, पृषोदरादित्वात् ॥४॥ गन्धप्रधाना धूली गन्धधूली ॥ ५ ॥

कश्मीरजन्म घुसृण वर्ण लोहितचन्दनम् ॥ ३०८ ॥
वाह्लीक कुङ्कुम वह्निशिख कालेयजागुडे ।
सङ्कोचपिशुन रक्त धीर पीतनदीपने ॥ ३०९ ॥

कश्मीरेषु जन्मास्य कश्मीरजन्म ॥ १ ॥ घृष्यतेऽनेनाङ्ग, घुषते कान्ति करोति वा घुसृण 'भृणतृण" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ २ ॥ वर्ण्यते वर्णम्, वर्ण्यमपि ॥ ३ ॥ लोहित चन्दनमिव लोहितचन्दनम् ॥४॥३०८॥ वाह्लीकेषु जात वाह्लीक "कोपान्त्या' ॥ ६।३।५६ ॥ इत्यण्, वाह्लिकमपि ॥ ५ ॥ कुस्यते कुङ्कुम, क्लीबलिङ्गोऽय, वाचस्पतिस्तु- निदाघेऽपि कुङ्कुम सुख स्यात्" इति पुम्याह। "कुटुमलिटुम" ॥ (उणा-३५) ॥ इति निपात्यते ॥६॥ वह्नेरिव शिखा केसरोऽस्य वह्निशिखम् ॥ ७ ॥ कु इव भायते कालेयम् ॥८॥ जागर्ति मण्डनेषु जागुड 'विहड" ॥ (उणा-१७२) ॥ इति निपात्यते ॥ ९ ॥ सङ्कोचस्य पिशुन सूचक सङ्कोचपिशुन, सङ्कोच पिशुन चेति द्वयमपि ॥ १० ॥ रञ्जनाद् रक्तमत एवाऽसृक्सज्ञम् ॥ ११ ॥ धीर स्थिररागम् ॥ १२ ॥ पीतयत्यङ्ग पीतनम् ॥ १३ ॥ दीपयति दीपनम् ॥१४॥३०९॥

शेषश्चात्र-

कुङ्कुमे तु करट वासनायकम् ॥
प्रियङ्गुपीत कावेर घोर पुष्परजोवरम् ।
कुसुम्भ च जवापुष्प कुसुमान्त च गौरवम् ॥

लवङ्ग देवकुसुम श्रीसज्ञ

लूयते लवङ्ग 'पतितमि" ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यङ्ग ॥ १ ॥ देव, द्युतिमत्, देवाना वा कुसुम देवकुसुमम् ॥ २ ॥ श्रीसज्ञ श्रीपर्यायमित्यर्थ ॥ ३ ॥

अथ कोलकम् ।
कक्कोलक कोशफल

कोलति कोल, के कोलकम् ॥ १ ॥ कचते दीप्यते कक्कोल "पिञ्छोलकक्कोल"॥ (उणा-४९५) ॥ इत्योले निपात्यते, के कक्कोलकम् ॥ २ ॥ कोशे फलान्यस्य कोशफलम् ॥ ३ ॥

कालीयक तु जापकम् ॥ ३१० ॥

श्रीखण्ड रोहणद्रुम ।
गन्धसारो मलयजश्चन्दने

श्रिया खण्डयति श्रीखण्डम् ॥१॥ रोहणाचलस्य द्रुमो रोहणद्रुम ॥२॥ गन्धेन सारो गन्धसार ॥३॥ मलयादेशजातो मलयज ॥४॥ चन्द्यते ह्लाद्यतेऽनेन चन्दन "स्यतिरसि" ॥ (उणा–२६९) इत्यन , तत्र पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र– चन्दने पुनरेकाङ्गं भद्रश्रीफलश्रीलपि ॥

हरिचन्दने ॥ ३०५ ॥
तैलपर्णिकगोशीर्षा

हरेरिन्द्रस्य चन्दन हरिचन्दन पुक्लीबलिङ्गस्तत्र, हरिकपिल वा तच्चाति शात पीत चाहु , तत्र ॥१॥ ३०५ ॥ तैलपर्णो गिरिराकरोऽस्यास्य तैलपर्णिक ॥ २ ॥ गोशीर्षगिरिभवत्वाद् गोशीर्ष , पुक्लीबौ, गौडस्तु– "गोशीर्ष तैलपर्णिकम् " इति क्लीबमाह ॥ १ ॥

पत्राङ्ग रक्तचन्दनम् ।
कुचन्दन ताम्रसार रञ्जन तिलपर्णिका ॥ ३०६ ॥

पत्रेष्वङ्गति पत्राङ्ग पतङ्ग त्वेनदपभ्रश ॥१॥ रक्त च तच्चन्दन च रक्तचन्दनम् ॥२॥ कौ चन्दन कुचन्दनम् ॥३॥ ताम्रेष्वरुणेषु सार ताम्रसारम् ॥४॥ रज्यतेऽनेन रञ्जनम् ॥ ५ ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्यास्तिलपर्णी सैव तिलपर्णिका, तिलपर्णी नदी आकरोऽस्या इत्यक ॥ ६ ॥ ३०६ ॥

जातिकोश जातिफल

जातीलताया कोश जातिकोश जातिसस्यमित्यम् ॥ १ ॥ जात्या फल जातिफलम् ॥ २ ॥

शेषश्चात्र– जातीफले सौमनस पुटक मदशौण्डकम् ।
कोशफलम् ॥

कर्पूरो हिमवालुका ।
घनसार सिताभ्रश्च चन्द्र

कल्पते कर्पूर पुक्लीबलिङ्ग 'मीमसि '(उणा ४२७)॥ इत्यूर ॥१॥ हिमा चासौ वालुका च हिमवालुका ॥२॥ घनस्येव सारोऽस्य घनसार ॥३॥ सिताभ्रस दृशत्वात सिताभ्र ॥४॥ ह्लादकत्वात् चन्द्र पुक्लीबलिङ्ग , चन्द्रपर्याया अपि ॥ ५॥

अथ मृगनाभिजा ॥ ३०७ ॥
मृगनाभिर्मृगमद कस्तूरी गन्धधूल्यपि ।

मृगनाभेर्जाता मृगनाभिजा ॥१॥३०७॥ मृगनाभिजन्यत्वाद् मृगनाभि, स्त्रीलिङ्ग ॥२॥ मृगस्य मदो मृगमद ॥३॥ कसति कस्तूरी "मिन्दुरकचूर" ॥ (उणा-४३०)॥ इत्यूरे निपात्यते, विकसति सौगन्ध्यमस्या वा, के स्तूयत इति वा, पृषोदरादित्वात् ॥४॥ गन्धप्रधाना धूली गन्धधूली ॥ ५ ॥

कश्मीरजन्म घुसृण वर्ण लोहितचन्दनम् ॥ ३०८ ॥
वाह्लीक कुङ्कुम वह्निशिख कालेयजागुडे ।
सङ्कोचपिशुन रक्त धीर पीतनदीपने ॥ ३०९ ॥

कश्मीरेषु जन्माऽस्य कश्मीरजन्म ॥ १ ॥ घुस्यतेऽनेनाङ्ग, घुषते कान्ति करोति वा घुसृण "भ्रूणतृण" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ २ ॥ वर्ण्यते वर्णम् वर्ण्यमपि ॥ ३ ॥ लोहित चन्दनमिव लोहितचन्दनम् ॥४॥३०८॥ वाह्लिकेषु जात वाह्लीक "कोपान्त्या" ॥ ६।३।५६ ॥ इत्यण्, वाह्लिकमपि ॥ ५ ॥ कुक्यते कुङ्कुम क्लीबलिङ्गोऽय, वाचस्पतिस्तु- 'निदाघेऽपि कुङ्कुम सुख स्यात' इति पुस्याह। "कुटुमन्दुम" ॥ (उणा-३५०) ॥ इति निपात्यते ॥६॥ वह्नेरिव शिखा केशराऽस्य वह्निशिखम् ॥ ७ ॥ कुके इवाचरते कालेयम् ॥८॥ जागर्ति मण्डनपु जागुड 'विहड' ॥ (उणा-१७२) ॥ इति निपात्यते ॥ ९ ॥ सङ्कोचस्य पिशुन सूचक सङ्कोचपिशुन, सङ्कोच पिशुन चेति द्वयमपि ॥ १० ॥ रञ्जनाद् रक्तमत एवाऽसृङ्नामम् ॥ ११ ॥ धीर स्थिररागम् ॥ १२ ॥ पातयत्यङ्ग पीतनम् ॥ १३ ॥ दीपयति दीपनम् ॥१४॥३०९॥

शेषश्चात्र-

कुङ्कुमे तु करट वासनीयकम् ॥
प्रियङ्गुपात कावेर घोर पुष्परजोवरम् ।
कुसुम्भ च जवापुष्प कुसुमान्त च गौरम् ॥

लवङ्ग देवकुसुम श्रीसञ्ज

लयते लवङ्ग 'पतितमि' ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यङ्ग ॥ १ ॥ देव द्युतिमत्, देवाना वा कुसुम देवकुसुमम् ॥ २ ॥ श्रीसञ्ज श्रीपर्यायमिलय ॥ ३ ॥

अथ कोलकम् ।
कक्कोलक कोशफल

कोलति कोल, के कोलकम् ॥ १ ॥ ककते दाप्यते कक्कोल "पिञ्छोलकङ्कोल" ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्योले निपात्यते, के कक्कोलकम् ॥ २ ॥ कोशे फलान्यस्य कोशफलम् ॥ ३ ॥

कालीयक तु जापकम् ॥ ३१० ॥

फालायां भूमौ भव फालीय, के फालीयकम् ॥ १ ॥ जापकादिभवत्वाज्जापक फालाऽगायमपि ॥२॥३१०॥

यक्षधूपो बहुरूप सालवेष्टोऽग्निवल्लभ ।
सर्जमणि सर्जरस राल सर्वरसोऽपि च ॥ ३११ ॥

यक्ष धूपयति यक्षधूप ॥ १ ॥ नानाकृतिगन्धत्वाद् बहुरूप ॥ २ ॥ सालस्य वेष्टो नियास सालवेष्ट ॥ ३ ॥ अग्नेवल्लभोऽग्निवल्लभ ॥ ४ ॥ सर्जस्य तराम णिरिव सर्जमणि ॥ ५ ॥ सर्जस्य रस सर्जरस ॥ ६ ॥ राति अर्ति राल, पुल्लिङ्ग "भिलाच्छभा" ॥ (उणा–४६४) ॥ इति ले साधु ॥ ७ ॥ सर्वे रसा अत्र सर्वरस ॥८॥३११॥

धूपो वृकात् कृत्रिमाच्च तुरुष्क सिल्हपिण्डकौ ।

वृकशब्दात् कृत्रिमशब्दाच्च परो धूप, वृकान् धूपयति वृकधूप, कृत्रिमश्चासौ धूपश्च कृत्रिमधूप ॥१॥२॥ तुरुष्को यवनदेशज, पुल्लिङ्ग यावनोऽपि ॥३॥ सिलत् उञ्छ, सिलति सिल्ह, दन्त्यादि सिल जहातीति वा ॥४॥ पिण्डयति पिण्डक, द्रव्यान्तरे सह पिण्डित स्वरूपाद् न च्यवते ॥ ५ ॥

पायसस्तु वृक्षधूप श्रीवास सरलद्रव ॥ ३१२ ॥

पयसो द्रुमक्षीरस्याय पायस, पयसो विकार श्रुतिरित्यन्वये "पयोद्रोय" ॥६।२।३५॥ इति य प्राप्नोति ॥ १ ॥ वृक्षस्य धूपो वृक्षधूप ॥ २ ॥ श्रियो वास श्रीवास ॥ ३ ॥ सरलस्य देवदारुभेदस्य द्रवो नियास सरलद्रव ॥ ४ ॥ ३१२ ॥

शेषश्चात्र–

वृक्षधूपे तु श्रीवेष्टो दधिक्षारघृताह्वय ॥

स्थानात् स्थानान्तर गच्छन् धूपो गन्धपिशाचिका ।

धूप्यतेऽनेनेति धूप गन्धद्रव्ययोगविशेष, गन्धेन पिशाचिकत्वाऽस्खलिता दृश्यगतित्वाद् गन्धपिशाचिका ॥ १ ॥

स्थासकस्तु हस्तबिम्ब

तिष्ठत्यङ्गे स्थासक "कीचकपेचक" ॥ (उणा–३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ १ ॥ हस्तस्य बिम्ब हस्तबिम्ब कुङ्कुमादिरचितम् ॥ २ ॥

अलङ्कारस्तु भूषणम् ॥ ३१३ ॥

परिष्काराऽऽभरणे च

अल क्रियतेऽनेनेत्यलङ्कार कटककेयूरादि ॥ १ ॥ भूष्यतेऽनेन भूषण पुल्ली

वलिः ॥ २ ॥ २१३ ॥ परिष्क्रियतेऽनेन परिष्कार ॥ ३ ॥ आ समन्ताद् भ्रियते शोभाऽनेनाऽऽभरणम ॥ ४ ॥

चूडामणि शिरोमणि ।

चूडाया शिरसि च मणिश्चूडामणि ,शिरोमणि , चूडारत्नशिरोरत्ने अपि॥१॥२॥

नायकस्तरलो हारान्तर्मणि

नयति शोभा नायक ॥ १ ॥ तरतीव कान्त्या तरल "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६९) ॥ इरल ॥ २ ॥ हारस्याऽन्तमध्ये स्थितो मणि ॥

मुकुट पुन ॥ २१४ ॥

मौलि किरीट कोटीरमुष्णीष

मङ्क्यते मण्ड्यते शिरोऽनेन मुकुट "मङ्केमक्मुर्को च" ॥ (उणा-१५४) ॥ इत्युट , मुखे मुच्यते वा, क्लीबोऽयम , पुस्यपि वैजयन्ती यदाह 'मौलि कोटीरमुष्णीष किरीट मुकुटोऽस्त्रिया " मकुटोऽपि ॥१॥२१४॥ मूयते शिरसि मौलि , पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ २ कीर्यते किरीट "तकृ्टपि" ॥ (उणा-१५१) ॥ इति किरीट ॥ ३ ॥ कुटति कोटीर "कृगृपॄ" ॥ (उणा-४१८) ॥ इतीर ॥ ४ ॥ उपसर्गियमुष्णाप ' उपेर्णो-ऽन्तश्च" ॥ (उणा-५५६) ॥ इतीप , किरीटाद्यास्त्रय पुंक्लीबलिङ्गा ॥ ५ ॥

पुष्पदाम तु ।

मूर्ध्नि माल्य माला स्रक्

मूर्ध्नि पुष्पदाम माल्य माल्य भेषजादित्वात् ष्यण् ॥ १ ॥ माति पुष्पाण्यस्या माला ' शामाश्या ' ॥ (उणा-४६२) ॥ इति ल , मल्यते धार्यते इति वा ॥२॥ सृज्यते पुष्पै स्रक् ' मृ्मपदादि ' ॥५।३।११८॥ इति क्विपि "ऋत्विग्दिश्" ॥२।१।६९॥ इति गत्व सूत्रपाठाद् ऋनो रत्व च, सर्तेराणादिक क्ज् वा ॥ ३ ॥

गर्भक केशमध्यगम् ॥ २१५ ॥

केशमध्यगत पुष्पदाम गर्भस्थानाद् गर्भक ॥१॥२१५॥

प्रभ्रष्टक शिखालम्बि

शिखालम्बि दाम केशमध्यात् प्रभ्रश्यति स्म प्रभ्रष्ट, के प्रभ्रष्टकम् ॥ १ ॥

पुरोन्यस्त ललामकम् ।

लाति शोभा ललाम मुण्डमालाद्य "मालमनात्मन्" ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ललाम ललाममित्यदन्त वा 'दस्मभीष्म '॥ (उणा-३४६)॥ इति मे निपात्यते, द्वाभ्यामपि के ललामकम् ॥ १ ॥

फाल्यां भूमौ भव फालीय, के फालीयकम् ॥ १ ॥ जापकादिभक्तत्वाज्जापक फालानुमायमपि ॥२॥३१०॥

यक्षधूपो बहुरूप सालवेष्टोऽग्निवल्लभ ।
सर्जमणि सर्जरस राल सर्वरसोऽपि च ॥ ३११ ॥

यक्ष धूपयति यक्षधूप ॥ १ ॥ नानाकृतिगन्धत्वाद् बहुरूप ॥ २ ॥ सालस्य वेष्टो नियास सालवेष्ट ॥ ३ ॥ अग्नेवल्लभोऽग्निवल्लभ ॥ ४ ॥ सर्जस्य तरोम णिरिव सर्जमणि ॥ ५ ॥ सर्जस्य रस सर्जरस ॥ ६ ॥ राति प्राप्तिं राल पुल्लीव लिङ्ग "भिल्लाच्छभल्ल" ॥ (उणा–४६४) ॥ इति ले साधु ॥ ७ ॥ सर्व रसा अत्र सर्वरस ॥८॥३११॥

धूपो वृकात्,कृत्रिमाच्च तुरुष्क सिल्हपिण्डकौ ।

वृकशब्दात् कृत्रिमशब्दाच्च परो धूप वृकान् धूपयति वृकधूप, कृत्रिम श्चासौ धूपश्च कृत्रिमधूप ॥१॥२॥ तुरुष्के यवनदेशज, पुल्लावलिङ्ग यावनाऽपि ॥३॥ सिल्हत् उञ्छ, सिलति सिल्ह इत्यादि सिल जहातीति वा ॥४॥ पिण्डयति पिण्डक, द्रव्यान्तरै सह पिण्डित स्वरूपाद् न च्यवते ॥ ५ ॥

पायसस्तु वृक्षधूप श्रीवास सरलद्रव ॥ ३१२ ॥

पयसो द्रुमक्षीरस्याय पायस, पयसो विकार इतिरित्यन्वये "पयोद्रोय" ॥६।२।३५॥ इति य प्राप्नोति ॥ १ ॥ वृक्षस्य धूपो वृक्षधूप ॥ २ ॥ श्रियो वास श्रीवास ॥ ३ ॥ सरलस्य देवदारुभेदस्य द्रवो नियास सरलद्रव ॥ ४ ॥ ३१२ ॥

शेषश्चात्र–

वृक्षधूपे तु श्रीवेष्टो दधिक्षारघृताह्वय ॥

स्थानात् स्थानान्तर गच्छन् धूपो गन्धपिशाचिका ।

धूप्यतेऽनेनेति धूप गन्धद्रव्ययोगविशेष, गन्धेन पिशाचिकेवाऽस्खलिता द्दश्यगतित्वाद् गन्धपिशाचिका ॥ १ ॥

स्थासकस्तु हस्तबिम्ब

तिष्ठत्यङ्गे स्थासक कीचकपेचक" ॥ (उणा–३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ १ ॥ हस्तस्य बिम्ब हस्तबिम्ब कुङ्कुमादिरचितम् ॥ २ ॥

अलङ्कारस्तु भूषणम् ॥ ३१३ ॥

परिष्कारााऽऽभरणे च

अल क्रियतेऽनेनेत्यलङ्कार कटककेयूरादि ॥ १ ॥ भूष्यतेऽनेन भूषण पुल्ली-

पत्रपाशानां समूहः पत्रपाश्या "पाशादेश्च ल्यः" ॥६।२।२५॥१॥ ललाटे भवा ललाटिका ललाटमण्डनं "कर्णललाटात् कल्" ॥ ६ । ३ । १४१ । २ ॥

बालपाश्या पारितथ्या

बालपाशे साधुर्बालपाश्या बालस्य पाशार्थं मुक्तावल्य, बालेषु पाशसमूहो वा पुष्पलतिकादि ॥ १ ॥ परितस्तथाभवा पारितथ्या "परिमुखादेरव्ययीभावात्" ॥ ६ । ३ । १२६ ॥ इति ञ्यः, पारितथ्या वा ॥ २ ॥

कर्णिका कर्णभूषणम् ॥ ३१९ ॥

कर्णे भवा कर्णिका "कर्णललाटात् कल्" ॥ ६ । ३ । १४१ । १ । ३१९ ॥

ताडङ्कस्तु ताडपत्रं कुण्डलं कर्णवेष्टकः ।

ताड्यते कर्णोऽनेन ताडङ्कः "शलापाका" ॥(उणा-६३)॥ इत्युपलक्षणा दङ्कः ॥१॥ ताडपत्रनिर्मितत्वात् ताडपत्रं, ताडपत्रवत् सौवर्णोऽपि ॥ २ ॥ कुण्डते दहत्यलक्ष्मीं कुण्डलं, पुंक्लीबलिङ्गः "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ ३ ॥ कर्णं वेष्टते कर्णवेष्टः, के कर्णवेष्टकः, द्वौ त्री भिन्नाभिधेय ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र- अथ कुण्डले कर्णदश ॥

उत्क्षिप्तिका तु कर्णान्दुः

उत्क्षिप्यते मौक्तिकैः उत्क्षिप्तिका ॥१॥ कर्णयोरन्दुः कर्णान्दुः "भृमृतृ" ॥ (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनादुः स्त्रीलिङ्गः, वैजयन्तीकारस्तु-"कर्णान्दूः" इत्यूकारान्तमाह ॥ २ ॥

बालिका कर्णपृष्ठगा ॥ ३२० ॥

बलते बालिका ॥१॥३२०॥

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा

ग्रीवायां जातं ग्रैवेयकं "कुलकुक्षि-" ॥६।३।१२॥ इत्येयकञ् ॥१॥

लम्बमाना ललन्तिका ।

लम्बमाना कण्ठभूषा ललन्त्यलङ्करोति ललन्ती, के ललन्तिका ॥ १ ॥

प्रालम्बिका कृता हेम्ना

हेम्ना कृता कण्ठभूषा प्रालम्बते प्रालम्बिका ॥१॥

उरःसूत्रिका तु मौक्तिकैः ॥ ३२१ ॥

मौक्तिकैः कृता कण्ठभूषा, उरसि सूत्रमस्या उरःसूत्रिका ॥१॥३२१॥

तिर्यग् वक्षसि वैकक्ष

यज्ञोपवीतन्यायेन तिर्यग् वक्षसि विक्षिप्तं दाम विकक्षाया भव वैकक्षम् ॥१॥

प्रालम्बमृजुलम्बि यत् ॥ ३१६ ॥

कण्ठादुभयतो वक्षसि लम्बमान पुष्पदाम प्रालम्बते प्रालम्बम् ॥१॥३१६॥

सन्दर्भो रचना गुम्फ श्रन्थन ग्रन्थन समा ।

सन्दभण सन्दर्भ ॥ १ ॥ रचन रचना ॥ २ ॥ गुम्फन गुम्फ ॥ ३ ॥ श्रथ्यते श्रन्थनम् ॥ ४ ॥ ग्रथ्यत ग्रन्थनम् ॥ ५ ॥

शेपश्चात्र–

रचनाया परिस्पन्द प्रतियत्न ॥

तिलके तमालपत्रचित्रपुण्ड्रविशेषका ॥ ३१७ ॥

तिलति तिलक पुक्लीबलिङ्ग "घुघृन्दि" ॥ (उणा–२९) ॥ इति किदक तिलाकृतिर्वा तत्र ॥ १ ॥ तमालपत्राकृति कस्तूर्यादिना ललाटे तमालपत्रम् ॥ २ ॥ चित्र्यन चित्र चित्रकमपि ॥ ३ ॥ पुण्यति पुण्ड्यते वा पुण्ड्र 'खुरक्षुर' ॥ (उणा–३९६)' ॥ इति रे निपात्यते ॥ ४ ॥ विशिनष्टि ललाट विशेषक, पुक्लीब लिङ्ग, इत्थ तिलकभेदा, एतेषा पर्यायत्व त्वदूरविप्रकर्षात् ॥५॥३१७॥

आपीडशेखरोत्तंसाऽवतंसा शिरस स्रजि ।

आपीड्यते शिरस्यापीड ॥ १ ॥ शाखति व्याप्नोति शिर शेखर "शाखेरि देतौ चात" ॥ (उणा–४००) ॥ ट्लर ॥ २ ॥ उत्तंस्यतेऽननोत्तंस, अवतंस्यत ऽनेनाऽवतंस अवतनोति शोभामिति वा 'व्यवाभ्या' ॥ (उणा–५६५) ॥ इति स वाऽवाप्योस्तनि' ॥ ३।२।१५६ ॥ इत्यवस्य वादेशे वतंसोऽपि । शेखरादय पुक्लीबलिङ्गा ॥ ३ ॥ ४ ॥

उत्तंसौ कर्णपूरेऽपि

उत्तरावुत्तमावतंसौ कर्ण पूरयति कर्णपूरस्तत्र पुक्लीबलिङ्गोऽयम् ॥१॥२॥३॥

पत्रलेखा तु पत्रत ॥ ३१८ ॥

भङ्गिवल्लिलताङ्गुल्य

द्राविडकालिङ्गादिभेदेन पत्राकृतिर्लेखा पत्रलेखा स्त्रीणा कपोलस्तनमण्डलादिषु कस्तूरिकादिभि पत्ररचना ॥ १ ॥ पत्रशब्दाग्रे भङ्ग्यादय – पत्रभङ्गि ॥ २ ॥ पत्रवल्लि ॥३॥ पत्रलता ॥४॥ पत्राङ्गुला एव पत्ररेखा–पत्रमञ्जर्यादयोऽपि ॥५॥

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रपाशाना समूह पत्रपाश्या "पाशादेश्च ल्य" ॥६।२।२५॥१॥ ललाटे भवा ललाटिका ललाटमण्डन 'कणललाटात् कल्' ॥ ६ । ३ । १४१ । २ ॥

वालपाश्या पारितथ्या

वालपाशे साधुवालपाश्या वालबन्धनार्थं मुक्तावल्य, वालेषु पाशसमूहो वा फुल्लतिकादि ॥ १ ॥ परितस्तथाभवा पारितथ्या "परिमुखादरव्ययीभावात्" ॥ ६ । ३ । १३६ ॥ इति ञ्य, पायतिथ्या वा ॥ २ ॥

कर्णिका कर्णभूषणम् ॥ ३१९ ॥

कर्ण भवा कर्णिका "कणललाटात् कल्" ॥ ६ । ३ । १४१ । १ । ३१९ ॥

ताडङ्कस्तु ताडपत्र कुण्डल कर्णवेष्टक ।

ताड्यते कर्णाऽनेन ताडङ्क "रालापाका" ॥ (उणा-६३) ॥ इत्युपलक्षणा दङ्क ॥१॥ ताडपत्रनिर्मितत्वात् ताडपत्र, ताडपत्रवत् सौवर्णोऽपि ॥ २ ॥ कुण्ड्यते दहत्यलक्ष्मीं कुण्डल, पुह्लीनलिङ्ग 'मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ ३ ॥ कर्ण वेष्टते कर्णवेष्ट के कर्णवेष्टक द्वौ द्वौ भिन्नार्थाविवेक ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र- अथ कुण्डले कर्णादर्श ॥

उत्क्षिप्तिका तु कर्णान्दु

उत्क्षिप्यते स्मोत्क्षिप्तिका ॥१॥ कर्णयोरन्धते कर्णान्दु "भृमृतृ" ॥ (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनादु स्त्रीलिङ्ग, वैजयन्तीकारस्तु-"कर्णान्दू इत्यूकारान्त माह ॥ २ ॥

बालिका कर्णपृष्ठगा ॥ ३२० ॥

बलते बालिका ॥१॥३२०॥

ग्रैवेयक कण्ठभूषा

ग्रीवाया जात ग्रैवेयक 'कुल्कुक्षि-" ॥६।३।१२॥ इत्येयकञ् ॥१॥

लम्बमाना ललन्तिका ।

लम्बमाना कण्ठभूषा लडत्यलङ्करोति ललन्ती, के ललन्तिका ॥ १ ॥

प्रालम्बिका कृता हेम्ना

हेम्ना कृता कण्ठभूषा प्रालम्बते प्रालम्बिका ॥१॥

उर सूत्रिका तु मौक्तिकै ॥ ३२१ ॥

मौक्तिकै कृता कण्ठभूषा उरसि सूत्रमस्या उर सूत्रिका ॥१॥३२१॥

हारो मुक्तात प्रालम्बस्रक्कलापावलीलता ।

ह्रियतेऽनेन चित्तमिति हार , पुन्नालिङ्ग ॥१॥ मुक्ताशब्दात् परे प्रालम्बादय , मुक्ताप्रालम्ब ॥२॥ मुक्तास्रक् ॥३॥ मुक्ताकलाप ॥४॥ मुक्तावली ॥५॥ मुक्तालता ॥६॥

देवच्छन्द शत

उत्तरत्र 'पञ्च हारफल लता ' इत्यतो लता इति सम्बध्यते तेन शतलतेति लभ्यत, देवाना छन्दोऽभिप्रायोऽत्र देवच्छन्द ॥१॥

साष्ट त्विन्द्रच्छन्द सहस्रकम् ॥ ३२२ ॥

अष्टोत्तर सहस्र लता , इन्द्रस्य छन्दोऽत्रेन्द्रच्छन्द ॥१॥ ३२२ ॥

तदर्ध विजयच्छन्द

तस्येन्द्रच्छन्दस्यार्धे चतुरधिकानि लताना पञ्चशतानीत्यर्थ , विजयाय च्छन्दोऽत्र विजयछन्द ॥१॥

हारस्त्वष्टोत्तर शतम् ।

लतानामष्टोत्तर शतम् ॥१॥

अर्ध रश्मिकलापोऽस्य

अस्य हारस्यार्धे चतुष्पञ्चाशल्लता इत्यर्थ , रश्मीना कलापोऽत्र रश्मिकलाप ॥१॥

द्वादश त्वर्धमाणव ॥ ३२३ ॥

द्वादश लता उत्तरस्मादधरा माणव इव लघुत्वादर्धमाणव ॥१॥ ३२३ ॥

द्विर्द्वादशार्धगुच्छ स्यात्

द्विगुणिता द्वादश लताश्चतुर्विंशतिरित्यर्थ गुच्छस्यार्धमर्धगुच्छ ॥१॥

पञ्च हारफल लता ।

पञ्चलता हारस्य फलमत्र हारफलम् ॥ १ ॥

अर्धहारश्चतु षष्टि

चतु षष्टिलता अर्ध हारस्यार्धहार ॥ १ ॥

गुच्छमाणवमन्दरा ॥३२४ ॥

अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्ध यथोत्तरम् ।

यथोत्तरमर्धमर्ध यथा अर्धहारस्यार्धं द्वात्रिंशल्ला , गुच्छादनाद् गुच्छ ॥१॥

गुच्छार्धं षोडश लता अल्पत्वात् माणव ॥१॥ माणवाधमष्टौ लता मन्यते स्तूयते मन्दर ॥ १ ॥ ३२४ ॥ मन्दराध चतस्रो लता गोस्तनवल्लम्बमाना ॥१॥ गोस्तन स्यार्धं द्वे लते गोपुच्छाकृतित्वाद् गोपुच्छ ॥ १ ॥ अन्ये तु–

"चतु पष्टिलतो हारोऽयाष्टहानो यथोत्तरम् ।

रश्मिकलापो माणवकोऽवहारोऽधगुच्छक ॥ १ ॥

कलापच्छन्दो मन्दरस्य गुच्छसप्ततियष्टिक ।" इत्याहु ॥

अथोपसहारमाह–

इति हारा यष्टिभेदात्

इत्येव लताभेदाच्चतुर्दश हारा इति ॥

एकावल्येकयष्टिका ॥ ३२५ ॥

कण्ठिकाऽपि

यष्टिलता सरिकेत्येकाथा एका यष्टिरस्या एकयष्टिका, एका आवलते एका वला ॥ १ ॥ २ ॥ ३२५ ॥ कणति कण्ठते वा कण्ठा के कण्ठिका ॥ ३ ॥

अथ नक्षत्रमाला तत्सख्यमौक्तिकै ।

नक्षत्रसख्यै सप्तविंशत्या मौक्तिकैर्नक्षत्रमालेव नक्षत्रमाला ॥ १ ॥

केयूरमङ्गद बाहुभूषा

के बाहुशीर्षे याति केयूर पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अङ्ग द्यतेऽङ्गदम् "अङ्गदो दोभूषा" इति पुस्मर ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ करभूषणम् ॥ ३२६ ॥

कटको वलय पारिहार्यावापौ च कङ्कणम् ।

हस्तसूत्र प्रतिसर

करस्य भूषण करभूषणम् ॥ १ ॥ ३२६ ॥ कटति कटक "कृकृ–" ॥ (उणा ५४०) ॥ इत्यक ॥ २ ॥ वलते वलय 'कुगुवालि–" ॥ (उणा ३६५) ॥ इत्यय ॥ ३ ॥ परिहारे भव पारिहाय "परिमुखादे' ॥ ६ । ३ । १३६ ॥ इति ञ्य, पारिवद् ह्रियते वा परिहाय एव वा, प्रज्ञादित्वादण् पारिहायमित्यन्ये ॥ ४ ॥ आ उप्यते आवाप ॥ ५ ॥ कङ्कते हस्त कङ्कणम् ॥ ६ ॥ हस्त सूत्र्यते हस्तसूत्रम् । एते सप्त पुक्लीबलिङ्गा ॥ ७ ॥ प्रतिसरति प्रतिसर, त्रिलिङ्ग, केचित्तु कङ्कणादान् मङ्गल्यसूत्रवाचकत्वेन पृथगाहु ॥ ८ ॥

ऊर्मिका त्वङ्गुलीयकम् ॥ ३२७ ॥

ऊर्मिप्रतिकृतिरूर्मिका ॥ १ ॥ अङ्गुल्यां भवमङ्गुलीयं "जिह्वामूलाङ्गु-" ॥ ६ । ३ । १२७ ॥ इतीय, केऽङ्गुलीयकम् । 'अङ्गुच्छल' देश्याम् ॥ २ ॥ ३२७ ॥

सा साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा

सा ऊर्मिकाऽक्षराङ्किता अङ्गुल्यां मोदते, अङ्गुलीं मुद्रयति वाऽङ्गुलिमुद्रा ॥१॥

काटिसूत्रं तु मेखला ।

कलापो रसना सारसनं काञ्ची च सप्तकी ॥ ३२८ ॥

कटे सूत्रं कटिसूत्रम् ॥१॥ मीयते मेखला "मिग खलश्चैव"॥(उणा ४९७)॥ इति खल, मुहुः स्खलतीति वा, मेहनस्य ख मेहनख तस्य माला वा पृषोदरादित्वात् ॥२॥ कल्पते कलाप "कलेराप"॥ (उणा ३०८) ॥३॥ अश्नुते कटिं रसना, स्त्री-क्लीबलिङ्ग "अशो रश्चादौ" ॥ (उणा २७०) ॥ इत्यन ॥ ४ ॥ सारं सनोति सारसनम् ॥५॥ कञ्चते दीप्यते, कञ्च्यते बध्यते वा काञ्चि "कमिवमि" ॥ (उणा ६१८) ॥ इति णौ साधु ङया काञ्ची ॥६॥ सपति समवैति सप्तकी "कीचक" ॥ (उणा ३३)॥ इत्यके निपात्यते, उत्तरत्र पुस्कटिस्था' इतिवचनादत्र स्त्र्याकट्यामिति लभ्यते ॥७॥ ३२८ ॥

शेषश्चात्र– मेखला तु तालिनी कटिमालिका ॥

सा शृङ्खलं पुस्कटिस्था

सा मेखला पुस्कटिस्था शीयते शृङ्खलं निर्लिङ्ग "शृो नोन्तो ह्रस्वश्च" ॥ (उणा ४९८) ॥ इति खल शृङ्गे खलतीति वा ॥१॥

किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ।

कङ्कते याति कटिं किङ्कणि "कङ्केरिच्चाऽस्य वा ॥ (उणा ६३९) ॥, इत्यणि ङया किङ्कणी ,किञ्चित्कणतीति वा । किङ्किणात्येके ॥ १ ॥ क्षुद्रा अल्पा घण्टिका घुघरकाख्या ॥२॥

शेषश्चात्र– अथ किङ्कण्या घघरी विदा विद्यामणिस्तथा ॥

नूपुरं तु तुलाकोटि पादतः कटकाङ्गदे ॥ ३२९ ॥

मञ्जीरं हंसकं शिञ्जिनी

नुवति स्तौतीव नूपुरं पुक्लीबलिङ्ग 'श्वगुर' ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥१॥ तुलाकृतेजङ्घाया कोटिरिव तुलाकोटि पुक्लीबलिङ्ग ॥२॥ पादशब्दात् कटकाङ्गदे पादस्य कटकं पादकटकं, पुक्लीबलिङ्ग ॥३॥ पादोऽङ्गदमिव पादाङ्गदम्॥४॥ ॥३२९॥ मञ्जि सौत्रो मञ्जति मञ्जीरं 'कृशृपॄ' ॥ (उणा ४१८) ॥ इतीर' मञ्जु मधुरमीरयति वा पृषोदरादित्वात् हंसवत् कायति हंसकं पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥५॥ ॥६॥ शिञ्जऽव्यक्तं शब्दं करोति शिञ्जिनी, ग्रहादित्वाद् णिन् ॥७॥

शेषश्चात्र— नूपुरे तु पादशौली मन्दीर पादनालिका ।

अलङ्कारशेषश्चात्र— पादाङ्गुलीयके पादपालिका पादकालिका ॥

अशुक वस्त्रमम्बरम् ।

सिचयो वसन चीराऽऽच्छादौ सिक् चेलवाससी ॥ ३३० ॥

पट प्रोत

अश्नुते वपुरशुक " कञ्चुकाशुक-" ॥ (उणा ५७) ॥ इत्युके निपात्यते, अशून् तन्तून् कायतीति वा ॥ १ ॥ वस्यते छाद्यतेऽनेन वस्त्रम् पुक्लीबलिङ्ग हुया मा-' (उणा ४५१) ॥ इति त्र ॥ २ ॥ अमत्यनेन शोभामम्बर " जठर' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यत ॥ ३ ॥ सिच्यते सिचय " लादिभ्य कित्" ॥ (उणा ३६७) ॥ इत्यय ॥ ४ ॥ वस्यतेऽनेन वसनम् ॥ ५ ॥ चीयते त तुभि श्चीर " चिजि-" ॥ (उणा-३९२) ॥ इति र दीर्घत्व च ॥ ६ ॥ आच्छाद्यते ऽनेनाऽऽच्छाद " युवण-' ॥५।३।२८ ॥ इत्यल्, आच्छादनमपि ॥ ७ ॥ सि ञ्चति सिच्यते वा सिक्, स्त्रीलिङ्ग ॥ ८ ॥ चिल्यते, चेलति वा चेलम् ॥ ९ ॥ वस्यतेऽनेन वास ' वस्यगिभ्या णित् '॥(उणा ९७०)॥ इत्यस् ॥१०॥३३०॥पटति विस्तीर्यते,पट, त्रिलिङ्ग "सुचेलक पटोऽस्त्री" इत्यमरो विशेषमाह ॥ ११ ॥ प्रकर्षेणोयते प्रोत , पुसि गौड , क्लीबे वाचस्पति ॥ १२ ॥

शेषश्चात्र— वस्त्रे निवसन वस्न सन्न कपटमित्यपि ॥

अञ्चलोऽस्यान्त

अस्याशुकस्य प्रान्त अञ्चति वस्त्र शोभामनेनाञ्चल , पुक्लीबलिङ्ग "मृदिकन्दि-" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥१॥

वर्तिर्वस्तिश्च तद्दशा ।

वर्ततेऽञ्चलान्ते वर्ति ' विदिवृतेर्वा " ॥ (उणा-६१०) इति इ ॥ १ ॥ वस्यतेऽनया वस्ति अच्छिन्नदशस्य वस्त्रस्याच्छादनाम्नानात्, पुस्त्रीलिङ्गौ ' स्नुवशि-'॥ (उणा-६४६) ॥ इति ति ॥२॥ दस्यन्ते दशा पुस्त्रीलिङ्ग , बहुवचनान्तश्च, तस्य वस्त्राञ्चलस्य दशास्तद्दशा ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र— दशास्तु वस्त्रपेशय ॥

पत्रोर्णं धौतकौशेयम्

लकुच वटादीना पत्रेषु कृमिलालोर्णाकृत पत्रोर्णं पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ धौत च तत्कौशय च धौतकौशेयम् ॥ २ ॥

उष्णीषो मूर्धवेष्टनम् ॥ ३३१ ॥

उपलाश्रियमुष्णीष, पुम्भीवलिङ्ग ॥१॥ मूधा वेष्टयतेऽनेन मूधवेष्टनम् ॥२॥३३१॥

तरस्यादुद्गमनीय यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ।

उद्गम्यतेऽभिलप्यते उद्गमनीयम्, युगमविवक्षित तेनैकमपि यद्भागुरि – "धारैद्गमनीय तु धौतवस्त्रमुदाहृतम्" लक्ष्य च– "गृहीतवत्युद्गमनायवस्त्र" इति ॥ १ ॥

त्वक्फलकृमिरोमभ्य सभवात् तच्चतुर्विधम् ॥ ३३२ ॥

क्षौमकार्पासकौशेयराङ्कवादिविभेदत ।

तद् वस्त्र त्वगादिभ्य उपादानकारणेभ्य सभवात् क्षौमादिभेदन चतुधा त्वग् वल्कल तज्ज क्षौमादि ॥१॥ फल तस्य तज्ज कार्पासादि ॥१॥ कृमि कीटस्तज्ज कौशेयादि ॥१॥ रोम तनूरुह तज्ज राङ्कवादि ॥ १ ॥

अथैतानि क्रमेणाह–

क्षौम दुकूल दुगूल स्यात्

क्षुमाऽतसा तस्या विकार क्षौम, पुम्भीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दुनोति शत्रुमनासि दुकूलम् ॥ २ ॥ दुह्यते क्षुमाया आकृष्यते दुगूलम् "दुकूलकुकूल" ॥ (उणा–४९१) ॥ इत्यूले निपात्यते ॥ ३ ॥

कार्पास तु बादरम् ॥ ३३३ ॥

कर्पासफलस्य विकार कापासम् ॥ १ ॥ बदरस्य विकारो बादरम् ॥२॥३३३॥

कौशेय कृमिकोशोत्थ

कोशस्य विकार कौशेय "कौशेयम्" ॥६।२।३९॥ इत्येयणि साधु, कृमि – कोशादुत्तिष्ठते कृमिकोशोत्थम् ॥ १ ॥

राङ्कव मृगरोमजम् ।

रङ्कुमृगविशेषस्तस्येदम् विकारो वा राङ्कवम्, मृगरोमभ्यो जात मृगरोमजम् ॥१॥

कम्बल पुनरूर्णायुराविकौरभ्ररल्लका ॥ ३३४ ॥

काम्यते कम्बल पुस्त्रालिङ्ग 'शमिकमि" (उणा–४९९) ॥ इति बल ॥ १ ॥ ऊर्णा सन्त्यत्रोर्णायु पुलिङ्ग' "ऊर्णाहं" ॥ ७।२।१७ ॥ इति युस् ॥ २ ॥ अविकस्य उरभ्रस्य च विकार आविक औरभ्र प्राण्यौषधि' ॥६।२।३१॥ इत्यण् ॥३॥४॥ रमते मनोऽत्रेति 'भिल्लाच्छभल्ल' ॥ (उणा–४६४)॥ इति निपातनाद् रल, के रल्लक ॥ ५ ॥ ३३४ ॥

नव वासोऽनाहत स्यात् तन्त्रक निष्प्रवाणि च ।

छेद क्षालन भोगवेत्याहत तद्रहितमनाहत नव वस्त्रम् ॥ १ ॥ तन्त्रादप टवानोपकरणादचिरोत्तीर्ण तन्त्रकम् "तन्त्रादचिरोद्धृते" ॥ ५।१।१८० ॥ इति क ॥ २ प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणा तन्तुवायशलाका मा निगताऽस्माद् निष्प्रवाणि, "निष्प्रवाणि" ॥ ५।३।१८१ ॥ इति कजभावे निपात्यते । एते वाच्यलिङ्गा ॥३॥

प्रच्छादन प्रावरण सव्यान चोत्तरीयकम् ॥ ३३५ ॥

प्रच्छाद्यतेऽनेन प्रच्छादनम् ॥ १ ॥ प्राव्रियतेऽनेन प्रावरणम् ॥ २ ॥ सवी-यतेऽनेन सव्यानम् ॥ ३ ॥ उत्तरे ऊर्ध्वे भवमुत्तरीय गहादित्वादीय, के उत्तरीयकम् ॥ ४॥३३५ ॥

वैकक्षे प्रावारोत्तरासङ्गौ बृहतिकाऽपि च ।

विकक्षाया भव वैकक्ष तियग् वक्षसि विन्यस्त वासस्तत्र ॥ १ ॥ प्राव्रियते ऽनेनाङ्ग प्रावार 'वृणो वस्त्रे" ॥ ५।३।५२ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥ उत्तरे ऊर्ध्वाङ्गे आसज्यते उत्तरासङ्ग ॥३॥ बृहत्येव बृहतिका तनुपुत्राणुबृहता" ॥७।३।२३॥ इति स्वार्थ क ॥ ४ ॥

वराशि स्थूलशाट स्यात्

अवाश्नुतेऽङ्ग अशो रश्यादि ' ॥ (उणा–६८८) ॥ इति इप्रत्यये, आदेश्च रादेशे वाऽवाऽप्योस्तनि–" ॥ ३।२। १५६ ॥ इत्यत्र धातुनियमाभावमतेनाऽवस्य वादश वराशि वृणोत्यङ्गमिति इप्रत्यये पृषोदरादित्वाद्वा पुल्लिङ्गस्तालव्यान्तश्च ॥१॥ स्थूलश्चासौ शाटश्च स्थूलशाट ॥२॥

परिधान त्वधोंशुकम् ॥३३६॥

अन्तरीय निवसनमुपसव्यानमित्यपि ।

परिधीयते परिधानमधोवसनम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३३६ ॥ अन्तरे कायस्य भवमन्तरीय गहादित्वादीय ॥३॥ निवस्यतेऽनेन निवसनम् ॥४॥ उपसवीयतेऽनेन काटरुपसव्यानम् ॥५॥

तद्ग्रन्थिरुच्चयो नीवी

तस्य परिधानस्य ग्रन्थिराग्रन्थन तद्ग्रन्थि, उच्चीयते बध्यतेऽनेनोच्चय ॥१॥ नीयते जघन्यवस्त्रे नीवि "कृशृस्तृ–'॥(उणा–२९८)॥इति डिद्वि, ङया नीवा॥२॥

वरस्त्र्यधोरुकाशुकम् ॥३३७॥

चण्डातक चलनक

वरस्त्रिया ऊरार्धाच्छादकमशुक वरस्त्र्यधोरुकाशुकम् ॥३३७॥ चण्डते का-मोऽनेन चण्डातक, घुङ्खीविङ्ख वण्भिभ्याम्- ' ॥ (उणा–८२) ॥ इत्यातक ॥ १ ॥ चलतीत्यवशाल्चलन, के चलनक ॥ २ ॥

चलनी त्वितरस्त्रिया

इतरस्या स्त्रिया अधारक्तवस्त्र चलत्यनया चलना ॥ १ ॥

चालः कञ्चुलिका कूर्पासकोऽङ्गिका च कञ्चुके ॥ ३३८ ॥

चुलि सौत्र , चुल्यतेऽनेन चाल ॥ १ ॥ कञ्च्यते दीप्यतेऽनया, कच्यत बध्यते वा कञ्चुली " घुमुल्तुमुल " ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युल निपात्यते, के कञ्चुलिका अथात् स्त्रिया एव, क चोलतीति वा ॥ २ ॥ कुरात कूर्पास " कृकु रिभ्यां पास " ॥ (उणा-५८३) ॥ के कूर्पासक , कूर्परेऽस्यत वा, कूर्पासाऽपि ॥ ३ ॥ अङ्गस्य प्रतिकृतिरङ्गिका ॥ ४ ॥ कञ्च्यते बध्यते कञ्चुक , पुक्लीबालङ्ग " कञ्चुका " ॥ (उणा-५७) ॥ इयुके निपात्यते, तत्र ॥ ५ ॥ ३३८ ॥

शाटी चोटी

शाटयति कटिं शाटस्तालव्यादि , ड्यां शाटी पुस्त्रीलिङ्ग स्वार्थे के तु शाटक पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ चोटत्यल्पाभवति चोट ड्यां चोटी, पुस्त्रालिङ्ग ॥ २ ॥

अथ नीशारो हिमवातापहांशुके ।

निशीयते शीताद्युपद्रवोऽनेन नीशार श्रो वायुवण" ॥ ५ । ३ । २० ॥ इति घञ् यल्लक्ष्यम्- गौरिवाकृतनीशार प्रायेण शिशिरे कृश " इति ॥ १ ॥ शेषश्चात्र- अथ हिमवातापहांशुके द्विखण्डको वरकः ॥

कच्छा कच्छाटिका कक्षा परिधानाऽपराञ्चले ॥ ३३९ ॥

कच्यते बध्यते कच्छा "तुदिमदि-" ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छक् ॥ १ ॥ कच्छैव कच्छाटी ग्रामटीवधूटीवत् के कच्छाटिका 'कच्छाटी पुस्त्रया ' इति व्याडि ॥ २ ॥ कषति गुह्य कक्षा ' मावा- ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स , परि धानस्य पश्चादञ्चले ॥ ३ ॥ ३३९ ॥

कक्षापटस्तु कौपीन

कक्षाया पट कक्षापट कक्षापुट इत्यके ॥ १ ॥ कूपप्रवेशनमर्हति कौपीनम्, अथ पायूपस्थावरणे चीवरखण्ड रूढ शालीनकौपीन ॥ ६ । ४ । १८५ ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

समौ नक्तककर्पटौ ।

नह्यते शिरसि नक्तक" कीचक " ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते नक्त भव इति वा, द्रवद्रव्य येन पूयते तत्र रूढोऽय तत्तुल्यऽपि वस्त्र प्रतीता वतते ॥ १ ॥ कल्पते कर्पट , पुक्लीबलिङ्ग ' दिव्यवि ॥ (उणा-१४२) इत्यट ॥२॥

निचोल प्रच्छदपटो निचुलश्चोत्तरच्छद ॥ ३४० ॥

णुलि सौत्र, निचुल्यतेऽनेन निचोलो येन तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते ॥ १ ॥ प्रच्छाद्यतऽनेन प्रच्छद "पुन्नाम्नि" ॥५।३।१३०॥ इति घे "एकोपसर्गस्य-" ॥४।२।३४॥ इति ह्रस्व, स चासौ पटश्च प्रच्छदपट ॥ २ ॥ निचोलति निचुल,' गौडस्तु- "निचोलस्तु निचुलस्म" इति क्लीबमाह ॥ ३ ॥ उत्तर छाद्यतेऽनेना-त्तरच्छद ॥४॥३४०॥

उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद् बलादाकृष्य गृह्यते ।
वस्त्रमाल्यादि तत्पूर्णपात्र पूर्णानक च तत् ॥३४१॥

पूर्णं पात्रमस्मिन् पूर्णपात्रम् ॥ १ ॥ पूर्ण आनन्दोऽत्र पूर्णानकम् ॥२॥ ३४१॥

तत्तु स्यादाप्रपदीन व्याप्नोत्याप्रपद हि यत् ।

प्रगत पद प्रपद पादाग्रमित्यर्थ, प्रपदाद् आ आप्रपद तद् व्याप्नोत्याप्रपदीन "आप्रपदम्" ॥७।१।९५॥ इतीन ॥ १ ॥

चीवर भिक्षुसङ्घाटी

चीयते चीवर 'नीर्मातुचेदार्थेभ्य" ॥ (उणा-४४३) ॥ इति वरट् ॥१॥ सघमटति सघट्यते वा सघाटी मुनिजनाच्छादन, भिक्षूणा सघाटी भिक्षुसघाटी॥२॥

जीर्णवस्त्र पटच्चरम् ॥ ३४२ ॥

पट इवाचरत् पटत् भूतपूर्वे पटत् पटच्चरम् "भूतपूर्वे च्चरट्" ॥ ७ । २ । ७८ ॥ पटच्चर पटो जीर्ण ' इति पुसि माला ॥ १ ॥ ३४२ ॥

शाणी गोणी छिद्रवस्त्र

शणस्येय शाणी ॥ १ ॥ गवा नीयते गोणी "क्वचित्" ॥५।१।१७१॥ इति डे पृषोदरादित्वात् णत्व "भाजगोण " ॥२।४।३०॥ इति डी " छिद्र च तद्वस्त्र च छिद्रवस्त्र तत्र ॥ २ ॥

जलार्द्रा क्लिन्नवाससि ।

जलेनार्द्रा जलार्द्रा ॥ १ ॥

पर्यस्तिका परिकर पर्यङ्कश्चावसक्थिका ॥ ३४३ ॥

पर्यस्यते वेष्ट्यतेऽनया पर्यस्ति, के पर्यस्तिका ॥ १ ॥ परिक्रियते वपुरनेन परिकर 'पुन्नाम्नि' ॥५।३।१३०॥ इति घ ॥२ ॥ पर्यङ्कयतेऽसौ पर्यङ्क, परि-गतोऽङ्कमिति वा पल्यङ्कोऽपि ॥३॥ अवनद्धे अवकृष्टे वा सक्थिनी अस्यामवसक्थि का सक्थ्यक्ष्ण '॥७।३।१२६॥इति टसमासान्ते ङी तत स्वार्थे क ॥४॥३४३॥

कुथे वर्ण परिस्तोम प्रवेणीनवताम्तरा ।

। ° पुष्यते क्लिश्यते पुथ, क्लिश्यते, ष्यादित्वात् क्रियते गीयते वा "पथयूथ"॥ (उणा–२३१) ॥ इति पे निपात्यते तत्र ॥ १ ॥ मण्यत वण, वणकम्बलिकात्नो या भामवत् ॥ ? ॥ परिस्तोम्यते प्रर्नायते परिस्तोम, वणपरिस्तोम इत्यन्ये ॥ ३ ॥ प्रवीयते प्रवेणि "काबा" (उणा– ६३४) ॥ इति णि, क्या प्रवेणा ॥ ४ ॥ नव तनोत्यात्मान नवत ' क्वचित् " ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड, ॥ ५ ॥ आस्तीयते आस्तर, आस्तरणमपि, अथ च हास्तरथप्रावरणादावुपयुज्यते, यद्वाग्भट्टपति – " विनियोगस्तस्य हस्तिरथप्रावरणादिषु " इति ॥ ६ ॥

अपटी काण्डपट स्यात् प्रतिसीरा जवन्यपि ॥ ३४४ ॥
तिरस्करिणी

प्रावरीतुमयोग्यत्वाद् न पटी अपटी ॥ १ ॥ काण्ड कुत्सित पट काण्डपट ॥ २ ॥ प्रतिसिम्वन्त्येना प्रतिसीरा त्वजि–' ॥ (उणा–३९२) ॥ इति र, दीर्घत्व च ॥ ३ ॥ जवन्तेऽस्या जवनी यमनात्यपि ॥४॥३४४॥ तिरस्करोति छादयति तिरस्करिणी बाहुलकाद् हूस्व ॥ ५ ॥

अथोल्लोचो वितान कदकोऽपि च ।
चन्द्रोदये

उपरि लोच्यते उल्लोच उल्लुच्यतेऽपनीयतेऽनेनाऽऽतपादीनि वा ॥ १ ॥ वितन्यते वितान पुक्लावालङ्क ॥ २ ॥ कुत्सितमकति कदक ॥ ३ ॥ चन्द्रकृतचन्द्रैरुदयते चन्द्रोदयस्तत्र, चन्द्रोदय इवोज्ज्वलो वा ॥ ४ ॥

स्थुल दूष्ये

स्थुडति सवृणोति स्थुल वस्त्रवेश्म, तिष्ठत्यत्रेति वा ' स्थावङ्कि ' ॥ (उणा–४८०) ॥ इति स्थुल ॥१॥ दूष्यतेऽनेनाऽन्यदर्शन तत्र ॥२॥

केणिका पटकुट्यपि ॥ ३४५ ॥
गुणलयनिकायां स्यात्

क्णि सौत्र क्णन्ति गच्छन्त्यत्र केणिका ' नाम्नि पुंसि ' ॥५।३।१२१॥ क्नि णक ॥ १ ॥ पटाना कुटी पटकुटी ॥ २ ॥ ३४५ ॥ गुणा लीयन्तेऽस्या गुणलयनी क गुणलयनिका तत्र ॥ ३ ॥

सस्तरस्स्तरौ समौ ।

सम तास्तायत सस्तर पल्लवादिरचिता शय्या प्रस्तरोऽपि ॥१॥ समन्तेऽनेति सस्तर नस्र ॥ (उणा–४०३) ॥ इत्यरे निपात्यत ॥ २ ॥

तल्प शय्या शयनीय शयन तलिम च तत् ॥ ३४६ ॥

। सल्लस्मिन् तल्प, पुल्लीबलिङ्ग " भापाचणि " ॥ (उणा–२९६) ॥ इति प ॥ १ ॥ शेरतेऽस्या शय्या " समज " ॥५।३।९९॥ इति क्यपि " क्ङिति यि शय् " ॥४।३।१०५॥ इति शयादेश ॥ २ ॥ शय्यतेऽत्र शयनाय " बहुलम् " ॥५।१।१२॥ इति अधिकरणेऽप्यनीय ॥३॥ अनटि शयन पुक्लीबलिङ्ग ॥४॥ तल्यते ऽत्र तलिमम् "वयिमरचिम" ॥ (उणा–३५०) ॥ इति मे निपात्यते ॥५॥३४६॥

मञ्चमञ्चकपर्यङ्कपल्यङ्का खट्वया समा ।

मञ्च्यते धायतऽनेन मञ्च ॥ १ ॥ मञ्चले मञ्चक, पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ पर्यञ्च्यते पयङ्क्यत वा पयङ्क ' परेघाङ्क " ॥ २।३।१०३ ॥ इति लत्वे पल्यङ्क ॥ ३ ॥ ४ ॥ खटन्ति काङ्क्षत्यना खट्वा " लटिखटि " ॥ (उणा–५०५) ॥ इति व ॥ ५ ॥

उच्छीर्षकमुपाद् धानबर्हौ

उपरि शीर्षमस्य उच्छीर्षकम् ॥ १ ॥ उपशब्दाद् धानबर्हौ उपधायते शिरोऽस्मिन्नुपधानम् ॥२॥ उपबृह्यतेऽनेन, उपबर्हति वा, उपबर्ह शिरोनिवेशन गण्डूत्र्यम् ॥ ३ ॥

पाले पतद्ग्रह ॥ ३४७ ॥

प्रतिग्राह

पाल्यते पाल पुलिङ्ग तत्र क्लीबेऽपि वैजयन्ती यदाह– " पतद्ग्रह प्रतिग्राह पालाऽस्त्रा ' इति ॥ १ ॥ गण्डूषादि पतद् गृह्णाति पतद्ग्रह, पतद्ग्राहोऽपि ॥ २ ॥ ३४७ ॥ प्रतिगृह्णाति आचेलकादि प्रतिग्राह, 'वा ज्वलादि " ॥५।१।६२॥ इति ण प्रतिग्रहोऽपि ॥ २ ॥

मकुरात्मदर्शाऽऽदर्शास्तु दर्पणे ।

मङ्क्यते मण्ड्यते वपुरनेन मकुर ' मङ्कनलुक् वोचास्य ' ॥ (उणा–४२४)॥ इत्युर मुकुरोऽपि ॥ १ ॥ आत्मा दृश्यतऽनेनात्मदर्श ॥ २ ॥ आदृश्यते रूपमस्मिन्नादर्श ॥ ३ दर्प्यत्येऽनेन सुवेषा इति दर्पणस्तत्र ॥ ४ ॥

स्याद्वेत्रासनमासन्दी

वेत्रलताघटितमासन वेत्रासनम् ॥ १ ॥ एत्य सीदन्त्यस्यामासन्दी, पृषोदरादित्वात्, गौरादित्वाद् डी ॥ २ ॥

विष्टर पीठमासनम् ॥ ३४८ ॥

विस्तृणातीति विष्टर, पुक्लीबलिङ्ग ' वे स्त्र " ॥ २।३।२३ ॥ इति षत्वम् ॥ १ ॥ पीयते उपवशनेन प्रस्यत पीठ स्त्रीक्लीबलिङ्ग "पाविशि" ॥ (उणा–

। दृष्यते क्लिश्यते दुष्य, त्रिलिङ्ग, स्यादित्वात्र, क्रियतेऽपीयते वा "पथयूष"॥ (उणा-२३१) ॥ इति षे निपात्यते तत्र ॥ १ ॥ वण्यते वण, वणकम्बलिकादशो वा भीमवत् ॥ २ ॥ परिस्ताम्यते प्रस्तायते पारस्तोम, वणपरिस्तोम इत्यखण्ड मयं ॥ ३ ॥ प्रवीयते प्रवेणि " धावा " (उणा- ६३४) ॥ इति णि कथा प्रवेणा ॥ ४ ॥ नव तनोत्यात्मान नवत " क्वचित् " ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड ॥ ५ ॥ आस्तीयते आस्तर आस्तरणमपि, अय च हास्तरथप्रावरणादावुपयुज्यते, यद्वाचस्पति - " विनियोगस्तस्य हस्तिरथप्रावरणादिपु " इति ॥ ६ ॥

अपटी काण्डपट स्यात् प्रतिसीरा जवन्यपि ॥ ३४४ ॥

तिरस्करिणी

प्रावरितुमयोग्यत्वाद् न पटी अपटी ॥ १ ॥ काण्ड कुत्सित पट काण्ड पट ॥ २ ॥ प्रतिसिन्वन्त्यनेना प्रतिसीरा ' त्वजि-" ॥ (उणा-३९२) ॥ इति र दीघत्व च ॥ ३ ॥ जवन्तेऽस्या जवनी यमनीत्यपि ॥४॥३४४॥ तिरस्करोति छादयति तिरस्करिणी बाहुलकाद् ह्रस्व ॥ ५ ॥

अथोल्लोचो वितान कदकोऽपि च ।

चन्द्रोदये

उपरि लोच्यते उल्लोच, उल्लुच्यतेऽपनीयतेऽनेनाऽऽतपादीनि वा ॥ १ ॥ वितन्यते वितान, पुन्नपुंसकलिङ्ग ॥ २ ॥ कुत्सितमन्ति कदक ॥ ३ ॥ चन्द्रकृतैश्चन्द्रैरुदयते चन्द्रोदयस्तत्र, चन्द्रोदय इवोज्ज्वला वा ॥ ४ ॥

स्थुल दूष्ये

। स्थुडति संवृणोति स्थुल वस्त्रवेश्म तिप्ठत्यत्रेति वा ' स्थावङ्कि ' ॥ (उणा-४८६) ॥ इति किदुल ॥१॥ दूष्यतऽनेनाऽन्यदशन तत्र ॥२॥

केणिका पटकुट्यपि ॥ ३४५ ॥

गुणलयनिकाया स्यात्

क्णि सौत्र केणन्ति गच्छन्त्यत्र केणिका ' नाम्नि पुंसि ॥५।३।१२१॥ इति णक ॥ १ ॥ पटाना कुटी पटकुटी ॥ २ ॥ ३४५ ॥ गुणा लीयन्तेऽस्या गुण लयनी क गुणलयनिका तत्र ॥ ३ ॥

सस्तरस्त्रस्तरौ समौ ।

समन्तात्तायत सस्तर पल्लवादिरचिता शय्या प्रस्तरोऽपि ॥१॥ स्रस्तेऽत्रेति' स्रस्तर ' जठर ॥ (उणा-४ ३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥

तल्प शय्या शयनीय शयन तलिम च तत् ॥ ३४६ ॥

...प पुक्लीबलिङ्ग " भापाचणि " ॥ (उणा–२९६) ॥ इति ...ऽस्या शय्या " समज " ॥५।३।९९॥ इति क्यपि " क्ङिति यि शय् ।३।१०५॥ इति शयादेश ॥ २ ॥ शय्यतऽत्र शयनाय " बहुलम् " ॥५।१। ॥ इति अधिकरणेऽप्यनीय ॥३॥ अनदि शयन पुक्लीबलिङ्ग ॥४॥ तल्यते ऽत्र तलिमम् "वयिमखचिम " ॥ (उणा–३५०) ॥ इति मे निपात्यते ॥५॥३४६॥

मञ्चमञ्चकपर्यङ्कपल्यङ्का खट्वया समा ।

मञ्च्यते धायतेऽनेन मञ्च ॥ १ ॥ मञ्चते मचक, पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ पर्यञ्च्यते पयङ्क्यत वा पयङ्क " परेघाङ्क " ॥ २।३।१०३ ॥ इति लत्वे पल्यङ्क ॥ ३ ॥ ४ ॥ खटन्ति काङ्क्षत्येना खट्वा " स्टिखटि " ॥ (उणा–५०५) ॥ इति व ॥ ५ ॥

उच्छीर्षकमुपाद् धानवर्हो

उपरि शीपमस्य उच्छीपकम् ॥ १ ॥ उपशब्दाद् धानवर्हो उपधायते शिरोऽस्मि नुपधानम् ॥२॥ उपवृह्यतेऽनेन, उपवहति वा, उपवह शिरोनिवेशन गण्डका- ख्यम् ॥ ३ ॥

पाले पतद्ग्रह ॥ ३४७ ॥

प्रतिग्राह

पाल्यते पाल पुलिङ्ग तत्र, क्लीवेऽपि वैजयन्ती यदाह– " पतद्ग्रह प्रति ग्राह पालाऽस्त्रा ' इति ॥ १ ॥ गण्डूपादि पतद् गृह्णाति पतद्ग्रह पतद्ग्राहोऽपि ॥ २ ॥ ३४७ ॥ प्रतिगृह्णाति आचेल्कादि प्रतिग्राह 'वा ज्वलादि ' ॥५।१।६२॥ इति ण प्रतिग्रहोऽपि ॥ २ ॥

मकुरात्मदर्शाऽऽदर्शास्तु दर्पणे ।

मङ्कयते मण्ड्यते वपुरनेन मकुर " मङ्कनलुक् वोचास्य " ॥ (उणा–४२४)॥ इत्युर मुकुरोऽपि ॥ १ ॥ आत्मा दृश्यतेऽनेनात्मदर्श ॥ २ ॥ आदृश्यते रूपम- स्मिनादर्श ॥ ३ दृप्यन्त्येऽनेन सुवेषा इति दर्पणस्त्र ॥ ४ ॥

स्याद्वेत्रासनमासन्दी

वेत्रलताघटितमासन वेत्रासनम् ॥ १ ॥ एत्य सीदन्त्यस्यामासन्दा, पृषोद रादित्वात्, गौरादित्वान् ङी ॥ २ ॥

विष्टर पीठमासनम् ॥ ३४८ ॥

विस्तृणातीति विष्टर, पुन्नपुंसकलिङ्ग ' वे स्त्र " ॥ २।३।२३ ॥ इति षत्वम् ॥ १ ॥ पीयते उपवशनेन मन्यते पीठ स्त्रीक्लीबलिङ्ग "पाविदि ' ॥ (उणा–

१६२) ॥ इति क्विप् ट ॥ २ ॥ आस्यतऽस्मिन्नासन, पुन्नीबलिङ्ग ॥३॥३४८॥

कसिपुर्भोजनाच्छादौ

दमति गच्छति फलशोऽनेन कसिपु पुक्लीबलिङ्ग 'कम्यर्तिभ्या' ॥(उणा-७९८) इति पुक् । अमरस्तु- 'कशति क्लेश काशपु' इति तालव्यमध्यमाह । भोजन चाच्छादश्च भोजनाच्छादौ द्वय युगपदुच्यते ॥१॥

औशीर शयनासने

उश्यते काम्यते उशीर तदेव प्रज्ञादित्वादणि औशीर शयनासने युगपदुच्यते ॥१॥

लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा ॥ ३४९ ॥

जतु क्षतघ्ना कृमिजा

लसति श्लिष्यति लाक्षा "लाक्षाद्राक्षा" ॥ (उणा-५९७) ॥ इत्यक्षे निपात्यते ॥ १ ॥ द्रुमस्यामय इव नियासा द्रुमामय ॥ २ ॥ रक्षति दह राति वा राक्षा 'लाक्षा' ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥ रङ्गस्य मातेव रङ्गमाता ॥ ४ ॥ पल कषति पलङ्कषा "बहुलम्" ॥ ५।१।२ ॥ इत्यत्रापि खश् ॥५॥३४९॥ जायते जतु क्लीबलिङ्ग "मनिजनिभ्या धतौ च" ॥ (उणा-७२१)॥ इत्यु ॥ ६ ॥ क्षत हन्यते दह्यतऽनया क्षतघ्ना, स्थादित्वात् के साधु ॥ ७ ॥ कृमिभिर्जायते कृमिजा 'क्वचित्' ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ ८ ॥

यावालक्तौ तु तद्रस ।

यूयते यौति वा यव स एव प्रज्ञादित्वादणि याव, के यावकोऽपि ॥१॥ न लजते अलति वा अलक्त पुतपित्त' ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते यद्वा इयद्रक्तो रक्ततो रस्य लत्व केऽलक्तकोपि तस्या लाक्षाया रसस्तद्रस यद्धनपाल - तद्रागो यावकोऽलक्तक स्मृत " अमरादयस्तु- यावालक्तौ लाक्षादिभि सह कथावाहु ॥ २ ॥

अञ्जन कज्जल

अज्यतऽनेनाञ्जनम् ॥१॥ कजति व्यथत चक्षु कज्जल "मुरलोरल" ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यत ॥ २ ॥

दीप प्रदीप कज्जलध्वज ॥ ३५० ॥

स्नेहप्रियो गृहमणिर्दशाकर्षो दशेन्धन ।

दीप्यते दीप पुंक्लीबलिङ्ग ॥१॥ प्र स्वार्थे, मेरु सुमेरुवत् प्रदीप ॥२॥ कज्जल ध्वजाऽस्य कज्जलध्वज ॥ ३ ॥ ॥ ३५० ॥ स्नेहस्तैल प्रियमस्य स्नेहप्रिय ॥ ४ ॥ गृहस्य मणिरिव गृहमणि ॥ ५ ॥ दशा वर्तिमाकर्षति दशाकर्ष ॥ ६ ॥

दर्शैरेधनमस्य दर्शोधन ॥ ७ ॥

व्यजन तालवृन्त

व्यजन्ति विक्षिपन्ति वातमनेन व्यजनम् वीजनमपि ॥१॥ तालस्येव वृन्तमस्य तालवृन्तम्, तालवृन्तकमप्यत इत्येके ॥ २ ॥

तद् धवित्र मृगचर्मण ॥ ३५१ ॥

तद् मृगचमणा निर्मित धूयतेऽग्निरनेन धवित्रम् "लूधूसूखनि" ॥५।२।८७॥ इति इत्र । एतच्च यज्ञोपकरणे प्रसिद्धम् ॥ १ ॥ ३५१ ॥

आलावर्त तु वस्त्रस्य

वस्त्रस्य व्यजनमारादावर्तयत आरावतम्, पृषादरादित्वात् ॥ १ ॥

कङ्कत केशमार्जन ।

प्रसाधनश्च

कङ्कते याति शिर कङ्कत त्रिलिङ्ग, "दृपृभृ" ॥ (उणा २०७) ॥ इत्यत, कङ्कान् दन्तास्तनोति वा ॥ १ ॥ केशा माज्यन्तेऽनेन केशमाजन ॥ २ ॥ प्रसाध्यन्ते केशा अनेन प्रसाधन ॥ ३ ॥

अथ बालक्रीडनके गुडो गिरि ॥ ३५२ ॥

गिरियको गिरिगुड

बाला क्रीडन्त्यनेन बालक्रीडनक तत्र ॥ १ ॥ गुड्यते गुड स्थादित्वात् क ॥ २ ॥ गीयते गिरि, पुलिङ्ग "नाम्युपान्त्यकृगॄ" ॥ (उणा–६०९) ॥ इति किदि ॥ ३ ॥ ३५२ ॥ गीयते याति च गिरियक ॥ ४ ॥ गीयते गुड्यते च गिरिगुड, पृषोदरादित्वात्साधू गिरीयक गिरिकावपि ॥ ५ ॥

समौ कन्दुकगेन्दुकौ ।

काम्यते क्रीडार्थिभिरिति कन्दुक पुक्लीबलिङ्ग "कमितिमेदाऽन्तश्च" ॥ (उणा–७४) ॥ इति उन्, कन्दुरेव वा 'कुमाराक्राडनेयसो' ॥ ७।३।१६ ॥ इति क, के शिरो नमनोन्नमनेक्षणाद् दुनोतीति वा ॥३॥ गाते गच्छति गा गच्छन् इन्दुरिव गेन्दुक गाने इन्दुरिव वा पृषोदरादित्वात् गन्दुकोऽपि ॥ २ ॥

राजा राट् पृथिवीशक्रमध्यलोकेशभूभृत ॥ ३५३ ॥

महीक्षित् पार्थिवो मूर्धाभिषिक्तो भू प्रजा नृ प ।

राजतेऽमात्यादिभिरिति राजा ' उक्षितक्षि ' ॥ (उणा–९००) ॥ इत्यन्, रञ्जयति प्रजामिति वा ॥ १ ॥ राजत राट् यजसृज" ॥ २ । १ । ८७ ॥ इति

१६३) ॥ इति नित् ट ॥ २ ॥ आस्यतेऽस्मिन्नासन, पुक्लीबलिङ्ग ॥३॥३४८॥

फसिपुभोजनाच्छादौ

कमति गच्छति कलशाऽनेन कसिपु पुक्लीबलिङ्ग 'कम्यर्तिभ्या "॥(उणा-७९८) इति पुक्। अमरस्तु- 'कशति कलश काशपु ' इति तालव्यमध्यमाह। भाजन चाच्छादश्च भोजनाच्छादौ द्वय युगपदुच्यते ॥१॥

औशीर शयनासने

उश्यत आस्यते उशीर तदेव प्रज्ञादणि औशीर शयनासने युगपदुच्यते ॥१॥

लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा ॥ ३४९ ॥

जतु क्षतघ्ना कृमिजा

लसति श्लिष्यति लाक्षा " लाक्षाद्राक्षा " ॥ (उणा-५९७) ॥ इत्यक्षे निपात्यते ॥ १ ॥ द्रुमस्यामय इव निर्यासा द्रुमामय ॥ २ ॥ रक्षति दह राति वा राक्षा " लाक्षा " ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥ रङ्गस्य मातव रङ्गमाता ॥ ४ ॥ पल कषति पलङ्कषा ' बहुलम् " ॥ ५।१।२ ॥ इत्यत्रापि खश् ॥५॥३४९॥ जायते जतु क्लीबलिङ्ग ' मनिजनिभ्या धतौ च" ॥ (उणा-७२१)॥ इत्यु ॥ ६ ॥ क्षत ह यते दह्यतऽनया क्षतघ्ना, स्थादित्वात् के साधु ॥ ७ ॥ कृमिभिर्जन्यत कृमिजा क्वचित् " ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ ८ ॥

यावालक्तौ तु तद्रस ।

यूयते यौति वा यव स एव प्रज्ञादणि याव , के यावकोऽपि ॥१॥ न लजते अलति वा अलक्त ' पुनपित " ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते यद्वा इयद्रक्तो रक्तस्ततो रस्य लत्व केऽलक्तकोपि तस्या लाक्षाया रसस्तद्रस यद्धनपाल - तद्रागो यावकाऽलक्तक स्मृत " अमरादयस्तु- यावालक्तौ लाक्षादिभि सहै काथावाहु ॥ २ ॥

अञ्जन कज्जल

अज्यतऽननाञ्जनम् ॥१॥ कजति म्यथत चक्षु कज्जल " मुरलोरल " ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यत ॥ २ ॥

दीप प्रदीप कज्जलध्वज ॥ ३५० ॥

स्नेहप्रियो गृहमणिर्दशाकर्षो दशेन्धन ।

दीप्यते दीप पुक्लीबलिङ्ग ॥१॥ प्र स्वार्थे, मेरु सुमेरुवत् प्रदीप ॥२॥ कज्जल ध्वजोऽस्य कज्जलध्वज ॥ ३ ॥ ॥ ३५० ॥ स्नेहस्तैल प्रियमस्य स्नेहप्रिय ॥ ४ ॥ गृहस्य मणिरिव गृहमणि ॥ ५ ॥ दशा वर्तिमाकर्षति दशाकर्ष ॥ ६ ॥

दर्शने धनमस्य दर्श धन ॥ ७ ॥

व्यजन तालवृन्त

व्यजन्ति विक्षिपन्ति वातमनेन व्यजनम् वीजनमपि ॥१॥ तालस्येव वृन्तमस्य तालवृन्तम्, तालवृन्तैरुम्भ्यत इत्येके ॥ २ ॥

तद् धवित्र मृगचर्मण ॥ ३५१ ॥

तद् मृगचर्मणा निर्मित धूयतेऽग्निरनेन धवित्रम् "लूधूसूखनि" ॥५।२।८७॥ इति इत्र । एतच्च यज्ञोपकरणे प्रसिद्धम् ॥ १ ॥ ३५१ ॥

आलावर्त तु वस्त्रस्य

वस्त्रस्य व्यजनमारादावर्तते आलावर्तम्, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

कङ्कत केशमार्जन ।

प्रसाधनश्च

कङ्कते याति शिर कङ्कत, त्रिलिङ्ग "दृपृभृ" ॥ (उणा २०७) ॥ इत्यत, कङ्कान् दन्तास्तनोति वा ॥ १ ॥ केशा माज्यन्तेऽनेन केशमार्जन ॥ २ ॥ प्रसाध्यन्ते केशा अनेन प्रसाधन ॥ ३ ॥

अथ बालक्रीडनके गुडो गिरि ॥ ३५२ ॥

गिरियको गिरिगुड

बाला क्रीडन्त्यनेन बालक्रीडनक तत्र ॥ १ ॥ गुड्यते गुड स्थादित्वात् क ॥ २ ॥ गीयते गिरि, पुलिङ्ग "नाम्युपान्त्यकृगृ" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि ॥ ३ ॥ ३५२ ॥ गीयते याति च गिरियक ॥ ४ ॥ गीयते गुड्यते च गिरिगुड पृषोदरादित्वात्साधु गिरीयक गिरिकावपि ॥ ५ ॥

समौ कन्दुकगेन्दुकौ ।

काम्यते क्रीडार्थिभिरिति कन्दुक, पुंक्लीबलिङ्ग 'कमितिमेदाऽन्तश्च" ॥ (उणा-५४) ॥ इति उक, कन्दुरेव वा "कुमाराकाडनेयसो ॥ ७।३।१६ ॥ इति क, के शिरो नमनोन्नमनेक्षणाद् दुनोतीति वा ॥३॥ गाते गच्छति गा गन्छन् इन्दुरो गेन्दुक गाने इन्दुरिव वा पृषोदरादित्वात् गन्दुकोऽपि ॥ २ ॥

राजा राट् पृथिवीशक्रमध्यलोकेशभूभृत ॥ ३५३ ॥

महीक्षित् पार्थिवो मूर्धाभिषिक्तो भू प्रजा नृ प ।

राजतेऽमात्यादिभिरिति राजा उक्षितक्षि' ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन्, रञ्जयति प्रजामिति वा ॥ १ ॥ राजते राट् यजसृज" ॥ २।१।८७ ॥ इति

१६३) ॥ इति कि्र्ट ॥ २ ॥ आस्यतेऽस्मिन्नासन, पुक्लीबलिङ्ग ॥३॥३४८॥

फासिपुर्भोजनाच्छादौ

कमति गच्छति क्लशाऽनेन कसिपु पुक्लीबलिङ्ग ' कम्यर्तिभ्या " ॥(उणा-७९८) इति पुक् । अमरस्तु- ' कशति क्लेश काशपु ' इति तालव्यमध्यमाह । भोजन चाच्छादन भोजनाच्छादौ द्वय युगपदुच्यते ॥१॥

औशीर शयनासने

उश्यते क्षास्यते उन्नीर तदेव प्रज्ञायणि औशीर शयनासने युगपदुच्यते ॥१॥

लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा ॥ ३४९ ॥

जतु क्षतघ्ना कृमिजा

लसति श्लिष्यति लाक्षा " लाक्षाद्राक्षा " ॥ (उणा-५९७) ॥ इत्यक्ष निपात्यते ॥ १ ॥ द्रुमस्यामय इव नियासा द्रुमामय ॥ २ ॥ रक्षात दह राति वा राक्षा ' लाक्षा " ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥ रङ्गस्य मातव रङ्गमाता ॥ ४ ॥ पल कषति पलङ्कषा ' बहुलम् " ॥ ५।१।२ ॥ इत्यत्रापि खश् ॥५॥३४९॥ जायते जतु क्लीबलिङ्ग ' मनिजनिभ्या धतौ च" ॥ (उणा-७२१)॥ इयु ॥ ६ ॥ क्षत ह यत दह्यतऽनया क्षतघ्ना, स्यादित्वात् के माधु ॥ ७ ॥ कृमिभिजन्यत कृमिजा ' क्वचित् " ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ ८ ॥

यावालक्तौ तु तद्रस ।

यूयते यौति वा यव स एव प्रज्ञायणि याव , के यावकोऽपि ॥१॥ न लजते अलति वा अलक्त ' पुनपित ' ॥ (उणा-२०४) ॥ इति त निपात्यते यद्वा इषद्रक्तो रक्तस्ततो रस्य लत्व केऽलक्तकोपि तस्या लाक्षाया रसस्तद्रस यद्धनपाल - ' तद्रागो यावकाऽलक्तक स्मृत ' अमरादयस्तु- यावालक्तौ लाक्षादिभि सहै कथावाहु ॥ २ ॥

अञ्जन कज्जल

अज्यतऽनेनाञ्जनम् ॥१॥ कजति व्यथते चक्षु कज्जल " मुरलोरल " ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यल निपात्यते ॥ २ ॥

दीप प्रदीप कज्जलध्वज ॥ ३५० ॥

स्नेहप्रियो गृहमणिर्दशाकर्षो दशेन्धन ।

दीप्यते दीप पुक्लीबलिङ्ग ॥१॥ प्र स्वार्थ, मेरु सुमेरुवत् , प्रदीप ॥२॥ कज्जल ध्वजोऽस्य कज्जलध्वज ॥ ३ ॥ ॥ ३५० ॥ स्नेहस्तैल प्रियमस्य स्नेहप्रिय ॥ ४ ॥ गृहस्य मणिरिव गृहमणि ॥ ५ ॥ दशा वर्तिमाकर्षति दशाकर्ष ॥ ६ ॥

दर्शवे धनमस्य दर्शधन ॥ ७ ॥

व्यजन तालवृन्त

व्यजन्ति विक्षिपन्ति वातमनेन व्यजनम् वीजनमपि ॥१॥ तालस्येव वृन्तमस्य तालवृन्तम्, तालवृन्तकमप्यत इत्येके ॥ २ ॥

तद् धवित्र मृगचर्मण ॥ ३५१ ॥

तद् मृगचर्मणा निर्मित धूयतेऽग्निरनेन धवित्रम् "लूधूसूखनि" ॥५।२।८७॥ इति इत्र । एतच्च यज्ञोपकरणे प्रसिद्धम् ॥ १ ॥ ३५१ ॥

आलवर्त तु वस्त्रस्य

वस्त्रस्य व्यजनमारादावर्तते आरावर्तम्, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

कङ्कत केशमार्जन ।

प्रसाधनश्च

कङ्कते याति शिर कङ्कत त्रिलिङ्ग "दृपृभृ" ॥ (उणा २०७) ॥ इत्यत कङ्कान् दन्तांस्तनोति वा ॥ १ ॥ केशा मार्ज्यन्तेऽनेन केशमार्जन ॥ २ ॥ प्रसाध्यन्ते केशा अनेन प्रसाधन ॥ ३ ॥

अथ बालक्रीडनके गुडो गिरि ॥ ३५२ ॥

गिरियको गिरिगुड

बाला क्रीडन्त्यनेन बालक्रीडनक तत्र ॥ १ ॥ गुड्यते गुड स्थादित्वात् क ॥ २ ॥ गीयते गिरि, पुलिङ्ग "नाम्युपान्त्यकृगृ" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि ॥ ३ ॥ ३५२ ॥ गीयते याति च गिरियक ॥ ४ ॥ गीयते गुड्यते च गिरिगुड पृषोदरादित्वात्साधू गिरियक गिरिकावपि ॥ ५ ॥

समौ कन्दुकगेन्दुकौ ।

काम्यते क्रीडार्थिभिरिति कन्दुक पुंक्लीबलिङ्ग 'कमितिमेदाऽन्तश्च' ॥ (उणा-५४) ॥ इति उक, कन्दुरेव वा कुमारीक्रीडनेयसो ' ॥ ७।३।१६ ॥ इति क, के शिरो नमनोन्नमनेक्षणात् दुनोतीति वा ॥३॥ गाते गच्छति गा गच्छन् इन्दुरिव गेन्दुक गाने इन्दुरिव वा पृषोदरादित्वात् गन्दुकोऽपि ॥ २ ॥

राजा राट् पृथिवीशक्रमध्यलोकेशभूभृत ॥ ३५३ ॥

महीक्षित् पार्थिवो मूर्धाभिषिक्तो भू प्रजा नृ प ।

राजतेऽमात्यादिभिरिति राजा उक्षिनक्षि ' ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन्, रञ्जयति प्रजामिति वा ॥ १ ॥ राजते राट् 'यजसृज' ॥ २ । १ । ८७ ॥ इति

क्विपि पत्वम् "धुटस्तृतीयः" ॥२।१।७६॥ इति डत्वम्, "विरामे वा" ॥ १ ॥ ३।५१॥ इति टत्वम् ॥ २ ॥ पृथिव्यां शक इव पृथिवीशक ॥ ३ ॥ मध्यलोकस्य इशो मध्यलोकेश ॥ ४ ॥ भुव बिभर्तीति भूभृत् ॥ ५ ॥ ३५३ ॥ महीं क्षयत्य धिवसति महीक्षित् ॥ ६ ॥ पृथिव्या इश पार्थिव "पृथिवीसर्वभूमे" ॥ ६ । ४ । १५६ ॥ इत्यण् ॥७॥ मूर्धन्यभिषच्यते स्म मूर्धाभिषिक्त, मूर्धावसिक्तोऽपि ॥८॥ भुव प्रजा नृन् पाति भूप, प्रजाप, नृप, यौगिकत्वाद् भूपाल, लोकपाल, नर पाल इत्यादय ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

मध्यमो मण्डलाधीश

मध्यम सामान्योऽमेतनापेक्षया ॥ १ ॥ मण्डलमात्रस्याधीशो मण्डला धीश ॥ २ ॥

सम्राट् तु शास्ति यो नृपान् ॥ ३५४ ॥

य सर्वमण्डलस्येशो राजसूय च योऽयजत् ।

सम्यग् राजते सम्राट् "सम्राट्" ॥ १ । ३ । १६ ॥ इति साधु ॥१॥

चक्रवर्ती सार्वभौम

चक्रायुधत्वेन वर्तते चक्रवर्ती, नृपाणा चक्रे समूहे वर्तते स्वाम्येनेति वा, चक्र राष्ट्र वर्तयतीति वा ॥ १ ॥ सर्वस्या भूमेरीश सार्वभौम "पृथिवीसर्वभूमे" ॥ ६ । ४ । १५६ ॥ इत्यन्, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धि ॥ २ ॥

शेषश्चात्र- चक्रवर्तिन्यधीश्वर ॥

ते तु द्वादश भारते ॥ ३५५ ॥

ते तु चक्रवर्तिनो भारते वर्षे द्वादश अवसर्पिणीकाले भवन्ति स्म ॥ ३५५ ॥

अथ तान् क्रमेणाह-

आर्षभिर्भरतस्तत्र

तत्र तेषु चक्रवर्तिषु प्रथमश्चक्रवर्ती ऋषभस्यादितीर्थकृतोऽपत्यमार्षभि, "अत इञ्" ॥ ६ । १ । ३१ ॥ १ ॥ बिभर्ति षट्खण्ड भरतक्षेत्र भरत "दृभृ" ॥ (उणा-२०७) ॥ इत्यत ॥ २ ॥

सगरस्तु सुमित्रभू ।

सहते सर्व सगर जठर' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥१॥ सुमित्रविजयाद् भवति सुमित्रभू ॥ २ ॥

मघवा वैजयि

मघन्ते शत्रुषु मघवा "श्र मातरि" ॥ (उणा-९०२) ॥ इत्यनि निपात्यते, मघवा शक्र इव वा ॥ १ ॥ विजयस्यापत्यं वैजयि ॥ २ ॥

अथाश्वसेननृपनन्दन ॥ ३५६ ॥

सनत्कुमार

अश्वसेननृपस्य नन्दनोऽश्वसेननृपानन्दन ॥ १ ॥ ३५६ ॥ सनत् नित्य कुमार इव रूपवत्त्वात् सनत्कुमार ॥ २ ॥

अथ शान्ति कुन्थुररो जिना अपि ।

शान्तिनाथादय प्रागुक्तास्त्रयस्तीर्थकृतोऽपि चक्रवर्तिन ॥१॥१॥१॥

सुभूमस्तु कार्तवीर्य

सुष्ठु जातमात्रेण सुखेन गृहीता भूमिरनेन पृषोदरादित्वात् सुभूम, यदवोचाम-"गृह्णन् भूमिं सुखेनाभूत् सुभूमो नामतस्तत" ॥ १ ॥ कृतवीर्यस्याय कार्तवीर्य ॥ २ ॥

पद्म पद्मोत्तरात्मज ॥ ३५७ ॥

पद्यते निधीनिति पद्म 'अर्तीरि-" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म, पद्मोत्तरात्मज ॥ १ ॥ २ ॥ ३५७ ॥

हरिषेणो हरिसुत

हरेरिन्द्रस्येव सेनाऽस्य हरिषेण 'एत्यक" ॥२।३।२६॥ इति षत्वम॥१॥ हरे क्ष्मापालस्य सुतो हरिसुत ॥ २ ॥

जयो विजयनन्दन ।

जयत्यरातीनिति जय ॥ १ ॥ विजयस्य नन्दनो विजयनन्दन ॥ २ ॥

ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्त

ब्रह्मणो राज्ञ सूनुर्ब्रह्मसूनु ॥ १ ॥ ब्रह्मा एन देयात् ब्रह्मदत्त 'तिक्कृतौ नाम्नि" ॥ ५।१।७१ ॥ इति क्त ॥ २ ॥ एव द्वादश चक्रवर्तिन ॥

सर्वेऽपीक्ष्वाकुवंशजा ॥ ३५८ ॥

सर्वेऽपि द्वादशाप्यक्ष्वाकोर्वंशे जाता इक्ष्वाकुवंशजा ॥ ३५८ ॥
अथार्धचक्रवर्तिनो वासुदेवानाह-

प्राजापत्यस्त्रिपृष्ठ

प्रजापते राज्ञोऽपत्य प्राजापत्य "अनिदमि" ॥६।१।१५॥ इति ञ्य ॥१॥ त्रयो वंशा पृष्ठेऽस्य त्रिपृष्ठ, यदवोचाम—

"दंष्ट्रा वशागत पृष्ठ त्रिपृष्ठ इति भूपति ।
नाम तस्याकरोत्तनुनोऽग्लवेन महीयगा" ॥ १ ॥ इति ।

अथ द्विपृष्ठो ब्रह्मसभव ।

द्वौ वशौ पृष्ठेऽस्य द्विपृष्ठ ॥ १ ॥ ब्रह्मणो राज्ञ सभवति ब्रह्मसभव ॥ २ ॥

स्वयभू रुद्रतनय

स्वय भवतीति स्वयभू ॥ १ ॥ रुद्रनृपतेस्तनयो रुद्रतनय ॥ २ ॥

सोमभू पुरुषोत्तम ॥ ३५९ ॥

सोमाद् राज्ञो भवति सोमभू ॥ १ ॥ पुरुषेषूत्तम पुरुषोत्तम ॥२॥३५९॥

शैव पुरुषसिंह

शिवस्य राज्ञोऽपत्य शैव शिवादित्वादण् ॥१॥ पुरुषेषु सिंह इव पुरुषसिंह ॥२॥

अथ महाशिर समुद्भव ।

स्यात्पुरुषपुण्डरीक

महाशिरसो राज्ञ समुद्भवति महाशिर समुद्भव ॥ १ ॥ पुरुषषु पुण्डरीको व्याघ्र इव पुरुषपुण्डरीक ॥ २ ॥

दत्तोऽग्निसिंहनन्दन ॥ ३६० ॥

दायते स्म दत्त ॥ १ ॥ अग्निसिंहस्य राज्ञो नन्दन अग्निसिंहनन्दन ॥ २ ॥ ३६० ॥

नारायणो दाशरथि

नुधर्मे नराणा समूहा वा नारम्, नारमयते नारायण ॥ १ ॥ दशरथस्यापत्य दाशरथि ॥ २ ॥

कृष्णस्तु वसुदेवभू ।

कृष्णवर्णत्वात् कृष्ण कर्षति शत्रूनिति वा ॥१॥ वसुदेवाद् भवति वसुदेवभू ॥२॥

वासुदेवा अमी कृष्णा नव

वसुभिर्दीव्यन्ते वसुदेवास्त एव प्रज्ञाद्यणि वासुदेवा अमी पूर्वोक्ता कृष्णा नवेति ॥

शुक्ला बलास्त्वमी ॥ ३६१ ॥

नव इत्येव अमी वक्ष्यमाणा , बलमस्त्येषां बला , बलदेववशो वा । शुक्ल वर्णा ॥३६१॥

अथ तान् क्रमेणाह—

अचलो विजयो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः ।

आनन्दो नन्दनः पद्मो रामः

न चलति सत्त्वादचलः, स्थैर्यादचल इव वा ॥ १ ॥ विजयते विजयः ॥२॥ भद्रयुक्तत्वाद् भद्रः ॥ ३ ॥ शोभना प्रभाऽस्य सुप्रभः ॥ ४ ॥ शोभनं दर्शनमस्य सुदर्शनः ॥ ५ ॥ आनन्दयति लोकमानन्दनः ॥ ६ ॥ नन्दयति नन्दनः ॥ ७ ॥ पद्यते पद्मः ॥ ८ ॥ रमते रामः । एते च यथाक्रमं त्रिपृष्ठादिवासुदेवानामग्रजा प्रजापत्यादिसभवा ॥ ९ ॥

विष्णुद्विषस्त्वमी ॥ ३६२ ॥

अमी वक्ष्यमाणा अश्वग्रीवादयो विष्णूनां त्रिपृष्ठादीनां यथाक्रमं प्रतिपक्षा ॥ ३६२ ॥

अथ तानाह—

अश्वग्रीवस्तारकश्च मेरको मधुरेव च ।

निशुम्भबलिप्रह्लादलङ्केशमगधेश्वराः ॥ ३६३ ॥

अश्वस्येव ग्रीवाऽस्य अश्वग्रीवः ॥ १ ॥ तारयति तारकः ॥ २ ॥ मा लक्ष्मीं ईरयति मेरकः ॥ ३ ॥ मन्यते सर्वमसारं मधुः यस्य कैटभो भ्राता ॥ ४ ॥ निशुम्भयति शत्रून् निशुम्भः ॥ ५ ॥ बलति प्राणिति बलिः ॥ ६ ॥ प्रह्लादते प्रह्लादः ॥ ७ ॥ लङ्काया ईशो लङ्केशो रावणः ॥ ८ ॥ मगधानामीश्वरो मगधेश्वरो जरासन्धाख्यः ॥ ९ ॥ ३६३ ॥

उपसंहारमाह—

जिनैः सह त्रिषष्टिः स्युः शलाकापुरुषा अमी ।

जिनैऋषभादिभिश्चतुर्विंशत्या सार्धममी द्वादश चक्रवर्तिनः, नव वासुदेवाः, नव बलदेवाः नव प्रतिवासुदेवाश्चेति त्रिषष्टिः शलाकाभूताः शलाकापुरुषाः पुरुषेषु जातरेखा इत्यर्थः ॥

आदिराजः पृथुर्वैन्यः

आदिश्चासौ राजा च आदिराजः ॥ १ ॥ प्रथते इति पृथुः 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' ॥ (उणा-७३०) ॥ इत्युः ॥२॥ वेनस्यापत्यं वैनिः, ततः स्वार्थे वैन्यः ॥३॥

मान्धाता युवनाश्वजः ॥ ३६४ ॥

मां धारयति मान्धाता इन्द्रो हि जातमात्रस्यास्य मातुरभावाद् मां धास्यतीत्यभिधायाऽमृतस्राविणीमङ्गुलिममुं पायितवानिति प्रसिद्धिः ॥१॥ युवनाश्वाज्जातो युवनाश्वजः ॥ २ ॥ ३६४ ॥

धुन्धुमार कुवलाश्व

धुन्धुमसुर मारमति धुन्धुमार ॥ १ ॥ कुवल कुवलय तद्वर्णा अश्वा अस्य कुवलाश्व ॥ २ ॥

हरिश्चन्द्रस्त्रिशङ्कुज ।

हरिश्चन्द्र इव आह्लादकोऽस्य हरिश्चन्द्र, वचस्कादित्वात् साधु ॥ १ ॥ त्रिशङ्कोजातस्त्रिशङ्कुज ॥ २ ॥

पुरूरवा यौध एल उर्वशीरमणश्च स ॥ ३६५ ॥

पुरु रौति पुरूरवा "विहायस्सुमनस्" ॥ (उणा-९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ १ ॥ बुधस्याय यौध ॥ २ ॥ इलाया अपत्यमैल, शिवादित्वादण् ॥ ३ ॥ उवश्या रमण उवशीरमण ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

दौष्यन्तिर्भरत सर्वदम शकुन्तलात्मज ।

दुष्यन्तस्यापत्य दौष्यन्ति ॥ १ ॥ बिभर्ति पृथ्वा भरत ॥ २ ॥ सर्वान् दमयति सर्वदम, सवदमनोऽपि ॥३॥ शकुन्तलाया आत्मज शकुन्तलात्मज ॥४॥

हैहयस्तु कार्तवीर्यो दो सहस्रभृदर्जुन ॥ ३६६ ॥

हैहयस्यापत्य वृद्ध हैहय ॥ १ ॥ कृतवीर्यस्यापत्य कार्तवीर्य 'ऋषिवृष्णि'- ॥ ६ । १ । ६१ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ दो सहस्र बिभर्ति दो सहस्रभृत् ॥ ३ ॥ अर्जति कीर्तिमर्जुन 'यम्यजि" ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युन । मान्धातादयोऽमी लोके षट् चक्रवर्तित्वेन प्रसिद्धा, यदाहु -

"मान्धाता धुन्धुमारश्च हरिश्चन्द्र पुरूरवा ।
भरत कार्तवीर्यश्च षडेत चक्रवर्तिन" ॥ ४ ॥ ३६६ ॥

कौशल्यानन्दन दाशरथी राम

कौशल्याया नन्दन कौशल्यानन्दन ॥१॥ दशरथस्यापत्य दाशरथि ॥ २ ॥ रमते राम, रामचन्द्रैकदेशो वा रामभद्रोऽपि ॥ ३ ॥

अस्य तु प्रिया ।

वैदेही मैथिली सीता जानकी धरणीसुता ॥ ३६७ ॥

अस्य रामस्य प्रिया भार्या विदेहस्य राज्ञोऽपत्य वैदेही 'राष्ट्रक्षत्रिया" ॥ ६ । १ ॥ ११४ ॥ इत्यञ् ॥ १ ॥ मिथिलायां भवा मैथिली ॥ २ ॥ सिनोति सतात्व सीता "सुसितनि" ॥ (उणा-२०३) ॥ इति त, दीर्घश्च सीता हल रेखा तद्वत्वाद् वा ॥ ३ ॥ जनकस्यापत्य जानकी ॥४॥ धरण्या पृथिव्या सुता धरणीसुता ॥ ५ ॥ ३६६ ॥

रामपुत्रौ कुशलवावेकयोक्त्या कुशीलवौ ।

रामस्य पुत्रौ रामपुत्रौ, कुश कुश्यति कुशनिर्मितत्वाद्वा ॥१॥ लुनाति शत्रून् लव , द्वावप्येकेन वचसा कुशश्च लवश्च कुशीलवौ, राजदन्तादित्वात्साधु ॥ २ ॥

सौमित्रिर्लक्ष्मण

सुमित्राया अपत्य सौमित्रि , बाह्वादित्वादिञ् ॥ १ ॥ लक्ष्मास्त्यस्य लक्ष्मण ॥ २ ॥

वाली वालिरिन्द्रसुतश्च स ॥ ३६८ ॥

वाला सन्त्यस्य वाला ॥ १ ॥ वालयतीति वालि "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा–६०६) ॥२॥ इन्द्रस्य सुत इन्द्रसुत , सुग्रीवाग्रजोऽपि ॥ ३ ॥ ३६८ ॥

आदित्यसूनु सुग्रीव

आदित्यस्य सूनुरादित्यसूनु ॥ १ ॥ शोभना ग्रीवाऽस्य सुग्रीव ॥ २ ॥

हनुमान् वज्रकङ्कट ।

मारुति केशरिसुत आञ्जनेयोऽर्जुनध्वज ॥ ३६९ ॥

हनुरस्त्यस्य हनुमान् "घञ्युपसर्गस्य बहुलम्" ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दीर्घत्वे हनूमानपि ॥ १ ॥ वज्रमय कङ्कटोऽस्य वज्रकङ्कट ॥ २ ॥ मारुत स्यापत्य मारुति ॥ ३ ॥ केशरिण कपे सुत केशरिसुत ॥ ४ ॥ अञ्जनाया अपत्यमाञ्जनय ॥ ५ ॥ अर्जुनस्य पार्थिवस्य ध्वजाऽर्जुनध्वज ॥ ६ ॥ ३६९ ॥

पौलस्त्यो रावणो रक्षो-लङ्केशो दशकन्धर ।

पुलस्तेरपत्य वृद्ध पौलस्त्य , गर्गादित्वाद् यञ् पुलस्त्यस्यापत्यमिति वा "ऋषिवृष्णि–" ॥ ६।१ ६१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ विश्रवसोऽपत्य रावण "णश्च विश्रवसो विश्लुक् च" ॥ ६।१।६५ ॥ इति णे साधु रावयति लोकानिति वा॥२॥ रक्षसा लङ्काया ईशो रक्षइश , लङ्केश , यौगिकत्वाद राक्षसेश , लङ्कापति ॥३॥४॥ दश कन्धरा अस्य दशकन्धर दशास्य दशशिरो दशकण्ठा अपि ॥ ५ ॥

रावणि शक्रजिद् मेघनादो मन्दोदरीसुत ॥ ३७० ॥

रावणस्यापत्य रावणि ॥ १ ॥ शक्र जितवान् शक्रजित् ॥ २ ॥ मेघस्येव नादोऽस्य मेघनाद ॥ ३ ॥ मन्दोदर्या सुत मन्दोदरीसुत ॥ ४ ॥ ३७० ॥

अजातशत्रु शल्यारिर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

कङ्कोऽजमीढ

न जाता शत्रवोऽस्य अजातशत्रु ॥ १ ॥ शल्यस्य राज्ञोऽरि शल्यारि ॥२॥

धुन्धुमार कुवलाश्व

धुन्धुमसुरं मारयति धुन्धुमार ॥ १ ॥ कुवलं कुवलयं तद्वर्णा अश्वा अस्य कुवलाश्व ॥ २ ॥

हरिश्चन्द्रस्त्रिशङ्कुज ।

हरिश्चन्द्र इव आह्लादकोऽस्य हरिश्चन्द्र, वर्चस्कादित्वात् साधु ॥ १ ॥ त्रिशङ्कोर्जातस्त्रिशङ्कुज ॥ २ ॥

पुरूरवा बौध ऐल उर्वशीरमणश्च स ॥ ३६५ ॥

पुरू रौति पुरूरवा "विहायस्सुमनस्" ॥ (उणा-९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ १ ॥ बुधस्याय बौध ॥ २ ॥ इलाया अपत्यमैल, शिवादित्वादण् ॥ ३ ॥ उर्वश्या रमण उर्वशीरमण ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

दौष्यन्तिर्भरत सर्वदम शकुन्तलात्मज ।

दुष्यन्तस्यापत्य दौष्यन्ति ॥ १ ॥ बिभर्ति पृथ्वी भरत ॥ २ ॥ सर्वान् दमयति सर्वदम, सर्वदमनोऽपि ॥३॥ शकुन्तलाया आत्मज शकुन्तलात्मज ॥४॥

हैहयस्तु कार्तवीर्यो दो सहस्रभृदर्जुन ॥ ३६६ ॥

हैहयस्यापत्य वृद्ध हैहय ॥ १ ॥ कृतवीर्यस्यापत्य कार्तवीर्य 'ऋषिवृष्णि"- ॥ ६।१। ६१ ॥ इत्यण ॥ २ ॥ दो सहस्र बिभर्ति दो सहस्रभृत् ॥ ३ ॥ अर्जति कीर्तिमर्जुन 'यम्यजि" ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युन । मान्धातादयोऽमी लोके षट् चक्रवर्तित्वेन प्रसिद्धा, यदाहु -

"मान्धाता धुन्धुमारश्च हरिश्चन्द्र पुरूरवा ।
भरत कार्तवीर्यश्च षडेते चक्रवर्तिन ' ॥ ४ ॥ ३६६ ॥

कौशल्यानन्दन दाशरथी राम

कौशल्याया नन्दन कौशल्यानन्दन ॥१॥ दशरथस्यापत्य दाशरथि ॥ २ ॥ रमते राम, रामचन्द्रैकदेशो वा रामभद्रोऽपि ॥ ३ ॥

अस्य तु प्रिया ।

वैदेही मैथिली सीता जानकी धरणीसुता ॥ ३६७ ॥

अस्य रामस्य प्रिया भार्या विदेहस्य राज्ञोऽपत्य वैदेही "राष्ट्रक्षत्रिया" ॥ ६।१ ॥ ११४ ॥ इत्यञ् ॥ १ ॥ मिथिलायां भवा मैथिली ॥ २ ॥ सिनोति सतात्व सीता 'मुसितनि ॥ (उणा-२०३) ॥ इति त, दीर्घश्च सीता हल रेखा तद्वत्त्वाद् वा ॥ ३ ॥ जनकस्यापत्य जानकी ॥४॥ धरण्या पृथिव्या सुता धरणीसुता ॥ ५ ॥ ३६६ ॥

रामपुत्रौ कुशलवावेकयोक्त्या कुशीलवौ ।

रामस्य पुत्रौ रामपुत्रौ, कुश कुश्यति कुशनिर्मितत्वाद्वा ॥१॥ लुनाति शत्रून् लव , द्वावप्येकेन वचसा कुशश्च लवश्च कुशलवौ, राजदन्तादित्वात्साधु ॥ २ ॥

सौमित्रिर्लक्ष्मण

सुमित्राया अपत्य सौमित्रि , बाह्वादित्वादिञ् ॥ १ ॥ लक्ष्मास्त्यस्य लक्ष्मण ॥ २ ॥

वाली वालिरिन्द्रसुतश्च स ॥ ३६८ ॥

वाला सन्त्यस्य वाला ॥ १ ॥ वालयतीति वालि "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा–६०६) ॥२॥ इन्द्रस्य सुत इन्द्रसुत , सुग्रीवाग्रजोऽपि ॥ ३ ॥ ३६८ ॥

आदित्यसूनु सुग्रीव

आदित्यस्य सूनुरादित्यसूनु ॥ १ ॥ शोभना ग्रीवाऽस्य सुग्रीव ॥ २ ॥

हनुमान् वज्रकङ्कट ।

मारुति केशरिसुत आञ्जनेयोऽर्जुनध्वज ॥ ३६९ ॥

हनुरस्त्यस्य हनुमान् "घञ्युपसर्गस्य बहुलम्" ॥ ३ । ३ । ८६ ॥ इति दीर्घत्वे हनूमानपि ॥ १ ॥ वज्रमय कङ्कटोऽस्य वज्रकङ्कट ॥ २ ॥ मारुत स्यापत्य मारुति ॥ ३ ॥ केशरिण कपे सुत केशरिसुत ॥ ४ ॥ अञ्जनाया अपत्यमाञ्जनेय ॥ ५ ॥ अर्जुनस्य पार्थिवस्य ध्वजोऽर्जुनध्वज ॥ ६ ॥ ३६९ ॥

पौलस्त्यो रावणो रक्षो-लङ्केशो दशकन्धर ।

पुलस्तेरपत्य वृद्ध पौलस्त्य , गर्गादित्वाद् यञ् , पुलस्त्यस्यापत्यमिति वा "ऋष्यन्धकवृष्णि–' ॥ ६।१ ६१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ विश्रवसोऽपत्य रावण "णश्च विश्रवसो विश्लुक् च" ॥ ६।१।६५ ॥ इति णे साधु , रावयति लोकानिति वा॥२॥ रक्षसा लङ्कायाश्चेशो रक्षइश , लङ्केश , यैगिकत्वाद् राक्षसेश , लङ्कापति ॥३॥४॥ दश कन्धरा अस्य दशकन्धर , दशास्य दशशिरो दशकण्ठा अपि ॥ ५ ॥

रावणि शक्रजिद् मेघनादो मन्दोदरीसुत ॥ ३७० ॥

रावणस्यापत्य रावणि ॥ १ ॥ शक्र जितवान् शक्रजित् ॥ २ ॥ मेघस्येव नादोऽस्य मेघनाद ॥ ३ ॥ मन्दोदर्या सुत मन्दोदरीसुत ॥ ४ ॥ ३७० ॥

अजातशत्रु शल्यारिर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

कङ्कोऽजमीढ

न जाता शत्रवोऽस्य अजातशत्रु ॥ १ ॥ शल्यस्य राज्ञोऽरि शल्यारि ॥२॥

धुन्धुमारः कुवलाश्वः

धुन्धुमसुरं मारयति धुन्धुमारः ॥ १ ॥ कुवलं कुवलयं तद्वर्णा अश्वा अस्य कुवलाश्वः ॥ २ ॥

हरिश्चन्द्रस्त्रिशङ्कुजः ।

हरिश्चन्द्र इव आह्लादकोऽस्य हरिश्चन्द्रः, वर्चस्कादित्वात् साधुः ॥ १ ॥ त्रिशङ्कोर्जातस्त्रिशङ्कुजः ॥ २ ॥

पुरूरवा बौध एल उर्वशीरमणश्च सः ॥ ३६५ ॥

पुरू रौति पुरूरवाः "विहायस्सुमनस्" ॥ (उणा–९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ १ ॥ बुधस्यायं बौधः ॥ २ ॥ इलाया अपत्यमैलः, शिवादित्वादण् ॥ ३ ॥ उर्वश्या रमणः उर्वशीरमणः ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

दौष्यन्तिर्भरतः सर्वदमः शकुन्तलात्मजः ।

दुष्यन्तस्यापत्यं दौष्यन्तिः ॥ १ ॥ बिभर्ति पृथ्वीं भरतः ॥ २ ॥ सर्वान् दमयति सर्वदमः, सर्वदमनोऽपि ॥३॥ शकुन्तलाया आत्मजः शकुन्तलात्मजः ॥४॥

हैहयस्तु कार्तवीर्यो दोःसहस्रभृदर्जुनः ॥ ३६६ ॥

हैहयस्यापत्यं वृद्धं हैहयः ॥ १ ॥ कृतवीर्यस्यापत्यं कार्तवीर्यः 'ऋषिवृष्णि'— ॥ ६ । १ । ६१ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ दोःसहस्रं बिभर्ति दोःसहस्रभृत् ॥ ३ ॥ अर्जयति कीर्तिमर्जुनः 'यम्यजि" ॥ (उणा–२८८) ॥ इत्युनः । मान्धातादयोऽमी लोके षट् चक्रवर्तित्वेन प्रसिद्धाः, यदाहु –

"मान्धाता धुन्धुमारश्च हरिश्चन्द्रः पुरूरवाः ।
भरतः कार्तवीर्यश्च षडेते चक्रवर्तिनः" ॥ ४ ॥ ३६६ ॥

कौशल्यानन्दनो दाशरथी रामः

कौशल्याया नन्दनः कौशल्यानन्दनः ॥१॥ दशरथस्यापत्यं दाशरथिः ॥ २ ॥ रमते रामः, रामचन्द्रैकदेशो वा रामभद्रोऽपि ॥ ३ ॥

अस्य तु प्रिया ।

वैदेही मैथिली सीता जानकी धरणीसुता ॥ ३६७ ॥

अस्य रामस्य प्रिया भार्या विदेहस्य राज्ञोऽपत्यं वैदेही "राष्ट्रक्षत्रिय" ॥ ६ । १ ॥ ११४ ॥ इत्यञ् ॥ १ ॥ मिथिलायां भवा मैथिली ॥ २ ॥ सिनोति सतात्वं सीता 'सुसितनि" ॥ (उणा–२०२) ॥ इति तः, दीर्घश्च सीता हलरेखा तद्भवत्वाद् वा ॥ ३ ॥ जनकस्यापत्यं जानकी ॥४॥ धरण्याः पृथिव्याः सुता धरणीसुता ॥ ५ ॥ ३६६ ॥

ग्रन्थिकस्तु सहदेवो नकुलस्तन्तिपालकः ।
माद्रेयाविमौ, कौन्तेया भीमार्जुनयुधिष्ठिराः ॥
द्वयेऽपि पाण्डवेयाः स्युः पाण्डवाः पाण्डवायनाः ॥

तस्य गाण्डीव गाण्डिव धनुः ।

तस्यार्जुनस्य धनुर्गाण्डीवम्, गाण्डी धनुष्पर्व साऽस्त्यस्य गाण्डीवम्, गाण्डिर स्त्यस्य गाण्डिवम् मण्यादित्वाद् वः, पुन्नावलिङ्गावेतौ ॥ १ ॥ २ ॥

पाञ्चाली द्रौपदी कृष्णा सैरन्ध्री नित्ययौवना ॥ ३७४ ॥
वेदिजा याज्ञसेनी च

पञ्चालस्य राज्ञोऽपत्यं पाञ्चाली "राष्ट्रक्षत्रिया" ॥ ६।१।११४ ॥ इत्यञ् ॥ १ ॥ द्रुपदस्य राज्ञोऽपत्यं द्रौपदी ॥ २ ॥ कर्षति मनः कृष्णा, वर्णेन वा ॥ ३ ॥ विराटगृहे सैरन्ध्रीकर्मकारित्वात्सैरन्ध्री ॥ ४ ॥ नित्यं यौवनमस्या नित्ययौवना ॥ ५ ॥ ३७४ ॥ यज्ञवेदेर्जाता वेदिजा ॥ ६ ॥ यज्ञसेनस्यापत्यं याज्ञसेनी ॥ ७ ॥

कर्णश्चम्पाधिपोऽङ्गराट् ।
राधा-सूता-ऽर्कतनयः

किरति शत्रूनिति कर्णः ॥ १ ॥ चम्पाया नगर्या अधिपः चम्पाधिपः ॥२॥ अङ्गानां जनपदस्य राजा अङ्गराट्॥३॥ राधायाः, सूतस्य अर्कस्य च तनयो राधात नयः, सूततनयः अर्कतनयः, योगिकत्वाद् राधेय इत्यादयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कालपृष्ठं तु तद्धनुः ॥ ३७५ ॥

तस्य कर्णस्य धनुः, कालं पृष्ठेऽस्य कालपृष्ठम् ॥ १ ॥ ३७५ ॥

श्रेणिकस्तु भम्भासारः

श्रेणीः कायति श्रेणिको मगधेश्वरः ॥ १ ॥ भम्भा जयढक्कैव सारमस्य भम्भा सारः ॥ २ ॥

हालः स्यात् सातवाहनः ।

हलत्यरातिहृदयं हालः, ज्वलादित्वाण्णः ॥१॥ सातं दत्तसुखं वाहनमस्य सातवा हनः, सालवाहनोऽपि ॥ २ ॥

कुमारपालश्चौलुक्यो राजर्षिः परमार्हतः ॥ ३७६ ॥
मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा मारिव्यसनवारकः ।

कुमारान् शिशूनिव प्रजाः पालयतीति कुमारपालः, मयूरव्यंसकादित्वात् समासे साधुः कुः पृथ्वी माः लक्ष्मीं च अरमत्यर्थं पालयति वा कुमारपालः ॥ १ ॥ चुउ

धर्मस्य पुत्रो धर्मपुत्र ॥ ३ ॥ युधि स्थिरो युधिष्ठिर "गविगुधे" ॥२।३।२५॥ इति षत्वम्, सप्तम्यलुक् च ॥४॥ कङ्को ब्राह्मणलिङ्गत्वात्, यद्वोड –"कृतान्ते लोह पृष्ठे च कङ्को ब्राह्मणलिङ्गिनि" । युधिष्ठिरो हि ब्राह्मणच्छद्मना विराटावासेऽवात्सीत्, इति ॥ ५ ॥ अजास्त्रियापिका यवा मीटा अनेन अजमाढ ॥ ६ ॥

भीमस्तु मरुत्पुत्रो वृकोदर ॥ ३७१ ॥

किर्मीर कीचक नक-हिडिम्बाना निसूदन ।

बिभ्यत्यस्मादिति भीम ॥ १ ॥ मरुतो वातस्य पुत्रो मरुत्पुत्र ॥ २ ॥ वृको भामजठराग्नि स उदरेऽस्य वृकोदर ॥३॥३७१॥ किरति किर्मीर "जम्बा राभार" ॥ (उणा–४२२) ॥ इति इरे निपात्यते । कच्यते वध्यते भामेन कावक 'काचकपेचक" ॥ (उणा–३३) ॥ इत्यके निपात्यते । वक इव शाठ्यन वक हिण्डते वनमध्ये हिडिम्ब "हिडिबिले किम्बो नलुक् च" ॥ (उणा–३२४) ॥ इति साधु । तेषा निसूदन किर्मीरनिसूदन कीचकनिसूदन, वृकनिसूदन, हिडि म्बनिसूदन यौगिकत्वात् किर्मीराररित्यादयोऽपि॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अर्जुन फाल्गुन पार्थ सव्यसाची धनञ्जय ॥ ३७२ ॥

राधावेधी किरीटयैन्द्रिजिष्णु श्वेतहयो नर ।

बृहन्नटो गुडाकेश सुभद्रेश कपिध्वज ॥ ३७३ ॥

बीभत्सु कर्णजित्

अजति कीतिमजुन ॥ १ ॥ फलति फल्गुन "फलेगाऽन्तश्च" ॥ (उणा–२९१) ॥ इत्युन, प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणि फाल्गुन फल्गुयोजात इति वा ॥ २ ॥ पृथाया कुन्त्या अय पार्थ ॥ ३ ॥ सव्येनापि सचते बाणान् वर्षति सव्यसाची ॥४॥ धन गोधन विराटनगरे कौरवेभ्यो जयति धनञ्जय 'भृवृजि' ॥५।१।११२॥ इति ख ॥ ५ ॥ ३७२ ॥ राधा वेध्यविशेष वेधयति राधावेधी ॥ ६ ॥ किराट मत्स्यस्य किरीटी ॥ ७ ॥ इन्द्रस्यापत्यमैन्द्रि ॥ ८ ॥ जयनशालो जिष्णु ॥ ९ ॥ श्वेता हया अस्य श्वेतहय ॥ १० ॥ नृणाति नर ॥ ११ ॥ बृहश्चासौ नटश्च बृहन्नट विराटगृहे छद्मना नाट्याचार्योऽसावभूदिति प्रसिद्धि ॥ १२ ॥ गुडा गुटिका तदाकारा केशा अस्य गुडाकेश ॥ १३ ॥ सुभद्राया इश पति सुभद्रेश ॥१४॥ कपिध्वजोऽस्य कपिध्वज ॥ १५ ॥ ३७३ ॥ बाभत्सते बीभत्स, बाभ त्सुरपि ॥१६॥ कर्ण जितवान् कर्णजित्, यौगिकत्वात् कर्णारिरित्यादयोऽपि ॥१७॥

शेषश्चात्र—

अर्जुने विजयश्चित्रयोधी चित्राङ्गसूदन ।
योगी धन्वी कृष्णपक्षो नन्दिघोषस्तु तद्रथ ॥

ग्रन्थिकस्तु सहदेवो नकुलस्तन्तिपालक ।
माद्रेयाविमौ, कौन्तेया भीमार्जुनयुधिष्ठिरा ॥
द्वयेऽपि पाण्डवेया स्यु पाण्डवा पाण्डवायना ॥

तस्य गाण्डीव गाण्डिव धनु ।

तस्यार्जुनस्य धनुर्गाण्डीवम्, गाण्डी धनुष्पर्व साऽस्त्यस्य गाण्डीवम्, गाण्डिर स्त्यस्य गाण्डिवम् मण्यादित्वाद् व, पुन्नावलिङ्गावेतौ ॥ १ ॥ २ ॥

पाञ्चाली द्रौपदी कृष्णा सैरन्ध्री नित्ययौवना ॥ ३७४ ॥
वेदिजा याज्ञसेनी च

पञ्चालस्य राज्ञोऽपत्य पाञ्चाली "राष्ट्रक्षत्रिया" ॥ ६।१।११४ ॥ इत्यञ ॥ १ ॥ द्रुपदस्य राज्ञोऽपत्य द्रौपदी ॥ २ ॥ कृषति मन कृष्णा, वर्णन वा ॥ ३ ॥ विराटगृहे सैरन्ध्रीकर्मकारित्वात्सैरन्ध्री ॥ ४ ॥ नित्य यौवनमस्या नित्ययौवना ॥ ५ ॥ ३७४ ॥ यज्ञवेदेर्जाता वेदिजा ॥ ६ ॥ यज्ञसेनस्यापत्य याज्ञसेनी ॥ ७ ॥

कर्णश्चम्पाधिपोऽङ्गराट् ।
राधा-सूता-ऽर्कतनय

किरति शत्रूनिति कर्ण ॥ १ ॥ चम्पाया नगर्या अधिप चम्पाधिप ॥२॥ अङ्गानां जनपदस्य राजा अङ्गराट् ॥३॥ राधाया, सूतस्य अर्कस्य च तनयो राधातनय, सूततनय, अर्कतनय, यौगिकत्वाद् राधेय इत्यादय ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कालपृष्ठ तु तद्धनु ॥ ३७५ ॥

तस्य कर्णस्य धनु, काल पृष्ठेऽस्य कालपृष्ठम् ॥ १ ॥ ३७५ ॥

श्रेणिकस्तु भम्भासार

श्रेणी कायति श्रेणिको मगधेश्वर ॥ १ ॥ भम्भा जयढक्कैव सारमस्य भम्भासार ॥ २ ॥

हाल स्यात् सातवाहन ।

हलत्यरातिहृदय हाल ज्वलादित्वाण्ण ॥१॥ सात दत्तसुख वाहनमस्य सातवाहन, सालवाहनोऽपि ॥ २ ॥

कुमारपालश्चौलुक्यो राजर्षि परमार्हत ॥ ३७६ ॥
मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा मारिव्यसनवारक ।

कुमारान् शिशूनिव प्रजा पालयतीति कुमारपाल, मयूरव्यसकादित्वात् समासे साधु, कु पृथ्वीं मा लक्ष्मीं च अरमरयथ पालयति वा कुमारपाल ॥ १ ॥ चुलु

यस्यापत्य चौलुक्य , गर्गादित्वाद् यञ् चुलुके भवश्चुलुक्यस्तस्यायमिति वा ॥२॥ राजते सप्ताङ्गराज्येनेति राजा क्षमादिगुणधारणादृषिः , राजा चासौ ऋषिश्च राजर्षि ॥३॥ अर्हन् देवताऽस्य आर्हत परम क्षमादिगुणधारणात् , स चासावार्हतश्च परमार्हत ॥४ ॥ ३७६ ॥ मृतस्य स्व मृतस्व निर्वीरादविण तद् मुश्वति न गृह्णाति मृतस्वमोक्ता ॥५॥ अहिंसादिलक्षणो धर्म स एव आत्माऽस्य धर्मात्मा ॥ ६ ॥ मारिं प्राणिवध व्यसनानि मृगयाद्यूतमद्यपानादीनि च सर्वथा लोके वारयति निषेधयति मारिवारक , व्यसनवारक ॥ ७ ॥

राजवीजी राजवश्य

राजवीजमस्त्यस्य राजवीजी ॥ १ ॥ राजवशे साधु राजवश्य ॥ २ ॥

वीज्यवश्यौ तु वशजे ॥ ३७७ ॥

वीजे साधुर्वीज्य , यथा सूर्यवीज्यो राम ॥ १ ॥ वशे साधु , भवो वा वश्य ॥ २ ॥ ३७७ ॥

स्वाम्यमात्य सुहृत्कोशो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।

राज्याङ्गानि प्रकृतय

स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्री, सुहृद् मित्रम् कोशो भाण्डागार राष्ट्र जनपद , दुर्गं कोट्ट , बल सैन्यम् एतानि सप्त राज्यस्याङ्गान्यारम्भकाणि राज्याङ्गानि, प्रक्रियत आभिरिति प्रकृतय ॥ १ ॥

पौराणा श्रेणयोऽपि च ॥ ३७८ ॥

एकमुख्य सजातीयसमूह श्रेणि , प्रकृतयो राज्याङ्गान्यपीव, यत्काल – "अमात्याद्याश्च पौराश्च सद्भि प्रकृतय स्मृता " इति ॥ ॥३७८ ॥

तन्त्र स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्

तन्यते तन्त्र 'हुयामा- ' ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र , तन्यते वा, स्व राष्ट्रस्य रक्षणपोषणादिका चिन्ता ॥ १ ॥

आवापस्त्वरिचिन्तनम् ।

आ उप्यते आवाप सन्ध्यादिषाड्गुण्येन परमण्डलचिन्ता ॥ १ ॥

परिस्यन्द परिकर परिवार परिग्रह ॥ ३७९ ॥

परिच्छद परिबर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि ।

परिस्यन्दते परिस्यन्द ॥ १ ॥ परिकीर्यत, परिकरोति वा परिकर ॥ १ ॥ परिवार्यतेऽनेन परिवारयति वा परिवार ॥ ३ ॥ परिगृह्यते परिग्रह ॥ ४ ॥३७९ ॥ परिच्छाद्यतेऽनेन परिच्छद " पुनाम्नि- ॥ ५।३।१३० ॥ इति घे " एकोप

सगस्य-" ॥ ४।२।३४ ॥ इति हस्व ॥ ॥ ५ ॥ परिवहति वधते, परिवहते प्राधा न्य भजति, हिनस्ति वा, परिवृहत्युपच्छते वाऽनेन परिवह परिवहणमपि ॥ ६ ॥ तन्यते तन्त्रम् ॥ ७ ॥ उपक्रियतेऽनेनोपकरणम्, परिजनोऽपि ॥ ८ ॥

राजशय्या महाशय्या

राज्ञ शय्या राजशय्या ॥ १ ॥ महता चासौ शय्या च महाशय्या ॥ २ ॥

भद्रासन नृपासनम् ॥ ३८० ॥

भद्रस्यासन, भद्र रूप्यादिमय वा आसन भद्रासनम् ॥ १ ॥ ३८० ॥

सिंहासन तु तद्धैम

तद् नृपासन हेम्नो विकारो हैमम्, हेमादित्वादञ्, सिंहोपलक्षितमासन सिंहासनम् ॥ १ ॥

छत्रमातपवारणम् ।

छायतेऽनेन छत्र त्रिलिङ्ग "त्रट्" ॥ (उणा-४४६) ॥ इति त्रट् " छदे रिस्मन्-" ॥४ । २ । ३३ ॥ इति ह्रस्व ॥ १ ॥ आतपो वायतेऽनेन आतपवार णम्, आतपत्रोष्णवारणादयोऽपि ॥ २ ॥

शेषश्चात्र- राजच्छत्रे नृपलक्ष्म ॥

चामर वालव्यजन रोमगुच्छ प्रकीर्णकम् ॥ ३८१ ॥

चमर्या इद चामरम् ॥ १ ॥ वालाना व्यजन वालव्यजनम् ॥ २ ॥ रोम्णा गुच्छो रोमगुच्छ ॥ ३ ॥ प्रकीर्यते विक्षिप्यते प्रकीर्णकम् ॥ ४ ॥३८१ ॥

शेषश्चात्र- चमर स्यात्तु चामरे ॥

स्थगी ताम्बूलकरङ्क

स्थग्यतेऽनया स्थगी ॥ १ ॥ ताम्बूलस्य करङ्क स्थान ताम्बूलकरङ्क ॥ २ ॥

भृङ्गार कनकालुका ।

भ्रियते भृङ्गार "द्वारभृङ्गार-" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते ॥१॥ कनकस्यालु कनकालु, के कनकालुका ॥ २ ॥

भद्रकुम्भ पूर्णकुम्भ

भद्रार्थ, भद्रार्थो वा कुम्भो भद्रकुम्भ ॥१॥ पूर्णश्चासौ कुम्भश्च पूर्णकुम्भ ॥२॥

पादपीठ पदासनम् ॥ ३८२ ॥

पादयो पीठ पादपीठम् ॥१॥ पदयोरासन पदासनम् ॥२॥ ३८२ ॥

अमात्य सचिवो मन्त्री धीसख सामवायिक ।

कस्यापत्य चौलुक्य , गर्गादित्वाद् यञ् चुलुके भवद्लुक्यस्यायमिति वा ॥२॥ राजते सप्ताङ्गराज्यनेति राजा, क्षमादिगुणधारणादपि , राजा चासौ ऋषिश्च राजर्षि ॥३॥ अर्हन् देवताऽस्य आर्हत परम क्षमादिगुणधारणात् , स चासावार्हतश्च परमार्हत ॥४ ॥ ३७६ ॥ मृतस्य स्व मृतस्व निर्वीराद्रविण तद् मुञ्चति न गृह्णाति मृतस्वमोक्ता ॥५॥ अहिंसादिलक्षणो धम स एव आत्माऽस्य धर्मात्मा ॥ ६ ॥ मारिं प्राणिवध व्यसनानि मृगयाद्यूतमद्यपानादीनि च सर्वथा लोके वारयति निषेधयति मारिवारक , व्यसनवारक ॥ ७ ॥

राजबीजी राजवश्य

राजबीजमस्त्यस्य राजबीजा ॥ १ ॥ राजवशे साधु राजवश्य ॥ २ ॥

बीज्यवश्यौ तु वशजे ॥ ३७७ ॥

बीजे साधुर्बीज्य , यथा सूर्यबीज्यो राम ॥ १ ॥ वशे साधु , भवो वा वश्य ॥ २ ॥ ३७७ ॥

स्वाम्यमात्य सुहृत्कोशो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतय

स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्री, सुहृद् मित्रम् कोशो भाण्डागार राष्ट्र जनपद , दुर्गे कोट्ट , बल सैन्यम् एतानि सप्त राज्यस्याङ्गान्यारम्भकाणि राज्याङ्गानि, प्रक्रियत आभिरिति प्रकृतय ॥ १ ॥

पौराणा श्रेणयोऽपि च ॥ ३७८ ॥

एकमुख्य सजातीयसमूह श्रेणि , प्रकृतयो राज्याङ्गान्येव, यत्कात्य – "अमात्याद्याश्च पौराश्च सद्भि प्रकृतय स्मृता " इति ॥ ॥३७८ ॥

तन्त्र स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्

तन्यते तन्त्र हुयामा– "॥ (उणा–४५१) ॥ इति त्र , तन्त्र्यते वा, स्व राष्ट्रस्य रक्षणपोषणादिका चिन्ता ॥ १ ॥

आवापस्त्वरिचिन्तनम् ।

आ उप्यते आवाप सन्ध्यादिषाड्गुण्येन परमण्डलचिन्ता ॥ १ ॥

परिस्यन्द परिकर परिवार परिग्रह ॥ ३७९ ॥
परिच्छद परिबर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि ।

परिस्यन्दते परिस्यन्द ॥ १ ॥ परिकीयते, परिकरोति वा परिकर ॥ १ ॥ परिवार्यतेऽनेन परिवारयति वा परिवार ॥ ३ ॥ परिगृह्यते परिग्रह ॥ ४ ॥३७९ ॥ परितश्छाद्यतेऽनेन परिच्छद " पुनाम्नि–" ॥ ५।३।१३० ॥ इति घे ' एकोप

सगम्य-" ॥ ४।२।३४ ॥ इति ह्रस्व ॥ ॥ ५ ॥ परिवहति वधते, परिवर्हते प्राधान्य भजति, हिनस्ति वा, परिवृहत्युद्यच्छते वाऽनेन परिवह परिवहणमपि ॥ ६ ॥ तन्यते तन्त्रम् ॥ ७ ॥ उपक्रियतेऽनेनोपक्करणम्, परिजनोऽपि ॥ ८ ॥

राजशय्या महाशय्या

राज्ञ शय्या राजशय्या ॥ १ ॥ महता चासौ शय्या च महाशय्या ॥ २ ॥

भद्रासन नृपासनम् ॥ ३८० ॥

भद्रस्यासन, भद्र रूप्यादिमय वा आसन भद्रासनम् ॥ १ ॥ ३८० ॥

सिंहासन तु तद्धैम

तद् नृपासन हेम्नो विकारो हैमम्, हेमादित्वादञ्, सिंहोपलक्षितमासन सिंहासनम् ॥ १ ॥

छत्रमातपवारणम् ।

छायतेऽनेन छत्र त्रिलिङ्ग "त्रट्" ॥ (उणा-४४६) ॥ इति त्रट् " छदेरिस्मन्-" ॥४ । २ । ३३ ॥ इति ह्रस्व ॥ १ ॥ आतपो वायतेऽनेन आतपवारणम्, आतपत्रोष्णवारणादयोऽपि ॥ २ ॥

शेषश्चात्र- राज्ञश्छत्रे नृपलक्ष्म ॥

चामर वालव्यजन रोमगुच्छ प्रकीर्णकम् ॥ ३८१ ॥

चमर्या इद चामरम् ॥ १ ॥ वालाना व्यजन वालव्यजनम् ॥ २ ॥ रोम्णा गुच्छो रोमगुच्छ ॥ ३ ॥ प्रकायते विक्षिप्यते प्रकीर्णकम् ॥ ४ ॥३८१ ॥

शेषश्चात्र- चमर स्यात्तु चामरे ॥

स्थगी ताम्बूलकरङ्क

स्थगयतेऽनया स्थगी ॥ १ ॥ ताम्बूलस्य करङ्क स्थान ताम्बूलकरङ्क ॥ २ ॥

भृङ्गार कनकालुका ।

भ्रियते भृङ्गार "भ्रारभृङ्गार-" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते ॥१॥ कनकस्यालु कनकालु, के कनकालुका ॥ २ ॥

भद्रकुम्भ पूर्णकुम्भ

भद्रार्थ, भद्राथा वा कुम्भो भद्रकुम्भ ॥१॥ पूर्णश्चासौ कुम्भश्च पूर्णकुम्भ ॥२॥

पादपीठ पदासनम् ॥ ३८२ ॥

पादयो पीठ पादपीठम् ॥१॥ पदयोरासन पदासनम् ॥२॥ ३८२ ॥

अमात्य सचिवो मन्त्री धीसख सामवायिक ।

वस्यापत्य चौलुक्य , गगादित्वाद् यञ् चुउके भवश्चुलुक्यस्तस्यायमिति वा ॥२॥ राजते सप्ताङ्गराज्यनेति राजा क्षमादिगुणधारणाऽपि , राजा चासौ ऋषिश्च राजर्षि ॥३॥ अर्हन् देवताऽस्य आर्हत ,परम क्षमादिगुणधारणात् , स चासावार्हतश्च परमार्हत ॥४ ॥ ३७६ ॥ मृतस्य स्व मृतस्व निर्वीराद्रविण तद् मुञ्चति न गृह्णाति मृतस्वमोक्ता ॥५॥ अहिंसादिलक्षणो धम स एव आत्माऽस्य धमात्मा ॥ ६ ॥ मारिं प्राणिवध व्यसनानि मृगयाद्यूतमद्यपानादीनि च सवथा लोके वारयति निषेधयति मारिवारक , व्यसनवारक ॥ ७ ॥

राजबीजी राजवश्य

राजबीजमस्त्यस्य राजबीजी ॥ १ ॥ राजवशे साधु राजवश्य ॥ २ ॥

बीज्यवश्यौ तु वशजे ॥ ३७७ ॥

बीजे साधुर्बीज्य , यथा सूयबीज्यो राम ॥ १ ॥ वश साधु , भवो वा वश्य ॥ २ ॥ ३७७ ॥

स्वाम्यमात्य सुहृत्कोशो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।

राज्याङ्गानि प्रकृतय

स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्री, सुहृद् मित्रम् कोशो भाण्डागार राष्ट्र जनपद , दुर्ग कोट , बल सैन्यम् एतानि सप्त राज्यस्याङ्गान्यारम्भकाणि राज्याङ्गानि, प्रक्रियत आभिरिति प्रकृतय ॥ १ ॥

पौराणा श्रेणयोऽपि च ॥ ३७८ ॥

एकमुख्य सजातीयसमूह श्रेणि प्रकृतयो राज्याङ्गानात्येव, यत्काल्य - “अमात्याद्याश्च पौराश्च सद्भि प्रकृतय स्मृता इति ॥ ॥३७८ ॥

तन्त्र स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्

तन्यते तन्त्र हुयामा- ”॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र , तन्त्र्यते वा, स्व राष्ट्रस्य रक्षणपोषणादिका चिन्ता ॥ १ ॥

आवापस्त्वरिचिन्तनम् ।

आ उप्यते आवाप सन्ध्यादिषाड्गुण्येन परमण्डलचिन्ता ॥ १ ॥

परिस्यन्द परिकर परिवार परिग्रह ॥ ३७९ ॥

परिच्छद परिबर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि ।

परिस्यन्दते परिस्पन्द ॥ १ ॥ परिकीर्यत, परिकरोति वा परिकर ॥ १ ॥ परिवार्यतेऽनेन परिवारयति वा परिवार ॥ ३ ॥ परिगृह्यते परिग्रह ॥ ४ ॥३७९ ॥ परितश्छाद्यतेऽनेन परिच्छद “ पुनाम्नि- ’ ॥ ५।३।१३०॥ इति घ ‘ एकोप

रक्षिवर्गेऽनीकस्थ स्यात्

रक्ष त्यवश्य रक्षिणोऽङ्गरक्षकास्तेषा वर्गो वृन्द रक्षिवर्गस्तत्र, अनीकेन तिष्ठ त्यनीकस्थ ॥ १ ॥

अध्यक्षाधिकृतौ समौ ।

अधिकृतोऽक्षेष्वायमुखेष्वध्यक्ष , आयमध्यश्नोति व्याप्नोति वा अधिकान्यक्षी णीन्द्रियाण्यस्य वा ॥ १ ॥ अधिक्रियते उपरि नियुज्यते स्म अधिकृत ॥२॥

पौरोगव सूदाध्यक्ष

पुरो गौजलमस्या पुरोगू रसवती, तस्यामयमध्यक्ष पौरोगव ॥ १ ॥ सूदानामध्यक्ष सूदाध्यक्ष ॥ २ ॥

सूदस्त्वौदनिको गुण ॥ ३८६ ॥

भक्तकार सूपकार सूपारालिकवल्लवा ।

सूदयति तन्दुलान् सूद ॥ १ ॥ ओदने नियुक्त औदनिक "तत्र नियुक्ते" ॥ ६।४।७४ ॥ इतीकण् ओदने साधुरिति वा कथादित्वादिकण्, ओदनाय शक्त इति वा "तस्मै योगादे –" ॥ ६ । ४ । ९४ ॥ इतीकण् ॥२॥ गुणयति गुण ॥३॥ ३८६ ॥ भक्त करोति भक्तकार ॥ ४ ॥ सूप करोति सूपकार ॥५॥ सुनोत्यन्न सूप "युसुकु–" ॥ (उणा--२९७) ॥ इति प , ऊत्व च ॥६॥ आराल शिल्पमस्यारालिक "शिल्पम्" ॥ ६ । ४ । ५७ ॥ इतीकण् ॥७॥ वल्लते सवृणोति वस्त्र "वटिवटि" ॥ (उणा– ५१५) ॥ इत्यव ॥ ८ ॥

भौरिक कनकाध्यक्ष ।

भूरिणि हेम्नि नियुक्तो भौरिक ॥१॥ कनकस्याध्यक्ष कनकाध्यक्ष ॥२॥ हिरण्ये नियुक्तो निरुक्ताद् हैरिक इत्यन्ये ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किक ॥ ३८७ ॥

रूपमाहतमस्य रूप्य दीनारादि तस्याध्यक्षो रूप्याध्यक्ष ॥ १ ॥ निष्के दीनारादौ नियुक्तो नैष्किक , टङ्कपतिरपि ॥ २ ॥ ३८७ ॥

स्थानाध्यक्ष स्थानिक स्यात्

स्थानस्य पञ्चाना दशाना वा ग्रामाणा रक्षानियुक्तोऽध्यक्ष स्थानाध्यक्ष ॥१॥ स्थाने नियुक्त स्थानिक ॥ २ ॥

शुल्काध्यक्षस्तु शौल्किक ।

शुल्कस्याध्यक्ष शुल्काध्यक्ष ॥ १ ॥ शुल्के नियुक्त शौल्किक ॥ २ ॥

शुल्कस्तु घट्टादिदेय

अमा सह, समीपे वा भवोऽमात्य "क्वेहामात्रतस-" ॥ ६ । ३ । १६ ॥ इति त्यच्, अमा सह अततीति वा ॥ १ ॥ सचते धिया समवैति सचिव "पलिसचेरिव" ॥ (उणा-५२२) ॥ २ ॥ मन्त्र कर्तव्यावधारणमस्त्यस्य मन्त्री ॥३॥ धिया सखा धीसख "राजन्सखे" ॥ ७ । ३ । १०६ ॥ इत्यत्समासान्त, बुद्धिसहायोऽपि ॥ ४ ॥ समवायेन चरति सामवायिक ॥ ५ ॥

नियोगी कर्मसचिव आयुक्तो व्यापृतश्च स ॥ ३८३ ॥

नियोगोऽस्त्यस्य नियोगी ॥ १ ॥ कर्मसु सचिव कर्मसचिव, कर्मसहाय ॥२॥ आयुज्यते स्म आयुक्त ॥ ३ ॥ व्याप्रियते स्म व्यापृत ॥ ४ ॥ ३८३ ॥

द्रष्टा तु व्यवहाराणा प्राड्विवाकोऽक्षदर्शक ।

द्रष्टा निर्णेता व्यवहाराणां ऋणादानादिन्यायाना, पृच्छनात्प्रच्छ प्राट् "दियुद्दृ-" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यते, प्राट् चासौ विविधवाकश्च प्राड्विवाक ॥१॥ अक्षान् व्यवहारान् पश्यति अक्षदर्शक ॥ २ ॥

शेषश्चात्र- स्याद् न्यायद्रष्टरि स्थेय ॥

महामात्रा प्रधानानि

महती मात्रा परिच्छद एषा महामात्रा ॥१॥ प्रधीयते एष्विति प्रधानानि अमात्यपुरोहितसेनापत्यादय, आविष्टलिङ्गोऽयम् ॥ २ ॥

पुरोधास्तु पुरोहित ॥ ३८४ ॥
सौवस्तिक

पुरोधीयते पुरोधी "वय पय पूरोरेतोभ्यो धाग" ॥ (उणा-९७४) इत्यस् ॥ १ ॥ पुरोधायते हिनोति स्म पुरोहित ॥ २ ॥ ३८४ ॥ स्वस्तीति ब्रूते सौवस्तिक, प्रभूतादित्वादिकणि द्वारादित्वादौकारागम ॥ ३ ॥

अथ द्वारस्थ क्षत्ता स्याद् द्वारपालक ।
दौवारिक प्रतीहारो वेत्र्युत्सारकदण्डिन ॥ ३८५ ॥

द्वारे तिष्ठतीति द्वारस्थ "स्थापास्नात्र-" ॥ ५ । १ । १४२ ॥ इति क, द्वा स्थद्वास्थितावपि ॥ १ ॥ क्षद सौत्र, क्षदति सत्रणोति द्वार क्षत्ता 'त्वष्टक्षत्तृ-' ॥ (उणा-८६५) ॥ इति तृ ॥ २ ॥ द्वार पालयति द्वारपाल, के द्वारपालक ॥३॥ द्वारे नियुक्ता दौवारिक तत्र नियुक्ते ॥ ६ । ४ । ७४ ॥ इतीकणि द्वारादित्वादौकारागम ॥ ४ ॥ प्रतिह्रियते वायतऽनेन प्रतिहार 'घञ्युपसर्गस्य-' ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दार्घत्वे प्रतीहार ॥५॥ वेत्र दण्डोऽस्त्यस्य वेत्री, वेत्रधरोऽपि ॥ ६ ॥ उत्सारयत्युत्सारक ॥ ७ ॥ दण्डोऽस्त्यस्य दण्डी ॥ ८ ॥ ३८५ ॥

शेषश्चात्र- द्वा स्थे द्वा स्थितदर्शक ॥

रक्षिवर्गेऽनीकस्थ स्यात्

रक्षत्यवश्य रक्षिणोऽङ्गरक्षकास्तेषा वर्गो वृन्द रक्षिवगस्तत्र, अनीकेन तिष्ठ त्यनीकस्थ ॥ १ ॥

अध्यक्षाधिकृतौ समौ ।

अधिकृतोऽक्षेष्वायमुखेष्वध्यक्ष , आयमध्यक्ष्णोति व्याप्नोति वा अधिकान्यक्षी णीन्द्रियाण्यस्य वा ॥ १ ॥ अधिक्रियते उपरि नियुज्यते स्म अधिकृत ॥२॥

पौरोगव सूदाध्यक्ष

पुरो गौजलमस्या पुरोगू रसवती, तस्यामयमध्यक्ष पौरोगव ॥ १ ॥ सूदा-नामध्यक्ष सूदाध्यक्ष ॥ २ ॥

सूदस्त्वौदनिको गुण ॥ ३८६ ॥

भक्तकार सूपकार सूपारालिकवल्लवा ।

सूदयति तण्डुलान् सूद ॥ १ ॥ ओदने नियुक्त औदनिक "तत्र नियुक्ते' ॥ ६।४।७४ ॥ इतीकण्, ओदने साधुरिति वा, कथादित्वादिकण् ओदनाय शक्त इति वा "तस्मै योगादे –" ॥ ६ । ४ । ९४ ॥ इतीकण् ॥२॥ गुणयति गुण ॥३॥ ३८६ ॥ भक्त करोति भक्तकार ॥ ४ ॥ सूप करोति सूपकार ॥५॥ सुनोत्यन्न सूप 'युसुकु–" ॥ (उणा–२९७) ॥ इति प , ऊत्व च ॥६॥ आराल शिल्पमस्यारालिक- "शिल्पम्" ॥ ६ । ४ । ५७ ॥ इतीकण् ॥७॥ वल्लते सवृणोति वल्लव 'बडिवटि--" ॥ (उणा– ५१५) ॥ इत्यव ॥ ८ ॥

भौरिक कनकाध्यक्ष

भूरिणि हेम्नि नियुक्तो भौरिक ॥१॥ कनकस्याध्यक्ष कनकाध्यक्ष ॥२॥ हिरण्ये नियुक्तो निरुक्ताद् हैरिक इत्यन्ये ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किक ॥ ३८७ ॥

रूपमाहतमस्य रूप्य दीनारादि तस्याध्यक्षो रूप्याध्यक्ष ॥ १ ॥ निष्के दीना-रादौ नियुक्तो नैष्किक , टङ्कपतिरपि ॥ २ ॥ ३८७ ॥

स्थानाध्यक्ष स्थानिक स्यात्

स्थानस्य पञ्चाना दशाना वा ग्रामाणा रक्षानियुक्तोऽध्यक्ष स्थानाध्यक्ष ॥१॥ स्थाने नियुक्त स्थानिक ॥ २ ॥

शुल्काध्यक्षस्तु शौल्किक ।

शुल्कस्याध्यक्ष शुल्काध्यक्ष ॥ १ ॥ शुल्के नियुक्त शौल्किक ॥ २ ॥

शुल्कस्तु घट्टादिदेय

शलति शवति वा गुणेन यात्मनन शुल्क पुक्लीबलिङ्ग "निष्कतुरुक" ॥ (उणा-२६) ॥ इति च निपात्यत घटन्तऽनेन, घटयति वा घट्टो नदीतरस्थानम् आदिशब्दाद् गुल्मप्रतोल्यादि, तत प्रवेश्य नि साय द्रव्येभ्यो राजभाग्यो भागोऽत्र घट्टादौ दीयते घट्टादिदेयम् ॥ १ ॥

धर्माध्यक्षस्तु धार्मिक ॥ ३८८ ॥

धर्माधिकरणी च

धर्मस्याध्यक्षो धर्माध्यक्ष ॥ १ ॥ धर्मे नियुक्तो धार्मिक ॥ २ ॥ ३८८ ॥ धर्मेऽधिकारोऽस्त्यस्य धर्माधिकरणी ॥ ३ ॥

अथ हट्टाध्यक्षोऽधिकर्मिक ।

हट्टेष्वध्यक्षो हट्टाध्यक्ष ॥ १ ॥ अध्युपरि कर्म अस्यास्ति अधिकर्मिक, व्रीह्यादित्वादिक ॥ २ ॥

चतुरङ्गबलाध्यक्ष सेनानीर्दण्डनायक ॥ ३८९ ॥

चतुरङ्गस्य हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणस्य बलस्याध्यक्ष-चतुरङ्गबलाध्यक्ष ॥ १ ॥ सेना नयति इष्टे सेनानी "क्विप्" ॥ ५ । १ । १४८ ॥ इति क्विप् ॥२॥ दण्ड सैन्य नयति दण्डनायक ॥ ३ ॥ ३८९ ॥

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

ग्रामेऽधिकृतो ग्रामाध्यक्ष, तिष्ठत्येवशील स्थायुक "शकमि-" ॥५।२।४०॥ इत्युकण् ॥ १ ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

बहुषु ग्रामेषु अधिकृतो गा भुव पाति गोप, गोपायतीति वा ॥ १ ॥

स्यातामन्त पुराध्यक्षेऽन्तर्वंशिकावरोधिकौ ॥ ३९० ॥

अन्त पुरेष्वधिकृतोऽन्त पुराध्यक्षस्तत्र वंशस्यान्तरन्तर्वंश कुलस्त्रिय ता स न्त्यस्यान्तर्वंशिक आन्तर्वेश्मिकोऽपि ॥१॥ अवरोधे नियुक्त आवरोधिक, आन्त पुरिकोऽपि ॥ २ ॥ ३९० ॥

अध्यक्षशेषश्चात्र-

क्षुद्रोपकरणाना स्यादध्यक्ष पारिकर्मिक ।
पुराध्यक्षे कोट्टपति पौरिको दाण्डपाशिक ॥

शुद्धान्त स्यादन्त पुरमवरोधोऽवरोधनम् ।

शुद्धा शुचय सौविदल्ला अन्तेऽस्य शुद्धान्त पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ अन्तर्गत पुरस्य गृहस्यान्त पुरम् ॥ २ ॥ अवरुध्यतेऽवरोध भुज्यादित्वात् कर्मण्यनट्य वरोधनम्, एते एकपुरुषपरिगृहीते स्त्रीसमुदाये वर्तन्ते तन्निवासे तूपचारात् ॥३॥४॥

सौनिदल्ला' कन्चुकिन स्थापत्या सौविदाश्च ते ॥ ३९१ ॥

सुष्ठु विद'न्त्यन्त पुरव्यापार सौविद'ा ' भिग'न्ठभ'ल–" ॥ (उणा–४६४) ॥ इति ले निपात्यते, सुविदन्त सुविवाह जान'त त्यान्ति सुविदत्त ऊटा स्त्रियस्तत्र भवा इति वा ॥ १ ॥ कञ्चुक विनातवेपाथमस्त्येषा कञ्चुकिन ॥ २ ॥ कुलस्त्रीर्व्येवस्थया स्थापयन्ति स्थपतय , स्थपतय एव स्थापत्या ,भेष'नादित्वाद् ष्यण्, यद्वा तिष्ठन्त्यस्मिनिति स्थादित्वात्के स्थो वास स्थश्चासौ पतिश्च स्थपतिस्तत्र भव " अनिदम्य–" ॥ ६।१।१५ ॥ इति ञ्य , स्थापयन्तीति वा "शिन्यास्याव्य–" ॥ (उणा–३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ ३ ॥ सुविदस्योद्वोढुरिमे सौविदा कुब्ज वामनादय ॥ ४ ॥ ३९१ ॥

पण्डे वर्षवर

पण्डो नपुसकोऽन एवान्त पुरपालकस्तत्र ॥ १ ॥ वर्षे रेत सेक वृणोत्या च्छादयति वपवर 'वृपिण् शक्तिब'न्ध' वपयते वा "जठर–" ॥ (उणा–४०३) ॥ इत्यरे निपात्यत ॥ २ ॥

शत्रौ प्रतिपक्ष परो रिपु ।
शात्रव प्रत्यवस्थाता प्रत्यनीकोऽभियात्यरी ॥ ३९२ ॥
दस्यु सपत्नोऽसहनो विपक्षो
द्वेषी द्विपन् वैर्यहितो जिघासु ।
दुर्हृत् परे पन्थकपन्थिनौ द्विट्
प्रत्यर्थ्यमित्रावभिमात्यराती ॥ ३९३ ॥

शीयते शातयतीति वा शत्रु "जनिहनि–' (उणा– ८०९) ॥ इति रु , ता देशश्च तत्र ॥ १ ॥ प्रतिकूल पक्ष प्रतिपक्ष ॥ २ ॥ प्रियते पर ॥ ३ ॥ इयर्ति रिपु "कस्यर्तिभ्या–" ॥ (उणा– ७९८) ॥ इतापुक् ॥ ४ ॥ शत्रुरेव शात्रव , प्रज्ञादित्वादण् ॥ ५ ॥ प्रतीपमवतिष्ठते प्रत्यवस्थाता ॥ ६ ॥ प्रतीपमनाकमस्य प्रत्यनीक ॥ ७ ॥ अभिमुख यातीत्यभियाति अभेर्यामाभ्याम्" ॥ (उणा–६६३) ॥ इत्याति ॥ ८ ॥ इयत्यरि 'स्वरेभ्य इ " ॥ (उणा– ६०६) ॥ ९ ॥ ३९२ ॥ दस्यते उपक्षीयते दस्यु ' यजिशु'धि–" ॥ (उणा– ८०१) ॥ इति यु ॥ १० ॥ सपत्न्यास्तुरय सपत्न 'अ सपत्न्या ' ॥ ७ । १ । ११९ ॥ इति साधु ॥ ११ ॥ न सहतेऽसहन ॥१२॥ विरुद्ध पक्षो विपक्ष ॥१३॥ द्वेषणशालो द्वेषी ' युजभुज– ' ॥ ५ । २ । ५० ॥ इति घिनण् ॥ १४ ॥ द्वेष्टि द्विपन् सुग्-द्विपा–" ॥ ५ । २ । २६ ॥ इति अतृश् ॥ १५ ॥ वैरमस्त्यस्य वैरी ॥ १६ ॥ न हितोऽहित ॥ १७ ॥ हन्तुमिच्छुर्जिघासु ॥ १८ ॥ दुष्ट हृदयमस्य दुर्हृद् ' सु

ऽद्दुहृद् मित्रामित्रे" ॥ ७ । ३ । १५७ ॥ इति हृदादेश ॥ १९ ॥ परिपन्था त्पन्थकः धिनो, परित पन्थयति गच्छति परिपन्थक, परिपन्था ॥ २०॥ २१ ॥ द्वेष्टीति द्विट् ॥ २२ ॥ प्रतीपमथयते प्रत्यर्थी ॥ २३ ॥ अमत्यमित्र "बन्धिवहि ॥ (उणा- ४५९) ॥ इतीत्र , न मित्रमिति वा, पुलिङ्गोऽयम् अमुहृदपि ॥२४॥ अभिमाति मुष्यत्यभिमाति "अभेयामाभ्याम्" ॥ (उणा-६६३) इत्याति ॥२५॥ इयत्यराति "वस्यतिभ्या-" ॥ (उणा- ६६२) ॥ इत्याति ॥ २६ ॥ ३९३ ॥

वैर विरोधो विद्वेष

वीरे कृत वैर "कृते" ॥ ६ । ३ । १९२ ॥ इत्यण्, वीरस्य कर्मेति वा ॥ १ ॥ विरोधन विरोध ॥ २ ॥ विद्वेषण विद्वेष ॥ ३ ॥

वयस्य सवया सुहृत् ।
स्निग्ध सहचरो मित्र सखा

वयसा तुल्यो वयस्य "हृयपद्य-" ७ । १ । ११ ॥ इति य ॥१॥ समान वयोऽस्य सवया 'समानस्य-" ॥ ३ । २ । १४९ ॥ इति सभाव ॥ २ ॥ शोभन हृदयमस्य सुहृत् 'सुहृद्दुहृद्-' ॥ ७ । ३ । १५७ ॥ इति हृदादेश ॥३॥ स्निह्यति स्म स्निग्ध ॥ ४ ॥ सह चरति सहचर सहायोऽपि ॥ ५ ॥ मेद्यति स्निह्यति मित्र "चिमिदि-" ॥ (उणा-४५४) ॥ इति क्त् त्र ॥ ६ ॥ सनोति सनति वा सखा "सनेडखि ' ॥ (उणा- ६२५) ॥ इति डखि ॥ ७ ॥

सख्य तु सौहृदम् ॥ ३९४ ॥
सौहार्द साप्तपदीनमैत्र्यजर्याणि सगतम् ।

सख्युर्भाव कम वा सख्य " सखिवणिग्दूताद्-" ७ । १ । ६३ ॥ इति य ॥ १ ॥ सुहृदो भाव सौहृद, युवादित्वादण्, बाहुलकादुत्तरपदस्य वृद्ध्यभाव ॥ २ ॥ ३९४॥ ' हृद्भगसिन्धा ' ॥ ७ । ४ । २५ ॥ इत्युभयपदवृद्धौ सौहादम् ॥ ३ ॥ सप्तभि पदै क्रमै , स्थायन्तैर्वाऽवाप्यते साप्तपदीन " समांसमाना- " ॥ ७ । १ । १०५ ॥ इतीनञि साधु मप्तभि पदैरवाप्यते साप्तपदान सखाऽपि ॥ ४ ॥ मित्रस्य भाव कर्म वा मैत्र्य पतिराजान्त-' ॥ ७ । १ । ६० ॥ इति व्यण्, टित्वाद् ङ्या मैत्री ॥ ५ ॥ न जायत्वजर्य सगतेऽजयम् ' ॥ ५ । १। ५ ॥ इति ये साधु ॥ ६ ॥ सगमन सगतम् ॥ ७ ॥

आनन्दन त्वाप्रच्छन स्यात् सभाजनमित्यपि ॥ ३९५ ॥

आनन्द्यत आनन्दनम् ॥ १ ॥ आपृच्छ्यत आपृच्छनम्, आङ्पूर्व प्रच्छि त्वालिङ्गनादिनाऽऽनन्दनार्थ , यथा- ' आपृच्छस्व प्रियसखममुम् ' इति ॥ २ ॥ सभाज्यते सभाजनम् ॥ ३ ॥ ३९५ ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रु

विजिगीषोर्विषयाज्जनपदादनन्तरोऽव्यवहितो राजा शत्रु ॥ १॥

मित्रमत परम् ।

अत शत्रो पर परभूमिष्ठ विजिगीषोर्मित्रम् ॥ १ ॥

उदासीन परतर

शत्रुमित्रयोर्भूमिभ्य परतर ऊर्ध्वमासीन इवोदासीनस्तटस्थ ॥ १ ॥

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठत ॥ ३२६ ॥

विजिगीषो पश्चात् स्थितो राजा पार्ष्णिमिव पार्ष्णि पश्चाद्भाग गृह्णात्यवष्ट भ्नाति पार्ष्णिग्राह , पञ्चस्वेतेषु द्वादशराजमण्डल समाप्तम् ।

यदाहु —

अरिर्मित्रमरेर्मित्र मित्रमित्रमत परम् ।
तथारिमित्र मित्र च विजिगीषो पुर स्मृता ॥ १ ॥
पार्ष्णिग्राहस्तथाक्रन्द आसारौ च तयो पृथक् ।
मध्यमोऽथाप्युदासीन इति द्वादशराजकम् ' ॥ २ ॥ १ ॥ इति

अनुवृत्तिस्त्वनुरोध

अनुवर्तनमनुवृत्तिरिच्छानुवर्तनमित्यर्थ ॥ १ ॥ अनुरोधनमनुरोध ॥ २ ॥

हेरिको गूढपूरुष ।

प्रणिधिर्यथार्हवर्णोऽवसर्पो मन्त्रविच्चर ॥ ३९७ ॥

वार्तायन स्पशश्चार

हिनोति परराष्ट्र गच्छति हेरिक 'कुशिक' ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ गूढश्चासौ पूरुषश्च गूढपूरुष ॥ २ ॥ प्रकर्षेण गुप्तो निधीयते प्रणिधि ॥ ३ ॥ देशकालोचितो वर्ण आकार जातिरगणन वाऽस्य यथार्हवर्ण ॥४॥ अवच्छन्न सर्पति अवसर्प ॥५॥ मन्त्र वेत्ति मन्त्रवित् ॥ ६ ॥ चरति चर ॥ ७ ॥ ३९७ ॥ वार्तामयते वार्तायन ॥ ८ ॥ स्पशि सौत्रस्तालव्यान्त ,' स्पशति बाधते परान् स्पश ॥ ९ ॥ चर एव चार प्रज्ञादित्वादण् ॥ १० ॥

आप्तप्रत्ययितौ समौ ।

आप्यते स्म आप्त अविसंवादिवाक् ॥ १ ॥ प्रत्यय आश्वास सजातोऽस्य प्रत्ययित ॥ २ ॥

सत्त्रिणि स्याद् गृहपति

र्हृद्दुर्हृद् मित्रामित्रे" ॥ ७ । ३ । १५७ ॥ इति हृदादेश ॥ १९ ॥ परिशब्दात्पन्थकृ।थिनौ, परित पन्थयति गच्छति परिपन्थक, परिपन्थी ॥ २०॥ २१ ॥ द्वेष्टीति द्विट ॥ २२ ॥ प्रतीपमर्थयते प्रत्यर्थी ॥ २३ ॥ अमत्यमित्र "बन्धिवहि ॥ (उणा- ४५९) ॥ इतीत्र, न मित्रमिति वा, पुल्लिङ्गोऽयम्, असुहृदपि ॥२४॥ अभिमाति मुष्यत्यभिमाति "अभेयामाभ्याम्" ॥ (उणा-६६३) इत्याति ॥२५॥ इयत्यराति "वस्यतिभ्या-" ॥ (उणा- ६६२) ॥ इत्याति ॥ २६ ॥ ३९३ ॥

वैर विरोधो विद्वेष

वीरे कृत वैर "कृते" ॥ ६ । ३ । १९२ ॥ इत्यण्, वीरस्य कर्मेति वा ॥ १ ॥ विरोधन विरोध ॥ २ ॥ विद्वेषण विद्वेष ॥ ३ ॥

वयस्य सवया सुहृत् ।
स्निग्ध सहचरो मित्र सखा

वयसा तुल्यो वयस्य "हृद्यपद्य-" ७ । १ । ११ ॥ इति य ॥१॥ समान वयोऽस्य सवया 'समानस्य-" ॥ ३ । २ । १४९ ॥ इति सभाव ॥ २ ॥ शोभन हृदयमस्य सुहृत् "सुहृद्दुर्हृद्-" ॥ ७ । ३ । १५७ ॥ इति हृदादेश ॥३॥ स्निह्यति स्म स्निग्ध ॥ ४ ॥ सह चरति सहचर, सहायोऽपि ॥ ५ ॥ मेद्यति स्निह्यति मित्र "चिमिदि-" ॥ (उणा-४५४) ॥ इति कित् त्र ॥ ६ ॥ सनोति सनति वा सखा 'सनेर्डखि' ॥ (उणा- ६२५) ॥ इति डखि ॥ ७ ॥

सख्य तु सौहृदम् ॥ ३९४ ॥
सौहार्द साप्तपदीनमैत्र्यजर्याणि सगतम् ।

सख्युर्भाव कर्म वा सख्य " सखिवणिग्दूताद्-' ७ । १ । ६३ ॥ इति य ॥ १ ॥ सुहृदो भाव सौहृद, युवादित्वादण्, बाहुलकादुत्तरपदस्य वृद्ध्यभाव ॥ २ ॥ ३९४॥ ' हृद्भगसिन्धो ' ॥ ७ । ४ । २५ ॥ इत्युभयपदवृद्धौ सौहार्दम् ॥ ३ ॥ सप्तभि पदै क्रमे, त्याद्यन्तैर्वाऽवाप्यते साप्तपदीन " समांसमाना- ' ॥ ७ । १ । १०५ ॥ इतीनञि साधु सप्तभि पदैरवाप्यते साप्तपदान सखाऽपि ॥ ४ ॥ मित्रस्य भाव कर्म वा मैत्र्य पतिराजान्त- ' ॥ ७ । १ । ६० ॥ इति त्र्यण्, टित्वाद् ङ्या मैत्री ॥ ५ ॥ न जीर्यत्यजर्य सगतेऽजयम् ' ॥ ५ । १। ५ ॥ इति ये साधु ॥ ६ ॥ सगमन सगतम् ॥ ७ ॥

आनन्दन त्वाप्रच्छन स्यात् सभाजनमित्यपि ॥ ३९५ ॥

आनन्द्यत आनन्दनम् ॥ १ ॥ आपृच्छ्यत आपृच्छनम्, आङ्पूर्व प्रच्छि रालिङ्गनादिनाऽऽनन्दनार्थ, यथा- " आपृच्छस्व प्रियसखममुम् " इति ॥ २ ॥ सभाज्यते सभाजनम् ॥ ३ ॥ ३९५ ॥

उपाचार प्रदान दाहारौ आग्रायने अपि ॥ ४०१ ॥

प्रकर्षेण आराधनार्थ प्राऽऽभ्रियते ढौक्यते स्म प्राभृतम् ॥ १ ॥ ढौक्यते ढौकनम् ॥ २ ॥ लायते प्रच्छन गृह्यते ल्चा पुन्नाल्गि "कूचचूर्चा" ॥(उणा–११३)॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥ उत्कुन्यते भाप्यत उत्कोच, उत्कोचयति गुवपि कार्यम नुनस्रोति ॥ ४ ॥ कुशल प्रयाजनमस्य कौशलिकम् ॥ ५ ॥ आमिषमिव आमिष परप्रतिलोभनात् पुन्नाबल्ङ्गिाऽयम्, अमलनन खन्डभाव वा ॥६॥ उपशब्दाचारादय शब्दा उपचयतेऽनेनोपचार ॥ ७ ॥ उपप्रदायते उपप्रदानम् ॥ ८ ॥ उपदीयत उपदा ॥ ९ ॥ उपहियते उपहार ॥ १० ॥ उपगृह्यत उपग्राह्य ॥ ११ ॥ उप समीपेऽयन्तेऽनेनोपायनम् ॥ १२ ॥ ४०१ ॥

मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रय ।

माया रूपपरावर्तनादिका ॥१॥ उपेक्षाऽवधीरणम् ॥१॥ इन्द्रजाल मन्त्रद्रव्य हस्तप्रयोगादिनाऽसम्भवद्वस्तुप्रदर्शनम् क्षुद्रा अल्पा उपाया ॥ १ ॥

मृगयाऽक्षा स्त्रिय पान वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥ ४०२ ॥
दण्डपारुष्यमित्येतद् हेय व्यसनसप्तकम् ।

मृगया पापर्द्धि ॥१॥ अक्षा पाशकास्ते च द्यूतोपलक्षणम् ॥१॥ स्त्रिय प्रसिद्धा ॥१॥ पान मद्यादे ॥१॥ वाचा पारुष्य वाक्पारुष्य कर्कशवचनत्वम्॥१॥ अर्थस्य दूषणमर्थदूषण चतुर्धा– आदानम् अदानम्, विनाश, परित्यागश्चार्थस्य ॥१॥४०२॥ दण्डेन पारुष्य दण्डपारुष्यम्, ताक्ष्णदण्डतो विशेषेणाऽस्यते क्षिप्यते चित्तमेभिरिति व्यसनानि तेषा सप्तक तच्च राज्ञो हेयमिति प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १ ॥

पौरुष विक्रम शौर्य शौण्डीर्य च पराक्रम ॥ ४०३ ॥

पुरुषस्य भाव कर्म वा पौरुष 'पुरुषहृदया' ॥७।१।७०॥ इत्यण् ॥ १ ॥ विक्रमण विक्रम ॥ २ ॥ शूरस्य भाव कर्म वा शौर्यम् ॥ ३ ॥ शौण्डीरस्य भाव कर्म वा शौण्डीर्यम् ॥ ४ ॥ पराक्रमण पराक्रम ॥ ५ ॥ ४०३ ॥

यत्कोशदण्डज तेज स प्रभाव प्रतापवत् ।

कोशदण्डज प्रभुत्वशक्तिभव तेज उत्कटत्वम्,

यद्भरत —

अधिक्षेपाऽपमानादे प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहन तत्तेज समुदाहृतम् ॥ १ ॥

प्रभवन्त्यनेन प्रभावो बाहुलकात् घञ् ॥ १ ॥ प्रतपन्त्यनेन प्रताप ॥ २ ॥

भिया धर्मार्थकामैश्च परीक्षा या तु सोपधा ॥ ४०४ ॥

सीदन्त्यस्मिन् सद्म गृहं सवदादान च, तदस्याऽस्ति सत्रा तत्र ॥ १ ॥ गृहस्य पतिर्गृहपति ॥ २ ॥

दूत संदेशहारक ॥ ३९८ ॥

दूयतऽनेन यथोक्तादित्वात् पर इति दन "शौरी" ॥ (उणा-२०१) ॥ इति क्तिः ॥ १ ॥ सदश मुखाप्यान हरति संदेशहारक ॥ २ ॥ ३९८ ॥

सन्धिविग्रहयानान्यासनद्वैधाश्रया अपि ।

षड्गुणा

सन्धान सन्धिरैक्त्वम् ॥ १ ॥ विरुद्ध ग्रहण स्वस्थानात् परमण्डले दाहविलोपादि विग्रह ॥१॥ यायते यानम्, यातव्य प्रति यात्रा ॥१॥ आस्यते आसन विग्रहादिनिवृत्ति ॥१॥ द्वौ प्रकारौ द्विधा द्विधैव द्वैधमेकेन सन्धायान्यत्र यानेत्यथ ।

यद्वा—

बलिनोर्द्विषतोमध्ये वाचात्मान समर्पयन् ।
द्वैधाभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षित ॥ १ ॥

अशक्त्या बलवदाश्रयणमाश्रय सश्रयापरं ॥ १ ॥ गुण्यन्ते गुणा राज्योपकारका ॥ १ ॥

शक्तयस्तिस्र प्रभुत्वोत्साहमन्त्रजा ॥ ३९९ ॥

शक्यते जेतुमाभि शक्तय प्रभुत्वादिभवास्तिस्रस्तत्र कोशदण्डसमृद्धि प्रभुत्वशक्ति ॥१॥ उद्यम्य सहनमुत्साहशक्ति ॥१॥ मन्त्र पञ्चाङ्गो मन्त्रशक्ति ॥१॥३९९॥

सामदानभेददण्डा उपाया

उपेत्यैभिरित्युपाया सामादयश्चत्वार ॥ १ ॥

साम सान्त्वनम् ।

स्यति वैरमनेन साम प्रियवचनादि, क्लीबलिङ्ग स्यतेरी च वा ॥ (उणा-९१५) ॥ इति मन् सामयति वा ॥ १ ॥ सान्त्व्यतेऽनेन सान्त्वनम् ॥ २ ॥

उपजाप पुनर्भेद

उपांशु जपनमुपजाप ॥ १ ॥ संहतयोर्भेदन भेद ॥ २ ॥

दण्ड स्यात् साहस दम ॥ ४०० ॥

दण्डन दण्ड पुंक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ सहासे बले भव साहस क्लीबलिङ्ग 'वैजयन्ता तु' दण्डो दम साहसाऽस्त्रि इति पुस्यप्याह ॥२॥ दमन दम ॥३॥४००॥

प्राभृत ढौकन लञ्चोत्कोच कौशलिकामिषे ।

न्यायादनपेत न्याय्य " न्यायार्थादनपेते " ॥ ७।१।१३ ॥ इति य ॥ १ ॥ उच्यते स्म उचितम् ॥ २ ॥ युज्यते स्म युक्तम् ॥ ३ ॥ सम्प्रति युज्यते साम्प्रत " क्वचित् " ॥ ६।२।१४५ ॥ इत्यण् ॥ ४ ॥ लभ्यते लभ्यम् शक्तिसि ' ॥५।१।२९॥ इति य ॥ ५ ॥ प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥ ६ ॥ भजते भजमानम् ॥७॥ अभिमुख नीयते स्माभिनीतम् ॥ ८ ॥ उपाय एवौपयिकम् "उपायाद् ह्रस्वश्च " ॥७।२।१७०॥ इति स्वार्थे इकणि साधु , एते वाच्यलिङ्गा ॥९॥४०७॥

प्रक्रिया त्वधिकार

प्रारम्भात् करण प्रक्रिया ॥ १ ॥ अधिक्रियते प्रस्तूयतेऽधिकारो व्यवस्था स्थापनमित्यर्थ ॥ २ ॥

अथ मर्यादा धारणा स्थिति ।

सस्था

मया इति सीमार्थेऽव्ययम् तत्र दीयते मयादा ॥ १ ॥ धार्यतेऽनया धारणा ॥ २ ॥ स्थीयतेऽनया स्थिति ॥ ३ ॥ सतिष्ठतेऽनया सस्था ॥ ४ ॥

अपराधस्तु मन्तुर्व्यलीक विप्रियाऽऽगसी ॥४०८॥

अपराधनमपराध ॥ १ ॥ मन्यते हृदि मन्तु , पुलिङ्ग " क्रुसिकम्य " ॥ (उणा–७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ विशेषेणाऽल्यते वार्यते व्यलीक पुक्लीबलिङ्ग 'स्यमिकषि " ॥ (उणा–४६) ॥ इतीक ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रिय विप्रियम् ॥ ४ ॥ अगति कुटिल गच्छत्यनेनाऽऽग क्लीबलिङ्ग ' वस्त्यगिभ्या णित् ॥ (उणा– ९७०) ॥ इत्यस् ॥५॥४०८॥

बलि करो भागधेय

बलत्यनेन बलि पुस्त्रीलिङ्ग पदिपठि " ॥ (उणा–६०७) ॥ इती ॥ १ ॥ कीयते क्रियते वा प्रत्येक कर ॥ २ ॥ भज्यते भागोंऽश स एव भाग धेय स्त्रीपुसलिङ्ग नामरूपभागा ॥७।२।१५८॥ इति स्वार्थ धेय , राज ग्राह्य पड्भागादिभाग प्रत्येक स्थावरजङ्गमाद् हिरण्यादान कर ' नियोग्युप जात्या बलिरित्यवान्तरभेदोऽयशास्त्रोक्तोऽत्र नाश्रित ॥ ३ ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दम ।

द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्य " पणपाद ' ॥ ६।४।१४८ ॥ इति य , द्विगुणो दमो दण्ड ॥ १ ॥

वाहिनी पृतना सेना बल सैन्यमनीकिनी ॥ ४०९ ॥

कटक ध्वजिनी तन्त्र दण्डोऽनीक पताकिनी ।

भयधमार्थकामोपन्यासेनामात्यानामाशयावेदनम्, उपधीयते समीपे ढौक्यते परीक्षार्थमुपधा, यत्कौटिल्य - "उपधाभिः शौचाशौचपरिज्ञानममात्यानाम्' इति ॥ १ ॥ ४०४ ॥

तन्मन्त्राद्यषडक्षीण यत्तृतीयाद्यगोचर ।

न षडक्षीण्यत्रापडक्षीण मन्त्रमीडादि "अपडक्षाशितग्वल " ॥७।१।१०६॥ इतीन ॥ १ ॥

रहस्याऽऽलोचन मन्त्र

रहस्येकान्ते आलोच्यते आलोचनम्, मन्त्रण मन्त्र पञ्चाङ्ग, यत्कौटिल्य - "कर्मणामारम्भोपाय पुरुषद्रव्यसपद्देशकालविभागो विनिपातप्रतीकार कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गो मन्त्र ॥ १ ॥

रहश्छन्नमुपह्वरम् ॥ ४०५ ॥

विविक्तविजनैकान्तनि शलाकानि केवलम् ।

रहन्ति त्यजन्त्येतदिति रह क्लीबलिङ्ग ' अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ दन्त्यस् अव्ययमपि ॥ १ ॥ छाद्यते स्म छन्नम् ॥ २ ॥ उपह्वयत्युपह्वर पुक्लीबलिङ्ग ॥३॥४०५॥ विविच्यते पृथक् क्रियते स्म विविक्तम् ॥ ४ ॥ विगतो जनोऽस्माद्विजनम् ॥ ५ ॥ एको न तु द्वितीयोऽन्ते समीपेऽत्रैकान्तम् ॥ ६ ॥ निर्गतो शलाकान्यथ कोऽत्र नि शलाकम् ॥ ७ ॥ केव्यते सेव्यते निर्जनत्वात् केवल ' मृदिकन्दि " (उणा-४६५) ॥ द्वलल । उपांश्वव्ययेषु वक्ष्यते ॥ ८ ॥

गुह्यं रहस्यं

गुह्यते गुह्य ' कृवृषि " ॥५।१।४२॥ इति क्यप् तत्र ॥ १ ॥ रहसि भव रहस्य दिगादित्वाद्य ॥ २ ॥

न्यायस्तु देशरूप समञ्जसम् ॥४०६॥

कल्पाऽभ्रेषौ नय

नियतमायतेऽनेन न्याय न्यायाऽवाया '॥५।३।१३४॥ इति घञि निपात्यते ॥ १ ॥ दिश्यमानस्योचितस्य रूप देशरूपम् प्रशस्त देशन वा त्यादेश्च प्रशस्त रूपप् ॥७।३।१०॥२॥ *सम्यगञ्जसा सत्यमत्र समञ्जसम् सगतमञ्जसानाम्तजुना*मिति वा ॥३॥४०६॥ कल्पन कल्प सामर्थ्यम् ॥४॥ यथाचिताद् रूपाद् भ्रशो भ्रेष, नास्ति भ्रेषोऽस्मिन्नभ्रेष ॥ ५ ॥ नयन नय नीतिरपि ॥ ६ ॥

न्याय्य तूचित युक्तसाम्प्रते ।

लभ्य प्राप्त भजमानाभिनीतौपयिकानि च ॥ ४०७ ॥

न्यायादनपेत न्याय्य " न्यायाथादनपेते " ॥ ७।१।१३ ॥ इति य ॥ १ ॥ उच्यते स्म उचितम् ॥ २ ॥ युज्यते स्म युक्तम् ॥ ३ ॥ सम्प्रति युज्यते साम्प्रत " क्वचित् " ॥ ६।२।१८५ ॥ इत्यण् ॥ ४ ॥ लभ्यते लभ्यम् शकितकि " ॥५।१।२९॥ इति य ॥ ५ ॥ प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥ ६ ॥ भजते भजमानम् ॥७॥ अभिमुख नीयते स्माभिनीतम् ॥ ८ ॥ उपाय एवौपयिकम् "उपायाद् ह्रस्वश्च " ॥७।२।१७०॥ इति स्वार्थे इकणि साधु, एते वाच्यलिङ्गा ॥९॥४०७॥

प्रक्रिया त्वधिकार

प्रारम्भात् करण प्रक्रिया ॥ १ ॥ अधिक्रियते प्रस्तूयतेऽधिकारो व्यवस्था स्थापनमित्यर्थ ॥ २ ॥

अथ मर्यादा धारणा स्थिति ।

सस्था

मया इति सीमार्थेऽव्ययम्, तत्र दीयते मर्यादा ॥ १ ॥ धार्यतेऽनया धारणा ॥ २ ॥ स्थीयतेऽनया स्थिति ॥ ३ ॥ सतिष्ठतेऽनया सस्था ॥ ४ ॥

अपराधस्तु मन्तुर्व्यलीक विप्रियाऽऽगसी ॥४०८॥

अपराधनमपराध ॥ १ ॥ मन्यते हृदि मन्तु पुलिङ्ग " कृसिकम्य " ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ विशेषणाऽल्यते वार्यते व्यलीक पुक्लीबलिङ्ग 'स्यमिकषि ' ॥ (उणा-४६) ॥ इतीक ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रिय विप्रियम् ॥ ४ ॥ अगति कुटिल गच्छत्यनेनाऽऽग क्लीबलिङ्ग " वस्त्यगिभ्या णित् " ॥ (उणा-९७०) ॥ इत्यस् ॥५॥४०८॥

बलि करो भागधेय

बल्यतेऽनेन बलि पुस्त्रीलिङ्ग " पदिपठि ' ॥ (उणा-६०७) ॥ इती ॥ १ ॥ कीयते क्रियते वा प्रत्येक कर ॥२॥ भज्यते भागोंऽश स एव भाग धेय स्त्रीपुसलिङ्ग 'नामरूपभागा ' ॥७।२।१५८॥ इति स्वार्थे धेय, राज ग्राह्य षड्भागादिभाग प्रत्येक स्थावरजङ्गमाद् हिरण्यादान कर ' नियोग्युप जाव्या बलिरित्यवान्तरभेदोऽथशास्त्रोक्तोऽत्र नाश्रित ॥ ३ ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दम ।

द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्य ' पणपाद ' ॥ ६।४।१४८ ॥ इति य, द्विगुणो दमो दण्ड ॥ १ ॥

वाहिनी पृतना सेना बल सैन्यमनीकिनी ॥ ४०९ ॥
कटक ध्वजिनी तन्त्र दण्डोऽनीक पताकिनी ।

वरूथिनी चमूश्चक्र स्कन्धावार

वाहा सन्त्यस्या वाहिनी ॥ १ ॥ 'पृन्त् व्यायामे' प्रियते पृतना "वृपृभ्या कित्" ॥ (उणा- ९३)॥ इति तन ॥२॥ सिनाति सेना "सवा '॥(उणा-२६२)॥ इति न, सह इनेन वर्तत वा ॥ ३ ॥ बलति प्राणिति बलम् ॥ ४ ॥ सैनेव सैन्य भेषजादित्वात् यण् ॥ ५ ॥ अनीक समामोऽस्त्यस्यामनाकिनी ॥६॥४०९॥ चक्रत्याक्रणोति पृथ्वीं चक्र पुक्लीवलिङ्ग 'दृक्' ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ ७ ॥ ध्वजा सन्त्यस्या ध्वजिनी ॥ ८ ॥ तन्यते तन्त्रम् ॥ ९ ॥ दण्ड्यतेऽनेन दण्ड ॥१०॥ अनिल्यनाक पुक्लीवलिङ्गो "स्यमिकपि" ॥ (उणा-४६) ॥ इताक ॥ ११ ॥ पताका सन्त्यस्या पताकिनी ।शखादित्वादिन् ॥ १२ ॥ वरूथो रथगुप्तिरस्त्यस्या वरूथिनी ॥ १३ ॥ चमत्यरीन् चमू स्त्रीलिङ्ग "कृपिचमि" ॥ (उणा-८२९) ॥ इत्यू ॥ १४ ॥ करोति चक्र पुक्लीवलिङ्ग कृगो द्वे च ' ॥ (उणा-७) ॥ इति किद्प्रत्यय ॥ १५ ॥ चतुरङ्गसैन्यस्य प्रधानभूतत्वाद् राजा स्कन्ध, तमावृणोति स्कन्धावार, शिबिरमित्यन्ये ॥ १६ ॥

अस्य तु स्थिति ॥ ४१० ॥

शिबिरम्

अस्य सैन्यस्य स्थिति सन्निवेश ॥४१०॥ 'शव् गतौ ताल्व्यादि ' शवन्त्यत्र शिबिर शवशशेरिच्चात " ॥ (उणा-४१३) ॥ इतीर ॥ १ ॥

रचना तु स्याद् व्यूहो दण्डादिको युधि ।

युद्धनिमित्त सैन्यस्य दण्डाकृत्यादिभेदेन रचना, व्युह्यते रच्यते व्यूहो दण्डादिक आदिशब्दान्मण्डलादय ।

यदाहु —

"दण्डो मण्डलभोगौ चाप्युन्छनश्चाबलो दृढ ।
व्यूहास्तेषा विशेषा स्युश्चक्रव्यूहादयोऽपि च ' ॥१॥१॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णि

प्रत्यासरति भमान् प्रत्यासार ' सत स्थिर " ॥ ५।३।१७ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ व्यूहस्य पार्ष्णि पश्चाद्भाग ॥ २ ॥

सै यपृष्ठे प्रतिग्रह ॥ ४११ ॥

प्रतिगृह्यतेऽवष्टभ्यतेऽनेन सैन्य प्रतिग्रह ॥१॥४११॥

एकेभैकरथास्त्र्यश्वा पत्ति पञ्चपदातिका ।

एकहस्त्यादियुक्ता सेना पद्यतेऽस्या पत्ति ।

यदाहु —

"ऐगो हत्थी एगो य रहवरो तिनि चेव य तुरगा ।
पचेव य पाइक्का एता पत्ता मुणयव्वा" ॥१॥१॥

सेना सेनामुख गुल्मो वाहिनी पृतना चमू ॥ ४१२ ॥
अनीकिनी च पत्ते स्यादिभाद्यैस्त्रिगुणै क्रमात् ।

पत्ते सवधिभिरिभाद्यै क्रमेण त्रिगुणित सेनादानि नामानि क्रमेण भवन्ति, तेन पत्तिस्त्रिगुणा सेना ॥ १ ॥ सेना त्रिगुणा सेनामुखम् ॥ १ ॥ सेनामुख त्रिगुण गुडति गुल्म पुक्लीबलिङ्ग ॥१॥ गुल्मस्त्रिगुणो वाहिनी ॥१॥ ४१२ ॥ एवमुत्तरोत्तर क्रमण त्रिगुणिता यावदनीकिनी, अनीकिनासख्या तु हस्ति २१८७ रथ २१८७, अश्व ६५६१ पदाति १०९३५, एवमनीकिन्या सवसख्या २१८७० ।

यदाहु –

पत्ता सेणा सेणामुह च गुम्म च वाहिणी चेव ।
पियणा चमू अणीगिणी दसगुणिआ अक्खोहिणी होइ" ॥१॥

अमरादयस्तु– 'सेनामुख गुल्मगणो वाहिनी पृतना चमू । अनाकिनी" इत्येव क्रमेण नामान्याहु ॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

दशानाकिन्य इति दशगुणाऽनीकिनीत्यथ, अक्षणामिन्द्रियाणा रथाना वा ऊह समूहो रचना वास्त्यस्यामक्षौहिणी ।

यदाहु –

स्यात्सेनाऽक्षौहिणा नाम खाऽगाष्टैकद्वि्गजै ।
रथैर्भ्यो हयैस्त्रिघ्नै पञ्चघ्नैश्च पदातिभि " इति ॥ १ ॥ १ ॥

सज्जन तूपरक्षणम् ॥ ४१३ ॥

सत् शोभन जन्यतेऽनेन सज्जनम् सज्ज्यतेऽनेन वा उपरक्ष्यतेऽनेनोपरक्षण सैन्यस्य प्रगुणीकरण गुल्मको वा ॥ १ ॥ ४१३ ॥

वैजयन्ती पुनः केतु पताका केतन ध्वज ।

विजयते विजयन्त 'तृजि ॥ (उणा–२२१)॥ इत्यन्त विजयन्तस्येय वैज यन्ता जयन्तात्यपि ॥ १ ॥ चाय्यतेऽनेन केतु पुल्लिङ्ग 'चाय के च" ॥ (उणा–

---

१ एको हस्ता एकश्च रथवरस्त्रय एव च तुरङ्गा ।
पञ्चेव च पदातय एषा पत्तिर्ज्ञातव्या ॥ १ ॥

२ पत्ति सेना सेनामुख च गुल्म च वाहिनी चैव ।
पृतना चमूरनाकिनी दशगुणिताऽक्षौहिणी भवति ॥१॥

७७८) ॥ इति तु ॥ २ ॥ पतति धूयत पताका "शलिवलि-" ॥ (उणा- ३४) ॥ इत्याक , पटाकाऽपि ॥ ३ ॥ केत्यत सज्ञायतेऽनेन केतनम् ॥ ४ ॥ ध्वजति धूयते ध्वज पुनपुसकौ, पताकादण्डा ध्वज इत्यके ॥ ५ ॥

अस्योच्चूलावचूलाख्यावूर्ध्वाधोमुखकूर्चकौ ॥ ४१४ ॥

अस्य ध्वजस्योर्ध्वस्थित कूचक , उद्गता चूलाऽग्रभागोऽस्येत्युच्चूल ॥ १ ॥ अधोमुखस्तु कूचक , अवाङ्मुखा चूला अस्येत्यवचूल ॥ १ ॥ ४१४ ॥

गजो वाजी रथ पत्ति सेनाङ्ग स्याच्चतुर्विधम् ।

सेनाया अङ्गमवयव सेनाङ्ग गजादि, चतुर्विध चतुर्भद चतुरङ्गादिसेना, तत्र गजवाजिनौ तिर्यक्काण्डे वक्ष्येते, पत्ति पूर्वमुक्त , रथनामान्याह-

युद्धार्थे चक्रवद्याने शताङ्ग स्यन्दनो रथ ॥ ४१५ ॥

युद्धप्रयोजने चक्रयुक्ते याने सांपरायिकाख्ये शत बहून्यङ्गान्यवयवा अस्य शताङ्ग ॥ १ ॥ स्यन्दते याति स्यन्दन ॥ २ ॥ रमन्तेऽनेन रथ पुन्नालिङ्ग "नानूरमि" ॥ (उणा- २७) ॥ इति क्वित् थ ॥ ३ ॥ ४१५ ॥

स क्रीडार्थ पुष्परथ

स रथ क्रीडानिमित्तो न पुन समराथ , पुष्पे यात्रोत्सवादौ मङ्गल्यो रथ पुष्परथ ॥ १ ॥

देवार्थस्तु मरुद्रथ ।

देवाय अय देवार्थ देवनिमित्ते मरुता देवाना रथो मरुद्रथ ॥ १ ॥

योग्यारथो वैनयिक

योग्यायै शस्त्राभ्यासाय रथो योग्यारथ ॥ १ ॥ विनय शिक्षाप्रयोजन मस्य वैनयिक ॥ २ ॥

अध्वरथ पारियानिक ॥ ४१६ ॥

अध्वनि गमनाय रथोऽध्वरथ परियान प्रयोजनमस्य पारियानिक ॥ १ ॥ ४१६ ॥

कर्णीरथ प्रवहण डयन रथगर्भक ।

कर्णा सन्त्येषु कर्णिन स्कन्धास्तेषु रथ कर्णीरथ पुरस्कन्धवाह्यो रथ बाहुलकाद् दीर्घ कर्ण्यो चतुष्काष्ठ्या स्थितो रथ इति वा ॥ १ ॥ प्रवहन्त्यनेन प्रोह्यते वा प्रवहणम् ॥ २ ॥ डयन्ते विहायसा यान्ति वाऽनेन डयन विमानाद्यम् ॥ ३ ॥ रथस्य गर्भ इव रथगर्भक ॥ ४ ॥

अनस्त शकट

अनति चा गत्येयन स्लानलिङ्ग , ' अस् " ॥ (उणा-९) ॥ इ यस ॥१॥ शक्नोति भार वाढु शस्ट त्रिलिङ्ग ,' ऽदग्धात ' ॥ (उणा-१४०) ॥ इत्युट ॥१॥

अथ स्याद् गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥ ४१७ ॥

गमनशीला गन्त्री ॥ १ ॥ कम्बलिभिर्दान्तैरा व्य कम्बलिवाह्यम्, पुस्लीन लिङ्ग ॥ २ ॥ ४१७ ॥

अथ काम्बलवास्त्राद्यास्तैस्ते परिवृते रथे ।

तैस्तै कम्बलवस्त्रादिभिरावृत आच्छादिते रथ, कम्बलेन छन्न काम्बल ॥ १ ॥ वस्त्रेण छन्नो वास्त्र ' तेन छन्ने रथ ' ॥ ६ । २ । १३१ ॥ इत्यण्, आदिश ब्दात् दौगूलाद्या ॥ २ ॥

स पाण्डुकम्बली य स्यात् सवीत पाण्डुकम्बलै ॥४१८॥

पाण्डुकम्बलैरावृत पाण्डुकम्बली ' पाण्डुकम्बला " ॥ २ । । १३२ ॥ इतान् ॥ १ ॥ ४१८ ॥

स तु द्वैपो वैयाघ्रश्च यो वृतो द्वीपिचर्मणा ।

द्वैपेन चर्मणा छन्नो द्वैप ॥ १ ॥ वैयाघ्रेण चर्मणा छन्नो वैयाघ्र ॥ २ ॥

रथाङ्ग रथपादोऽरि चक्र

रथस्याङ्ग रथाङ्गम् ॥ १ ॥ रथस्य पादो रथपाद ॥ २ ॥ आरा स यस्मि न्नरि ॥३॥ क्रियते तादति चक्र पुक्लीबलिङ्ग ' कृगो द्व च ॥ (उणा-७) ॥ इत्य प्रत्यय ॥ ४ ॥

धारा पुन प्रधि ॥ ४१९ ॥

नेमि

धारा प्रान्त प्रस्तावाचकस्य॥१॥ प्रान्ते प्रधायते प्रधि पुस्त्रीलिङ्ग ॥२॥४१९॥ नयति नेमि स्त्रीलिङ्ग नामा ' ॥ (उणा-६८७) ॥ इति मि ॥ ३ ॥

अक्षाग्रकीले त्वण्याणी

अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्य काष्ठस्याऽग्रेऽन्ते बन्धार्थ कालस्तत्र अणति शब्दायते अणि , आणि कशृदृटि- ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति वा णिन् पुस्त्रीलिङ्गावता ॥ १ ॥ २ ॥

नाभिस्तु पिण्डिका ।

नह्यते लोहाद्यैर्नाभि स्त्रीलिङ्ग नहेभ च ॥ (उणा ६२१) ॥ इति णिद् ॥ १ ॥ पिण्ड्यन्ते अरा अस्या पिण्डिका नाभि पुमि च ' ॥ ।३।१ १॥ इति णक ॥ २ ॥

७७८) ॥ इति तु ॥ २ ॥ पतति धूयते पताका "शलिबलि-" ॥ (उणा- ३४) ॥ इत्याक , पटाकाऽपि ॥ ३ ॥ केत्यते सङ्गायतेऽनेन केतनम् ॥ ४ ॥ ध्वजति धूयते ध्वज पुनपुसकौ, पताकादण्डो ध्वज इत्येके ॥ ५ ॥

अस्योच्चूलावचूलाख्यावूर्ध्वाधोमुखकूर्चकौ ॥ ४१४ ॥

अस्य ध्वजस्योर्ध्वस्थित कूचक , उद्गता चूलाऽग्रभागोऽस्येत्यु चूल ॥ १ ॥ अधोमुखस्तु कूचक , अवाङ्मुखा चूला अस्यत्यवचूल ॥ १ ॥ ४१४ ॥

गजो वाजी रथ पत्ति सेनाङ्ग स्याच्चतुर्विधम् ।

सेनाया अङ्गमवयव सेनाङ्ग गजादि, चतुर्विध चतुभद चतुरङ्गादिसेना, तत्र गजवाजिनौ तियक्काण्डे वक्ष्येते, पत्ति पूवमुक्त , रथनामान्याह-

युद्धार्थे चक्रवद्याने शताङ्ग स्यन्दनो रथ ॥ ४१५ ॥

युद्धप्रयोजने चक्रयुक्ते याने सापरायिकाख्ये शत बहून्यङ्गान्यवयवा अस्य शताङ्ग ॥ १ ॥ स्यन्दते याति स्यन्दन ॥ २ ॥ रमन्तेऽनेन रथ पुन्नालिङ्ग 'नानूर्मि' ॥ (उणा- २७) ॥ इति क्वित् थ ॥३॥४१५॥

स क्रीडार्थ पुष्परथ

स रथ क्रीडानिमित्तो न पुन समराथ , पुष्पे यात्रोत्सवादौ मङ्गल्यो रथ पुष्परथ ॥ १ ॥

देवार्थस्तु मरुद्रथ ।

देवाय अय देवाथ देवनिमित्ते मरुता देवाना रथो मरुद्रथ ॥ १ ॥

योग्यारथो वैनयिक

योग्यायै शस्त्राभ्यासाय रथो योग्यारथ ॥ १ ॥ विनय शिक्षाप्रयोजन मस्य वैनयिक ॥ २ ॥

अध्वरथ पारियानिक ॥ ४१६ ॥

अध्वनि गमनाय रथोऽध्वरथ परियान प्रयोजनमस्य पारियानिक ॥१॥४१६॥

कर्णीरथ प्रवहण डयन रथगर्भक ।

कर्णा सन्त्येषु कर्णिन स्कन्धास्तेषु रथ कर्णीरथ पुस्कन्धवाह्यो रथ बाहुल्यकान्दीघ कर्ण्यो चतुष्काष्ठ्या स्थितो रथ इति वा ॥ १ ॥ प्रवहत्यनेन प्रोह्यते वा प्रवहणम् ॥ २ ॥ डयन्ते विहायसा यान्ति वाऽनेन डयन विमानाख्यम् ॥ ३ ॥ रथस्य गभ इव रथगभक ॥ ४ ॥

अनस्तु शकट

दोल्यते दोला काष्ठमया, रज्जुप्रालम्बश्च ॥ १ ॥ प्रेङ्खयते प्रेङ्खा हिण्डोलकाख्यो, आदिग्रहणात् शयानकादि, याप्ययानानुवृत्ते ॥ २ ॥ ४२२ ॥

वैनीतक परम्परावाहन शिबिकादिकम् ।

विनातानामिद याप्ययानादि वैनातम् के वैनातक पुंक्लीबलिङ्ग, वोढृभि परम्परया वाह्यते परम्परावाहनम् शिबिका आदिरस्य शिबिकादिकम् ॥ १ ॥

यान युग्य पत्र वाह्य वह्य वाहनधोरणे ॥ ४२३ ॥

यान्त्यनेन यानम् ॥१॥ युञ्जन्ति तदिति युग्य सर्वं हस्त्यश्वादि 'कुप्यभिद्य "॥ ५।१।३९ ॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ २ ॥ पतन्त्यनेन पत्र पुंक्लीबलिङ्ग "नादा म्व्-' ॥ ५।२।८८ ॥ इति त्रद् ॥ ३ ॥ वाह्यते प्रेर्यते वाह्यम् ॥ ४ ॥ उह्यते ऽनेन वह्य "वह्य करणे ' ॥ ५।१।३८ ॥ इति य ॥ ५ ॥ उह्यतेऽनेन वाहन "वाह्याद् वाहनस्य ' ॥ २।३।७२ ॥ इति सूत्रे निपातनादनटि दाघत्वम्, वहनमेव वा प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् ॥ ६ ॥ धोर्यते चतुर गम्यतेऽनेन धोरणम् ॥७॥४२३॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूत सव्येष्टृसारथी ।

दक्षिणस्थप्रवेतारौ क्षत्ता रथकुटुम्बिक ॥ ४२४ ॥

नियच्छति नियन्त्रयति नियन्ता ॥ १ ॥ प्राजति प्रेरयति प्राजिता ॥ २ ॥ यच्छति यन्ता ॥ ३ ॥ सुनोतीति सूत "सुसितनि-' ॥ (उणा-२०३) ॥ इति तो दीर्घत्व च सुवतीति वा ॥ ४ ॥ सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठा सव्यात्स्थ ' ॥ (उणा-८५५) ॥ इति डिद् त्र भीरुष्ठानादित्वात् षत्व सप्तम्यलुप् च सव्येष्टोऽपि ॥५॥ सार यति वाहान् सारथि, सारेरथि ॥ (उणा-६७०) ॥ इत्यथि, सरथस्यापत्य मिति वा ॥ ६ ॥ दक्षिणे तिष्ठति दक्षिणस्थ ॥ ७ ॥ प्राजति प्रवेता त्रऽने वा' ॥४।४।३॥ इति विकल्पेन वादेश ॥८॥ क्षद सौत्र क्षदति सवृणोति क्षत्ता ॥ ९ ॥ रथस्य कुटुम्बी वाहको रथकुटुम्बिक, सारथि ॥ १० ॥ ४२४ ॥

रथारोहिणि तु रथी

रथेऽश्वश्य रोहति रथरोहा रथयोद्धा तत्र युद्धार्थो रथोऽस्यास्ति रथा ॥ १ ॥

रथिके रथिरो रथी ।

रथोऽस्याऽस्ति रथिक अतोऽनेकस्वरात् ॥ ७।२।६ ॥ इत्यिकस्तत्र ॥१॥ रथिर मेधारथा- ॥ ७।२।४१ ॥ इतिर, इनि रथी ॥ २ ॥ ३ ॥

अश्वारोहे त्वश्ववार सादी च तुरगी च स ॥ ४२५ ॥

अश्वमारोहत्यश्वारोहस्तत्र ॥ १ ॥ अश्व वृणोति वारयति वाऽश्ववार ॥ २ ॥ सीदति सादा ॥ ३ ॥ तुरगोऽस्यास्य तुरगी ॥ ४ ॥ ४२५ ॥

युगन्धरं कूबरं स्यात्

युगं वोढृस्कन्धस्थं धारयति युगन्धरं "धारेर्धर्च" ॥५।१।११३॥ इति खे साधु ॥ १ ॥ कवते कूबरं "नीमाकु-" ॥ (उणा ४४३) ॥ इति वरट्, दाघत्वं च, पुंक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

युगमीशान्तबन्धनम् ॥ ४२० ॥

युज्यते युगं पुंक्लीबलिङ्गं, घञादित्वादल् गत्वं च, ईशान्ते बन्धोऽस्यशान्तबन्धनम् ॥ १ ॥ ४२० ॥

युगकीलकस्तु शम्या

युगस्य कीलको युगकीलकः ॥ १ ॥ शम्यते शम्या 'शकितकि'' ॥५।१।२९॥ इति य ॥ २ ॥

प्रासङ्गस्तु युगान्तरम् ।

प्रसज्यते वोढस्कन्धे प्रासङ्गः "घञ्युपसर्गस्य-" ॥३।२।८६॥ इति दीर्घे द्वितीयं युगं युगान्तरम्, यत्काष्ठं वत्सानां दमनकाले स्कन्धे आसज्यते, यन्मुनिः -युगं द्वितीयं प्रासङ्गः ॥ १ ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थम्

अधःस्थितं दारु अनुकृष्यते अनुकर्षः ॥ १ ॥

धूर्वी यानमुखं च धूः ॥ ४२१ ॥

धूर्वति हिनस्ति वोढॄन् धूर्वी ॥ १ ॥ यानस्य रथादेर्मुखमग्रं यानमुखम् ॥२॥ धूर्वति धूः, यस्यामग्रे वोढारो बध्यन्ते स्त्रीलिङ्गोऽयम् ॥ ३ ॥ ४२१ ॥

रथगुप्तिस्तु वरूथः

रथस्य गोपनं रथगुप्तिः ॥१॥ वृणन्ति गुप्त्यर्थं रथमनेन वरूथः लोहादिमयावृत्तिः 'जॄवॄभ्या-' ॥ (उणा-२३६) ॥ इत्यूथः पुंक्लीबलिङ्गोऽयम् ॥ २ ॥

रथाङ्गानि त्वपस्कराः ।

चक्रादीनि रथस्याङ्गानि आरम्भकाणि, अपकुर्वन्त्यपकार्यन्ते वा अपस्कराः, वर्चस्कादित्वात् साधु ॥ १ ॥

शिबिका याप्ययाने

शिबैव शिबिका ॥ १ ॥ याप्यस्य अशक्तस्य यानं युग्याख्यं याप्ययानम्, 'कृपानम्' इति गौडः, तत्र ॥ २ ॥

अथ दोला प्रेङ्खादिका भवेत् ॥ ४२२ ॥

दोल्यते दोला काष्ठमया, रज्जुप्रालम्बश्च ॥ १ ॥ प्रेङ्खयते प्रेङ्खा हिण्डोलकादयो, आदिग्रहणात् शयानकादि, याप्ययानानुवृत्ते ॥ २ ॥ ४२२ ॥

वैनीतकं परम्परावाहनं शिबिकादिकम् ।

विनातानामिदं याप्ययानादि वैनातम् के वैनातकं पुंक्लीबलिङ्ग, योऽन्भि परम्परया वाह्यते परम्परावाहनम् शिबिका आदिरस्य शिबिकादिकम् ॥ १ ॥

यानं युग्यं पत्रं वाह्यं वह्यं वाहनधोरणे ॥ ४२३ ॥

यान्त्यनेन यानम् ॥१॥ युञ्जन्ति तदिति युग्यं सर्वं हस्त्यश्वादि "कुप्यभिद्य"॥ ५।१।३९ ॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ २ ॥ पतन्त्यनेन पत्रं पुंक्लीबलिङ्ग "नीदाम्ब्व-" ॥ ५।२।८८ ॥ इति त्रट् ॥ ३ ॥ वाह्यते प्रेर्यते वाह्यम् ॥ ४ ॥ उह्यते ऽनेन वह्यं वह्यं करणे' ॥ ५।१।२४ ॥ इति य ॥ ५ ॥ उह्यतेऽनेन वाहनं "वाह्याद् वाहनस्य' ॥ २।३।७२ ॥ इति सूत्रे निपातनादनटि दीर्घत्वम्, वहनमेव वा प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् ॥ ६ ॥ धोर्यते चतुरं गम्यतेऽनेन धोरणम् ॥७॥४२३॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः सव्येष्ठृसारथी ।

दक्षिणस्थप्रवेतारौ क्षत्ता रथकुटुम्बिकः ॥ ४२४ ॥

नियच्छति नियन्त्रयति नियन्ता ॥ १ ॥ प्राजति प्रेरयति प्राजिता ॥ २ ॥ यच्छति यन्ता ॥ ३ ॥ सुनोतीति सूतः "सुसितनि-' ॥ (उणा-२०३) ॥ इति तो दीर्घत्वं च सुवतीति वा ॥ ४॥ सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठा "सव्यात्स्थ" ॥ (उणा-८५५)॥ इति डिन् ऋ भ्रातृष्ठानादित्वात् षत्वं सप्तम्यलुप् च सव्यष्ठोऽपि ॥५॥ सारयति वाहान् सारथि, सारेरथि ॥ (उणा-६७०) ॥ इत्यथि, सरथस्यापत्यमिति वा ॥ ६ ॥ दक्षिणे तिष्ठति दक्षिणस्थ ॥ ७ ॥ प्राजति प्रवेता तृऽने वा" ॥४।४।३॥ इनि विकल्पेन वीरादेश ॥८॥ क्षद सौत्र क्षदति सत्रणोति क्षत्ता ॥ ९ ॥ रथस्य कुटुम्बा वाहको रथकुटुम्बिक सारथिः ॥ १० ॥ ४२४ ॥

रथारोहिणि तु रथी

रथेऽवश्य रोहति रथारोही रथयोद्धा तत्र युद्धार्थो रथाऽस्यास्ति रथी ॥ १ ॥

रथिके रथिरो रथी ।

रथोऽस्याऽस्ति रथिक अतोऽनेकस्वरात् ॥ ७।२।६ ॥ इतीकस्तत्र ॥१॥ रथिर मेधारथा- ॥ ७।२।४१ ॥ इतीर इनि रथी ॥ २ ॥ ३ ॥

अश्वारोहे त्वश्ववारः सादी च तुरगी च सः ॥ ४२५ ॥

अश्वमारोहत्यश्वारोहस्तत्र ॥ १ ॥ अश्वं वृणोति वारयति वाऽश्ववार ॥ २ ॥ सीदति सादी ॥ ३ ॥ तुरगाऽस्त्यस्य तुरगी ॥ ४ ॥ ४२ ॥

युगन्धरः कूबरः स्यात्

युगं वोढस्कन्धस्तत्र धारयति युगन्धरः "धारेश्च" ॥५।१।११३॥ इति खे साधु ॥ १ ॥ कवते कूबरः "नीमीकु–" ॥ (उणा ४४३) ॥ इति वरट्, दाघत्वं च, पुंक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

युगमीशान्तबन्धनम् ॥ ४२० ॥

युज्यते युगं पुंक्लीबलिङ्ग, घञादित्वादल् गत्वं च, इशान्ते बन्धोऽस्येशान्तबन्धनम् ॥ १ ॥ ४२० ॥

युगकीलकस्तु शम्या

युगस्य कीलको युगकीलकः ॥ १ ॥ शम्यते शम्या 'शकिताके'' ॥५।१।२९॥ इति य ॥ २ ॥

प्रासङ्गस्तु युगान्तरम् ।

प्रसज्ज्यते वोल्स्कन्धः प्रासङ्गः "घञ्युपसर्गस्य–" ॥३।२।८६॥ इति दीर्घे द्वितीय युगं युगान्तरम्, यत्राष्टवत्साना दमनकाले स्कन्धः आसज्ज्यते, यन्मुनि –युग द्वितीयः प्रासङ्गः ॥ १ ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थम्

अधः स्थितं दारु अनुकृष्यते अनुकर्षः ॥ १ ॥

धूर्वी यानमुखं च धूः ॥ ४२१ ॥

धूर्वति हिनस्ति वोढृन् धूर्वी ॥ १ ॥ यानस्य रथादेर्मुखमग्र यानमुखम् ॥२॥ धूर्वति धूः, यस्याग्रे वोढारो बध्यन्ते स्त्रीलिङ्गोऽयम् ॥ ३ ॥ ४२१ ॥

रथगुप्तिस्तु वरूथः

रथस्य गोपनं रथगुप्तिः ॥१॥ वृणन्ति गुप्त्यर्थं रथमनेन वरूथः लोहादिमया आवृत्तिः 'जॄवृभ्या– ॥ (उणा–२३६) ॥ इत्यूथः पुंक्लीबलिङ्गोऽयम् ॥ २ ॥

रथाङ्गानि त्वपस्कराः ।

चक्रादयानि रथस्याङ्गानि आरम्भकाणि, अपकुर्वन्त्यपकार्यन्ते वा अपस्कराः, वर्चस्कादित्वात् साधु ॥ १ ॥

शिबिका याप्ययाने

शिबेव शिबिका ॥ १ ॥ याप्यस्य अशक्तस्य यानं युग्यादि याप्ययानम्, 'कृपानम्' इति गौडः, तत्र ॥ २ ॥

अथ दोला प्रेङ्खादिका भवेत् ॥ ४२२ ॥

दोल्यते दोला काष्ठमया, रज्जुप्रारम्वञ्च ॥ १ ॥ प्रेङ्खयते प्रेङ्खा हिण्डोलकादयो, अग्निग्रहणात् शयानकादि, याप्ययानानुवृत्ते ॥ २ ॥ ४२२ ॥

वैनीतक परम्परावाहन शिबिकादिकम् ।

विनातानामिद याप्ययानादि वैनातम् के वैनातक पुल्लीवलिङ्ग, वोढभि परम्परया वाह्यते परम्परावाहनम् शिबिका आदिरस्य शिबिकादिकम् ॥ १ ॥

यान युग्य पत्र वाह्य वह्य वाहनधोरणे ॥ ४२३ ॥

यान्त्यनेन यानम् ॥१॥ युञ्जन्ति तदिति युग्य सर्वे हस्त्यश्वादि "कुप्यभिद्य"॥ ५।१।१३९ ॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ २ ॥ पतन्त्यनेन पत्र पुल्लीवलिङ्ग 'नीदा म्व-' ॥ ५।२।८८ ॥ इति त्रट् ॥ ३ ॥ वाह्यते प्रेयते वाह्यम् ॥ ४ ॥ उह्यते ऽनेन वह्य 'वह्य करणे' ॥ ५।१।३४ ॥ इति य ॥ ५ ॥ उह्यतेऽनेन वाहन "वाह्यात् वाहनस्य' ॥ २।३।७२ ॥ इति सूत्रे निपातनादनटि दाघत्वम् वहनमेव वा प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् ॥ ६ ॥ धीयते चतुर गम्यतेऽनेन धोरणम् ॥७॥४२३॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूत सव्येष्ठसारथी ।

दक्षिणस्थप्रवेतारौ क्षत्ता रथकुटुम्बिक ॥ ४२४ ॥

नियच्छति नियन्त्रयति नियन्ता ॥ १ ॥ प्राजति प्रेरयति प्राजिता ॥ २ ॥ यच्छति यन्ता ॥ ३ ॥ सुनोतीति सूत "सुसितनि-' ॥ (उणा-२०३) ॥ इति तो दीर्घत्व च सुवतीति वा ॥ ४ ॥ सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठा 'सव्यात्स्थ" ॥ (उणा-८५५) ॥ इति डित् ऋ भारुष्ठानादित्वात् षत्व सप्तम्यलुप् च सव्यष्ठोऽपि ॥५॥ सार यति वाहान् सारथि, सारेरथि ॥ (उणा-६७०) ॥ इत्यथि, सरथस्यापत्य मिति वा ॥ ६ ॥ दक्षिणे तिष्ठति दक्षिणस्थ ॥ ७ ॥ प्राजति प्रवेता त्रऽने वा" ॥४।४।३॥ इति विकल्पेन वारादेश ॥८॥ क्षद सौत्र क्षदति सवृणोति क्षत्ता ॥ ९ ॥ रथस्य कुटुम्बी वाहको रथकुटुम्बिक, सादयि ॥ १० ॥ ४२४ ॥

रथरोहिणि तु रथी

रथेऽन्यत्र रोहति रथरोही रथयोद्धा तत्र युद्धार्थो रथाऽस्यास्ति रथी ॥ १ ॥

रथिके रथिरो रथी ।

रथोऽस्याऽस्ति रथिक अतोऽनेकस्वरात्' ॥ ७।२।६ ॥ इतीकस्तत्र ॥१॥ रथिर मेधारथा- ॥ ७।२।४१ ॥ इतीर इति रथी ॥ २ ॥ ३ ॥

अश्वारोहे त्वश्ववार सादी च तुरगी च स ॥ ४२५ ॥

अश्वमारोहत्यश्वारोहस्तत्र ॥ १ ॥ अश्व वृणोति वारयति वाऽश्ववार ॥ २ ॥ सीदति सादा ॥ ३ ॥ तुरगोऽस्त्यस्य तुरगी ॥ ४ ॥ ४२५ ॥

हस्त्यारोहे सादियन्तृमहामात्रनिषादिनः ।

हस्तिनमारोहति हस्त्यारोहः, हस्तिनोऽधिकृतः प्रधानभूतमत्र ॥ १ ॥ सीदति सादी ॥ २ ॥ यच्छति यन्ता ॥ ३ ॥ महती मात्राऽस्य महामात्रः ॥ ४ ॥ निषादति निषादी ॥ ॥

आधोरणा हस्तिपका गजाजीवेभपालकाः ॥ ४२६ ॥

आधोरयन्ति हस्तिनमाधोरणाः, नन्द्यादित्वादनः ॥ १ ॥ हस्तिनं पान्ति हस्तिपाः, के हस्तिपकाः ॥ २ ॥ गजान् गजभ्यां गजेषु वा आजीवन्ति गजाजीवाः ॥३॥ इभं पालयति इभपालकः, एते कर्मकरप्राया हस्त्यारोहादयः, इभपालकप्रयन्ता एकार्था इत्यन्ये, मण्ठो देश्याम् ॥ ४ ॥ ४२६ ॥

योद्धारस्तु भटा योधाः

युध्यन्ते योद्धारः ॥ १ ॥ भटन्ति धारयन्ति शस्त्राणि भटाः ॥ २ ॥ युध्यन्ते योधाः, लिहादित्वादच् ॥ ३ ॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनां रक्षन्ति सेनारक्षाः प्राहरिकाद्याः ॥ १ ॥ सेनां रक्षन्ति सैनिकाः 'रक्षदुच्छतोः' ॥ ६ । ४ । ३० ॥ इतीकण् ॥ २ ॥

सेनायां ये समवेतास्ते सैन्याः सैनिका अपि ॥ ४२७ ॥

सेनां समवयन्ति सैन्याः सैनिकाः 'सेनाया वा' ॥ ६ । ४ । ४८ ॥ इति ण्यः पक्षे इकण् ॥ २ ॥ ४२७ ॥

ये सहस्रेण योद्धारस्ते साहस्राः सहस्रिणः ।

सहस्रं योद्धारः परे सन्त्येषां साहस्राः ज्योत्स्नादित्वादण्, शिखादित्वादिनि सहस्रिणः ॥ १ ॥ २ ॥

छायाकरः छत्रधारः

छायां करोति छायाकरः हेतुतच्छीला-' ॥ ५।१।१०३ ॥ इति टः ॥१॥ छत्रं धरति छत्रधारः ॥ २ ॥

पताकी वैजयन्तिकः ॥ ४२८ ॥

पताकाऽस्त्यस्य पताकी पताकाधरः शिखादित्वादिन् ॥ १ ॥ वैजयन्तीं चरति वैजयन्तिकः ॥ २ ॥ ४२८ ॥

परिधिस्थः

परिधौ मण्डले [illegible] चरति रक्षितुं परिचरः ॥ २ ॥

आमुक्त प्रतिमुक्तवत् ।

अपिनद्ध पिनद्ध

आमुच्यते बध्यते स्माऽऽमुक्त ॥ १ ॥ प्रतिमुच्यते स्म प्रतिमुक्त ॥ २ ॥ अपिनह्यते स्म अपिनद्ध, "वाऽवाऽप्यो" ॥ ३।२।१५६ ॥ इति प्यादेश पिनद्ध ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ सन्नद्धो व्यूढकङ्कट ॥ ४२९ ॥

दशितो वर्मित सज्ज

सनह्यते स्म सनद्ध ॥ १ ॥ व्यूढो धृत कङ्कटोऽनेन व्यूढकङ्कट ॥२॥४२९॥ दश्यते बध्यते स्म दशित ॥ ३ ॥ वर्म सजातमस्य वर्मित, क्वचिनाऽपि ॥ ४ ॥ सज्जते सज्ज, सन् जायते वा "क्वचित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड ॥ ५ ॥

सन्नाहो वर्म कङ्कट ।

जगर कवच दशस्तनुत्र माठ्युरश्छद ॥ ४३० ॥

सनह्यते सन्नाह ॥१॥ वृणोत्यङ्ग वर्म क्लीबलिङ्ग मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥ कङ्कत यात्यङ्ग कङ्कट 'दिव्यवि-' ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट कङ्कटत्यान्छादयति वा ॥ ३ ॥ जायते जगर "जठर- ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यत जागर्तीति वा बाहुलकात् ह्रस्व ॥ ४ ॥ कवते कवच पुक्लीबलिङ्ग 'कच्यवि-' ॥ (उणा-११४) ॥ इत्यच क वचतीति वा ॥ ५ ॥ दश्यते बध्यत दश दशनमपि ॥ ६ ॥ तनु त्रायते तनुत्रम्, तनुत्राणमपि ॥७॥ माठ्यत्यङ्ग माठि स्त्रीलिङ्ग स्वरेभ्य इ ' ॥ (उणा-६०६) ॥ ङ्या माठी ॥८॥ उरश्छाद्यतेऽनेनोरश्छद पुनाम्न- ॥५।३।१३०॥ इति घे एकोपसर्गस्य-" ॥४।२।३४॥ इति ह्रस्व त्वक्त्रमपि ॥ ९ ॥ ४३० ॥

निचोलक स्यात् कूर्पासो वारबाणश्च कञ्चुक ।

चुलि सौत्र " निचुल्यते निचोल के निचोलक ॥ १ ॥ कुरति कूर्पास 'कृकुरिभ्या पास ॥ (उणा-५८३) ॥ इति पास ॥ २ ॥ बाणात् वारयति वारबाण राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपात वारमाच्छादक बानमस्येति वा पूर्वपदस्थात् ' ॥२।३।६४॥ इति णत्वम् ॥ ३ ॥ कञ्च्यते बध्यते कञ्चुक पुक्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥

सारसन त्वधिकाङ्ग हृदि धार्य सकञ्चुके ॥ ४३१ ॥

सार मनोति ददाति सारसनम् ॥ १ ॥ अधिकमङ्गादाधिकाङ्ग पुक्लीबलिङ्ग, अधियाङ्गमित्येके, यमुनि - अधियाङ्ग सारसनम् ' दुर्गस्तु- तस्य सारसन ज्ञेय धियाद च निरन्धनम इत्याह । यत् सकञ्चुकेहृदि धार्यत ॥ २ ॥ ४३१ ॥

शिरस्त्राणे तु शीर्षण्य शिरस्क शीर्षक च तत् ।

शिरस्त्रायतेऽनेन शिरस्त्राण तत्र ॥ १ ॥ शिरसि भव शीर्षण्य देहांशत्वाद् ये "शिरस शीषन्" ॥३।२।१०१॥ इति शीष नादेश, शिरसे हितामिति वा "प्राण्यङ्गरथ-" ॥ ७।१।३७ ॥ इति य, शिरसस्तुल्यमिति वा शाखादित्वाद् य "शिरस शीपन्" ॥ ३।२।१०१ ॥ इति शीपन्नादेश ॥ २ ॥ शिरस शीपस्य च प्रकृति शिरस्कम्, शीपकम्, खोलमपि ॥ ३ ॥ ४ ॥

नागोदमुदरत्राण

नह्यते जठरोपरि नागोद, कुमुदादौ निपात्यते ॥ १ ॥ उदर त्रायतेऽनेनोदर त्राणम् ॥ २ ॥

जङ्घात्राण तु मत्कुणम् ॥ ४३२ ॥

जङ्घा त्रायतेऽनेन जङ्घात्राणम् ॥ १ ॥ माद्यति हृष्यत्यनेन मत्कुण "भ्रूण तृण- ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥ ४३२ ॥

बाहुत्राण बाहुल स्यात्

बाहुस्त्रायतेऽनेन बाहुत्राणम् ॥ १ ॥ बाहु लाति बाहुलम् ॥ २ ॥

जालिका त्वङ्गरक्षणी ।

जालप्रायाऽऽयसी स्यात्

'जलण् अपवारणे' जालयति शस्त्राघात जालिका ॥१॥ अङ्ग रक्ष्यतेऽनया अङ्गरक्षणी ॥ २ ॥ जालप्राया जालसदृशी ॥ ३ ॥ आयसी लोहमयात्यथ ॥ ४ ॥

आयुधीय शस्त्रजीविनि ॥ ४३३ ॥

काण्डपृष्ठायुधिकौ च

शस्त्रेण जावति शस्त्रजावी तत्र ॥ १ ॥ ४३३ ॥ आयुधेन जावत्यायुधीय, आयुधिक आयुधादीयच ॥ ६।४।१८ ॥ इत य इकश्च ॥ २ ॥ ३ ॥ काण्डानि पृष्ठेऽस्य काण्डपृष्ठ ॥ ४ ॥

तुल्यौ प्रासिककौन्तिकौ ।

प्रास कुन्तश्च प्रहरणमस्य प्रासिक कौन्तिक 'प्रहरणम् ॥६।४।६२॥ इतीकण् ॥ १ ॥ २ ॥

पारश्वधिकस्तु पारश्वध परश्वधायुध ॥ ४३४ ॥

परश्वध प्रहरणमस्य पारश्वधिक, पारश्वध "परश्वधाद् वाऽण्" ॥६।४।६३॥ इत्यण्, पक्षे ठक्ण् ॥ १ ॥ ३ ॥ ४३४ ॥

स्युर्नैस्त्रिंशिकशाक्तीकयाष्टीकास्तत्तदायुधा ।

निस्त्रिंश प्रहरणमस्य नैस्त्रिंशिक 'प्रहरणम् ॥ ६।४।६२ ॥ इतीकण् ॥ १ ॥ शक्तियष्टिश्च प्रहरणमस्य शाक्तीक, याष्टीक शक्तियष्ट्येरीकण् ॥६।४।६४॥१॥१॥

तूणी धनुर्भृद् धानुष्क स्यात्

तूणमस्त्यस्य तूणी, निषङ्ग्यपि ॥ १ ॥ धनुर्बिभर्ति धनुभृत् यौगिकत्वाद् धनुर्धर, धन्वी, धनुष्मानित्यादय ॥ २ ॥ धनु प्रहरणमस्य धानुष्क "प्रहरणम्" ॥ ६।४।६२ ॥ इतीकण्, धनुषा जीवतीति वा वेतनादित्वादिकण् ॥ ३ ॥

काण्डीरस्तु काण्डवान् ॥ ४३५ ॥

काण्डानि सन्त्यस्य काण्डीर "काण्डाण्डभाण्डादीर" ॥ ७।२।३८ ॥ १ ॥ मतौ काण्डवान् ॥ २ ॥ ४३५ ॥

कृतहस्त कृतपुङ्ख सुप्रयुक्तशरो हि य ।

कृतौ सिद्धौ हस्तावस्य कृतहस्त ॥ १ ॥ कृता पुङ्खा अनेन कृतपुङ्ख ॥ २ ॥ सुष्ठु प्रयुक्तो व्यापारित शरोऽनेन सुप्रयुक्तशर ॥

शीघ्रवेधी लघुहस्त

शीघ्रमनवच्छेदेन वेधयति लक्ष्य भिनत्ति शीघ्रवेधी ॥ १ ॥ लघुलाघवयुक्तो हस्तोऽस्य लघुहस्त ॥ २ ॥

अपराद्धेषुस्तु लक्ष्यत ॥ ४३६ ॥

च्युतेषु

अपराद्धा अलब्धलक्षा इषवो बाणा अस्य अपराद्धेषु, लक्ष्याच्च्युतेषु प्रहरण ॥ १ ॥ ४३६ ॥

दूरवेधी तु दूरापाती

दूराद् वेधयति लक्ष्य भिनत्ति दूरवेधी ॥ १ ॥ दूरादापातयति दूरापाती ॥ २ ॥

आयुध पुन ।

हेति प्रहरण शस्त्रमस्त्र

आयुध्यन्तेऽनेनायुध पुक्लीबलिङ्ग, स्यादित्वात् ॥ १ ॥ हन्यते अनया हति साति हेति ॥ ५।३।९४ ॥ इति क्तौ निपात्यते ॥ १ ॥ प्रहरन्त्यनेन प्रहरणम् ॥ ३ ॥ शस्यतेऽनेन शस्त्र स्त्रीक्लीबलिङ्ग 'नीदाम्व् ॥ ५।२।८८ इति त्रट् ॥ ४ ॥ अस्यते अस्त्र त्रट् ॥ (उणा–४४६) ॥ इति त्रट ॥ ५ ॥

शिरस्त्राणे तु शीर्षण्य शिरस्कं शीर्षकं च तत् ।

शिरस्त्रायतेऽनेन शिरस्त्राण तत्र ॥ १ ॥ शिरसि भव शीर्षण्य देहाशत्वात् ये "शिरस शीर्षन्" ॥३।२।१०१॥ इति शीर्षन्नादेश, शिरसे हितमिति वा "प्राण्यङ्गरथ-" ॥ ७।१।३७ ॥ इति य, शिरसस्तुल्यमिति वा शाखादित्वाद् य "शिरस शीर्षन्" ॥ ३।२।१०१ ॥ इति शीर्षन्नादेश ॥ २ ॥ शिरस शाखस्य च प्रकृति शिरस्त्रम्, शीर्षत्रम्, खोलमपि ॥ ३ ॥ ४ ॥

नागोदमुदरत्राण

न्मन्यते जठरोपरि नागोद, पृषुदरादौ निपात्यते ॥ १ ॥ उदर त्रायतेऽनेनोदर त्राणम् ॥ २ ॥

जङ्घात्राण तु मत्कुणम् ॥ ४३२ ॥

जङ्घा त्रायतेऽनेन जङ्घात्राणम् ॥ १ ॥ माद्यति हृष्यत्यनेन मत्कुण भ्रूण तृण-" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥ ४३२ ॥

बाहुत्राण बाहुल स्यात्

बाहुस्त्रायतेऽनेन बाहुत्राणम् ॥ १ ॥ बाहु लाति बाहुलम् ॥ २ ॥

जालिका त्वङ्गरक्षणी ।

जालप्रायाऽऽयसी स्यात्

'जलण् अपवारणे' जालयति शस्त्राघात जालिका ॥१॥ अङ्ग रक्ष्यतेऽनया अङ्गरक्षणी ॥ २ ॥ जालप्राया जालसदृशी ॥ ३ ॥ आयसी लोहमयात्यथ ॥ ४ ॥

आयुधीय शस्त्रजीविनि ॥ ४३३ ॥

काण्डपृष्ठायुधिकौ च

शस्त्रेण जावति शस्त्रजावा तत्र ॥ १ ॥ ४३३ ॥ आयुधेन जावत्यायुधीय, आयुधिक आयुधादीयच' ॥ ६।४।१८ ॥ इतीय इकच ॥ २ ॥ ३ ॥ काण्डानि पृष्ठेऽस्य काण्डपृष्ठ ॥ ४ ॥

तुल्यौ प्रासिककौन्तिकौ ।

प्रास कुन्तश्च प्रहरणमस्य प्रासिक कौन्तिक 'प्रहरणम् ॥६।४।६२॥ इतीकण् ॥ १ ॥ २ ॥

पारश्वधिकस्तु पारश्वध परश्वधायुध ॥ ४३४ ॥

परश्वध प्रहरणमस्य पारश्वधिक, पारश्वध "परश्वधाट्ठञ्च" ॥ ४।४।५८ ॥ इत्यण् पक्षे ठक्‌ ॥ १ ॥ २ ॥ ४३४ ॥

स्युर्नैस्त्रिंशिकशाक्तीकयाष्टीकास्तत्तदायुधा ।

निस्त्रिंश प्रहरणमस्य नैस्त्रिंशिक 'प्रहरणम्' ॥ ४।४।५७ ॥ इति ठक् ॥ १ ॥ शक्तियष्टिश्च प्रहरणमस्य शाक्तीक, याष्टीक शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ४।४।५९ ॥ १ ॥

तूणी धनुर्भृद् धानुष्क स्यात्

तूणमस्त्यस्य तूणी, निषङ्ग्यपि ॥ १ ॥ धनुर्बिभर्ति धनुर्भृत् यौगिकत्वाद् धनुर्धर, धन्वी, धनुष्मानित्यादय ॥ २ ॥ धनु प्रहरणमस्य धानुष्क 'प्रहरणम्' ॥ ४।४।५७ ॥ इति ठक्, धनुषा जीवतीति वा वेतनादिभ्यो जीवति इति ठक् ॥ ३ ॥

काण्डीरस्तु काण्डवान् ॥ ४३५ ॥

काण्डानि सन्त्यस्य काण्डीर "काण्डाण्डभाण्डादीरन्" ॥ ७।२।२८ ॥ १ ॥ मतौ काण्डवान् ॥ २ ॥ ४३५ ॥

कृतहस्त कृतपुङ्ख सुप्रयुक्तशरो हि य ।

कृतौ सिद्धौ हस्तावस्य कृतहस्त ॥ १ ॥ कृता पुङ्खा अनेन कृतपुङ्ख ॥ २ ॥ सुष्ठु प्रयुक्तो व्यापारित शरोऽनेन सुप्रयुक्तशर ॥

शीघ्रवेधी लघुहस्त

शीघ्रमनवच्छेदेन वेधयति लक्ष्य भिनत्ति शीघ्रवेधी ॥ १ ॥ लघुलाघवयुक्तो हस्तोऽस्य लघुहस्त ॥ २ ॥

अपराद्धेषुस्तु लक्ष्यत ॥ ४३६ ॥

च्युतेषु

अपराद्धा अलब्धलक्षा इषवो बाणा अस्य अपराद्धेषु, लक्ष्याच्च्युतेषुरप्यत्राण ॥ १ ॥ ४३६ ॥

दूरवेधी तु दूरापाती

दूराद् वेधयति लक्ष्य भिनत्ति दूरवेधी ॥ १ ॥ दूरादापातयति दूरापाती ॥ २ ॥

आयुध पुन ।

हेति प्रहरण शस्त्रमस्त्र

आयुध्यन्तेऽनेनायुध पुक्लीबलिङ्ग, स्यादित्वात्क ॥ १ ॥ हन्यते अनया हेति 'सातिहेति' ॥ ५।३।९४ ॥ इति क्ता निपात्यते ॥ १ ॥ प्रहरत्यनेन प्रहरणम् ॥ ३ ॥ शस्यतेऽनेन शस्त्र स्त्रीक्लीबलिङ्ग 'नीदाम्व' ॥ ५।२।८८ इति त्रट् ॥ ४ ॥ अस्यते अस्त्र त्रट् ॥ (उणा-४४६) ॥ इति त्रट ॥ ५ ॥

तद् चतुर्विधम् ॥ ४३७ ॥

तदायुधं पाणिमुक्तादिभेदात् चतुर्धेति ॥ ४३७ ॥

चातुर्विध्यमेव दर्शयति-

मुक्तं द्विधा पाणियन्त्रमुक्तं शक्तिशरादिकम् ।

अमुक्तं शस्त्रिकादि स्याद् यष्ट्याद्यं तु द्वयात्मकम् ॥ ४३८ ॥

मुच्यते क्षिप्यते मुक्तं द्विप्रकारकं क्रमात् यथा पाणिमुक्तं शक्तिप्रभृतिकम् ॥१॥ यन्त्रमुक्तं शरादिकम् ॥ २ ॥ अमुक्तं हस्तस्थितमेव यथा शस्त्रिकादि ॥ ३ ॥ द्वयात्मकमिति मुक्तामुक्तात्मकं यथा यष्ट्यादि ॥ ४ ॥ ४३८ ॥

धनुश्चापोऽस्त्रमिष्वासः कोदण्डं धन्व कार्मुकम् ।

द्रुणाऽऽसौ

धन्यतेऽर्यते, धनति शब्दायते ज्याघातेन वा धनुः "स्यात-" ॥ (उणा-९९७) ॥ इत्युस्, श्लिष्टनिर्देशात् 'भृमृतृ-" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्युप्रत्यये धनुरकारान्तोऽपि, द्वावपि पुंक्लीबलिङ्गौ 'कृषिचमि-' ॥ (उणा-८२९) ॥ इत्यूप्रत्यये स्त्रीलिङ्गो धनूरपि ॥ १ ॥ चपस्य वेणोर्विकारश्चापः पुंक्लीबलिङ्गः ॥ २ ॥ अस्यन्ते बाणा अनेन अस्त्रम् ॥ ३ ॥ इषवोऽस्यन्तेऽनेनेति इष्वासः, शरासनमपि ॥ ४ ॥ कदि सौत्रः' क्वयतेऽनेन कोदण्डः 'पिचण्डैरण्ड-' ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यण्डे निपात्यते कोपाद् दण्डयत्यनेन वा पृषोदरादित्वात्, पुंक्लीबलिङ्गावेतौ ॥५॥ धवु गतौ 'उदितः स्वरान्-" ॥४।४।९८॥ इति नागमे धन्वति धन्व क्लीबलिङ्गः 'उक्षितक्ष्य-' ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन्, धनति वा "मन्वन्-' ॥५।१।१४७॥ इति वन् ॥ ६ ॥ कर्मणे शक्तं कार्मुकं 'योगकर्मभ्या-" ॥६।४।९५॥ इत्युकञ् ॥ ७ ॥ द्रुणाति हिनस्ति द्रुणः, द्रवति याति शरोऽनेन वा 'द्रोर्वा' ॥ (उणा-१८४) ॥ इति कित् णः ॥ ८ ॥ अस्यन्ते बाणा अनेनाऽऽसः पुंक्लीबलिङ्गः ॥ ९ ॥

लस्तकोऽस्य तु

अस्य धनुषोऽन्तर्मध्यं ग्रहणस्थानं लसति श्लिष्यति करोऽत्र लस्तकः 'श्वाच्कपेचक-' ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ १ ॥

अग्रं त्वर्तिरटन्यपि ॥ ४३९ ॥

अस्य धनुषोऽग्रं कोटिः अयतेऽनया अर्तिः इन्नादित्वात् क्तिः ॥१॥ अटत्यटनिः 'सदित्र्य-' ॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यनिः टयामटनी ॥ २ ॥ ४३९ ॥

मौर्वी जीवो गुणो गव्या शिञ्जा बाणासनं द्रुणा ।

शिञ्जिनी ज्या च

मूर्वा ज्यातृणविशेषस्तस्य विकारो मौर्वी ॥ ३ ॥ जावलनया जावा ॥ ४ ॥ गुण्यतेऽभ्यस्यते गुण ॥ ५ ॥ गोभ्यो वाणेभ्यो हिता गव्या स्त्रीक्लीबलिङ्ग, "गो स्वरे य" ॥६।१।२७॥ इति य ॥ ६ ॥ शिङ्क्ते शब्दायते शिञ्जा ॥ ७ ॥ बाणा अस्यन्तेऽनेन बाणासनम् ॥ ८ ॥ द्रुणति हिनस्ति द्रुणा द्रवस्तनया शर इति वा ॥ ९ ॥ शिङ्क्ते शिञ्जिनी ॥ १० ॥ जिनाति ज्या 'क्विन्' ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ ११ ॥

गोधा तु तल ज्याघातवारणम् ॥ ४४० ॥

गुध्यते वेष्ट्यतेऽनया गोधा भिदादित्वादङि साधु ॥ १ ॥ तलति तल क्लानालङ्ग स्त्रियामाप, वैजयन्तीकारस्तु यदाह– गोधा तला च नारी"। चर्मादिमय ज्याप्रहारनिवारणम् ॥ २ ॥ ४४० ॥

स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यालीढानि मण्डलम् ।
समपाद च

तिष्ठन्त्येभिरिति स्थानानि जङ्घयोश्चारानिवृत्तौ स्थितिविशेषा । आलीढ मुर मालीढम् ॥१॥ विशाखस्य स्कन्दस्येद वैशाखम् ॥१॥ प्रातिलोम्येनालीढ प्रत्यालीढम् ॥ १ ॥ मण्डलाकृतित्वाद् मण्डलम् ॥ १ ॥ समौ पादावत्र समपादम् ॥ १ ॥

यद्धनुर्वेद —

अग्रतो वामपाद तु ताक्ष्ण चैवाऽप्यनुकुञ्चितम् ।
आलीढ तु प्रकर्तव्य हस्तद्वयसविस्तरम् ॥ १ ॥
पादौ सविस्तरौ कार्यौ समहस्तप्रमाणत ।
वैशाखस्थानके वत्स ! कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥ २ ॥
प्रत्यालीढे तु कर्तव्य सव्यस्ताङ्गोऽनुकुञ्चित ।
तिर्यग्ग्राम पुरस्तत्र दूरपाते विशिष्यते ॥ ३ ॥
समपादे समौ पादौ निष्कम्पौ च सुसङ्गतौ ।
मण्डले मण्डलाकारौ बाह्यताक्ष्णौ विशेषत ॥ ४ ॥

एते क्लीबलिङ्गा वैजयन्तीकारस्तु 'तत्र वैशाखमस्त्रियाम्" इत्याह ॥

वेध्य तु लक्ष लक्ष्य शरव्यकम् ॥ ४४१ ॥

वेध्यते वेध्यम् ॥ १ ॥ लक्ष्यते लक्ष 'सुवण' ॥ ५ । ३ । २८ ॥ इत्यट्, य एचात ' ॥ ५ । १ । २८ ॥ इति ये लक्ष्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥ शृणाति शरु हिंस, शरवे हित शरव्य "तस्मै हिते' ॥ ७ । १ । ३५ ॥ इति य एते क्लीबलिङ्गा, वैजयन्ती तु ' [illegible] ॥ ४ ॥ ४४१ ॥

शेषश्चात्र-नेत्ये निमित्तम् ॥

वाणे पृषत्कविशिखौ खगगाशुगपक्षी
काण्डाशुगप्रदरसायकपत्रवाहाः ।
पत्रीष्वजिह्मगशिलीमुखकङ्कपत्र-
रोपाः कलम्बशरमार्गणचित्रपुङ्खाः ॥ ४४२ ॥

वण्यत्यस्मिन् पुङ्खा इति वाणः पुंक्लीबलिङ्गः "व्यञ्जनाद् घञ्" ॥ ५।३।१३२ ॥ तत्र ॥ १ ॥ वपति सिञ्चति पृषत्कः "निष्कतुरुष्क" ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपात्यते, पुङ्खादीनां पृथक् पद्कमस्येति नैरुक्ताः, यदनुर्वेद-"पुङ्ख शरस्तथा शल्य पक्षस्त्रायुजतनि पद्" इति ॥ २ ॥ विशेषेण श्यति विशिखः "श्यतेरिच्च वा" ॥ (उणा-८५) ॥ इति खः, विविधा शिखा अस्येति वा ॥३॥ खे गच्छति खगः ॥ ४ ॥ गृध्रपक्षस्याय गार्ध्रपक्षः ॥ ५ ॥ कणत्यनेनाऽऽहतः काण्डः पुंक्लीबलिङ्गः, "कण्याणि" ॥ (उणा-१६९) ॥ इति णिद् डः ॥ ६ ॥ आशु गच्छत्याऽऽशुगः ॥ ७ ॥ प्रदीर्यतेऽनेन प्रदरः ॥ ८ ॥ स्यत्यन्तं नयति सायकः ॥ ९ ॥ पत्राणि वहति पत्रवाहः ॥ १० ॥ पत्राण्यस्य सन्ति पत्री ॥११॥ इष्यति गच्छति इषुस्त्रिलिङ्गः, "पृका "॥(उणा-७२९)॥ किदुः ॥१२॥ अजिह्ममृजु गच्छति अजिह्मगः ॥ १३ ॥ शिलीव मुखमस्य शिलीमुखः ॥ १४ ॥ कङ्कस्य पत्राण्यत्र कङ्कपत्रः ॥ १५ ॥ रोप्यते लक्षे निरस्यते रोपः ॥ १६ ॥ कडति माद्यति कडम्बः, "कृकडि" ॥ (उणा-३२१) ॥ इत्यम्बः, लत्वे कलम्बः, के शिरसि कृतसधानो लम्बत इति वा ॥ १७ ॥ शृणाति शीर्यते वाऽनेन शरः पुंक्लीबलिङ्गः ॥ १८ ॥ मार्गयति मार्गणः नन्द्यादित्वादनः ॥१९॥ चित्रा पुङ्खा अस्य चित्रपुङ्खः ॥२०॥४४२॥

शेषश्चात्र-

वाणे तु लक्षहा मर्मभेदनः ॥
वीरश्च वीरशङ्कुश्च कादम्बोऽस्त्र्यस्त्रकण्टकः ।

प्रक्ष्वेडनः सर्वलोहो नाराच एषणश्च सः ।

प्रक्ष्वेडते प्रक्ष्वेडनः ॥ १ ॥ लोहस्य विकारो लौहः सर्वश्चासौ लौहश्च सर्वलौहः ॥२॥ नरमचति नराचा नरान्याचस्तुल्यो नाराचः शकारादेरण ॥७।१।११८॥ नराच्येव वा प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् नारं नरसमूहमचतीति वा ॥३॥ इष्यतेऽनेन एषणः ॥४॥

शेषश्चात्र-

नाराचे लोहनालोऽस्त्रसायकः

निरस्त प्रहित

निरस्यते स्म निरस्त ॥ १ ॥ प्रहीयते स्म प्रहित क्षिप्त इत्यर्थ ॥

वाणे निपाऽक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥ ४४३ ॥

वाणे विषेणाऽक्ते म्रक्षितपायित इत्यर्थ । दिह्यति स्म दिग्ध ॥ १ ॥ लिप्यते स्म लिप्त ॥ २ ॥ ४४३ ॥

वाणमुक्तिर्व्यवच्छेद

वाणस्य धनुयन्त्राद् मुष्टिना मोक्षण वाणमुक्ति ॥ १ ॥ विशेषेण अवच्छिद्यते उद्भिद्यते वाणोऽनेन व्यवच्छेद, यद्धनुर्वेद –

पञ्चाङ्गुलीभिर्युगपत् क्षिप्रश्रेष्ठत्वसिद्धये ।
मोक्षण यच्च दुर्जेय त व्यवच्छेदमादिशत् ॥ २ ॥

दीप्तिर्वेगस्य तीव्रता ।

वाणवेगस्य तीव्रता सुदु सहत्वम्, दीप्यते वाणोऽनया दीप्ति ॥ १ ॥

क्षुरप्रतद्वलार्द्धेन्दुतारीमुख्यास्तु तद्भिद ॥ ४४४ ॥

क्षुराभ लोह प्राति क्षुरप्रो धारामुखलोह ॥ १ ॥ तत् प्रसिद्ध वलमस्य तद्वल, यदाह– मृपिस्पुच्छाकृतयस्तद्वला नाम सायका "इति ॥ १ ॥ अर्धेन्दु-सदृशमुखलोहत्वादर्धन्दुरर्धचन्द्र ॥ १ ॥ तीरयति सग्राम पारयति तीरी, यदाह– "त्रिभागशरजा तारा शेषाङ्गे लोहसम्भवा" । मुख्यग्रहणात् दण्टासन तोमर वाव भ गरुडा ऽद्धनाराचप्रभृतयस्तस्य वाणस्य भेदा ॥१॥४४४॥

पक्षो वाज

पच्यते इति पक्ष गृध्रकङ्कपत्रादि ॥१॥ वजत्यनेन वाणो वाज, छदाऽऽवलि, पत्रपालाति यावत् ॥ २ ॥

पत्रणा तन्यास

पत्रण पत्रणा तस्य पक्षस्य शरस्कन्धे न्यसन तन्यास ॥ १ ॥

पुङ्खस्तु कर्त्तरी ।

पुनाति वाण पुङ्खो गुणनिन्यासस्थान पुक्लीनलिङ्ग "पूमुहो पुमूरौ च" ॥ (उणा–८६) ॥ इति खे साधु ॥१॥ कृत्यते छिद्यतेऽसौ कर्तरि काष्ठश्रृङ्गादिमयी, नदिवल्लि" ॥ (उणा–६९८) ॥ इत्यरि ङ्या कर्त्तरी ॥ २ ॥

तूणो निषङ्गस्तूणीर उपासङ्ग शराश्रय ॥ ४४५ ॥

शरधि कलापोऽपि

तूण्यते पूर्यते शरैस्तूणस्त्रिलिङ्ग ॥ १ ॥ निषज्ज्य ते वाणा अत्र निषङ्ग ॥२॥

गृप्यते गूणीर ,"नर्म्यीरा "॥(उणा-४२)॥ इतीर निपात्यते ॥३॥ उपासज्यन्तेऽत्र बाणा उपासङ्ग ॥ ४ ॥ शराणामाश्रय ॥ ५ ॥ ४४५ ॥ शरा धीयन्तेऽत्र शरधि पुलिङ्ग , गौणमन्यादिपुरिषाणिमारित्यादय ॥६॥ कल्यन्ते बाणा अनेन कलाप ॥७॥

अथ चन्द्रहास

करवालनिस्त्रिंशकृपाणखङ्गा ।

तरवारिकौक्षेयकमण्डलाग्रा-

असिर्ऋष्टिरिष्टी

चन्द्रस्य हास प्रभाऽस्य चन्द्रहास ॥१॥ कर पालयति करपाल , जपादित्वाद् पत्वे करवाल , करे वालो यत्नमस्येति वा ॥ २ ॥ निष्क्रान्तस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंश 'नञव्ययात् सङ्ख्याया ड ' ॥७।३।१२३॥३॥ कल्पते कृपाण "कृपिविषि " ॥(उणा-१९१)॥ इत्याणक् ॥४॥ खडति भिनत्ति खङ्ग "गम्यमि " ॥(उणा-९२)॥ इति ग ॥५॥ तर तरत् प्लवमान वायत्र तरवारि पुलिङ्ग ॥६॥ कुक्षौ भवो जात कौक्षेयक , यद्वा कुक्षिनिर्जीर्णनाऽयसा निर्मितत्वात् "कुलकुक्षि " ॥६।३।१२॥ इत्येयकञ् ॥७॥ मण्डलाकारमग्रमस्य मण्डलाग्र ॥८॥ अस्यतेऽसि पुलिङ्ग ,"पदिपठि " ॥(उणा-६०७)॥ इती ॥ ९ ॥ ऋच्छति पार्णि गच्छति ऋष्टि स्वरादि ॥१॥ रेषति हिनस्ति रिष्टि 'रुसुषि '॥(उणा-६५१)॥ इति कित् ति पुस्त्रालिङ्गावेता॥११॥

शेषश्चात्र- असिस्तु सायक ।

श्रीगर्भो विजय शास्ता व्यवहार प्रजाकर ।
धर्मपालोऽक्षरो देवस्तीक्ष्णकर्मा दुरासद ॥
प्रसङ्गो रुद्रतनयो मनुज्येष्ठ शिवङ्कर ।
करपालो विशसनस्तीक्ष्णधारा विपाभज ॥
धर्मप्रचारो धाराङ्गो धाराधारकरालिकौ ।

चन्द्रभासश्च शस्त्र

त्सरुरस्य मुष्टि ॥ ४४६ ॥

अस्य खड्गस्य मुष्टिग्रहणस्थान मुष्टि त्सरत्यनेन त्सरु पुलिङ्ग , 'भृमृतृत्सरि " ॥(उणा-७१६)॥ इत्यु खड्गस्येत्युपलक्षणम् तेनान्यस्याऽपि मुष्टिस्त्सरुरुच्यते । यदमर - त्सर खड्गादिमुष्टौ स्याद् इति ॥ १ ॥ ४४६ ॥

प्रत्याकार परीवार कोश खङ्गपिधानकम् ।

प्रतिरूप आकारोऽस्य प्रत्याकार ॥ १ ॥ परितिव्रियतेऽनेन परिवार घञ्युप सर्गस्य-' ॥३।२।८६॥ इति दीर्घत्वे परीवार ॥ २ ॥ कुश्यते इति कोशस्त्रिलिङ्ग । खड्ग पिधीयतेऽनेन खड्गपिधानम् स्वार्थे के खड्गपिधानकम् ॥ ३ ॥

अट्टन फलक चर्म खेटकाऽऽवरणस्फुरा ॥ ४४७ ॥

'अट्ट् अभियोगे' अट्टत्यनेन अट्टन ॥१॥ फलति विशीर्यते फलम्, के फलक फलकमपि, पुन्नपुंसकलिङ्ग ॥ २ ॥ चर्ममयत्वाच्चर्म ॥ ३ ॥ खेटयत्युत्त्रासयति खेट पुन्नपुंसकलिङ्ग के खेटक ॥ ४ ॥ आवियते वपुरनेन आवरण ॥ ५ ॥ स्फुरति च लति स्फुर स्फुरकोऽपि ॥ ६ ॥ ४४७ ॥

अस्य मुष्टिस्तु सग्राह

अस्य फलकस्य मुष्टिग्रहणस्थान मुष्टि, सगृह्यतेऽनेन सग्राह, "समो मुष्टौ" ॥ ५ । ३ । ५८ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥

क्षुरी छुरी कृपाणिका ।
शस्त्र्यसेर्धेनुपुत्र्यौ च

क्षुरति विलिखति क्षुरी, क्षुरिकाऽपि ॥ १ ॥ छुरति छिनत्ति छुरी ॥ २ ॥ कल्पते कृपाणी, के कृपाणिका ॥ ३ ॥ शस्यतेऽनया शस्त्री "नीदाम्न्" ॥ ५ । २ । ८८ ॥ इति त्रट ॥ ४ ॥ असिशब्दात् धेनु पुत्र्यौ चिन्तितार्थप्रत्यायित्वादसिरूपा धेनुरसिधेनु, असे पुत्रीव ह्रस्वत्वादसिपुत्री ॥ ५ ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र-अथ क्षुरस्त्री कोशशायिका ॥

पत्र च वेनुका ।

पत्रपालस्तु साऽऽयता ॥ ४४८ ॥

सा क्षुरिका आयता दीर्घा । पत्रेण पाल्यति रक्षति पत्रपाल ॥१॥४४८॥

शेषश्चात्र-पत्रपाले तु हुलमातृका ।

कुट्टती पत्रफला च

दण्डो यष्टिश्च लगुट

दण्डयत्यनेन दण्ड पुन्नपुंसकलिङ्ग "पञ्चमाड्" ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ट ॥ १ ॥ इज्यतेऽनया यष्टि पुस्त्रीलिङ्ग, प्लुषा ॥ (उणा-६४६) ॥ इति ति ॥ २ ॥ लगति प्रहारोऽनेन लगुड "लगेरुड " ॥ (उणा-१७७) ॥ ३ ॥

स्यादीली करवालिका ।

इज्यते इली, एकधारोऽसिस्तुरुष्कायुधम् ॥१॥ अल्प करवाल करवालिका, तरवालिकेत्यन्ये। न्युब्ज खड्ग कडितलम् इति व्याडि, स चाम्माभिर्देश्यामुक्त ॥२॥

भिन्दिपाले सृग

भिन्दत पालयति भिन्दिपालो नाम हस्तक्षेप्यो महाफलो दीर्घदण्ड आ

तूणस्य तूणीर ,"जम्बीरा "॥(उणा-४ ०)॥ इषीन् निषाला ॥३॥ उपासज्यन्तेऽत्र बाणा उपासङ्ग ॥ ४ ॥ शराणामाश्रय ॥ ५ ॥ ४४१ ॥ शरा धीयन्तेऽत्र शरधि पुलिङ्ग , धींगिगन्तादिपुंखिबाणभिरिलादय ॥६॥ कल्यन्ते बाणा अनेन कलाप ॥७॥

अथ चन्द्रहास

करवालनिस्त्रिंशकृपाणखड्गा ।

तरवारिकौक्षेयकमण्डलाग्रा-

असिर्ऋष्टिरिष्टी

चन्द्रस्य हास प्रभाऽस्य चन्द्रहास ॥१॥ करं पालयति करपाल , जपादित्वाद् पत्वे करवाल , करे वालो यत्नमस्येति वा ॥ २ ॥ निष्कान्तस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंश 'नमव्ययात् सङ्ख्याया ड' ॥७।३।१२३॥३॥ कल्पते कृपाण 'कृपिविपि" ॥(उणा-१९१)॥ इत्याणक् ॥४॥ खडति भिनत्ति खड्ग "गम्यमि" ॥(उणा-९२)॥ इति ग ॥५॥ तर तरत् प्लवमान वायत्र तरवारि पुलिङ्ग ॥६॥ कुक्षौ भवो जात कौक्षेयक कङ्कुकुक्षिनिर्जीणत्वाऽसा निर्मितत्वात् "कुल्कुक्षि" ॥६।३।१२॥ इत्ये यकञ् ॥७॥ मण्डलाकारमग्रमस्य मण्डलाग्र ॥८॥ अस्यतेऽसि पुलिङ्ग 'पदिपठि" ॥(उणा-६०७)॥ इती ॥ ९ ॥ ऋषति पाणिं गच्छति ऋष्टि स्वरादि ॥१०॥ रिषति हिनस्ति रिष्टि 'दमुषि ॥(उणा-६५१)॥ इति कित् ति ,पुस्त्रीलिङ्गावेतौ॥११॥

शेषश्चात्र- असिस्तु सायक ।

अगमो विजय शास्ता व्यवहार प्रजाकर ।

धर्मपालोऽक्षरो देवस्तीक्ष्णकर्मा दुरासद ॥

प्रसङ्गो रुद्रतनयो मनुज्येष्ठ शिवङ्कर ।

करपालो विशसनस्तीक्ष्णधारा विधाभज ॥

धर्मप्रचारो धाराङ्गो धाराधारकरालिकौ ।

चन्द्रभासश्च शस्त्र

त्सरुरस्य मुष्टि ॥ ४४६ ॥

अस्य खड्गस्य मुष्टिग्रहणस्थान मुष्टि त्सरत्यनेन त्सरु पुलिङ्ग , भृमृतृत्सरि ' ॥(उणा-७१६)॥ इत्यु खड्गस्येत्युपलक्षणम् तेनान्यस्याऽपि मुष्टिस्त्सरुरुच्यते । यदमर - त्सरु खड्गादिमुष्टौ स्याद् इति ॥ १ ॥ ४४६ ॥

प्रत्याकार परीवार कोश खड्गपिधानकम् ।

प्रतिरूप आकारोऽस्य प्रत्याकार ॥ १ ॥ परिव्रियतेऽनेन परिवार घञ्युप सर्गस्य- ॥३।२।८६॥ इति दीर्घाच्च परीवार ॥ २ ॥ कुश्यते इति कोशस्त्रिलिङ्ग । खड्ग पिधीयतेऽनेन खड्गपिधानम् स्वार्थे के खड्गपिधानकम् ॥ ३ ॥

अङ्कन फलकं चर्म खेटमाऽऽवरणस्फुरा ॥ ४४७ ॥

'अन्ङ् अभियोगे' अङ्कत्यनेन अङ्कन ॥१॥ फलति विशीर्यते फलम्, के फलक फरम्मपि पुन्नपुंलिङ्ग ॥ २ ॥ चम्ममयत्वाचर्म ॥ ३ ॥ खेटयत्युत्त्रासयति खेट पुन्नपुंलिङ्ग के खेटक ॥ ४ ॥ आत्रियते वपुरनेन आवरण ॥ ५ ॥ स्फुरति च लति स्फुर, स्फुरकोऽपि ॥ ६ ॥ ४४७ ॥

अस्य मुष्टिस्तु सम्राह्

अस्य फलकस्य मुष्टिग्रहणस्थान मुष्टि सगृह्यतेऽनन सम्राह, "समो मुष्टौ" ॥ ५ । ३ । ५८ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥

क्षुरी छुरी कृपाणिका ।
शस्त्र्यसेर्धेनुपुत्र्यौ च

क्षुरति विलखति क्षुरी, क्षुरिकाऽपि ॥ १ ॥ छुरति छिनत्ति छुरी ॥ २ ॥ कृपते कृपाणी, के कृपाणिका ॥ ३ ॥ शस्यतेऽनया शस्त्री "नाशम्त्र" ॥ ५ । २ । ८८ ॥ इति त्रट् ॥ ४ ॥ असिशब्दात् धेनु पुत्र्यौ चिन्तितार्थदायित्वादसिरूपा धेनुरसिधेनु असे पुत्रीव ह्रस्वत्वादसिपुत्री ॥ ५ ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र-अथ क्षुरश्री कोशशायिका ॥

पत्र च धेनुका ।

पत्रपालस्तु साऽऽयता ॥ ४४८ ॥

सा क्षुरिका आयता दीर्घा । पत्रेण पालयति रक्षति पत्रपाल ॥१॥४४८॥

शेषश्चात्र-पत्रपाले तु कुलमातृका ।

बृहती पत्रफला च

दण्डो यष्टिश्च लगुट

दण्डयत्यनेन दण्ड पुन्नपुंलिङ्ग 'पञ्चमाद्ड' ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड ॥ १ ॥ इज्यतेऽनया यष्टि पुंस्त्रीलिङ्ग, 'यजिमनि' ॥ (उणा-६४६) ॥ इति ति ॥ २ ॥ लगति प्रहारोऽनेन लगुट 'लगेरुड' ॥ (उणा-१७७) ॥ ३ ॥

स्यादीली करवालिका ।

इल्यते इली, एकधारोऽसिस्तुरुष्कायुधम् ॥१॥ अल्प करवाल करवालिका, तरवालिकेत्यन्ये। "न्युब्ज खड्ग कडितरम्" इति व्याडि, स चासाभिर्देश्यामुक्त ॥२॥

भिन्दिपाले सृग

भिन्दत पालयति भिन्दिपालो नाम हस्तक्षेप्यो महाफलो दीर्घदण्ड आ

गुर्वादि ग , पृषोदरादित्वात् साधुमग ॥ १ ॥ गृह्यते गृग , स्थादित्वात् के ग्रहणादिदागमः ॥ २ ॥

तुन्ते प्रास

कुन्तति कुन्तस्तनम ॥ १ ॥ प्रास्यते प्रास , हलधाय न्यय ॥ २ ॥

अथ द्रुघणो घन ॥ ४४९ ॥

मुद्गर स्यात्

द्रुहन्यतेऽनेन द्रुघण "न्ययोद्रो करणे" ॥ ५ । ३ । ३८ ॥ इत्यलि घगादेशस्ततोऽराहणादिपाठात् णत्वम् , द्रु घणतीति प्रमते वा ॥ १ ॥ हन्यतेऽनेन घन , "मूर्तिनिचिना" ॥ ५ । ३ । ३७ ॥ इत्यलि साधु ॥ २ ॥ ४४९ ॥ मोदतेऽनेन मुद्गर पुंस्त्रीलिङ्ग , "मुदिगुरिभ्याम्" ॥ (उणा-४०३) ॥ इति गिरो गाऽन्त र, मुद गिरति प्रसते वा ॥ ३ ॥

कुठारस्तु परशु पर्शुपर्श्वधौ ।

परश्वध स्वधितिश्च

कुठि सोत्र ' कोठति कुठार पुंस्त्रीलिङ्ग "तुषिकुठिभ्या कित्" ॥ (उणा-४०८) ॥ इत्यार , कुठान् वृक्षान् इयर्तीति वा ॥ १ ॥ परान् श्रृणाति परशु 'पराङ्भ्या श‍ृतनिभ्या डित्" ॥ (उणा-७४२) इत्यु ॥ २ ॥ पृणाति पर्शु "प्र शु " ॥ (उणा-८२५) ॥ इति शु ॥ ३ ॥ पर्शुकाभिन धायते पर्श्वध स्थादित्वात् क ॥ ४ ॥ परान् श्रृणाति परश्वध पराञ्छ्रो डित् ' ॥ (उणा-२५२) ॥ इति वध ॥ ५ ॥ स्व धियति धारयति स्वधिति "तिक्कृतौ नाम्नि " ॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति तिक् परश्वादय पुलिङ्गा ॥ ६ ॥

परिघ परिघातन ॥ ४५० ॥

परिहन्यतेऽनेन परिघ लोहबद्धो लगुड परेघ ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४० ॥ इत्यलि घादेश लत्वे पलिघोऽपि ॥१। परिघात्यतेऽनेन परिघातन ॥२॥४५०॥

सर्वला तोमरे

सर्वान् लाति सर्वला ॥ १ ॥ ताम्यत्यनेन तोमर पुंक्लीबलिङ्ग "जठर क्रकर ' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते तत्र ॥ २ ॥

शल्य शङ्कौ

शल्यत तविशति शल्य पुंक्लीबलिङ्ग , स्थाछामा ' ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य , अन्यत्रोपचारात् शल्यम् ॥१॥ शाम्यत्यनेन शङ्कु पुल्लिङ्ग , "शीशामि ॥ (उणा-७४९) ॥ इति कुस्तन ॥ २ ॥

शूले त्रिशीर्षकम् ।

शूलति हन्ति शूल पुंक्लीबलिङ्ग, तत्र॥१॥ त्रीणि शीर्षाण्यस्य त्रिशीर्षकम् ॥२॥

शक्तिपट्टिसदु स्फोटचक्राद्या

शस्त्रजातय ॥ ४५१ ॥

शक्नोति जेतुमनया शक्ति ॥ १ ॥ पटत्यरातान् पट्टिस "पट्टिशाभ्याम्" (उणा–५७९) इति टिस, अय तालव्य इत्यन्ये ॥ १ ॥ द्रुम स्फोटयति दु स्फोट ॥ १ ॥ क्रियते प्रहारोऽनेन चक्र पुंक्लीबलिङ्ग, आदिग्रहणात् शतघ्नी महाशिला-मुषुण्ढी चिरिका वराहकर्णकप्रभृतय ॥१॥४५१॥

शेषश्चात्र–

अथ शक्ति स्यात्महाफला ॥
अष्टतालाऽऽयता सा च पट्टिशस्तु क्षुरोपम ।
लोहदण्डस्तीक्ष्णधारा द्रुस्फोटाराफलौ समौ ॥
चक्र तु वलयप्रायमरसंचितमित्यपि ।
शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता ॥
अथ कण्टकसच्छन्ना शतघ्न्येव महाशिला ।
मुषुण्ढी स्याद् दारुमयी वृत्ताय कीलसाचिता ॥
कणयो लोहमात्रोऽत्र चिरिका तु हुलाग्रक ।
वराहकर्णकोऽन्यत्र फलपत्राग्रके हुलम् ॥
मुनयोऽश्मशेखर च

खुरली तु श्रमो योग्याऽभ्यास

खुरन्ति छिन्दन्त्यस्या खुरली मुरलोरल–' ॥ (उणा–४७४) ॥ इत्यले नि पात्यते॥१॥ श्राम्यत्यनेन श्रम ॥ ॥ योगे चित्तसाम्ये साध्वी योग्या ' तत्र साधौ ॥७॥१॥१५॥ इति य योगाय शक्नोति वा ' योगम्भ्या ॥६॥४॥९५॥ इत्ये य ॥ ३ ॥ शस्त्राणामभ्यसनमभ्यास ॥४॥

शेषश्चात्र–शराभ्यास उपासनम् ॥

तद्भू खलूरिका ।

तस्य श्रमस्य साधनाय भूस्तद्भू ॥ १ ॥ खल्यते ऽत्र भियतेऽत्र खल्लूर "मीमसि" ॥ (उणा–४२७) ॥ इत्यूर स्वे खल्लूर स्वाथ के खलूरिका ॥२॥

सर्वाभिसार सर्वौघ

सर्वसनहन समा ॥ ४५२ ॥

गमनं गौः गवा अभिगमनं गवाभिसारः ॥ १ ॥ मन्त्रगोपो बहुत्वं सर्वाय ॥ २ ॥ गौः गमनमस्त्र गमगम्यम् ॥ ३ ॥ ४५२ ॥

लोहाभिसारो दशम्यां विधिर्नीराजनात् परः ।

अस्त्रभृतां राज्ञां यः दशम्यां विधिः प्रस्थानात् प्राक् सः । लोहं शस्त्रमभिसार्यते प्रगायते प्रस्थाप्यतेऽस्मिन्निति लोहाभिसारः, नीरस्य शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपोऽत्र नीराजनम्, मन्त्रोक्त्या निःशेषवाहनादेः राजनं वा, तस्मात् परो विधिः, यदुक्तम् -

"लोहाभिसारस्तु विधिः परो नीराजनाद् नृपैः

दशम्यां दर्शितं कार्य" इति । अमरस्तु-

"लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ।" इति ब्रुवन्नीराजनमेव लोहाभिसारमाह ॥ १ ॥

प्रस्थानं गमनं व्रज्याऽभिनिर्याणं प्रयाणकम् ॥ ४५३ ॥

यात्रा

प्रस्थीयते स्थानाच्चल्यते प्रस्थानम्, ॥ १ ॥ गम्यते गमनं ॥ २ ॥ व्रजनं व्रज्या 'आसटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ अभिनिर्यायते ऽभिनिर्याणं ॥ ४ ॥ प्रयायते प्रयाणम्, स्वार्थे के प्रयाणकं ॥ ५ ॥ ४५३ ॥ यान्त्यस्यां यात्रा "हुयामा' (उणा-४५१) इति त्रः ॥ ६ ॥

अभिषेणनं तु स्यात्

सेनयाऽभिगमो रिपौ ।

सेनया रिपूनभियानमभिषेणनं 'णिज् बहुलं' ॥ ३ । ४ । ४२ ॥ इति णिज्यऽनटि च 'स्थासेनि' ॥ २ ॥ ३ ॥ ४० ॥ इति षत्वम् ॥ १ ॥

स्यात् सुहृद्बलमासारः

आस्रियतेऽनेनेत्यासारोऽत्वागच्छन्मित्रबलम् ॥ १ ॥

प्रचक्रं चलितं बलम् ॥ ४५४ ॥

प्रस्थितं चक्रं सैन्यं प्रचक्रम्, चलितं प्रयाणकस्थितम् ॥ १ ॥ ४५४ ॥

प्रसारस्तु प्रसरणं तृणकाष्ठादिहेतवे ।

सैन्याद् बहिस्तृणजलाद्यर्थं प्रसरणं गमनं प्रसारः यत्क्ष्यम् निरुद्धवीवधाऽऽसारप्रसारागा इव व्रज ॥१॥ अमरस्तु- 'स्यादासारः प्रसरणम्' इत्याह, तच्चाऽथशास्त्रेण न संवदतीति नादृतम् ॥

अभिक्रमो रणे यानमभीतस्य रिपून् प्रति ॥ ४५५ ॥

आभिमुख्येन अभिभूय, अरीनभि वा क्रमणमभिक्रमः ॥ १ ॥ ४५५ ॥

अभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽभ्यमित्रीणोऽभ्यरिव्रजन् ।

आभिमुख्येनाऽमित्रानलगामी अभ्यमित्र्य, अभ्यमित्राय, अभ्यमित्राण "अभ्यमित्रमायश्च" ॥ ७ । १ । १०८ ॥ इति य, इय, इनश्च ॥१।२।३॥

स्यादुरस्वानुरसिल

उरसा बल लक्ष्यते तदस्यास्ति उरस्वान् "तद" ॥ ७ । २ । १ ॥ इति मतु ॥ १ ॥ पिच्छादित्वादिले उरसिल ॥ २ ॥

ऊर्जस्व्यूर्जस्वलौ समौ ॥ ४५६ ॥

ऊर्ग् बलमस्त्यस्य ऊर्जस्वी ॥ १ ॥ ऊर्जस्वल ऊर्जातिशयान्वित ' ऊर्जा विन्बलावस्‌ चात " ॥ ७ । २ । ५१ ॥ इति साधू ऊर्जस्वानपि ॥२॥४५६॥

सांयुगीनो रणे साधु

संयुगे साधु सांयुगीन "प्रतिजनादेरीनञ्" ॥ ७।१।२०॥१ ॥

जेता जिष्णुश्च जित्वर ।

जयनशीलो जेता "तृन्" ॥ ५ । २ । २७ ॥ इति तृन् ॥१॥ 'भूजे " ॥ ५।२।३० ॥ इति ष्णुक्कि जिष्णु ॥ २ ॥ सृजीण् ' ॥ ५।२।७७ ॥ इति टवरपि जित्वर ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र-निर्णौ तु विजया जत्र ॥

जय्यो य शक्यते जेतुम्

जेतु शक्यो जय्य क्षय्यजय्यौ '॥४।३।९०॥ इति ये साधु ॥ १ ॥

जेयो जेतव्यमात्रके ॥ ४५७ ॥

शक्याद्यनेलस ॥ १ ॥ ४५७ ॥

वैतालिका बोधकरा अर्थिका सौखसुप्तिका ।

वितालशब्द प्रयोजनमेषा वैतालिका प्रातर्बोधका ॥ १ ॥ बोध प्रबोध कुर्वन्ति मङ्गलपाठैर्बोधकरा ॥ २ ॥ अर्थिन एव आर्थिका ॥ ३ ॥ सुखसुप्त पृच्छन्ति सौखसुप्तिका सुस्नातादिभ्य पृच्छति' ॥ ६ । ४ । ४ ॥ इतीकण् सौखशायनिकसौखशाय्यकावपि ॥ ४ ॥

अमरस्तु- वैतालिका बोधकरा ' इति राज्ञोऽवसरपाठकानाह ॥

घाण्टिकाश्चाक्रिका

घण्टया चरति घाण्टिका ये घण्टा घातेन देवताग्रे शसन्ति ते श्रावकाख्या ॥ १ ॥ चक्र राष्ट्र प्रयोजनमेषा चाक्रिका ॥ २ ॥

सूतो वन्दी मङ्गलपाठक ॥ ४५८ ॥

सुनोति सूत ॥ १ ॥ वन्दत स्तौति वन्दी, ग्रहादित्वात् णिन् ॥ २ ॥ मङ्गल पठतीति मङ्गलपाठक ॥ ३ ॥ ४५८ ॥

मागधो मगध

मगध एव मागध प्रज्ञादित्वादण् ॥ १ ॥ 'मगध कण्ड्वादौ' मगध्यति याचते मगध, यशोदीरणेन यो याचत, यदाहु – "मागधा स्तुतिवशजा" इति मङ्खोऽपि ॥ २ ॥

सशप्तको युद्धाऽनिवर्त्तिन ।

सशपन्ति, पलायमानान् सशपथ युध्यन्ते वा सशप्ता, के सशप्तका ॥ १ ॥ युद्धान्न निवर्त्तते युद्धाऽनिवर्त्तिन ॥ २ ॥

नग्न स्तुतिव्रत

न वस्ते नग्न कौपीनमात्रजरद्वस्त्रपरिधानात् "दिननग्न" ॥ (उणा– २६८) ॥ इति ने निपात्यते न विद्यते ग्ना स्त्रियश्छन्दासि वा अस्येति वा नखा दित्वान्नाञोऽद् भाव ॥ १ ॥ स्तुतिरेव व्रतमस्य स्तुतिव्रत ॥ २ ॥

तस्य ग्रन्थो भोगावली भवेत् ॥ ४५९ ॥

तस्य नग्नस्य भोग सुख तद्धेतुत्वाद् भोगा स्तुतय, तासामावली भोगा वली ॥ १ ॥ ४५९ ॥

प्राण स्थाम तर पराक्रमबलद्युम्नानि शौर्यौजसी

शुष्म शुष्म च शक्तिरूर्ज्जसहसी

प्राणन प्राण ॥ १ ॥ तिष्ठत्यनेन स्थाम "मन्" ॥ (उणा–९११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥ तरत्यनेनापद तर अस् ॥ (उणा–९५२) ॥ इत्यस् क्लीब लिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥ पराक्रमतेऽनेन पराक्रम ॥ ४ ॥ बलत्यनेन बल पुक्लीबलिङ्ग ' वषादय क्लीबे " ॥ ५ । ३ । २९ ॥ इत्यल् ॥ ५ ॥ दिवि मीयते द्युम्न ' द्यु सुनिभ्यो माङो डित्' ॥ (उणा–२६६) ॥ इति न द्रविणमपि ॥ ६ ॥ शूरस्य भाव शौयम् ॥ ७ ॥ ओषत्यरीननेन ओज क्लीबलिङ्ग उपेजु च ॥ (उणा– ९५९) ॥ इत्यस् ॥ ८ ॥ शुष्यत्यनेनारि शुष्म विलिभिलि ' ॥(उणा–३४)॥ इति किद् म ॥ ९ ॥ सात्मन्नात्मन्' ॥ (उणा–९१६) ॥ इति मनि निपा तनात् शुष्म बलाबलिर ॥ १० ॥ शक्यतेऽस्या परो जेतु शक्ति ॥ ११ ॥ ऊ र्जनमूर्ज पुक्लीलिङ्ग ऊर्गपि ॥ १२ ॥ सहते शत्रुमनेन सह क्लीबलिङ्ग, अस्' ॥ (उणा–९५२) ॥ इत्यस् ॥ १३ ॥

युद्ध तु सङ्ख्य कलि ।
सग्रामाहवसम्प्रहारसमरा जन्य युदायोधन
सम्फोट कलहो मृध प्रहरण सयद्रणो विग्रह ॥ ४६० ॥
द्वन्द्व समाघातसमाह्वयाभि-
सम्पातसमर्दसमित्प्रघाता ।
आस्कन्दनाजिप्रधनान्यनीक-
मभ्यागमश्च प्रविदारण च ॥ ४६१ ॥
समुदाय समुदयो राटि समितिसङ्गरौ ।
अभ्यामर्द सम्पराय समीक साम्परायिकम् ॥ ४६२ ॥
आक्रन्द सयुग च

युध्यन्तेऽत्र युद्धम् ॥ १ ॥ सचक्षतेऽत्र सङ्ख्य पुनर्लीबलिङ्ग, "चक्षो वाचि" ॥ ८।४।४ ॥ इति ख्यादेश ॥ २ ॥ कल्यते क्षिप्यतेऽत्र कलि पुलिङ्ग, "पदिपठि-" (उणा- ६०७) इति इ ॥ ३ ॥ सङ्ग्रामयन्तेऽत्र सङ्ग्राम ॥४॥ आह्वयन्ते योद्धारोऽत्रेत्याहव 'आडो युद्धे' ॥ ५ । ३ । ४३ ॥ इत्यालि वस्यो त्व ॥ ५ ॥ सम्प्रहरन्तेऽन्योन्य घ्नन्त्यत्र सम्प्रहार ॥ ६ ॥ समियूते सङ्गच्छन्तेऽत्र समर पुक्लीन, पुनाम्नि-' ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति घ ॥ ७ ॥ जायते वि द्वेषाज्जन्य 'भव्यगेय-' ॥ ५ । १ । ७ ॥ इति य पुक्लीनलिङ्गावेतौ ॥ ८ ॥ यु ध्यन्तेऽस्या युत् म्रु ग्रादित्वात् क्विप् ॥ ९ ॥ आयुध्यन्तेऽस्मिन्नायोधनम् ॥ १० ॥ सस्फुटन्त्यत्र कातरहृदयानि सस्फोट सस्फेट इत्यन्ये, सफ्ट इति भरत ॥ ११ ॥ कल्यते क्षिप्यतेऽत्र कलह कृपृकटि-" ॥ (उणा-५८९) ॥ इत्यह कल ह्यानवल हन्तीति वा क्वचित्' ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड, कला जहातीति वा 'ङयापो बहुल- ॥ २ । ४ । ९९ ॥ इति पूर्वस्य ह्रस्व ॥ १२ ॥ 'मृधूग् उन्दे' मधते शोणितैर्मृध 'नाम्युपान्त्य-' ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क ॥ १३ ॥ प्रह रन्तेऽत्र प्रहरणम् ॥ १४ ॥ सयतन्ते सयच्छन्ति वाऽत्र सयत् क्लीबलिङ्ग, अमरस्तु- "स्त्रिया सयत्' इत्याह ॥१५॥ रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र रण पुक्लीनलिङ्ग 'पुनाम्नि- ॥ ५।३।१३० ॥ इति बाहुलकाद् घ ॥१६॥ विगृह्णन्त्यत्र विग्रह ॥ १७ ॥ ४६० ॥ द्वौ द्वौ युध्येतेऽत्र द्वन्द्व पृषोदरादित्वात् वध्यते वारैरिति वा प्रह्लाह्वा ॥(उणा-५१४)॥ इति वे निपात्यते, 'समासक्त्वहयुग्मेषु इति भाज ॥ १८ ॥ सङ्गत्या घ्नन्ति परस्प रमत्र समाघात ॥ १९ ॥ सस्पृच्छन्त्याह्वय नामात्र समाह्वय ॥ २० ॥ अभिस- म्पतन्त्यत्र अभिसम्पात ॥ २१ ॥ समृद्नन्त्यत्र सम्मर्द ॥ २२ ॥ सयन्ति सङ्ग च्छन्तेऽत्र समित् "क्षुत्सम्पदादि- ॥ ५ । ३ । ११४ ॥ इति क्विप् ॥ २३ ॥

प्रपतन्ति प्राणा अत्र प्रपात ॥ २४ ॥ आक्रन्दन्त्यत्र आक्रन्दनम् ॥ २५ ॥ अज न्त्यभिभिन्दन्त्याभ्यामाजिः स्त्रीलिङ्गः "पादाचात्याजि-" ॥ (उणा- ६२०) ॥ इति णिदे ॥ २६ ॥ प्रधनति हन्ति प्रधन, धनिमरणार्थोऽत्र निधनवत् ॥ २७ ॥ अनन्ति जीवन्ति शुभगा अत्र अनीक पुंक्लीबलिङ्ग , अनाक सायमस्त्यत्र वा, अभ्रादित्वा द ॥२८॥ अभ्यागच्छन्त्यस्मिन्नभ्यागम ॥२९॥ प्रविदार्यतेऽत्र प्रविदारणम्॥३०॥ ॥ ४६१ ॥ समुद्यन्ते मिलन्त्यत्र समुदाय ॥ ३१ समुद्यन्त्यत्र समुदय ॥ ३२ ॥ रटन्ति पलदायन्तेऽस्या राटि स्त्रीलिङ्ग , "कमिवमि-" ॥(उणा-६१८)॥ इति बहुवचनाद् णिद ॥ ३३ ॥ समयन्त्यस्या समिति इत्यादित्वात् क्ति ॥ ३४ ॥ सङ्गिरन्ते सङ्गृणन्ति वाऽत्र सङ्गर ॥ ३५ ॥ अभ्यामृद्नन्ति अस्मिन्नभ्यामद ॥३६॥ सम्परैति मृत्युरत्र सम्पराय , पुंक्लीबलिङ्ग ॥ ३७ ॥ समीयतेऽत्र समाक "सृणी कास्निक-" ॥ (उणा-५०) ॥ इति के निपात्यत ॥ ३८ ॥ सम्परायो मृत्यु प्रयो जनमस्य साम्परायिकम ॥ ३९ ॥ ४६२ ॥ आक्रन्दन्त्यत्र कातरा आक्रन्द ॥४० ॥ संयुज्यन्तेऽत्र संयुग पुंक्लीबलिङ्ग , स्यादित्वात् के न्यङ्क्वादित्वाद् गत्व, सङ्गता रथ युगा अत्रेति वा ॥ ४१ ॥

अथ नियुद्ध तद्भुजोद्भवम् ।

तत् युद्ध बाहुभिजनितम् , नियत युद्ध नियुद्धम् ॥ १ ॥

पटहाडम्बरौ तुल्यौ

पटे हन्यते स्म पटहो वाद्यविशेष यद्वाचस्पति - ' महासमरतूर्य तु पटहाड-म्बरावुभौ ॥ १ ॥ आदम्यते आडम्बर , 'जठर-" (उणा- ४०३) इत्यरे निपात्यते पुंक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

तुमुल रणसङ्कुलम् ॥ ४६३ ॥

ताम्यत्यनेन तुमुल कुमुलतुमुल- ' ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ १ ॥ रणेन सङ्कुल रणसङ्कुलम् ॥ २ ॥ ४६३ ॥

नासीर त्वग्रयान स्यात्

णासृङ् शब्दे' नासते नासीर ' जम्बीराभीर- ॥ (उणा-४२२) ॥ इतीरे निपात्यते क्लीबलिङ्गोऽयं, वैजयन्ती तु- 'नासीरोऽस्त्री इत्याह ॥ १ ॥ अग्रे यानमस्य अग्रयानम् ॥ २ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ।

अवमर्दनमवमर्द ॥ १ ॥ पीड्यते पीडनम ॥ २ ॥

प्रपातस्त्वभ्यवस्कन्दो धाट्यभ्यामादन च स ॥ ४६४ ॥

प्रपतन प्रयान छन्दादनमाभिरथ ॥ १ ॥ स्यवस्कन्दनमवस्कन्द,
अवस्कन्दोऽपि ॥ ॥ धावन्त्यास्यां धाटि पृषोदरादित्वात्, इणा धाटी ॥ ३ ॥
अभ्यासादनेऽभ्यासादनम् ॥ ४ ॥ ४८८ ॥

तद् रात्रौ सौप्तिक

तदभ्यासादन निशि सुप्तेषु भव सौप्तिकम्, अध्यात्मादित्वादिकण् ॥ १ ॥

वीराशंसन त्वाजिभीष्मभू ।

यारा आशंस्यन्तेऽत्र वीराशंसनम् ॥ १ ॥ आजे सङ्ग्रामस्य भीष्मा भी-
षणा भूमि "वीराशंसनी' इत्यमर ॥

नियुद्धमक्षवाट,

अक्षो मल्लाना युद्धस्य व्यवहारस्तस्य वाटोऽम्बवाट ॥ १ ॥

मोहो मूर्च्छा च कश्मलम् ॥ ४६५ ॥

मोहन मोह प्रहार ॥ १ ॥ मूर्च्छन मूर्च्छा ॥ २ ॥ 'कश शब्द' कशति
पचित्वादनेन कश्मल 'दृचिकुटि-' (उणा- ५०७) इति मल ॥ ३ ॥ ४६ ॥

वृत्ते भाविनि वा युद्धे पान स्याद्वीरपाणकम् ।

वीराणा मद्यपान वीरपाण "पानस्य भावकरण' ॥ २ । ३ । ६९ ॥ इति
णत्वम् ॥ १ ॥

पलायनमपयान सम्प्रद्रावनिद्रवा ॥ ४६६ ॥
अपक्रम समुत्प्रेम्यो द्राव

पलायते पलायनम ॥ १ ॥ अपक्रम्य यायतेऽपयानम ॥ २ ॥ सम्प्रद्रवन सम्प्रद्राव
'युद्रुवो' ॥ ५ । ३ । ५९ ॥ इति घञ् ॥ ३ ॥ द्रवण द्रव ॥ ४ ॥ निद्रवण
निद्रव ॥५॥४६६॥ अपावृत्य क्रमणमपक्रम ॥६॥ समुत्प्रेम्य परो द्रावशब्द सद्र
वण सद्राव 'युद्रुवो ॥ ५।३।२९ ॥ इति घञ् ॥७॥ 'युपुद्रो-" ॥ ४।३।५८॥
इति घञि उद्भाव ॥ ८ ॥ "प्रात्स्रुद्रुस्नो ॥ ५ । ३ । ६७ ॥ इति घञ प्रद्रा-
व, नाशनमपि ॥ ९ ॥

अथ विजयो जय ।

विजयन विजय ॥ १ ॥ जायते जय ॥ २ ॥

पराजयो रणे भङ्ग

पराजयन पराजय ॥ १ ॥

डमरे डिम्बविप्लवौ ॥ ४६७ ॥

प्रपात प्रपातेऽत्र प्रपात ॥ २४ ॥ आस्कन्दत्यत्र आस्कन्दनम् ॥ २५ ॥ अज न्त्यभिभिन्त्यस्यामाजि स्त्रीलिङ्ग "पादाभ्यामजि-" ॥ (उणा- ६२०) ॥ इति णिदि ॥ २६ ॥ प्रधानि इति प्रधन, धनिमरणार्थोऽत्र निधनवत् ॥२७॥ अनन्ति जीवन्ति गुणेरा अनर शलाक पुंलिङ्ग , अनीक मध्यमस्त्यत्र वा, अप्रादित्वा द ॥२८॥ अभ्यागच्छन्त्यस्मिन्नभ्यागम ॥२९॥ प्रविदार्यतेऽत्र प्रविदारणम्॥३०॥ ॥ ४६१ ॥ समुदयन्ते मिलन्त्यत्र समुदाय ॥ ३१ समुयन्त्यत्र समुदय ॥ ३२ ॥ रदन्ति फलहायन्तेऽस्यां राटि स्त्रीलिङ्ग , "कमिवमि-" ॥(उणा-६१८)॥ इति बहुवचनाद् णिद ॥ ३३ ॥ सयन्त्यस्या समिति , इन्नादित्वात् क्ति ॥ ३४ ॥ संहिरन्त सगृणन्ति वाऽत्र सङ्गर ॥ ३५ ॥ अभ्यामृद्नन्ति अस्मिन्नभ्यामद ॥३६॥ सम्परैति मृत्युरत्र सम्पराय , पुंलिङ्ग ॥ ३७ ॥ समीयतेऽत्र समाक "सृणी कास्तिक-" ॥ (उणा-५०) ॥ इति के निपात्यत ॥ ३८ ॥ सम्परायो मृत्यु प्रयो जनमस्य साम्परायिकम् ॥ ३९ ॥ ४६२ ॥ आक्रन्दन्त्यत्र कातरा आक्रन्द ॥४०॥ सयुज्यन्तेऽत्र सयुग पुंलिङ्ग , स्यादित्वात् के न्यङ्क्वादित्वाद् गत्व, सङ्गता रथ युगा अत्रेति वा ॥ ४१ ॥

अथ नियुद्ध तद्भुजोद्भवम् ।

तत् युद्ध बाहुभिजनितम् , नियत युद्ध नियुद्धम् ॥ १ ॥

पटहाडम्बरौ तुल्यौ

पटे हन्यते स्म पटहो वाद्यविशेष यद्वाचस्पति - "महासमरस्य तु पटहाड म्बरावुभौ ॥ १ ॥ आदम्यते आडम्बर , 'जठर-" (उणा- ४०३) इत्यरे नि पात्यते पुंक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

तुमुल रणसङ्कुलम् ॥ ४६३ ॥

ताम्यन्त्यनेन तुमुल ' कुमुलतुमुल-" ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्य ते ॥ १ ॥ रणेन सङ्कुल रणसङ्कुलम् ॥ २ ॥ ४६३ ॥

नासीर त्वग्रयान स्यात्

णासृड शब्दे नासते नासीर ' जम्बाराभार- ॥ (उणा-४०२) । इतीरे निपात्यते स्त्रीक्लीबलिङ्गोऽय वैजयन्ती तु- 'नासारोऽस्त्री ' इत्याह ॥ १ ॥ अग्रे यानमस्य अग्रयानम् ॥ २ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ।

अवमर्दनमवमर्द ॥ १ ॥ पीड्यते पीडनम् ॥ २ ॥

प्रपातस्त्वभ्यवस्कन्दो धाट्यभ्यामादन च स ॥ ४६४ ॥

प्रपनन प्रपान छग्गदाकमणमित्यथ ॥ १ ॥ अभ्यवस्कन्दनम् ...,
अवस्कन्दोऽपि ॥ ॥ धावन्त्याऽद्वत्यस्या धाटि पृषोदरादित्वात्, ... ॥३॥
अभ्यासादनेऽभ्यासादनम् ॥ ४ ॥ ४६४ ॥

तद् रात्रौ सौप्तिकं

तदभ्यासादनं निशि सुप्तेषु भव सौप्तिकम्, अध्यात्मादित्वादिपण् ॥ १ ॥

वीराशसनं त्वाजिभीष्मम् ।

वीरा आशसन्तेऽत्र वीराशसनम् ॥ १ ॥ ...
घोरा भूमि 'वीराशसनी' इत्यमर ॥

नियुद्धभूरक्षवाट,

अभो ... युद्धस्य व्यवहारस्थान ... ॥ १ ॥

मोहो मूर्च्छा च कश्मलम् ॥ ४६५ ॥

मोहन मोह प्रहार ॥ १ ॥ मूर्च्छन मूर्च्छा ॥ २ ॥ ...
वचिन्त्यान्तेन कश्मल 'हचिकटि- (उणा- ...) ...

वृत्ते भाविनि वा युद्धे पान स्याद्वीरपाणकम् ।

वीराणा मद्यपान वीरपाण "..." ॥ ... ॥ इति
णत्वम् ॥ १ ॥

पलायनमपयानं सम्प्रायद्राविद्रवा ॥ ... ॥

अपक्रम समुत्प्रेभ्यो द्राव

पलायते पलायनम् ॥ १ ॥ ... ॥ २ ॥ ...
"युद्रो ॥ ५ । ३ । ५९ ॥ इति घञ ॥ ३ ॥ ... ॥ ४ ॥ ...
विद्रव ॥ ५॥४६६॥ अपाकृत्य ... ॥६॥ ...
वण सद्राव 'युद्रो' ॥ ५।३।५९ ॥ इति घञ ॥ ७ ॥ ...
इति घञि उद्द्राव ॥ ८ ॥ "... ॥ ३ । २ । ६ ॥ ...
व नशनमापे ॥ ९ ॥

अथ विजयो जय ।

विजयन विजय ॥ १ ॥ जीयते जय ॥ २ ॥

पराजयो रणे भङ्ग

पराजयन पराजय ॥ १ ॥

डमरे डिम्बविप्लवौ ॥ ४६७ ॥

प्रघ्नन्त्यत्र प्रघात ॥ २४ ॥ आक्रन्द्यतेऽत्र आक्रन्दनम् ॥ २५ ॥ अजन्त्यभिगच्छन्त्यस्यामाजि स्त्रीलिङ्ग "वाशाभ्राजि-" ॥ (उणा- ६२०) ॥ इति णिद् ॥ २६ ॥ प्रधनति हन्ति प्रधन, धनिमरणार्थोऽत्र निधनवत् ॥२७॥ अनन्ति जीवन्ति सुभटा अत्र अनीक पुंक्लीबलिङ्ग , अनीक सैन्यमस्त्यत्र वा, अभ्रादित्वाद ॥२८॥ अभ्यागच्छन्त्यस्मिन्नभ्यागम ॥२९॥ प्रविदार्यतेऽत्र प्रविदारणम्॥३०॥ ॥ ४६१ ॥ समुद्यन्ति मिलन्त्यत्र समुदाय ॥ ३१ समुद्यन्त्यत्र समुदय ॥ ३२ ॥ रणन्ति कलहायन्तेऽस्यां राटि स्त्रीलिङ्ग , "कमिवमि-" ॥(उणा-६१८)॥ इति बहुवचनाद् णिद ॥ ३३ ॥ गम्यन्तेऽस्यां समिति , स्त्र्यादित्वात् क्ति ॥ ३४ ॥ सङ्गिरन्ते सङ्गृणन्ति वाऽत्र सङ्गर ॥ ३५ ॥ अभ्यामृद्नन्ति अस्मिन्नभ्यामर्द ॥३६॥ सम्परैति मृत्युरत्र सम्पराय , पुंक्लीबलिङ्ग ॥ ३७ ॥ समीयतेऽत्र समीक "सृणीकास्तिक-" ॥ (उणा-३०) ॥ इति के निपात्यते ॥ ३८ ॥ सम्परायो मृत्यु प्रयोजनमस्य साम्परायिकम ॥ ३९ ॥ ४६२ ॥ आक्रन्दन्त्यत्र कातरा आक्रन्द ॥४०॥ संयुज्यन्तेऽत्र संयुग पुंक्लीबलिङ्ग , स्थादित्वात् के न्यङ्क्वादित्वाद् गत्व, सङ्गता रथयुगा अत्रेति वा ॥ ४१ ॥

अथ नियुद्ध तद्भुजोद्भवम् ।

तत् युद्ध बाहुभिजनितम् , नियत युद्ध नियुद्धम् ॥ १ ॥

पटहाडम्बरौ तुल्यौ

पटे हन्यते स्म पटहो वाद्यविशेष , यद्वाचस्पति – 'महासमरतूर्य तु पटहाडम्बरावुभौ ॥ १ ॥ आदम्यते आडम्बर , 'जठर-'' (उणा- ४०३) इत्यरे निपात्यते पुंक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

तुमुल रणसङ्कुलम् ॥ ४६३ ॥

ताम्यन्त्यनेन तुमुल ' कुमुलतुमुल- ' ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ १ ॥ रणेन सङ्कुल रणसङ्कुलम् ॥ २ ॥ ४६३ ॥

नासीर त्वग्रयान स्यात्

णासृ शब्दे नासते नासीर ' जम्बीराभीर- ॥ (उणा-४२२) ॥ इतीरे निपात्यते क्लीबलिङ्गोऽय वजयन्ती तु- 'नासीरोऽस्त्री ' इत्याह ॥ १ ॥ अग्रे यानमस्य अग्रयानम् ॥ २ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ।

अवमर्दनमवमर्द ॥ १ ॥ पीड्यते पीडनम् ॥ २ ॥

प्रपातस्त्वभ्यवस्कन्दो धाट्यभ्यासादन च स ॥ ४६४ ॥

यन्दते स्तौति भयेन वन्दी, हठाद्दृष्टा स्त्री, बल्वतो हस्ते क्षिप्तो राजपुत्रादिश्च, यदाहु – बन्दा स्यात् पणग्रहस्य ' इति अचि गौरादित्वात् ङीष्मन्त्र ॥ १ ॥ गृह्यते ग्रह, के ग्रहक ॥ २ ॥ प्रोपशब्दाभ्या परो ग्रह प्रग्रह, उपग्रह ॥३॥४॥४७०॥

चातुर्वर्ण्यं द्विजक्षत्रवैश्यशूद्रा नृणा भिद ।

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्रश्चेति वक्ष्यमाणा मनुष्याणा भिदो जातिविशेषा, वण्यन्ते इति वर्णा, चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं भेषजादित्वात् स्वार्थ ष्यण् ॥ १ ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरिति क्रमात् ॥ ४७१ ॥

चत्वार आश्रमा

ब्रह्मचर्यान्योऽवा द्विजातीना वक्ष्यमाणाश्चत्वार आश्राम्यन्ति तपस्यन्त्येष्विन्त्याश्रमा, तात्स्थ्यात् पुमास पुंस्त्वीर्लिङ्ग ॥ १ ॥ ४७१ ॥

तत्र वर्णी स्याद् ब्रह्मचारिणि ।

तेष्वाश्रमेषु आद्यो वर्णशब्दो ब्रह्मचर्यपर्याय वर्णोऽस्ति अस्य वर्णी "वर्णाद् ब्रह्मचारिणि" ॥ ७ । २ । ६९ ॥ इतान् ब्रह्म वेदा, ब्रह्म तप, ब्रह्म ज्ञान च शा व्रत तच्चरत्यजयत्यवश्य ब्रह्मचारी तत्र ॥ १ ॥

ज्येष्ठाश्रमी गृहमेधी गृहस्थ स्नातको गृही ॥ ४७२ ॥

ज्येष्ठश्चासौ आश्रमा च ज्येष्ठाश्रमी,

यन्मनु –

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।
गहस्थैरेव धाय ते तस्माद् ज्येष्ठाश्रमो गहीं ॥ १ ॥

गृहेण मधते गृहमेधा ॥ २ ॥ गृहे तिष्ठति गृहस्थ ॥ ३ ॥ वेद समाप्य स्नात स्नातक "स्नाताद्वेदसमाप्तौ ' ॥ ७ । ३ । २७ ॥ इति क ॥ ४ ॥ गृहमस्यास्ति गृहा ॥ ५ ॥ ४७२ ॥

वैखानसो वानप्रस्थ

विशेषेण खनति कन्दफलमूलानि वैखानस "फनस ' ॥ (उणा–५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ १८ प्रतिष्ठन्तेऽत्र प्रस्थ वनस्य प्रस्थ भवो वानप्रस्थ ॥२॥

भिक्षु सान्यासिको यति ।
कर्मन्दी रक्तवसन परिव्राजकतापसौ ॥ ४७३ ॥
पाराशरी पारिकाङ्क्षी मस्करी पारिरक्षक ।

भिक्षणशीलो भिक्षु ॥१॥ कर्मणा सन्यास प्रयोजनमस्य सान्यासिक ॥२॥

दाम्यति दमर लुम्प्यादि अदामन्कलह इत्येवे "दमोण्डा दश्च ड –" (उणा-४०२) इयर तत्र ॥ १ ॥ दम्यतेऽस्माद् डिम्ब पुल्लीबलिङ्ग , डानी बध्नाति डिम्ब ॥ २ ॥ विप्लव विप्लव ॥ ३ ॥ ४६७ ॥

शेषश्चात्र-

स्यात्डृगाली तु विप्लवे ।

वैरनिर्यातन वैरशुद्धिर्वैरप्रतिक्रिया ।

'यतण् निकारोपस्कारयो ' नियात्यते शोध्यते नियातन वैरस्य निर्यातन वैरनिर्यातनम् ॥१॥ वैरस्य शोधन वैरशुद्धि ॥२॥ वैरस्य प्रतिकारो वैरप्रतिक्रिया ॥३॥

बलात्कारस्तु प्रसभ हठ ,

'बलादित्यव्यय हठार्थे' बलात् करण बलात्कार ॥ १ ॥ प्रगता सभा अत्र प्रसभ, सभया युक्तायुक्तविचारो लभ्यते मलावलिङ्गाऽयम्, वैजयन्ती तु-"प्रसभोऽस्त्री बलात्कार " इति पुस्यप्याह ॥ २ ॥ हठति हठ ॥ ३ ॥

अथ स्खलित छलम् ॥ ४६८ ॥

स्खलन मार्गाच्चलन स्खलितम् ॥ १ ॥ छयति छलम् ॥ २ ॥

परापर्यऽभितो भूतो जितो भग्न पराजित ।

परादिशब्देभ्य परो भूत पराभूत ॥१॥ परिभूत ॥२॥ अभिभूत ॥३॥ जीयते स्म जित ॥४॥ भज्यते स्म भग्न ॥ ५ ॥ पराजीयते स्म पराजित ॥ ६ ॥

पलायितस्तु नष्ट स्याद् गृहीतदिक् तिरोहित ॥ ४६९ ॥

परावृत्य अयते पलायित , "उपसर्गस्यायौ ॥ २ । ३ । १०० ॥ इति रस्य लत्वम् ॥ १ ॥ नश्यति स्म नष्ट ॥ २ ॥ गृहीता दिग् येन गृहीतदिक् ॥ ३ ॥ तिरोधत्ते स्म तिरोहित ॥ ४ ॥ ४६९ ॥

जिताहवो जितकाशी

जित आहवोऽनेन जिताहव ॥ १ ॥ जितेन काशते जितकाशी ॥ २ ॥

प्रस्कन्नपतितौ समौ ।

प्रस्कन्दते स्म प्रस्कन्न ॥ १ ॥ पतति स्म पतित ॥ २ ॥

चार कारा गुप्तौ

चरन्त्यनेनेति चार के चारकोऽपि ॥ १ ॥ क्रियते कीर्यते वाऽस्या कारा भिदादित्वादङि साधु ॥ २ ॥ गुप्यतेऽस्या गुप्तर्बन्धनागार तत्र ॥ ३ ॥

बन्धा ग्रहक प्रोपतो ग्रह ॥ ४७० ॥

वा ॥४॥ विविर प्राति पूरयति विप्र, विशेषेण पातीति वा "खुरक्षुर-" ॥(उणा-३९६)॥ इति रे निपात्यते ॥५॥ द्यग्राभ्या परे जातिज मजा, "मातुरग्रे विजनन द्वितीय मौञ्जिबन्धनम्' इति स्मृते द्वे जाती जन्मना वाऽस्य द्विजाति ॥६॥ द्विज मा ॥७॥ द्विजातो द्विज ॥८॥ अग्रे आदौ अग्राद् मुखाद् वा जातिज म चाऽस्य अग्र जाति ॥ ९ ॥ अग्रजन्मा ॥ १० ॥ अग्रे अग्राद् वा जातोऽग्रज ॥११॥ वर्णाना ज्येष्ठो वर्णज्येष्ठ ॥१२॥ सूत्र यज्ञोपवीत कण्ठेऽस्य सूत्रकण्ठ ॥१३॥षड्-अध्ययनम्, अध्यापनम् यजनम्, याजनम्, दानम् प्रतिग्रहश्चेति कर्माण्यस्य षट्कर्मा॥१४॥ब्रह्मणो मुखात् सम्भवति मुखसम्भव यच्छ्रुति "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" इति॥१५॥४७६॥ वेदा गर्भेऽस्य वेदगर्भ ॥१६॥ शमागर्भोऽग्नि, स इव शमरत्वात् शमागर्भ ॥१७॥ सावित्री देवताऽस्य सावित्र, सावि ग्रनुवचन विना मौञ्जीबन्धनाऽभावात्, यन्मनु -

' तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।
तत्राऽस्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥' इति

॥ १८ ॥ मित्रो देवताऽस्य मैत्र ॥ १९ ॥ एतानेतस इण " ॥ (उणा-५८१) ॥ इति तस ॥ २० ॥

वटु पुनर्माणवकः

वटति वेष्टयति मौञ्जा वटु 'भृमृतृ' ॥(उणा-७१६)॥ इत्यु ॥१॥ मनोरपत्य कुत्सित मूढ माणव, 'माणव कुत्सायाम्' ॥ ६।१।९५ ॥ इत्यणि साधु, मणति शब्दायते इति वा मणिवसेर्णित्" ॥ (उणा-५१६) ॥ इत्यव के माणवक ॥२॥

भिक्षा स्याद् ग्रासमात्रकम् ॥ ४७७ ॥

भिक्ष्यते भिक्षा, ग्रास इव ग्रासमात्रम् यदाहु -

' ग्रासप्रमाण भिक्षा स्यादग्रग्रासचतुष्टयम् ।
अग्र चतुर्गुण प्राहुर्हन्तकार द्विजोत्तमा ' ॥ इति ॥ १ ॥ ४७७ ॥

उपनायस्तूपनयो वटूकरणमानय ।

उपनायमुपनायो मौञ्जीबन्धनम्, यन्मनु -' गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ १ ॥ उपनयनमुपनय ॥२॥ अवटुर्वटु क्रियतेऽनेन वटूकरणम् ॥३॥ आनयनमानय ॥ ४ ॥

अग्नीन्धन त्वग्निकार्यमाग्नीध्रा चाग्निकारिका ॥ ४७८ ॥

अग्निरिध्यतेऽस्मिन् अग्नीन्धनम् ॥ १ ॥ अग्ने कार्यमग्निकार्यम् ॥ २ ॥ अग्नि मिन्धेऽग्नीध् ऋत्विग्विशेष तस्येयमाग्नीध्रा गृहेऽग्नीधो रण् धश्च ' ॥ ६।३।१७४ ॥ इति रण्, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणि आग्नीध्रीत्यपि ॥ ३ ॥ अग्ने करणमग्निकारिका भावे ॥ ५।३।१२२ ॥ इति णक ॥ ४ ॥ ४७८ ॥

यततेऽपवर्गाय यतिः ॥ ३ ॥ कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं वेत्त्यधीते वा कर्मन्दी, "कृशाश्वकर्मन्दात्" ॥ ६ । ३ । १९० ॥ इतीन् ॥ ४ ॥ रक्तं वसनमस्य रक्तवसनः ॥ ५ ॥ परिसंख्याय सर्वं संन्यस्य व्रजति परिव्राजकः ॥ ६ ॥ तपः शीलमस्य तापसः, "अस्त्र्यादिभ्यः-" ॥ ६ । ४ । ६० ॥ इत्यण्, तपोऽस्यास्तीति वा ज्योत्स्नादित्वादण् तपस्व्यपि ॥ ७ । ४७३ ॥ पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं वेत्त्यधीते वा पाराशरी, "शिलालिपाराशर्यान्नटभिक्षुसूत्रे" ॥ ६ । ३ । १८९ ॥ इति णिन् ॥ ८ ॥ परिकाङ्क्षति पारिकाङ्क्षी वाहुलकादीप ॥ ९ ॥ मस्करणशीलो मस्करः स एवाह-मा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति, वचस्कादित्वात् साधुः ॥ १० ॥ परिरक्षा प्रयोजनमस्य पारिरक्षिकः ॥ ११ ॥

स्थाण्डिलः स्थण्डिलशायी यः शेते स्थण्डिले व्रतात् ॥ ४७४ ॥

स्थण्डिल एव शेते स्थाण्डिलः, "स्थण्डिलाच्छेते व्रती" ॥ ६ । २ । १३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ स्थण्डिले शेते स्थण्डिलशायी, "व्रताऽऽभीक्ष्ण्ये" ॥५।१।१५७॥ इति णिन् ॥ २ ॥ ४७४ ॥

तपःक्लेशसहो दान्तः

तपःक्लेशं सहते तपःक्लेशसहः तपःक्लेशाऽनुद्विग्नः ॥ १ ॥ दम्यते स्म दान्तः, "णौ दान्त-" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति क्ते साधुः ॥ २ ॥

शान्तः श्रान्तो जितेन्द्रियः ।

शाम्यति स्म शान्तः ॥ १ ॥ श्राम्यति स्म श्रान्तः ॥२॥ जितानीन्द्रियाण्यनेन जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥

अवदानं कर्म्म शुद्धं

अवदायतेऽनेन अवदानम् ॥ १ ॥ शुद्धं सोत्कर्षं कर्म चरितम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणस्तु त्रयीमुखः ॥ ४७५ ॥
भूदेवो वाडवो विप्रो द्व्यग्रजन्मा जातिजन्मजाः ।
वर्णज्येष्ठः सूत्रकण्ठः षट्कर्मा मुखसम्भवः ॥ ४७६ ॥
वेदगर्भः शमीगर्भः सावित्रो मैत्र एतसः ॥

ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः "इसोऽपत्ये" ॥ ६ । १ । २८ ॥ इत्यणि 'जातौ' ॥७।४।५८॥ इत्यत्र अनपत्य एवेति नियमात् 'अचर्मणोऽमनो' ॥७।४।५९॥ इत्यन्तस्वरादिलोपो न भवति ब्रह्म अणति वा पृषोदरादित्वात् ब्रह्माप्यभेदोपचारात् ॥ १ ॥ त्रयी ऋग्यजुःसामवेदा मुखेऽस्य त्रयीमुखः ॥ २ ॥ ४७५ ॥ भुवि देवो भूदेवः ॥ ३ ॥ वाडव इवाऽतृप्तत्वाद् वाडवः यद्वा ब्राह्मणी तदपत्यमिति

कुण्डिका तु कमण्डलु ॥ ४८० ॥

कुण्ते कुण्डा "भावगोण" ॥ २।४।३० ॥ इति ङी, के कुण्डिका ॥ १ ॥ क पानायमनिलऽत्र कमण्डलु पुक्रावलिङ्ग "गृहलुपुगलुकमण्डलव" ॥ (उणा-८२४) ॥ इति साधु क जल अण्ड मध्ये लाति वा ॥ २ ॥ ४८० ॥

श्रोत्रियश्छान्दस

छन्दोऽधाते श्रोत्रिय "छन्दोऽधाते श्रोत्रव वा" ॥७।१।१७३ ॥ इताय श्रोत्रादेशश्च, पक्ष "तद् वेत्य" ॥ ६।२।११७ ॥ इत्यणि छान्दस ॥ १ ॥ २ ॥

यष्टा त्वादेष्टा स्याद् मखे व्रती ।

याजको यजमानश्च

यजत यष्टा ॥ १ ॥ आन्दिशति स्वाम्येन आदष्टा मखे यज्ञे व्रती सनि यम ॥ २ ॥ यजात याजक ॥ ३ ॥ यजते यजमान पूज्यज शान' ॥५।२।२३॥४॥

सोमयाजी तु दीक्षित ॥ ४८१ ॥

सोमेन यजति सोमयाजी ॥ १ ॥ दीक्षा सजाताऽस्य दीक्षित ॥ २ ॥ ४८१ ॥

इज्याशीलो यायजूक

इज्या यजन शालमस्य इज्याशील ॥ १ ॥ भृश यजनशीलो यायजूक, 'यजिजपि" ॥ ५।२।४७ ॥ इति यङ्न्तात् यजेरूक ॥ २ ॥

यज्वा स्यादासुतीवल ।

इष्टवान् यज्वा "सुयजोर्ङ्वनिप्" ॥५।१।१७२॥१॥ आसुति सोमसधा नमस्त्यऽस्य आसुतावल कृष्यादित्वाद् वलच, 'वलच्यपित्रादे" ॥३।२।८२॥ इति दीर्घ १ ॥ २ ॥

सोमप सोमपीथी स्यात्

सोम पिबति सोमप ॥१॥ पान पाथ, "नानूर" ॥ (उणा-२२७) ॥ इति कित् थ, सोमपस्य पीथोऽस्यास्य सोमपाथा ॥ २ ॥

स्थपतिर्गीर्पतीष्टिकृत् ॥ ४८२ ॥

गी पतवृहस्पते इष्टि यज करोतीति गीःपतीष्टिकृत्, बृहस्पतिसवेन हेतुना स्थापयतीति स्थपति ॥ १ ॥२॥४८२ ॥

सर्ववेदा तु सर्वस्वदक्षिण यजमिष्टवान् ।

सर्व विदन्त्यस्मात् सर्ववेदा, 'अस' ॥(उणा-९५२)॥ इत्यस् ॥१॥ सर्वस्व दाक्षिणाऽत्र सर्वस्वदक्षिणस्तमिष्टवान् ॥ २ ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

व्रते मद्याचर्याश्रमकर्मणि, पलाशस्य विकारोऽवयवो वा पालाश, "प्राण्यौष धि-" ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ दण्डो यष्टि, आषाढा प्रयोजनमस्य आषाढ "विशाखाऽऽषाढाद् मन्थदण्डे" ॥ ६।४।१२० ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

राम्भस्तु वैणव ।

व्रते दण्ड इत्येव, रम्भा वेणुपर्याय, रम्भाया विकारो राम्भ, 'प्राण्यौष धि-" ॥६।२।३१॥ इत्यण् ॥ १ ॥ वेणोर्विकारो वैणव, 'प्भादे' ॥६।२।५९॥ इत्यण् ॥ २ ॥

वैल्व सारस्वतो रौच्य

व्रते दण्ड इत्येव, बिल्वस्य विकारोऽवयवो वा बैल्व ॥ १ ॥ सारस्वती रुच्य शब्दौ बिल्वपर्यायौ, सरस्वत्या विकार सारस्वत ॥ २ ॥ रुच्यस्य रौच्य ॥ ३ ॥

पैलवस्त्वौपरोधिक ॥ ४७९ ॥

व्रते दण्ड इत्येव, पीलोर्विकार पैलव ॥ १ ॥ समीपमागच्छता दुष्टसत्त्वाना रोधो निवारण प्रयोजनमस्य इकणि पृषोदरादित्वात् औपरोधिक ॥२॥४७९॥

आश्वत्थस्तु जितनेमि

व्रते दण्ड इत्येव अश्वत्थस्य विकारोऽवयवो वाऽऽश्वत्थ ॥ १ ॥ क्षुद्रन्तु घातेन जिता नेमिरनेन जितनेमि ॥ २ ॥

औदुम्बर उलूखल ।

व्रते दण्ड इत्येव, उदुम्बरस्य विकारोऽवयवो वा औदुम्बर ॥ १ ॥ उदुम्बर पर्याय उलूखलशब्द, उलूखलस्य विकारोऽवयवो वा उलूखल प्राण्यौषधि ॥६।२।३१॥ इत्यण् लुप् बहुल पुष्पमूले ॥६।२।५७॥ इति तस्य लुप् ॥ २ ॥

मनुस्तु- ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।

पल्वौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हति धर्मत ॥ इत्याह ।

जटा सटा

जायते तपसि जटा तपस्विना ग्रथित केशसङ्घात ॥ १ ॥ सन्यते सटा 'नमितनि-' ॥ (उणा- १३९) ॥ इति टो न लुक् च जट सङ्घाते षट अवयवे' इत्यनयोर्वाऽच् ॥ २ ॥

वृषी पीठ

तपस्विना पीठम्, वृणुन्त सीदन्त्यस्या वृषी पृषोदरादित्वात् स, गौरादित्वात् ङी, वृसीत्यपि ॥ १ ॥ २ ॥

कुण्डिका तु कमण्डलु ॥ ४८० ॥

कुण्डते कुण्डा "भान्नोप" ॥ २।४।३० ॥ इति ग, के कुण्डिका ॥ १ ॥ क पानायमनिलऽत्र कमण्डलु पुक्रोवल्कि , ' गृहलुगुगलुस्मण्डलव " ॥ (उणा- ८२४) ॥ इति साधु , क जल अण्डे मध्य लाति वा ॥ २ ॥ ४८० ॥

श्रोत्रियश्छान्दस

छन्दोऽधीते श्रोत्रिय , ' छन्दोऽधाते श्रोत्रश्च वा" ॥७।१।१७३ ॥ इताय श्रोत्रादेशश्च, पक्षे " तद् वेत्य " ॥ ६।२।११७ ॥ इत्यणि छान्दस ॥ १ ॥ २ ॥

यष्टा त्वादेष्टा स्याद् मखे व्रती ।

याजको यजमानश्च

यजत यष्टा ॥ १ ॥ आदिशति स्वाम्येन आदेष्टा मखे यज्ञे व्रता सनि यम ॥ २ ॥ यजति याचक ॥ ३ ॥ यजते यजमान पूज्यत शान "॥५।२।२३॥४॥

सोमयाजी तु दीक्षित ॥ ४८१ ॥

सोमेन यजति सोमयाजा ॥ १ ॥ दाक्षा सजातोऽस्य दाक्षित ॥ २ ॥ ४८१ ॥

इज्याशीलो यायजूक

इज्या यजन शालमस्य इज्याशील ॥ १ ॥ भृश यजनशीलो यायजूक , ' यजिजपि ' ॥ ५।२।४७ ॥ इति यङन्तात् यजेरूक ॥ २ ॥

यज्वा स्यादासुतीवल ।

इष्टवान् यज्वा "सुयजोड्वनिप्" ॥५।१।१७२॥१॥ आसुति सोमसधा नमस्त्यऽस्य आसुतावल कृष्यादित्वाद् वलच् "वलच्यपित्रादे " ॥३।२।८२॥ इति दीघ १ ॥ २ ॥

सोमप सोमपीथी स्यात्

सोम पिबति सोमप ॥१॥ पान पाथी , ' नाजूर ' ॥ (उणा-२२७) ॥ इति क्ति थ सोमपस्य पीथोऽस्त्यस्य सोमपाथा ॥ २ ॥

स्थपतिर्गी पतीष्टिकृत् ॥ ४८२ ॥

गी पतेबृहस्पते इष्टिं यज्ञ करोताति गा पतीष्टिकृत्, बृहस्पतिसवेन हेतुना स्थापयतीति स्थपति ॥ १ ॥२॥४८२ ॥

सर्ववेदास्तु सर्वस्वदक्षिण यज्ञमिष्टवान् ।

सर्वं विद्‌लस्मात् सववेदा , 'अस्' ।(उणा-९५२)॥ इत्यस् ॥१॥ सवस्व दक्षिणाऽत्र सवस्वदक्षिणस्तमिष्टवान् ॥ २ ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

व्रते ब्रह्मचर्याश्रमकर्मणि, पलाशस्य विकारोऽवयवो वा पालाश, "प्राण्यौषधि-" ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ दण्डो यष्टि, आषाढा प्रयोजनमस्य आषाढ "विशाखाऽऽषाढाद् मन्थदण्डे" ॥ ६।४।१२० ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

राम्भस्तु वैणव ।

व्रते दण्ड इत्येव, रम्भा वेणुपर्याय, रम्भाया विकारो राम्भ, 'प्राण्यौषधि-" ॥६।२।३१॥ इत्यण् ॥ १ ॥ वेणोर्विकारो वैणव, "ऋक्षाद" ॥६।२।५९॥ इत्यण् ॥ २ ॥

बैल्व सारस्वतो रौच्य

व्रते दण्ड इत्येव, बिल्वस्य विकारोऽवयवो वा बैल्व ॥ १ ॥ सारस्वती रुच्य शब्दौ बिल्वपर्यायौ, सरस्वत्या विकार सारस्वत ॥ २ ॥ रुच्यस्य रौच्य ॥ ३ ॥

पैलवस्त्वौपरोधिक ॥ ४७९ ॥

व्रते दण्ड इत्येव, पीलोर्विकार पैलव ॥ १ ॥ समीपमागच्छता दुष्टसत्त्वाना रोधो निवारण प्रयोजनमस्य इकणि पृषोदरादित्वात् औपरोधिक ॥२॥४७९॥

आश्वत्थस्तु जितनेमि

व्रते दण्ड इत्येव अश्वत्थस्य विकारोऽवयवो वाऽऽश्वत्थ ॥ १ ॥ क्षुद्रजन्तु घातेन जिता नेमिरनेन जितनेमि ॥ २ ॥

औदुम्बर उलूखल ।

व्रते दण्ड इत्येव, उदुम्बरस्य विकारोऽवयवो वा औदुम्बर ॥ १ ॥ उदुम्बर पर्याय उलूखलशब्द, उलूखलस्य विकारोऽवयवो वा उलूखल प्राण्यौषधि' ॥६।२।३१॥ इत्यण् लुब् बहुल पुष्पमूले ॥६।२।५७॥ इति तस्य लुप् ॥ २ ॥

मनुस्तु- ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरा वैश्यो दण्डानर्हति धर्मत ॥ इत्याह ।

जटा सटा

जायते तपसि जटा तपस्विना ग्रथित केशसङ्घात ॥ १ ॥ सन्यते सटा 'नमितनि- ॥ (उणा- १३९) ॥ इति टो न लुक् च, जट सङ्घाते षट अवयवे' इत्यनयोर्वाऽच् ॥ २ ॥

वृषी पीठ

तपस्विना पीठम्, वृषन्त सीदन्त्यस्यां वृषी पृषोदरादित्वात् स, गौरादित्वात् ङी वृसीत्यपि ॥ १ ॥ २ ॥

कुण्डिका तु कमण्डलु ॥ ४८० ॥

कुण्डते कुण्डी 'भाजगोण ॥ २।४।३० ॥ इति ङी, के कुण्डिका ॥ १ ॥ क पानायमनिलऽत कमण्डलु पुक्लीबलिङ्ग "गृहलुगुग्गलुकमण्डलव" ॥ (उणा-८२४) ॥ इति साधु, क जल अण्डे मध्ये लाति वा ॥ २ ॥ ४८० ॥

श्रोत्रियस्छान्दस

छन्दोऽधाते श्रोत्रिय "छन्दोऽधाते श्रोत्रश्च वा" ॥७।१।१७३ ॥ इतीय श्रोत्रादेशश्च, पक्षे "तद् वेत्त्य" ॥ ६।२।११७ ॥ इत्यणि छान्दस ॥ १ ॥ २ ॥

यष्टा त्वादेष्टा स्याद् मखे नती ।

याजको यजमानश्च

यजत यष्टा ॥ १ ॥ आदिशति साम्येन आदेष्टा मखे यत्ने व्रता सनि यम ॥ २ ॥ यजात याजक ॥ ३ ॥ यजते यजमान पूङ्यज शान ' ॥५।२।२३॥४॥

सोमयाजी तु दीक्षित ॥ ४८१ ॥

सोमेन यजति सामयाजा ॥ १ ॥ दीक्षा सजातोऽस्य दीक्षित ॥ २ ॥ ४८१ ॥

इज्याशीलो यायजूक

इज्या यजन शालमस्य इज्याशील ॥ १ ॥ भृश यजनशीलो यायजूक, 'यजिजपि" ॥ ५।२।४७ ॥ इति यङन्तात् यजेरूक ॥ २ ॥

यज्वा स्यादामुतीवल ।

इष्टवान् यज्वा "सुयजोङ्वनिप्" ॥५।१।१७२॥१॥ आसुति सोममधा नमस्त्यऽस्य आसुतावल कृष्यादित्वाद् वलच्, 'वलच्यपित्रादे " ॥३।२।८२॥ इति दार्घ १ ॥ २ ॥

सोमप सोमपीथी स्यात्

सोम पिबति सोमप ॥१॥ पान पाथी, 'नाजूर" ॥ (उणा-२२७) ॥ इति कित् थ सोमपस्य पाथोऽस्त्यस्य सोमपाथा ॥ २ ॥

स्थपतिर्गी पतीष्टिकृत् ॥ ४८२ ॥

गा पतबृहस्पते इष्टिं या करोतीति गा पतीष्टिकृत्, बृहस्पतिसवेन हेतुना स्थापयताति स्थपति ॥ १ ॥२॥४८२ ॥

सर्ववेदास्तु सर्वस्वदक्षिण यजमिष्टवान् ।

सर्वं विद लस्मात् सर्ववेदा, 'अस्' ॥(उणा-९५२)॥ इत्यस् ॥१॥ सर्वस्व दक्षिणाऽत्र सर्वस्वदक्षिणस्तमिष्टवान् ॥ २ ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

व्रते ब्रह्मचर्याश्रमक्रमाण, पलाशस्य विकारोऽवयवो वा पालाश, "प्राण्यौष धि-" ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ दण्डो यष्टि, आषाढा प्रयोजनमस्य आषाढ "विशाखाऽऽषाढाद् मन्थदण्डे" ॥ ६।४।१२० ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

राम्भस्तु वैणव ।

व्रते दण्ड इत्येव, रम्भा वेणुपर्याय, रम्भाया विकारो राम्भ, "प्राण्यौष धि-" ॥६।२।३१॥ इत्यण् ॥ १ ॥ वेणोर्विकारो वैणव, 'दृक्षादे " ॥६।२।५९॥ इत्यण् ॥ २ ॥

वैल्व सारस्वतो रौच्य

व्रते दण्ड इत्येव, विल्वस्य विकारोऽवयवो वा बैल्व ॥ १ ॥ सारस्वती रुच्य शब्दौ बिल्वपर्यायौ, सरस्वत्या विकार सारस्वत ॥ २ ॥ रुच्यस्य रौच्य ॥ ३ ॥

पैलवस्त्वौपरोधिक ॥ ४७९ ॥

व्रते दण्ड इत्येव, पीलोर्विकार पैलव ॥ १ ॥ समापमागच्छना दुष्टसत्त्वाना रोधो निवारण प्रयोजनमस्य इकणि पृषोदरादित्वात् औपरोधिक ॥२॥४७९॥

आश्वत्थस्तु जितनेमि

व्रते दण्ड इत्येव, अश्वत्थस्य विकारोऽवयवो वाऽऽश्वत्थ ॥ १ ॥ क्षुद्रजन्तु घातेन जिता नेमिरनेन जितनेमि ॥ २ ॥

औदुम्बर उलूखल ।

व्रते दण्ड इत्येव, उदुम्बरस्य विकारोऽवयवो वा औदुम्बर ॥ १ ॥ उदुम्बर पर्याय उलूखलशब्द, उलूखलस्य विकारोऽवयवो वा उलूखल प्राण्यौषधि' ॥६।२।३१॥ इत्यण्, लुब् बहुल पुष्पमूले' ॥६।२।५७॥ इति तस्य लुप् ॥ २ ॥

मनुस्तु- ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हा त धर्मत ॥ इत्याह ।

जटा सटा

जायते तपसि जटा तपस्विना प्रथित केशसङ्घात ॥ १ ॥ सन्यते सटा "नमितनि-' ॥ (उणा- १३९) ॥ इति टो न लुक् च जट सङ्घाते 'षट अवयवे' इत्यनयोवाऽच् ॥ २ ॥

वृषी पीठ

तपस्विना पीठम्, वुवन्त सीदन्त्यस्या वृषी पृषोदरादित्वात् स, गौरादित्वात् ङी वृसीत्यपि ॥ १ ॥ २ ॥

४५१) ॥ इति त्रेहोम् ॥ ४ ॥ वषट्करण वषट्कार ॥ ५ ॥

पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥ ४८५ ॥

तच्छ्राद्धं पिण्डदानं च

पितृभ्यो यजनं पितृयज्ञ ॥ १ ॥ तर्प्यतेऽनेन तर्पणम् ॥ २ ॥ ४८५ ॥ श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धं पुंक्लीवलिङ्ग, चूडादित्वादण् ॥ ३ ॥ पिण्डा दीयतेऽस्मिन् पिण्डदानम् ॥ ४ ॥

नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ।

नृभ्यो यजन दानं नृयज्ञ ॥ १ ॥ अतिथय पूज्यन्तेऽस्मिन्निति अतिथिपूजनम् ॥ २ ॥

भूतयज्ञो बलि

भूतेभ्यो काकादिभ्यो यजनं भूतयज्ञ ॥१॥ बल्यतेऽनेनेति बलि पुंस्त्रीलिङ्ग ॥२॥
उपसंहारमाह–

पञ्च महायज्ञा भवन्त्यमी ॥ ४८६ ॥

अमी ब्रह्मयज्ञादय यन्मनु –
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ इति ॥ ४८६ ॥

पौर्णमासश्च दर्शश्च यज्ञौ पक्षान्तयो पृथक् ।

शुक्लपक्षान्ते यत्र पूर्णमास्या भव पौर्णमास 'मतुसङ्ख्यादेरण ॥६।३।८९॥ ॥ १ ॥ कृष्णपक्षान्ते यत्र दर्शभवत्वाद् दर्श आमावास्य इत्यर्थ ॥ १ ॥

सौमिकी दीक्षणीयेष्टि

सोम प्रयोजनमस्या सौमिकी ॥ १ ॥ दीक्षणीयस्य दीक्षाहस्य इष्टिर्दीक्षणीयेष्टि ॥ २ ॥

दीक्षा तु व्रतसंग्रह ॥ ४८७ ॥

दीक्षणं दीक्षा ॥ १ ॥ व्रत शास्त्रतो नियमस्तस्य संग्रह ॥ २ ॥ ४८७ ॥

वृति सुगहना कुम्बा

व्रियतेऽनया वृति कण्टकाद्यावरणं प्रस्तावाद् यज्ञवाटस्य सा सुगहना निचिता कुम्ब्यते आच्छाद्यतेऽनया कुम्बा भिपिभूपि–' ॥५।३।१०९॥ इति अङ् ॥ १ ॥

वेदी भूमि परिष्कृता ।

परिष्कृता चातुरस्रेण यागार्थं भूषिता भूमि ॥ १ ॥ विद्यतेऽनेना वेदी, " वि

यजुर्विदध्वर्य्यु

यजुर्वेद वेत्ति यजुर्वित् ॥१॥ अध्वर याति अध्वर्यु ,"क्वयुभुरणु" ॥(उणा-७४६) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

ऋग्विद् होता

ऋग्वेद वेत्ति ऋग्वित् ॥१॥ जुहोतीति होता, "हृपृद्र" ॥ (उणा-८६३)॥ इति तृ ॥ २ ॥

उद्गाता तु सामवित् ॥ ४८३ ॥

सामान्युद्गायति उद्गाता "हृपृद्र" ॥ (उणा-८६३) ॥ इति तृ ॥ १ ॥ सामवेद वेत्तीति सामवित् ॥ २ ॥ ४८३ ॥

यज्ञो योग सव सत्र स्तोमो मन्युर्मख क्रतु ।

सस्तर सप्ततन्तुश्च वितान बर्हिरध्वर ॥ ४८४ ॥

इज्यते यज्ञ, "यजिस्वपि' ॥ ५।३।८५ ॥ इति न ॥ १ ॥ घञि याग ॥ २ ॥ सूयते सोमोऽत्र सव ॥ ३ ॥ सीदन्त्यत्र देवा सत्रम्, हुयामा (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ ३ ॥ स्तुवन्ति अत्र यज्वान स्तोम, "अर्तीरि (उणा-३३८) ॥ इति म, स्तोम्यते श्लाघ्यते वा ॥५॥ मन्यतेऽसौ मन्यु पुलिङ्ग, "यजिग्रुधि" ॥ (उणा-८०१) ॥ इति यु ॥६॥ मह्यन्ते देवा अत्र मख, मह रुचास्य वा' ॥ (उणा-८९) ॥ इति खो ह्रलुक्, मखति धर्म्ममेति वा ॥ ७ ॥ क्रियते स्वर्गकामै क्रतु पुलिङ्ग 'कृलाभ्या क्तित्' ॥ (उणा-७८०) ॥ इत्वतु ॥८॥ सस्तीयन्ते दभा अत्र सस्तर, 'पुनाम्नि ॥ ५।३।१३० ॥ इति घ ॥९॥ पशुबन्धार्थे सप्त तन्तवोऽत्र सप्ततन्तु' पुलिङ्ग यद्वा सप्तसङ्ख्यास्तन्तवो भदा अस्य यदाह- अग्निष्टोमादय सस्था भेदा सप्ताऽस्य तन्तव इति॥१०॥ वितन्यते वितान पुक्लीबलिङ्ग ॥ ११ ॥ बहति वर्धते धर्म्मोऽत्र बर्हि, क्लीबलिङ्ग बर्हिर्दृहनलुक् च" ॥ (उणा-९९०) ॥ इतास् ॥ १२ ॥ न ध्वरत्यध्वर अध्वान रातीति वा ॥ १३ ॥ ४८४ ॥

अध्ययन ब्रह्मयज्ञ

अधायतेऽध्ययन स्वाध्याय ॥ १ ॥ ब्रह्मणे यजन दान ब्रह्मयज्ञ ॥ २ ॥

स्याद् देवयज्ञ आहुति ।

होमो होत्र वषट्कार

देवेभ्यो यजन देवयज्ञ ॥ १ ॥ आहूयतेऽसावग्नावाहुति ॥ २ ॥ हूयते होम, "अर्तीरि" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥३॥ हुयामा ' ॥ (उणा-

ऋक् सामिधेनी धाय्या च समिदाधीयते यथा ।

समिधामाधाना सामिधेनी ऋक् ' समिध आधाने " ॥६।३।१६२॥ इति टेन्यण् ॥ १ ॥ धीयते समिदम्नावनया "धाय्यापाय्य" ॥ ५।१। २४ ॥ इति ध्याणि निपात्यते ॥ २ ॥

समिदिन्धनमेधेध्मतर्पणैधामि

समिध्यते वह्निरनया समित सपदादित्वात् क्रिप् ॥१॥ इध्यतेऽनेन इन्धनम्॥२॥ 'दशनाऽवोदं ' ॥४।२।५४॥ इति निपातनाद् नलोपे घनि एध ॥३॥ ' विलिभिलि- ॥(उणा-३४०)॥ इति मे इध्म क्लीबलिङ्गोऽयम् वैजयन्ती तु-' होमेन्धन स्यादि ध्मोऽस्त्री इति पुंस्यप्याह ॥४॥ तृप्यत्यग्निरनेन तर्पणम् ॥५॥ इध्यतेऽनेन एध क्ली बलिङ्ग , "येधिभ्या यादेशौ च" ॥ (उणा-९६८) ॥ इत्यस् ॥ ६ ॥

भस्म तु ॥ ४९१ ॥

स्याद् भूतिर्भसित रक्षा क्षार

'भस भत्सनदीप्त्यो ' सौत्र, भसित तदिति भस्म क्लीबलिङ्ग , "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ १ ॥ ४९१ ॥ भूयतेऽनया भूति ॥ २ ॥ बभस्ति वह्निना भसितम् ॥ ३ ॥ रक्ष्यतेऽनया रक्षा ॥ ४ ॥ क्षरति क्षार , ज्वलादित्वाद् ण ॥ ५ ॥

पात्र स्रुवादिकं ।

पिबन्त्यनेन पात्र 'नीदाम्व्' ॥ ।२।८८ ॥ इति त्रट् ॥ १ ॥

स्रुव स्रुक

स्रवत्यस्मात् स्रुव निघषी ' ॥(उणा-५११)॥ इति किन् व ॥१॥ स्रवति हविरस्या स्रुक् स्त्रीलिङ्ग , "स्रोश्चिक्" ॥ (उणा-८७१) ॥ इति चिक् ॥ २ ॥

अधरा सोपभृत्

सा स्रुक् अधरा । उपभ्रियते उपभृत् , सपदादित्वात् क्विप् ॥ १ ॥

जुहू पुनरुत्तरा ॥ ४९२ ॥

जुहृत्यनया जुहू 'दिद्युद्दद्' ॥ ५।२।८३ ॥ इति क्विपि साधु ॥ १ ॥ ॥ ४९२ ॥

ध्रुवा तु सर्वसंज्ञार्थं यस्यामाज्य निधीयते ।

ध्रुवति ध्रुवा " अच् ' ॥५।१।४९॥ इत्यच् , कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥१॥

दिशेवा" ॥ (उणा- ६१०) ॥ इति ८ द्यां वदी ॥ २ ॥

स्थण्डिल चत्वर चान्या

अन्या यागाथमसंस्कृता भूमि 'स्थल स्थाने' स्थलति तिष्ठत्यत्र स्थण्डिल, "स्थण्डिलकपिल-" ॥ (उणा- ४८८) ॥ इताले निपात्यते ॥ १ ॥ चत्वते चत्वर "कृगृशृ-" ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति वरट् ॥ २ ॥

यूप स्याद् यज्ञकीलक ॥ ४८८ ॥

यूयते पशुरनेन यूप, युसुकु" ॥ (उणा-२९७) ॥ इति प कत्व च पुल्लिङ्गोऽयम् वैजयन्ती तु- यूपोऽस्त्री संस्कृतस्तम्भ " इति क्लीबेऽप्याह। यज्ञे पशुविशमनाय कीलको यज्ञकीलक ॥ १ ॥ ४८८ ॥

चषालो यूपकटके

तक्ष्णा घटितो यूपाग्रे कटकाकृति चष्यते उत्कीयते चषाल पुल्लिबलिङ्ग, "ऋकृमृ-' ॥ (उणा- ४७५) ॥ इत्याल ॥ १ ॥

यूपकर्णो घृतावनौ ।

यूपस्य कणा यूपकर्ण । घृतस्य अवनिर्निपेकस्थान घृतावनिस्तत्र ॥१॥

यूपाग्रभागे स्यात् तर्म

तरन्त्यनेन यूप तम, ' मन् ॥ (उणा- ९११) ॥ इति मन् क्लाबोऽयम्, वाचस्पतिस्तु- ' यूपाग्र तर्म न स्त्रियाम् ' इति पुस्यप्याह ॥ १ ॥

अरणिर्निर्मन्थदारुणि ॥ ४८९ ॥

इयर्ति वह्निरस्मिन् अरणि पुल्लालङ्ग, ऋहस-' ॥ (उणा- ६३८) ॥ इत्यणि , अग्नेर्निमन्थनाय दारु काष्ठ तत्र ॥ १ ॥ ४८९ ॥

स्युर्दक्षिणाऽऽहवनीयगार्हपत्यास्त्रयोऽग्नय ।

दक्षिणे स्थाप्यत्वाद् दक्षिण ॥ १ ॥ आहोतव्य आहवनीय ॥ १ ॥ गृह पतिना सप्रयुक्तो गाहपत्य हयपद्य ॥ ७।१।११ ॥ इति ये निपात्यते ॥ १॥

इदमग्नित्रय त्रेता

इदमुक्तम् त्रीन् इता प्राप्ता त्रेता पृषोदरादित्वाद् एत्व ॥ १ ॥

प्रणीत सस्कृतोऽनल ॥ ४९० ॥

मन्त्रादिना सस्कृतोऽनल । प्रणीयते स्म प्रणीत ॥ १॥४९० ॥

ऋक् सामिधेनी धाय्या च समिदाधीयते यया ।

समिधामाधानी सामिधेना ऋक्,' समिध आधाने " ॥६।३।१६२॥ इति टेन्यण् ॥ १ ॥ धायते समिदमावनया 'धाय्यापाय्य" ॥ ५।१। २४ ॥ इति ध्यणि निपात्यते ॥ २ ॥

समिदिन्धनमेधेध्मतर्पणैधांसि

समिध्यते वह्निरनया समित्, सपदादित्वात् क्विप् ॥१॥ इध्यतेऽनेन इन्धनम्॥२॥ "दशनाऽवोदै ' ॥४।२।५४॥ इति निपातनाद् नलोपे घनि एध ॥३॥ 'विलिमिलि- ॥(उणा–३४०)॥ इति मे इ म क्लीबलिङ्गोऽयम्, वजयन्ता तु– "होमे ध्म स्यादि ध्मोऽस्त्री' इति पुंस्यप्याह ॥४॥ तृप्यत्यग्निरनेन तर्पणम् ॥५॥ इध्यतेऽनेन एध क्ली बलिङ्ग, "येधिभ्या यादेवौ च" ॥ (उणा–९९८) ॥ इत्यम् ॥ ६ ॥

भस्म तु ॥ ४९१ ॥

स्याद् भूतिर्भसित रक्षा क्षार

'भस भर्त्सनदाप्त्यो ' सौत्र भमित तदिति भस्म क्लीबलिङ्ग, "मन्" ॥ (उणा–९११) ॥ इति मन् ॥ १ ॥ ४९१ ॥ भूयतेऽनया भूति ॥ २ ॥ बभस्ति वह्निना भसितम ॥ ३ ॥ रक्ष्यतेऽनया रक्षा ॥ ४ ॥ क्षरति क्षार, ज्वलादित्वाद् ण ॥ ५ ॥

पात्र स्रुवादिक ।

पिबन्त्यनेन पात्र 'नीदाम्व् ' ॥ ५।२।८८ ॥ इति त्रट् ॥ १ ॥

स्रुव स्रुक

स्रवत्यस्मात् स्रुव, निघृषी ' ॥(उणा–५११)॥ इति किद् व ॥१॥ स्रवति हविरस्या स्रुक् स्त्रीलिङ्ग "स्रोश्चिक्' ॥ (उणा–८७१) ॥ इति चिक् ॥ २ ॥

अधरा सोपभृत्

सा स्रुक् अधरा । उपध्रियते उपभृत् सपदादित्वात् क्विप् ॥ १ ॥

जुहू पुनरुत्तरा ॥ ४९२ ॥

जुह्वत्यनया जुहू, 'दिद्युद्दद्द्' ॥ ५।२।८३ ॥ इति क्विपि साधु ॥ १ ॥ ॥ ४९२ ॥

ध्रुवा तु सर्वसज्ञार्थ यस्यामाज्य निधीयते ।

ध्रुवति ध्रुवा " अच्' ॥५।१।४९॥ इत्यच् कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥१॥

योऽभिमन्त्र्य निहन्येत स स्यात् पशुरुपाकृत ॥ ४९३ ॥

उप आमन्त्र्य म्रियते हन्यते स्म उपाकृत ॥ १ ॥ ४९३ ॥

परम्पराक शसन प्रोक्षण च मखे वध ।

परम्परामकति परम्पराकम् ॥ १ ॥ शस्यते शसनम्, शमनमित्यन्ये ॥२॥ प्रोक्ष्यते प्रोक्षण लक्षणया वध, प्रोक्ष्य हि यज्ञे पशुर्हन्यते ॥ ३ ॥

हिंसार्थं कर्माभिचार स्यात्

विपक्षादीनां हिंसानिमित्त कर्म उच्चाटनमारणादि, अभिभवितु चरणमभिचार ॥ १ ॥

यज्ञार्हे तु यज्ञियम् ॥ ४९४ ॥

यज्ञमर्हति यज्ञियम् ' यज्ञादिय " ॥ ६।४।१७९ ॥ १ ॥ ४९४ ॥

हवि सान्नाय्यम्

हूयते हवि क्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ सनीयते सानाय्यम्, "धाय्यापाय्य" ॥ ५।१।२४ ॥ इति घ्यणि निपात्यते ॥ २ ॥

आमिक्षा शृतोष्णक्षीरग दधि ।

क्षीरशर पयस्या च

आमृद्नाति चित्तम् आमीयते क्षिप्यते दध्यत्रेति वा आमिक्षा 'लाक्षाद्राक्षा ' ॥ (उणा–५९७) ॥ इति निपात्यते, शृत पक्वमुष्ण तप्त च तद्गत दधि ॥ १ ॥ क्षीरस्य शरो मण्ड इव क्षारशर ॥ २ ॥ पयसो विकार पयस्या 'पयोद्रोय ' ॥ ६।२।३५ ॥ इति य ॥ ३ ॥

तन्मस्तुनि तु वाजिनम् ॥ ४९५ ॥

तस्या आमिक्षाया मस्तुनि मण्डे वजति वाजिनम् "विपिनाजिना " (उणा–२८४) ॥ इति इने निपात्यते ॥ १ ॥ ४९५ ॥

हव्य सुरेभ्यो दातव्य

हूयते हव्यम् अग्निमुखेन सुरेभ्यो दातव्यमोदनम् ॥ १ ॥

पितृभ्य कव्यमोदनम् ।

ब्राह्मणमुखेन पितृभ्यो दातव्यमोदनम् कूयते शब्दायते पितृभि कव्यम्॥१॥ उभयमुभयत्रेति श्रुतिज्ञा ।

आज्ये तु दधिसंयुक्ते पृषदाज्यं पृषातकः ॥ ४९६ ॥

पृषद्भिर्दधिबिन्दुभिः सहितमाज्यं पृषदाज्यम्, दध्याज्यमित्यर्थः ॥१॥ पृषद्भिरङ्क्यते पृषातकः, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ ४९६ ॥

दध्ना तु मधुसंपृक्तं मधुपर्कं महोदयः ।

मधुनः पर्कः संपर्को मधुपर्कम् ॥ १ ॥ महानुदयोऽस्मात् महोदयः ॥ २ ॥

हविर्त्री तु होमकुण्डं

हूयतेऽस्यां हविर्त्री 'वर्तिरविहि'' ॥ (उणा-४५९) ॥ इत्रन् ॥१॥ होमाय कुण्डं होमकुण्डम् ॥ २ ॥

हव्यपाकः पुनश्चरुः ॥ ४९७ ॥

हव्यस्य पाको हव्यपाकः ॥१॥ चर्यते भक्ष्यते चरुः पक्वं होतव्यम्, यद्वा हव्यस्य पाकोऽत्र हव्यपाकः स्थाली चरन्त्यस्माद् देवपितृभूतानीति चरुः पुलिङ्गः 'भिवहि' ॥ (उणा-७२६) ॥ इत्युः ॥ २ ॥ ४९७ ॥

अमृतं यज्ञशेषे स्यात्

न म्रियतेऽनेन न नश्यत्यमृतम् ॥ १ ॥ यज्ञस्य शेषो यज्ञशेषस्तत्र ॥ १ ॥

विघसो भुक्तशेषके ।

विशिष्टमदनं विघसः ॥ १ ॥ भुक्तस्य शेषो भुक्तशेषस्तत्र ॥ २ ॥
यन्मनुः-विघसाशी भवेद् नित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः ।
विघसो भुक्तशेषं स्यात् यज्ञशिष्टमथाऽमृतम् ॥

यज्ञान्तोऽवभृथः

यज्ञस्य अन्तः समापनं यज्ञान्तः ॥ १ ॥ अवभ्रियते पूर्यतेऽनेन अवभृथः, "अवभृनिक्रमभिणश्च" ॥ (उणा-२८९) ॥ इति किथः ॥ २ ॥

पूर्तं वाप्यादि

पूर्यते पूर्तं पुक्लीबलिङ्गः ।
आह च-वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमार्याः प्रचक्षते ॥ १ ॥

इष्टं मखक्रिया ॥ ४९८ ॥

इज्यते इष्टम् ॥ १ ॥ मखस्य क्रिया मखक्रिया यागादि ।
यदाह-एकाग्निकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते ।
अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥ ४९८ ॥

इष्टापूर्त तदुभय

सत् पूर्त्तमिष्ट च उभयमिष्टापूर्त राजद न्तादित्वात् साधु ॥ १ ॥

बर्हिर्मुष्टिस्तु विष्टर ।

बर्हिषा दर्भाणां मुष्टिर्बर्हिर्मुष्टि , विस्तीर्यते विष्टर पुक्लीवलिङ्ग , "वे स्त्र" ॥ २।३।२३ ॥ इति षत्व ॥ १ ॥

अग्निहोत्र्यग्निचित् चाऽऽहिताग्नौ

अग्निहोत्रमस्यास्त्यऽग्निहोत्री ॥ १ ॥ अग्निं चितवानग्निचित् "अग्नेश्चे" ॥५।१।१६४॥ इति क्विप् ॥ आहितोऽग्निरनेनाऽऽहिताग्निस्तत्र, अग्न्याहितोऽपि॥२॥

अथाग्निरक्षणम् ॥ ४९९ ॥

अग्न्याधानमग्निहोत्र

अग्ने रक्षणमग्निरक्षणम् ॥१॥४९९॥ अग्निराधीयतेऽस्मिन् अग्न्याधानम्॥२॥ अग्निर्हूयतेऽनेनेति अग्निहोत्र ॥ ३ ॥

दर्वी तु घृतलेखनी ।

दृणाति हव्य दर्वि , "दॄपॄवृभ्यो वि ' ॥ (उणा-७०४) ॥ ङ्या दर्वी ॥१॥ घृत लिख्यतेऽनया घृतलेखनी ॥ २ ॥

होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीर प्रवर्गवत् ॥ ५०० ॥

होमार्थमग्निर्होमाग्नि ॥ १ ॥ महत्यो ज्वाला अस्य महाज्वाल ॥ २ ॥ वीरयते वीराऽग्नि , महाश्चासौ वीरश्च महावीर ॥ ३ ॥ प्रवृज्यते पापमनेन प्रवर्ग ॥ ४ ॥ ॥ ५०० ॥

होमधूमस्तु निगण

होमे धूमो होमधूम ॥१॥ नितरा गण्यते निगण , "युवर्ण- ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ २ ॥

होमभस्म तु वैष्टुतम् ।

विशेषेण स्तूयते स्म विष्टुतोऽग्नि , तस्येद वैष्टुतम् ॥ १ ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमन

उपस्पृश्यतेऽद्भि खान्यस्मिन्नुपस्पर्श , यन्मनु —

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहित ।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यगद्भि खानि च सस्पृशेत् ॥ १ ॥

आचम्यतेऽम्भोऽत्र आचमन ॥ २ ॥

घारसेकौ तु सेचने ॥ ५०१ ॥

घरण घार , सेचन सेक , सेचन घृतादिनाऽग्ने प्रोक्षण तत्र॥१।२।३॥५०१॥

ब्रह्मासन ध्यानयोगासने

ब्रह्मणि परमज्योतिष्यासन लयो ब्रह्मासनम् , ध्यान तत् प्रत्ययैकतानता, योगश्चित्तवृत्तिनिरोध , तयारास्यतेऽनेन ध्यानयोगासन तत्र ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मवर्चसम् ।

वृत्ताध्ययनर्द्धि

ब्रह्मण तप स्वाध्यायादेवर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चस "ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चस" ॥७।३।८३॥ इत्यत् समासान्त ॥१॥ वृत्तस्याध्ययनस्य च ऋद्धिर्वृत्ताध्ययनर्धि ॥२॥

पाठे स्याद् ब्रह्माञ्जलिरञ्जलि । ॥ ५०२ ॥

वेदस्य पाठेऽध्ययनेऽञ्जलि , ब्रह्मणे वेदाय अञ्जलि ब्रह्माञ्जलि ॥ १ ॥ यदाह– सहत्य हस्तावध्येय स हि ब्रह्माञ्जलि स्मृत ॥ ५०२ ॥

पाठे तु मुखनिष्क्रान्ता विप्रुषो ब्रह्मबिन्दव ।

वेदपाठे वक्त्रनिर्गता जलकणा , ब्रह्मणो वेदस्येव बिन्दवो ब्रह्मबिन्दव ॥१॥

साकल्यवचन पारायण

साकल्येन कार्त्स्न्येन वचनमध्ययन साकल्यवचनम् ॥ १ ॥ पारमयतेऽनेन पारायणम् ॥ २ ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ५०३ ॥

कल्प्यतेऽनेन विनियोगशास्त्रेण कल्पसूत्र ॥ १ ॥ विधीयतेऽनेन विधि ॥ २ ॥ क्रम्यते प्रक्रम्यतेऽनेन प्रक्रम ॥ ३ ॥ ५०३ ॥

मूलेऽङ्गुष्ठस्य स्याद् ब्राह्म तीर्थं

ब्रह्मा देवताऽस्य ब्राह्म "देवता" ॥६।२।१०१॥ इत्यणि ' ब्रह्मण "॥७।४।५७॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोप , देवेभ्यस्तायते दायतेऽनेन तीर्थम् ॥ १ ॥

काय कनिष्ठयो ।

कनिष्ठयोमूले क प्रजापतिर्देवताऽस्य काय तीर्थम् अञ्जलिमध्येन प्रजापतिभ्योऽञ्जलिदानात् ॥ १ ॥

पित्र्य तर्जन्यङ्गुष्ठान्त

तर्जन्यङ्गुष्ठमध्ये पितरो देवताऽस्य पित्र्य "वाय्वृतुपित्रुषसो य" ॥६।२।१०९॥ इति य ॥ १ ॥

इष्टापूर्त्तं तदुभयं

तत् पूर्त्तमिष्टं च उभयमिष्टापूर्त्तं राजदन्तादित्वात् साधु ॥ १ ॥

बर्हिर्मुष्टिस्तु विष्टरः ।

बर्हिषां दर्भाणां मुष्टिर्बर्हिर्मुष्टिः, विस्तीर्यते विष्टरः पुंक्लीबलिङ्गः, "वेः स्त्रः" ॥ २।३।२३ ॥ इति षत्वं ॥ १ ॥

अग्निहोत्र्यग्निचित् चाऽऽहिताग्नौ

अग्निहोत्रमस्यास्त्यऽग्निहोत्री ॥ १ ॥ अग्निं चितवानग्निचित् "अग्नेश्चेः" ॥५।१।१६४॥ इति क्विप् ॥ आहितोऽग्निरनेनाऽऽहिताग्निस्तत्र, अग्न्याहितोऽपि॥२॥

अथाग्निरक्षणम् ॥ ४९९ ॥

अग्न्याधानमग्निहोत्रं

अग्नेः रक्षणमग्निरक्षणम् ॥१॥४९९॥ अग्निराधीयतेऽस्मिन् अग्न्याधानम्॥२॥ अग्निर्हूयतेऽनेनेति अग्निहोत्रं ॥ ३ ॥

दर्वी तु घृतलेखनी ।

दृणाति हव्यं दर्विः, "दॄपॄवृभ्यो विः" ॥ (उणा-७०४) ॥ ङ्यां दर्वी ॥१॥ घृतं लिख्यतेऽनया घृतलेखनी ॥ २ ॥

होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत् ॥ ५०० ॥

होमार्थमग्निर्होमाग्निः ॥ १ ॥ महती ज्वाला अस्य महाज्वालः ॥ २ ॥ वीरयते वीरोऽग्निः, महांश्चासौ वीरश्च महावीरः ॥ ३ ॥ प्रवृज्यते पापमनेन प्रवर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५०० ॥

होमधूमस्तु निगणः

होमे धूमो होमधूमः ॥१॥ नितरां गण्यते निगणः, "युवर्ण- ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ २ ॥

होमभस्म तु वैष्टुतम् ।

विशेषेण स्तूयते स्म विष्टुतोऽग्निः, तस्येदं वैष्टुतम् ॥ १ ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनं

उपस्पृश्यतेऽद्भिः खान्यस्मिन्नुपस्पर्शः, यन्मनुः —

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् ॥ ३ ॥

आचम्यतेऽम्भोऽत्र आचमनं ॥ २ ॥

प्रक्पणाय तेऽनन परलोक प्राग । स न्यमन स न्याग , मरत्यागेन मरणा ध्यवमाय माऽस्त्यत्र सन्यासि, सन्यासयुक्त तच तदाचान च म यास्यनशन तत्र ॥ १ ॥

नियम पुण्यक व्रतम् ।

नियम्यतेऽनायाम नियम ॥ १ ॥ पुण्यमेव पुण्यकम् ॥ २ ॥ व्रियते उप वासाद्यत्र व्रत पुक्लीबलिङ्ग , ' वृपिरञ्जि " (उणा–२०८) इति क्ति त ॥३॥

शेपश्चात्र-अथ स्यान्नियमे तप ॥

चरित्र चरिताचारौ चारित्रचरणे अपि ॥ ५०७ ॥

वृत्त शील च

चयते चरित्र 'लूधूसूखनि-" ॥ ५।२।८७ ॥ इति इत्र ॥ १ ॥ चयते स्म चरितम् ॥२॥ आचरणमाचार ॥३॥ चरित्रमेव चारित्र प्रज्ञादित्वादण् ॥४॥ चयते चरणम् ॥ ५ ॥ ५०७ ॥ वर्तते वृत्तम् ॥ ६ ॥ शेते सुखमनेन शाल पुक्ली बलिङ्ग , 'शुम्शा " ॥(उणा–४६३)॥ इति क्तिद् ल , शाल्यते तदिति वा ॥७॥

सर्वनोऽनसि जप्येऽघमर्षणम् ।

सर्वनसामपञ्चसिनि जप्ये, अघ मृष्यते शोध्यतेऽनेनाऽघमर्षणम् अदैवलो म न , तज्जपो वा, त्रिरात्रोपवासादिस्तूपचाराद् वाच्यलिङ्गोऽयम् ॥ १ ॥

समास्तु पादग्रहणाभिवादनोपसग्रहा ॥ ५०८ ॥

पादयोग्रहणम् पादग्रहणम् ॥१॥ अभिवाद्यते आशिष कायतेऽनेन अभि वादनम् ॥ २ ॥ उपसग्रहणमुपसग्रह यमनु —

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसग्रहण गुरो ।
वामेन वाम स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिण ॥ ३ ॥ ५०८ ॥

उपवीत यज्ञसूत्र प्रोद्धृते दक्षिणे करे ।

उपव्रायते प्राव्रियते स्म उपवात पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ यज्ञसूत्र यज्ञोपवीतम् , ब्रह्मसूत्र पवित्रमिति चैकेऽथ तच्चेहानुवायम् ॥ २ ॥

प्राचीनाऽऽवीतम यस्मिन्

प्रागेव प्राचानम् आवीयते स्म आवीतम् अन्यस्मिन् , वामे करे प्रोद्धृते ॥१॥

निवीत कण्ठलम्बितम् ॥ ५०९ ॥

नियत वीयते स्म निवीतम् ॥ १ ॥ कण्ठे ऋजु लम्ब्यते स्म कण्ठलम्बितम् ।

दैवतं त्वङ्गुलीमुखे ॥ ५०४ ॥

अङ्गुलीनां मुखेऽग्रभागे देवतानामिदं दैवतं तीर्थम् ॥ १ ॥ यद् याज्ञवल्क्यः-
"कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्" ॥ ५०४ ॥
शेषश्चात्र- करमध्ये सौम्यं तीर्थं

ब्रह्मत्वं तु ब्रह्मभूयं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।

ब्रह्मणो ज्ञानस्य भावो ब्रह्मत्वं ॥ १ ॥ ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयं ब्रह्मणस्त्वम्-
मोक्ष इत्यर्थः "हत्याभूयं भावे" ॥ ५।१।३६ ॥ इति क्यपि साधु ॥ २ ॥ सह
युग् योगोऽस्य सयुक् तस्य भावः सायुज्यम् ब्रह्मणा सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यम् ॥३॥

देवभूयादिकं तद्वत्

तद्वदिति देवत्वं देवसायुज्यं च आदिशब्दात् सूरभूयादि ॥ १ ॥ २ ॥

अथोपाकरणं श्रुतेः ॥ ५०५ ॥

संस्कारपूर्वग्रहणं स्यात्

उपाक्रियतेऽनेनोपाकरणं वेदपाठारम्भे विशिष्टो विधिः ॥ १ ॥ 'रोहिण्यां
छन्दास्युपाकुर्यात्' इति हि श्रुतिः ॥ २ ॥ ५०५ ॥

स्वाध्यायः पुनर्जपः ।

स्वस्य वेदस्याध्ययनं स्वाध्यायः ॥१॥ जपनं जपः "व्यधजप" ॥५।३।४७॥
इत्यल् ॥ २ ॥

औपवस्त्रं तूपवासः

उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रं "ऋत्वादिभ्यः" ॥ ६।४।१२५ ॥ इत्यण् ।
'वसूच् स्तम्भे' इत्यस्मात् क्ते उपवस्त तस्येदमौपवस्तमित्येके उपवस्त्रमित्यन्ये उपव
स्तुरिदमिति अन्ये यत् स्मृतिः - मापान् मधुमसूरांश्च वर्जयेदौपवस्त्रके ॥१॥ उप
वसनमुपवासः पुंक्लीबलिङ्गः ॥ २ ॥

कृच्छ्रं सान्तपनादिकम् ॥ ५०६ ॥

कृन्तति पापं कृच्छ्रं नाम तपः पुंक्लीबलिङ्गः ॥ १ ॥ सन्तपने भवं सान्तपनं
॥ २ ॥ यत् स्मृतिः - त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात् कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥ १ ॥
आदिग्रहणात् चान्द्रायणादि ॥ ५०६ ॥

प्रायः सन्यासेऽनशने

नारं नरसमूहं यति भिनत्ति कलहरुचित्वात् नारदः ॥ १ ॥ देवानां मध्ये देवब्रह्मा ॥ २ ॥ पिशुनयति कथयति पिशुनः ॥ ३ ॥ कलिं करोति कलिकारकः ॥ ४ ॥

वशिष्ठोऽरुन्धतीजानिः

अतिशयेन वसुमान् वशिष्ठः "गुणाङ्गाद्" ॥ ७।३।९ ॥ इति इष्ठे "विन्मतोर्णीष्ठे" ॥ ७।४।३२ ॥ इति मतोर्लुपि "त्र्यन्त्यस्वरादेः" ॥ ७।४।४३ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोपः ॥ १ ॥ अरुन्धती जायाऽस्य अरुन्धतीजानिः "जायाया जानिः" ॥ ७।३।१६४ ॥ इति जायादेशः ॥ २ ॥

अक्षमाला त्वरुन्धती ॥ ५१३ ॥

अक्षाणां मालाऽस्या अक्षमाला, न क्षमां लातीति वा सगमित्वात् ॥ १ ॥ न रुणद्धि अरुन्धती ॥ २ ॥ ५१३ ॥

त्रिशङ्कुयाजी गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ।

त्रिशङ्कुं याजयतीति त्रिशङ्कुयाजी ॥ १ ॥ गाधेरपत्यं गाधेयः, "इतोऽनिञः" ॥ ६।१।७२ ॥ इत्येयण, गाधिनन्दनोऽपि ॥ २ ॥ विश्वं मित्रमस्य विश्वामित्रः, "ऋषौ विश्वस्य मित्रे" ॥ ३।२।७९ ॥ इति दीर्घः ॥ ३ ॥ कुशिकस्यापत्यं कौशिकः, विदादित्वादञ् ॥ ४ ॥

कुशारणिस्तु दुर्वासाः

कुशारणिग्रहणात् कुशारणिः ॥ १ ॥ दुष्टं वासोऽस्य दुर्वासाः ॥ २ ॥

शतानन्दस्तु गौतमः ॥ ५१४ ॥

शतं बहूनानन्दयति शतानन्दः ॥ १ ॥ गोतमस्यापत्यं गौतमः, "ऋषिवृष्ण्य" ॥ ६।१।६१ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ ५१४ ॥

याज्ञवल्क्यो ब्रह्मरात्रियोगेशोऽपि

यज्ञवल्कस्यापत्यं याज्ञवल्क्यः गर्गादित्वाद् यञ् ॥१॥ ब्रह्मैव रात्रिरस्य सदा योगनिद्रापरवशत्वाद् ब्रह्मरात्रिः ॥ २ ॥ योगस्य ईशो योगेशः, योगीशोऽपि ॥ ३ ॥

अथ पाणिनौ ।

सालातुरीयदाक्षेयौ

पणिनोऽपत्यं पाणिनः "ङसोऽपत्ये" ॥६।१।२८॥ इत्यण्, "गाथिविदथि" ॥ ७।४।५४ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोपनिषेधः, ततः पाणिनस्यापत्यं पाणिनिः, 'अत इञ्" ॥ ६।१।३१ ॥ तत्र सलातुरमभिजनो निवासोऽस्य सालातुरीयः "सलातुरादीयण्" ॥ ६।३।२१७ ॥ दाक्ष्या अपत्यं दाक्षेयः, "ङ्याप्त्यूङः" ॥ ६।१।७० ॥ इत्येयण्, दाक्षापुत्रोऽपि ॥ ३ ॥

यदाह —

मौञ्ज्यां दक्षिण पाणावुपवीत्युच्यते द्विज ।
स च प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ५०९ ॥

प्राचेतसस्तु वाल्मीकिर्वल्मीकः कुशिनौ कविः ।
मैत्रावरुणवाल्मीकौ

प्रचेतसोऽपत्यं प्राचेतस ॥ १ ॥ वल्मीकस्यापत्यं वाल्मीकिः, बाह्वादित्वादिञ् ॥ २ ॥ वल्मीकभवत्वाद् वल्मीकः ॥ ३ ॥ कुशाः सन्त्यस्य कुशी ॥ ४ ॥ कवते कविः, आदिकविरपि ॥ ५ ॥ मित्रावरुणयोरयं मैत्रावरुणः, मैत्रावरुणिरपि ॥ ६ ॥ वल्मीकस्यायं वाल्मीकः ॥ ७ ॥

वेदव्यासस्तु माठरः ॥ ५१० ॥
द्वैपायनः पाराशर्यः कानीनो बादरायणः ।
व्यासः

वेदार्थान् व्यासयति प्रपञ्चयति वेदव्यासः, यद् भारते– 'वेदार्था भारते न्यस्ताः'' इति ॥१॥ मठरस्यापत्यं माठरः विदादित्वादञ् ॥२॥५१०॥ द्वीपस्यापत्यं द्वैपायनः, नडादित्वादायनण् ॥३॥ पराशरस्यापत्यं पाराशर्यः, गर्गादित्वाद् यञ् ॥४॥ कन्याया अपत्यं कानीनः 'कन्यात्रिवेण्याः–'' ॥ ६।१।६२ ॥ इत्यणि साधुः ॥ ५ ॥ बादरस्यापत्यं बादरायणः, नडादित्वादायनण् ॥ ६ ॥ व्यासयति प्रपञ्चयति शुभाऽशुभमिति व्यासः ॥ ७ ॥

अस्याऽम्बा सत्यवती वासवी गन्धकालिका ॥ ५११ ॥
योजनगन्धा दाशेयी शालङ्कायनजा च सा ।

अस्य व्यासस्य अम्बा जननी सत्यमस्त्यस्याः सत्यवती ॥ १ ॥ वसोरियं वासवी ॥२॥ गन्धेन युक्ता काली श्यामा गन्धकाली के गन्धकालिका ॥३॥५११॥ योजनं व्यापी गन्धः सौरभ्यमस्या योजनगन्धा ॥ ४ ॥ दाशी धीवराङ्गना तस्या अपत्यं दाशेयी ॥ ५ ॥ शालङ्कायनाज्जाता शालङ्कायनजा ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र–सत्यवत्यां गन्धवती मत्स्योदरी ।

जामदग्न्यस्तु रामः स्याद् भार्गवो रेणुकासुतः ॥ ५१२ ॥

जमदग्नेरपत्यं जामदग्न्यः, गर्गादित्वाद् यञ् ॥१॥ रमते रामः परशुरामोऽपि ॥२॥ भृगोरपत्यं भार्गवः ''ऋषिवृष्ण्य– ॥६।१।६१॥ इत्यण् ॥३॥ रेणुकाया सुतो रेणुकासुतः रैणुकेयोऽपि ॥ ४ ॥ ५१२ ॥

नारदस्तु देवब्रह्मा पिशुनः कलिकारकः ।

नार नरसमूह द्यति भिनत्ति कलहरुचिवान् नारद ॥ १ ॥ देवाना ब्रह्मा देव ब्रह्मा ॥ २ ॥ पिशुनयति कथयति पिशुन ॥ ३ ॥ कलिं करोति कलिकारक ॥ ४ ॥

वशिष्ठोऽरुन्धतीजानि

अतिशयेन वसुमान् वशिष्ठ, "गुणाद्धाद्" ॥ ७।३।९ ॥ इति इष्टे 'विन्मतोर्लुक्' ॥ ५।३।६५ ॥ इति मतोर्लुपि "न्तस्वरादे" ॥ ७।४।४३ ॥ इत्यन्तस्वरादिलोप ॥ १ ॥ अरुन्धती जायाऽस्य अरुन्धतीजानि "जायाया जानि" ॥ ७।३।१६४ ॥ इति जान्यादेश ॥ २ ॥

अक्षमाला त्वरुन्धती ॥ ५१३ ॥

अक्षाणा मालाऽस्या अक्षमाला, न क्षमा लातीति वा खगामित्वात् ॥ १ ॥ न रुणद्धि अरुन्धती ॥ २ ॥ ५१३ ॥

त्रिशङ्कुयाजी गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिक ।

त्रिशङ्कु याजयतीति त्रिशङ्कुयाजी ॥ १ ॥ गाधेरपत्य गाधेय, "इतोऽनिञ" ॥ ६।१।७२ ॥ इत्येयण्, गाधिनन्दनोऽपि ॥ २ ॥ विश्व मित्रमस्य विश्वामित्र, "ऋषौ विश्वस्य मित्रे" ॥ ३।२।७९ ॥ इति दीर्घ ॥ ३ ॥ कुशिकस्यापत्य कौशिक, विदादित्वादञ् ॥ ४ ॥

कुशारणिस्तु दुर्वासा

कुशारणिग्रहणात् कुशारणि ॥ १ ॥ दुष्ट वासोऽस्य दुर्वासा ॥ २ ॥

शतानन्दस्तु गौतम ॥ ५१४ ॥

शत बहूनानन्दयति शतानन्द ॥ १ ॥ गोतमस्यापत्य गौतम, 'ऋषिवृष्ण्य' ॥ ६।१।६१ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ ५१४ ॥

याज्ञवल्क्यो ब्रह्मरात्रिर्योगेशोऽपि

यज्ञवल्कस्यापत्य याज्ञवल्क्य गर्गादित्वाद् यञ् ॥१॥ ब्रह्मैव रात्रिरस्य सदा योगनिद्रापरवशत्वाद् ब्रह्मरात्रि ॥ २ ॥ योगस्य ईशो योगेश, योगीशोऽपि ॥ ३ ॥

अथ पाणिनौ ।

सालातुरीयदाक्षेयौ

पणिनोऽपत्य पाणिन "ङसोऽपत्ये" ॥६।१।२८॥ इत्यण् "गाथिविदथि" ॥ ७।४।५४ ॥ इत्यन्तस्वरादिलोपनिषेध, तत पाणिनस्यापत्य पाणिनि, 'अत इञ्" ॥ ६।१।३१ ॥ तत्र सलातुरभिजनो निवासोऽस्य सालातुरीय, सलातुरादीयण् ॥ ६।३।२१७ ॥ दाक्ष्या अपत्य दाक्षेय, "ङ्याप्त्यूङ" ॥ ६।१।७० ॥ इत्येयण्, दाक्षीपुत्रोऽपि ॥ ३ ॥

गोनर्दीय पतञ्जलि ॥ ५१५ ॥

गोनर्दे भवो गोनर्दीय ," दारीय " ॥ ६।३।३२ ॥ तत्र ॥ १ ॥ पतति पत , पतोऽञ्जले पतञ्जलि , पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ ' ११ ॥

कात्यायनो वररुचिर्मेधाजिच्च पुनर्वसु ।

कतस्यापत्य कात्य , तस्यापत्य कात्यायन "यञिञ " ॥ ६।१।५४ ॥ इत्यायनण , कात्योऽप्यभेदोपचारात् ॥ १ ॥ वरा रुचिरस्य वररुचि ॥२॥ मेधया जयति मेधाजित् ॥ ३ ॥ पुनरपि वस्वस्य पुनवसु , पुनवस्योजात इति वा ॥ ४ ॥

अथ व्याडिर्विन्ध्यवासी नन्दिर्नीतनयश्च स ॥ ५१६ ॥

विशेषेण आसमन्ताद् अडति उद्यच्छते, डीयते से चरतीति वा व्याडि , पृषो दरादित्वात् ॥ १ ॥ विन्ध्ये वसति विन्ध्यवासी ॥ २ ॥ नन्दिन्यास्तनयो नन्दिना तनय ॥ ३ ॥ ५१६ ॥

स्फोटायने तु कक्षीवान्

स्फोट शब्दस्फोटमयते स्फोटवादित्वात् स्फोटायनस्तत्र, स्फुटस्यापत्यमित्य श्वायायनाञ, स्फोटनोऽपि ॥ १ ॥ कक्षावद् योगोऽस्त्यस्य कक्षीवान् "चमण्व त्यष्ठीवद् ॥ २।१।९६ ॥ इति मतौ निपात्यते ॥ २ ॥

पालकाप्ये करेणुभू ।

पालैर्हस्तिचिकित्सकैराप्यते आप्तत्वेन गम्यते पालकाप्यस्तत्र ॥ १ ॥ करेणो करिण्या भवति करेणभू कारेणवोऽपि ॥ २ ॥

वात्स्यायने मल्लनाग कौटिल्यश्चणकात्मज ॥ ५१७ ॥
द्रामिल पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोऽङ्गुलश्च स ।

वत्सस्यापत्य वात्स्य , तस्यापत्य वात्स्यायन 'यञिञ ' ॥ ६।१।५४ ॥ इत्यायनण् तत्र ॥१॥ मत्रो नवनदोच्छेदने स चासौ नागश्च मल्लनाग वृन्दारक नागकुञ्जरे ' ॥३।१।१०८॥ इति कर्मधारय ॥ २ ॥ कुटो घटस्त लान्ति कुटिला कुम्भधान्या तेषामपत्य कौटिल्य गर्गादित्वाद् यञ् ॥ ३ ॥ चणकस्य ऋषे रात्मजश्चणकात्मज चाणाक्योऽपि ॥ ४ ॥ ५१७ ॥ द्रमिलदेशे भवो द्रामिल ॥ ५ ॥ प्रशस्तौ पिप्रो पक्षावस्य स्त पक्षिल स चासौ स्वामी पक्षिलस्वामी ॥६॥ विष्णुरेन गुप्यादिति विष्णुगुप्त तिक्कृतौ नाम्नि ॥ ५।१।७१ ॥ इति क्ति ॥ ७ ॥ अङ्गु शरीरावयव लानि अङ्गुल , हीनाङ्गुलिरस्याऽस्तीति वा ' हीनात् स्वा दाद ' ॥ ७।२।४५ ॥

क्षतव्रतोऽवकीर्णी स्यात्

क्षत विप्लुत व्रतमनेन क्षतव्रत ॥ १ ॥ अवान्तरे कीर्ण रेतोऽस्याऽस्त्यव कीर्णी, यत् स्मृति – ब्रह्मचार्यवकीर्णी स्यात् कामतस्तु स्त्रियं व्रजन् ॥ २ ॥

व्रात्य संस्कारवर्जित ॥ ५१८ ॥

व्रते साधु कालो व्रात्यस्तत्र भवो व्रात्य प्रायश्चित्ताह, व्राते इदं साधुरिति वा पृथग् व्यपदेश्यो न इत्यर्थ संस्कारोऽत्रोपनयन तेन वर्जित

यन्मनु –अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृता ।

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिता ॥ १ ॥ ५१८॥

शिपिविष्ट कृष्णकर्मा

श्वेतत्वे शिपिविष्ट, "सुसुखानयुयु ...न" ॥ (उणा–२७८) ॥ इत्याने निपात्यते ॥१॥ कृष्ण मलिन कर्माऽऽचारोऽस्य कृष्णकर्मा दुराचार, 'शिपिविष्ट कृष्णकर्मा' इत्यमर ॥ २ ॥

ब्रह्मबन्धुर्द्विजोऽधम ।

ब्रह्मा बन्धुरेवाऽस्य ब्रह्मबन्धु ॥ १ ॥

नष्टाग्निर्वीरहा

नष्ट उच्छिन्नोऽग्निरस्य नष्टाग्नि ॥ १ ॥ वीरयते वारेोऽग्नि तमुद्देश्यया हन्ति वीरहा 'ब्रह्मभ्रूण' ॥ ५ । १ । १६१ ॥ इत्यत्र ब्रह्मादिभ्य एव हन्ते क्वि विति भूते निपातनात् वर्तमाने क्विप् ॥ ।१।१४८॥ इति क्विप् ॥ २ ॥

जातिमात्रजीवी द्विजब्रुव ॥ ५१९ ॥

जातिमात्रेण जीवति जातिमात्रजीवी ॥ १ ॥ द्विजोऽस्मि ब्रुवश्च द्विजब्रुव "नित्य कुत्सनैरपापाद्य" ॥ ३ । १ । १०० ॥ इति स्मरणात् ॥२॥५१९॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्ति

धर्मस्य ध्वजचिह्नमेवाऽस्त्यस्य धर्मध्वजी ॥ १ ॥ लिङ्गाद् जटादेर्वृत्तिर्जीविकाऽस्य लिङ्गवृत्ति ॥ २ ॥

वेदहीनो निराकृति ।

वेदेन स्वाध्यायेन हीनो वेदहीन ॥ १ ॥ आकृतेर्जातेर्निष्क्रान्तो निराकृति, यत् स्मृति – अनधीत्य तु यो वेदान् अन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय ॥ २ ॥

वार्त्ताशी भोजनार्थं यो गोत्रादि वदति स्वकम् ॥५२०॥

पात्रार्थं जीविका निमित्तं सत्राद्यावशति यानाशी ॥ १ ॥ ५२० ॥

उच्छिष्टभोजनो देवनैवेद्यबलिभोजन ।

उच्छिष्ट भोजनमस्य उच्छिष्टभोजन ॥१॥ देवस्य नैवद्य बलि च भोजन यस्य स तथा ॥ २ ॥

अजपस्त्वसदध्येता

नास्ति जप स्वाध्यायोऽस्य अजप ॥ १ ॥ असदधीतेऽसदध्यता ॥ २ ॥

शाखारण्डोऽन्यशाखक ॥ ५२१ ॥

स्वशाखया रण्डो विरहित शाखारण्ड, अन्यशाखासु रमते वा "पञ्चमाद् ड" ॥(उणा–१६८) ॥१॥ अन्या शाखा अस्य अन्यशाखक ॥ २ ॥ ५२१ ॥

शस्त्राजीव काण्डस्पृष्ट

शस्त्रेण जीवति शस्त्राजीव ॥ १ ॥ स्पृष्टानि काण्डान्यनेन काण्डस्पृष्ट, "जातिकालसुखादे" ॥ ३ । १ । १५२ ॥ इति क्तान्तस्य वा पूर्वनिपात, काण्डोऽधम स चासौ स्पृष्टश्चेति वा ॥ २ ॥

गुरुहा नरकीलक ।

गुरु हन्ति गुरुहा ॥ १ ॥ नरेषु कीलक इव नरकीलक ॥ २ ॥

मलो देवादिपूजायामश्राद्ध

मलते पाप मल, मलयोगाद् वा ॥ १ ॥

अथ मलिम्लुच ॥ ५२२ ॥

पञ्चयज्ञपरिभ्रष्ट

मलिन म्लोचति मलिम्लुच, मूलविभुजादित्वात् ॥१॥५२२॥ पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभि परिभ्रष्ट ॥ २ ॥

निषिद्धैकरुचि खरु ।

निषिद्धा एकत्र रुचिरनेन निषिद्धैकरुचि ॥ १ ॥ खनति चित्त खरु, "खनो लुक् च ॥ (उणा–८०८) ॥ इति रु ॥ २ ॥

सुप्ते यस्मिन्नुदेत्यर्कोऽस्तमेति च क्रमेण तौ ॥ ५२३ ॥

अभ्युदिताऽभिनिर्मुक्तौ

अभिभूय उदितोऽर्कोऽस्य अभ्युदित ॥ १ ॥ अभिभूय निर्मुक्तोऽस्तमितोऽर्कोऽस्य सुप्तस्य अभिनिर्मुक्त ॥ २ ॥५२३॥

वीरोज्झो न जुहोति य ।

वारमग्निमुज्झति वारोज्झ ॥ १ ॥

अग्निहोत्रच्छलाद् याच्ञापरो वीरोपजीवक ॥ ५२४ ॥

वारमग्निमुपजीवति वीरोपजीवक ॥ १ ॥ ५२४ ॥

वीरविप्लावको जुहृद् धनै शूद्रसमाहृतै ।

वीरमग्निं विप्लावयति वीरविप्लावक ॥ १ ॥

स्याद्वादवाद्याऽऽर्हत स्यात्

स्याद्वादोऽनेकान्तवादस्त वदति स्याद्वादवादी, अनेकान्तवाद्यऽपि ॥ १ ॥ अर्हन् देवताऽस्य आर्हत, जैनोऽपि ॥ २ ॥

शून्यवादी तु सौगत ॥ ५२५ ॥

शून्य निराकार वदति शून्यवादी ॥ १ ॥ सुगतो देवताऽस्य सौगत, बौद्धोऽपि ॥ २ ॥ ५२५ ॥

नैयायिकस्त्वाक्षपादो यौग

न्याय पञ्चावयववाक्यादि त वेत्त्यधीते वा नैयायिकः, न्यायादित्वाद् ठक्, "न्य पदान्ताद्" ॥ ७ । ४ । ५ ॥ इत्यैकारागम ॥ १ ॥ अक्षस्तृतीयनेत्र पादेऽस्य अक्षपाद अक्षपादस्यायमाक्षपाद ॥२॥ योग प्रत्याहारादि त वेत्त्यधीते यौग 'तद्वेत्य' ॥ ६ ॥ २ ॥ ११७ ॥ इत्यण् ॥ ३ ॥

साङ्ख्यस्तु कापिल ।

पञ्चविंशतेस्तत्त्वाना सङ्ख्यान सख्या, तदधिकृत्य कृत शास्त्र साङ्ख्यम्, तद्वेत्त्यधीते वा साङ्ख्य ॥ १ ॥ कपिलेन कृतो ग्रन्थ कापिल, त वेत्त्यधीते वा कापिल, कपिलस्यायमिति वा ॥ २ ॥

वैशेषिक स्यादौलूक्य

नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्य विशेषा, ते प्रयोजनमस्य वैशेषिक शास्त्र तद् वेत्त्यधीते वा वैशेषिक ॥१॥ उलूकस्यापत्यमिव तज्जन्यत्वादौलूक्य शास्त्रम्, उलूकवेषधारिणा महेश्वरेण प्रणीतमिति प्रसिद्धि गर्गादित्वाद् यञ्, तत्र साधुरौलूक्य ॥ २ ॥

बार्हस्पत्यस्तु नास्तिक ॥ ५२६ ॥

चार्वाको लौकायतिकश्च

बृहस्पतिना कृत बार्हस्पत्य शास्त्रम्, तत्र साधुबार्हस्पत्य, बृहस्पतेरय शिष्य इति वा "अनिदमि" ॥ ६।१।१५ ॥ ञ्यः ॥ १ ॥ नास्ति पुण्य पापमिति

वार्तार्थे जीविका निमित्त शस्त्रादावभाति वाताशी ॥ १ ॥ ५२० ॥

उच्छिष्टभोजनो देवनैवेद्यबलिभोजन ।

उच्छिष्ट भोजनमस्य उच्छिष्टभोजन ॥१॥ देवस्य नवेद्य बलिं च भोजन यस्य स तथा ॥ २ ॥

अजपस्त्वसदध्येता

नास्ति जप स्वाध्यायोऽस्य अजप ॥ १ ॥ असदर्धीतेऽसदध्येता ॥ २ ॥

शाखारण्डोऽन्यशाखक ॥ ५२१ ॥

स्वशाखया रण्डो विरहित शाखारण्ड, अन्यशाखासु रमते वा "पञ्चमाद् ड" ॥(उणा-१६८) ॥१॥ अन्या शाखा अस्य अन्यशाखक ॥ २ ॥ ५२१ ॥

शस्त्राजीव काण्डस्पृष्ट

शस्त्रेण जीवति शस्त्राजीव ॥ १ ॥ स्पृष्टानि काण्डान्यनेन काण्डस्पृष्ट, "जातिकालसुखादे" ॥ ३ । १ । १५२ ॥ इति क्तान्तस्य वा पूर्वनिपात, काण्डोऽधम स चासौ स्पृष्टश्चेति वा ॥ २ ॥

गुरुहा नरकीलक ।

गुरु हन्ति गुरुहा ॥ १ ॥ नरेषु कीलक इव नरकीलक ॥ २ ॥

मलो देवादिपूजायामश्राद्ध

मलते पाप मल, मलयोगाद् वा ॥ १ ॥

अथ मलिम्लुच ॥ ५२२ ॥

पञ्चयज्ञपरिभ्रष्ट

मलिन म्लोचति मलिम्लुच, मूलविभुजादित्वात् ॥१॥५२२॥ पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभि परिभ्रष्ट ॥ २ ॥

निषिद्धैकरुचि खरु ।

निषिद्धा एकत्र रुचिरनेन निषिद्धैकरुचि ॥ १ ॥ खनति चित्त खरु, "खनो लुक् च ॥ (उणा-८०८) ॥ इति रु ॥ २ ॥

सुप्ते यस्मिन्नुदेत्यर्कोऽस्तमेति च क्रमेण तौ ॥ ५२३ ॥

अभ्युदिताऽभिनिर्मुक्तौ

अभिभूय उदिताऽर्कोऽस्य अभ्युदित ॥ १ ॥ अभिभूय निर्मुक्तोऽस्तमितोऽर्कोऽस्य सुप्तस्य अभिनिर्मुक्त ॥ २ ॥५२३॥

कणिशाद्यर्जन शिलम् ॥ ५२९ ॥

कणिश धान्यमञ्जरी आदिशब्दात् शिम्बादि तस्यार्जन ग्रहणम्, 'शिल्व उञ्छे' शिल्यते शिलम् 'तुदादि' ॥ (उणा-५) ॥ इति क्दि ॥१॥५२९॥

ऋत तद् द्वयम्

तदुभयमुञ्छशिल ऋत सत्य धर्म्यत्वात् ॥ १ ॥

अनृत कृषि

न ऋतमनृत पापिष्ठत्वात् प्रमृतमित्यन्ये ॥ १ ॥

मृत तु याचितम् ।

मृत निर्जीवमिव ॥ १ ॥ याच्यते स्म याचितम् ॥ २ ॥

अयाचित स्यादमृत

न याचितमयाचितम् ॥ १ ॥ अमृतमविनश्वरम् ॥ २ ॥

सेवाश्ववृत्ति श्वजीविका ॥ ५३० ॥

सेवालक्षणा वृत्ति सेवावृत्ति ॥ १ ॥ शुन इव जीविका वृत्ति परपिण्डोपजीवित्वादधमेत्यर्थ ॥ २ ॥ ५३० ॥

सत्यानृत तु वाणिज्य वणिज्या

किञ्चित् सत्य किञ्चिदमत्य सत्यानृतम् ॥ १ ॥ वणिज कर्म वाणिज्य राजादित्वाद् ष्यण् ॥ २ ॥ सखिवणिग्दूताद्' ॥ ७।१।६३ ॥ इति ये वणिज्या स्त्रीक्लीबलिङ्ग यन्मनु –

"ऋतमुञ्छशिल ज्ञेयममृत स्यादयाचितम् ।
मृत तु याचित भैक्ष प्रमृत कर्षण स्मृतम् ॥ १ ॥
सत्यानृत तु वाणिज्य तेनाऽपि खलु जाव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् ता परिवर्जयेत्" ॥ इति ॥ २ ॥

वाणिजो वणिक् ।

क्रयविक्रयिक पण्याजीवाऽऽपणिकनैगमा ॥ ५३१ ॥

वदेह सार्थवाहश्च

वणिगेव वाणिज, प्रज्ञादित्वादण ॥ १ ॥ पणायति व्यवहरते वणिक् "पणेरिज्यादेश्च व' ॥ (उणा-८७१) ॥ इतीज वणादेशश्च ॥ २ ॥ क्रयविक्रयेण जीवति क्रयविक्रयिक व्यस्ताच्च क्रयविक्रयाद् ॥६।४।१६॥ इतीक ॥३॥ पण्येनाऽऽजीवति पण्याजीव ॥४॥ आपणायतत्यापणिक 'आङ पणिपनि ' ॥ (उणा-३९) ॥

मतिरस्य नास्तिक ॥ २ ॥ ५२६ ॥ चपलात्मगान नावाक "मवानदयामाक" ॥ (उणा-३७) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ३ ॥ लोकप्यायत लोकायत बृहस्पतिप्र णात शास्त्र तद्वेत्त्यधीते वा लौकायतिक, न्यायादित्वादकण्, "याज्ञिकात्यक" ॥ ६।२।१२२ ॥ इति निपातनाल्लौकायितिकोऽपि ॥ ४ ॥ उपसहारमाह-

एते षडपि तार्किका ।

एते आर्हतादय, तर्क प्रयोजनमेषां तार्किका ॥ १ ॥

क्षत्र तु क्षत्रियो राजा राजन्यो बाहुसभव ॥ ५२७ ॥

क्षदति सशृणोति क्षत्र पुक्लीबलिङ्ग, "हुयामा" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र, क्षतात् त्रायते वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ क्षत्रस्यापत्य क्षत्रिय 'क्षत्रादिय' ॥ ६।१।९३ ॥ २ ॥ राजत राजा, "उक्षितक्षि" ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन् ॥ ३ ॥ "धाप्रानि" ॥ (उणा-३७९) ॥ इत्यये राजन्य राज्ञोऽपत्यमिति वा 'जातौ राज' ॥ ६।१।९२ ॥ इति य ॥ ४ ॥ ब्रह्मणो बाहुभ्या सम्भवति बाहु सम्भव, यत् श्रुति - बाहू राजन्य कृत" ॥ ५ ॥ ५२७ ॥

अर्या भूमिस्पृशो वैश्या ऊरव्या ऊरुजा विश ।'

अर्यन्तेऽर्या 'स्वामिवैश्येऽर्य ॥ ५।१।३३ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ भूमिं स्पृशन्ति कृष्यादिना भूमिस्पृश ॥ २ ॥ विश एव वैश्या भेषजादित्वाद् ट्यण् ॥३॥ ऊरोर्भवा ऊरव्या देहांशत्वाद् य ॥ ४ ॥ ब्रह्मण ऊर्वाज्जाता ऊरुजा, यत श्रुति - 'उरू तदस्य यद्वैश्य' इति ॥ ५ ॥ विशन्ति विश ॥ ६ ॥

वाणिज्य पाशुपाल्य च कर्षण चेति वृत्तय ॥ ५२८ ॥

वणिक्कर्म वाणिज्य ॥ १ ॥ पशुपालस्य कर्म पाशुपाल्य ॥ १ ॥ कृष्यते भूमिरस्मिन् कर्षण कृषि, इत्येता वर्तन्ते जीव त्याभिरिति वृत्तय ॥१॥५२८॥

आजीवो जीवन वार्त्ता जीविका वृत्तिवेतने ।

आजीवनमाजीव आजीवन्त्यनेनेति वा ॥१॥ जीव्यतेऽनेन जीवनम् ॥२॥ वृत्त्य वृत्तिसारोऽस्त्यस्या वार्ता 'प्रज्ञाश्रद्धा ॥ ७।२।३३ ॥ इति ण ॥ ३ ॥ जीवत्यनया जीविका नाम्नि पुसि च ॥ ५।३।१२१ ॥ इति णक ॥ ४ ॥ वर्तते ऽनया वृत्ति ॥ ४ ॥ वेति खादत्यनेन वेतन 'वापति ॥ (उणा-२९२) ॥ इति तन ॥ ५ ॥

उञ्छो धान्यकणादान

उञ्छनमुञ्छ पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ धान्यकणानामादानमुञ्छयो धान्यकणा दानम् ॥ १ ॥

कणिशाद्यर्जनं शिलम् ॥ ५२९ ॥

कणिश धान्यमञ्जरी आदिशब्दात् शिवादि तस्यार्जनं ग्रहणम्, 'शिलत् उञ्छे' शिल्यते शिलम्, "तुदादि" ॥ (उणा-५) ॥ इति किद् ॥१॥५२९॥

ऋतं तद् द्वयम्

तदुभयमुञ्छशिलं ऋतं सत्यं धर्म्यत्वात् ॥ १ ॥

अनृतं कृषि

न ऋतमनृतं पापिष्ठत्वात्, प्रमृतमित्यन्ये ॥ १ ॥

मृतं तु याचितम् ।

मृतं निर्जीवमिव ॥ १ ॥ याच्यते स्म याचितम् ॥ २ ॥

अयाचितं स्यादमृतं

न याचितमयाचितम् ॥ १ ॥ अमृतमविनश्वरम् ॥ २ ॥

सेवावृत्ति श्वजीविका ॥ ५३० ॥

सेवालक्षणा वृत्ति सेवावृत्ति ॥ १ ॥ शुन इव जीविका वृत्ति परपिण्डोपजीवित्वान्नमेत्यर्थ ॥ २ ॥ ५३० ॥

सत्यानृतं तु वाणिज्य वणिज्या

किंचित् सत्यं किंचिदसत्यं सत्यानृतम् ॥ १ ॥ वणिज कर्म वाणिज्यं राजादित्वाद् व्यण् ॥ २ ॥ "सखिवणिगदूतात्" ॥ ७।१।६३ ॥ इति ये वणिज्या स्त्रीक्लीबलिङ्ग यन्मनु –

"ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ १ ॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेनाऽपि खलु जाव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत्" ॥ इति ॥ २ ॥

वाणिजो वणिक् ।

क्रयविक्रयिक पण्याजीवाऽऽपणिकनैगमा ॥ ५३१ ॥

वन्देह सार्थवाहश्च

वणिगेव वाणिज, प्रज्ञादित्वादण ॥ १ ॥ पणायति व्यवहरते वणिक् "पणिभ्याम्" ॥ (उणा-८७९) ॥ इतीज् वणादेशश्च ॥ २ ॥ क्रयविक्रयेण जीवति क्रयविक्रयिक व्यस्ताच्च क्रयविक्रयाद् ॥६।४।१६॥ इतीक ॥३॥ पण्येनाऽऽजीवति पण्याजीव ॥४॥ आपणायतीत्यापणिक "आङ पणिपनि" ॥ (उणा-३९) ॥

इति इर, आपण प्रयान्तमस्मिन् वा आपणिकोऽपि ॥ ॥ निगमे पुरे मार्गे वा भवो नगम ॥ ६ ॥ ५३१ ॥ विदह उपचये भवो वैदह ॥ ७ ॥ साथान् सधनान् सारतो वा पा धार् वहति सार्थवाह ॥ ८ ॥

क्रायक क्रयिक क्रयी ।

क्रीणाति मूल्येन भाण्ड क्रायक ॥ १ ॥ क्रयेण जीवति क्रयिक "व्रस्नाद्" ॥ ६ । ४ । १६ ॥ इतीक ॥ २ ॥ क्रयोऽस्त्यस्य क्रयी ॥ ३ ॥

क्रेयदे तु विपर्यास्ते

क्रेय क्रेतव्य ददाति क्रेयदस्तत्र विशब्दपूर्वास्ते क्रायकादय -विक्रायक ॥१॥ विक्रयिक ॥ २ ॥ विक्रयी ॥ ३ ॥

मूल्ये वस्नार्घवक्रया ॥ ५३२ ॥

मूलेनाऽऽनाम्य मूल्य तत्र, "हयपद्य" ॥ ७।१।११ ॥ इति य ॥ १ ॥ वसत्यस्मिन् पण्य वस्न पुक्षीवत्रिक्त "प्याधापनि" ॥ (उणा-२५८) इति न ॥ २ ॥ अयते पण्यमस्मिन् अघ, "स्थार्ति" ॥ (उणा-१०९) ॥ इति घ, अर्घति पण्यमनेनेति वा ॥ ३ ॥ अवक्रायतेऽनेन अवक्रय, "वाऽवाप्यो" ॥३।२। १५६॥ इति वादेशे वक्रय ॥ ४ ॥ ५३२ ॥

शेषश्चात्र-अथ वक्रये भाटक ॥

मूलद्रव्य परिपणो नीवी

मूल लाभकरण द्रव्य मूलद्रव्यम् ॥ १ ॥ परिपण्यते वृद्ध्यर्थ प्रयुज्यते परिपण, "पणेमाने" ॥ ५।३।३२ ॥ इत्यल् ॥ २ ॥ नायते वृद्धिमसौ नावि, ङया नावा ॥ ३ ॥

लाभोऽधिक फलम् ।

मूलधनाद यदधिक निष्पन्नम् स लभ्यते इति लाभ ॥ १ ॥ फलति फल कलान्तरादे ॥ २ ॥

परिदान विनिमयो नैमेय परिवर्त्तनम् ॥ ५३३ ॥

व्यतिहार परावर्त्तो वैमेयो निमयोऽपि च ।

परिवर्तात् दान परिदानम् ॥ १ ॥ विनिमान विनिमय ॥ २ ॥ निमेये परिवर्तनाये भवो नैमेय ॥ ३ ॥ परिवर्त्यते परिवर्तनम् ॥ ४ ॥ ५३३ ॥ व्यत्ययेन हरण व्यतिहार ॥ ५ ॥ परावर्त्तन परावर्त्त ॥ ६ ॥ विमेय परिवर्तनीये भवो वैमेय ॥ ७ ॥ निमान निमय ॥ ८ ॥

निक्षेपोपनिधी न्यासे

निक्षिप्यते भूतलादौ इति निक्षेप ॥ १ ॥ उपसृत्य समीपे या निधायते उपनिधि, उप समीपे निधिवा ॥ २ ॥ न्यस्यते निक्षिप्यते न्यास तत्र-स्मार्त्त तथा भेदोऽस्ति- "वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यत्ऽर्पितम् ।
द्रव्य तदुपनिधिर्न्यास प्रकाश्य स्थापित तु यत् ॥ १ ॥
विक्षेप शिल्पिहस्ते तु भाण्ड सस्कर्तुमर्पितम् ' । इति

प्रतिदान तदर्प्पणम् ॥ ५३४ ॥

तस्य न्यासस्य निक्षिप्ते प्रताप दान प्रतिदानम्, परिदानमित्येके ॥१॥५३४॥

क्रेतव्यमात्रके क्रेय

क्रायते क्रेयम्, यथा क्रेये गौवतने, न च क्रय्योऽस्ति ॥ १ ॥

क्रय्य न्यस्त क्रयाय यत् ।

क्रयनिमित्तमापणे न्यस्तम्, क्रीयते क्रय्यम्, 'क्रय्य क्रयाय" ॥४।३।९१॥ इति साधु ॥ १ ॥

पणितव्य तु विक्रेय पण्य

पण्यते पणितव्यम् ॥१॥ विक्रीयते विक्रयम् ॥ २ ॥ पण्यते पण्यम्, वयाप सया" ॥ ५।१।३२ ॥ इति ये साधु ॥ ३ ॥

सत्यापन पुन ॥ ५३५ ॥

सत्यङ्कार सत्याकृति

अवश्य मयैतद् विक्रेतव्यमिति सत्यस्य करण सत्यापनम् "सत्याथवेदस्या ॥ ३।४।४४ ॥ इति णिचि आकारादेशे च " अर्तीरा ' ॥ ४।२।२१ ॥ इति पोऽन्त ॥१॥५३५॥ सत्यस्य करण सत्यङ्कार "सत्यागदास्तो कारे" ॥३।२।११२॥ इति मोऽन्त ॥ २ ॥ सत्यादशपथे" ॥ ७।२।१४३ ॥ इति डाचि कृौ च सत्या कृति ॥ ३ ॥

तुल्यौ विपणविक्रयौ ।

विपणन विपण चुरायदन्ताद् अपरिपठितादल्, अन्यथा विपाण स्यात् ॥ १ ॥ विक्रयण विक्रय ॥ २ ॥

गण्य गणेय सख्येय

गण्यते गण्यम् ॥१॥ गणेयम्, 'गयहदयादय ' ॥ (उणा-३७०) ॥ इति एये निपात्यते, यद्वाचस्पति -"गणनीय तु गणेयम् इति ॥२॥ सङ्ख्यायते सङ्ख्येय ॥ ३ ॥

सङ्ख्या स्वेकादिका भवेत् ॥ ५३६ ॥

एतेरिणमङ्गागिरयश्च, "भाग्' ॥ (उणा-२१) ॥ इति न, एक आदिरस्या एकादिका, आदिग्रहणात् द्वौ त्रय चत्वार एते वान्यालिङ्गा, पञ्चसप्त त्यादयोऽष्टादशान्ता अलिङ्गा, यद्वोचाम-

"नान्ता सङ्ख्या डतियुष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गका" । इति

पष् शब्दस्य रूपविशेषाभावात् लिङ्गनिर्णयो नोक्त, एकोनविंशति त्रिंशदि त्यादय शतादयश्च स्त्रीलिङ्गा, यदवाचाम स्त्रीलिङ्गनिर्णये- "विंशत्याद्या शताद् द्वन्द्वे" इति । पठिस्तु त्रिलिङ्गनिर्णय पृथक्लिङ्ग उक्त । अत्र च एकाद्या अष्ट दशान्ता सङ्ख्येये वर्तन्ते, विंशत्याद्यास्तु सङ्ख्याशब्दा एकत्वे वर्तमाना सङ्ख्येये सङ्ख्याने च वर्तन्ते, यथा विंशतिघटा विंशतिघटानाम् शत गाव, शत गवामिति। यदाह वाचस्पति - 'अष्टादशभ्य एकाद्या सङ्ख्या सङ्ख्येयगोचरा ।
ऊनविंशत्यादिकास्तु सवा सङ्ख्येयसङ्ख्ययो ॥ १ ॥

भाष्यकारोऽप्याह-"अष्टादशभ्य सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्तते, तत पर सङ्ख्याने सङ्ख्येये च" इति । द्वित्वबहुत्वयोर्वर्तमानास्तु विंशत्याद्या सङ्ख्यायामेव वर्तन्ते यथा द्वे विंशती तिस्रो विंशतय गवा विंशती विंशतय इति ॥ १ ॥ ५३६ ॥

यथोत्तर दशगुण भवेदेको दशायुत ।
शत सहस्रमयुत लक्षप्रयुतकोटय ॥५३७॥
अर्बुदमब्ज खर्व च निखर्व च महाम्बुजम् ।
शङ्कुर्वार्द्धिरन्त्य मध्य परार्द्ध चेति नामत ॥ ५३८ ॥

एको दशभिर्गुणितो दश्यते दश लूपूयु ' ॥ (उणा-९०१) ॥ इति किदन् ॥ १ ॥ एव यथोत्तर दशभिर्गुणिता दशदशतो मानमेषा सङ्ख्यानाम् अस्य वा सङ्ख्यानमस्य शतम् ॥ १ ॥ एव दश शतानि मानमेषामस्य वा सहस्रम् दश सहस्राण्ययुतम् शतादयस्त्रय पुक्लीबलिङ्गा ॥१॥१॥ दशाऽयुतानि *लक्ष स्त्रीक्लीबलिङ्ग नियुतमपि ॥ १ ॥ दश लक्षाणि प्रयुत पुक्लीबलिङ्ग ॥१॥*
दश प्रयुतानि कोटि स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ ५३७ ॥ दश कोट्योऽर्बुद पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दशाऽर्बुदानि अब्जम् ॥ १ ॥ दशाऽब्जानि खर्वम् ॥ १ ॥ दश खर्वाणि निखर्वम् ॥ १ ॥ दश निखर्वाणि महाम्बुजम् ॥१॥ दश महाम्बुजानि शङ्कु पुल्लिङ्ग ॥ १४ ॥ दश शङ्कवो वार्द्धि समुद्र पुल्लिङ्ग ॥ १ ॥ दश वा र्द्धयोऽन्त्यम् ॥ १ ॥ दशान्त्यानि मध्यम् ॥ १ ॥ दश मध्यानि परार्द्धमिति ॥१॥ शतादय विंशत्यादय ' ॥ ६ । ४ । १६३ ॥ इति निपात्यन्ते यदाह-

"एक दश शतमस्मात् सहस्रमयुत तत पर लक्षम् ।
प्रयुत कोटिमथाऽर्बुदमब्ज खर्व निखर्व च ॥ १ ॥
तस्माद् महासरोज शङ्कु सरिता पतिं ततस्त्वन्त्यम ।
मध्य परार्ध्यमाहुयथोत्तर दशगुण तज्ज्ञा " ॥१॥ इति ॥ १८ ॥५३८॥

अमङ्ख्य द्वीपवार्ध्यादि

न विद्येत सङ्ख्या सङ्ख्यानमस्य असङ्ख्यम् ॥ १ ॥ द्वीपा जम्बूद्वीपादय, वार्धयो लवणोदादय, आदिग्रहणात् चन्द्राऽर्कादय, यदाहु - 'असङ्ख्याता द्वीप समुद्रा " इति ।

पुद्गलाऽऽत्माद्यऽनन्तकम् ।

पुद्गल आत्मा च आदिरस्य तत् तथा, आदिग्रहणात् आकाशप्रदेशादि, नास्त्यन्तोऽस्य अनन्तकम् ॥ १ ॥

सायात्रिक पोतवणिक्

समुदितानां यात्रा सयात्रा, सा प्रयोजनमस्य सायात्रिक ॥ १ ॥ पोतस्य वणिक् पोतवणिक् ॥ २ ॥

यानपात्र वहित्रकम् ॥ ५३९ ॥

वोहित्थ वहन पोत

जलमार्ग यानाय पात्र यानपात्रम् ॥ १ ॥ उह्यतेऽनेन वहति जले वा वहित्रम् 'वधिवहि- ॥ (उणा-४५९) इति इत्र ॥ ५३९ ॥, "पथयूथ-" ॥ (उणा-३१)॥ इति निपातनाद् वाहित्थम् वहिस्तिष्ठतीति वा पृषोदरादित्वात् ॥२॥३॥ उह्यतेऽनेन वहनम् प्रवहणमपि ॥ ४ ॥ पूयते इति पोत ' "दम्यमि-' ॥ (उणा-२००) इति त ॥ ५ ॥

पोतवाहो नियामक ।

निर्याम

पोत वाहयति पोतवाह ॥ १ ॥ नियन्तु शक्नोति नियामक ॥ २ ॥ नियामयति नियाम ॥ ३ ॥

कर्णधारस्तु नाविक

कर्णमरित्र धारयति कर्णधार यद् दुग - कर्ण श्रोत्रमरित्र च" इति ॥१॥ नावा तरति नाविक " नाद्विस्वरादिक ॥ ६।४।१० ॥ २ ॥

नौस्तु मङ्गिनी ॥ ५४० ॥

सङ्ख्या स्वैकादिका भवेत् ॥ ५३६ ॥

एकेत्याद्या सङ्ख्या, 'भाग्' " ॥ (उणा-२१) ॥ इति न, एक आदिरस्या एकादिका, आदिग्रहणात् द्वौ त्रय चत्वार एते वाच्यलिङ्गा, पञ्चसप्रत्यादयोऽष्टादशान्ता अलिङ्गा, यदवोचाम-

"नान्ता सङ्ख्या डतियुष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गका" । इति

षष्शब्दस्य रूपविशेषाभावात् लिङ्गनिर्णये नोक्त, एकोनविंशतित्रिंशादि स्त्यादय शतादवाक् स्त्रीलिङ्गा यदवोचाम स्त्रीलिङ्गनिर्णये– ' विंशत्याद्या शतात् द्वन्द्वे" इति । षष्टिस्तु त्रिलिङ्गनिर्णये पृथक्लिङ्ग उक्त । अत्र च एकाद्या अष्टादशान्ता सङ्ख्येये वर्तन्त, विंशत्याद्यास्तु सङ्ख्याशब्दा एकत्वे वर्तमाना सङ्ख्येये सङ्ख्याने च वर्तन्त,यथा विंशतिघटा विंशतिघटानाम्, शत गाव, शत गवामिति। यदाह वाचस्पति – ' अष्टादशभ्य एकाद्या सङ्ख्या सङ्ख्येयगोचरा ।

ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वा सङ्ख्येयसङ्ख्ययो, ॥ १ ॥

भाष्यकारोऽप्याह–' अष्टादशभ्य सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्तते, तत पर सङ्ख्याने सङ्ख्येये च ' इति । द्वित्वबहुत्वयोर्वर्तमानास्तु विंशत्याद्या सङ्ख्यायामेव वर्तन्ते, यथा द्वे विंशती, तिस्रो विंशतय गवा विंशती विंशतय इति ॥ १ ॥ ५३६ ॥

यथोत्तर दशगुण भवेदेको दशायुत ।

शत सहस्रमयुत लक्षप्रयुतकोटय ॥५३७॥

अर्बुदमब्ज खर्वं च निखर्वं च महाम्बुजम् ।

शङ्कुर्वार्द्धिरन्त्य मध्य परार्द्धं चेति नामत ॥ ५३८ ॥

एको दशभिगुणितो दश्यन्ते दश "दृप्यु' ॥ (उणा-९०१)॥ इति क्दिन् ॥ १ ॥ एव यथोत्तर दशभिगुणिता दशदशतो मानमेषा सङ्ख्यानाम् अस्य वा सङ्ख्यानमस्य शतम् ॥ १ ॥ एव दश शतानि मानमेषामस्य वा सहस्रम् दश सहस्राण्ययुतम शतादयस्त्रय पुंक्लीबलिङ्गा ॥१॥१॥ दशाऽयुतानि लक्ष स्त्रीक्लीबलिङ्ग नियुतमपि ॥ १ ॥ दश लक्षाणि प्रयुत पुंक्लीबलिङ्ग ॥१॥ दश प्रयुतानि कोटि स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ ५३७ ॥ दश कोटयोऽर्बुद पुंक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दशाऽर्बुदानि अब्जम् ॥ १ ॥ दशाऽब्जानि खर्वम् ॥ १ ॥ दश खर्वाणि निखर्वम् ॥ १ ॥ दश निखर्वाणि महाम्बुजम् ॥१॥ दश महाम्बुजानि शङ्कु पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ १४ ॥ दश शङ्कवो वार्द्धि समुद्र पुंलिङ्ग ॥ १ ॥ दश वा र्द्धयोऽन्त्यम् ॥ १ ॥ दशान्त्यानि मध्यम् ॥ १ ॥ दश मध्यानि परार्द्धमिति ॥१॥ शतादय विंशत्यादय ॥ ६ । ४ । १६३ ॥ इति निपात्यन्ते यदाह–

१८ ॥ इति सप्तम्या अउप् ॥ १ ॥ कोटिभि पाति कोटिपात्रम्, " त्रट् " ॥ (उणा–४४६) ॥ इति त्रट् ॥ २ ॥ इयर्त्यनेन नौररित्रम्– " ऋधूसूखनि " ॥ ५ । २ । ८७ ॥ इतीत्रस्तत्र ॥ ३ ॥

अथोडुप प्लव ।
कोलो भेलस्तरण्डश्च

'उड सघाते सौत्र ' उड्यते उडुप पुंक्लीवलिङ्ग, " उडेरुपक् " ॥ (उणा–३११) ॥ १ ॥ प्लवतेऽम्भसि प्लव ॥ २ ॥ कोलति सस्त्यायति कोल ॥ ३ ॥ 'भिलि सौत्र ' भिल्यते भेल, भेरस्य लत्वे वा ॥ ४ ॥ तीर्यतेऽनेन तरण्ड पुंक्लीवलिङ्ग, " जृकृतृ " ॥ (उणा–१७३) इत्यण्ड ॥ ५ ॥

स्यात्तरपण्यमातर ॥ ५४३ ॥

पणे साधु पण्य मूल्य तरस्य पण्य तरपण्यम् ॥ १ ॥ आतरत्यनेन आतर ॥ २ ॥ ५४३ ॥

वृद्ध्याजीवो द्वैगुणिको वार्धुषिक कुसीदिक ।
वार्धुषिश्च

वृद्धिमाजीवति वृद्ध्याजीव ॥ १ ॥ द्विगुण गृह्णाति द्वैगुणिक ॥ २ ॥ वृद्धी वर्द्धित्वा गृह्णाति वार्धुषिक 'अवृद्धेर्गृह्णाति गर्ह्य ' ॥ ६ । ४ । ३४ ॥ इतीकणि साधू ॥ ३ ॥ कुसीदवृद्धिं गृह्णाति कुसीदिक " कुसीदादिकट् " ॥६।४।३५॥ ॥ ४ ॥ वृधुष्या भवो वार्धुषस्तस्यापत्य वार्धुषि ॥ ५ ॥

कुसीदार्थप्रयोगौ वृद्धिजीवने ॥ ५४४ ॥

'कुसच् श्लेषे दन्त्यान्त कुसति कुसीदम् 'कुसेरिदेदौ ' ॥ (उणा–२४१)॥ इति इद कुत्सित सादयन्तेति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अर्थस्य प्रयोग कलान्तरेण दानमर्थप्रयोग, वृद्ध्या जीविका वृद्धिजीवन तत्र ॥२॥५४४॥

वृद्धि कलान्तर

मूलद्रव्यस्य वर्धन वृद्धि ॥ १ ॥ मूलद्रव्यस्याऽपरा कला कलान्तरम् ॥२॥

ऋण तूद्धार पर्युदञ्चनम् ।

अर्यते स्म ऋणम् 'ऋह्रीघ्रा " ॥४।२।७६॥ इति क्तस्य नत्व ॥१॥ उद्ध्रियतेऽसौ उद्धार्यते वा उद्धार ॥ २ ॥ परित उदञ्चनमुन्नमनाद् उद्धारत्वेन ग्रहण पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

याच्ञयाप्त याचितकम्

याचितेन निर्वृत्त याचितकम्, "याचिताऽपमित्यात् कण्" ॥६।४।२२॥१॥

तरीतरण्यौ वेडा

नुयते पणपार्रनौ स्त्रीलिङ्ग, " ग्लानुदिभ्या डौ " ॥ (उणा-८६८)॥१॥ मङ्गो नौशीपमस्त्यस्या मङ्गिनी ॥ २ ॥ ५४० ॥ तरत्यनया तरि, " स्वरेभ्य " ॥(उणा-६०६)॥ ङ्यां तरी, यद्वा "तृस्तृतन्द्रि" ॥ (उणा-७११) इति इप्रत्यय तरारीदन्त ॥ ३ ॥ " ऋतृघु " ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यणि, तरणि, ङ्या तरणी ॥ ४ ॥ विप्यते आमुद्यतेऽस्या वेडा ॥ ५ ॥

अथ द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ।

द्रवत्यम्भोऽस्यां द्रोणी, " द्रोर्वा ' ॥ (उणा-१८४) इति ण, काष्ठमम्बु च वहति काष्ठाऽम्बुवाहिनी, क्षीरस्वामी तु-काष्ठमुपलक्षण काष्ठाऽश्मादिमयी जलधारिणी द्रोणी इति व्याचख्यौ ॥ १ ॥

नौकादण्ड क्षेपणी स्यात्

येन नौवाक्षतेऽसौ नौकादण्ड, क्षिप्यतेऽनया क्षेपणी ॥ १ ॥

गुणवृक्षस्तु कूपक ॥ ५४१ ॥

गुणयुक्तो वृक्ष इव गुणवृक्ष, यत्र नौ रज्ज्वा बध्यते पोते ध्वजपटाद्याधार इत्येके ॥ १ ॥ कूपे आधारगर्त कायति कूपक, गौडस्तु- जलान्तस्तरून् कूपका नाह ॥ २ ॥ ५४१ ॥

पोलिन्दास्त्वन्तरादण्डा

पालन्ति महत्त्व यान्ति पोलिन्दा " कल्यलिपुलि " ॥ (उणा-२४६) इति इदक् बाहुलकाद् गुण, नौकाया मध्ये दण्डा अन्तरादण्डा ॥ १ ॥

स्याद् मङ्गो मङ्गिनीशिर ।

मङ्गत्यनेन मङ्ग पुलिङ्गोऽयम् वैजयन्ती तु- 'नौशिरो मङ्गमस्त्रियाम्' इति क्लीबेऽप्याह, मङ्गिनी नौस्तस्या शिर उपरिभाग ॥ १ ॥

अभ्रिस्तु काष्ठकुद्दाल

अभ्रति अभ्रि स्त्रीलिङ्ग पदिपठि (उणा-६०७) इति इ, काष्ठे कुद्दाल काष्ठमयो वा येन निम्नय भग्न भग्न पोतादि कुथेन पूर्यत ॥ १ ॥

सेकपात्र तु सेचनम् ॥ ५४२ ॥

सिच्यते उदच्यतेऽनेन सेचनम्, येन नावो जलमुद्ध्रियते क्वचित् ॥१॥५४२॥

केनिपात कोटिपात्रमरित्रे

के जले निपात्यन्ते नीयन्ते नावोऽनेन केनिपातः, "अदृषक्जनात् ' ॥३।२।

तत्रेति पातवे गुञ्जा रक्तिका ॥ १ ॥ पञ्च सख्या मीयतेऽनेन माष "वृकृतृ" ॥ (उणा-५४०) इति प, के माषक पुक्लीवलिङ्ग ॥१॥५४७॥

ते तु षोडश कर्षोऽक्ष

ते माषा षोडशकसख्या, कर्षति कर्ष पुक्लीवलिङ्ग ॥१॥ अक्ष्णोत्यक्ष ॥२॥

पल कर्षचतुष्टयम् ।

पलति पल पुक्लीवलिङ्ग ॥ १ ॥

विस्त सुवर्णो हेम्नोऽक्षे

हेम्न सुवर्णस्य अक्षे कर्षे 'विसच् प्रेरणे' विस्यते विस्त, "शाराभृ"॥ (उणा-२०१) ॥ इति क्ति त ॥ १ ॥ सुवर्णमस्त्यस्य सुवर्ण अभ्रादित्वात् अ,
यदाह- माषो दशार्धगुञ्ज षोडशमाषो निगद्यते कर्ष ।
सत्सुवर्णस्य सुवर्णस्यैव पल चतुर्भिश्च' इति ॥ २ ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ५४८ ॥

तस्य सुवर्णस्य पले कुरुदेशे प्रसिद्धो विस्तो हेमपल कुरुविस्त, यन्माला-"पलेन हि सुवर्णस्य कुरुविस्त ॥ १ ॥ ५४८ ॥

अथ पौतवमाह--

तुला पलशत

तोल्यते तुला भिदादित्वाद् अङि साधु ॥ १ ॥ पलाना शत पलशत ॥ २ ॥

तासा विंशत्या भार आचित ।

शाकट शाकटीनश्च शलाट

तासा तुलाना विंशत्या पलसहस्रद्वयेनेत्यर्थ भ्रियते भार ॥१॥ पुसा हि द्वे पलसहस्रे वोढु शक्यते आचीयते स्म आचित ॥ २ ॥ शकटेन वोढु शक्य शाकट 'क्वचित्' ॥ ६।२।१४५ ॥ इत्यण् ॥ ३ ॥ शकट्या नीयते क्वाचत्" ॥ ५।१।११ ॥ इति टे स्वार्थऽणि च शाकटीन ॥४॥ शृणाति शलाट, 'अनितृ' ॥ (उणा-१४५) ॥ इत्याट ल्त्वे शलाट ॥ ५ ॥

ते दशाचित ॥ ५४९ ॥

ते भारा दशसख्या आचीयते स्म आचित, क्लीबेऽयमित्यन्ये ॥१॥५४९॥

अथ द्रवयमाह-

चतुर्भि कुडवै प्रस्थ

कुड्यते लक्ष्यते कुडव प्रसृतद्वयम्, तैश्चतुर्भि प्रतिष्ठते प्रस्थ पुक्लीवलिङ्ग ॥१॥

परिवृत्त्यापमित्यकम् ॥ ५४५ ॥

परिवृत्त्या आप्तं अपमित्य प्रतिदानेन निर्वृत्तमापमित्यकम्, "याचिता" ॥ ६।४।२३ ॥ इति कण् ॥ १ ॥ ५४५ ॥

अधमर्णो ग्राहकः स्यात्

ऋणेऽधमोऽधमर्णः, राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ॥१॥ गृह्णाति ग्राहकः ॥२॥

उत्तमर्णस्तु दायकः ।

ऋणे उत्तमः उत्तमर्णः ॥ १ ॥ ददाति इति दायकः ॥ २ ॥

प्रतिभूर्लग्नकः

प्रतिनिधिः प्रतीतो वा भवति प्रतिभूः ॥१॥ लगति सम्बध्यते लग्नः, "क्षुब्धविरिब्ध" ॥ ४।४।१७ ॥ इति साधुः के लग्नकः ॥ २ ॥

साक्षी स्थेयः

साक्षात् द्रष्टा साक्षी "साक्षाद् द्रष्टा" ॥७।१।१९७॥ इतीन्, "प्रायोऽव्ययस्य" ॥ ७।४।६५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोपः ॥ १ ॥ तिष्ठन्त्यस्मिन् इति स्थेयः विवादपदे निर्णेता प्रमाणभूतः पुरुषः ॥२॥

शषचान्ते-अथ साक्षिणि स्याद्

मध्यस्थः प्राश्निकोऽप्यथ ।

कूटसाक्षी मृषासाक्ष्ये सूची स्याद् दुष्टसाक्षिणि ॥

आधिस्तु बन्धकः ॥ ५४६ ॥

आधायतेऽसौ आधिः ॥ १ ॥ बध्यते सबध्यते बन्धकः, "दृकृतॄ" ॥ (उणा-२७) इत्यक ॥ २ ॥ ५४६ ॥

अथ मानविशेषानाह-

तुलाद्यैः पौतवं मानं

तुला पदवती प्रतिमानवती च तदाद्यैर्यद् मीयते तन्मानम् पुनातीति पोतुमानभाण्डशोधकः पौतवाध्यक्षः 'कृमिकमि ॥ (उणा-७७३) इति तुन्, पोतोरिदं पौतवम् ॥ १ ॥

द्रुवयं कुडवादिभिः ।

द्रोर्विकारो द्रुवयं मानम् 'द्रोवयः' ॥ ६।२।४३ ॥ १ ॥

पाय्यं हस्तादिभिः

मायतेऽनेन पाय्यं मानम् 'धाय्यापाय्य' ॥ ५।१।२४ ॥ इति घ्यणि निपात्यते ॥ १ ॥

तत्र स्याद् गुञ्जाः पञ्च माषकः ॥ ५४७ ॥

गोमान् गोमी गवीश्वरे ॥ ५५२ ॥

गाव सन्त्यस्य गोमान्, मतु ॥ १ ॥ " गो " ॥ ७ । २ । ५० ॥ इति मिनि गोमी ॥ २ ॥ गवामीश्वरो गवाश्वरस्तत्र, गवेश्वरोऽपि ॥ ३ ॥ ५५२ ॥

गोपाले गोधुगाभीरगोपगोसङ्ख्यवल्लवा ।

गा पालयति गोपालस्तत्र ॥ १ ॥ गा दोग्धि गोधुक् ॥ २ ॥ आ अभित-इरयत्याभार, आप्नोतीति वा "जम्बाराभीर' ॥ (उणा-४२२) ॥ इतारे निपात्यते ॥ ३ ॥ गा पाति गोप ॥ ३ ॥ गा सङ्ख्याति सवष्टे वा गोसङ्ख्य,' सम ख्य " ॥५।१।७७॥ इति ट ॥५॥ वन्ते वन्व, "वल्लिवटि" ॥(उणा-५१५) ॥ इल्लव ॥ ६ ॥

गोविन्दोऽधिकृतो गोषु

गा विन्दति गोविन्द ' निगवादेनाम्नि" ॥ ५।१।६१ ॥ इति श ॥ १ ॥

जावालस्त्वजजीविक ॥ ५५३ ॥

अजा पाल्यताति जावाल पृषोदरादित्वात् जवमलति जवालश्छागस्तस्या ऽयमिति वा ॥१॥ अजेभ्यो जीविकाऽस्य अजजीविक अनृत कृषिरिति कृपणमुक्तम् ॥ २ ॥ ५५३ ॥ अथ कृषिवृत्तीन् कृषिवलानाह-

कुटुम्बी कर्षक क्षेत्री हली कृषिककार्षकौ ।

कृषीवलोऽपि

कुटुम्बमस्त्यस्य कुटुम्बी ॥ १ ॥ कषति भुव कषक ॥ २ ॥ क्षेत्रमस्त्यस्य क्षेत्री, क्षेत्राजीवोऽपि ॥ ३ ॥ हलमस्त्यस्य हली ॥४॥ कषति कृषिक ' पापुलि- " ॥ (उणा-४१) ॥ इति किदिक कृषकोऽपि ॥५॥ कृषेगुणवृद्धी च" ॥(उणा-३१) ॥ इत्यके वृद्धौ च कार्षक ॥६॥ कृषिरस्त्यस्य कृषीवल ' कृष्यादिभ्यो वलच्' ॥ ७ । २ । २७ ॥ ' वलच्यऽपित्रादे " ॥ ३।२।८२ ॥ इति दीघ ॥ ७ ॥

जित्या तु हलि

जीयते निपुणेनेति जित्या, " निविपूयो हलिमुञ्जकल्के " ॥ ५।१।४३ ॥ इति क्यप् ॥१॥ हलन्त्यनया हलि महद् हलम्, ' पदिपठि ' ॥(उणा-६०७)॥ इति इ पुस्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

सीरस्तु लाङ्गलम् ॥ ५५४ ॥

गोदारण हल

सीयते बध्यते सीर पुक्लीबलिङ्ग , ' चिनि " ॥ (उणा-३९२) ॥ इति रो दीर्घत्व च ॥१॥ लङ्गति गच्छति लाङ्गलम् ' नाहिलङ्गेर्दीर्घश्च '' ॥ (उणा-४६६)

मर्त्यश्चतुर्भिराढक ।

आढक्यते आढक पुन्नपुंसकलिङ्ग , " कीचकपेचक " ॥ (उणा-३३) इत्यके निपात्यते ॥ १ ॥

चतुर्भिराढकैर्द्रोण

द्रवति द्रोण पुन्नपुंसकलिङ्ग , "द्रोणा" ॥ (उणा-८४) ॥ इति ण ॥ १ ॥

खारी षोडशभिश्च तै ॥ ५५० ॥

तैर्द्रोण षोडशभि खन्यते खारी, " द्वारशृङ्गार " ॥ (उणा-४११) इत्यारे निपात्यते ॥ १ ॥ ५५० ॥

अथ पाय्यमाह—

चतुर्विंशत्यङ्गुलाना हस्त

हस्यतेऽनेन हस्त ॥ १ ॥

दण्डश्चतुष्कर ।

दाम्यति दण्डश्चतुर्हस्त ॥ १ ॥

तत् सहस्रौ तु गव्यूत क्रोश

तेषा दण्डाना द्वौ सहस्रौ गवा यूतिरत्र गव्यूत पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ क्रुश्यते उच्यतेऽध्वपरिमाणमस्मात् क्रोश ॥ २ ॥

तौ द्वौ तु गोरुतम् ॥ ५५१ ॥

गव्या गव्यूतगव्यूती

तौ क्रोशौ द्वौ गवा रुतमत्र गोरुतम् ॥ १ ॥ ५५१ ॥ गोभ्यो हिता गव्या ॥ २ ॥ गवा यूतिरत्र गव्यूतम् ॥ ३ ॥ गवा यूतिर्गव्यूति पुंस्त्रीलिङ्ग पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥

चतुष्क्रोश तु योजनम् ।

चत्वार क्रोशा समाहृता अत्र चतुष्क्रोशम्, युज्यतेऽनेन योजनम्,

यदाह-हस्तोऽङ्गुलविंशत्या चतुरो वलया चतुष्करो दण्ड ।

तद्वि सहस्र क्रोशो योजनमेक चतुष्क्रोशै इति ॥ १ ॥

वाणिज्यमुक्तम् पाशुपाल्यमाह-

पाशुपाल्य जीववृत्ति

पशुपालस्य भाव कर्म वा पाशुपाल्यम् राजादित्वाद् ट्यण् ॥१॥ जीवपालनाद् वर्त्तन जीववृत्ति ॥ २ ॥

प्रतुद्यन्ते वोढारोऽनेन प्रतोद ॥ १ ॥ प्राजति प्रेरयत्यनेन प्रवयणम् "नऽने वा" ॥ ४।४।३ ॥ इति विकल्पेन वीरादेश पक्षे प्राजनम् ॥२॥३॥ तुद्यते ऽनेन तोदनम्, "नादाम्न्" ॥ ५।२।८८ ॥ इति नट् ॥४॥ अनक्ति तोदनम् ॥५॥-

यौत्र तु योक्त्रमाबन्ध

यूयते युज्यते वाऽनेन योत्रम्, योक्त्रम्, "नीदाम्न्" ॥ ५।२।८८ ॥ इति त्रट् ॥ १ ॥ २ ॥ आबध्यतेऽनेन आबन्धश्चर्मरज्जु ॥ ३ ॥

कोटिशो लोष्टभेदन ॥ ५५७ ॥

कोटिभि कोणै श्यति कोटिश ॥ १ ॥ लोष्टान् भिनत्ति लोष्टभेदन, कोटीशोऽपि ॥ २ ॥ ५५७ ॥

मेधिमेथि खलेवाली खले गोबन्धदारु यत् ।

मेथन्ति सगच्छन्ते गावोऽस्या मेधि "नाम्युपा न्त" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कित् इ ॥ १ ॥ मिथृग मेधाहिंसयो ' मेथते हिनस्ति मेथि, "किरिपिरि" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ, पुस्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ खले वलन्ति भ्रमन्ति गावो ऽनया खलेवाला, खले गोबन्धनार्थं दारु ॥ ३ ॥

शूद्रोऽन्त्यवर्णो वृषल पद्य पज्जो जघन्यज ॥ ५५८ ॥

शीयते इति शूद्र "शदेरूच्च" ॥ (उणा-३९४) इति र ॥१॥ अन्त्यश्चासौ वर्णश्चान्त्यवर्ण ॥२॥ वर्षति वृषल "वृषिपि" ॥ (उणा-४६८) इति किदल, वृष लाति उनातीति वा, नारदस्तु- ' वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य य कुरुते त्वल वृषल त विजानीयात्' इत्याह ॥ ३ ॥ ब्रह्मण पादयोभव पद्य देहांशत्वात् य हिमहति ' ॥३।२।९६॥ इति पदादेश ॥४॥ पद्भ्या जात पज्ज, यत् श्रुति - 'पद्भ्या शूद्रोऽजायत ' इति ॥५॥ जघन्ये जातो जघन्यज ॥६॥५५८॥

ते तु मूर्धावसिक्ताद् आरथकृद् मिश्रजातय ।

ते शूद्रा मूर्धावसिक्तादारभ्य रथकार यावत् मिश्रा सङ्कीर्णाजातिरेषा मिश्रजातय ।

क्षत्रियाया द्विजाद् मूर्धावसिक्त

'सूतस्तु क्षत्रियात् जात ' इत्यतो वक्ष्यमाणाज्जात इति सम्बध्यते ब्राह्मणात् क्षत्रियाया जात मूर्धनि अवसिच्यते स्म मूर्धावसिक्त ॥ १ ॥

विट्स्त्रिया पुन ॥ ५५९ ॥

अम्बष्ठ

द्न्यल ॥ २ ॥ ५५४ ॥ गोंदायतेऽनेन गोदारणम् ॥ ३ ॥ हलति हल पुंक्ली वलिङ्ग ॥ ४ ॥

ईषसीते तद्दण्डपद्धती ।

इषति इषा लाङ्गलदण्ड ॥ १ ॥ मिनोति भुव सीता, लाङ्गलस्य पद्धतिर्लेखेत्यर्थ ॥ २ ॥

निरीषे कुटक

निष्कान्ता इषाऽस्माद् निरीष तत्र ॥ १ ॥ कुटति कुटक यस्याऽग्रे फालो वध्यते ॥ २ ॥

फाले कृषक कुशिक फलम् ॥ ५५५ ॥

फलति विशीयते भूमिरनेन फालस्तत्र ॥ १ ॥ कर्षत्यनेन कृषक, " कृषे गुणवृद्धी च ' ॥ (उणा–३१) ॥ इति किदक ॥ २ ॥ कुष्णाति भुव कुशिक " कुशिकहृदिक " ॥ (उणा–४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ३ ॥ फलति विदारयति फलम् ॥ ४ ॥ ५५५ ॥

दात्र लवित्र

दात्यनेन दात्रम् " नादाम्व् ' ॥ ५ । २ । ८८ ॥ इति त्रट् ॥१॥ लुनन्त्यनेन लवित्रम्, " लूधूसू " ॥ ५।२।८७ ॥ इति इत्र ॥ २ ॥

तन्मुष्टौ वण्ट

तस्य दात्रस्य मुष्टिग्रहणस्थान तन्मुष्टिस्तत्र, वण्टयते विभज्यते वण्ट ॥ १ ॥

मत्य समीकृतौ ।

मतशब्द साम्यपर्याय मतस्य करण मत्यम् 'मतमदस्य करणे ' ॥ ७ । १।१४ ॥ इति य असमस्य समीकरण तत्र ॥ १ ॥

गोदारण तु कुद्दाल

गोदायतेऽनेन गोदारणम् ॥ १ ॥ कुंदल्यतेऽनेन कुद्दाल पृषोदरादित्वात् पुस्ययम् वैजयन्ता तु–' गोदारण कुद्दालम्" इति क्लीबमाह ॥ १ ॥

खनित्र त्ववदारणम् ॥ ५५६ ॥

खन्यतेऽनेन खनित्र कुद्दालादि, लूधूसू " ॥ ५ । २ । ८७ ॥ इतात्र ॥ १ ॥ अवदायतेऽनेनाऽवदारणम् ॥ २ ॥ ५५६ ॥

प्रतोदस्तु प्रवयण प्राजन तोत्रतोदने ।

---

१ कु पृथिवी, इति हैममतम् ।

उपसंहारमाह—

इति द्वादश तद्भिद ॥ ५६२ ॥

तेषां शूद्राणां भिदो जातिविशेषाः ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करण्यां रथकारकः ।

माहिष्याद् वैश्यात् क्षत्रियजातात् करण्यां शूद्रावैश्यजातायां सुतः, रथं करोति रथकारस्तक्षा ॥ १ ॥

कारुस्तु कारी प्रकृतिः शिल्पी

करोति कृणोति वा कारुः "कृवापा" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ ग्रहादिणिनि कारी ॥ २ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृतिः ॥ ३ ॥ शिल्पं कलाकौशलमस्त्यस्य शिल्पी ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गणः ॥ ५६३ ॥

तेषां कारूणां गणः श्रीयते श्रेणिः पुंस्त्रीलिङ्गः 'श्रावारी' ॥ (उणा-६३४) ॥ इति णिः ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्पं कला विज्ञानं च

शाल्यते शिल्पम्, पम्पाशिल्पादय' ॥ (उणा-३००) ॥ इति पे निपात्यते ॥ १ ॥ कल्प् सङ्ख्यानगत्योरद त कल्यते कला भीषिभूषि' ॥ ५।३।१०९ ॥ इति बहुवचनाद् अट् ॥ २ ॥ विविधं ज्ञायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिकः ।

पुष्पाजीवः

मालां स्रजं करोति ग्रथ्नाति मालाकारः ॥ १ ॥ मालागुम्फनं शिल्पमस्य मालिकः 'शिल्पम्' ॥६।४।५७॥ इतीकण् मालाऽस्य अस्तीति वा व्रीह्यादित्वादिकः ॥ २ ॥ पुष्पैराजीवति पुष्पाजीवः ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि लुनाति पुष्पलावी 'कर्मणोऽण्' ॥ ५।३।१४ ॥ 'अजात' ॥ २।४।२० ॥ इति ङी पुष्पाणामवचेत्री ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्यपालः सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारकः ।

वारिवासः पानवणिक् ध्वजो ध्वज्याऽऽसुतीवलः ॥ ५६५ ॥

कल्यं मद्यं पालयति रक्षति कल्यपालः ॥१॥ सुरया जीवति सुराजीवी ॥२॥

द्विजादिति सम्बध्यते, ब्राह्मणाद् वैश्यायां जातः, अम्बायां तिष्ठति अम्बष्ठः, "गोऽम्बाऽऽम्ब" ॥२।३।३०॥ इति षत्वम्, "ङ्यापोबहुलं नाम्नि ॥२।४।९९॥ इति ह्रस्वः ॥ १ ॥ ५५९ ॥

अथ पारशवनिषादौ शूद्रयोषिति ।

ब्राह्मणात् शूद्रायां जातः, परपुरुषाद् भिन्नवर्णा स्त्री परस्त्री तस्या अपत्यं पारशवः, "परस्त्रिया परशुश्चाऽसावर्ण्ये" ॥६।१।४०॥ इति अणि साधुः ॥ १ ॥ निषादति निषादः, ज्वलादित्वात् णः ॥ २ ॥

क्षत्राद् माहिष्यो वैश्यायां

क्षत्रियाद् वैश्यायां जातः, महिष्यां साधुर्महिष्यः प्रज्ञादाणि माहिष्यः, स हि अन्तःपुररक्षिता इति स्वामी ॥ १ ॥

उग्रस्तु वृषलस्त्रियाम् ॥ ५६० ॥

क्षत्रियात् शूद्रायां जातः, उच्यत्युग्रः, "खुरक्षुर" ॥ (उणा-३९६)॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ ५६० ॥

वैश्यात् तु करणः

वैश्यात् शूद्रायां जातः, करोति करणः, नन्द्यादित्वाद् अनः ॥ १ ॥

शूद्रात् तु आयोगवो विशः स्त्रियाम् ।

शूद्राद् वैश्यायां जातः, अयोवद् गौरस्य अयोगुस्तस्यायमायोगवः ॥ १ ॥

क्षत्रियायां पुनः क्षत्ता

शूद्रात् क्षत्रियायां जातः, क्षदति द्वाःस्थत्वात् क्षत्ता ॥ १ ॥

चण्डालो ब्राह्मणस्त्रियां ॥ ५६१ ॥

शूद्राद् ब्राह्मणस्त्रियां जातः, चण्डमुग्रं कर्म अलति पर्याप्नोति चण्डालः ॥१॥ ॥ ५६१ ॥

वैश्यात् तु मागधः क्षत्र्यां

वैश्यात् क्षत्रियायां जातः मगध्यति स्तौति मगधः, प्रज्ञादाणि मागधः ॥१॥

वैदेहको द्विजस्त्रियां ।

वैश्याद् ब्राह्मण्यां जातः, वैदेह इव वैदेहको वणिक्कर्मा ॥ १ ॥

सूतस्तु क्षत्रियाद् जातः

क्षत्रियाद् ब्राह्मण्यां जातः, सुवति प्रेरयत्यश्वान् सूतः ॥ १ ॥

उपसहारमाह—

इति द्वादश तद्भिद ॥ ५६२ ॥

तेषा शूद्राणा भिदो जातिविशेषा ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करण्या रथकारक ।

माहिष्याद् वैश्यात् क्षत्रियजातात् करण्या शूद्रावैश्यजाताया सुत, रथ करोति रथकारस्तक्षा ॥ १ ॥

कारुस्तु कारी प्रकृति शिल्पी

करोति कृणोति वा कारु "कृवापा" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ ग्रहादिणिनि कारी ॥ २ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति ॥ ३ ॥ शिल्प कलाकौशल मस्त्यस्य शिल्पी ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गण ॥ ५६३ ॥

तेषा कारूणा गण श्रायते श्रेणि पुस्त्रालिङ्ग, 'वावाती'॥ (उणा-६३४) ॥ इति णि ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्प कला विज्ञान च

शालयते शिल्पम्, पम्पाशिल्पादय ' ॥ (उणा-३००) ॥ इति पे निपात्यते ॥ १ ॥ कलण् सङ्ख्यानगत्योरदन्त कल्यते कला भीपिभूपि ॥ ५।२।१०९ ॥ इति बहुवचनाद् अङ् ॥ २ ॥ विविध ज्ञायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिक ।

पुष्पाजीव

माला स्रज करोति ग्रथ्नाति मालाकार ॥ १ ॥ मालागुम्फन शिल्पमस्य मालिक 'शिल्पम्' ॥६।४।५७॥ इतीकण् मालाऽस्य अस्तीति वा व्रीह्यादित्वादिक ॥ २ ॥ पुष्पैराजीवति पुष्पाजीव ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि लुनाति पुष्पलावी 'कर्मणोऽण्' ॥ ५।३।१४ ॥ अणञ" ॥ २।४।२० ॥ इति ङी पुष्पाणामवचेत्री ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्यपाल सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारक ।

वारिवास पानवणिक् ध्वजो ध्वज्याऽऽसुतीवल ॥ ५६५ ॥

कल्य मद्य पालयति रक्षति कल्यपाल ॥१॥ सुरया जीवति सुराजीवी ॥२॥

द्विगादिति सम्बध्यते, ब्राह्मणाद् वैश्यायां जात, अम्बाया तिष्ठति अम्बष्ट, "गोऽम्बाऽऽम्ब '॥२।३।३०॥ इति पत्वम्, "ड्यापोबहुल नाम्नि ॥२।४।९९॥ इति ह्रस्व ॥ १ ॥ ५५९ ॥

अथ पारशवनिषादौ शूद्रयोषिति ।

ब्राह्मणात् शूद्राया जात, परपुरुषाद् भिन्नवर्णा स्त्री परस्त्री तस्या अपत्य पारशव, "परस्त्रिया परशुश्चाऽसावर्ण्ये" ॥६।१।४०॥ इति अणि साधु ॥ १ ॥ निषीदति निषाद, ज्वलादित्वात् ण ॥ २ ॥

क्षत्राद् माहिष्यो वैश्याया

क्षत्रियाद् वैश्याया जात, महिष्या साधुमहिष्य प्रज्ञाद्याणि माहिष्य, स हि अन्त पुररक्षिता इति स्मार्तम् ॥ १ ॥

उग्रस्तु वृपलस्त्रियाम् ॥ ५६० ॥

क्षत्रियात् शूद्राया जात, उच्यत्युग्र, "पुरक्षुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ ५६० ॥

वैश्यात् तु करण

वैश्यात् शूद्राया जात, करोति करण, नन्द्यादित्वाद् अन ॥ १ ॥

शूद्रात् तु आयोगवो विश स्त्रियाम् ।

शूद्राद् वैश्याया जात, अयोवद् गौरस्य अयोगुस्तस्याऽयमायोगव ॥ १ ॥

क्षत्रियाया पुन क्षत्ता

शूद्रात् क्षत्रियाया जात, क्षदति द्वा स्थत्वात् क्षत्ता ॥ १ ॥

चण्डालो ब्राह्मणस्त्रिया ॥ ५६१ ॥

शूद्राद् ब्राह्मणस्त्रिया जात, चण्डमुग्र कर्म अलति पर्याप्नोति चण्डाल ॥१॥ ॥ ५६१ ॥

वैश्यात् तु मागध क्षत्र्या

वैश्यात् क्षत्रियाया जात मगध्यति स्तोति मगध, प्रज्ञाद्याणि मागध ॥१॥

वैदेहको द्विजस्त्रिया ।

वैश्याद् ब्राह्मण्या जात, वैदेह इव वैदेहको वणिक्कर्मा ॥ १ ॥

सूतस्तु क्षत्रियाद् जात

क्षत्रियाद् ब्राह्मण्या जात, सुवति प्रेरयत्यश्वान् सूत ॥ १ ॥

उपसंहारमाह—

इति द्वादश तद्भिद ॥ ५६२ ॥

तेषा शूद्राणा भिदो जातिविशेषा ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करण्या रथकारक ।

माहिष्याद् वैश्यात् क्षत्रियजातात् करण्या शूद्रावैश्यजाताया सुत , रथ करोति रथकारस्तक्षा ॥ १ ॥

कारुस्तु कारी प्रकृति शिल्पी

करोति कृणोति वा कारु 'कृवापा" ॥ (उणा–१) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ ग्रहादिणिनि कारी ॥ २ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति ॥ ३ ॥ शिल्प कलाकौशल मस्त्यस्य शिल्पी ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गण ॥ ५६३ ॥

तेषा कारूणा गण श्रीयते श्रेणि पुस्त्रालिङ्ग 'कावाची' ॥ (उणा–६३४) ॥ इति णि ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्प कला विज्ञान च

शाल्यते शिल्पम्, 'पम्पाशिल्पादय' ॥ (उणा–३००) ॥ इति पे निपात्यते ॥ १ ॥ कलण् सङ्ख्यानगत्योरद्न कल्यते कला भीषिभूषि ॥ ५।३।१०९ ॥ इति बहुवचनाद् अङ् ॥ २ ॥ विविध ज्ञायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिक ।

पुष्पाजीव

माला स्रज करोति ग्रथ्नाति मालाकार ॥ १ ॥ मालागुम्फन शिल्पमस्य मालिक 'शिल्पम्' ॥६।४।५७॥ इतीकण् मालाऽस्य अस्तीति वा व्रीह्यादित्वादिक ॥ २ ॥ पुष्पैराजीवति पुष्पाजीव ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि लुनाति पुष्पलावी 'कर्मणोऽण्" ॥ ५।३।१४ ॥ 'अणञ" ॥ १।४।२० ॥ इति ङी पुष्पाणामवचेत्री ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्यपाल सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारक ।

वारिवास पानवणिक् ध्वजो ध्वज्याऽऽसुतीवल ॥ ५६५ ॥

कल्य मद्य पालयति रक्षति कल्यपाल ॥१॥ सुरया जीवति सुराजीवी ॥२॥

द्विपादिति सम्बध्यते, ब्राह्मणाद् वैश्यायां जात, अम्बाया तिष्ठति अम्बष्ठ, "गोऽम्बाऽऽम्ब"॥२।३।३०॥ इति षत्वम्, "ङ्यापोर्बहुलं नाम्नि ॥२।४।९९॥ इति ह्रस्व ॥ १ ॥ ५५९ ॥

अथ पारशवनिषादौ शूद्रयोषिति ।

ब्राह्मणात् शूद्रायां जात, परपुरुषाद् भिन्नवर्णा स्त्री परस्त्री तस्या अपत्य पारशव, "परस्त्रिया परशुश्चाऽसावर्ण्ये" ॥६।१।४०॥ इति अणि साधु ॥ १ ॥ निषादति निषाद, ज्वलादित्वात् ण ॥ २ ॥

क्षत्राद् माहिष्यो वैश्याया

क्षत्रियाद् वैश्याया जात, महिष्या साधुर्महिष्य प्रज्ञाद्यणि माहिष्य, स हि अन्त पुररक्षिता इति स्वात्तम् ॥ १ ॥

उग्रस्तु वृषलस्त्रियाम् ॥ ५६० ॥

क्षत्रियात् शूद्राया जात, उच्यत्युग्र, "खुरक्षुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ ५६० ॥

वैश्यात् तु करण

वैश्यात् शूद्राया जात, करोति करण, नन्द्यादित्वाद् अन ॥ १ ॥

शूद्रात् तु आयोगवो विश स्त्रियाम् ।

शूद्राद् वैश्याया जात, अयोवद् गौरस्य अयोगुस्तस्याऽयमायोगव ॥ १ ॥

क्षत्रियाया पुन क्षत्ता

शूद्रात् क्षत्रियाया जात, क्षदति द्वा स्थत्वात् क्षत्ता ॥ १ ॥

चण्डालो ब्राह्मणस्त्रिया ॥ ५६१ ॥

शूद्राद् ब्राह्मणस्त्रिया जात, चण्डमुग्र कर्म अलति पर्याप्नोति चण्डाल ॥१॥ ॥ ५६१ ॥

वैश्यात् तु मागध क्षत्र्या

वैश्यात् क्षत्रियाया जात मगध्यति स्तौति मगध, प्रज्ञाद्यणि मागध ॥१॥

वैदेहको द्विजस्त्रिया ।

वैश्याद् ब्राह्मण्या जात, वैदेह इव वैदेहको वणिक्कर्मा ॥ १ ॥

सूतस्तु क्षत्रियाद् जात

क्षत्रियाद् ब्राह्मण्या जात, सुवति प्रेरयत्यश्वान् सूत ॥ १ ॥

उपसंहारमाह—

इति द्वादश तद्भिद ॥ ५६२ ॥

तेषा शूद्राणा भिदो जातिविशेषा ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करण्या रथकारक ।

माहिष्याद् वैश्यात् क्षत्रियजातात् करण्या शूद्रावैश्यजाताया सुत, रथ करोति रथकारस्तक्षा ॥ १ ॥

कारुस्तु कारी प्रकृति शिल्पी

करोति कृणोति वा कारु, "कृवापा" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ ग्रहादिणिनि कारी ॥ २ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति ॥ ३ ॥ शिल्प कलाकौशल मस्त्यस्य शिल्पी ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गण ॥ ५६३ ॥

तेषा कारूणा गण श्रीयते श्रेणि पुस्त्रालिङ्ग, 'वावावी "॥ (उणा-६३४)॥ इति णि ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्प कला विज्ञान च

शारयते शिल्पम्, पम्पाशिल्पादय ' ॥ (उणा-३००) ॥ इति पै निपात्यते ॥ १ ॥ कलण् सङ्ख्यानगत्योरदन्त कथ्यते कला भीषिभूषि ॥ ५।२।१०९ ॥ इति बहुवचनाद् अङ् ॥ २ ॥ विविध ज्ञायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिक ।

पुष्पाजीव

माला स्रज करोति ग्रथ्नाति मालाकार ॥ १ ॥ मालागुम्फन शिल्पमस्य मालिक 'शिल्पम्' ॥६।४।५७॥ इतीकण् मालाऽस्य अस्ताति वा व्रीह्यादित्वादिक ॥ २ ॥ पुष्पैराजीवति पुष्पाजीव ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि लुनाति पुष्पलावी "कर्मणोऽण्" ॥ ५।३।१४ ॥ 'अणञ" ॥ १।४।२० ॥ इति ङी पुष्पाणामवचेत्री ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्यपाल सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारक ।

वारिवास पानवणिक् ध्वजो ध्वज्याऽऽसुतीवल ॥ ५६५ ॥

कल्य मद्य पालयति रक्षति कल्यपाल ॥१॥ सुरया जीवति सुराजीवी ॥२॥

द्विजादिति सम्बध्यते, ब्राह्मणाद् वैश्यायां जात, अम्बायां तिष्ठति अम्बष्ठ, "गोऽम्बाऽऽम्ब" ॥२।३।३०॥ इति षत्वम्, "ङ्यापोबहुल नाम्नि ॥२।४।९९॥ इति ह्रस्व ॥ १ ॥ ५५९ ॥

अथ पारशवनिषादौ शूद्रयोषिति ।

ब्राह्मणात् शूद्रायां जात, परपुरुषाद् भिन्नवर्णा स्त्री परस्त्री तस्या अपत्य पारशव, "परस्त्रिया परशुश्चाऽसावर्ण्ये" ॥६।१।४०॥ इति अवि साधु ॥ १ ॥ निषीदति निषाद, ज्वलादित्वात् ण ॥ २ ॥

क्षत्राद् माहिष्यो वैश्याया

क्षत्रियाद् वैश्याया जात, महिष्या साधुर्महिष्य प्रज्ञाद्यणि माहिष्य, स हि अन्त पुररक्षिता इति स्वामी ॥ १ ॥

उग्रस्तु वृषलस्त्रियाम् ॥ ५६० ॥

क्षत्रियात् शूद्राया जात, उच्चरत्युग्र, "ऋुरक्षुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ ५६० ॥

वैश्यात् तु करण

वैश्यात् शूद्राया जात, करोति करण, नन्द्यादित्वाद् अन ॥ १ ॥

शूद्रात् तु आयोगवो विश स्त्रियाम् ।

शूद्राद् वैश्याया जात, अयोवद् गौरस्य अयोगुस्तस्याऽयमायोगव ॥ १ ॥

क्षत्रियाया पुन क्षत्ता

शूद्रात् क्षत्रियाया जात, क्षदति द्वा स्थत्वात् क्षत्ता ॥ १ ॥

चण्डालो ब्राह्मणस्त्रिया ॥ ५६१ ॥

शूद्राद् ब्राह्मणस्त्रिया जात, चण्डमुग्र कर्म अलति पर्याप्नोति चण्डाल ॥१॥ ॥ ५६१ ॥

वैश्यात् तु मागध क्षत्र्या

वैश्यात् क्षत्रियाया जात मगध्यति स्तौति मगध, प्रज्ञाद्यणि मागध ॥१॥

वैदेहको द्विजस्त्रिया ।

वैश्याद् ब्राह्मण्या जात, वैदेह इव वैदेहको वणिक्कर्मा ॥ १ ॥

सूतस्तु क्षत्रियाद् जात

क्षत्रियाद् ब्राह्मण्या जात, सुवति प्रेरयत्यश्वान् सूत ॥ १ ॥

उपसहारमाह—

इति द्वादश तद्भिद ॥ ५६२ ॥

तेषा शूद्राणा भिदो जातिविशेषा ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करण्या रथकारक ।

माहिष्याद् वैश्यात् क्षत्रियजातात् करण्या शूद्रावैश्यजाताया सुत, रथ करोति रथकारस्तक्षा ॥ १ ॥

कारुस्तु कारी प्रकृति शिल्पी

करोति कृणोति वा कारु, "कृवापा" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ ग्रहादिणिनि कारी ॥ २ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति ॥ ३ ॥ शिल्प कलाकौशल मस्त्यस्य शिल्पी ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गण ॥ ५६३ ॥

तेषा कारूणा गण श्रयते श्रेणि पुस्त्रीलिङ्ग, 'कावावी '॥ (उणा-६३४)॥ इति णि ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्प कला विज्ञान च

शील्यते शिल्पम्, पम्पाशिल्पादय ' ॥ (उणा-३००) ॥ इति पे निपात्यते ॥ १ ॥ कल्ण् सङ्ख्यानगत्योरदन्त कल्यते कला भीषिभूषि ॥ ५।३।१०९ ॥ इति बहुवचनाद् अन् ॥ २ ॥ विविध ज्ञायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिक ।

पुष्पाजीव

माल्य स्रज करोति ग्रथ्नाति मालाकार ॥ १ ॥ मालागुम्फन शिल्पमस्य मालिक 'शिल्पम्' ॥६।४।५७॥ इतीकण् मालाऽस्य अस्तीति वा ब्राह्यादित्वादिक ॥ २ ॥ पुष्पैराजीवति पुष्पाजीव ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि लुनाति पुष्पलावी 'कर्मणोऽण्' ॥ ५।३।१४ ॥ ' अणञ ' ॥ १।४।२० ॥ इति ङी पुष्पाणामवचेता ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्यपाल सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारक ।

वारिवास पानवणिक् ध्वजो ध्वज्याऽऽसुतीवल ॥ ५६५ ॥

कल्य मद्य पालयति रक्षति कल्यपाल ॥१॥ सुरया जीवति सुराजीवी ॥२॥

शुण्डा पानमदस्थानं सुरा वा पण्यमस्य शौण्डिकः, "तदस्य पण्यम्" ॥ ६।४।५४ ॥ इतीकण् ॥ ३ ॥ मण्डमच्छसुरां हरति मण्डहारकः ॥ ४ ॥ वारि वासयति वारिवासः ॥ ५ ॥ पानस्य वणिग् पानवणिक् ॥ ६ ॥ ध्वनति ध्वजः ॥ ७ ॥ ध्वजः सुराभाण्डपताकाऽस्त्यस्य ध्वजी ॥८॥ आसुतिर्मद्यसधानमस्त्यस्य आसुतीवलः ॥९॥ ॥ ५६५ ॥

मद्यं मदिष्ठा मदिरा परिस्रुता
कश्यं परिस्रुन्मधु कापिशायनम् ।
गन्धोत्तमा कल्यमिरा परिप्लुता
कादम्बरी स्वादुरसा हलिप्रिया ॥ ५६६ ॥
शुण्डा हाला हारहूरं प्रसन्ना वारुणी सुरा ।
माध्वीकं मदना देवसृष्टा कापिशमब्धिजा ॥ ५६७ ॥

मदस्य करणं मद्यम्, "मतमदस्य करणे" ॥७।१।१४॥ इति यः माद्यत्यनेन इति वा 'बहुलम्' ॥५।१।२॥ इति करणेऽपि 'यमिमदि' ॥५।१।३०॥ इति यः ॥१॥ अतिशयेन मदवती मदिष्ठा, "गुणाङ्गाद्" ॥ ७।३।९ ॥ इतीष्ठे "विन्मतो" ॥७।४।३२॥ इति मतुलोपे "त्र्यन्तस्वरादेः" ॥ ७।४।४३ ॥ इति अन्त्यस्वरादिलोपः ॥२॥ माद्यत्यनया मदिरा 'मदिमन्दि' ॥(उणा-४१२)॥ इतीरः ॥३॥ परिस्रवति स्म परिस्रुता ॥४॥ कशदेशे साधु कश्यं ॥५॥ परिस्रवति परिस्रुत् स्त्रीलिङ्गः ॥६॥ मन्यते मधु पुंक्लीबलिङ्गः ॥ ७ ॥ कापिश्यां नगर्यां भवं कापिशायनम्, "वल्ह्युर्दिपर्दिकापिश्याः ष्टायनण्" ॥ ६।३।१४ ॥ ८ ॥ गन्धेन उत्तमा गन्धोत्तमा ॥९॥ कल्यते कल्यं स्त्रीक्लीबलिङ्गः ॥ १० ॥ एति भ्राम्यत्यनया इरा 'इण्धाग्भ्याम्' ॥ (उणा-३८९) ॥ इति कित् रः ॥ ११ ॥ परिप्लवते स्म परिप्लुता ॥ १२ ॥ कुत्सिताम्बरस्य नीलवाससः इयं कादम्बरी स्त्रीक्लीबलिङ्गः कुत्सितमम्बु यत्र क्षारत्वात् कदम्बु समुद्रः तमियर्तीति वा कादम्बे गिरौ अयते वा तत्र हि यादवैस्त्यक्ता पृषोदरादित्वात् ॥ १३ ॥ स्वादू रसोऽस्याः स्वादुरसा ॥ १४ ॥ हलिनो बलस्य प्रिया हलिप्रिया ॥ १५ ॥ ५६६ ॥ शुनाति वैकल्यमनया शुण्डा पुंस्त्रीलिङ्गः 'कुगुहु' ॥ (उणा-१७०)॥ इति कित् डः ॥१६॥ हलात विलिखत्यङ्गं हाला ज्वलादित्वात् णः ॥१७॥ हरति इन्द्रियाणि हारहूरम् 'सिन्दूरकर्चूर' ॥ (उणा-४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते हारहूरा द्राक्षा तद्विकारो वा ॥१८॥ प्रसादत्यच्छत्वात् प्रसन्ना ॥१९॥ वरुणस्येयं वारुणी समुद्रोत्थत्वात् ॥ २० ॥ सुरति उद्दीप्यते सुरा सूयते परिवास्यते वा 'ऋज्यजि' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् रः ॥२१॥ माद्यत्यनया माध्वीकम् 'सृणीकास्तीक,' ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते मृद्वीकाया विकारो माध्वी

कमिलन्ये ॥ २२ ॥ मदयति मदना ॥ २३ ॥ देवै सृज्यते स्म देवसृष्टा ॥ २४ ॥ कपिशमेव कापिश प्रज्ञादित्वादण् ॥ २५ ॥ अभिजाता अभिजा ॥२६॥५६७॥

मध्वासवे माधवक

मधु माक्षिक तन्मिश्रे आसूयते मध्वासवस्तत्र, मधुनो विकारो माधव, के माधवक ॥ १ ॥

मैरेये शीधुरासव ।

मीराया देशे भवो गाड्या सुराया विशेषो मैरेय, नद्यादित्वादेयण् मीरे समुद्रे भव इति वा तत्र ॥१॥ शेरतेऽनेन शाधु, 'शाडो धुक् ॥ (उणा-८८८) ॥ पुल्लीबलिङ्गावतौ ॥ २ ॥ आसूयते आसव ॥ ३ ॥

जगलो मेदको मद्यपङ्क

भृशं गलति जगल, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ मद्यति क्लिद्यतेऽनेन मेदक, 'नाम्नि पुंसि च ॥३।३।१२१॥ इति ण्वुल् ॥ २ ॥ मद्यस्य पङ्को मद्यपङ्क ॥ ३ ॥

किण्व तु नग्नहू ॥ ५६८ ॥

नग्नहुर्मद्यबीज च

'क्विण सौत्र क्विण्यते किण्वम् निघृपि" ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद् च ॥ १ ॥ नग्नेन ह्वयते स्पर्धते सुराच्छादनाभावात् नग्नहू ॥ २ ॥ ५६८ ॥ 'नग्नहु' ॥ (उणा-७४६) ॥ इति निपातनाद् नग्नहु पुलिङ्गावेतौ ॥३॥ मद्यस्य बीज मद्यबीज माषादल्न्यादि ॥ ४ ॥

मद्यसन्धानमासुति ।

आसवोऽभिषव

मद्यस्य सन्धान मद्यसन्धानम् ॥ १ ॥ आसूयते आसुति ॥ २ ॥ आसव तमासव ॥ ३ ॥ एवमभिषव ॥ ४ ॥

मद्यमण्डकारोत्तमौ समौ ॥ ५६९ ॥

मद्यस्य मण्डो मद्यमण्ड ॥ १ ॥ कारेण क्रियावशात् उत्तमो मुख्य कारोत्तम सुराया स्वच्छो भाग ॥ २ ॥ ५६९ ॥

गल्वर्कस्तु चषक स्यात सरकश्चानुतर्पणम् ।

गलत्यनेन गल्वर्क निष्कतुरुष्क ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपात्यते ॥ १ ॥ चषति पिबत्यनेन चषक ॥ ॥ सरत्यनेन सरक, दृकृनृ ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥ अनुतृप्यत्यनेनाऽनुतर्पण पानपात्रम् अनुतर्पणाऽपि । अमरस्तु सरकानुतर्षौ द्वा सुरापरिवेषणपर्यायावाह ॥ ४ ॥

शुण्डा पानमदस्थानं सुरा वा पण्यमस्य शाण्डिकः, "तदस्य पण्यम्" ॥ ६।४।५४ ॥ इतीकण् ॥ ३ ॥ मण्डमच्छसुरां हरति मण्डहारकः ॥ ४ ॥ वारि वामयति वारिवासः ॥ ५ ॥ पानस्य वणिग् पानवणिग् ॥ ६ ॥ ध्वनति ध्वजः ॥ ७ ॥ ध्वजः सुराभाण्डपताकाऽस्त्यस्य ध्वजी ॥८॥ आसुनिमद्यसधानमस्त्यस्य आसुतीवलः ॥९॥ ॥ ५६५ ॥

मद्यं मदिष्ठा मदिरा परिस्रुता

कश्यं परिस्रुन्मधु कापिशायनम् ।

गन्धोत्तमा कल्यमिरा परिप्लुता

कादम्बरी स्वादुरसा हलिप्रिया ॥ ५६६ ॥

शुण्डा हाला हारहूरं प्रसन्ना वारुणी सुरा ।

माध्वीकं मदना देवसृष्टा कापिशमब्धिजा ॥ ५६७ ॥

मदस्य करणं मद्यम्, 'मतमदस्य करणे" ॥७।१।१४॥ इति यः, माद्यन्त्यनेनेति वा "बहुलम्" ॥५।१।२॥ इति करणेऽपि 'यमिमदि' ॥५।१।३०॥ इति यः ॥१॥ अतिशयेन मदवती मदिष्ठा, गुणाङ्गाद्" ॥ ७।३।९ ॥ इतीष्ठे 'विन्मतोः" ॥७।४।३२॥ इति मतुलोपे त्र्यन्तस्वरादेः ॥ ७।४।४३ ॥ इति अन्त्यस्वरादिलोपः ॥२॥ माद्यन्त्यनया मदिरा 'मदिमन्दि" ॥(उणा-४१२)॥ इतीरः ॥३॥ परिस्रवति स्म परिस्रुता ॥४॥ कशादेशे साधु कश्यं ॥५॥ परिस्रवति परिस्रुत् स्त्रीलिङ्गः ॥६॥ मन्यते मधु पुक्लीबलिङ्गः ॥ ७ ॥ कापिश्या नगर्यां भवं कापिशायनम् वल्हयूर्दिपादकापिश्यष्ठायनण् ॥ ६।३।१४ ॥ ८ ॥ गन्धेन उत्तमा गन्धोत्तमा ॥९॥ कल्यते कल्यं स्त्रीक्लीबलिङ्गः ॥ १० ॥ एति भ्राम्यत्यनया इरा, 'इण्धाग्भ्याम्' ॥ (उणा-३८९) ॥ इति रित् रः ॥ ११ ॥ परिप्लवते स्म परिप्लुता ॥ १२ ॥ कुत्सिताम्बरस्य नालवाससः इयं कादम्बरी स्त्रीक्लीबलिङ्गः कुत्सितमम्बु यत्र क्षारत्वात् कदम्बुः समुद्रः तमियर्तीति वा कादम्बे गिरौ अयते वा तत्र हि यादवैस्त्यक्ता प्रपादरीष्वितात् ॥ १३ ॥ स्वादू रसोऽस्याः स्वादुरसा ॥ १४ ॥ हलिनो बलस्य प्रिया हलिप्रिया ॥ १५ ॥ ५६६ ॥ शुनति वैकल्यमनया शुण्डा पुस्त्रीलिङ्गः 'कुगुहु' ॥ (उणा-१७०)॥ इति कित् डः ॥१६॥ हलात् विलिखत्यङ्गं हाला ज्वलादित्वात् णः ॥१७॥ हरति इन्द्रियाणि हारहूरम् सिन्दूरकर्चूर ॥ (उणा-४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते हारहूरा द्राक्षा तद्विकारो वा ॥१८॥ प्रसादयत्यच्छत्वात् प्रसन्ना ॥१९॥ वरुणस्येयं वारुणी समुद्रोत्थत्वात् ॥ २० ॥ सुरति उद्दीप्यते सुरा सूयते परिवास्यते वा 'ऋज्यजि' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति कित् रः ॥२१॥ माद्यत्यनया माध्वीकम् 'सृणीकास्तीक' ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते मृद्वीकाया विकारो माध्वी

कमित्यन्ये ॥ २२ ॥ मदयति मदना ॥ २३ ॥ देवैः सृज्यते स्म देवसृष्टा ॥ २४ ॥ कपिशमेव कापिशं प्रज्ञादित्वादण् ॥ २५ ॥ अभिजाता अभिजा ॥२६॥५६७॥

मध्वासवे माधवक

मधु माक्षिकं तस्मिन्नासूयते मध्वासवस्तत्र, मधुनो विकारो माधव, के माधवक ॥ १ ॥

मैरेये शीधुरासव ।

मीराया देशे भवा माध्वा सुराया विशेषो मैरेय, नद्यादित्वाद्देयण् मरे समुद्रे भव इति वा तत्र ॥१॥ शेरतेऽनेन शीधु 'शीङो धुक्' ॥ (उणा-८८४) ॥ पुस्त्रीवलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ आसूयते आसव ॥ ३ ॥

जगलो मेदको मद्यपङ्क

अश गच्छति जगल, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ मेद्यति स्निह्यत्यनेन मेदक, नाम्नि पुंसि च ॥४।३।१ १॥ इति वक ॥ २ ॥ मद्यस्य पङ्को मद्यपङ्क ॥ ३ ॥

किण्वं तु नग्नहू ॥ ५६८ ॥

नग्नहुर्मद्यबीज च

'किण गौत्र क्षिण्यते किण्वम् निघ्नपि" ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद व ॥ १ ॥ नग्नेन ह्रूयते स्पर्धते सुराच्छादनाभावात् नग्नहू ॥ २ ॥ ५६८ ॥ 'नेत्रुः' ॥ (उणा-७४६) ॥ इति निपातनाद् नग्नहु, पुलिङ्गावेतौ ॥३॥ मद्यस्य बीज मद्यबीजं माषान्नादि ॥ ४ ॥

मद्यसन्धानमासुति ।

आसवोऽभिषव

मद्यस्य सन्धान मद्यसन्धानम् ॥ १ ॥ आसूयते आसुति ॥ २ ॥ आसव नमासव ॥ ३ ॥ एवमभिषव ॥ ४ ॥

मद्यमण्डकारोत्तमौ समौ ॥ ५६९ ॥

मद्यस्य मण्डा मद्यमण्ड ॥ १ ॥ कारेण क्रियावशात् उत्तमो मुख्य कारोत्तम सुराया स्वच्छो भाग ॥ २ ॥ ५६९ ॥

गल्वर्कस्तु चषक स्यात् सरकश्चानुतर्षणम् ।

गल्लत्यनेन गल्वर्क निष्कतुरुष्क ॥ (उणा- २६) ॥ इति के निपात्यते ॥ १ ॥ चषति पिबत्यनेन चषक ॥ २ ॥ सरत्यनेन सरक, दृकृनु ॥ (उणा-२७) ॥ सरक पुन्नपुंसकलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥ अनुतृष्यत्यनेनाऽनुतर्षण पान पात्रम् अनुतर्षोऽपि । अमरस्तु सरकानुतर्षौ द्वौ सुरापरिवेषणपर्यायावाह ॥ ४ ॥

शुण्डा पानमदस्थानं सुरा वा पण्यमस्य शौण्डिकः, "तदस्य पण्यम्" ॥ ६।४।५४ ॥ इतीकण् ॥ ३ ॥ मण्डमच्छसुरां हरति मण्डहारकः ॥ ४ ॥ वारि वासयति वारि वासः ॥ ५ ॥ पानस्य वणिग् पानवणिक् ॥ ६ ॥ ध्वजति ध्वजः ॥ ७ ॥ ध्वज सुराभाण्डपताकाऽस्त्यस्य ध्वजी ॥८॥ आसुतिमद्यमधानमस्त्यस्य आसुतीबलः ॥९॥ ॥ ५६५ ॥

मद्यं मदिष्ठा मदिरा परिस्रुता
कश्यं परिस्रुन्मधु कापिशायनम् ।
गन्धोत्तमा कल्यमिरा परिप्लुता
कादम्बरी स्वादुरसा हलिप्रिया ॥ ५६६ ॥
शुण्डा हाला हारहूरं प्रसन्ना वारुणी सुरा ।
माध्वीकं मदना देवसृष्टा कापिशमब्धिजा ॥ ५६७ ॥

मदस्य करणं मद्यम्, "मतमदस्य करणे" ॥७।१।१४॥ इति यः माद्यत्यनेन इति वा 'बहुलम् ॥५।१।२॥ इति करणेऽपि यमिमदि ॥५।१।३०॥ इति यः ॥१॥ अतिशयेन मदवती मदिष्ठा, गुणाङ्गाद्" ॥ ७।३।९ ॥ इतीष्ठः "विन्मतो" ॥७।४।३२॥ इति मतुलोपे 'त्र्यन्तस्वरादेः ॥ ७।४।४३ ॥ इति अन्त्यस्वरादिलोपः ॥२॥ माद्यत्यनया मदिरा 'मदिमन्दि' ॥(उणा-४१२)॥ इतीरः ॥३॥ परिस्रवति स्म परिस्रुता ॥४॥ कशदेशे साधु कश्यं ॥५॥ परिस्रवति परिस्रुत् स्त्रीलिङ्गः ॥६॥ मन्यते मधु पुंक्लीबलिङ्गः ॥ ७ ॥ कापिश्या नगर्यां भवं कापिशायनम् 'वल्ह्यूर्दि पादकापिश्य ष्टायनण् ॥ ६।३।१४ ॥ ८ ॥ गन्धेन उत्तमा गन्धोत्तमा ॥९॥ कल्यते कल्यं स्त्रीक्लीबलिङ्गः ॥ १० ॥ एति भ्राम्यत्यनया इरा 'इण्धाग्भ्याम्' ॥ (उणा-३८९) ॥ इति न्ति रः ॥ ११ ॥ परिप्लवते स्म परिप्लुता ॥ १२ ॥ कुत्सिताम्बरस्य नालवासस इयं कादम्बरी स्त्रीक्लीबलिङ्गः कुत्सितमम्बु यत्र क्षारत्वात् कदम्बु समुद्रः तमियर्तीति वा कादम्बे गिरौ अर्यते वा तत्र हि यादवैस्त्यक्ता पृषोदरादित्वात् ॥ १३ ॥ स्वादू रसोऽस्या स्वादुरसा ॥ १४ ॥ हलिनो बलस्य प्रिया हलिप्रिया ॥ १५ ॥ ५६६ ॥ शुनति वैक्लव्यमनया शुण्डा पुंस्त्रीलिङ्गः कुगुहु' ॥ (उणा-१७०)॥ इति कित् डः ॥१६॥ हलति विलिखत्यङ्गं हाला ज्वलादित्वात् णः ॥१७॥ हरति इन्द्रियाणि हारहूरम् सिन्दूरकच्चूर ॥ (उणा-४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते हारहूरं द्राक्षा तद्विकारो वा ॥१८॥ प्रसादस्यच्छत्वात् प्रसन्ना ॥१९॥ वरुणस्येयं वारुणी समुद्रोत्थत्वत् ॥ २० ॥ सुरति उद्दीप्यते सुरा सूयते परिवास्यते वा 'ऋज्यजि' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किन् रः ॥२१॥ माद्यत्यनया माध्वीकम् सृणीकास्तीक ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते मृद्वीकाया विकारो माध्वी

इयति तनूकरोति शाण पुन्नालिङ्ग, 'इणुविशि' ॥ (उणा-१८२) ॥ इति ण ॥ १ ॥ निकृष्यतेऽनेन निकष, "गोचरसचर" ॥५।३।१३१॥ इति घ ॥ २ ॥ एव कष ॥ ३ ॥

सदश स्यात कङ्कमुख

सदश्यतेऽनेन तप्तहमादि सदश ॥१॥ कङ्कस्येव मुखमस्य कङ्कमुख ॥२॥

भ्रम कुन्द च यन्त्रकम् ॥ ५७२ ॥

भ्रमति भ्रम्यते वा भ्रम ॥ १ ॥ कवते शब्दायते कुन्द पुल्लीबलिङ्ग, "ऋतृकुसुभ्यो नोऽन्तश्च" ॥ (उणा-२४०) ॥ इति द ॥ २ ॥ यन्त्र्यतेऽनेन यन्त्रम्, के यन्त्रकम् ॥ ३ ॥ ५७२ ॥

वैकटिको मणिकार

विकटा मणय पण्यमस्य वैकटिक ॥ १ ॥ उत्तेजनाद् मणि करोति मणिकार ॥ २ ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टक ।

शुल्वघटन शिल्पमस्य शौल्विक ॥ १ ॥ ताम्र कुट्टयति ताम्रकुट्टक ॥ २ ॥

शाङ्खिक स्यात् काम्बविक

शङ्खघटन शिल्पमस्य शाङ्खिक ॥ १ ॥ कम्बुघटन शिल्पमस्य काम्बविक "शिल्पम्" ॥ ६।४।५३ ॥ इतीकण् 'ऋवर्णोवर्णात्" ॥ ७।३।३७ ॥ इति लक्ष्यानुरोधाद् इकणइकारस्य लोपो न भवति ॥ २ ॥

तुन्नवायस्तु सौचिक ॥ ५७४ ॥

तुन्न विद्ध वयति तुन्नवाय, "आतो डो" ॥ ५।१।७६ ॥ इत्यत्र वावचनात् "कर्मणोऽण्" ॥ ५।१।७२ ॥ इत्यणेन ॥ १ ॥ सूचावान शिल्पमस्य सौचिक ॥ २ ॥ ५७४ ॥

कृपाणी कर्त्तरी कल्पन्यपि

कल्पते कृपाणी 'कृपिविवि" ॥ (उणा-१९१) ॥ इत्याणक ॥ १ ॥ कृत्यतेऽनया कर्त्तरि 'नादिवल्यार्ति' ॥ (उणा-६९८) ॥ इत्यरि, ङ्या कर्त्तरी ॥ २ ॥ कल्पतेऽनया कल्पनी ॥ ३ ॥

सूची तु सेवनी ।

सूचयति सूचि, 'स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा-६०६) ॥ ङ्या सूची ॥ १ ॥ सीव्यतेऽनया सेवना ॥ २ ॥

शुण्डा पानमदस्थान

शुयते शुण्डा पानमदयोरास्पद कल्यपालगृहमित्येन ॥ १ ॥

मधुवार मधुक्रमा ॥ ५७० ॥

मधुनो वारा अवसरा मधुवारा ॥१॥ मधुन क्रमा मधुक्रमा ॥२॥५७०॥

सपीति सहपान स्यात

सह पान सपीति ॥ १ ॥ सह पीयते सहपानम् ॥ २ ॥

आपान पानगोष्ठिका ।

आपिबन्त्यस्मिन् आपानम् ॥ १ ॥ पानस्य गोष्ठी आसनबन्ध ॥ २ ॥

उपदशस्त्ववदशश्चक्षण मद्यपाशनम् ॥ ५७१ ॥

उपदश्यते पानरुचिजननार्थमुपदश ॥ १ ॥ अवदश्यतेऽवदश ॥ २ ॥ चक्ष्यते चक्षणम् ॥ ३ ॥ मद्यपस्य अशन मद्यपाशनम खरविशदमभ्यवहार्यम् ॥ ४ ॥ ५७१ ॥

नाडिंधम स्वर्णकार कलादो मुष्टिकश्चस ।

नाडा धमति नाडिंधम, 'नाडाघटी ॥ ५।२।१२० ॥ इति खशि साधु ॥ १ ॥ स्वर्ण करोति अलङ्कारादिरूपतया स्वर्णकार ॥ २ ॥ कला आदत्ते कलाद कल सुवर्णगालिकाम्–आयति आसण्डयति वा, अत एव कल धौत यत्रेति कलधौतम् ॥ ३ ॥ मुष्टि कायति मुष्टिक ॥ ४ ॥

तैजसावर्त्तनी मूषा

तैजस हेमादि तदावर्त्त्यतेऽनया तैजसावर्त्तनी ॥१॥ मूषत मूषा सुमूसू ॥ (उणा–६४२) इति कित् ष ॥ २ ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ५७२ ॥

भस जु होत्यदौ स रति, बभस्त्यनया वह्निभस्त्रालोहधमना हुयामा ॥ (उणा–४५१) इति त्र ॥ १ ॥ चर्मणा प्रसीव्यते चर्मप्रसेविका पुल्लिङ्ग ॥ २ ॥ ५७२ ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फोट्यतेऽनया आस्फोटनी ॥ १ ॥ वेध्यतेऽनया मौक्तिकादि वेधनी, क वेधनिका ॥ २ ॥

शाणस्तु निकष कष ।

श्यति तनूकरोति शाण पुंस्त्रीलिङ्ग, "इणसिञ्" ॥ (उणा-१८२) ॥ इति ण ॥ १ ॥ निकष्यतेऽनेन निकष, "गोचरसञ्चर" ॥५।३।१३१॥ इति घ ॥ २ ॥ एव कष ॥ ३ ॥

सदंश स्यात् कङ्कमुख

सदश्यतेऽनेन तप्तहेमादि सदंश ॥१॥ कङ्कस्येव मुखमस्य कङ्कमुख ॥२॥

भ्रम कुन्द च यन्त्रकम् ॥ ५७३ ॥

भ्रमति भ्रम्यते वा भ्रम ॥ १ ॥ कवते शब्दायते कुन्द पुंक्लीबलिङ्ग, "कृत् कुसुभ्यो नोऽन्तश्च" ॥ (उणा-२४०) ॥ इति द ॥ २ ॥ यन्त्र्यतेऽनेन यन्त्रम्, के यन्त्रकम् ॥ ३ ॥ ५७३ ॥

वैकटिको मणिकार

विकटा मणय पण्यमस्य वैकटिक ॥ १ ॥ उत्तेजनाद् मणिं करोति मणिकार ॥ २ ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टक ।

शुल्वघटन शिल्पमस्य शौल्विक ॥ १ ॥ ताम्र कुट्टयति ताम्रकुट्टक ॥ २ ॥

शाङ्खिक स्यात् काम्बविक

शङ्खघटन शिल्पमस्य शाङ्खिक ॥ १ ॥ कम्बुघटन शिल्पमस्य काम्बविक, "शिल्पम्" ॥ ६।४।५२ ॥ इतीकण् 'ऋवर्णोवर्णात्" ॥ ७।२।३७॥ इति लक्ष्यानुरोधाद् इकणइकारस्य लोपो न भवति ॥ २ ॥

तुन्नवायस्तु सौचिक ॥ ५७४ ॥

तुन्न विद्ध वयति तुन्नवाय, 'आतो डो" ॥ ५।१।७६ ॥ इत्यत्र बाधनात् "कर्मणोऽण्' ॥ ५।१।७२ ॥ इत्यणेव ॥ १ ॥ सूच्यावान शिल्पमस्य सौचिक ॥ २ ॥ ५७४ ॥

कृपाणी कर्त्तरी कल्पन्यपि

कल्पते कृपाणी 'कृपिविपि" ॥ (उणा-१९१) ॥ इत्याणक् ॥ १ ॥ कृत्यतेऽनया कर्त्तरि नादिवल्यार्त्ति" ॥ (उणा-६९८) ॥ इत्यरि, ङ्या कर्त्तरी ॥ २ ॥ कल्पतेऽनया कल्पनी ॥ ३ ॥

सूची तु सेवनी ।

सूचयति सूचि, "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा-६०६) ॥ ङ्या सूची ॥ १ ॥ सीव्यतेऽनया सेवनी ॥ २ ॥

सूचिसूत्र पिप्पलकम्

सूचौ सूत्र सूचिसूत्रम् ॥ १ ॥ पिप्पलमेव पिप्पलकम् ॥ २ ॥

तर्कु कर्त्तनसाधनम् ॥ ५७५ ॥

'कृर्तप् वेष्टने' कृत्यते वेष्टयते सूत्रमस्मिन् तर्कु पुलिङ्ग, "कृतेस्तक् च" ॥ (उणा–७८३) ॥ इत्यु तकादेशश्च ॥ १ ॥ कृत्यत कर्तन तस्य साधन ॥ २ ॥ ५७५ ॥

पिञ्जन विहनन च तुलस्फोटनकार्मुकम् ।

पिञ्ज्यते हन्यतेऽनेन पिञ्जनम् ॥ १ ॥ विहन्यतेऽनेन विहननम् ॥ २ ॥ तुलस्फोटनाय कार्मुकम् ॥ ३ ॥

सेवन सीवन स्यूति

सेव्यते सेवनम् ॥ १ ॥ "ष्ठिवसिवोऽनटि वा" ॥४।२।११२॥ इति दार्घत्वे सीवनम् ॥ २ ॥ स्त्रियां क्तौ "अनुनासिके च" ॥ ४।१।१०८ ॥ इत्यूटि च स्यूति ॥ ३ ॥

तुल्यौ स्यूतप्रसेवकौ ॥ ५७६ ॥

सीव्यते स्म स्यूत ॥ १ ॥ प्रसीव्यते प्रसेव, के प्रसेवक वस्त्रावाप नम् ॥ २ ॥ ५७६ ॥

तन्त्रवाय कुविन्द स्यात्

तन्त्र तन्त्वातन वयति तन्त्रवाय, तन्तुवायोऽपि ॥१॥ कु विन्दति कुविन्द "निगवादेर्नाम्नि" ॥ ५।१।६१ ॥ इति श ॥ २ ॥

त्रसर सूत्रवेष्टनम् ।

त्रस्यति वलति त्रसर "जठर" ॥ (उणा–४०३) ॥ इति बहुवचनाद् र ॥ १ ॥ सूत्र वेष्ट्यते वानार्थमत्र सूत्रवेष्टनम् ॥ २ ॥

वाणिर्व्यूति

वान वाणि स्त्रीलिङ्ग "कमिवमि" ॥ (उणा–६१८) ॥ इति णि ॥ १ ॥ ऊयैङ् तन्तुसन्ताने विशेषेण ऊयन व्यूति 'स्त्रियां क्ति' ॥ ५।३।९१ ॥ "य्वो "प्वय" ॥ ४।४।१२१ ॥ इति यलोप ॥ १ ॥

वानदण्डो वेमा

वानाय दण्डो वानदण्ड ॥ १ ॥ वयन्त्यनेन वेमा पुंक्लीबलिङ्ग, 'सात्मन्नात्मन् ॥ (उणा–९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि तन्तव ॥ ५७७ ॥

सूयते पट एभि सूत्राणि पुंक्लीबलिङ्ग, "सूमूराति" ॥ (उणा-४४९) ॥ इति क्तन् त्र, सूत्र्यते एभिरिति वा ॥ १ ॥ तन्यते इति तन्तव पुंलिङ्ग, "कृसिकमि" ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ ५७७ ॥

निर्णेजकस्तु रजक

निर्णेनक्ति क्षालयति निर्णेजक धावकोऽपि ॥ १ ॥ रजति रजक, "कृतसनुरञ्ज" ॥ ५।१।६५ ॥ इत्यक्ट्, 'अकद्घिनोश्च' ॥ ६।२।५० ॥ इति नलोप ॥ २ ॥

पादुकाकृत् तु चर्मकृत् ।

पादुका पादत्राणानि करोतीति पादुकाकृत् ॥ १ ॥ चर्म करोति परिष्करोति चर्मकृत् ॥ २ ॥

उपानत् पादुका पादू पन्नद्धा पादरक्षणम् ॥ ५७८ ॥

प्राणहिता

उपनह्यति पादमुपानत् स्त्रीलिङ्ग क्विपि 'गतिकारकस्य नहिवृति' ॥३।२।८५॥ इति दीर्घ ॥ १ ॥ पादूरेव पादुका 'ङ्याप्यादूत के' ॥२।४।१०४॥ इति ह्रस्व ॥ २ ॥ पद्यतेऽनया पादू स्त्रीलिङ्ग "कसिपदि" ॥ (उणा-८३५) ॥ इति णिदू ॥ ३ ॥ पदेनद्धा पन्नद्धा ॥४॥ पादौ रक्ष्येते अनेन पादरक्षणम्, पादत्राणमपि ॥ ५ ॥ ५७८ ॥ प्राणेभ्यो हिता प्राणहिता ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—पादुकायां पादरथा पादजङ्घ पदत्वरा ।
पादवीथा चपेशाश्च पादपाठा पदायता ॥

अनुपदीना स्याबद्धाऽनुपद हि या ।

अनुपद पदायामेन बद्धा अनुपदीना, "अनुपद बद्धा" ॥ ७ । १ । ९६ ॥ इतीन ॥ १ ॥

नद्ध्री वद्ध्री वरत्रा स्यात्

नह्यतेऽनया नद्ध्री "नादाम्न्—" ॥ ५ । २ । ८८ ॥ इति त्रट् ॥ १ ॥ वधते दार्ढ्यीभवति चर्मरज्जुत्वात् वध्री पुंस्त्रीलिङ्ग 'भीवृधि' ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥२॥ व्रियतेऽनया वरत्रा 'वृग्नक्षि' ॥ (उणा-४५६) ॥ इति अत्र ॥३॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ५७९ ॥

इयर्ति तनुतरनया आरा भिदादिपाठात् साधु ॥ १ ॥ चर्म प्रभिनत्ति

सूचिसूत्रं पिप्पलकम्

सूत्रं सूत्रं मूलमूत्रम् ॥ १ ॥ पिप्पलमेव पिप्पलकम् ॥ २ ॥

तर्कुः कर्त्तनसाधनम् ॥ ५७५ ॥

'कृतप् वेष्टने' कृत्यते वेष्ट्यते सूत्रमस्मिन् तर्कुः पुलिङ्गः, "कृतेस्तकू च" ॥ (उणा-७९३) ॥ इत्युः तकादेशश्च ॥ १ ॥ कृत्यते कर्त्तनं तस्य साधनं ॥ २ ॥ ५७५ ॥

पिञ्जनं विहननं च तुलस्फोटनकार्मुकम् ।

पिञ्ज्यते हन्यतेऽनेन पिञ्जनम् ॥ १ ॥ विहन्यतेऽनेन विहननम् ॥ २ ॥ तुलस्फोटनाय कार्मुकम् ॥ ३ ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सेव्यते सेवनम् ॥ १ ॥ "ष्ठिवसिवोऽनटि वा" ॥४।२।११२॥ इति दीर्घत्वे सीवनम् ॥ २ ॥ स्त्रियां क्तौ "अनुनासिके च" ॥ ४।१।१०८ ॥ इत्यूटि च स्यूतिः ॥ ३ ॥

तुल्यौ स्यूतप्रसेवकौ ॥ ५७६ ॥

सीव्यते स्म स्यूतः ॥ १ ॥ प्रसीव्यते प्रसेवः, के प्रसेवकः वस्त्रावाप नम् ॥ २ ॥ ५७६ ॥

तन्त्रवायः कुविन्दः स्यात्

तन्त्रं तन्त्वातानं वयति तन्त्रवायः, तन्तुवायोऽपि ॥१॥ कुं विन्दति कुविन्दः "निगवादेर्नाम्नि ॥ ५।१।६१ ॥ इति शः ॥ २ ॥

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ।

त्रस्यति चलति त्रसरः, 'जठर-" ॥ (उणा-४०३) ॥ इति बहुवचनाद् रः ॥ १ ॥ सूत्रं वेष्ट्यते वानार्थमत्र सूत्रवेष्टनम् ॥ २ ॥

वाणिर्व्यूतिः

वानं वाणिः स्त्रीलिङ्गः 'कमिवमि' ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिः ॥ १ ॥ 'ऊयैङ् तन्तुसन्ताने' विशेषेण ऊयनं व्यूतिः 'स्त्रियां क्तिः" ॥ ५।३।९१ ॥ य्वो 'व्वय्' ॥ ४।४।१२१ ॥ इति यलोपः ॥ १ ॥

वानदण्डो वेमा

वानाय दण्डो वानदण्डः ॥ १ ॥ वयन्त्यनेन वेमा पुंक्लीबलिङ्गः, 'सात्मन्ना त्मन्' ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि तन्तव ॥ ५७७ ॥

सूयते पट एभि सूत्राणि पुल्लीबलिङ्ग, "सूमूत्रनि" ॥ (उणा-४८९) ॥ इति ।कृत् र, सूत्र्यते एभारीति वा ॥ १ ॥ तन्यन्ते इति तन्तव पुलिङ्ग, 'कृमिकमि" ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ ५७७ ॥

निर्णेजकस्तु रजक

निर्णेनक्ति क्षालयति निर्णेजक धावकोऽपि ॥ १ ॥ रजति रजक, "नृत्-खन्रञ्ज" ॥ ५।१।८५ ॥ इत्यकट्, अकट्घिनोश्च ॥ ४।२।५० ॥ इति नलोप ॥ २ ॥

पादुकाकृत् तु चर्मकृत् ।

पादुका पादत्राणानि करोताति पादुकाकृत् ॥ १ ॥ चम करोति परिशा स्यति चमकृत् ॥ २ ॥

उपानत् पादुका पादू पन्नद्धा पादरक्षणम् ॥ ५७८ ॥

प्राणहिता

उपनह्यति पादमुपानत् स्त्रालिङ्ग, क्विपि 'गतिकारकस्य नहिवृति" ॥३।२।८५॥ इति दीर्घ ॥ १ ॥ पादूरेव पादुका 'इयादादृन के' ॥२।४।१०४॥ इति ह्रस्व ॥ २ ॥ पद्यतेऽनया पादू स्त्रालिङ्ग 'कसिपदि' ॥ (उणा-८३५) ॥ इति णिदू ॥ ३ ॥ पदोर्नद्धा पनद्धा ॥४॥ पादौ रक्ष्यते अनेन पादरक्षणम् पादत्राण मपि ॥ ५ ॥ ५७८ ॥ प्राणेभ्या हिता प्राणहिता ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र-पादुकाया पादरथी पादजङ्घु पदत्वरा ।
पादवीथी चपेशाच पादपाठा पदायता ॥

अनुपदीना त्वानद्धाऽनुपद हि या ।

अनुपद पदायामेन वद्धा अनुपदीना, 'अनुपद बद्धा" ॥ ७ । १ । ९६ ॥ इतान ॥ १ ॥

नद्ध्री वद्ध्री वरत्रा स्यात्

नह्यतेऽनया नद्ध्री ' नादाम्व्- ॥ ५ । २ । ८८ ॥ इति नट् ॥ १ ॥ वधत दार्घीभवति चमरज्जुर्वात् वद्ध्री पुस्त्रीलिङ्ग, ' भाद्वधि ' ॥ (उणा-३८७)॥ इति र ॥२॥ व्रियतेऽनया वरत्रा, वृग्नक्षि ॥ (उणा-४५६)॥ इति अत्र ॥३॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ५७० ॥

इयर्ति तन्तुरनया आरा भिदादिवादनि साधु ॥ १ ॥ चम प्रभिनत्ति

नमग्रभेदिका नमरीवी ॥ २ ॥ ॥ ५७९ ॥

कुलाल स्यात् कुम्भकारो दण्डभृत् चक्रजीवक ।

कारति मरनायति कुलाल ,"कुलिपिलि " ॥ (उणा-४७६) ॥ इति किदाल , कुलानि गृहाणि अलति वा, कु मृद लालयते मृन्नाति वा ॥१॥ कुम्भ करोति कुम्भकार ॥ २ ॥ दण्ड बिभर्ति दण्डभृत् ॥ ३ ॥ चक्रेण जीवति चक्रजीवक ॥ ४ ॥

शाणाजीव शस्त्रमार्जो भ्रमासक्तोऽसिधावक ॥ ५८० ॥

शाणया जीवति शाणाजीव ॥ १ ॥ शस्त्राणि मार्ष्टि शस्त्रमाज ॥ २ ॥ भ्रमयन्त्रे आसक्तो भ्रमासक्त ॥३॥ असीन् धावति शोधयत्यसिधावक ॥४॥५८ ॥

धूसरश्चाक्रिकस्तैली स्यात्

धुवति धूसर , "धृधूतनि " ॥ (उणा-८४०) ॥ इति कित् सर ॥१॥ चक्र पण्यमस्य चाक्रिक ॥ २ ॥ तैलमस्त्यस्य तैला, तिलन्तुदोऽपि ॥ ३ ॥

पिण्याकखलौ समौ ।

पिष्यते पिण्याक स्नुततैल कल्कविशेष "पिषे पिन्पिण्यौ च" ॥ (उणा-३६) ॥ इत्याक ॥ १ ॥ खन्यते खल, मृजिगनि ॥ (उणा-४७२) ॥ इति डिद्ल पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

रथकृत् स्थपतिस्त्वष्टा काष्ठतट् तक्षवर्द्धकी ॥ ५८१ ॥

रथ करोति रथकृत् , रथकारोऽपि ॥ १ ॥ स्थापयति स्थपति ॥ २ ॥ त्वक्षति तनूकरोति दारूणि त्वष्टा ॥ ३ ॥ काष्ठ तक्ष्णोति काष्ठतट् ॥ ४ ॥ तक्ष्णाति तक्षा 'उक्षितक्षि ' ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन् ॥ ५ ॥ वर्द्धयति छिनत्ति वर्धकि, "वर्धरकि " ॥ (उणा-६२४) ॥ ६ ॥ ५८१ ॥

ग्रामायत्तो ग्रामतक्ष

ग्रामस्याऽऽयत्त साधारणस्तक्षा ग्रामतक्ष ग्रामकौटात् तक्ष्ण ॥७।३।१०९॥ इत्यट् समासान्त ॥ १ ॥

कौटतक्षोऽनधीनक ।

कुट्या शालाया भव कौट स्वतन्त्र स चासौ तक्षा च कौटतक्ष , 'ग्राम कौटात् तक्ष्ण ॥ ७।३।१०९ ॥ इत्यट् समासान्त नास्ति अधि उपरि इन स्वामी अस्य अनधीन ॥ १ ॥

वृक्षभित् तक्षणी वासी

वृक्षान् भिनत्ति वृक्षभित् ॥ १ ॥ तक्ष्यतेऽनया तक्षणी ॥ २ ॥ वसति हन्ने वासि, 'कृशृवृदि" ॥ (उणा–६१९) ॥ इति णिदि इयां वासी ॥ ३ ॥

क्रकच करपत्रकम् ॥ ५८२ ॥

क्रामति क्रकच पुंक्लीबलिङ्ग 'क्रकचादय" ॥ (उणा–११५)॥ इत्यचे निपात्यते ॥ १ ॥ करमचार्य शस्त्रपत्र करपत्रम, करशब्दोच्चारणेन पततीति वा नट् ॥ २ ॥ ५८२ ॥

स उद्घनो यत्र काष्ठे काष्ठ निक्षिप्य तक्ष्यते ।

उद्धन्यते काष्ठमस्मिन् उद्घन, 'निघोद्घ' ॥ ५। ।३६ ॥ इत्यलि निपात्यते, काष्ठमुपलक्षण लोहादिरपि । यदाश्यम्- लोहोद्घनघनस्कन्धा" इति ॥ १ ॥

वृक्षादनो वृक्षभेदी

वृक्षोऽद्यते छिद्यतेऽनेन नाम्रकेण वृक्षादन ।१॥ वृक्षान् भिनत्ति वृक्षभेदी ॥२॥

टङ्क पाषाणदारक ॥ ५८३ ॥

टङ्क्यते टङ्क पुंक्लीबलिङ्ग हन्यमानष्ट शब्द कायति वा ॥ १ ॥ पाषाण दारयति पाषाणदारक ॥ २ ॥ ५८३ ॥

व्योकार कर्मारो लोहकार

विशेषेण ओक समवायमियर्ति व्योकार व्यो' इत्यस्य पर्याय इति भोज ॥१॥ करोति कर्मार कृगो मादिश्च' ॥ (उणा–४०७)॥ इत्यार कर्म इयर्ति वा ॥ २ ॥ लोह करोति लोहकार ॥ ३ ॥

कूट त्वयोघन ।

कुट्यते हन्यतेऽनेन कूट पुंक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ अयो हन्यतेऽनेन अयोघन ॥ २ ॥

व्रश्चन पत्रपरशु

व्रश्चति छिनत्ति व्रश्चन रम्यादित्वादनट ॥ १ ॥ पत्राकार पत्राणां वा छेदक परशु पत्रपरशु ॥ २ ॥

ईषीका तूलिकेषिका ॥ ५८४ ॥

इषति इषीका ऋचिकाक ॥ (उणा–४८) ॥ इति इक ॥ १ ॥ तूल्यते तूलि नाम्युपान्त्य- ॥ (उणा–६०९) ॥ इति कि के तूलिका ॥ २ ॥ इषति इषिका काष्ठलोहादिमयी शलाका ॥ ३ ॥ ॥ ५८४ ॥

---

१ अ यद्यमेता ।

चमप्रभेदिका चर्मावर्ती ॥ २ ॥ ॥ ५७९ ॥

कुलालः स्यात् कुम्भकारो दण्डभृत् चक्रजीवकः ।

कोलति मस्त्यायति कुलालः, "कुलिपिलि" ॥ (उणा-४७६) ॥ इति किदाल, कुलानि गृहाणि अलति वा, कु मृद लालयते मृद्नाति वा ॥१॥ कुम्भं करोति कुम्भकार ॥ २ ॥ दण्डं बिभर्ति दण्डभृत् ॥ ३ ॥ चक्रेण जावति चक्रजीवकः ॥ ४ ॥

शाणाजीवः शस्त्रमार्जो भ्रमासक्तोऽसिधावकः ॥ ५८० ॥

शाणया जावति शाणाजीव ॥ १ ॥ शस्त्राणि मार्ष्टि शस्त्रमार्ज ॥ २ ॥ भ्रमयन्त्रे आसक्तो भ्रमासक्त ॥३॥ असान् धावति शोधयत्यसिधावकः ॥४॥५८ ॥

धूसरश्चाक्रिकस्तैली स्यात्

धुवति धूसर, "कृधूतनि" ॥ (उणा-४४०) ॥ इति किन्सर ॥१॥ चक्रं पण्यमस्य चाक्रिक ॥ २ ॥ तैलमस्त्यस्य तैली, तिलन्तुदोऽपि ॥ ३ ॥

पिण्याकखलौ समौ ।

पिष्यते पिण्याक सुतैल कल्कविशेष, 'पिषे पिन्पिण्यौ च' ॥ (उणा-३६) ॥ इत्याक ॥ १ ॥ स्खलते खल, मृजिखलि" ॥ (उणा-४७२) ॥ इति डिदल पुंक्लीबलिङ्गावतौ ॥ २ ॥

रथकृत् स्थपतिस्त्वष्टा काष्ठतट् तक्षवर्द्धकी ॥ ५८१ ॥

रथं करोति रथकृत्, रथकारोऽपि ॥ १ ॥ स्थापयति स्थपति ॥ २ ॥ त्वक्षति तनूकरोति दारूणि त्वष्टा ॥ ३ ॥ काष्ठं तक्ष्णोति काष्ठतट् ॥ ४ ॥ तक्ष्णाति तक्षा 'उक्षितक्षि' ॥ (उणा-९००) ॥ इलन् ॥ ५ ॥ वद्धयति छिनत्ति वर्धकि, 'वधरकि" ॥ (उणा-६२४) ॥ ६ ॥ ५८१ ॥

ग्रामायत्तो ग्रामतक्ष

ग्रामस्याऽऽयत्त साधारणस्तक्षा ग्रामतक्ष ग्रामकौटात् तक्ष्ण ॥७।३।१०९॥ इत्यट् समासान्त ॥ १ ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः ।

कुट्या शालाया भव कौट स्वतन्त्र स चासौ तक्षा च कौटतक्ष 'ग्रामकौटात् तक्ष्ण ॥ ७।३।१०९ ॥ इत्यट् समासान्त नास्ति अधि उपरि इन स्वामी अस्य अनधीन ॥ १ ॥

वृक्षभित् तक्षणी वासी

वृक्षान् भिनत्ति वृक्षभित् ॥ १ ॥ तक्ष्यतेऽनया तक्षणी ॥ २ ॥ वसति हस्ते वासि, ' वृशुकुटि " ॥ (उणा–६१९) ॥ इति णिदि इया वासा ॥ ३ ॥

क्रकच करपत्रकम् ॥ ५८२ ॥

क्रामति क्रकच पुंक्लीबलिङ्ग, "क्रकचादय" ॥ (उणा–११७) ॥ इत्यचे निपात्यते ॥ १ ॥ करसचार्य शस्त्रपत्र करपत्रम् करशब्दोच्चारणेन पततीति वा त्रट् ॥ २ ॥ ५८२ ॥

स उद्घनो यत्र काष्ठे काष्ठ निक्षिप्य तक्ष्यते ।

उद्धन्यते काष्ठमस्मिन् उद्घन, 'निघोद्घ ॥ ५।३।३६ ॥ इत्यलि निपात्यते, काष्ठमुपलक्षण लोहादिरपि । यदक्ष्यम्– लोहोद्घनघनस्कन्धा " इति ॥ १ ॥

वृक्षादनो वृक्षभेदी

वृक्षोऽद्यते छिद्यतेऽनेन शस्त्रेण वृक्षादन ॥१॥ वृक्षान् भिनत्ति वृक्षभेदी ॥२॥

टङ्क पाषाणदारक ॥ ५८३ ॥

टङ्क्यते टङ्क पुंक्लीबलिङ्ग हन्यमानष्ट शब्द कायति वा ॥ १ ॥ पाषाण दारयति पाषाणदारक ॥ २ ॥ ५८३ ॥

व्योकार कर्मारो लोहकार

विशेषेण ओक समवायमियर्त्ति व्योकार व्यो[1] इत्यस्य पर्याय इति भोज ॥१॥ करोति कर्मार कृगृ मादिभ्य ॥ (उणा–४०७) ॥ इत्यार कर्म इयर्त्ति वा ॥ २ ॥ लोह करोति लोहकार ॥ ॥

कूट त्वयोघन ।

कुट्यते हन्यतेऽनेन कूट पुंक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ अयो हन्यतेऽनेन अयोघन ॥ २ ॥

वृश्चन पत्रपरशु

वृश्चति छिनत्ति वृश्चन रम्यादित्वादनट ॥ १ ॥ पत्राकार पत्राणा वा छेदक परशु पत्रपरशु ॥ २ ॥

ईषीका तूलिकेषिका ॥ ५८४ ॥

इष्यति इषीका ऋचिकाद ॥ (उणा–४८) ॥ इति इक ॥ १ ॥ तूल्यते तूलि नाम्युपान्त्य–' ॥ (उणा–६०९) ॥ इति कि के तूलिका ॥ २ ॥ इष्यति इषिका स्वर्णलोहादिमया शलाका ॥ ३ ॥ ॥ ५८४ ॥

---

१ अ ययमतन् ।

भक्ष्यकार कान्दविक

भक्ष्य मरीचादसम्भारार्थं करोति भक्ष्यकार ॥ १ ॥ कन्दु पण्यमस्य कान्दविक, "तदस्य पण्यम्" ॥६।४।५४॥ इतीकण 'ऋवर्णोवण' ॥ ।४।७१॥ इत्यादिना स्वरादेरुगभावादिकृत्स्नाभाव कन्दुना कृत कान्दव तत् पण्यमस्येति वा ॥ २ ॥

कन्दुमेदनिके समे ।

कन्दन्तेऽनेन कन्दु पुम्क्लिन्, "कमतृ" ॥ (उणा-७१६)॥ इत्यु ॥ १ ॥ मेद्यतेऽनया मेदनी के मेदनिका ॥ २ ॥

रङ्गाजीवस्तौलिकिकश्चित्रकृच्च

रज्य लेपु रङ्गा वणका तेभ्य आजीवति रङ्गाजीव ॥ १ ॥ तूलिकालिखन शिल्पस्य तौलिकिक ॥ २ ॥ चित्र करोति चित्रकृत्, चित्रकरोऽपि ॥ ३ ॥

अथ तूलिका ॥ ५८५ ॥

कूर्चिका

तूलति तूलिका ॥ १ ॥ ५८ ॥ कूचति कूर्चिका ॥ २ ॥

चित्रमालेख्य

चायते चित्रम्, 'चिमिदि' ॥ (उणा-४५४) ॥ इति कित्र ॥ १ ॥ आलिख्यते आलेख्यम् ॥ २ ॥

पलगण्डस्तु लेप्यकृत् ।

पलेन मासनेव मृदादिना गण्डानि सहति पलगण्ड ॥१॥ लेप्य करोति लेप्य कृत् लेपकोऽपि ॥ २ ॥

पुस्त लेप्यादि कर्म स्यात्

पुस्यते अभिमद्यते मृदत्र पुस्त पुक्लीबलिङ्ग 'भारा ॥ (उणा-२०१) ॥ इति कित् त पुस्तण् आदर इत्यस्य वाऽन्त लेप्यमादरस्य प्याद कम ॥१॥

नापितश्चण्डिल क्षुरी ॥ ५८६ ॥

क्षुरमदी दिवाकीर्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि ।

न आप्यते नापित 'नञ आपे ॥ (उणा-२११) ॥ इति इत ॥ १ ॥ चण्डते चण्डिल स्थान ॥ (उणा ४८१) ॥ इतीक ॥ ॥ क्षुरोऽस्त्यस्य क्षुरी ॥ ३ ॥ ८६ ॥ क्षुरेण मदयति क्षुरमर्दी ॥ ४ ॥ दिवा कारयते दिव कीर्ति

रात्रौ क्षुरकर्मनिषेधात् ॥ ५ ॥ मुण्डयति मुण्डकः ॥ ६ ॥ अन्तमवस्यति अन्ता-
वसायी ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र—

नापिते ग्रामणीभण्डिवाहक्षौरिकभाण्डिकाः ॥ ७ ॥

मुण्डनं भद्राकरणं वपनं परिवापणम् ॥ ५८७ ॥

क्षौरं

मुण्ड्यते मुण्डनम् ॥ १ ॥ भद्राक्रियते भद्राकरणम् "मद्रभद्रात् वपने" ॥७।२।१४४॥ इति डाच् ॥ २ ॥ उप्यते वपनम् ॥ ३ ॥ परिवाप्यते परिवापणम् ॥ ४ ॥ ५८७ ॥ क्षुरस्येदं कर्म क्षौरम् ॥ ५ ॥

नाराची स्वेषिण्यथा

नरमञ्चति नराच् तस्येयं नाराची ॥१॥ इष्यते अन्विष्यते वर्णोऽनया एषणी, "इषोऽनिच्छायाम्" ॥ ५ । ३ । ११२ ॥ इत्यन गौरादित्वात् ङी, तत्र ॥ २ ॥

देवाजीवस्तु देवलः ।

देवानाजीवति देवाजीवः ॥ १ ॥ देवान् लाति देवलः दिव्यति वा 'मृदि कन्दि ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यलः ॥ २ ॥

मार्दङ्गिको मौरजिकः

मृदङ्गो वाद्यं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥ १ ॥ एवं मौरजिकः ॥ २ ॥

वीणावादस्तु वैणिकः ॥ ५८८ ॥

वीणां वादयति वीणावादः ॥१॥ वीणावादनं शिल्पमस्य वैणिकः ॥२॥५८८॥

वेणुध्मः स्याद् वैणविकः

वेणुं धमति वेणुध्मो वांशिकः ॥ १ ॥ वेणुवादनं शिल्पमस्य वैणविकः, लक्ष्यानुरोधात् 'ऋवर्णोवर्ण ॥ ७ । ४ । ७१ ॥ इतीकणल्लोपाभावः ॥ २ ॥

पाणिघः पाणिवादकः ।

पाणी हन्तीति पाणिघः पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५ । १ । ८९ ॥ इति साधुः ॥ १ ॥ पाणी वादयति पाणिवादकः ॥ २ ॥

स्यात् प्रातिहारिको मायाकारः

गद्यकार कान्विक

भक्ष्य गन्धिरादरम्भ्यवहार्यं करोति भक्ष्यकार ॥ १ ॥ कन्दु पण्यमस्य कान्दविक, "तदस्य पण्यम्" ॥६।४।५४॥ इत्याकृ "ऋवर्णावर्ण" ॥८।४।७१॥ इत्यादिना लक्ष्यानुगमादिकरणाल्लापाभाव कन्दुना कृत कान्दव तत् पण्यमस्येति वा ॥ २ ॥

कन्दुस्वेदनिके समे ।

कन्दलेना कन्दु पुत्रालिङ्ग, "मृतृ" ॥ (उणा-७१६)॥ न्दु ॥ १ ॥ स्वेदतेऽनया स्वेदनी, के स्वेदनिका ॥ २ ॥

रङ्गाजीवस्तौलिकिकश्चित्रकृच्च

रज्य लेपु रङ्गा वर्णका तेभ्य आजीवति रङ्गाजीव ॥ १ ॥ तूलिकालिखन शिल्पम्य तौलिकिक ॥ २ ॥ चित्र करोति चित्रकृत् चित्रकरोऽप ॥ ३ ॥

अथ तूलिका ॥ ५८५ ॥

कूचिका

तूलति तूलिका ॥ १ ॥ ५८ ॥ कूचति कूचिका ॥ २ ॥

चित्रमालेख्य

चायते चित्रम्, 'चिमिदि' ॥ (उणा-४५४) ॥ इति कित् त्र ॥ १ ॥ आलिख्यते आलेख्यम् ॥ २ ॥

पलगण्डस्तु लेप्यकृत् ।

पलेन मासनेव मृदादिना गण्डति सहति पलगण्ड ॥१॥ लेप्य करोति लेप्यकृत् लपकाऽपि ॥ २ ॥

पुस्त लेप्यादि कर्म स्यात्

पुस्यते अभिमद्यते मृदत्र पुस्त पुस्ताबन्धि 'शास ॥ (उणा-२ १) ॥ इति क्त त पुस्तण् आदरे इत्यस्य वाऽन्त लेप्यमादिरस्य लप्यादि कर्म ॥१॥

नापितश्चाण्डिल क्षुरी ॥ ५८६ ॥

क्षुरमर्दी दिवाकीर्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि ।

न अ प्यते नापित 'नज आपे ॥ (उणा-२११) ॥ इति इत ॥ १ ॥ चण्डते चण्डिल स्थान ॥ (उणा ४८१) ॥ इला ॥ ॥ क्षुरोऽस्यास्य क्षुरी ॥ ४ ॥ ८६ ॥ क्षुरेण मर्दन क्षुरमर्दी ॥ ४ ॥ दिवा नान्ते दिवाकीर्ति

रात्रौ श्मश्रुकर्मनिषेधात् ॥ ५ ॥ मुण्डयति मुण्डः ॥ ६ ॥ अन्तमवस्यति अन्तावसायी ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र—

नापिते ग्रामणीर्भण्डिवाहक्षौरिकभाण्डिकाः ॥ ७ ॥

मुण्डनं भद्राकरणं वपनं परिवापणम् ॥ ५८७ ॥

क्षौरं

मुण्ड्यते मुण्डनम् ॥ १ ॥ भद्राक्रियते भद्राकरणम् 'मद्रभद्रात् वपने' ॥७।२।१४४॥ इति डाच् ॥ २ ॥ उप्यते वपनम् ॥ ३ ॥ परिवाप्यते परिवापणम् ॥ ४ ॥ ५८७ ॥ क्षुरस्येदं कर्म क्षौरम् ॥ ५ ॥

नाराची स्वेषणिका

नरमर्चति नराचः तस्येयं नाराची ॥१॥ इष्यते अन्विष्यते व्रणोऽनया एषणी, 'इषोऽनिच्छायाम्' ॥ ५ । ३ । ११२ ॥ इत्यन गौरादित्वात् ङी, तत्र ॥ २ ॥

देवाजीवस्तु देवलः ।

देवानाजीवति देवाजीवः ॥ १ ॥ देवान् लाति देवलः, दिव्यतानि वा मृदिकन्दि ॥ (उणा–४६५) ॥ इत्यलः ॥ २ ॥

मार्दङ्गिको मौरजिकः

मृदङ्गो वाद्यं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥ १ ॥ एवं मौरजिकः ॥ २ ॥

वीणावादस्तु वैणिकः ॥ ५८८ ॥

वीणां वादयति वीणावादः ॥१॥ वीणावादनं शिल्पमस्य वैणिकः ॥२॥५८८॥

वेणुध्मः स्याद् वैणविकः

वेणुं धमति वेणुध्मः वादिकः ॥ १ ॥ वेणुवादनं शिल्पमस्य वैणविकः, 'लक्ष्यानुगमात् ऋवर्णोवर्ण' ॥ ७ । ४ । ७१ ॥ इतीकणूलोपाभावः ॥ २ ॥

पाणिघः पाणिवादकः ।

पाणी हन्तीति पाणिघः पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५ । १ । ८९ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ पाणी वादयति पाणिवादकः ॥ २ ॥

स्यात् प्रातिहारिको मायाकारः

भक्ष्यकारः कान्दविकः

भक्ष्यं गवेधिकादमन्यदपादि करोति भक्ष्यकार ॥ १ ॥ कन्दु पण्यमस्य कान्दविकः, "तदस्य पण्यम्" ॥६।४।५४॥ इत्यनेन "ऋवर्णोवर्ण" ॥४।७१॥ इत्यादिना इकस्याऽऽद्यादिकस्य लोपाभावः कन्दुः कृतं कान्दवं तत् पण्यमस्यास्ति वा ॥ २ ॥

कन्दुस्वेदनिके समे ।

कन्दल्यते कन्दु पुंस्त्रीलिङ्ग, "मृगय्वा" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्युः ॥ १ ॥ स्विद्यतेऽनया स्वेदनी के स्वेदनिका ॥ २ ॥

रङ्गाजीवस्तौलिकिकश्चित्रकृच्च

रज्यन्तेऽनेन रङ्गो वर्णकः तेन आजीवति रङ्गाजीवः ॥ १ ॥ तूलिकालिखनं शिल्पमस्य तौलिकिकः ॥ २ ॥ चित्रं करोति चित्रकृत्, चित्रकरोऽपि ॥ ३ ॥

अथ तूलिका ॥ ५८५ ॥

कूचिका

तूलति तूलिका ॥ १ ॥ ५८ ॥ कूचति कूचिका ॥ २ ॥

चित्रमालेख्य

चायते चित्रम्, "चिमिदि" ॥ (उणा-४५४) ॥ इति कित् त्रः ॥ १ ॥ आलिख्यत आलेख्यम् ॥ २ ॥

पलगण्डस्तु लेप्यकृत् ।

पलेन मांसेनेव मृदादिना गण्डति सहति पलगण्डः ॥१॥ लेप्यं करोति लेप्यकृत् लेपकोऽपि ॥ २ ॥

पुस्तं लेप्यादि कर्म स्यात्

पुस्यते अभिमृश्यते मृत्स्ना पुस्तं पुंक्लीबलिङ्गः 'भारा' ॥ (उणा-२०१) ॥ इति क्तः त पुस्तम् आदरः इत्यस्य वाऽन्त लेप्यम्।।दस्य लेप्यादि कर्म ॥१॥

नापितश्चण्डिलः क्षुरी ॥ ५८६ ॥

क्षुरमर्दी दिवाकीर्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि ।

न आप्यते नापितः 'नञ आपे' ॥ (उणा-२११) ॥ इति इतः ॥ १ ॥ चण्डते चण्डिलः 'कल्याण' ॥ (उणा ४८१) ॥ इतः ॥ ॥ क्षुरोऽस्यास्य क्षुरी ॥ ३ ॥ ८६ ॥ क्षुरेण मर्दयति क्षुरमर्दी ॥ ४ ॥ दिवा रात्रौ दिवाकीर्ति

वान्ति पतन्ति मृगा अस्या वागुरा मगवन्धनरज्जु, "वञ्जुर" ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥ मृगाणां ग्रहणाय जाल मृगजालिका ॥ २ ॥

शुम्ब वटारको रज्जु शुल्व तन्त्री वटी गुण ॥ ५९२ ॥

शुनति शुम्ब स्त्रीक्लीबलिङ्ग, 'तुम्बस्तम्बादय" ॥ (उणा-३२०) ॥ निपात्यते ॥१॥ वस्थते वेष्ट्यते वटार, "द्वारश्रृङ्गार" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते के वटारक ॥ २ ॥ सृज्यते रज्जु स्त्रीलिङ्ग 'सन्दिसृजिभ्याम्" ॥ (उणा-७१७) ॥ इत्युप्रत्ययो रज्ज्वादेशश्च ॥ ३ ॥ शलति शुल्वम्, 'शल्यलेरुच्चात" ॥ (उणा-३१९) ॥ इति व ॥४॥ तन्त्रयति धारयति तन्त्रि, 'पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ङया तन्त्री, तन्यते इति वा नडतात् ई ॥ ५ ॥ वटति वटा स्त्रीलिङ्ग ॥ ६ ॥ गुण्यते अभ्यस्यते गुण ॥ ७ ॥ ॥ ५९२ ॥

धीवरो दाशकैवर्तौ

ध्यायति मत्स्यघात धावरस्तत्र 'तीवरधावर' ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते ॥ १ ॥ दयति मत्स्यान् दाश पादाधामि" ॥ (उणा-५२७) ॥ इति श ॥ २ ॥ के वत्तते केवता मत्स्यादिस्तस्याऽयं कैवत ॥ ३ ॥

वडिश मत्स्यवेधनम् ।

'वड आग्रहणे सौत्र' वड्यतेऽनेन वडिश स्त्रीक्लीबलिङ्ग "कुलिकनि'" ॥ (उणा-५३४) ॥ इतीश ॥ १ ॥ मत्स्या वेध्यन्तेऽनेन मत्स्यवेधनम् ॥ २ ॥

आनायस्तु मत्स्यजाल

आनयन्त्यनेन आनाय, "आनायो जालम्' ॥ ३ । ३ । १३६ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ २ ॥

कुवेणी मत्स्यबन्धनी ॥ ५९३ ॥

कुत्सित वेणन्तेऽस्यां मत्स्या कुवणी ॥ १ ॥ मत्स्या बध्यन्तेऽस्या मत्स्यबन्धनी ॥ २ ॥ ५९३ ॥

जीवान्तक शाकुनिक

जावान कपोतादान् अन्तयति जीवान्तक ॥ १ ॥ शकुनान् हन्ति शाकुनिक, पक्षिमत्स्यमृगघाद् प्रति ॥ इति ठक् ॥ २ ॥

वैतसिकस्तु सौनिक ।

मासिक कौटिकश्च

वातमेन चरति वैतसिक ॥ १ ॥ सूना प्रयोजनमस्य सौनिक ॥ २ ॥ मांस

प्रतिहरण व्याज प्रयोजनमस्य प्रातिहारिक ॥ १ ॥ माया करोति मायाकार ॥ २ ॥

मायां तु शाम्बरी ॥ ५८९ ॥

मात्यमो विभ माया, "स्था-छा" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥ शम्बरोऽस्यस्याऽसुरस्य इव शाम्बरी, श वृणाति शवरो व्याजस्तस्ययमात वा ॥ २ ॥ ॥ ५८९ ॥

इन्द्रजालं तु कुहुकं जालं कुसृतिरित्यपि ।

इन्द्रस्य जालमिन्द्रजालम् ॥१॥ कुहयते विस्माययते कुहुकम्, मिवमि ' ॥ (उणा-५१) ॥ इत्युक, कुहकमपि ॥ २ ॥ जालमिव जालम् ॥ ३ ॥ कुत्सिता सृति कुसृति ॥ ४ ॥

कौतूहलं तु कुतुकं कौतुकं च कुतूहलम् ॥ ५९० ॥

कुतूहलमेव कौतूहलम् प्रज्ञादित्वादण ॥ १ ॥ कुभूमिस्तुद्यतेऽनन, कुत्सित तन्यते वा कुतुकम् 'नाकतुक्क' ॥ (उणा-२५) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥ कुतुकमेव कौतुक ॥ ३ ॥ कुत्सित तोहात कुतूहलम् 'मुरलारल ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते विनोदोऽपि ॥ ४ ॥

व्याधो मृगवधाजीवी लुब्धको मृगयुश्च सः ।

वि यताति व्याध तन्व्याध" ॥ ५ । १ । ६४ ॥ इति ण ॥१॥ मृगवधनाऽऽजीवति मृगवधाजीवी ॥ २ ॥ लुभ्यात स लुब्ध के लुब्धक ॥ ३ ॥ मृगान् याति मृगयु पामृगमित्र ॥ (उणा-७४१) ॥ इति कित् ॥ ४ ॥

पापर्धिर्मृगयाऽऽखेटो मृगयाच्छोदने अपि ॥ ५९१ ॥

पापानि ऋध्नुव त्यस्या पापर्द्धि ॥ १ ॥ मृग्यन्ते प्राणिनोऽस्या मृगया मृगयेच्छा ॥ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ आखेट्य ते उत्त्रास्यन्ते प्राणिनोऽस्मिन् आखेट ॥ ३ ॥ मृगान् यत्याच्छादयति मृग यम् ॥ ४ ॥ आच्छोद्य ते प्राणिनोऽस्मिन् आच्छोदन पृषोदरादित्वाचस्य छत्वम् स्त्रीक्लीबलिङ्गावेतौ ॥५॥५९१॥

जालिकस्तु वागुरिकः

जालेन जीवात जालिक वेतनादित्वादिकण् ॥ १ ॥ वागुरया चरति वागुरिक चरति ॥ ६ । ४ । ११ ॥ इत इकण् ॥ २ ॥

वागुरा मृगजालिका ।

वान्ति पतति मृगा अस्या वागुरा मृगबन्धनरज्जु "श्वशुर" ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥ मगाणा ग्रहणाय जाल मृगजालिका ॥ २ ॥

शुम्ब वटारको रज्जु शुल्व तन्त्री वटी गुण ॥ ५९२ ॥

गुनति शुम्ब स्त्राक्लीबलिङ्ग , "तुम्बस्तम्बादय" ॥ (उणा-३२०) ॥ निपात्यते ॥१॥ वस्यते वेष्यते वटार "द्वारश्रृङ्गार" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते के वटारक ॥ २ ॥ सृज्यते रज्जु स्त्रीलिङ्ग "सृन्दिसृनिभ्याम" ॥ (उणा-७१७) ॥ इत्युप्रत्ययो रज्ज्वादेशश्च ॥ ३ ॥ शलति शुल्वम् 'शल्यल्वेद्धात" ॥ (उणा-३१९) ॥ इति व ॥४॥ तन्त्रयति धारयति तन्त्रि , 'पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ डया तन्त्री, तन्यते इति वा त्रडन्तात् डी ॥ ५ ॥ वटति वटा स्त्रीलिङ्ग ॥ ६ ॥ गुण्यते अभ्यस्यते गुण ॥ ७ ॥ ॥ ५९२ ॥

धीवरो दाशकैवर्तौ

यायति मत्स्यघात धावरस्तत्र "तीवरधावर" ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते ॥ १ ॥ दाति मत्स्यान् दाश 'पादावमि" ॥ (उणा-५२७) ॥ इति श ॥ २ ॥ के वत्तते कैवता मत्स्यादिस्तस्याऽय कैवत ॥ ३ ॥

बडिश मत्स्यवेधनम् ।

'वड आग्रहणे सौत्र' वड्यतेऽनेन वडिश स्त्राक्लीबलिङ्ग 'कुलिकनि" ॥ (उणा-५३४) ॥ इताश ॥ १ ॥ मत्स्या वेध्यन्तेऽनेन मत्स्यवेधनम् ॥ २ ॥

आनायस्तु मत्स्यजाल

आनयन्त्यनेन आनाय , "आनायो जालम्' ॥ ५ । ३ । १३५ ॥ इति घन् ॥ १ ॥ २ ॥

कुवेणी मत्स्यबन्धनी ॥ ५९३ ॥

कुत्सित वेणन्तेऽस्या मत्स्या कुवणी ॥ १ ॥ मत्स्या बध्यन्तेऽस्या मत्स्य बन्धनी ॥ २ ॥ ५९३ ॥

जीवान्तक शाकुनिक

जावान् कपोतादीन् अन्तयति जावान्तक ॥ १ ॥ शकुनान् हन्ति शाकुनिक , 'पक्षिमत्स्यमृगार्थाद् घ्नति' ॥ इति इकण् ॥ २ ॥

वैतसिकस्तु सौनिक ।

मासिक कौटिकश्च

वातसेन चरति वैतसिक ॥ १ ॥ सूना प्रयोजनमस्य सौनिक ॥ २ ॥ मास

पण्यमस्य मांगिक ॥ ३ ॥ मृग मृगमस्य तन चरति शौटिक खट्टिकाऽपि ॥ ४ ॥

अथ सूना स्थान वधस्य यत् ॥ ५९४ ॥

मृगालस्यां सूना, "सोऽन्न" ॥ (उणा–२६३) ॥ इति न, पशूना घात स्थानम् ॥ १ ॥ ५९४ ॥

स्यात् बन्धनोपकरण वीतसो मृगपक्षिणाम् ।

मृगादिबन्धननिमित्त जालवागुरादिसाधन वितन्यते बन्धाय वातम पुल्लिङ्ग "व्यथाभ्या तनेरीध ये" ॥ (उणा–५६५) ॥ इति स, वितस्यत बध्यते ऽनेन वा "घञ्युपसगस्य" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दाघ ॥ १ ॥

पाशस्तु बन्धनग्रन्थि

पश्यते बध्यतेऽनेन पाश पाल्यऽनन वा, "पादावमि" ॥ (उणा–५२७) ॥ इति श ॥ १ ॥ मृगादाना बन्धनाय ग्रन्थिबन्धनग्रन्थि ॥ २ ॥

अवपातावटौ समौ ॥ ५९५ ॥

अवपतन्ति मृगा अत्रति अवपात ॥ १ ॥ अयन्तेऽनेन अवट 'दिय वि' ॥ (उणा–१४२) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ ५९५ ॥

उन्माथ कूटयन्त्र स्यात्

ऊर्ध्वपातामथ्यतेऽनेन उन्माथ ॥ १ ॥ कूटेन छलेन यन्त्र्यते अनेन कूट यन्त्रम्, पाशयन्त्रमित्येक ॥ २ ॥

विवर्णस्तु पृथग्जन ।

इतर प्राकृतो नीच पामरो बर्बरश्च स ॥ ५९६ ॥

विरुद्धा वर्णोऽस्य विवर्ण वर्णान्तरालत्वात् ॥ १ ॥ पृथग् जनभ्य पृथग् जन ॥ २ ॥ एतीति इतर इणपूर्ध्यां वित् ॥ (उणा–८३८) ॥ इति तर ॥ ३ ॥ प्रकृतौ भव प्राकृत गुणाऽसस्कृत ॥ ४ ॥ निम्नमञ्चति नीच ॥ ५ ॥ पायन पामर जठर ॥ (उणा–४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ ६ ॥ वृणोति बबर 'कृगृशॄ ॥ (उणा–४४१) ॥ इति वरट ॥ ७ ॥ ५९६ ॥

चण्डालेऽन्तावसाय्यन्तेवासिश्वपचबुक्सा ।

निषादप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमा ॥ ५९७ ॥

चण्डते चण्डाल कृकमृ' ॥ (उणा–४७५) ॥ इत्याल चण्डमाल मृषाऽस्यति वा यद्याडि –'चण्डमाल मषा यस्येत्यथ शब्दवता मत' इति, तत्र। प्रज्ञाद्यणि चाण्डालोऽपि ॥१॥ अन्तमवस्यत्यन्तावसायी ॥२॥ अन्त दूर वसत्यन्तेवासी ॥३॥

"शयवासि" ॥३।२।२५॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ ३ ॥ श्वान पचति श्वपच लिह्यादित्वादच् ॥ ४ ॥ बुक्कति श्वाऽस्य बुक्कस, "फनस" ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते, बुक्कामस्यतीति वा 'पुत् कुत्सित वसति पुष्कस इत्येके, पुक्कस इत्यन्ये' श्वपचो डोम्बो बुक्कसो मृतप इत्यवान्तरभेदोऽत्र नाश्रित ॥ ५ ॥ निषीदति निपाद ॥ ६ ॥ प्लवते प्लव ॥ ७ ॥ मन्यते पापीयान् मातङ्ग, "मनेर्मत्माती च" ॥ (उणा-१००)॥ इत्यङ्ग, मा निषिद्ध तङ्गताति वा, मातङ्गापत्यमिति पौराणिका ॥८॥ दिवा कात्यते दिवाकार्त्ति रात्रौ भयदत्वात्, "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा-६०६) ॥९॥ जन गच्छति जनङ्गम, "नाम्नो गम" ॥५।१।१३१॥ इति ख ॥ १० ॥५९७॥

पुलिन्दा नाहला निष्ट्या शबरा वरुटा भटा ।
माला भिल्ला किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातय ॥५९८॥

पोलन्ति वद्धन्ते पुलिन्दा, "कल्यन्दि" ॥ (उणा-२४६) इतान्दक् ॥१॥ नह्यन्ति वल्कलानि नाहला, 'नहिल्ङ्गेर्दीघश्च" ॥ (उणा-४६६) ॥ इत्यल ॥२॥ निगता वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्या, "निसो गते" ॥६।३।१८॥ इति त्यच् ॥३॥ शवन्ति शवरा, "ऋच्छिचटि" ॥ (उणा-३९७) इत्यर ॥ ४ ॥ वृणन्ति वरुटा, "गृजृदृ" ॥ (उणा-१५३) इत्युट ॥ ५ ॥ भटन्ति भटा ॥ ६ ॥ मरयन्ते माला, मा लान्ताति वा ॥७॥ भिन्दन्ति भिल्ला, "भिल्लाच्छभल्ल"॥ (उणा-४६४)॥ इति निपात्यते, भिद विदारण लान्तीति वा ॥ ८॥ किरन्ति शरान् किराता, "कृवृकल्य" ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक् ॥ ९॥ म्लेच्छन्त्यव्यक्त वदन्ति म्लेच्छास्तेषा जातिरेषा म्लेच्छजातय एतेऽरण्यचरा देशभेदाद् भिन्ना ॥ ५९८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया स्वोपज्ञाऽभिधानचिन्तामणि नाममालाटीकाया मर्त्यकाण्डस्तृतीय ॥ ३ ॥

अर्हम्

अथ तिर्यक्काण्ड

अथ तिर्यक्काण्ड चतुर्थमारभ्यते ।

तत्र पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिभेदेनैकेन्द्रिया स्थावरा, द्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियभेदेन त्रसाश्च कृमिप्रभृतयस्तिर्यञ्चो वक्ष्यन्ते तत्र पृथिवीकायिकानाह-

भूर्भूमि पृथिवी पृथ्वी वसुधोर्वी वसुन्धरा ।
धात्री धरित्री धरणी विश्वा विश्वम्भरा धरा ॥ १ ॥
क्षिति क्षोणी क्षमाऽनन्ता ज्या कुर्वसुमती मही ।
गौर्गोत्रा भूतधात्री क्ष्मा गन्धमाताऽचलाऽवनि ॥ २ ॥

सर्वसहा रत्नगर्भा जगती मेदिनी रसा ।
काश्यपी पर्वताधारा स्थिरेला रत्नबीजसूः ॥ ३ ॥
विपुला सागराद्यग्रे स्युर्नेमीमेखलाम्बराः ।

भवत्यस्यां सर्वं भूः, "भ्रमादिभ्यो वा" ॥५।३।१९५॥ इति क्विप् ॥ १ ॥ "भृभूम्या" ॥ (उणा-६९०) ॥ इति मिति मिप्रत्यये भूमिः ॥ २ ॥ प्रथते पृथिवी, "प्रथेरिवट् पृथ् च" ॥ (उणा-५७१) ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ पृथ्वी पृथुत्वात् "स्वरादुतो" ॥२।४।३५॥ इति ङी ॥४॥ वसु धनं धत्ते वसुधा, "आतो डोऽ ॥५।१।७६॥ इति ड ॥ ५ ॥ उर्वी विस्तीर्णत्वात् ॥ ६ ॥ वसूनि धारयति वसुन्धरा "धारेर्धर्च" ॥५।१।११३॥ इति ख ॥ ७ ॥ दधाति विश्वं धात्री ॥८॥ धरति धरित्री, "वधिवहि" ॥ (उणा-४५९) ॥ इत्यादिग्रहणाद् इत्र ॥९॥ 'ऋच्छ्' ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यणौ धरणि, ङ्या धरणी ॥ १० ॥ विशति सर्वमस्यां विश्वा, "निघृषी" ॥ (उणा-५११) इति क्विद् ॥ ११ ॥ विश्वं जगद् बिभर्ति विश्वंभरा, "भृवृजि" ॥५।१।११२॥ इति ख ॥ १२ ॥ धरति धरा ॥१३॥१॥ क्षियन्त्यधिवसन्त्येनां क्षितिः, "स्त्रियां क्तिः' ॥५।३।९१॥१४॥ क्षौति भूपं क्षोणिः, "कावावि" ॥(उणा-६३४) ॥ इति णि, ङ्या क्षोणी ॥१५॥ क्षमते भारं क्षमा ॥ १६ ॥ नास्त्यन्तोऽस्या अनन्ता ॥ १७ ॥ जिनाति हीयते ज्या, "क्वचिद्' ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड ॥ १८ ॥ कायति भूपं कुः, "पृकाहृपि" ॥ (उणा-७२९) ॥ इति क्विदु ॥ १९ ॥ वसूनि सन्त्यस्यां वसुमती ॥ २० ॥ महते मही गौरादित्वाद् ङी ॥ २१ ॥ गच्छन्त्यस्यां गौः, गोरूपधरत्वाद् वा ॥ २२ ॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्यां गोत्रा अभ्रादित्वाद, गाश्त्रायते वा ॥ २३ ॥ भूतानि दधाति धारयति भूतधात्री ॥ २४ ॥ क्षमते भारं क्ष्मा "रुक्मग्रीष्म" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥२५॥ गन्धस्य मातेव गन्धमाता भुवो गन्धगुणाऽऽम्नानात् ॥२६॥ न चलत्यचला ॥२७॥ अवति प्रजा अन्यते भूपैरिति वा अवनिः 'सदिवृति" ॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यनि ॥ २८ ॥ २ ॥ सर्वं सहते सर्वंसहा, 'सर्वात् सहः ॥५।१। १११॥ इति ख ॥२९॥ रत्नानि गर्भेऽस्या रत्नगर्भा, रत्नवतीति भागुरिः ॥३०॥ गच्छन्त्यस्यां जगती 'गमेर्डिद् द्वे च ॥ (उणा-८८५) इति कतृ अधातूदित" ॥ २ । ४ । २ ॥ इति ङी ॥ ३१ ॥ मेदयत्यवश्यं मेदिनी दैत्यमेदोयोगादित्यन्ये ॥ ३२ ॥ रस्यते रसा रसाः सन्त्यस्यां वा अभ्रादित्वाद ॥ ३३ ॥ काश्यपस्येयं काश्यपी भार्गवेण हि पृथ्वी जित्वा अस्मै दत्ता ॥ ३४ ॥ पर्वता आधारोऽस्याः पर्वताधारा ॥ ३५ ॥ स्थिरा अचलत्वात् ॥ ३६ ॥ इलति इला "नाम्युपान्त्य" ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क, इराशब्दस्य लत्वं वा ॥ ३७ ॥ रत्नानि बीजानि च सूते रत्नसूः ॥ ३८ ॥ बीजसूः ॥ ३९ ॥ ३ ॥ विपुला विशालत्वात् ॥ ४० ॥

सागराम्बरा नेमिमेखलाम्बरा, सागरो नेमिर्मेखला अम्बरं चाऽस्याः सागरनमा ॥ ४१ ॥ सागरमेखला ॥ ४२ ॥ सागराम्बरा, यौगिकत्वात् समुद्रान्ता समुद्रकाञ्चि समुद्ररशना इत्यादयोऽपि ॥ ४३ ॥

शेषश्चात्र—

अथ पृथ्वी महाकान्ता क्षान्ता मध्यमलोकिका ।
गात्रसीता घनश्रेणी स्थिरा च जगद्वहा ॥
देहिनी नेहिनी मौलिमहास्थात्प्यम्बरम्बरी ॥ ४३ ॥

द्यावापृथिव्यौ तु द्यावाभूमी द्यावाक्षमे अपि ॥ ३ ॥

दिवस्पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसी च ते ।

द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ, एवं द्यावाभूमी द्यावाक्षमे "दिवो द्यावा" ॥ ३।२।४८ ॥ इति द्यावादेश ॥ १ ॥ ३।२।४॥ "दिवस् दिव पृथिव्या वा" ॥ ३।२।४७ ॥ इति दिवसादेशे दिवस्पृथिव्यौ दिवःपृथिव्याविव्यपि ॥ ४ ॥ रुद्-त्यनयो रोदस्यौ स्त्रीलिङ्गोऽयं द्विवचनान्त, "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् गौरादित्वाद् ङी ॥ ५ ॥ रोदसी अयं क्लीबलिङ्गो द्विवचनान्त, स्पष्टावमुभयोनिदर्श, इदन्ताद् रोदसिशब्दात् द्विवचने रोदसी, यदुक्तम् –" द्यावापृथिव्योर्द्विवचने रोदसिशब्द इवणान्तादेन पृषोदरादित्वादिति," रोदसीत्यन्ययमपि ॥ ६ ॥ ७ ॥

उर्वरा सर्वसस्या भूः

ऋच्छति उरुमुर्वरा ' जठर " ॥ (उणा-४०३) इत्यरे निपात्यते, उरू स्थितिर्वा सर्वे सस्यमस्यां सर्वसस्या भूमि ॥ १ ॥

इरिणं पुनरूषरम् ॥ ५ ॥

ऋणानि इरिणम्, ' ऋद्रुदे कित ''॥ (उणा-१९५) इतीण ॥ १ ॥ ऊषस्य निवास ऊषरम्, "राऽश्मादे ''॥६। ।७९ ॥ इति चातुरर्थिको र, ऊषोऽस्यास्तीति वा मध्वादित्वाद् र ॥ २ ॥ ५ ॥

स्थलं स्थली

स्थलति स्थलम्, तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा ' स्थो वा' ॥ (उणा-४८७) इति स्थिदल ॥ १ ॥ स्थली अकृत्रिमा चेत " भाजगोण " ॥ २।४।३० ॥ इति ङी, कृत्रिमा तु स्थला स्पष्टावमुभयलिङ्गनिर्देश ॥ २ ॥

मरुर्धन्वा

म्रियते तृषाऽत्र मरु ॥ १ ॥ 'धुवु गतौ' धुन्वति धन्वा, "कनिन्नक्षि" ॥ (उणा-९००) इत्यन्, धनतीति वा ' मन्वन् ''॥५।१।१४७॥ इति वन् पुंल्लिङ्गोऽयम् ॥ २ ॥

सर्वंसहा रत्नगर्भा जगती मेदिनी रसा ।
काश्यपी पर्वताधारा स्थिरेला रत्नबीजसूः ॥ ३ ॥
विपुला सागराच्चाम्रे स्युर्नेमिमेखलाम्बरा ।

भवत्यस्या सर्वं भूः, " भ्यादिभ्यो वा " ॥५।३।११५॥ इति क्विप् ॥ १ ॥ " भूभूम्या " ॥ (उणा-६९०) ॥ इति किति मिप्रत्यये भूमि ॥ २ ॥ प्रथते पृथिवी, "प्रथेरिवट् पृथ् च" ॥ (उणा-५२१) ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ पृथ्वा पृथु त्वात् "स्वरादुतो "॥२।४।३५॥ इति ङी ॥४॥ वसु धन धत्ते वसुधा, "आतो डोऽ" ॥५।१।७६॥ इति ड ॥ ५ ॥ उर्वी विस्तीर्णत्वात् ॥ ६ ॥ वसूनि धारयति वसु न्धरा "धारेश्च"॥५।१।११३॥ इति ख ॥ ७ ॥ दधाति विश्वं धात्री ॥८॥ धरति धरित्री, "वन्धिवहि "॥ (उणा-४५९)॥ इत्यादिग्रहणान् इत्र ॥९॥ "ऋहसू " ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यणौ धरणि, ङ्या धरणी ॥ १० ॥ विशति सवमस्या विश्वा "निघृषा " ॥ (उणा-५११) इति क्विद् ॥ ११ ॥ विश्वं जगद् बिभर्ति विश्वंभरा, "भृवृजि " ॥५।१।११२॥ इति ख ॥ १२ ॥ धराति धरा ॥१३॥१॥ क्षियन्त्यधि वसन्त्येना क्षिति , "स्त्रियां क्ति ' ॥५।३।९१॥१४॥ क्षौति भूप क्षोणि , "कावावि " ॥(उणा-६३४)॥ इति णि ङ्या क्षोणी ॥१५॥ क्षमते भारं क्षमा ॥ १६ ॥ ना स्त्यन्तोऽस्या अनन्ता ॥ १७ ॥ जिनाति हीयते ज्या, " क्वचिद्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड ॥ १८ ॥ कायति भूप कु , " पृकाहृषि " ॥ (उणा-७२९) ॥ इति किदु ॥ १९ ॥ वसूनि सन्त्यस्या वसुमती ॥ २० ॥ महते मही गौरादित्वाद् ङी ॥ २१ ॥ गच्छन्त्यस्या गौ , गोरूपधरत्वाद् वा ॥ २२ ॥ गोत्रा शैला सन्त्यस्या गोत्रा अभ्रादित्वाद , गास्त्रायते वा ॥ २३ ॥ भूतानि दधाति धारयति भूतधात्री ॥ २४ ॥ क्षमते भारं क्ष्मा ' स्वमग्राष्म " ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपा त्यते ॥२५॥ गन्धस्य मातेव गन्धमाता, भुवो गन्धगुणाऽऽस्नानात् ॥२६॥ न चलत्य चला ॥२७॥ अवति प्रजा , अन्यते भूपैरातिं वा अवनि 'सदिवृति " ॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यनि ॥ २८ ॥ २ ॥ सर्वं सहते सर्वंसहा, 'सवात् सह ' ॥५।१। १११॥ इति ख ॥२९॥ रत्नानि गर्भेऽस्या रत्नगर्भा, रत्नवतीति भागुरि ॥३०॥ गच्छन्त्यस्या जगती गमेडिन्द्वे च '॥ (उणा-८८५) इति कतृ 'अधातूदित " ॥ २ । ४ । २ ॥ इति ङा ॥ ३१ ॥ मेद्यत्यवश्य मेदिना दैत्यमेदोयोगादित्यन्ये ॥ ३२ ॥ रस्यत रसा रसा सन्त्यस्या वा अभ्रादित्वाद ॥ ३३ ॥ काश्यपस्येय काश्यपी भार्गवेण हि पृथ्वी जित्वा अस्मै दत्ता ॥ ३४ ॥ पर्वता आधारोऽस्या पवताधारा ॥ ३५ ॥ स्थिरा अचलत्वात् ॥ ३६ ॥ इलति इला, "नाम्युपान्त्य ' ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क , इराशब्दस्य लत्व वा ॥ ३७ ॥ रत्नानि बीजानि च सूते रत्नम् ॥ ३८ ॥ बीजसू ॥ ३९ ॥ ३ ॥ विपुला विशालत्वात् ॥ ४० ॥

सागरशब्दाग्रे नेमीमेखलाम्बरा, सागरो नेमिमेखला अम्बरं चाऽस्याः सागर नेमी ॥ ४१ ॥ सागरमेखला ॥ ४२ ॥ सागराम्बरा, यौगिकत्वात् समुद्ररशना समुद्रकाञ्चि समुद्रवसना इत्यादयोऽपि ॥ ४३ ॥

शेषश्चात्र—

अथ पृथ्वा महाक्रान्ता क्षान्ता मेवद्रिकर्णिका ।
गोत्रकीला घनश्रेणी मध्यलोका जगद्वहा ॥
देहिना केलिनी मौलिर्महास्थाऽयम्बरस्थली ॥ ४३ ॥

द्यावापृथिव्यौ तु द्यावाभूमी द्यावाक्षमे अपि ॥ ४ ॥
दिवस्पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसी च ते ।

द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ, एवं द्यावाभूमी द्यावाक्षमे "दिवो द्यावा" ॥ ३।२।४४ ॥ इति द्यावादेशः ॥ १ ॥ २॥३॥४॥ "दिवस् दिवः पृथिव्यां वा" ॥ ३।२।४५ ॥ इति दिवसादेशे दिवस्पृथिव्यौ दिवःपृथिव्याविल्यपि ॥ ४ ॥ रुद्रत्यनयो रोदस्यौ स्त्रालिङ्गोऽय द्विवचनान्त, 'अस्' ॥ (उणा-९५२) ॥ इलस् गौरादित्वाद् ङी ॥ ५॥ रोदसी अय क्लीबलिङ्गो द्विवचना त, स्पष्टार्थमुभयोनिर्देश, इन्नन्ताद् रोदसिशब्दात् द्विवचने रोदसी, यद्युत्पल –" द्यावापृथिव्याद्विवचने रोदसिशब्द इवणान्तादेशः पृषोदरादित्वादिति, रोदसीत्यव्ययमपि ॥ ६ ॥ ७ ॥

उर्वरा सर्वसस्या भू

ऊर्वति क्षुधमुर्वरा ' जठर " ॥ (उणा-४०३) इत्यरे निपात्यते, ऊरु नियर्त्ति वा सर्वं सस्यमस्यां सर्वसस्या भूमि ॥ १ ॥

इरिणं पुनरूषरम् ॥ ५ ॥

ऋणाति इरिणम्, "ऋद्रुहे कित्" ॥ (उणा-१९५) इतीण ॥ १ ॥ ऊषस्य निवास ऊषरम्, "रोऽश्मादे ॥६।२।७९ ॥ इति चातुरर्थिको र, ऊषोऽस्यास्तीति वा मध्वादित्वाद् र ॥ २ ॥ ५ ॥

स्थल स्थली

स्थलति स्थलम्, तिष्ठत्यस्मिन्निति वा "स्थो वा" ॥ (उणा-४७३) इति क्रिदल ॥ १ ॥ स्थली अकृत्रिमा चेत् ' भाजगोण ' ॥ २।४।३० ॥ इति ङी, कृत्रिमा तु स्थला स्पष्टार्थमुभयलिङ्गनिर्देश ॥ २ ॥

मरुर्धन्वा

म्रियन्ते तृषाऽत्र मरु ॥ १ ॥ धुनु गतौ' धुन्वाति धन्वा, "उक्षितक्षि" ॥ (उणा-९००) इत्यन् धनताति वा " मन्वन् ' ॥५।१।१४७॥ इति वन् पुल्लिङ्गक्लीवेऽत्र ॥ २ ॥

क्षेत्राद्यप्रहत खिलम् ।

न प्रहण्यते स्म अप्रहत हलादिभिरकृष्ट क्षेत्र केदारादि ॥ १ ॥ खलन्त्यत्र मृषिकाया खिलम्, पृषोदरादित्वादित्वम् ॥ २ ॥

मृन्मृत्तिका

मृद्यते मृत्, क्रुधादित्वात् क्विप् ॥ १ ॥ मृदेव मृत्तिका, "मृदस्तिक" ॥७।२।१७१॥ इति स्वार्थे तिक ॥ २ ॥

सा क्षारोष

सा मृत्तिका क्षारा, ऊषति रुजत्यूष ॥ १ ॥

मृत्सा मृत्स्ना च सा शुभा ॥ ६ ॥

सा मृत्तिका शुभा प्रशस्ता मृदेव मृत्सा मृत्स्ना, "सस्नौ प्रशस्ते" ॥ ७।२।१७२ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ६ ॥

रुमा लवणखानि स्यात्

रुवन्त्यस्या रुमा, 'विलिभिलि" ॥ (उणा–३४०) इति किद् म । लवणस्य खानिराकरो लवणखानि ॥ १ ॥

सामुद्र लवण हि यत् ।

तदक्षीव वशिरश्च

समुद्रे भव सामुद्रम् ॥ १ ॥ लुनाति स्वस्थान लवणम् ॥ २ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोत्यक्षीवम्, "प्रहाह्वा" ॥ (उणा–५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ३ ॥ उद्यते वशिर पुलिङ्ग, क्लीबोऽयमिति केचित् 'स्थविर-' ॥ (उणा–४१७) इतरो निपात्यते ॥ ४ ॥

सैन्धव तु नदीभवम् ॥ ७ ॥

माणिमन्थ शीतशिव

सिन्धुनद्युपलक्षिते देशे भव सैन्धव पुङ्क्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ नद्या भवति नदीभवम् ॥ २ ॥ ७ ॥ मणिमन्थे गिरौ भव माणिमन्थम् माणिबन्ध माणिमन्त मा आहु ॥ ३ ॥ शात शिनोति उष्णवीर्यत्वात् शीतशिवम्, प्रहाह्वा '॥ (उणा–५१४) ॥ इति वे निपात्यत ॥ ४ ॥

रौमक तु रुमाभवम् ।

वसुक वस्तुक तथ

रुमायामाकरे भव प्राग्ज्यातिये ऽणि स्वार्थे के च रौमकम् ॥१॥२॥ वसति वसु वस्वेव वसुकम्, यन्माला "रौमक वसुक वसु" ॥३॥ वसूगन्धि वस्तूक नाम लवणम् ॥ ४ ॥

विडपाक्ये तु कृत्रिमे ॥ ८ ॥

विलति भिनत्ति मलान् विडम्, पाके साधु पाक्य कल्राएयम्, पच्यते इति वा कृत्रिमे कृतके इत्यथ पाक्यविडल्वणयोर्भेदेऽपि कृतकत्वादैक्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ८ ॥

सौवर्चलेऽक्ष रुचक दुर्गन्ध शूलनाशनम् ।

सुवचलाकरे भव सौवचल तत्र पुक्लीवलिङ्ग । सुष्ठु वचते सुवर्चस्तस्येद सौवचमग्निदापनम् तज्जातातिं वा ॥ १ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोति अक्षम् ॥ २ ॥ रोचतेऽत्र मनेन रुचकम् 'घुघूदि" ॥ (उणा-२९) ॥ इति किदक ॥ ३ ॥ दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्ध ॥ ४ ॥ शूलरोग नाशयति शूलनाशनम् ॥ ५ ॥

कृष्णे तु तत्र तिलक

तत्र सौवर्चले कृष्णे तिलति स्निह्यति तिलक पुक्लीबलिङ्ग, "घुचून्दि" ॥ (उणा-२९) इति किदक पूर्वं तु मधुवर्णमगन्ध कृष्णवर्णं तिलकमित्येके, यद्वैद्या 'कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिते" ॥ इति ॥ १ ॥

यवक्षारो यवाग्रज ॥ ९ ॥

यवनालज पाक्यश्च

यवाना क्षारो यवक्षार ॥ १ ॥ यवाग्रेभ्यो जातो यवाग्रज दग्ध्वा यवाङ्कुरान् जन्यत इत्यथ ॥ २ ॥ ९ ॥ यवनालेभ्यो जातो यवनालज ॥ ३ ॥ पच्यते पाक्यः असौ वनस्पतिकायजनितोऽपि क्षारप्रस्तावात् पृथ्वाकाये भणित, एव स्वजिकाक्षारादावप्यूह्यम् ॥ ४ ॥

पाचनकस्तु टङ्कण ।

मालतीतीरजो लोहश्लेषणो रसशोधन ॥ १० ॥

पाचयति पाचन के पाचनक ॥ १ ॥ टङ्कयति लोह टङ्कण, "चिक्कण" ॥ (उणा-१९०) इत्यणे निपात्यते टङ्कनोऽपि ॥ २ ॥ मालत्यास्तीरे जातो मालतातीरज ॥ ३ ॥ लोह हेमादि श्लिष्यत्यनेन लोहश्लेषण ॥ ४ ॥ रस शोधयति रसशोधन ॥ ५ ॥ १० ॥

समास्तु स्वर्जिकाक्षारकापोतसुखवर्चका ।

क्षेत्राद्यप्रहत खिलम् ।

' न प्रहन्यते स्म अप्रहत हलादिभिरकृष्ट क्षेत्र केदारादि ॥ १ ॥ खलन्त्यत्र मृत्तिकाया खिलम्, पृषोदरादित्वादित्वम् ॥ २ ॥

मृन्मृत्तिका

मृद्यते मृत् क्षुधादित्वात् क्विप् ॥ १ ॥ मृदेव मृत्तिका, " मृदस्तिक " ॥७।२।१७१॥ इति स्वार्थ तिक ॥ २ ॥

सा क्षारोष

सा मृत्तिका क्षारा, ऊषति रुजत्यूष ॥ १ ॥

मृत्सा मृत्स्ना च सा शुभा ॥ ६ ॥

सा मृत्तिका शुभा प्रशस्ता मृदेव मृत्सा मृत्स्ना, " सस्नौ प्रशस्ते " ॥ ७।२। १७२ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ६ ॥

रुमा लवणखानि स्यात्

रुवन्त्यस्या रुमा, ' विलिभिलि ' ॥ (उणा-३४०) इति किद् म । लवणस्य खानिराकरो लवणखानि ॥ १ ॥

सामुद्र लवण हि यत् ।

तदक्षीव वशिरश्च

समुद्रे भव सामुद्रम् ॥ १ ॥ लुनाति स्वरस्थान लवणम् ॥ २ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोत्यक्षीवम्, " प्रह्वाह्वा " ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ३ ॥ उश्यते वशिर पुलिङ्ग, क्लीबोऽयमिति केचित् 'स्थविर ' ॥ (उणा-४१७) इतारे निपात्यते ॥ ४ ॥

सैन्धव तु नदीभवम् ॥ ७ ॥

माणिमन्थ शीतशिव

सिन्धुनद्युपलक्षिते देशे भव सैन्धव पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ नद्या भवति नदीभवम् ॥ २ ॥ ७ ॥ *मणिमन्थे गिरौ भव माणिमन्थम् माणिबन्ध माणिमन्त* वा आहु ॥ ३ ॥ शात शिनोति उष्णवीर्यत्वात् शीतशिवम्, ' प्रह्वाह्वा '॥ (उणा- ५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ४ ॥

रोमक तु रुमाभवम् ।

वसुक वस्तूक तच्च

विषयस्तूपवर्त्तनम् ।

देशो जनपदो नीवृद् राष्ट्रं निर्गश्च मण्डलम् ॥ १३ ॥

विसिनोति विषय ॥१॥ उपवर्त्तन्तेऽस्मिन्नुपवर्त्तनम्, "उपावर्त्तनम्" इति कात्य ॥२॥ दिश्यते देश ॥३॥ जनै पद्यते जनाना वा पद जनपद ॥४॥ नियत वर्त्तन्तेऽस्या नीवृत् स्त्रीलिङ्ग, अमरस्तु पुस्याह ॥५॥ राजते राष्ट्र पुनपुसक, "त्रट्" (उणा-४४६) इति त्रट् ॥ ६ ॥ निर्गम्यतेऽस्मिन् निर्ग, " निर्गो देशे ' ॥५॥ १।१३३ ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ मण्ड्यते मण्डल त्रिलिङ्ग, " मृदिकन्दि- " ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल, अमरस्तु- ' नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्त्तनम्" इति पृथगाह ॥ ८ ॥ १३ ॥

आर्यावर्त्तो जन्मभूमिर्जिनचक्र्यर्द्धचक्रिणाम् ।

पुण्यभूराचारवेदी मध्य विन्ध्यहिमाऽगयो ॥ १४ ॥

आर्या आवर्तन्तेऽत्र आर्यावर्त्त, जिना अवसर्पिण्यामृषभादय चतुर्विंशति, चक्रिणो भरतादयो द्वादश, अधचक्रिणोऽश्वग्रीवादयस्त्रिपृष्ठादयश्च नव, साहचर्याद् बलादयो बलदेवा नव तेषा जन्मभूमि ॥ १ ॥ पुण्यस्य भू पुण्यभू ॥ २ ॥ आचारस्य वेदीव आचारवेदी विन्ध्याद्रेर्हिमाद्रेश्च मध्यभाग

यद्वाडि – आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यमार्यावर्त्त विदुर्बुधा ॥ इति ॥ ३ ॥ १४ ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्यमन्तर्वेदि समस्थली ।

गङ्गायमुनयोश्च नद्योर्मध्यभूमिरन्तर्मध्ये वेदिरिव अन्तर्वेदि ॥ १ ॥ समा चासौ स्थला च समस्थला ॥ २ ॥

ब्रह्मावर्त्त सरस्वत्या दृषद्वत्याश्च मध्यत ॥ १५ ॥

ब्रह्माणो ब्राह्मणा आवर्त्तन्तेऽत्र ब्रह्मावर्त्त ॥ १ ॥ १५ ॥

ब्रह्मवेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चरामहृदान्तरम् ।

ब्रह्मणो वेदिर्ब्रह्मवेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चाना रामहृदाना मध्यप्रदेश ॥ १ ॥

धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र द्वादशयोजनावधि ॥ १६ ॥

धर्मस्य क्षेत्र धर्मक्षेत्रम् ॥ १ ॥ कुरवोऽत्र क्षयन्ति स्म कुरुक्षेत्र तच्च द्वादश योजनावधि भवति ॥ २ ॥ १६ ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्य यत् प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेश स मध्यम ॥ १७ ॥

सर्जिका दग्ध्वा क्षार्यते स्वर्जिकाक्षार ॥ १ ॥ कपोतस्यायं कापोत कपो तवर्ण, तु दम्यत् पूयते वा " दम्यमि " ॥ (उणा–२००) इति त ॥ २ ॥ सु राय पचो गुणरोक ॥ ३ ॥

सर्जिस्तु सर्जिका सुग्घी योगवाही सुवर्चिका ॥ ११ ॥

सुज् अज्यते सर्जि स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा–६०६) ॥ मे स्वर्जिका ॥ २ ॥ सुचा इति सुग्घी " अचित्ते टक् " ॥ ५।१।८३ ॥ ३ ॥ योग वहति योगवाही ॥ ४ ॥ सुष्टु वचने सुवर्चिका ॥ ५ ॥ ११ ॥

भरतान्यैरावतानि विदेहाश्च कुरून् विना ।
वर्षाणि कर्मभूम्य स्यु

बिभ्रति धर्मं भरतानि पञ्च तत्र। एक जम्बूद्वीपे द्वे, धातकीषण्डे, द्वे च पुष्करवर-द्वीपार्ध इति एव भरतस्थानक्रमेण ॥१॥ इरावतीना नदाना निवासा ऐरावतान्यपि पञ्च ॥२॥ विदिह्यन्ते विदेहा पञ्च ते च द्विविधा पूर्वे चापरे च कुरून् विनेति देवकुरुत्तरकुरूश्च वर्जयित्वेत्यथ ॥३॥ तेषा हि युगलधर्मोत्पत्तिहेतुत्वात्तत्कर्मभूमित्वम्, कृष्यन्ते सिच्यन्ते वर्षाणि कर्मणा शुभाऽशुभानामुपार्जने भूमय कर्मभूम्य ॥१॥

शेषाणि फलभूमय ॥ १२ ॥

शेषाणीति हैमवत हरिवर्ष रम्यक हैरण्यवतानीति चत्वारि वर्षाणि जम्बूद्वीपे, एतन्नामानि द्विगुणानि धातकीखण्डे पुष्करवरद्वीपार्द्धे च एव च विंशतिवर्षाणि देव कुरूत्तरकुरुरूपविदेहादशकसहितानि त्रिंशत् फलभोगाय भूमय- फलभूमय ॥ १ ॥ १२ ॥

वर्षे वर्षधरायङ्क

वृष्यते वर्षं पुल्लीवलिङ्ग ॥ १ ॥ वर्षधरादयो हिमवन्महाहिमवन्निषधनील रुक्मिशिखरिण षड् जम्बूद्वीपे एतन्नामानो द्विगुणा धातकीखण्डे पुष्करवरद्वीपार्द्धे च एव त्रिंशद् वर्षधरादय तैरङ्क्यते चिह्नयते वर्षधरायङ्कम्, लौकिका नववर्षाण्याहुर्यथा—

भारत प्रथम वर्ष तत किंपुरुष स्मृतम् ।
हरिवर्ष तथैवान्यद् मेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥
रम्यक चोत्तर वर्ष तस्यैवानुहिरण्मयम् ।
उत्तरा कुरवश्चैव यथा वै भारत तथा ॥
भद्राश्व पूर्वतो मेरो केतुमाल तु पश्चिमे ।
नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तम ? ॥
इलावृत च तन्मध्ये तन्मध्ये मेरुरुत्थित ॥ २ ॥

विषयस्तूपवर्त्तनम् ।

देशो जनपदो नीवृद् राष्ट्रं निर्गश्च मण्डलम् ॥ १३ ॥

विसिनोति विषय ॥१॥ उपवर्त्तन्तेऽस्मिन्नुपवर्त्तनम्, "उपावर्त्तनम्" इति कात्य ॥२॥ दिश्यते देश ॥३॥ जने पद्यते जनाना वा पद जनपद ॥४॥ नियत वर्त्तन्तेऽस्या नावृत् स्त्रीलिङ्ग, अमरस्तु पुस्याह ॥५॥ राजते राष्ट्र पुनपुसक, "त्रट्" (उणा-४४६) इति त्रट् ॥ ६ ॥ निगम्यतेऽस्मिन् निग, "निर्गो देशे" ॥५॥ ५।१३३ ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ मण्डयते मण्डल त्रिलिङ्ग, "मृदिकन्दि-" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल, अमरस्तु- "नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्त्तनम्" इति पृथगाह ॥ ८ ॥ १३ ॥

आर्यावर्त्तो जन्मभूमिर्जिनचक्र्यर्द्धचक्रिणाम् ।

पुण्यभूराचारवेदी मध्य विन्ध्यहिमाऽगयो ॥ १२ ॥

आया आवर्त्तन्तेऽत्र आर्यावर्त्त, जिना अवसर्पिण्यामृषभादय चतुर्विंशति, चक्रिणो भरतादयो द्वादश, अर्धचक्रिणोऽश्वग्रीवादयस्त्रिपृष्ठादयश्च नव, साहचर्याद बलादयो बलदेवा नव तेषा जन्मभूमि ॥ १ ॥ पुण्यस्य भू पुण्यभ ॥ २ ॥ आचारस्य वेदीव आचारवेदी विन्ध्याद्रेर्हिमाद्रेश्च मध्यभाग,

यद्याहि – आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यमार्यावर्तं विदुर्बुधा ॥ इति ॥ ३ ॥ १४ ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्यमन्तर्वेदि समस्थली ।

गङ्गायमुनयोश्च नद्योर्मध्यभूमिरन्तर्मध्ये वेदिरिव अन्तर्वेदि ॥ १ ॥ समा चासौ स्थली च समस्थली ॥ २ ॥

ब्रह्मावर्त्त सरस्वत्या दृषद्वत्याश्च मध्यत ॥ १५ ॥

ब्रह्माणो ब्राह्मणा आवर्त्तन्तेऽत्र ब्रह्मावर्त्त ॥ १ ॥ १५ ॥

ब्रह्मवेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चरामहृदान्तरम् ।

ब्रह्मणो वेदिर्ब्रह्मवेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चाना रामह्रदाना मध्यप्रदेश ॥ १ ॥

धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र द्वादशयोजनावधि ॥ १६ ॥

धर्मस्य क्षेत्र धर्मक्षेत्रम् ॥ १ ॥ कुरवोऽत्र क्षयन्ति स्म कुरुक्षेत्र तच्च द्वादश योजनावधि भवति ॥ २ ॥ १६ ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्य यत् प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेश स मध्यम ॥ १७ ॥

उत्तरस्यां हिमवान् पश्चात् , दक्षिणस्यां विन्ध्य , विनशन सरस्वत्या अन्तर्धा
नदेश , प्रयाग गङ्गायमुनयो सङ्गम तानवधीकृत्य मध्यभागो देशश्च मध्यदेश
॥ १ ॥ मध्ये भवो मध्यम , नात्युत्कृष्टो नाप्यपकृष्ट इत्यर्थ ॥ २ ॥ ॥ १२ ॥

देश प्रागुदक्षिण प्राच्यो नदीं यावच्छरावतीम् ।

शरावत्या सरित पूर्वोत्तरेण वहन्त्या देश पूर्वतो दक्षिणतश्च प्राच्य ॥१॥

पश्चिमोत्तरस्तूदीच्य

शरावत्या पश्चिमत उत्तरतश्च उदीच्य , यदाह-

प्रागुदञ्चौ विभजते हसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धये या सा च पायाच्छरावती ॥ १ ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छमण्डल ॥ १८ ॥

प्रतिगतोऽन्त भोटादिदेश प्रत्यन्त , म्लेच्छानां मण्डलो देशो म्लेच्छमण्डल
॥ १ ॥ १८ ॥

पाण्डूदक्कृष्णतो भूम पाण्डूदक्-कृष्णमृत्तिके ।

पाण्डूदक्कृष्णशब्देभ्य परो भूम पाण्डुभूमिरत्र पाण्डुभूम पाण्डुमृत्तिको
देश ॥ १ ॥ उदीची भूमिरत्र उदग्भूम , उदङ्मृत्तिक ॥ २ ॥ कृष्णा भूमिरस्य
कृष्णभूम , कृष्णमृत्तिक "सङ्ख्यापाण्डूदक्कृष्णाद् भूमे " ॥७।३।७८॥ इत्यत्
समासान्त ॥ ३ ॥

जङ्गलो निर्जल

जायन्ते स्थलान्यत्र जङ्गल स्थलप्राय , "ऋजनेर्गोऽन्तश्च " ॥ (उणा-
४६७)॥ इत्यल प्रज्ञाद्यणि जाङ्गलोऽपि ॥ १ ॥ निर्गत जलमत्र निजल ॥ २ ॥

अनूपोऽम्बुमान्

अनुगता आपोऽत्र अनूप , ' ऋक्पू पथ्यपोऽत् " ॥७।३।७६॥ इत्यत्
समासान्त "अनोर्देशे ॥२।१।११०॥ इत्युपादेश ॥१॥ अम्बुमान् जलप्राय ॥२॥

कच्छस्तु तद्विध ॥ १९ ॥

कच्यते कच्छ पुक्लीबलिङ्ग तुदिमदि ॥ (उणा-१२४) इति छक
तद्विधोऽनूपप्राय ॥ १ ॥ १९ ॥

कुमुद्वान् कुमुदावास

कुमुदानि सन्त्यत्र, कुमुदानां निवास इति वा कुमुद्वान् ॥१॥ "नडकुमुद" ॥ ६।२।७४ ॥ इति चातुरर्थिको ड्डिद् मतुप्प्रत्यय ॥ २ ॥

वेतस्वान् भूरिवेतस ।

वेतसा सन्त्यत्र वेतस्वान् देश , "नडकुमुदवेतस" ॥ ६।२।७४ ॥ इति ड्डिद् मतु ॥ १ ॥

नडप्रायो नडकीयो नड्वाश्च नड्वलश्च स ॥ २० ॥

नडप्रायो नडबहुल इत्यर्थ ॥ १ ॥ नडा सन्त्यत्र नडकीय, "नडादे कीय" ॥६।२।९२॥ इति चातुरर्थिक कीय ॥ २ ॥ "नडकुमुद" ॥६।२।७४॥ इति ड्डिति मतौ नड्वान् ॥ ३ ॥ "नडशादाद्" ॥ ६।२।७५ ॥ इति ड्डिति वले नड्वल ॥ ४ ॥ २० ॥

शाद्वल शादहरिते

शादा सन्त्यत्र शाद्वल "नडशादाद् वल" ॥ ६। ।७५ ॥ 'नहि कोदर-सस्येऽस्मी तद्भेत्रति शाद्वल' इति । शादवल दूर्वा इति च नालत्वापचारात्, शाद शष्प तेन नाल, यच्छाश्वत – शष्पकर्दमयो शाद" इति ॥ १ ॥

देशो नद्यम्बुजीवन ।

स्याद् नदीमातृक

नद्यम्बुभ्यो जीवन वृत्तिरत्र नद्यम्बुजीवन, तत्र हि नद्यम्बुभ्य सस्यनिष्पत्ति । नदी माताऽस्य नदीमातृक ॥ १ ॥

देवमातृको वृष्टिजीवन ॥ २१ ॥

देवोऽभ्र माताऽस्य देवमातृक वृष्टिर्जीवनमत्र वृष्टिजीवन, वृष्टिनिष्पाद्य सस्यत्वात् ॥ १ ॥ २१ ॥

प्राग्ज्योतिषा कामरूपा

प्राग् ज्योतिषमत्र प्राग्ज्योतिषा ॥१॥ कामतो रूपमत्र कामरूपा ॥२॥

मालवा स्युरवन्तय ।

मलन्ते मालवा, "मलेर्वा" ॥ (उणा–५१७) ॥ इति णिद्व ॥ १ ॥ अयन्ते अवन्तय पुंसि, "वयवि" ॥ (उणा–६६५) ॥ इति अन्ति ॥ २ ॥

त्रैपुरास्तु डाहला स्युश्चैद्यास्ते चेदयश्च ते ॥ २२ ॥

त्रिपुर्या अदूरभवास्त्रैपुरा 'निवासाऽदूरभवे' ॥६।२।६९॥ इति अण् ॥१॥ दह्यन्ते डाहला ईश्वरेण हि ते त्रिपुरदहनेन दग्धा "चात्वाल" ॥ (उणा–४८०) ॥

उत्तरस्यां हिमवान् पर्वत , दक्षिणस्यां विन्ध्य , विनशन सरस्वत्या अन्तर्धानदेश , प्रयाग गङ्गायमुनयो सङ्गम तानवधीकृत्य मध्यभागो देशश्च मध्यदेश ॥ १ ॥ मध्ये भवो माध्यम , नाप्युत्कृष्टो नाप्यपकृष्ट इत्यर्थ ॥ २ ॥ ॥ १७ ॥

देश प्रागदक्षिण प्राच्यो नदीं यावच्छरावतीम् ।

शरावत्या सरित पूर्वोत्तरेण वहन्त्या देश पूर्वतो दक्षिणतश्च प्राच्य ॥१॥

पश्चिमोत्तरस्तूदीच्य

शरावत्या पश्चिमत उत्तरतश्च उदीच्य , यदाह-

प्रागुदञ्चौ विभजते हंस क्षीरोदके यथा ।
विदुषां शब्दसिद्धयै या सा व पायाच्छरावती ॥ १ ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छमण्डल ॥ १८ ॥

प्रतिगतोऽन्त भोटादिदेश प्रत्यन्त , म्लेच्छानां मण्डलो देशो म्लेच्छमण्डल ॥ १ ॥ १८ ॥

पाण्डूदक्कृष्णतो भूम पाण्डूदक्-कृष्णमृत्तिके ।

पाण्डूदक्कृष्णशब्देभ्य परो भूम पाण्डुभूमिरत्र पाण्डुभूम , पाण्डुमृत्तिको देश ॥ १ ॥ उदीची भूमिरत्र उदग्भूम , उदङ्मृत्तिक ॥ २ ॥ कृष्णा भूमिरस्य कृष्णभूम , कृष्णमृत्तिक "सङ्ख्यापाण्डूदक्कृष्णाद् भूमे" ॥७।३।७८॥ इत्यत् समासान्त ॥ ३ ॥

जङ्गलो निर्जल

जायन्ते स्थलान्यत्र जङ्गल स्थलप्राय "ऋजनेर्गोऽन्तश्च" ॥ (उणा-४६७)॥ इत्यल प्रज्ञाद्यणि जाङ्गलोऽपि ॥ १ ॥ निर्गत जलमत्र निर्जल ॥ २ ॥

अनूपोऽम्बुमान्

अनुगता आपोऽत्र अनूप , 'ऋक्पू पथ्यपोऽत्' ॥७।३।७६॥ इत्यत् समासान्त 'अनोदेशे' ॥२।२।११०॥ इत्युपादेश ॥१॥ अम्बुमान् जलप्राय ॥२॥

कच्छस्तु तद्विध ॥ १९ ॥

कच्यते कच्छ पुंक्लीबलिङ्ग 'तुदिमदि' ॥ (उणा-१२४) इति छक तद्विधोऽनूपप्राय ॥ १ ॥ १९-॥

कुमुद्वान् कुमुदावास

वाल्हीका वाल्हिकाह्वया ।

वल्हन्ते वाल्हीका , "सृणीकास्तीक" ॥ (उणा–५०) ॥ इति ईके निपात्यते ॥१॥ वल्हते वल्हि , 'पदिपठि ' ॥ (उणा–२६) ॥ इति इ बाहुल्काद् दीर्घे वाल्हय , स्वार्थे के वाल्हिका ॥ २ ॥

तुरुष्कास्तु साखय स्यु

तूयन्ते तुरष्का , "निष्कतुरुष्क" ॥ (उणा–२६)॥ इति के निपात्यते ॥१॥ शासन्ति साखय , पृषोदरादित्वाद् दत्यादि ॥ २ ॥

कारूषास्तु वृहद्गृहा ॥ २५ ॥

कुर्वन्ति कारुषा , 'कोरदूषा " ॥ (उणा–५६१) ॥ इत्यूषे निपात्यते ॥१॥ बृहन्ति गृहाणि एषु बृहद्गृहा ॥ २ ॥ २५ ॥

लम्पाकास्तु मुरुण्डा स्यु

लपन्ति लम्पाका 'मवाक्श्यामाक" ॥ (उणा–३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ १ ॥ मोदन्ते मुरुण्डा पिचण्ड ' ॥ (उणा १७६) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

सौवीरास्तु कुमालका ।

सुवीराणामिम सोवीरा ॥ १ ॥ कु पृथ्वा मलन्ते कुमालका ॥ २ ॥

प्रत्यग्रथास्त्वहिच्छत्रा

प्रत्यग् रथा अत्र प्रत्यग्रथा ॥१॥ अहिच्छत्रमस्त्येषु आहिच्छत्रा अभ्रादित्वाद् अ ॥ १ ॥

कीकटा मगधाह्वया ॥ २६ ॥

कनन्ते कीकटा ' कपटकीकटा ' ॥ (उणा–१४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥१॥ मह्नन्ति मगधा मह्नेनलुक् च " ॥ (उणा–२५३) ॥ इत्यध ॥२॥२६॥

ओण्ड्रा केरलपर्याया

ओणृ अपनयने ओणन्ति ओण्ड्रा 'खुरक्षुर " ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ १ ॥ किरन्ति केरला मुरलोरल " ॥ (उणा–४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ २ ॥

कुन्तला उपहालका ।

कनन्ति कुन्तला "मुरलो ' ॥ (उणा–४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥ उप समीपे हाला येषामुपहालका । अत्र प्राग्ज्योतिष-मालव चेदि वङ्गाऽङ्ग मगधा प्राच्या मरव साल्वाच प्रतीच्या , जालन्धर-तायिक कश्मीर वाल्हीक

इत्यादे निपात्यते ॥ २ ॥ चेदय एव चैद्या भेषजादित्वात् ष्यण् ॥ ३ ॥ चयनं चेदय, पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ २२ ॥

यङ्गास्तु हरिकेलीया

यजन्ति यङ्गा ॥ १ ॥ हरिकेली भया हरिकेलीया, "दोराय" ॥६।३।३२॥ ॥ २ ॥

अङ्गाश्चम्पोपलक्षिता ।

अङ्ग्यन्ते अङ्गा, चम्पया नगर्या उपलक्षिता चम्पोपलक्षिता ॥ १ ॥

साल्वास्तु कारकुक्षीया

सलन्ति साल्वा, "सलेर्णिद् वा" ॥ (उणा-५१०) ॥ इति व ॥ १ ॥ कारकुक्षेरिमे कारकुक्षीया ॥ २ ॥

मरवस्तु दशेरका ॥ २३ ॥

म्रियते तृषा एषु मरव पुंसि, "भृमृत्" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥१॥ दशन्ति दशेरा, "कुगुपति" ॥ (उणा-४३१) ॥ इति केर, के दशेरका ॥ २ ॥ २३ ॥

जालन्धरास्त्रिगर्त्ता स्यु

जाल धारयन्ति जालन्धरा, 'धारेश्च" ॥५।१।११३॥ इति ख ॥ १ ॥ तिस्रो गर्त्ता अत्रेति त्रिगर्त्ता ॥ २ ॥

तायिकास्तर्जिकाभिधा ।

तायन्ते तायिका ॥१॥ तर्जयन्ति तर्जिका, 'कुशिक' ॥ (उणा-४५) ॥ इताके निपात्यते ॥ २ ॥

कश्मीरास्तु माधुमता सारस्वता विकर्णिका ॥ २४ ॥

कश् शब्दे तालव्यान्त 'कशन्ति कश्मीरा, कशेर्मोऽन्तश्च" ॥ (उणा-४२०) ॥ इतार ॥ १ ॥ मधुमत्या निर्वृत्ता माधुमता, चातुरर्थिकोऽण् ॥ २ ॥ सरस्वती देवता एषा सारस्वता ॥ ३ ॥ विशिष्टा कर्णिका अत्र विकर्णिका ॥४॥ ॥ २४ ॥

वाहीकाष्टक्कनामान

वहन्ति वाहीका, "सृणीकास्तीक" ॥ (उणा-५०) ॥ इति इके निपात्यते ॥१॥ टक्कन्ति टक्का "निष्कतुरुष्क" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति क निपात्यते ॥२॥

१ तृतीयान्तमेतत् ।

वाल्हीका वाल्हिकाह्वया ।

वल्हन्ते वाल्हीका, "सृणाकास्ताक" ॥ (उणा-५०) ॥ इति इके निपात्यते ॥१॥ वल्हते वल्हि, पदिपठि" ॥ (उणा-२६) ॥ इति इ बाहुल्काद् दीर्घे वाल्हय, स्वार्थे के वाल्हिका ॥ २ ॥

तुरुष्कास्तु साखय स्यु

तूर्यन्ते तुरुष्का, "निष्कतुरुष्क' ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपात्यते ॥१॥ शाखन्ति साखय पृषोदरादित्वाद् दन्त्यादि ॥ २ ॥

कारूपास्तु बृहद्गृहा ॥ २५ ॥

कुर्वन्ति कारूपा "कोरदूपा" ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूपे निपात्यते ॥१॥ बृहन्ति गृहाणि एषु बृहद्गृहा ॥ २ ॥ २५ ॥

लम्पाकास्तु मुरुण्डा स्यु

लपन्ति लम्पाका, 'मवाकश्यामाक' ॥ (उणा-३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ १ ॥ मोदन्ते मुरुण्डा, पिचण्ड' ॥ (उणा १७६) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

सौवीरास्तु कुमालका ।

सुवीराणामिमे सौवीरा ॥ १ ॥ कु पृथ्वीं मलन्ते कुमालका ॥ २ ॥

प्रत्यग्रथास्त्वहिच्छत्रा

प्रत्यग् रथा अत्र प्रत्यग्रथा ॥१॥ अहिच्छत्रमस्त्येषु अहिच्छत्रा अभ्रादित्वाद् अ ॥ १ ॥

कीकटा मगधाह्वया ॥ २६ ॥

ककन्ते कीकटा 'कपटकाकटा ॥ (उणा-१४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥१॥ मङ्गन्ति मगधा मङ्गेनलुक् च" ॥ (उणा-२५३) ॥ इत्यध ॥२॥२६॥

ओण्ड्रा केरलपर्याया

'ओणृ अपनयने ओणन्ति ओण्ड्रा, 'खुरक्षुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ १ ॥ किरन्ति केरला 'मुरलोरल' ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ २ ॥

कुन्तला उपहालका ।

कनन्ति कुन्तला "मुरलो ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥ उप समीपे हाला येषामुपहालका । अत्र प्राग्ज्योतिष माल्व चेदि वङ्गाऽङ्ग मगधा प्राच्या मरव साल्वाश्च प्रतीच्या, जालन्धरन्तायिक कश्मीर वाल्हीक

इत्यते निपात्यते ॥ २ ॥ मद्रस्य एव मैद्रा भेषजादित्वात् ष्यण् ॥ ३ ॥ वदन्ते वेदय, पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ २२ ॥

वङ्गास्तु हरिकेलीया

वङ्गन्ति वङ्गा ॥ १ ॥ हरिकेलौ भवा हरिकेलीया, "दोराय" ॥६।३।३२॥ ॥ २ ॥

अङ्गाश्चम्पोपलक्षिता ।

अङ्गन्त्यङ्गा, चम्पया नगर्या उपलक्षिता चम्पोपलक्षिता ॥ १ ॥

साल्वास्तु कारकुक्षीया

सलन्ति साल्वा, "सलेर्णिद् वा" ॥ (उणा-५१०) ॥ इति व ॥ १ ॥ कारकुक्षेरिमे कारकुक्षीया ॥ २ ॥

मरवस्तु दशेरका ॥ २३ ॥

म्रियते तृषा एषु मरव पुसि, "भृमृत्" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥१॥ दशन्ति दशेरा, 'कुगुपति" ॥ (उणा-४३१) ॥ इति केर के दशेरका ॥ २ ॥ २३ ॥

जालन्धरास्त्रिगर्ता स्यु

जाल धारयन्ति जालन्धरा, 'धारेधच' ॥५।१।११३॥ इति ख ॥ १ ॥ तिस्रो गर्त्ता अत्रेति त्रिगर्त्ता ॥ २ ॥

तायिकास्तर्जिकाभिधा ।

तायन्ते तायिका ॥१॥ तजयन्ति तर्जिका, कुशिक" ॥ (उणा-४५) ॥ इताके निपात्यते ॥ २ ॥

कश्मीरास्तु माधुमता सारस्वता विकर्णिका ॥ २४ ॥

कश् शब्दे तालव्यान्त' कशन्ति कश्मीरा 'कशेमाऽन्त-' ॥ (उणा-४२०) ॥ इतार ॥ १ ॥ मधुमत्या निर्वृत्ता माधुमता, चातुरर्थिकोऽण् ॥ २ ॥ सरस्वती देवता एषा सारस्वता ॥ ३ ॥ विशिष्टा कर्णिका अत्र विकर्णिका ॥४॥ ॥ २४ ॥

वाहीकाष्टक्कनामान

वहन्ति वाहीका, स्वर्णीकास्तीक" ॥ (उणा-५०) ॥ इति इके निपात्यते ॥१॥ टकन्ति टका 'निष्कतुरुष्क' ॥ (उणा-२०७) ॥ इति के निपात्यते ॥२॥

१ तृतीयान्तमेतत् ।

गवां स्थानं गोस्थानम् ॥ १ ॥ गावस्तिष्ठन्त्यत्र गोष्ठं क्लीबलिङ्ग, शाब्दिकास्तु गोष्ठो भूतपूर्व इति पुंस्यपि प्रयुञ्जते, स्थादित्वात् क ' गोऽम्बाऽऽम्ब "॥२।३।३०॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥

एतत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ।

एतत्तु गोष्ठं भूतपूर्वं गौष्ठीनं यत्र गावः प्राग् आसन्, " गोष्ठादीनम् " ॥७।२।७९॥१॥

तदाशितगवीनं स्याद् गावो यत्राऽऽशिता पुरा ॥ ३० ॥

आशितास्तृप्ता गावोऽस्मिन्नाशितङ्गवीनम् अपडक्षाऽऽशितग्वल " ॥७।१।१०६ ॥ इतीने साधु ॥ १ ॥ ३० ॥

क्षेत्रे तु वप्र केदार

क्षयन्त्यत्र धान्यानि, क्षायते हलैर्हिस्यते वा क्षेत्रम् "हुयामा" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र तत्र उप्यन्ते बीजान्यत्र वप्र भाऋधि ' ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १ ॥ कदि सौत्र ' कद्यते केदार , "द्वारश्रृङ्गार " ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यरे निपात्यते पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ ८ ॥

सेतौ पाल्याऽऽलिसंवरा ।

सीयते बध्यते सेतु पुलिङ्ग कृसिकम्य० ॥ (उणा-७७२) ॥ इति तुन् तत्र ॥ १ ॥ पलति पालि ' क्शृकुटि ' ॥ (उणा-६१९) ॥ इति णिदि ॥ २ ॥ अलति आलि स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥ संवृणोति जलं संवर ॥ ४ ॥

क्षेत्र तु शाकस्य शाकशाकटं शाकशाकिनम् ॥ ३१ ॥

शाकस्य क्षेत्र शाकशाकटम् शाकशाकिनम्, "शाकटशाकिनौ क्षेत्रे" ॥७।१।७८॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ३१ ॥

त्रैहेय शालेय षष्टिक्य कौद्रवीण मौद्गीने ।
व्रीह्यादिना क्षेत्रे

व्रीहे शालेश्च क्षेत्र व्रैहेयम् शालेयम् ' व्रीहिशालरेयण् '॥७।१।८०॥१॥१॥ षष्टिका षष्टिरात्रेण पच्यमाना व्रीहयस्तेषां क्षेत्र षष्टिक्यम् 'यवयवकषष्टिका' ॥ ७।१।८१ ॥ इति य ॥ १ ॥ कोद्रवाणां मुद्गानां च क्षेत्र कौद्रवीणम्, मौद्गीनम्, ' धान्येभ्य ' ॥ ७।१।७९ ॥ इतीनञ् ॥ १ ॥ १ ॥

अणव्य तु स्यादाणवीनमणो ॥ ३२ ॥

अणो क्षेत्रमणव्यम् आणवीनम् "वाऽणुमाषात् ' ॥७।१।८२॥ इति यः पक्षे ईनञ् च ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥

पाश्चिक गुप्त काम्य-लम्पाक-सार्वार प्रत्यग्रथा उदीच्या, ओड्रा, कुन्तलाश्च अपाच्या इति ॥ २ ॥

ग्रामस्तु वसथ स नि प्रति पर्यु-पत पर ॥ २७ ॥

ग्रसत बुद्धीरिति ग्राम, "प्रतिहाभ्यां ग्रामिह्री च' ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म ॥ १ ॥ समादिभ्य परो वसथ सवसति सवसथ ॥ २ ॥ एव निवसथ ॥ ३ ॥ प्रतिवसथ ॥४॥ परिवसथ ॥५॥ उपवसथ, "उपसर्गाद् वस" ॥ (उणा-२३३) ॥ इत्यथ ॥ ६ ॥ २७ ॥

पाटकस्तु तदर्द्धे स्यात्

तस्य ग्रामस्यार्द्धं पाटयति पाटक ॥ १ ॥

आघाटस्तु घटोऽवधि ।

अन्तोऽवसान सीमा च मर्य्यादाऽपि च सीमनि ॥ २८ ॥

आघटते जनाऽत्र आघाट ॥ १ ॥ तिष्ठत्यत्र घट, घटाघाटा" ॥ (उणा-१४१) ॥ इति टे निपात्यते ॥ २ ॥ अवधायतेऽवधि ॥ ३ ॥ अमत्यनन अन्त ॥ ४ ॥ अवसीयतेऽनेन अवसानम् ॥ ५ ॥ सीयते बध्यते सीमा, 'सेरा च मा" ॥ (उणा-३४३) ॥ इति म, मन्तात् वा डाप ॥६॥ विवादिना मर्रि मरण मासमन्तात् यति खण्डयति मर्यादा ॥ ७ ॥ स्यति विवादमिति स्यतेरा च वा ॥ (उणा-९१५) ॥ इति मनि आबभावे सीमा नकारान्त स्त्रालिङ्गस्तत्र ॥८॥२८॥

ग्रामसीमा तूपशल्यं

ग्रामस्य सामा ग्रामान्त, अन्ते विहार्थं शल्यप्रक्षेपादुपशल्यम् उपशल्यते आशु गम्यतेऽत्रेति वा स्याच्छामा ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥

माल ग्रामान्तराऽटवी ।

मल ते भयमत्र मालम् स्वार्थे के मालकोऽपि पुल्लीबलिङ्ग ग्रामस्य अन्तराले अटवी ॥ १ ॥

पर्यन्तभू परिसर स्यात्

ग्रामस्य पर्यन्तेषु भूमि पर्यन्तभू ॥१॥ परित सरन्ति सञ्चरन्त्यत्र परिसर 'पुनाम्नि ॥ ५।३।१३० ॥ इति घ ॥ २ ॥

कर्मान्तस्तु कर्मभू ॥ २९ ॥

कर्मणामन्तो निष्पत्तिरत्र कर्मान्त ॥ १ ॥ कर्मार्थ भूमि कर्मभू ॥ २९ ॥

गोस्थान गोष्ठम्

गवा स्थान गोस्थानम् ॥ १ ॥ गावस्तिष्ठन्त्यत्र गोष्ठ क्लीबलिङ्ग , शाब्दिकास्तु गोष्ठो भूतपूर्व इति पुस्यपि प्रयुञ्जते, स्थादित्वात् क ,' गोऽस्वाऽऽम्ब "॥२।३।३०॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥

एतत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम् ।

एतत् गोष्ठ भूतपूर्व गौष्ठीन यत्र गाव प्राग् आसन्, "गोष्ठादीनञ्" ॥७।२।७९॥१॥

तदाशितगवीन स्याद् गावो यत्राऽऽशिता पुरा ॥ ३० ॥

आशितास्तृप्ता गावोऽस्मिन्नाशितङ्गवीनम् अषडक्षाऽऽशितङ्गव" ॥७।१। १०६ ॥ इतानि साधु ॥ १ ॥ ३० ॥

क्षेत्रे तु वप्र केदार

क्षयन्त्यत्र धान्यानि, क्षीयते हलैर्ह्रियते वा क्षेत्रम् "हुयामा" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र , तत्र उप्यन्ते बाजान्यत्र वप्र , भाग्धि " ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १ ॥ कदि सौत्र क्यते केदार ,"द्वारश्रृङ्गार" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यरे निपात्यते पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

सेतौ पाल्याऽऽलिसवरा ।

सायते वध्यते सेतु पुलिङ्ग 'कसिकम्य ॥ (उणा-७७२) ॥ इति तुन् तत्र ॥ १ ॥ पलति पालि 'कृशकुटि' ॥ (उणा-६१९) ॥ इति णिदि ॥ २ ॥ अलति आलि स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥ सवृणोति जल सवर ॥ ४ ॥

क्षेत्र तु शाकस्य शाकशाकट शाकशाकिनम् ॥ ३१ ॥

शाकस्य क्षेत्र शाकशाकटम् शाकशाकिनम्, 'शाकटशाकिनौ क्षेत्रे'' ॥७।१।७८॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ३१ ॥

व्रैहेय शालेय षष्टिक्य कौद्रवीण मौद्गीने ।

व्रीह्यादिना क्षेत्रे

व्रीह शालेश्च क्षत्र व्रैहेयम्, शालेयम् व्रीहिशालेरेयण् '॥७।१।८०॥१॥१॥ षष्टिका षष्टिरात्रेण पच्यमाना व्रीहयस्तेषा क्षेत्र षष्टिक्यम् यवयवकषष्टिका ॥ ७।१।८१ ॥ इति य ॥ १ ॥ कोद्रवाणा मुद्गाना च क्षेत्र कौद्रवीणम्, मौद्गीनम्, "धान्येभ्य ॥ ७।१।७९ ॥ इतीनञ् ॥ १ ॥ १ ॥

अणव्य तु स्यादाणवीनमणो ॥ ३२ ॥

अणो क्षेत्रमणव्यम् आणवीनम् "वाऽणुमाषात्' ॥७।१।८२॥ इति य: पक्षे ईनञ् च ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥

भङ्ग्य भाङ्गीनमौमीनमुम्य यव्य यवक्यवत् ।
तिल्य तैलीन माषीण माष्य भङ्गादिसम्भवम् ॥ ३३ ॥

भङ्गानां क्षेत्र भङ्गयम्, 'यौमाभङ्ग'' ॥ ७।१।८३ ॥ इति य, पक्ष इनवि भाङ्गीनम् ॥ १ ॥ २ ॥ उमानामौमीनम्, उम्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ यवाना यव्यम् ॥ १ ॥ यवकाणां यवक्यम्, "यवयवक'' ॥ ७।१।८१ ॥ इति ये साधु ॥ २ ॥ तिलाना तिल्यम्, "यामाभङ्ग'' ॥७।१।८३॥ इति य ॥ १ ॥ पक्षे इनवि तैलीनम् ॥ २ ॥ माषाणां माषाणम्, माष्यम्, भङ्गादिनां सम्भवोऽत्र भङ्गादिसम्भव क्षेत्रम् ॥१॥२॥ ॥३३॥

सीत्य हल्यम्

सीतया सङ्गत सीत्यम्, "सीतया सङ्गते" ॥ ७।१।२७ ॥ इति य ॥ १ ॥ हलस्य कर्ष क्षेत्र कृष्यत इति कृत्वा हल्यम् "हलस्य कर्षे" ॥ ७।१।२६ ॥ इति य ॥ २ ॥

त्रिहल्य तु त्रिसीत्य त्रिगुणाकृतम् ।
तृतीयाकृत

त्रयाणां हलाना कर्षस्त्रिहल्यम्, ॥१॥ तिसृभि सीताभि सङ्गत त्रिसीत्यम् ॥ २ ॥ त्रिगुणाक्रियते स्म त्रिगुणाकृतम्, त्रिर्विलिखितम् "सङ्ख्यादेर्गुणात्" ॥७।२।१३६॥ इति डाच् ॥ ३ ॥ तृतीय वार क्रियते स्म तृतीयाकृतम्, 'तीयश म्बबाजाद्' ॥७।२।१३५॥ इति डाच् ॥ ४ ॥

द्विहल्याद्येव शम्बाकृत च तत् ॥ ३४ ॥

द्वयोर्हलयो कर्षो द्विहल्यम् आदिशब्दाद् द्वाभ्या सीताभ्या सङ्गत द्विसीत्यम्, द्विगुणाकृतम् द्वितीयाकृतमित्यादि ॥४॥ शम्बा क्रियते स्म शम्बाकृत अनुलोमकृष्टम् पुनस्तियक् कृष्यते स्म 'तीयशम्बबाजाद्' ॥७।२।१३५॥ इति डाच् ॥५॥ ॥ ३४ ॥

बीजाकृत तूप्तकृष्टे

अबजि सबीज बीजसपन्न बीजाकृतम् 'तीयशम्बबीजाद्' ॥७।२।१३५॥ इति डाच ॥ १ ॥ आदावुप्त पश्चाद् बीजै सह कृष्ट उप्तकृष्टम्, 'पूर्वकाले'' ॥३।१। ९७॥ इति कर्मधारय ॥ २ ॥

द्रौणिकाऽऽढकिकादय ।
स्युर्द्रोणाढकवापादौ

द्रोणस्य आटकस्य च वापो द्रौणिक , आटकिक , "तस्य वापे "॥६।४।१८१॥ इतीकण् आदिशब्दात् खार्या वाप खारीक इत्यादय , उप्यतेऽस्मिन् इति वाप क्षेत्रम् द्रोणाढक्योर्वापो द्रोणाढकवाप , आदिशब्दाद् द्रोण पचति सभवति अवहरति द्रौणिक कटाह इत्यादय ॥ १ ॥ १ ॥

खलधान पुन खलम् ॥ ३५ ॥

खलन्ति सचीयमानानि धान्यानि अत्र खलधानम्, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ खल्यन्ते सचीयन्ते धान्यानि अत्र खल त्रिलिङ्ग , "गोचरसचर " ॥ ५।३।१३१ ॥ इति निपातनाद् घ ॥ २ ॥ ३५ ॥

चूर्णे क्षोद

चूर्यते स्म चूर्ण पुक्लीबलिङ्ग , तत्र ॥ १ ॥ क्षुद्यते क्षोद धूलिप्रायोऽयम्, यत् शाश्वत – "चूर्णानि वासयोगा स्युश्चूर्णो धूलि सशर्कर " इति ॥ २ ॥

अथ रजसि स्यु धूलीपांशुरेणव ।

रज्यते बस्त्रादयनेन रज क्लीबलिङ्ग , "मिथिरञ्जि ' ॥ (उणा–९७१) ॥ इति क्विदस्, तत्र ॥१॥ धूयते धूलि स्त्रीलिङ्ग , "धूमूभ्या ' ॥ (उणा–७०१) ॥ इति लिक्, ड्या धूली ॥ २ ॥ 'पसुण् नाशने दन्त्यान्त ' पसयति पासु पुलिङ्ग , ' पसेर्दीर्घश्च ' ॥ (उणा–७१८) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ रीयते रेणु स्त्रालिङ्ग ,' अजिस्था " ॥ (उणा–७६८) ॥ इति णु ॥ ४ ॥

लोष्टे लोष्टुर्दलिर्लेष्टु

लुप्यते लोष्ट मृत् शकल पुक्लीबलिङ्ग "लुपेष्ट ' ॥ (उणा–१३८) ॥ तत्र ॥ १ ॥ 'लोष्टि सङ्घाते' लोष्ट्यते लोष्टु पुलिङ्ग 'मृमृतृ ' ॥ (उणा–७१६) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ दल्यति दलि स्त्रालिङ्ग , स्वरेभ्य इ ' ॥ (उणा–६०६) ॥ ३ ॥ लिश्यते लेष्टु पुलिङ्ग , "कृसिकम्य ' ॥ (उणा–७७३) ॥ इति बहुवचनात् तुन् ॥ ४ ॥

वल्मीक कृमिपर्वत ॥ ३६ ॥

वम्रीकूट वामलूरो नाकु शक्रशिरश्च स ।

वलन्ते प्राणिनोऽत्र वल्मीक पुक्लीबलिङ्ग सृणीकास्तीक " ॥ (उणा–५०) इतीके निपात्यते ॥१॥ कृमाणा पर्वत इव कृमिपर्वत ॥२॥ ३६ ॥ वम्राणामुपदेहिकाना कूट शिखर वम्रीकूटम् ॥ ३ ॥ वाम वामेवा लूयते वामलूर , ' सिन्दूर " ॥ (उणा–४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते ॥ ४ ॥ नमति नाकु पुलिङ्ग 'नमेर्ना क् च" ॥ (उणा–७२०) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ शक्रस्य शिरो मूर्द्धा शक्रशिर ॥६॥

भङ्ग्य भाङ्गीनमौमीनमुम्य यव्य यवक्यवत् ।
तिल्य तैलीन माषीण माष्य भङ्गादिसम्भवम् ॥ ३३ ॥

भङ्गानां क्षेत्रं भङ्ग्यम्, 'बीमाभङ्ग' ॥ ७।१।८३ ॥ इति य, पक्षे ईनञि भाङ्गीनम् ॥ १ ॥ २ ॥ उमानामौमीनम्, उम्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ यवानां यव्यम् ॥ १ ॥ यवकानां यवक्यम्, "यवयवक-" ॥ ७।१।८१ ॥ इति ये साधु ॥ २ ॥ तिलानां तिल्यम्, "धामाभङ्ग" ॥७।१।८३॥ इति य ॥ १ ॥ पक्षे ईनञि तैलीनम् ॥ २ ॥ माषाणां माषाणम, माष्यम्, भङ्गादिनां सम्भवोऽत्र भङ्गादिसम्भवं क्षेत्रम् ॥१॥२॥ ॥३३॥

सीत्य हल्यम्

सीतया सङ्गतं सीत्यम्, "सीतया सङ्गते" ॥ ७।१।२७ ॥ इति य ॥ १ ॥ हलस्य कर्ष क्षेत्रं कृष्यते इति कृत्वा हल्यम्, "हलस्य कर्षे ॥ ७।१।२६ ॥ इति य ॥ २ ॥

त्रिहल्य तु त्रिसीत्य त्रिगुणाकृतम् ।
तृतीयाकृत

त्रयाणां हलानां कर्षस्त्रिहल्यम्, ॥१॥ तिसृभिः सीताभिः सङ्गतं त्रिसीत्यम् ॥ २ ॥ त्रिगुणाक्रियते स्म त्रिगुणाकृतम्, त्रिर्विलिखितम्, 'सङ्ख्यादेर्गुणात्' ॥७।२।१३६॥ इति डाच् ॥ ३ ॥ तृतीयं वारं क्रियते स्म तृतीयाकृतम् 'तीयश म्बबाजाद्' ॥७।२।१३५॥ इति डाच् ॥ ४ ॥

द्विहल्याद्येवं शम्बाकृतं च तत् ॥ ३४ ॥

द्वयोर्हलयोः कर्षो द्विहल्यम् आदिशब्दाद् द्वाभ्यां सीताभ्यां सङ्गतं द्विसीत्यम्, द्विगुणाकृतम्, द्वितीयाकृतमित्यादि ॥४॥ शम्बा क्रियते स्म शम्बाकृतं अनुलोमकृष्टम् पुनस्तिर्यक् कृष्यते स्म तीयशम्बबीजाद् ॥७।२।१३५॥ इति डाच् ॥५॥ ॥ ३४ ॥

बीजाकृतं तूप्तकृष्टे

अबीजं सबीजं बीजसपनं बीजाकृतम् 'तीयशम्बबीजाद्' ॥७।२।१३५॥ इति डाच् ॥ १ ॥ आदावुप्तं पश्चाद् बीजैः सह कृष्टं उप्तकृष्टम्, 'पूर्वकाले' ॥३।१।९७॥ इति कर्मधारय ॥ २ ॥

द्रौणिकाऽऽढकिकादयः ।
स्युर्द्रोणाढकवापादौ

द्रोणस्य आढकस्य च वापो द्रौणिक आढकिक, "तस्य वापे" ॥६।४।१५१॥ इतीकण् आदिशब्दात् खाया वाप खारीक इत्यादय, उप्यतेऽस्मिन् इति वाप क्षेत्रम्, द्रोणाढकयोवापो द्रोणाढकवाप, आदिशब्दाद् द्रोण पचति सभवति अवहरति द्रौणिक कटाह इत्याद्यथ ॥ १ ॥ १ ॥

खलधान पुन खलम् ॥ ३५ ॥

खल्न्ति सञ्चायमानानि धान्यानि अत्र खलधानम्, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ खल्यन्ते सञ्चीयन्ते धान्यानि अत्र खल त्रिलिङ्ग, "गोचरसचर' ॥ ५।३।१३१ ॥ इति निपातनाद् घ ॥ २ ॥ ३५ ॥

चूर्णे क्षोद

चूर्यते स्म चूर्णं पुक्लीबलिङ्ग, तत्र ॥ १ ॥ क्षुद्यते क्षोद धूलिप्रायोऽयम्, यत् शाश्वत - "चूर्णानि वासयोगा स्युश्चूर्णो धूलि सशर्कर" इति ॥ २ ॥

अथ रजसि स्यु धूलीपांशुरेणव ।

रज्यते वस्त्रादयनेन रज क्लीबलिङ्ग, "मिथिरञ्जि' ॥ (उणा-९७१) ॥ इति क्विदस्, तत्र ॥१॥ धूयते धूलि स्त्रीलिङ्ग, "धूमूभ्या" ॥ (उणा-७०१) ॥ इति लिक्, ङ्या धूली ॥ २ ॥ 'पंसुण् नाशने दन्त्यान्त' पंसयति पांसु पुलिङ्ग, 'पंसेर्दीर्घश्च ॥ (उणा-७१८) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ रीयते रेणु स्त्रीलिङ्ग, अजिस्था' ॥ (उणा-७६८) ॥ इति णु ॥ ४ ॥

लोष्टे लोष्टुर्दलिर्लेष्टु

लुष्यते लोष्ट मृत् शकल पुक्लीबलिङ्ग "लुपेष्ट' ॥ (उणा-१३८) ॥ तत्र ॥ १ ॥ लोष्टि सङ्घाते' लोष्यते लोष्टु पुलिङ्ग "मृसृतृ' ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ दलयति दलि स्त्रीलिङ्ग, "खरेभ्य इ' ॥ (उणा-६०६) ॥ ३ ॥ लिश्यते लेष्टु पुलिङ्ग, 'कृसिकम्य' ॥ (उणा-७७३) ॥ इति बहुवचनात् तुन् ॥ ४ ॥

वल्मीक कृमिपर्वत ॥ ३६ ॥

वम्रीकूट वामलूरो नाकु शक्रशिरश्च स ।

वलन्ते प्राणिनोऽत्र वल्मीक पुक्लीबलिङ्ग, 'सृणीकास्तीक" ॥ (उणा-५०) इतीके निपात्यते ॥१॥ कृमीणा पर्वत इव कृमिपर्वत ॥२॥ ३६ ॥ वम्राणामुपदेहिकाना कूट शिखर वम्रीकूटम् ॥ ३ ॥ वाम वामेवा लूयते वामलूर, "सिन्दूर" ॥ (उणा-४२०) ॥ इत्यूरे निपात्यते ॥ ४ ॥ नमति नाकु पुलिङ्ग, 'नमेर्नो क च" ॥ (उणा-७२०) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ शक्रस्य शिरो मूर्द्धा शक्रशिर ॥६॥

भङ्ग्य भाङ्गीनमौमीनमुम्य यव्य यवक्यवत् ।
तिल्य तैलीन माषीण माष्य भङ्गादिसम्भवम् ॥ ३३ ॥

भङ्गानां क्षेत्रं भङ्ग्यम्, 'बोमाभङ्ग' ॥ ७।१।८३ ॥ इति य, पक्षे ईनजि भाङ्गीनम् ॥ १ ॥ २ ॥ उमानामौमीनम्, उम्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ यवाना यव्यम् ॥ १ ॥ यवकानां यवक्यम्, "यवयवक-" ॥ ७।१।८१ ॥ इति ये साधु ॥ २ ॥ तिलानां तिल्यम्, "बोमाभङ्ग" ॥७।१।८३॥ इति य ॥ १ ॥ पक्षे इनजि तैलीनम् ॥ २ ॥ माषाणां माषीणम्, माष्यम्, भङ्गादीनां सम्भवोऽत्र भङ्गादिसम्भवं क्षेत्रम् ॥१॥२॥ ॥३३॥

सीत्य हल्यम्

सीतया सङ्गतं सीत्यम्, "सीतया सङ्गते" ॥ ७।१।२७ ॥ इति य ॥ १ ॥ हलस्य कर्षं क्षेत्रं कृष्यत इति कृत्वा हल्यम्, "हलस्य कर्षे ॥ ७।१।२६ ॥ इति य ॥ २ ॥

त्रिहल्य तु त्रिसीत्य त्रिगुणाकृतम् ।
तृतीयाकृत

त्रयाणां हलानां कर्षस्त्रिहल्यम्, ॥१॥ तिसृभि सीताभि सङ्गतं त्रिसीत्यम् ॥ २ ॥ त्रिगुणाक्रियते स्म त्रिगुणाकृतम्, त्रिर्विलिखितम्, "सङ्ख्यादेर्गुणात्" ॥७।२।१३६॥ इति डाच् ॥ ३ ॥ तृतीयं वारं क्रियते स्म तृतीयाकृतम्, 'तायश म्बबीजाद्' ॥७।२।१३५॥ इति डाच् ॥ ४ ॥

द्विहल्याद्येव शम्बाकृत च तत् ॥ ३४ ॥

द्वयोर्हलयो कर्षो द्विहल्यम् आदिशब्दाद् द्वाभ्यां सीताभ्यां सङ्गतं द्विसीत्यम्, द्विगुणाकृतम् द्वितीयाकृतमित्यादि ॥४॥ शम्बा क्रियते स्म शम्बाकृतं अनुलोमकृष्टम् पुनस्तियक् कृष्यते स्म 'तायशम्बबीजाद्' ॥७।२।१३५॥ इति डाच् ॥५॥ ॥ ३४ ॥

बीजाकृत तूप्तकृष्ट

अबीजं सबीजं बीजसपन्न बीजाकृतम् 'तीयशम्बबीजाद्' ॥७।२।१३५॥ इति डाच् ॥ १ ॥ आदावुप्त पश्चाद् बीजै सह कृष्ट उप्तकृष्टम्, 'पूर्वकाले' ॥३।१। ९७॥ इति कर्मधारय ॥ २ ॥

द्रौणिकाऽऽढकिकादय ।
स्युर्द्रोणाढकवापादौ

नगरी पूः पुरी द्रङ्गः पत्तनं पुटभेदनम् ॥ ३७ ॥
निवेशनमधिष्ठानं स्थानीयं निगमोऽपि च ।

नगन्त्यस्यां नगरी स्त्रीलिङ्गः, "जठर" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यर निपात्यते, नगाः सन्त्यस्यामिति वा मध्वादित्वाद् र ॥१॥ पूर्यते पूः, सम्पदादित्वात् क्विप् ॥ २ ॥ पुरति पुरी स्त्रीलिङ्गः ॥ ३ ॥ द्रमन्त्यत्रेति द्रङ्गः, "द्रमो णिद् वा" ॥ (उणा-९५) ॥ इति ग ॥ ४ ॥ पतन्त्यस्मिन् पत्तनम्, "वीपतिः" ॥ (उणा-२९२) ॥ इति तन, पट्टनमपि ॥५॥ पुटा भाण्डवासनानि भिद्यन्तेऽत्र पुटभेदनम् ॥६॥३७॥ निविशन्तेऽत्र निवेशनम् ॥ ७ ॥ अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नधिष्ठानम् ॥ ८ ॥ तिष्ठन्त्यस्मिन् स्थानीयम्, "बहुलम्" ॥ ५ । १ । २ ॥ इत्यधिकरणेऽप्यनीय ॥ ९ ॥ नियतं गच्छन्त्यत्र निगमः, "गोचरसंचर" ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ, वाचस्पतिस्तु—

"स्यात् स्थानीयं त्वतिलम्बो ग्रामो ग्रामशताष्टके ।
तदर्द्धे तु द्रोणमुखं तच्च कर्वटमस्त्रियाम्" ॥ १ ॥
कर्वटार्द्धं चतुष्कं स्यात्तदर्द्धे तु कार्वटम् ।
तदर्द्धं पत्तनं तच्च पत्तनं पुटभेदनम् ॥ २ ॥
निगमस्तु पत्तनार्द्धं तदर्द्धे तु निवेशनम् ।
कर्वटादधमो द्रङ्गः पत्तनादुत्तमश्च सः ॥ ३ ॥
उद्रङ्गश्च निवेशश्च स एव द्रङ्ग इत्यपि ।" इति विशेषमाह ॥ १० ॥

शाखापुरं तूपपुरम्

शाखा समीपवर्त्ति पुरं शाखापुरम्, यदाह—
"शाखा वेदविभागे स्यात् पादपाङ्गान्तिकेऽपि च" ।
उप समीपे पुरस्य मूलनगरस्य उपपुरम् ॥ १ ॥

खेटं पुरार्द्धविस्तरम् ॥ ३८ ॥

खिटयते खेटं पुरस्यार्द्धं विस्तरोऽस्य पुरार्द्धविस्तरम् ॥ १ ॥ ३८ ॥

स्कन्धावारो राजधानी

षण्णाममात्यादीनां प्रधानभूतत्वाद् राजा स्कन्धस्तमावृणोति स्कन्धावारः ॥ १ ॥ राजा नृपो धीयतेऽस्यां राजधानी स्त्रीक्लीबलिङ्गः ॥ २ ॥

कोट्टदुर्गे पुनः समे ।

कुट्यते कोट्टः पुंक्लीबलिङ्गः पृषोदरादित्वाद् गुणः ॥ १ ॥ दुःखेन गम्यतेऽस्मिन् दुर्गम् "सुग्रदुर्गमाधारे" ॥५।१।१३२॥ इति साधु ॥ २ ॥

१ वृक्षा इत्यर्थः ।

गया पूर्गयराजर्षे

गच्छन्ति अस्या गया, "गयहृदया"॥ (उणा-३७०)॥ इत्यत्रे निपात्यते॥१॥

कन्यकुब्ज महोदयम् ॥ ३९ ॥

कन्याकुब्ज गाधिपुर कौश कुशस्थल च तत् ।

कन्या कुब्जा अत्र कन्यकुब्जम्, तत्र हि जमदग्निना शापेन नरपते कन्या कुब्जीकृता इति प्रसिद्धि, 'ड्यापो बहुल' ॥ २।४।९९ ॥ इति ह्रस्व ह्रस्वत्वाऽभावे कन्याकुब्जम्॥१॥२॥ महान् उदयोऽस्य महोदयम्, एते त्रय स्त्रक्लीबलिङ्गा ॥३॥३९॥ गाधे राज्ञ पुर गाधिपुरम्॥४॥कुशा सन्ति अत्र कौशम्, चातुरर्थिकोऽण् ॥५॥ कुशाना स्थल कुशस्थलम् ॥ ६ ॥

काशिर्वराणसी वाराणसी शिवपुरी च सा ॥ ४० ॥

काशते काशि स्त्रीलिङ्ग, 'पदिपठि ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ वाराणसीशब्दस्य पृषोदरादित्वात् ह्रस्वत्वे वराणसा ॥२॥ वरणा च असिश्च वरणासी नद्यौ तयोरदूरभवा चातुरर्थिकोऽण 'वृद्धि स्वरेष्वादे' ॥७।४।१॥ इति वृद्धौ रेफाऽऽकारस्य पृषोदरादित्वात् दीर्घत्वे णकाराऽऽकारस्य ह्रस्वत्वे च इया वाराणसी, यद्वा वृणाते 'मुमुचा'॥ (उणा-२७८)॥ इत्याने वराणो वीरणाभिधानम् वराणा सन्त्यत्र वराणसा नदा "तृणादे सल्"॥६।२।८१॥ इति चातुरर्थिक सल् तस्या अदूर भवेति वा देशो वा वराणसस्तत्र भवा वा, वारैरनितीति वा गोपादेरनेरसि"॥ (उणा ७०८) ॥ इत्यसिस्ततो ङी ॥३॥ शिवस्य पुरी शिवपुरी ॥४॥४०॥

साकेत कोसलाऽयोध्या

सा लक्ष्मी क सुख ताभ्यामित साकेतम् ॥ १ ॥ कोसलदेशयोगात् कोसला ॥ २ ॥ न योध्यते परैरयोध्या ॥ ३ ॥

विदेहा मिथिला समे ।

विदिह्यते विदेहा ॥ १ ॥ मिथ्यते मिथिला, 'गुपिमिथि' ॥ (उणा-४८३) ॥ इति किदिल ॥ २ ॥

त्रिपुरी चेदिनगरी

तृतीया पुरा त्रिपुरा मयूरव्यसकादित्वात् त्रयाणा पुराणा समाहारो वा भाष्यकारवचनात् स्त्रीत्वम् ॥ १ ॥ चेदाना नगरी चेदिनगरी ॥ २ ॥

कौशाम्बी वत्सपत्तनम् ॥ ४१ ॥

कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी चातुरर्थिकोऽण् ॥ १ ॥ वत्सराजस्य वत्सदेशे वा पत्तन वत्सपत्तनम् ॥ २ ॥ ४१ ॥

उज्जयनी स्याद् विशालाऽवन्ती पुष्पकरण्डिनी ।

उज्जयिनी जयति उज्जयनी, रम्यादित्वाद् अनट्, अन्ये तु उज्जयनी नाम राक्षसी दत्ता या तस्या नियोगात् उज्जयिनीति, पातुरुपक्रमणमुपाय तस्य लोपमिच्छन्ति ॥१॥ विशाला शालाऽस्याः विशाला, विशिष्टा शाला अत्रेति वा, विस्तीर्णत्वात् वा॥२॥ अवन्तीऽवन्ती ॥३॥ पुष्पकरण्डं नामोद्यानम्, तदस्यामस्ति पुष्पकरण्डिनी । यद्वयाडि - "उज्जयन्यां यदुद्यानं तत् स्यात् पुष्पकरण्डकम्" इति ॥ ४ ॥

पाटलिपुत्रं कुसुमपुरं

पाटलिभिः पुनाति पाटलिपुत्रम् " पुत्रादयः " ॥ (उणा-४५५) ॥ इति निपातने ॥ १ ॥ कुसुमबहुलं पुरं कुसुमपुरम् ॥ २ ॥

चम्पा तु मालिनी ॥ ४२ ॥

लोमपादकर्णयोः पूः

चणन्ति अस्यां चम्पा, " भापाचणि " ॥ (उणा-२९६) ॥ इति पः ॥१॥ माला सन्त्यस्या मालिनी ॥ २ ॥ ४२ ॥ लोमपादो राजर्षिः, कर्णः कौन्तेयः तयोः पूः लोमपादपूरी ॥ ३ ॥ कर्णपूरी ॥ ४ ॥

देवीकोटं उमावनम् ।

कोटिवर्षं बाणपुरं स्यात् शोणितपुरं च तत् ॥ ४३ ॥

देव्या कोटं कौटिल्यमत्र देवीकोटं ॥ १ ॥ उमाया वनमुमावनम् ॥ २ ॥ कोटिभिर्वर्षति कोटिवर्षम् ॥ ३ ॥ बाणाऽसुरस्य पुरं बाणपुरम् ॥ ४ ॥ शोणितलिप्तं पुरं शोणितपुरम् ॥ ५ ॥ ४३ ॥

मथुरा तु मधूपघ्नं मधुरा

मथति चित्तं मथुरा, ' वाश्यासि ' ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युरः, मथुरा या पिशाच्या अद्भुतभवं नगरमित्यन्ये ॥ १ ॥ मधार्दानवस्य उपघ्नः आश्रयोऽत्र मधूपघ्नम् ॥ २ ॥ मधुना राजते मधुरा मधुराधिष्ठितोऽस्या अस्तीति वा मध्वादित्वाद् रः ॥ ३ ॥

अथ गजाह्वयम् ।

स्याद् हास्तिनपुरं हस्तिनीपुरं हस्तिनापुरम् ॥ ४४ ॥

गजस्याह्वयोऽस्य गजाह्वयम् यद्भारते- नगरे नागसाह्वये इति ' तेन गजपुरं नाम नगरम् इत्यादि ॥१॥ हस्तिन्या इदं हास्तिनं तच्च तत्पुरं च हास्तिनपुरम् ॥२॥ हस्तिन्या पुरं हस्तिनीपुरम् ॥ ३ ॥ पृषोदरादित्वात् आत्वे हस्तिनापुरम् ॥४॥४४॥

तामलिप्त दामलिप्त तामलिप्ती तमालिनी ।

स्तम्बपूर्विष्णुगृहं च स्याद्

ताम्यद्भिलिप्यते तामलिप्तम् तामलिप्ती पृषोदरादित्वात् ॥१॥२॥ दामभि लिप्यते छाद्यते दामलिप्तम् ॥३॥ तमाल मस्यामस्या तमालिनी ॥४॥ स्तम्बगहना पू स्तम्बपू, समासान्तविधेरनित्यत्वाद् अदभाव ॥५॥ विष्णोर्गृहं विष्णुगृहम् ॥६॥

विदर्भा तु कुण्डिनम् ॥ ४५ ॥

विशिष्टो दर्भः सदर्भः कुशो वाऽस्या विदर्भा ॥१॥ कुण्ड्यते पापमत्र कुण्डिनम्, 'शाकठि" ॥ (उणा-२८२)॥ इतीन, कुण्डिनपुरम्, कुण्डिनापुरमित्यपि॥२॥४५॥

द्वारवती द्वारका स्याद्

द्वाराणि सन्ति अस्या द्वारवती ॥१॥ द्वारं कायति द्वारका, द्वरताति वा णके क्षिपकादित्वात् इत्वाभाव ॥ २ ॥

निषधा तु नलस्य पू ।

नितरा सति कर्माणि अस्या निषधा, 'ने सतेरधक्' ॥ (उणा-२५२) ॥ इत्यधक् ॥ १ ॥

प्राकारो वरण साले

प्रकुर्वन्ति तमिति प्राकार, " घञ्युपसर्गस्य " ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घ ॥ १ ॥ वृणोति वरण, 'वृतृ' ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण ॥ २ ॥ सत्यते सालस्तत्र ॥ ३ ॥

चयो वप्रोऽस्य पीठभू ॥ ४६ ॥

अस्य प्राकारस्य पाठभूमूलभूमि चीयते चय प्रागाऽऽधार ॥१॥ उप्यते ऽत्र इति वप्र पुल्लीवलिङ्ग, "भीवृधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥२॥४६॥

प्राकाराग्र कपिशीर्ष

प्राकारस्याऽग्र प्राकाराग्रम् ॥१॥ कपेरिव शीर्षमस्य कपिशीर्षम् ॥२॥

क्षौमाऽट्टाऽट्टालका समा ।

क्षुवन्ति शब्दायन्ते योधा अत्र क्षौमम् "रुक्मग्रीष्म" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ १ ॥ अट्ट हिंसाऽतिक्रमयो ' अट्यतेऽत्र अट्ट, पुल्लीवलिङ्गो ॥ २ ॥ "वात्वाल" ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले निपातनाद् अट्टाल, केऽट्टालक प्राकाराग्रे रणगृहम् ॥ ३ ॥

पूर्द्वारे गोपुर

उज्जयनी स्याद् विशालाऽवन्ती पुष्पकरण्डिनी ।

उज्जयन्ति अस्याम् उज्जयनी, रम्यादित्वाद् अनट्, अन्ये तु उज्जयनी नाम राक्षसी तया वा तस्याः निवास उज्जयनीति चातुरर्थिकमणमुत्पाद्य तस्य लोपमिच्छन्ति ॥१॥ विशाला शाला । विशाला, विशिष्टा शाला अत्रेति वा, विस्तीर्णत्वाद् वा॥२॥ अवन्तिःऽवन्ती ॥३॥ पुष्पकरण्डं नामोद्यानम्, तदत्रास्ति पुष्पकरण्डिनी । यद्व्याडि - "उज्जयन्त्यां मदुद्यानं तत् स्यात् पुष्पकरण्डकम्" इति ॥ ४ ॥

पाटलिपुत्रं कुसुमपुरं

पाटलिभिः पुनाति पाटलिपुत्रम्," पुत्रादयः " ॥ (उणा-४५५) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ कुसुमबहुलं पुरं कुसुमपुरम् ॥ २ ॥

चम्पा तु मालिनी ॥ ४२ ॥

लोमपादकर्णयोः पूः

चणन्ति अस्यां चम्पा, " भापाचणि " ॥ (उणा-२९६) ॥ इति पः ॥१॥ माला सन्त्यस्या मालिनी ॥ २ ॥ ४२ ॥ लोमपादो राजर्षि, कर्णः कौन्तेयः तयोः पूः लोमपादपूरी ॥ ३ ॥ कर्णपूरी ॥ ४ ॥

देवीकोटं उमावनम् ।

कोटिवर्षं बाणपुरं स्यात् शोणितपुरं च तत् ॥ ४३ ॥

देव्याः कोटं कौटिल्यमत्र देवीकोटं ॥ १ ॥ उमाया वनमुमावनम् ॥ २ ॥ कोटिभिर्वर्षति कोटिवर्षम् ॥ ३ ॥ बाणाऽसुरस्य पुरं बाणपुरम् ॥ ४ ॥ शोणितलिप्तं पुरं शोणितपुरम् ॥ ५ ॥ ४३ ॥

मथुरा तु मधूपघ्नं मधुरा

मथति चित्तं मथुरा, ' वाश्यसि " ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर, मथुरा या पिशाच्या प्रादुर्भवं नगरमित्यन्ये ॥ १ ॥ मधोर्दानवस्य उपघ्न आश्रयोऽत्र मधूपघ्नम् ॥ २ ॥ मधुना राजते मधुरा मधुराधिष्ठितोऽस्या अस्तीति वा मध्वादित्वाद् रः ॥ १ ॥

अथ गजाह्वयम् ।

स्याद् हास्तिनपुरं हस्तिनीपुरं हस्तिनापुरम् ॥ ४४ ॥

गजस्याह्वयोऽस्य गजाह्वयम् यद्भारते- नगरे नागसाह्वये इति तेन गजपुरं नाम नगरम् इत्यादि ॥१॥ हस्तिन्या इदं हास्तिनं तच्च तत्पुरं च हास्तिनपुरम् ॥२॥ हस्तिन्या पुरं हस्तिनीपुरम् ॥ ३ ॥ पृषोदरादित्वाद् आत्वे हस्तिनापुरम् ॥४॥४४॥

तामलिप्त दामलिप्त तामलिप्ती तमालिनी ।

स्तम्बपूर्विष्णुगृह च स्याद्

ताम्यद्भिर्लिप्यते तामलिप्तम्, तामलिप्ती पृषोदरादित्वात् ॥१॥२॥ दामभि लिप्यते छाद्यते दामलिप्तम् ॥३॥ तमाला सन्त्यस्या तमालिनी ॥४॥ स्तम्बगहना पू स्तम्बपू, समासान्तविधेरनित्यत्वाद् अदभाव ॥५॥ विष्णोर्गृह विष्णुगृहम् ॥६॥

विदर्भा तु कुण्डिनम् ॥ ४५ ॥

विशिष्टो दर्भ सदर्भ कुशो वाऽस्या विदर्भा ॥१॥ कुण्ड्यते पापमत्र कुण्डिनम्, 'शाकठि" ॥ (उणा-२८२)॥ इतीन , कुण्डिनपुरम्, कुण्डिनापुरमित्यपि॥२॥४५॥

द्वारवती द्वारका स्याद्

द्वाराणि सन्ति अस्या द्वारवती ॥१॥ द्वारै कायति द्वारका, द्वरताति वा णके क्षिपकादित्वाद् इत्वाभाव ॥ २ ॥

निषधा तु नलस्य पू ।

नितरा स्यन्ति कर्माणि अस्या निषधा, " ने स्यतेरधक्" ॥ (उणा-२५२) ॥ इत्यधक् ॥ १ ॥

प्राकारो वरण साले

प्रकुर्वन्ति तमिति प्राकार , घञ्युपसर्गस्य ' ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घ ॥ १ ॥ वृणोति वरण , 'वृकॄ ' ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण ॥ २ ॥ सल्यते सालस्तत्र ॥ ३ ॥

चयो वप्रोऽस्य पीठभू ॥ ४६ ॥

अस्य प्राकारस्य पीठभूमूलभूमि चीयते चय प्राकाराऽऽधार ॥१॥ उप्यते ऽत्र इति वप्र पुल्लीबलिङ्ग 'भीवृधि ' ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥२॥४६॥

प्राकाराग्र कपिशीर्ष

प्राकारस्याऽग्र प्राकाराग्रम् ॥१॥ कपेरिव शीर्षमस्य कपिशीर्षम् ॥२॥

क्षौमाऽट्टाऽट्टालका समा ।

क्षुवन्ति शब्दायन्ते योधा अत्र क्षौमम् "रुक्मग्रीष्म ' ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ १ ॥ अट्टि हिंसाऽतिक्रमयो ' अट्यतेऽत्र अट्ट, पुल्लीबलिङ्गो ॥ २ ॥ चात्वाल " ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले निपातनाद् अट्टाल केऽट्टालक प्राकाराग्रे रणगृहम् ॥ ३ ॥

पूर्द्वारे गोपुर

उज्जयनी स्याद् विशालाऽवन्ती पुष्पकरण्डिनी ।

उज्जयन्ति जयन्ति उज्जयनी रम्यादित्वाद् अनट्, अन्ये तु उज्जयनी नाम राक्षसी देवी वा तस्याः निवास उज्जयनी इति धातुरधिक्रमणमुत्पाद्य तस्य लापमिच्छन्ति ॥१॥ विशाला शाला यस्यां विशाला, विशिष्टा शाला अत्रेति वा, विस्तीर्णत्वाद् वा॥२॥ अवन्त्यवन्ती ॥३॥ पुष्पकरण्डं नामोद्यानम् तदस्यास्ति पुष्पकरण्डिनी । यद्वयाडि - "उज्जयन्त्यां यदुद्यानं तत् स्यात् पुष्पकरण्डकम्" इति ॥ ४ ॥

पाटलिपुत्रं कुसुमपुरं

पाटलिभिः पुत्राणि पाटलिपुत्रम्," पुत्रादयः " ॥ (उणा-४१५) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ कुसुमबहुलं पुरं कुसुमपुरम् ॥ २ ॥

चम्पा तु मालिनी ॥ ४२ ॥

लोमपादकर्णयोः पूः

चणन्ति अस्यां चम्पा " भापाचणि " ॥ (उणा-२९६) ॥ इति पः ॥१॥ माला सन्त्यस्या मालिनी ॥ २ ॥ ४२ ॥ लोमपादो राजर्षि, कर्णः कौन्तेय तयाः पूः लोमपादपूरी ॥ ३ ॥ कर्णपूरी ॥ ४ ॥

देवीकोटमुमावनम् ।

कोटिवर्षं बाणपुरं स्यात् शोणितपुरं च तत् ॥ ४३ ॥

देव्याः कोटं कौटिल्यमत्र देवीकोटं ॥ १ ॥ उमाया वनमुमावनम् ॥ २ ॥ कोटिभिर्वर्षति कोटिवर्षम् ॥ ३ ॥ बाणाऽसुरस्य पुरं बाणपुरम् ॥ ४ ॥ शोणितलिप्तं पुरं शोणितपुरम् ॥ ५ ॥ ४३ ॥

मथुरा तु मधूपघ्नं मधुरा

मथति चित्तं मथुरा, ' वाश्यसि ' ॥ (उणा-४२३) ॥ ऊरः मथुरा या विशाख्या अदूरभवं नगरमित्यन्ये ॥ १ ॥ मधोदानवस्य उपघ्न आश्रयोऽत्र मधूपघ्नम् ॥ २ ॥ मधुना राजते मधुरा मधुराधिष्ठितोऽस्या अस्तीति वा मध्वादित्वाद् रः ॥ १ ॥

अथ गजाह्वयम् ।

स्याद् हास्तिनपुरं हस्तिनीपुरं हस्तिनापुरम् ॥ ४४ ॥

गजस्याह्वयोऽस्य गजाह्वयम् यद्भारते- नगरे नागसाह्वये इति ' तेन गजपुरं नाम नगरम् इत्यादि ॥१॥ हस्तिन्या इदं हास्तिनं तच्च तत्पुरं च हास्तिनपुरम् ॥२॥ हस्तिन्या पुरं हस्तिनापुरम् ॥ ३ ॥ पृषोदरादित्वाद् आत्वे हस्तिनापुरम् ॥४॥४४॥

तामलिप्त दामलिप्त तामलिप्ती तमालिनी ।

स्तम्बपूर्विष्णुगृह च स्याद्

ताम्यद्भिर्लिप्यते तामलिप्तम्, तामलिप्ती पृषोदरादित्वात् ॥१॥२॥ दामभि लिप्यते छाद्यते दामलिप्तम् ॥३॥ तमाला सन्त्यस्या तमालिनी ॥४॥ स्तम्बगहना पू स्तम्बपू, समासान्तविधेरनित्यत्वाद् अदभाव ॥५॥ विष्णोर्गृह विष्णुगृहम् ॥६॥

विदर्भा तु कुण्डिनम् ॥ ४५ ॥

विशिष्टो दर्भ सदर्भ कुशो वाऽस्या विदर्भा ॥१॥ कुड्यते पापमत्र कुण्डिनम्, 'शाकठि " ॥ (उणा-२८२) ॥ इतीन , कुण्डिनपुरम्, कुण्डिनापुरमित्यपि॥२॥४५॥

द्वारवती द्वारका स्याद्

द्वाराणि सन्ति अस्या द्वारवती ॥१॥ द्वारे कायति द्वारका, द्वरताति वा ण्के क्षिपकादित्वाद् इत्वाभाव ॥ २ ॥

निषधा तु नलस्य पू ।

नितरा स्यात कर्माणि अस्या निषधा, 'ने सतेरधक्" ॥ (उणा-२५२) ॥ इत्यधक् ॥ १ ॥

प्राकारो वरण साले

प्रकुर्वन्ति तमिति प्राकार, ' घञ्युपसर्गस्य " ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घ ॥ १ ॥ वृणोति वरण 'वृकृ ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण ॥ २ ॥ सल्यते सालस्तत्र ॥ ३ ॥

चयो वप्रोऽस्य पीठभू ॥ ४६ ॥

अस्य प्राकारस्य पीठभूमूलभूमि चीयते चय प्राकाराऽऽधार ॥१॥ उप्यते ऽत्र इति वप्र पुल्लिङ्ग , 'भीवृधि " ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥२॥४६॥

प्राकाराग्र कपिशीर्ष

प्राकारस्याऽग्र प्राकाराग्रम् ॥१॥ कपेरिव शीर्षमस्य कपिशीर्षम् ॥२॥

क्षौमाऽट्टाऽट्टालका समा ।

क्षुवन्ति शब्दायन्ते योधा अत्र क्षौमम् " रुक्मग्रीष्म ' ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ १ ॥ ' अट्टि हिंसाऽतिक्रमयो ' अ ट्टतेऽत्र अट्ट, पुल्लीवलिङ्गो ॥ २ ॥ चात्वाल " ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले निपातनाद् अट्टाल , केऽट्टालक प्राकाराग्रे रणगृहम् ॥ ३ ॥

पूर्द्वारे गोपुर

पुरो द्वार पूद्वार तत्र ॥ १ ॥ गोप्यते गोपुरम्, "अगु" ॥ (उणा-४२६) ॥ इति उर निपात्यते ॥ २ ॥

रथ्याप्रतोलीविशिखा समा ॥४७॥

रथान् वहति रथ्या, 'वहति रथ" ॥७।१।२॥ इति य ॥ १ ॥ प्रतोल्यते प्रतोली ॥ २ ॥ विशायते जनगमर्द्दन विशिखा, "इयतरिभ वा ' ॥ (उणा-८५) ॥ इति ग, विगता शिखा मुण्डितेव समत्वादिति वा ॥३॥४७॥

परिकूट हस्तिनखो नगरद्वारकूटके ।

परित कूल्यते परिकूट पुक्लीवलिङ्ग ॥ १ ॥ हस्तिनख इव हस्तिनख दुर्गद्वारावतरणार्थं क्रमनिम्नो मृत्कूटोऽपसोपानाख्य, बहिरतटमन्त सोपानयुक्त युद्धार्थमित्येके ॥ २ ॥ नगरद्वारे कूटो नगरद्वारकूटस्तत्र ॥ ३ ॥

मुख नि सरणे

गृहादेर्नि स्रियते प्रविश्यते च येन तद् मुखमिव मुखम्, यत् कौटिल्य-"मुखसम सक्रम" इति ॥ १ ॥ नि स्रियतेऽनेन नि सरण तत्र ॥ २ ॥

वाटे प्राचीनाऽऽवेष्टकौ वृति ॥ ४८ ॥

वट्यतेऽनेन वाट त्रिलिङ्गस्तत्र ॥ १ ॥ प्रागेव प्राचानम्, 'अदिक्स्त्रिया ॥ ७।१।१०७ ॥ इतीन ॥ २ ॥ आवेष्टते आवेष्टक ॥ ३ ॥ व्रियतेऽनया वृति ॥ ४ ॥ ४८ ॥

पद्व्येकपदी पद्या पद्धतिर्वर्त्म वर्त्तनी ।

अयन सरणिर्मार्गोऽध्वा पन्था निगम सृति ॥ ४९ ॥

पद्यन्तेऽनया पदवि 'छविच्छिवि ' ॥ (उणा-७०६) ॥ इति वौ निपात्यते ङया पदवी ॥ १ ॥ एक पादोऽस्यामेकपदा कुम्भपद्यादित्वात् साधु ॥ २ ॥ पदमस्या दृश्य पद्या हृद्यपद्य ॥ ७।१।११ ॥ इति य ॥ ३ ॥ पादाभ्या ह्न्यत पद्धति हिमहति' ॥ ३।२।९६ ॥ इति पदादेश ॥ ४ ॥ वर्त्तन्तेऽनेन वर्त्म क्लीबलिङ्ग मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ५ ॥ सदिवृति" ॥ (उणा-६८०) ॥ इति अनौ वर्तनि, ङ्या वर्त्तनी ॥६॥ अयन्तेऽनेन अयनम् ॥७॥ सरन्ति अस्या सरणि स्त्रीलिङ्ग ऋहस ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्याणि ॥ ८ ॥ -मार्गन्ति अनेन मार्ग म्रिय तेऽनेनेति वा शृङ्गशाङ्ग ॥ (उणा-९६) ॥ इति गे निपात्यते ॥९॥ अतन्ति अत्र पान्था अध्वा अतेधच ॥ (उणा-९०९) ॥ इति क्वनिप् ॥१०॥ पथन्ति अस्मिन् पन्था पुल्लिङ्गे पथिमथिभ्याम्' ॥(उणा-९२६)॥ इतीन् ॥११॥ निगच्छन्ति अनेन निगम ॥१२॥ सरन्ति अनया सृति ॥१३॥४९॥

सत्पथे सतित पन्था

सखायौ पन्थाः सत्पथस्तत्र ॥ १ ॥ स्वतिशब्दाभ्यां परः पन्था, पूजितः पन्थाः सुपन्था, पूजितः पन्थाः अतिपन्थाः, 'पूजास्वते प्राक् टात्' ॥ ७।३।७२ ॥ इति समासान्तनिषेधः ॥ २ ॥ ३ ॥

अपन्था अपथं समे ।

न पन्थाः अपन्थाः, 'नञ्तत्पुरुषात्' ॥७।३।७१॥ इति समासान्तनिषेधः ॥१॥ नञो निर्दिष्टस्य अनित्यत्वात् समासान्ते सति अपथम्, 'पथः सङ्ख्याऽव्ययोत्तरः'॥ (हैमलिङ्गानु० नपु० श्लो-८) ॥ इति क्लीबत्वम्, पथोऽभाव इति अव्ययीभावो वा॥२॥

व्यध्वो दुरध्वः कदध्वा विपथः कापथं च सः ॥ ५० ॥

विरुद्धोऽध्वा व्यध्वः ॥१॥ दुष्टोऽध्वा दुरध्वः, "उपसर्गादध्वनः" ॥७।३।७९॥ इत्यत्समासान्तः ॥ २ ॥ कुत्सितोऽध्वा कदध्वा ॥३॥ विरुद्धः पन्था विपथम् ॥४॥ कुत्सितः पन्थाः कापथम्, 'काक्षपथोः" ॥३।२।१३४॥ इति कादेशः, 'पथः सङ्ख्याऽव्ययोत्तरः'॥(हैमलिङ्गानु०नपु०श्लो-८)॥ इति क्लीबत्वम् । अमरस्तु- विपथका पथशब्दौ पुम्स्याह गौडश्च यदाह- व्यध्वो विपथकापथौ" इति ॥ ५ ॥ ५० ॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रगतमन्तरेऽस्मात् प्रान्तरं दूरशून्यो मार्गः ॥ १ ॥

कान्तारो वर्त्म दुर्गमम् ।

कम्यते कान्तारः पुंक्लीबलिङ्गः द्वारशृङ्गार' ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते, कस्य अम्भसोऽन्तर्मियर्तीति वा ॥ १ ॥

सुरुङ्गा तु सन्धिला स्याद् गूढमार्गो भुवोऽन्तरे ॥ ५१ ॥

सरलनया सुरुङ्गा सर्ते सुच ॥ (उणा-१०८) ॥ इत्युङ्गः ॥ १ ॥ सन्धि लाति सन्धिला सन्धिरपि भूमिमध्ये गूढोमार्गः ॥ २ ॥ ५१ ॥

चतुष्पथे तु संस्थानं चतुष्कं

चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथं तत्र ॥ १ ॥ सन्तिष्ठतेऽत्र संस्थानम् ॥ २ ॥ चत्वारोऽवयवा अस्य चतुष्कम् ॥ ३ ॥

त्रिपथे त्रिकम् ।

त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथं तत्र ॥ १ ॥ त्रयोऽवयवा अस्य त्रिकम् ॥२॥

द्विपथं तु चारपथः

द्वौ पन्थानौ समाहृतौ द्विपथम् ॥ १ ॥ चाराय पन्थाश्चारपथः ॥ २ ॥

---

१ 'समासान्ता ऽऽगमसंज्ञाज्ञापकगणनञ्निर्दिष्टानि अनित्यानि" ॥ (न्यायमञ्जूषा-न्या-३५) ॥ इति परिभाषया ।

२ सङ्ख्यावाचिनोऽव्ययाच्च परः पथशब्दः क्लीबलिङ्गः, इति भावः ।

पुरो द्वार पद्वार तत्र ॥ १ ॥ गोप्यते गोपुरम्, " श्रनु " ॥ (उणा-४२६) ॥ इति उरे निपात्यते ॥ २ ॥

रथ्यामतोलीविशिखा समा ॥४७॥

रथान् वहति रथ्या, "वहति रथ" ॥७।१।२॥ इति य ॥ १ ॥ प्रतोल्यते प्रतोली ॥ २ ॥ विशायते जनममर्दन विशिखा, "इयतरिक्व वा' ॥ (उणा-८५) ॥ इति ख, विगता शिखा मुण्डितेव समत्वादिति वा ॥३॥४७॥

परिकूट हस्तिनखो नगरद्वारकूटके ।

परित कूट्यते परिकूट पुक्लावलिङ्ग ॥ १ ॥ हस्तिनख इव हस्तिनख दुर्गे द्वारावतरणार्थं क्रमनिम्नो मृत्कूटोऽश्मसोपानाख्य, बहिरलटमन्त सोपानयुक्त युद्धाथ मिस्थेके ॥ २ ॥ नगरद्वारे कूटो नगरद्वारकूटस्तत्र ॥ ३ ॥

मुख नि सरणे

गृहादेर्नि स्रियते प्रविश्यते च येन तद् मुखमिव मुखम् यत् कौटिल्य - "मुखसम सक्रम" इति ॥ १ ॥ नि स्रियतेऽनेन नि सरण तत्र ॥ २ ॥

वाटे प्राचीनाऽऽवेष्टकौ वृति ॥ ४८ ॥

वट्यतेऽनेन वाट त्रिलिङ्गस्तत्र ॥ १ ॥ प्रागेव प्राचानम् अदिक्स्त्रिया ॥ ७।१।१०७ ॥ ईनन ॥ २ ॥ आवेष्टते आवेष्टक ॥ ३ ॥ व्रियतेऽनया वृति ॥ ४ ॥ ४८ ॥

पदव्येकपदी पद्या पद्धतिर्वर्त्म वर्त्तनी ।

अयन सरणिर्मार्गोऽध्वा पन्था निगम सृति ॥ ४९ ॥

पद्यन्तेऽनया पदवि "छविछिवि" ॥ (उणा-७०६) ॥ इति वौ निपात्यते ङया पदवी ॥ १ ॥ एक पादोऽस्यामेकपदी कुम्भपद्यादित्वात् साधु ॥ २ ॥ पदमस्या दृश्य पद्या हयपद्य- ॥ ७।१।११ ॥ इति य ॥ ३ ॥ पादाभ्या हन्यते पद्धति हिमहति ॥ ३।२।९६ ॥ इति पदादेश ॥ ४ ॥ वर्त्तन्तेऽनेन वर्त्म क्लीबलिङ्ग मन् ॥ (उणा-१११) ॥ इति मन् ॥ ५ ॥ 'सदिवृति" ॥ (उणा-६८०) ॥ इति अनौ वर्तनि, ङया वर्त्तनी ॥६॥ अयन्तेऽनेन अयनम् ॥७॥ सरन्ति अस्या सरणि 'ऋाग्नि ऋस्व' ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यणि ॥ ८ ॥ मार्गन्ति अनेन मार्ग म्रिय तेऽनेनेति वा 'श्रृङ्गशाङ्ग ॥ (उणा-९६) ॥ इति गे निपात्यते ॥९॥ अतन्ति अत्र पान्था अध्वा अतेधच ॥ (उणा-९ ९) ॥ इति क्वनिप् ॥१०॥ पथन्ति अस्मिन् पन्था पुल्लङ्गो 'पथिमथिभ्याम् ॥(उणा-९२९)॥ इतीन् ॥११॥ निगच्छन्ति अनेन निगम ॥१२॥ सरन्ति अनया सृति ॥१३॥४९॥

सत्पथे सतित पन्था

सन्नासौ पन्था च सत्पथस्तत्र ॥ १ ॥ स्वतिभ्यां परं पन्था पूजितः पन्था सुपन्था, पूजितः पन्था अतिपन्था, "पूजास्वतेः प्राक् टात् ॥ ७।३।७२ ॥ इति समासान्तनिषेधः ॥ २ ॥ ३ ॥

अपन्था अपथं समे ।

न पन्था अपन्था, 'नञ्तत्पुरुषात्" ॥७।३।७१॥ इति समासान्तनिषेधः ॥१॥ नञो निर्दिष्टस्य अनित्यत्वात् समासान्ते सति अपथम्, 'पथं सङ्ख्याऽव्ययोत्तरः' ॥ (हैमलिङ्गानु० नपु० श्लो-८) ॥ इति क्लीबत्वम् पथोऽभाव इति अव्ययीभावो वा॥२॥

व्यध्वो दुरध्व कदध्वा विपथः कापथं च सः ॥ ५० ॥

विरुद्धोऽध्वा व्यध्वः ॥१॥ दुष्टोऽध्वा दुरध्वः, 'उपसर्गादध्वनः" ॥७।३।७९॥ इत्यत्समासान्तः ॥ २ ॥ कुत्सितोऽध्वा कदध्वा ॥३॥ विरुद्धः पन्था विपथम् ॥४॥ कुत्सितः पन्थाः कापथम् 'काऽक्षपथोः' ॥३।२।१३४॥ इति कादेशः, 'पथः सङ्ख्याऽव्ययोत्तरः' ॥(हैमलिङ्गानु० नपु० श्लो-८)॥ इति क्लीबत्वम् । अमरस्तु- विपथकापथशब्दौ पुंस्याह गौडश्च यदाह- 'व्यध्वो विपथकापथौ" इति ॥ ५ ॥ ५० ॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रगता अन्तरेऽस्मात् प्रान्तरं दूरशून्यो मार्गः ॥ १ ॥

कान्तारो वर्त्म दुर्गमम् ।

कम्यते कान्तारः पुंक्लीबलिङ्गः "द्वारशृङ्गार" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते, कस्य अम्भसोऽन्तमियर्तीति वा ॥ १ ॥

सुरुङ्गा तु सन्धिला स्याद् गूढमार्गो भुवोऽन्तरे ॥ ५१ ॥

सरत्यनया सुरुङ्गा सर्तेः सुच ॥ (उणा-१०८) ॥ इत्युङ्गः ॥ १ ॥ सन्धिं लाति सन्धिला सन्धिरपि भूमिमध्ये गूढोमार्गः ॥ २ ॥ ५१ ॥

चतुष्पथे तु संस्थानं चतुष्कं

चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथः तत्र ॥ १ ॥ सतिष्ठतेऽत्र संस्थानम् ॥ २ ॥ चत्वारोऽवयवा अस्य चतुष्कम् ॥ ३ ॥

त्रिपथे त्रिकम् ।

त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथः तत्र ॥ १ ॥ त्रयोऽवयवा अस्य त्रिकम् ॥२॥

द्विपथं तु चारपथः

द्वौ पन्थानौ समाहृतौ द्विपथम् ॥ १ ॥ चाराय पन्थाश्चारपथः ॥ २ ॥

---

१ 'समासान्ताऽऽगमसंज्ञाज्ञापकगणनञ्निर्दिष्टानि अनित्यानि' ॥ (न्यायमञ्जूषा-न्या-३५) ॥ इति परिभाषया ।

२ सङ्ख्यावाचिनोऽव्ययाच्च परः पथशब्दः क्लीबलिङ्गः इति भावः ।

गताध्वा त्वसङ्कुल ॥ ५२ ॥

घण्टापथ संसरण श्रीपथो राजवर्त्म च ।

उपनिष्क्रमण चोपनिष्कर च महापथ ॥ ५३ ॥

असङ्कुलो गजाद्यैर्ना मार्ग ॥ १ ॥ ५२ ॥ घण्टोपलक्षिताना हस्तिना पन्था घण्टापथ , चाणक्योक्तोऽष्टदण्डपृथु पन्था ॥२॥ सम्यक् सरन्त्यत्र संसरणम् ॥३॥ श्रिया उपलक्षित पन्था श्रीपथ ॥ ४ ॥ राजयोग्य वर्त्म राजवर्त्म ॥ ५ ॥ उपनिष्क्रम्यतेऽस्मिन् उपनिष्क्रमणम् ॥ ६ ॥ उपनिष्कार्यते सैन्यमस्मिन् उपनिष्करम् ॥ ७ ॥ महान्चासौ पन्थाश्च महापथ ॥ ८ ॥ ५३ ॥

विपणिस्तु वणिग्मार्ग

विपण्यन्तेऽस्या विपणि स्त्रीलिङ्ग "पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ वणिजा मार्गो वणिग्मार्ग पण्यवीथ्यपि ॥ २ ॥

स्थान तु पदमास्पद ।

तिष्ठन्त्यस्मिन् स्थानम् ॥१॥ पद्यतेऽस्मिन् पदम्, "वषादय क्लीबे" ॥५।३।२९॥ इत्यत् ॥ २ ॥ आ समन्तात् पदमास्पद वचस्कादित्वात् साधु ॥ ३ ॥

श्लेषस्त्रिमार्ग्या शृङ्गाट

त्रयाणा मार्गाणा श्लेषो मेलन श्रायते तदिति शृङ्गाटम् "कपाटविराट" ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्याटे निपात्यते, शृङ्गैरटन्ति अस्मिन्निति वा शृङ्गाटवद् मार्गे त्रिकोणत्वाद् वा ॥ १ ॥

बहुमार्गी तु चत्वरम् ॥ ५४ ॥

बहवो मार्गा समाहृता बहुमार्गी ॥ १ ॥ चत्यते चत्वरम्, "कृगॄशॄ" ॥ (उणा-४४१) ॥ इति वरट् ॥ २ ॥ ५४ ॥

श्मशान करवीर स्यात् पितृप्रेताद् वन गृहम् ।

शवाना शयन श्मशानम् पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ करैर्वीर्यन्तेऽत्र करवीरम् ॥ २ ॥ पितृप्रेतादिति समाहारद्वन्द्वो यथासङ्ख्यानिवृत्त्यर्थ तेन पितृप्रेतशब्दाभ्या पर वन गृह च, पितॄणा वन गृह च पितृवन पितृगृहम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एव प्रेतवनम् ॥ ५ ॥ प्रेतगृहम् ॥ ६ ॥

गेहभूर्वास्तु

गेहाय भूमिर्गेहभू ॥१॥ वसन्त्यत्र वास्तु पुक्लीबलिङ्ग , "वसेर्णिद् वा" ॥ (उणा-७७४) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥

गेह तु गृह वेश्म निकेतनम् ॥ ५५ ॥
मन्दिर सदन सद्म निकाय्यो भवन कुट ।
आलयो निलय शाला सभोदवसित कुलम् ॥ ५६ ॥
धिष्ण्यमावसथ स्थान पस्त्य सस्त्याय आश्रय ।
ओको निवास आवासो वसति शरण क्षय ॥ ५७ ॥
धामाऽगार निशान्त च

केतति निवसन्ति अत्र गेहम्, 'किनो गे च' ॥ (उणा-१८७) ॥ इति ह ॥ १ ॥ गृह्णाति पुरुषोपार्जित द्रव्यमिति गृहम् 'गेहे ग्रह' ॥ ५।१।५१ ॥ इति क, पुस्त्रीवल्लिङ्गावेतौ ॥२॥ विशन्ति अस्मिनिति वेश्म क्लीबलिङ्ग, 'मन्'॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ३ ॥ निकेतन्त्यत्र निकेतनम् ॥ ४ ॥ ५५ ॥ मन्यते स्तूयतेऽत्र मन्दिर स्त्रीक्लीबलिङ्ग, "मदिमन्दि" ॥ (उणा-४१०) ॥ इतीर ॥ ५ ॥ सादन्त्यस्मिन् सदनम् ॥ ६ ॥ 'मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति मनि सद्म क्लीबलिङ्ग ॥७॥ नितरा चायते निकाय्य, 'धाय्यापाय्य' ॥५।१।२४॥ इति घ्याणि निपात्यते ॥ ८ ॥ भवन्त्यस्मिन् भवन पुस्क्लीबलिङ्ग ॥ ९ ॥ कुट्यते ऽस्मिन् कुट स्त्रीपुसलिङ्ग ॥ १० ॥ आलीयन्तेऽस्मिन्नालय ॥ ११ ॥ एव निलय ॥ १२ ॥ शायते शाला, शामाद्या' ॥ (उणा-४६२) ॥ इति ल शालते वा शलन्त्यस्या वा ॥ १३ ॥ सह भान्त्यस्या सभा ॥ १४ ॥ उदवसिनोति स्मोदवसितम् ऊर्ध्वमवसायते वा ॥१५॥ कोलन्ति अत्र कुलम् स्थादित्वात् क ॥१६॥ ॥ ५६ ॥ धृष्णुवन्त्यस्मिन् धिष्ण्यम् "शिक्याास्याढ्या' ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥१७॥ आवसन्ति अस्मिन्नावसथ 'उपसर्गाद्वस ॥(उणा-२३३) ॥ इत्यथ ॥ १८ ॥ तिष्ठन्त्यत्र स्थानम् ॥ १९ ॥ 'पसि निवासे' सौत्रा दन्त्यान्त, पसन्त्यस्मिन् पस्त्यम् मृडापसि' ॥ (उणा-३६०) ॥ इति तकारादि य अपस्त्यायति सघातीभवतीति वा पृषोदरादित्वात् ॥ २० ॥ सस्त्यायन्त्यत्र सस्त्याय ॥ २१ ॥ आश्रयन्त्येनमाश्रय ॥२२॥ उच्यन्त्यस्मिन् ओक क्लीबलिङ्ग, "उच्यक्षे कश्च' ॥ (उणा-९६५) ॥ इत्यम् ॥ २३ ॥ निवसन्त्यस्मिन्निवास ॥२४॥ एवमावास ॥२५॥ वसन्त्यस्या वसति स्त्रीलिङ्ग, "खल्यमि' ॥ (उणा-६५३) ॥ इत्यति ॥ २६ ॥ शायते शीतायनेन शरणम् ॥ २७ ॥ क्षयन्त्यत्र क्षय ॥ २८ ॥ ५७ ॥ दधत्यस्मिन्नाश्रय धाम क्लीबलिङ्ग, 'मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन्, 'अर्तीरि' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति मे धाम मपि ॥ २९ ॥ अग्यतेऽस्मिन्नगारम् "अग्यङ्गि ॥ (उणा-४०५) ॥ इत्यार, अगान् वृक्षानियर्ति वा ॥ ३० ॥ निशाम्यन्त्यस्मिन्निशान्तम् "अयथाचाधारे' ॥५।१।१२॥ इति क्त निशाया अन्तोऽत्रेति केचित् ॥३१॥

गजाद्यैर्ना त्वसङ्कुल ॥ ५२ ॥
घण्टापथ ससरण श्रीपथो राजवर्त्म च ।
उपनिष्क्रमण चोपनिष्कर च महापथ ॥ ५३ ॥

असङ्कुलो गजादीनां माग ॥ १ ॥ ५२ ॥ घण्टोपलक्षिताना हस्तिना पन्था घण्टापथ, चाणाक्यस्तु दशधन्वन्तरः ॥२॥ सम्यक् सरन्त्यत्र ससरणम् ॥३॥ श्रिया उपलक्षित पन्था श्रीपथ ॥ ४ ॥ राजयोग्य वर्त्म राजवर्त्म ॥ ५ ॥ उपनिष्क्रम्यतेऽस्मिन् उपनिष्क्रमणम् ॥ ६ ॥ उपनिष्कार्यते सैन्यमस्मिन् उपनिष्करम् ॥ ७ ॥ महाश्चासौ पन्थाश्च महापथ ॥ ८ ॥ ५३ ॥

विपणिस्तु वणिग्मार्ग

विपण्यन्तेऽस्यां विपणि स्त्रीलिङ्ग "पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ वणिजा मार्गो वणिग्मार्ग पण्यवीथ्यपि ॥ २ ॥

स्थान तु पदमास्पद ।

तिष्ठन्त्यस्मिन् स्थानम् ॥१॥ पद्यतेऽस्मिन् पदम्, वपादय क्लीबे' ॥५।३।२९॥ इत्यल् ॥ २ ॥ आ समन्तात् पदमास्पद वर्चस्कादित्वात् साधु ॥ ३ ॥

श्लेषस्त्रिमार्ग्या शृङ्गाट

त्रयाणा मार्गाणा श्लेषो मेलन श्रीयते तदिति शृङ्गाटम्, 'कपाटविराट' ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्याटे निपात्यते, शृङ्गैरटन्ति अस्मिनिति वा शृङ्गाटवद् मार्गे त्रिकोणत्वाद् वा ॥ १ ॥

बहुमार्गी तु चत्वरम् ॥ ५४ ॥

बहवो मार्गा समाहृता बहुमार्गी ॥ १ ॥ चत्यते चत्वरम्, "कृगृशृ" ॥ (उणा-४४१) ॥ इति वरट् ॥ २ ॥ ५४ ॥

श्मशान करवीर स्यात् पितृप्रेताद् वन गृहम् ।

शवाना शयन श्मशानम् पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ करैर्वीर्यन्तेऽत्र करवीरम् ॥ २ ॥ पितृप्रेतादिति समाहारद्वन्द्वो यथासख्यानिवृत्त्यर्थ तेन पितृप्रेतशब्दाभ्या पर वन गृह च पितॄणा वन गृह च पितृवन पितृगृहम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एव प्रेतवनम् ॥ ५ ॥ प्रेतगृहम् ॥ ६ ॥

गेहभूर्वास्तु

गेहाय भूमिर्गेहभू ॥१॥ वसन्त्यत्र वास्तु पुस्त्रीनलिङ्ग, 'वसेर्णिद् वा' ॥ (उणा-७७४) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥

विहरन्त्यस्मिन् विहार पुल्लींबलिङ्ग ,अमरस्तु–"चैत्यमायतन तुल्ये" इति, "बौद्धानां विहारोऽस्त्री ' इति च चयविहारौ भिन्नार्थावाह ॥ २ ॥ ६० ॥

गर्भागारेऽपवरको वासौक शयनास्पदम् ।

अगारस्य गभा गभागारम्, राजद ताद्दित्वात् पूर्वनिपात ॥१॥ तत्र अपवृणोति आच्छादयति अपवरक, "दृकृनृ" ॥ (उणा– २७) ॥ इत्यक ॥ २ ॥ वासाय वासमध्ये वा ओको गृह वासौक ॥ ३ ॥ शयनस्य शय्याया आस्पद शयनास्पदम् ॥ ४ ॥

भाण्डागार तु कोश स्यात्

भाण्डस्याऽगार भाण्डागारम् ॥ १ ॥ कुश्यति भाण्डमत्र कोश, पुन्नपुंसकलिङ्ग ॥ २ ॥

चन्द्रशाला शिरोगृहम् ॥ ६१ ॥

चन्द्रेणाऽदूरवर्तिना शालते चन्द्रशाला ॥ १ ॥ शिरसि सौधस्य गृह शिरोगृहम् ॥ २ ॥ ६१ ॥

कुप्यशाला तु सन्धानी

कुप्य ताम्रादि तस्य शाला कुप्यशाला ॥ १ ॥ स धीयतेऽस्या स धानी ॥२॥

कायमान तृणौकसि ।

कायो मानमस्य कायमानम् ॥ १ ॥ तृण काष्ठादेरुपलक्षणम्, तेन तृणकाष्ठादिभि गृहस्योपरि रचितमोको लभ्यते ॥ २ ॥

होत्रीय तु हविर्गेह

जुह्वति अस्या होत्रा, हुयामा " ॥ (उणा–४५१) ॥ इति त्र, होत्रैव होत्रीयम् होत्राया इय ॥ ७।२।१६३ ॥ इति स्वार्थ इय ॥ १ ॥ हविषो होत्र यस्य गेह हविर्गेहम् ॥ २ ॥

प्राग्वश प्राग्हविर्गृहात् ॥ ६२ ॥

वश कुल स्थूणा वा, प्राग् वशोऽत्र प्राग्वश, पत्नीशालाख्योऽग्निशालाया आद्यो भाग ॥ १ ॥ ६२ ॥

आथर्वण शान्तिगृहम्

आथर्वणिकाना धर्म आम्नाय सङ्घो वा आथर्वण, आथर्वणिकादण् इक उक् च ' ॥ ६।३।१६७ ॥ इत्यणि साधु सोऽत्राऽस्ति आथर्वणम् अभ्रादित्वाद् अ ॥ १ ॥ शान्त्यै गृह शान्तिगृह शान्तीगृहकमपि । यद् वाचस्पति –
' आथर्वण शान्तिगृह शान्तीगृहकम यद् " इति ॥ २ ॥

कुट्टिम त्वस्य नद्धभू ।

अस्य गृहस्य पाषाणादिभिर्बद्धा भूमि , कुट्यतेऽस्यां कुट्टिम पुंक्लीबलिङ्ग , "कुट्टि वटि" ॥ (उणा-३४९) ॥ इतीम ॥ १ ॥

चतु शाल सजवन

चतस्र शाला समाहृताश्चतु शालम् ॥ १ ॥ सजव न्तेऽत्र सञ्जवनम् ॥ २ ॥

सौध तु नृपमन्दिरम् ॥ ५८ ॥

सुधया धवलाऽऽक्त सौध पुंक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ ५८ ॥

उपकारिकोपकार्या

उपकरोत्युपकारिका ॥ १ ॥ उपक्रियते उपकार्या उपकर्याऽपि, पटमण्डपादि राजसदनम् ॥ २ ॥

सिंहद्वार प्रवेशनम् ।

सिंहस्येव द्वार सिंहद्वारम् ॥ १ ॥ प्रविश्यतेऽनेन प्रवेशनम् ॥ २ ॥

प्रासादो देवभूपाना

गृहमित्युत्तरत सबध्यते प्रसीदन्ति नयन-मनास्यस्मिनिति प्रासाद "घञ्यु पसर्गस्य" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घ , प्रसादनोऽपि ॥ १ ॥

हर्म्य तु धनिना गृहम् ॥ ५९ ॥

हरति मनो हर्म्यम्, ' शिक्यास्याढ्य ॥(उणा-३६४)॥ इति ये निपात्यते ॥ १ ॥ ५९ ॥

मठाऽऽवसथ्याऽऽवसथा स्युश्छात्र व्रतिवेश्मनि ।

मठन्ति निवसन्त्यत्र मठ त्रिलिङ्ग बाहुलकात् ' पुनाम्नि ॥५।३।१३०॥ इति घ ॥ १ ॥ आवसथ एव आवसथ्यम्, भेषजादित्वाद् ट्यण् ॥२॥ आवसन्त्य स्मिन्नावसथ छात्राणा व्रतिना च वेश्मनि ॥ ३ ॥

पर्णशालोटज

पर्णमुपलक्षण तेन पर्णतृणादे शाला पर्णशाला ॥ १ ॥ वट्यते वेष्ट्यते तृणपर्णादिभिरित्युटज मुनिकुटीर पुंक्लीबलिङ्ग उटजादय ॥ (उणा-१३४) ॥ इत्यजे निपात्यते ॥ २ ॥

चैत्यविहारौ जिनसद्मनि ॥ ६० ॥

चायत चैत्यम् शिक्यास्या ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये साधु ॥ १ ॥

विहरन्त्यस्मिन् विहार पुंस्त्वाबलिङ्ग अमरस्तु–"चैत्यमायतन तुल्ये" इति, "बौद्धानां विहारोऽस्त्री' इति च चैत्यविहारौ भिन्नावाह ॥ २ ॥ ६० ॥

गर्भागारेऽपवरको वासौकः शयनास्पदम् ।

अगारस्य गर्भा गर्भागारम्, राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपात ॥१॥ तत्र अपवृणोति आच्छादयति अपवरक, "वृक्नृ' ॥ (उणा– २७) ॥ इत्यक ॥ २ ॥ वासाय वासमध्ये वा ओको गृह वासौक ॥ ३ ॥ शयनस्य शय्याया आस्पद शयनास्पदम् ॥ ४ ॥

भाण्डागार तु कोश स्यात्

भाण्डस्याऽगार भाण्डागारम् ॥ १ ॥ कुश्यति भाण्डमत्र कोश, पुंस्त्वाबलिङ्ग ॥ २ ॥

चन्द्रशाला शिरोगृहम् ॥ ६१ ॥

चन्द्रेणाऽदूरवर्तिना शालते चन्द्रशाला ॥ १ ॥ शिरसि सौधस्य गृह शिरोगृहम् ॥ २ ॥ ६१ ॥

कुप्यशाला तु सन्धानी

कुप्य ताम्रादि तस्य शाला कुप्यशाला ॥ १ ॥ स धीयतेऽस्या सन्धानी ॥२॥

कायमान तृणौकसि ।

कायो मानमस्य कायमानम् ॥ १ ॥ तृण काष्ठादेरुपलक्षणम्, तेन तृणकाष्ठादिभि गृहस्योपरि रचितमोको लभ्यते ॥ २ ॥

होत्रीय तु हविर्गेह

जुह्वति अस्या होत्रा, 'हुयामा' ॥ (उणा–४७१) ॥ इति त्र, होत्रैव होत्रीयम् 'होत्राया इय" ॥ ७।२।१६३ ॥ इति स्वार्थ इय ॥ १ ॥ हविषो होतव्यस्य गेह हविर्गेहम् ॥ २ ॥

प्राग्वश प्राग्हविर्गृहात् ॥ ६२ ॥

वश कुल स्थूणा वा प्राग् वशोऽत्र प्राग्वश, पत्नीशालायोऽमिशालाया आद्यो भाग ॥ १ ॥ ६२ ॥

आथर्वण शान्तिगृहम्

आथर्वणिकाना धर्म आम्नाय सङ्घो वा आथर्वण, 'आथर्वणिकादण् इकलुक् च' ॥ ६।३।१६७ ॥ इत्यणि साधु सोऽत्राऽस्ति आथर्वणम् अभ्रादित्वात् अ ॥ १ ॥ शान्त्यै गृह शान्तिगृह शान्तिगृहकमपि । यद् वाचस्पति –
'आथर्वण शान्तिगृह शान्तीगृहकमप्यद" इति ॥ २ ॥

आस्थानं गृहमिन्द्रकम् ।

आस्थानाय गृहमास्थानगृहम् ॥१॥ इन्द्र कायतीव सश्रीकत्वाद् इन्द्रकम् ॥२॥

तैलिशाला यन्त्रगृह

तैलिन शाला तैलिशाला ॥ १ ॥ तिलनिष्पीडाय यन्त्रस्य गृहम् ॥ २ ॥

अरिष्ट सूतिकागृहम् ॥ ६३ ॥

न रिष्यते हिंस्यते भूतरक्षत्वाद् अरिष्टम् ॥ १ ॥ सूतिकायै गृह सूतिकागृहम् ॥ २ ॥ ६३ ॥

सूदशाला रसवती पाकस्थान महानसम् ।

सूदाना शाला सूदशाला ॥ १ ॥ रसा सन्त्यस्या रसवती, रस आस्वादो ऽस्त्यस्यामिति वा ॥२॥ पाकाय स्थान पाकस्थानम् ॥३॥ अनसा उपकरणसम्भार वस्त्व लक्ष्यते ततो महच्च तदनश्चेति महानसम्, "सरोऽनोऽश्माऽयसो जातिनाम्नो" ॥७।३।११५॥ इत्यट् समासान्त ॥ ४ ॥

हस्तिशाला तु चतुर

हस्तिना शाला हस्तिशाला ॥ १ ॥ चलते चतुरम् ॥ २ ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ॥ ६४ ॥

वाजिना शाला वाजिशाला ॥ १ ॥ मन्यते स्तूयते मन्दुरा स्त्रीक्लीबलिङ्ग, "वाश्यसि" ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ २ ॥ ६४ ॥

सन्दानिनी तु गोशाला

सन्दानन गोबन्धनरज्जुरस्त्यस्या सन्दानिनी ॥१॥ गवा शाला गोशाला ॥२॥

चित्रशाला तु जालिनी ।

चित्राऽलङ्कृता शाला चित्रशाला ॥ १ ॥ जालानि सन्त्यस्या जालिनी ॥ २ ॥

कुम्भशाला पाकपुटी

कुम्भाना घटनाय शाला कुम्भशाला ॥ १ ॥ पाकेन पुटति सश्लिष्यति पाकपुटी ॥ २ ॥

तन्तुशाला तु गर्तिका ॥ ६५ ॥

तन्तुवानाय शाला तन्तुशाला ॥ १ ॥ कुविन्दस्थितये गर्तोऽस्त्यस्या गर्तिका, 'अतोऽनेकस्वरात् ॥ ७।२।६ ॥ इतीक ॥ २ ॥ ६५ ॥

नापितशाला वपनी शिल्पा खरकुटी च सा ।

नापितस्य शाला नापितशाला ॥१॥ वपन्त्यस्यां वपनी ॥२॥ शिल्प विज्ञानमस्त्यस्या शिल्पा ॥ ३ ॥ खरस्य कुटीव खरकुटी ॥ ४ ॥

आवेशन शिल्पिशाला

आविशन्त्यस्मिन् आवेशन गृहादन्यत् कारणा कर्मस्थानम् ॥१॥ शिल्पिनां शाला शिल्पिशाला ॥ २ ॥

सत्रशाला प्रतिश्रय ॥ ६६ ॥

सत्र सदादान तस्य शाला सत्रशाला ॥१॥ प्रतिश्रीयते प्रतिश्रय ॥२॥६६॥

आश्रमस्तु मुनिस्थानम्

आश्राम्यन्ति तपस्यन्त्यस्मिन् आश्रम पुल्लीवलिङ्ग ॥ १ ॥

उपघ्नस्त्वन्तिकाश्रय ।

उपहन्यते समीप इति ज्ञायते उपघ्न, 'निघोद्ध" ॥ ५।३।३६ ॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥ अन्तिक आसन्न आश्रयोऽन्तिकाश्रय ॥ २ ॥

प्रपा पानीयशाला स्यात्

प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा स्यादित्वात् क ॥ १ ॥ २ ॥

गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥ ६७ ॥

गञ्जन्ति नदन्त्यस्यां क्षावा गञ्जा ॥ १ ॥ २ ॥ ६७ ॥

पक्कण शबरावास

पच्यतेऽस्मिन् पक्कण पुल्लीवलिङ्ग, "चिक्कण' ॥ (उणा–१९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ १ ॥ २ ॥

घोषस्त्वाभीरपल्लिका ।

घोषन्ति गावोऽत्रेति घोष ॥ १ ॥ आभीराणा गोपानां पल्लिर्गृहाली आभीरपल्लिका 'कुटीग्रामक्यो पल्लि" इति तु शाश्वत ॥ २ ॥

पण्यशाला निषद्याऽट्टो हट्टो विपणिरापण ॥ ६८ ॥

पण्यस्य शाला पण्यशाला ॥ १ ॥ निषीदन्त्यस्यां निषद्या, "समज" ॥ ५।३।९९ ॥ इति क्यप् ॥ २ ॥ अटन्त्यस्मिन् अट्ट पुल्लीवलिङ्ग ॥ ३ ॥ हटति दीप्यतेऽत्र हट्ट, 'घटाघाटा' ॥ (उणा– १४१) ॥ इति टे निपात्यते ॥ ४ ॥ विविध पणायन्त्यस्यां विपणि स्त्रीलिङ्ग ॥५॥ एत्य पणायन्त्यस्मिन् आपण, 'गोचरसचर' ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ ६ ॥ ६८ ॥

वेश्याऽऽश्रय पुर वेश

वेश्यानामाश्रयो वेश्याश्रय ॥ १ पुरी पुरम् ॥ २ ॥ विशन्त्यस्मिन् भुजङ्गा वेश ॥ ३ ॥

मण्डपस्तु जनाश्रय ।

मण्ड्यते नानालोकैर्मण्डप पुक्लीबलिङ्ग, "विटप" ॥ (उणा-३०७) ॥ इत्यादिशब्दाद् अपे निपात्यते ॥ १ ॥ जनानामाश्रयो जनाश्रय ॥ २ ॥

कुड्य भित्ति

कोलति सस्त्यायति कुड्यम्, "कुलेड् च वा" ॥ (उणा-३६२) ॥ इति किद् य, कुटया साधिति वा पृषोदरादित्वाद् टत्वम्, क्लीबलिङ्गोऽयम्, वाचस्पतिस्तु "कुड्यमस्त्रियाम्" इति पुस्यप्याह ॥ १ ॥ भिद्यते भित्ति ॥ २ ॥

तदेडूकमन्तर्निहितकीकसम् ॥ ६९ ॥

तत् कुड्य अन्तर्निहिताऽस्थि एडयति एडूकम्, "शम्बूकशाम्बूक" ॥ (उणा-६१) ॥ इत्यूके निपात्यते ॥ १ ॥ ६९ ॥

वेदी वितर्दि

विदन्त्यस्या वेदि ङया वेदी दारुपरिष्कृता चतुरस्रा विश्रान्तभू ॥ १ ॥ वितर्द्यते वितर्दि, "पदिपठि" ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इ, स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥२॥

अजिर प्राङ्गण चत्वराऽङ्गने ।

अजन्त्यस्मिन्नजिरम्, "स्थजिर" ॥ (उणा-४१७) ॥ इतीरे निपात्यते ॥१॥ प्राङ्गन्त्यत्र प्राङ्गणम्, "तृकृशृ" ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण, अङ्गणमपि ॥२॥ चत्यते चत्वरम् ॥ ३ ॥ अङ्गन्त्यस्मिन्नङ्गनम् ॥ ४ ॥

वलज प्रतीहारो द्वार्द्वारे

वलयतेऽस्मिन् वलजम्, "वलेर्वाऽन्तश्च वा" ॥ (उणा-१३३) ॥ इत्यज ॥१॥ प्रतिह्रियन्ते रुध्यन्तेऽनेन बाहुलकाद् घनि दीर्घत्वे च प्रतीहार ॥ २ ॥ व्रियते द्वारयति वा द्वा स्त्रीलिङ्ग "वाद्वारौ" ॥ (उणा-९८४) ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥३॥ उव्र्यते पूर्यते द्वारम् "द्वारश्रृङ्गार" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते, द्वारयतीति वा तत्र ॥ ४ ॥

अथ परिघोऽर्गला ॥ ७० ॥

परिहण्यतेऽनेन परिघ दारुमयो लौहो वा दण्ड "परेर्घ" ॥ ५।३।४० ॥ इत्यल् ॥ १ ॥ इयर्ति अर्गला स्त्रीलिङ्ग, "ऋजनेर्गोऽन्तश्च" ॥ (उणा-४६७) ॥ इत्यल, अरेण कपाटेन गलतीति वा ॥ २ ॥ ७० ॥

साऽल्पा त्वर्गलिका सूचि

सा अगला अल्पा अगलिका ॥ १ ॥ सूचयति सूचि र्स्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥

कुञ्चिकाया तु कूचिका ।

साधारण्यङ्कुटश्चासौ

कुञ्च्यतेऽनया कुञ्चिका, "नाम्नि पुसि च" ॥ ५।३।१२१ ॥ इति णक तत्र ॥ १ ॥ कूचति कूचिका ॥२॥ साधारयन्ति अनया साधारणा ॥३॥ अङ्कयते ऽङ्कुट, 'नकुटकुक्कुट" ॥ (उणा-१५५) ॥ इत्युटे निपात्यते ॥ ४ ॥

द्वारयन्त्र तु तालकम् ॥ ७१ ॥

द्वारविधानाय लोहमय यन्त्र द्वारयन्त्रम् ॥ १ ॥ ताड्यतेऽनेनेति ताडकम्, लत्वे तालकम् ॥ २ ॥ ७१ ॥

अस्योद्घाटनयन्त्र तु ताल्यपि प्रतिताल्यपि ।

अस्य तालकस्य उद्घाटनाय यन्त्रमुद्घाटनयन्त्र ताड्यतेऽनया ताला ॥ १ ॥ प्रतिताड्यतेऽनया प्रतिताली ॥ २ ॥

तिर्यगद्वारोर्ध्वदारूत्तरङ्ग स्याद्

द्वारस्य ऊर्ध्वे उपरि तिर्यग् निहित दारु उत्तरमूर्ध्वं गच्छत्युत्तरङ्गम्, "नाम्नो गम" ॥ ५।१।१३१ ॥ इति खड ॥ १ ॥

अरर पुन ॥ ७२ ॥

कपाटोऽररि कुवाट

इयर्ति अररम् "ऋच्छिचटि' ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥१॥७२॥ कम्पते कपाट त्रिलिङ्ग 'कपाटविराट" ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्याटे निपात्यते, क शिर पाटयति प्रविशतामिति वा जपादित्वाद् वत्वे कवाटोऽपि ॥२॥ इयर्ति अररि पुंक्लीबलिङ्ग, नदिवर्ति ॥ (उणा-६९८) ॥ इत्यरि ॥३॥ कुत्सित वध्यतेऽनेन कुवाट ॥ ४ ॥

पक्षद्वार तु पक्षक ।

पक्षद्वार पार्श्वद्वारम् ॥ १ ॥ पक्षस्य तुल्य पक्षक, खटक्किकाऽपि ॥ २ ॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वार स्याद्

प्रकर्षेण छाद्यते स्म प्रच्छन्नम्, गृहस्य मध्यद्वार एकमेतदिति । कात्यो यदाह- "प्रच्छन्नमन्तर्द्वार यत् पक्षद्वार तदुच्यते ॥ १ ॥

बहिर्द्वार तु तोरणम् ॥ ७३ ॥

वेश्याऽऽश्रय पुर वेश

वेश्यानामाश्रयो वेश्याश्रय ॥ १ पुरि पुरम् ॥ २ ॥ विशन्त्यस्मिन् भुजङ्गा वेश ॥ ३ ॥

मण्डपस्तु जनाश्रय ।

मण्ड्यते नानालोकैर्मण्डप पुंक्लीबलिङ्ग, "विटप" ॥ (उणा-३०७) ॥ इत्यादिशब्दात् अपे निपात्यते ॥ १ ॥ जनानामाश्रयो जनाश्रय ॥ २ ॥

कुड्य भित्ति

कोलति संस्त्यायति कुड्यम्, "कुलेड् च वा" ॥ (उणा-३६२) ॥ इति किद् य, कुटया साध्विति वा पृषोदरादित्वाद् डत्वम्, क्लीबलिङ्गोऽयम्, वाचस्पतिस्तु "कुड्यमस्त्रियाम्" इति पुंस्यप्याह ॥ १ ॥ भिद्यते भित्ति ॥ २ ॥

तदेडूकमन्तर्निहितकीकसम् ॥ ६९ ॥

तत् कुड्य अन्तर्निहितास्थि एडयति एडूकम्, "शम्बूकशाम्बूक" ॥ (उणा-६१) ॥ इत्यूके निपात्यते ॥ १ ॥ ६९ ॥

वेदी वितर्दि

विदन्त्यस्या वेदि, ङयां वेदी दारुपरिष्कृता चतुरस्रा विश्रान्तभू ॥ १ ॥ वितर्द्यते वितर्दि, "पदिपठि" ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इ, स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥२॥

अजिर प्राङ्गण चत्वराऽङ्गने ।

अजन्त्यस्मिन्नजिरम्, "स्थविर" ॥ (उणा-४१७) ॥ इतीरे निपात्यते ॥१॥ प्राङ्गन्त्यत्र प्राङ्गणम्, 'तॄदॄशॄ' ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण, अङ्गणमपि ॥२॥ चत्यते चत्वरम् ॥ ३ ॥ अङ्गन्त्यस्मिन्नङ्गनम् ॥ ४ ॥

वलज प्रतीहारो द्वार्द्वारे

वल्यतेऽस्मिन् वलजम् 'वलेर्वोऽन्तश्च वा' ॥ (उणा-१३३)॥ इत्यज ॥१॥ प्रतिह्रियन्ते रुध्यन्तेऽनेन बाहुलकाद् घञि दीर्घत्वे च प्रतीहार ॥ २ ॥ व्रियते द्वारयति वा द्वा स्त्रीलिङ्ग वाद्वारौ ॥ (उणा-९८४) ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥३॥ उभ्यते पूयते द्वारम्, द्वारश्रृङ्गार ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते, द्वारयतीति वा सन ॥ ४ ॥

अथ परिघोऽर्गला ॥ ७० ॥

परिहण्यतेऽनेन परिघ दारुमयो लौहो वा दण्ड परेर्घ ' ॥ ५।३।४० ॥ इत्यल् ॥ १ ॥ इयर्ति अर्गला त्रिलिङ्ग ऋजनेर्गोऽन्तश्च ॥ (उणा-४६७) ॥ इत्यल अरेण कपाटेन गलतीति वा ॥ २ ॥ ७० ॥

पटलच्छदिपी समे ॥ ७६ ॥

पटति स्थगयति पटल निलिङ्ग ,"मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६७) ॥ इत्यल , पटं लातीति वा ॥ १ ॥ छाद्यतेऽनेन च्छदि क्लीबलिङ्ग , "छर्चिचि" ॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस्, "छदेरिस्मन्" ॥४।२।३३॥ इति हूस्व ॥२॥॥७६॥

नीव्र वलीक तत्प्रान्त

नीयते जलमनेन नीव्रम्, "खुरक्षुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ १ ॥ वल्ते सृणोति वलाक पुक्लीबलिङ्ग , "स्यमिकषि" ॥ (उणा -४६) ॥ इतीक , तस्य पटलस्य प्रान्तप्तत्प्रान्त ॥ २ ॥

इन्द्रकोशस्तमङ्गक ।

इन्द्रेण कुश्यताव इन्द्रकोश ॥ १ ॥ ताम्यन्ति काङ्क्षयेन तमङ्गो हर्म्ये निर्यूह , "पतितमि" ॥ (उणा- ९८) ॥ इत्यङ्ग ॥ २ ॥

वलभी छदिराधार

'वड सौत्र ' वडति वडभा, "कृशॄदृ" ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यभ लत्वे, वलभी अयमिकारान्तोऽपि, छदिप आधारो वापञ्जरादिश्छदिराधार ॥ १ ॥

नागदन्तास्तु दन्तका ॥ ७७ ॥

नागस्येव दन्ता नागदन्ता ॥ १ ॥ दन्तप्रतिकृतयो दन्तका ॥२॥७७॥

मत्तालम्बोऽपाश्रय स्यात् प्रग्रीवो मत्तवारणे ।

मत्तै प्रमादिभिरालम्ब्यते मत्तालम्ब ॥ १ ॥ अपाश्रीयतेऽपाश्रय ॥२॥ प्रसृता ग्रीवाऽत्र प्रग्रीव पुम्क्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ मत्तान् वारयति मत्तवारणस्तत्र ॥४॥

वातायनो गवाक्षश्च जालके

वातस्य अयन मार्गोऽस्मिन् वातायन पुक्लीबलिङ्ग ॥१॥ गोरक्षीव गवाक्ष "अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ॥ ७ । ३ । ८५ ॥ इत्यट् समासान्त , "गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ॥ १।२।२८ ॥ इत्यवादेश ॥ २ ॥ जलति जाल ज्वलादित्वात् ण , के जालक तत्र ॥ ३ ॥

अथान्नकोष्ठक कुसूल ॥ ७८ ॥

कुष्णाति कोष्ट , "कुषेवा' ॥ (उणा- १६४) ॥ इति ट अन्नस्य कोष्ठे ऽन्नकोष्ठक ॥ १ ॥ 'कुसच् सश्लेषे दन्त्यान्त ' कुसति धान्येन कुसूल , "कुल पुल्कुसिभ्य कित्" ॥ (उणा-४९०) ॥ इत्यूल , तालव्यमध्योऽप्ययम् ॥२॥७८॥

अश्रिस्तु कोणोऽणि कोटि पाल्यस्र इत्यपि ।

द्वाराग्रे स्तम्भोपरि निबद्ध बहिर्द्वारम् ॥ १ ॥ मङ्गलार्थं तारयन्त्यत्र तोरण पुन्नपुंसलिङ्ग ॥ २ ॥ ॥ ७३ ॥

तोरणोर्ध्वे तु मङ्गल्य दाम वन्दनमालिका ।

तोरणस्योपरि मङ्गलार्थं सहकारादि पल्लवनिर्मित दाम माला वन्दनाय माला वन्दनमालिका ॥ १ ॥

स्तम्भादे स्यादधोदारौ शिला

स्तम्भादीनामध आधारदारुणि शिलति शिला, "स्तम्भोर्ध्वे दार्वन्तरस्थाप नार्थं यदासज्यते सा शिला" इति गौड ॥ १ ॥

नासोर्ध्वदारुणि ॥ ७४ ॥

नासेव नासा स्तम्भादीनामुपरिस्थित दारु द्वारशाखाया अधऊर्ध्व दारुणी शिलानासेति तु माला, यदाह-नासा दारूपरि द्वारस्याऽधो दारुशिला स्त्रियाम्" इति ॥ १ ॥ ७४ ॥

गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।

गोपेन गोपनेन अनिति गोपानसि, "गोपादेरनेरसि" ॥ (उणा-७०८) ॥ इत्यसि ङया गोपानसी वलभा, पटलाधारो वंशपञ्जर तदाच्छादने वक्र दारुणि॥१॥

गृहावग्रहणी देहल्युम्बरोदुम्बरोम्बुरा ॥ ७५ ॥

गृहे अवगृह्यते द्वारशाखे अनया गृहावग्रहणी ॥ १ ॥ दिह्यते घृतादिना देहली, "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ उर्यते क्रियते उम्बर, उदुम्बर, 'तीवरधावर" ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ श्वशुर" ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपातनाद् उम्बुर ॥ ५ ॥ ॥ ७५ ॥

प्रघाण प्रघणोऽलिन्दो बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ।

प्रहण्यते प्रघाण प्रघण 'प्रघणप्रघाणौ गृहाश' ॥ ५ । ३ । ३५ ॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥ २ ॥ अलति भूषयति द्वारमलिन्द पुल्लीबलिङ्ग वल्यलि ॥ (उणा-२४६) ॥ इतीन्दक्, द्वारप्रकोष्ठकाद् बहिर्द्वाराग्रवर्तिच तुण्डिकान्ते उपालिन्दकाख्य ॥ ३ ॥

कपोतपाली विटङ्क

कपोतान् पक्षिण पालयति कपोतपाली ॥ १ ॥ विशिष्ट टङ्क्यते विटङ्क पुल्लीबलिङ्ग पक्षिविश्रामार्थं बहिर्निर्गत दारु वक्रदावाधार, पक्षिपङ्क्तिहि तत्रो त्कीयते ॥ २ ॥

पटलच्छदिषी समे ॥ ७६ ॥

पटति स्थगयति पटल त्रिलिङ्ग ,"मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल , पटं लातीति वा ॥ १ ॥ छाद्यतऽनेन च्छदि क्लीबलिङ्ग , "इच्यचि" ॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस्, "छदेरिस्मन्" ॥४।२।३३॥ इति ह्रस्व ॥२॥॥७६॥

नीव्र वलीक तत्प्रान्त

नामते जलमनेन नीव्रम्, "खुरक्षुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ १ ॥ वल्ते सवृणोति वलीक पुल्लीबलिङ्ग , "स्यमिकषि" ॥ (उणा -४६) ॥ इतीक , तस्य पटलस्य प्रान्तस्तत्प्रान्त ॥ २ ॥

इन्द्रकोशस्तमङ्गक ।

इन्द्रेण कुरयतीव इन्द्रकोश ॥ १ ॥ ताम्यति काङ्क्षत्यनेन तमङ्गो हर्म्यनिर्यूह , "पतितमि" ॥ (उणा- ९८) ॥ इत्यङ्ग ॥ २ ॥

वलभी छदिराधार

'वड सौत्र' वडति वड्भी, "कृशॄगॄ" ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यभ लत्वे, वलभी अयमिकारान्तोऽपि, छदिष आधारो वशपञ्जरादिश्छदिराधार ॥ १ ॥

नागदन्तास्तु दन्तका ॥ ७७ ॥

नागस्येव दन्ता नागदन्ता ॥ १ ॥ दन्तप्रतिकृतयो दन्तका ॥२॥७७॥

मत्तालम्बोऽपाश्रय स्यात् प्रग्रीवो मत्तवारणे ।

मत्तै प्रमादिभिरालम्ब्यते मत्तालम्ब ॥ १ ॥ अपाश्रीयतेऽपाश्रय ॥२॥ प्रसृता ग्रीवाऽत्र प्रग्रीव पुंस्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ मत्तान् वारयति मत्तवारणस्तत्र ॥४॥

वातायनो गवाक्षश्च जालके

वातस्य अयन मार्गोऽस्मिन् वातायन पुंस्लीबलिङ्ग ॥१॥ गोरक्षीव गवाक्ष "अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे" ॥ ७ । ३ । ८५ ॥ इत्यट् समासान्त , "गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ॥ १।२।२८ ॥ इत्यवादेश ॥ २ ॥ जलति जाल ज्वलादित्वात् ण , के जालक तत्र ॥ ३ ॥

अथान्नकोष्टक कुसूल ॥ ७८ ॥

कुष्णाति कोष्ट , 'कुषेर्वा' ॥ (उणा- १६४) ॥ इति ट , अन्नस्य कोष्टोऽन्नकोष्टक ॥ १ ॥ 'कुसच् सश्लेषे दन्त्यान्त' कुसति धान्येन कुसूल , "कुल पुलकुसिभ्य कित्" ॥ (उणा- ४९०) ॥ इत्यूल , तालव्यमध्योऽप्ययम् ॥२॥७८॥

अश्रिस्तु कोणोऽणि कोटि पाल्यस इत्यपि ।

अट्टन्त्यत्राऽपि स्त्रीलिङ्गः, "तडिवडि" ॥ (उणा-६९२) ॥ इति रि ॥१॥ पुनाति पाणी गृहादर्विदिक् ॥ २ ॥ अणत्यणि पुंस्त्रीलिङ्गः ॥ ३ ॥ कुन्ति कोटि स्त्रीलिङ्गः ॥ ४ ॥ पलति पालि, "कृगृकटि" ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति णिदि, ङ्यां पाली ॥ ५ ॥ अम्यतेऽस्मिन् अस्र, "भीवृधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ ६ ॥

आरोहण तु सोपान

आरुह्यतेऽवरुह्यते चाऽनेन आरोहणम् ॥१॥ सह उपानमन्त्यस्मिन् सोपानम् पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

नि श्रेणिस्त्वधिरोहणी ॥ ७९ ॥

नि श्रयति भित्तिं नि श्रेणि स्त्रीलिङ्ग, "कावावी" ॥ (उणा-६३४) ॥ इत्यणि, नियोजिता श्रेणि सोपानपङ्क्तिरत्रेति वा ॥ १ ॥ अधिरोहन्त्यवरोहन्ति चाऽनया दारुमय्या अधिरोहणी ॥ २ ॥ ७९ ॥

स्थूणा स्तम्भ

तिष्ठति अस्यामाधेय स्थूणा "स्थाक्षुतोरूच्च" ॥ (उणा- १८५) ॥ इति ण ॥ १ ॥ स्तभ्यते स्तम्भ ॥ २ ॥

सालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्रिका ।

काष्ठादिघटिता

साल वृक्ष भनक्ति तन्निमितत्वात् सालभञ्जा ॥ १ ॥ पञ्च्यते "ऋकृमृ" ॥ (उणा- ४७५) ॥ इत्याले पञ्चाला तत स्वार्थे अणि के च पाञ्चालिका ॥ २ ॥ कृत्रिमा पुत्री पुत्रिका काष्ठदन्तादिमयी ॥ ३ ॥

लेप्यमयी त्वञ्जलिकारिका ॥ ८० ॥

लेप्यनिर्मिता पुत्रिका ॥१॥ अञ्जलिं करोति अञ्जलिकारिका ॥२॥८ ॥

नन्द्यावर्तप्रभृतयो विच्छन्दा आढ्यवेश्मनाम् ।

नन्दा आवर्त्तोऽत्र नन्द्यावर्त्त प्रभृतिग्रहणात् स्वस्तिक सवतोभद्राद्या ॥१॥ विशेषेण छन्दयन्त्याच्छादयन्ति विच्छन्दा रचनाविशेषा ॥ १ ॥

समुद्ग सम्पुट

समुब्ज्यते समुद्ग घञि न्यङ्क्वादित्वात् निपात्यते समुद्गच्छतीति वा "क्वचित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ सम्पुट्यते श्लेष्यते सम्पुटो भूषणाद्यावपनम्, पुंस्यपि ॥ २ ॥

पेटा स्याद् मञ्जूषा

पेटति पेटा पेटकोऽपि 'पाङण् गहने' इत्यस्य पजेत्यमर ॥ १ ॥ 'मञ्जि सौत्र ' मञ्जति मञ्जूषा, 'खालफलि ॥ (उणा-५६०) ॥ इत्यूष, मञ्जु मनोज्ञ कृत्वा वस्त्रादिरुष्यतेऽत्रति वा ॥ २ ॥

अथ शोधनी ॥ ८१ ॥

समार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी ।

शोध्यते निमलाक्रियते गृहमनया शोधनी, पवनी अपि ॥१॥८१॥ सम्‌ज्यतेऽनया समाजना ॥ २ ॥ बहु करोति बहुकरी पुन्नालिङ्ग ॥ ३ ॥ वर्धते आरनया वर्धना ॥ ४ ॥ समुह्यते रजोऽनया समूहना ॥ ५ ॥

सङ्करावकरौ तुल्यौ

समुह्य कायतेऽसौ सङ्कर ॥ १ ॥ अवकायते बहि क्षिप्यतेऽवकर ॥ २ ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ ८२ ॥

ऊर्ध्व ख विल वाऽस्य उदूखलम् उलूखलम् कण्डनभाण्ड पृषोदरादित्वात साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ८२ ॥

प्रस्फोटन तु पवनम्

प्रस्फोट्यते असार वहिष्क्रियते प्रस्फोटन निबुसीकरणम् ॥ १ ॥ पूयते पवन तुषादिशोधनम् ॥ १ ॥

अवघातस्तु कण्डनम् ।

मुसलेन अवहननमवघात ॥ १ ॥ कण्ड्यते कण्डनम् ॥ २ ॥

कट किलिञ्ज

कटति आवृणाति कटो वीरणादिनिर्मित किलिञ्ज ॥ १ ॥ क्लिश्यते क्षिप्यते ऽस्मिन् किलिञ्ज उटजादौ निपात्यते ॥ २ ॥

मुसलोऽयोऽग्रम्

मुस्यत खण्ड्यतेऽनेन मुसल 'वृषिवपि ॥ (उणा-४६८) ॥ इति क्लिदल: मुहु खन लाति मुहुर्मुहुलसतााते वापृषोदरादित्वात् ॥१॥ अय अग्र मुखे अस्य अयोऽग्रम् पुन्नपुंसकलिङ्गो, अयोनिरित्येके यद्वैजयन्ती- ' अयोनिमुसलाऽग्रा स्यात् ' इति ॥ २ ॥

---

१ श्रीवर्णनिर्देशनाचारस्तु मूर्धन्यमध्योऽप्ययम्, इति श्रीवल्लभगणिपादा ।

अद्यतेऽपि स्त्रीलिङ्ग, "तड़िवड़ि" ॥ (उणा–६१२) ॥ इति रि ॥१॥ पुणति शोभा गृहादर्विदिक् ॥ २ ॥ अणत्यणि पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ ३ ॥ कुन्ति कोटि स्त्रीलिङ्ग ॥ ८ ॥ पलति पालि, "कृगॄकुटि" ॥ (उणा– ६१९) ॥ इति णिदि, ङ्यां पाली ॥ ५ ॥ अम्यतेऽस्मिन् अस, "मांघृधि" ॥ (उणा–३८७) ॥ इति र ॥ ६ ॥

आरोहण तु सोपान

आरुह्यतेऽरण्यो नाऽनेन आरोहणम् ॥१॥ सह उपानमन्त्यस्मिन् सोपानम्, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

नि श्रेणिस्त्वधिरोहणी ॥ ७९ ॥

नि श्रयति भित्ति नि श्रेणि स्त्रीलिङ्ग, "कावावी" ॥ (उणा–६३४) ॥ इत्यणि, नियोजिता श्रेणि सोपानपङ्क्तिश्रेति वा ॥ १ ॥ अधिरोहन्त्यवरोहन्ति चाऽनया दारुमय्या अधिरोहणी ॥ २ ॥ ७९ ॥

स्थूणा स्तम्भ

तिष्ठति अस्यामाधेय स्थूणा "स्थाक्षुतोरूच्च" ॥ (उणा– १८५) ॥ इति ण ॥ १ ॥ स्तम्भ्यते स्तम्भ ॥ २ ॥

सालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्रिका ।

काष्ठादिघटिता

साल वृक्ष भनक्ति तन्निमितत्वात् सालभञ्जी ॥ १ ॥ पञ्च्यते "ऋकृमृ" ॥ (उणा– ४७५) ॥ इत्याले पञ्चाला तत स्वार्थे अणि के च पाञ्चालिका ॥ २ ॥ कृत्रिमा पुत्री पुत्रिका काष्ठदन्तादिमयी ॥ ३ ॥

लेप्यमयी त्वञ्जलिकारिका ॥ ८० ॥

लेप्यनिर्मिता पुत्रिका ॥१॥ अञ्जलिं करोति अञ्जलिकारिका ॥२॥८० ॥

नन्द्यावर्तप्रभृतयो विच्छन्दा आढ्यवेश्मनाम् ।

नन्दी आवर्त्तोऽत्र नन्द्यावर्त्त प्रभृतिग्रहणात् स्वस्तिक सर्वतोभद्राद्या ॥१॥ विशेषेण छन्दयन्त्याच्छादयन्ति विच्छन्दा रचनाविशेषा ॥ १ ॥

समुद्र सम्पुट

समुब्ज्यते समुद्र धवि "यङ्कादित्वात् निपात्यते समुद्रच्छन्नाति वा' क्वचित्' ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ सम्पुट्यते श्लेष्यते सम्पुटे भूषणाद्यावपनम् पुटोऽपि ॥ २ ॥

पेटा स्याद् मञ्जूषा

पेटति पेटा, पेटकोऽपि पाडण् गहने' इत्यस्य पडेत्यमर ॥ १ ॥ 'मञ्जि सौत्र ' मञ्जति मञ्जूषा, 'खलिफलि'' ॥ (उणा–५६०) ॥ इत्यूष, मञ्जु मनोज्ञ कृत्वा वस्त्रादिरुष्यतेऽत्रति वा ॥ २ ॥

अथ शोधनी ॥ ८१ ॥

समार्जनी वहुकरी वर्धनी च समूहनी ।

शोध्यते निमलाक्रियते गृहमनया शोधनी, पवनी अपि ॥१॥८१॥ समृज्यतेऽनया समाजना ॥ २ ॥ बहु करोति बहुकरी पुस्त्रीलिङ्ग ॥ ३ ॥ वधते श्रीरनया वधना ॥ ४ ॥ समुह्यते रजोऽनया समूहनी ॥ ५ ॥

सङ्कराऽवकरौ तुल्यौ

समुह्य कायतेऽसौ सङ्कर ॥ १ ॥ अवकायते बहि क्षिप्यतेऽवकर ॥ २ ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ ८२ ॥

ऊर्ध्वं ख बिल वाऽस्य उदूखलम् उलूखलम् कण्डनभाण्ड पृषोदरादित्वात साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ८२ ॥

प्रस्फोटन तु पवनम्

प्रस्फोट्यते असार बहिष्क्रियते प्रस्फोटन निस्तुसीकरणम् ॥ १ ॥ पूयते पवन तुषादिशोधनम् ॥ १ ॥

अवघातस्तु कण्डनम् ।

मुसलेन अवहननमवघात ॥ १ ॥ कण्ड्यते कण्डनम् ॥ २ ॥

कट किलिञ्ज

कटति आवृणोति कटो वारणादिनिर्मित किलिञ्ज ॥ १ ॥ क्लिश्यते क्षिप्यतेऽस्मिन् किलिञ्ज उटजादौ निपात्यते ॥ २ ॥

मुसलोऽयोऽग्रम्

मुस्यते खण्ड्यतेऽनेन मुसल 'तृपिवपि' ॥(उणा–४६८) ॥ इति किदल: मुहु खन लाति मुहुमुहुल्सतीति वापृषोदरादित्वात् ॥१॥ अय अग्र मुखे अस्य अयोऽग्रम्, पुक्लीबलिङ्गो अयोनिरित्यके, यद्वैजयन्ती– 'अयोनिमुसलोऽस्त्री स्यात्' इति ॥ २ ॥

---

१ श्रीवर्णनिर्देशनावारस्तु मूर्धन्यमध्योऽप्ययम्, इति श्रीवर्धमानगणिपादा ।

अट्टोऽपि ग्रीलिङ्ग, "तड्विडि" ॥ (उणा-६९०) ॥ इति रि ॥१॥ गुणति कोणो गृहादर्विदिङ् ॥ २ ॥ अणम्यपि पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ ३ ॥ कुटति कोटि स्त्रीलिङ्ग ॥ ४ ॥ पलति पालि, "कृगृङ्गि" ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति णिदि, ङ्यां पाली ॥ ५ ॥ अम्यतेऽस्मिन् अम्र, "मीशृधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ ६ ॥

आरोहण तु सोपान

आरुह्यतेऽवरुह्यते चानेन आरोहणम् ॥१॥ सह उपानमस्त्यस्मिन् सोपानम्, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

नि श्रेणिस्त्वधिरोहणी ॥ ७९ ॥

नि श्रयति भित्तिं नि श्रणि स्त्रीलिङ्ग, "कावावी" ॥ (उणा-६३४) ॥ इत्यणि, नियोजिता श्रेणि सोपानपङ्क्तिरत्रेति वा ॥ १ ॥ अधिरोहन्त्यवरोहन्ति चाऽनया दारुमय्या अधिरोहणी ॥ २ ॥ ७९ ॥

स्थूणा स्तम्भ

तिष्ठति अस्यामाधेय स्थूणा, "स्थाक्षुतोरूच्च" ॥ (उणा- १८५) ॥ इति ण ॥ १ ॥ स्तम्भ्यते स्तम्भ ॥ २ ॥

सालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्रिका ।

काष्ठादिघटिता

साल वृक्ष भनक्ति तन्निमितत्वात् सालभञ्जी ॥ १ ॥ पञ्च्यते "ऋकृमृ" ॥ (उणा- ४७५) ॥ इत्याले पञ्चाली तत स्वार्थे अणि के च पाञ्चालिका ॥ २ ॥ कृत्रिमा पुत्री पुत्रिका काष्ठदन्तादिमयी ॥ ३ ॥

लेप्यमयी त्वञ्जलिकारिका ॥ ८० ॥

लेप्यनिमिता पुत्रिका ॥१॥ अञ्जलिं करोति अञ्जलिकारिका ॥२॥८०॥

नन्द्यावर्त्तप्रभृतयो विच्छन्दा आढ्यवेश्मनाम् ।

नन्दा आवर्त्तोऽत्र नन्द्यावर्त्त प्रभृतिग्रहणात् स्वस्तिक सर्वतोभद्रादया ॥१॥ विशेषेण छन्दयन्त्याच्छादयन्ति विच्छन्दा रचनाविशेषा ॥ १ ॥

समुद्र सम्पुट

समुब्ज्यते समुद्र घञि "यङ्कादित्वात् निपात्यते समुद्रच्छनाति वा "क्वचित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ सम्पुट्यते श्लेष्यते सम्पुटा भूषणाद्यावपनम्, पुंसोऽपि ॥ २ ॥

पेटा स्याद् मञ्जूषा

पेटति पेटा पेटकोऽपि पाडण् गहने' इत्यस्य पेडेत्यमर ॥ १ ॥ 'मञ्जि सौत्र ' मञ्जति मञ्जूषा, 'रालिफलि ' ॥ (उणा–५६०) ॥ इत्यूष, मञ्जु मनोज्ञ कृत्वा वस्त्रादिरुष्यतेऽनति वा ॥ २ ॥

अथ शोधनी ॥ ८१ ॥

समार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी ।

शोध्यते निर्मलाक्रियते गृहमनया शोधनी, पवनी अपि ॥१॥८१॥ समृज्यतेऽनया समार्जनी ॥ २ ॥ बहु करोति बहुकरी पुस्त्रालिङ्ग ॥ ३ ॥ वर्धते आरनया वर्धनी ॥ ४ ॥ समुह्यते रजोऽनया समूहनी ॥ ५ ॥

सङ्कराऽवकरौ तुल्यौ

समुह्य कायतेऽसौ सङ्कर ॥ १ ॥ अवकायते बहि क्षिप्यतेऽवकर ॥ २ ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ ८२ ॥

ऊर्ध्व ख बिल वाऽस्य उदूखलम् उलूखलम् कण्डनभाण्ड पृषोदरादित्वात साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ८२ ॥

प्रस्फोटन तु पवनम्

प्रस्फोट्यते असार बहिष्क्रियते प्रस्फोटन निवुसाकरणम् ॥ १ ॥ पूयते पवन तुषादिशोधनम् ॥ १ ॥

अवघातस्तु कण्डनम् ।

मुसलेन अवहननमवघात ॥ १ ॥ कण्ड्यते कण्डनम् ॥ २ ॥

कट किलिञ्ज

कटति आवृणोति कटो वीरणादिनिर्मित किलिञ्ज ॥ १ ॥ किल्यते क्षिप्यतेऽस्मिन् किलिञ्ज, उटनादौ निपात्यते ॥ २ ॥

मुसलोऽयोऽग्र

मुस्यते खण्ड्यतेऽनेन मुसल "तृपिवपि ' ॥ (उणा–४६८) ॥ इति क्लिट: मुहु खन लाति मुहुमुहुलसतीति वापृषोदरादित्वात् ॥१॥ अथ अग्र मुखे अस्य अयोऽग्रम् पुङ्गावलिङ्गो, अयानिरत्येके, यद्वैजयन्ती– ' अयोनिमुसलाऽग्रा स्यात् इति ॥ २ ॥

१ श्रीवणनिर्देशानाकारस्तु मूध यमध्योऽप्ययम्, इति आवश्भगणिपादा ।

फण्डोरक पिटम् ॥ ८३ ॥

फण्यते फण्डोल, "फनिपटि ' ॥ (उणा-४९२) ॥ इत्योल, के कण्डो लक ॥ १ ॥ पटति पिटम्, पुम्लीबलिङ्ग, वशदलादिमय भाण्डम्, के पिट कोऽपि ॥ २ ॥ ॥ ८३ ॥

चालनी तितउ

चाल्यते-नया चालनी क्षुद्रच्छिद्रशतोपेत परिपवन स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ तनोति सार तितउ पुम्क्लीबलिङ्ग, "तनेडउ ' ॥ (उणा-७४८) ॥ इति डउ सन्वद्भावश्च ॥ २ ॥

शूर्प प्रस्फोटनम्

शीयतेऽनेन शूर्पम्, "कृशृशृभ्य ऊचान्तस्य" ॥ (उणा-२९८) ॥ इति प 'शूर्पण् माने ' इत्यस्य वा ॥ १ ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन प्रस्फोटन पुम्क्लीबलिङ्गौ, धान्यादिनिष्पवनभाण्डमित्यर्थ ॥ २ ॥

अथाऽन्तिका ।

चुल्ल्यश्मन्तकमुद्धान स्याद् अधिश्रयणी च सा ॥ ८४ ॥

अन्तोऽस्त्यस्यामन्तिका, 'अन्त्यधिश्रयणी भवेत्' इति तु माला ॥ १ ॥ चुल्लति चुल्लि, "क्लिपिलि " ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ङ्या चुल्ली ॥ २ ॥ अश्नुतेऽश्मन्तम्, 'सामन्त " ॥ (उणा-२२२) ॥ इत्यन्ते निपात्यते केऽश्मन्तकम् ॥ ३ ॥ उद्धीयतेऽनेन उद्धानम् ॥ ४ ॥ अधि श्रीयतेऽस्यामधिश्रयणी ॥ ५ ॥ ॥ ८४ ॥

स्थाल्युखा पिठर कुण्ड चरु कुम्भी

तिष्ठत्यस्या स्थाली 'स्थो वा ' ॥ (उणा-४७३) ॥ इत्यल, स्थलति इति वा ज्वलादित्वाद् ण ॥ १ ॥ उषन्ति पचन्त्यस्यामुखा, ' उषे किद् लुक्च ' ॥ (उणा-८८) ॥ इति ख ओखतीति वा ॥ २ ॥ पिठ्यते अत्र पिठरम्, मृयुन्दि ॥ (उणा-३९९) ॥ इति किदर ॥ ३ ॥ कुणति उपकरोति कुण्डम् कुगुहु ॥ (उणा-१७०) ॥ इति ड त्रिलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ चरति याति क्लेदमनेन चरु पुलिङ्ग मिवहि ॥ (उणा-७२६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ कायति कुम्भी काकुसिभ्या ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भ द्वौ द्वौ भिन्नार्थावित्येके ॥ ६ ॥

घट पुन ।

कुट कुम्भ करीरश्च कलश कलसो निप ॥ ८५ ॥

घरते घट पुंस्त्रीलिङ्ग ॥१॥ कुटति कुट पुंक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ कायत्यम्भसा ध्रियमाण कुम्भ पुंल्लिङ्ग, "काकुसिभ्या ' ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भ केरुम्भ्यते वा पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ कीर्यते करार पुंक्लीबलिङ्ग "कृशृपृ ' ॥ (उणा-४१८) ॥ इतार ॥ ४ ॥ कलते सटयाति शब्दायते वा कलश "कलोश्त्' ॥ (उणा- ५३२) ॥ इत्यश ॥ ५ ॥ केन जलेन रमति कलस निलिङ्गाविमौ ॥६॥ निपिबन्त्यस्माद् निप पुंक्लीबलिङ्ग स्थादित्वात् क- ॥७॥८५॥

हसन्यङ्गारात् शकटीधानीपात्र्यो हसन्तिका ।

हसत्यङ्गारैर्हसनी ॥ १ ॥ अङ्गारशब्दात् शकटीधानीपात्र्य, अङ्गाराणां शकटी अङ्गारशकटी ॥ २ ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्यामङ्गारधानी ॥ ३ ॥ अङ्गाराणां पात्री अङ्गारपात्री ॥ ४ ॥ अङ्गारैर्हसतीव हसन्ती हसन्तिका ॥ ५ ॥

भ्राष्ट्रोऽम्बरीष

भृज्यतेऽस्मिन् भ्राष्ट्र ' जिभृसृभ्रस्नि ' ॥ (उणा- ४४७) ॥ इति त्रट् वृद्धिश्च ॥ १ ॥ अम्ब्यतेऽम्बरीष, अमेवरादि ' ॥ (उणा- ५५५) ॥ इतीष पुंक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

ऋचीषमृजीषं पिष्टपाकभृत् ॥ ८६ ॥

ऋच्यते स्तूयते पाकोऽस्माद् ऋचीषम् 'ऋजिशृ" ॥ (उणा- ५५४) ॥ इति बहुवचनादीष ॥ १ ॥ ऋज्यते ऋजीषम् ऋजिशृ ॥ (उणा- ५५४) ॥ इति किदीष पिष्टकृतस्य भक्ष्यस्य पाक बिभर्ति पिष्टपाकभृत् भाजनविशेष ॥ २ ॥ ॥ ८६ ॥

कम्बिर्दर्वि खजाका

काम्यते कम्बि छविच्छिवि ' ॥ (उणा- ७०६) ॥ इति वौ निपात्यते ॥ १ ॥ दृणाति पाकस्य दर्वि 'दृपवृभ्यो वि ' ॥ (उणा- ७०४) ॥ स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ खनति मथ्नाति खजाका शल्याकलि" ॥ (उणा- ३४) ॥ इत्याऽऽक ॥ ३ ॥

अथ स्यात् तर्दूर्दारुहस्तक ।

तरति पाकेषु तर्दू, स्त्रीलिङ्ग ' तृदृभ्या ' ॥ (उणा-८४) ॥ इति दू, दारुमयो हस्तप्रतिकृतिर्दारुहस्तक परिवेषणभाण्डम् ॥ १ ॥

वार्धान्या तु गलन्त्याल कर्करी करक

वा पानीय धीयतेऽस्या वार्धानी तत्र ॥ १ ॥ गलति अम्भोऽस्या गलन्ती 'सीमन्त ' ॥ (उणा- २२१) ॥ इत्यन्ते निपात्यते ॥ २ ॥ आ समन्तात् आल

फण्डोलक पिटम् ॥ ८३ ॥

कण्ड्यते कण्डोलं, " कटिपटि " ॥ (उणा-४९३) ॥ इत्योल, के कण्डा लफ ॥ १ ॥ पटति पिटम्, पुक्लीबलिङ्ग, वंशदलादिमय भाण्डम्, क पिट कोऽपि ॥ २ ॥ ॥ ८३ ॥

चालनी तितउ

चाल्यते-नया चालनी क्षुद्रच्छिद्रशतोपेत परिपवन स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ तनोति सार तितउ पुक्लीबलिङ्ग, "तनेडउ" ॥ (उणा-७४८) ॥ इति डउ सन्वद्भाव ॥ २ ॥

शूर्प प्रस्फोटनम्

शीयतेऽनेन शूर्पम्, "कृशृशुभ्य ऊचान्तस्य" ॥ (उणा-२९८) ॥ इति प 'शूर्पण् माने' इत्यस्य वा ॥ १ ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन प्रस्फोटन पुक्लीबलिङ्गौ, धान्यादिनिष्पवनभाण्डमित्यथ ॥ २ ॥

अथाऽन्तिका ।

चुल्ल्यऽश्मन्तकमुद्धान स्याद् अधिश्रयणी च सा ॥ ८४ ॥

अन्तोऽस्त्यस्यामन्तिका, अन्त्यधिश्रयणी भवेत्" इति तु माला ॥ १ ॥ चुल्यति चुल्लि, " किलपिलि " ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ड्या चुल्ली ॥ २ ॥ अश्नुतेऽश्मन्तम्, 'सामन्त" ॥ (उणा-२२२) ॥ इत्यन्ते निपात्यते केऽश्मन्तकम् ॥ ३ ॥ उद्धीयतेऽनेन उद्धानम् ॥ ४ ॥ अधि श्रीयतेऽस्यामधिश्रयणी ॥ ५ ॥ ॥ ८४ ॥

स्थाल्युखा पिठर कुण्ड चरु कुम्भी

तिष्ठत्यस्या स्थाली, 'स्थो वा' ॥ (उणा-४७३) ॥ इत्यल स्थलति इति वा ज्वलादित्वाण् ॥ १ ॥ उषन्ति पचन्त्यस्यामुखा, 'उषे किद् लुक्च' ॥ (उणा-८८) ॥ इति ख ओखतीति वा ॥ २ ॥ पिठ्यते अत्र पिठरम्, मद्गुन्दि ॥ (उणा-३९९) ॥ इति किद्र ॥ ३ ॥ कुणति उपकरोति कुण्डम् कुगुहु ' ॥ (उणा-१७) ॥ इति ड त्रिलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ चरति याति कर्दमनेन चरु पुलिङ्ग 'मिवहि ॥ (उणा-७२६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ कायति कुम्भी ' काकुसिभ्या ' ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भ द्वौ द्वौ भिन्नार्थावित्येके ॥ ६ ॥

घट पुन ।

कुट कुम्भ करीरश्च कलश कलसो निप ॥ ८५ ॥

घन्ते घट पुस्त्रीलिङ्ग ॥१॥ कुटति कुट पुंस्लीवालिङ्ग ॥ २ ॥ कायत्यम्भसा म्रियमाण कुम्भ पुल्लिङ्ग, ' काकुसिभ्या " ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भ कैरुम्भ्यते वा पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ कार्यते करार पुंस्त्र्यावलिङ्ग, " कॄशॄपॄ ' ॥ (उणा-४१८) ॥ इतार ॥ ४ ॥ कलते सख्याति शब्दायते वा कलश "न्लोष्टत्' ॥ (उणा- ५३२) ॥ इत्यश ॥ ५ ॥ केन जलेन लमति कलस निलिङ्गाविमौ ॥६॥ निपिबत्यस्माद् निप पुंस्त्र्यावलिङ्ग स्यादित्वात् क ॥७॥८५॥

हसन्यङ्गारात् शकटीधानीपात्र्यो हसन्तिका ।

हसत्यङ्गारैर्हसनी ॥ १ ॥ अङ्गारशब्दात् शकट्याधानीपात्र्य, अङ्गाराणां शकटी अङ्गारशकटी ॥ २ ॥ अङ्गारा धायन्तेऽस्यामङ्गारधानी ॥ ३ ॥ अङ्गाराणा पात्री अङ्गारपात्री ॥ ४ ॥ अङ्गारैरत्यतीव हस ता के हसन्तिका ॥ ५ ॥

भ्राष्ट्रोऽम्बरीष

भृज्यतेऽस्मिन् भ्राष्ट्र ' निभृस्त्रभ्रसिज ' ॥ (उणा- ४४७) ॥ इति त्रट् वृद्धिश्च ॥ १ ॥ अम्यतेऽम्बराष, अमेवरादि " ॥ (उणा- ५५५) ॥ इतीष पु क्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

ऋचीषमृजीष पिष्टपाकभृत् ॥ ८६ ॥

ऋच्यते स्तूयते पाकेरस्याद् ऋचीषम् ऋनिशॄ ' ॥ (उणा- ५५४) ॥ इति बहुवचनादीष ॥ १ ॥ ऋज्यते ऋजीषम्, ऋजिशॄ ' ॥ (उणा- ५५४) ॥ इति ग्दिीष पिष्टकृतस्य भक्ष्यस्य पाक बिभर्ति पिष्टपाकभृत् भाजनविशेष ॥ २ ॥ ॥ ८६ ॥

कम्बिर्दर्वि खजाका

काम्यते कम्बि छविछिवि ॥ (उणा- ७०६) ॥ इति वौ निपात्यते ॥ १ ॥ दृणाति पाक्य दर्वि ' दॄपॄभ्यो वि " ॥ (उणा- ७०४) ॥ स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ खजति मथ्नाति खजाका, शल्विलि ' ॥ (उणा- ३४) ॥ इत्या ऽऽक ॥ ३ ॥

अथ स्यात् तर्दर्दारुहस्तक ।

तरति पाक्येषु तर्द स्त्रीलिङ्ग ' तॄदृभ्या ॥ (उणा-८४९) ॥ इति द, दारुमयो हस्तप्रतिकृतिर्दारुहस्तक परिवेषणभाण्डम् ॥ १ ॥

वार्धान्या तु गलन्त्याल कर्करी करक

वा पानीय धीयतऽस्या वाधानी तत्र ॥ १ ॥ गलति अम्भोऽस्या गलन्ती, ' सीमन्त ॥ (उणा- ०२२) ॥ न्यन्ते निपात्यते ॥ २ ॥ अन्यनया आद

फण्डोलक पिटम् ॥ ८३ ॥

फण्यते फण्डोल, " फटिपटि " ॥ (उणा-४९३) ॥ इत्योल, के फण्डोलक ॥ १ ॥ पटति पिटम्, पुम्क्लीबलिङ्ग, वशदलादिमय भाण्डम्, के पिटकोऽपि ॥ २ ॥ ॥ ८३ ॥

चालनी तितउ

चाल्यते-नया चालनी क्षुद्रच्छिद्रशतोपेत परिपवन स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ तनोति सार तितउ पुम्क्लीबलिङ्ग, "तनेडउ" ॥ (उणा-७४८) ॥ इति डउ सन्वद्भाव ॥ २ ॥

शूर्पं प्रस्फोटनम्

शीयतेऽनेन शूर्पम्, "पृशृसृभ्य ऊचान्तस्य" ॥ (उणा-२९८) ॥ इति प 'शूर्पण् माने' इत्यस्य वा ॥ १ ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन प्रस्फोटन पुम्क्लीबलिङ्गौ, धान्यादिनिष्पवनभाण्डमित्यर्थ ॥ २ ॥

अथाऽन्तिका ।
चुल्ल्यऽश्मन्तकमुद्धान स्याद् अधिश्रयणी च सा ॥ ८४ ॥

अन्तोऽस्त्यस्यामन्तिका, 'अन्त्यधिश्रयणी भवेत्' इति तु माला ॥ १ ॥ चुल्लति चुल्लि, "किलपिलि" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ङ्या चुल्ली ॥ २ ॥ अश्नुतेऽश्मन्तम्, 'सामन्त' ॥ (उणा-२२२) ॥ इत्यन्ते निपात्यते केऽश्मन्तकम् ॥ ३ ॥ उद्धीयतेऽनेन उद्धानम् ॥ ४ ॥ अधिश्रीयतेऽस्यामधिश्रयणी ॥ ५ ॥ ॥ ८४ ॥

स्थाल्युखा पिठर कुण्ड चरु कुम्भी

तिष्ठत्यस्या स्थाली 'स्थो वा' ॥ (उणा-४७३) ॥ इत्यल, स्थलति इति वा ज्वलादित्वाद् ण ॥ १ ॥ उपति पचत्यस्यामुखा, 'उपे किद् लुक्च' ॥ (उणा-८८) ॥ इति ख ओखताति वा ॥ २ ॥ पिठ्यते अत्र पिठरम्, मृद्युन्दि ॥ (उणा-३९९) ॥ इति किदर ॥ ३ ॥ कुणति उपकरोति कुण्डम् कुगुहु' ॥ (उणा-१७०) ॥ इति ड त्रिलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ चरति याति क्लेदमनेन चरु पुलिङ्ग "मिवहि' ॥ (उणा-७२६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ कायति कुम्भी, 'काकुसिभ्या' ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भ द्वौ द्वौ भिन्नार्थाविय्येके ॥ ६ ॥

घट पुन ।
कुट कुम्भ करीरश्च कलश कलसो निप ॥ ८५ ॥

अस्य मन्थस्य विष्कम्नाति बध्नाताति विष्कम्भो दण्डकटक, यस्मिन् बद्ध्वा मन्थ आकृष्यते दण्डकरोटकामत्यन्ये ॥ १ ॥ मञ्जि सौत्र मञ्जति मञ्जीर 'कृशृपृ'' ॥ (उणा-४१८) ॥ इतार ॥ २ ॥ कुटति कुटर, 'कञ्चिछचाटि'' ॥ (उणा-१९७) ॥ इत्यर कुटादित्वाद् गुणाऽभाव कुटकाऽपि 'मदारम्' देश्याम् ॥ ३ ॥ ॥ ८९ ॥

शालाजीरो वर्धमान शराव

शालाया जायति शालाजार, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ वधत मृत्पिण्डात् वर्धमान वध्यत छेद्यते चक्रादिति वा ॥ २ ॥ शायत मनागपि आघातेन शरार शृणातराव '' ॥ (उणा-५२०) ॥ पुस्त्रावलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥

कोशिका पुन ।

मल्लिका चषक कस पारी स्यात् पानभाजनम् ॥ ९० ॥

कुशयति काशिका ॥ १ ॥ मल्लते मल्लिका ॥ २ ॥ चषति अनन चषक ॥ ३ ॥ काम्यते कस मावावद्य '' ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स पुस्त्राव लिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ पारयति पारी ॥ ५ ॥ पानस्य भाजन पानभाजनम् ॥६॥९०॥

कुतूश्चर्मस्नेहपात्रम्

चर्मण स्नेहपात्र कुत्सित तन्यते कुतू कृषोन्नि प्रनिगमि '' ॥ (उणा-८४३) ॥ इति डिन्तू ॥ १ ॥

कुतुपस्तु तदल्पकम् ।

तत् चर्मस्नेहपात्र ह्रस्वा कुतू कुतुप पुस्त्रावलिङ्ग, कुत्वा ड्डुप ''॥७।३।८९॥१॥

दृति खल्ल

दियते दृति पुलिङ्ग, 'दृभुपि'' ॥(उणा-६५१)॥ इति किन् ति ॥ १ ॥ खलति खल्ल भिल्लाच्छभल्ल ॥ (उणा-४६४) ॥ इति ल निपात्यते पुलिङ्गोऽयम्, वैजयन्ती तु खल्ल क्लीबम् इत्याह ॥ २ ॥

चर्म्ममयी त्वाळ करकपात्रिका ॥ ९१ ॥

करकवत् विचलनया करकपात्रा के करकपात्रिका ॥ १ ॥ ९१ ॥

सर्वमावपन भाण्ड

आ उप्यते आधेयमस्मिन्नावपनम् ॥१॥ भामतेऽस्माद् भाण्डम् पद्यमाद् '' ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड ॥ २ ॥

पात्राऽमत्रे तु भाजनम्

स्त्रीलिङ्ग, "अट्टा ल च था ॥ (उणा-८३७) ॥ इति सिद्ध ॥ ३ ॥ किरत्यम्भ कन्दरा, "क्नटिन्" ॥ (उणा-•) ॥ इत्यप्रत्यय गम्पद्वित्व च ॥ ४ ॥ 'दृकृ" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यके करक, पुंक्लीबलिङ्ग ॥ ५ ॥

अथ स ॥ ८७ ॥

नालिकेरज करङ्क

स करङ्क ॥ ८७ ॥ नालिकेरफलाद् जातो नालिकेरज किरत्यम्बु करङ्क 'किरोऽङ्क्षा" ॥ (उणा-६२) ॥ इत्यङ्क ॥ १ ॥

तुल्यौ कटाहकर्परौ ।

कन्त्यावृणोति कटाह त्रिलिङ्ग "वृकटि ॥ (उणा ५९१) ॥ इत्याह ॥ १ ॥ कीयत कर्पर जठर" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥

मणिकोऽलिञ्जर

मणन्त्यम्भसा म्रियमाणो मणि पदिपठि' ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ यत् शाश्वत – 'अलिञ्जर मणि विद्याद् महनाजयवा मणि' स्वार्थे के मणिक ॥ १ ॥ अल जरयति जलमलिञ्जर पुंक्लीबलिङ्गौ पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

गर्गरीकलश्यौ तु मन्थनी ॥ ८८ ॥

गिरति दधि गर्गरा 'क्नटित्' ॥ (उणा-९) ॥ इत्यप्रत्यय सरूप द्वित्व च ॥ १ ॥ कल्यते कलशि ङ्या कलशी त्स्य अम्भसो राशिरनेति वा पृषो दरादित्वात् ॥ २ ॥ मथ्यते दध्यस्या मन्थनी ॥ ३ ॥ ॥८८ ॥

वैशाख खजको मन्था मन्थानो मन्थदण्डक ।

मन्थ क्षुब्ध

विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाख 'विशाखाषाढान् मन्थदण्डे' ॥ ६ । ४। १२० ॥ इत्यणि विशाखस्य अयमिति वा विशिष्टा शाखा अस्य विशाखस्तत स्वार्थेऽण् वा ॥ १ ॥ खजति मथ्नाति खजक काचक ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते खज खजकाऽपि ॥२॥ मथ्यतेऽनेन मन्था, पथिमथिन्याम्' ॥ (उणा-९२६) ॥ इतान् ॥ ३ ॥ सस्तुस्पृशि ॥ (उणा-२७६) ॥ इत्यानेन मन्थान ॥ ४ ॥ मन्थनाय दण्ड मन्थदण्ड ॥ ५ ॥ मथ्यतेऽनेन मन्थ ॥ ६ ॥ क्षुभ्नाति क्षुब्ध क्षुब्धविरिब्ध ॥ ४ । ४ । ७० ॥ इति क्ते साधु ॥ ७ ॥

अस्य विष्कम्भो मञ्जीर कुटरोऽपि च ॥ ८९ ॥

अस्य मन्यस्य विष्कभ्नाति बध्नातीति विष्कम्भो दण्डस्टक यस्मिन् बद्ध्वा मथ आकृष्यते दण्डकोटक्रमित्यन्ये ॥ १ ॥ मञ्जि सौन' मञ्जति मञ्जीर 'कृशृपृ' ॥ (उणा-४१८) ॥ इतार ॥ २ ॥ कुटति कुटर, 'कञ्छिचटि' ॥ (उणा- १९७) ॥ इत्यर कुटादित्वाद् गुणाऽभाव कुटन्याऽपि मदारम् देशयाम ॥ ३ ॥ ॥ ८९ ॥

शालाजीरो वर्धमान शराव

शालाया जायति शालाजार, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ वर्धते मृत्पिण्डात् वधमान वध्यत छयत चक्रादिते वा ॥ २ ॥ शायत मनागपि आघातेन शराव गुणातराव ॥ (उणा- ५२०) ॥ पुंस्त्वाबलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥

कोशिका पुन ।

मल्लिका चषक कस पारी स्यात् पानभाजनम् ॥ ९० ॥

कुश्यति काशिका ॥ १ ॥ मल्लत मल्लिका ॥ २ ॥ चषति अनन चषक ॥ ३ ॥ कम्यते कस मानावद्य ' ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स पुंक्लाब लिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ पारयति पारी ॥ ५ ॥ पानस्य भाजन पानभाजनम् ॥६॥९०॥

कुतूश्चर्मस्नेहपात्रम्

चर्मेण स्नेहपात्र कुत्सित तन्यत कुतू स्त्रीलिङ्ग 'भ्रनिगमि ॥ (उणा-८४३) ॥ इति डिदू ॥ १ ॥

कुतुपस्तु तदल्पकम् ।

तत् चर्मस्नेहपात्र हस्वा कुतू कुतुप पुंक्लाबलिङ्ग, ' कुत्वा डुप "॥७।३।४९॥१॥

दृतिः खल

दियते दृति पुलिङ्ग, 'दृमुपि' ॥(उणा-६५१)॥ इति क्तिन् ति ॥ १ ॥ खलति खल्ल भिलाच्छभल्ल' ॥ (उणा ४०८) ॥ इति ल निपात्यते पुलिङ्गोऽयम्, वैजयन्तां तु खल्ल क्लाबम् इत्याह ॥ २ ॥

चर्म्ममयी स्यात् करकपात्रिका ॥ ९१ ॥

करकवत् विवृत्तमया करकपात्रा के करकपात्रिका ॥ १ ॥ ९१ ॥

सर्वमावपन भाण्ड

आ उप्यते आधेयमास्मिन्नावपनम् ॥१॥ भामतेऽस्मात् भाण्डम् पञ्चमाद्" ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड ॥ २ ॥

पात्राऽमत्रे तु भाजनम्

पाति आदिगम, पीयतेऽस्मादिति वा पात्रं त्रिलिङ्ग ॥१॥ अमति आनेयमस्मिन् अमत्रम्, "हृसाधि" ॥ (उणा- ४५६) ॥ त्र ॥ २ ॥ भाज्यतेऽस्मिन्नाधयमिति भाजनम्, अमत्रन्तु आवरनादीन् पन्नाऽयेकाधानाद ॥ ३ ॥

तद्विशालं पुनः स्थालं

तद् भाजनं विस्तीर्णं स्थलति स्थालं क्लीबत्रलिङ्ग, ज्वलादित्वात् ण, तिष्ठति अस्मिन्निति वा ॥ १ ॥

स्यात् पिधानमुद्घनम् ॥ ९२ ॥

पिधीयतेऽनेन पिधानम् ॥ १ ॥ उद्घ्यतेऽनेन उद्घनम् ॥ २ ॥ ९२ ॥

शैलोऽद्रिः शिखरी शिलोच्चयगिरी गोत्रोऽचलः सानुमान्
ग्रावा पर्वतभूध्रभूधरधराहार्या नगः

शिलानामयः शैलः शिला सन्त्यत्रेति वा ज्योत्स्नादित्वादण् ॥ १ ॥ अद्यते वज्रेण अद्रिः 'तद्भिवद्भि' ॥ (उणा-६९२) ॥ इति रिः ॥ २ ॥ शिखराणि सन्त्यत्र शिखरी ॥ ३ ॥ शिलानामुच्चयोऽत्र शिलोच्चयः ॥ ४ ॥ गीयते गिरिः, नाम्युपान्त्य' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किः ॥ ५ ॥ गां पृथ्वीं त्रायते गोत्रः ॥ ६ ॥ न चलति अचलः ॥ ७ ॥ सानूनि सन्त्यस्य सानुमान् ॥ ८ ॥ गृह्णाति ग्रावा, ग्रहेरा च ॥ (उणा-९०५) ॥ इति वन् ॥ ९ ॥ पर्व्यते पूर्यते शिलाभिः पर्वतः, दृपृभृ" ॥ (उणा-२०७) ॥ इत्यतः पर्वाणि सन्त्यत्रेति वा 'मरुत् पर्वणस्तः" ॥ ७।२।१५ ॥ १० ॥ भुवं धरति भूध्रः मूलविभुजादित्वात् कः, यौगिकत्वात् कुध्र-महीध्रादयः, 'आयुधादिभ्यः ॥ ५।१।९४ ॥ इत्यचि भूधरः, यौगिकत्वात् महीधर भूभृदादयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ धरति ध्रियते वा धरः ॥ १३ ॥ हर्त्तुमशक्योऽहार्यः ॥ १४ ॥ न गच्छति स्थावरत्वाद् नगः नगाऽप्राणिनि वा' ॥ ३।२।१२७ ॥ इति वा नञोऽदभावः अगोऽपि ॥ १५ ॥

शेषश्चात्र-
गिरौ प्रपातः कुञ्जः उर्वङ्गः कन्दराकरः ।

अथोदयः ।

पूर्वाद्रिः

उदयत्यत्रोदयः ॥ १ ॥ पूर्वश्चासावद्रिश्च पूर्वाद्रिः ॥ २ ॥

चरमाद्रिरस्तः

चरमः पश्चिमोऽद्रिश्चरमाद्रिः ॥१॥ अस्यत्यर्कादीन् अस्यते वाऽस्तः, दम्भ

मि" ॥ (उणा- २००) ॥ इति त ॥ २ ॥

उदगद्रिस्त्वद्रिराड् मेनका-

प्राणेशो हिमवान् हिमालयहिमप्रस्थौ भवानीगुरु ॥९३॥

उदङ् उत्तरोऽद्रिरुदगद्रि ॥ १ ॥ अद्रीणा राजा अद्रिराट् ॥ २ ॥ मेनकायाः प्राणेशो वल्भो मेनकाप्राणश ॥३॥ हिममस्त्यस्मिन् हिमवान् ॥ ४ ॥ हिमस्याऽऽलयो हिमालय ॥ ५ ॥ हिम प्रतिष्ठतेऽस्मात, हिम प्रस्थ अस्य वा हिमप्रस्थ ॥६॥ भवान्या गौर्या गुरु पिता भवानीगुरु ॥ ७ ॥ ॥ ९३ ॥

हिरण्यनाभो मैनाक सुनाभश्च तदात्मज ।

हिरण्य नाभावस्य हिरण्यनाभ, "नभिनाम्नि" ॥ ७।३।१३४ ॥ इत्यद् समासान्त ॥ १ ॥ मेनकाया अपत्य मैनाक, पयोदगादित्वात् ॥ २ ॥ शोभना नाभिरस्य सुनाभ, तस्य हिमालयस्यात्मज तदात्मज ॥ ३ ॥

रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापद स्फटिकाचल ॥ ९४ ॥

रजतमयोऽद्रि रजताद्रि ॥ १ ॥ क जल इला भूमिस्तयोरास्ते, के लसन मस्य वा केलास स्फटिकस्तस्याय कैलास ॥ २ ॥ अष्टौ पदानि सन्त्यस्मिन् अष्टापद, 'नाम्नि' ॥३। ।७५॥ इति दीर्घ ॥ ३ ॥ स्फटिकमयाऽचल स्फटिकाचल ॥ ४ ॥ ॥ ९४ ॥

शेषश्चात्र-कैलासे धनदावासो हराद्रिर्हिमवद्धस ।

क्रौञ्च क्रुञ्च

क्रुञ्चति कुञ्च प्रज्ञायणि क्रौञ्च, क्रौञ्चोऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

अथ मलय आषाढो दक्षिणाचल ।

मलते चन्दनान् मलय पुक्रौञ्चलिङ्ग 'कुगुवलि'" ॥ (उणा-३६१) ॥ इत्यय ॥१॥ आषाढासु जात आषाढ, "श्रविष्ठाषाढा" ॥ ६।३।१०५ ॥ इत्यत्र मतान्तराश्रितोऽण् ॥ २ ॥ दक्षिणश्चासावचलश्च दक्षिणाचल ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र-मलय चन्दनगिरि

स्याद् माल्यवान प्रस्रवण

माल्याऽऽकारताऽस्ति अस्य माल्यवान् ॥१॥ प्रस्रवति निर्झरै प्रस्रवण ॥२॥

विन्ध्यस्तु जलवालक, ॥ ९५ ॥

विध्यति विन्ध्य, 'विन्ध्याऽऽस्याऽऽस्य' ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये

पाति आत्मानम्, पात्यनेऽस्मादिति वा पात्रं त्रिलिङ्ग ॥१॥ अमति आ वेशमस्मिन् अमत्रम्,"त्रलि" ॥ (उणा- ४५६) ॥ इत्यत्र ॥ २ ॥ भाज्यतेऽस्मिन्नाधयमिति भाजनम्, अगस्तु आश्रनादौ प्रभाङ्येद्वाधानाद ॥ ३ ॥

तद्विशाल पुन स्थाल

सद भाजन विस्तीर्ण स्थलति स्थाल स्त्रीक्लीवलिङ्ग , ज्वलादित्वात् ण, तिष्ठति अत्रेति वा ॥ १ ॥

स्यात् पिधानमुदञ्चनम् ॥ ९२ ॥

पिधायतेऽनेन पिधानम् ॥ १ ॥ उदञ्च्यतेऽनेन उदञ्चनम् ॥ २ ॥ ९२ ॥

शैलोऽद्रि शिखरी शिलोच्चयगिरी गोत्रोऽचल सानुमान्
ग्रावा पर्वतभूध्रभूधरधराहार्या नग

शिलानामयं शैल, शिला सन्त्यत्रेति वा ज्योत्स्नादित्वादण् ॥ १ ॥ अद्यते पक्षेण अद्रि तद्विवहि ' ॥ (उणा-६९२) ॥ इति रि ॥ २ ॥ शिखराणि सन्त्यत्र शिखरी ॥ ३ ॥ शिलानामुच्चयोऽत्र शिलोच्चय ॥ ४ ॥ गीयते गिरि, नाम्युपान्त्य ' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि ॥ ५ ॥ गां पृथ्वीं त्रायते गोत्र ॥ ६ ॥ न चलति अचल ॥ ७ ॥ सानूनि सन्त्यस्य सानुमान् ॥ ८ ॥ गृह्णाति ग्रावा ' ग्रहेरा च ॥ (उणा-९०५) ॥ इति वन् ॥ ९ ॥ पर्यते पूर्यत शिलाभि पर्वत 'दृपृभृ" ॥ (उणा-२०७) ॥ इत्यत पर्वाणि सन्त्यत्रेति वा ' मरुत् पर्वणस्त " ॥ ७।२।१५ ॥ १० ॥ भुव धरति भूध्र मूलविभुजादित्वात् क, यौगिकत्वात् कुध्र-महीध्रादय "आयुधादिभ्य ॥ ५।१।९४ ॥ इत्यचि भूधर यौगिकत्वात् महीधर भूभृदादय ॥ ११ ॥ १२ ॥ धरति ध्रियते वा धर ॥ १३ ॥ हर्तुमशक्योऽहार्य ॥ १४ ॥ न गच्छति स्थावरत्वाद नग, नगोऽप्राणिनि वा ' ॥ ३।२।१२७ ॥ इति वा नञोऽदभाव अगोऽपि ॥ १५ ॥

शेषश्चात्र-
गिरौ प्रपाती कुट्टार उर्वङ्ग कन्दराकर ।

अथोदय ।
पूर्वाद्रि

उदयत्यत्रोदय ॥ १ ॥ पूर्वश्चासावद्रिश्च पूर्वाद्रि ॥ २ ॥

चरमाद्रिरस्त

चरम पश्चिमोऽद्रिश्चरमाद्रि ॥१॥ अस्यत्यर्कान् अस्यते वाऽस्मिन् वस्य

लोकालोकश्चक्रवाल

अ-तलाक्यतेऽस्य बाह्य च न लोक्यतेऽनर्कत्वात् लोकालोक, यत्कालिदास – "प्रकाशश्चाधकारश्च लोकालोक इवाऽचल" इति ॥ १ ॥ चक्राकारेण वलति वाटते वा चक्रवाल, आवेष्ट्य द्वीपाब्धान् स्थितो ह्यसाविति प्रसिद्धि ॥ २ ॥

अथ मेरु कर्णिकाचल ॥ ९७ ॥

रत्नसानु सुमेरु स्व-स्वर्गि-काञ्चनतो गिरि ।

मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाज्ज्योतींषीति मेरु, "चिनोपी-" ॥ (उणा–८०६) ॥ इति रु ॥ १ ॥ जम्बूद्वीपपद्मस्य कर्णिकाभूतोऽचल कर्णिकाचल ॥२॥९७॥ रत्नानि सानुधस्य रत्नसानु ॥३॥ सुमेरुर्मेरारभिनाथ इन्द्रो महेन्द्रवत् ॥ ४ ॥ स्व स्वर्गि-काञ्चनशब्देभ्यो गिरि – स्वर्गिरि स्वर्गिरि ॥ ५ ॥ स्वर्गिणा गिरि स्वर्गिगिरि ॥ ६ ॥ काञ्चनस्य गिरि काञ्चनगिरि ॥७॥ सर्वाणि पर्वतनामानि पुलिङ्गानि ॥

शृङ्ग तु शिखर कूट

शीयते निघातेन शृङ्गम् 'शृङ्गशाङ्ग' ॥ (उणा–९६) ॥ इति गे नि पात्यते ॥ १ ॥ शासति व्याप्नोति गगन शिखरम् "शासेरिदेतौ चात" ॥ (उणा–४००) ॥ इत्वर ॥ २ ॥ कूट्यते दह्यतेऽक दावाभ्या कूटम् त्रय पुक्लीव लिङ्गा ॥ ३ ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगु ॥ ९८ ॥

प्रपत-त्यस्मात् प्रपात, व्यञ्जनाद् घञ् ॥ ५।३।१३२॥१ ॥ तटशून्यो-ऽतट ॥ २ ॥ भृज्यते दवेन भृगु पुलिङ्ग स्वशिभ्रस्ज स्लुक् च' ॥ (उणा–७३१) ॥ इति किदु । 'प्रपत्यते यस्मात् तटात् स भृगु इत्येके'। ३ ॥ ९८ ॥

मेखला मध्यभागोऽद्रेर्नितम्ब कटकश्च स ।

अद्रेमध्यभागो मिनोति मेखला 'मिग खलश्च' ॥ (उणा–४९७) ॥ इति खल ॥ १ ॥ नितरा तनोति नितम्ब 'वलिनितनिभ्या' ॥(उणा–३१७) ॥ इति ब ॥ २ ॥ कटस्त्यावृणोति कटक पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

दरी स्यात् कन्दर

दायते दरी ॥ १ ॥ कन्दन्ते विप्लवन्तेऽस्मिन् कन्दर, त्रिलिङ्ग "कन्दिछ चटि" ॥ (उणा–३९७) ॥ इत्वर, क दायते क दृणातीति वा, कन्दा सन्त्यत्र वा, अश्मादित्वाद् र ॥ २ ॥

अस्वातबिले तु गह्वर गुहा ॥ ९९ ॥

निरादन ॥ १ ॥ जलेन बाह्य आलावयति जलबालक ॥ २ ॥ ९५ ॥

शत्रुञ्जयो विमलाद्रि

शत्रून् जयति शत्रुञ्जय, "शृृनि" ॥ ५।१।११२ ॥ इति ख ॥ १ ॥ विमलधामत्वादद्रिः विमलाद्रि ॥ २ ॥

इन्द्रकीलस्तु मन्दर ।

इन्द्रेण कील्यते इन्द्रकील ॥ १ ॥ मन्यते मन्दर, "ऋच्छिचटि" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर

सुवेल स्यात् त्रिमुकुटस्त्रिकूटस्त्रिककुच्च स ॥ ९६ ॥

शोभना वेलाऽस्य आसन्नपयोधित्वात् सुवेल ॥ १ ॥ त्रयो मुकुटभूता कूटा अस्य त्रिमुकुट ॥ १ ॥ त्राणि कूटान्यस्य त्रिकूट ॥ ३ ॥ त्राणि ककुदानि ककुदाकाराणि शिखराण्यस्य त्रिककुत्, 'त्रिककुत् गिरौ" ॥ ७।३।१६८ ॥ इति ककुदादेश ॥ ४ ॥ ९६ ॥

उज्जयन्तो रैवतक

उज्जयतीति उज्जयन्त, तृनि" ॥ (उणा-२२१) ॥ इत्यन्त ॥ १ ॥ वन्यते स्म वत राया सुवर्णेन वतो रैवत के रैवतक, रैवता सन्त्यत्रेति वा अरा द्वणादित्वाच्चातुरर्थकोऽण् ॥ २ ॥

सुदारु पारियात्रक ।

शोभनानि दारूण्यस्मिन् सुदारु ॥१॥ परितो यात्राया भव स्वाऽऽराद्धत्वात् पारियात्रक ॥ २ ॥

लोकालोकश्चक्रवाल

अन्तर्लोक्यत अस्य बाह्य च न लोक्यतेऽनर्कत्वाद् लोकालोक यत्कालिदास – ' प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाऽचल ' इति ॥१॥ चक्राऽऽकारेण वलति वाड ते वा चक्रवाल आवेष्ट्य द्वीपाम्बुधीन् स्थितो ह्यसाविति प्रसिद्धि ॥ २ ॥ ९६ ॥

अथ मेरु कर्णिकाचल ॥ ९७ ॥

रत्नसानु सुमेरु स्व स्वर्गि-काञ्चनतो गिरि ।

मिनोति क्षिपत्युच्चत्वात् ज्योतींषि इति मेरु चिनीपी ' ॥(उणा-८०६)॥ इति रु ॥ १ ॥ जम्बूद्वीपपद्मस्य कर्णिकाभूतोऽचल कर्णिकाचल ॥ २ ॥ ९७ ॥ रत्नानि सानुष्वस्य रत्नसानु ॥ ३ ॥ सुमरुर्मेरोरभिन्नोऽथ इन्द्रमहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

लोकालोकश्चक्रवाल

अन्तलक्ष्यतेऽस्य बाह्य च न लोक्यतेऽनर्कत्वात् लोकालोक यत्कालिदास – "प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाऽचल " इति ॥ १ ॥ चक्राकारेण वलति चाडत वा चक्रवाल, अविष्य द्वीपाब्धीन् स्थितो ह्यसाविति प्रसिद्धि ॥ २ ॥

अथ मेरु कर्णिकाचल ॥ ९७ ॥

रत्नसानु सुमेरु स्व-र्स्वर्गि-काञ्चनतो गिरि ।

मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाज्ज्योतींपाति मेरु, " चिनीपी- " ॥ (उणा– ८०६) ॥ इति रु ॥ १ ॥ जम्बुद्वीपपद्मस्य कर्णिकाभूतोऽचल कर्णिकाचल ॥२॥९७॥ रत्नानि सानुष्वस्य रत्नसानु ॥३॥ सुमेरुर्मेरारभिन्नार्थ इन्द्रो महेन्द्रवत् ॥ ४ ॥ स्व स्वर्गि-काञ्चनशब्देभ्या गिरि – स्वर्गिरि स्वर्गिगिरि ॥ ५ ॥ स्वर्गिणा गिरि स्वर्गिगिरि ॥ ६ ॥ काञ्चनस्य गिरि काञ्चनगिरि ॥७॥ सर्वाणि पर्वतनामानि पुलिङ्गानि ॥

शृङ्ग तु शिखर कूट

शायते निघातेन शृङ्गम् ' शृङ्गशाङ्ग ' ॥ (उणा–९६) ॥ इति गे नि पात्यते ॥ १ ॥ शाखति व्याप्नोति गगन शिखरम् "शाखेरिदेतौ चात " ॥ (उणा– ४००) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ कूट्यते दह्यतेऽक्ष दावाभ्या कूटम्, त्रय पुक्लीव लिङ्गा ॥ ३ ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगु ॥ ९८ ॥

प्रपतन्त्यस्मात् प्रपात, व्यञ्जनाद् घञ् ॥ ५।३।१३२॥१ ॥ तटशून्यो- ऽतट ॥ २ ॥ भृज्यते दवेन भृगु पुलिङ्ग "प्रथिम्रस्ज स्लक् च" ॥ (उणा– ७३१) ॥ इति ग्दु । प्रपतन्ते यस्मात् तटात् स भृगु " इत्येके ॥ ३ ॥ ९८ ॥

मेखला मध्यभागोऽद्रेर्नितम्ब कटकश्च स ।

अद्रेर्मध्यभागो मिनोति मेखला 'मिग म्नलश्चैव ॥ (उणा–८९७) ॥ इति खल ॥ १ ॥ नितरा तनोति नितम्ब ' वलिनितनिभ्या ॥(उणा–३१७)॥ इति ब ॥ २ ॥ कटत्यावृणोति कटक पुक्लीवलिङ्ग ॥ ३ ॥

दरी स्यात् कन्दर

दायते दरी ॥ १ ॥ कन्दन्ते विप्लवन्तेऽस्मिन् कन्दर निलिङ्ग "कृच्छ्रि चटि ' ॥ (उणा–३९७) ॥ इत्यर, क दायते क दणातीति वा, कन्दा सन्त्यत्र वा, अश्मादित्वाद् र ॥ २ ॥

अखातबिले तु गह्वर गुहा ॥ ९९ ॥

शरातमस्मात् यद् बिलं सद् गृहति गाहते वा गह्वरम्, पुक्लीबलिङ्गः, "तीवर" ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते, गह्वा मन्यत्र वा, अश्मादित्वाद् र ॥ १ ॥ गुहन्त्यनया गुहा, भिदादित्वादङ् ॥ २ ॥ ९९ ॥

द्रोणी तु शैलयो सन्धि

द्रवन्त्यस्यां द्रोणी, द्रुणतीति वा, पर्वतयोः सश्लेषभूमि ॥ १ ॥

पादा पर्यन्तपर्वता ।

पादा इव अध स्थत्वाद् धारणत्वाच्च पादा, मुख्यशैलान्ते क्षुद्रपर्वता ॥१॥

दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशा निर्गता गिरे ॥ १०० ॥

दन्तप्रकृतयो दन्तका ॥ १ ॥

अधित्यकोर्ध्वभूमि स्यात्

पर्वतमधिरूढा ऊर्ध्वभूमिरधित्यका, "उपत्यकाधित्यके" ॥ ७।१।१३१ ॥ इति साधु ॥ १ ॥

अधोभूमिरुपत्यका ।

पर्वतस्याऽऽसन्ना अधोभूमिरुपत्यका ॥ १ ॥

स्नु प्रस्थ सानु

स्नौत्यम्भ स्नु पुलिङ्ग, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् समभूमागत्वात् प्रस्थम् ॥ २ ॥ सनति मृगादान्, सुनाति सुखं वा सानु, 'कृवापाजि' ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण् पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥

अश्मा तु पाषाण प्रस्तरो दृषद् ॥ १०१ ॥

ग्रावा शिलोपल

अश्नुतेऽश्मा पुलिङ्ग 'मन्' ॥ (उणा- ९११) ॥ इति मन् ॥ १ ॥ पषात बाधते पादौ पाषाण, पषो णित् ॥ (उणा-१९२) ॥ इत्याण ॥ २ ॥ प्रस्तायते प्रस्तर ॥ ३ ॥ दृणाति दायते वा दृषत् स्त्रीलिङ्ग, 'द्रो ह्रस्वश्च ॥ (उणा- ८९८) ॥ इति सद् ॥४॥१०१॥ ग्रहेरा च' ॥ (उणा-९०५) ॥ इति वन् पुलिङ्ग ॥ ५ ॥ शिलति शिला ॥ ६ ॥ उप्यते उपल, पुक्लीबलिङ्ग, तृपिवपि ॥ (उणा- ४६८) ॥ इति किदल ॥ ७ ॥

गण्डशैला स्थूलोपलाश्च्युता ।

शैलस्य गण्डा इव गण्डा [illegible], गिरे स्थूलाऽश्मानश्च्युता भूकम्पादिना गलिता ॥ १ ॥

स्यादाकर खनि खानिर्गञ्जा

आकीर्यन्ते धातवोऽस्मिन्नाकर ॥ १ ॥ खन्यन्ते धातवोऽस्या खनि, खानि, स्त्रीलिङ्गौ 'कृशृकुटि'' ॥ (उणा–६१९) ॥ इति वा णिदि ॥ २ ॥ ३ ॥ गञ्जन्ति शब्दायन्तेऽस्या गञ्जा, पुन्नालिङ्ग ॥ ४ ॥

धातुस्तु गैरिकम् ॥ १०२ ॥

दधाति पीतत्व धातु, पुलिङ्ग, "कृसिकमि" ॥ (उणा– ७७३) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥ गिरौ भव गैरिकम्, अध्यात्मादित्वादिकण् ॥ २ ॥ १०२ ॥

शुक्लधातौ पाकशुक्ला कठिनी खटिनी खटी ।

शुक्लवासौ धातुश्च शुक्लधातुस्तत्र ॥ १ ॥ पाके शुक्ला पाकशुक्ला ॥ २ ॥ कठत्यनया कठिनी 'श्याकठि'' ॥ (उणा–२८२) ॥ इतान ॥ ३ ॥ खट आकाङ्क्षोऽस्त्यस्या खटिनी ॥ ४ ॥ खटति खटी, कखटीत्यपि ॥ ५ ॥

लोह कालायस शस्त्र पिण्ड पारशव घनम् ॥ १०३ ॥

गिरिसार शिलासार तीक्ष्ण कृष्णामिषे अय ।

लुनाति लोहम् पुक्लीबलिङ्ग, "लुगो ह' ॥ (उणा–५८६) ॥ लुहे सौ नस्य वाऽच् ॥ १ ॥ काल च तदयश्च कालायसम् 'सरोऽनोऽश्मायसो' ॥ ७।३।११५ ॥ इत्यट्समासान्त ॥ २ ॥ शस्यतेऽनेन शस्त्रम् ॥ ३ ॥ पिण्ड्यते पिण्डम् ॥४॥ परशवे इद परशव्यम्, तस्य विकार पारशवम् पुक्लीबलिङ्ग 'परशव्याद् यलुक्च' ॥६।२।४०॥ इति अण् ॥५॥ हन्यते घनम् ॥६॥१०३॥ गिरे सार गिरिसारम् ॥ ७ ॥ शिलाया अश्मन सार शिलासारम् यत्स्मृति – "अश्मभ्यो लोहमुत्थितम्' एतौ क्लावे, पुस्यपि इत्यमर ॥८॥ तेजयति तेज्यते वा तीक्ष्णम् 'भूणतृण' ॥ (उणा– १८०) ॥ इति णे निपात्यते ॥ ९ ॥ कृष्णेन वस्तुना आमिषति स्पर्धते कृष्णामिषम् ॥ १० ॥ अयते भेद्यमय, क्लीबलिङ्ग अस् ॥ (उणा– ९५२) ॥ इत्यम् ॥ ११ ॥

शेषश्चात्र– स्याल्लोहे धीनधावरे ॥

सिंहानघूर्तमण्डूरसरणान्यस्य किट्टके ॥ १०४ ॥

अस्य लोहस्य ध्मायमानस्य किट्टके मले हिनस्ति सिंहानम् पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ घूवति हिनस्ति घूर्तम् शौरी ॥ (उणा– २०१) ॥ इति कित् त ॥ २ ॥ मण्डयति मण्डूरम् मामासि ॥ (उणा–४२७) ॥ इत्यूर ॥ ३ ॥ सरत्यनेन सरणम् ॥ ४ ॥ १०४ ॥

सर्वे च तैजस लोह

गच्छतमहारेण मह् बिलं तत्र गूहति गाहते वा गह्वरम्, पुक्लीबलिङ्ग, "तीवर' ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते, गह्वा सन्त्यत्र वा, अश्मादित्वाद् र ॥ १ ॥ गुह्यतेऽत्रागा गुहा, भिदादित्वादङ् ॥ २ ॥ ९९ ॥

द्रोणी तु शैलयो सन्धि

द्रवत्यम्भो द्रोणी, द्रुणमीति वा, पर्वतयो सश्लेषभूमि ॥ १ ॥

पादा पर्यन्तपर्वता ।

पादा इव अध स्थत्वाद् धारणत्वाच्च पादा, मुख्यशैलान्ते क्षुद्रपर्वता ॥१॥

दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशा निर्गता गिरे ॥ १०० ॥

दन्तप्रकृतयो दन्तका ॥ १ ॥

अधित्यकोर्ध्वभूमि स्यात्

पर्वतमधिरूढा ऊर्ध्वभूमिरधित्यका, "उपत्यकाधित्यके" ॥ ७।१।१३१ ॥ इति साधु ॥ १ ॥

अधोभूमिरुपत्यका ।

पर्वतस्याऽऽसन्ना अधोभूमिरुपत्यका ॥ १ ॥

स्नु प्रस्थ सानु

स्नौत्यम्भ स्नु पुलिङ्ग, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् समभूभागत्वात् प्रस्थम् ॥ २ ॥ सनति मृगादीन्, सुनाति सुखं वा सानु, 'कृवापाजि" ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण्, पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥

अश्मा तु पाषाण प्रस्तरो दृषद् ॥ १०१ ॥

ग्रावा शिलोपल

अश्नुतेऽश्मा पुलिङ्ग मन्' ॥ (उणा- ९११) ॥ इति मन् ॥ १ ॥ पषति बाध्यते पादौ पाषाण, पषो णित् ॥ (उणा-१९२) ॥ इत्याण ॥ २ ॥ प्रस्तायन प्रस्तर ॥ ३ ॥ दृणाति दायते वा दृषत् स्त्रीलिङ्ग 'द्रो ह्रस्वश्च' ॥ (उणा- ८९८) ॥ इति सद् ॥४॥१०१॥ ग्रहेरा च ' ॥ (उणा-९०५) ॥ इति वन् पुलिङ्ग ॥ ५ ॥ शिलति शिला ॥ ६ ॥ उप्यते उपल पुक्लीबलिङ्ग, तृपिवपि ॥ (उणा- ४६८) ॥ इति किदल ॥ ७ ॥

गण्डशैला स्थूलोपलाश्च्युता ।

शैलस्य गण्डा इव गण्डा शैला इव वा गण्डशैला, गिरे स्थूलाऽश्मानश्च्युता भूकम्पादिना गलिता ॥ १ ॥

स्यादाकर' खनि खानिर्गङ्गा

आकीर्यन्ते धातवोऽस्मिन्नाकर ॥ १ ॥ खन्यन्ते धातवोऽस्या खनि, खानि स्त्रीलिङ्गौ 'कृशृकुटि'' ॥ (उणा–६१९) ॥ इति वा णिदि ॥ २ ॥ ३ ॥ गञ्जन्ति शब्दायन्तेऽस्या गञ्जा, पुन्नालिङ्ग ॥ ४ ॥

धातुस्तु गैरिकम् ॥ १०२ ॥

दधाति पीतत्व धातु, पुलिङ्ग, ''कृसिकमि'' ॥ (उणा– ७७३) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥ गिरौ भव गैरिकम्, अध्यात्मादित्वादिकण् ॥ २ ॥ १०२ ॥

शुक्लधातौ पाकशुक्ला कठिनी खटिनी खटी ।

शुक्लश्चासौ धातुश्च शुक्लधातुस्तत्र ॥ १ ॥ पाके शुक्ला पाकशुक्ला ॥ २ ॥ कठत्यनया कठिना, 'श्याकठि'' ॥ (उणा–२८२) ॥ इतान ॥ ३ ॥ खट आकाङ्क्षोऽस्त्यस्या खटिनी ॥ ४ ॥ खटति खटी, कखटीत्यपि ॥ ५ ॥

लोह कालायस शस्त्र पिण्ड पारशव घनम् ॥ १०३ ॥

गिरिसार शिलासार तीक्ष्ण कृष्णामिषे अय ।

लुनाति लोहम्, पुक्लीबलिङ्ग, 'लुगो ह'' ॥ (उणा–५८६) ॥ लुहे सौत्रस्य वाऽच् ॥ १ ॥ काल च तदयश्च कालायसम्, सगेऽनोऽश्मायसो'' ॥ ७।३।११५ ॥ इत्यट्समासान्त ॥ २ ॥ शस्यतेऽनेन शस्त्रम् ॥ ३ ॥ पिण्ड्यते पिण्डम् ॥४॥ परशवे इद परशव्यम्, तस्य विकार पारशवम् पुक्लीबलिङ्ग 'परशव्याद् यलुक् च'' ॥६।२।४०॥ इति अण् ॥५॥ हन्यते घनम् ॥६॥१०३॥ गिरे सार गिरिसारम् ॥ ७ ॥ शिलाया अश्मन सार शिलासारम् यत्स्मृति – 'अश्मभ्यो लोहमुत्थितम्' एतौ क्लीबे, पुस्यपि इत्यमर ॥८॥ तेजयति तज्यते वा तीक्ष्णम्, 'भ्रूणतृण ' ॥ (उणा– १८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ ९ ॥ कृष्णेन वस्तुना आमिषति स्पर्धते कृष्णामिषम् ॥ १० ॥ अयते मेघमय क्लीबलिङ्ग ''अस्' ॥ (उणा– ९५२) ॥ इत्यस् ॥ ११ ॥

शेषश्चात्र– स्याल्लोहे धनिधावरे ॥

सिंहानघूर्तमण्डूरसरणान्यस्य किट्टके ॥ १०४ ॥

अस्य लोहस्य ध्मायमानस्य किट्टके मले हिनस्ति सिंहानम्, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ धूवति हिनस्ति धूर्तम् 'शीरी ॥ (उणा– २०१) ॥ इति कित् त ॥ २ ॥ मण्डयति मण्डूरम् मामसि ॥ (उणा–४२७) ॥ इत्यूर ॥ ३ ॥ सरत्यनेन सरणम् ॥ ४ ॥ १०४ ॥

सर्वं च तैजस लोह

स्वर्णं हेम हिरण्यहाटकवसु न्यष्टापदं काञ्चनं
कल्याणं कनकं महारजतरैगाङ्गेयरुक्माण्यपि ॥ १०९ ॥
कलधौतलोहोत्तमवह्निबीजा
न्यपि गारुडं गैरिकजातरूपे ।
तपनीयचामीकरचन्द्रभर्मा-
ऽर्जुननिष्ककार्तस्वरकर्बुराणि ॥ ११० ॥
जाम्बूनदं शातकुम्भं रजतं भूरि भूत्तमम् ।

शोभनो वर्णोऽस्य सुवर्णम्, पृषोदरादित्वाद् उलोपे स्वर्णम्, पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ १ ॥ २ ॥ हिनोति हेम, क्लीबलिङ्गः, "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन्, 'क्षुहिभ्यां' ॥ (उणा-३४१) ॥ इति मे हेमम्, अकारान्त पुक्लीबलिङ्गोऽपि ॥ ३ ॥ ह्रियते हिरण्यम्, पुक्लीबलिङ्गः, 'हिरण्यपर्जन्य' ॥ (उणा-३८०)॥ इत्यन्ये निपात्यते ॥ ४ ॥ हटति दीप्यते हाटकम्, हाटकाकरभवत्वाद् वा, क्लीबलिङ्गोऽयम्, पुस्यपि वाचस्पतिः यदाह- हाटकमस्त्रियाम्, हाटकाकरसम्भूत पलाशकुसुमच्छवि" ॥ ५ ॥ वसत्याकरे वसु, क्लीबलिङ्गः ॥ ६ ॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्याऽष्टापदम्, पुक्लीबलिङ्गः, "नाम्नि" ॥३।२।७५॥ इति दीर्घ ॥७॥ कच्यते दीप्यते काञ्चनम्, "विदनगगन" ॥ (उणा- २७५) ॥ इत्यने निपात्यते ॥८॥ कल्यते कल्याणम्, 'कल्याणपर्याण' ॥ (उणा-१९३) ॥ इत्याण निपात्यते ॥ ९ ॥ कनति दीप्यते कनकम् 'दृकृनृ' ॥ (उणा-२७)॥ इत्यक ॥ १० ॥ महच्च तद् रजतं रञ्जकं च महारजतम् ॥ ११ ॥ रायते उदारैः रा पुंल्लिङ्गः, 'रातर्डै' ॥ (उणा-८६६) ॥ इति डै ॥ १२ ॥ गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयम्, शुभ्रादित्वादेयण् ॥ १३ ॥ रोचते रुक्मम् 'रुक्मग्रीष्म' ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ १४ ॥ १०९ ॥ कलं सुवर्णकालिका तद्धौतमस्मिन् कलधौतम् ॥ १५ ॥ लोहेषूत्तमं लोहोत्तमम् ॥ १६ ॥ वह्नेर्बीजं वह्निबीजम् यदाह 'अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्' इति ॥ १७ ॥ गरुडस्येदं गारुडम् ॥ १८ ॥ गिरौ जातं गैरिकम् ॥ १९ ॥ जातं रूपमस्य जातरूपमकृतकरूपं सुदीप्तदेशजम् ॥२०॥ तप्यते तपनीयम् ॥ २१ ॥ चमीकराकरे भवं चामीकरम् ॥ २२ ॥ चन्दते चन्द्रः, पुक्लीबलिङ्गः ॥२३॥ भ्रियते भर्म, क्लीबलिङ्गः, मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥२४॥ अर्ज्यते पुण्यैरर्जुनम् ॥ २५ ॥ निषीदति मनोऽत्र निष्कः, पुक्लीबलिङ्गः 'निष्कतुरुष्क' ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपात्यते ॥ २६ ॥ कृतस्वराऽऽकरे भवं कार्तस्वरम् ॥ २७ ॥ कर्वति लोहमध्ये दर्पति कर्बुरम् वाद्यसि ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर नानारूपत्वाद् वा ॥२८॥११०॥ जम्बूद्वीपे जम्बूफलरसोत्थनद्यां जातं जाम्बूनदम् यत्पुराणम्-

सौरमृत् तद्रस प्राप्य मुखवायुविशोषिता ।
जाम्बूनदाख्य भवति सुवर्ण सिद्धभूषणम् ॥ १ ॥ २९ ॥

शातकुम्भे गिरौ भव शातकुम्भम्, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धौ शातकौम्भमपि ॥ ३० ॥ रज्यते रजतम् ॥ ३१ ॥ भवत्याकरे भूरि, 'भूसूकुशि" ॥ (उणा-५९३) ॥ इति क्रिद् रि, क्लीबलिङ्गोऽयम् वाचस्पतिस्तु-"भूरिरशापदोऽस्त्रियाम्' इति पुंस्यप्याह ॥ ३२ ॥ भुवि उत्तम भूत्तमम् ॥ ३३ ॥

शेषश्चात्र-सुवर्ण शोभन शुक्र नारजाबनमौजसम् ।
दाक्षायण रक्तवर्ण भीमकुम्भ शिलोद्भवम् ॥
वैणव तु कर्णिकारच्छाय वेणुभटाभवम् ।

हिरण्यकोशाकुप्यानि हेम्नि रूप्ये कृताकृते ॥ १११ ॥

ह्रियते हिरण्यम् ॥ १ ॥ कुयते कोशम्, "कोषा ॥ (उणा- ५२९) ॥ इति श ॥ २ ॥ न कुप्यमकुप्यम्, हेम्नि रूप्ये च कृताकृते घटिताऽघटिते इत्यर्थ ॥ ३ ॥

कुप्य तु तद्द्वयादन्यद्

हेमरूप्याभ्यामन्यत् ताम्रादि गोपाय्यते तदिति कुप्यम् "कुप्यभिद्य- ॥ ५।१।३९ ॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ १ ॥

रूप्य तु द्वयमाहतम् ।

आहत रूपमस्य रूप्य दीनारादि, "रूपात्प्रशस्ताहतात्" ॥ ७।२।५४ ॥ इति य, द्वयमिति कुप्याकुप्यम् ॥ १ ॥

अलङ्कारसुवर्ण तु शृङ्गीकनकमायुधम् ॥ ११२ ॥

अलङ्काराय सुवणमलङ्कारसुवर्णम् ॥ १ ॥ शृङ्गी अलङ्कारमकरिका तदर्थं कनक शृङ्गीकनकम् ॥ २ ॥ आयुधमिव आयुधम् ॥ ३ ॥ ११२ ॥

रजत च सुवर्ण च सश्लिष्टे घनगोलक ।

घनश्चासौ गोलकश्च घनगोलक पुस्लाबलिङ्ग, यद्वाचस्पति - "तारहेम्नी तु सश्लिष्ट घनगोलकमस्त्रियाम्' इति ॥ १ ॥

पित्तलाऽऽरे

पित्त लाति पित्तला, आक्लाबलिङ्ग ॥१॥ आ इयर्ति आर, पुलिङ्गस्तत्र, वाचस्पतिस्तु- पित्तल त्वारमस्त्रियाम्' इति क्लावेऽप्याह । २ ॥

अथाऽऽरकूट कपिलोह सुवर्णकम् ॥ ११३ ॥

रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोह सुलोहकम् ।

स्वर्णं हेम हिरण्यहाटकवसू न्यष्टापदं काञ्चनं
कल्याणं कनकं महारजतरैगाङ्गेयरुक्माण्यपि ॥ १०९ ॥
कलधौतलोहोत्तमवह्निबीजा-
न्यपि गारुडं गैरिकजातरूपे ।
तपनीयचामीकरचन्द्रभर्मा-
ऽर्जुननिष्ककार्तस्वरकर्बुराणि ॥ ११० ॥
जाम्बूनदं शातकुम्भं रजतं भूरि भूत्तमम् ।

शोभनो वर्णोऽस्य सुवर्णम्, पृषोदरादित्वाद् उलोपे स्वर्णम्, पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ १ ॥ २ ॥ हिनोति हेम, क्लीबलिङ्गः, "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन्, "क्षुदिभ्यो" ॥ (उणा-३४१) ॥ इति मे हेमम्, अकारान्त पुक्लीबलिङ्गोऽपि ॥ ३ ॥ ह्रियते हिरण्यम्, पुक्लीबलिङ्गः, 'हिरण्यपर्जन्य" ॥ (उणा-३८०) ॥ इत्यन्ये निपात्यते ॥ ४ ॥ हटति दीप्यते हाटकम् हाटकाकरभवत्वाद् वा, क्लीबलिङ्गोऽयम्, पुस्यपि वाचस्पतिः, यदाह- हाटकमस्त्रियाम्, हाटकाकरसम्भूत पलाशकुसुमच्छवि" ॥ ५ ॥ वसत्याकरे वसु, क्लीबलिङ्गः ॥ ६ ॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्याऽष्टापदम्, पुक्लीबलिङ्गः, "नाम्नि" ॥३।२।७५॥ इति दीर्घ ॥७॥ कञ्चत दीप्यते काञ्चनम्, विदनगगन" ॥ (उणा- २७५) ॥ इत्यने निपात्यते ॥८॥ कल्यते कल्याणम्, "कल्याणपर्माणि' ॥ (उणा-१९३) ॥ इत्याण निपात्यते ॥ ९ ॥ कनति दीप्यते कनकम् "दृक्कृ" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ १० ॥ महच्च तद् रजतं रञ्जकं च महारजतम् ॥ ११ ॥ रायते उदारैः रा पुंल्लिङ्गः, रातर्डै" ॥ (उणा-८६६) ॥ इति डै ॥ १२ ॥ गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयम्, शुभ्रादित्वादयण् ॥ १३ ॥ रोचते रुक्मम् "रुक्मग्रीष्म' ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ १४ ॥ १०९ ॥ कलं सुवर्णकालिका तद्धौतमस्मिन् कलधौतम् ॥ १५ ॥ लोहेषूत्तमं लोहोत्तमम् ॥ १६ ॥ वह्नेर्बीजं वह्निबीजम् यदाह 'अमेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्' इति ॥ १७ ॥ गरुडस्येदं गारुडम् ॥ १८ ॥ गिरौ जातं गैरिकम् ॥ १९ ॥ जातं रूपमस्य जातरूपमकृतकरूपं सुद्रीदेशजम् ॥२०॥ तप्यते तपनीयम् ॥ २१ ॥ चमीकराकरे भवं चामीकरम् ॥ २२ ॥ चन्दति चन्द्रः, पुक्लीबलिङ्गः ॥२३॥ भ्रियते भर्म क्लीबलिङ्गः, मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन ॥२४॥ अर्ज्यते पुण्यैरर्जुनम् ॥ २५ ॥ निषीदति मनोऽत्र निष्कः, पुक्लीबलिङ्गः निष्क तुरुष्क ॥ (उणा-२६) ॥ इति क निपात्यते ॥ २६ ॥ कृतस्वराऽऽकरे भवं कार्तस्वरम् ॥ २७ ॥ कर्वति लोहमध्ये दर्प्यति कर्बुरम् वाश्यासि' ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर नानारूपत्वाद् वा ॥२८॥ ११ ॥ जम्बूद्वीपे जम्बूफल-रसोत्थनद्यां जातं जाम्बूनदम् मत्पुराणम्-

खस्य गगनस्य मेघस्याम्बुदस्य आप्यो अस्य ख मेघाप्यम्, तेन खम्, गगनम्, मेघ मम्बुदमित्यादि सिद्धम् ॥३॥४॥ गिरिजाया गौर्या मल गिरिजामल तत्र, गिरिज च तदमल चेति वा ॥ ५ ॥

स्रोतोऽञ्जन तु कापोत सौवीर कृष्णयामुने ॥ ११७ ॥

यमुनास्रोतसोऽञ्जन स्रोतोऽञ्जनम् ॥ १ ॥ कपोतस्येद कापोतम्, कपोतवर्ण वा ॥ २ ॥ सुवीरदेशे भव सौवीरम् ॥ ३ ॥ कृष्ण वर्णेन ॥ ४ ॥ यमुनाया भव यामुनम् ॥ ५ ॥ ११७ ॥

अथ तुत्थ शिखिग्रीव तुत्थाञ्जनमयूरके ।

तुदति अक्षिरोगास्तुत्थम् ' नानूरमि " ॥ (उणा- २२७) ॥ इति कित्थ ॥ १ ॥ शिखिग्रावाभ शिखिग्रावम् ॥ २ ॥ अज्यतेऽनेनाऽञ्जन तुत्थ च तदञ्जन च तुत्थाञ्जनम् ॥ ३ ॥ मयूरस्य तुल्य मयूरकम् ॥ ४ ॥

मूषातुत्थ कास्यनील हेमतार वितुन्नकम् ॥ ११८ ॥

मूषाया तुत्थ मूषातुत्थम् ॥ १ ॥ कास्यवनाल कास्यनीलम् ॥ २ ॥ हेमव त्तार हेमतारम् ॥ ३ ॥ वितुदत्यक्षिरोगान् वितुनम् के वितुनकम् ॥४॥११८॥

स्यात्तु कर्परिकातुत्थममृतासङ्गमञ्जनम् ।

करपते रोगान् जेतु कर्परिका, कपरिकाल्क्षण तुत्थ कर्परिकातुत्थम् ॥ १ ॥ अमृतमासजत्यनेनाऽमृतासङ्गम् ॥ २ ॥ अज्यते चक्षुरनेनाऽञ्जनम् ॥ ३ ॥

रसगर्भ तार्क्ष्यशैल तुत्थे दार्वीरसोद्भवे ॥ ११९ ॥

दार्वीरसस्य गर्भोऽत्र रसगभम् ॥१॥ तार्क्ष्यशैले कुलताया भवत्वात् तार्क्ष्यशैलम्, दार्वी दारुहरिद्रा तस्या रस क्वाथस्तदुद्भवे तुत्थे रसजात रसाग्रे अपि ॥२॥११९॥

पुष्पाञ्जन रीतिपुष्प पौष्पक पुष्पकेतु च ।

पुष्परूपमञ्जन पुष्पाञ्जनम् ॥ १ ॥ रीतेर्ध्मायमानाया पुष्पाभ मल रीतिपुष्पम् ॥ २ ॥ पुष्पति पुष्पकम्, स्वार्थेऽणि पौष्पकम् ॥ ३ ॥ पुष्प केतुरस्य पुष्पकेतु ॥ ४ ॥

माक्षिक तु कदम्ब स्याच्चक्रनामाऽजनामक ॥१२० ॥

माक्षिक मधु तद्वर्ण माक्षिकम् ॥ १ ॥ कदम्बकुसुमाकारत्वात् कदम्ब ॥२॥ चक्रस्य नाम अस्य चक्रनामा ॥ ३ ॥ अजस्य विष्णोनाम अस्य अजनामक, अत एव वैष्णवोऽपि ॥ ४ ॥ १२० ॥

ताप्यो नदीज कामारिस्तारारिर्विट्माक्षिक ।

आ इयर्ति आरस्तस्य कूट आरकूट, पुत्तलीबलिङ्गे, क्वचिदमु पित्तलापयाय माह ॥ १ ॥ कपिवर्ण लोह कपिलोहम् ॥ २ ॥ सुवर्णप्रतिकृति सुवर्णकम् ॥ ३॥११३ ॥ रीयते द्रवति रिरी, रीरी, "सुरशुर" ॥ (उणा- ३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ रिणन्त्येनां राति ॥ ६ ॥ पीतवर्णं लोह पीतलोहम् ॥ ७ ॥ शोभन लोह सुलोहम् ॥ ७ ॥

ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥ ११४ ॥

ब्रह्मण इय ब्राह्मी ॥ १ ॥ राजते राज्ञी ॥ २ ॥ कपिला वर्णेन ॥३॥ ब्रह्मणो रीतिर्ब्रह्मरीति ॥ ४ ॥ महती चासावीश्वरी च महेश्वरी ॥ ५ ॥ ११४ ॥

कांस्यं विद्युत्प्रियं घोषं प्रकाशं वङ्ग-शुल्वजम् ।
घण्टाशब्दमसुराह्वरवणं लोहजं मलम् ॥ ११५ ॥

कसाय इद द्रव्य कसीय तस्य विकार कांस्यम्, "कसायाञ्च" ॥ ६। २। ४१ ॥ इति साधु, कंसमेव वा भेषजादित्वात् ष्यण् तत्र ॥ १ ॥ विद्युत प्रिय विद्युत्प्रियम् ॥ २ ॥ घोषति घोष ॥ ३ ॥ प्रकाशते प्रकाशम् ॥ ४ ॥ वङ्ग शुल्वाभ्या जायते वङ्गशुल्वजम् ॥ ५ ॥ घण्टाया इव शब्दोऽस्य घण्टाशब्दम्, घण्टाया शब्दोऽस्येति वा ॥ ६ ॥ असुरस्य कसनाम्न आह्वाऽस्य असुराह्व कसमित्यर्थ ॥ ७ ॥ रौति रवणम् ॥ ८ ॥ लोहाभ्या जायते लोहजम् ॥ ९ ॥ मलोऽस्त्यस्य मलम् ॥ १० ॥ ११५ ॥

सौराष्ट्रके पञ्चलोहं

सुराष्ट्राया भव सौराष्ट्र के सौराष्ट्रकम् तत्र ॥ १ ॥ पञ्च ताम्र राति त्रपु सीसक कालायसलक्षणानि लोहान्यस्मिन् पञ्चलोहम् ॥ २ ॥

वर्तलोहं तु वर्तकम् ।

वर्तते आवर्तते वर्तम् तच्च तद् लोह च वर्तलोहम् ॥ १ ॥ वर्तत आवर्तते वर्तकम् ॥ २ ॥

पारदं पारतं सूतो हरबीजं रसश्चलः ॥ ११६ ॥

पार ददाति पारद, पार तनोति पारत क्वचित्" ॥ ५। १। १७१ ॥ इति ड अथप्राधान्यात् पुंक्लीबलिङ्गावेतौ ॥१॥२॥ सूते हेमायुषी सूत शिवात् प्रसूतो वा ॥ ३ ॥ हरस्य बीज हरबीजम् ॥ ४ ॥ रस्यते रसायनार्थिभिरिति रस ॥ ५ ॥ चलोऽस्थैयात् चपलोऽपि ॥ ६ ॥ ११६ ॥

अभ्रकं स्वच्छपत्रं खमेघाख्यं गिरिजामले ।

अभ्रप्रतिकृतिरभ्रकम् ॥ १ ॥ स्वच्छानि पत्राण्यस्य स्वच्छपत्रम् ॥ २ ॥

खस्य गगनस्य मेघस्याम्बुदस्य आयो अस्य ख मेघाख्यम् तेन खम्, गगनम्, मेघ मम्बुदमित्यादि सिद्धम् ॥१॥४॥ गिरिजाया गौर्या मल गिरिजामल तत्र, गिरिज च तदमल चेति वा ॥ ५ ॥

स्रोतोऽञ्जन तु कापोत सौवीर कृष्णयामुने ॥ ११७ ॥

यमुनास्रोतसोऽञ्जन स्रोतोऽञ्जनम् ॥ १ ॥ कपोतस्येद कापोतम्, कपोतवर्ण वा ॥ २ ॥ सुवीरदेशे भव सौवीरम् ॥ ३ ॥ कृष्ण वर्णेन ॥ ४ ॥ यमुनाया भव यामुनम् ॥ ५ ॥ ११७ ॥

अथ तुत्थ शिखिग्रीव तुत्थाञ्जनमयूरके ।

तुदति अक्षिरोगास्तुत्थम्, ' नानूरमि ' ॥ (उणा- २२७) ॥ इति किथ ॥ १ ॥ शिखिग्रावाभ शिखिग्रावम् ॥ २ ॥ अज्यतेऽनेनाऽञ्जन तुत्थ च तदञ्जन च तुत्थाञ्जनम् ॥ ३ ॥ मयूरस्य तुल्य मयूरकम् ॥ ४ ॥

मूषातुत्थ कास्यनील हेमतार वितुन्नकम् ॥ ११८ ॥

मूषाया तुत्थ मूषातुत्थम् ॥ १ ॥ कास्यवनाल कास्यनीलम् ॥ २ ॥ हेमव त्तार हेमतारम् ॥ ३ ॥ वितुदत्यक्षिरोगान् वितुन्नम्, के वितुन्नकम् ॥४॥११८॥

स्यात्तु कर्परिकातुत्थममृतासङ्गमञ्जनम् ।

कल्पते रोगान् जेतु कर्परिका, कपरिकालक्षण तुत्थ कर्परिकातुत्थम् । १ ॥ अमृतमासजत्यनेनाऽमृतासङ्गम् ॥ २ ॥ अज्यते चक्षुरनेनाऽञ्जनम् ॥ ३ ॥

रसगर्भ तार्क्ष्यशैल तुत्थे दार्वीरसोद्भवे ॥ ११९ ॥

दार्वीरसस्य गर्भोऽत्र रसगभम् ॥१॥ ताक्ष्यशले कुल्लताया भवत्वात् तार्क्ष्यशैलम्, दार्वी दारुहरिद्रा तस्या रस क्वाथस्तदुद्भवे तुत्थे रसजात रसाग्रे अपि ॥२॥११९॥

पुष्पाञ्जन रीतिपुष्प पौष्पक पुष्पकेतु च ।

पुष्परूपमञ्जन पुष्पाञ्जनम् ॥ १ ॥ रीतेर्ध्मायमानाया पुष्पाभ मल रीतिपुष्पम् ॥ २ ॥ पुष्पति पुष्पकम् स्वार्थेऽणि पौष्पकम् ॥ ३ ॥ पुष्प केतुरस्य पुष्पकेतु ॥ ४ ॥

माक्षिक तु कदम्ब स्याच्चक्रनामाऽजनामक ॥१२० ॥

माक्षिक मधु तद्वर्ण माक्षिकम् ॥ १ ॥ कदम्बकुसुमाकारत्वात् कदम्ब ॥२॥ चक्रस्य नाम अस्य चक्रनामा ॥ ३ ॥ अजस्य विष्णोर्नाम अस्य अजनामक, अत एव वैष्णवोऽपि ॥ ४ ॥ १२० ॥

ताप्यो नदीज कामारिस्तारारिर्विट्माक्षिक ।

॥ा इयर्ति आरकूटम् गूट आरकूट पुकलीबलिङ्ग, कश्चिदमु पित्तलापयाय माह ॥ १ ॥ कपिवर्णं लोह कपिलोहम् ॥ २ ॥ सुवर्णप्रतिकृति सुवर्णकम् ॥ ३॥११३ ॥ रीयते द्रवति रिरी, रीरी, "सुरधुर" ॥ (उणा- ३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ रिणस्येनां राति ॥ ६ ॥ पीतवर्णं लोह पीतलोहम् ॥ ७ ॥ शोभन लोह सुलोहम् ॥ ७ ॥

ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥ ११४ ॥

ब्रह्मण इय ब्राह्मी ॥ १ ॥ राजते राज्ञी ॥ २ ॥ कपिला वर्णेन ॥३॥ ब्रह्मणो रीतिब्रह्मरीति ॥ ४ ॥ महती चासावीश्वरी च महेश्वरी ॥ ५ ॥ ११४ ॥

कांस्ये विद्युत्प्रिय घोष प्रकाश वङ्ग-शुल्वजम् ।
घण्टाशब्दमसुराह्वरवण लोहज मलम् ॥ ११५ ॥

कसाय इद द्रव्य कसीय तस्य विकार कास्यम् "कसायाञ्ञ्य" ॥ ६ । २ । ४१ ॥ इति साधु, कंसमेव वा भेपजादित्वाद् ष्यण् तत्र ॥ १ ॥ विद्युत प्रिय विद्युत्प्रियम् ॥ २ ॥ घोपति घोष ॥ ३ ॥ प्रकाशते प्रकाशम् ॥ ४ ॥ वङ्गशुल्वाभ्या जायते वङ्गशुल्वजम् ॥ ५ ॥ घण्टाया इव शब्दोऽस्य घण्टाशब्दम्, घण्टाया शब्दोऽस्येति वा ॥ ६ ॥ असुरस्य कसनाम्न आह्वाऽस्य असुराह्व कसमित्यर्थ ॥ ७ ॥ रौति रवणम् ॥ ८ ॥ लोहाभ्या जायते लोहजम् ॥ ९ ॥ मलोऽस्त्यस्य मलम् ॥ १० ॥ ११५ ॥

सौराष्ट्रके पञ्चलोह

सुराष्ट्राया भव सौराष्ट्र के सौराष्ट्रकम् तत्र ॥ १ ॥ पञ्च ताम्र राति त्रपु सीसक कालायसलक्षणानि लोहा यस्मिन् पञ्चलोहम् ॥ २ ॥

वर्तलोह तु वर्तकम् ।

वतते आवतते वर्तम् तच्च तद् लोह च वर्तलोहम् ॥ १ ॥ वतते आवतते वर्तकम् ॥ २ ॥

पारद पारत सूतो हरबीज रसश्चल ॥ ११६ ॥

पार ददाति पारद पार तनोति पारत क्वचित्' ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड अथप्राधान्यात् पुक्लीबलिङ्गावितौ ॥१॥२॥ सूते हेमायुपी सूत शिवात् प्रसूतो वा ॥ ३ ॥ हरस्य बीज हरबीजम् ॥ ४ ॥ रस्यते रसायनार्थिभिरिति रस ॥ ५ ॥ चलोऽस्थैर्यात् चपलोऽपि ॥ ६ ॥ ११६ ॥

अभ्रक स्वच्छपत्र खमेघाख्य गिरिजामले ।

अभ्रप्रतिकृतिरभ्रकम् ॥ १ ॥ स्वच्छानि पत्राण्यस्य स्वच्छपत्रम् ॥ २ ॥

खस्य गगनस्य मेघस्याम्बुदस्य आरया अस्य ख मेघाख्यम् तेन खम्, गगनम्, मेघ मम्बुदमित्यादि सिद्धम् ॥३॥४॥ गिरिजाया गार्या मल गिरिजामल तत्र, गिरिज च तदमल चेति वा ॥ ५ ॥

स्रोतोऽञ्जन तु कापोत सौवीर कृष्णयामुने ॥ ११७ ॥

यमुनास्रोतसोऽञ्जन स्रोतोऽञ्जनम् ॥ १ ॥ कपोतस्येद कापोतम्, कपोतवर्ण वा ॥२॥ सुवारदेशे भव सौवीरम् ॥ ३ ॥ कृष्ण वर्णेन ॥४॥ यमुनाया भव यामुनम् ॥ ५ ॥ ११७ ॥

अथ तुत्थ शिखिग्रीव तुत्थाञ्जनमयूरके ।

तुदति अक्षिरोगास्तुत्थम् "नानूरमि" ॥ (उणा– २२७) ॥ इति कित्थ ॥ १ ॥ शिखिग्रावाभ शिखिग्रावम् ॥ २ ॥ अज्यतेऽनेनाऽञ्जन तुत्थ च तदञ्जन च तुत्थाञ्जनम् ॥ ३ ॥ मयूरस्य तुल्य मयूरकम् ॥ ४ ॥

मूषातुत्थ कास्यनील हेमतार वितुन्नकम् ॥ ११८ ॥

मूषाया तुत्थ मूषातुत्थम् ॥ १ ॥ कास्यवनाल कास्यनीलम् ॥ २ ॥ हेमव त्तार हेमतारम् ॥ ३ ॥ वितुदत्यक्षिरोगान् वितुनम् के वितुनकम् ॥४॥११८॥

स्यात्तु कर्परिकातुत्थममृतासङ्गमञ्जनम् ।

करपते रोगान् जेतु कर्परिका, कपरिकालक्षण तुत्थ कपरिकातुत्थम् । १ ॥ अमृतमासजत्यनेनाऽमृतासङ्गम् ॥ २ ॥ अज्यते चक्षुरनेनाऽञ्जनम् ॥ ३ ॥

रसगर्भ तार्क्ष्यशैल तुत्थे दावारसोद्भवे ॥ ११९ ॥

दार्वीरसस्य गर्भोऽत्र रसगर्भम् ॥१॥ तार्क्ष्यशैले कुलताया भवत्वात् तार्क्ष्यशैलम्, दार्वी दारुहरिद्रा तस्या रस क्वाथस्तदुद्भवे तुत्थे रसजात रसाग्रे अपि ॥२॥११९॥

पुष्पाञ्जन रीतिपुष्प पौष्पक पुष्पकेतु च ।

पुष्परूपमञ्जन पुष्पाञ्जनम् ॥ १ ॥ रीतिध्मायमानाया पुष्पाभ मल रीतिपुष्पम् ॥ २ ॥ पुष्पति पुष्पकम्, स्वार्थेऽणि पौष्पकम् ॥ ३ ॥ पुष्प केतुरस्य पुष्पकेतु ॥ ४ ॥

माक्षिक तु कदम्ब स्याच्चक्रनामाऽजनामक ॥१२० ॥

माक्षिक मधु तद्वर्ण माक्षिकम् ॥ १ ॥ कदम्बकुसुमाकारत्वात् कदम्ब ॥२॥ चक्रस्य नाम अस्य चक्रनामा ॥ ३ ॥ अजस्य विष्णोनाम अस्य अजनामक, अत एव वर्णकोऽपि ॥ ४ ॥ १२० ॥

ताप्यो नदीज क्रामारिस्तारारिर्विटमाक्षिक ।

साप्यां साधुरताप्य ॥ १ ॥ तार्पानद्या जातो नदीज ॥ २ ॥ कामस्याऽरि कामारि ॥ ३ ॥ तारस्याऽरिस्तारारि ॥ ४ ॥ विट्‌क्षयो माक्षिका विन्माक्षिक ॥५॥

सौराष्ट्री पार्वती काक्षी कालिका पर्पटी सती ॥ १२१ ॥
आढकी तुवरी कसोद्भवा काच्छी मृदाह्वया ।

सुराष्ट्रायां भवा सौराष्ट्री ॥ १ ॥ पर्वते भवा पार्वती ॥ २ ॥ कक्षे भवा काक्षी ॥ ३ ॥ कालयति यस्मा कालिका ॥ ४ ॥ पिपर्ति पर्पटी, "कपट-" ॥ (उणा- ॥ १४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ ५ ॥ अस्ति सती ॥ ६ ॥ १२१ ॥ आढौकते आढकी ॥ ७ ॥ तूयते तुवरी ॥ ८ ॥ कसादुद्भवति कसोद्भवा ॥ ९ ॥ कच्छदेशे भवा काच्छी ॥ १० ॥ मृद आह्वयोऽस्या मृदाह्वया, तेन मृत्तिका, मृत्स्ना, मृत्सा अपि ॥ ११ ॥

कासीस धातुकासीस खेचर धातुशेखरम् ॥ १२२ ॥

कसति कासीसम्, "तलिकसिभ्यामी-" ॥ (उणा- ५१६) ॥ ईसण् ॥ १ ॥ धातुरूप कासीस धातुकासीसम् ॥ २ ॥ खे चरति खेचरम् ॥ ३ ॥ धातुषु शेखरमिव धातुशेखरम् ॥ ४ ॥ १२२ ॥

द्वितीय पुष्पकासीस कसक नयनौषधम् ।

पुष्परूप कासीस पुष्पकासीसम् ॥ १ ॥ कस्ते रञ्जयति कसकम् ॥ २ ॥ नयनस्यौषध नयनौषधम् ॥ ३ ॥

गन्धाश्मा शुल्वपामाकुष्ठारिर्गन्धिकगन्धकौ ॥ १२३ ॥
सौगन्धिक शुकपुच्छ

गन्धप्रधानोऽश्मा गन्धाश्मा ॥ १ ॥ शुल्वस्य पामाया कुष्ठस्य च अरि शुल्वारि, पामारि कुष्ठारि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ गन्धोऽस्त्यस्य गन्धिक ॥५॥ गन्धयते गन्धक ॥ ६ ॥ १२३ ॥ सुगन्धो विपरीतलक्षणया स प्रयोजनमस्य सौगन्धिक ॥ ७ ॥ शुकपुच्छवर्णत्वात् शुकपुच्छ ॥ ८ ॥

हरिताल तु पिञ्जरम् ।
चिडालक विस्रगन्धि खर्जूर वशपत्रकम् ॥ १२४ ॥
आलपीतनतालानि गोदन्त नटमण्डनम् ।
बङ्गारिर्लोमहृत्

हरे पीतवर्णस्य ताल प्रतिष्ठाऽस्य हरितालम् हरितामलति भूषयति वा ॥१॥ पिञ्जयति पिञ्जरम्, वर्णेन वा ॥२॥ चिन्तालनेनप्रतिकृतिर्भिन्तालकम् ॥ ३ ॥

विस्रस्येव गन्धोऽस्य विस्रगन्धि ॥ ४ ॥ खजति खमूरम् ॥ ५ ॥ वशपत्राभ वशपत्रकम् ॥ ६ ॥ १२४ ॥ आलाति शोभा आलम्, अलन्ति भूपयन्ति अनेन वा ॥७॥ पीतयति पीतनम्, पीत वर्णं नयतीति वा, "क्वचिन्' ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ ८ ॥ ताल हरितालैकदेशो भीमवत्, ताडयति इति वा ॥९॥ गोदन्त सदृशत्वाद् गोदन्तम्, गोपित्तमपि ॥ १० ॥ नटाना मण्डन नटमण्डनम् ॥११॥ वङ्गस्य अरिर्वङ्गारि ॥ ११ ॥ लोमानि हरति लोमहृत् ॥ १३ ॥

अथ मनोगुप्ता मन शिला ॥ १२५ ॥

करवीरा नागमाता रोचनी रसनेत्रिका ।

नेपाली कुनटी गोला मनोह्वा नागजिह्विका ॥ १२६ ॥

मनोऽभिधा गुप्ता मनोगुप्ता ॥ १ ॥ मनोवाच्या शिला मन शिला, शिला अपि ॥ २ ॥ १२५ ॥ करे विशेषेण ईयते करवीरा ॥ ३ ॥ नागस्य माता नागमाता ॥ ४ ॥ रोचते रोचनी ॥ ५ ॥ रसस्य नेत्री रसनेत्री, के रसनेत्रिका ॥ ६ ॥ नेपालदेशभवत्वाद् अभेदेन नेपाली, नैपाली अपि ॥ ७ ॥ कौ नटति कुनटी ॥८॥ गा लाति, गुडति वा गोला ॥ ९ ॥ मन शब्देन हूयते मनोह्वा ॥१०॥ नागजिह्वाप्रतिकृतिर्नागजिह्विका ॥ ११ ॥ १२६ ॥

सिन्दूर नागज नागरक्त शृङ्गारभूपणम् ।

चीनपिष्ट

स्यन्दते सिन्दूरम्, सिन्दूर ' ॥ (उणा-४३०) ॥ इति ऊरे निपात्यते ॥१॥ नागात् शेपाद जायते नागजम् ॥ २ ॥ नागेन रज्यते नागरक्तम् ॥३॥ शृङ्गारस्य भूपण शृङ्गारभूपणम्, शृङ्गारमपि ॥ ४ ॥ चीनस्य नागस्य पिष्ट चीनपिष्टम् ॥ ५ ॥

हसपादकुरुविन्दे तु हिङ्गुल ॥ १२७ ॥

हसपाद इव रक्तो हसपाद ॥१॥ कुरुन् विन्दति कुरुविन्दम्,' निगवादेर्नाम्नि" ॥५।१।६१॥ इति श ॥२॥ हिनोति हिङ्गुल, ' कुमुल " ॥ (उणा-४८७) ॥ इति उले निपात्यते, पुस्त्वयम्, वाचस्पतिस्तु- हिङ्गुलस्त्वस्त्रियाम्" इति क्लीबेऽप्याह, हिङ्गुलरपि ॥ ३ ॥ १२७ ॥

शिलाजतु स्याद् गिरिजमश्म्यं गैरेयमश्मजम् ।

शिलात स्रवजत्वाकृति शिलाजतु, क्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ गिरेर्जायते गिरिजम् ॥ २ ॥ अर्थ्यते रसायनार्थिभि अश्म्यम् ॥ ३ ॥ गिरौ भव गैरेयम्, नद्यादित्वाद् एयण् ॥ ४ ॥ अश्मनो जायते अश्मजम् ॥ ५ ॥

क्षार: काच

ताप्यां साधुस्ताप्यः ॥ १ ॥ तापीनद्या जातो नदीज ॥ २ ॥ कामस्याऽरि कामारिः ॥ ३ ॥ तारस्याऽरिस्तारारिः ॥ ४ ॥ विटाह्वयो माक्षिको विन्माक्षिकः ॥५॥

सौराष्ट्री पार्वती काक्षी कालिका पर्पटी सती ॥ १२१ ॥
आढकी तुवरी कसोद्भवा काच्छी मृदाह्वया ।

सुराष्ट्रायां भवा सौराष्ट्री ॥ १ ॥ पर्वते भवा पार्वती ॥ २ ॥ कक्षे भवा काक्षी ॥ ३ ॥ कालयति यन्न कालिका ॥ ४ ॥ पिपर्ति पर्पटी, "कपट-" ॥ (उणा- ॥ १४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ ५ ॥ अस्ति सती ॥ ६ ॥ १२१ ॥ आढौकते आढकी ॥ ७ ॥ तूयते तुवरी ॥ ८ ॥ कसादुद्भवति कसोद्भवा ॥ ९ ॥ कच्छदेशे भवा काच्छी ॥ १० ॥ मृद आह्वयोऽस्या मृदाह्वया, तेन मृत्तिका, मृत्स्ना, मृत्सा अपि ॥ ११ ॥

कासीसं धातुकासीसं खेचरं धातुशेखरम् ॥ १२२ ॥

कसति कासीसम्, "तलिकसिभ्यामी-" ॥ (उणा- ५१६) ॥ इसण् ॥ १ ॥ धातुरूपं कासीसं धातुकासीसम् ॥ २ ॥ खे चरति खेचरम् ॥ ३ ॥ धातुषु शेखरमिव धातुशेखरम् ॥ ४ ॥ १२२ ॥

द्वितीयं पुष्पकासीसं कसकं नयनौषधम् ।

पुष्परूपं कासीसं पुष्पकासीसम् ॥ १ ॥ कस्ते रञ्जयति कसकम् ॥ २ ॥ नयनस्यौषधं नयनौषधम् ॥ ३ ॥

गन्धाश्मा शुल्वपामाकुष्ठारिर्गन्धिकगन्धकौ ॥ १२३ ॥
सौगन्धिकं शुकपुच्छ

गन्धप्रधानोऽश्मा गन्धाश्मा ॥ १ ॥ शुल्वस्य पामाया कुष्ठस्य च अरि शुल्वारि, पामारि कुष्ठारि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ गन्धोऽस्त्यस्य गन्धिकः ॥५॥ गन्धयते गन्धकः ॥ ६ ॥ १२३ ॥ सुगन्धो विपरीतलक्षणया स प्रयोजनमस्य सौगन्धिकः ॥ ७ ॥ शुकपुच्छवर्णत्वात् शुकपुच्छः ॥ ८ ॥

हरितालं तु पिञ्जरम् ।
बिडालकं विस्रगन्धि खर्जूरं वंशपत्रकम् ॥ १२४ ॥
आलपीतनतालानि गोदन्तं नटमण्डनम् ।
बङ्गारिर्लोमहृच्च

हरेः पीतवर्णस्य तालं प्रतिष्ठाऽस्य हरितालम्, हरितामलति भूषयति वा ॥१॥ पिञ्जयति पिञ्जरम्, वर्णेन वा ॥२॥ बिडालनेत्रप्रतिकृतिर्बिडालकम् ॥ ३ ॥

नीलवर्णो मणिर्नीलमणि ॥ १ ॥ मणानामि द्वौ नीलश्च मणिरिन्द्रनाल. पुम्लावलिङ्ग, " इन्द्रनील महानीलम् " इति क्लावे वैजयन्ति ॥ २ ॥

सूचीमुख तु हीरक ।
वरारक रत्नमुख्य वज्रपर्यायनाम च ॥ १३१ ॥

सूच्या इव मुखमस्य सूचीमुखम् ॥ १ ॥ हरति मनो हीर, " खुरक्षुर " ॥ (उणा-१९६) ॥ इति रे निपात्यते, के हारक पुल्लिङ्ग वाचस्पतिस्तु- "अथाऽस्त्री हीरक " इति क्लावेऽप्याह ॥ २ ॥ वरा अरका अस्मिन् वरारकम् ॥ ३ ॥ रत्नेषु मुख्य रत्नमुख्यम् ॥ ४ ॥ वज्रपर्याया दम्भोलिप्रभृतयो नामानि अस्य वज्र पर्यायनाम तेन वज्रम्, दम्भोलिरित्यादि ॥ ५ ॥ १३१ ॥

बिराटजो राजपट्टो राजावर्त

विराटदेशे जातो विराटज, वैराटोऽपि ॥ १ ॥ पट्टेन राजते राजपट्ट ॥२॥ आवर्तन राजते राजावर्त, राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपात ॥ ३ ॥

अथ विद्रुम ।
रक्ताङ्को रक्तकन्दश्च प्रवाल हेमकन्दल ॥ १३२ ॥

विशिष्टो द्रुमो विद्रुम विद्रवति अब्धौ वा, "द्रमसमाप्म " ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते विन्दते ' कुमुद"- ॥ (उणा-२४४) ॥ इति उमे वा ॥ १ ॥ रक्त अङ्कोऽस्य रक्ताङ्क ॥ २ ॥ रक्तश्चासौ कन्दश्च रक्तकन्द ॥ ३ ॥ प्रवलति प्रवाल पुम्लावलिङ्ग ज्वलादित्वाद ण प्रवते अब्धेरूर्ध्व वा चात्वाल' ॥ (उणा- ४८०)॥ इति निपात्यते ॥ ४ ॥ हेम्न कन्दल इव हेमकन्दल ॥ ५ ॥ १३२ ॥

सूर्यकान्त सूर्यमणि सूर्याश्मा दहनोपल ।

सूर्यस्य कान्तो वल्लभ सूर्यकान्त ॥ १ ॥ सूर्यप्रियो मणि सूर्यमणि ॥ २ ॥ सूर्यस्य अश्मा सूर्याश्मा ॥ ३ ॥ दहनजननोपलो दहनोपल ॥ ४ ॥

चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च स ॥ १३३ ॥

चन्द्रस्य कान्त चन्द्रकान्त ॥ १ ॥ चन्द्रस्य मणि चन्द्रमणि ॥ २ ॥ चन्द्रस्य अय चान्द्र ॥ ३ ॥ चन्द्रस्य उपल चन्द्रोपल ॥ ४ ॥ १३३ ॥

क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यो स्स्फटिकाविमौ ।

क्षीरधवल स्फटिक क्षीरस्फटिक तैलकान्ति स्फटिक तैलस्फटिकस्ताभ्या मन्यौ भिन्नवर्णो इमौ सूर्यकान्त चन्द्रकान्तौ द्वौ अपि आराशस्फटिकाख्यौ इत्यर्थ. यद् वाचस्पति —

क्षरति क्षार, ज्वलादित्वाद् ण ॥ १ ॥ कर्चयत बध्यते काच ॥ २ ॥

कुलाली तु स्यात् चक्षुष्या कुलत्थिका ॥ १२८ ॥

कुलमलति कुलाली ॥ १ ॥ चक्षुषे हिता चक्षुष्या दृक्प्रसादाख्या ॥ २ ॥ कुले तिष्ठति कुलत्था पृषोदरादित्वात्, कुलत्थप्रकृतिर्वा ॥ ३ ॥ १२८ ॥

वोलो गन्धरस प्राण पिण्डो गोपरस शश ।

वोल्यते वोल ॥ १ ॥ गन्धप्रधानो रसो गन्धरस ॥ २ ॥ प्राणिति अनेन प्राण ॥ ३ ॥ पिण्ड्यते द्रव्या तैरिति पिण्ड पिण्डमहत्वाद् वा ॥ ४ ॥ गा पाति रसोऽस्य गोपरस, गोप रसोऽपि शीमवत् ॥ ५ ॥ शसति शश ॥ ६ ॥

रत्न वसु मणि

रमते मनोऽत्र रत्नम्- अष्टविध हीरकादि, यद् वाचस्पति —

'हीरक मौक्तिक स्वर्ण रजत चन्दनानि च ।

शङ्खश्चम च वस्त्र चेत्यष्टौ रत्नस्य जातय " ॥ १ ॥

' रमेस्त् च ॥ (उणा-२६८)॥ इति न ॥१॥ वसति लक्ष्मीरत्र वसु, क्लीब लिङ्ग ॥ २ ॥ मणति महार्घता मणि पुस्त्रीलिङ्ग माणिक्यमपि ॥ ३ ॥

तत्र वैडूर्य वालवायजम् ॥ १२९ ॥

तेषु रत्नेषु विदूरात् प्रभवति वैडूर्यम्, विदूरग्रामे हि अद सस्क्रियमाण मणितया तत प्रथम भवति विदूराद्देर्जायते वा वैडूय ॥६।३।१५८॥ इति ये निपात्यते ॥१॥ वालवायाद्देर्जायते वालवायजम्, विदूरभवमुत्कृष्ट निकृष्ट वालवायजम् इति विशेषो नास्ति ॥ २ ॥ १२९ ॥

मरकत त्वश्मगर्भ गारुत्मत हरिन्मणि ।

मरक तरन्ति अनेन मरकतम् ' क्वचित् ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ अश्मनो गर्भो अश्मगर्भम् अश्मयोनिरित्यर्थ ॥ २ ॥ गरुत्मत इद जात विष हन्तु गारुत्मतम् ॥ ३ ॥ हरिद् नीलवर्णो मणि हरिन्मणि ॥ ४ ॥

पद्मरागो लोहितकलक्ष्मीपुष्पारुणोपला ॥ १३० ॥

पद्मस्य इव रागोऽस्य पद्मराग पुस्त्रीलिङ्ग तत्र ॥ १ ॥ लोहित एव लोहितक लोहिताद् मणौ ॥७।२।१७॥ इति स्वार्थ क ॥ २ ॥ लक्ष्म्या पुष्पमिव लक्ष्मीपुष्पम् ॥ ३ ॥ अरुण शोण उपल अरुणोपल शोणरत्नमपि ॥ ४ ॥ १३० ॥

नीलमणिस्त्विन्द्रनील

इति द्रु ॥ १५ ॥ वृणोति वा स्त्रीलिङ्ग, " वार्द्वारौ " ॥ (उणा-९४४) ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥ १६ ॥ सरूणाति सवरम् ॥ १७ ॥ घस्यते क्षारम्, " घसिवासि " ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किद् इर ॥ १८ ॥ पुष्णाति तृप्तिं पुष्करम् " सूपुषिभ्या " ॥ (उणा-४३६) ॥ इति कित् कर ॥ १९ ॥ मेघाना पुष्प प्रसवो मेघपुष्पम् ॥ २० ॥ काम्यते कमलम्, ' मृदि कन्दि " ॥ (उणा-४६५)॥ इत्यल ॥ २१ ॥ आप्यन्ते सुखाद् आप', स्त्रिया बहुवचनान्त , ' आप क्विप् ह्रस्वश्च " ॥ (उणा-९३१) ॥ इति साधु ॥२२॥ पीयते पय " पाहाग्भ्या पयह्नौ च " ॥ (उणा-९५३) ॥ इति अस् पयते गच्छति वा, " अस् " ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ २३ ॥ पाति एतत् पाथ , क्लीबलिङ्गौ " पातेर्जस्यसौ ' ॥ (उणा-९७७) ॥ इति थस् ॥ २४ ॥ कील्यते बध्यते सेतुभि कालालम्, " ऋकृमृ " ॥ (उणा-४७५) इति आल , कीला ज्वाला अलति वारयति वा ॥ २५ ॥ भवति अस्मात् सर्वं भुवनम्, "सुधूभूभ्रस्निभ्यो वा " ॥ (उणा-२७४) ॥ इति किद् अन ॥ २६ ॥ वनति वनम् ॥ २७ ॥ घनस्य रसो घनरस , ' घनरसम् ' इति क्लावे माला ॥ २८ ॥ यादसा निवासो यादोनिवास ॥ २९ ॥ न विद्यते मृतमस्माद् अमृतम् ॥ ३० ॥ १३५ ॥ कौ लान श्लिष्ट स्यति कुलीनसम् ॥ ३१ ॥ क सुख वायु वह्निं वा बध्नाति कबन्धम्, ' कम् , अन्धम् , इति द्वे नाम्नी इत्येके' ॥ ३२ ॥ प्राणान् ददाति प्राणदम् ॥३३॥ सर्वतो मुखमस्य सर्वतोमुख सर्वदिग्गते ॥३४॥

शेषश्चात्र—

जले दिव्यमिरासेव्य कृपाट घनमङ्कुरम् ।
विष पिप्पलपातालसलिलानि च कम्बलम् ॥ १ ॥
पावन पड्गुस चापि वल्लूर तुसित पय ।
किट्टिम तदतिक्षार सालक पङ्कगन्धिकम् ॥ २ ॥
अन्ध तु कलुष तोयमतिस्वच्छ तु काचिमम् ।

अस्थाघास्थागमस्ताघमगाध चाऽतलस्पृशि ॥ १३६ ॥

तिष्ठति जनोऽत्र स्थाघम्, " स्थार्ति- ' ॥ (उणा-१०९) ॥ इति घ , न स्थाघमस्थाघम् ॥ १ ॥ स्थग्यते स्थाग न स्थागमस्थागम् ॥ २ ॥ तिष्ठति स्ताघम् पृषोदरादित्वात् न स्ताघमस्ताघम् ॥३॥ गाधते गाधम्, न गाधमगाधम् ॥४॥ ॥ ४ ॥ नास्ति तले अध स्पृक् स्पशाऽस्य अतलस्पृक् तत्र, एते वाच्यलिङ्गा ॥ ५ ॥ ॥ १३६ ॥

निम्नं गभीर गम्भीरम्

नितरा मीयते निम्नम्, " द्युमुनिभ्यो माडो डिन् " ॥ (उणा-१०९) ॥

"स्फटिकास्तु नयस्तेषामाकाशस्फटिको वरः ।
द्वौ क्षीरतैलस्फटिकावाकाशस्फटिकस्य तु ।
द्वौ भेदौ सूर्यकान्तश्च चन्द्रकान्तश्च तत्र च" ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

शुक्तिजं मौक्तिकं मुक्ता मुक्ताफलं रसोद्भवम् ॥ १३४ ॥

शुक्तेर्जायते शुक्तिजम्, शुक्तिरुपलक्षणं हस्तिमस्तकाद्युद्भवमपि, यदाह-
"हस्तिमस्तकदन्तौ तु दंष्ट्रा शुनवराहयोः ।
मेघो भुजङ्गमो वेणुमत्स्यौ मौक्तिकयोनयः" ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥
मुक्ता एव मौक्तिकम्, विनयादित्वाद् इकण् ॥ २ ॥ मुच्यतेशुक्तिभिर्मुक्ता ॥ ३ ॥ मुक्ता फलमिव मुक्ताफलम् ॥ ४ ॥ रसाद् अम्भस उद्भवति रसोद्भवम् ॥ ५ ॥ १३४ ॥

॥ समाप्तोऽत्र पृथ्वीकायः ॥

अथ अप्कायमाह—

नीरं वारि जलं दकं कमुदकं पानीयमम्भः कुशं
तोयं जीवनजीवनीयसलिलार्णांस्यम्बु वा संवरम् ।
क्षीरं पुष्करमेघपुष्पकमलान्यापः पयः पाथसी
कीलालं भुवनं वनं घनरसो यादो निवासोऽमृतम् ॥१३५॥
कुलीनसं कबन्धं च प्राणदं सर्वतोमुखम् ।

नायते नयति वा नीरम्, 'ऋज्यजि' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ १ ॥ वायते वारि क्लीबलिङ्ग, "स्वरेभ्य इः" ॥ (उणा-६०६) ॥ २ ॥ जलति जाड्यं गच्छति जलम् ॥ ३ ॥ धति तृष्णां दकम् 'काचक' ॥ (उणा-३३) ॥ इति अके निपात्यते ॥ ४ ॥ कायति कम्, 'क्वचित्' ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ ५ ॥ उनत्ति उदकम् "धूधूदि" ॥ (उणा-२९) ॥ इति किद् अक ॥ ६ ॥ पायते पानीयम् ॥ ७ ॥ अमति निम्नप्रदेशमम्भः क्लीबलिङ्ग 'अमेभहौ चाऽन्तौ' ॥ (उणा-९६२) ॥ इति अस् ॥ ८ ॥ कुश्यति भिनत्ति कुशम् कु श्यतीति वा ॥ ९ ॥ तुदति तुद्यते वा तोयम् "शिक्यास्य" ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ १० ॥ जीव्यते अनेन जीवनम् ॥ ११ ॥ बाहुलकाद् करणेऽपि अनीये जीवनीयम् ॥ १२ ॥ सरति सरिरम् मदिमन्दि ॥ (उणा-४१२) इति इर ऋफिडादित्वाद् लत्वे सलिलम् ॥ १३ ॥ अर्यते तद् इति अर्णः 'अर्त्तीणभ्याम्' ॥ (उणा ९६९) ॥ इति नम् ऋणोताति वा अस् ॥ (उणा-९५२) ॥ इति अस् ॥१४॥ अमति अम्बु क्लीबलिङ्गो 'कम्बनिभ्याम्' ॥ (उणा-७९९) ॥

इति वु ॥ १५ ॥ वृणोति वा स्त्रीलिङ्ग, " वार्द्वारी " ॥ (उणा-९४४) ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥ १६ ॥ सरणाति सवरम् ॥ १७ ॥ घस्यते क्षीरम् " घसिवसि " ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किद् इर ॥ १८ ॥ पुष्णाति तृप्तिं पुष्करम् " सूपुषिभ्या " ॥ (उणा-४३६) ॥ इति किन् कर ॥ १९ ॥ मेघाना पुष्प प्रसवो मेघपुष्पम् ॥ २० ॥ काम्यते कमलम्, " मृदि कन्दि " ॥ (उणा-४६५)॥ इत्यल ॥ २१ ॥ आप्यन्ते सुखाद् आप, स्त्रिया बहुवचनान्त, ' आप क्विप् ह्रस्वश्च " ॥ (उणा-९३१) ॥ इति साधु ॥२२॥ पीयते पय, " पाहाग्भ्या पयह्यौ च " ॥ (उणा-९५३) ॥ इति अस्, पयते गच्छति वा, " अस् " ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ २३ ॥ पान्ति एतत् पाथ, क्लीबलिङ्गी " पातेजस्थसौ " ॥ (उणा-९७७) ॥ इति थस् ॥ २४ ॥ कार्यते बध्यते सेतुभि कालालम्, " ऋकृमृ " ॥ (उणा-४७५) इति आल, कीला ज्वाला अलति वारयति वा ॥ २५ ॥ भवति अस्मात् सर्वं भुवनम्, "सूधूभूभ्रस्जिभ्यो वा " ॥ (उणा-२७४) ॥ इति किद् अन ॥ २६ ॥ वनति वनम् ॥ २७ ॥ घनस्य रसो घनरस, ' घनरसम् ' इति क्लीबे माला ॥ २८ ॥ यादसा निवासो यादोनिवास ॥ २९ ॥ न विद्यते मृतमस्माद् अमृतम् ॥ ३० ॥ १३५ ॥ की लान श्लिष्ट स्यति कुलीनसम् ॥ ३१ ॥ क सुख वायु वह्निं वा बध्नाति कबन्धम्, ' कम्, अन्धम्, इति द्वे नाम्नी इत्येके' ॥ ३२ ॥ प्राणान् ददाति प्राणदम् ॥३३॥ सर्वतो मुखमस्य सर्वतोमुख सर्वदिग्गते ॥३४॥

शेषश्चात्र—

जले दिव्यमिरासेव्य कृपाट घृतमङ्कुरम् ।
विष पिप्पलपातालमलिलानि च कम्बलम् ॥ १ ॥
पावन षड्रस चापि वल्लूर तुसित पय ।
किटिम तदतिक्षार साल्क पङ्कगन्धिकम् ॥ २ ॥
अन्ध तु कलुष तोयमतिस्वच्छ तु काचिमम् ।

अस्थाघास्थागमस्ताघमगाध चाऽतलस्पृशि ॥ १३६ ॥

तिष्ठति जनोऽत्र स्थाघम्, ' स्थार्ति-' ॥ (उणा-१०९) ॥ इति घ, न स्थाघमस्थाघम् ॥ १ ॥ स्थीयते स्थाग न स्थागमस्थागम् ॥ २ ॥ तिष्ठति स्ताघम् पृषोदरादित्वात्, न स्ताघमस्ताघम् ॥३॥ गाधते गाधम् न गाधमगाधम् ॥४॥ ॥ ४ ॥ नास्ति तल अध स्पृक् स्पर्शोऽस्य अतलस्पृक् तत्र, एते वाच्यलिङ्गा ॥ ५ ॥ ॥ १३६ ॥

निम्नं गभीर गम्भीरम्

नितरा मीयते निम्नम्, " सुसूनिभ्यो माडो डित् " ॥ (उणा-१०९) ॥

इति न, गिमनति इति वा ॥ १ ॥ गच्छति जलमत्र गभीरम्, गम्भीरम्, "जर्भीरागीर" ॥ (उणा-४११) ॥ इति इर निपात्यते, अस्थाघादीन् एकार्था इत्येके ॥ २ ॥ ३ ॥

उत्तान तद्विलक्षणम् ।

ऊर्ध्वं तन्यते उत्तान ततो गम्भीराद् विलक्षणमन्यत् ॥ १ ॥

अच्छ प्रसन्ने

अयते अच्छम्, "तुदिमदि" ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छक् न छायते वा "क्वचित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ प्रसीदति स्म प्रसन्न तत्र ॥ २ ॥

अनच्छ स्याद् आविल कलुप च तत् ॥ १३७ ॥

न अच्छमनच्छम् ॥ १ ॥ आविलत्याविलम् ॥ २ ॥ कलयते कलुषम्, "क्षपूनहि-" ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युष ॥ ३ ॥ १३७ ॥

अवश्यायस्तु तुहिन प्रालेय मिहिका हिमम् ।
स्याद् नीहारस्तुपारश्च

अवश्यायतेऽवश्याय "तन्व्यर्धाण्-" ॥ ५ । १ । ६४ ॥ इति ण ॥ १ ॥ तोहति अर्दयति तुहिनम्, "वृजितुहि-" ॥ (उणा-२८३) इति किदिन ॥ २ ॥ प्रलयादागत प्रालेयम् 'तत आगते" ॥६।३।१४९॥ इत्यण् तत 'केकयमित्रयुप्रलयस्य यादे" ॥७।४।२॥ इति वृद्धौ इयादेशे च साधु ॥ ३ ॥ मेहति मिहिका, "कुशिक" ॥ (उणा-४५) ॥ इति इके निपात्यते धूमम हिषी धूमिका धूमर्योऽपि ॥४॥ हिनोति वधते जलमनेन हिमम् क्षुहिभ्या वा' ॥ (उणा-३४१) ॥ इति किद् म ॥ ५ ॥ निह्रियते नीहार, 'घञ्युपसर्गस्य' ॥३।२।८६॥ इति दार्घ ॥ ६ ॥ तुष्यन्तिऽनेन तुषार 'तुषिकुठिभ्या कित्" (उणा-४०८) ॥ इत्यार एते त्रय पुल्लिङ्गा ॥ ७ ॥

हिमानी तु महद्धिमम् ॥ १३८ ॥

महद् हिम हिमानी हिमसहति, "यवयवनारण्य' ॥२।४।५५॥ इति ङी, आन् चान्त ॥ १ ॥ १३८ ॥

पारावार सागरोऽपारपारो-
ऽकूपारोदध्यर्णवो वीचिमाली ।
याद स्रोतो वा नदीश सरस्वान्
सिन्धूदन्वतो मितद्रु समुद्र ॥ १३९ ॥

आकरो मकराद् रत्नाज्जलाद् निधि धि राशय ।

पारमापिर्शंत पारावार, जपादित्वात् वत्वे पारावार, पारमिव अवारम थॉक् कूलमस्य वा, पारमाप्नोतीति वा ॥ १ ॥ सगरपुत्राणामय ते खातत्वात् सागर ॥ २ ॥ अवारमिव पार परतटमस्याऽवारपार ॥ ३ ॥ मर्यादास्थितत्वाद् न कु विपति अकूपार बाहुलकाद् दाघ, जपादित्वाद् वत्वेऽकूवारोऽपि ॥ ४ ॥ उदक धायतेऽस्मिन् उदधि 'व्याप्यादाधारे" ॥५।३।८८॥ इति कि "उद कस्योद पेषधि" ॥३।२।१०४॥ इत्युदादेश ॥ ५ ॥ अर्णासि सन्त्यस्य अर्णव "तमिस्राणवज्योत्स्ना' ॥ ७।२।५२॥ इति साधु ॥ ६ ॥ वीचामलत धारयति वीचिमाला ॥ ७ ॥ यादसा स्रोतसा वारा नदीना च इश यादईश, स्रोत ईश, वाराश नदाश, यौगिकत्वाद् याद पतिरित्यादय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ सरासि जलप्रसरणानि सन्त्यस्य सरस्वान् ॥ १२ ॥ स्यन्दते सिन्धु पुंल्लिङ्ग "स्यन्देसंजिभ्या" ॥ (उणा ७१७) ॥ इत्यु, सिन्धादेशश्च ॥१३॥ उदकानि सन्त्यस्य उदन्वान् ' उदन्वानब्धौ च" ॥ २।१।९७॥ इति मतौ निपात्यते ॥ १४ ॥ मित समर्याद द्रवति मितद्रु पुंलिङ्ग "हरिपातमित" ॥ (उणा ७४५) ॥ इति डिद्रु ॥ १५ ॥ समुन्दन्ति आर्द्रीभवन्ति वर्षाकालनद्योऽस्मात् समुद्र 'ऋज्याने" ॥ (उणा ३८८) ॥ इति किद् र, सह मुदया मर्यादया वतते वा ॥ १६ ॥ १३९ ॥ मकरशब्दाद् रत्नशब्दान्न पर आकर मकराणामाकरो मकराकर मकरालयाऽपि एव रत्नाकर रत्नराशिरपि ॥१७॥१८॥ जलशब्दात् परे निध्यादय जलस्य निधिर्जलनिधि, जल धीयतेऽस्मिन् जलधि, जलाना राशिर्जलराशि यौगिकत्वाद् वारिनिधि वारिधि, वारिराशिरित्यान्य ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥

शेषश्चात्र—

समुद्रे तु महाकच्छो दारदो धरणाप्लव ॥
महीप्रावार उवङ्गस्तिमिकोशो महाशय ॥ १ ॥

द्वीपान्तरा असङ्ख्यास्ते

ते समुद्रा द्वीपानि अन्तरे येषा ते द्वीपान्तरा असख्या सख्यारहिता असख्याता इत्यर्थ यदाहु —' असख्याता द्वीपसमुद्रा इति ॥

सप्तैवेति तु लौकिका ॥ १४० ॥

प्राहुरिति शेष । लौकिका मिथ्यादृष्टयो गतानुगतिका सप्तैव समुद्रा इति प्राहु ॥ १४० ॥

तानाह—

लवणक्षीरदध्याज्यसुरेक्षुस्वादुवारय ।

लवण, क्षीर, दधि, आज्य, सुरा, इक्षुरस, स्वादु च वारि येषां ते तथा लवणवारिर्लवणोद ॥ १ ॥ क्षीरवारि क्षीरोद ॥ २ ॥ दधिवारिर्दध्युद ॥ ३ ॥ आज्यवारिराज्योद ॥ ५ ॥ सुरावारि सुरोद ॥ ६ ॥ इक्षुवारिरिक्षूद ॥ ६ ॥ स्वादुवारि स्वादूद, यदाहु —

" लावणो रसमय सुरोदक सार्पिषो दधिजल पय पया ।
स्वादुवारिरुदधिश्च सप्तमस्तान् परीत्य त इमे व्यवस्थिता ॥ १ ॥ " इति ।

तरङ्गे भङ्गवीच्यूर्म्युत्कलिका

तरति तरङ्ग " पतितमि " ॥ (उणा ९८) ॥ इत्यङ्ग, तर सन् गच्छतीति वा " नाम्नो गम " ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति खड्, तत्र ॥ १ ॥ भज्यते वायुना भङ्ग ॥ २ ॥ ऊयते जलैर्वीचि स्त्रीलिङ्ग "वेगो डित्" ॥ (उणा ६२८) ॥ इतीचि ॥ ३ ॥ इयर्त्यूर्मि पुंस्त्रीलिङ्ग " सर्तरुच्चात " ॥ (उणा ६८५) ॥ इति मि ॥ ४ ॥ उत्कलते उत्कलिका " कीकलि " ॥ (उणा ३८) ॥ इतीक ॥ ५ ॥

महति त्विह ॥ १४१ ॥

लहर्युल्लोलकल्लोला

इह तरङ्गे महति ॥ १४१ ॥ जल हरति लहरि पृषोदरादित्वात्, ङ्या लहरी ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं लोलत्युल्लोल ॥ २ ॥ कल्यते कल्लते वा कल्लोल पिञ्छोल " ॥ [उणा ४९५] ॥ इत्योले निपात्यते कुत्सितो लोल इत्येके ॥ ३ ॥

आवर्त्त पयसा भ्रम ।

तालूरो वोलकश्चासौ

आवर्त्तते मण्डलेन भ्रमति आवर्त्त अम्भसा भ्रम ॥ १ ॥ तलति तालूर "मद्दिकाणि ॥ (उणा ४२८) ॥ इति णिदूर ॥ २ ॥ वोलयत्यन्तर्निमज्जयति वोलक ॥ ३ ॥

वेला स्याद् वृद्धिरम्भस ॥ १४२ ॥

वेलति वलति वेला ॥ १ ॥ १४२ ॥

डिण्डीरोऽब्धिकफ फेन

डयते जलाधानैर्डिण्डार 'जम्बीर ' ॥ (उणा ४२२) ॥ इतीरे निपात्यते, डिंडीति शब्दमीरयति राति वा ॥ १ ॥ अब्धे कफ इवाधिक्ये बहि प्रसरादब्धिकफ सागरमलाख्य नयादौ तूपचारात् ॥ २ ॥ स्फायते फेन 'दिननग्न " ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपात्यते ॥ ३ ॥

बुद्बुदस्थासकौ समौ ।

बुदति बुद्बुद जलस्फोट "कुमुद" ॥ (उणा-२४४) ॥ इत्युदे निपात्यते ॥ १ ॥ तिष्ठति स्थासक "वीचक" ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ २ ॥

मर्यादा कूलभू

मर्येति सीमार्थेऽव्ययम्, मर्या ददाति मर्यादा कूलस समुद्रतटस्य भू कूलभू ॥ १ ॥

कूल प्रपात कच्छरोधसी ॥ १४३ ॥

तट तीर प्रतीर च

कूलत्यावृणोति कूलम् ॥ १ ॥ प्रपतन्त्यस्मिन् प्रपात ॥ २ ॥ कच्यते कच्छ "तुदिमदि" ॥ (उणा १२४) ॥ इति छक् ॥ ३ ॥ रुणद्धाति रोध क्लीबलिङ्ग "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ १४३ ॥ तन्यते तट त्रिलिङ्ग "नमितनि" ॥ [उणा १३९] ॥ इति टोऽन्तलुक्च, तटत्युच्छ्रयते वा ॥ ५ ॥ तीर्यते तीरम् ॥ ६ ॥ प्रतीर प्रदीपवत् ॥ ७ ॥

पुलिन तज्जलोज्झितम् ।

सैकत च

तत् कूल च जलेन परित्यक्त पोलति पुलिनम्, पुक्लीबलिङ्ग "र्‌जितुहि" ॥ (उणा २८३) ॥ इति किदिन ॥ १ ॥ सिक्ता सन्त्यस्मिन् सैकतम् "सिक्ताशर्करात्" ॥ ७ । २ । ३५ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

अन्तरीप तु द्वीपमन्तर्जले तटम् ॥ १४४ ॥

अन्तर्गता आपोऽस्मिन्नन्तरीपम् ॥१॥ द्विधा गता आपोऽत्र द्वीप पुक्लीबलिङ्ग "द्व्य-तरनवणापमगात्" ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इति समासान्ते सतीपादेश जलस्यान्तजल तत्र यत्तटम् ॥ २ ॥ १४४ ॥

तत्पर पार

समुद्रस्य तत्तट परत्र स्थित पार्यते समाप्यतेऽनेति पार पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अवार त्वर्वाक्

समुद्रादेरवाक् पार्श्वे तट न वार्यितेऽस्य अवार पुक्लीबलिङ्ग, न व्रियत इति वा ॥ १ ॥

पात्र तदन्तरम् ।

लवण, क्षीर, दधि, आज्य, सुरा, इक्षुरस, स्वादु च वारि येषां ते तथा लवणवारिर्लवणोद ॥ १ ॥ क्षीरवारि क्षीरोद ॥ २ ॥ दधिवारिर्दध्युद ॥ ३ ॥ आज्यवारिराज्योद ॥ ५ ॥ सुरावारि सुरोद ॥ ६ ॥ इक्षुवारिरिक्षूद ॥ ६ ॥ स्वादु वारि स्वादूद, यदाहु —

" लावणो रसमय सुरोदक सार्पिषो दधिजल पय पया ।

स्वादुवारिरुदधिश्च सप्तमस्तान् परीत्य त इमे व्यवस्थिता ॥ १ ॥" इति ।

तरङ्गे भङ्गवीच्यूर्म्युत्कलिका

तरति तरङ्ग " पतितमि ' ॥ (उणा ९८) ॥ इत्यङ्ग, तर सन् गच्छतीति वा " नाम्नो गम " ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति खड्, तत्र ॥ १ ॥ भज्यत वायुना भङ्ग ॥ २ ॥ ऊयते जलैर्वीचि स्त्रीलिङ्ग "वेगो डित्" ॥ (उणा ६२८) ॥ इतीचि ॥ ३ ॥ इयर्त्यूर्मि पुस्त्रीलिङ्ग " स्तर्तेरूच्चात " ॥ (उणा ६८९) ॥ इति मि ॥ ४ ॥ उत्कलते उत्कलिका " क्राकलि " ॥ (उणा ३८) ॥ इतीक ॥ ५ ॥

महति त्विह ॥ १४१ ॥

लहर्युल्लोलकल्लोला

इह तरङ्गे महति ॥ १४१ ॥ जल हरति लहरि पृषोदरादित्वात् ङ्या लहरी ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं लोलत्युल्लोल ॥ २ ॥ कल्यते कल्लते वा कल्लोल "पिञ्छोल" ॥ [उणा ४९५] ॥ इत्योले निपात्यते कुत्सितो लोल इत्येके ॥ ३ ॥

आवर्त्त पयसा भ्रम ।

तालूरो वोलकश्चासौ

आवर्त्तते मण्डलेन भ्रमति आवर्त्त अम्भसा भ्रम ॥ १ ॥ तलति तालूर "महिकणि ॥ (उणा ४२८) ॥ इति णिदूर ॥ २ ॥ वोलयत्यन्तर्निमज्जयति वोलक ॥ ३ ॥

वेला स्याद् वृद्धिरम्भस ॥ १४२ ॥

वेल्लति वलति वेला ॥ १ ॥ १४२ ॥

डिण्डीरोऽब्धिकफ फेन

डयते जलाघातैर्डिण्डार 'जम्बीर ' ॥ (उणा ४२२) ॥ इतीरे निपात्यते, डिंडीति शब्दमीरयति राति वा ॥ १ ॥ अब्धे कफ इवाधिक्ये बहि प्रसरादब्धिकफ सागरमलाख्य नद्यादो तूपचारात् ॥ २ ॥ स्फायते फेन दिननग्न ' ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपात्यते ॥ ३ ॥

बुद्बुदस्थासकौ समौ ।

बुन्दति बुद्बुद जलस्फोट "कुमुद" ॥ (उणा-२४४) ॥ इत्युदे निपात्यते ॥ १ ॥ तिष्ठति स्थासक "कीचक" ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ २ ॥

मर्यादा कूलभू

मर्येति सीमार्थेऽव्ययम्, मर्यां ददाति मर्यादा कूलस्य समुद्रतटस्य भू कूलभू ॥ १ ॥

कूल प्रपात कच्छरोधसी ॥ १४३ ॥

तट तीर प्रतीर च

कूलत्यावृणोति कूलम् ॥ १ ॥ प्रपतन्त्यस्मिन् प्रपात ॥ २ ॥ कच्यते कच्छ "तुदिमदि" ॥ (उणा १२४) ॥ इति छक् ॥ ३ ॥ रुणद्धाति रोध क्लीबलिङ्ग "अस्' ॥ (उणा-५५२) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ १४३ ॥ तन्यते तट त्रिलिङ्ग "नमितनि ॥ [उणा १३९] ॥ इति टोऽन्तलुक्च, तटत्युच्छ्रयते वा ॥ ५ ॥ तीर्यते तारम् ॥ ६ ॥ प्रतीर प्रदीपवत् ॥ ७ ॥

पुलिन तज्जलोज्झितम् ।

सैकत च

तत् कूल च जलेन परित्यक्त पोलति पुलिनम्, पुक्लीबलिङ्ग "गृजितुहि" ॥ (उणा २८३) ॥ इति किदिन ॥ १ ॥ सिकता सन्त्यस्मिन् सैकतम्, "सिकताशर्करात्' ॥ ७ । २ । ३५ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

अन्तरीप तु द्वीपमन्तर्जले तटम् ॥ १४४ ॥

अन्तर्गता आपोऽस्मिन्न न्तरीपम् ॥१॥ द्विधा गता आपोऽत्र द्वीप पुक्लीबलिङ्ग "द्व्य न्तरनवर्णोपसर्गात् ' ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इति समासान्ते सतीपादेश , जलस्यान्तजल तत्र यत्तटम् ॥ २ ॥ १४४ ॥

तत्पर पार

समुद्रस्य तत्तट परत्र स्थित पायते समाप्यतेऽनेति पार पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अवार त्ववीक्

समुद्रादेरवाक् पारत्र तट न वार्यते ऽस्य अवार पुक्लीबलिङ्ग , न नियत इति या ॥ १ ॥

पात्र तदन्तरम् ।

लवण, क्षीर, दधि, आज्य, सुरा, इक्षुरस, स्वादु च वारि येषां ते तथा लवणवारिलवणोद ॥ १ ॥ क्षीरवारि क्षीरोद ॥ २ ॥ दधिवारिदध्युद ॥ ३ ॥ आज्यवारिराज्योद ॥ ५ ॥ सुरावारि सुरोद ॥ ६ ॥ इक्षुवारिरिक्षूद ॥ ६ ॥ स्वादुवारि स्वादूद, यदाहु —

" लावणो रसमय सुरोदकः सार्पिषो दधिजल पय पया ।

स्वादुवारिरुदधिश्च सप्तमस्तान् परीत्य त इमे व्यवस्थिता ॥ १ ॥ " इति ।

तरङ्गे भङ्गवीच्यूर्म्युत्कलिका

तरति तरङ्ग " पतितमि " ॥ (उणा ९८) ॥ इत्यङ्ग, तर सन् गच्छतीति वा " नाम्नो गम " ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति खड्, तत्र ॥ १ ॥ भज्यते वायुना भङ्ग ॥ २ ॥ ऊयते जलैर्वीचि स्त्रीलिङ्ग "वेगो डित्" ॥ (उणा ६२८) ॥ इत्याचि ॥ ३ ॥ इयत्यूर्मि पुस्त्रीलिङ्ग " ऋर्तेरुच्चात " ॥ (उणा ६८९) ॥ इति मि ॥ ४ ॥ उत्कलते उत्कलिका " कीकलि " ॥ (उणा ३८) ॥ इतीक ॥ ५ ॥

महति त्विह ॥ १४१ ॥

लहर्युल्लोलकल्लोला

इह तरङ्गे महति ॥ १४१ ॥ जल हरति लहरि, पृषोदरादित्वात्, ङ्या लहरी ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं लोलत्युल्लोल ॥ २ ॥ कल्यते कल्लते वा कल्लोल "पिञ्छोल" ॥ [उणा ४९५] ॥ इत्योले निपात्यते कुत्सितो लोल इत्येके ॥ ३ ॥

आवर्त्त पयसा भ्रम ।

तालूरो वोलकश्चासौ

आवर्त्तते मण्डलेन भ्रमति आवर्त्त अम्भसा भ्रम ॥ १ ॥ तलति तालूर "महिकणि" ॥ (उणा ४२८) ॥ इति णिदूर ॥ २ ॥ वोलयत्यन्तर्निमज्जयति वोलक ॥ ३ ॥

वेला स्याद् वृद्धिरम्भस ॥ १४२ ॥

वेलति वलति वेला ॥ १ ॥ १४२ ॥

डिण्डीरोऽब्धिकफ फेन

डयते जलाघातैर्डिण्डार जम्बीर ' ॥ (उणा ४२२) ॥ इतीरे निपात्यते, डिंडीति शब्दमीरयति राति वा ॥ १ ॥ अब्धे कफ इवाधिक्ये बहि प्रसरादब्धिकफ सागरमलाद्य नद्यादौ तूपचारात् ॥ २ ॥ स्फायते फेन 'दिननग्न " ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपात्यते ॥ ३ ॥

बुद्बुदस्थासकौ समौ ।

बुन्दति बुद्बुद जलस्फोट "कुमुद" ॥ (उणा-२४४) ॥ इत्युदे निपात्यते ॥ १ ॥ तिष्ठति स्थासक "कीचक" ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ २ ॥

मर्यादा कूलभू

मर्येति सीमार्थेऽव्ययम्, मर्या ददाति मर्यादा कूलस्य समुद्रतटस्य भूः कूलभूः ॥ १ ॥

कूल प्रपात कच्छरोधसी ॥ १४३ ॥

तट तीर प्रतीर च

कूलत्यावृणोति कूलम् ॥ १ ॥ प्रपतन्त्यस्मिन् प्रपात ॥ २ ॥ कन्यते कच्छ "तुदिमदि" ॥ (उणा १२४) ॥ इति छक् ॥ ३ ॥ रुणद्धाति रोध क्लीबलिङ्ग "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ १४३ ॥ तन्यते तट त्रिलिङ्ग 'नमिनति' ॥ [उणा १३९] ॥ इति टोऽन्तलुक्च, तटत्युच्छ्रयते वा ॥ ५ ॥ तीर्यते तीरम् ॥ ६ ॥ प्रतीर प्रदीपवत् ॥ ७ ॥

पुलिन तज्जलोज्झितम् ।

सैकत च

तत् कूल च जलेन परित्यक्त पोलति पुलिनम्, पुक्लीबलिङ्ग "तृजितुहि" ॥ (उणा २८३) ॥ इति किदिन ॥ १ ॥ सिकता सन्त्यस्मिन् सैकतम् "सिकताशर्करात् ॥ ७ । २ । ३५ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

अन्तरीप तु द्वीपमन्तर्जले तटम् ॥ १४४ ॥

अन्तर्गता आपोऽस्मिन्नन्तरीपम् ॥१॥ द्विधा गता आपोऽत्र द्वीप पुक्लीबलिङ्ग "द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गात्" ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इति समासान्ते सतीपादेश, जलस्यान्तर्जल तत्र यत्तटम् ॥ २ ॥ १४४ ॥

तत्पर पार

समुद्रस्य तत्तट परत्र स्थित पार्यते समाप्यतेऽनेनेति पार पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अवार त्वर्वाक्

समुद्रादेरर्वाक् पार्श्वे तट न वार्यतेऽस्य अवार पुक्लीबलिङ्ग, न म्रियत इति वा ॥ १ ॥

पात्र तदन्तरम् ।

पीयते पाप प्रवाह त्रिलिङ्गः तयो पारावारयोरन्तर मध्य तदन्तरम् ॥ १ ॥

नदी हिरण्यवर्णा स्यात् रोधोवक्रा तरङ्गिणी ॥ १४५ ॥

सिन्धु शैवलिनी वहा च ह्रदिनी स्रोतस्विनी निम्नगा
स्रोतो निर्झरिणी सरिच्च तटिनी कूलङ्कपा वाहिनी ।
कर्पूद्वीपवती समुद्रदयिताधुन्यौ स्रवन्तीसर-
स्वत्यौ पर्वतजाऽऽपगा जलधिगा कुल्या च जम्बालिनी॥१४६॥

नदति स्रोतस्तरसा नदी गौरादित्वात् ङी ॥ १ ॥ हिरण्येन वर्ण्यते पूज्यते हिरण्यवर्णा ॥ २ ॥ रोधोभिवक्रा कुटिला रोधोवक्रा ॥ ३ ॥ तरङ्गा सन्त्यस्या तरङ्गिणी ॥ ४ ॥ स्यन्दते सिन्धुः पुस्त्रीलिङ्गः ॥५॥ शैवलमस्त्यस्या शैवलिनी ॥ ६ ॥ वहति वहा ॥ ७ ॥ ह्रदा सन्त्यस्यां ह्रदिनी, ह्रादोऽस्त्यस्या ह्रादिनीत्यन्ये ॥ ८ ॥ स्रोतांसि सन्त्यस्या स्रोतस्विनी ॥ ९ ॥ निम्नं गच्छति निम्नगा ॥ १० ॥ स्रवति स्रोत क्लीबलिङ्गः "स्रुरीभ्याम्" ॥ (उणा-९७८) ॥ इति तस् ॥ ११ ॥ निर्झरोऽस्त्यस्या निर्झरिणी ॥ १२ ॥ सरते सरित् स्त्रीलिङ्गः "हृसृरुहि" ॥ (उणा-८८७) ॥ इति इत् ॥ १३ । तटानि सन्त्यस्यां तटिनी ॥ १४ ॥ कूल कषति भिनत्ति कूलङ्कषा 'कूलाभ्रकरीष' ॥ ५ । १ । ११० ॥ इति ख ॥१५॥ वहत्यवश्य वाहिनी ॥ १६ ॥ कषति रोधसी कर्षूः स्त्रीलिङ्गः "कृषिचमि ॥ (उणा ८२९) ॥ इत्यू ॥ १७ ॥ द्वीपमस्त्यस्या द्वीपवती ॥ १८ ॥ समुद्रस्य दयिता समुद्रदयिता ॥१९॥ धुनाति तटतरून् धुनि धूशाशाडो ह्रस्वश्च" ॥(उणा ६७८)॥ इति नि ङया धुना ॥ २० ॥ स्रवति स्रवन्ती ॥ २१ ॥ सर प्रसरणमस्या सरस्वती ॥ २२ ॥ पर्वताज्जाता पर्वतजा ॥ २३ ॥ आ अपगच्छति आपमभि गच्छतीति वा अप्सम्बन्धिना वेगेन आपेन वेगेन गच्छतीति वा नाम्नो गम" ॥ ५।१।१३१ ॥ इति ड ॥ २४ ॥ जलधिं गच्छति जलधिगा ॥ २५ ॥ कोलति जलं सस्त्यायति कुल्या कुलेङ् च वा' ॥ (उणा-३६२) ॥ इति किद् य ॥ २६ ॥ जम्बालोऽस्त्यस्या जम्बालिनी ॥ २७॥१४६॥

गङ्गा त्रिपथगा भागीरथी त्रिदशदीर्घिका ।
त्रिस्रोता जाह्नवी मन्दाकिनी भीष्मकुमारसूः ॥ १४७ ॥
सरिद्वरा विष्णुपदी सिद्धस्वः स्वर्गिखापगा ।
ऋषिकुल्या हैमवती स्वर्वापी हरशेखरा ॥ १४८ ॥

गच्छति समुद्र गङ्गा गम्यमि ॥ (उणा ९२) ॥ इति ग गामग वा गच्छतीति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ त्रिपथेन गच्छति त्रिपथगा त्रिमार्गगाऽपि ॥ २ ॥ भगीरथस्येयं भागीरथी, भगीरथेन मार्गेऽवतारितत्वात् ॥ ३ ॥ त्रिदशाना

दार्घिका ॥ ४ ॥ त्रीणि स्रोतांस्यस्या त्रिस्रोता स्त्रालिङ्ग ॥ ५ ॥ जह्नुना सगरात्मजेनानीतत्वात् जह्नोरियं जाह्नवी, जह्नुना पीता श्रोत्रेण मुक्ता चेति जाह्नवी त्रिलिङ्गः जह्नुकन्याऽपि ॥ ६ ॥ मन्दमन्दति मन्दाकिनी म दाका औणादिविशेषा सन्त्यस्यामिति वा ॥ ७ ॥ भीष्मं कुमारं च सूते भीष्मसूः कुमारसूः, स्त्रीलिङ्गाविमौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १४७ ॥ सरितां वरा सरिद्वरा ॥ १० ॥ विष्णोः पादौ हेतुरस्या विष्णुपदी विष्णुपादप्रभवत्वात् "कुम्भपद्यादि" ॥ ७ । ३ । १४९ ॥ इति साधु ॥ ११ ॥ सिद्धानां स्वर्गस्य स्वर्गिणां स्वस्य च आपगा सिद्धापगा, स्वरापगा, स्वर्गापगा, खापगा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ऋषीणां कुल्या ऋषिकुल्या ॥ १६ ॥ हिमवतः प्रभवति हैमवती 'प्रभवति' ॥ ६ । ३ । १५७ ॥ इत्यण् ॥ १७ ॥ स्वर्ग वापी स्वर्वापी ॥ १८ ॥ हरस्य शेखराऽनया हरशेखरा ॥ १९ ॥ ॥ १४८ ॥

यमुना यमभगिनी कालिन्दी सूर्यजा यमी ।

यम्यते यमुना 'यम्यनि" ॥ (उणा २८८) ॥ इत्युन ॥ १ ॥ यमस्य भगिनी यमभगिनी ॥ २ ॥ कलिन्दादद्रेरियं कालिन्दी कलिन्दतनयाऽपि ॥ ३ ॥ सूर्याज्जाता सूर्यजा ॥ ४ ॥ यमेन यमलजातत्वाद् यमी ॥ ५ ॥

रेवेन्दुजा पूर्वगङ्गा नर्मदा मेखलाद्रिजा ॥ १४९ ॥

रेवते वेगेन गच्छति रेवा ॥ १ ॥ इन्दोर्जाता इन्दुजा ॥ २ ॥ पूर्वा गङ्गा पूर्वगङ्गा ॥ ३ ॥ नर्म ददाति नर्मदा नर्मार्थं सोमव येन पुरूरवसाऽवतारितत्वात् ॥ ४ ॥ मेकलाद्रेर्जाता मेकलाद्रिजा मेकलकन्याऽपि ॥ ५ ॥ १४९ ॥

गोदा गोदावरी

गा ददाति गोदा, गोदन्ते क्रीडन्त्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ पय पूरेण गा पृथ्वीं ददाति गोदावरी 'मनृवन्' ॥ ५ । १ । १४७ ॥ इति वन् 'णस्वराघोषाद्वनो रश्च' ॥ २ । ४ । ४ ॥ इति ङ्या साधु ॥ २ ॥

तापी तपनी तपनात्मजा ।

तापयति तापि 'स्वरेभ्य इः' ॥ (उणा ६०६) ॥ ङ्या तापी ॥ १ ॥ तपति तपनी ॥ २ ॥ तपनस्यात्मजा तपनात्मजा ॥ ३ ॥

शुतुद्रिस्तु शतद्रुः स्यात्

तु पूजितमाशु वा द्रवति शुतुद्रि "शिग्रुगेन्त्रमेथोन्त्य" ॥ (उणा ८११) ॥ इति रौ निपात्यते ॥ १ ॥ वसिष्ठशापभयेन शतधा द्रवति शतद्रु, स्त्रालिङ्गाविमौ 'हरिपात' ॥ (उणा ७४५) ॥ इति डिदु ॥ २ ॥

कावेरी स्वर्द्धजाह्नवी ॥ १५० ॥

पीयते पा । प्रवाद त्रिलिङ्ग तयो पारावारयोरन्तर मध्य तदन्तरम् ॥ १ ॥

नदी हिरण्यवर्णा स्यान् रोधोवक्रा तरङ्गिणी ॥ १४५ ॥

सिन्धु शैवलिनी वहा च ह्रदिनी स्रोतस्विनी निम्नगा

स्रोतो निर्झरिणी सरिच्च तटिनी कूलङ्कषा वाहिनी ।

कर्पूद्वीपवती समुद्रदयिता धुन्यौ स्रवन्तीसर

स्वत्यौ पर्वतजाऽऽपगा जलधिगा कुल्या च जम्बालिनी॥१४६॥

नदति श्रोतस्तरसा नदी गौरादित्वात् ङी ॥ १ ॥ हिरण्येन वर्ण्यते पूज्यते हिरण्यवर्णा ॥ २ ॥ राधोभिवक्रा कुटिला रोधोवक्रा ॥ ३ ॥ तरङ्गा सन्त्यस्या तरङ्गिणी ॥ ४ ॥ स्यन्दते सिन्धु पुस्त्रीलिङ्ग ॥५॥ शैवलमस्त्यस्या शैवलिनी ॥ ६ ॥ वहति वहा ॥ ७ ॥ ह्रदा सन्त्यस्या ह्रदिनी, ह्रादोऽस्त्यस्या ह्रादिनीत्येके ॥ ८ ॥ श्रोतांसि सन्त्यस्या श्रोतस्विनी ॥ ९ ॥ निम्न गच्छति निम्नगा ॥ १० ॥ श्रवति श्रोत क्लीबलिङ्ग ' स्रुरीभ्याम् " ॥ (उणा-९७८) ॥ इति तस् ॥ ११ ॥ निझरोऽस्त्यस्या निझरिणी ॥ १२ ॥ सरते सरित् स्त्रीलिङ्ग " हसृरुहि ' ॥ (उणा-८८७) ॥ इति इत् ॥ १३ । तटानि सन्त्यस्या तटिनी ॥ १४ ॥ कूल कषति भिनत्ति कूलङ्कषा 'कूलाभ्रकरीष " ॥ ५ । १ । ११० ॥ इति ख ॥१५॥ वहत्यवश्य वाहिनी ॥ १६ ॥ कषति रोधसा कपू स्त्रीलिङ्ग ' कृषिचमि ॥ (उणा ८२९) ॥ इत्यू ॥ १७ ॥ द्वीपमस्त्यस्या द्वीपवती ॥ १८ ॥ समुद्रस्य दयिता समुद्रदयिता ॥१९॥ धुनाति तटतरून् धुनि ' धूशाशाडो ह्रस्वश्च" ॥(उणा ६७८)॥ इति नि ङया धुनी ॥ २० ॥ स्रवति स्रव ता ॥ २१ ॥ सर प्रसरणमस्या सर स्वती ॥ २२ ॥ पर्वताज्जाता पवतजा ॥ २३ ॥ आ अपगच्छति आपमर्धि गच्छ तीति वा अप्सम्बधिना वेगेन आपेन वेगेन गच्छतीति वा नाम्नो गम " ॥ ५।१।१३१ ॥ इति ड ॥ २४ ॥ जलधिं गच्छति जलधिगा ॥ २५ ॥ कोलति जलै सस्त्यायति कुल्या "कुलेड् च वा' ॥ (उणा-३६९) ॥ इति किद् य ॥ २६ ॥ जम्बालोऽस्त्यस्या जम्बालिनी ॥ २७॥१४६॥

गङ्गा त्रिपथगा भागीरथी त्रिदशदीर्घिका ।

त्रिस्रोता जाह्नवी म दाकिनी भीष्मकुमारसू ॥ १४७ ॥

सरिद्वरा विष्णुपदी सिद्ध स्व स्वर्गि खापगा ।

ऋषिकुल्या हैमवती स्वर्वापी हरशेखरा ॥ १४८ ॥

गच्छति समुद्र गङ्गा गम्यमि ॥ (उणा ९२) ॥ इति ग गामग वा गच्छतीति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ त्रिपथेन गच्छति त्रिपथगा, त्रिमार्गगाऽपि ॥ २ ॥ भगीरथस्येयं भागीरथी, भगीरथेन मार्गेऽवतारितत्वात् ॥ ३ ॥ त्रिदशाना

दार्धिका ॥ ४ ॥ त्रीणि स्रोतांस्यस्या त्रिस्रोता स्त्रीलिङ्ग ॥ ५ ॥ जह्नुना मगरा स्मनेनावनाग्रतत्वात् जह्नरियं जाह्नवी, जह्नुना पीता श्रावण मुक्ता चानि जाह्नवी तिलौकिका जह्नुकन्यापि ॥ ६ ॥ मन्दमकति मन्दाकिनी मन्दाका औपधिविने या सन्त्यस्यामिति वा ॥ ७ ॥ भी म कुमार च सूते भीष्मसूः कुमारसूः स्त्रीलिङ्गा विमौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १४७ ॥ सरित्सु वरा सरिद्वरा ॥१०॥ विष्णोः पादौ हेतुरस्याः विष्णुपदी विष्णुपादप्रभवत्वात् "कुम्भपदादि" ॥ ७ । ३ । १४९ ॥ इति साधु ॥ ११ ॥ सिद्धाना स्वर्गस्य स्वर्गिणा स्वस्य च आपगा सिद्धापगा, स्वरापगा, स्वर्ग्यापगा, खापगा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ऋषीणां कुल्या ऋषिकुल्या ॥ १६ ॥ हिमवतः प्रभवति हैमवती "प्रभवति" ॥ ६ । ३ । १५७ ॥ इत्यण् ॥ १७ ॥ स्वर्गे वाधा स्वर्वापी ॥ १८ ॥ हरस्य शेखरोऽस्या हरशेखरा ॥ १९ ॥ ॥ १४८ ॥

यमुना यमभगिनी कालिन्दी सूर्यजा यमी ।

यम्यते यमुना "यम्यनि" ॥ (उणा २८८) ॥ इत्युन ॥ १ ॥ यमस्य भगिनी यमभगिनी ॥ २ ॥ कलिन्दात्प्रभवति कालिन्दी कलिन्दतनयापि ॥ ३ ॥ सूर्याज्जाता सूर्यजा ॥ ४ ॥ यमेन यमलजातत्वाद् यमी ॥ ५ ॥

रेवेन्दुजा पूर्वगङ्गा नर्मदा मेकलाद्रिजा ॥ १४९ ॥

रेवते वेगेन गच्छति रेवा ॥ १ ॥ इन्दोर्जाता इन्दुजा ॥ २ ॥ पूर्वं गङ्गा पूर्वगङ्गा ॥३॥ नर्म ददाति नर्मदा नर्मार्थं सोमवंशेन पुरूरवसाऽवतारितत्वात् ॥४॥ मेकलाद्रेर्जाता मेकलाद्रिजा मेकलकन्यापि ॥ ५ ॥ १४९ ॥

गोदा गोदावरी

गा ददाति गोदा गोदन्ते कान्तस्यामिति वा ॥ १ ॥ पयःपूरेण गां पृथ्वीं ददाति गोदावरी 'मनुवन्' ॥ ५ । १ । १४७ ॥ इति वन् 'वन्याराधापाद्भ्यो रश्च' ॥ २ । ४ । ४ ॥ इति ङ्या साधुः ॥ २ ॥

तापी तपनी तपनात्मजा ।

तापयति तापि "स्वरेभ्य इः" ॥ (उणा ६०६) ॥ ङ्या तापी ॥ १ ॥ तपति तपनी ॥ २ ॥ तपनस्यात्मजा तपनात्मजा ॥ ३ ॥

शुतुद्रिस्तु शतद्रुः स्यात्

शु पूजितमानुवा तुदति शुतुद्रिः "शिग्रुगेन्नमेवादय" ॥ (उणा ८११) ॥ इति रो निपात्यते ॥ १ ॥ वासष्ठशापभयेन शतधा द्रवति शतद्रुः, स्त्रीलिङ्गाविमौ 'हरिपीत' ॥ (उणा ७४५) ॥ इति डित् ॥ २ ॥

कावेरी त्वर्द्धजाह्नवी ॥ १५० ॥

सिकता वालुका

'सिरि सौत्र' सिच्यते सिकता "पृषिरञ्जि-" ॥ (उणा- २०८) ॥ इति किदत , स्त्रीलिङ्गा वा बहुवचनान्तोऽयं यदवाचाम- ' वा तु जलौकाप्सरस सिकता-सुमन समा ' (लिङ्गा० २६) इति ॥ १ ॥ वलन्ते वालुका "कञ्चुक- ॥ (उणा- ५७)॥ इत्युके निपात्यत । सिक्तानां पृथ्वीकायिकत्वेऽपि नद्यङ्गभूतत्वाद्‌ कायमध्ये पाठ ॥ २ ॥

बिन्दौ पृषत् पृषतविप्रुष' ॥ १५५ ॥

'बिदु अवयवे' बिन्दति बिन्दु पुलिङ्ग "भृमृतृ-" ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु , तत्र ॥ १ ॥ पपति सिञ्चति पृषत् क्लीवलिङ्ग "द्रुहिवृहि-" ॥ (उणा- ८८४) ॥ इति किदत् ॥ २ ॥ "पृषिरञ्जि-" ॥ (उणा- २०८) इति किदते पृषत ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रुष्यतऽनया विप्रुट् "क्रुत्सम्पदादि-" ५ । ३ । ११४ ॥ इति क्विप् , विगत प्रोपोऽस्या इति वा ॥ ४ ॥ ॥ १५५ ॥

जम्बाले चिकिलौ पङ्क कर्दमश्च निषद्वर ।

शाद

जायते जमति ग्रसते वा जम्बाल , पुल्लीबलिङ्ग "चात्वाल-" ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥ अश्नतीति चिकिल 'स्थण्डिल-" (उणा- ४८४) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ २ ॥ पच्यते विस्तायते जालेन पङ्क पुल्लीबलिङ्ग , घञि न्यङ्कादित्वात् कत्वम् ॥ ३ ॥ कदति निष्पीडित कर्दम "सृपृप्रथि- ' ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यम ॥ ४ ॥ निषीद त्यस्मिन्निषद्वर ' कृगृशृ-" ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति रद् ॥ ५ ॥ शायतेऽस्मिन् शाद विस्रक्ता देश्या सस्कृतेऽपि ॥ ६ ॥

हिरण्यबाहुस्तु शोण

हिरण्य वहति हिरण्यबाहु "भिवहि-" ॥ (उणा- ७२६) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ शोणजलत्वात् शोण ॥ २ ॥

नदे पुनर्नह ॥ १५६ ॥

भिद्य उद्ध्य सरस्वाश्च

नदति नद तत्र ॥ १ ॥ वहति वह ॥ २ ॥ ॥ १५६ ॥ भिनति कूला नाति भिद्य ॥ ३ ॥ उज्झत्युदकमुद्ध्य कुप्यभिद्योद्ध्य-' ॥ ५ । १ । ३९ ॥ इति क्यपि साधु ॥ ४ ॥ सर प्रसरणमस्त्यस्य सरस्वान् ॥ ५ ॥

द्रहोऽगाधजलो ह्रद ।

द्रुह्यति द्रह , पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अगाध जलमस्मिन् अगाधजल ॥ २ ॥ ह्रादति ह्रद , पृषोदरादित्वाद् ह्रस्व ॥ ३ ॥

क्रूप स्यादुदपानोऽन्धु प्रहि

कौति प्रतिशब्देन कूप पुंस्त्रीलिङ्ग 'कुयुक्रु-' ॥ (उणा २९७)॥ इति प ऊ व च,
कुत्सिता गोर्यो आपोऽत्रेति वा पृषोदरादित्वात् ॥१॥ उदक पीयतेऽस्मिन् उदपान
पुंक्लीबलिङ्ग "नाम्युत्तरपदस्य च' ॥ ३ । २ । १०७ ॥ इत्युदादेश ॥ २ ॥
अन्धयत्यन्धु 'भृमृतृ-" ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ प्रहरति प्रहि
"नावाप्रह्भ्यो डित्' ॥ (उणा- ६१६) ॥ इति इ, पुल्लिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥

नेमी तु तन्त्रिका ॥ १५७ ॥

नायते जलमनया नेमि स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ तस्य कूपस्यान्ते रज्ज्वादिधारणार्थं
न्यस्त दारु त्रिका तन्त्रिका ॥ २ ॥ ॥ १५७ ॥

नान्दीमुखो नान्दीपटो वीनाहो मुखबन्धने ।

नान्द्या इव मुखमस्य नान्दामुख ॥ १ ॥ ना दाव पटति नान्दीपट ॥ २ ॥
कूपस्यार्थं इष्टकाभिविनह्यते वानाह पुंक्लीबलिङ्ग यद्वैजयन्ती- वीनाहमस्त्रियाम्' ।
'घञ्युपसर्गस्य " ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दाघ ॥ ३ ॥ कूपस्य मुख बध्यतऽनेन
मुखबन्धन तत्र ॥

आहावस्तु निपान स्यादुपकूपे

आहूयन्ते पशव पानाय अस्मिन्नित्याहाव 'आहावो निपानम्'॥ ५ । ३ ।
४४॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥ नितरा पिबन्त्यत्र निपान पुंक्लीबलिङ्ग । कूपस्य
समीपे शिलादिबद्ध पशुपानार्थं कूपोदकनाम्बुस्थानम् तत्र ॥ २ ॥

अथ दीर्घिका ॥ १५८ ॥

वापी स्यात

दार्घैव दीर्घिका ॥ १ ॥ ॥ १५८ ॥ उप्यतेऽस्या पद्मादि वापि "कमि
वमि-' ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिदि, ङया वापी ॥ २ ॥

चुण्डी ॥
॥ ३ ॥

सिकता वालुका

'सिचि क्षरणे' सिच्यन्ते सिकता "पृषिरञ्जि-" ॥ (उणा- २०८) ॥ इति किदत स्त्रीलिङ्गा वा बहुवचनान्तोऽय यदवाचाम- "वा तु जलाकाप्सरस सिकता-सुमन समा ' (लिङ्गा० २६) इति ॥ १ ॥ वलन्ते वालुका "कञ्चुक-" ॥ (उणा- ५७) ॥ इत्युके निपात्यत । सिकताना पृथ्वीकायिकत्वेऽपि नयङ्गभूतत्वादप्कायमध्ये पाठ ॥ २ ॥

बिन्दौ पृषत् पृषतविप्रुष' ॥ १५५ ॥

'विदु अवयवे बिन्दति बिन्दु पुलिङ्ग "भृमृतृ-" ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु, तत्र ॥ १ ॥ पर्षति सिञ्चति पृषत क्लीबलिङ्ग ' द्रुहिवृहि-" ॥ (उणा- ८८४) ॥ इति किदत् ॥ २ ॥ "पृषिरञ्जि-" ॥ (उणा- २०८) इति किदते पृषत ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रुष्यतेऽनया विप्रुट् "क्रुत्सपदादि-" ५ । ३ । ११४ ॥ इति क्विप् विगत प्रोषोऽस्या इति वा ॥ ४ ॥ ॥ १५५ ॥

जम्बाले चिकिलौ पङ्क कर्दमश्च निपद्वर ।

शाद

जायते जमति ग्रसते वा जम्बाल, पुक्लीबलिङ्ग "चात्वाल-" ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥ अश्नतीति -चिकिल स्थण्डिल- (उणा- ४८४) ॥ इताले निपात्यते ॥ २ ॥ पञ्च्यते विस्तायते जालेन पङ्क पुक्लीबलिङ्ग घनि न्यङ्क्वादित्वात् कत्वम् ॥ ३ ॥ कदति निष्पीडित कदम "स्पृप्रथि-' ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यम ॥ ४ ॥ निषाद त्यस्मिन्निषद्वर ' कृगृशृ-" । (उणा- ४४१) ॥ इति रट् ॥ ५ ॥ शायतेऽस्मिन् शाद विस्कल्ला देश्या संस्कृतेऽपि ॥ ६ ॥

हिरण्यबाहुस्तु शोण

हिरण्य वहति हिरण्यबाहु "मिवहि-" ॥ (उणा- ७२६) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ शोणजलत्वात् शोण ॥ २ ॥

नदे पुनर्वह ॥ १५६ ॥

भिद्य उद्ध्य सरस्वाश्च

नदति नद तत्र ॥ १ ॥ वहति वह ॥ २ ॥ ॥ १५६ ॥ भिनति कूला नाति भिद्य ॥ ३ ॥ उज्झत्युदकमुद्ध्य 'कुप्यभिद्योद्ध्य- ॥ ५ । १ । ३९ ॥ इति क्यपि साधु ॥ ४ ॥ सर प्रसरणमस्त्यस्य सरस्वान् ॥ ५ ॥

द्रहोऽगाधजलो ह्रद ।

द्रह्यति द्रह, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अगाध जलमस्मिन् अगाधजल ॥ २ ॥ ह्रादते ह्रद पृषोदरादित्वाद् ह्रस्व ॥ ३ ॥

कूप स्यादुदपानोऽन्धु प्रहि

कौति प्रतिशब्देन कूप पुल्लिङ्ग 'युसुरु-' ॥ (उणा-२९७)॥ इति प ऊन च, कुत्सिता कोर्वा आपोऽनेति वा, पृषादरादित्वात् ॥१॥ उदक पीयतेऽस्मिन् उदपान पुक्लीबलिङ्ग "नाम्न्युत्तरपदस्य च' ॥ ३ । २ । १०७ ॥ इत्युदादेश ॥ २ ॥ अन्धयत्य ध्रु भ्रमत-' ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ प्रहरति प्रहि "नाभीप्रहृभ्यो डित्' ॥ (उणा- ६१९) ॥ नति इ, पुलिङ्गावितौ ॥ ४ ॥

नेमी तु तन्त्रिका ॥ १५७ ॥

नीयते जलमनया नेमि स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ तस्य कूपस्यान्ते रज्ज्वादिवारणार्थं न्यस्त दारु त्रिका तन्त्रिका ॥ २ ॥ ॥ १५७ ॥

नान्दीमुखो नान्दीपटो वीनाहो मुखबन्धने ।

नान्द्या इव मुखमस्य नान्दीमुख ॥ १ ॥ नान्दीव पटति नान्दीपट ॥ २ ॥ कूपस्योर्ध्व इष्टकाभिविनह्यते वीनाह पुक्लीबलिङ्ग यद्वै नयन्ती- वीनाहमस्त्रियाम् । "धञ्युपसर्गस्य" ॥ ३ । ३ । ८६ ॥ इति दीर्घ ॥ ३ ॥ कूपस्य मुख बध्यतेऽनेन मुखबन्धन, तत्र ॥

आहावस्तु निपान स्यादुपकूपे

आहूयन्ते पशव पानाय अस्मिन्नित्याहाव "आहावो निपानम्'॥ ५ । ३ । ४४॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥ नितरा पिबन्त्यत्र निपान पुक्लीबलिङ्ग । कूपस्य समीपे शिलादिबद्ध पशुपानार्थ कूपोत्थनाम्बुस्थानम् तत्र ॥ २ ॥

अथ दीर्घिका ॥ १५८ ॥

वापी स्यात्

दीर्घैव दीर्घिका ॥ १ ॥ ॥ १५८ ॥ उप्यतेऽस्या पद्मादि वापि "वमि वमि-" ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिदि ङया वापी ॥ २ ॥

क्षुद्रकूपे तु चुरी चुण्डी च चूतक ।

चोरति चुरि नाम्न्युपान्त्य- ॥५ । १ । ५४ ॥ इति क ङया चुरी ॥१॥ चमन्त्याचमन्त्यस्या चुण्डि ' चमेरुन्चान ' (उणा- ६८२) । इति डि ङया चुण्डी ॥ २ ॥ चोतति चतक काचक-' ॥ (उणा- ३३)॥ इत्यक निपात्यते ॥ ३ ॥

उद्घाटिक घटीयन्त्र

उद्घाटयति प्रकाशयत्यम्भ उद्घाटकम् उद्घाटनमपि । ऊर्ध्वं ह्यतेऽनेनेत्युद्घाट

सिकता वालुका

'सिचि क्षरणे' सिच्यन्ते सिकता "पृषिरञ्जि-" ॥ (उणा- २०८) ॥ इति किदत स्त्रीलिङ्गो वा बहुवचनान्तोऽयं यदवाचाम- "वा तु जलाकाप्सरस सिकता-सुमन समा" (लिङ्गा० २६) इति ॥ १ ॥ वलते वालुका "कञ्चुक-" ॥ (उणा- ५७) ॥ इत्युके निपात्यते । सिकताना पृथ्वीकायिकत्वेऽपि नयत्वभूतत्वादप् कायमध्ये पाठ ॥ २ ॥

बिन्दौ पृषत् पृषतविप्रुष ॥ १५५ ॥

'बिदु अवयवे' बिन्दति बिन्दु पुलिङ्ग "भृमृतृ-" ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु, तत्र ॥ १ ॥ पर्षति सिञ्चति पृषत् क्लीबलिङ्ग 'द्रुहिश्रुहि-" ॥ (उणा- ८८४) ॥ इति किदत् ॥ २ ॥ "पृषिरञ्जि-" ॥ (उणा- २०८) इति किदते पृषत ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रुष्यतेऽनया विप्रुट् "क्रुत्सम्पदादि-" ५ । ३ । ११४ ॥ इति क्विप् विगत प्रोषोऽस्या इति वा ॥ ४ ॥ ॥ १५५ ॥

जम्बाले चिकिलौ पङ्क कर्दमश्च निषद्वर ।

शाद

जायते जमति मसते वा जम्बाल, पुल्लीबलिङ्ग "चात्वाल-" ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥ अवतति चिकिल "स्थण्डिल-" (उणा- ४८४) ॥ इतीले निपात्यते ॥ २ ॥ पञ्च्यते विस्तायते जालेन पङ्क पुल्लाबलिङ्ग, घञि न्यङ्क्वादित्वात् कत्वम् ॥ ३ ॥ कर्दति निष्पीडित कर्दम "ग्रुपृप्रथि-" ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यम ॥ ४ ॥ निषीद त्यस्मिन्नषद्वर 'कृगृशृ-" ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति रट् ॥ ५ ॥ शायतेऽस्मिन् शाद विस्कला देश्या सस्कृतेऽपि ॥ ६ ॥

हिरण्यबाहुस्तु शोण

हिरण्य वहति हिरण्यबाहु "मिवहि-" ॥ (उणा- ७२६) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ शोणजलत्वात् शोण ॥ २ ॥

नदे पुनर्वह ॥ १५६ ॥

भिद्य उद्ध्य सरस्वाश्च

नदति नद तत्र ॥ १ ॥ वहति वह ॥ २ ॥ ॥ १५६ ॥ भिनत्ति कूला नाति भिद्य ॥ ३ ॥ उज्झत्युदकमुद्ध्य कुप्यभिद्योद्ध्य-" ॥ ५ । १ । ३९ ॥ इति क्यपि साधु ॥ ४ ॥ सर प्रसरणमस्त्यस्य सरस्वान् ॥ ५ ॥

द्रहोऽगाधजलो ह्रद ।

द्रुह्यति द्रह, पृषादरादित्वात् ॥ १ ॥ अगाध जलमस्मिन् अगाधजल ॥ २ ॥ ह्रादति ह्रद, पृषोदरादित्वात् ह्रस्व ॥ ३ ॥

कूप स्यादुदपानोऽन्धु प्रहि

कौति प्रतिशब्देन कूप पुल्लिङ्ग 'युमुकु-' ॥ (उणा १९७)॥ इति प ऊव च, कुत्सिता मार्वा आपाऽत्रेति वा, पृषादरादित्वात् ॥१॥ उदक पीयतऽस्मिन् उदपान पुक्लीवलिङ्ग "नाम्युत्तरपदस्य च" ॥ ३ । २ । १०७ ॥ इत्युदादेश ॥ २ ॥ अन्धयत्यन्धु 'भृमृतृ-" ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ प्रहरति प्रहि "नावीप्रहभ्यो डित्' ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति इ , पुलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥

नेमी तु तन्त्रिका ॥ १५७ ॥

नायते जलमनया नेमि स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ तस्य कूपस्यान्ते रज्ज्वादिवारणार्थं न्यस्त दारु त्रिका तन्त्रिका ॥ २ ॥ ॥ १५७ ॥

नान्दीमुखो नान्दीपटो वीनाहो मुखबन्धने ।

नान्द्या इव मुखमस्य नान्दीमुख ॥ १ ॥ नान्दीव पटति नान्दीपट ॥ २ ॥ कूपस्यार्ध्वं इष्टकाभिर्विनह्यते वीनाह पुल्लीवलिङ्ग यद्वक्तगन्नी-'वीनाहमस्त्रियाम् । ' घञ्युपसर्गस्य " ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दीर्घ ॥ ३ ॥ कूपस्य मुख बध्यतेऽनेन मुखब धन, तत्र ॥

आहावस्तु निपान स्यादुपकूपे

आहूयन्ते पशव पानाय अस्मिन्नित्याहाव "आहावो निपानम्'॥ ५ । ३ । ४४॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥ नितरा पिबन्त्यत्र निपान पुक्लीवलिङ्ग । कूपस्य समीपे शिलादिबद्ध पशुपानार्थं कूपोत्पन्नाम्बुस्थानम्, तत्र ॥ २ ॥

अथ दीर्घिका ॥ १५८ ॥

वापी स्यात्

दीर्घव दीर्घिका ॥ १ ॥ ॥ १५८ ॥ उप्यतेऽस्या पद्मादि वापि "कमि वमि-" ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिदि ङ्या वापी ॥ २ ॥

क्षुद्रकूपे तु चुरी चुण्ढी च चूतक ।

चोरति चुरि नाम्युपान्त्य-' ॥५ । १ । ५४ ॥ इति क ङ्या चुरी ॥१॥ चमन्त्याचमन्त्यस्या चुण्डि ' चमेरुन्चात ' (उणा- ६०२) । इति डि ङ्या चुण्ढी ॥ २ ॥ चोतति चूतक काचक-' ॥ (उणा- ३२)॥ इत्यक निपात्यते ॥ ३ ॥

उद्घाटक घटीयन्त्र

उद्घाटयति प्रकाशयत्यम्भ उद्घाटकम् उद्घाटनमपि । ऊर्ध्वं हन्यतेऽनेनेत्युद्घाट

सिकता वालुका

'सिचिं क्षरणे' सिच्यन्ते सिकता "पृषिरञ्जि-" ॥ (उणा- २०८) ॥ इति कित् स्त्रीलिङ्गो वा बहुवचनान्तोऽयं यदवाचाम- ' वा तु जलौकाप्सरस सिकता-सुमनः समा ' (लिङ्गा० २६) इति ॥ १ ॥ वलन्ते वालुका "कञ्चुक-" ॥ (उणा- ५७) ॥ इत्युके निपात्यते । सिकतानां पृथ्वीकायिकत्वेऽपि नयङ्गभूतत्वाद् कायमध्ये पाठः ॥ २ ॥

बिन्दौ पृषत् पृषतविप्रुषः ॥ १५५ ॥

'बिदु अवयवे' बिन्दति बिन्दु पुलिङ्ग "भृमृतृ-" ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु, तत्र ॥ १ ॥ पर्षति सिञ्चति पृषत् क्लीबलिङ्ग ' द्रुहिवृहि-" ॥ (उणा- ८८४) ॥ इति किदत् ॥ २ ॥ "पृषिरञ्जि-" ॥ (उणा- २०८) इति किन्ते पृषत ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रुष्यतेऽनया विप्रुट् "क्रुत्संपदादि-" ५ । ३ । ११४ ॥ इति क्विप्, विगत प्रोषोऽस्या इति वा ॥ ४ ॥ ॥ १५५ ॥

जम्बाले चिकिलौ पङ्क कर्दमश्च निषद्वर ।

शाद

जायते जमति ग्रसते वा जम्बाल, पुंक्लीबलिङ्ग "चात्वाल-" ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥ अश्नातीति-चिकिल "स्थण्डिल- (उणा- ४८४) ॥ इतीले निपात्यते ॥ २ ॥ पञ्च्यते विस्तार्यते जालेन पङ्क पुंक्लीबलिङ्ग, घञि न्यङ्क्वादित्वात् कत्वम् ॥ ३ ॥ कदति निष्पीडित कर्दम "सृपृप्रथि-" ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यम ॥ ४ ॥ निषीदन्त्यस्मिन्निषद्वर "कृगॄशॄ-" ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति रद् ॥ ५ ॥ शीयतेऽस्मिन् शाद विस्का देश्या सस्क्लेऽपि ॥ ६ ॥

हिरण्यबाहुस्तु शोण

हिरण्य वहति हिरण्यबाहु "मित्रहि-" ॥ (उणा- ७२६) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ शोणजलत्वात् शोण ॥ २ ॥

नदे पुनर्वह ॥ १५६ ॥

भिद्य उद्ध्य सरस्वाश्च

नदति नद तत्र ॥ १ ॥ वहति वह ॥ २ ॥ ॥ १५६ ॥ भिनत्ति कूला नीति भिद्य ॥ ३ ॥ उज्झत्युदकमुद्ध्य कुप्यभिद्योद्ध्य-' ॥ ५ । १ । ३९ ॥ इति क्यपि साधु ॥ ४ ॥ सर प्रसरणमस्त्यस्य सरस्वान् ॥ ५ ॥

द्रहोऽगाधजलो ह्रद ।

द्रुह्यति द्रह, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अगाध जलमस्मिन् अगाधजल ॥ २ ॥ ह्रादते ह्रद, पृषोदरादित्वाद् ह्रस्व ॥ ३ ॥

कूपः स्यादुदपानोऽन्धुः प्रहिः

कोत प्रतिशब्देन कूप पुंस्त्रीलिङ्ग युमुकु-' ॥ (उणा २९१)॥ इति प ऊत्व च, कुत्सिता कीर्वा आपोऽत्रेति वा पृषोदरादित्वात् ॥१॥ उदक पीयतेऽस्मिन् उदपान पुक्लीबलिङ्ग "नाम्युत्तरपदस्य च" ॥ ३ । २ । १०७ ॥ इत्युदादेश ॥ २ ॥ अन्धयत्यन्धु 'भृमृतृ-' ॥ (उणा- ७१६) ॥ न्धु ॥ ३ ॥ प्रहरति प्रहि "नाम्युपान्त्य-प्रीकृगृभ्यो डित्" ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति इ, पुलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥

नेमी तु तन्त्रिका ॥ १५७ ॥

नायते जलमनया नेमि स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ तस्य कूपस्यान्ते रज्ज्वादिवारणार्थं न्यस्त दारु त्रिषु तन्त्रिका ॥ २ ॥ ॥ १५७ ॥

नान्दीमुखो नान्दीपटो वीनाहो मुखबन्धने ।

नान्द्या इव मुखमस्य नान्दीमुख ॥ १ ॥ नान्दीव पटति नान्दीपट ॥ २ ॥ कूपस्योर्ध्वं इष्टकाभिर्विनह्यते वीनाह पुक्लीबलिङ्ग यद्वन्यन्ती- 'वीनाहमस्त्रियाम् । घञ्युपसर्गस्य" ॥ ३ । २ । ८५ ॥ इति दीर्घ ॥ ३ ॥ कूपस्य मुख बध्यतेऽनेन मुखबन्धन, तत्र ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपे

आहूयन्ते पशव पानाय अस्मिन्नित्याहाव 'आहावो निपानम्' ॥ ५ । ३ । ४४॥ इत्यालि निपात्यते ॥ १ ॥ नितरां पिबन्त्यत्र निपान पुक्लीबलिङ्ग । कूपस्य समीपे शिलादिबद्ध पशुपानार्थं कृतोदकस्थानम् तत्र ॥ २ ॥

अथ दीर्घिका ॥ १५८ ॥

वापी स्यात्

दीर्घैव दीर्घिका ॥ १ ॥ ॥ १५८ ॥ उप्यतेऽस्या पद्मादि वापि 'कमिवमि-' ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिदि ङ्या वापी ॥ २ ॥

क्षुद्रकूपे तु चुरी चुण्डी च चूतकः ।

चोरति चुरि नाम्युपान्त्य- ॥५ । १ । ५४ ॥ इति क ङ्या चुरी ॥१॥ चमन्त्याचमन्त्यस्या चुण्डि चमेरुच्चात' (उणा- ६२२)। इति टि ङ्या चुण्डी ॥ २ ॥ च्योतति चूतक 'वाचक-' ॥ (उणा- ३३)॥ इत्यक निपात्यते ॥ ३ ॥

उद्घाटकं घटीयन्त्रं

उद्घाटयति प्रकाशयत्यम्भ उद्घाटकम्, उद्घाटनमपि । ऊर्ध्वं ह्रियतेऽनेनेत्युद्घाट

नमिति कौटिल्य ॥ १ ॥ घटीना यन्त्र घट्यो यन्त्र्यन्तेऽत्रेति वा घटायन्त्र माला स्य येन रूपादेर्जलमूर्ध्वं वाह्यत ॥ २ ॥

पादावर्तोऽरघट्टक ॥ १५९ ॥

पादाभ्यामावर्त्यते भ्रम्यते पादावर्त ॥ १ ॥ अरान् घट्टयति, अरा घट्टयन्ते ऽत्रेति वा अरघट्ट, केऽरघट्टक ॥ २ ॥ १५९ ॥

अखात तु देवखात

न खातमखात नागादिकुण्डमकृत्रिमम् ॥ १ ॥ देवैरिव खात देवखातम् ॥२॥

पुष्करिण्या तु खातकम् ।

पुष्करमस्त्यस्या पुष्करिणी तडागिका "पुष्करादेर्देशे" ॥ ७ । २ । ७० ॥ इतीन् तत्र ॥ १ ॥ खन्यते खात ह्रस्व खात खातकम् ॥ २ ॥

पद्माकरस्तडाग स्यात् कासार सरसी सर ॥ १६० ॥

पद्मानामाकर पद्माकर योग्यत्वात् ॥ १ ॥ ताड्यते जलमस्मिंस्तडाग । तडे राग तडाग इत्यपर । तटाकयति तटाक इत्यपरे । कासृङ् शब्दकुत्सायाम् इति दन्त्यान्त कासन्ते बकादयोऽत्र कासार पुंक्लीबलिङ्गौ अग्यङ्गि-" ॥ (उणा- ४०५) ॥ इत्यार कमासरत्यत्रेति वा ॥ २ ॥३॥ सरतिजलमत्र अस् ॥ (उणा-९५२) इत्यसि स्त्रीलिङ्गे गौरादित्वात् ङ्या सरसी क्लीबे तु सर । वाचस्पतिस्तु-'कासारस्त्वल्पसरसि सरसी तु महासर इति विशेषमाह ॥४॥५॥१६०॥

वेशन्त पल्वलोऽल्प

विशन्ति मज्जन्त्यस्मिन् वेशन्त "जॄविशिभ्याम्" ॥ (उणा- २१९) ॥ इत्यन्त ॥ १ ॥ 'पल गतौ' पल्यते पल्वल पुंक्लीबलिङ्ग "शमिकमि-" ॥ (उणा- ४९९) ॥ इति वल । तल्लो देश्या संस्कृतेऽपि ॥ २ ॥

परिखा खेयखातिके ।

परिखन्यते परिखा क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ खन्यते खेयम् खेयमृषोद्ये ॥ ५ । १ । ३८ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ खातैव खातिका दुर्गवेष्टनहेतु ॥ ३ ॥

स्यादालवालमावालमावाप स्थानक च स ॥ १६१ ॥

आलूयते खन्यते आलवाल पुंक्लीबलिङ्ग 'चात्वाल-" ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥ आवलते बहिर्निर्गमादम्भोऽत्र आवाल क्लीबलिङ्ग । व्याडिस्तु-' आवालो जलपिण्डिल इति पुलिङ्गमाह ॥ २ ॥ आ उप्यतेऽम्भोऽस्मिन्नावाप ॥३॥ वृक्षसेकार्थं द्रवतोऽम्भस स्थान स्थानकम्, यदाह - आलवाल विदुर्धीरा धारण द्रवतोऽम्भस ॥ ४ ॥ १६१ ॥

आधारस्त्वम्भसां बन्धः

आध्रियते ऽम्भांसि अस्मिन्नाधारः क्षेत्रादिसेकार्थं यत्राम्भः सञ्चीयते सोऽम्भसां बन्धः ॥ १ ॥

निर्झरस्तु झरः सरिः ।

उत्सः स्रवः प्रस्रवणं

निर्झीयति चायति च जलमत्र निर्झरः झरः ॥१॥२॥ सरति सरिः 'सृधृभ्यामिः' (उणा-६०६) ॥ ३ ॥ उनत्ति उत्सः 'कनिरिति' ॥ (उणा-५६७)॥ इति क्सः, पुंस्ययम्। वाचस्पतिस्तु 'झारः झरा निर्झरी झरः उत्सः स्त्रवर्णा' इति क्लीबेऽप्याह ॥ ४ ॥ स्रवति स्रवः ॥ ५ ॥ प्रस्रवत्यनेन गिरयः प्रस्रवणम् ॥ ६ ॥

जलाधारा जलाशयाः ॥ १६२ ॥

जलानामाधारा जलाधाराः सामान्येन वाप्यादयः ॥ १ ॥ जलानामाशयो हृदयमेषां जलाशयाः, जलमाशेते एषु वा ॥ २ ॥ १६२ ॥

॥ समाप्तोऽयमप्कायः ॥

तेजःकायमाह—

वह्निर्बृहद्भानुर्हिरण्यरेतसौ
धनञ्जयो हव्यवहो विहुताशनः ।
कृपीटयोनिर्दमुना विरोचना-
ऽऽशुशुक्षणी छागरथस्तनूनपात् ॥ १६३ ॥
कृशानुर्वैश्वानरवीतिहोत्रा
वृषाकपिः पावक चित्रभानू ।
अप्पित्तधूमध्वज कृष्णवर्त्मा-
ऽर्चिष्मत् शमीगर्भ तमोघ्न-शुक्राः ॥ १६४ ॥
शोचिष्केश शुचि हुतवहो पर्वुधा सप्तमन्त्र-
ज्वालाजिह्वो ज्वलन-शिखिनौ जागृविर्जातवेदाः ।
बर्हिःशुष्मा ऽनिलसख-वसू रोहिताश्वा-ऽऽश्रयाशौ
बर्हिर्ज्योतिर्दहन बहुलो हव्यवाहोऽनलोऽग्निः ॥ १६५ ॥
विभावसुः सप्तार्चिः

वहति तेजो वह्निः 'वायुसुवह्यागिभ्यः' ॥ (उणा-६७७) ॥ इति नि

॥ १ ॥ बृहन्तो भानवो रश्मयोऽस्य बृहद्भानुः ॥ २ ॥ हिरण्यं रेतोऽस्य हिरण्यरेता, यत् स्मृतिः– "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्" इति ॥३॥ धनं जयति धनञ्जयः ॥ ४ ॥ हव्यं हविर्हुतं चाऽश्नाति हव्याशनः, हविरशनः, हुताशनः, नन्द्यादित्वादनः, योगिकत्वाद् हव्यभुगित्यादयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृपीटस्याम्भसो योनिर्मघजत्वाद् मघानां, कृपीटयोनिः। 'कृपीटं योनिरस्य' इत्येके यदाहुः–"अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मणः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम्" ॥८॥ दाम्यति दमुनाः, दमेरुनसूनसौ दमूनाः अपि ॥ ९ ॥ विरोचते विरोचनः ॥ १० ॥ आशोष्टुमिच्छति आशुशुक्षणिः "आङः शुषेः सनः" ॥ (उणा–६४३) ॥ इत्यणिः साधुः ॥ ११ ॥ छागो रथोऽस्य च्छागरथः ॥१२॥ तनूं न पातयति तनूनपात्, देहधतृत्वात् नखादित्वात् साधुः ॥ १३ ॥ ॥ १६३ ॥ कृश्यति दाह्याभावे कृशानुः 'कृशेरानुक्' ॥ (उणा–७९४) ॥ १४ ॥ विश्वानरस्यापत्यं वैश्वानरः, विदादित्वादञ् ॥ १५ ॥ वीतयोऽश्वा होत्रं हव्यमस्य वीतिहोत्रः ॥ १६ ॥ वृषेण धर्मेण अकति वृषाकपिः वृषेण तेजसा आकम्पते वा ॥ १७ ॥ पुनाति पावकः ॥१८॥ चित्रा नाना भानवः कान्तयोऽस्य चित्रभानुः ॥ १९ ॥ अपां पित्तं सारमपित्तम् ॥ २० ॥ धूमो ध्वजोऽस्य धूमध्वजः ॥ २१ ॥ कृष्णो धूमो वर्त्माऽस्य कृष्णवर्त्मा ॥ २ ॥ अर्चींषि विद्यन्तेऽस्यार्चिष्मान् ॥ २३ ॥ शम्या गर्भः शमीगर्भः यत् कालिदासः–"शमामिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्" इति ॥२४॥ तमो हन्ति तमोघ्नः ॥ २५ ॥ शुक्रं तेजोऽस्त्यस्य शुक्रः अभ्रादित्वाद ॥ २६ ॥ १६४ ॥ शोचींषि ज्वाला केशा अस्य शोचिष्केशः ॥ २७ ॥ शुचिः शोधकत्वात् ॥ २८ ॥ हुतं वहति हुतवहः, लिहादित्वादच् ॥ २९ ॥ उषसि रात्रौ बुध्यते उषर्बुधः "वाऽहर्पत्यादयः" ॥ १ । ३ । ५८ ॥ इति साधुः ॥ ३० ॥ सप्तमन्त्रज्वालशब्देभ्यः परो जिह्वः सप्त जिह्वा अस्य सप्तजिह्वः यदाहुः —

भवति हिरण्या कनका रक्ताकृष्णा वसुप्रभा कन्या।
रक्ता बहुरूपेति सप्त सप्तार्चिषो जिह्वा ॥ १ ॥'

मन्त्र एव जिह्वा अस्य मन्त्रजिह्वः ज्वाला जिह्वाऽस्य ज्वालाजिह्वः ॥३१॥३२॥ ॥ २३ ॥ ज्वलति इत्येवशाला ज्वलनः भूषाक्रोधार्थ– ॥ ५ । २ । ४२ ॥ इत्यनः ॥ ३४ ॥ शिखा सन्त्यस्य शिखी ॥ ३५ ॥ जागर्त्ति वायुना जागृविः जागृस्तृ– ॥ (उणा– ७०५) ॥ इति डिद् विः ॥ ३६ ॥ जातं वित्ते जातवेदा असः ॥(उणा–९५२)॥ इत्यस् जाता वेदा अस्मादिति वा पृषोदरादित्वात् ॥३७॥ बर्हिर्दर्भः शुष्मं बलमस्य बर्हिः शुष्मा। बहते वर्धते बर्हिरिति व्यस्तम्, यथा बर्हिमुखा देवाः शुष्मत्वेन शुष्मा यथा– 'शुष्मणि पणयनाभिसस्कृते' इति बर्हिरत्कः इत्यमरमाला यथा इना बर्हिणो बर्हिरत्कः इति ॥३८॥ अनिलः सखाऽस्य अनिलसखः ॥ ३९ ॥ वसन्ति देवा अस्मिन् वसुः ॥ ४ ॥ रोहिताश्वो धूर्गोऽश्वा

वाहनमस्य रोहिताश्व ॥ ४१ ॥ आश्रयमात्मस्थानमश्नाति आश्रयाश आश्रय माधारमश्नात्याश्रयाश इत्येके ॥ ४२ ॥ बर्हिषो दर्भा ज्योतिरस्य बर्हिज्योति ॥ ४३ ॥ दहति दहन ॥ ४४ ॥ वहते वधते वहुल 'स्थायाङ्-" ॥ (उणा- ४८६) ॥ इत्युलो नलुक् च ॥ ४५ ॥ हव्य वहति हव्यवाह ॥ ४६ ॥ अनिलने न लोक इत्यनल मृदिकदि-' ॥ (उणा- ४६५) ॥ इत्यल ॥ ४७ ॥ अगत्यूर्ध्वं याति अग्नि 'वीयु-" ॥ (उणा- ६७७) ॥ इति नि ॥ ४८ ॥ ॥ १६५ ॥ विभव वसु धनमस्य विभावसु ॥ ४९ ॥ सप्त ऊर्ध्वाच अर्चिषोऽस्य सप्तार्चि उदर्चि ॥५०॥५१॥ एते पुलिङ्गा । अग्निहोत्र नपुसकम् ।

शेषश्चात्र-

अग्नौ वमिद् दाग्र समन्तभुक् ।
पर्पशर्स पविघासि पृथुधमुरिराशिर ॥
जुहुराण पृदाकुश्च कृपाकुवना हवि ।
घृताचनाचिकेतश्च प्रश्नो बभ्रतिरश्नति ॥
भुनिभरयपायोश्चा स्वनि पवनवाहन ॥

स्वाहाऽग्नायी प्रियाऽस्य च ।

अस्य वह्न प्रिया सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया स्वाहा, पृषोदरादित्वात् सुष्ठु आह ब्रूते देवान् ऋत्विगनयेति वा, स्वाहित्यव्ययमपि ॥ १ ॥ अग्नेर्भार्याऽग्नायी 'पूतक्रतुवृषाकप्यग्नि - ॥ २ । ४ । ६० ॥ इति ङी ऐकारश्चान्तस्य ॥ २ ॥

और्व सवर्त्तकोऽब्ध्यग्निर्वाडवो वडवामुख ॥ १६६ ॥

ऊर्वस्यापत्यमौर्व विदादित्वादण् दवाग्निसूनो पिप्पलादस्य उरूद्भवत्वादिति वा । वरुणभयान्मात्रा ऊरौगोपितत्वादित्यन्ये ॥ १ ॥ सवर्त्तयति सवर्त्तक ॥ २ ॥ अब्धेरग्निरब्ध्यग्नि ॥ ३ ॥ वडवाया अपत्य वाडव "वाडवयो वृषे" ॥ ६ । १ । ८५ ॥ इत्यत्र नियमादयण् न भवति ॥ ४ ॥ वडवाया इव मुखमस्य वडवामुख ॥ ५ ॥ १६६ ॥

दवो दावो वनवह्नि

दुनोति वृक्षान् दव, अच् वा ज्वलादि' ॥ ५ । १ । ६२ ॥ इति णे दाव ॥ २ ॥ वनस्य वह्निर्वनवह्नि ॥ ३ ॥

मेघवह्निरिरम्मद ।

मेघस्य वह्निर्मेघवह्नि ॥ १ ॥ इरया जलेन माद्यतीरम्मद "इरम्मद" ॥ ५ । १ । १२७ ॥ इति खशि निपात्यते ॥ २ ॥

छागणस्तु करीषाग्नि

॥ १ ॥ बृहन्तो भानवो रश्मयोऽस्य बृहद्भानु ॥ २ ॥ हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्य रेता, यत् स्मृति - "अग्नेरपत्य प्रथम सुवर्णम्" इति ॥३॥ धन जयति धनञ्जय ॥ ४ ॥ हव्य हविर्हुत चाऽश्नाति हव्याशन, हविरशन, हुताशन नन्द्या दित्वादन, याागकरणाद् हव्यभुग् इत्यादय ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृपीटस्याम्भसा योनिधूमजत्वात् मधानां, कृपीटयोनि । 'कृपीट योनिरस्य' इत्येके यदाहु -"अद्भ्यो ऽग्निब्रह्मण क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम्" ॥८॥ दाम्यति दमुना, दमेरुनसूनसौ, दमूना अपि ॥ ९ ॥ विरोचते विरोचन ॥ १० ॥ आशोष्टुमिच्छति आशुशुक्षणि "आङ् कुशुषे सन" ॥ (उणा-६४३) ॥ इत्यणौ साधु ॥ ११ ॥ छाग रथोऽस्य च्छागरथ ॥१२॥ तनू न पातयति तनूनपात् देहधतृत्वात् नखादित्वात् साधु ॥ १३ ॥ ॥ १६३ ॥ कृश्यति दाह्याभावे कृशानु 'कृशेरानुक्' ॥ (उणा-७९४) ॥ १४ ॥ विश्वानरस्यापत्य वैश्वानर, विदादित्वादन् ॥ १५॥ वीतयोऽश्वा होत्र हव्यमस्य वीतिहोत्र ॥ १६ ॥ वृषेण धर्मेण अकति वृषाकपि वृषेण तेजसा आकम्पते वा ॥ १७ ॥ पुनाति पावक ॥१८॥ चित्रा नाना भानव कान्तयोऽस्य चित्रभानु ॥ १९ ॥ अपा पित्त सारमपित्तम् ॥ २० ॥ धूमो ध्वजो ऽस्य धूमध्वज ॥ २१ ॥ कृष्णो धूमा वर्त्माऽस्य कृष्णवर्त्मा ॥ २ ॥ अर्चींषि विद्यन्तेऽस्यार्चिष्मान् ॥ २३ ॥ शम्या गर्भ शमीगर्भ यत् कालिदास - शमी मिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् इति ॥२४॥ तमो हन्ति तमोघ्न ॥ २५ ॥ शुक्र तेजो ऽस्त्यस्य शुक्र अभ्रादित्वाद ॥ २६ ॥ १६४ ॥ शोचींषि ज्वाला केशा अस्य शोचिष्केश ॥ २७ ॥ शुचि शोधकत्वात् ॥ २८ ॥ हुत वहति हुतवह, लिह्या दित्वादच् ॥ २९ ॥ उषसि रात्रौ बुध्यते उषर्बुध 'वाऽहर्पत्यादय' ॥ १ । ३ । ५८ ॥ इति साधु ॥ ३० ॥ सप्त मन्त्र-ज्वालरूपेभ्य परो जिह्वा सप्त जिह्वा अस्य सप्तजिह्व यदाहु —

भवति हिरण्या कनका रक्ताकृष्णा वसुप्रभा कृष्या ।
रक्ता बहुरूपेति सप्त सप्तार्चिषा जिह्वा ॥ १ ॥'

मन्त्र एव जिह्वा अस्य मन्त्राजिह्व ज्वाला जिह्वाऽस्य ज्वालाजिह्व ॥३१॥३२॥ ॥ ३३ ॥ ज्वलति इत्येवशीला ज्वलन भूषाक्रोधार्थ-' ॥ ५ । २ । ४२ ॥ इत्यन ॥ ३४ ॥ शिखा सन्त्यस्य शिखी ॥ ३५ ॥ जागर्ति वायुना जागृवि 'जॄशॄस्तृ- ॥ (उणा- ७०५) ॥ इति डिद् वि ॥ ३६ ॥ जाते विद्यते जातवेदा अम् ॥(उणा-९५२)॥ इत्यस जाता वेदा अस्मादिति वा पृषोदरादि त्वात् ॥३७॥ बर्हिर्दर्भ शुष्म बलमस्य बर्हि शुष्मा। बर्हते वर्धते बर्हिरिति व्यस्तम्, यथा बर्हिमुखा देवा शुष्यत्यनेन शुष्मा यथा- शुष्मणि प्रणयनाभिसस्कृते' इति बर्हिरुत्क इत्यमरमाला यथा दृशा बर्हिणो बर्हिरुत्क इति ॥३८॥ अनिल सखाऽस्य अनिलसखा ॥ ३९ ॥ वसन्ति देवा अस्मिन् वसु ॥ ४ ॥ रोहिताश्वो मृगोऽश्वा

वाहनमस्य रोहिताश्व ॥ ४१ ॥ आश्रयमात्मस्थानमश्नाति आश्रयाश आश्रय मात्मारमश्नात्याश्रयाश इत्येके ॥ ४२ ॥ बर्हिषो दर्भा ज्योतिरस्य बर्हिज्योति ॥ ४३ ॥ दहति दहन ॥ ४४ ॥ वहते वधत वहुल 'स्थावाङ्क-' ॥ (उणा- ४८९) ॥ इत्युलो नलुक् च ॥ ४५ ॥ हव्य वहति हव्यवाह ॥ ४६ ॥ अनिलसने न लाक इत्यनल 'मृदिकन्दि-' ॥ (उणा- ४६५) ॥ इत्यल ॥ ४७ ॥ अगत्यूर्ध्वं याति अग्नि 'वीयु-" ॥ (उणा- ६७७) ॥ इति नि ॥ ४८ ॥ ॥ १६५ ॥ विभव वसु धनमस्य विभावसु ॥ ४९ ॥ सप्त ऊर्ध्वाश्च अर्चिषोऽस्य सप्तार्चि उदर्चि ॥५०॥५१॥ एते पुल्लिङ्गा । अप्पित्त नपुसकम् ।

शेषश्चात्र-

अग्नौ वर्मिन् दाग्र सम तभुक् ।
पर्ज्वराऊ पविधासि पृथुपर्णुरिराशिर ॥
जुहुराण पृदाकुश्च कृपाकुर्दवना हवि ।
घृताार्चनार्चिकेतश्च प्रष्ठो वश्चतिरश्नति ॥
मुनिभिरयपावीना स्वनि पवनवाहन ॥

स्वाहाऽग्नायी प्रियाऽस्य च ।

अस्य वह्न प्रिया सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया स्वाहा, पृषोदरादित्वात्, सुष्ठु आह नले दवान् स्वाविगनयेति वा स्वाहेत्यव्ययमपि ॥ १ ॥ अग्नभायाऽग्नायी 'पृतक्तुवृषाक्यग्नि- ॥ २ । ४ । ६० ॥ इति डा एेकारश्चान्तस्य ॥ २ ॥

और्वं सवर्तकोऽब्ध्यग्निर्वाडवो वडवामुख ॥ १६६ ॥

ऊरस्यापत्यमौर्व विदादित्वादन् दवाचिसूनो पिप्पलादस्य ऊरुद्भवत्वादिति वा । वहणभयान्मात्रा ऊर्वागोपितत्वादित्येके ॥ १ ॥ सवर्तयति सवर्तक ॥ २ ॥ अब्धेरग्निरब्ध्यग्नि ॥ ३ ॥ वडवाया अपत्य वाडव 'वाडवेयो वृषे" ॥ ६ । १ । ८५ ॥ इत्यत्र नियमादेयण् न भवति ॥ ४ ॥ वडवाया इव मुखमस्य वडवामुख ॥ ५ ॥ १६६ ॥

दवो दावो वनवह्नि

दुनाति वृक्षान् दव, अच् " " ॥ ५ । १ । ६२ ॥ इति णे दाव ॥ २ ॥ वनस्य वह्निर्वनवह्नि ॥ ३

मेघवह्निरिरम्मद ।

मेघस्य वह्निर्मेघवह्नि ॥ १ ॥ " इरम्मद ॥ ५ । १ । १२७ ॥ इति खशि निप

छागणस्तु करीषाग्नि

॥ १ ॥ बृहन्तो भानवो रश्मयोऽस्य बृहद्भानुः ॥ २ ॥ हिरण्यं रेतोऽस्य हिरण्यरेता, यत् स्मृतिः – "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्" इति ॥३॥ धनं जयति धनञ्जयः ॥ ४ ॥ हव्यं हविर्हुतं चाऽश्नाति हव्याशनः, हविरशनः, हुताशनः नन्द्यादित्वादनः, यौगिकत्वाद् हव्यभुग् इत्यादयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृपीटस्याम्भसो योनिर्भूमत्वात् मेघाना, कृपीटयोनिः। 'कृपीटं योनिरस्य' इत्येके, यदाहु –"अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मणः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम्" ॥८॥ दाम्यति दमुना, दमेरुनसूनसौ, दमूना अपि ॥ ९ ॥ विरोचते विरोचनः ॥ १० ॥ आशोष्टुमिच्छति आशुशुक्षणिः "आङः शुषेः सनश्छश्च" ॥ (उणा–६४३) ॥ इत्यणौ साधुः ॥ ११ ॥ छागो रथोऽस्य च्छागरथः ॥१२॥ तनूं न पातयति तनूनपात्, देहधृतत्वात्, नखादित्वात् साधुः ॥ १३ ॥ ॥ १६३ ॥ कृश्यति दाह्याभावे कृशानुः 'कृशेरानुक्' ॥ (उणा–७९४) ॥ १४ ॥ विश्वानरस्यापत्यं वैश्वानरः विदादित्वादञ् ॥ १५ ॥ वीतयोऽस्मा होत्रं हव्यमस्य वीतिहोत्रः ॥ १६ ॥ वृषेण धर्मेण अकति वृषाकपिः वृषेण तेजसा आकम्पते वा ॥ १७ ॥ पुनाति पावकः ॥१८॥ चित्रा नाना भानवः कान्तयोऽस्य चित्रभानुः ॥ १९ ॥ अपां पित्तं सारमपित्तम् ॥ २० ॥ धूमो ध्वजोऽस्य धूमध्वजः ॥ २१ ॥ कृष्णो धूमो वर्त्माऽस्य कृष्णवर्त्मा ॥ २२ ॥ अर्चींषि विद्यन्तेऽस्याचिष्मान् ॥ २३ ॥ शम्या गर्भः शमीगर्भः यत् कालिदासः –' शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्" इति ॥२४॥ तमो हन्ति तमोघ्नः ॥ २५ ॥ शुक्रं तेजोऽस्त्यस्य शुक्रः अभ्रादित्वात् ॥ २६ ॥ १६४ ॥ शोचींषि ज्वाला केशा अस्य शोचिष्केशः ॥ २७ ॥ शुचिः शोधकत्वात् ॥ २८ ॥ हुतं वहति हुतवहः लिहादित्वादच् ॥ २९ ॥ उषसि रात्रौ बुध्यते उषर्बुधः 'वाऽहर्पत्यादयः' ॥ १ । ३ । ५८ ॥ इति साधुः ॥ ३० ॥ सप्त मन्त्र-ज्वालशब्देभ्यः परो जिह्वः सप्त जिह्वा अस्य सप्तजिह्वः यदाहु —

'भवति हिरण्या कनका रक्ताकृष्णा वसुप्रभा कन्या ।

रक्ता बहुरूपेति सप्त सप्तार्चिषो जिह्वा ॥ १ ॥

मन्त्र एव जिह्वा अस्य मन्त्रजिह्वः ज्वाला जिह्वाऽस्य ज्वालाजिह्वः ॥३१॥३२॥ ॥ ३३ ॥ ज्वलति इत्येवंशालो ज्वलनः भृषाक्रोधार्थ– ॥ ५ । २ । ४२ ॥ इत्यनः ॥ ३४ ॥ शिखा सन्त्यस्य शिखी ॥ ३५ ॥ जागर्ति वायुना जागृविः जॄशॄस्तॄ– ॥ (उणा– ७०५) ॥ इति डित् विः ॥ ३६ ॥ जातं वित्ते जातवेदाः 'अस्' ॥(उणा– ५२)॥ इत्यस् जाता वेदा अस्मादिति वा पृषोदरादित्वात् ॥३७॥ बर्हिर्दर्भः शुष्मं बलमस्य बर्हिःशुष्मा। वहतं वधते बर्हिरिति व्यस्तम्, यथा बर्हिर्मुखा देवा शुष्मस्तनन शुष्मा यथा– शुष्मणि प्रणयनाभिसंस्कृते इति बर्हिरुक् इत्यमरमाला यथा दशा बर्हिणो बर्हिरुक इति ॥३८॥ अनिलः सखाऽस्य अनिलसखा ॥ ३९ ॥ वसन्ति देवा अस्मिन् वसुः ॥ ४० ॥ रोहिताम्यो मृगोऽस्य

वाहनमस्य रोहिताश्वः ॥ ४१ ॥ आश्रयमात्मस्थानमश्नाति आश्रयाश आश्रय माधारमश्नात्याश्रयाश इत्येके ॥ ४२ ॥ वर्हिषा दर्भा ज्योतिरस्य वर्हिज्योति ॥ ४३ ॥ दहति दहन ॥ ४४ ॥ वहते वर्धते वहुल 'स्थावाङ्क-' ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्युलो नलुक् च ॥ ४५ ॥ हव्य वहति हव्यवाह ॥ ४६ ॥ अनिलस्ते न लाक इत्यनल मृदिकन्दि-' ॥ (उणा- ४६५) ॥ इत्यल ॥ ४७ ॥ अगत्यूर्ध्वं याति अग्नि 'वीयु-'' ॥ (उणा- ६७७) ॥ इति नि ॥ ४८ ॥ ॥ १६५ ॥ विभव वसु धनमस्य विभावसु ॥ ४९ ॥ सप्त ऊर्ध्वा अर्चिषोऽस्य सप्तार्चि, उदर्चि ॥५०॥५१॥ एते पुलिङ्गा । अग्नित्त नपुसकम् ।

शेषश्चात्र-

अग्ना वमिद् दाश्र सप्तभुक् ।
पर्परार्क पचिघासि पृथुधमुरिराशिर ॥
जुहुराण पृदाकु अकृपाकुवना हवि ।
घृताचिनाचिन्तश्च प्रष्टो यजतिरञ्जति ॥
भुनिभरथपायौचा स्वनि पवनवाहन ॥

स्वाहाऽनायी प्रियाऽस्य च ।

अस्य वह्नि प्रिया सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया स्वाहा, पृषोदरादित्वात्, सुष्ठु आह ऊते देवान् कालिगनयेति वा स्वाहेत्यव्ययमपि ॥ १ ॥ अग्नेर्भायाऽग्नायी 'पृतक्रतुवृषाकप्यग्नि-' ॥ ४ । १ । ३७ ॥ इति ङी ऐकारश्चान्तस्य ॥ २ ॥

और्वं सवर्तकोऽब्ध्यग्निर्वाडवो वडवामुख ॥ १६६ ॥

ऊर्वस्यापत्यमौर्व विदादित्वादञ् दधाविमनो ऋषेरुत्पन्नत्वाद्वा उरूद्भवत्वादिति वा । वरणभयाज्जाता ऊर्वगापितत्वादित्येके ॥ १ ॥ सवर्तयति सवर्तक ॥ २ ॥ अब्धेरग्निरब्ध्यग्नि ॥ ३ ॥ वडवाया अपत्य वाडव "वाडवेयो वृषे" ॥ ६ । १ । १८५ ॥ इत्यत्र नियमादयण् न भवति ॥ ४ ॥ वडवाया इव मुखमस्य वडवामुख ॥ ५ ॥ १६६ ॥

दवो दावो वनवह्नि

दुनाति वन्यान् दव, अच् 'वा ज्वलादि' ॥ ३ । १ । १४० ॥ इति णे दाव ॥ २ ॥ वनस्य वह्निर्वनवह्नि ॥ ३ ॥

मेघवह्निरिरम्मद ।

मेघस्य वह्निर्मेघवह्नि ॥ १ ॥ इरया जलेन माद्यतीरम्मद "इरम्मद" ॥ ३ । २ । ३७ ॥ इति खशि निपात्यते ॥ २ ॥

छागणस्तु करीषाग्नि

॥ १ ॥ बृहन्तो भानवो रश्मयोऽस्य बृहद्भानु ॥ २ ॥ हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्य रेता, यत् स्मृति – "अग्नेरपत्य प्रथम सुवर्णम्" इति ॥३॥ धन जयति धनञ्जय ॥ ४ ॥ हव्य हविहुत चाऽश्नाति हव्याशन, हविरशन, हुताशन, नन्द्या दित्वादन, यागकर्त्वात् हव्यभुग् इत्यादय ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृपाटस्याम्भसा योनिधूमत्वाद् मघानां कृपीटयोन। 'कृपीट योनिरस्य' इत्येके, यदाहु –"अद्भ्यो ऽग्निब्रह्मण क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम्" ॥८॥ दाम्यति दमुना, दमेरुनसूनसौ, दमूना अपि ॥ ९ ॥ विरोचते विरोचन ॥ १० ॥ आशोष्टुमिच्छति आशुशुक्षणि "आद्य कृहृगुरे सन" ॥ (उणा-६४३) ॥ इत्यणी साधु ॥ ११ ॥ छागो रथोऽस्य च्छागरथ ॥१२॥ तनू न पातयति तनूनपात् देहधतृत्वात् नखादित्वात् साधु ॥ १३ ॥ ॥ १६३ ॥ कृशयति दाह्याभावे कृशानु कृशेरानुक्' ॥ (उणा-७९४) ॥ १४ ॥ विश्वानरस्यापत्य वैश्वानर विदादित्वादञ् ॥ १५॥ वीतयोऽस्य होत्र हव्यमस्य वीतिहोत्र ॥ १६ ॥ वृषेण धर्मेण अकति वृषाकपि वृषेण तेजसा आकम्पते वा ॥ १७ ॥ पुनाति पावक ॥१८॥ चित्रा नाना भानव कान्तयोऽस्य चित्रभानु ॥ १९ ॥ अपां पित्त सारमपित्तम् ॥ २० ॥ धूमो ध्वजा ऽस्य धूमध्वज ॥ २१ ॥ कृष्णो धूमा वर्त्माऽस्य कृष्णवर्त्मा ॥ २ ॥ अर्चीषि विद्यन्तेऽस्यार्चिष्मान् ॥ २३ ॥ शम्या गर्भ शमागर्भ, यत् कालिदास – शमा मिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्" इति ॥२४॥ तमो हन्ति तमोघ्न ॥ २५ ॥ शुक्र तेजो ऽस्त्यस्य शुक्र अभ्रादित्वाद ॥ २६ ॥ १६४ ॥ शोचीषि ज्वाला केशा अस्य शोचिष्केश ॥ २७ ॥ शुचि शोधकत्वात् ॥ २८ ॥ हुत वहति हुतवह, लिहा दित्वादच् ॥ २९ ॥ उषसि रात्रौ बुध्यते उषर्बुध 'वाऽहपत्यादय' ॥ १ । ३ । ५८ ॥ इति साधु ॥ ३० ॥ सप्त-मन्त्र-ज्वालशब्देभ्य परो जिह्व सप्त जिह्वा अस्य सप्तजिह्व यदाहु —

भवति हिरण्या कनका रक्ताकृष्णा वसुप्रभा कन्या।

रक्ता बहुरूपेति सप्त सप्तार्चिषा जिह्वा ॥ १ ॥

मन्त्र एव जिह्वा अस्य मन्त्रजिह्व ज्वाला जिह्वाऽस्य ज्वालाजिह्व ॥३१॥३२॥ ॥ ३३ ॥ ज्वलति इत्येवशाला ज्वलन भूपाक्रोधाथ- ॥ ५ । २ । ४२ ॥ इत्यन ॥ ३४ ॥ शिखा सन्त्यस्य शिखी ॥ ३५ ॥ जागर्त्ति वायुना जागृवि 'जॄदॄस्तॄ- ॥ (उणा- ७०५) ॥ इति क्विद् वि ॥ ३६ ॥ जात विद्यते जातवेदा 'अस ॥(उणा-९५२)॥ इत्यस जाता वेदा अस्मादिति वा पृषोदरादि त्वात् ॥३७॥ बर्हिर्दभ शुष्म बलमस्य बर्हिः शुष्मा। वहते वर्धते बर्हिरिति व्यस्तम्, यथा बर्हिर्मुखा देवा शुष्यत्यनेन शुष्मा यथा- शुष्मणि प्रणयनाभिसस्कृते इति बर्हिरत्र इत्यमरमाला यथा दृशा बर्हिणो बर्हिरत्र ' इति ॥३८॥ अनिल सखाऽस्य अनिलसखा ॥ ३९ ॥ वसन्ति देवा अस्मिन् वसु ॥ ४ ॥ रोहिताश्वो मृगोऽभा

वाहनमस्य रोहिताश्व ॥ ४१ ॥ आश्रयमात्मस्थानमश्नाति आश्रयाश आश्रय माधारमश्नात्याश्रयाश इत्येक ॥ ४२ ॥ बर्हिषा दर्भा ज्योतिरस्य बर्हिर्ज्योति ॥ ४३ ॥ दहति दहन ॥ ४४ ॥ वहते वधते वहुल 'स्थावाङ्क-' ॥ (उणा- ४८६) ॥ इत्युलो नलुक् च ॥ ४५ ॥ हव्य वहति हव्यवाट् ॥ ४६ ॥ अनित्यने न लाक इत्यनल 'सृदिनदि-' ॥ (उणा- ४६५) ॥ इत्यल ॥ ४७ ॥ अगत्यूर्ध्वं याति अग्नि 'वीयु-' ॥ (उणा- ६७७) ॥ इति नि ॥ ४८ ॥ ॥ १६५ ॥ विभव वसु धनमस्य विभावसु ॥ ४९ ॥ सप्त ऊर्जाश्च अर्चिषोऽस्य सप्तार्चि , उदर्चि ॥५०॥५१॥ एते पुलिङ्गा । अर्चिस्त नपुसकम् ।

शेषश्चात्र-

अग्ना वमिद् दाप्र सम तभुक् ।
पर्प्परार वचिषासि पृथुवसुरिराशिर ॥
जुहुराण पृदाकुश्च कृपाकुर्दवना हवि ।
घृतार्चिनाचिकेतश्च प्रष्टो वतरतिरश्वति ॥
भुनिभरथपायौचा स्वनि पवनवाहन ॥

स्वाहाऽग्नायी प्रियाऽस्य च ।

अस्य वह्न प्रिया सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया स्वाहा, पृषोदरादित्वात् , सुष्ठु आह नूते देवान् ऋत्विगनयेति वा स्वाहलययमपि ॥ १ ॥ अग्नेर्भार्याऽग्नायी 'पूतक्रतुवृषाकप्यग्नि- ॥ ४ । १ । ३७ ॥ इति ङी एकारश्चान्तस्य ॥ २ ॥

और्व सवर्तकोऽप्यग्निर्वाडवो वडवामुख ॥ १६६ ॥

ऊर्वस्यापत्यमौर्व , विदादित्वादञ् दधीचिसूनो पिप्पलादस्य ऊरुद्भवत्वादिति वा । वरुणभया मात्रा ऊर्वोगोपितत्वादित्येके ॥ १ ॥ सवर्तयति सवर्तक ॥ २ ॥ अब्धेरग्निरप्यग्नि ॥ ३ ॥ वडवाया अपत्य वाडव "वाडवया वृषे" ॥ ६ । १ । ८५ ॥ इत्यत्र नियमादियण् न भवति ॥ ४ ॥ वडवाया इव मुखमस्य वडवामुख ॥ ५ ॥ १६६ ॥

दवो दावो वनवह्नि

दुनाति वन्यान् दव , अच् "वा ज्वलादि" ॥ ५ । १ । ६२ ॥ इति णे दाव ॥ २ ॥ वनस्य वह्निर्वनवह्नि ॥ ३ ॥

मेघवह्निरिरम्मद ।

मेघस्य वह्निर्मेघवह्नि ॥ १ ॥ इरया जलेन माद्यतीरम्मद "इरम्मद" ॥ ५ । १ । १२७ ॥ इति खशि निपात्यते ॥ २ ॥

छागणस्तु करीषाग्नि

छगणस्याय छागण ॥ १ ॥ करीषस्याग्नि करीषाग्नि ॥ २ ॥

कुकूलस्तु तुषानल ॥ १६७ ॥

कूयते कुकूल पुन्नपुंसकलिङ्ग 'दुकूलकुकूल' ॥ (उणा–४९१) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ तुषाणामनलस्तुषानल ॥ २ ॥ १६७ ॥

संताप संज्वर

सन्तापयति सन्ताप ॥ १ ॥ सञ्ज्वरयति सज्वर ॥ २ ॥

बाष्प ऊष्मा

बाधते बाष्प पुन्नपुंसकलिङ्ग "शादिबाधि' ॥ (उणा–२९९) ॥ इति प, पत्व च ॥ १ ॥ ऊषति हन्त्यूष्मा पुलिङ्ग 'मन्' ॥ (उणा–९११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥

जिह्वा स्युरर्चिष ।

अग्नेरर्चिष लेढि हव्यमाभिर्जिह्वा ॥ १ ॥

हेति कीला शिखा ज्वालार्चि

हिनोत्यनया हेति ' सातिहेति– ॥ ५ । ३ । ९४ ॥ इति क्तौ निपात्यते ॥ १ ॥ कीलति कीला पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥ श्यति शिखा ॥ ३ ॥ ज्वलति ज्वाला पुंस्त्रीलिङ्ग ज्वलादित्वात् ण ॥ ४ ॥ अर्च्यतेऽर्चि स्त्रीक्लीबलिङ्ग रुच्यर्चि–' ॥ (उणा–९८९) ॥ इतीस् ॥ ५ ॥

उल्का महत्यसौ ॥ १६८ ॥

असौ ज्वाला महती उलक्कायति ज्वलतीति वा निष्कतुरुष्क ॥ (उणा–२६) ॥ इति के निपात्यते ॥ १ ॥ ॥ १६८ ॥

स्फुलिङ्गोऽग्निकण

स्फुलति सचिनोति स्फुलिङ्ग त्रिलिङ्ग स्फुलिकलि– ॥ (उणा–१०२) ॥ इतीङ्गक् । जातावपि स्त्रिया न ङी कन्दरावत् ॥ १ ॥

अलातज्वालोल्का

अलातस्य ज्वाला अलातज्वाला उल दाहे सौत्रस्य ज्वलतेर्वा निष्कतुरुष्क– ॥ (उणा–२६) ॥ इति के निपातनादुल्का ॥ १ ॥

अलातमुल्मुकम् ।

अलति दीप्त्या मण्डयत्यलात कृकलि– ॥ (उणा–२०१) ॥ इत्यातक् ॥ १ । ज्वलत्युल्मुक कञ्चुक– ॥ (उणा–५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥२॥

धूम स्याद्वायुवाहोऽग्निवाहो दहनकेतनम् ॥ १६९ ॥
अम्भ मृ करमालश्च स्तरीर्जीमूतवाह्यपि ।

धुनाति धूम "विलिभिलि-" ॥ (उणा- ३४०) ॥ इति किन्‌ म ॥ १ ॥ वायुना उह्यते वाह्यते वायुवाह ॥२॥ अग्निना उह्यतेऽग्निवाह ॥३॥ दहनस्य केतन ध्वजा दहनकेतनम् ॥ ४ ॥ १६९ ॥ अम्भ सूत धूमनत्वात् मेघानामम्भ सू ॥ ५ ॥ कायत वायुना करमाल 'चात्वाल-" ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्यालि निपात्यते ॥ ६ ॥ स्तृणाति ख स्तरी स्त्रीलिङ्ग 'तृस्तृतन्द्रि-" ॥ (उणा- ७११) ॥ इति ई ॥ ७ ॥ जामूत वहति जामूतवाही ॥ ८ ॥

तडिदैरवती विद्युन्चला शम्पाऽचिरप्रभा ॥ १७० ॥
आकालिकी शतहृदा चञ्चला चपलाऽशनि ।
सौदामनी क्षणिका च ह्रादिनी जलवालिका ॥ १७१ ॥

ताडयति तडित् 'हसरुहि" ॥ (उणा-" ८८७) ॥ इतात् स्त्रीलिङ्गोऽयम् ॥१॥ ऐरावतोऽभ्रगो गजस्तस्य स्त्री ऐरावता इरावति मेघे समुद्रे वा भवेति वा ॥२॥ विद्योतत विद्युत् स्त्रालिङ्ग ॥ ३ ॥ चलति चला ॥ ४ ॥ शाम्यति शम्पा "भापा चणि-" ॥ (उणा- २९६) ॥ इति प श पिवतीति वा । दन्त्यादिरयमिति प्रान्या स पिवति नायन तेन इति व्याख्यन् ॥ ५ ॥ न चिर प्रभाऽस्य अचिरप्रभा, क्षणप्रभाऽपि ॥ ६ ॥ १७० ॥ आकालमुत्पत्तिकाल यावद् भवति आकालिका क्षणिकत्व त आकालिकमिकाद्यन्ते' । ६ । ४ । १२८ ॥ इति इकण् ॥ ७ ॥ शतहृदोऽधिरस्त्यस्या शतहृदा वाडवज्योतिष्ट्वात् अभ्रादित्वाद शतधा ह्रादते वा पृषोदरादित्वात् ह्रस्व ॥ ८ ॥ चञ्चला, चपला, अस्थैर्यात् ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ अश्नुतेऽशनि पुस्त्रालिङ्ग 'सदिवृनि-" ॥ (उणा- ६८०) ॥ इत्यनि ॥ ११ ॥ सुदाम्ना पवतेन एकदिक् सौदामना 'टस्तु-यदिशि' ॥ ६ । ३ । २१० ॥ इत्यण् ॥ १२ ॥ क्षणाऽस्त्यस्या क्षणिका ॥ १३ ॥ ह्रादतेऽवश्य ह्रादिना ॥ १४ ॥ जलेन वलति प्र णिति जलवालिका ॥ १५ ॥ १७१ ॥

॥ समाप्तोऽय तन काय ॥

वायुकायमाह—

वायु समीर समिरो पवना ऽऽशुगौ नभ-
श्वासो नभस्वद्-ऽनिल श्वसना समीरण ।
वातोऽहिकान्त पवमान मरुत् प्रकम्पना
कम्पाक नित्यगति-गन्धवह प्रभञ्जना ॥ १७२ ॥
मातरिश्वा जगत्प्राण पृषदश्वो महानल ।

छगणस्याय छागण ॥ १ ॥ करीषस्याग्नि करीषाग्नि ॥ २ ॥

तुकूलस्तु तुषानल ॥ १६७ ॥

कूयते कुकूल पुन्नपुंसकलिङ्ग 'दुकूलकुकूल" ॥ (उणा– ४९१) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ तुषाणामनलस्तुषानल ॥ २ ॥ १६७ ॥

सताप सज्वर

सन्तापयति सन्ताप ॥ १ ॥ सज्वरयति सज्वर ॥ २ ॥

वाष्प ऊष्मा

बाधते बाष्प पुन्नपुंसकलिङ्ग "शादिबाधि" ॥ (उणा–२९९) ॥ इति ष, परत्व च ॥ १ ॥ ऊषति दहत्यूष्मा पुलिङ्ग 'मन्" ॥ (उणा– ९११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥

जिह्वा स्युरर्चिषः ।

अग्नेरर्चिष लेढि हव्यमाभिर्जिह्वा ॥ १ ॥

हेति कीला शिखा ज्वालार्चि

हिनोत्यनया हेति 'सातेहेति–' ॥ ५ । २ । ९४ ॥ इति क्तौ निपात्यते ॥ १ ॥ कीलति कीला पुस्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥ श्यति शाखा ॥ ३ ॥ ज्वलति ज्वाला पुस्त्रीलिङ्ग ज्वलादित्वात् ण ॥ ४ ॥ अर्च्यतेऽर्चि स्त्रीनपुंसकलिङ्ग रुच्यर्चि–" ॥ (उणा– ९८९) ॥ इतीस् ॥ ५ ॥

उल्का महत्यसौ ॥ १६८ ॥

असौ ज्वाला महता उल्कायति ज्वलतीति वा 'निष्कतुरुष्क' ॥ (उणा– २६) ॥ इति के निपात्यते ॥ १ ॥ ॥ १६८ ॥

स्फुलिङ्गोऽग्निकण

स्फुलति सञ्चेनाति स्फुलिङ्ग त्रिलिङ्ग स्फुलिकलि– ॥ (उणा–१०२) ॥ इतीङ्ग् । जातावपि स्त्रिया न ङी कन्दरावत् ॥ १ ॥

अलातज्वालोल्का

अलातस्य ज्वाला अलातज्वाला, उष दाहे सौत्रस्य ज्वलतेर्वा 'निष्कतुरुष्क– ॥ (उणा– २६) ॥ इति के निपातनादुल्का ॥ १ ॥

अलातमुल्मुकम् ।

अलति दाप्त्या मण्डयत्यलात 'कृकलि– ॥ (उणा– २०१) ॥ इत्यातक ॥ १ । ज्वलयुल्मुक 'कञ्चुक– ॥ (उणा– ५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥२॥

धूम स्याद्वायुवाहोऽग्निवाहो दहनकेतनम् ॥ १६९ ॥
अभ्रं मेघः करमालश्च स्तरीर्जीमूतवाहपि ।

धुनाति धूमः 'इषियुधीन्धि-' ॥ (उणा- ३४०) ॥ इति किन् मः ॥ १ ॥ वायुना उह्यते वाह्यते वायुवाहः ॥ २ ॥ अग्निना उह्यतेऽग्निवाहः ॥ ३ ॥ दहनस्य केतनं ध्वजो दहनकेतनम् ॥ ४ ॥ १६९ ॥ अभ्रं सूतं धूमजत्वाद् मेघानामभ्रम् ॥ ५ ॥ कीर्यते वायुना करमालः 'चात्वाल-'' ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्यालो निपात्यते ॥ ६ ॥ स्तृणाति स स्तरीः स्त्रीलिङ्गः 'वृतृस्तृभ्य ईः-'' ॥ (उणा- ७११) ॥ इति ईः ॥ ७ ॥ जीमूतं वहति जीमूतवाहः ॥ ८ ॥

तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला शम्पाऽचिरप्रभा ॥ १७० ॥
आकालिकी शतह्रदा चञ्चला चपलाऽशनिः ।
सौदामनी क्षणिका च ह्रादिनी जलवालिका ॥ १७१ ॥

ताडयति तडित् 'हसिमृग्रिण्-'' ॥ (उणा- ८८७) ॥ इतीत्, स्त्रीलिङ्गोऽयम् ॥ १ ॥ ऐरावतोऽभ्रमो गजस्तस्य स्त्री ऐरावती इरावति मेघे समुद्रे वा भवेति वा ॥ २ ॥ विद्योतते विद्युत् स्त्रीलिङ्गः ॥ ३ ॥ चलति चला ॥ ४ ॥ शाम्यति शम्पा "भाषा चापि-'' ॥ (उणा- २९६) ॥ इति पः शं पिबतीति वा । दन्त्यादिरयमिति भ्रान्त्या सं पिबति नायनं तेन इति व्याख्यन् ॥ ५ ॥ न चिरं प्रभाऽस्या अचिरप्रभा, क्षणप्रभाऽपि ॥ ६ ॥ १७० ॥ आसन्नकालमुत्पत्तिकाल यावद् भवति आकालिका क्षणिकत्वात् "आकालिकमिकश्चाद्यन्ते'' । ६ । ४ । १२८ ॥ इति इकण् ॥ ७ ॥ शतह्रदोऽभ्रविवरमस्यस्या शतह्रदा बाडवज्योतिष्ट्वात् अत्रादिरनाद शतधा ह्रादते वा पृषोदरादित्वात् ह्रस्व ॥ ८ ॥ चञ्चला, चपला, अस्थैर्यात् ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ अश्नुतेऽशनिः पुंस्त्रीलिङ्गः 'सदिशनि-' ॥ (उणा- ६८०) ॥ इत्यनिः ॥ ११ ॥ सुदाम्ना पर्वतेन एकदिक् सौदामनी 'तेनैकदिशि' ॥ ६ । ३ । २१० ॥ इत्यण् ॥ १२ ॥ क्षणोऽस्त्यस्या क्षणिका ॥ १३ ॥ ह्रादतेऽवश्य ह्रादिनी ॥ १४ ॥ जलेन चलति प्रीणाति जलवालिका ॥ १५ ॥ १७१ ॥

॥ समाप्तोऽयं तेजःकायः ॥

वायुकायमाह—

वायुः समीर-समिरौ पवना ऽऽशुगौ नभ-
श्वासो नभस्वद्-ऽनिल श्वसना समीरणः ।
वातोऽहिकान्तः पवमानः मरुत् प्रकम्पना
कम्पाकः नित्यगति-गन्धवह -प्रभञ्जना ॥ १७२ ॥
मातरिश्वा जगत्प्राणः पृषदश्वो महाबलः ।

मारुत स्पर्शनो दैत्यदेव

घाति वायति वा द्रव्याणि वायु 'कृवापाजि-' ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ समीरयति समीर ॥ २ ॥ समेति समिर "इणुधाग्भ्या वा" ॥ (उणा-३८९) ॥ इति किद् र ॥ ३ ॥ पवते पवन ॥ ४ ॥ आशु गच्छति आशुग ॥ ५ ॥ नभस श्वास इव नभ श्वास ॥ ६ ॥ नभोऽस्त्यस्य नभस्वान् ॥ ७ ॥ अनन्त्यनेन आनल 'कन्यजि" ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील, न निलति इति वा ॥ ८ ॥ श्वसन्त्यनेन श्वसन ॥ ९ ॥ समीरयति समीरण ॥ १० ॥ वाति वायति वा वात "दम्यमि-" ॥ (उणा- २००) ॥ इति त ॥११॥ अहिभि काम्यते अहिकान्त ॥ १२ ॥ पवते पवमान ॥१३॥ म्रियन्ते क्षुद्रजन्तवोऽनन मरुत्, म्र उत् ॥ १४ ॥ प्रकम्पयति प्रकम्पन ॥१५ ॥ कम्पाकश्चिह्नमस्य कम्पाक ॥१६॥ नित्य गतिरस्य नित्यगति, सदागतिरपि ॥१७॥ गन्धस्य वहो गन्धवहा गन्धवहोऽपि ॥ १८ ॥ प्रभनक्ति प्रभञ्जन ॥ १९ ॥ १७२ ॥ मातरि खे श्वयति मातरिश्वा श्वन्मातरिश्वन्-' (उणा- ९०२) इत्यनि निपात्यते ॥ २० ॥ जगता प्राणो जगत्प्राण ॥ २१ ॥ पृषद् मृगविशेषाऽश्वोऽस्य पृषदश्व । पृषन्त्यम्बुकणा अश्वा अस्य इत्यन्ये ॥ २२ ॥ महद् बलमस्य महाबल ॥ २३ ॥ मरुदेव मारुत प्रज्ञादित्वादण् ॥ २४ ॥ स्पृशति स्पर्शन ॥ २५ ॥ दैत्याना देवो दैत्यदेव ॥ २६ ॥ एते पुलिङ्गा ॥

शेषश्चात्र-

वायौ सुरालय प्राण समृतो जलभूषण ।
शुचिर्वहो लोलपट पश्चिमोत्तरादिकपति ॥ १ ॥
अङ्गति क्षिपणुमाक्या ध्वजप्रहरणश्चल ।
शातलो जल्कान्तारो मेघारि स्मरोऽपि च ॥ २ ॥

झञ्झा स वृष्टियुक् ॥ १७३ ॥

स वायु वृष्ट्या युक्त झमृ अदने झमताव झञ्झा, "यमेव" ॥(उणा१३७) ॥ १ ॥ १७३ ॥

प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचर ।

प्रकर्षेणानयति प्राण क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड, प्रसरणेन अनितयनन वा नासाग्र हृदय नाभि पादाङ्गुष्ठान्तश्च गोचरो यस्य स तथा ॥ १ ॥

अपान पवनो मन्यापृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिग ॥ १७४ ॥

मूत्रपुरीषगर्भादीनपानयत्यपान अपसरणेन अनितयनेन वा । मन्ये ग्रीवापश्चाद्भागौ, पृष्ठ तदधोभाग पृष्ठान्तो गुद, पार्ष्णी पादपश्चाद्भागौ तेषु गच्छति य स तथा ॥ १ ॥ ॥ १७४ ॥

समान सन्धिहृन्नाभिपु

अशितपीताहारपरिणतिभेद रस तत्र तत्र स्थाने समनुरूपमा समन्ततो नय ताति समान, पुंस्त्वलिङ्ग, सम तादनितनेन वा, सवसन्धिपु हृदये नाभावव स्थानमस्येति ॥ १ ॥

उदानो हृच्छिरोऽन्तरे ।

रसादीनूर्ध्व समन्ततो नयति इत्युदान ऊर्ध्वमनितनेन वा हृदये शिरसि अनयोरन्तरे कण्ठे तालुनि भ्रूमध्ये च स्थानमस्येति यदवोचाम योगशास्त्रे—

रक्तो हृत्-कण्ठ तालु भ्रू मध्ये मूर्धनि सस्थित ।
उदानो वश्यता नेयो गत्यागतिविशेषत ॥ १ ॥" इति ।

सर्वत्वग्वृत्तिको व्यान

सवत सर्वस्या त्वचि वृत्तिरस्य सर्वत्वग्वृत्तिक, व्यानगति व्याप्नोति व्यान व्याप्त्या अनितयनेन वा ॥ १ ॥

उपसहारमाह—

इत्यङ्गे पञ्च वायव ॥ १७५ ॥

इति समासो अङ्गे शरीरे प्राणादय पञ्च वायव स्यु ॥ १७५ ॥

समाप्तोऽय वायुकाय ॥

वनस्पतिकायमाह—

अरण्यमटवी सत्र वार्क्षं च गहन झप ।
कान्तार विपिन कक्ष स्यात् षण्ड कानन वनम् ॥ १७६ ॥
दवो दाव

इयूति भ्राम्यन्ति अस्मिन्नरण्य पुक्लीबलिङ्ग 'धाप्राजि–' ॥ (उणा– २७९) ॥ इत्यन्य, महत्त्वविवक्षाया तु अरण्यानी ॥ १ ॥ अटन्त्यस्यामटवि "छविछिवि–" ॥ (उणा– ७०६) ॥ इति वौ निपात्यते, ङ्यामटवा ॥ ॥ २ ॥ सीदन्त्यत्र सत्र 'हुयामा–' ॥ (उणा– ४५१) ॥ इति त्र ॥ ३ ॥ वृक्षा अत्र सन्ति वाक्षम्, ज्योत्स्नादित्वादण् ॥ ४ ॥ गाह्यते गहन 'विदन–' ॥ (उणा– २७५) ॥ इत्यने निपात्यते ॥ ५ ॥ झपति हिनस्ति झप ॥ ६ ॥ काम्यत कान्तार पुक्लीव लिङ्ग द्वारशृङ्गार–' ॥ (उणा– ४११) ॥ इत्यारे निपात्यते ॥ ७ ॥ विपन्ते भयेन अत्र विपिन "विपिनाजि' ॥ (उणा– २८४) ॥ इताने निपात्यते ॥ ८ ॥ कपति कक्ष "मावावदि–' ॥ (उणा– ५६४) ॥ इति स ॥९॥ सन्यते सेव्यते षण्ड पुंस्त्वलिङ्ग, बाहुलकात् सत्वाभावे "पञ्चमाड" ॥ (उणा– १६८)॥

मारुत स्पर्शनो दैत्यदेव

वाति वायति वा द्रव्याणि वायु "कृवापाजि-" ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ समीरयति समीर ॥ २ ॥ समेति समिर "इणुधागभ्या वा" ॥ (उणा-३८९) ॥ इति किद् र ॥ ३ ॥ पवते पवन ॥ ४ ॥ आशु गच्छति आशुग ॥ ५ ॥ नभस श्वास इव नभश्वास ॥ ६ ॥ नभोऽस्त्यस्य नभस्वान् ॥ ७ ॥ अनन्त्यनेनाऽऽनल "कयनि" ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील, न निलति इति वा ॥ ८ ॥ श्वसन्त्यनेन श्वसन ॥ ९ ॥ समीरयति समीरण ॥ १० ॥ वाति वायति वा वात "दम्यमि-" ॥ (उणा- २००) ॥ इति त ॥११॥ अहिभि काम्यते अहिकान्त ॥ १२ ॥ पवते पवमान ॥१३॥ म्रियन्ते क्षुद्रजन्तवोऽनेन मरुत्, म्र उत् ॥ १४ ॥ प्रकम्पयति प्रकम्पन ॥१५॥ कम्पाकश्चिह्नमस्य कम्पाक ॥१६॥ नित्य गतिरस्य नित्यगति, सदागतिरपि ॥१७॥ गन्धस्य वहो गन्धवहा गन्धवहोऽपि ॥ १८ ॥ प्रभनक्ति प्रभञ्जन ॥ १९ ॥ १७२ ॥ मातरि खे श्वयति मातरिश्वा "श्वमातरिश्वन्-" (उणा- ९०२) इत्यनि निपात्यते ॥ २० ॥ जगता प्राणो जगत्प्राण ॥ २१ ॥ पृषद् मृगविशेषाऽश्वाऽस्य पृषदश्व । पृषन्त्यम्बुकणा अश्वा अस्य इत्यन्ये ॥ २२ ॥ महद् बलमस्य महाबल ॥ २३ ॥ मरुदेव मारुत, प्रज्ञादित्वादण् ॥ २४ ॥ स्पृशति स्पर्शन ॥ २५ ॥ दैत्याना देवो दैत्यदेव ॥ २६ ॥ एते पुलिङ्गा ॥

शेषश्चात्र-

वायौ सुरालय प्राण सम्भृतो जलभूषण ।
शुचिवहो लोलपट पश्चिमोत्तरदिक्पति ॥ १ ॥
अङ्गति क्षिपणुमाक्या ध्वजप्रहरणचल ।
शातलो जलकान्तारो मेघारि स्मरोऽपि च ॥ २ ॥

झञ्झा स वृष्टियुक् ॥ १७३ ॥

स वायु वृष्ट्या युक्त झमू अदने झमताव झञ्झा, "घमेझ" ॥(उणा१३७) ॥ १ ॥ १७३ ॥

प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचर ।

प्रकर्षेणानयति प्राण क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड, प्रसरणेन अनित्यनेन वा नासाद्य हृदय नाभि पादाङ्गुष्ठान्तश्च गोचरो यस्य स तथा ॥ १ ॥

अपान पवनो मन्याष्पृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिग ॥ १७४ ॥

मूत्रपुरीषगर्भादीनपानयत्यपान अपसरणेन अनित्यनेन वा । म थे ग्रीवापश्चा द्भागौ, पृष्ठ तदधोभाग पृष्ठान्तो गुद, पार्ष्णी पादपश्चाद्भागौ तेषु गच्छति य स तथा ॥ १ ॥ ॥ १७४॥

वृक्षोऽग शिखरी च शाखि-फलदावद्रिर्हरिद्रुर्द्रुमो
जीर्णा द्रुर्विटपी कुट क्षितिरुह कारस्करो विष्टर ।
नन्द्यावर्त करालिकौ तरु-वसू पर्णी पुलाक्यङ्घ्रिप
साला ऽनोकह-गच्छ पादप नगा रूक्षाऽगमौ पुष्पद ॥१८०॥

वृश्च्यते छिद्यते वृक्ष 'ऋजिरिपि-" ॥ (उणा-५६७) ॥ इति कित् स, वृक्षते वणोति वा ॥ १ ॥ न गच्छत्यग ॥ २ ॥ शिखर शिरोऽस्त्यस्य शिखरी ॥ ३ ॥ शाखा स त्यस्य शाखा, शिखादित्वादिन् ॥ ४ ॥ फल ददाति फलद ॥ ५ ॥ अद्यते अद्रि 'तद्धिवद्धि-" ॥ (उणा- ६९२) ॥ इति रि ॥ ६ ॥ हरिं वर्णे द्रवति हरिद्रु, "हरिपात-" ॥ (उणा-७४५) ॥ इति डिद्रु ॥ ७ ॥ द्रु शाखा ऽस्त्यस्य द्रुम "द्युद्रोर्मे ' ॥७।२।३७॥ रिति म ॥८॥ जीर्यते जीर्ण "इणुर्विशा-" ॥ (उणा- १८२) ॥ इति ण ॥ ९ ॥ द्रवति द्रु 'द्युद्रुभ्याम्" ॥ (उणा- ७४४) ॥ इति डिद्रु ॥ १० ॥ विटपो विस्तारोऽस्यास्ति विटपी ॥ ११ ॥ 'कुठि सौत्र कोठति कुठ 'नाम्युपान्त्य-" ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क ॥ १२ ॥ क्षितौ रोहति क्षितिरुह, मूलविभुजादित्वात् क यौगिकत्वात् क्षुज महीरुहादय ॥ १३ ॥ कार करोति कारस्कर, वर्चस्कादित्वात् साधु ॥ १४ ॥ विस्तृणोति विष्टर 'वे स्त्र" ॥ २।३।२३ ॥ इति पत्वम् ॥ १५ ॥ नन्दी आवर्तोऽस्य नन्द्यावर्त ॥ १६ ॥ करालमुच्च शिखरमस्त्यस्य करालिक ॥ १७ ॥ तरन्त्यापदम नेन तरु 'भृमृतृ-" ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ १८ ॥ वसन्ति पक्षिणोऽत्र वसु ॥ १९ ॥ पर्णानि सन्त्यस्य पर्णी ॥ २० ॥ पोलति पुलो विस्तार तमकति पुलाकी ॥ २१ ॥ अङ्घ्रिभिर्मूलै पिबत्यङ्घ्रिप चरणपोऽपि ॥ २२ ॥ सल गतौ' दन्त्यादि सल्यते साल सीयते वा भिन्द्यच्छभ्र-" ॥ (उणा- ४६४) ॥ इति ले निपात्यते ॥ २३ ॥ अनित्यम्भोभिरनोकह अनेरोकह अनस शकटस्य अक गतिं हन्तीति निवचनाद्वा ॥ २४ ॥ गम्यते गच्छ "तुदिमदि-' ॥ (उणा- १२४) ॥ इति छक् ॥ २५ ॥ पादैर्मूलै पिबति पादप ॥ २६ ॥ न गच्छति नग नगोऽप्राणिनि वा ॥ ३ । २ । १२७ ॥ इति साधु ॥ २७ ॥ रूक्षयति रूक्ष ॥ २८ ॥ न गच्छति अगम ॥ २९ ॥ पुष्पाणि ददाति पुष्पद । एते पुल्लिङ्गा ॥ ३० ॥ १८० ॥

शेषश्चात्र-

वृक्षे त्वारोहक स्कन्धी सीमिको हरितच्छद ।
उडुज कुवहिभूश्च ॥

कुञ्ज निकुञ्ज कुडङ्गा स्थाने वृक्षैर्वृता न्तरे ।

कान्तेऽस्मिन् कुञ्ज 'कुज कुन्कुनौ च' ॥ (उणा- १२९) ॥ इति

इति ट ॥ १० ॥ कन्यते गम्यतेऽस्मिन् कानन "विदन-" ॥ (उणा- २७५) ॥ इत्वने निशाल्यते, कमनिलम्मिशिति वा ॥ ११ ॥ वन्यते वन वपादित्वादल् ॥१२॥ ॥ १७६ ॥ दुनोति दव , दाव ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रस्तारस्तु तृणाटव्या झपोऽपि च ।

प्रस्तायते प्रस्तार ॥ १ ॥ तृणबहुलाऽटवी तृणाटवी तस्याम् ॥ २ ॥ झपति झप ॥ ३ ॥

अपोपाभ्या वन वेलमाराम कृत्रिमे वने ॥ १७७ ॥

अपोपाभ्या पर वन अपागत वनमपवनम् ॥ १ ॥ उप समापे वनमुपवनम् ॥ २ ॥ वेलति वेलम् ॥ ३ ॥ आरमन्ति अस्मिन्नाराम ॥४॥ कृत्रिम उत्पादिते वने वृक्षसमूहे ॥ १७७ ॥

निष्कुटस्तु गृहाराम

कुटाद् गृहाद् निष्कान्तो निष्कुट , गृहस्यारामो गृहाराम ॥ १ ॥

बाह्यारामस्तु पौरक ।

पुरस्य बहिर्भव आरामो बाह्याराम , पुरस्याय पौर ॥ १ ॥

आक्रीड पुनरुद्यान

आक्रीडन्तेऽस्मिन्नाक्रीड ॥ १ ॥ उद्यान्त्यस्मिन् उद्यान राज्ञा लोकै सह साधारण वनम् । पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

राज्ञा त्वन्त पुरोचितम् ॥ १७८ ॥

तदेव प्रमदवन

तदेव उद्यान राज्ञामन्त पुरयोग्य प्रमदार्थं प्रमदाना वा वन प्रमदवन "ईया पोबहुलम्-' ॥ २ । ४ । ९९ ॥ इति ह्रस्व ॥ १ ॥ १७८ ॥

अमात्यादेस्तु निष्कुटे ।

वाटी पुष्पाद् वृक्षाच्चासौ

अमात्यादेरादिशब्दाद् गणिका सार्थवाहादेर्निष्कुटे गृहोपवने बधते कण्टकादिभिर्वेष्ट्यते वाटी त्रिलिङ्ग । पुष्पशब्दाद् वृक्षशब्दाच्च असौ वाटीशब्द पुष्पाणा वृक्षाणा च वाटी पुष्पवाटी वृक्षवाटी ॥ १ ॥ २ ॥

क्षुद्राराम प्रसीदिका ॥ १७९ ॥

क्षुद्रो लघुराराम क्षुद्राराम , प्रसीदति मनोऽस्या प्रसीदिका, पृषोदरादित्वात् ॥ ॥ १ ॥ १७९ ॥

अस्या तु प्रतानिन्या गुल्मिन्युलप-वीरुध ।

अस्यामिति लतायाम्, प्रतानोऽस्त्यस्या प्रतानिनी तस्याम् ॥१॥ गुल्मोऽस्त्यस्या गुल्मिनी ॥ २ ॥ वलते वेष्टते वलप "विष्टपोलप-" ॥ (उणा- ३०७) ॥ इत्यपे निपात्यते ॥ ३ ॥ विरोहति वीरुत्, स्त्रीलिङ्ग "वारुन्धमोवौ" ॥ ४ । १ । १२१ ॥ इति मते साधु, विरुणद्धीति वा बाहुलकाद्दीघ ॥ ४ ॥

स्यात् प्ररोहोऽङ्कुरोऽङ्कूरो रोहश्च

प्ररोहति प्ररोह ॥ १ ॥ अङ्क्यतेऽनेन इति अङ्कुर "वाऽयसि-" ॥ (उणा- ४२३) ॥ इत्युर, बाहुलकाद्दीर्घत्वेऽङ्कूर, पुलिङ्गावेतौ, क्लीबेऽपि वैजयन्ती, यदाह- 'स्यादङ्कूरोऽङ्कुरोऽस्त्रियाँ इति ॥ २ ॥ ३ ॥ रोहति रोह ॥ ४ ॥

स तु पर्वण ॥ १८४ ॥

समुत्थित स्याद् बलिश

स तु अङ्कुर पर्वणो मध्ये समुत्थित बलति प्राणिति बलिश "बलेर्णिद्वा' ॥ (उणा- ५३६) ॥ इतीश ॥ १ ॥ ॥ १८४ ॥

शिखा शाखा लता समा ।

श्यति शिखा शाखा "श्यतेरिन्च वा' ॥ (उणा- ८५) इति खे साधू, शाखति व्याप्नोतीति वा शाखा ॥ १ ॥ २ ॥ लाति लता ॥ ३ ॥

साला शाला स्कन्धशाखा

सीयते साला इत्यादि ॥ १ ॥ श्यन्त्यनेना शाला ' शामाश्या-" ॥ (उणा- ४६२) ॥ इति ल, शलतीति वा ज्वलादित्वात् ण, ताल्व्यादिरयम् ॥ २ ॥ स्कन्धात् नि सृता शाखा स्कन्धशाखा ॥ ३ ॥

स्कन्ध प्रकाण्डमस्तकम् ॥ १८५ ॥

स्कन्दते स्कन्ध स्कन्दामिभ्या-" ॥ (उणा- २५१) ॥ इति ध, बाहुलकादस्य लुक् ॥ १ ॥ १८५ ॥

मूलात् शाखावधिर्गण्डि प्रकाण्ड

मूलत स्कन्धशाखामवधीकृत्य या गण्डिका स प्रकाम्यते प्रकाण्डो वृक्षनाड्या पुन्क्लीबलिङ्ग ।अमरस्तु-'अस्त्री प्रकाण्ड स्कन्ध स्यात इति प्रकाण्डस्कन्धौ तुल्यावाबाह ॥ १ ॥

अथ जटा शिफा ।

जटति जटा वृक्षादिमूलम् ॥१॥ शिनोति शातेऽध श्यन्त्येनामिति वा शिफा

ज ॥ १ ॥ एव निकुञ्ज । पुस्त्रीवलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ कुडति कुडङ्ग "पतितमि-" ॥ (उणा- ९८) ॥ इत्यङ्ग, कुटादित्वाद् गुणाभाव । ३ ॥

पुष्पैस्तु फलवान् वृक्षो वानस्पत्य

पुष्पैहेतुभूतै फलवान् वृक्ष वनस्पतिरेव वानस्पत्य, भेषजादित्वाद् ट्यण्, वनस्पतौ भव इत्यर्थे ॥ १ ॥

विना तु तै ॥ १८१ ॥

फलवान् वनस्पति स्यात्

तै पुष्पैर्विना फलवान् वृक्ष वनस्पति, वर्चस्कादित्वात् साधु ॥१॥१८१॥

फलावन्ध्य फलेग्रहि ।

फलैरवन्ध्य फलानि गृह्णाति फलेग्रहि ' रज फलेमलाद् ग्रह " ॥ ५ । १ । ९८ ॥ इति इ ॥ १ ॥

फलवन्ध्यस्त्ववकेशी

फलैर्वन्ध्य फलवन्ध्य नास्ति वको ऽप्यत्रावक शून्य तदीष्टेऽवकेशी ॥ १ ॥

फलवान् फलिन फली ॥ १८२ ॥

फलमस्त्यस्य फलवान् मतु ॥ १ ॥ फलवर्हा-" ॥ ७ । २ । १३ ॥ इताने फलिन ॥ २ ॥ इति फला ॥ ३ ॥ १८२ ॥

ओषधि स्यादौषधिश्च फलपाकावसानिका ।

ओषत्योषधि उषेरधि, उषो धीयतेऽस्यामिति वा ॥ १ ॥ बाहुलकाद् वृद्धौ औषधि । स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ फलस्य पाकोऽवसानमस्या फलपाकावसानिका ॥

क्षुपो ह्रस्वशिफा शाख ।

क्षौति दह्यमान क्षुप क्षुधुविपूभ्य कित् ॥ (उणा- ३०१) ॥ इति प, ह्रस्वा शिफा जटा शाखाश्च यस्य स तथा ॥ १ ॥

प्रततिर्व्रततिर्लता ॥ १८३ ॥

वल्ली

प्रकृष्टा ततिरस्या प्रतति ॥ १ ॥ जपादित्वाद् वत्वे व्रतति वृणोतीति वा ' वृगो व्रत च ॥ (उणा- ६५५) ॥ इत्यति स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ लाति लता पृषिरञ्जि- ॥ (उणा- २०८) ॥ इति कित ॥ ३ ॥ १८३ ॥ वल्लते सवृणोति वल्लि पदिपठि-' ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इ ङ्या वल्ली गुडूच्यादिमाध याद्दिश ॥ ४ ॥

अम्या तु प्रतानिन्या गुल्मिन्युलप-वीरुध ।

अस्यामिति लतायाम्, प्रतानोऽस्त्यस्या प्रतानिनी तस्याम् ॥१॥ गुल्मोऽस्त्यस्या गुल्मिनी ॥ २ ॥ वलते वेष्टते वलप 'विष्टपोलप-' ॥ (उणा- ३०७) ॥ इत्यपे निपात्यते ॥ ३ ॥ विरोहति वीरुत्, स्त्रीलिङ्ग "वारुन्यग्रोधौ" ॥ ४ । १ । १२१ ॥ इति भत्वे साधु, विरुणद्धीति वा बाहुलकाद्दीघ ॥ ४ ॥

स्यात् प्ररोहोऽङ्कुरोऽङ्कूरो रोहश्च

प्ररोहति प्ररोह ॥ १ ॥ अङ्कयतेऽनेन इति अङ्कुर 'वाऽयसि-" ॥ (उणा- ४२३) ॥ इत्युर, बाहुलकाद्दीर्घत्वेऽङ्कूर, पुल्लिङ्गावेतौ, क्लीबेऽपि वैजयन्ती, यदाह- 'स्यादङ्कूरोऽङ्कुरोऽस्त्रियौ इति ॥ २ ॥ ३ ॥ रोहति रोह ॥ ४ ॥

स तु पर्वण ॥ १८४ ॥

समुत्थित स्याद् वलिश

स तु अङ्कुर पर्वणो ग्रथे समुत्थित वलति प्राणिति वलिश "वलेर्णिद्वा' ॥ (उणा- ५३६) ॥ इतीश ॥ १ ॥ ॥ १८४ ॥

शिखा शाखा लता समा ।

श्यति शिखा शाखा 'श्यतेरिन्च वा ॥ (उणा- ८५) इति खे साधू, शाखति व्याप्नोतीति वा शाखा ॥ १ ॥ २ ॥ लाति लता ॥ ३ ॥

साला शाला स्कन्धशाखा

सीयते साला दत्यादि ॥ १ ॥ श्यत्यनेना शाला "शामाश्या-" ॥ (उणा- ४६२) ॥ इति ल, शल्तीति वा ज्वलादित्वात् ण, ताल्व्यादिरयम् ॥ २ ॥ स्कन्धाद् नि सृता शाखा स्कन्धशाखा ॥ ३ ॥

स्कन्ध प्रकाण्डमस्तकम् ॥ १८५ ॥

स्कन्दते स्कन्ध स्कन्द्यामिभ्या-" ॥ (उणा- २५१) ॥ इति ध, बाहुलकादस्य उत्व ॥ १ ॥ १८५ ॥

मूलात् शाखावधिर्गण्डि प्रकाण्ड

मूलत स्कन्धशाखामवधीकृत्य या गण्डिरा स प्रकाम्यते प्रकाण्डो ऽयन्तद्वा पुल्क्लीबलिङ्ग ।अमरस्तु-'अस्त्री प्रकाण्ड स्कन्ध स्यात् इति प्रकाण्ड-स्कन्धौ तुल्या वावाह ॥ १ ॥

अथ जटा शिफा ।

जटति नग वृक्षादिमूलम् ॥१॥ शिनोति इतेऽध स्यन्येनामिति वा शिफा

जः ॥ १ ॥ प्र निकुञ्ज ।पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ कुडति कुडङ्ग "पतितमि-" ॥ (उणा- ९८) ॥ इत्यङ्ग , कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ ३ ॥

पुष्पैस्तु फलवान् वृक्षो वानस्पत्य

पुष्पहेतुभूतै फलवान् वृक्ष वनस्पतिरेव वानस्पत्य , भेषजादित्वाद् ट्यण्, वनस्पतौ भव इत्यर्थे ॥ १ ॥

विना तु तै ॥ १८१ ॥

फलवान् वनस्पति स्यात्

तै पुष्पैर्विना फलवान् वृक्ष वनस्पति , वचस्कादित्वात् साधु ॥१॥१८१॥

फलावन्ध्य फलेग्रहि ।

- फलैरवन्ध्य फलानि गृह्णाति फलेग्रहि "रज फलेमलाद् ग्रह" ॥ ५ । १ । ९८ ॥ इति इ ॥ १ ॥

फलवन्ध्यस्त्ववकेशी

फलैर्वन्ध्य फलवन्ध्य , नास्ति वकोऽप्यनावक शून्य तदीष्टेऽवकेशी ॥ १ ॥

फलवान् फलिन फली ॥ १८२ ॥

फलमस्त्यस्य फलवान , मतु ॥ १ ॥ फलबर्हा-" ॥ ७।२।१३ ॥ इतीने फलिन ॥ २ ॥ इति फली ॥ ३ ॥ १८२ ॥

ओषधि स्यादौषधिश्च फलपाकावसानिका ।

ओषत्योषधि , उषेरधि , उषो धीयतेऽस्यामिति वा ॥ १ ॥ बाहुलकाद् वृद्धौ औषधि । स्त्रीलिङ्गावतौ ॥ २ ॥ फलस्य पाकोऽवसानमस्या फलपाकावसानिका ॥

क्षुपो ह्रस्वशिफा शाख ।

क्षौति दह्यमान क्षुप क्षुकुपिपूभ्य कित्' ॥ (उणा- ३७१) ॥ इति प ह्रस्वा शिफा जटा शाखाश्च यस्य स तथा ॥ १ ॥

प्रततिर्व्रततिर्लता ॥ १८३ ॥

वल्ली

प्रकृष्टा ततिरस्या प्रतति ॥ १ ॥ जपादित्वाद् वत्वे व्रतति वृणोताति वा 'वृगो व्रत च ॥ (उणा- ६५५) ॥ इत्यति स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ लाति लता पृषिरञ्जि- ॥ (उणा- २०८) ॥ इति किदत ॥ ३ ॥ १८३ ॥ वल्लते संवृणोति वल्लि पादपठि- ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इ, ङ्या वल्ली गुडूच्यादिमाधव्यादिश्च ॥ ४ ॥

अम्या तु प्रतानिन्या गुल्मिन्युलप-वीरुध ।

अस्यामिति लतायाम्, प्रतानोऽस्त्यस्या प्रतानिनी तस्याम् ॥१॥ गुल्मोऽस्त्यस्या गुल्मिनी ॥ २ ॥ वलते वेष्टते वलप 'विष्टपोल्प-" ॥ (उणा- ३०७) ॥ इलपे निपात्यते ॥ ३ ॥ विरोहति वीरुत्, स्वारिङ्ग "वारुन्धमोर्मौ' ॥ ४ । १ । १२१ ॥ इति भ्रत्वे साधु, विरुणद्धाति वा बाहुलकाद्दीर्घ ॥ ४ ॥

स्यात् प्ररोहोऽङ्कुरोऽङ्कूरो रोहश्च

प्ररोहति प्ररोह ॥ १ ॥ अङ्कयतेऽनेन इति अङ्कुर "वाऽयसि-" ॥ (उणा- ४२३) ॥ इत्युर, बाहुलकाद्दीर्घत्वेऽङ्कूर, पुलिङ्गावेतौ, क्लीवेऽपि वैजयन्ती, यदाह- 'स्यादङ्कूरोऽङ्कुरोऽस्त्रियौ' इति ॥ २ ॥ ३ ॥ रोहति रोह ॥ ४ ॥

स तु पर्वण ॥ १८४ ॥

समुत्थित स्याद् वलिश

स तु अङ्कुर पर्वणो ग्रन्थे समुत्थित वलति प्राणिति वलिश "वलेणिद्वा' ॥ (उणा- ५३६) ॥ इतीश ॥ १ ॥ ॥ १८४ ॥

शिखा-शाखा-लता समा ।

श्यति शिखा, शाखा 'श्यतेरिन्च वा' ॥ (उणा- ८५) इति खे साधु, शाखति व्याप्नोतीति वा शाखा ॥ १ ॥ २ ॥ लाति लता ॥ ३ ॥

साला शाला स्कन्धशाखा

सीयते साला दत्यादि ॥ १ ॥ श्यत्यनेना शाला 'शामाश्या-" ॥ (उणा- ४६२) ॥ इति ल, शलतीति वा ज्वलादित्वात् ण, ताल्व्यादिरयम् ॥ २ ॥ स्कन्धात् निसृता शाखा स्कन्धशाखा ॥ ३ ॥

स्कन्ध प्रकाण्डमस्तकम् ॥ १८५ ॥

स्कन्दते स्कन्ध 'स्कन्दामिभ्या-" ॥ (उणा- २५१) ॥ इति ध, बाहुलकाद्दस्य लुक् ॥ १ ॥ १८५ ॥

मूलात् शाखावधिर्गण्डि प्रकाण्ड

मूलत स्कन्धशाखामवधीकृत्य या गण्डिका स प्रकाम्यते प्रकाण्डो वृक्षस्य बुक्लावलिङ्ग । अमरस्तु-'अस्त्री प्रकाण्ड स्कन्ध स्यात्' इति प्रकाण्ड-स्कन्धौ तुल्या वाचाह ॥ १ ॥

अथ जटा शिफा ।

जटति जटा वृक्षादिमूलम् ॥१॥ शिनोति शातेऽध श्यन्त्येनामिति वा शिफा

"शष्कष-" ॥ (उणा- ३१६) ॥ इति पे निपात्यते ॥ २ ॥

प्रकाण्डरहिते स्तम्बो विटपो गुल्म इत्यपि ॥ १८६ ॥

प्रकाण्डो गण्डिका तद्रहित उद्भिद्विशेषे तृणच्छाया वा, स्तभ्नाति स्तम्ब "तुम्बन्नम्बादय" ॥ (उणा-३२०) ॥ इति बे निपात्यते ॥ १ ॥ वेटति विटप "भुजिकुतिकुटि-" ॥ (उणा-३०५) इति किदप गुडति गुल्म पुक्लीबलि शावतौ ॥ २ ॥ ३ ॥ १८६ ॥

शिरोनामाग्र शिखर

शिरसो नामान्यस्य वृक्षादिग्रान्तस्य शिरोनाम शिर पर्यायमित्यर्थ ॥ १ ॥ अग्रलमम् ॥ २ ॥ शाखति शिखर पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

मूल बुध्नोऽङ्घ्रिनाम च ।

मूलति मूल वृक्षस्य, पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ बुध्यतेऽनेन बुध्न "जीणशीदी-' ॥ (उणा-२६१) ॥ इति किद् न ॥ २ ॥ अङ्घ्रिनामान्यस्याङ्घ्रिनाम पादपर्याय मित्यर्थ ॥ ३ ॥

सारो मज्जि

सरति सार ' सर्त्ते स्थिर-" ॥ ५।३।१७ ॥ इति घञ् ॥ १॥ मज्जति मज्जा, पुलिङ्गस्तत्र ॥ २ ॥

त्वचि छल्ली चोच वल्क च वल्कलम् ॥ १८७ ॥

त्वचति त्वक् स्त्रलिङ्ग तस्या, त्वचाऽपि ॥१॥ छाद्यतेऽनया छदयत्येनामिति वा छल्ली भिल्लाच्छभल्ल-' ॥ (उणा-४६४)॥ इति ल निपात्यते ॥ २ ॥ चन्यते चोच चमेर्डोचडश्चौ ॥ " (उणा-१२२) ॥ इति डोच ॥ ३ ॥ वल्यते छाद्यते ऽनेन वल्क भीण्- ॥(उणा-२१)॥ इति क, 'वलिपुषे - ॥(उणा-४९६)॥ इति कलक्प्रत्यये वल्कलम् । पुक्लीबलिङ्गावितौ ॥ ४ ॥५ ॥ १८७ ॥

स्थाणौ तु ध्रुवक शङ्कु

तिष्ठतीति स्थाणु पुक्लीबलिङ्ग अजिस्था- ॥ (उणा-७६८) ॥ इति णु तत्र ॥१॥ ध्रुवति ध्रुव, के ध्रुवक ॥ २ ॥ शाम्यति शङ्कु पुलिङ्ग कै ।।शमि ॥ (उणा-७४९) ॥ इति कु ॥ ३ ॥

काष्ठे दलिक दारुणी ।

काशते काष्ठ वनिकणि- ॥ (उणा-१६२) ॥ इति ठ, तत्र ॥ १ ॥ दल्यो दलिक माकलि- ॥ (उणा-३८) ॥ इताक ॥ २ ॥ दायत दारु पुक्लीबलिङ्ग "कृवापाजि-' ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण ॥ ३ ॥

निष्कुह कोटर

निष्कुह्यते निष्कुह ॥ १ ॥ कुटति कोटर वृक्षगर्त्त पुक्लावलिङ्ग "ऋछि चटि-" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यरे बाहुलकाद् गुण ॥ २ ॥

मञ्जा मञ्जरिर्वल्लरिश्च सा ॥ १८८ ॥

'मञ्जि सौत्र' मञ्जति मञ्जा ॥ १ ॥ चूतादेनवोद्भिद् "बहुलम्" ॥ ५।१।२ ॥ इत्यरौ मञ्जरि, स्त्रालिङ्ग "ऋछिचटि-" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यरान्तात्तु ङ्या मञ्जरी ॥ २ ॥ वञ्जते वल्लरि स्त्रालिङ्ग 'नदिवल्लि-" ॥ (उणा-६९८) ॥ इत्यरि ॥ ३ ॥ १८८ ॥

पत्र पलाश छदन बर्ह पर्ण छद दलम् ।

पतति पत्र पुक्लीबलिङ्ग "हुयामा-" ॥ (उणा- ४५१) ॥ इति त्र ॥१॥ पलति पलाश "पलेराश' ॥ (उणा- ५३३) ॥ २ ॥ छाद्यतेऽनेन छदन युजादिपाठात् णिचोऽभावपक्षेऽनट् ॥ ३ ॥ बहते बर्ह पुंक्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ पृणाति पर्ण 'इणुर्विशा-" ॥ (उणा- १८२) ॥ इति ण ॥ ५ ॥ छाद्यतेऽनेन छद 'पुनाम्नि-" ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति घे 'एकोपसर्गस्य-" ॥ ४ । २ । ३४ ॥ इति ह्रस्व दलति विशीर्यते दलम् । पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नवे तस्मिन् किसलय किसल पल्लव

तस्मिन् पत्रे नवे कसति किसलय कसेरलादिरिच्चास्य ' (उणा- १६८) ॥ इत्यय ॥ १ ॥ "मुरल-' ॥ (उणा- ४७४) ॥ इत्यले निपातनात् किसलम्, किञ्चित् सलतीति वा पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ पत्र गतौ' पल्लति पल्लव पुक्लाबलिङ्ग "वडिवटि-' ॥ (उणा- ५१५) ॥ इत्यव ॥ ३ ॥

अत्र तु ॥ १८९ ॥

नवे प्रवाल

अत्र किसलये नवे प्रवलति प्रवाल पुक्लीबलिङ्ग, ज्वलादित्वात् ण ॥ १ ॥ १८९ ॥

अस्य कोशी शुङ्गा

अस्य प्रवालस्य, कुट्यति कोशा ॥ १ ॥ शाम्यति शुङ्गा पुंस्त्रीलिङ्ग "कमि तमि-" ॥ (उणा- १०७) ॥ इति ङिदुङ्ग ॥ २ ॥

मादिर्दलस्नसा ।

मद्यतेऽनया मादि स्त्रालिङ्ग ॥ १ ॥ दलस्य पत्रस्य स्नसा दलस्नसा ॥२॥

विस्तार विटपौ तुल्यौ

शाखादेर्विस्तृतिर्विस्तार "वेरशब्दे-" ॥ ५ । ३ । ६९ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ वेटति वातेन विटप पुक्लीबलिङ्ग "भुविटुति-" ॥ (उणा- ३०५) ॥ इति किदप, विटान् पातीति वा ॥ २ ॥

प्रसून कुसुम सुमम् ॥ १९० ॥
पुष्प सून सुमनस प्रसवश्च मणीवकम् ।

प्रसूयते स्म प्रसून "सूयत्यादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥ कुस्यति कुसुम पुक्लीबलिङ्ग "उद्गटि-" ॥ (उणा- ३५१) ॥ इति किदुम ॥ २ ॥ सुष्ठु माति सुम, सूते फलमिति वा "स्वमग्रीष्म-" ॥ (उणा- ३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ ३ ॥ १९० ॥ पुष्प्यति पुष्प पुक्लीबलिङ्ग, वाचस्पतिस्तु 'पुष्पोऽस्त्री' इति पुस्यप्याह ॥ ४ ॥ सूयते स्म सूनम् ॥ ५ ॥ सुष्ठु मान्यते पूज्यते आभि सुमनस, स्त्रालिङ्गो बाबहुवचनान्तश्च "विहाय स्सुमनस्-" ॥ (उणा- ९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ ६ ॥ प्रसूयते प्रसव "युवर्ण-" ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ ७ ॥ मणति भ्रमरैर्मणीवक 'काचक-" ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ८ ॥

जालक क्षारकौ तुल्यौ

जलति गन्धेन जालकम्, जालमिव वा नवकलिकावृन्दम् ॥ १ ॥ क्षरति प्रसूयते क्षारक पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥

कलिकाया तु कोरक ॥ १९१ ॥

कल्यते शब्द्यते कलिका "क्रीकलि-" ॥ (उणा-३८) ॥ इतीक, तत्र ॥१॥ कुरति कोरक पुक्लाबलिङ्ग "दृकृनृ-" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक, कायति भृङ्गनादै कोर 'कोरचोर-' ॥ (उणा-४३४) ॥ इत्योरे निपात्यते, कोर एव कोरक इति वा ॥ २ ॥ १९१ ॥

कुड्मले मुकुल

कुटति कुड्मल रुचिकुटि-' ॥ (उणा-५०२) ॥ इति मलक् तत्र । मुञ्चति कलिकात्वमीषद्विकसितत्वाद् मुकुल कुमुल-' ॥ (उणा-४८७) ॥ इति उले निपात्यते । पुक्लीबलिङ्गावतौ ॥१॥२॥ हृयास्तु-- अवान्तरभेद न मन्यन्ते, यदाहु, 'मुकुलाख्या तु कलिका कुड्मल जालक तथा । क्षारक कोरक च' इति ॥

गुञ्छे गुच्छ स्तबक गुत्सका ।
गुलुञ्छ

गूयते गुञ्छ "गुलुञ्छ-" ॥ (उणा-१२६) ॥ इति छे निपात्यते तत्र ॥१॥ "तुदिमादि-" ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छकि गुञ्छ ॥ २ ॥ स्तूयते स्तबक पुंल्लीबलिङ्ग 'दृकृनृ-' ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ ३ ॥ गुध्यति वेष्टते गुत्स "गुधिगृधेस्त च" ॥ (उणा-५६८) ॥ इति क्विन् स ॥ ४ ॥ गुञ्यते गुलुञ्छ "गुलुञ्छपिलिपिञ्छैधिच्छ-" ॥ (उणा-१२६) ॥ इति छे निपात्यते, पुस्ययम् । क्लीबेऽपि वाचस्पति, यदाह- 'गुलुञ्छोऽस्त्री' इति । गुउञ्छु लुम्बी अपि ॥ ५ ॥

अथ रज पौष्प पराग

पुष्पाणा रज, परागच्छति पराग ॥ १ ॥

अथ रसो मधु ॥ १९२ ॥

मकरन्दो मरन्दश्च

पुष्पाणा रस, मन्यते वहु भृङ्गैर्मधु क्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ १९२ ॥ मङ्क्यते मण्डयतेऽनेन पुष्प मकरन्द, मरन्द कुमुद" ॥ (उणा-२४४) ॥ इति दे निपात्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

वृन्त प्रसवबन्धनम् ।

वृणोति वृन्त "पुतपित्त" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते । प्रसव पुष्पादिस्तस्य बन्धनम्, यत् काल्य - 'बन्धन पुष्पफल्योर्वृन्तमाहु' ॥ १ ॥

प्रबुद्धो-ज्जृम्भ फुल्लानि व्याकोश विकच स्मितम् ॥१९३ ॥
उन्मिषित विकसित दलित स्फुटित स्फुटम् ।
प्रफुल्लो त्फुल्ल सफुल्लो च्छ्वसितानि विजृम्भितम् ॥ १९४ ॥
स्मेर विनिद्रमुन्निद्र-विमुद्र-हसितानि च ।

प्रबुध्यते प्रबुद्धम् ॥ १ ॥ उज्जृम्भते उज्जम्भम्, उद्गता जृम्भाऽस्येति वा ॥ २ ॥ फलति विशायते फुल्लम् "अनुपसर्गा क्षाव-" ॥ ४ । २ । ८० ॥ इति क्ते निपात्यते ॥ ३ ॥ व्याकुरयति व्याकोशम् ॥ ४ ॥ विकचते विकचम् ॥ ५ ॥ स्मयते स्मितम् ॥६॥१९३॥ उन्मिषति स्म उन्मिषितम् ॥७॥ विकसति स्म विकसितम् ॥८॥ दलति स्म दलितम् ॥९॥ स्फुटति स्म स्फुटितम् ॥ १० ॥ स्फुटति स्फुटम् ॥११॥ प्रफुल्लति प्रफुल्लम् एवमुत्फुल्लम्, सफुल्ल च ॥ १२ ॥१३॥ १४ ॥ उच्छ्वसिति स्म उच्छ्वसितम् ॥ १५ ॥ विजृम्भते स्म विजृम्भितम् ॥ १६ ॥ १९४ ॥ स्मयनशील स्मेर 'स्म्यजस-' ॥ ५ । २ । ७९॥ इति र ॥१७॥ विनिद्राति विनिद्रम् । १८॥ उत्क्रान्त निद्रामुन्निद्रम् ॥ १९ ॥ विगता मुद्रा सकोचोऽस्य विमुद्रम् ॥२०॥ हसति स्म हसितम् ॥ २१ ॥

विस्तार विटपौ तुल्यौ

शाखादेर्विस्तृतिर्विस्तार "वेरशब्दे–" ॥ ५ । ३ । ६९ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ वेटति यातेन विटप पुक्लीबलिङ्ग "भुनिक्षुति–" ॥ (उणा– ३०५) ॥ इति क्विप, विटान् पातीति वा ॥ २ ॥

प्रसून कुसुम सुमम् ॥ १९० ॥

पुष्प सून सुमनस प्रसवश्च मणीवकम् ।

प्रसूयते स्म प्रसून "सूयत्यादि–" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥ कुस्यति कुसुम पुक्लीबलिङ्ग "उद्धटि–" ॥ (उणा– ३५१) ॥ इति क्तिुम ॥ २ ॥ सुष्ठु माति सुम, सूते फलमिति वा "इत्मप्रीष्म–" ॥ (उणा– ३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ ३ ॥ १९० ॥ पुष्प्यति पुष्प पुक्लीबलिङ्ग, वाचस्पतिस्तु 'पुष्पोऽस्त्री' इति पुस्यप्याह ॥ ४ ॥ सूयते स्म सूलम् ॥ ५ ॥ सुष्ठु मान्यते पूज्यत आभि सुमनस, स्त्रालिङ्गो वाबहुवचनान्तश्च "विहाय स्सुमनस्–" ॥ (उणा– ९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ ६ ॥ प्रसूयते प्रसव "युवण–" ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ ७ ॥ मणति भ्रमरैर्मणीवक "काचक–" ॥ (उणा– ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ८ ॥

जालक क्षारकौ तुल्यौ

जलति गन्धेन जालकम् जालमिव वा नवकलिकावृन्दम् ॥ १ ॥ क्षरति प्रसूयते क्षारक पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥

कलिकाया तु कोरक ॥ १९१ ॥

कल्यते शब्यते कलिका "क्रीकलि–" ॥ (उणा–३८) ॥ इतीक, तत्र ॥१॥ कुरति कोरक पुक्लीबलिङ्ग 'दृकृनृ–' ॥ (उणा–२७) ॥ इत्यक, कायति भृङ्ग नादै कोर 'कोरचोर– ॥ (उणा–४३४) ॥ इत्योरे निपात्यते, कोर एव कोरक इति वा ॥ २ ॥ १९१ ॥

कुड्मले मुकुल

कुटति कुड्मल रुचिकुटि–' ॥ (उणा–५०२) ॥ इति मलक् तत्र । मुञ्चति कलिकात्वमाषद्विकसितत्वाद् मुकुल कुमुल–" ॥ (उणा–४८७) ॥ इति उले निपात्यते। पुक्लाबलिङ्गावेतौ ॥१॥२॥ हृद्यास्तु अवान्तरभेद न मन्यन्ते यदाहु, मुकुलाख्या तु कलिका कुड्मल जालक तथा । क्षारक कोरक च ' इति ॥

गुच्छे गुच्छ स्तबक गुत्सका ।

गुलुच्छ

गूयते गुञ्छ "गुउञ्छ-" ॥ (उणा-१२६) ॥ इति छे निपात्यते, तत्र ॥१॥ "तुदिमादि-" ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छकि गुच्छ ॥ २ ॥ स्तूयते स्तवक पुंक्लीबलिङ्ग "दृकृनृ-" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ ३ ॥ गुध्यति वेष्टते गुत्स "गुधिगृधेस्त च" ॥ (उणा-५६८) ॥ इति क्तित् स ॥ ४ ॥ गुञ्ज्यते गुलुञ्छ "गुलुञ्छपिलिपिञ्छैधिच्छ-" ॥ (उणा-१२६) ॥ इति छे निपात्यते, पुस्ययम् । क्लीबेऽपि वाचस्पति, यदाह- गुलुञ्छोऽस्त्री' इति । गुलुञ्छु लुम्बी अपि ॥ ५ ॥

अथ रज पौष्प पराग

पुष्पाणा रज, परागच्छति पराग ॥ १ ॥

अथ रसो मधु ॥ १९२ ॥

मकरन्दो मरन्दश्च

पुष्पाणा रस, मन्यते बहु भृङ्गैर्मधु क्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ १९२ ॥ मङ्क्यते मण्ड्यतेऽनेन पुष्प मकरन्द, मरन्द "कुमुद" ॥ (उणा-२४४) ॥ इति दे निपात्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

वृन्त प्रसवबन्धनम् ।

वृणोति वृन्त "पुतपित्त' ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते । प्रसव पुष्पादिस्तस्य बन्धनम्, यत् कात्य - बन्धन पुष्पफलयोर्वृन्तमाहु' ॥ १ ॥

प्रबुद्धो ज्जृम्भ फुल्लानि व्याकोश विकच स्मितम् ॥१९३ ॥
उन्मिषित विकसित दलित स्फुटित स्फुटम् ।
प्रफुल्लो स्फुल्ल सफुल्लो च्छ्वसितानि विजृम्भितम् ॥ १९४ ॥
स्मेर विनिद्रमुन्निद्र-विमुद्र-हसितानि च ।

प्रबुध्यते प्रबुद्धम् ॥ १ ॥ उज्जृम्भते उज्जम्भम्, उद्गता जृम्भाऽस्येति वा ॥ २ ॥ फलति विशीर्यते फुल्लम्, "अनुपसर्गा क्षीब-" ॥ ४ । २ । ८० ॥ इति क्ते निपात्यते ॥ ३ ॥ व्याकुश्यति व्याकोशम् ॥ ४ ॥ विकचते विकचम् ॥ ५ ॥ स्मयते स्मितम् ॥६॥१९३॥ उन्मिषति स्म उन्मिषितम् ॥७॥ विकसति स्म विकसितम् ॥८॥ दलति स्म दलितम् ॥९॥ स्फुटति स्म स्फुटितम् ॥ १० ॥ स्फुटति स्फुटम् ॥११॥ प्रफुल्लति प्रफुल्लम्, एवमुत्फुल्लम् सफुल्ल च ॥ १२ ॥१३॥ १४ ॥ उच्छ्वसिति स्म उच्छ्वसितम् ॥ १५ ॥ विजृम्भते स्म विजृम्भितम् ॥ १६ ॥ १९४ ॥ स्मयनशील स्मेर 'स्म्यजस-' ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति र ॥१७॥ विनिद्राति विनिद्रम् ॥१८॥ उत्क्रान्त निन्द्रामुन्निद्रम् ॥ १९ ॥ विगता मुद्रा सकोचोऽस्य विमुद्रम् ॥२०॥ हसति स्म हसितम् ॥ २१ ॥

सङ्कुचित तु निद्राण मीलित मुद्रित च तत् ॥ १९५ ॥

सङ्कोचति स्म सङ्कुचितम् ॥ १ ॥ निद्राति स्म निद्राणम् ॥ २ ॥ मीलति स्म मीलितम् ॥ ३ ॥ मुद्रयते स्म मुद्रितम् ॥ ४ ॥ १९५ ॥

फल तु सस्य

फलति फल वृक्षादीनाम्, पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ 'षसक् स्वप्ने' ससन्त्य नेन सस्यम्" स्याच्छामासा–" ॥ (उणा–३५७) ॥ इति य ॥ २ ॥

तच्छुष्क वान

तत् फल शुष्क वायते स्म वान वाच्यलिङ्ग "सूयत्यादि–" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥

आम शलाटु च ।

तत् फलमाममपक्क शलति शलाटु वाच्यलिङ्ग "शलेराटु" ॥ (उणा–७६३) ॥ १ ॥

ग्रन्थि पर्व परु

ग्रथ्नाति सधत्ते ग्रथि पुलिङ्ग " पदिपठि–" ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ पृणाति पर्व ' स्नामदि–" ॥ (उणा–९०४) ॥ इति वन् । "रय त्ति–" ॥ (उणा–९५१) इत्युसि परु, क्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ ३ ॥

बीजकोशी शिम्बा शमी शिमि ॥ १९६ ॥

शिम्बिश्च

कुशन्त्यस्या कोशा, बीजाना कोशीव पिधायकत्वाद् बाजकोशा ॥ १ ॥ शाघतेऽनया शिम्बा डीनीबन्धि–" ॥ (उणा–३२५) इति डिम्ब ॥ २ ॥ शाम्यन्त्यस्या सस्य शमी ॥ ३ ॥ शमयति शिमि " स्वरेभ्य इ ' ॥ (उणा–६०६) ॥ पृषोदरादित्वादित् ॥ १९६ ॥ शिनोति शिम्बि छविछिवि–" ॥ (उणा–७०६) ॥ इति वौ निपात्यते । स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

पिप्पलोऽश्वत्थ श्रीवृक्ष कुञ्जराशन ।

कृष्णावासो बोधितरु

पलति पिप्पल पुस्त्रीलिङ्ग 'पृपलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य' ॥ (उणा–११) ॥ इल्य पिप्पलानि देश्या पत्राणि तानि सन्त्यस्य वा । अपिप्लवत इति नरुक्ता ॥ १ ॥ अश्वेषु तिष्ठत्यश्वत्थ, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ श्रिया युक्तो वृक्ष श्रीवृक्ष ॥ ३ ॥ कुञ्जरैरश्यते कुञ्जराशन ॥४॥ कृष्णस्यावास कृष्णावास ॥५॥

बोधितरु-बोधिसत्त्वाश्रय, सर्वोपकारित्वात् ॥ ६ ॥

प्लक्षस्तु पर्कटी जटी ॥ १९७ ॥

प्लक्षत्यधो गच्छति प्लक्ष, प्लोषति अशिवमिति वा "प्लुषे प्लप् च"(उणा ५६६) ॥ इति स ॥ १ ॥ पर्कटाख्य फलमस्त्यस्य पर्कटी यद्वाचस्पति – फल त्वेतस्य पर्कटम्' इति । पृच्छयते पर्कटाख्यस्मारा तात् इयामीद'तो वा, यत् शाश्वत – 'विज्ञेया पर्कटा प्लक्ष प्लक्ष पिप्पलपादप' इति ॥ २ ॥ जटा सन्त्यस्य जटी, शिखादित्वादिन् ॥ ३ ॥ १९७ ॥

न्यग्रोधस्तु बहुपात् स्याद् वटो वैश्रवणालय ।

न्यग् रोहति न्यग्रोध "वीरुन्यग्रोधौ" ॥ ४ । १ । १२१ ॥ इति धत्वे साधु, न्यक् तिर्यग् मार्गं मूलै रुणद्धि वा ॥ १ ॥ बहव पादा मूलान्यस्य बहुपात् 'सुसङ्ख्यात्' ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पाद्भाव ॥ २ ॥ वटति वेष्टयति मूलैवट, त्रिलिङ्ग ॥ ३ ॥ वैश्रवणस्य यक्षस्यालयो वैश्रवणालय, यदाहु – 'वटे वटे वैश्रवण' इति ॥ ४ ॥

उदुम्बरो ज तुफलो मशकी हेमदुग्धक ॥ १९८ ॥

उनत्त्युदुम्बर तावर-" ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते, उत्क्षिताम्बर इति वा पृषोदरादित्वादुत्वम् ॥१॥ मशकगर्भाणि फलान्यस्य जन्तुफल ॥ २ ॥ मशका स त्यस्य मशकी ॥३॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य हेमदुग्धक ॥४॥१९८॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयुर्जघनेफला ।

काकप्रिया उदुम्बरा काकोदुम्बरिका ॥ १ ॥ फलति फल्गु 'फलिवलि-' (उणा-७५८) ॥ इति गु ॥ २ ॥ युणि जुगुप्सायाम् मल श्रित यावयते मलयु, पृषोदरादित्वात् ॥३॥ जघने बुध्ने फला यस्या जघनेफला । एते स्त्रीलिङ्गा ॥४॥

आम्रश्चूत सहकार

अम्यतेऽभिलष्यते आम्र 'चिजि-' ॥ (उणा-३९२) ॥ इति रो दाघश्च ॥ १ ॥ श्चोतति चूष्यते वा चूत पुतपित्त-' (उणा-२०४) इति ते निपात्यते ॥ २ ॥ सहकारयति मेलयति स्त्रीपुसौ सहकार मान्द्योऽपि ॥ ३ ॥

सप्तपर्णस्त्वयुक्छद ॥ १९९ ॥

सप्त पर्णानि अस्य सप्तपर्ण ॥ १ ॥ अयुञ्जि विषमाणि च्छदान्यस्यायुक्छद ॥ २ ॥ १९९ ॥

शिग्रु शोभाञ्जनोऽक्षीव तीक्ष्णगन्धक मोचका ।

शिनोति तैक्ष्ण्यात् शिग्रु पुक्लाबलिङ्ग 'शिग्रुगेरु-" ॥ (उणा-८११) ॥

सङ्कुचितं तु निद्राणं मीलितं मुद्रितं च तत् ॥ १९५ ॥

सङ्कोचति स्म सङ्कुचितम् ॥ १ ॥ निद्राति स्म निद्राणम् ॥ २ ॥ मीलति स्म मीलितम् ॥ ३ ॥ मुद्रयते स्म मुद्रितम् ॥ ४ ॥ १९५ ॥

फलं तु सस्यं

फलति फलं वृक्षादीनाम्, पुंक्लीबलिङ्गः ॥ १ ॥ 'षसक् स्वप्ने' सस्त्यनेन सस्यम्" स्याच्छामासा-" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति यः ॥ २ ॥

तच्छुष्कं वानं

तत् फलं शुष्कं वायते स्म वानं वाच्यलिङ्गः "सूयत्यादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥

आमं शलाटु च ।

तत् फलमाममपक्वं शलति शलाटु वाच्यलिङ्गः "शलेराटु" ॥ (उणा-७६३) ॥ १ ॥

ग्रन्थिः पर्व परु

ग्रथ्नाति सधत्ते ग्रन्थिः पुलिङ्गः " पादिपठि-" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इः ॥ १ ॥ पृणाति पर्व "स्नामदि-" ॥ (उणा-९०४) ॥ इति वन् । ' रुद्यर्त्ति-" ॥ (उणा-९९१) इत्युसि परु, क्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ ३ ॥

वीजकोशी शिम्बा शमी शिमिः ॥ १९६ ॥

शिम्बिश्च

कुशन्त्यस्या कोशी, बीजानां कोशीव पिधायकत्वाद् बीजकोशी ॥ १ ॥ शबतेऽनया शिम्बा डीनीबन्धि-" ॥ (उणा-३२५) इति डिम्बः ॥ २ ॥ शाम्यत्यस्याः सस्य शमी ॥ ३ ॥ शमयति शिमिः " स्वरेभ्य इः ' ॥ (उणा-६०६) ॥ पृषोदरादित्वादित् ॥ १९६ ॥ शिनोति शिम्बिः "छाविछिबि-' ॥ (उणा-७०६) ॥ इति वौ निपात्यते । स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

पिप्पलोऽश्वत्थः श्रीवृक्षः कुञ्जराशनः ।

कृष्णावासो बोधितरुः

पलति पिप्पलः पुंस्त्रीलिङ्गः 'पृपलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य' ॥ (उणा-९१) ॥ इत्यः पिप्पलानि देश्या पत्राणि, तानि सन्त्यस्य वा । अपिप्लवत इति नरुक्ताः ॥ १ ॥ अश्वेषु तिष्ठत्यश्वत्थः, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ श्रिया युक्तो वृक्षः श्रीवृक्षः ॥ ३ ॥ कुञ्जरैरश्यते कुञ्जराशनः ॥४॥ कृष्णस्यावासः, कृष्णावासः ॥५॥

बोधितरु-बोधिसत्त्वाख्य, सर्वोपकारित्वात् ॥ ६ ॥

प्लक्षस्तु पर्कटी जटी ॥ १९७ ॥

प्लक्षत्यधो गच्छति प्लक्ष, प्लोषति अशिवमिति वा "प्लुषे प्लप् च" (उणा ५६६) ॥ इति स ॥ १ ॥ पर्कास्य फलमस्त्यस्य पर्कटी, यद्वाचस्पति - 'फल स्वेनस्य पर्कटम्' इति । पृच्छ्यते पर्कटात्पूर्वादन्तात् ङयामीदन्तो वा, यत् शाश्वत - 'विज्ञेया पर्कटी प्लक्ष प्लक्ष पिप्पलपादप' इति ॥ २ ॥ जटा सन्त्यस्य जटी, शिखादित्वादिन् ॥ ३ ॥ १९७ ॥

न्यग्रोधस्तु बहुपात् स्याद् वटो वैश्रवणालय ।

न्यग् रोहति न्यग्रोध 'वीरुन्न्यग्रोधौ" ॥ ४ । १ । १२१ ॥ इति धत्वे साधु, न्यक् तिर्यग् मार्गं मूलै रुणद्धि वा ॥ १ ॥ बहव पादा मूलान्यस्य बहुपात् सुसङ्ख्यात्' ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पाद्भाव ॥ २ ॥ वटति वेष्टयति मूलैर्वट, निलिङ्ग ॥ ३ ॥ वैश्रवणस्य यक्षस्यालयो वैश्रवणालय, यदाहु - 'वटे वटे वैश्रवण' इति ॥ ४ ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो मशको हेमदुग्धक ॥ १९८ ॥

उनत्त्युदुम्बर 'तावर-" ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते, उरु द्वितीयम्बर इति वा, पृषोदरादित्वादुत्वम् ॥१॥ मशकगर्भाणि फलान्यस्य जन्तुफल ॥ २ ॥ मशका सन्त्यस्य मशक ॥३॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य हेमदुग्धक ॥४॥१९८॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयुर्जघनेफला ।

काकप्रिया उदुम्बरी काकोदुम्बरिका ॥ १ ॥ फलति फल्गु "फलिवलि-" (उणा- ७५८) ॥ इति गु ॥ २ ॥ युणि जुगुप्सायाम् मल क्षिप्र याव्यते म लयु पृषोदरादित्वात् ॥३॥ जघने बुध्ने फला यस्या जघनेफला। एते स्त्रीलिङ्गा ॥४॥

आम्रश्चूत सहकार

अम्यतेऽभिलष्यते आम्र 'चिजि-' ॥ (उणा-३९७) ॥ इति रो दीर्घश्च ॥ १ ॥ च्योतति चूष्यते वा चूत 'पुतपित्त-" (उणा- २०४) इति त निपात्यते ॥ २ ॥ सहकारयति मेलयति स्त्रीपुंसौ सहकार, माकन्दोऽपि ॥ ३ ॥

सप्तपर्णस्त्वयुक्छद ॥ १९९ ॥

सप्त पर्णानि अस्य सप्तपर्ण ॥ १ ॥ अयुञ्जि विषमाणि च्छदान्यस्यायुक्छद ॥ २ ॥ १९९ ॥

शिग्रु शोभाञ्जनोऽक्षीव तीक्ष्णगन्धक मोचका ।

शिनोति तैक्ष्ण्यात् शिग्रु पुंक्लीबलिङ्ग "शिग्रुगेरु-' ॥ (उणा-८११) ॥

सङ्कुचितं तु निद्राणं मीलितं मुद्रितं च तत् ॥ १९५ ॥

सङ्कोचति स्म सङ्कुचितम् ॥ १ ॥ निद्राति स्म निद्राणम् ॥ २ ॥ मीलति स्म मीलितम् ॥ ३ ॥ मुद्रयते स्म मुद्रितम् ॥ ४ ॥ १९५ ॥

फलं तु सस्यं

फलति फलं वृक्षादीनाम्, पुक्लीबलिङ्गः ॥ १ ॥ 'षसक् स्वप्ने' ससन्त्यनेन सस्यम्" स्याच्छामासा–" ॥ (उणा–३५७) ॥ इति यः ॥ २ ॥

तच्छुष्कं वानं

तत् फलं शुष्कं वायते स्म वानं वाच्यलिङ्गः "सूयत्यादि–" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥

आमं शलाटु च ।

तत् फलमाममपक्वं शलति शलाटु वाच्यलिङ्गः "शलेराटु" ॥ (उणा–७६३) ॥ १ ॥

ग्रन्थिः पर्व परुः

ग्रथ्नाति सधत्ते ग्रन्थिः पुलिङ्गः " पदिपठि–" ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इः ॥ १ ॥ पृणाति पर्व ' स्नामदि–" ॥ (उणा–९०४) ॥ इति वन् । 'रुयर्त्ति–" ॥ (उणा–९५१) इत्युसि परुः, क्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ ३ ॥

बीजकोशी शिम्बा शमी शिमिः ॥ १९६ ॥

शिम्बिश्च

कुशन्त्यस्यां कोशा बीजानां कोशीव पिधायकत्वाद् बीजकोशी ॥ १ ॥ शधतेऽनया शिम्बा डीनीबन्धि–" ॥ (उणा–३२५) इति डिम्बः ॥ २ ॥ शाम्यन्त्यस्यां सस्य शमी ॥ ३ ॥ शमयति शिमिः ' स्वरेभ्य इः ' ॥ (उणा–६०६) ॥ पृषोदरादित्वादित् ॥ १९६ ॥ शिनोति शिम्बिः ' छविछिवि–" ॥ (उणा–७०६) ॥ इति वौ निपात्यते । स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

पिप्पलोऽश्वत्थः श्रीवृक्षः कुञ्जराशनः ।

कृष्णावासो बोधितरुः

पलति पिप्पलः पुस्त्रीलिङ्गः 'पृपलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य' ॥ (उणा–११) ॥ इत्यः, पिप्पलानि देश्या पत्राणि तानि सन्त्यस्य वा । अपिप्लवत इति नरुक्ताः ॥ १ ॥ अश्वेषु तिष्ठत्यश्वत्थः, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ श्रिया युक्तो वृक्षः श्रीवृक्षः ॥ ३ ॥ कुञ्जरैरश्यते कुञ्जराशनः ॥४॥ कृष्णस्यावासः कृष्णावासः ॥५॥

त्रिपत्रक पलाश स्यात् किंशुको ब्रह्मपादप ।

त्रीणि पत्राण्यस्य त्रिपत्रक ॥ १ ॥ प्रशस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य पलाश, अर्शआदित्वाद्, पल मासमश्नुत इव रक्तपुष्पत्वाद्वा ॥२॥ किंचित् शुको नील किंशुक ॥ ३ ॥ ब्रह्मण पादपो ब्रह्मपादप ॥ ४ ॥

तृणराजस्तलस्ताल

तृणाना राजा तृणराज, तृणद्रुमध्ये मुख्यत्वात् ॥ १ ॥ तलति प्रतिबिम्बति बहुरूपत्वात् तल ॥ २ ॥ प्रज्ञायाणि ताल ॥ ३ ॥

रम्भा मोचा कदल्यपि ॥ २०२ ॥

रमन्तेऽस्या रम्भा 'गृहृरमि–" ॥ (उणा– ३२७) ॥ इति भ, रम्भत इति वा ॥ १ ॥ मुञ्चति मोचा ॥ २ ॥ 'कदि सौत' कद्यते कदली 'मृदिकन्दि–' ॥ (उणा– ४६५) इत्यल, केन वायुना दल्यते वा, के दलमस्या इति वा ॥ ३ ॥ २०२ ॥

करवीरो हयमार

किरति करवार " जम्बीर–" ॥ (उणा–४२२) इति निपात्यते, कृणोति हिनस्ति कर स वीर इव मारकत्वात् करवार ॥ १ ॥ हयानुपभक्तो मारयति हयमार ॥ २ ॥

कुटजो गिरिमल्लिका ।

कुटति कुटज "कुटेरज ' ॥ (उणा–१३०) ॥ कुटादित्वाद् गुणाभाव, कुटतो जायते वा ॥ १ ॥ गिरिणा मल्यते धार्यते गिरिमल्लिका, गिरौ मल्लिकेव वा ॥ २ ॥

विदुलो वेतस शीतो वानीरो वञ्जुलो रथ ॥ २०३ ॥

'विदु अवयवे' विन्दति विदुल 'स्थावङ्कि –॥ (उणा– ४८६)॥ इत्युलो न लुक् च ॥ १ ॥ वेति वेतस पुस्त्रीलिङ्ग "तस " ॥ (उणा– ५८०)॥ इति तस ॥ २ ॥ शीतोऽनुष्णवीर्यत्वात् ॥ ३ ॥ वन्यते वानीर वनिवपिभ्या णित्" ॥ (उणा–४२१) इतीर ॥ ४ ॥ वजति वञ्जुल कुमुल–' ॥ (उणा– ४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ ५ ॥ रमतेऽस्मिन् रथ रथहेतुत्वाद्वा ॥ ६ ॥ ॥ २०३ ॥

कर्कन्धु कुवली कोलिर्बदरी

ककम्य अन्धुरिव कर्कन्धु । कर्कन्धूरपि ॥१॥ कौति कुवली त्रिलिङ्ग "को–

इति रौ निपात्यते ॥ १ ॥ शोभामञ्जति शोभाञ्जन, मुष्टु भनक्ति मुखमिति वा पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ न क्षीवतेऽनेन अदव्यत्वादक्षीव ॥३॥ तीक्ष्णो गन्धोऽस्य तीक्ष्णगन्ध ॥ ४ ॥ मुञ्चति गन्धं मोचक ॥ ५ ॥

श्वेतेऽत्र श्वेतमरिच

अत्र शिग्रौ श्वेते श्वेतानि मरिचतुल्यानि फलान्यस्य श्वेतमरिच ॥ १ ॥

पुन्नाग सुरपर्णिका ॥ २०० ॥

पूनित पुमान् पुन्नाग स इव, प्राधान्यात् ॥१॥ सुरप्रियाणि पर्णानि सन्त्यस्यां सुरपर्णिका ॥ २ ॥ २०० ॥

वकुल केसर

वङ्कते पुष्पैर्बकुल "श्यावङ्कि" ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्युलो नलुक् च ॥ १ ॥ केसरा सन्त्यस्य केसर अभ्रादित्वाद, किं सौत्र जुहोत्यादौ स्मरन्ति, चिकेति वा 'मीज्यजि " ॥ (उणा-४३९) ॥ इति सर, के सरतीति वा ॥ २ ॥

अशोक कङ्केलि

न शवत्यशोक "भीण् ' ॥ (उणा-२१) ॥ इति क नास्ति शोकोऽस्मादिति वा ॥१॥ कमुदक केलति गच्छति कङ्केलि, स्त्रीलिङ्ग, यदमरशेष -'स्त्रिया त्वशोके कङ्केलि' पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

ककुभोऽर्जुन ।

ककते ककुभ 'ककेरुभ" ॥ (उणा- ३३३) ॥ ककुभो व्यापकत्वादस्य सन्तीति वा, क स्कुभ्नाति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अर्ज्यतेऽर्जुन, शौक्ल्याद् वा ॥ २ ॥

मालूर श्रीफलो बिल्व

मलते मालूर मद्विकाणे' ॥ (उणा- ४२८) ॥ इति णिदूर ॥ १ ॥ श्रीप्रदानि फलान्यस्य श्रीफल ॥ २ ॥ बिलति भिनत्ति बिल्व 'निघृषी-" ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद्व ॥ ३ ॥

किङ्किरात कुरण्टक ॥ २०१ ॥

कुत्सित किरति किङ्किरात कृञ्कलि ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक् किंचित् किरात सर्वो वा ॥ १ ॥ रण्टि सौत्र कौ रण्टति कुरण्टक 'कोरण्टिरण्टिभ्य " ॥ (उणा-२८) ॥ इत्यक, कुरुण्टकोऽपि । कुरण्डक इत्यन्ये ॥ ॥ २ ॥ २०१ ॥

आरग्वध कृतमाले

आ समन्तात् रुजन्ति शङ्कतेऽस्मादारग्वध "आरगे -" ॥ (उणा-२५४)॥ इति वध, आ रुजयत्यारजो मलास्तेषा वधोऽनेनेति वा ॥ १ ॥ कृतमतीसार मलते धारयति कृतमालस्तत्र ॥ २ ॥

वृषो वासा ऽऽटरूपके ।

वर्षति मधु वृष पुस्ययम् । स्त्रियामित्यन्य ॥१॥ वाति गच्छति श्लेष्माऽन या वासा " मावावदि- ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स, दन्त्यान्तोऽयम्, 'उष्यते काम्यते वाशेति तालव्यान्त ' इत्यमर ॥ २ ॥ आ अटत्याटरूष ' कोरदूष-" ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूषे निपात्यते तत्र, अटन् रूपयत्यटरूपोऽपि ॥ ३ ॥

करञ्जस्तु नक्तमाल

करोति करञ्ज कृगोऽन्न ' ॥ (उणा-१३६) ॥ कर जयतीति वा ॥ १ ॥ नक्त रात्रावालमनर्थोऽस्मान्नक्तमाल, भूताश्रयत्वात् ॥ २ ॥

स्नुहिर्वज्रो महातरु ॥ २०६ ॥

स्नुह्यति क्षार स्नुहि स्त्रालिङ्ग ' नाम्युपान्त्य-" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि, स्नुहेति वैद्या । वज्र इव वज्रो भेदकत्वात् ॥ २ ॥ महाश्वासौ तरुश्च महातरु ॥ ३ ॥ २०६ ॥

महाकालस्तु किंपाके

महान् कालो मृत्युरस्माद् महाकाल ॥ १ ॥ कुत्सित प्राणहर पाकेऽस्य विषवृक्षत्वात् किंपाकस्तत्र ॥ २ ॥

मन्दार पारिभद्रके ।

मन्यते स्तूयते देवैर्मन्दार अग्यङ्गि-" ॥ (उणा-४०५) ॥ इत्यार, मन्द मियर्तीति वा ॥ १ ॥ पारि प्राप्तपार भद्रमस्य पारिभद्रस्तत्र ॥ २ ॥

मधूकस्तु मधुष्ठीलो गुडपुष्पो मधुद्रुम ॥ २०७ ॥

मदयति मधूक 'शम्बूक- ॥ (उणा- ६१) ॥ इत्यूके निपात्यते ॥ १ ॥ मधु माधुर्यमस्तीलि गर्भेऽस्य मधुष्ठाल पृषोदरादित्वात् मधु ष्ठीवतीति वा ॥ २ ॥ गुडवद् मधुर पुष्पमस्य गुडपुष्प ॥ ३ ॥ मधुप्रधानो द्रुमो मधुद्रुम ॥४॥२०७॥

पीलु सिनो गुडफल

पीयते माधुर्यात् पीलु "पीड क्नि' ॥ (उणा-८२१) ॥ इति उ, पुलिङ्ग ॥ १ ॥ सिनोति सिन 'सेर्वा" ॥ (उणा- २६२) ॥ इति क्नि न ॥ १ ॥

पा" ॥ (उणा-८६९) ॥ इति विदल, कौ भूमौ वलतीति वा ॥ २ ॥ कोल ति कालि स्त्रीलिङ्ग "किलिपिलि-" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ॥ ३ ॥ 'बद स्थैर्ये' बदाति बदरा "कठिचटि-" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥

अथ हलिप्रिय ।

नीप कदम्ब

हलिन प्रियो हलिप्रिय , सुराधिवासनात् ॥१॥ नयति सुख नीप "नियो पा" ॥ (उणा- ३०२) ॥ इति कित् प ॥ २ ॥ 'कद सौत्र , कद्यते कदम्ब "कदेणिद्वा" ॥ (उणा-३२२)॥ इत्यम्ब , कुत्सितमम्बते वा । धाराकदम्बो राज कदम्बश्चासौ । धूलिकदम्बाऽय ॥ ३ ॥

सालस्तु सर्ज

सीयते सालो दन्त्यादि पुस्लाबलिङ्ग ॥ १ ॥ सृजति सर्जति वा नियास सर्ज ॥ २ ॥

अरिष्टस्तु फेनिल ॥ २०४ ॥

नास्ति रिष्टमशुभमस्मादरिष्टो रक्षाहेतु ॥ १ ॥ फेना सन्त्यस्य फेनिल "प्रज्ञापर्णादक्फेनाद्-" ॥ ७ । २ । २२ ॥ इतील ॥ २ ॥

निम्बोऽरिष्ट पिचुमन्द

नयति रोगानुपशम निम्ब "डीनाबन्धि-" ॥ (उणा-३२५) ॥ इति निम्ब निम्यते सिच्यते वा ॥१॥ न रिष्यतेऽरिष्ट ॥२॥ पिचु मन्दयति पिचुमन्द अरो गकृत्त्वादपिचमन्त्येनामिति वा 'कुमुद-" ॥ (उणा-२४४) ॥ इति निपात्यते ॥३॥

समौ पिचुल झाबुकौ ।

पिचु तल लाति पिचुल ॥ १ ॥ ध्यायते झाबुक "कन्चुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इति उके निपात्यत ॥ २ ॥

कर्पासस्तु बादर स्यात् पिचव्य

करोति शोभा कर्पास पुस्लाबलिङ्ग ' कुकुरिभ्या पास " ॥ (उणा-५८३) ॥ १ ॥ बदति स्थैर्य भजते बादर जठर- ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥ पिचुभ्यो हित पिचव्य ॥ ३ ॥

तूलक पिचु ॥ २०५ ॥

तूल्यते तूल के तूलक पुस्लावलिङ्ग ॥ १ ॥ पच्यते पिचु निरस्थीकृत कपास पुलिङ्ग ' पचेरिचात ' ॥ (उणा-७२५) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ २०५ ॥

आरग्वध कृतमाले

आ समन्ताद् रङ्गति शङ्कतेऽस्मादारग्वध "आरगे -" ॥ (उणा-२५४)॥ इति वध, आ रञ्जय त्यारजो मलास्तेषा वधोऽत्रेति वा ॥ १ ॥ कृतमतीसार मलते धारयति कृतमालस्तत्र ॥ २ ॥

वृषो वासा ऽऽटरूषके ।

वर्षति मधु वृष पुस्ययम् । क्रियामित्यन्य ॥१॥ वाति गच्छति श्लेष्माऽन या वासा " मावावदि- ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स, दन्त्यान्तोऽयम्, 'उष्यते वाम्यते वाशेति तालव्यान्त त्यमर ॥ २ ॥ आ अटत्याटरुष "कोरदूष-" ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूषे निपात्यते तत्र, अटन् रुषयत्यटरुषोऽपि ॥ ३ ॥

करञ्जस्तु नक्तमाल

करोति करञ्ज कृगोऽञ्ज " ॥ (उणा-१३६) ॥ कर जयतीति वा ॥ १ ॥ नक्त रात्रावालमनर्थोऽस्मान्नक्तमाल, भूताश्रयत्वात् ॥ २ ॥

स्नुहिर्वज्रो महातरु ॥ २०६ ॥

स्नुह्यति क्षीर स्नुहि स्त्रीलिङ्ग ' नाम्युपान्त्य-" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि स्नुहेति वैद्या । वज्र इव वज्रो भेदकत्वात् ॥ २ ॥ महांश्चासौ तरुश्च महातरु ॥ ३ ॥ २०६ ॥

महाकालस्तु किंपाके

महान् कालो मृत्युरस्मात् महाकाल ॥ १ ॥ कुत्सित प्राणहर पाकोऽस्य विषवृक्षत्वात् किंपाकस्तत्र ॥ २ ॥

मन्दार पारिभद्रके ।

मन्यते स्तूयते देवैर्मन्दार "अग्यङ्गि-" ॥ (उणा-४०५) ॥ इत्यार, मन्द मियर्तीति वा ॥ १ ॥ पारि प्रासपार भद्रमस्य पारिभद्रस्तत्र ॥ २ ॥

मधूकस्तु मधुष्ठीलो गुडपुष्पो मधुद्रुम ॥ २०७ ॥

मदयति मधूक "शम्बूक- ' ॥ (उणा- ६१) ॥ इत्यूके निपात्यते ॥ १ ॥ मधु माधुर्यमस्ताले गर्भेऽस्य मधुष्ठाल पृषोदरादित्वात् मधु ष्ठीवतीति वा ॥ २ ॥ गुडवद् मधुर पुष्पमस्य गुडपुष्प ॥ ३ ॥ मधुप्रधानो द्रुमो मधुद्रुम ॥४॥२०७॥

पीलु सिनो गुडफल

पायते माधुर्यात् पालु "पीड कित्" ॥ (उणा-८२१) ॥ इति लु, पुलिङ्ग ॥ १ ॥ सिनाति सिन "सेवा" ॥ (उणा- २६२) ॥ इति किन् न ॥ १ ॥

वा" ॥ (उणा-४६९) ॥ इति विदल, की भूमौ वल्गतीति वा ॥ २ ॥ कोल ति कालि स्त्रीलिङ्ग "निलिपिलि-" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ॥ ३ ॥ 'बद स्थैर्ये' बदति बदरा "ऋच्छिचटि-" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥

अथ हलिप्रिय ।

नीप कदम्ब

हलिन प्रियो हलिप्रिय, सुराधिवासनात् ॥१॥ नयति सुख नीप "नियो वा" ॥ (उणा- ३०२) ॥ इति कित् प ॥ २ ॥ 'कद सौत्र, कदते कदम्ब' "कदेर्णिद्वा' ॥ (उणा-३२२)॥ इत्यम्ब, कुत्सितमम्बते वा । धाराकदम्बो राज कदम्बधाराः । धूलिकदम्बाऽय ॥ ३ ॥

सालस्तु सर्ज

सीयते सालो ज्वलादि पुस्लावलिङ्ग ॥ १ ॥ सृजति सजति वा निर्यास सज ॥ २ ॥

अरिष्टस्तु फेनिल ॥ २०४ ॥

नास्ति रिष्टमशुभमस्मादरिष्टो रक्षाहेतु ॥ १ ॥ फेना सन्त्यस्य फेनिल "प्रज्ञापर्णोदकफेनाद्-" ॥ ७ । २ । २२ ॥ इतील ॥ २ ॥

निम्बोऽरिष्ट पिचुमन्द

नयति रोगानुपशम निम्ब "डीनावधि-" ॥(उणा-३२५) ॥ इति निम्ब, निम्यते सिच्यते वा ॥१॥ न रिष्यतेऽरिष्ट ॥२॥ पिचु मन्दयति पिचुमन्द अरा गकृत्त्वादपिचमन्त्येनमिति वा "कुमुद-" ॥ (उणा-२४४) ॥ इति निपात्यत ॥३॥

समौ पिचुल झाबुकौ ।

पिचु तूल लाति पिचुल ॥ १ ॥ ध्यायते झाबुक 'कञ्चुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इति उके निपात्यते ॥ २ ॥

कर्पासस्तु बादर स्यात् पिचव्य

करोति शोभा कर्पास पुस्लावलिङ्ग ' कृकुरिभ्या पास " ॥ (उणा-५८३) ॥ १ ॥ बदति स्थैर्यं भजते बादर 'जठर-' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥ पिचुभ्यो हित पिचव्य ॥ ३ ॥

तूलक पिचु ॥ २०५ ॥

तूल्यते तूल के तूलक पुस्लावलिङ्ग ॥ १ ॥ पच्यते पिचु निरस्थीकृत कर्पास पुलिङ्ग पचेरिचात ' ॥ (उणा-७३५) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ २०५ ॥

पीतवर्ण माल पीनसाल ॥ १ ॥ प्रियक , काम्यत्वात् ॥२॥ असयत्यसन पुष्कलीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

पाटलि पाटला

पाटयति दौर्गन्ध्य पाटलि पुस्त्रीलिङ्ग " पाटयञ्जिभ्याम्-" ॥ (उणा-७०२) ॥ इत्यलि ॥ १ ॥ 'मृदिकन्दि-' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यले पाटला, ताम्रपुष्पत्वाद्वा ॥ २ ॥

भूर्जो बहुत्वक्को मृदुच्छद ॥ २१० ॥

भणाति भूर्ज , भुवि ऊजयतीति वा ॥ १ ॥ बह्व्यस्त्वचोऽस्य बहुत्वक्क ॥ २ ॥ मृदूनि च्छदान्यस्य मृदुच्छद ॥ ३ ॥ २१० ॥

द्रुमोत्पल कर्णिकारे

द्रुमस्यापि उत्पलानीव पुष्पाण्यस्य द्रुमोत्पल । सुरभिरयमन्यो निगन्ध ॥१॥ कर्णिकामियर्त्ति कर्णिकारस्तत्र ॥ २ ॥

निचुले हिज्जले ज्जलौ ।

नेनेक्ति निचुल " कुमुल-" ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्यते, निचुल्यतेऽम्बुनेति वा तत्र ॥ १ ॥ हिनोति हिज्जल ॥ २ ॥ एति इज्जल " मुरल-' ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते । 'हितजलापभ्रशो हिज्जल ' इति क्षीरस्वामी, जलवेतसविशेषत्वादस्य ॥ ३ ॥

धात्री शिवा चामलकी

दधाति धात्री ॥ १ ॥ शेरते गुणा अस्या शिवा ॥ २ ॥ आमलते धारयति गुणानामलकी ' कीचक " ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते, त्रिलिङ्गोऽयम् ॥३॥

कलिरक्षो बिभीतक ॥ २११ ॥

कल्यते कलि पुलिङ्ग कलिहेतुत्वाद्वा ॥ १ ॥ अक्षति व्याप्नोत्यक्ष ॥ २ ॥ बिभेत्यस्माद् बिभीतक त्रिलिङ्ग भियो द्वे च ' ॥ (उणा-७८) ॥ इति तकक् । विभेदक इत्यन्ये ॥ ३ ॥ २११ ॥

हरीतक्यभया पथ्या

हरति रोगान् हरीतकी स्त्रीलिङ्ग " हृसहि- ॥ (उणा-७९) ॥ इतीतक ॥ १ ॥ नास्ति भयमस्या अभया ॥ २ ॥ पथि साधु पथ्या हितेत्यर्थ ॥३॥

त्रिफला तत्फलत्रयम् ।

तेषामामलक्यादीना फलत्रय त्रीणि फलानि समाहृतानि त्रिफला, अजादित्वात्टाप् ॥ १ ॥

गुडवद् मधुर फलमस्य गुडफल ॥ ३ ॥

गुग्गुलुस्तु पलङ्कष ।

गूयते गुग्गुलु पुलिङ्ग "गुहउगुग्गुलुकमण्डल्व" ॥ (उणा- ८२४) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ पल मांस कषति पलङ्कष, पृषोदरादित्वाद् मोऽन्त ॥ २ ॥

राजादन पियाल स्यात्

राज्ञामदन मृष्टत्वाद् राजादन पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ पीयते रसोऽस्य पियाल "कुलिपिलि" ॥ (उणा-४७६) ॥ इति किदाल । प्रियालोऽपि ॥ २ ॥

तिनिशस्तु रथद्रुम ॥ २०८ ॥

तनोति रथार्दान् तिनिश 'तिनिश" ॥ (उणा- ५३७) ॥ इति निशे निपात्यते, अतिक्रान्तो निशा, चिरकालिकत्वादिति वा पृषोदरादित्वात् ॥१॥ रथहेतु द्रुमो रथद्रुम ॥ २ ॥ ०८ ॥

नागरङ्गस्तु नारङ्ग

नागरस्य सिन्दूरस्येव रङ्गो रागोऽस्य नागरङ्ग ॥ १ ॥ नृणाति नारङ्ग "सृवृ नृभ्यो णित्" ॥ (उणा- ९९) इत्यङ्ग । नायङ्गोऽपि ॥ २ ॥

इङ्गुदी तापसद्रुम ।

इङ्गति इङ्गुदी, त्रिलिङ्ग "इङ्गपर्विभ्याम्" ॥ (उणा- २४२) ॥ इत्युद ॥१॥ तापसाना द्रुम तापसद्रुम । तापसा हि अरण्येऽस्यास्तैलमुपयुञ्जते ॥ १ ॥

काश्मरी भद्रपर्णी श्रीपर्णी

काशते काश्मरी जठर" ॥ (उणा- ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १ ॥ भद्राणि श्रीयुक्तानि च पर्णानि अस्या भद्रपर्णी श्रीपर्णी "पाककणपर्णवालान्तात्' ॥ २ । ४ । ५५ ॥ इति ङी ॥ २ ॥ ३ ॥

अम्लिका तु तिन्तिडी ॥ २०९ ॥

अम्लैव अम्लिका ॥ १ ॥ तिम्यति तिन्तिडी "विहड-" ॥ (उणा-१७२) । इति निपात्यते ॥ २ ॥ २०९ ॥

शेलु श्लेष्मातक

शेरतेऽस्मिन् शेलु पुलिङ्ग 'शीङो लु' ॥ (उणा-८२०) ॥ १ ॥ श्लिष्यति कफोऽस्मात् श्लेष्मातक 'श्लेष्मातक-' ॥ (उणा-८३) ॥ इत्यातके निपात्यते श्लेष्माणमततीति वा ॥ २ ॥

पीतसालस्तु प्रियकोऽसन् ।

मागधी यूथिका

मगधदेशे भवा मागधी ॥ १ ॥ यूथते यूथी "पथयूथ-" ॥ (उणा-२३१) ॥ इति थे निपात्यते, के यूथिका यूथो जालकमस्त्यस्या वा ॥ २ ॥

सा तु पीता स्याद् हेमपुष्पिका ॥ २१४ ॥

सा यूथिका पीतवर्णा हेमवर्णं पुष्पमस्या हेमपुष्पी "असत्काण्डप्रान्तशतैकाच्च पुष्पात्' ॥ २।४।५६ ॥ इति ङी ॥ १ ॥ २१४ ॥

प्रियङ्गु फलिनी श्यामा

प्रीणाति प्रियङ्गु स्त्रीलिङ्ग "प्राकैपे-" ॥ (उणा- ७६१)॥ इत्यङ्गुक् ॥ १ ॥ फलति फलिनी "श्याकठि-" ॥ (उणा- २८२)॥ इति बहुवचनादिन ॥ २ ॥ श्यामा वर्णन ॥ ३ ॥

बन्धूको बन्धुजीवक ।

बध्नाति चित्त बन्धूक "मृमन्यञ्जि-" ॥ (उणा- ५८)॥ इत्यूक ॥ १ ॥ जीवाना बन्धु, बन्धून् जीवयति वा बन्धुजीवक ॥ २ ॥

करुणे मल्लिकापुष्प

कायते करुण "ऋकृवृ-' ॥ (उणा- १९६)॥ इत्युणस्तत्र ॥ १ ॥ मल्लिकाया इव पुष्पमस्य मल्लिकापुष्प ॥ २ ॥

जम्बीरे जम्भ-जम्भलौ ॥ २१५ ॥

जम्यते जम्बीर "जम्बीर-' ॥ (उणा- ४२२)॥ इतीरे निपात्यते तत्र ॥ १ ॥ जम्भते जम्भ पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ 'मुरल-" ॥ (उणा ४७४) ॥ इत्यले निपातनाज्जम्भल, जम्भान् दन्तान् लात्यम्लत्वाद् वा ॥ ३ ॥ २१५ ॥

मातुलिङ्गो बीजपूर

मातोऽर्यते मातुलिङ्ग "माडस्तुलेरुङ्गक् च-" ॥ (उणा-१०६)॥ इति साधु । मातुलिङ्गोऽपि ॥ १ ॥ बीजैः पूर्यते बीजपूर ॥ २ ॥

करीर क्रकरौ समौ ।

किरति करीर पुक्लीबलिङ्ग, करिण ईरयति कण्टकैर्वा ॥ १ ॥ क्रम्यते क्रकर जठरक्रकर-" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, क्रतिं करोति तीक्ष्णकण्टकत्वाद्वा ॥ २ ॥

पञ्चाङ्गुल स्यादेरण्डे

पञ्च अङ्गुलयोऽस्य पञ्चाङ्गुल, अङ्गुलिसदृशपञ्चपत्रावयवत्वात् "बहुव्रीहे

तापिञ्छस्तु तमाल स्यात्

तापिनश्छादयति तापिञ्छ, पृषोदरादित्वात्। तापिच्छोऽपि ॥१॥ ताम्यति तमाल पुंस्लीबलिङ्ग "कटमृ-" ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्याल ॥ २ ॥

चम्पको हेमपुष्पक ॥ २१२ ॥

चम्पतेऽयते भृङ्गश्चम्पकः "कीचक-" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यक निपात्यते ॥ १ ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्य हेमपुष्पक ॥ २ ॥ २१२ ॥

निर्गुण्डी सिन्दुवारे

निष्क्रान्ता गुण्डाद् वेष्टात् निर्गुण्डी। निर्गुण्टीत्यपि ॥ १ ॥ स्यन्दते सिन्दुवार "द्वारशृङ्गार-" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते, स्यन्द वृणोति वा, पृषोदरादित्वात् तत्र ॥ २ ॥

अतिमुक्तके माधवी लता

वासन्ती च

अतिक्रान्तो मुक्तान् विरक्तानतिमुक्तकस्तत्र ॥ १ मधौ वस ते भवा माधवी "भर्तुसन्ध्यादे -" ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ लाति लता ॥ ३ ॥ वसन्ते पुष्प्यति वासन्ती "साधुपुष्प्यत्पच्यमाने" ॥ ६।३।११७ ॥ इत्यण् ॥४॥

औड्रपुष्प जपा

उड्रदेशे भव पुष्पमौड्रपुष्पम् ॥१॥ जपताव जपा। जपादित्वाद्वत्वे जवाऽपि ॥२॥

जातिस्तु मालती ॥ २१३ ॥

जायतेऽस्या पुष्पादि जाति ॥ १ ॥ मालयत्यामोदैर्मालती "पुतपित्त-" ॥ (उणा- २०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ २ ॥ २१३ ॥

मल्लिका स्याद्विचकिल

मल्यते मूर्धनि मल्लि "पदिपठि-" ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इ, के मल्लिका 'दृकृनृ-" ॥ (उणा- २७) ॥ इत्यको वा ॥१॥ विच्यते विचकिल "स्थण्डिलकपिल-' ॥ (उणा- ४८४) ॥ इताले निपात्यते ॥ २ ॥

सप्तला नवमालिका।

सप्त मनो बुद्धिमिन्द्रियाणि च लाति सप्तला सपति समवैति वा "मुरल-" ॥ (उणा- ४७४,) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥ नवा सुला मालाऽस्या नवमालिका ॥ २ ॥

सल्लकी तु गजप्रिया ॥ २१८ ॥

'सत्र सौत्र' सन्ति सल्लका, पुम्ब्रालिङ्ग "दृकृनृ–" ॥ (उणा– २७) ॥ इल्लक, सल्लकस्य ल्लयते स्वाद्यते गजैरिति वा ॥ १ ॥ गजस्य प्रिया ॥२॥२१८॥

वंशो वेणुर्यवफलस्त्वचिसारस्तृणध्वज ।

मस्कर शतपर्वा च

वमति वंश 'पादावमि–" ॥ (उणा– ५२७) ॥ इति श ॥ १ ॥ अजन्त्यनेन वेणु पुलिङ्ग "अजिस्था–" ॥ (उणा– ७६) ॥ इति णु ॥ २ ॥ यवाकार फलमस्य यवफल ॥ ३ ॥ त्वचि वल्के सारस्त्वचिसार "अद्व्यञ्जनात्–" ॥ ३।२।१८ ॥ इति विकल्पेन सप्तम्यलुप् । त्वक्सारोऽपि ॥ ४ ॥ तृणाना ध्वज इव तृणध्वज ॥ ५ ॥ मा क्रियते प्रतिषिध्यतेऽनेन मस्कर, वर्चस्कादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ शत बहूनि पर्वाण्यस्य शतपर्वा ॥ ७ ॥

स्वनन् वातात् स कीचक ॥ २१९ ॥

स वंशो वाताद् हेतो शब्दायमान कचते बध्नाति शब्द कीचक "काचक–" ॥ (उणा– ३३) ॥ इत्यके निपात्यते, कीति चकते वा, कीचिति कायति वा ॥ १ ॥ २१९ ॥

तुकाक्षीरी वंशक्षीरी त्वक्क्षीरी वंशरोचना ।

क्षीरस्य त्वगिव तुकाक्षीरी ॥ १ ॥ वंशात् क्षीरमस्या वंशक्षीरी ॥ २ ॥ त्वच क्षीरमस्या त्वक्क्षीरी स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ वंशोत्था रोचना वंशरोचना ॥ ४ ॥

पूगे क्रमुक-गूवाकौ

पवते पूग पूमुदिभ्याम्–" ॥ (उणा– ९३) ॥ इति किद् गस्तत्र ॥ १ ॥ क्रामति क्रमुक "क्रमे क्रम् च वा" ॥ (उणा– ५३) ॥ इति उक ॥ २ ॥ गुर्वेत्यनेन स्वमकत्वाद् गूवाक "मवाकश्यामाक–" ॥ (उणा– ३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ ३ ॥

तस्योद्वेग पुन फलम् ॥ २२० ॥

तस्य पूगस्य फलमुद्गतो वेगोऽस्य उद्वेगम्, स्वस्वकत्वात् ॥ १ ॥ २२० ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवल्ल्यपि ।

ताम्बूल पूगपर्ण-चूर्णसयोगस्तद्धेतुवल्ली ताम्बूलवल्ली ॥ १ ॥ ताम्यन्ति फाल्गुत्येना ताम्बूली 'तमेर्बोऽन्तो दाघश्च वा' ॥ (उणा– ४८९) ॥ इत्यूल ॥ २ ॥ नागपर्यायभ्य सर्पादिभ्या वल्ली, नागस्य वल्ली पातालानीतत्वाद् नागवल्ली,

पाष्ठे–" ॥ ७ । ३ । १२४ ॥ इति ट समासान्त ॥ १ ॥ इरयति वायुमेरण्ड "पिचण्डैरण्ड–" ॥ (उणा– १७६) ॥ इत्यण्डे निपात्यते तत्र ॥ ३ ॥

धातक्या धातुपुष्पिका ॥ २१६ ॥

दधाति धातकी "श्लेष्मातक–" ॥ (उणा–८३) ॥ इत्यातक निपात्यते तत्र ॥ १ ॥ धातुवद् रक्तानि पुष्पाण्यस्या धातुपुष्पी ॥ २ ॥ २१६ ॥

कपिकच्छूरात्मगुप्ता

कपीन् कषति कपिकच्छू स्त्रीलिङ्ग "कषेर्छश्च च प" ॥ (उणा–८३१) ॥ इति ऊ ॥ १ ॥ आत्मना गुप्ता आत्मगुप्ता, स्पर्शाविषयत्वात् ॥ २ ॥

धत्तूर कनकाह्वय ।

धयति धातून् धत्तूर सिन्दूर–" ॥ (उणा– ४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते धात्तूरोऽपि ॥ १ ॥ कनकाह्वय, भुक्तेऽस्मिन् हेमवर्णपृथ्वीदर्शनात् ॥ २ ॥

कपित्थस्तु दधिफल

कपयोऽस्मिन् तिष्ठन्ति कपित्थ , कपिप्रियत्वात् कपिरिव तिष्ठतीति वा, पृषोदरादित्वात् तत्वम् ॥ १ ॥ दधिवदम्लमधुर फलमस्य दधिफल ॥ २ ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ २१७ ॥

वलति नालिकेर पुस्त्रीलिङ्ग ' शतेरादय " ॥ (उणा–४३२) ॥ इत्येरे निपात्यते ॥ १ ॥ नालिकान् नालयुक्तान् पुष्पादीनारयति वा हलाकारपत्रशाखत्वाल्लाङ्गली ॥ २ ॥ २१७ ॥

आम्रातको वर्षपाकी

अमति आम्रातक ' श्लेष्मातकाम्रातक– ॥ (उणा–८३) ॥ इति निपात्यते आम्रमतति कपिचूतत्वादिति वा ॥ १ ॥ वर्षण पाकोऽस्त्यस्य वर्षपाकी ॥ २ ॥

केतक क्रकचच्छद ।

केतति वन केतक पुस्त्रीलिङ्ग , यद्वाचस्पति – केतकस्तु द्वयो ' इति ॥ १ ॥ क्रकचाकाराणि च्छदान्यस्य क्रकचच्छद ॥ २ ॥

कोविदारो युगपत्र

कनति दाप्यते कोविदार कने कोविद–' ॥ (उणा–४१०) ॥ इत्यारे साधु कु भूमिं विदारयतीति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ युगरूप पत्रमस्य युगपत्र ॥ २ ॥

सल्लकी तु गजप्रिया ॥ २१८ ॥

सत्र सौत्र' सरति मल्लकी, पुम्प्रालिङ्ग "दृकून्–" ॥ (उणा– २७) ॥ इल्लक, सतूह्ल लस्यते खाद्यते गजैरिति वा ॥ १ ॥ गजस्य प्रिया ॥२॥२१८॥

वंशो वेणुर्यवफलस्त्वचिसारस्तृणध्वज ।

मस्कर शतपर्वा च

वमति वश 'पादावमि-" ॥ (उणा– ५२७) ॥ इति श ॥ १ ॥ अजन्त्वेन वेणु पुलिङ्ग "अजिस्था–" ॥ (उणा– ७६) ॥ इति णु ॥ २ ॥ यवाकार फलमस्य यवफल ॥ ३ ॥ त्वचि वल्के सारस्त्वचिसार "अदूव्यञ्ज नात्–" ॥ ३।२।१८ ॥ इति विकल्पेन सप्तम्यलुप् । त्वक्सारोऽपि ॥ ४ ॥ तृणाना ध्वज इव तृणध्वज ॥ ५ ॥ मा क्रियते प्रतिषिध्यतेऽनेन मस्कर, ववस्कादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ शत बहूनि पर्वाण्यस्य शतपर्वा ॥ ७ ॥

स्वनन् वातात् स कीचक ॥ २१९ ॥

स वंशो वाताद् हेतो शब्दायमान क्वते बध्नाति शब्द कीचक "कीचक-" ॥ (उणा– ३३) ॥ इत्यके निपात्यते, कीति चकते वा, कीचति कायति वा ॥ १ ॥ २१९ ॥

तुकाक्षीरी वंशक्षीरी त्वक्क्षीरी वंशरोचना ।

क्षीरस्य त्वगिव तुकाक्षारी ॥ १ ॥ वंशात् क्षारमस्या वशक्षीरा ॥ २ ॥ त्वच क्षीरमस्या त्वक्क्षीरा स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ वंशोत्था रोचना वंशरोचना ॥ ४ ॥

पूगे क्रमुक-गूवाकौ

पचते पूग पूमुदिभ्याम्-' ॥ (उणा– ९३) ॥ इति किद् गस्तत्र ॥ १ ॥ क्रामति क्रमुक 'क्रमे क्रुम् च वा' ॥ (उणा– ५१) ॥ इति उक ॥ २ ॥ गुवत्वेन ससक्तत्वाद् गूवाक 'मवाकश्यामाक-" ॥ (उणा– ३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ ३ ॥

तस्योद्वेग पुन फलम् ॥ २२० ॥

तस्य पूगस्य फलमुद्गतो वेगोऽस्य उद्वेगम् ससक्तत्वात् ॥ १ ॥ २२० ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवल्ल्यपि ।

ताम्बूल पूगवण-चूर्णसयोगस्तद्धेतुर्वल्ली ताम्बूलवल्ली ॥ १ ॥ ताम्यन्ति फाह्लत्येना ताम्बूली 'तमेनाऽऽन्तो दाघस्तु रा' ॥ (उणा– ४८९) ॥ इत्यूल ॥ २ ॥ नागपर्यायेभ्य सर्पादिभ्यो वल्ली, नागस्य वल्ली पातालानीतत्वाद् नागवल्ली,

काद–" ॥ ७ । ३ । १२४ ॥ इति ट रामागान ॥ १ ॥ इरयति वायुमेरण्ड "पिचण्डैरण्ड–" ॥ (उणा– १७६) ॥ इत्यण्डे निपात्यते तत्र ॥ २ ॥

धातक्या धातुपुष्पिका ॥ २१६ ॥

दधाति धातकी "श्लेष्मातक–" ॥ (उणा–८३) ॥ इत्यातके निपात्यते तत्र ॥ १ ॥ धातुवद् रक्तानि पुष्पाण्यस्या धातुपुष्पी ॥ २ ॥ २१६ ॥

कपिकच्छूरात्मगुप्ता

कपीन् कषति कपिकच्छू स्त्रीलिङ्ग "कषेर्छौ च प" ॥ (उणा– ८३१) ॥ इति ऊ ॥ १ ॥ आत्मना गुप्ता आत्मगुप्ता, स्पर्शाविषयत्वात् ॥ २ ॥

धत्तूर कनकाह्वय ।

धयति धातून् धत्तूर 'सिन्दूर–" ॥ (उणा– ४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते धात्तरोऽपि ॥ १ ॥ कनकाह्वय, भुक्तेऽस्मिन् हेमवर्णपृथ्वीदर्शनात् ॥ २ ॥

कपित्थस्तु दधिफल

कपयोऽस्मिन् तिष्ठन्ति कपित्थ, कपिप्रियत्वात् कपिरिव तिष्ठतीति वा पृषो दरादित्वात् तत्वम् ॥ १ ॥ दधिवदम्लमधुर फलमस्य दधिफल ॥ २ ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ २१७ ॥

वलति नालिकेर पुस्त्रीलिङ्ग ' शतेरादय " ॥ (उणा–४३२) ॥ इत्येरे निपात्यते ॥ १ ॥ नालिकान् नालयुक्तान् पुष्पादीनारयति वा हलाकारपत्रशाख त्वाल्लाङ्गली ॥ २ ॥ २१७ ॥

आम्रातको वर्षपाकी

अमति आम्रातक ' श्लेष्मातकाम्रातक– ' ॥ (उणा–८३) ॥ इति निपात्यते आम्रमतति कपिचूतत्वादिति वा ॥ १ ॥ वर्षण पाकोऽस्त्यस्य वर्ष पाकी ॥ २ ॥

केतक क्रकचच्छद ।

केतति वने केतक पुस्त्रीलिङ्ग, यद्वाचस्पति – केतकस्तु द्वयो इति ॥ १ ॥ क्रकचाकाराणि च्छदान्यस्य क्रकचच्छद ॥ २ ॥

कोविदारो युगपत्र

कवति दाप्यते कोविदार कवे कोविद–" ॥ (उणा–४१०) ॥ इत्यारे साधु कु भूमिं विदारयतीति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ युगरूप पत्र मस्य युगपत्र ॥ २ ॥

गुडति रक्षति कफ गुडूची " गुडेरूचट्" ॥ (उणा-१२०) ॥ ३ ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ २२३ ॥

विशाला, महाफलत्वात् ॥१॥ इन्द्रवत् अक्षेर्वृणोति इन्द्रवारुणा ॥२॥२२३॥

उशीर वीरणीमूले

उश्यते उशार पुक्लावलिङ्ग " घसिवशि-" ॥ (उणा-४१९) ॥ इति न्दिार ॥ १ ॥ वारणा तृणविशेषस्तस्या मूल वारणामूल तत्र ॥ २ ॥

ह्रीबेरे वालक जलम् ।

जिहेताव ह्रावेर " शतेरादय " ॥ (उणा-४३२) ॥ इति वेरे निपात्यते तत्र ॥१॥ बडते वाल स्वार्थ के वालम् ॥२॥ जलति जलम्, यद्वाऽस्य केशसदृश त्वात् तृद्धत्वाच्च वाल जलपर्यायवाच्यत्वमपि ॥ ३ ॥

प्रपुन्नाटस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥ २२४ ॥

प्रपुणति प्रपुनाति वा प्रपुनाट "कपाट-" ॥ (उणा- १४८) ॥ इति आटे निपात्यते ॥ १ ॥ एडवद् मेषाक्षत्वाद् गज्यते शब्यते एडगज ॥ २ ॥ दद्रु हन्ति दद्रुघ्न ॥ ३ ॥ चक्राणि दद्रुमण्डलानि मृद्नाति चक्रमर्दकम् ॥४॥२२४॥

लट्वाया महारजन कुसुम्भ कमलोत्तरम् ।

लटति लट्वा लटिखटि-" ॥ (उणा- ५०५) ॥ इति वस्त्र ॥ १ ॥ रज्यतेऽनेन रजन महच्च तद् रजन च महारजनम् ॥ २ ॥ कुस्यति कुसुम्भ 'काकु सिम्या कुम्भ " ॥ (उणा- ३३७) ॥ पुक्लावलिङ्गोऽयम् ॥ ३ ॥ कमलेभ्य उत्तर वर्णाधिक्यात् कमलोत्तरम् ॥ ४ ॥

लोध्रे तु गालवो रोध्र तिल्व शावर मार्जना ॥ २२५ ॥

रुणद्धि व्रण रोध्र, रत्वे लोध्रम्नत्र ॥ १ ॥ गालयति स्रावयति अक्षि वा स्रव 'कैरव-" ॥ (उणा- ५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ तिलति स्निह्यतेऽङ्गमनेन तिल्व "प्रह्लाह्ला-' ॥ (उणा- ५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ४ ॥ शवराणामय वृक्ष शावर ॥ ५ ॥ मार्ष्टि उद्वर्तयति अङ्गमनेन मार्जनः ॥ ६ ॥ २२५ ॥

मृणालिनी पुटकिनी नलिनी पङ्कजिन्यपि ।

मृणालमस्त्यस्या मृणालिना ॥ १ ॥ पुटकमस्त्यस्या पुटकिनी "मन्माब्जा देर्नाम्नि" ॥ ७।२।६७ ॥ इति इन् ॥ २ ॥ नलोऽस्त्यस्या नलिना "अतोऽनेक स्वरात्-" ॥ ७।२।६ ॥ इतान् ॥ ३ ॥ पङ्कजमस्त्यस्या पङ्कजिनी, अन्नादित्वादिन्,

सर्पपर्णी, फणिलता इत्यादि ॥ ३ ॥

तुम्ब्यलाबू

साम्यति तुम्बी "तुम्बरतुम्बादय" ॥ (उणा- ३२०) ॥ इति बे निपा त्यते ॥ १ ॥ न लम्बनेऽलाबू फाकादस नम् "नघो लम्बेनलुक् च" ॥ (उणा- ८३८) ॥ इत्यूः, स्त्रीशमलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

कृष्णला तु गुञ्जा

कृष्ण प्रान्त लाति कृष्णला ॥ १ ॥ गुञ्जति शिम्ब्या गुञ्जा ॥ २ ॥

द्राक्षा तु गोस्तनी ॥ २२१ ॥

मृद्वीका हारहूरा च

रस्यते द्राक्षा " लाक्षाद्राक्षा-" ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते मद्रा, द्राक् क्षरति क्षीयते क्षिपति क्षिणोतीति वा " क्वचित् " ॥ ५ ।१। १७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ गोस्तनाभा गोस्तनी ॥ २ ॥ २२१ ॥ मृद्यते मृद्वीका ' मृदेवा ऽन्तश्च वा ' ॥ (उणा-४९) ॥ इति किदाक ॥ ३ ॥ हरति पित्त हारहूरा "सिन्दूर-" ॥ (उणा-४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते ॥ ४ ॥

गोक्षुरस्तु त्रिकण्टकः ।

श्वदंष्ट्रा स्थलशृङ्गाटः

गा क्षुरयति व्यथयति गोक्षुर ॥ १ ॥ त्रय कण्टका अस्य त्रिकण्टक ॥ २ ॥ शुनो दंष्ट्रेव श्वदंष्ट्रा सञ्ज्ञाश्ब्दत्वात् "शुन " ॥ ३ । २ । ९० ॥ इति दीर्घत्वाभाव ॥ ३ ॥ स्थलस्य शृङ्गाट , स्थलशृङ्गमटतीति वा स्थलशृङ्गाट ॥४॥

गिरिकर्ण्यपराजिता ॥ २२२ ॥

गिरिरिवैव कर्णोऽस्या गिरिकर्णी ॥ १ ॥ न पराजायते रक्षाहेतुत्वादपरा जिता अप्रतिहतेत्यथ ॥ २ ॥ २२२ ॥

व्याघ्री निर्दिग्धिका कण्टकारिका स्यात्

व्याघ्रीव व्याघ्री दु स्पर्शत्वात् ॥ १ ॥ निर्दिह्यते निर्दग्धा के निर्दिग्धिका ॥ २ ॥ कण्टकानियर्ति कण्टकारा के कण्टकारिका ॥ ३ ॥

अथामृता ।

वत्सादनी गुडूची च

न म्रियते अमृता छिन्नप्ररोहत्वात् ॥ १ ॥ वत्सैरद्यते वत्सादनी ॥ २ ॥

कैरवाणि सन्त्यस्या कैरविणा तत्र ॥ १ ॥ कुमुदानि सन्त्यस्या कुमुद्वती "नडकुमुद-" ॥ ६।२।७४ ॥ इति डिद् मतु, व्यञ्जनान्ताद्वा "तदस्य-" ॥ ७।२।१ ॥ इति मतु । कुमुदिन्यपि ॥ २ ॥

उत्पल स्यात् कुवलय कुवेल कुवल कुवम् ॥ २२९ ॥

उत्पिबत्युत्पल पुक्लीबलिङ्ग "मुरल-" ॥ (उणा- ४७४) ॥ इत्यले निपात्यते, उत्पलतीति वा ॥ १ ॥ कौ वलति प्राणिति कुवलय 'कुगुवलि-' ॥ (उणा-३६५) ॥ इत्यय, कुत्सितो वहिवलय पत्रवेष्टनमस्य वा ॥ २ ॥ कौ वेलति कुवेलम् ॥ ३ ॥ कवते भ्रमरावे कुवल पुक्लीबलिङ्ग 'कोवा' ॥ (उणा-४६९) ॥ इति किदल, कौ वलतीति वा ॥ ४ ॥ कुत्सित वातीति कुव 'क्वचित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ ५ ॥ २२९ ॥

अस्य विशेषानाह—

श्वेते तु तत्र कुमुद कैरव गर्दभाह्वयम् ।

तत्र उत्पले श्वेते काम्यते कुमुद पुक्लीबलिङ्ग "कुमुद-" ॥ (उणा-२४४) ॥ इत्युदे निपात्यते कौ मोदत इति वा । कुमुदपि ॥ १ ॥ करोति सुख कैरव 'कैरवभैरव-" ॥ (उणा-५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते के रौति कैरवा हसस्त स्येद प्रियमिति वा ॥ २ ॥ गदभस्याह्वयोऽस्य गदभाह्वयम् ॥ ३ ॥

नीले तु स्यादिन्दीवर

नाले उत्पल इन्दति श्रिया इ दावर ' तीवर-' ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते ॥ १ ॥

हल्लक रक्तसन्ध्यके ॥ २३० ॥

ह्लाति घूणते हल्लकम् ॥ १ ॥ रक्तान् स धानकति रक्तसन्ध्यकम्, रक्तस न्ध्येव वा तत्र । रक्तोत्पल चैतत् ॥ २ ॥ २३० ॥

सौगन्धिके तु कल्हार

सुगन्ध प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् ॥ १ ॥ कल्यते कल्हार "द्वारश्रृङ्गार-' ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते, के ल्हादते वा, पृषोदरादित्वात् । शारद शुक्र चैतत् ॥ २ ॥

बीजकोशो वराटक ।

कर्णिका

बाजाना पद्माक्षनाम्ना कोशो बाजकोश ॥ १ ॥ वरमटति वराटक

यौगिकत्वात् कमलिनीत्यादय ॥ ४ ॥

फमल नलिन पद्ममरविन्द कुशेशयम् ॥ २२६ ॥
पर शत सहस्राभ्या पत्र रानीव पुष्करे ।
विसप्रसूत नालीक तामरस महोत्पलम् ॥ २२७ ॥
तज्जलात् सरस पङ्कात् परेरुड् रुह-जन्म-जै ।

काम्यते श्रिया कमल "मृदिकन्दि–" ॥ (उणा– ४६५) ॥ इत्यल, कमम्भोऽलति भूषयति वा, केन मल्यत इति वा ॥ १ ॥ नलति नलिन "स्था पदि–" ॥ (उणा– २८२) ॥ इतान ॥ २ ॥ पद्यते पद्म "अर्तीरि–" ॥ (उणा– ३३८) ॥ इति म । एते पुक्लीबलिङ्गा ॥ ३ ॥ अरान् विन्दति अर विन्द 'निगवादेनाम्नि" ॥ ५।१।६१ ॥ इति श ॥ ४ ॥ कुशे जले शेते कुशे शय "शयवासिवासेष्वकालात्" ॥ ३।२।२५ ॥ इति सप्तम्यलुप् ॥ ५ ॥ २२६ ॥ शत सहस्रशब्दाभ्यां पर पत्रम्, शतसहस्रे बहुत्वलक्षण शत शहस्र च पत्राण्यस्य शतपत्रम् सहस्रपत्रम् ॥६॥७॥ राज्य सन्त्यस्य राजावम्, मण्यादित्वाद्व ॥ ८ ॥ पुष्यति जले पुष्कर 'सृपुषिभ्या कित्' ॥ (उणा– ४३६) ॥ इति कर ॥ ९ ॥ विसात् प्रसूत विसप्रसूतम् । विसप्रसूनमपि ॥ १० ॥ नलति नालीक पुक्लीबलिङ्ग "सृणीक–" ॥ (उणा– ५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ११ ॥ तम्यते तामरस "फनस–" ॥ (उणा– ५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते, ताम सप्रकर्षो रसोऽस्येति वा, तम प्रकर्षार्थ तारतम्यवत्, ताम्यद्भिर्भृङ्गैरस्यते वा ॥१२॥ महच्च तदुत्पल च महोत्पलम् ॥ १३ ॥ २२७ ॥ तत् कमल जलशब्दात्, सर शब्दात्, पङ्कशब्दाच्च परे रुडादिभिरुच्यत इत्यर्थ जलरुट् जलरुहम्, जलजन्म जलजम्, ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सरोरुट् सरोरुहम् सरोजन्म, सरोजम्, ॥ १८ ॥ १९ ॥ २०॥२१॥ पङ्करुट् पङ्करुहम् पङ्कजन्म, पङ्कजम् । यौगिकत्वाद् वारिज सरसी रुहादय ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

पुण्डरीक सिताम्भोज

पुणति पुण्डते वा पुण्डरीक 'सृणीक– ॥ (उणा– ५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ सित श्वेतमम्भोज सिताम्भोजम् ॥ २ ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ २२८ ॥
रक्तोत्पल कोकनद

रक्त च तत् सरोरुह च रक्तसरोरुह तत्र ॥ १ ॥ २२८ ॥ रक्त शोणमुत्पल रक्तोत्पलम् ॥ २ ॥ कोकैश्चक्रवाकैर्नदति कोकनदम् ॥ ३ ॥

धान्य तु सस्य सीत्य च व्रीहि स्तम्बकरिश्च तत् ।

धन्यते धान्यम्, धीयत इति वा "धामाजि-" ॥ (उणा- ३७९) ॥ इत्यन्य, व्रीह्यादि, यदाहु -

" व्रीहिर्यवो मसूरो गोधूमा मुद्गमापतिलवणका ।
अणव प्रियङ्गु कोद्रवमयुच्छका शालिराढक्य ॥ १ ॥
स्त्रिय कलाय कुलत्थौ शणसप्तदशानि धान्यानि ॥" ॥ १ ॥

सस्यते सुखमनेन सस्य "स्थान्छा-" ॥ (उणा- ३५७) ॥ इति य ॥२॥ सीतया सङ्गत सीत्य "सीतया सङ्गते" ॥ ७ । १ । २७ ॥ इति य ॥ ३ ॥ व्राह्यते यान्यत इति व्राहि "व्रियो हिक्" ॥ (उणा- ७१०) ॥ ४ ॥ स्तम्ब करोति स्तम्बकरि । पुलिङ्गावेतो " शकृत् स्तम्बाद्वत्सव्राही कृग ॥ ५ । १ । १०० ॥ इति इ ॥ ५ ॥

आशु स्यात् पाटलो व्रीहि

व्राहि पष्टिका धान्यविशेष पाटलच्छाय ॥ १ ॥ अश्नुते आशु पुलिङ्ग "कृवापाजि- ' ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण्, शीघ्रपाकत्वाद्वा, यद् दुर्ग - 'आश्वाश्या शालि शाघ्रयो ' इति ॥ २ ॥

गर्भपाकी तु षष्टिक ॥ २३४ ॥

गर्भे पच्यते स्वयमेवेत्येवशीलो गभपाकी णिनि न्यङ्क्वादित्वात् साधु ॥ १ ॥ षष्टिरात्रेण पच्यते षष्टिक "यवयवकषष्टिकाद्य ' ॥ ७ । १ । ८१ ॥ इत्यन षाष्टिकेति निर्देशात् साधु ॥ २ ॥ २३४ ॥

शालय कलमाद्या स्यु

शलति शालय पुलिङ्ग "कमिवमि- ॥ (उणा- ६१८) ॥ इति णिदि कलम आद्यो येषा कलमाद्या ॥ १ ॥

कलमस्तु कलामक ।

कडति मायत्यनेन कडम "सृपृप्रथि-" ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यम, लत्वे कलम ॥ १ ॥ कला कलनाममति कलामक ॥ २ ॥

लोहितो रक्तशालि स्यात्

लोहितो वर्णेन ॥ १ ॥

महाशालि सुगन्धिक ॥ २३५ ॥

महावासौ शालिश्च महाशालि ॥ १ ॥ शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धि " सु

॥ २ ॥ असत्यपि कर्णभवत्वे करवात् कर्णे भवा कर्णिका " कणललाटात्-" ॥
॥ ६ । ३ । १४१ ॥ इति कल् ॥ ३ ॥

पद्मनाल तु मृणाल तन्तुल विसम् ॥ २३१ ॥

पद्मस्य नाल पद्मनालम् ॥ १ ॥ 'मृणत् हिंसायां' मृण्यतेऽवते मृणाल मिलिङ्ग "मृलिपिलि-" ॥ (उणा-४७६) ॥ इति किदाल, मृदमालायत वा " पचन्दि " ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति डे पृषोदरादित्वात् साधु ॥ २ ॥ तन्तून् लाति तन्तुलम् ॥ ३ ॥ वेति विस " पटिवीभ्याम्-' ॥ (उणा-५७९) ॥ इति टिस, विस्रते प्रेर्यते वा ॥ ४ ॥ २३१ ॥

किञ्जल्क केसर

मिथिघलति, किं मुदिसत जीर्यते वा किञ्जल्क " निष्कतुरुष्क-" ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपात्यते ॥ १ ॥ के सरति केसरम्। पुंक्लीबलिङ्गावेतौ ॥२॥

सवर्त्तिका तु स्याद् नव दलम् ।

सवर्त्तयति वेष्टयति सवर्त्तिका पद्मादीना नवोद्भिन्न दल शरयन्त्रिकाख्यम्॥१॥

करहाट शिफा च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम् ॥२३२॥

क रहयन्ति करहा- पद्मादयो जलोरथास्तानटति करहाट, कार्यते वा " कपाटविराट-" ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्याटे निपात्यते ॥ १ ॥ शिनोति दारयति क्ष्मा शिफा ॥ २ ॥ कनति कन्द 'शाशपि-" ॥ (उणा-२३७) ॥ इति द, पुंक्लीबलिङ्ग, कन्द्यतेऽविध्यते वा तत्र, सलिलजन्मना पद्मादीनाम् ॥३॥२३२॥

उत्पलाना तु शालूक

उत्पलाना कन्दे शलति शालूक ' शल्यणेणित् " ॥ (उणा-५९) ॥
॥ इत्यूक ॥ १ ॥

नील्या शैवाल शेवले ।
शेवाल शैवल शेपाल जलात् शूक नीलिके ॥ २३३ ॥

नालति नाली, नालावर्णा वा तस्याम् ॥ १ ॥ शेतेऽम्भसि शैवाल शेवल शैवल शेपाल शाडस्तल‌स्पालवालण्वलण्वला ॥ (उणा- ५०१) ॥ इति चत्वारोऽपि साधव । शेवाल तु शेपालस्य जपादित्वाद् वत्वे साधु ॥ २ ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जलशब्दात् परे शूक नीलिके- जलस्य शूकमिव जलशूकम् । शैवालाद्या षडपि पुंक्लीबलिङ्गा ॥ ७ ॥ जल नालयति अणि स्वार्थे के जलनालिका ॥ ८ ॥ २३३ ॥

नील ॥ ५ ॥ हरि, हरिवर्णत्वात् पुलिङ्ग ॥ ६ ॥

पीतेऽस्मिन् वसु खण्डीर प्रवेल जय शारदा ॥ २३८ ॥

अस्मिन् मुद्गे पीतवर्ण वसति वित्ते वसु पुलिङ्ग ॥ १ ॥ खन्यते खण्डीर "जम्बार–" ॥ (उणा–४२०) ॥ इतारे निपात्यते ॥ २ ॥ प्रवेलति प्रवेल ॥ ३ ॥ जयत्यनेन जय ॥ ४ ॥ शरदि भव शारद "भतुमध्यादरण्" ॥ ६ । ३ । ॥ ८९ ॥ ५ ॥ २३८ ॥

कृष्णे प्रवर वासन्त हरिमन्थज-शिम्बिका ।

कृष्णे मुद्गे प्रव्रियते प्रवर ॥ १ ॥ वसन्त भवो वासन्त ॥ २ ॥ हरि मन्थाज्जायते हरिमन्थज ॥ ३ ॥ शिम्बाऽस्त्यस्य शिम्बिक, व्राह्यादित्वादिक, शिम्बिभि कायति वा ॥ ४ ॥

वनमुद्गे तुवरक निगूढक कुलीनका ॥ २३९ ॥

खण्डी च

वनस्य मुद्गो वनमुद्गस्तत्र, तुवर कषाय स एव तुवरक ॥ १ ॥ निगूहति स्म निगूढक ॥ २ ॥ कौ लायते कुलानक "कीचक–" ॥ (उणा–३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ३ ॥ २३९ ॥ खण्डमस्त्यस्य खण्डी ॥ ४ ॥

राजमुद्गे तु मकुष्ठक मयुष्टकौ ।

मुद्गाना राजा प्रधानत्वाद् राजमुद्गस्तत्र ॥ १ ॥ मङ्क्यतेऽनेन मकुष्ठ ॥ २ ॥ मीयतेऽसौ मयुष्ट "पष्ठिधिठ–" ॥ (उणा–१६६) ॥ इति ठ निपात्यते ॥ ३ ॥

गोधूमे सुमन

गुध्यति परिवेष्टयति गोधूम "कुषिगुधेरूम" ॥ (उणा–३५३) ॥ गा धुनाति वा ' विलिभिलि– ॥ (उणा–३४०) इति किद् मस्तत्र ॥ १ ॥ सुष्ठु मन्यते सुमन अच् ॥ २ ॥

वल्ले निष्पाव शितशिम्बिक ॥ २४० ॥

वल्लते वल्लस्तत्र ॥ १ ॥ निष्पूयते निष्पाव "निरभे पूल्व" ॥ ५ । ३ । २१ ॥ इति घञ ॥ २ ॥ शिता शिम्बिरस्य शितशिम्बिक ॥ ३ ॥ २४० ॥

कुलत्थस्तु कालवृन्त

कुले तिष्ठति कुलत्थ, पृषोदरादित्वात् ॥१॥ काल वृन्तमस्य कालवृन्त ॥२॥

ताम्रवृन्ता कुलत्थिका ।

ताम्र वृन्तमस्यास्ताम्रवृन्ता ॥ १ ॥ ह्रस्व कुलत्थ कुलत्थिका ॥ २ ॥

पृपुगुगुगे -" ॥ ७ । ३ । १४४॥ गौ इट् समागा¯१, के मुगभिक ॥२॥२३५॥

यवो हयप्रियस्तीक्ष्णशूक

मुगो यव ॥ १ ॥ हयानां प्रियो हयप्रिय ॥ २ ॥ तीक्ष्ण शूक किं शादरम्य तीक्ष्णशूक ॥ ३ ॥

तोक्मस्तरमो हरित् ।

अगौ यवो हरि तिल, तुज्यते तोक्म "हक्ममाध्म-" ॥ (उणा-३४६)॥ इति म निपातोऽ ॥ १ ॥

मङ्गल्यको मसूर स्यात्

मङ्गल साधु मङ्गल्य, के मङ्गल्यक ॥ १ ॥ मस्यते परिणमते मसूर, पुस्त्री लिङ्ग "मीमसि-" ॥ (उणा-४२७) इत्यूर ॥ २ ॥

फलायस्तु सतीनक ॥ २३६ ॥

हरेणु खण्डिकश्च

फल्यते कलाय त्रिपुटाख्य "कुलिलुलि-" ॥ (उणा- ३७२) ॥ इति काय, कलामतीसारमयते वा, क लातातिं वा ॥१॥ सीदन्त्यनेन सतान दिन नम्र-' ॥ (उणा- २६८) ॥ इति साधु, के सतीनक । सातीनोऽपि ॥२॥२३६॥ ह्रियते हरेणु, पुलिङ्ग 'हृहभू-" ॥ (उणा- ७७२) ॥ इत्येणु ॥ ३ ॥ खण्ड्यत खण्डिक "कुशिक-" ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ४ ॥

अथ चणको हरिमन्थक ।

चणति दरयमानःचणक ' दृकृनृ- ' ॥ (उणा- २७) ॥ इत्यक ॥ १ ॥ हरिभिमथ्यते हरिमन्थक ॥ २ ॥

माषस्तु मदनो नन्दी वृष्यो बीजवरो बली ॥ २३७ ॥

मायते माष पुक्लीबलिङ्ग 'वृकृतृ- ॥ (उणा- ५४०) ॥ इति ष ॥ १ ॥ मदयाति वृक्षत्वाद् मदन ॥ २ ॥ नन्दयत्यवश्य नन्दी ॥ ३ ॥ वृषाय मैथुनाय हितो वृष्य प्राण्यङ्गरथ- ॥ ७।१।३७ ॥ इति य वृष्यते तैलादिनेति ' कुवृषि- ॥ ५।१।४२ ॥ इति क्यप् वा ॥ ४ ॥ बीजेषु वरा बीजवर, बीज शुक्र वणोति वा ॥ ५ ॥ बल रेतोऽस्त्यत्र बली ॥ ६ ॥ २३७ ॥

मुद्गस्तु प्रथनो लोभ्यो बलाटो हरितो हरि ।

मोदतेऽनेन मुद्ग पूमुदिभ्या कित् ॥ (उणा- ९३) ॥ इति ग ॥१॥ प्रथते प्रथन ॥ २ ॥ लुभ्यते लोभ्य ॥ ३ ॥ बलमटति बलाट ॥ ४ ॥ हरितो

अथोद्दाल कोद्रव कोरदूषक ॥ २४३ ॥

उद्दाल्यते उद्दाल ॥ १ ॥ केन अम्भसा उनत्ति क्लियते कोद्रव ' कैरव-" ॥ (उणा- ५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते, केन उद्रौति वा ॥२ ॥ कुरन्त्यनेन कोर दूषक " कोरदूष-" ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यपे निपात्यते, कोर भक्त दूषय तीति वा ॥ ३ ॥ २४३ ॥

चीनकस्तु काककङ्गु

चायते चीन " दिननग्न-" ॥ (उणा-२६८) ॥ इति नै निपात्यते के चीनक ॥ १ ॥ काकप्रिया कङ्गु काककङ्गु ॥ २ ॥

यवनालस्तु योनल ।

जूर्णाह्वयो देवधान्य जोन्नाला बीजपुष्पिका ॥ २४४ ॥

यवस्येव नालमस्य यवनाल ॥१॥ यूयते योनल " मुरल-" ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ २ ॥ 'जूरौचि जराया' जूर्यते जूर्ण ' डीयश्च्यैदित " ॥ ४ । ४ । ६१ ॥ इति क्तस्य नत्वम्, जूर्ण इत्याह्वयो यस्य जूर्णाह्वय ॥३॥ देवप्रिय धान्य देवधान्यम् ॥ ४॥ जनाद् नालमस्या जोन्नाला, पृषोदरादित्वात् ॥५॥ बीजाकार पुष्पमस्या बीजपुष्पिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥

शण भङ्गा मातुलानी स्यात्

शणति शणम् ॥ १ ॥ भज्यते भङ्गा ॥ २ ॥ मान तोल्यते मातुलानी "मुमुचान-" ॥ (उणा-२७८) ॥ इति निपात्यते, माया प्रियस्तुलया अनितीति वा ॥ ३ ॥

उमा तु क्षुमाऽतसी ।

अवयते उमा " अवेह्रस्व-" ॥ (उणा-३४२) ॥ इति किति मे साधु ॥ १ ॥ क्षात्यनया भुक्तया क्षुमा ' क्षुहिभ्या वा ॥ (उणा- ३४१) ॥ इति किद् म ॥ २ ॥ अतत्यनयाऽतसी ' तप्यणि-' ॥ (उणा- ५६९) ॥ इति अस , न तस्यतीति वा ॥ ३ ॥

गवेधुका गवेधु स्यात्

गूयते गवेधुका मुयन "गुड इधुक एधुनौ ' ॥ (उणा- ७४) ॥ गवी धुकाऽपि ॥ १ ॥ गवाऽम्भसा एधते गवेधु , क्लालिङ्ग "भृमृतृ-" ॥ (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनादु ॥ १ ॥

जर्तिलोऽरण्यजस्तिल ॥ २४५ ॥

आऽफी तुवरी वर्णा स्यात्

आ ढौक्यते आढकी "कीचक-" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ १ ॥ तूयते तुवरी ॥ २ ॥ वर्ण्यते वर्णा ॥ ३ ॥

कुल्माषस्तु यावक ॥ २४१ ॥

कोलति कुल्माष अधस्तिष्ठो माषादि "कल्युलिभ्या मासक्" ॥ (उणा-५८४) ॥ कुलन गच्छति परिणमने वा पृषोदरादित्वात् । कुल्माषोऽपि ॥१॥ यौत्यम्भसा यावक 'धान्यविशेष' इत्यन्ये ॥ २ ॥ २४१ ॥

नीवारस्तु वनव्रीहि

नियर्नियत नीवार, मुन्यन्नत्वात् " नेवु " ॥ ५ । ३ । ७४ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ वनस्य व्रीहिर्वनव्रीहिः ॥ २ ॥

श्यामाक-श्यामको समौ ।

श्यायते श्यामाक जघन्यो व्रीहि "मवाकश्यामाक-" ॥ (उणा-३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ १ ॥ 'कीचक-' ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यके निपातनात् श्यामाक ॥ २ ॥

कङ्गुस्तु कङ्गुनी कङ्गु प्रियङ्गु पीततण्डुला ॥ २४२ ॥

कायति कङ्गु "प्रीकैपै-" ॥ (उणा-७६१) ॥ इति कङ्गु ॥१॥ कङ्गति कङ्गुना "दिननम-" ॥ (उणा- २६८) इति ने निपात्यते ॥ २ ॥ कुत्सितमगति कङ्गु "फलिवरयमे ॥ (उणा- ७५८) ॥ इति गु ॥ ३ ॥ प्रीणाति प्रियङ्गु ॥४॥ पीतास्तण्डुला अस्या पाततण्डुला । एते स्त्रीलिङ्गा ॥ ५ ॥ २४२ ॥

सा कृष्णा मधुका

सा कङ्गु कृष्णवर्णा मन्यते वल्प्यते मधुका "कञ्चुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥

रक्ता शोधिका

रक्तवर्णा कङ्गु शोधयति शोधका ॥ १ ॥

मुसटी सिता ।

सिता कङ्गु मुस्यते खण्ड्यते मुसटी "कपट-" ॥ (उणा- १४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ १ ॥

पीता माधवी

पीतवर्णा कङ्गु मधुन इवेय तद्वर्णत्वाद् माधवी ॥ १ ॥

अथोद्दाल कोद्रव कोरदूषक ॥ २४३ ॥

उद्दाल्यते उद्दाल ॥ १ ॥ केन अम्भसा उनत्ति क्लिद्यते कोद्रव 'केरव-" ॥ (उणा- ५१९) ॥ इत्यत्रे निपात्यते, केन उद्रौति वा ॥२ ॥ कुरत्यनेन कोर दूषक " कोरदूष-" ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूपे निपात्यते, कोर भक्त दूषयतीति वा ॥ ३ ॥ २४३ ॥

चीनकस्तु काककङ्गु

चीयते चीन " दिननग्न-" ॥ (उणा-२६८) ॥ इति ने निपात्यते के चीनक ॥ १ ॥ काकप्रिया कङ्गु काककङ्गु ॥ २ ॥

यवनालस्तु योनल ।

जूर्णाह्वयो देवधान्य जोन्नाला बीजपुष्पिका ॥ २४४ ॥

यवस्येव नालमस्य यवनाल ॥१॥ यूयते योनल " मुरल-" ॥ (उणा- ४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ २ ॥ 'जूरेचि जराया जूयते जूण ' डोयइत्यैदित " ॥ ४ । ४ । ६१ ॥ इति क्तस्य नत्वम्, जूण इत्याह्वयो यस्य जूर्णाह्वय ॥३॥ देवप्रिय धान्य देवधान्यम् ॥ ४॥ जनाद् नालमस्या जोन्नाला, पृषोदरादित्वात् ॥५॥ बीजाकार पुष्पमस्या बीजपुष्पिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥

शण भङ्गा मातुलानी स्यात्

शणति शणम् ॥ १ ॥ भज्यते भङ्गा ॥ २ ॥ मान तोलयते मातुलानी ' मुमुचान-' ॥ (उणा-२७८) ॥ इति निपात्यते, मात्रा भ्रियस्तुलया अनितीति वा ॥ ३ ॥

उमा तु क्षुमाऽतसी ।

अव्यते उमा " अवहस्वश्च-" ॥ (उणा-३४२) ॥ इति किति मे साधु ॥ १ ॥ क्षौत्यनया भुक्तया क्षुमा "क्षुद्विभ्या वा ॥ (उणा- ३४१) ॥ इति किद् म ॥ २ ॥ अतत्यनयाऽनसी ' तप्यणि-' ॥ (उणा- ५६९) ॥ इति अस , न तस्यतीति वा ॥ ३ ॥

गवेधुका गवेधु स्यात्

गूयते गवेधुका गुत्यन "गुड इधुक एधुकौ" ॥ (उणा- ७४) ॥ गवी धुकाऽपि ॥ १ ॥ गवाऽम्भसा एधते गवेधु, स्त्रालिङ्ग "भृमृतृ-" ॥ (उणा- ७१६) ॥ इति बहुवचनाद् ॥ १ ॥

जर्तिलोऽरण्यजस्तिल ॥ २४५ ॥

आढकी तुवरी वर्णा स्यात्

आ ग्राकर आन्ती " कीजक–" ॥ (उणा–३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ १ ॥ तूयते तुवरी ॥ २ ॥ वर्ण्यते वर्णा ॥ ३ ॥

कुल्मासस्तु यावकः ॥ २४१ ॥

कोलति कुल्माष अर्धस्विन्नो माषादि " कल्यिकुलिभ्या मासक् " ॥ (उणा–५८४)॥ कुलेन मस्यति परिणमते वा पृषोदरादित्वात् । कुल्माषोऽपि ॥१॥ यविषम्भसा यावक धान्यविशेष ' इत्यन्ये ॥ २ ॥ २४१ ॥

नीवारस्तु वनव्रीहिः

नियतंम्रियते नीवार, मुन्यन्नत्वात् " नेर्वृ " ॥ ५ । ३ । ७४ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ वनस्य व्रीहिर्वनव्रीहिः ॥ २ ॥

श्यामाक-श्यामकौ समौ ।

श्यायते श्यामाक जघन्यो व्रीहि "मवाकश्यामाक–" ॥ (उणा–३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ १ ॥ 'काचक– ॥ (उणा– ३३) ॥ इत्यके निपातनात् श्यामक ॥ २ ॥

कङ्गुस्तु कङ्गुनी कङ्गु प्रियङ्गु पीततण्डुला ॥ २४२ ॥

कायति कङ्गु "प्रीकैपै–' ॥ (उणा–७६१)॥ इति कङ्गु ॥१॥ कङ्गति कङ्गुनी ' दिननम–" ॥ (उणा– २६८) इति ने निपात्यते ॥ २ ॥ कुत्सितमगति कङ्गु "फलिवल्यमे ॥ (उणा– ७५८) ॥ इति गु ॥ ३ ॥ प्राणाति प्रियङ्गु ॥४॥ पीतास्तण्डुला अस्या पीततण्डुला । एते स्त्रीलिङ्गा ॥ ५ ॥ २४२ ॥

सा कृष्णा मधुका

सा कङ्गु कृष्णवर्णा मन्यते कल्प्यते मधुका "कञ्चुक–" ॥ (उणा–५७)॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥

रक्ता शोधिका

रक्तवर्णा कङ्गु शोधयति शोधिका ॥ १ ॥

मुसटी सिता ।

सिता कङ्गु मुस्यते खण्ड्यते मुसटी "कपट–' ॥ (उणा– १४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ १ ॥

पीता माधवी

पीतवर्णा कङ्गु मधुन इवेय तद्वर्णत्वाद् माधवी ॥ १ ॥

अथोद्दाल कोद्रव कोरदूषक ॥ २४३ ॥

उद्दारयते उद्दाल ॥ १ ॥ केन अम्भसा उनत्ति क्लियते कोद्रव 'कैरव-" ॥ (उणा- ५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते केन उद्रौति वा ॥२॥ कुरत्यनेन कोर दूषक " कोरदूष-" ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूपे निपात्यते, कोर भक्त दूषय तीति वा ॥ ३ ॥ २४३ ॥

चीनकस्तु काकरुङ्ग

चीयते चीन " दिननग्न-" ॥ (उणा-२६८) ॥ इति ने निपात्यते के चीनक ॥ १ ॥ काकप्रिया कङ्गु काकङ्गु ॥ २ ॥

यवनालस्तु योनल ।

जूर्णाह्वयो देवधान्य जोन्नाला बीजपुष्पिका ॥ २४४ ॥

यवस्येव नालमस्य यवनाल ॥१॥ यूयते योनल " मुरल-" ॥ (उणा- ४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ २ ॥ 'जूरैचि जराया' जूर्यते जूण "डीयश्व्यैदि त " ॥ ४ । ४ । ६१ ॥ इति क्तस्य नत्वम्, जूर्ण इत्याह्वयो यस्य जूणाह्वय ॥३॥ देवप्रिय धान्य देवधान्यम् ॥ ४॥ जनाद् नालमस्या जोनाला, पृषोदरादित्वात् ॥५॥ बीजाकार पुष्पमस्या बीजपुष्पिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥

शण भङ्गा मातुलानी स्यात्

शणति शणम् ॥ १ ॥ भज्यते भङ्गा ॥ २ ॥ मान तोरयते मातुलानी ' मु मुचान-" ॥ (उणा-२७८) ॥ इति निपात्यते, माया श्रियस्तुलया अनितीति वा ॥ ३ ॥

उमा तु क्षुमाऽतसी ।

अव्यते उमा " अवेहस्वश्च-" ॥ (उणा-३४२) ॥ इति किति मे साधु ॥ १ ॥ क्षौत्यनया भुक्तया क्षुमा "क्षुहि-या वा' ॥ (उणा- ३४१) ॥ इति किद् म ॥ २ ॥ अतत्यनयाऽनसौ 'तप्याणि-' ॥ (उणा- ५६९) ॥ इति अस , न तस्यतीति वा ॥ ३ ॥

गवेधुका गवेधु स्यात्

गूयते गवेधुका मुन्यन्न "गुड इधुक एधुकौ" ॥ (उणा- ७४) ॥ गवी धुकाऽपि ॥ १ ॥ गवाऽम्भसा एधते गवेधु, स्त्रालिङ्ग "भृमृतृ-" ॥ (उणा- ७१६) ॥ इति बहुवचनाद् ॥ १ ॥

जर्त्तिलोऽरण्यजस्तिल ॥ २४५ ॥

जायते जतिल "स्थण्डिल-" ॥ (उणा- ४८४) ॥ इतीले निपात्यते ॥ १ ॥ २४५ ॥

पण्डतिले तिलपिञ्जम्तिलपेज ।

पण्डो निष्फलतिलस्तत्र ॥ १ ॥ तिलपिञ्ज तिलपेज "निष्फले तिलात् पिञ्जपेजौ" ॥ ७ । १ । १५८ ॥ इति साधू ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ सर्षप ।

कदम्बकस्तन्तुभ

सरति सर्षप "सस पप" ॥ (उणा- ३१३) ॥ १ ॥ कुत्सितमम्बते कदम्बक ॥ २ ॥ तोतुभ्यते तन्तुभ , पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥

अथ सिद्धार्थ श्वेतसर्षप ॥ २४६ ॥

सिद्धप्रयोजनो रक्षोघ्नत्वात् सिद्धार्थ ॥ १ ॥ २४६ ॥

मापादय शमीधान्य

माप आदिर्येषा मुद्गादानां ते मापादय , शमी शम्बा तत् प्रधान धान्य शमीधान्यम् ॥ १ ॥

शूकधान्य यवादय ।

शूकप्रधान धान्य शूकधान्य यव आदिर्येषा गोधूमादाना ते यवादय ॥१॥

स्यात् सस्यशूक किंशारु

शवति शूक पुन्नीबलिङ्ग "घुयुहि-" ॥ (उणा- २४) ॥ इति कादधिरव च सस्यस्य शूक सस्यशूकम् ॥ १ ॥ कुत्सित शृणाति किंशारु पुलिङ्ग "किम श्रो णित् " ॥ (उणा- ७२५) ॥ इरु ॥ २ ॥

कणिश सस्यशीर्षकम् ॥ २४७ ॥

कणति वातेन कणिश पुक्लीबलिङ्ग "कुलिकनि-" ॥ (उणा- ५२५) ॥ इति किश । कनिशमपि ॥ १ ॥ सस्यमय शापमपि सस्यशापक सस्यमञ्जरी त्यथ ॥ २ ॥ २४७ ॥

स्तम्बस्तु गुच्छो धान्यादे

स्तभ्नाति स्तम्ब तुम्बस्तम्ब-' ॥ (उणा-३२) ॥ इति निपात्यते धान्यादे य स्तम्ब स नालम् ॥१॥ गुध्यतेऽनेन गुच्छ ॥ २ ॥ य प्रति स्तम्बोऽप्रसिद्धस्त प्रत्यन्यथा विध्यनुवादौ स्याताम् । एव मवत्रोनेयम् ॥

नाल काण्ड

नलति नालमर्थाद् गुच्छस्य निलिङ्ग, ज्वलादित्वात् ण ॥ १ ॥ कणति भज्यमान काण्ड पुक्लीवलिङ्ग ॥ २ ॥

अफलस्तु स ।

पल पलाल

फलरहित स काण्ड पलति पल ॥ १ ॥ पल्यते पलाल "ऋकृमृ-"[१] ॥ (उणा- ४७५) ॥ इत्याल ॥ २ ॥ पुक्लीवलिङ्गावेतौ ॥

धान्यत्वक् तुष

धान्यस्य त्वक्, तुष्यत्यनेनाग्निस्तुष, स्थादित्वात् क ॥ १ ॥

बुसे कडङ्गर ॥ २४८ ॥

बुसते उत्सृज्यते बुस पुक्लीवलिङ्ग, स्थादित्वात् क, तत्र ॥ १ ॥ कडन्ति माद्यन्त्यनेन पशव कडङ्गर 'कडेरेवर-" ॥ (उणा- ४४५) ॥ इत्यङ्गर ॥ २ ॥ २४८ ॥

धान्यमावसित रिद्ध

धान्य व्रीह्यादि ॥ १ ॥ आ अवसित निष्पन्नम् । 'रक्षार्थमाच्छादितमावसितम्' इत्यन्ये ॥ २ ॥ राध्यति स्म रिद्ध सिद्धमित्यर्थ । 'सुसम्पन्नम्' इत्येके । पृषोदरादित्वादित्वम् ॥ ३ ॥

तत्पूत निर्बुसीकृतम् ।

तद् धान्य निर्बुसीकृत पूयते स्म पूतम ॥ १ ॥

मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाविरूढका ॥ २४९ ॥

त्वक् पुष्प फलक शाक दशधा शिग्रुक च तत् ।

मूल मूलकविसादे, पत्र निम्बादे करीर वशादे अग्र करीरवृक्षादे, फल वार्ताक्यादे काण्डमेरण्डवशादे विरूढा क्षेत्रोद्धृतस्य फलमूलादे स्वेदात्तवोद्भिना अङ्कुरा अविरूढक तालास्थिमज्जा इति गौडा ॥ २४९ ॥ त्वक् कदल्यादे, पुष्प करीरवृक्षादे, कवक छत्राकाख्यभूकन्दविशेष । एवमेतत् दशधाऽपि शक्यतेऽनेन भोक्तु शाकम् ॥ १ ॥ शिनोति शिग्रु, के शिग्रुकम् ॥ २ ॥ पुक्लीवलिङ्गावेतौ ॥

अथ शाकविशेषानाह-

तण्डुलीयस्तण्डुलेरो मेघनादोऽल्पमारिष ॥ २५० ॥

तण्डुलेभ्यो हितस्तण्डुलीय "हविरन्नभेदापूपादेर्या वा" ॥ ७।१।२९ ॥ इतीय ॥ १ ॥ तण्डुलमेरोरयति द्रावकत्वात्तण्डुलेर ॥ २ ॥ मेघस्येव नादोऽस्माद् मेघनाद ॥ ३ ॥ अल्प गृणाति हिनस्ति अल्पमारिष "अभिमृभ्या णित्" ॥ (उणा– ५४९) ॥ इताष ॥ ४ ॥ २५० ॥

बिम्बी रक्तफला पीलुपर्णी स्यात्तुण्डिकेरिका ।

बभाति बिम्बी 'वीनीबन्धि–" ॥ (उणा– ३२५) ॥ इति डिम्ब ॥ १ ॥ रक्त फलमस्या रक्तफला ॥ २ ॥ पिलोरिव पर्णान्यस्या पीलुपर्णी ॥ ३ ॥ तुण्ड्यते तुण्डिकेरी "शतेरादय " ॥ (उणा–४३२) ॥ इति निपात्यते, के तुण्डिकेरिका ॥४॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥ २५१ ॥

जीवतात् जीवन्ती "दृहिनन्दि–" ॥ (उणा– २२०) ॥ इत्यन्त ॥ १ ॥ जीवत्यनया जीवनी, "करणे–" ॥ ५।३।१०६ ॥ इत्यप्रत्यये जावा, "बहुलम्' ॥ ५।१।२ ॥ इति करणेऽप्यनीये जीवनीया ॥ २ ॥३॥ ४ ॥ मधु स्रवति मधुस्रवा ॥ ५ ॥ २५१ ॥

वास्तुकं तु क्षारपत्र

वसन्त्यस्मिन् गुणा वास्तुक "कञ्चुकाशुक–" ॥ (उणा–५७) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ क्षीर पत्रमस्य क्षीरपत्रम् ॥ २ ॥

पालक्या मधुसूदनी ।

पालके साधु पालक्या, पाल्यत इति वा 'शिक्यास्याढ्य–' ॥ (उणा– ३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ १ ॥ मधु माधुर्यं सूदते मधुसूदना ॥ २ ॥

रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ॥ २५२ ॥

महाकन्द –

अम्लेन रसेनोनो रसोन , पञ्चरसत्वात्, यद्याडि – 'ऊनोऽम्लेन रसेनेति रसो नस्तेन कीर्तित ॥ १ ॥ लष्यतेऽभिलष्यते लशुन "लषे श च "॥(उणा–२८९)॥ इत्युन ॥ २ ॥ पुंक्लीबलिङ्गावेतौ । न रिष्यतेऽरिष्ट ॥ ३ ॥ म्लेच्छानां प्रिय, कन्दो म्लेच्छकन्द ॥ ४ ॥ महौषधम्, रोगजित्त्वात् ॥ ५ ॥ २५२ ॥ महांश्चासौ कन्दश्च महाकन्द ॥ ६ ॥

रसोनोऽन्यो गृञ्जनो दीर्घपत्रक ।

अन्यो द्वितीयो रसोन गृञ्ज्यते कुत्सित शब्द्यते गृञ्जन पुंक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दीर्घपत्रमस्य दीर्घपत्रक ॥ २ ॥

भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कव केशरञ्जन ॥ २५३ ॥

भृङ्गवद् राजते भृङ्गराज ॥ १ ॥ भृङ्गवद् रञ्जयति कृष्णीकरोति भृङ्गरज, अचि पृषोदरादित्वाद् नलोप ॥ २ ॥ मर्कति सम्पृच्यते मार्कव "कैरवभरव-" ॥ (उणा- ५१९) ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ केशान् रञ्जयति केशरञ्जनम् ॥ ४ ॥ २५३ ॥

काकमाची वायसी स्यात् ।

काकवत् मचते वर्णेन सम्पृच्यते काकमाचा ॥१॥ वायसवर्णत्वाद् वायसी ॥२॥

कारवेल्ल कटिल्लक ।

करेण वल्लति कारवेल्ल ॥ १ ॥ कटल्लावृणोति कटिल्ल "भिल्लाच्छभल्ल-" ॥ (उणा- ४६४) ॥ इति ल्ले निपात्यते, कटि लातीति वा, पृषोदरादित्वाद् द्वित्वम् ॥ २ ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कार

कुष्यते कूष्माण्ड 'पिचण्ड-" ॥ (उणा- १७६) ॥ इत्यण्डे निपात्यते, कोरुष्मणाऽनितीति वा, कुत्सितमुष्मा अण्डेषु बीजेष्वस्य वा, पित्तकारित्वात् ॥ १ ॥ कर्कि सौत्र, कर्कति कर्कारु पुलिङ्ग 'कर्करारु" ॥ (उणा-८१३) ॥ करोति तृप्तिं कक, इयर्ति अरुर्मस्तिशोधनसमर्थत्वात्, कश्चासावरुश्चेति वा ॥२॥

कोशातकी पटोलिका ॥ २५४ ॥

कुश्यति कोशातकी "श्लेष्मातक-' ॥ (उणा- ८३) ॥ इति निपात्यते, कोशाकाराणि फलान्यतति वा ॥ १ ॥ पटति पटोली "कटिपटि-" ॥ (उणा- ४९३) ॥ इत्योल ॥ २ ॥ २५४ ॥

चिर्भिटी कर्कटी वालुङ्क्येर्वारुस्त्रपुसी च सा ।

चिरि सौत्र खादौ, चिरणोति चिर्भिटी 'चिरेरिटो भ् च-" ॥ (उणा- १४९) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ कर्कति कर्कटी "दिव्यवि-" ॥ (उणा- १४२) ॥ इत्यट ह्रस्व कक इति वा भामटीवत् ॥ १ ॥ वलति वालुङ्की "कञ्चुक-" ॥ (उणा- ५७) ॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥ ऊर्वति हिनस्त्यार्तिमिर्वारु पुस्त्रीलिङ्ग "उर्वेरादेरूदेतौ च ॥ (उणा- ८१४) ॥ इत्यारु ॥ ४ ॥ त्रपत इव त्रपुसी "त्रपेरुस ॥ (उणा- ५७८) ॥ ५ ॥

अर्शोघ्न सूरण कन्द

अर्शांसि हन्ति अर्शोघ्न ॥ १ ॥ सूयते प्रेर्यते वा सूरण "चिक्कण-" ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ २ ॥ कन्द्यते कन्द पुंक्लीबलिङ्ग, मूलविशेष ॥ ३ ॥

तण्डुलेभ्यो हितस्तण्डुलीय "हविरन्नभेदापूपादर्या वा" ॥ ७।१।२९ ॥ इतीय ॥ १ ॥ तण्डुलमनीरयति शाकत्वात्तण्डुलेर ॥ २ ॥ मेघस्येव नादोऽस्माद् मेघनाद ॥ ३ ॥ अन्न मृणाति हिनस्ति अन्नमारिष "अभिमृभ्या णित्" ॥ (उणा– ५४९) ॥ इतीष ॥ ४ ॥ २५० ॥

भिम्बी रक्तफला पीलुपर्णी स्यात्तुण्डिकेरिका ।

बभाति बिम्बी "ष्ठीनीवन्धि–" ॥ (उणा– ३२५) ॥ इति बिम्ब ॥ १ ॥ रक्त फलमस्या रक्तफला ॥ २ ॥ पीलोरिव पर्णान्यस्या पीलुपर्णी ॥ ३ ॥ तुण्ड्यते तुण्डिकेरी "शतेरादय " ॥ (उणा–४३२) ॥ इति निपात्यते, के तुण्डिकेरिका ॥४॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥ २५१ ॥

जावर्तति जीवन्ती "ऋहिनन्दि–" ॥ (उणा– २२०) ॥ इत्यन्त ॥ १ ॥ जीवत्यनया जीवनी, "करणे–" ॥ ५।३।१०६ ॥ इत्यप्रत्यये जीवा "बहुलम्" ॥ ५।१।२ ॥ इति करणेऽप्यनीये जीवनीया ॥ २ ॥३॥ ४ ॥ मधु स्रवति मधुस्रवा ॥ ५ ॥ २५१ ॥

वास्तुक तु क्षारपत्र

वसन्त्यस्मिन् गुणा वास्तुक "कञ्चुकांशुक–" ॥ (उणा–५७) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ क्षार पत्रमस्य क्षारपत्रम् ॥ २ ॥

पालक्या मधुसूदनी ।

पालके साधु पालक्या, पाल्यत इति वा 'शिक्यास्याढ्य–" ॥ (उणा– ३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ १ ॥ मधु माधुर्य सूदते मधुसूदनी ॥ २ ॥

रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ॥ २५२ ॥

महाकन्द

अम्लेन रसेनोनो रसोन, पञ्चरसत्वात्, यदाहि – 'ऊनोऽम्लेन रसेनेति रसोनस्तेन कीर्तित ' ॥ १ ॥ लश्यतेऽभिलष्यते लशुन "लषे श च" ॥(उणा–२८९)॥ इत्युन ॥ २ ॥ पुवलीबलिङ्गावेतौ । न रिष्यतेऽरिष्ट ॥ ३ ॥ म्लेच्छाना प्रिय, कन्दो म्लेच्छकन्द ॥ ४ ॥ महौषधम्, रोगजित्त्वात् ॥ ५ ॥ २५२ ॥ महाश्चासौ कन्दश्च महाकन्द ॥ ६ ॥

रसोनोऽन्यो गृञ्जनो दीर्घपत्रक ।

अन्यो द्वितीयो रसोन गृञ्ज्यते कुत्सित शब्द्यते गृञ्जन पुवलीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दीर्घपत्रमस्य दीर्घपत्रक ॥ २ ॥

भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कव केशरञ्जन ॥ २५३ ॥

भृङ्गवद् राजते भृङ्गराज ॥ १ ॥ भृङ्गवद् रञ्जयति कृष्णीकरोति भृङ्गरज, अचि पृषोदरादित्वाद् लोप ॥ २ ॥ मर्कति मपृच्यते मार्कव "केरवभरव-" ॥ (उणा- ५१९) ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ केशान् रञ्जयति केशरञ्जनम् ॥ ४ ॥ २५३ ॥

काकमाची वायसी स्यात् ।

काकवत् मचते वणन सपृच्यते काकमाचा ॥१॥ वायसवणत्वाद् वायसी ॥२॥

कारवेल्ल कटिल्लक ।

कारेण वल्लति कारवेल्ल ॥ १ ॥ कटल्यावृणोति कटिल्ल "भिल्लाच्छभल्ल-" ॥ (उणा-४६४) ॥ इति ले निपात्यते, कटि लातीति वा, पृषोदरादित्वाद् द्विलम् ॥ २ ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कारु

कुष्यते कूष्माण्ड 'पिचण्ड-' ॥ (उणा- १७६) ॥ इत्यण्डे निपात्यते, कोरुष्मणाऽनितीति वा, कुत्सितमुष्मा अण्डेषु बीजेष्वस्य वा, पित्तकारित्वात् ॥ १ ॥ कर्कि सौत्र, कर्कति कर्कारु पुलिङ्ग 'ककारु" ॥ (उणा-८१३) ॥ करोति तृप्तिं कर्क, इयर्ति अरुवस्तिशोधनसगत्वात्, कर्कश्चासावरुश्चेति वा ॥२॥

कोशातकी पटोलिका ॥ २५४ ॥

कुश्यति कोशातकी 'श्लेष्मातक-" ॥ (उणा- ८३) ॥ इति निपात्यते, कोशाकाराणि फलान्यतनि वा ॥ १ ॥ पटति पटोली "कटिपटि-" ॥ (उणा-४९३) ॥ इत्योल ॥ २ ॥ २५४ ॥

चिर्भिटी कर्कटी वालुङ्क्येर्वारुस्त्रपुसी च सा ।

चिरि सौत्र स्वार्थे, चिरणोति चिर्भिटी 'चिरेरिटो भ् च-" ॥ (उणा- १४९) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ कर्कति कर्कटी 'दिव्यवि-" ॥ (उणा- १४२) ॥ इत्यट दूस करु इति वा ग्रामटीवत् ॥ १ ॥ वलति वालुङ्की "कञ्चुक-" ॥ (उणा- ५७) ॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥ ऊर्वति हिनस्त्यार्त्तिमेर्वारु पुस्त्रीलिङ्ग "उर्वेरादेश्चैतौ च' ॥ (उणा- ८१४) ॥ इत्यारु ॥ ४ ॥ त्रपत इव त्रपुसी "त्रपेरुस' ॥ (उणा- ५७८) ॥ ५ ॥

अर्शोघ्न सूरण कन्द

अर्शांसि हन्ति अर्शोघ्न ॥ १ ॥ सूयते प्रेर्यते वा सूरण "चिक्कण-" ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ २ ॥ कन्दते कन्द पुक्लीबलिङ्ग, मूलविशेष ॥ ३ ॥

शृङ्गवेरकमार्द्रकम् ॥ २५५ ॥

शृणाति रसानां शृङ्गवेर 'शतेरादयः" ॥ (उणा- ४३२) ॥ इति निपात्यते, शृङ्गोत्सलिप्त वरं देहोऽस्येति वा ॥ १ ॥ आर्द्रमेव आर्द्रकं पुंक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ २५५ ॥

कर्कोटक किलासघ्नस्तिक्तपत्र सुगन्धक

करोति किलासहिंसां कर्कोट "कपोटकर्कोट-" ॥ (उणा- १६१) ॥ इत्योटे निपात्यते, के कर्कोटक ॥ १ ॥ किलास हन्ति किलासघ्न ॥ २ ॥ तिक्त पत्रमस्य तिक्तपत्र ॥ ३ ॥ सुष्ठु गन्धयते सुगन्धक ॥ ४ ॥

मूलक तु हरिपर्ण सेकिम हस्तिदन्तकम् ॥ २५६ ॥

मूलमेव मूलक पुंक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ हरि नील पर्णमस्य हरिपर्णम् ॥ २ ॥ सेकेन निर्वृत्त सेकिम 'भावादिम" ॥ ६।४।२१ ॥ इतीम ॥ ३ ॥ हस्तिदन्त प्रतिकृति हस्तिदं तकम् ॥ ४ ॥ २५६ ॥

तृण नडादि नीवारादि च

तृण तृणजातीयमित्यर्थं ॥ १ ॥ नडादि नडप्रकार नीवारादि नीवारप्रकार-मित्यर्थं ॥ २ ॥

शष्प तु तद् नवम् ।

तत् तृण नवोद्भिन्न बालमिति यावत्, शश्यते शष्प पुंक्लीबलिङ्ग 'शादिबाधि-" ॥ (उणा- २९९) ॥ इति प, पञ्चान्तस्य ॥ १ ॥

सौगन्धिक देवजग्ध पौर कत्तृण रौहिषे ॥ २५७ ॥

सुगन्ध प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् ॥१॥ देवैर्जग्धमिवान्त शुषिरत्वाद् देवजग्धम् ॥ २ ॥ पुरे भव पौरम् ॥ ३ ॥ कुत्सित तृण कत्तृण 'तृणे जातौ' ॥ ३।२।१३२ ॥ इति को कदादेश ॥ ४ ॥ रोहति यत्र तत्र रौहिष, पुंक्लीबलिङ्ग 'रुहे वृद्धिश्च" ॥ (उणा- ५४८) ॥ इतीष ॥ ५ ॥ २५७ ॥

दर्भ कुश कुथो बर्हि पवित्र

दृणाति पारुष्याद् दर्भ 'गृदृरमि- ॥ (उणा- ३२७) ॥ इति भ दृश्यते ऽसाविति वा ॥ १ ॥ कौ शेते कुश पुंक्लीबलिङ्ग 'क्वचित् ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड ॥ २ ॥ कुथ्नाति कुथ ॥३॥ बृहति बर्हि पुंक्लीबलिङ्ग "बर्हिबृहर्नलुक् च" ॥ (उणा ९९०) ॥ इतीस् ॥ ४ ॥ पूयतेऽनेन पवित्र "ऋषिनाम्नी करणे" ॥ ५।२।८६ ॥ इतीत्र ॥ ५ ॥

अथ तेजन ।

गुन्द्रो मुञ्ज शर

तेजयति शिनोति वा तेजन ॥ १ ॥ गुणैर्दाया द्रात्यस्मिन् गुन्द्र, पृषो दरादित्वात् ॥ २ ॥ मुञ्जति वायुना मुञ्ज ॥ ३ ॥ शृणाति पादस्थान् शर ॥ ४ ॥

दूर्वा त्वनन्ता शतपर्विका ॥ २५८ ॥

हरिताली रुहा

दूर्यते पशुभि, दूरे वाति वा, पृषोदरादित्वात् ॥१॥ अनन्ता, दूरप्रसरणात् ॥ २ ॥ शत बहूनि पर्वाण्यस्या शतपर्विका ॥ ३ ॥ २५८ ॥ हरिता मालत्व मलति हरिताली ॥ ४ ॥ रोहति रुहा ॥ ५ ॥

पोटगलस्तु धमनो नड ।

पोटेन सश्लेषेण गलति पोटगल ॥१॥ 'धमि सौत्र' धमत्यन्त शुषिरत्वाद् धमन ॥ २ ॥ नडत्यर्दयति डलयोरैक्ये नड पुल्लिङ्ग ॥ ३ ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता

कुरुन् देश विन्दति कुरुविन्द ॥ १ ॥ मेघस्य नामाऽस्य मेघनामा मेघपर्याय, अम्बुधरत्वात् ॥ २ ॥ मुस्यति खण्डयति मुस्ता स्त्रीलिङ्ग 'शीरी-" ॥ (उणा- ३०१) ॥ इति क्ति, मुस्तकोऽपि ॥ ३ ॥

गुन्द्रा तु सोत्तमा ॥ २५९ ॥

सा मुस्ता उत्तमा गोद तेऽनया गुन्द्रा "खुरक्षुर-" (उणा- ३९६) ॥ इति रे निपात्यते गुणैर्दोषा द्रात्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ २५९ ॥

वल्वजा उलप

वलन्ति वल्वजा पुंसि बहुवचना त "वलेर्नान्तश्च वा" ॥ (उणा- १३३)॥ इत्यज ॥ १ ॥ दलते उलप 'विष्टपोलप-" ॥ (उणा- ३०७) ॥ इत्यपे निपात्यते ॥ २ ॥

अथेक्षु स्याद् रसालोऽसिपत्रक ।

इष्यते इक्षु पुलिङ्ग 'मस्जीष्यशिभ्य क्सु' ॥ (उणा- ८२६) ॥ ॥ १ ॥ रसमलत्यालाति वा रसाल ॥ २ ॥ असिवाकाराणि पत्राण्यस्य असिपत्रक ॥ ३ ॥

भेदा कान्तार-पुण्ड्राद्यास्तस्य

शृङ्गवेरकमार्द्रकम् ॥ २५५ ॥

शृणोति रमानां शृङ्गबेरं 'शसेरादय" ॥ (उणा– ४३२) ॥ इति निपात्यते, शृङ्गोपलक्षितं बेरं देहोऽस्येति वा ॥ १ ॥ आर्द्रमेव आर्द्रकं पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ २५५ ॥

कर्कोटकं किलासघ्नस्तिक्तपत्रः सुगन्धकः

करोति किलासादिनां करीति "कपोटककोट–" ॥ (उणा– १६१) ॥ इत्योटे निपात्यते, के कर्कोटक ॥ १ ॥ किलासं हन्ति किलासघ्न ॥ २ ॥ तिक्तं पत्रमस्य तिक्तपत्र ॥ ३ ॥ सुष्ठु गन्धयते सुगन्धक ॥ ४ ॥

मूलकं तु हरिपर्णं सेकिमं हस्तिदन्तकम् ॥ २५६ ॥

मूलमेव मूलकं पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ हरि नील पर्णमस्य हरिपर्णम् ॥ २ ॥ सेकेन निर्वृत्तं सेकिमं "भावादिमः" ॥ ६ । ४ । २१ ॥ इतीम ॥ ३ ॥ हस्तिदन्तप्रतिकृति हस्तिदन्तकम् ॥ ४ ॥ २५६ ॥

तृणं नडादि नीवारादि च

तृणं तृणजातमित्यर्थ ॥ १ ॥ नडादि नडप्रकार नीवारादि नीवारप्रकार इत्यर्थ ॥ २ ॥

शष्पं तु तद् नवम् ।

तत् तृणं नवोद्भिन्नं बालमिति यावत्, शीयते शष्पं पुक्लीबलिङ्ग 'शादिबाधि–" ॥ (उणा– २९९) ॥ इति प, षत्वान्तस्य ॥ १ ॥

सौगन्धिकं देवजग्धं पौरं कत्तृणं रौहिषे ॥ २५७ ॥

सुगन्ध प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् ॥१॥ देवैर्जग्धमिवान्त शुषिरत्वाद् देवजग्धम् ॥ २ ॥ पुरे भवं पौरम् ॥ ३ ॥ कुत्सितं तृणं कत्तृणं 'तृणे जातौ' ॥ ३।२।१३२ ॥ इति को कदादेश ॥ ४ ॥ रोहति यत्र तत्र रौहिष, पुक्लीबलिङ्ग "रुहे वृद्धिश्च" ॥ (उणा– ५४८) ॥ इताष ॥ ५ ॥ २५७ ॥

दर्भः कुशः कुथो बर्हिः पवित्रं

दृणाति पारुष्याद् दर्भं "गृदृरमि–" ॥ (उणा– ३२७) ॥ इति भ दृश्यते ऽसाविति वा ॥ १ ॥ कौ शेते कुश पुक्लीबलिङ्ग क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ २ ॥ कुथ्नाति कुथ ॥३॥ बृहति बर्हि, पुक्लीबलिङ्ग, "बहिवृहेर्नलुक् च" ॥ (उणा ९९०) ॥ इतीस् ॥ ४ ॥ पूयतेऽनेन पवित्रं "ऋषिनाम्नो करणे" ॥ ५।२।८६ ॥ इतीत्र ॥ ५ ॥

अथ तेजन ।

गुन्द्रो मुञ्ज शर

तेजयति शिनोति वा तेचा ॥ १ ॥ गुर्णदांवा द्रा स्यस्मिन् गुन्द्र, पृषो दरादित्वान् ॥ २ ॥ मुञ्जति वायुना मुञ्ज ॥ ३ ॥ शृणाति पारुष्यान् शर ॥ ४ ॥

दूर्वा त्वनन्ता शतपर्विका ॥ २५८ ॥

हरिताली रुहा

दू र्यते पशुभि, दूरे वाति वा, पृषोदरादित्वात् ॥१॥ अनन्ता, दूरप्रसरणात् ॥ २ ॥ शत बहूनि पर्वाण्यस्या शतपर्विका ॥ ३ ॥ २५८ ॥ हरितां नाल्त्व मलति हरिताली ॥ ४ ॥ रोहति रुहा ॥ ५ ॥

पोटगलस्तु धमनो नड ।

पोटेन सश्लेषेण गलति पोटगल ॥१॥ 'धमि सौत्र' धमत्यन्त सुषिरत्वाद् धमन ॥ २ ॥ नन्त्यदयति उत्योरैक्ये नड पुष्पावलिङ्ग ॥ ३ ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता

कुरुन् देश वि दति कुरुविन्द ॥ १ ॥ मेघस्य नामाऽस्य मेघनामा मेघपर्याय, अम्बुरत्त्वात् ॥ २ ॥ मुस्यति खण्डयति मुस्ता स्त्रिलिङ्ग 'शारी-" ॥ (उणा- ३०१) ॥ इति क्ति, मुस्तकोऽपि ॥ ३ ॥

गुन्द्रा तु सोत्तमा ॥ २५९ ॥

मा मुस्ता उत्तमा गोद-तेऽनया गु द्रा "सुरशुर-" (उणा- ३९६) ॥ -इति रे निपात्यते गुर्णदांवा द्रात्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ २५९ ॥

बल्वजा उलप

वलन्ति वल्वजा पुंसि बहुवचना त "वलेर्वान्तश्च वा" ॥ (उणा- १३३)॥ इत्यज ॥ १ ॥ दलते उलप विटपोलप-" ॥ (उणा- ३०७) ॥ इत्यपे निपात्यते ॥ २ ॥

अथेक्षु स्याद् रसालोऽसिपत्रक ।

इष्यते इक्षु पुलिङ्ग "महजीष्यशिभ्य क्सु" ॥ (उणा- ८२६) ॥ ॥ १ ॥ रसमलत्याल्राति वा रसाल ॥ २ ॥ असयाकाराणि पत्राण्यस्य असि पत्रक ॥ ३ ॥

भेदा कान्तार-पुण्ड्राद्यास्तस्य

शृङ्गवेरकमार्द्रकम् ॥ २५५ ॥

शृणोति रसानां शृङ्गवेरं "शलेरादय" ॥ (उणा- ४३२) ॥ इति निपात्यते, शृङ्गोपलक्षितं वरं देहोऽस्येति वा ॥ १ ॥ आर्द्रमेव आर्द्रकं पुंक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ २५५ ॥

कर्कोटकं किलासघ्नस्तिक्तपत्रः सुगन्धकः

करोति किलासादिशो कर्कोटः "करोटकर्कोट-" ॥ (उणा- १६१) ॥ इत्योटे निपात्यते, क कर्कोटकः ॥ १ ॥ किलासं हन्ति किलासघ्नः ॥ २ ॥ तिक्तं पत्रमस्य तिक्तपत्रः ॥ ३ ॥ सुष्ठु गन्धयते सुगन्धकः ॥ ४ ॥

मूलकं तु हरिपर्णं सेकिमं हस्तिदन्तकम् ॥ २५६ ॥

मूलमेव मूलकं पुंक्लीबलिङ्गः ॥ १ ॥ हरि नीलं पर्णमस्य हरिपर्णम् ॥ २ ॥ सेकेन निर्वृत्तं सेकिमं "भावादिमः" ॥ ६।४।२१ ॥ इतीमः ॥ ३ ॥ हस्तिदन्तप्रतिकृतिः हस्तिदन्तकम् ॥ ४ ॥ २५६ ॥

तृणं नडादि नीवारादि च

तृणं तृणजातीयमित्यर्थः ॥ १ ॥ नडादि नडप्रकारं नीवारादि नीवारप्रकारमित्यर्थः ॥ २ ॥

शष्पं तु सद् नवम् ।

तत् तृणं नवोद्भिन्नं बालमिति यावत्, शीयते शष्पं पुंक्लीबलिङ्गः 'शादिबाधि-" ॥ (उणा- २९९) ॥ इति पः, षत्वान्तस्य ॥ १ ॥

सौगन्धिकं देवजग्धं पौरं कत्तृणं रौहिषं ॥ २५७ ॥

सुगन्धः प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् ॥१॥ देवैर्जग्धमिवान्तः शुषिरत्वाद् देवजग्धम् ॥ २ ॥ पुरे भवं पौरम् ॥ ३ ॥ कुत्सितं तृणं कत्तृणं 'तृणे जातौ' ॥ ३।२।१३२ ॥ इति कोः कदादेशः ॥ ४ ॥ रोहति यत्र तत्र रौहिषं, पुंक्लीबलिङ्गः "रुहे वृद्धिश्च" ॥ (उणा- ५४८) ॥ इतीषः ॥ ५ ॥ २५७ ॥

दर्भः कुशः कुथो बर्हिः पवित्रं

दृणाति पारुष्याद् दर्भः "गृदृरमि-' ॥ (उणा- ३२७) ॥ इति भः दृश्यतेऽसाविति वा ॥ १ ॥ कौ शेते कुशः पुंक्लीबलिङ्गः 'क्वचित्' ॥ ५।१।१७१ ॥ इति डः ॥ २ ॥ कुथ्नाति कुथः ॥३॥ बृहति बर्हिः, पुंक्लीबलिङ्गः, "बर्हिबृंहेर्नलुक् च" ॥ (उणा ९९०) ॥ इतीस् ॥ ४ ॥ पूयतेऽनेन पवित्रं "ऋषिनाम्नी करणे' ॥ ५।२।८६ ॥ इतीत्रः ॥ ५ ॥

अथ तेजन ।

गुन्द्रो मुञ्ज शर

तेजयति शिनोति वा तेजन ॥ १ ॥ गुणैर्दोषा द्राव्यस्मिन् गुन्द्र, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ मुञ्जति वायुना मुञ्ज ॥ ३ ॥ शृणाति पारुष्यात् शर ॥ ४ ॥

दूर्वा त्वनन्ता शतपर्विका ॥ २५८ ॥

हरिताली रुहा

दूर्यते पशुभिः, दूरे वाति वा, पृषोदरादित्वात् ॥१॥ अनन्ता, दूरप्रसरणात् ॥ २ ॥ शत बहूनि पर्वाण्यस्या शतपर्विका ॥ ३ ॥ २५८ ॥ हरिता नीलत्व मलति हरिताली ॥ ४ ॥ रोहति रुहा ॥ ५ ॥

पोटगलस्तु धमनो नड ।

पोटेन सश्लेषेण गलति पोटगल ॥१॥ 'धमि सौत्र' धमत्यन्त शुषिरत्वाद् धमन ॥ २ ॥ नडत्यर्दयति डलयोरैक्ये नड पुम्बालिङ्ग ॥ ३ ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता

कुरुन् देश विन्दति कुरुविन्द ॥ १ ॥ मेघस्य नामाऽस्य मेघनामा मेघपर्याय, अम्बुवरत्वात् ॥ २ ॥ मुस्यति खण्डयति मुस्ता त्रिलिङ्ग शीरी-" ॥ (उणा-२०१) ॥ इति कित, मुस्तकोऽपि ॥ ३ ॥

गुन्द्रा तु सोत्तमा ॥ २५९ ॥

सा मुस्ता उत्तमा गोद तेऽनया गुन्द्रा "खुरक्षुर-" (उणा- ३९६) ॥ -इति रे निपात्यते, गुणैर्दोषा द्राव्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ २५९ ॥

वल्वजा उलप

वलति वल्वजा पुंसि बहुवचनान्त 'वलेरान्तश्च वा" ॥ (उणा- १३३)॥ इत्यज ॥ १ ॥ दल्ते उलप विष्टपोलप-' ॥ (उणा- ३०७) ॥ इत्यपे निपात्यते ॥ २ ॥

अथेक्षु स्याद् रसालोऽसिपत्रक ।

इष्यते इक्षु पुलिङ्ग "मत्जीष्यशिभ्य सुक्' ॥ (उणा- ८२६) ॥ ॥ १ ॥ रसमलत्यालाति वा रसाल ॥ २ ॥ अस्यासाराणि पत्राण्यस्य असिपत्रक ॥ ३ ॥

भेदा कान्तार-पुण्ड्राद्यास्तस्य

तस्य इक्षोर्भेदा जाताः एकादश, काम्यते कान्तारः, कान्तमृगमियर्तीति वा, कान्ता आरा भागा अस्येति वा ॥ १ ॥ पुनाति पुण्ड्यते वा पुण्ड्रः "खुरक्षुर–" ॥ (उणा– ३९६) ॥ इति रे निपात्यते । आदिशब्दात् कोषकारादयः, यद्वाचस्पतिः –

"पुण्ड्रो पुण्ड्रक भेद्य पौण्ड्रकोऽतिरसो मधुः ।
भेतकाण्डो भीरुकस्तु हरितो मधुरो महान् ॥ १ ॥
दीर्घभरस्तु कान्तार कोपकारस्तु कठर ।
दीर्घपोरश्चीपत्क्षार पातच्छायोऽथ तापस ॥ २ ॥
सितनीलोऽथ नेपालो वंशप्रायो महाबल ।
अन्यथस्तु दीर्घपत्रो दीर्घपर्वा कषायवान् ॥ ३ ॥
काष्ठेक्षुस्तु ह्रस्वकाण्डो घनग्रन्थिर्वनोद्भव ।
नीलपोरस्तु सुरसो नीलपीतलराजिवान् ॥ ४ ॥
अनूपसंभव प्राय रानटी चिक्षुवालिका ।
करङ्कशालि शाकेषु सूचिपत्रो गुडेक्षव ॥ ५ ॥" इति ॥ २ ॥

मूलं तु मोरटम् ॥ २६० ॥

इक्षोर्मूलं मुरति संवेष्टयति मोरटं "कपट–" ॥ (उणा– १४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ १ ॥ २६० ॥

काशस्त्विषीका

काशते काशः पुंक्लीबलिङ्गः ॥१॥ इष्यते इषीका "ऋच्यजि–" ॥ (उणा– ४८) ॥ इति किदीकः ॥ २ ॥

घासस्तु यवसं

अद्यते पशुभिर्घासः ॥ १ ॥ यूयते यवसं "वहियु॰या वा" ॥ (उणा– ५७१) ॥ इत्यसः क्लीबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु– अथाऽस्त्री यवसो घासः' इति पुंस्यप्याह ॥ २ ॥

तृणमर्जुनम् ।

तरत्यम्भसि तृणं पुंक्लीबलिङ्गः, तृण्यतेऽद्यते पशुभिरिति वा ॥ १ ॥ अर्ज्यतेऽर्जुनम् । सर्वं च तृणमर्जुनम् इति भागुरिः ॥ २ ॥

विषं क्ष्वेडो रसस्तीक्ष्णं गरलं

वेवेष्टि विषं पुंक्लीबलिङ्गः स च द्वेधा स्थावरजङ्गमभेदात्, यदाह–

'कन्दजं कालकूटादि पुष्पजं दालवादिकम् ।
फालमङ्कोल्लसारादि दंष्ट्रादिजं तु जङ्गमम् ॥ १ ॥" इति ॥ १ ॥

'क्ष्विडाड् सौत्र ' क्ष्वेडते मोहयति क्ष्वेड ॥ २ ॥ रसयति रस पुंक्लीव-लिङ्ग ॥ ३ ॥ तेजयति तीक्ष्णम् ॥ ४ ॥ गीर्यते रागिभिगरल "मुरलोरल-" ॥ (उणा-४७४) ॥ इति साधु, गर लातीति वा, पुंक्लीवलिङ्ग ॥ ५ ॥

अथ हलाहल ॥ २६१ ॥
वत्सनाभ कालकूटो ब्रह्मपुत्र प्रदीपन ।
सौराष्ट्रिक शौल्किकेय काकोलो दारदोऽपि च ॥२६२॥
अहिच्छत्रो मेषशृङ्ग कुष्ठ वालुक नन्दना ।
कैराटको हैमवतो मर्कट करवीरक ॥ २६३ ॥
सर्षपो मूलको गौरार्द्रक सक्तुक कर्दमौ ।
अङ्कोल्लसार कालिङ्ग शृङ्गिको मधुसिक्थक ॥ २६४ ॥
इन्द्रो लाङ्गुलिको विस्फुलिङ्ग पिङ्गल गौतमा ।
मुस्तको दालवश्चेति स्थावरा विषजातय ॥ २६५ ॥

हलति विलिखति जठर न हलति चेति हलाहल, यथा-'कस्य सह्यो हलाहल' हालेव हलताति लक्ष्ये हालाहल, यथा-

"स्निग्ध भवत्यमृतकल्पमहो कलत्र
हालाहल विषमिवापगुण तदेव ।"

हालहलोऽपि यथा-'कामसपाथि मयेन्द्रियकुण्डैयवपि दुष्कृतहालहलैघ' । एते पुंक्लीवलिङ्गा ॥ १ ॥ २६१ ॥ वत्सस्येव नाभिरस्य वत्सनाभ ॥ २ ॥ कालस्य वर्णस्य कूटोऽत्र कालकूट, पुंक्लीवलिङ्ग, कालसम्बन्धी कूटो व्याजो वा ॥ ३ ॥ ब्रह्मण पुत्रो ब्रह्मपुत्र, यद् याज्ञवल्क्य -' त्व विष ! ब्रह्मण पुत्र सत्ये धर्मे व्यवस्थित ॥ ४ ॥ प्रदीपयति प्रदीपन ॥ ५ ॥ सुराष्ट्रदेशे भव सौराष्ट्रिक अध्यात्मादित्वादिकण् ॥६॥ शुल्किकादेशे भव शौल्किकेय नद्यादित्वा देयण् ॥ ७ ॥ ईषत् कोलति सस्त्यायति काकोल पुंक्लीवलिङ्ग काकोल काकस्तद्वन्मेचको वा ॥ ८ ॥ दरदि सिन्धुदेशे भवो दारद ॥ ९ ॥ २६२ ॥ अहिच्छत्रदेशे भवत्वादहिच्छत्र ॥ १० ॥ मेषशृङ्गाकारत्वाद् मेषशृङ्ग, यद्वा चस्पति - मेषशृङ्ग त्वविशृङ्गाकृति ॥११॥ कुष्णाति कुष्ठ, कुष्ठसदृशत्वाद् वा यदाह-

"कुष्ठ तु कुष्ठसदृशमुग्रगन्ध भ्रमिप्रदम् ॥" ॥ १२ ॥

वालुकाभो वालुक ॥१३॥ नन्दयति नन्दन ॥१४॥ किराटके म्लेच्छदेशे भव कैराटक ॥ १५ ॥ हिमवति भवो हैमवत ॥ १६ ॥ मर्कटाभो मर्कट ॥ १७ ॥ करवीरमूलजत्वात् करवीर, यदाह- 'करवीर त्वश्वमारमूलज सर्वतो भवम्' ॥१८॥

राम्य इमार्गदा जाय एकादश, काम्यते कान्तार , कान्तमूषमियर्नीति वा, कान्ता आरा भागा अस्मेति वा ॥ १ ॥ पुणति पुण्ड्यते वा पुण्ड्र "क्षुरक्षुर–" ॥ (उणा– ३९६) ॥ इति रे निपात्यते । आदिशब्दात् कोपकारादयः, यद्वाचस्पति –

"पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्रक रोम्य पौण्ड्रकाऽतिरसो मृदु ।
श्वेतकाण्डो भीरुकस्तु हरितो मधुरो महान् ॥ १ ॥
धूर्येभरस्तु कान्तार कोपकारस्तु कठर ।
दातपोरस्तथापत्कार पीतच्छायोऽथ तापस ॥ २ ॥
सितनीलोऽथ नेपालो वंशप्रायो महाबल ।
अन्वयस्तु दीर्घपत्रो दीर्घपत्रा कषायवान् ॥ ३ ॥
काष्ठेक्षुस्तु ह्रस्वकाण्डो धनग्रन्थिवनोद्भव ।
नीलपोरस्तु सुरसो नीलपीतलराजिवान् ॥ ४ ॥
अनूपसभव प्राय रानेटी त्विक्षुवालिका ।
करङ्कशालि शाकेक्षु सूचिपत्रो गुडेक्षव ॥ ५ ॥" इति ॥ २ ॥

मूल तु मोरटम् ॥ २६० ॥

इक्षोर्मूल मुरति सवेष्टयति मोरट "कपट–" ॥ (उणा– १४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ १ ॥ २६० ॥

काशस्त्विषीका

काशते काश पुक्लीबलिङ्ग ॥१॥ इष्यते इषीक "ऋच्यृजि–" ॥ (उणा– ४८) ॥ इति किदीक ॥ २ ॥

घासस्तु यवस

अद्यते पशुभिघास ॥ १ ॥ यूयते यवस 'वहियुभ्या वा" ॥ (उणा– ५७१) ॥ इत्यस क्लीबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु–'अथाऽस्त्री यवसो घास ' इति पुस्यप्याह ॥ २ ॥

तृणमर्ज्जुनम् ।

तरत्यम्भसि तृण पुक्लीबलिङ्ग , तृण्यतेऽद्यते पशुभिरिति वा ॥ १ ॥ अर्ज्यतेऽर्जुनम् । सर्व च तृणमर्जुनम् इति भागुरि ॥ २ ॥

विष क्ष्वेडो रसस्तीक्ष्ण गरल

वेवेष्टि विष पुक्लीबलिङ्ग , स च द्वेधा स्थावर जगमभेदात् यदाह–

'कन्दज कालकूटादि पुष्पज दालवादिकम् ।
फालमज्जोत्सारादि दष्ट्रादिज तु जगमम् ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

पृथिव्यादानेकेन्द्रियानभिधाय द्वीन्द्रियानाह—

नीलङ्गु कृमिरन्तर्जे

शरीरस्यान्तर्भव कृमि, नीलति नीलङ्गु, पुलिङ्ग "प्रीकैरे" ॥ (उणा-७६१) ॥ इलङ्गुक् ॥ २१ ॥

क्षुद्रकीटो बहिर्भव ।

बहिर्भव क्षुद्रो ह्रस्व कृमि, कीट्यति कीट, पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥

पुलकास्तूभयेऽपि स्यु

उभयेऽन्तर्भवा बहिर्भवाश्च कृमय पोलन्ति पुलका ॥ १ ॥

कीकसा कृमयोऽणव ॥ २६८ ॥

अणव सूक्ष्मा कृमय, कुत्सित कसन्ति कीकसा, पृषोदरादित्वात् ॥१॥२६८॥

काष्ठकीटो घुण

काष्ठोद्भव कीट काष्ठकीट ॥ १ ॥ घुणति घुण ॥ २ ॥

गण्डूपद किञ्चुलक कुसू ।

भूलता

गण्डा ग्रन्थय पदान्यस्य गण्डूपद ॥ १ ॥ किञ्चित् चुलुम्पति किञ्चुलक "काचक" ॥ (उणा-३३) ॥ इति अके निपात्यते। किञ्चुलुकोऽपि ॥ २ ॥ कोभूमे सूते कुसू, कु मृद सूते वा, मृदुरसगात् ॥ ३ ॥ भुवो लतेव भूलता ॥ ४ ॥

गण्डूपदी तु शिली

गण्डू पदान्यस्या गण्डूपदी ॥ १ ॥ शिलति शिली शिल्याकृतिर्वा ॥ २ ॥

असृपा जलौकस ॥ २६९ ॥

जलालोका जलका च जलौका जलसर्पिणी ।

असृ पिबत्यसृपा 'विचका' इत्येके ॥ १ ॥ जलमोक आसा जलौकस स्त्रियां बहुवचनान्तोऽयम् ॥ २ ॥ २६९ ॥ जले आलोक्यते जलालोका, जले आलोकोऽस्या इति वा ॥ ३ ॥ जलति जलूका "मृमन्यञ्जि" ॥ (उणा-५८) ॥ इत्यूक ॥ ४ ॥ ओकशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति, जले ओकोऽस्या जलौका ॥ ५ ॥ जले सर्पति जलसर्पिणी ॥ ६ ॥

मुक्तास्फोटोऽब्धिमण्डूकी शुक्ति

॥ २६३ ॥ शणवत् पीतवर्णं गणं ॥ १९ ॥ मूलकामा मूलक ॥ २० ॥ गौरश्चार्द्रकन्दाभ गौरार्द्रक ॥ २१ ॥ सक्तुप्रतिकृति सक्तुक , सक्तुवच्चूर्ण भवनस्यात् ॥ २२ ॥ कर्दमगन्धत्वात् कर्दम ॥ २३ ॥ अङ्गोलकफलाभोऽङ्गारकमार , पृषोदरादित्वात् ॥ २४ ॥ कलिङ्गदेशभव कालिङ्ग , अजस्तनाकृतित्वात् ॥ २५ ॥ शङ्खाकारत्वात् शाङ्खक , यदाह– 'शङ्खिक तु क गवर्णमजनस्तनसमाकृति ' ॥ २६ ॥ मधुरितया मधूच्छिष्ट तद्गन्धत्वात् मधुशिग्रक ॥ २७ ॥ २६४ ॥ इन्दति इन्द्र, इन्द्रशीलभवत्वाद्वा ॥ २८ ॥ लाङ्गुला प्रयोजनमस्य लाङ्गलिक , यदाह– 'लाङ्गलिक सूरणिव लाङ्गुलामूलमेव तत्' ॥ २९ ॥ विरुद्धा स्फुलिङ्गा अस्य विस्फुलिङ्ग ॥ ३० ॥ पाटिरन्ध्र पिङ्गलत्वात् पिङ्गल ॥ ३१ ॥ गौतमस्याय गौतम ॥ ३२ ॥ गुत्सकाभो गुत्सक ॥ ३३ ॥ दलति दालव 'कैरव-' ॥ (उणा– ५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते ॥ ३४ ॥ एते सर्वेऽपि स्थावरवनस्पति भवत्वात् स्थावरा विषस्य जातयो भेदा इति ॥ १ ॥ 'एते सर्वेऽपि पुंक्लीबलिङ्गा' इति वाचस्पति ॥ २६५ ॥

कुरण्टाद्या अग्रबीजा

अग्रभागो बीजमुत्पत्तिकारणमेषा अग्रबीजा , आदिशब्दात्पारिभद्राद्या ॥१॥

मूलजास्तूत्पलादय ।

मूलत कन्दाज्जायन्ते मूलजा , आदिशब्दात् सूरणाद्या ॥ २ ॥

पर्वयोनय इक्ष्वाद्या

पर्व योनिरेषा पर्वयोनय , आदिग्रहणात् तृणवंशाद्या ॥ ३ ॥

स्कन्धजा सल्लकीमुखा ॥ २६६ ॥

स्कन्धाज्जायन्ते स्कन्धजा , मुखग्रहणाद् वटाद्या ॥ ४ ॥ २६६ ॥

शाल्यादयो बीजरुहा

बीजात् सस्याद् रोहन्ति बीजरुहा , आदिग्रहणात् षष्टिकमुद्गादय ॥ ५ ॥

समूर्च्छजास्तृणादय ।

समूर्च्छनाज्जायन्ते समूर्च्छजा , आदिग्रहणाद् भूच्छत्राद्या ॥ ६ ॥

उपसहारमाह—

स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेता मूलजातय ॥ २६७ ॥

स्पष्टम् ॥ २६७ ॥

॥ समाप्तोऽय वनस्पतिकाय ॥

पिप्पलादिवृक्षजातीना तु नामशेषोऽस्मदुपज्ञनिघण्टोरवसेय ॥

पृथिव्यादानेकेन्द्रियानभिधाय द्वीन्द्रियानाह—

नीलङ्गु कृमिरन्तर्जे

शरीरस्यान्तर्भव कृमि, नीलति नीलङ्गु, पुलिङ्ग "प्रीङ्के" ॥ (उणा–७६१) ॥ इत्यङ्गुक् ॥ २१ ॥

क्षुद्रकीटो बहिर्भव ।

बहिर्भव क्षुद्रो ह्रस्व कृमि, कीट्यति कीट, पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥

पुलकास्तूभयेऽपि स्यु

उभयेऽन्तर्भवा बहिर्भवाश्च कृमय पोलन्ति पुलका ॥ १ ॥

कीकसा कृमयोऽणव ॥ २६८ ॥

अणव सूक्ष्मा कृमय, कुत्सित कसन्ति कीकसा, पृषोदरादित्वात् ॥१॥२६८॥

काष्ठकीटो घुण

काष्ठोद्भव कीट काष्ठकीट ॥ १ ॥ घुणति घुण ॥ २ ॥

गण्डूपद किञ्चुलक कुसू ।

भूलता

गण्डा ग्रन्थय पदान्यस्य गण्डूपद ॥ १ ॥ किञ्चित् चुलुम्पति किञ्चुलक "काचक" ॥ (उणा–३३) ॥ इति अके निपात्यते । किञ्चुलकोऽपि ॥ २ ॥ कोभूमे सूते कुसू, कु मृद सूते वा, मृदुत्सगात् ॥ ३ ॥ भुवो लतेव भूलता ॥ ४ ॥

गण्डूपदी तु शिली

गण्डू पदान्यस्या गण्डूपदी ॥ १ ॥ शिलति शिली, शिन्याकृतिवा ॥ २ ॥

असृपा जलौकस ॥ २६९ ॥

जलालोका जलूका च जलौका जलसर्पिणी ।

असृ पिबन्त्यसृपा 'चिचका' इत्येके ॥ १ ॥ जलमोक आसा जलौकस स्त्रियां बाबहुवचनान्तोऽयम् ॥ २ ॥ २६९ ॥ जले आलोक्यते जलालोका, जले आलोकोऽस्या इति वा ॥ ३ ॥ जलति जलूका "मृमन्यञ्जि" ॥ (उणा–५८) ॥ इत्यूक ॥ ४ ॥ ओकशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति, जले ओकोऽस्या जलौका ॥ ५ ॥ जले सपति जलसर्पिणी ॥ ६ ॥

मुक्तास्फोटोऽब्धिमण्डूकी शुक्ति

मुक्ता स्फुटत्यस्य मुक्तास्फोट ॥ १ ॥ अब्धेमण्डूकीवाब्धिमण्डूकी ॥२॥ शोचति शुक्ति स्त्रीलिङ्ग "दृशुचि" ॥ (उणा–६' १) ॥ इति क्नि ति ॥३॥

फम्बुस्तु वारिज ॥ २७० ॥

त्रिरेख पोडशावर्त शङ्ख

काम्यते कम्बु पुस्त्रीलिङ्ग "कम्यमिभ्या–" ॥ (उणा–७९९) ॥ इति बु ॥ १ ॥ वारिणो जातो वारिज ॥ २ ॥ २७० ॥ तिस्रो रेखा अस्य त्रिरेख ॥ ३ ॥ षोडश आवर्ता अस्य षोडशावर्त ॥ ४ ॥ शाम्यति शङ्ख पुक्लीबलिङ्ग "शमिमनिभ्याम्–" ॥ (उणा–८४) ॥ इति ख शं सुख खनति, श्रेयो जनयतीति वा क्वचित्" ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ ५ ॥

अथ क्षुद्रकम्बव ।

-शङ्खनका क्षुल्लकाश्च

क्षुद्रा कम्बव क्षुद्रकम्बव सूक्ष्मा नद्यादिजा कृमय ॥ १ ॥ शं खनन्ति शङ्खनका ॥ २ ॥ क्षुयन्ते क्षुल्लका "कीचक–" ॥ (उणा– ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ३ ॥

शम्बूकास्त्वम्बुमात्रजा ॥२७१ ॥

शाम्यन्ति शम्बूका "शम्बूक–" ॥ (उणा– ६९) ॥ इत्यूके निपात्यते । शम्बुकोऽपि ॥ १ ॥ अम्बुमात्रे जाय तेऽम्बुमात्रजा ॥ २ ॥ २७१ ॥

कपर्दस्तु हिरण्य स्यात् पणास्थिक वराटकौ ।

के पदते कपर्द ॥ १ ॥ ह्रियते हिरण्य पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ पणाय व्यवहारायास्थ्यस्य पणास्थिक ॥ ३ ॥ वरमटति वराट व्रियते वा "अनिशृ–" ॥ (उणा– १४५) ॥ इत्याट के वराटक ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र– स्यात्तु श्वेत कपर्दक ॥

दुर्नामा तु दीर्घकोशा

दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्नामा 'दु सञ्ज्ञा इत्येके ॥ १ ॥ दीर्घ कोशोऽस्या जलकाकारत्वाद् दीर्घकोशा दीर्घा कुश्यतीति वा ॥ २ ॥

॥ उक्ता द्वीन्द्रिया ॥

त्रीन्द्रियानाह—

पिपीलकस्तु पीलक ॥ २७२ ॥

अपिपीलति पिपीलक, पृषोदरादित्वादपे पि ॥ १ ॥ पीलति पीलक ॥ २ ॥ २७२ ॥

पिपीलिका तु हीनाङ्गी

पीलति पिपीलिका "कुशिक-" ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ हीनमङ्गमस्या हीनाङ्गी ॥ २ ॥

ब्राह्मणी स्थूलशीर्षिका ।

बृहति ब्राह्मणी "निक्ण-" ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ १ ॥ स्थूल शार्षमस्या स्थूलशापिका ॥ २ ॥

घृतेली पिङ्गकपिशा

घृतेन ईर्यते प्रेर्यते घृतेली ॥ १ ॥ पिङ्ग हीबेर तद्वत् कपिशा पिङ्ग कपिशा ॥ २ ॥

अथोपजिह्वोपदेहिका ॥ २७३ ॥

वम्र्युपदीका

उपलेढि उपजिह्वा उप समीपे जहातीति वा "प्रहाह्वा-" ॥ (उणा- ५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ १ ॥ उपदिह्यते मृदनया उपदेहिका ॥ २ ॥ ॥ २७३ ॥ वमति मृद वम्री 'भीवृधि-" ॥ (उणा- ३८७) ॥ इति र ॥ ३ ॥ उप समीपे ददाति उपदीका 'स्थाक-" ॥ (उणा- ५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ४ ॥

रिक्षा तु लिक्षा

रेषति रिक्षा ऋनिरिपि-" ॥ (उणा- ५६७) ॥ इति क्सि स ॥ १ ॥ लत्वे लिक्षा ॥ २ ॥

यूका तु षट्पदी ।

यौति यूका 'युयुहि-" ॥ (उणा- २४) ॥ इति को दीर्घत्व च ॥ १ ॥ षट् पादा अस्या षट्पदी सुमङ्गल्यात्' ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पान्त्यावे 'वा पाद' ॥ २ । ४ । ६ ॥ इति ङा ॥ २ ॥

गोपालिका महाभीरु

गा पलति गच्छति गोपालिका ॥ १ ॥ अतिशयेन भीरुमहाभीरु ॥ २ ॥

गोमयोत्था तु गर्दभी ॥ २७४ ॥

गोमयादुत्तिष्ठति गोमयोत्था ॥ १ ॥ गर्दभवणत्वाद् गदभी ॥२॥२७४॥

मत्कुणस्तु कोलकुण उद्दंश किटिभो त्कुणौ ।

गुफा स्फुटत्यस्य गुफास्फोट ॥ १ ॥ अन्येगण्डूपदीवाग्धिमण्डूकी ॥२॥ शौनाति शुक्ति इत्यालिङ्ग "दृगुाद" ॥ (उणा–६५१) ॥ इति क्त ति ॥३॥

फम्बुस्तु वारिज ॥ २७० ॥

त्रिरेखा षोडशावर्त शङ्ख

फाम्यते फम्बु पुस्त्रीपलिङ्ग "कम्यमिभ्या–" ॥ (उणा–७९९) ॥ इति वु ॥ १ ॥ वारिणो जाता वारिज ॥ २ ॥ २७० ॥ तिस्रो रेखा अस्य त्रिरेख ॥ ३ ॥ षोडश आवर्ता अस्य षोडशावर्त ॥ ४ ॥ शाम्यति शङ्ख पुक्लीबलिङ्ग "शमिमनिभ्याम्–" ॥ (उणा–८४) ॥ इति ख शं सुख खनति, अथवा जनयतीति वा ' क्वचित्" ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ ५ ॥ –

अथ क्षुद्रकम्बव ।

शङ्खनका क्षुल्लकाश्च

क्षुद्रा कम्बव क्षुद्रकम्बव सूक्ष्मा नद्यादिजा कृमय ॥ १ ॥ श खनति शङ्खनका ॥ २ ॥ क्षुयन्ते क्षुल्लका "कीचक–" ॥ (उणा– ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ३ ॥

शम्बूकास्त्वम्बुमात्रजा ॥२७१ ॥

शाम्यन्ति शम्बूका "शम्बूक–" ॥ (उणा– ६९) ॥ इत्यूके निपात्यते । शम्बुकोऽपि ॥ १ ॥ अम्बुमात्रे जायन्तेऽम्बुमात्रजा ॥ २ ॥ २७१ ॥

कपर्दस्तु हिरण्य स्यात् पणास्थिक वराटकौ ।

के पदते कपर्द ॥ १ ॥ ह्रियते हिरण्य पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ पणाय व्यवहारायास्थ्यस्य पणास्थिक ॥ ३ ॥ वरमटति वराट म्रियते वा "अनिशृ–" ॥ (उणा– १४५) ॥ इत्याट क वराटक ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र– स्यात्तु श्वेत कपर्दक ॥

दुर्नामा तु दीर्घकोशा

दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्नामा 'दु सज्ञा' इत्येके ॥ १ ॥ दीर्घ कोशोऽस्या जलूकाकारत्वाद् दीर्घकोशा दीर्घा कुरयतीति वा ॥ २ ॥

॥ उक्ता द्वीन्द्रिया ॥

त्रीन्द्रियानाह–

पिपीलकस्तु पीलक ॥ २७२ ॥

अपिपीलति पिपीलक, पृषोदरादित्वादपे 'पि ॥ १ ॥ पीलति पीलक ॥ २ ॥ २७२ ॥

पिपीलिका तु हीनाङ्गी

पीलति पिपीलिका "कुशिक-" ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ हीनमङ्गमस्या हीनाङ्गी ॥ २ ॥

ब्राह्मणी स्थूलशीर्षिका ।

बृहति ब्राह्मणी 'चिक्कण-" ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ १ ॥ स्थूल शीर्षमस्या स्थूलशीर्षिका ॥ २ ॥

घृतेली पिङ्गकपिशा

घृतेन ईर्यते प्रेर्यते घृतेला ॥ १ ॥ पिङ्ग हीबेर तद्वत् कपिशा पिङ्ग कपिशा ॥ २ ॥

अथोपजिह्वोपदेहिका ॥ २७३ ॥

वम्र्युपदीका

उपलेढि उपजिह्वा उप समीपे जहातीति वा "प्रह्वाह्वा-" ॥ (उणा- ५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ १ ॥ उपदिह्यते मृदनया उपदेहिका ॥ २ ॥ ॥ २७३ ॥ वमति मृद वम्री "भीवृधि-" ॥ (उणा- ३८७) ॥ इति र ॥ ३ ॥ उप समीपे ददाति उपदीका 'सृणीक-' ॥ (उणा- ५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ४ ॥

रिक्षा तु लिक्षा

रेषति रिक्षा ऋजिरिपि-" ॥ (उणा- ५६७) ॥ इति क्सि स ॥ १ ॥ लत्वे लिक्षा ॥ २ ॥

यूका तु षट्पदी ।

यौति यूका "घुयुहि-" ॥ (उणा- २४) ॥ इति के दीर्घत्वं च ॥ १ ॥ षट् पादा अस्या षट्पदी 'सुमस्त्यात्' ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पाद्भावे 'वा पाद' ॥ २ । ४ । ६ ॥ इति ङी ॥ २ ॥

गोपालिका महाभीरु

गा पलति गच्छति गोपालिका ॥ १ ॥ अतिशयेन भीरुमहाभीरु ॥ २ ॥

गोमयोत्था तु गर्दभी ॥ २७४ ॥

गोमयादुत्तिष्ठति गोमयोत्था ॥ १ ॥ गर्दभवर्णत्वाद् गर्दभी ॥२॥२७४॥

मत्कुणस्तु कोल्कुण उद्दंश किटिभो त्कुणी ।

मुक्ता स्फुटत्यत्र मुक्तास्फोट ॥ १ ॥ अब्धेमण्डूकीवाब्धिमण्डूकी ॥२॥ शोचति शुक्ति स्त्रीलिङ्ग "दृशुपि" ॥ (उणा–६५१) ॥ इति कित् ति ॥३॥

कम्बुस्तु वारिज ॥ २७० ॥

त्रिरेख षोडशावर्त शङ्ख

काम्यते कम्बु पुक्लीबलिङ्ग "कम्यमिभ्यां–" ॥ (उणा–७९९) ॥ इति बु ॥ १ ॥ वारिणो जातो वारिज ॥ २ ॥ २७० ॥ तिस्रो रेखा अस्य त्रिरेख ॥ ३ ॥ षोडश आवर्ता अस्य षोडशावर्त ॥ ४ ॥ शाम्यति शङ्ख पुक्लीबलिङ्ग "शमिमनिभ्याम्–" ॥ (उणा–८४) ॥ इति ख शं सुख खनति, श्रेयो जनयतीति वा "क्वचित्" ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ ५ ॥

अथ क्षुद्रकम्बव ।

शङ्खनका क्षुल्लकाश्च

क्षुद्रा कम्बव क्षुद्रकम्बव सूक्ष्मा नद्यादिजा कृमय ॥ १ ॥ शं खनन्ति शङ्खनका ॥ २ ॥ क्षुयन्ते क्षुल्लका "कीचक–" ॥ (उणा– ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ३ ॥

शम्बूकास्त्वम्बुमात्रजा ॥२७१ ॥

शाम्यन्ति शम्बूका "शम्बूक–" ॥ (उणा– ६९) ॥ इत्यूके निपात्यते । शम्बुकोऽपि ॥ १ ॥ अम्बुमात्रे जाय तेऽम्बुमात्रजा ॥ २ ॥ २७१ ॥

कपर्दस्तु हिरण्य स्यात् पणास्थिक वराटकौ ।

के पदते कपर्द ॥ १ ॥ ह्रियते हिरण्य पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ पणाय व्यवहारायास्थ्यस्य पणास्थिक ॥ ३ ॥ वरमटति वराट, व्रियते वा "अनिशू–" ॥ (उणा– १४५) ॥ इत्याट के वराटक ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र– स्यात्तु श्वेत कपर्दक ॥

दुर्नामा तु दीर्घकोशा

दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्नामा 'दु सज्ञा इत्येके ॥ १ ॥ दीर्घ कोशोऽस्या जलूकाकारत्वाद् दीर्घकोशा दीर्घा कुश्यतीति वा ॥ २ ॥

॥ उक्ता द्वीन्द्रिया ॥

त्रीन्द्रियानाह—

पिपीलकस्तु पीलक ॥ २७२ ॥

अपिपीलति पिपीलक, पृषोदरादित्वादपे 'पि ॥ १ ॥ पीलति पीलक ॥ २ ॥ २७२ ॥

पिपीलिका तु हीनाङ्गी

पीलति पिपालिका "कुशिक-" ॥ (उणा- ४५) ॥ इताके निपात्यते ॥ १ ॥ हीनमङ्गमस्या हीनाङ्गी ॥ २ ॥

ब्राह्मणी स्थूलशीर्षिका ।

बृहति ब्राह्मणी 'चिक्कण-" ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ १ ॥ स्थूल शार्षमस्या स्थूलशार्षिका ॥ २ ॥

घृतेली पिङ्गकपिशा

घृतेन इयते प्रेर्यते घृतेली ॥ १ ॥ पिङ्ग हीबेर तद्वत् कपिशा पिङ्ग कपिशा ॥ २ ॥

अथोपजिह्वोपदेहिका ॥ २७३ ॥

वम्र्युपदीका

उपलेढि उपाजिह्वा उप समापे जहातीति वा "प्रह्वाह्वा-" ॥ (उणा- ५१४) ॥ इति वे निपात्यत ॥ १ ॥ उपदिह्यते मृदनया उपदेहिका ॥ २ ॥ ॥ २७३ ॥ वमति मृद वम्रा "भीवृधि-" ॥ (उणा- ३८७) ॥ इति र ॥ ३ ॥ उप समीपे ददाति उपदाका 'सृणीक-" ॥ (उणा- ५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ४ ॥

रिक्षा तु लिक्षा

रेपति रिक्षा "ऋनिरिपि-" ॥ (उणा- ५६७) ॥ इति क्सि स ॥ १ ॥ ल्त्वे लिक्षा ॥ २ ॥

यूका तु पट्पदी ।

यौति यूका 'युयुहि-" ॥ (उणा- २४) ॥ इति को दार्धत्व च ॥ १ ॥ षट् पादा अस्या षट्पदी 'सुमङ्ख्यात् ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पाद्भावे 'वा पाद ॥ २ । ४ । ६ ॥ इति ङी ॥ २ ॥

गोपालिका महाभीरु

गा पलति गच्छति गोपालिका ॥ १ ॥ अतिशयेन भारुमहाभारु ॥ २ ॥

गोमयोत्था तु गर्दभी ॥ २७४ ॥

गोमयादुत्तिष्ठति गोमयोत्था ॥ १ ॥ गर्दभवणत्वाद् गदभी ॥२॥२७४॥

मत्कुणस्तु कोल्कुण उद्दंश किटिभो रुणी ।

माद्यति शोणितेन मत्कुण "भ्रूणतृण-" ॥ (उणा- १८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ १ ॥ कोल इव कुणति विदारयति कोलकुण ॥ २ ॥ उद्दशत्युद्दश ॥ ३ ॥ चेटति चिटिभ, बाहुलकात् किटिभ, किटिं त्रास बिभर्ति वा "क्वचित्' ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ट ॥ ४ ॥ उत्कुणति उत्कुण ॥ ५ ॥

इन्द्रगोपस्त्वग्निरजो वैराटस्तितिभोऽग्निक ॥ २७५ ॥

इन्द्रेण गुप्यते इन्द्रगोप ॥ १ ॥ अग्निवद् रज्यति अग्निरज, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ वैरेण अटति वैराट ॥ ३ ॥ तितावत् भाति तितिभ "ड्याप बहुलम्-" ॥ २।४।९९ ॥ इति ह्रस्व ॥ ४ ॥ अग्नेस्तुल्योऽग्निक ॥ ५ ॥ २७५ ॥

॥ त्रयक्षेन्द्रिया ॥

चतुरिन्द्रियानाह—

ऊर्णनाभस्तन्तुवायो जालिको जालकारक ।
कृमिर्मर्कटको लूता लालास्रावोऽष्टपाच्च स ॥ २७६ ॥

ऊर्णा नाभावस्य ऊर्णनाभ ॥ १ ॥ तन्तून् वयति तन्तुवाय ॥ २ ॥ जालमस्त्यस्य जालिक ॥ ३ ॥ जाल करोति जालकारक ॥४॥ करोति जाल कृमि "कृभूम्या कित्" ॥ (उणा- ६९०) ॥ इति मि । क्रिमिरपि ॥ ५ ॥ मर्कट इव आरोहावरोहणाद् मर्कटक ॥ ६ ॥ लूयते लूता 'लूञो वा' ॥ (उणा-२०२) ॥ इति कित् त ॥ ७ ॥ लाला स्रवति लालास्राव ॥ ८ ॥ अष्टौ पादा अस्य अष्टपाद् ॥ ९ ॥ २७६ ॥

कर्णजलौका तु कर्णकीटा शतपदी च सा ।

कर्णस्य जलौकेव कर्णजलौका ॥ १ ॥ कर्णं कीटयति कर्णकीटा ॥ २ ॥ शत पादा अस्या शतपदी ॥ ३ ॥

वृश्चिको द्रुण आल्यालि

वृश्चति वृश्चिक पुस्त्रीलिङ्ग पापुलि-' ॥ (उणा- ४१) ॥ इति किदिक ॥ १ ॥ द्रुणति द्रुण । द्रुतोऽपि ॥ २ ॥ आलमनर्थाऽस्त्यस्य आली ॥ ३ ॥ अलत्यालि "कृशृकुटि-' ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति णिदि ॥ ४ ॥

अल तत् पुच्छकण्टक ॥ २७७ ॥

अलत्यलम् तस्य वृश्चिकस्य पुच्छकण्टकस्तत्पुच्छकण्टक ॥ १ ॥ २७७ ॥

भ्रमरो मधुकृद् भृङ्गश्चञ्चरीक शिलीमुख ।
इन्दिन्दिरोऽली रोलम्बो द्विरेफ

भ्राम्यति पुष्पेषु भ्रमर "ऋच्छिचटि-" ॥ (उणा- ३९७) ॥ इत्यर, भ्रमन् रौति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ मधु करोति मधुकृत्, मधुकरोऽपि ॥२॥ बिभर्ति भृङ्ग "भृञ्भ्या नाऽन्तश्च" ॥ (उणा- ९४) ॥ इति किद् ग ॥ ३ ॥ चञ्चति चञ्चूर्यते वा चञ्चरीक ,"सृणीक-" ॥(उणा-५०)॥ इतीके निपात्यते ॥४॥ शिला शाल्य मुखेऽस्य शिलीमुख , शिला मुखमस्य वा ॥ ५ ॥ इन्दति कुसुमै रिन्दिदिर "स्थविर-" ॥ (उणा-४१७) ॥ इतीरे निपात्यते ॥६॥ अलत्यलि "कृशृकुटि-" ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति णिदि । अली नकारान्तो वा ॥ ७ ॥ रुदन् लम्बते रोलम्ब , पृषोदरादित्वात् ॥८॥ द्वौ रेफौ नाम्न्यस्य द्विरेफ ॥९॥ एते स्त्रीपुंसलिङ्गा । भसलो देश्याम्, संस्कृतेऽपि दृश्यते ॥

अस्य षडङ्घ्रय ॥ २७८ ॥

अस्य भ्रमरस्य षट् अङ्घ्रयश्चरणा , तेन षडङ्घ्रि , षट्पद , षट्चरण इत्यादि सिद्धम् ॥ १ ॥ २७८ ॥

भोज्य तु पुष्प मधुनी

अस्य भ्रमरस्य भोज्य पुष्प मधु च तेन पुष्पलिट् , पुष्पन्धय , मधुलिट्, मधुप , मधुव्रत इत्यादि सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गण ।

खे द्योतते खद्योत ॥ १ ॥ ज्योतिर्भिरिङ्गति ज्योतिरिङ्गण "बिक्कण-" ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—

खद्योते तु कटिमणिर्ज्योतिमाली तमोमणि ।
पराग्नुदो निमेषद्युद ध्वान्तचित्र ॥

पतङ्ग शलभ

पतो गच्छति पतङ्ग 'नाम्नो गम -' ॥५।२।१३१॥ इति खड् ड , पततीति वा "पतितमि- ॥ (उणा- ९८) ॥ इत्यङ्ग ॥ १ ॥ शलति शलभ "कृशृगृ" ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यभ ॥ २ ॥

क्षुद्रा सरघा मधुमक्षिका ॥ २७९ ॥

क्षुणत्ति क्षुद्रा ॥ १ ॥ सरति सरघा "सतरघ" ॥ (उणा- १११) ॥ सरति घातयति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ मधुनो मक्षिका मधुमक्षिका ॥ ३ ॥ ॥ २७९ ॥

माक्षिकादि तु मधु स्यात्

मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं "नाम्नि मक्षिकादिभ्यः" ॥६।३।१९३॥ इत्यण्, आदिग्रहणात् पौत्तिकादि, यद्वाग्भटः —

"पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं-दालौद्दालकं माक्षिकम् ।
आर्घ्यं छात्रमित्यष्टौ जातयोऽस्य पृथग्गुणाः ॥ १ ॥
तत्र पौत्तिकमुष्णमुष्णाभं विषवीर्यकम् ।
भ्रामरं तु भ्रमरजं पाण्डुरं गुरुशीतलम् ॥ २ ॥
क्षौद्रं तु कपिलं दाहि क्षुद्राजीतं मलावहम् ।
दालं तु दलजं सेव्यं दुर्लभं रुक्षवालकम् ॥ ३ ॥
उद्दालकं तु दालाक्तं विषजिद् मधुराम्लकम् ।
माक्षिकं तु मधु ज्येष्ठं विरूक्षं तैलवर्णकम् ॥ ४ ॥
अर्घ्यं तु पूज्यमापाण्डु मनाक् तिक्तं सवालकम् ।
छात्रं त्वेकान्तमधुरं सर्वार्घ्यं राजसेवितम् ॥ ५ ॥" इति ॥

मन्यतेऽभिलष्यते मधु क्लीबलिङ्गः, पुंस्यपि वैजयन्ती, यदाह- 'मधुलं तु मधुनाऽऽश्री मधुरं तत्पुरातनम्' इति ॥ १ ॥

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ।

मधुनोच्छिष्टं कल्को मधूच्छिष्टं मदनाख्यम् ॥ १ ॥ सिच्यते सिक्थं "नी नूरमि-" ॥ (उणा- २२७) ॥ इति कित् थ ॥ २ ॥

चर्वणा मक्षिका नीला

नीलवर्णा मक्षिका चर्वति चर्वणा, नन्द्यादित्वादन, चूर्णोतीति वा "चिक्कण कुक्कण-" ॥ (उणा- १९०) ॥ इति साधु ॥ १ ॥

पुत्तिका तु पतङ्गिका ॥ २८० ॥

पुतं कुत्सितं तनोति पुत्तिका "कुशिक-" ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके निपात्यते, पुतति मोत्रस्य कृतिपुतिलति-" ॥ (उणा- ७६) ॥ इति कित् तिक ॥ १ ॥ पतङ्गप्रतिकृतिः पतङ्गिका, अपतं गच्छतीति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ २८० ॥

वनमक्षिका तु दंशः

मशति मक्षिका वनस्य मक्षिका वनमक्षिका ॥ १ ॥ दशति दंशः ॥ २ ॥

दंशी तज्जातिरल्पिका

तज्जातिर्दंशजातीयाऽल्पिका दशति दंशी ॥ १ ॥

तैलाटी वरटा गन्धोली स्यात्

तैलमटति तैलाटा ॥ १ ॥ शृणोति वरटा पुंस्त्रीलिङ्ग "दिव्यवि-" ॥(उणा-१४२) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ गन्धयति अदयते गन्धाला "पिञ्छाल-" ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्योले निपात्यत ॥ ३ ॥

चीरी तु चीरुका ॥ २८१ ॥
झिल्लीका झिल्लिका वर्षकरी भृङ्गारिका च सा ।

चिनोति स्वर चीरा "चिनि-" ॥ (उणा- ३९२) ॥ इति रो दीर्घत्व च, चाति रिणातीति वा "क्वचित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ चीति रौति चारुका ' निष्क्तुरुक-" ॥ (उणा- २६) ॥ इति के निपात्यते ॥ २ ॥ ॥ २८१ ॥ चिरा वाद्यभेद , तद्वत् कायति शब्दायते झिल्लिका, वाहुलकाद् ह्रस्वत्वे झिल्लिका ॥ ३ ॥ ४ ॥ वर्षं वृष्टिं करोति सूचयति वर्षकरी ॥५॥ आकुला भृङ्गमियर्ति भृङ्गारी ॥ ६ ॥

॥ उक्ताश्चतुरिन्द्रिया ॥

पञ्चेन्द्रियान् स्थलचर खचर जलचरभेदभिन्नान् क्रमेणाह—

पशुस्तिर्यङ् चरि

स्पशि सौत्रस्तालव्यान्त , स्पशति बाधते पशु "स्पाशिभ्रस्जे स्लुक् च" ॥ (उणा- ७३१) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ तिरोऽञ्चति तिर्यङ् ' तिरसस्तिर्यति" ॥३॥ २।१३४ ॥ इति रि ॥ २ ॥ चरति चरि क्रशृकुटि-' ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति इ ॥ ३ ॥ एते पुलिङ्गा ॥

हिंस्रेऽस्मिन् व्याल श्वापदोऽपि च ॥ २८२ ॥

अस्मिन् पशौ व्याघ्रादिके हिंस्रे हिंसनशीले विशेषण आ समन्तादडति व्याड , लत्वे व्याल , विविधमालमनथाऽस्माद्वा ॥ १ ॥ शुन पदमिव पदमस्य श्वापद शुन " ॥३।२।९०॥ इति दीर्घत्वम् ॥२॥२८२॥

हस्ती मतङ्गज गज द्वीप कर्य स्तेकपा
मातङ्ग वारण महामृग सामयोनय ।
स्तेम्बरम-द्विरद सिन्धुर नाग दन्तिनो
दन्तावल करटि कुञ्जर कुम्भि पीलव ॥ २८३ ॥
इभ करेणुर्गज

हस्त शुण्डाऽस्त्यस्य हस्ती "हस्तदन्तकराज्जातौ ॥ ७ ।२। ६८ ॥ इतीन् ॥ १ ॥ मतङ्गात् ऋषेजातो मतङ्गज ॥ २ ॥ गजति माद्यति गर्जति वा गज ॥ ३ ॥ द्वाभ्या पिबति द्विप "स्थापास्नात्र ' ॥५।१।१४२॥ इति क ॥ ४ ॥

फरोऽग्रमस्य करी ॥ ५ ॥ न एकेन पिबति अनेकप ॥ ६ ॥ मन्यते मातङ्ग "मनेमाङ्-मातौ च" ॥ (उणा– १००) ॥ इत्यङ्ग मतङ्गस्यायमिति वा, मानमाते वा, मतङ्ग एव वा स्वार्थेऽण् ॥ ७ ॥ वारयत्यरीन् वारण ॥ ८ ॥ महाश्चासौ मृगश्च महामृग ॥ ९ ॥ साम वेदो योनि कारणमस्य सामयोनि ॥ १० ॥ स्तम्बे तृणे रमते स्तम्बेरम "घोशापगुद–" ॥ ५ । १ । १४३ ॥ इति के साधु ॥ ११ ॥ द्वौ रदावस्य द्विरद ॥ १२ ॥ स्यन्दते मदन सिन्धुर "श्वशुर– ॥ (उणा– ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते सिन्धुमदोऽस्यास्तीति वा मध्वादित्वाद् र ॥ १३ ॥ नगे भवो नाग, न नगच्छति वा ॥ १४ ॥ दन्तावस्य स्तो दन्ता वृष्यादित्वाद् वलचि दन्तावल "वल्च्यपित्रादे" ॥ ३ । २ । ८२ ॥ इति दीर्घ ॥ १५ ॥ १६ ॥ करट कपोलोऽस्त्यस्य करटी ॥ १७ ॥ कुजति कुञ्जर पुंक्लीब लिङ्ग "जठर–" ॥ (उणा–४०३) इत्यरे निपात्यते, कुञ्जौ हनू दन्तौ वा अस्य स्त इति वा मध्वादित्वाद् र, कौ जायताति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १८ ॥ कुम्भावस्य स्त कुम्भी ॥ १९ ॥ पीयते पालु "पाड क्तित्" ॥ (उणा– ८२१) ॥ इति लु ॥ २० ॥ ॥ २८३ ॥ एति इभ 'इण क्तित्' ॥ (उणा– ३२८) ॥ इति भ ॥ २१ ॥ करोति प्रमोद करणु, स्त्रीध्वजोऽपि पुंस्त्रीलिङ्ग "कृहृभू–" ॥ (उणा– ७७२) ॥ इत्येणु, करेणु सिन्दूररजोऽस्य वा ॥ २२ ॥ गजति गर्ज ॥ २३ ॥

शेषश्चात्र–

अथ कुञ्जरे ।

पेचकी पुष्करी पद्मी पेचिल सूचिकाधर ।
विलोमजिह्वाऽन्त स्वेदो महाकायो महामद ॥
सूर्पकर्णो जलाकाङ्क्षो जटी च षष्टिहायन ।
असुरो दीर्घपवन शुण्डाल कपिरित्यपि ॥

अस्य स्त्री धेनुका वशाऽपि च ।

अस्य हस्तिन स्त्री हस्तिनीत्यथ धयन्त्येना धेनु, के धेनुका ॥१॥ वष्टि का मयते वशा ॥ २ ॥

शेषश्चात्र–

वशाया वासिता कणधारिणी कणिकाऽपि च ॥

भद्रो मन्दो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातय ॥२८४॥

भद्र सर्वलक्षणकल्याणत्वात् ॥ १ ॥ मन्दो मन्दसत्त्वात् ॥ २ ॥ मृगो मृग इव हीनसत्त्वत्वात् ॥ ३ ॥ मिश्र सकीर्णजाति ॥ ४ ॥ २८४ ॥

कालेऽप्यजातदन्तश्च स्वल्पाङ्गश्चापि मत्कुणो ।

माद्यन् कुणति मत्कुण, द्वयोरेकशेषे मत्कुणौ ॥ १ ॥

पञ्चवर्षो गजो बाल

वलति बाल ॥ १ ॥

स्यात् पोतो दशवर्षक ॥ २८५ ॥

पूयते पुनाति वा पोत ॥ १ ॥ २८५ ॥

विक्को विंशतिवर्ष स्यात्

विक्केऽवयवान् विक्क "विचिपुषि" ॥ (उणा– २२) ॥ इति क्विन् क, पिक्कोऽपि ॥ १ ॥

कलभस्त्रिंशदब्दक ।

कल्यते कलभ पुल्लावलिङ्ग "कृशॄगृ–" ॥ (उणा– ३२९) ॥ इलभ, कलो भाति, क लभते वा ॥ १ ॥

यूथनाथो यूथपति

स्पष्टम् ॥ १ ॥

मत्ते प्रभिन्न गर्जितौ ॥ २८६ ॥

माद्यति स्म मत्तस्तत्र ॥ १ ॥ प्रभिद्यत स्म गण्डपाल्या प्रभिन्न ॥ २ ॥ गजा सजातास्य गर्जित ॥ ३ ॥ २८६ ॥

मदोत्कटो मदकल

मदेन दानाम्बुना उद्भिन्नकटो मदोत्कट ॥ १ ॥ मदेन कलो मनोज्ञो मदकल ॥ २ ॥

समावुद्भ्रान्त-निर्मदौ

उद्भ्रमति स्म उद्भ्रान्त ॥ १ ॥ निर्गतो मदोऽस्य निर्मद ॥ २ ॥

सज्जित कल्पित

युद्धाय सज्ज्यते प्रगुणीक्रियते स्म सज्जित ॥ १ ॥ कल्प्यते स्म कल्पित ॥ २ ॥

तिर्यग्घाती परिणतो गज ॥२८७ ॥

तिर्यग्घातीति तिर्यग् दत्तप्रहार परितो नमति स्म परिणत ॥ १ ॥ ॥ २८७ ॥

व्यालो दुष्टगज

करोऽस्त्यस्य करी ॥ ५ ॥ न एकेन पिबति अनेकप ॥ ६ ॥ माद्यते मातङ्ग "मनेगन्-मातौ च" ॥ (उणा- १००) ॥ इत्यङ्ग, मतङ्गस्यायमिति वा, मातङ्गाति वा, मातङ्ग एव वा स्वार्थेऽण् ॥ ७ ॥ वारयत्यरीन् वारण ॥ ८ ॥ महांश्चासौ मृगश्च महामृग ॥ ९ ॥ साम वेदो योनि कारणमस्य सामयोनि ॥ १० ॥ स्तम्बे तृणे रमते स्तम्बेरम "शोकापनुद-" ॥ ५ । १ । १४३ ॥ इति क साधु ॥ ११ ॥ द्वौ रदावस्य द्विरद ॥ १२ ॥ स्यन्दते मदेन सिन्धुर "खुर-" ॥ (उणा- ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, सिन्धुमदोऽस्यास्तीति वा मध्वादित्वाद् र ॥ १३ ॥ नगे भवो नाग, न न गच्छति वा ॥ १४ ॥ दन्तावस्य स्तो दन्ता कृष्यादित्वाद् वलचि दन्तावल "वलच्यपित्रादे" ॥ ३ । २ । ८२ ॥ इति दीर्घ ॥ १५ ॥ १६ ॥ करट कपोलोऽस्त्यस्य करटी ॥ १७ ॥ कुजति कुञ्जर पुंल्लिङ्ग "जठर-" ॥ (उणा-४०३) इत्यरे निपात्यते, कुञ्जौ हनू दन्तौ वा अस्य स्त इति वा मध्वादित्वाद् र, कौ जायतेति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १८ ॥ कुम्भावस्य स्त कुम्भी ॥ १९ ॥ पीयते पीलु "पीङ कित्" ॥ (उणा- ८२१) ॥ इति लु ॥ २० ॥ ॥ २८३ ॥ एति इभ "इण कित्" ॥ (उणा- ३२८) ॥ इति भ ॥ २१ ॥ करोति प्रमोदं करेणु, स्त्रीध्वजोऽपि पुंस्त्रीलिङ्ग "कृहृभू-" ॥ (उणा- ७७२) ॥ इत्येणु, करेणु सिन्दूररजोऽस्य वा ॥ २२ ॥ गजति गर्ज ॥ २३ ॥

शेषश्चात्र–

अथ कुञ्जरे ।

पेचकी पुष्करी पद्मी पेचिल सूचिकाधर ।
विलोमजिह्वोऽन्तःस्वेदो महाकायो महामद ॥

सूपकर्णो जलाकाङ्क्षी जटी च षष्टिहायन ।
असुरो दीर्घपवन शुण्डाल कपिरित्यपि ॥

अस्य स्त्री धेनुका वशाऽपि च ।

अस्य हस्तिन स्त्री हस्तिनीत्यर्थ धयन्त्येना धेनु, के धेनुका ॥१॥ वष्टि का मयते वशा ॥ २ ॥

शेषश्चात्र–

वशाया वासिता कणधारिणा कणिकाऽपि च ॥

भद्रो मन्दो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातय ॥२८४॥

भद्र सवलक्षणकल्याणत्वात् ॥ १ ॥ मन्दो मन्दसत्त्वात् ॥ २ ॥ मृगो मृग इव हीनसत्त्वत्वात् ॥ ३ ॥ मिश्र सङ्कीर्णजाति ॥ ४ ॥ २८४ ॥

कालेऽप्यजातदन्तश्च स्वल्पाङ्गश्चापि मत्कुणौ ।

माद्यन् कुणति मत्कुण, द्वयोरेकशेषे मत्कुणौ ॥ १ ॥

अस्य करस्याग्रभाग पुष्यत्यनेन पुष्करम्, पुष्करसदृश वा ॥ १ ॥

अङ्गुलि कर्णिका

गजस्याङ्गुलि, किरत्यनया कर्णिका "कृशिक-" ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके निपात्यते, कर्णिकेव वा कर्णिका ॥ १ ॥

दन्तौ विषाणौ

हस्तिनो दन्तौ, वेवष्टि आभ्या विषाणौ त्रिलिङ्ग 'कृपिविषि-" ॥ (उणा-१९१) ॥ इत्याणक् ॥ १ ॥

स्कन्ध आसनम् ॥ २९० ॥

हस्तिन स्कन्ध, आस्यतेऽस्मिन्नासनम् ॥ १ ॥ २९० ॥

कर्णमूल चूलिका स्यात्

गजस्य कर्णमूल चोद्यते पार्श्वगमनेऽङ्कुशेनास्या चूलिका, भिदादिनिपात नादङ्, तत स्वार्थे क ॥ १ ॥

ईषिका त्वक्षिकूटकम् ।

ईषा लाङ्गलफालिकेव इषिका ॥ १ ॥

अपाङ्गदेशो निर्याण

निर्यान्त्यश्रु अनेन निर्याणम् ॥ १ ॥

गण्डस्तु करटः कट ॥ २९१ ॥

करोति मद करट 'दिघवि-" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट ॥ १ ॥ कटति वपति मद कट ॥ २ ॥ २९१ ॥

अवग्रहो ललाट स्यात्

अवगृह्यतेऽङ्कुशेनावग्रह ॥ १ ॥ २ ॥

आरक्ष कुम्भयोरध ।

आरक्ष्यते आरक्ष ॥ १ ॥

कुम्भौ तु शिरस पिण्डौ

कुम्भाकृती मासपिण्डौ कुम्भौ ॥ १ ॥

कुम्भयोरन्तर विदु ॥ २९२ ॥

वेत्ति सज्ञामस्मादङ्कुशस्थानाद् विदु, यत पालकाप्य —

विविधमालम्बनमस्माद् व्यालः ॥ १ ॥

गम्भीरवेध्यवमताङ्कुशः ।

गाम्भीर्येण वेदयति गम्भीरवेदी, यदाहु –

"त्वग्भेदात् शोणितस्रावान्मांसस्य व्यथनादपि ।
संज्ञां न लभते यस्तु गजो गम्भीरवेध्यसौ ॥ १ ॥" ॥ १ ॥

अवमतमवगणितमङ्कुशमनेन अवमताङ्कुश ॥ २ ॥

राजवाह्यस्तूपवाह्य

राज्ञा वाह्यते आरोहणयोग्यत्वाद् राजवाह्य ॥ १ ॥ उप समीपे वाह्यते उपवाह्य । औपवाह्य इत्यन्ये ॥ २ ॥

सन्नाह्यः समरोचित ॥ २८८ ॥

सन्नह्यते सन्नाह्य , सन्नाहे साधुरिति वा ॥ १ ॥ समरोचित सङ्ग्रामयोग्य ॥ २ ॥ २८८ ॥

उदग्रदन्नीषादन्त

उदग्रौ दीर्घौ दन्तावस्य उदग्रदन् ' वामान्त–" ॥ ७ । ३ । १५४ ॥ इति दन्तस्य दत् ॥ १ ॥ ईषाकारौ दन्तावस्य ईषादन्त ॥ २ ॥

बहूना घटना घटा ।

बहूनां गजाना घटना रचना घट्यते घटा "पितोऽङ्" ॥ ५ ।३। १०७ ॥१॥

मदो दान प्रवृत्तिश्च

माद्यत्यस्माद् मद 'व्यधजप–' ॥ ५।३।४७ ॥ इत्यल् , मदयतीति वा ॥ १ ॥ द्यति खण्डयत्यनेन दानम् ॥ २ ॥ प्रवततेऽनया प्रवृत्ति ॥ ३ ॥

वमथु करशीकर ॥ २८९ ॥

वम्यते वमथु पुंसि "ट्वितोऽथु" ॥ ५।३।८३ ॥ इत्यथु ॥ १ ॥ करस्य शीकरोऽम्बुकण करशीकर ॥ २ ॥ २८९ ॥

हस्तिनासा कर शुण्डा हस्त

हस्तिनो नासा हस्तिनासा ॥ १ ॥ करोति किरत्यनेन वा कर ॥ २ ॥ शुनत्यनया शुण्डा कुगुहु–' ॥ (उणा– १७०) ॥ इति कित् ड ॥ ३ ॥ हस्त , हस्तक्रियाकारित्वात् ॥ ४ ॥

अग्र त्वस्य पुष्करम् ।

हिञ्जीरश्च पादपाश

शृणोति बन्धेन शृङ्खल निलिङ्ग "श्रो नो न्तो हृस्वश्च" ॥ (उणा-४९८) ॥ इलि खल ॥ १ ॥ निगद्यते बध्यतेऽनेनेति निगड । निगलोऽपि ॥ २ ॥ अन्दति बध्नात्यन्दू "कृविचमि-" ॥ (उणा- ८२९) ॥ इत्यू, स्वार्थे केऽन्दुक "इया दान्त के" ॥ २।४।१०४ ॥ इति ह्रस्व ॥ ३ ॥ हिनस्ति हिञ्जीर "जर्म्बीर-"॥ (उणा- ४२२) ॥ इलारे निपात्यते । निगडादय पुकावलिङ्गा ॥ ४ ॥ हन्ति पादस्य पाशो ब धन पादपाश ॥ ५ ॥

वारिस्तु गजबन्धभू

वायतेऽनया वारि स्त्रालिङ्ग 'स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा- ६०६) ॥ गजानां बन्धनाय ग्रहणाय भूर्गता गजब धभू ॥ १ ॥ २९५ ॥

त्रिपदी गात्रयोर्बन्ध एकस्मिन्नपरेऽपि च ।

त्रय पादा अस्या त्रिपदा गात्रयोरिति द्वयोरग्रजङ्घयो, एकस्मिन्नपरे इति पश्चिमजङ्घाया च गजस्य बन्धनमित्यथ ॥ १ ॥

तोत्र वेणुक

तुद्यतेऽनेन तोत्र "नादाम्व-" ॥ ५।२।८८ ॥ इति त्रट् ॥ १ ॥ वेणुमय वेणुकम ॥ २ ॥

आलान बन्धस्तम्भ

आलायते बध्यतेऽस्मिन्नालानम् गजस्य न वनाय स्तम्भो बन्धस्तम्भ ॥ १ ॥

अङ्कुश सृणि ॥ २९६ ॥

अङ्क्यते दम्यतेऽनेन अङ्कुश पुंक्लीबलिङ्ग "मह-यङ्कि-याम्-" ॥ (उणा- ५३८) ॥ इत्युश ॥ १ ॥ सरत्यनया सृणि पुंस्त्रालिङ्ग 'सृतघृसृतु-" ॥ (उणा- ६११) ॥ इति कित् णि ॥ २ ॥ २९६ ॥

अपष्ठ त्वङ्कुशस्याग्र

अपकृष्ट तिष्ठत्यपष्ठ 'गोऽम्बाऽम्ब-' ॥ २।३।३० ॥ इति षत्वम् ॥ १ ॥

यातमङ्कुशवारणम् ।

यात्यनेन यात, यततेऽनेन ग तुमिति वा अङ्कुशेन वारणम् ॥ १ ॥

निषादिना पादकर्म यत

पादयो कर्म पादसज्ञा यमन यतम् ॥ १ ॥

'तत्रारोहावरोहौ न द्वे नि" द्वौ श्रवणे गतौ ।
प्राक् पश्चात् तिर्यक् न पङ्क्तिभेदाङ्कुशवारणा ॥ १ ॥"
"पृषा-" ॥ (उणा- ३२९) ॥ इति किदु, पुलिङ्गोऽयम् ॥ १ ॥ २९२ ॥

यातकुम्भस्तु तस्याधः

तस्य विदारस्याधो भाग यातपूग कुम्भ इव यातकुम्भ ॥ १ ॥

वाहित्थ तु ततोऽप्यध ।

ततोऽपि यातकुम्भादधो भाग, वाह्यतेऽनेनाङ्कुशनोदनया वाहित्थ 'पथ यूथ-" ॥ (उणा- २३१) ॥ इति निपात्यते, मदवाहिनि स्थाने तिष्ठतीति वा पृषोदरादित्वात्, वाहस्थापभ्रंशोऽयं वा ॥ १ ॥

वाहित्थाध प्रतिमान

वाहित्थस्याधोभागो दन्तमध्यमित्यर्थ प्रतिमीयते प्रतिक्षिप्यतेऽनेन प्रतिमान 'मिग्मीगोऽखल्चलि' ॥ ४ । २ । ८ ॥ इत्यात्वम् ॥ १ ॥

पुच्छमूल तु पेचक ॥ २९३ ॥

पुच्छस्य मूल पुच्छमूलम्, पुच्यते घातेन पेचक "कीचक-" ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ १ ॥ ॥ २९३ ॥

दन्तभाग पुरोभाग

दन्तयोर्भागो दन्तभाग गजस्याग्रभाग ॥ १ ॥

पक्षभागस्तु पार्श्वक ।

पक्षयोर्भाग पक्षभाग, गजस्य पार्श्वप्रदेश ॥ १ ॥

पूर्वस्तु जङ्घादिदेशो गात्र स्यात्

हस्तिन पूर्व पादजङ्घादिभाग गच्छत्यनेन गात्र स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥

पश्चिमोऽपरा ॥ २९४ ॥

गजस्य पश्चाद्भाग अपरभागभवत्वादपरा स्त्रीक्लीबलिङ्ग जपादित्वाद् वत्वेऽवराऽपि ॥ १ ॥ २९४ ॥

बिन्दुजाल पुन पद्म

बिन्दूना जाल बिन्दुजालम् तारुण्ये हि हस्तिनो देहे रक्ता बिन्दव स्युरिति, पद्ममिव पद्म रक्तत्वात् ॥ १ ॥

शृङ्खलो निगडोऽन्दुक ।

५१५) ॥ इत्यव , वड वल इय वा वातीति वा, अश्वोऽस्या वेति नैरुक्ता ॥ १ ॥ अश्वतेऽश्वा "अजादे" ॥ २ । ४ । १६ ॥ इत्याप् ॥ २ ॥ प्रसूते प्रसू स्त्रीलिङ्ग ॥ ३ ॥ वमति गर्भं वामा, ज्वालादित्वात् णे गौरादित्वात् डा, वातेवाँ "अर्तीरि–" ॥ (उणा– ३३८) ॥ इति म ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र– अ वाया पुनरर्वरी ।

किशोरोऽल्पवया हय ॥ २९९ ॥

कृरयति वयसा, केशाति हेपते वा किशोर "कोरचोर–" ॥ (उणा– ४३४) ॥ इत्यरे निपात्यते, अल्पवया बाल ॥ १ ॥ २९९ ॥

जवाधिकस्तु जवन

जवताल्लिवशीलो जवन ॥ १ ॥

रथ्यो वोढा रथस्य य ।

रथ वहति रथ्य " वहति रथ–" ॥ ७ । १ । २ ॥ इति य ॥ १ ॥

आजानेय कुलीन स्यात्

आजिन देपेण आनीयते वशाक्रियते आजानेय ॥ १ ॥ कुलीन प्रशस्य कुलोद्भव पारसीकादि ॥ २ ॥

तत्तद्देशास्तु सैन्धवा ॥ ३०० ॥

वानायुजा पारसीका काम्बोजा वाल्हिकादय ।

स स देशो जन्मभूमिरेषा तत्तद्देशा सिन्धु वनायुज पारसीक कम्बोज वाल्हिकदेशेषु भवा सैन्धवा वानायुजा , पारसीका काम्बोजा वाल्हिका । लक्ष्ये तु वाल्हाका । आदिग्रहणात् तुषाराद्य ॥ १ ॥ ३०० ॥

विनीतस्तु साधुवाही

विनायते विनीत सुशिक्षित साधु वहति साधुवाही " साधौ" ॥ ५ । १ । १५५ ॥ इति णिन् ॥ १ ॥

दुर्विनीतस्तु शूकल ॥ ३०१ ॥

दुर्विनीतोऽनात्तशिक्ष शक्नोति स्वेच्छया गन्तु शूकल " मुरल–" ॥ (उणा–४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥

कश्य कशार्हे

कशामर्हति कश्य , दण्डादित्वाद् य ॥ १ ॥

र्थी। तु तद्भूद्गम ॥ २९७ ॥

तद् द्रुम याम गम च, अर्था न अस्यां न अस्मिन् वीगम्, विशिष्टमित गम गमन वा ॥ १ ॥ २९७ ॥

कक्ष्या दूष्या वरत्रा स्यात्

कक्षायां मध्यप्रदेशे भवा कक्ष्या ॥ १ ॥ दूष्यते दूष्यतेऽनया दूष्या, बाहुलकात् करणेऽपि घ्यण् ॥२॥ व्रियतेऽनया वरत्रा मध्यबन्धनी चमरज्जु ॥३॥

कण्ठबन्ध कलापक ।

कण्ठो बध्यतेऽनेन कण्ठबन्ध ॥१॥ कल्प्यते कलाप, के कलापक, कलामाप्नोतीति वा ॥ २ ॥

घोटकस्तुरगस्तार्क्ष्यस्तुरङ्गोऽश्वस्तुरङ्गम ॥ २९८ ॥
गन्धर्वोऽर्वा सप्तिर्वीती वाहो वाजी हयो हरि ।

घोटते भूमौ परिवर्तते घोटक ॥ १ ॥ तुरस्त्वरमाणो गच्छति तुरग, तुरङ्ग, तुरङ्गम 'नाम्नो गम खड्डौ-' ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति साधव ॥२॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तृक्षस्यापत्य तार्क्ष्य ॥ ५ ॥ अश्नुतेऽध्वानमश्व 'लाटिखटि-" ॥ (उणा- ५०५) ॥ इति व ॥ ६ ॥ २९९ ॥ गम्यतेऽध्यते गन्धर्व 'गन्धे रचान्त " ॥ (उणा- ५०८) इति व ॥ ७ ॥ इयर्ति अर्वा 'स्नामदिपदि-" ॥ (उणा- ९०४) ॥ इति वन् ॥ ८ ॥ सपति समवैति सप्ति "प्लुञ्शायजि-" ॥ (उणा- ६४६) ॥ इति ति ॥ ९ ॥ वेति गच्छति वीति 'इसुषि-" ॥ (उणा- ६५१) ॥ इति बहुवचनात् कित् ति विशिष्टा इतिरस्येति वा ॥ १० ॥ वाह्यते वाह ॥ ११ ॥ वजत्ववश्य वाजा, वाजो वेगोऽस्त्यस्य वा ॥१२॥ हयति हिनोति वा हय ॥ १३ ॥ हरति देशान्तर प्रापयति हरि ॥१४॥ एते पुलिङ्गा ॥

शेषश्चात्र—
अश्वे तु कमण कुण्डी प्रोथी हेषी प्रकीर्णक ।
पालक परुल किण्वी कुटर सिंहविक्रम ॥
मायाशा केसरा हसो मुहुभुग् ग्रहभोजन ।
वासुदेव शालिहोत्रो लक्ष्मीपुत्रो मरुद्रथ ।
चामर्यकशफोऽपि स्यात् ।

वडवाऽश्वा प्रसूर्वामी

'वड आग्रहण' सौत्र, वडति गर्भं वडवा "वडिवटि-' ॥ (उणा-

वोल्लाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेशरवालधि ॥ २०५ ॥

अथ नियूह एव व्योम्नि उह्यते वोल्लाह ॥ १ ॥ २०५ ॥

उराहस्तु मनाक् पाण्डु कृष्णजङ्घो भवेद् यदि ।

उरसा आहन्ति उराह ॥ १ ॥

सुरूहको गर्दभाभ

सुखेन रोहति सुरूहक ॥ १ ॥

वोरुखानस्तु पाटल ॥ २०६ ॥

वैरिण खनति वोरुखान ॥ १ ॥ २०६ ॥

कुलाहस्तु मनाक् पीत कृष्णः स्याद्यदि जानुनि ।

कुलमाजिहीते कुलाह ॥ १ ॥

उकनाह पीतरक्तच्छाय

उच्चैर्नह्यते उक्नाह ॥ १ ॥

स एव तु कश्चित् ॥ २०७ ॥

कृष्णरक्तच्छवि प्रोक्त

स एव उक्नाह ॥ २०७ ॥ कृष्णरक्तच्छाय सन् कश्चिदुच्यते ॥ १ ॥

शोण कोकनदच्छवि ।

शोण शोणवर्ण ॥ १ ॥

हरिक पीतहरितच्छाय स एव हालक ॥ २०८ ॥

हरिरेव हरिक ॥ १ ॥ हलति क्ष्मां हालक ॥ २ ॥ २०८ ॥

पङ्गुल सितकाचाभ

पङ्गून् लाति पङ्गुल ॥ १ ॥

हलाहश्चित्रितो हय ।

चित्रितो कर्बुरवर्णो हलवदाहन्ति हलाह ॥ १ ॥ खोङ्गाहादय शब्दा देशीप्राय । व्युत्पत्तिस्त्वेषा वर्णानुपूर्वीनिश्चयार्थम् ।

शेषश्चात्र—

मल्लिकाक्ष सितैर्नेत्रै स्याद् वाजी द्रायुधोऽसितै ।
ककुदी ककुदावर्तो निर्मुक्तस्त्विव द्रवद्भिक ॥

ययुरश्वोऽश्वमेधीय

हृद्यावर्त्ती श्रीवृक्षकी हयः ।

हृदये मध्ये च प्रलम्बा रोमावर्त्ता यस्य स हृद्यावर्त्ती, श्रीवृक्षो लाञ्छनमस्त्यस्य श्रीवृक्षकी ॥ २ ॥

पञ्चभद्रस्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः ॥ ३०२ ॥

पञ्च हृदयादीनि स्थानानि भद्राणि कल्याणहेतवोऽस्य पञ्चभद्रः ॥१॥३०२॥

पुच्छोरःखुरकेशास्यैः सितैः स्यादष्टमङ्गलः ।

अत्र द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे प्राण्यङ्गसमुदायस्याप्राण्यङ्गत्वात् इतरेतरयोगः पुच्छाद्यैः सितैरष्टभिर्मङ्गलं कल्याणोऽष्टमङ्गलः ॥ १ ॥

सिते तु कर्क कोकाहौ

श्वेतवर्णोऽश्वः करोति प्रमोदं कर्कः "कृगो वा" ॥ (उणा-२२) ॥ इति कः ॥ १ ॥ कोकवदाहन्ति भुवं कोकाहः ॥ २ ॥

खोङ्गाहः श्वेतपिङ्गले ॥ ३०३ ॥

खमुद्गाहते खोङ्गाहः, पृषोदरादित्वात्, श्वेतश्चासौ पिङ्गलश्च श्वेतपिङ्गलस्तत्र ॥ १ ॥ ३०३ ॥

पीयूषवर्णे सेराहः

पीयूषममृतं दुग्धं वा तद्वद् वर्णोऽस्य पीयूषवर्णस्तत्र सीरवदाहन्ति भुवं सेराहः ॥ १ ॥

पीते तु हरियो हये ।

हरिं वर्णं याति हरियः ॥ १ ॥

कृष्णवर्णे तु खुङ्गाहः

खुरैर्गाहते खुङ्गाहः ॥ १ ॥

क्रियाहो लोहितो हयः ॥ ३०४ ॥

क्रिया न जहाति क्रियाहः ॥ १ ॥ ३०४ ॥

आनीलस्तु नीलकः

नील एव नीलकः ॥ १ ॥

अथ त्रियूहः कापिलो हयः ।

त्रीन् यूहति त्रियूहः ॥ १ ॥

वोल्लाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेशरवालधि ॥ ३०५ ॥

अय नियह एव व्योम्नि उन्द्धते वोल्लाह ॥ १ ॥ ३०५ ॥

उराहस्तु मनाक् पाण्डु कृष्णजङ्घो भवेद् यदि ।

उरसा आहति उराह ॥ १ ॥

सुरूहको गर्दभाभ

सुखेन रोहति सुरूहक ॥ १ ॥

वोरखानस्तु पाटल ॥ ३०६ ॥

वैरिण खनति वोरखान ॥ १ ॥ ३०६ ॥

कुलाहस्तु मनाक् पीत कृष्णः स्याद्यदि जानुनि ।

कुलमाजिहाते कुलाह ॥ १ ॥

उकनाह पीतरक्तच्छाय

उच्चैनह्यते उकनाह ॥ १ ॥

स एव तु कचित् ॥ ३०७ ॥

कृष्णरक्तच्छवि प्रोक्त

स एव उकनाह ॥ ३०७ ॥ कृष्णरक्तच्छाय सन् क्वचिदुच्यते ॥ १ ॥

शोण कोकनदच्छवि ।

शोण शोणवण ॥ १ ॥

हरिक पीतहरितच्छाय स एव हालक ॥ ३०८ ॥

हरिरेव हरिक ॥ १ ॥ हलति क्ष्मां हालक ॥ २ ॥ ३०८ ॥

पङ्गुल सितकाचाभ

पङ्गून् लाति पङ्गुल ॥ १ ॥

हलाहश्चित्रितो हय ।

चित्रितो क्वुरवर्णो हलवदाहन्ति हलाह ॥ १ ॥ वोल्लाहादय शब्दा देशीप्राया । व्युत्पत्तिस्त्वेषां वर्णानुपूर्वीनिश्चयाथम् ।

शेषश्चात्र—

मल्लिकाक्ष सितैर्नेत्रै स्याद् वाजीन्द्रायुधोऽसिते ।

ककुदी ककुदावर्त्तो निमुक्तस्त्विन्द्रवृद्धिक ॥

ययुरश्वोऽश्वमेधीय

हृद्वक्त्रावर्ती श्रीवृक्षकी हय ।

हृदये वक्त्रे च प्रशस्ता रोमावर्ता सन्त्यस्य हृद्वक्त्रावर्ती, श्रीवृक्षको लाञ्छनमस्त्यस्य श्रीवृक्षकी ॥ २ ॥

पञ्चभद्रस्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः ॥ ३०२ ॥

पञ्च हृदयादीनि श्वेतानि भद्राणि कल्याणहेतवोऽस्य पञ्चभद्र ॥१॥३०२॥

पुच्छोर खुरकेशास्य सिते स्यादष्टमङ्गल ।

अत्र द्वन्द्वगर्भ द्वन्द्वे प्राण्यङ्गसमुदायस्याप्राण्यङ्गत्वात् इतरेतरयोग पुच्छाद्यैः सितैरष्टभिर्मङ्गल कल्याणोऽष्टमङ्गल ॥ १ ॥

सिते तु कर्क कोकाहौ

श्वेतवर्णेऽन्ने करोति प्रमोद कर्क "कृगो वा" ॥ (उणा–२३) ॥ इति क ॥ १ ॥ कोकवदाहन्ति भुव कोकाह ॥ २ ॥

खोङ्गाह श्वेतपिङ्गले ॥ ३०३ ॥

खमुद्गाहते खोङ्गाह, पृषोदरादित्वात्, श्वेतश्चासौ पिङ्गलश्च श्वेतपिङ्गलस्तत्र ॥ १ ॥ ३०३ ॥

पीयूषवर्णे सेराह

पीयूषममृत दुग्ध वा तद्वद् वर्णोऽस्य पीयूषवर्णस्तत्र सीरवदाहन्ति भुव सेराह ॥ १ ॥

पीते तु हरियो हये ।

हरिं वर्ण याति हरिय ॥ १ ॥

कृष्णवर्णे तु खुङ्गाह

खुरैगाहते खुङ्गाह ॥ १ ॥

क्रियाहो लोहितो हय ॥ ३०४ ॥

क्रिया न जहाति क्रियाह ॥ १ ॥ ३०४ ॥

आनीलस्तु नीलक

नील एव नीलक ॥ १ ॥

अथ त्रियूह कापिलो हय ।

त्रीन् यूहति त्रियह ॥ १ ॥

वोल्लाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेशरवालधि ॥ ३०५ ॥

अय त्रियह एव व्योम्नि उह्यते वोल्लाह ॥ १ ॥ ३०५ ॥

उराहस्तु मनाक् पाण्डु कृष्णजङ्घो भवेद् यदि ।

उरसा आहन्ति उराह ॥ १ ॥

सुरूहको गर्दभाभ

सुखेन रोहति सुरूहक ॥ १ ॥

वोरुखानस्तु पाटल ॥ ३०६ ॥

वैरिण खनति वारुखान ॥ १ ॥ ३०६ ॥

कुलाहस्तु मनाक् पीत कृष्ण: स्याद्यदि जानुनि ।

कुल्माञ्जिहीते कुलाह ॥ १ ॥

उकनाह पीतरक्तच्छाय

उच्चैनह्यते उक्नाह ॥ १ ॥

स एव तु क्वचित् ॥ ३०७ ॥

कृष्णरक्तच्छवि प्रोक्त

स एव उकनाह ॥ ३०७ ॥ कृष्णरक्तच्छाय सन् क्वचिदुच्यते ॥ १ ॥

शोण कोकनदच्छवि ।

शोण शोणवर्ण ॥ १ ॥

हरिक पीतहरितच्छाय स एव हालक ॥ ३०८ ॥

हरिरेव हरिक ॥ १ ॥ हलति क्ष्मा हालक ॥ २ ॥ ३०८ ॥

पङ्गुल सितकाचाभ

पङ्गून् लाति पङ्गुल ॥ १ ॥

हलाहश्चित्रितो हय ।

चित्रितो कर्बुरवर्णो हलवदाहन्ति हलाह ॥ १ ॥ खोङ्गाहादय शब्दा दे
प्राय । व्युत्पत्तिस्त्वेषा वर्णानुपूर्वीनिश्चयार्थम् ।

शेषश्चात्र—

मल्लिकाक्ष सितैर्नेत्रै स्याद् वाजीन्द्रायुधोऽसितै ।

ककुदी ककुदावर्तो निर्मुक्तस्त्विन्द्रवृद्धिक ॥

ययुरश्वोऽश्वमेधीय

याति स्वेच्छया ययु पुलिङ्ग "हनिया-" (उणा-७३३) ॥ इति कि द्विर्द्वित्व च ॥ १ ॥ अश्वमेधाय हितोऽश्वमेधीय ॥ २ ॥

प्रोथमश्वस्य नासिका ॥ ३०९ ॥

प्रोथते चलति प्रोथ शृतो नासान्त प्रदेश "कमिप्रुगार्ति-" ॥ (उणा-२२५) इति थ पुक्लीबलिङ्गोऽयम् ॥ १ ॥ ३०९ ॥

मध्य कश्य

अश्वस्य मध्यप्रदेश कशामर्हति कश्यम्, तत्र हि कशाघाताधिकार, दण्डादित्वाद् य ॥ १ ॥

निगालस्तु गलोद्देश

निगिलत्यनेन निगाल, गलजनुसन्धि "न्युदो ग्र" ॥ ५ । ३ । ७२ ॥ इति घञ्, गलस्य उद्दश प्रदेशो देवमणेरावर्तस्थानम् ॥ १ ॥

खुरा शफाः ।

खुरन्ति विलिखन्ति क्ष्मा खुरा ॥ १ ॥ शायन्ते तक्ष्यन्ते शफा पुक्लीबलिङ्ग "शफकफ-" ॥ (उणा-३१६) ॥ इति फे निपात्यते ॥ २ ॥

अथ पुच्छ वालहस्तो लाङ्गूल लूम वालधि ॥ ३१० ॥

पवते दशादीनुत्सारयति पुच्छ पुक्लीबलिङ्ग "पीपुडो ह्रस्वश्च" ॥ (उणा-१२५) ॥ इति छक् पुतौ छादयतीति पृषोदरादित्वाद्वा ॥ १ ॥ वालाना हस्त इव दशवारणाद् वालहस्त प्रशस्ता वाला इति वा ॥ २ ॥ लगति चलति लाङ्गूल पुक्लीबलिङ्ग 'दुकूलकुकूल-" ॥ (उणा-४९१) ॥ इत्यूले निपात्यते ॥ ३ ॥ लूयते लूम क्लीबलिङ्ग 'सात्मन्नात्मन्-" ॥ (उणा-९१६) इति निपात्यते ॥ ४ ॥ वाला धीयन्तेऽस्मिन् वालधि पुलिङ्ग ॥ ५ ॥ ३१० ॥

अपावृत्तपरावृत्तलुठितानि तु वेल्लिते ।

अपावर्तनमपावृत्तम् ॥ १ ॥ एव परावृत्तम् ॥ २ ॥ लोठनम् लुठितम् ॥ ३ ॥ वेल्लन वेल्लित तत्र ॥ ४ ॥

धोरित वल्गित प्लुतोत्तेजितोत्तेरितानि च ॥ ३११ ॥

गतय पञ्च धाराख्यास्तुरङ्गाणा क्रमादिमा ।

धोरिताद्या वक्ष्यमाणास्तुरङ्गाणां पञ्च गतय, ध्रियते गतौ स्थाप्यत आभिरिति धारा, भिदादित्वादङि निपात्यते ॥ १ ॥ ३११ ॥

तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं धोरितं च तत् ॥ ३१२ ॥
बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवत्

'धोर्ऋ गतेचातुर्ये' धोयते धोरितं स्वार्थेऽणि के च धौरितकम् ॥ १ ॥ घ्यणि धौर्यम् ॥ २ ॥ अनट्टि धोरणम् ॥ ३ ॥ क्ते धोरितम् ॥ ४ ॥ ३१२ ॥ तच्च नकुलादीनां गतिसदृशम् ॥ १ ॥

वल्गितं पुनः ।
अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् ॥ ३१३ ॥

वल्गनं वल्गितम् ॥ १ ॥

प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगगत्यनुहारकम् ।

प्लवनं प्लुतम् ॥ १ ॥ लङ्घयते लङ्घनम् ॥ २ ॥ पक्षिणां मृगाणां च गत्यनुयायि ॥ ३ ॥

उत्तेजितं रेचितं स्याद् मध्यवेगेन या गतिः ॥ ३१४ ॥

उत्तेजनमुत्तेजितम् ॥ १ ॥ रेचनं रेचितम् ॥ २ ॥ ३१४ ॥

उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः ॥ ३१५ ॥

उत्तेरणमुत्तेरितम् ॥ १ ॥ उपनतः कण्ठोऽस्मिन्नुपकण्ठम् ॥ २ ॥ आस्कन्दनमास्कन्दितम् ॥ ३ ॥ ३१५ ॥

आश्वीनोऽध्वा स योऽश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

अश्वेनाह्ना गम्य आश्वीनः "अह्ना गम्येऽश्वादीनञ्" ॥७।१।८५॥१॥

कवी खलीनं कविका कवियं मुखयन्त्रणम् ॥ ३१६ ॥
पञ्चाङ्गी

कवते दन्तचर्वणात् शब्दायते कविः "स्वरेभ्य इः" ॥ (उणा– ६०६) ॥ ङ्यां कवी ॥ १ ॥ खलति चलति खलीनं पुक्लीबलिङ्गः 'खलिहिंसिभ्याम्–" ॥ (उणा– २८६) ॥ इतीनः, खे तालुनि लीनं वा । खलिनमपि ॥ १ ॥ कवते कविका 'कुशिक–' ॥ (उणा– ४५) ॥ इतीके साधुः ॥ ३ ॥ कौति कवियं पुन्क्लीबलिङ्गः 'कौतेरियः–' ॥ (उणा– ३७१) ॥ ४ ॥ मुखं यन्त्र्यतेऽनेन मुखयन्त्रणम् ॥ ५ ॥ ३१६ ॥ पञ्च अङ्गान्यवयवा यस्याः पञ्चाङ्गी ॥ ६ ॥

चक्रपट्टे तु तलिका तलसारकम् ।

मवगस्य चर्ममये पट्टे,तलमस्यस्यामतलिका ॥१॥ तले सरति मार्यते वा त-रुसारम् ॥ २ ॥

दामाञ्चन पादपाश

दाम्नेव बद्धोऽचलनेन दामाञ्चनम् ॥१॥ पादयो पाश पादपाश ॥ २ ॥

प्रक्षर प्रखर समौ ॥ ३१७ ॥

प्रच्छादित क्षरति चलनेन प्रक्षर तुरङ्गसन्नाहं "पुनाम्नि" ॥५।३।१३०॥ इति घाटुलकाद् घ ॥१॥ प्रावृत खरत्वेन प्रखर "जठर"-॥ (उणा-४०३)॥ इत्यरे निपात्यते, प्रखरेति कठारो वा, आयुधर्भेयत्वात् पुस्त्वम्, क्लाबऽपि वैजयन्ती,'यदाह- प्रक्षर प्रखरोऽस्त्रियाम् ॥ २ ॥ ३१७ ॥

चर्मदण्डे कशा

अश्वाना ताडनाय चर्मणो दण्डश्चर्मदण्डस्तत्र ॥ १ ॥ कशति कशा ॥ २ ॥

रश्मौ वल्गाऽवक्षेपणी कुशा ।

अश्नुतेऽनया रश्मि स्त्रीलिङ्ग 'अशो रश्चादि" ॥ (उणा-६८८) ॥ इति मि, तत्र ॥ १ ॥ वल्गत्यनया वल्गा । वल्ग यागे अपि ॥ २ ॥ अवक्षिप्यतेऽनया ऽवक्षेपणी ॥ ३ ॥ कुश्यति कुशा ॥ ४ ॥

पर्याण तु पल्ययन

परितोऽश्वपृष्ठमेति पर्याण "कल्याणपर्याणादय ' ॥ (उणा- १९३) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ परितोऽयतेऽनेन पल्ययन 'उपसर्गस्याया' ॥ २।३।१०० ॥ इति लत्वम् ॥ २ ॥

वीत फल्गु हयद्विपम् ॥ ३१८ ॥

वायतेऽसारतया क्षिप्यते वातम् फल्गु असारम्, हयाश्च द्विपाश्च हयद्विप सेनाङ्गभूतम् ॥ १ ॥ ३१८ ॥

वेसरोऽश्वतरो वेगसरश्च

अजत्यनेन वेसर 'माज्याजि- ॥ (उणा- ४३९) ॥ इति सर ॥ १ ॥ अश्वेन अश्वाया जातोऽश्व स गदभपितृकतया सजातहासोऽश्वतर वत्सोक्षा श्वपभाद् ह्रासे पित् ॥ ७।३।५१ ॥ इति तरद् ॥२॥ वेगेन सरति वेगसर ॥३॥

अथ क्रमेलक

कुलनाश शिशुनामा शल्भो भोल्मिरप्रिय ॥ ३१९ ॥

मयो महाङ्गो वासन्तो द्विककुद् दुर्गलङ्घन ।
भूतघ्न उष्ट्रो दाशेरो रवण कण्टकाशन ॥ ३२० ॥
दीर्घग्रीव केलिकीर्ण

क्रामत्यनेन क्रमेलक "क्रमेरेलक" ॥ (उणा–६६) ॥ क्रमानेलयति क्रमेल स्तत स्वार्थे को वा ॥ १ ॥ कुल नाशयति कुलनाश ॥ २ ॥ शिशोर्नामाऽस्य शिशुनामा ॥ ३ ॥ शलति शल ॥ ४ ॥ भुरुहान् लेढि भोलि, पृषोदरादित्वात् ॥५॥ मरु प्रियोऽस्य मरुप्रिय ॥ ६ ॥ ३१९ ॥ मीनात्यहीन् मय, 'मयते गच्छतीति वा मय' इत्येके ॥ ७ ॥ महदङ्गमस्य महाङ्ग ॥ ८ ॥ वस ते भवो वासन्त ॥ ९ ॥ द्वे ककुदी अस्य द्विककुत् ॥१०॥ दुर्गं मार्गं लङ्घयति अनेन दुर्गलङ्घन ॥ ११ ॥ भूतानि हन्ति भूतघ्न ॥ १२ ॥ उष्यते दह्यते मरौ उष्ट्र 'सूमुखयुषिभ्य कित्' ॥ (उणा–४४९) ॥ इति त्रट् ॥ १३ ॥ दशेरेषु मरुषु भवो दाशेर ॥१४॥ रौतीत्येव शालो रवण ॥ १५ ॥ कण्टका अशनमस्य कण्टकाशन ॥ १६॥३२० ॥ दीर्घा ग्रीवाऽस्य दीर्घग्रीव ॥ १७ ॥ केल्या कीर्यते स्म केलिकीर्ण ॥ १८ ॥

करभस्तु त्रिहायण ।

कायते करभ 'कृगृशॄ–" ॥ (उणा– ३२९)॥ इत्यभ, क शिरो रभत उन्नमयतीति वा ॥१॥ त्राणि हायनान्यस्य त्रिहायण ' चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि" ॥२॥३।७४ ॥ इति णत्वम् ॥ १ ॥

स तु शृङ्खलक काष्ठमये स्यात् पादबन्धने ॥ ३२१ ॥

स करभो दारुनिर्मिते पादबन्धनेयुक्त, शृङ्खल बन्धनमस्य शृङ्खलक 'शृङ्खलक करभे' ॥ ७ । १ । १६१ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ ३२१ ॥

गर्दभस्तु चिरमेही वालेयो रासभ खर ।
चक्रीवान् शङ्कुकर्ण

गदति शब्दायते गर्दभ 'कृशॄगॄ–' ॥ (उणा– ३२९) ॥ इत्यभ ॥ १ ॥ चिर मेहति चिरमेही ॥ २ ॥ वाडते आप्लवते वालेय "गयहृदय– ॥ (उणा– ३७०) ॥ इति निपात्यते वालेभ्यो हित इति वा वाले वत्मने भवो वा ॥ ३ ॥ रास्यते रासभ "कृशॄगॄ– ॥ (उणा– ३२९) ॥ इत्यभ ॥ ४ ॥ खनति खुरै खर 'जठर– ॥ (उणा– ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, ख महत् कण्ठविवरम स्यास्तीति वा मध्वादित्वात् र, ख शब्द राताति वा ॥ ५॥ चक्र मण्डल महनातेऽस्य चक्रावान् 'चर्मण्वत्यष्ठीवच्चक्रीवत्– ॥ २ । १ । ९६ ॥ इति मता साधु ॥ ६ ॥ शङ्क्राकृती कर्णावस्य शङ्कुकर्ण ॥ ७ ॥

युगादीना तु वोढारो युग्य प्रासङ्ग्य शाकटा ।

युग प्रासङ्ग च वहति युग्य, प्रासङ्ग्य "वहति रथयुगप्रासङ्गात्" ॥ ७ । १ । २ ॥ इति य ॥ १ ॥ २ ॥ शकट वहति शाकट "शकटादण्" ॥ ७ । १ । ७ ॥ ३ ॥

स तु सर्वधुरीण स्यात् सर्वा वहति यो धुरम् ॥ ३२७ ॥

सर्वा धुर वहति सर्वधुरीण "वामाद्यादेरीन" ॥ ७ । १ । १४ ॥ १ ॥ ॥ ३२७ ॥

एकधुरीणैकधुरावुभावेकधुरावहे ।

एका एकस्य वा धूरेकधुरा तां वहति एकधुरीण एकधुर 'अचैकादे" ॥ ७ । १ । १५ ॥ इतीनोऽकारश्च प्रत्ययौ ॥ १ ॥ २ ॥

धुरीण धुर्य धौरेय धौरेयक धुरधरा ॥ ३२८ ॥

धूर्वहे

धुर वहति धुरीण 'परमतमनुमत स्वमत भवति' इति मतान्तरेण इन ॥१॥ "धुरो यैयण्" ॥ ७ । १ । ३ ॥ इति ये धुर्य ॥ २ ॥ एयणि धौरेय ॥ ३ ॥ मतान्तरेण एयकणि धौरेयक ॥ ४ ॥ धुरा धारयति धुरधर 'धारेधच" ॥ ५ । १ । ११३ ॥ इति खे साधु ॥ ५ । ३२८ ॥ धुर वहति धूर्वह, लिहादित्वादच्, तत्र ॥ ६ ॥

अथ गलिर्दुष्टवृष शक्तोऽप्यधूर्वह ।

गलति भक्षयत्येव गलि "पदिपठि–" ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ ॥१॥

स्थौरी पृष्ठ्य पृष्ठवाह्य

स्थूराणा पश्चाज्जङ्घाभागानामिद स्थौर बल तदस्यास्ति स्थौरी । 'स्थूरी' इत्यन्ये ॥ १ ॥ पृष्ठे साधु पृष्ठ्य ॥ २ ॥ पृष्ठेन वाह्यते पृष्ठवाह्य ॥ ३ ॥

द्विदन् षोडन् द्वि षड्रदौ ॥ ३२९ ॥

द्वौ दन्तावस्य द्विदन् वयसि दन्तस्य दतृ ' ॥ ७ । ३ । १५१ ॥ १ ॥ एव षड् दन्ता अस्य षोडन् ' एकादशषोडश–" ॥ ३ । २ । ९१ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ ३२९ ॥

वह स्कन्ध

घृपस्य स्कन्ध , वह लनेन वह "गोचरसचर-" ॥ ५।३।१२१ ॥ इति घ ॥१॥

अशकूट तु ककुद

अशयोरुपरिभागे कूट शिखरमशकूटम् ॥ १ ॥ ककते ककुदं पुक्लीबलिङ्ग "ककेर्णिद्वा" ॥ (उणा-२४३) ॥ इत्युद । ककुत् ककुदावपि ॥ २ ॥

नैचिक शिर ।

नीचैश्चरति नैचिकम् । नैचिकी' इत्यये ॥ १ ॥

विपाण कूणिका शृङ्ग

वेवेष्टि विपाण त्रिलिङ्ग "कृपिविपि-" ॥ (उणा-१९१) ॥ इत्याणक् ॥ १ ॥ कूणयति कूणि , डया स्वार्थे के च कूणिका ॥ २ ॥ शृणाति शृङ्ग "शृङ्गशाङ्ग" ॥ (उणा-९६) ॥ इति गे निपात्यते पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

सास्ना तु गलकम्बल ॥ ३३० ॥

सस्ति स्वपितीव निष्क्रियत्वात् सास्ना "पसेर्णिन्" ॥ (उणा-२५९) ॥ इति न ॥ १ ॥ गलस्य कम्बल इव लम्बमानत्वाद् गलकम्बल ॥ २ ॥ ३३० ॥

गौ सौरभेयी माहेयी माहा सुरभिरर्जुनी ।
उस्राऽघ्न्या रोहिणी शृङ्गिण्यनड्वाह्यनडुह्युपा ॥ ३३१ ॥
तम्पा निलिम्पिका तवा

गच्छाते गौ पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ सुरभ्या अपत्य सौरभेयी ॥ २ ॥ माहाया अपत्य माहेयी, मह्या भवेति वा नद्यादित्वादियण् ॥ ३ ॥ 'माहृग् माने' माह्यते माहा ॥ ४ ॥ सुष्ठु रमते सुरभि 'पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ, आगमस्यानित्यत्वात् 'रमोऽपरोक्षाशवि' ॥ ४।४।१०२ ॥ इति नागमाभाव ॥५॥ अज्यते अर्जुना ॥ ६ ॥ वसति क्षीरमस्यामुस्रा "ऋज्यजि" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ ७ ॥ न हन्यतेऽघ्न्या 'सिक्यास्याद्य" ॥ (उणा-३६४) ॥ इति य निपात्यत ॥ ८ ॥ रोहत्यवश्य रोहिणी ॥९॥ शृङ्गमस्त्यस्या शृङ्गिणी, शृङ्गिण्या दय सामा या अपि विशष वत ते ॥ १० ॥ अनड्वाही अनडुहा अनडुह्शब्दाद् गौरादिपाठसामर्थ्याद् विकल्पेन कृतवाऽऽदेशात् ङी ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपलक्षिव सुपा ॥ १३ ॥ ३३१ ॥ ताम्यति तम्पा "पम्पाशिल्पादय" ॥ (उणा-३००) ॥ इति निपातनात् प ॥ १४ ॥ निलिम्पति निलिम्पा निगवादेनाम्न ॥ ५।१।६१ ॥ इति श क निलिम्पिका ॥ १५ ॥ जपादित्वात् पस्य वत्व तवा ॥ १६ ॥

सा तु वर्णरनेकधा ।

सा गौः शबलादिभिर्वर्णैरनेकभेदा भवति, यथा शबला, धवलेत्यादि ॥ १ ॥

पष्ठौही गर्भिणी

प्रष्ठं वहति पष्ठौही, गौरादित्वात् ङी ॥ १ ॥ गर्भोऽस्त्यस्या गर्भिणी। 'पष्ठौही बालगर्भिणी' इत्यमरः ॥ २ ॥

वन्ध्या वशा

वध्नाति प्रसूतिं वन्ध्या "स्याच्छामा" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति यः ॥ १ ॥ वष्टि कामयते परं वशा ॥ २ ॥

वेहद् वृषोपगा ॥ ३३२ ॥

विहन्ति गच्छति वृषं वेहत् "सम्वद्वहत्" ॥ (उणा-८८२) ॥ इति कति निपात्यते ॥१॥ वृषमुपगच्छति वृषोपगा। विहन्ति गर्भमाति वेहद् गर्भोपघातिनी' इत्यमरः ॥ २ ॥ ३३२ ॥

अवतोका स्रवद्गर्भा

अवस्रुतं तोकमपत्यमस्या अवतोका, अपप्रसववती। 'मृतवत्सा स्रवद्गर्भा' इति माला ॥ १ ॥

वृषाक्रान्ता तु सन्धिनी।

वृषेण आक्रम्यते वृषाक्रान्ता, सन्धानं सन्धा गर्भग्रहणमस्त्यस्याः सन्धिनी, शिखादित्वादिन्। 'अदुग्धा दोहकाले तु सन्धिनी' इति कात्यः। 'सन्धिन्यकालदुग्धा गौर्वृषाक्रान्ता च सन्धिनी' इति तु शाश्वतः ॥ १ ॥

प्रौढवत्सा बष्कयिणी

प्रौढो वत्सोऽस्याः प्रौढवत्सा चिरप्रसूतेत्यर्थः बष्कतेऽतिक्रामति बष्कयश्चिरकालः "गयहृदया" ॥ (उणा-३७०) ॥ इति निपात्यते सोऽस्त्यस्या बष्कयिणी ॥ १ ॥

धेनुस्तु नवसूतिका ॥ ३३३ ॥

धयन्त्येनां धेनुः "धे शित्" ॥ (उणा-७८७) ॥ इति नुः ॥ १ ॥ नवा प्रत्यग्रा सूतिरस्या नवसूतिका ॥ ३३३ ॥

परेष्टुर्बहुसूतिः स्यात्

परमिच्छति परेष्टुः पृषोदरादित्वात्। बह्वी सूतिरस्या बहुसूतिः ॥ १ ॥

गृष्टिः सकृत्प्रसूतिका।

गिरति गृष्टिः "ग्रो गृष् च" ॥ (उणा-६४९) ॥ इति तिः ॥ ॥ १ ॥

प्रजने काल्योपसर्या

प्रजने गर्भग्रहणे प्रातः कालोऽस्या कालया ॥ १ ॥ उपसियते वृषणोपसया "वर्योपसर्या" ॥ ५।१।३२ ॥ इति ये साधु ॥ २ ॥

सुखदोह्या तु सुव्रता ॥ ३३४ ॥

सुखेन दुह्यते सुखदोग्धा शोभन व्रतमस्याः-सुव्रता सुशालेत्यर्थः ॥ १ ॥ ३३४ ॥

दु खदोह्या तु करटा

करोति खेद करटा "दिव्यवि" ॥ (उणा–१४२) ॥ इत्यटः, दु शीलेत्यर्थ ॥१॥

बहुदुग्धा तु वञ्जुला ।

बहु प्रचुर दुग्धमस्या बहुदुग्धा, वजति वञ्जुला "कुमुलतुमुल-" ॥ (उणा–४८७) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥

द्रोणदुग्धा द्रोणदुघा

द्रोणपरिमेय दुग्धमस्या द्रोणदुग्धा ॥ १ ॥ द्रोण दुग्धे द्रोणदुघा "दुहेदुघ." ॥ ५।१।१४५ ॥ इति साधु ॥ २ ॥

पीनोध्नी पीवरस्तनी ॥ ३३५ ॥

पीनमूधोऽस्या पीनोध्नी "स्त्रियामूधसो न्" ॥ ७।३।१६९ ॥ इति नृसमासान्त "ऊध्न" ॥ २।४।७ ॥ इति डी ॥ १ ॥ पीवरा स्तना अस्या पीवरस्तनी "असहनञ्विद्यमान-" ॥ २।४।३८ ॥ इति ङी ॥ २ ॥ ३३५ ॥

पीतदुग्धा तु धेनुष्या सस्थिता दुग्धबन्धके ।

पीत दुग्धमस्या पीतदुग्धा ॥ १ ॥ धेनुरेव धेनुष्या 'हृद्यपद्य" ॥ ७।१।११ ॥ इति ये निपात्यते आऋणशुद्धेरधमर्णेन उत्तमणस्य बन्धे स्थापिता ॥ २ ॥

नैचिकी तूत्तमा गोषु

नीचैश्चर ति नैचिकी "चरति" ॥ ६।४।११ ॥ इतीकण् 'प्रायोऽव्ययस्य" ॥ ७।४।६५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोप ॥ १ ॥

पलिक्नी बालगर्भिणी ॥ ३३६ ॥

पलति गर्भे गच्छति पलिता सैव पलिक्नी ' क्न- पलितासितात् " ॥ २।४।३७ ॥ इति ङ्या साधु 'मलिना बालगर्भिणी इति माला ॥ १ ॥ ३३६ ॥

समासमीना तु सा या प्रतिवर्षं विजायते ।

समा समा विजायते समासमीना 'समासमीनाद्यश्वीन ' ॥ ७।१।१०५ ॥ इति ईने निपात्यते ॥ १ ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

न चण्डतऽचण्डी अकोपनेत्यर्थः, शोणादित्वात् ङी, सुखेन क्रियते वशा सुकरा ॥१॥

वत्सकामा तु वत्सला ॥ ३३७ ॥

वत्सं स्नेहात् कामयते वत्सकामा ॥ १ ॥ वत्सं लाति वत्सला, वत्सोऽस्त्यस्या वा सिध्मादित्वाल्लः ॥ २ ॥ ३३७ ॥

चतुर्स्त्रिहायणी द्व्येकाद् हायन्येकादिवर्षिका ।

चतुःशब्दात् त्रिशब्दाच्च हायणी चत्वारस्त्रयश्च हायना वयः प्रमाणमस्याश्चतुर्हायणी चतुर्वर्षा त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः "संख्यादेर्हायनाद्वयसि" ॥ २।४।९ ॥ इति ङी "चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि" ॥ २।३।७४॥ इति णत्वम् ॥ १ ॥ द्विशब्दादेकशब्दाच्च हायनी द्विहायनी द्विवर्षा ॥१॥ एकहायनी एकवर्षा गौः ॥१॥ एकादीनि वर्षाण्यस्याः एकादिवर्षिका । अत्रैकवर्षाद्यश्चतुर्हायण्यादीनां प्रातिलोम्येन यथासंख्यं पर्याया लभ्यन्ते ॥ १ ॥

आपीनमूधः

आप्यायते स्म आपीनं पुंक्लीबलिङ्गः "सूयत्यादि-" ॥ ४।२।७० ॥ इति क्तस्य नत्वं "आङोऽन्धूधसोः" ॥ ४।१।९३ ॥ इति प्यादेशः ॥१॥ उन्द्यते गवा, वहति क्षीरमिति वा ऊधः क्लीबलिङ्गः "छदिवहिभ्यां छन्दोधौ च" ॥ (उणा-९५४) ॥ इत्यस् ॥ २ ॥

गोविट् तु गोमयं भूमिलेपनम् ॥ ३३८ ॥

गवां विड् विष्ठा गोविट् ॥ १ ॥ गोः पुरीषं गोमयं पुंक्लीबलिङ्गः "गोः पुरीषे" ॥ ६।२।५० ॥ इति मयट् ॥२॥ भूमिर्लिप्यतेऽनेन भूमिलेपनम् । पवित्रमपि ॥३॥

शुष्के तु तत्र गोग्रन्थिः करीषं छगणेऽपि ।

तत्र गोमये शुष्के उद्वाने गोः पुरीषस्य ग्रन्थिर्गोग्रन्थिः ॥ १ ॥ कीर्यतेऽग्नौ करीषं पुंक्लीबलिङ्गः "कॄतॄभ्यामीषः" ॥ (उणा-५५३) ॥ इतीषः ॥ २ ॥ छाद्यते वह्निरनेन छगणं चिक्कणं ॥ (उणा-१९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ ३ ॥

गवां सर्वं गव्यं

सर्वं क्षीरादि गोरिदं गवि भवमित्यादिष्वर्थेषु वा गव्यम् ॥ १ ॥

व्रजे गोकुलं गोधनं धनम् ॥ ३३९ ॥

व्रजन्त्यस्मिन् व्रजो गोसम्बन्धी समूहः पुंक्लीबलिङ्गोऽयं "गोचरसंचर" ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घे साधुः तत्र ॥ १ ॥ गवां कुलं गोकुलम् ॥ २ ॥ गाव एव धनमत्र गोधनम् ॥ ३ ॥ धनात् धनम् ॥ ४ ॥ ३३९ ॥

प्रजने स्यादुपसर

प्रजायतेऽस्मिन् पशूना गर्भग्रहणकाल प्रजनस्तत्र "न जनवध" ॥ ४ । ३ । ५४ ॥ इति घञि वृद्ध्यभाव ॥ १ ॥ स्त्रीषु पुसा प्रथममुपसरणमुपसर "सृग्लह प्रजनाक्षे ॥ ३।३।३१ ॥ इत्यल् ॥ २ ॥

कील पुष्पलक शिव ।

कील्यते रज्ज्वा बध्यतेऽस्मिन् कील पुल्लिङ्ग ॥ १ ॥ पुष्यति पुष्पल ' मुरलोरल-" (उणा ४७४) ॥ इति साधु, स्वार्थे के पुष्पलक ॥ २ ॥ शेते भुवि शिव ॥ ३ ॥

बन्धन दाम सदान

बध्यतेऽनेन बन्धनम् ॥१॥ दायते रक्ष्यतेऽनेन दाम स्त्रीक्लीबलिङ्ग "मन्" ॥ (उणा-५९१) ॥ इति मन् ॥ २ ॥ सदीयते रक्ष्यतऽनेन सदानम् ॥ ३ ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ३४० ॥

पशूना बन्धनाय रज्जु पशुरज्जु, यति दामनी पृषोदरादित्वात् ॥१॥३४०॥

अज स्याच्छगल छागश्छगो वस्त स्तभ पशु ।

अजत्यज ॥१॥ छयति छगल 'छोडग् गादिवा" ॥ (उणा ४०१) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ ' गम्यमि-' ॥ (उणा-५२) ॥ इति गे छाग ॥ ३ ॥ "शृङ्ग-शाङ्ग ॥ (उणा ९०) ॥ इति गे निपातनात् छग ॥ ४ ॥ वस्त छादयति वस्त ' दम्यमि ' ॥ (उणा २००) ॥ इति त ॥५॥ स्तभ्यते स्तभ स्थादित्वात् क । तुभ इत्यमर ॥ ॥ स्पशति पशु ॥ ७ ॥

अजा तु छागिका मञ्जा सर्वभक्षा गलस्तनी ॥ ३४१ ॥

अजति वातमजा ॥१॥ छयति छागी ॥२॥ मञ्जि सात्र मञ्जति मञ्जा ॥ ३ ॥ सर्वं कटुतिक्तप्रायमर्कपत्रादि भक्षयति सर्वभक्षा ॥ ४ ॥ गल स्तनौ अस्या गलस्तना ॥ ५ ॥ ३४१ ॥

युवाऽजो बर्कर

तरुण पशु व्रियते बर्कर 'किशृभ्य कर' ॥ (उणा ४३५) ॥ १ ॥

अवौ तु मेषो-र्णायु हुडो रणा ।

उरभ्रो मेण्ढको वृष्णिरेडको रोमशो हुडु ॥ ३४२ ॥

सफाल शृङ्गिणो मेढ

अव्यतऽवि पदिपठि ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इस्तत्र ॥ १ ॥ मीनाति

द्विनस्ति मत्र पुंस्त्वाधलिङ्ग "भृकृनृमी-" ॥ (उणा–५४०) ॥ इति ष, मिषति स्पर्धते वा ॥२॥ ऊणाऽस्त्यस्य ऊर्णायु "ऊणाहंशुभमो युस्" ॥ ७।२।१७ ॥ ३ ॥ हूयते हुड "कुगुहु" ॥ (उणा १७०) ॥ इति कित् ड, हाडति गच्छतीति वा ॥४॥ इयत्युरण ' विरण " (उणा १९०) ॥ इत्यणे निपात्यत, 'उरण कण्ड्वादौ' उरण्यति दवता प्रीणाति वा, उच्चै रणोऽस्येति वा, उ स्वरप्रतिरूपकमव्ययम् ॥५॥ इयत्युरभ्र "सुरक्षुर" ॥ (उणा ३९६) ॥ इति रे निपात्यते, उच्चै रमते, उरु भ्रमतीति वा पृषोदरादित्वात ॥६॥ मेहति मेण्ढ, पृषोदरादित्वात् ॥७॥ वषति वृष्णि "ऋदृपृष" ॥ (उणा ६३५) ॥ इति कित् णि ॥ ८ ॥ इज्यत देवता अनेन एडक "कीचक" ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यक निपात्यत ॥ ९ ॥ रामाणि स त्यस्य रामश, लामादित्वात् श ॥१०॥ हाडति हुड्ड "पृकाहृषि" ॥ (उणा-७२९) ॥ इति किदु ॥११॥३४२॥ सफलति सफाल, ज्वालादित्वात् ण ॥१२॥ शृङ्गमस्त्यस्य शृङ्गिण "फलबर्हात्" ॥ ७ । २ । १३ ॥ इतीन ॥१३॥ भिले-सौत्रात् लिहादाचि डल्योरैक्याद् भेड ॥१४॥

मेषी तु कुररी रुजा ।

जालकिन्यविला वेणी

मिषति मेषी ॥१॥ कुरति शब्दायते कुररा "मृदुन्दि" ॥ (उणा ३९९) ॥ इति किदर ॥२॥ रुजति रुजा ॥३॥ जालक रोमगुच्छोऽस्त्यस्या जालकिना ॥ ४ ॥ न विलति भिनत्त्यविला, अवीन् लातीति वा ॥५॥ वेणते वेणी ॥६॥

अथेडिक शिशुवाहक ॥ ३४३ ॥

पृष्ठशृङ्गो वनाज स्यात्

इज्यत कातुकादिडक 'निष्कतुरुष्क" ॥ (उणा २६) ॥ इति के निपात्यत ॥ १ ॥ शिशु वहति शिशुवाहक ॥२॥३४३॥ पृष्ठे शृङ्गमस्य पृष्ठशृङ्ग ॥ ३ ॥ वनस्याजो वनाज ॥ ४ ॥

अविदुग्धे त्ववे परम् ।

सोढ दूस मरीस च

अविशब्दात् परे सोढादय अवेदुग्धमाविसोढम् ॥१॥ आविदूसम् ॥२॥ अविमरीस "अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसम्" ॥६।२।६४॥ इति साधव ॥३॥

कुक्कुरो वक्रवालधि ॥ ३४४ ॥

अस्थिभुग् भषण सारमेय कौलेयक शुन ।

शुनि श्वानो गृहमृग कुर्कुरो रात्रिजागर ॥ ३४९ ॥
रसनालिड् रतपरा कील शायि-व्रणा ऽन्दुका ।
शालावृको मृगदश श्वा

कोकतऽस्थ्यादिकमादत्ते कुक्कुर "श्वशुर-" ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, कुकिति कुरति शब्दायते वा ॥१॥ वक्रो वालधिरस्य वक्रवालधि ॥ २ ॥ ॥३४४॥ अस्थीनि भुङ्क्ते अस्थिभुक् ॥३॥ भषति कुत्सित वाऽस्यते भषण । भष कोऽपि ॥४॥ सरमाया अपत्य सारमेय ॥५॥ कुले गृहे भव कौलेयक कुल कुक्षि" ॥६।३।१२॥ इत्येयकञ् ॥६॥ शुनति गच्छति शुन ॥७॥ 'नाम्युपान्त्य" ॥ (उणा ६०९) ॥ इति किदिप्रत्यये शुनि ॥ ८ ॥ शोभन आन प्राणोऽस्य श्वानस्तालव्यादि ॥९॥ गृहस्य मृगो गृहमृग ॥१०॥ किरत्यस्थि कर्कुर "श्वशुर" (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ ११ ॥ रात्रिं जागर्त्ति रात्रिजागर ॥१२॥ ॥३४५॥ रसनया लेढि रसनालिट् ॥१३॥ रतशब्दात् परा कीलादय -रतेन कील्यते बध्यते रतकील, रते कीलनमस्येति वा ॥१४॥ रते शेते रतशायी ॥१५॥ रतेन व्रण मस्य रतव्रण ॥१६॥ रतमेवा दुको बन्धनमस्य रता दुक ॥१७॥ शालाया गृहे वृक शालावृक ॥ १८ ॥ मृगान् दशति मृगदश ॥१९॥ श्वयति श्वा "श्व मातरि" ॥ (उणा-९०२) ॥ इत्यनि निपात्यते ॥ २० ॥

शेषश्चात्र—

शुनी क्रोधी रसापायी शिवारि सूचको रुरु ।
वनतप स्वजातिद्विट् कृतज्ञो भल्लङ्कश्च स ॥ १ ॥
दीर्घनाद पुरोगामी स्यादिन्द्रमहकामुक ।
मण्डल कपिलो ग्राममृगश्च द्रमहोऽपि च ॥ २ ॥

अलर्कस्तु स रोगित ॥ ३४६ ॥

अलयत वायते दशनभयादलर्क उ मत्त श्वा ' निष्कतुरुष्क "॥ (उणा ६) ॥ इति के निपात्यते, सजातगरादिप्रयोगत्वाद् यक्ष्मादिरोग सजाताऽस्य रागित ॥ १ ॥ ३४ ॥

विश्वकद्रुस्तु कुशलो मृगये

विश्व वत् कुत्सित द्रवति विश्वकद्रु "हरिपीत" ॥ (उणा ७४५) ॥ इति डिद्व, विगत श्वक्रन्दनमस्यस्के ॥ १ ॥

सरमा शुनी ।

सरति सरमा "सृवृभ्रथि" ॥ (उणा १४७) ॥ इत्यम ॥ १ ॥ देवशुनी, विशेषवृत्तिरप्यसौ सामान्येऽभिधानात् ॥ २ ॥

विट्चर शूकरे ग्राम्ये

विशं गूथं चरत्वात् विट्चरः ग्राम्यशूकरः ॥

महिषी यमवाहन ॥ ३४७ ॥

रजस्वलो वाहरिपुर्लुलाय सैरिभो मह ।

धारस्कन्ध कृष्णशृङ्गो जरन्तो दशमीरुक ॥ ३४८ ॥

रक्ताक्ष कासरो हसकालीतनय-लालिकौ ।

महति महिष "महाविभ्यां टित्" ॥ (उणा-५४७) ॥ इतीष, महा शेते वा, पृषोदरादित्वात् ॥१॥ यमस्य वाह्यते यमवाहन । यमरथोऽपि ॥ २ ॥ ३४७ ॥ रजोऽस्त्यस्य रजस्वल ॥ ३ ॥ वाहानामश्वाना रिपुर्वाहरिपु ॥ ४ ॥ लुलि सौत्र ' लोलति पङ्के लुलाय ' कुलिलुलि-" ॥ (उणा-३७२) ॥ इति काय ॥५॥ सायते बध्यते सरिभ "सिटिकिभ्यामिभ सैरटिटौ च" ॥ (उणा-३३२) ॥ इति साधु सीरिभिर्दं तैभाति, सीरिभ कुटुम्बी तस्यायमिति वा ॥ ६ ॥ महति मह ॥ ७ ॥ धीरं स्थिरं स्कन्धोऽस्य धारस्कन्ध ॥ ८ ॥ कृष्णं शृङ्गमस्य कृष्णशृङ्ग ॥ ९ ॥ जायति जरन्त "जॄविशिभ्यामन्त" ॥ (उणा-२१९) ॥ १० ॥ दशभ्यो भीरुको दशमीरुक ॥ ११ ॥ ३४८ ॥ रक्ते अक्षिणी अस्य रक्ताक्ष ॥ १२ ॥ कासृङ् शब्दकुत्सायाम् कासते कासर "ऋच्छिचटि" ॥ (उणा ३९७) ॥ इत्यर धमात्त क जलमासरति वा इषत् सरति महाकायत्वाददिति वा ॥१३॥ हसकाल्या-स्तनयो हसकालीतनय ॥१४॥ लाला स त्यस्य लालिक, व्रीह्यादित्वादिक ॥१५॥

शेषश्चात्र—

महिषे कलुष पिङ्ग कटाहो गद्गदस्वर ।

हेरम्ब स्कन्धशृङ्गश्च ॥ १५ ॥

अरण्यजेऽस्मिन् गवल

अस्मिन् महिषेऽरण्यसम्भवे गवत शब्दायते गवल 'मृदिकन्दि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १ ॥

सिंह कण्ठीरवो हरि ॥ ३४९ ॥

हर्यक्ष केसरीभारि पञ्चास्यो नखरायुध ।

महानाद पञ्चशिख पारीन्द्र पत्यरी मृगात् ॥ ३५० ॥

श्वेतपिङ्गोऽपि

हिनस्ति सिंह "हिंसे सिम् च" ॥ (उणा-५८८) ॥ इति ह, आचे वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ कण्ठे रवो ध्वनिरस्य कण्ठीरव, पृषोदरादित्वादीत्वम् ॥२॥ हरति प्राणान् हरि ॥ ३ ॥ ३४९ ॥ पिङ्गले अक्षिणी अस्य हर्यक्ष ॥ ४ ॥ केसरा स्कन्धसटा सन्त्यस्य केसरी ॥ ५ ॥ इभानामरिरिभारि ॥ ६ ॥ पञ्च अ-स्यानि मुखानि, मुखेन पादैश्च योद्धृत्वादस्य पञ्चाऽऽस्य, पञ्च्यते पञ्च विस्तारवदा स्यमस्येति वा ॥ ७ ॥ नखरा आयुधमस्य नखरायुध ॥ ८ ॥ महान् नादाऽस्य महानाद ॥ ९ ॥ पञ्च शिखा अस्य पञ्चशिख, पञ्चभि श्यति वा ॥ १० ॥ पारिपु शर्केष्विन्द्र पारीन्द्र, पृषोदरादित्वात् । पारीन्द्रोऽपि ॥ ११ ॥ मृगशब्दात् पर पतिररिश्च, मृगाणा द्वीप्यादिशशकान्ताना पतिररिश्च मृगपति ॥१२॥ मृगारि ॥१३॥ ॥ ३५० ॥ श्वेतश्चासौ पिङ्गश्च श्वेतपिङ्ग ॥ १४ ॥

शेषश्चात्र—

सिंहे तु स्यात् पलङ्कष ।
शैलाटो वनराजश्च नभ कान्तो गणेश्वर ॥ १ ॥
श्रृङ्गोष्णीषो रक्तजिह्वो व्यादीर्णास्य सुगन्धिक ।

अथ व्याघ्रो द्वीपी शार्दूल चित्रकौ ।
चित्रकाय पुण्डरीक

व्याजिघ्रति व्याघ्र ॥ १ ॥ द्वीपमस्त्यस्य तन्निवासित्वाद् द्वीपी ॥ २ ॥ शृणाति शार्दूल 'दुकूल-" ॥ (उणा-४९१) ॥ इत्यूले निपात्यते ॥ ३ ॥ चित्रश्चित्रवर्ण त्वात् ॥४॥ चित्र कायोऽस्य चित्रकाय ॥५॥ पुणाति शोभते पुण्डरीक सृणीक" ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ६ ॥

तरक्षुस्तु मृगादन ॥ ३९१ ॥

तरति तरक्षु 'तृपालिमलेरक्षु" ॥ (उणा—८२७) ॥ १ ॥ मृगानत्ति मृगादन ॥ २ ॥ ३५१ ॥

शरभ कुञ्जरारातिरुत्पादकोऽष्टपादपि ।

शृणाति हस्तिन शरभ कृशॄग्" ॥ (उणा—३९९) ॥ इत्यभ ॥ १ ॥ कुञ्जराणामराति कुञ्जराराति ॥ २ ॥ ऊर्ध्वा पादा अस्य उत्पादक ॥ ३ ॥ अष्टौ पादा अस्य अष्पात् 'सुसङ्ख्यात्" ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पाद्भाव । अष्टापदोऽपि ॥ ४ ॥

सरति सरमा "सृवृभ्रषि" ॥ (उणा ३४७) ॥ इलम ॥ १ ॥ दवशुनी, विशेषवृत्तिरप्यसौ सामान्येऽप्यभिधानात् ॥ ७ ॥

विट्चर शूकरे ग्राम्ये

विश गूथ चरत्यत्ति विट्चर ग्राम्यशूकर ॥

महिषी यमवाहन ॥ १४७ ॥

रजस्वलो वाहरिपुर्लुलाय सैरिभो मह ।

धारस्कन्ध कृष्णशृङ्गो जरन्तो दशभीरुक ॥ १४८ ॥

रक्ताक्ष कासरो हसकालीतनय-लालिकौ ।

महति महिष "महाविभ्या टित्" ॥ (उणा-५४७) ॥ इलीष, मह्या शेते वा, पृषोदरादित्वात् ॥१॥ यमन वाह्यते यमवाहन । यमरथोऽपि ॥ २ ॥ १४७ ॥ रजोऽस्त्यस्य रजस्वल ॥ ३ ॥ वाहानामश्वाना रिपुर्वाहरिपु ॥ ४ ॥ लुलि सौत्र' लोलति पङ्क लुलाय "कुलिलुलि-" ॥ (उणा-३७२) ॥ इति काय ॥५॥ सीयते बध्यते सिरिभ सिटिकिभ्यामिभ सैरटिटौ च" ॥ (उणा-३३२) ॥ इति साधु सीरिभिर्दे तैभाति, सीरिभ कुटुम्बी तस्यायमिति वा ॥ ६ ॥ महति मह ॥ ७ ॥ धीर स्थिर स्क धोऽस्य धारस्कन्ध ॥ ८ ॥ कृष्ण शृङ्गमस्य कृष्णशृङ्ग ॥ ९ ॥ जायति जर त जृविशिभ्यामन्त " ॥ (उणा–२१९) ॥ १० ॥ दशभ्यो भीरुको दशभीरुक ॥ ११ ॥ १४८ ॥ रक्ते अक्षिणी अस्य रक्ताक्ष ॥ १२ ॥ कासृङ् शब्दकुत्सायाम् कासते कासर 'ऋछिचटि '॥ (उणा ३९७) ॥ इत्वर घमात्त क जलमासरति वा इषत् सरति महाकायत्वादिति वा ॥१३॥ हसकाल्या स्तनयो हसकालीतनय ॥१४॥ लाला स्त्यस्य लालिक, मत्वादित्वादिक ॥१५॥

शेषश्चात्र—

महिषे ककुद्मत् पिङ्ग कटाहो गद्गदस्वर ।

हेरम्ब स्कन्धशृङ्गश्च ॥ १५ ॥

अरण्यजेऽस्मिन् गवल

अस्मिन् माहिषेऽरण्यसभव गवत श दायते गवल मृदिकन्दि ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्वल ॥ १ ॥

सिंह कण्ठीरवो हरि ॥ ३४९ ॥

हर्यक्ष केसरीभारि पञ्चास्यो नखरायुध ।

महानाद पञ्चशिख पारिन्द्र पत्यरी मृगात् ॥ ३५० ॥

श्वेतपिङ्गोऽपि

हिनस्ति सिंह "हिंसे सिम् च" ॥ (उणा-५८८) ॥ इति ह, आचि वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ कण्ठे रवो ध्वनिरस्य कण्ठीरव, पृषोदरादित्वादीत्वम् ॥२॥ हरति प्राणान् हरि ॥ ३ ॥ ३४९ ॥ पिङ्गले अक्षिणी अस्य हर्यक्ष ॥ ४ ॥ केसरा स्कन्धसटा सन्त्यस्य केसरी ॥ ५ ॥ इभानामरिरिभारि ॥ ६ ॥ पञ्च अ-स्यानि मुखानि, मुखेन पादैश्च योद्धृत्वादस्य पञ्चाऽऽस्य, पञ्च्यते पञ्च विस्तारवदा स्यमस्येति वा ॥ ७ ॥ नखरा आयुधमस्य नखरायुध ॥ ८ ॥ महान् नादोऽस्य महानाद ॥ ९ ॥ पञ्च शिखा अस्य पञ्चशिख, पञ्चभि श्यति वा ॥ १० ॥ पारिषु शक्तेष्विन्द्र पारिन्द्र, पृषोदरादित्वात् । पारीन्द्रोऽपि ॥ ११ ॥ मृगशब्दात् पर पतिररिश्च, मृगाणा द्वीप्यादिशशकान्ताना पतिररिश्च मृगपति ॥१२॥ मृगारि ॥१३॥ ॥ ३५० ॥ श्वेतश्चासौ पिङ्गश्च श्वेतपिङ्ग ॥ १४ ॥

शेषश्चात्र—

सिंहे तु स्यात् पलकप ।
शैलाटो वनराजश्च नभ का ती गणेश्वर ॥ १ ॥
शृङ्गोष्णापो रक्तजिह्वो व्यादार्णास्य सुगन्धिक ।

अथ व्याघ्रो द्वीपी शार्दूल-चित्रकौ ।
चित्रकाय पुण्डरीक

व्याजिघ्रति व्याघ्र ॥ १ ॥ द्वीपमस्त्यस्य तन्निवासित्वाद् द्वीपी ॥ २ ॥ शृणाति शार्दूल 'दुकूल-' ॥ (उणा-४९१) ॥ इत्यूले निपात्यते ॥ ३ ॥ चित्रकश्चित्रवर्ण त्वात् ॥४॥ चित्र कायोऽस्य चित्रकाय ॥५॥ पुणाति शोभते पुण्डरीक 'सृणीक' ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ६ ॥

तरक्षुस्तु मृगादन ॥ ३५१ ॥

तरति तरक्षु 'तृपलिमलेरक्षु" ॥ (उणा—८२७) ॥ १ ॥ मृगानात्ति मृगादन ॥ २ ॥ ३५१ ॥

शरभ कुञ्जरारातिरुत्पादकोऽष्टपादपि ।

शृणाति हस्तिन शरभ कॄशॄगॄ" ॥ (उणा—३२९) ॥ इत्यभ ॥ १ ॥ कुञ्जराणामराति कुञ्जराराति ॥ २ ॥ ऊर्ध्व पादा अस्य उत्पादक ॥ ३ ॥ अष्टौ पादा अस्य अष्टपात् सुसङ्ख्यात्' ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पाद्भाव । अष्टापदोऽपि ॥ ४ ॥

सरति सरमा "सृपृभ्यि" ॥ (उणा १४७) ॥ इत्यम ॥ १ ॥ देवशुनी, विशयपूर्तिरप्यसौ सामा येदभिधानात् ॥ १ ॥

विट्चर शूकरे ग्राम्ये

विश गूथ चरत्यात विट्चर ग्राम्यशूकर ॥

महिषी यमवाहन ॥ ३४७ ॥

रजस्वलो वाहरिपुर्लुलाय सैरिभो मह ।

धारस्कन्ध कृष्णशृङ्गो जरन्तो दशभीरुक ॥ ३४८ ॥

रक्ताक्ष कासरो हसकालीतनय-लालिकौ ।

महति महिष "महाविभ्या टित्" ॥ (उणा-५४७) ॥ इतीष, मह्या शेते वा, पृषोदरादित्वात ॥१॥ यमन वाह्यते यमवाहन । यमरथोऽपि ॥ २ ॥ ३४७ ॥ रजोऽस्त्यस्य रजस्वल ॥ ३ ॥ वाहानामश्वाना रिपुर्वाहरिपु ॥ ४ ॥ लुलि सौत्र' लोलति पङ्के लुलाय "कुलिलुलि-" ॥ (उणा-३७२) ॥ इति काय ॥५॥ सायते बध्यते सैरिभ सिटिकिभ्यामिभ सैरटिट्टौ च" ॥ (उणा-३३२) ॥ इति साधु सीरिभिर्द तैभाति, सीरिभ कुटुम्बी तस्यायमिति वा ॥ ६ ॥ महति मह ॥ ७ ॥ 'धीर स्थिर स्क धोऽस्य धारस्कन्ध ॥ ८ ॥ कृष्ण शृङ्गमस्य कृष्णशृङ्ग ॥ ९ ॥ जायति जर त जृविशिभ्याम-त" ॥ (उणा-२१९) ॥ १० ॥ दशेभ्यो भीरुको दशभारुक ॥ ११ ॥ ३४८ ॥ रक्ते अक्षिणी अस्य रक्ताक्ष ॥ १२ ॥ कासृङ् शब्दकुत्सायाम्। कासते कासर 'ऋछिचटि' ॥ (उणा ३९७) ॥ स्वर घमात्त क जलमासरति वा इयत् सरति महावायत्वाददति वा ॥१३॥ हसकाल्या स्तनयो हसकालीतनय ॥१४॥ लाला स लस्य लालिक, ब्राह्मादित्वादिक ॥१५॥

शेषश्चात्र—

महिषे क्लुप पिङ्ग कटाहो गद्गदस्वर ।

हेरम्ब स्कन्धशृङ्गश्च ॥ १५ ॥

अरण्यजेऽस्मिन् गवल

अस्मिन् महिषेऽरण्यसभवे गवत शब्दायते गवल 'मृदिकन्दि ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १ ॥

सिंह कण्ठीरवो हरि ॥ ३४९ ॥

हर्यक्ष केसरीभारि पञ्चास्यो नखरायुध ।

महानाद पञ्चशिख पारीन्द्र पत्यरी मृगात् ॥ ३५० ॥

भाल्लूके भालुक ऋक्ष-ऽच्छभल्ल-भल्लूक-भल्लुकाः ।

भल्लते हिनस्ति भाल्लूकः भल्लूकः "कणिभल्लिदीर्घश्च वा" ॥ (उणा—६०) इति ऊके साधू ॥१॥२॥ भालयते भालुकः "मृमन्याञ्जि—" ॥ (उणा—५८)॥ इत्युकः ॥ ३ ॥ ऋच्छति ऋक्षः "ऋजरिपि—" ॥ (उणा—५६७) ॥ इति कित् सः, ऋक्ष्णोताति वा ॥ ४ ॥ अच्छेत्याभिमुख्येऽर्थेऽव्ययम् आभिमुख्येन भल्लते अच्छभल्लः ॥५॥ भल्लते भल्लुकः मिवमि—' ॥ (उणा—५१) ॥ इत्युकः ॥६॥

सृगालो जम्बुकः फेरुः फेरण्डः फेरवः शिवा ॥ ३९९ ॥
घोरवासी भूरिमायो गोमायुर्मृगधूर्तकः ।
हूरवो भरुजः क्रोष्टा

सरति भयेन सृगालः 'सर्तेर्गोऽन्तश्च' ॥ (उणा ४७८) ॥ इत्यालः असृगालो यतेऽस्र, असृग् गिलतीति वा, पृषोदरादित्वात् । तालव्यादिरपि ॥१॥ जमति जम्बुकः "कञ्चुक—" ॥ (उणा—५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ २ ॥ 'फे' इति रौति फेरुः, पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ 'फे' इति रणति फेरण्डः "पिचण्ड-' ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यण्डे निपात्यते ॥ ४ ॥ फे इति रवोऽस्य फेरवः ॥५॥ शेते दिवा शिवा 'शकुना वेदनी' इति नैरुक्ताः । शृगालेऽप्ययं स्त्रीलिङ्गः यत् शाश्वतः -'शिवः कालः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' ॥ ६ ॥ ३५५ ॥ घोरं वाश्यते घोरवासी ॥ ७ ॥ भूरि प्रचुरा मायाऽस्य भूरिमायः ॥ ८ ॥ गां मिनाति गोमायुः "मिवहि-" ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिदुः ॥ ९ ॥ मृगान् धूर्वति मृगधूर्तः "शीरी-" ॥ (उणा-२०१) ॥ इति कित् तः मृगेषु धूर्त इति वा ॥ १० ॥ हू इति रवोऽस्य हूरवः ॥ ११ ॥ बिभर्ति भरुजः "उटजादयः ॥ (उणा-१३४) ॥ इति निपात्यते ॥ १२ ॥ क्रोशति क्रोष्टा 'क्रुसिकसि-' ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ' क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि' ॥ १ । ४ । ९१ ॥ इति तृजादेशः ॥ १३ ॥

शिवाभेदेऽल्पके किखिः ॥ ३९६ ॥

अल्पायां शिवाजातौ कौति किखिः स्त्रीलिङ्गः "कोर्डिखि" ॥ (उणा-६९६) ॥ १ ॥ ३१६ ॥

पृथौ गुण्डिव-लोपाकौ

वृहति शिवाभेदे गृणाति गुण्डिवः ' प्रहृवाहृवा-' ॥ (उणा ५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ १ ॥ लुम्पति लोपाकः "मवाक-" ॥ (उणा-३७) ॥ इति निपातनादाकः ॥ २ ॥

गवय स्याद् वनगवो गोसदृक्षोऽश्ववारण ॥ ३५२ ॥

गवते गवय "कुगुशलि-" ॥ (उणा—३६५) ॥ इत्यय ॥१॥ वनस्य गौ वनगव ॥२॥ गो सदृशा गोसदृक्ष ॥३॥ अश्वान् वारयत्यश्ववारण ॥४॥ ३५२ ॥

खड्गी वाध्रीणस खड्गो गण्डकः

खड्ग शृङ्गमस्त्यस्य खड्गी ॥ १ ॥ वाध्राव नासिकाऽस्य वाध्राणस "अ स्थूलाच्च नस" ॥ ७।३।१६१ ॥ इति नसादेश ॥ २ ॥ खडति भिनत्ति खड्ग "गम्यमि-" ॥ (उणा–९२) इति ग ॥३॥ गण्डति सहन्यते गण्डक ॥४॥

अथ किर किरि ।

भूदार सूकर कोलो वराह क्रोड पोत्रिणौ ॥ ३५३ ॥

घोणी घृष्टि स्तब्धरोमा दंष्ट्री किट्या ऽऽस्यलाङ्गलौ ।

आखनिक शिरोमर्मा स्थूलनासो वहुप्रज ॥ ३५४ ॥

किरति क्ष्मा किर 'नाम्युपान्त्य-" ॥ ५।१।५४ ॥ इति क ॥ १ ॥ "नाम्युपान्त्य " ॥ (उणा—६०९) ॥ इत्यादिना उणादिके किप्रत्यये किरि ॥ २ ॥ भुव दारयति भूदार ॥ ३ ॥ सूयते प्रेर्यते सूकर "सूपुषिभ्या कित्" ॥ (उणा–४३६) ॥ इति कर ॥ ४ ॥ कोलति सस्त्यायति पीनत्वात् काल ॥ ५ ॥ वृणोति वराह "वृकटि-' ॥ (उणा—५९१) इत्याह, वरमाहन्तीति वा, वर आहारोऽस्येति पृषोदरादित्वाद्वा ॥ ६ ॥ किरति क्रोड "विहड-" ॥ (उणा—१७२) ॥ इत्यडे निपात्यते क्रुडे सौत्रस्य वाऽच् ॥ ७ ॥ पोत्र मुखाग्रमस्त्यस्य पोत्री ॥ ८ ॥ ॥ ३५३ ॥ घोणाऽस्त्यस्य घोणी, शिखादित्वादिन् ॥ ९ ॥ घृष्यात् घृष्टि "तिकृतौ नाम्नि ' ॥५।१।७१॥ इति तिक् ॥ १० ॥ स्तब्ध रोमाण्यस्य स्तब्धरोमा ॥ ११ ॥ दंष्ट्राऽस्त्यस्य दंष्ट्री ॥ १२ ॥ केटति किटि "नाम्युपान्त्य-" ॥ (उणा–६०९) ॥ इति किटि ॥ १३ ॥ आस्य दारकत्वाल्लाङ्गलमिवाऽस्य आस्यलाङ्गल ॥ १४ ॥ आखनति आखनिक 'आङ पणिपनि—" ॥ (उणा—३९) ॥ इति वहुवचनादिक, आखन खातविशेष सोऽस्यास्तीति वा ॥ १५ ॥ शिरसि मर्माऽस्य शिरोमर्मा ॥ १६ ॥ स्थूला नासाऽस्य स्थूलनास ॥ १७ ॥ वह्व्य प्रजा अस्य वहुप्रज ॥ १८ ॥ ३५४ ॥

शेषश्चात्र—

सूकर कमुरा कामरूपी च सलिलप्रिय ।
तलक्षणो वक्रदंष्ट्र पङ्कक्रीडनकोऽपि च ॥

चमूरु चीन-चमरा समूरै-ण-र्श्य-रोहिषा ।

कदली कन्दली कृष्णशार पृषत-रोहितौ ॥ ३६० ॥

मृगाणा भेदा विशेषा, रौति रुरु महान् कृष्णसार "रुपूभ्या क्रित्" ॥ (उणा-८०७) ॥ इति रु ॥ १ ॥ न्यञ्चति न्यङ्कु त्रिकेण विपुलोनत शम्बराकृति 'नेरश्चे' ॥ (उणा-७२४) ॥ इत्यु, "यङ्कुवादित्वात् कत्वम् ॥ २ ॥ रमते रङ्कु "कैशीशमि"॥ (उणा-७४९) ॥ इति कु ॥ ३ ॥ गोरिव कर्णोऽस्य गोकर्ण ॥ ४ ॥ श वृणोति शवर अल्पो हरिण ॥ ५ ॥ ३५९ ॥ चमति चमूरु महाग्रीवो धवलकेसरवालधि "चमेरूरु" ॥ (उणा ८१९) ॥ ६ ॥ चीयते चीन शितक्रोड ॥ ७ ॥ चमति चमरो गाविशेष "ऋच्छिचटि" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥८॥ समूयते समूर "खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति निपात्यते ॥ ९ ॥ एत्येण "इणुर्विश" ॥ (उणा-१८२) ॥ इति ण ॥ १० ॥ 'ऋश गतौ स्तुतौ वा' स्वरादिस्तालव्यान्तश्च, ऋश्यते ऋश्य हरिण प्रायो मृदुश्टङ्ग "ऋशिजनि" ॥ (उणा-३६१) ॥ इति किद् य ॥ ११ ॥ रोहति रोहिष, राहति श्वेतराजीयुक्त "रुहेर्वृद्धिश्च ॥ (उणा-५४८) ॥ इतीप ॥ १२ ॥ कयते कदली 'मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल, स्त्रियामयम्, यदाह—

"कदली तु बिले शेते मृदुभक्षैव कर्बुरे ।
नीलाग्रे रोमभियुक्ता सा विंशत्यङ्गुलायता ॥ १ ॥"

॥ १३ ॥ कन्दान् लाति कन्दली श्यामवर्णा ह्रस्वायामा महोदरा त्रिलिङ्गोऽयम्। अमरस्त्वेतौ मत्वर्थीयेन ताबाह ॥ १४ ॥ कृष्णेन वर्णेन शार शबल कृष्णशार ॥ १५ ॥ पृषता बिन्दव सन्त्यस्य पृषत बिन्दुमान् ॥ १६ ॥ रोहितो रक्तवर्ण ॥ १७ ॥ ३६० ॥

दक्षिणेर्मा तु स मृगो यो व्याधैर्दक्षिणे क्षत ।

दक्षिणमङ्गमीर्मं व्रणमस्य दक्षिणर्मा व्याधैर्दक्षिणभागे कृतव्रण "दक्षिणेर्मा व्याधयोगे" ॥ ७।३।१४३ ॥ इत्यन् समासान्त ॥ १ ॥

वातप्रमीर्वातमृग

वात प्रमिमीते वाताभिमुखधावनाद् वातप्रमी "वातात् प्रम क्वित्" ॥ (उणा-७१३) ॥ इति ई ॥ १ ॥ वाताभिमुखो मृगो वातमृग ॥ २ ॥

शशस्तु मृदुलोमक ॥ ३६१ ॥

शूल्किो लोमकर्ण

कोकस्त्वीहामृगो वृकः ।
अरण्यश्वा

कोकतेऽस्मादिकमादत्ते कोकः ॥ १ ॥ ईहया मृग्यते ईहामृगः, ईहा मृगस्येवास्य वा ॥२॥ 'वृकि वृकि आदान' वकतेऽस्मादिकमादत्ते वृकः, वृणोतीति वा 'विचि पुषि-'' ॥ (उणा-२२) ॥ इति कित् कः ॥ ३ ॥ अरण्यस्य श्वा अरण्यश्वा ॥४॥

मर्कटस्तु कपिः कीशः प्लवङ्गमः ॥ ३९७ ॥
प्लवङ्गः प्लवगः शाखामृगो हरिर्वलीमुखः ।
वनौका वानरः-

'मर्कि सौत्रः' मर्कति मर्कटः " दिव्यवि-'' ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यटः ॥ १ ॥ कम्पते चलति कपिः 'अग्मिकुण्ठि-'' ॥ (उणा-६१४) ॥ इति इन् लोपश्च ॥ २ ॥ चिकेति जानाति कीशः " तिनिशा-' ॥ (उणा-५३७) ॥ इति ईशे निपात्यते, काति शब्दमीष्टे वा ॥ ३ ॥ प्लवेन गच्छति प्लवङ्गमः, प्लवङ्गः प्लवगः " नाम्नो गमः खड्डौ च-'' ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति साधवः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रवङ्गोऽपि ॥ ३५७ ॥ शाखासचारी मृगः शाखामृगः ॥ ७ ॥ हरति हरिः ॥ ८ ॥ वलयस्त्वकसकोचा मुखेऽस्य वलीमुखः ॥ ९ ॥ वने ओकोऽस्य वनौकाः ॥ १० ॥ वनति वनं वानरः " जठर-'' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, वने रमते वनरस्तस्यायमिति वा, पक्षे नरो वा ॥ ११ ॥

अथासौ गोलाङ्गूलोऽसितानन ॥ ३९८ ॥

असौ वानरः कृष्णमुखः गोरिव लम्बं लाङ्गूलमस्य गोलाङ्गूलः, गा लङ्गति उलङ्घत वा ॥ १ ॥ ३५८ ॥

मृगः कुरङ्गः सारङ्गो वातायुर्हरिणावपि ।

मृग्यते व्याधैर्मृगः ॥ १ ॥ कुरति मायमाणः कुरङ्गः 'विडिविलि-'' ॥ (उणा-१०१) ॥ इति किदङ्गः कौ रङ्गतीति वा ॥ २ ॥ सरति सारङ्गः 'स्वङ्गृभ्यो णित्' ॥ (उणा-९९) ॥ इत्यङ्गः सारं गच्छतीति वा ॥ ३ ॥ वातमेति वातायुः 'कृवापाजि' ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् । वातं शुष्कमयते वातायुः इत्यन्ये ॥ ४ ॥ ह्रियते गातेन हरिणः 'द्रुहवृहि' ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीणः ॥ ५ ॥

शपश्चात्—

मृगे त्वजिनयोनिः स्यात् ॥
मृगभेदा रुरु-न्यङ्कु-रङ्कु-गोकर्ण शम्बरा ॥ ३९९ ॥

स्थूलाऽञ्जनाधिकाया तु ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।

स्थूला या अञ्जनाऽधिका तस्या वृहति ब्राह्मणी ॥ १ ॥ रक्त पुच्छमस्या रक्तपुच्छिका ॥ २ ॥

कृकलासस्तु सरट प्रतिसूर्य शयानक ॥ ३६९ ॥

कृक शिरोग्राव लासयति कृकलास ॥ १ ॥ सरति सरट "दिव्यवि–" ॥ (उणा–१४२) ॥ इलट ॥ २ ॥ सूयस्य प्रतीप प्रतिसूय ॥ ३ ॥ शेते आदित्याभिमुख शयानक "शीभाराजेश्वानक" ॥ (उणा–७१) ॥ 'प्रतिसूर्ये शवे प्रतिसूयशयानक इलेकनाम' इत्यन्य ॥ ४ ॥ ३९५ ॥

मूषिको मूपको वज्रदशन खनकोन्दुरौ ।

उन्दुरुर्वृप आखुश्च सूच्यास्यो वृपलोचने ॥ ३६६ ॥

मुष्णाति गृह मूषिक पुल्लीबलिङ्ग "मुषेर्दीर्घश्च" ॥ (उणा–४३) ॥ इतीक ॥ १ ॥ मूषति मूषक ॥ २ ॥ वज्रवद् दशना अस्य वज्रदशन ॥ ३ ॥ खनति खनक ' नृत्खनरञ्ज –" ॥ ५ । १ । ६५ ॥ इत्यकट् ॥ ४ ॥ उनत्ति उ दुर "वाद्यसि–" ॥ (उणा–४२३) ॥ इत्युर ॥ ५ ॥ "शिम्रुगेरु–' ॥ (उणा–८११) ॥ इति निपातनादुन्दुरु । उन्दरोऽपि ॥ ६ ॥ वर्षति वृप ॥ ७ ॥ आखन त्याखु पुल्लिङ्ग "पराङ्भ्या शृखनिभ्याम्–" ॥ (उणा–७४२) इति ड्डिु ॥८॥ सूच्याकारमास्यमस्य सूच्यास्य ॥ ९ ॥ वृपस्येव लोचने अस्य वृपलोचन , तत्र ॥१ ॥३६६॥

छुछुन्दरी गन्धमुष्या

छुछु इति शब्देन उपलक्षता उन्दरी छुछु दरा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ ग ध प्रधाना मूषी गन्धमुषी तत्र ॥ २ ॥

गिरिका बालमूषिका ।

गिरति गिरिका "कृशिक– ॥ (उणा–४५) ॥ इतीके साधु ॥ १ ॥ 'खटाखुबालमूषिका' इति दुग ॥ २ ॥

बिडाल ओतुर्मार्जारो हीकुश्च वृपदशक ॥ ३६७ ॥

विड्यते आक्रुश्यते बिडाल "कुलिपेलि–' ॥ (उणा–४७६) ॥ इति बिडाल , बिल दारयति वा, विशालालाखूनिति वा, पपोदरादित्वात्, बिला यलति पयाप्नोतीति वा विरुद्ध लल्यत वा, विट् आलमस्य, अनुचितत्वादिति वा ॥१॥ अव

शशति प्लवते शश ॥ १ ॥ मृदूनि लोमान्यस्य मृदुलोमक ॥ २ ॥ ३६१ ॥ शलमस्त्यस्य शलिक ॥ ३ ॥ लोमाकर्णौ कर्णावस्य लोमकर्ण ॥ ४ ॥

अथ शल्ये शल्ल-शल्यकौ ।

श्वाविच्च

शलति चलति शल्य "स्याछामा" ॥ (उणा–३५७) ॥ इति य ॥१॥ "मृदिकन्दि" ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यले शलल ॥ २ ॥ शल्यानि किरति शल्यक पुङ्क्लीबलिङ्ग "धचित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड ॥ ३ ॥ श्वान विध्यति श्वावित् ' घनुपसगस्य—" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीघ ॥४॥

तच्छलाकाया शलल शलमित्यपि ॥ ३६२ ॥

तस्य श्वाविधो रोमशलाकाया शलति शलल त्रिलिङ्ग ॥ १ ॥ आचि शलम् ॥ २ ॥ ३६२ ॥

गोधा निहाका

गुध्यति गोधा ॥१॥ नितरां जहाति निहाका "भीण्शलि–" ॥ (उणा–२१) इति क । एतौ पुंस्यपि स्त्रीलिङ्गौ ॥ २ ॥

गौधेर-गौधारौ दुष्टतत्सुते ।

गोधाया दुष्टमपत्य गौधेर, गौधार "गोधाया दुष्टे णारश्च" ॥ ६।१।८१ ॥ इति एरण् णारश्च प्रत्ययौ ॥१॥२॥

गाधेयोऽन्यत्र

दुष्टादन्यत्र शुभ्रादित्वादेयणेव ॥ १ ॥

मुसली गोधिका गोलिके गृहात् ॥ ३६३ ॥

माणिक्या भित्तिका पल्ली कुड्यमत्स्यो गृहोलिका ।

मुस्यति भित्तिमुसली ॥१॥ गृहशब्दात् परे गोधिका गोलिका च गृह गुध्यति गृहगोधिका, गृहस्य गोधव वा ॥२॥ गृह गुडति गृहगोलिका ॥ ३॥ ३६३॥ माणिक्यमस्त्यस्या माणिक्या, शिरोमणियुतत्वात् ॥ ४ ॥ भित्तौ कायति शब्दायते भित्तिका ॥५॥ पल्लति गच्छति पल्ली ॥ ६ ॥ कुड्य मत्स्य इव कुड्यमत्स्य ॥ ७॥ गृह्णाति क्षुद्रजन्तून् गृहाली, "प्रह्यादृभ्य कित्" ॥ (उणा-४६४) ॥ इत्योल क गृहोलिका ॥ ८ ॥

स्यादञ्जनाधिका हालिन्यञ्जनिका हलाहल ॥ ३६४ ॥

अञ्जनेनाऽधिका अञ्जनाधिका ॥ १ ॥ हलमस्त्यस्य हालिनी ॥ २ ॥ अञ्जयत्यञ्जनी कऽञ्जनिका ॥ ३ ॥ हलति न हलति च हलाहल ॥ ४ ॥ ॥ ३६४ ॥

स्थूलाऽञ्जनाधिकाया तु ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।

स्थूला या अञ्जनाऽधिका तस्या बृहति ब्राह्मणी ॥ १ ॥ रक्त पुच्छमस्या रक्त-पुच्छिका ॥ २ ॥

कृकलासस्तु सरट प्रतिसूर्य शयानक ॥ ३६५ ॥

कृक शिरोभाव लासयति कृकलास ॥ १ ॥ सरति सरट "दिव्यवि-" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ सूर्यस्य प्रतीप प्रतिसूय ॥ ३ ॥ शेते आदित्याभिमुख शयानक "शीभाराजेश्वानक" ॥ (उणा-७१) ॥ 'प्रतिसूर्ये शेते प्रतिसूयशयानक इत्येकनाम' इत्य य ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

मूषिको मूषको वज्रदशन खनकोन्दुरो ।

उन्दुरुर्वृप आखुश्च सूच्यास्यो वृषलोचने ॥ ३६६ ॥

मुष्णाति गृह मूषिक पुक्कावाल्ह "मुषेर्दीर्घश्च" ॥ (उणा-४३) ॥ इतीक ॥ १ ॥ मूषति मूषक ॥ २ ॥ वज्रवद् दशना अस्य वज्रदशन ॥ ३ ॥ खनति खनक "नृतुखनरञ्ज -" ॥ ५ । १ । ६५ ॥ इत्यकट् ॥ ४ ॥ उनत्ति उ दुर "वादयस्रि-" ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ ५ ॥ "शिम्रुगेरु- ॥ (उणा-८११) ॥ इति निपातनादुन्दुरु । उ दरोऽपि ॥ ६ ॥ वर्षति वृष ॥ ७ ॥ आखन त्याखु पुल्लिङ्ग "पराट्भ्यां शूखनिभ्याम्-" ॥ (उणा-७४२) इति डिदु ॥८॥ सूच्याकारमास्यमस्य सूच्यास्य ॥ ९ ॥ वपस्येव लोचने अस्य वृषलोचन , तत्र ॥१ ॥३६६॥

छुछुन्दरी गन्धमुष्या

छुछु इति शब्देन उपलाक्षता उन्दरी छुछु दरा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ गन्ध प्रधाना मूषा ग धमुषी तत्र ॥ २ ॥

गिरिका बालमूषिका ।

गिरति गिरिका "कुशिक- ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके साधु ॥ १ ॥ 'खदाखुबालमूषिका इति दुग ॥ २ ॥

बिडाल ओतुर्मार्जारो हीकुश्च वृषदंशक ॥ ३६७ ॥

बिडयते आक्रुश्यते बिडाल "कुलिपिलि-' ॥ (उणा-४७६) ॥ इति किदाल , बिल दारयति वा, बिशमालायाखनिति वा पषोदरादित्वात्, बिला यस्ति पयाप्नोताति वा विरुद्ध लाल्यते वा बिट् आलमस्य, अशुचित्वादिति वा ॥१॥ अत

शशति प्लवते शशः ॥ १ ॥ मृदूनि लोमान्यस्य मृदुलोमकः ॥ २ ॥ ३६१ ॥ शलमस्त्यस्य शलिकः ॥ ३ ॥ लोमाकार्णौ कर्णावस्य लोमकर्णः ॥ ४ ॥

अथ शल्ये शल्लः शल्यकौ ।

श्वाविच्च

शलति चलति शल्यः "स्थाछामा" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति यः ॥१॥ "मृदिकन्दि" ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यले शललः ॥ २ ॥ शल्यानि किरति शल्यकः पुंस्त्रीलिङ्गः "क्वचित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति डः ॥ ३ ॥ श्वानं विध्यति श्वावित् 'गम्युपसर्गस्य—" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घः ॥४॥

तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि ॥ ३६२ ॥

तस्य श्वाविधो रोमशलाकायां शलति शललं त्रिलिङ्गः ॥ १ ॥ अचि शलम् ॥ २ ॥ ३६२ ॥

गोधा निहाका

गुध्यति गोधा ॥१॥ नितरां जहाति निहाका "भीण्शलि—" ॥ (उणा-२१) इति कः । एतौ पुंस्यपि स्त्रीलिङ्गौ ॥ २ ॥

गौधेर-गौधारौ दुष्टतत्सुते ।

गोधाया दुष्टमपत्यं गौधेरः, गौधारः "गोधाया दुष्टे णारश्च" ॥ ६।१।८१ ॥ इति एरण् णारश्च प्रत्ययौ ॥१॥२॥

गौधेयोऽन्यत्र

दुष्टादन्यत्र शुभ्रादित्वादेयणेव ॥ १ ॥

मुसली गोधिका गोलिके गृहात् ॥ ३६३ ॥

माणिक्या भित्तिका पल्ली कुड्यमत्स्यो गृहोलिका ।

मुस्यति भित्तिमुसली ॥१॥ गृहशब्दात् परे गोधिका गोलिका च गृहं गुध्यति गृहगोधिका, गृहस्य गोधेव वा ॥२॥ गृहं गुडति गृहगोलिका ॥ ३॥ ३६३॥ माणिक्यं मस्तकेऽस्या माणिक्या शिरोमणियुतत्वात् ॥ ४ ॥ भित्तौ कायति शब्दायते भित्तिका ॥५॥ पल्लति गच्छति पल्ली ॥ ६॥ कुड्ये मत्स्य इव कुड्यमत्स्यः ॥ ७॥ गृह्णाति क्षुद्रजन्तून् गृहोला; "ग्रहादूभ्यः कित् ' ॥ (उणा-४९४) ॥ इत्योलः कः गृहोलिका ॥ ८ ॥

स्यादञ्जनाधिका हालिन्यञ्जनिका हलाहलः ॥ ३६४ ॥

अञ्जनेनाधिका अञ्जनाधिका ॥ १ ॥ हलमस्त्यस्य हालिनी ॥ २ ॥ अञ्जयत्यञ्जनी कञ्जनिका ॥ ३ ॥ हलति न हलति च हलाहलः ॥ ४ ॥ ॥ ३६४ ॥

स्थूलाऽञ्जनाधिकाया तु ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।

स्थूला या अञ्जनाऽधिका तस्या बृहति ब्राह्मणी ॥ १ ॥ रक्त पुच्छमस्या रक्तपुच्छिका ॥ २ ॥

कृकलासस्तु सरट प्रतिसूर्य शयानक ॥ ३६९ ॥

कृक शिरोग्राव लासयति कृकलास ॥ १ ॥ सरति सरट "दिव्यवि–" ॥ (उणा–१४२) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ सूर्यस्य प्रतीप प्रतिसूर्य ॥ ३ ॥ शेते आदित्याभिमुख शयानक "शीभाराजेश्चानक" ॥ (उणा–७१) ॥ 'प्रतिसूर्य शते प्रतिसूर्यशयानक इत्येकनाम' इत्यन्य ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

मूषिको मूषको वज्रदशन खनकोन्दुरौ ।

उन्दुरुर्वृष आखुश्च सूच्यास्यो वृषलोचने ॥ ३६६ ॥

मुष्णाति गृह मूषिक पुक्लाबलिङ्ग "मुषर्दीर्घश्च" ॥ (उणा–४३) ॥ इतीक ॥ १ ॥ मूषति मूषक ॥ २ ॥ वज्रवद् दशना अस्य वज्रदशन ॥ ३ ॥ खनति खनक ' नृत्खनरञ्ज –' ॥ ५ । १ । ६५ ॥ इत्यकट् ॥ ४ ॥ उनत्ति उ दुर "वाश्यसि–" ॥ (उणा–४२३) ॥ इत्युर ॥ ५ ॥ "शिग्रुगेरु– ॥ (उणा–८११) ॥ इति निपातनादुन्दुरु । उन्दरोऽपि ॥ ६ ॥ वर्षति वृष ॥ ७ ॥ आखन त्याखु पुस्त्रालिङ्ग "पराङ्भ्यां शृखनिभ्याम्–' ॥ (उणा–७४२) इति डिदु ॥८॥ सूच्याकारमास्यमस्य सूच्यास्य ॥ ९ ॥ वृषस्येव लोचने अस्य वृषलोचन, तत्र ॥१ ॥३६६॥

छुछुन्दरी गन्धमुष्या

छुछु इति श देन उपलक्षता उन्दरी छुछुन्दरी, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ ग ध प्रधाना मूषी गन्धमुषी तत्र ॥ २ ॥

गिरिका बालमूषिका ।

गिरति गिरिका "वृशिक– ॥ (उणा–४५) ॥ इतीके साधु ॥ १ ॥ 'सटासुबालमूषिका इति दुग ॥ २ ॥

बिडाल ओतुर्मार्जारो हीकुश्च वृषदशक ॥ ३६७ ॥

विड्यते आकुश्यते विडाल "कुलिपिलि–' ॥ (उणा–४७६) ॥ इति बिडाल, बिल दारयति वा, विशनालाल्लाखानिति वा, पृषोदरादित्वात्, बिला यलति पयाप्नोतीति वा, विरुद्ध लास्यत वा विट् आलमस्य, अशुचित्वादिति वा ॥१॥ अव

सात्प्रभ्य ओतु "कृसिकमि–" (उणा–७७३) ॥ इति तुन् "म यवि–" ॥४।१।१०९॥ इत्यूटादेशो गुण ॥ २ ॥ आखुभ्यो गृह्ं मार्ष्टि मार्जार "अग्यहि"॥ (उणा–४०५) ॥ इत्यार ॥ ३ ॥ जिहतीव आखुवधकोचेन हीकु "हिय वित्" ॥ (उणा–७५०) ॥ इति कु, 'हीकुषनमाजार' इत्यन्ये ॥४॥ वृषानाखून् दशति वृषदशक ॥ ५ ॥ ३६७॥

जाहको गात्रसकोची मण्डली

जहाति सपादिभय जाहक "फीचक–" (उणा– ३३) इत्यके निपात्यत ॥ १ ॥ गात्रं सकोचयति गात्रसकोची ॥ २ ॥ मण्डलाकृतिरस्त्यस्य मण्डली ॥३॥

नकुल पुन ।
पिङ्गल सर्पहा वभ्रु

नास्य कुलमस्ति नकुल, नखादित्वात् नश्यत्यस्मादहिरिति ना "कुमुल–"॥ (उणा–४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ १ ॥ पिङ्गलो वर्णेन ॥ २ ॥ सपान् हन्ति सर्पहा ॥ ३ ॥ बिभर्ति वभ्रु "हनिया–" ॥ (उणा– ७३३) ॥ इति किदु द्वित्वं च ॥ ४ ॥

सर्पोऽहि पवनाशन ॥ ३६८ ॥
भोगी भुजङ्ग–भुजगावुरगो द्विजिह्व-
व्यालौ भुजङ्गम-सरीसृप-दीर्घजिह्वा ।
काकोदरो निपधर फणभृत् पृदाकु–
र्दृक्कर्ण-कुण्डलि निलेशय-दन्दशूका ॥ ३६९ ॥
दर्वीकर कञ्चुकि-चक्रि-गूढ-
पात् पन्नगा जिह्मग-लेलिहानौ ।
कुम्भीनसा-ऽऽशीविप-दीर्घपृष्ठा

सपति सप सरताति वा 'भापाचणि–' (उणा ३९६) ॥ इति प ॥ १ ॥ अहते अहि पुल्लिङ्ग "अभिकुण्ठि–' ॥ (उणा–६१४) ॥ इति इनलोपश्च ॥ २ ॥ पवनमश्नाति पवनाशन ॥ ३ ॥ ३६८ ॥ भोग सपदह फण, कुटिला गतिर्वा असौऽस्त्यस्य भोगी ॥ ४ ॥ भुजेन कौटिल्यन, भुज इव वा गच्छति भुजङ्ग भुजग, भुजङ्गम नाम्नो गम खड्डा च–' ॥५ १ । १३१॥ इति लाघव ॥५॥ ६॥ ७॥ उरसा गच्छत्युरग पृषोदरादित्वात् सलोप ॥८॥ द्वे जिह्वे अस्य द्विजिह्व ॥९॥ विविधमालमनर्थोऽस्मात् व्याल इ तुमुयमोऽस्यास्तीति वा ॥१०॥

सर्पेति सरीसृप " जजलतितलकाकोलीसरीसृपादय " ॥ (उणा-१८) ॥ इति साधु, सरीसृप्यत इति वा ॥ ११ ॥ दीर्घा जिह्वाऽस्य दीर्घजिह्व ॥ १२ ॥ काकस्येवोदरमस्य काकोदर, काकोल विषमुदरेऽस्येति वा ॥ १३ ॥ विष धरति विषधर ॥ १४ ॥ फण बिभर्ति फणभृत् ॥ १५ ॥ प्रियते व्यागच्छति पृदाकु " सृपृभ्या दाकुक् " ॥ (उणा-७५६) ॥ १६ ॥ दृशावेव कर्णावस्य दृक्कर्ण । अत एव गोकर्ण ॥ १७ ॥ कुण्डलाकारताऽस्त्यस्य कुण्डली ॥ १८ ॥ बिले शेते बिलशय " शयवासिवासे-" ॥ ३ । २ । २५ ॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ १९ ॥ गर्हित दशतीत्येवशीलो दन्दशूक, दशेर्यङन्ताद् "यजिजपिदशि-" ॥ ५ । २ । ४७॥ इत्यूक ॥ २० ॥ ३६९ ॥ दर्वी फण एव करो हस्तोऽस्य प्रहारादौ दर्वीकर ॥ २१ ॥ कञ्चुकोऽस्त्यस्य कञ्चुकी ॥ २२ ॥ चक्र मण्डलमस्त्यस्य चक्री ॥ २३ ॥ गूढ पादा अस्य गूढपात्, पादसमानाथ पाच्छब्दोऽस्ति ॥ २४ ॥ पद्भ्या न गच्छति पन्नग, नखादित्वात्, पन्न गच्छतीति वा ॥ २५ ॥ जिह्म वक्र गच्छति जिह्मग ॥ २६ ॥ भृश लेढीत्येवशीलो लेलिहान, लिहेर्यङ्लुबन्ताद् वय शक्तिशीले " ॥ ५ । २ । २४ ॥ इति शान ॥ २७॥ कुम्भीव नासिकाऽस्य कुम्भीनस 'अस्थूलाच्च-" ॥ ७ । ३ । १६१ ॥ इति नसादेश ॥ २८ ॥ आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तस्या विषमस्य आशीविष, पृषोदरादित्वाद् रलोप, आश्यस्य विषमस्तीति वा ॥२९॥ दीर्घ पृष्ठमस्य दीर्घपृष्ठ ॥ ३० ॥

स्याद् राजसर्पस्तु भुजङ्गभोजी ॥ ३७० ॥

सर्पाणा राजा राजसर्प ॥ १ ॥ भुजङ्गान् भुङ्क्ते भुजङ्गभोजी ॥ २ ॥ ३७० ॥

शेषश्चात्र—

अथो भुजगभोजिनि ।

अहारणी द्विमुखश्च ॥

चक्रमण्डल्यजगर पारीन्द्रो वाहस शयु ।

चक्राकार मण्डलमस्त्यस्य चक्रमण्डली ॥ १ ॥ अजति क्षिपत्यजगर "जठर" (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते अज गिरतीति वा, अजो नित्यो गरोऽस्येति वा ॥ २ ॥ पारिणि इन्द्र पारीन्द्र ॥ ३ ॥ वहति वाहस " वहियुभ्या वा " ॥ (उणा-५७१) ॥ इति णिदस, वाह गति स्यतीति वा ॥ ४ ॥ शेतेऽलर्थ शयु, "भृमृतृ" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥

अलगर्दो जलव्याल

लारुभ्य ओतु "शृरिकमि-" (उणा-७७३) ॥ इति गुन् "मव्यवि-" ॥४।१।१०९॥ इत्यूटादेशो गुण ॥ २ ॥ आगुम्यो गृहं मार्ष्टि माजार "अयहि" ॥ (उणा-४०५) ॥ इलार ॥ ३ ॥ जिहतीव आरावबकेचेन हीकु "हिय वित्" ॥ (उणा-७५०) ॥ इति कु 'हीकुवनमाजार' इत्यन्ये ॥४॥ वृषानाखूत् दशति पृषदशक ॥ ५ ॥ ३६७॥

जाहको गात्रसंकोची मण्डली

जहाति सपादिभय जाहक "कीचक-" (उणा- ३३) इत्यके निपात्यते ॥ १ ॥ गात्रं सकोचयति गात्रसकोची ॥ २ ॥ मण्डलाकृतिरस्त्यस्य मण्डली ॥३॥

नकुल पुन ।
पिङ्गल सर्पहा वभ्रु

नास्य कुलमस्ति नकुल, नखादित्वात् नश्यत्यस्मादहिरिति वा "कुमुल-" ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ १ ॥ पिङ्गलो वर्णेन ॥ २ ॥ सर्पान् हन्ति सर्पहा ॥ ३ ॥ बिभर्ति बभ्रु "हनिया-" ॥ (उणा- ७३३) ॥ इति किद् द्वित्व च ॥ ४ ॥

सर्पोऽहि पवनाशन ॥ ३६८ ॥
भोगी भुजङ्ग-भुजगावुरगो द्विजिह्व-
व्यालौ भुजङ्गम-सरीसृप-दीर्घजिह्वा ।
काकोदरो विषधर फणभृत् पृदाकु-
र्दीकूर्ण कुण्डलि-बिलेशय-दन्दशूका ॥ ३६९ ॥
दर्वीकर कञ्चुकि-चक्रि-गूढ-
पात्-पन्नगा जिह्मग-लेलिहानौ ।
कुम्भीनसा-ऽऽशीविष-दीर्घपृष्ठा

सपति सर्प सरतीति वा 'भापाचणि-" (उणा २९६) ॥ इति प ॥ १ ॥ अहते अहि पुन्नालिङ्ग "अभिकुण्ठि- ॥ (उणा-६१४) ॥ इति इनलोपश्च ॥ २ ॥ पवनमश्नाति पवनाशन ॥ ३ ॥ ३६८ ॥ भोग सर्पदेह फण, कुटिला गतिर्वा असौऽस्त्यस्य भोगी ॥ ४ ॥ भुजेन कौटिल्येन भुज इव वा गच्छति भुजङ्ग भुजग, भुजङ्गम नाम्नो गम खड्डा च-' ॥५ १।१३१॥ इति साधव ॥५॥ ॥७॥ उरसा गच्छत्युरग पृषोदरादित्वात् सलोप ॥८॥ द्वे जिह्वे अस्य द्विजिह्व ॥९॥ विविधमालमनर्थोऽस्माद् व्याल इ तुमुयमोऽस्यास्तीति वा ॥१०॥

वासुकिस्तु सर्पराज श्वेतो नीलसरोजनान् ॥ ३७४ ॥

वसुकस्यापत्य वासुकि, सर्पाणां राजा सर्पराज, श्वेतवर्णो नीलोत्पललाञ्छन श्चायम् ॥ १ ॥ ३७४ ॥

तक्षकस्तु लोहिताङ्ग स्वस्तिकाङ्कितमस्तक ।

तक्ष्णोति रिपून् तक्षक ॥ १ ॥

महापद्मस्त्वतिशुक्लो दशबिन्दुकमस्तक ॥ ३७५ ॥

महान्ति पद्मा यस्य महापद्म ॥ १ ॥ ३७५ ॥

शङ्खस्तु पीतो बिभ्राणो रेखामिन्दुसिता गले ।

शाम्यति शङ्ख ॥ १ ॥

कुलिकोऽर्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभ ॥ ३७६ ॥

प्रशस्य कुलमस्त्यस्य कुलिक ॥ १ ॥ ३७६ ॥

अथ कम्बला-ऽश्वतर-धृतराष्ट्र-बलाहका ।

कामयते कम्बल, ॥ १ ॥ अश्ववत् तरति अश्वतर ॥ २ ॥ धृत राष्ट्रमनेन धृतराष्ट्र ॥ ३ ॥ बलते बलाहक ॥ ४ ॥ एवनामानश्चत्वारो नागा ॥

इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलसमुद्भवा ॥ ३७७ ॥

आदिग्रहणाद् महानीलादय यदाह—

"महानील कुरहश्च पुष्पदन्तश्च दुर्मुख ।
कपिलो वामन शङ्कुरोमा च करवारक ॥ १ ॥
एलापत्र शुक्तिकर्ण-हस्तिभद्र धनञ्जया ।
दधिमुख समानासोत्तसको दधिपूरण ॥ २ ॥
हारिद्रको दधिकर्णो मणि शृङ्गारपिण्डक ।
कालिय शङ्खकूटश्च चित्रक शङ्खचूडक ॥ ३ ॥
इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलप्रसूतय ॥ इति ॥ १ ॥ ३७७ ॥

निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोक

निर्मुच्यते स्म निर्मुक्त ॥१॥ मुक्तो निर्मोकोऽनेन मुक्तनिर्मोक ॥२॥

उपसहारमाह—

सविषा निर्विषाश्च ते ।

ते सर्पा सविषा नागादय निर्विषा अजगरादय ॥ १ ॥

नागा स्युर्दृग्विषा

न लगमर्दयति निर्विषत्वादलगद । 'अलीव गदत्यलगर्द ' इत्यन्ये ॥ १ ॥ जलस्य व्यालो जलव्याल ॥ २ ॥

समौ राजिल-दुन्दुभी ॥ ३७१ ॥

राजार्देहे लाति राजिल ॥ १ ॥ दाम्यति दुन्दुभ " दमो दुण्डू च " ॥ (उणा-३३५) ॥ इत्युभ । 'डुन्डु भाषते डुन्डुभ ' इत्येके ॥ २ ॥ ३७१ ॥

भवेत् तिलित्सो गोनासो गोनसो घोणसोऽपि च ।

तिलति स्निह्यति तिलित्स "फनस " ॥ (उणा-५७३) ॥ इति निपात्यते, तिलत्स्यतीति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ गोरिव नासोऽस्य गोनास, गोरिव नासिकाऽस्य गोनस, "अस्थूलाच्च नस' ॥ ७ । ३ । १६१ ॥ इति नसादश ॥ २ ॥ ३ ॥ पृषोदरादित्वाद् घत्ते घोणस, घोणतेऽनेन द्विष्टो वा "फनसतामरस" ॥ (उणा-५७३) ॥ इति साधु ॥ ४ ॥

कुक्कुटाहि कुक्कुटाभो वर्णेन च रवेन च ॥ ३७२ ॥

कुक्कुटावयवयोगात् कुक्कुट, अह्यवयवयोगादहि, कुक्कुटश्चासावहिश्च कुक्कुटाहि ॥ १ ॥ ३७२ ॥

नागा पुन काद्रवेया

न न गच्छन्ति नागा ॥१॥ कद्र्वा अपत्यानि काद्रवेया, शुभ्रादित्वादेयण् । सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ २ ॥

तेषा भोगावती पुरी ।

तेषा नागाना पुरी भोगा सन्त्यस्या भोगावती "अनजिरादि-" ॥३।२।७८॥ इति मतौ दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

शेषो नागाधिपोऽनन्तो द्विसहस्राक्ष आलुक ॥ ३७३ ॥

श्लिष्यति अस्मिन् धात्रीति शेष ' श्लिष शे च ' ॥ (उणा-५४३) ॥ इति ष शिष्यत इति वा । शेतेऽस्मिन् हरि ' इत्य ये ॥१॥ नागानामधिपो नागाधिप ॥ २ ॥ नास्त्यन्तोऽस्य अनन्त ॥ ३ ॥ द्वे सहस्रे अक्ष्णामस्य द्विसहस्राक्ष ॥ ४ ॥ अलति पातालमालुक " कञ्चुक- ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते । एककुण्डलोऽपि ॥ ५ ॥ ३७३ ॥

तद्वर्णविशेषमाह—

स च श्यामोऽथवा शुक्ल सितपङ्कजलाञ्छन ।

स शेषनाग ॥ १ ॥

वासुकिस्तु सर्पराज श्वेतो नीलसरोजवान् ॥ ३७४ ॥

वसुकस्यापत्य वासुकि, सर्पाणां राजा सर्पराज, श्वेतवर्णो नीलोत्पललाञ्छन श्चायम् ॥ १ ॥ ३७४ ॥

तक्षकस्तु लोहिताङ्ग स्वस्तिकाङ्कितमस्तक ।

तक्ष्णोति रिपून् तक्षक ॥ १ ॥

महापद्मस्त्वतिशुक्लो दशबिन्दुकमस्तक ॥ ३७५ ॥

महान्ति पद्मा यस्य महापद्म ॥ १ ॥ ३७५ ॥

शङ्खस्तु पीतो बिभ्राणो रेखामिन्दुसिता गले ।

शाम्यति शङ्ख ॥ १ ॥

कुलिकोऽर्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभ ॥ ३७६ ॥

प्रशस्त कुलमस्त्यस्य कुलिक ॥ १ ॥ ३७६ ॥

अथ कम्बल-ऽश्वतर-धृतराष्ट्र-बलाहका ।

कामयते कम्बल ॥ १ ॥ अश्ववत् तरति अश्वतर ॥ २ ॥ धृत राष्ट्रमनेन धृतराष्ट्र ॥ ३ ॥ बलते बलाहक ॥ ४ ॥ एवनामानश्चत्वारो नागा ॥

इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलसमुद्भवा ॥ ३७७ ॥

आदिग्रहणाद् महानीलादय यदाह—

"महानील कुरहश्च पुष्पदन्तश्च दुर्मुख ।
कपिलो वामन शङ्कुरोमा च करवारक ॥ १ ॥
एलापत्र शुक्तिकर्ण-हस्तिभद्र धनञ्जया ।
दधिमुख समानासोत्तसको दधिपूरण ॥ २ ॥
हारिद्रको दधिकर्णो मणि श्रृङ्गारपिण्डक ।
कालिय शङ्खकूटश्च चित्रक शङ्खचूडक ॥ ३ ॥
इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलप्रसूतय ॥" इति ॥ १ ॥ ३७७ ॥

निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोक

निर्मुच्यते स्म निर्मुक्त ॥१॥ मुक्तो निर्मोकोऽनेन मुक्तनिर्मोक ॥२॥

उपसहारमाह—

सविषा निर्विषाश्च ते ।

ते सर्पा सविषा नागादय निर्विषा अजगरादय ॥ १ ॥

नागा स्युर्दन्दशूका

न लगमर्दयति निर्विषत्वादलगर्दः । 'अलीव गर्दत्यलीगर्दः' इत्यन्ये ॥ १ ॥ जलस्य व्यालो जलव्यालः ॥ २ ॥

समौ राजिल-दुन्दुभी ॥ ३७१ ॥

राजदेहे लाति राजिलः ॥ १ ॥ दाम्यति दुन्दुभः "दमो दुण्डु च" ॥ (उणा-३३५) ॥ इत्युभः । 'दुन्दु भाषते दुन्दुभः' इत्येके ॥ २ ॥ ३७१ ॥

भवेत् तिलित्सो गोनासो गोनसो घोणसोऽपि च ।

तिलति स्निह्यति तिलित्सः "फनस" ॥ (उणा-५७२) ॥ इति निपात्यते, तिलं त्सरतीति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ गोरिव नासाऽस्य गोनासः, गोरिव नासिकाऽस्य गोनसः, "अस्थूलाच्च नसः" ॥ ७।३।१६१ ॥ इति नसादेशः ॥ २ ॥ ३ ॥ पृषोदरादित्वाद् घत्वे घोणसः, घोणतेऽनेन द्विष्टो वा "फनसतामरस" ॥ (उणा-५७३) ॥ इति साधुः ॥ ४ ॥

कुक्कुटाहिः कुक्कुटाभो वर्णेन च रवेण च ॥ ३७२ ॥

कुक्कुटावयवयोगात् कुक्कुटः, अह्यवयवयोगादहिः, कुक्कुटश्चासावहिश्च कुक्कुटाहिः ॥ १ ॥ ३७२ ॥

नागाः पुनः काद्रवेयाः

न न गच्छन्ति नागाः ॥१॥ कद्र्वा अपत्यानि काद्रवेयाः, शुभ्रादित्वादेयण् । सर्पभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ २ ॥

तेषां भोगावती पुरी ।

तेषां नागानां पुरी भोगाः सन्त्यस्यां भोगावती "अनजिरादि-" ॥३।२।७८॥ इति मतौ दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

शेषो नागाधिपोऽनन्तो द्विसहस्राक्ष आलुकः ॥ ३७३ ॥

श्लिष्यति अस्मिन् धात्रीति शेषः "श्लिषः शे च" ॥ (उणा-५४३) ॥ इति षः शिष्यत इति वा । 'शेतेऽस्मिन् हरिः' इत्यन्ये ॥१॥ नागानामधिपो नागाधिपः ॥ २ ॥ नास्त्यन्तोऽस्य अनन्तः ॥ ३ ॥ द्वे सहस्रे अक्ष्णामस्य द्विसहस्राक्षः ॥ ४ ॥ अलति पातालमालुकः "कञ्चुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युकः निपात्यते । एककुण्डलोऽपि ॥ ५ ॥ ३७३ ॥

तद्गुणविशेषमाह—

स च श्यामोऽथवा शुक्लः सितपङ्कजलाञ्छनः ।

स शेषनागः ॥ १ ॥

॥ उक्ता स्थलचरा पञ्चेन्द्रिया ॥

खचरानाह—

विहगो विहङ्गम-खगौ पतगो विहङ्ग
शकुनि शकुन्ति-शकुनौ वि-वय -शकुन्ता ।
नभसङ्गमो विकिर-पत्ररथो विहायो
द्विज-पक्षि-विष्किर-पतत्रि-पतत्-पतङ्गा ॥ ३८२ ॥
पित्सन् नीडा-ऽण्डजोऽगौका

विहायसा गच्छति विहग, विहङ्गम, विहङ्ग "नाम्नो गम खड्डौ च विहायसस्तु विह" ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ खे गच्छति खग ॥ ४ ॥ पतत्यनेन पत पक्ष स्थादित्वात् क, पतैर्गच्छति पतग ॥ ५ ॥ शक्नोति शकुनि "शकेरुनि" ॥ (उणा-६८४) ॥ ६ ॥ "शकेरुन्ति" ॥ (उणा-६६६) इति शकुन्ति ॥७॥ "यम्यजि-" ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युने शकुन ॥ ८ ॥ वेति गच्छति वि "वीवाग्रहृभ्यो ङित्" ॥ (उणा-६१६) ॥ इति इ ॥ ९ ॥ वयते वय "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ १० ॥ शक्नोति शकुन्त "शकेरुन्त" ॥ (उणा-२२३) ॥ ११ ॥ नभ पर्यायोऽकारान्तो नभसशब्द, नभस गच्छति नभसङ्गम ॥ १२ ॥ विकिरति भक्ष्य विकिर "नाम्युपान्त्य-" ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क ॥ १३ ॥ पत्राणि पक्षा रथोऽस्य पत्ररथ ॥ १४ ॥ विजिहीते विहाय "विहायस्सुमनस्-" ॥ (उणा-९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ १५ ॥ द्वाभ्या मातृगभाण्डाभ्या जातो द्विज ॥ १६ ॥ पक्षा सन्त्यस्य पक्षी ॥ १७ ॥ विकिरति विष्किर 'वौ विष्किरो वा" ॥ ४ । ४।९६ ॥ इति स्सडागम ॥ १८ ॥ पतति पतत्रा "पतेरत्रिन्" ॥ (उणा-९३०) ॥ पतत्राणि सन्त्यस्य वा पतति पतत्रिरितीकारान्तो वा "पतेरत्रि" ॥ (उणा-६९७) ॥ इत्यत्रि ॥ १९ ॥ पतति पतन् ॥ २० ॥ "पतितमि-' ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यङ्गे पतङ्ग, पतैर्गच्छतीति वा ॥ २१ ॥ ३८२ ॥ पतितुमिच्छति पित्सन् "रभलभशकपत- ॥ ४ । १ । २१ ॥ इति सनि इत्व द्वित्वाभावश्च ॥ २२ ॥ नीडादण्डाच्च जातो नीडज ॥ २३ ॥ अण्डज ॥ २४ ॥ अगो वृक्ष ओकोऽस्या ऽगौका ॥ २५ ॥

शेषश्चात्र—

भवेत् पक्षिणि चञ्चुमान् ॥
कण्ठाग्नि काकसमुखो लोमका रसनारद ।

इति विषमेषां दृग्विषा ॥ १ ॥
प्रसङ्गादन्येषामपि सविषत्वं शापयन्नाह—

दंशविषास्तु वृश्चिकादयः ॥ ३७८ ॥
व्याघ्रादयो लोमविषा नखविषा नरादयः ।
लालाविषास्तु लूताद्याः कालान्तरविषाः पुनः ॥ ३७९ ॥
मूषिकाद्याः

स्पष्टम् ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥

दूषीविषं तार्तीयमौषधादिभिः ।

दूष्यते दूषी दूषीलक्षणं विषं दूषीविषम्, औषधमन्त्रप्रयोगैर्निर्वीर्यीकृतम् ॥१॥

कृत्रिमं तु विषं चारं गरश्चोपविषं च तत् ॥ ३८० ॥

कृत्रिममौषधादियोगजनितं विषं चार्यते चारम् ॥ १ ॥ गिरति जीवं गरः ॥ २ ॥ उपगतं विषेण उपविषम् ॥ ३ ॥ ३८० ॥

भोगोऽहिकायः

भुजति कुटिलाभवत्यनेनास्मिन् वा भोगः ॥ १ ॥

दंष्ट्राशी

अहेर्दंष्ट्रा, आशस्यते हिंस्यतेऽनया आशी, यदाह–"आशीस्तालुगता दंष्ट्रा यया विद्धो न जीवति" । "कुत्सम्पदादि-" ॥ ५ । ३ । ११४ ॥ इति क्विप् "क्वौ" ॥ ४ । ४ । ११९ ॥ इतीत्त्वादेशः । 'इकारान्तोऽयम्' इत्यन्ये ॥ १ ॥

दर्वी भोगः फटः स्फटः ।
फणः

दृणात्यनया दर्विः "दृपॄवृभ्यो विः" ॥ (उणा-७०४) ॥ ङ्या दर्वी ॥१॥ भुजति भुङ्क्ते वाऽनेन भोगः ॥ २ ॥ स्फायते फटः "घटाघाटा-" (उणा-१६१) ॥ इति टे निपात्यते ॥ ३ ॥ स्फटति विशीर्यतेऽनेन स्फटः, स्थादित्वात् कः ॥ ४ ॥ फणति विस्तारं गच्छति फणः ॥ ५ ॥ फटादयस्त्रयः पुंस्त्रीलिङ्गाः । फणं नपुंसकमपि सम्प्रदायः ॥

अहिकोशे तु निर्ल्वयनी-निर्मोक-कञ्चुकाः ॥ ३८१ ॥

अहेः कोश इव अहिकोशोऽहित्वक् तत्र ॥ १ ॥ नितरां लूयते निर्ल्वयनी विदन- ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यने निपात्यते । 'नितरां लीयते निलयनी' इत्यन्ये ॥ २ ॥ निर्मुच्यते निर्मोकः ॥ ३ ॥ कञ्चुक इव कञ्चुकः, पुंक्लीबलिङ्गः कञ्च्यते बध्यतेऽनेन वा ॥ ४ ॥ ३८१ ॥

॥ उक्ता स्थलचरा पञ्चेन्द्रिया ॥

खचरानाह—

विहगो विहङ्गम-खगौ पतगो विहङ्ग
शकुनि शकुन्ति-शकुनौ वि-वय -शकुन्ता ।
नभसङ्गमो विकिर-पत्ररथौ विहायो
द्विज-पक्षि-विष्किर-पतत्रि-पतत्-पतङ्गा ॥ ३८२ ॥
पित्सन् नीडा-ऽण्डजोऽगौका

विहायसा गच्छति विहग, विहङ्गम, विहङ्ग, "नाम्नो गम खड्डौ च विहायसस्तु विह " ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ खे गच्छति खग ॥ ४ ॥ पतत्यनेन पत पक्ष स्थादित्वात् क, पतैर्गच्छति पतग ॥ ५ ॥ शक्नोति शकुनि " शकेरुनि " ॥ (उणा-६८४) ॥ ६ ॥ " शकेरुन्ति " ॥ (उणा-६६६) इति शकुन्ति ॥७॥ "यम्यजि-" ॥ (उणा-१८८) ॥ इत्युने शकुन ॥ ८ ॥ वेति गच्छति वि " नीवीप्रहृभ्यो डित् " ॥ (उणा-६१६) ॥ इति इ ॥ ९ ॥ वयते वय " अस् " ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ १० ॥ शक्नोति शकुन्त " शकेरुन्त " ॥ (उणा-२२३) ॥ ११ ॥ नभ पर्यायोऽकारान्तो नभसशब्द, नभस गच्छति नभसङ्गम ॥ १२ ॥ विकिरति भक्ष्य विकिर 'नाम्युपान्त्य-" ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क ॥ १३ ॥ पत्राणि पक्षा रथोऽस्य पत्ररथ ॥ १४ ॥ विजिहीते विहाय ' विहायस्सुमनस्-' ॥ (उणा-९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ १५ ॥ द्वाभ्या मातृगर्भाण्डाभ्या जातो द्विज ॥ १६ ॥ पक्षा सन्त्यस्य पक्षी ॥ १७ ॥ विकिरति विष्किर ' वौ विष्किरो वा " ॥ ४ । ४।९६ ॥ इति स्सडागम ॥ १८ ॥ पतति पतत्रा " पतेरत्रिन् " ॥ (उणा-९३०) ॥ पतत्राणि स न्त्यस्य वा पतति पतत्रिरितीकारान्तो वा " पतेरत्रि " ॥ (उणा-६९७) ॥ इत्यत्रि ॥ १९ ॥ पतति पतन् ॥ २० ॥ ' पतितमि-' ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यङ्गे पतङ्ग, पतैगच्छतीति वा ॥ २१ ॥ ३८२ ॥ पतितुमिच्छति पित्सन् " रभलभशकपत-' ॥ ४ । १ । २१ ॥ इति सनि इत्व द्वित्वाभावश्च ॥ २२ ॥ नीडादण्डाच्च जातो नीडज ॥ २३ ॥ अण्डज ॥ २४ ॥ अगो वृक्ष ओकोऽस्या ऽगौका ॥ २५ ॥

शेषश्चात्र—

भवेत् पक्षिणि चञ्चुमान् ॥
कण्ठाग्नि काकसमुखो लोमका रसनारद ।

पारिहि-नारीचरणौ ॥

चञ्चुश्चञ्चू सृपाटिका ।

त्रोटिश्च

चयत्यनया चञ्चु "भमृतृ-" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ "कृषि-चमि-" ॥ (उणा-८२९) ॥ इति बहुवचनाद्प्रत्यये चञ्चू ॥ २ ॥ सपति चलति सृपाटी "सृपे किन्" ॥ (उणा-१४६) ॥ के सृपाटिका ॥ ३ ॥ त्रोटयति त्रोटि ॥ ४ ॥ एत स्त्रीलिङ्गा ॥

पत्र पतत्र पिच्छ वाजस्तनूरुहम् ॥ ३८३ ॥

पक्षो गरुच्छदश्चापि

पतन्त्यनेन पत्र "नीदाम्व्-" ॥ ५।२।८८॥ इति त्रट् ॥ १ ॥ "वृगृ-नक्षि-" ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्यत्रे पतत्रम् पतन्त त्रायते वा ॥ २ ॥ पीयते पिच्छ "पीपृहा हस्वश्च" ॥ (उणा-१२५) ॥ इति छक् । पिच्छमपि ॥ ३ ॥ वज त्यनेन वाज ॥ ४ ॥ त वा रोहति तनूरुह पुक्लीबलिङ्ग ॥ ५ ॥ ३८३ ॥ पच्यते कालेन पक्ष "मावावदि-" ॥ (उणा ५६४) ॥ इति स ॥ ६ ॥ गिरति ख गरुत् "ग्रो मादिर्वा" ॥ (उणा-८९०) इत्युत् ॥ ७ ॥ छाद्यतेऽनेन छद ॥ ८ ॥ पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥

पक्षमूल तु पक्षति ।

पक्षस्य मूल पक्षति स्त्रीलिङ्ग "पक्षात् ति" ॥ ७।१।८९ ॥ १ ॥

प्रडीनो ड्डीन सण्डीन डयनानि नभोगतौ ॥ ३८४ ॥

प्रडयन प्रडीन 'क्लीबे क्त' ॥ ५।३।१२३ ॥ सूयत्यादि-" ॥ ४।२।७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥१॥ एवमुड्डानम् ॥२॥ सण्डीयते सण्डीनम् ॥३॥ डायते डयनम् ॥ ४ ॥ नभसि गमन नभोगतिस्तस्याम् ॥ ५ ॥ ३८४ ॥

पेशीकोशोऽण्डे

पेशीना मासखण्डाना कोश ॥ १ ॥ अमति नि सरत्यस्मादण्ड पुक्लीबलिङ्ग "पञ्चमाद्-" ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड तत्र । तिस सज्ञा इति गौड ॥ २ ॥

कुलायो नीडे

कोल त्यत्र कुलाय 'कुलिकुत्रि-' ॥ (उणा-३७२) ॥ इति काय कुत्र मेति वा ॥ १ ॥ नीयते नीड त्रिलिङ्ग 'कुगुडुना-" ॥ (उणा-१७०) ॥ इनि कित् डस्तत्र ॥ २ ॥

केकी तु सर्पभुक् ।

मयूर बर्हिणो नीलकण्ठो मेघसुहृच्छिखी ॥ ३८५ ॥

शुक्लापाङ्ग

केकाऽस्त्यस्य केकी, शिखादित्वादिन् ॥ १ ॥ सर्पान् भुङ्क्ते सर्पभुक् ॥ २ ॥ मीनात्यहीन् मयूर 'मीमासि-" ॥ (उणा-४२७) ॥ इत्यूर , मह्या रौतीति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ बर्हाणि स त्यस्य बर्हिण " फलबर्हाद्-" ॥७ । २ । १३॥ इतान , बर्हतीति वा "दुहबृहि-" ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीण । शिखादित्वादिनि बर्हीति वा ॥४॥ नील कण्ठोऽस्य नीलकण्ठ ॥५॥ मेघस्य सुहृत्, मघ सुहृदस्येति वा मेघसुहृत् ॥ ६ ॥ शिखाऽस्त्यस्य शिखी, यौगिकत्वात् शिखाबल ॥ ७॥ ३८५ ॥ शुक्लावपाङ्गावस्य शुक्लापाङ्ग ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र-

मयूरे चित्रपिङ्गल ॥

नृत्यप्रिय स्थिरमद खिलखिल्ला गरव्रत ।

मार्जारकण्ठो मरुको मेघनादानुलासक ॥

मयूको बहुलग्रीव नगावासश्च चन्द्रकी ॥

अस्य वाक् केका

अस्य मयूरस्य वाणी कायत्यनया केका 'निष्कतुरुष्क-' ॥ (उणा-२६) इति के निपात्यते के मूर्ध्नि कायतीति वा ॥ १ ॥

पिच्छ बर्ह शिखण्डक ।

प्रचलाक कलापश्च

अस्य मयूरस्य पिच्छम् ॥१॥ बर्हते वृत्तेनोर्ध्वीभवति बर्हम्, पुक्लीबलिङ्ग ॥२॥ शिखाभिडयते शिखण्ड " क्वचित् ' ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति डे पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ३ ॥ प्रचलति प्रचलाक मवाक-' ॥ (उणा-३७) ॥ इति निपातनादाक , प्रचलमकत्यनेन वा ॥ ४ ॥ कल्पते कलाप , कलां पातीति वा ॥ ५ ॥

मेचकश्चन्द्रक समौ ॥ ३८६ ॥

मेचको मिश्रवर्णत्वात्, यत् कात्य - बर्हिकण्ठसम वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधा इति ॥ १ ॥ चन्द्रप्रतिकृतिश्च द्रक ॥ २ ॥ ३८६ ॥

वनप्रिय परभृतस्ताम्राक्ष कोकिल पिक ।

कलकण्ठ काकपुष्ट

वारङ्गि-नाडीवरणौ ॥

चञ्चुश्चञ्चू सृपाटिका ।

त्रोटिश्च

चयत्यनया चञ्चु "शृमृतॄ-" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्युः ॥ १ ॥ "कृषि-चमि-" ॥ (उणा-८२९) ॥ इति बहुवचनादूप्रत्यये चञ्चू ॥ २ ॥ सपति चलति सृपाटी "सृसृपे कित्" ॥ (उणा-१४६) ॥ के सृपाटिका ॥ ३ ॥ त्रोटयति त्रोटि ॥ ४ ॥ एत स्त्रीलिङ्गा ॥

पत्त्रं पतत्त्रं पिच्छं वाजस्तनूरुहम् ॥ ३८३ ॥

पक्षो गरुच्छदश्चापि

पतत्यनेन पत्त्रं "नीदाम्व्-" ॥ ५ । २ । ८८ ॥ इति त्रट् ॥ १ ॥ "शृगृ-नक्षि-" ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्यत्रे पतत्त्रम्, पतन्त त्रायते वा ॥ २ ॥ पायते पिच्छ "पीपूडो ह्रस्वश्च" ॥ (उणा-१२५) ॥ इति छक् । पिच्छमपि ॥ ३ ॥ वजत्यनेन वाजः ॥ ४ ॥ तनौ रोहति तनूरुहं पुक्लीबलिङ्गः ॥ ५ ॥ ३८३ ॥ पच्यते कालेन पक्षः "मावावदि-" ॥ (उणा ५६४) ॥ इति सः ॥ ६ ॥ गिरति ख गरुत् "ग्रो मादिर्वा" ॥ (उणा-८९०) इत्युत् ॥ ७ ॥ छाद्यतेऽनेन छद ॥८॥ पुक्लीबलिङ्गावेतौ ॥

पक्षमूलं तु पक्षतिः ।

पक्षस्य मूलं पक्षतिः स्त्रीलिङ्गः "पक्षात् तिः" ॥ ७ । १ । ८९ ॥ १ ॥

प्रडीनोड्डीन-सण्डीन डयनानि नभोगतौ ॥ ३८४ ॥

प्रडयनं प्रडीनं क्लीबे क्तः" ॥ ५ । ३ । १२३ ॥ सूयत्यादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥१॥ एवमुड्डीनम् ॥२॥ सण्डायते सण्डीनम् ॥३॥ डायते डयनम् ॥ ४ ॥ नभसि गमन नभोगतिस्तस्याम् ॥ ५ ॥ ३८४ ॥

पेशीकोशोऽण्डे

पेशीनां मांसखण्डानां कोशः ॥ १ ॥ अमति निःसरत्यस्मादण्डं पुक्लीबलिङ्गः "पञ्चमाद्-" ॥ (उणा-१६८) ॥ इति डः तत्र । तिल्लः सज्ञा इति गौड ॥ २ ॥

कुलायो नीडे

कोलन्त्यत्र कुलायः "कुलिकुलि-" ॥ (उणा-३७२) ॥ इति कायः कुल मेति वा ॥ १ ॥ नीयते नाडं त्रिलिङ्गः कुगुदुनी-" ॥ (उणा-१७०) ॥ इति कित् डस्तत्र ॥ २ ॥

मद्गुस्तु जलवायस ॥ ३८९ ॥

मज्जति जले मद्गु "भृमृतृ" ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु, न्यङ्क्वादित्वाद् गत्वम् ॥ १ ॥ जलचारी वायसो जलवायस ॥ २ ॥ ३८९ ॥

घूके निशाट काकारि कौशिको लूक पेचक । दिवान्ध

घवते शब्दायते घूक "घुघुहि-" ॥ (उणा-२४) ॥ इति को दीर्घत्व च, घूशब्द करोति वा, तत्र ॥ १ ॥ निशायामटति निशाट ॥ २ ॥ काकानामरि काकारि ॥ ३ ॥ कोश प्रयोजनमस्य कौशिक, विल्वेशयत्वात् कुशिकस्यापत्यमिति वा कौ शेते इति वा पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ अलत्युलूक "शम्बूक" ॥ (उणा-६१) ॥ इत्यूके निपात्यते ऊर्ध्वैलाक्यते ऊर्ध्वा कर्णावस्येति वा पृषोदरादित्वात् ॥५॥ पचति पेचक "कीचक" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ६ ॥ दिवा दिवसेऽन्धो दिवान्ध ॥ ७ ॥

अथ निशावेदी कुक्कुटश्चरणायुध ॥ ३९० ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडो विवृताक्ष शिखण्डिक ।

निशा वेदयति ज्ञापयति निशावेदी ॥ १ ॥ कोकते गृह्णाति क्षुद्रजन्तून् कुक्कुट पुक्कीबल्हि "नकुटकुक्कुट" ॥ (उणा १५५) ॥ इत्युट निपात्यते, कुगिति शब्दोच्चारणेन कुटताति वा ॥ २ ॥ चरणावेव आयुधमस्य चरणायुध ॥ ३ ॥ ३९० ॥ कृकेण शिरोग्रीवेण, कृकमव्यक्त वा वक्ति कृकवाकु 'कृकस्थूराद्वच क् च' ॥ (उणा ७१८) ॥ इति णिदु ॥ ४ ॥ ताम्रा चूडाऽस्य ताम्रचूड ॥ ५ ॥ विवृते अक्षिणी अस्य विवृताक्ष ॥ ६ ॥ शिखण्डोऽस्त्यस्य शिखण्डिक ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र—

कुक्कुटे तु दाक्षाय्दहेमचूडो नखायुध ।
मयूरचटक शौण्डो रणेच्छुश्च कलाधिक ॥
आरणी विष्किरो बोधिनै दीक पुष्टिवर्धन ।
चित्रवाजो महायोगी स्वस्तिको मणिकण्ठक ॥
उषाकीलो विशाकश्च वाजस्तु ग्रामकुक्कुट ॥

हसाश्चक्राङ्ग वक्राङ्ग मानसौक सितच्छदा ॥ ३९१ ॥

घ्नति गच्छन्ति हसा 'मावावदि-' ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स ॥ १ ॥ चक्राकारमङ्गमेषा चक्रवाचकाङ्गा ॥ २ ॥ वक्रमङ्गमेषा वक्राङ्गा ॥ ३ ॥ मानसाख्ये देवसरसि ओक एषा मानसौकस ॥४॥ सितादच्छदा एषा सितच्छदा ॥५॥३९१॥

घन प्रियमस्य घनप्रिय ॥ १ ॥ परेण अ येन भ्रियते पुष्यते पर भृत, काकी पुष्टत्वात्। अ यभृत परपुष्टावपि ॥ २ ॥ ताम्रे अक्षिणी अस्य ताम्राक्ष ॥३॥ काकते चित्त गृह्णाति कोकिल "कल्यनि" ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील', स्त्रियामजादि त्वादापि काकिला ॥ ४ ॥ पिबति पूतरस पिक "पापुलि" ॥ (उणा-४१) ॥ इति किदिक, अपिकायति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥ कल कण्ठोऽस्य कलकण्ठ. ॥ ६ ॥ काकेन पुष्यते काकपुष्ट ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र-

कोकिले तु मदोल्लापी काकजातो रतोद्वह ।
मधुघोषो मधुकण्ठ सुधाकण्ठ कुहूमुख ॥
घोषयित्नु पोपयित्नु कामताल कुनालिक ॥

काकोऽरिष्ट सकृत्प्रज ॥ ३८७ ॥
आत्मघोषश्चिरजीवी घूकारि करटो द्विक ।
एकदृग् बलिभुग् ध्वाङ्क्षो मौकुलिर्वायसोऽ यभृत् ॥३८८॥

कायति काक "भीण्शलि" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क, काश द कायति वा, ककते लौल्यादिति वा, इषत् कायति वा ॥ १ ॥ नास्ति रिष्ट मरणमस्य, अमृत भुक्तत्वादरिष्ट ॥ २ ॥ सकृदेकवार प्रजायते सकृत्प्रज सकृत् प्रजाऽपत्यमस्य वा ॥ ३ ॥ ३८७ ॥ आत्मन स्वनाम्ना घोषोऽस्य आत्मघोष, काकेति वाशनात ॥ ४ ॥ चिर जीवति चिरजीवी ॥ ५ ॥ घूकानामरि घूकारि ॥ ६ ॥ करोति श द कृग्ट दि यवि" ॥ (उणा-१४२) इत्यट, क' इति रटतीति वा ॥ ७ ॥ द्वौ ककारौ नाम्न्यस्य द्विक ॥८॥ एका दृक, एकदृगस्य रामेण काणीकृतत्वात ॥९॥ बलिं भुङ्क्ते बलिभुक्, वैश्वदेवभागार्हत्वात् । बलिपुष्टोऽपि ॥१०॥ ध्वाङ्क्षति काङ्क्षति ध्वाङ्क्ष ॥ ११ ॥ माति मौकुलि माशालिभ्यामोकुलिमली' ॥ (उणा- ७०३) ॥ इत्योकुलि ॥ १२ ॥ वयते वायस स्ववयिभ्या णित्' ॥ (उणा-५७०) ॥ इत्यस वया एव वा, प्रज्ञादित्वादण् ॥ १३ ॥ अ यान् पिकान् बिभर्ति पुष्णात्य य भृत् ॥ १४ ॥ ३८८ ॥

वृद्ध द्रोण दग्ध कृष्ण पर्वतेभ्यस्त्वसौ पर ।
वनाश्रयश्च काकोल

वृद्धादिभ्य परोऽसौ काक वृद्धकाक ॥ १ ॥ 'द्रुणत् हिंसायाम्' द्रोणकाक । द्रोणाऽपि ॥ २ ॥ दग्धकाक ॥ ३ ॥ कृष्णकाक ॥ ४ ॥ पर्वतकाक ॥ ५ ॥ वन माश्रयोऽस्य वनाश्रय ॥ ६ ॥ इषत् कोलति काकोल ॥ ७ ॥

मद्गुस्तु जलवायस ॥ ३८९ ॥

मज्जति जले मद्गु "भृमृतॄ" ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु , न्यङ्क्वादित्वाद् गत्वम् ॥ १ ॥ जलचारी वायसो जलवायस ॥ २ ॥ ३८९ ॥

घूके निशाट काकारि कौशिको लूक पेचक ।

दिवान्ध

घवते शब्दायते घूक "घुयुहि-" ॥ (उणा-२४) ॥ इति को दीर्घत्व च, घूशब्द करोति वा, तत्र ॥ १ ॥ निशायामटति निशाट ॥ २ ॥ काकानामरि काकारि ॥३॥ कोश प्रयोजनमस्य कौशिक , बिलेशयत्वात्, कुशिकस्यापत्यमिति वा कौ शेते इति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ अलत्युलूक ' शम्बूक " ॥ (उणा-६१) ॥ इत्यूके निपात्यते ऊर्ध्वैर्लोक्यते, ऊर्ध्वा कणावस्येति वा पृषोदरादित्वात् ॥५॥ पचति पचक "कीचक" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ६ ॥ दिवा दिव सेऽन्धो दिवान्ध ॥ ७ ॥

अथ निशावेदी कुक्कुटश्चरणायुध ॥ ३९० ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडो विवृताक्ष शिखण्डिक ।

निशा वेदयति ज्ञापयति निशावेदी ॥ १ ॥ कोकते गृह्णाति क्षुद्रजन्तून् कुक्कुट पुक्काबलिङ्ग ' नकुटकुक्कुट " ॥ (उणा १५५) ॥ इत्युट निपात्यते, कुगित्युच्चारणेन कुटताति वा ॥ २ ॥ चरणावेव आयुधमस्य चरणायुध ॥ ३ ॥ ३९० ॥ कृकेण शिरोग्रावण, कृकमन्यक्त वा वक्ति कृकवाकु 'कृकस्थूराद्रच क्च" ॥ (उणा ७२८) ॥ इति णिदु ॥ ४ ॥ ताम्रा चूडाऽस्य ताम्रचूड ॥ ५ ॥ विवृते अक्षिणी अस्य विवृताक्ष ॥ ६ ॥ शिखण्डोऽस्त्यस्य शिखण्डिक ॥ ७ ॥

शेपश्चात्र—

कुक्कुटे तु दाघनादश्च मचूडो नखायुध ।
मयूरचटक शौण्डो रणच्छुच्च कलाधिक ॥
आरणी विष्किरो बोधिर्नं दीक पुष्टिवधन ।
चित्रवाजो महायोगी स्वस्तिको मणिकण्ठक ॥
उषाकीलो विशाकश्च ग्राजस्तु ग्रामकुक्कुट ॥

हसाश्चक्राङ्ग वक्राङ्ग मानसौक सितच्छदा ॥ ३९१ ॥

हन्ति गच्छन्ति हसा ' मावावदि-" ॥ (उणा ५६४) ॥ इति स ॥ १ ॥ चक्राकारमङ्गमेषा वृत्तत्वाच्चक्राङ्गा ॥ २ ॥ वक्रमङ्गमेषां वक्राङ्गा ॥ ३ ॥ मानसाख्ये देवसरसि ओक एषा मानसौकस ॥४॥ सिताच्छदा एषा सितच्छदा ॥५॥३९१॥

मन प्रियमस्य मनप्रिय ॥ १ ॥ परेण श्र येन भ्रियते पुष्यते परभृत , काको पुष्टत्वात्। अ यभृत परपुष्टामपि ॥ २ ॥ ताम्रे अक्षिणी अस्य ताम्राक्ष ॥३॥ काकते चित्त गृह्णाति कोकिल "कल्यनि" ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील', स्त्रियामजादि त्वादापि काकिला ॥ ४ ॥ पिबति पूतरस पिक "पापुलि" ॥ (उणा-४१) ॥ इति किदिक , अपिकायति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥ कल कण्ठोऽस्य कलकण्ठ ॥ ६ ॥ काकेन पुष्यते काकपुष्ट ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र-

कोकिले तु मदोल्लापी काकजातो रतोद्वह ।
मधुघोषो मधुकण्ठ सुधाकण्ठ कुहूमुख ॥
घोषयित्नु पोषयित्नु कामताल कुनालिक ॥

काकोऽरिष्ट सकृत्प्रज ॥ ३८७ ॥
आत्मघोषश्चिरजीवी घूकारि करटो द्विक ।
एकदृग् बलिभुग् ध्वाङ्क्षो मौकुलिर्वायसोऽन्यभृत् ॥३८८॥

कायति काक "भीण्शलि" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क काश द कायति वा, ककते लौल्यादिति वा, इषत् कायति वा ॥ १ ॥ नास्ति रिष्ट मरणमस्य, अमृत भुक्तत्वादरिष्ट ॥ २ ॥ सकृदकवार प्रजायते सकृत्प्रज , सकृत् प्रजाऽपत्यमस्य वा ॥ ३ ॥ ३८७ ॥ आत्मन स्वनाम्नो घोषोऽस्य आत्मघोष , काकेति वाशनात् ॥ ४ ॥ चिर जीवति चिरजीवी ॥ ५ ॥ घूकानामरि घूकारि ॥ ६ ॥ करोति शब्द करट दि यवि " ॥ (उणा-१४२) इत्यट , 'क' इति रटतीति वा ॥ ७ ॥ द्वौ ककारौ नाम्न्यस्य द्विक ॥८॥ एका दृक, एकदृगस्य रामेण काणीकृतत्वात् ॥९॥ बलिं भुङ्क्ते बलिभुक्, वैश्वदेवभागाहृत्वात् । बलिपुष्टोऽपि ॥१०॥ ध्वाङ्क्षति काङ्क्षति ध्वाङ्क्ष ॥ ११ ॥ माति मौकुलि माशालिभ्यामोकुलिमली" ॥ (उणा- ७०३) ॥ इत्योकुलि ॥ १२ ॥ वयते वायस 'सवयिभ्या णित्" ॥ (उणा-५७०) ॥ इत्यस वया एव वा, प्रज्ञादित्वादण् ॥ १३ ॥ अ यान् पिकान् बिभर्ति पुष्णात्य य भृत् ॥ १४ ॥ ३८८ ॥

वृद्ध द्रोण दग्ध कृष्ण पर्वतेभ्यस्त्वसौ पर ।
वनाश्रयश्च काकोल

वृद्धादिभ्य परोऽमौ काक वृद्धकाक ॥ १ ॥ 'द्रुणत् हिंसायाम्' द्रोणकाक । द्रोणाऽपि ॥ २ ॥ दग्धकाक ॥ ३ ॥ कृष्णकाक ॥ ४ ॥ पर्वतकाक ॥ ५ ॥ वन मा श्रयाऽस्य वनाश्रय ॥ ६ ॥ इषत् कोलति काकोल ॥ ७ ॥

मद्गुस्तु जलवायस ॥ ३८९ ॥

मज्जति जले मद्गु "भृमृत्" ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु, न्यङ्क्वादित्वाद् गत्वम् ॥ १ ॥ जलचारी वायसो जलवायस ॥ २ ॥ ३८९ ॥

घूके निशाट काकारि कौशिको लूक पेचक ।

दिवान्ध

घवते शब्दायते घूक "घुयुहि-" ॥ (उणा-२४) ॥ इति को दीर्घत्व च, घूशब्द करोति वा, तत्र ॥ १ ॥ निशायामटति निशाट ॥ २ ॥ काकानामरि काकारि ॥३॥ कोश प्रयोजनमस्य कौशिक, बिलेशयत्वात्, कुशिकस्यापत्यमिति वा को शेते इति वा पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ अलत्युलूक "शम्बूक" ॥ (उणा-६१) ॥ इत्यूके निपात्यते ऊर्ध्वौ कर्णावस्येति वा पृषोदरादित्वात् ॥५॥ पचति पेचक "कीचक" ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ६ ॥ दिवा दिवसेऽन्धो दिवान्ध ॥ ७ ॥

अथ निशावेदी कुक्कुटश्चरणायुध ॥ ३९० ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडो विवृताक्ष शिखण्डिक ।

निशा वेदयति ज्ञापयति निशावेदी ॥ १ ॥ कोकते गृह्णाति क्षुद्रजन्तून् कुक्कुट पुक्काबलिह नकुटकुक्कुट" ॥ (उणा १५५) ॥ इत्युटे निपात्यते, कुगित्युच्चारणेन कुटतीति वा ॥ २ ॥ चरणावेव आयुधमस्य चरणायुध ॥ ३ ॥ ३९० ॥ कृकेण शिरोग्रीवेण, कृकमव्यक्त वा वक्ति कृकवाकु "कृकस्थूराद्वच क् च" ॥ (उणा ७२८) ॥ इति णिदु ॥ ४ ॥ ताम्रा चूडाऽस्य ताम्रचूड ॥ ५ ॥ विवृते अक्षिणी अस्य विवृताक्ष ॥ ६ ॥ शिखण्डोऽस्त्यस्य शिखण्डिक ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र—

कुक्कुटे तु दाघनाद्धेमचूडो नखायुध ।
मयूरचटक शौण्डो रणेच्छुश्च कलाधिक ॥
आरणी विष्किरो बोधिर्न दीक्ष पुष्टिवधन ।
चित्रवाजो महायोगी स्वस्तिको मणिकण्ठक ॥
उषाकालो विशाकश्च ग्रामजस्तु ग्रामकुक्कुट ॥

हसाश्चक्राङ्ग वक्राङ्ग मानसौक सितच्छदा ॥ ३९१ ॥

गति गच्छति हसा 'मावावद्-" ॥ (उणा ५६४) ॥ इति स ॥ १ ॥ चक्राकारमङ्गमेषा वृत्तत्वाच्चक्राङ्गा ॥ २ ॥ वक्रमङ्गमेषा वक्राङ्गा ॥ ३ ॥ मानसाख्ये देवसरसि ओक एषा मानसौकस ॥४॥ सिताश्छदा एषा सितच्छदा ॥५॥३९१॥

शेषश्चात्र—

हंसेषु तु मराला स्यु ॥

राजहंसास्त्वमी चञ्चुचरणैरतिलोहितै ।

हंसानां राजानो राजहंसा , अमी इति हंसा , चञ्चुसहितैश्चरणैरिति लक्षणे तृतीया ॥ १ ॥

मल्लिकाक्षास्तु मलिनै

चञ्चुचरणैरित्यधिकार मल्लिकाकारे अक्षिणी एषां मल्लिकाक्षा , शुक्लापाङ्गत्वात् ॥१॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरै ॥ १९२ ॥

कृष्णैश्चञ्चुचरणै , धृतराष्ट्रेऽमात्ये भवा धार्तराष्ट्रा , राजहंसेभ्यो न्यूनत्वात्, धृतराष्ट्रा एव वा, प्रज्ञादित्वादण् ॥ १ ॥ १९२ ॥

कादम्बास्तु कलहंसा पक्षै स्युरतिधूसरै ।

कदि वैक्लव्ये सौत्र कद्न्ते प्रावृषि विक्लवन्ते कादम्बा “ कदेर्णिद्वा ” ॥ (उणा-३२२) ॥ इत्यम्ब , कदम्बस्येमे सधचारित्वादिति वा ॥ १ ॥ कलध्वनयो हंसा कलहंसा ॥ २ ॥

वारला वरला हंसी वारटा वरटा च सा ॥ १९३ ॥

म्रियते वारला “ मुरल-” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते, वा पानीयमलति वा ॥ १ ॥ वर लाति वरला ॥ २ ॥ हंसी हंसकान्ता ॥ ३ ॥ वारि सलिले अटति वारटा ॥ ४ ॥ म्रियते वरटा “ दिन्यवि-” ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट ॥ ५ ॥ १९३ ॥

दार्वाघाट शतपत्र

दारु आहन्ति दार्वाघाट “कमणोऽण्” ॥ ५ । १ । ७२ ॥ इत्यणि पृषोदरादित्वात् टत्वम्, दारु आघटते वा ॥१॥ शत बहूनि पत्राणि पक्षा अस्य शतपत्र ॥२॥

खञ्जरीटस्तु खञ्जन ।

खञ्जति खञ्जरीट ‘ खञ्जेररीट ” ॥ (उणा-१५२) ॥ १ ॥ ‘ त्वसि रसि-” ॥ (उणा-२६९) ॥ इत्यने खञ्जन ॥ २ ॥

सारसस्तु लक्ष्मण स्यात् पुष्कराख्य कुरङ्कर ॥ १९४ ॥

सरति सारस ‘ सवयिभ्या णित् ॥ (उणा-५७०) ॥ इत्यस , सरसि भवो वा ॥ १ ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मण ॥ २ ॥ पुष्करस्य पद्मस्य आख्याऽस्य पुष्कराख्य ॥ ३ ॥ कुरमिति शब्द करोति कुरङ्कर ॥ ४ ॥ १९४ ॥

शेषश्चात्र–

सारसे दीर्घजानुक ॥
गोनर्दो मैथुनी कामी श्येनाख्यो रक्तमस्तक ॥

सारसी लक्ष्मणा

लक्ष्मीरस्त्यस्या लक्ष्मणा 'लक्ष्मणी' इत्यन्ये ॥ १ ॥

अथ कुङ् क्रौञ्चे

कुञ्चति कुङ् ॥१॥ क्रुङ्ङेव क्रौञ्च , प्रज्ञादित्वादण् तत्र ॥२॥ स्त्रियां त्वजातित्वा दापि क्रुञ्चा ॥

चापे किकीदिविः ।

चप्यते भक्ष्यते श्येनेन चापस्तत्र ॥ १ ॥ किकीति कुवन् दाव्यति किकादिवि "छविछिवि" ॥ (उणा-७०६) ॥ इति वौ निपात्यते । 'द्वे नाम्नी' इत्यन्ये। किकिदीविरपि ॥ २ ॥

चातक स्तोकको बप्पीह सारङ्गो नभोऽम्बुप ॥ ३९५ ॥

चतते याचते मेघाम्भश्चातक ॥१॥ स्तोक कायति काश्यते याचते वा स्तोकको, स्तोक कमस्येति वा ॥ २ ॥ नभोऽम्बुपानाद् वा पानमीहते बप्पीह , पृषोदरादित्वात ॥ ३ ॥ सरति सारङ्ग , सह आरङ्गति वा, यूथचारित्वात् ॥४॥ नभस्यम्बु पिबति नभोऽम्बुप ॥ ५ ॥ ३९५ ॥

चक्रवाको रथाङ्गाह्व कोको द्वन्द्वचरोऽपि च ।

'चक्र' इति वाक् आख्याऽस्य चक्रवाक ॥१॥ रथाङ्ग चक्र तस्य आह्वा नामाऽस्य रथाङ्गाह्व , तेन रथाङ्गश्चक्र इत्यादि ॥ २ ॥ कौति शब्दायति कोक " भीण्शलि " (उणा-२१) ॥ इति क ॥ ३ ॥ द्वन्द्वेन मिथुनेन चरति द्वन्द्वचर ॥ ४ ॥

टिट्टिभस्तु कटुक्वाण उत्पादशयनश्च स ॥ ३९६ ॥

'टिकि गतौ' टिङ्कत टिट्टिभ सिटिकिभ्याम्-' ॥ (उणा-३३२) ॥ इति इभ , टिक टिट्टादेशश्च, 'टिट्टि' इति भाषत वा " क्वचित् " ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड । ' टीटिभ ' इत्येक ॥ १ ॥ कटु क्वाणोऽस्य कटुक्वाण ॥ २ ॥ उत्पाद शेते उत्पादशयन ॥ ३ ॥ ३९६ ॥

चटको गृहबलिभुक् कलविङ्क कुलिङ्कक ।

चटति भिनत्ति आहार चटक " दृकॄनॄ-' ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥१॥ गृहबलिं भुङ्क्ते गृहबलिभुक् ॥ २ ॥ कलते शब्दायते कलविङ्क ' कलेर्विङ्क ' ॥

दीपप्रभान—

हंसेषु तु मराला स्युः ॥

राजहंसास्त्वमी चञ्चुचरणैरतिलोहितैः ।

हंसानां राजानो राजहंसाः, अमी इति हंसाः, चञ्चुसहितैश्चरणैरिति लक्षणे तृतीया ॥ १ ॥

मल्लिकाक्षास्तु मलिनैः

चञ्चुचरणैरित्यधिकारः, मल्लिकाकारे अक्षिणी एषां मल्लिकाक्षाः, शुक्लापाङ्गत्वात् ॥१॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ १९२ ॥

कृष्णैश्चञ्चुचरणैः, धृतराष्ट्रेऽमाले भवा धार्तराष्ट्राः, राजहंसेभ्यो न्यूनत्वात्, धृतराष्ट्रा एव वा, प्रज्ञादित्वादण् ॥ १ ॥ १९२ ॥

कादम्बास्तु कलहंसाः पक्षैः स्युरतिधूसरैः ।

कदि वैक्लव्ये सौत्रः कदन्ते प्रावृषि विक्लवन्ते कादम्बाः "कदेर्णिद्वा" ॥ (उणा-३२२) ॥ इत्यम्, कदम्बस्येमे सधचारित्वादिति वा ॥ १ ॥ कलध्वनयो हंसाः कलहंसाः ॥ २ ॥

वारला वरला हंसी वारटा वरटा च सा ॥ १९३ ॥

म्रियते वारला "मुरल—" ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते, वा पानीयमलति वा ॥ १ ॥ वर लाति वरला ॥ २ ॥ हंसी हंसकान्ता ॥ ३ ॥ वारि सलिले अटति वारटा ॥ ४ ॥ म्रियते वरटा "दिव्यवि—" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट ॥ ५ ॥ १९३ ॥

दार्वाघाटः शतपत्रः

दारु आहन्ति दार्वाघाटः "कर्मणोऽण्" ॥ ५ । १ । ७२ ॥ इत्यणि पृषोदरादित्वात् टत्वम्, दारु आघटते वा ॥१॥ शतं बहूनि पत्राणि पक्षा अस्य शतपत्रः ॥२॥

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ।

खञ्जति खञ्जरीटः "खञ्जेररीटः" ॥ (उणा-१५२) ॥ १ ॥ "द्रुवसि रसि—" ॥ (उणा-२६९) ॥ इत्यने खञ्जनः ॥ २ ॥

सारसस्तु लक्ष्मणः स्यात् पुष्कराह्वः कुरङ्करः ॥ १९४ ॥

सरति सारसः "सृवयिभ्यां णित्" ॥ (उणा-५७०) ॥ इत्यसः, सरसि भवो वा ॥ १ ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मणः ॥ २ ॥ पुष्करस्य पद्मस्य आह्वाऽस्य पुष्कराह्वः ॥ ३ ॥ कुरमिति शब्दं करोति कुरङ्करः ॥ ४ ॥ १९४ ॥

"स्फुलिङ्गलि-" ॥ (उणा-१०२) ॥ इतीदक्, के मूर्ध्नि लिङ्ग चूडाऽस्येति वा, कालिं गच्छति प्राप्नोति वा ॥ २ ॥ धूम्यायामिव अटति धूम्याट, कृष्णत्वात् ॥३॥

कङ्कस्तु कमनच्छद ॥ ३९९ ॥

लोहपृष्ठो दीर्घपाद कर्कट स्कन्धमल्लक ।

कङ्कते गच्छति कङ्क ॥ १ ॥ कमन कान्तश्छदोऽस्य कमनच्छद ॥ २ ॥ ॥ ३९९ ॥ लोहवर्णं पृष्ठमस्य लोहपृष्ठ ॥ ३ ॥ दीर्घौ पादावस्य दीर्घपाद ॥ ४ ॥ 'कर्कि शौत्र' ककति कर्कट " दिव्यवि-" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट ॥ ५ ॥ स्कन्धेन मल्ल समर्थ स्कन्धमल्लक ॥ ६ ॥

चिल्ल शकुनिरातापी

चिल्लति वातेन शिथिलीभवति चिल्ल ॥ १ ॥ शक्नोति शकुनि ॥ २ ॥ आतपस्यातापी ॥ ३ ॥

श्येन पत्त्री शशादन ॥ ४०० ॥

श्यायते श्येन श्याकठि-" (उणा-२४२) ॥ इतीन ॥ १ ॥ पत्त्री सामान्योऽपि विशेषे वर्तते यत् शाश्वत -'श्येनाख्यो विहग पत्त्री पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ' इति ॥ २ ॥ शशानत्ति शशादन ॥ ३ ॥ ४०० ॥

दाक्षाय्यो दूरदृग् गृध्र

दक्ष्यते दाक्षाय्य " श्रुदक्षिगृहि-" ॥ (उणा-३७३) ॥ इत्याय्य, दक्षाय्य एव दाक्षाय्य प्रज्ञादित्वादण् ॥ १ ॥ दूरात् पश्यति दूरदृक् ॥ २ ॥ गृध्यति मांस गृध्र ऋज्यजि-' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

गृध्रे तु पुरुषव्याघ्र कामायु कूणितेक्षण ।

सुदर्शन शकुन्याजौ ॥

अथोत्क्रोशो मत्स्यनाशन

कुरर

उच्चै क्रोशत्युत्क्रोश ॥ १ ॥ मत्स्यान् नाशयति मत्स्यनाशन ॥ २ ॥ कुरति कुरर मद्गुरादि-' ॥ (उणा-३९९) ॥ इति निदर, 'कुर इति शब्द राति वा ॥३॥

कीरस्तु शुको रक्ततुण्ड फलादन ॥ ४०१ ॥

कायति कीर ' घसिवशि- ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किदीर कीर्ति शब्दमारयति वा ॥ १ ॥ शवति शुक " चिचिपुपि-' ॥ (उणा-२२) ॥ इति

(उणा–६५) ॥ ३ ॥ कोलति कुलिङ्गः " कुलिकनिभ्यामिङ्गक् " ॥ (उणा–९४) ॥ ४ ॥ कुलिङ्गोऽपि ॥

योषित् तु तस्य चटका

शाखादित्वादापि क्षिपकादित्वादित्वाभाव ॥ १ ॥

स्त्र्यपत्ये चटका तयोः ॥ ३९७ ॥

तयोर्द्वयोः स्त्रीलक्षणे अपत्ये प्रत्ये चटकस्य चटकाया वाऽपत्य चटका " चटकाण्णैर स्त्रियां तु लुप् ' ॥ ६ । १ । ७९ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ ३९७ ॥

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति सम्बध्यते, चटकस्य चटकाया वा पुल्लक्षणेऽपत्येऽभिधेये चाटकैरः " चटकाण्णैरः –" ॥ ६ । १ । ७९ ॥ इति णैर ॥ १ ॥

दात्यूहे कालकण्टकः ।

जलरङ्कुर्जलरञ्ज

ददात्यानन्द दात्यूह " दात्यूह " ॥ (उणा–५९४) ॥ इति त्यूहस्तत्र । दात्योहोऽपि॥१॥ काला कण्टका रोमोद्भेदा अस्य कालकण्टक 'काल कण्ठोऽस्येति कालकण्ठक ' इत्यके ॥२॥ जल रमते जलरङ्कु ' केशाशमि–" ॥ (उणा–७४९) ॥ इति कु ॥ ३ ॥ जलम रञ्जयति जलरञ्ज ॥ ४ ॥

बके कह्वो बकोटवत् ॥ ३९८ ॥

वञ्चीति बक न्यङ्क्वादित्वात् कत्व तत्र ॥ १ ॥ के जले केन वा ह्वयते कह्व ॥ २ ॥ वक्ति बकोट " कपोटबकोट–" ॥ (उणा–१६१) ॥ इत्योटे निपात्यते ॥ ३ ॥ ३९८ ॥

बलाहक स्याद् बलाक

बलति बलाहक ' बलिविलि–' ॥ (उणा–८१) ॥ इत्याहक ॥ १ ॥ " शाल्बलि–" ॥ (उणा–३४) ॥ इत्याक बलाक, पुस्त्ययम् यद्वाचस्पति – 'बलाकस्तु बलाहक । 'पुष्वजेऽपि स्त्रीलिङ्ग एवायम् इति लिङ्गानुशासनकृत ॥२॥

बलाका विसकण्ठिका ।

बलमकति बलाका ॥ १ ॥ विसमिव कण्ठोऽस्या विसकण्ठिका । 'विसकण्ठिका' इत्य ये । बककुकाऽपि ॥ २ ॥

भृङ्गः कलिङ्गो धूम्याटः

भृङ्ग इव भृङ्ग कृष्णत्वात् बिभर्त्तीति वा ॥ १ ॥ कडते वाञ्छयत कलिङ्ग

"स्फुलिङ्कलि-" ॥ (उणा-१०२) ॥ इत्यादिक्, के मूर्धिन लिङ्ग चूडाऽस्येति वा, कालिं गच्छति प्राप्नोति वा ॥ २ ॥ धूम्यायामिव अटति धूम्याट, कृष्णत्वात् ॥३॥

कङ्कस्तु कमनच्छद ॥ ३९९ ॥

लोहपृष्ठो दीर्घपाद कर्कट स्कन्धमल्लक ।

कङ्कते गच्छति कङ्क ॥ १ ॥ कमन कान्तश्छदोऽस्य कमनच्छद ॥ २ ॥ ॥ ३९९ ॥ लोहवर्णं पृष्ठमस्य लोहपृष्ठ ॥ ३ ॥ दीर्घौ पादावस्य दीर्घपाद ॥ ४ ॥ 'ककि लौल्ये' ककति कर्कट "दिव्यवि-" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट ॥ ५ ॥ स्कन्धेन मल्ल समर्थ स्कन्धमल्लक ॥ ६ ॥

चिल्ल शकुनिरातापी

चिल्लति वातेन शिथिलीभवति चिल्ल ॥ १ ॥ शक्नोति शकुनि ॥ २ ॥ आतपत्यातापी ॥ ३ ॥

श्येन पत्त्री शशादन ॥ ४०० ॥

श्यायते श्येन श्याकठि-" (उणा-२४२) ॥ इतीन ॥ १ ॥ पत्त्री सामान्योऽपि विशेषे वर्तते यत् शाश्वत -'श्येनाद्यो विहग पत्त्री पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ' इति ॥ २ ॥ शशानत्ति शशादन ॥ ३ ॥ ४०० ॥

दाक्षाय्यो दूरदृग् गृध्र

दक्ष्यते दाक्षाय्य ' श्रुदक्षिस्पृहि-" ॥ (उणा-३७३) ॥ इत्याय्य दक्षाय्य एव दाक्षाय्य प्रज्ञादित्वादण् ॥ १ ॥ दूरात् पश्यति दूरदृक् ॥ २ ॥ गृध्यति मांस गृध्र ऋज्येन्द्रा-' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

गृध्रे तु पुरुषव्याघ्र कामायु कूणितेक्षण ।

सुदर्शन शकुन्याजौ ॥

अधोत्क्रोशो मत्स्यनाशन

कुरर

उच्चै क्रोशत्युत्क्रोश ॥ १ ॥ मत्स्यान् नाशयति मत्स्यनाशन ॥ २ ॥ कुरति कुरर मद्गुरादि-' ॥ (उणा-३९९) ॥ इति किदर, कुर' इति शब्द राति वा ॥३॥

कीरस्तु शुको रक्ततुण्ड फलादन ॥ ४०१ ॥

कायति कीर घसिवशि- ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किदीर काति शब्दमीरयति वा ॥ १ ॥ शवति शुक "चिचिपुषि-' ॥ (उणा-२२) ॥ इति

करण्डे गर्भं कारण्ड पगरमध कारि वा ॥ १ ॥ मद्गं लाति गद्गल ॥ २ ॥

सुगृहश्चञ्चुसूचिक ॥ ४०७ ॥

शोभन गृहमस्य सुगृह ॥१॥ चञ्चुरेव सूचिरस्य नाउयाने चञ्चुसूचिक ॥२॥

कुम्भकारकुक्कुटस्तु कुक्कुभ कुक्कस्वन ।

कुम्भेति शब्द करोति कुम्भकार, स कुक्कुट इव कुम्भकारकुक्कुट ॥ १ ॥ कोकन कुक्कुभ "कुके कोऽन्तश्च" ॥ (उणा-३३४) ॥ इत्युभ, कुकुशब्दन भातीति वा ॥ २ ॥ 'कुहक' इति स्वनोऽस्य कुहकस्वन ॥ ३ ॥

पक्षिणा येन गृह्यन्ते पक्षिणोऽन्ये स दीपक ॥ ४०८ ॥

दीप्यते कापाद्दीपक श्येन सिचानकादि ॥ १ ॥ ४०८ ॥

छेका गृह्याश्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिण ।

छ्यति आत्मनो भयमिति छेका " निष्कतुरुष्क-" ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपात्यते ॥१॥ गृह्य त गृह्या "पदास्वैरि-" ॥५।१।४४॥ इति क्यप् ॥ २ ॥

॥ उक्ता खचरा पञ्चेन्द्रिया ॥

जलचरानाह—

मत्स्यो मीन पृथुरोमा झषो वैसारिणोऽण्डज ॥ ४०९ ॥
सदृचारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षय ।
निसार शकली शल्की शवरोऽनिमिषस्तिमि ॥ ४१० ॥

माद्यति जलेन मत्स्य ' मदे स्य ' ॥ (उणा-३८३) ॥ मत्सोऽपि ॥ १ ॥ मीनाति म तून् मान ' जाग्रुशादी-' ॥ (उणा-२६१) ॥ इति किन् न ॥२॥ पृथु रोम रोमपक्षोऽत्र ॥ ३ ॥ झषति हिनस्ति झष ॥ ४ ॥ विसरति विसारि ग्रहादित्वाद् णिन्, विसार्येव वैसारिण ' वैसारिणो मत्स्ये ॥ ७ । ३ । ५९ ॥ इति स्वार्थेऽण् ॥ ५ ॥ अण्डात् जातोऽण्डज ॥ ६ ॥ ४ ९ ॥ सङ्घेन चरति सङ्घचारी ॥ ७ ॥ स्थिरा जिह्वाऽस्य स्थिरजिह्व कण्टकजिह्वत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मैव आत्मा मत्स्यजातिस्तामश्नाति आत्माशी ॥ ९ ॥ स्वकुलस्य क्षयोऽस्मात् स्वकुलक्षय ॥ १० ॥ विसरति विसार सत्त्व स्थिरव्याधिजलमत्स्ये' ॥ ५ । ३ । १७ ॥ इति घञ् ॥ ११ ॥ शल्कानि शल्कानि च पृष्ठेऽस्य शकली शल्की ॥१२॥ १३ ॥ श वृणाति शवर ॥ १४ ॥ न निमिषति लोचन अनिमिष ॥१५॥ ताम्यति स्थले तिमि क्रमितमिस्तम्भे -" ॥ (उणा-६१३) ॥ इति इरित्व च तिम्यतीति वा नाम्युपान्त्य ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि ॥ १६ ॥ ४१० ॥

शेषश्चात्र—

मत्स्ये तु जलपिप्पक ॥

मूको जलाशय शेव ॥

सहस्रदंष्ट्रे वादाल

सहस्र बह्व्यो दंष्ट्रा अस्य सहस्रदंष्ट्रस्तत्र॥१॥वदति वादाल "वातवाल—" ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—

सहस्रदंष्ट्रस्तेतन ॥ जालवालो वदाल ॥

पाठीने चित्रवल्लिक ।

पठ्यते भक्ष्यत्वेन पाठीन 'पठर्णित्" ॥ (उणा-२८७) ॥ इतीनस्तत्र ॥ १ ॥ चित्रा वल्ल्योऽस्य चित्रवल्लिक ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—

अथ पाठीने मृदुपाठक ॥

शकुले स्यात् कलक

शकाति शकुल "हपिशृति" ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल, तत्र ॥ १ ॥ कलयति कलक, कल कायति वा ॥ २ ॥

अथ गडक शकुलार्मक ॥ ४११ ॥

गडति पुच्छाच्छोटनात् सिञ्चति गडक ॥ १ ॥ शकुलस्यार्मक शकुलार्मक ॥ २ ॥ ४११ ॥

उलपी शिशुके

उल्लुम्पतीत्येवशील उलुपी, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ शिशुमारप्रतिकृति शिशुक तत्र ॥ २ ॥

प्रोष्ठी शफर श्वेतकोलके ।

प्रोषति दहति चित्तकारित्वात् प्रोष्ठी वनिकणि' ॥ (उणा-१६२) ॥ इति ठ ॥ १ ॥ शप्यते शफर पुस्त्रीलिङ्ग शपे फ् च' ॥ (उणा-४०१) ॥ इत्यर शफान् राति शाघ्रगतित्वाद्दति वा ॥ २ ॥ श्वेत काल उत्सङ्गोऽस्य श्वेत कालकस्तत्र ॥ ३ ॥

नलमीनश्चिलिचिम

नलचारी मीनो नलमीन शुषिरतृणान्तश्चारित्वात् नडाभो वा ॥ १ ॥ चीयते चीयत चिलिचिम पृषोदरादित्वात् । 'चिलिचीमश्चिदोपक्रत् इति तु वैद्या ॥ २ ॥

करण्ड गर्भं कारण्ड पन्नग्य यातीति वा ॥ १ ॥ मर्द लाति मद्ल ॥ २ ॥

सुगृहश्चञ्चुसूचिक ॥ ४०७ ॥

शोभन गृहमस्य सुगृह ॥१॥ चञ्चुरेव सूचिरस्य नाडवाणे चञ्चुसूचिक ॥२॥

कुम्भकारकुक्कुटस्तु कुक्कुभ कुहकस्वन ।

कुम्भोति शब्द करोति कुम्भकार, स कुक्कुट इव कुम्भकारकुक्कुट ॥ १ ॥
काकने कुक्कुभ "कुके कोऽन्तश्च" ॥ (उणा–३३४) ॥ इत्युभ, कुकुशब्देन भातीति वा ॥ २ ॥ 'कुहक' इति स्वनोऽस्य कुहकस्वन ॥ ३ ॥

पक्षिणा येन गृह्यन्ते पाक्षिणोऽन्ये स दीपक ॥ ४०८ ॥

दीप्यते कापार्दीपक श्येन सिचानादादि ॥ १ ॥ ४०८ ॥

छेका गृह्याश्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिण ।

छ्यति आत्मनो भयमिति छेका "निष्कतुरुष्क–" ॥ (उणा–२६) ॥ इति के निपात्यते ॥१॥ गृह्य ते गृह्या "पदास्वैरि–" ॥५।१।४४॥ इति क्यप् ॥ २ ॥

॥ उक्ता खचरा पञ्चेन्द्रिया ॥

जलचरानाह—

मत्स्यो मीन पृथुरोमा झषो वैसारिणोऽण्डज ॥ ४०९ ॥
सङ्घचारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षय ।
निसार शकली शल्की शवरोऽनिमिषास्तिमि ॥ ४१० ॥

माद्यति जलेन मत्स्य ' मदे स्य " ॥ (उणा–३८३) ॥ मत्सोऽपि ॥ १ ॥ मीनाति म तून् मीन ' जाणृशीदी–' ॥ (उणा–२६१) ॥ इति किद् न ॥२॥ पृथु रोम रोमपक्षोऽत्र ॥ ३ ॥ झषति हिनस्ति झष ॥ ४ ॥ विसरति विसारि ग्रहादित्वाद् णिन्, विसार्येव वैसारिण "विसारिणो मत्स्ये" ॥ ७ । ३ । ५९ ॥ इति स्वार्थेऽण् ॥ ५ ॥ अण्डात् जातोऽण्डज ॥ ६ ॥ ४०९ ॥ सङ्घेन चरति सङ्घचारी ॥ ७ ॥ स्थिरा जिह्वाऽस्य स्थिरजिह्व कण्टकाजिह्वत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मैव आत्मा मत्स्यजातिस्तामश्नाति आत्माशी ॥ ९ ॥ स्वकुलस्य क्षयोऽस्मात् स्वकुलक्षय ॥ १० ॥ विसरति विसार "सर्ते स्थिरव्याधिबलमत्स्ये" ॥ ५ । ३ । १७ ॥ इति घञ् ॥ ११ ॥ शकलानि शल्कानि च पृष्ठेऽस्य शकली शल्की ॥१२॥ १३ ॥ श शृणाति शवर ॥ १४ ॥ न निमिषति लोचने अनिमिष ॥१५॥ ताम्यति स्थले तिमि "कमितमिस्तम्भे" ॥ (उणा–६१३) ॥ इति इरित्व च तिम्यतीति वा नाम्युपान्त्य ॥ (उणा–६ ९) ॥ इति किदि ॥ १६ ॥ ४१० ॥

शेषश्चात्र—

मत्स्ये तु जलपिप्पक ॥

मूको जलाशय शेव ॥

सहस्रदंष्ट्रे वादाल

सहस्र बह्व्यो दंष्ट्रा अस्य सहस्रदंष्ट्रस्तत्र ॥१॥ वदति वादाल "चात्वाल–" ॥ (उणा–४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ २ ॥

शपश्चात्र—

सहस्रदंष्ट्रस्तेतन ॥ जालवालो वदाल ॥

पाठीने चित्रवल्लिक ।

पठ्यते भक्ष्यत्वेन पाठीन 'पठर्णित्' ॥ (उणा–२८७) ॥ इतीनस्तत्र ॥ १ ॥ चित्रा वल्यौऽस्य चित्रवल्लिक ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—

अथ पाठीने मृदुपाठक ॥

शकुले स्यात् कलक

शक्नोति शकुल "हपिद्रुति" ॥ (उणा–४८५) ॥ इत्युल , तत्र ॥ १ ॥ कलयति कलक , कल कायति वा ॥ २ ॥

अथ गडक शकुलार्भक ॥ ४११ ॥

गडति पुच्छाच्छोटनात् सिञ्चति गडक ॥ १ ॥ शकुलस्यार्भक शकुलार्भक ॥ २ ॥ ४११ ॥

उलूपी शिशुके

उल्लुम्पतीत्येवशील उलूपी, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ शिशुमारप्रतिकृति शिशुक तत्र ॥ २ ॥

प्रोष्ठी शफर श्वेतकोलके ।

प्रोषति दहति पित्तकारित्वात् प्रोष्ठी "वनिरणि" ॥ (उणा–१६२) ॥ इति ठ ॥ १ ॥ शप्यते शफर पुस्त्रीलिङ्ग "शपे फ् च" ॥ (उणा–४०१) ॥ इत्यर शफान् राति शीघ्रगतित्वाद्दाति वा ॥ २ ॥ श्वेत काल उत्सङ्गोऽस्य श्वेतकालकस्तत्र ॥ ३ ॥

नलमीनश्चिलिचिम

नलचारी मीनो नलमीन शुषिरतृणाकारत्वात् नलाभो वा ॥ १ ॥ चीयते लीयत चिलिचिम पृषोदरादित्वात् । चिलिचामश्चिरोदरन्' इति तु वैद्या ॥ २ ॥

करण्ट भष कारण्ट करत्वेन भाति वा ॥ १ ॥ मद्गु लाति मद्गल ॥ २ ॥

सुगृहश्चञ्चुसूचिक ॥ ४०७ ॥

शोभन गृहमस्य सुगृह ॥१॥ चञ्चुरेव सूचिरस्य नाडवाने चञ्चुसूचिक ॥२॥

कुम्भकारकुक्कुटस्तु कुक्कुभ कुक्कुभस्वन ।

कुम्भेति शब्दं करोति कुम्भकार, स कुक्कुट इव कुम्भकारकुक्कुट ॥ १ ॥
कोका कुक्कुभ "कुषे कोऽन्तश्च" ॥ (उणा–३३४) ॥ इत्युभ, कुकुशब्दन
भातीति वा ॥ २ ॥ 'कुदक' इति स्वनोऽस्य कुदकस्वन ॥ ३ ॥

पक्षिणा येन गृह्यते पाक्षिणोऽन्ये स दीपक ॥ ४०८ ॥

दीप्यते कापादीपक श्येन सिद्धान्तादि ॥ १ ॥ ४०८ ॥

छेका गृह्याश्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिण ।

छ्यति आत्मनो भयमिति छेका "निष्कतुरुष्क–" ॥ (उणा–२६) ॥ इति
के निपात्यते ॥१॥ गृह त गृह्या ' पदास्वैरि–" ॥५।१।४४॥ इति क्यप् ॥ २ ॥

॥ उक्ता खचरा पञ्चेन्द्रिया ॥

जलचरानाह—

मत्स्यो मीन पृथुरोमा झषो वैसारिणोऽण्डज ॥ ४०९ ॥

सङ्घचारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षय ।

निसार शकली शल्की शवरोऽनिमिषस्तिमि ॥ ४१० ॥

माद्यति जलन मत्स्य ' मदे स्य ' ॥ (उणा–३८३) ॥ मत्सोऽपि ॥ १ ॥
मीनाति म तून् मीन ' जाणृशादी–' ॥ (उणा–२६१) ॥ इति किन् न ॥२॥
पृथु रोम रोमपक्षोऽत्र ॥ ३ ॥ झषति हिनस्ति झष ॥ ४ ॥ विसरति विसारि
ग्रहादित्वात् णिन्, विसार्येव वैसारिण ' विसारिणो मत्स्ये ' ॥ ७ । ३ । ५९ ॥
इति स्वार्थेऽण् ॥ ५ ॥ अण्डात् जातोऽण्डज ॥ ६ ॥ ४०९ ॥ सङ्घेन चरति सङ्घ
चारी ॥ ७ ॥ स्थिरा जिह्वाऽस्य स्थिरजिह्व कण्टकजिह्वत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मैव
आत्मा मत्स्यजातिस्तामश्नाति आत्माशी ॥ ९ ॥ स्वकुलस्य क्षयोऽस्मात् स्वकुल-
क्षय ॥ १० ॥ विसरति विसार सत्त्व स्थिरव्याधिबलमत्स्ये' ॥ ५ । ३ । १७ ॥
इति घञ् ॥ ११ ॥ शकलानि शल्कानि च पृष्ठेऽस्य शकली शल्की ॥१२॥ १३ ॥
श शृणाति शवर ॥ १४ ॥ न निमिषति लोचन अनिमेष ॥१५॥ ताम्यति "तमे
तिमि क्रमितमिस्तम्भे –" ॥ (उणा–६१३) ॥ इति इरित्व च तिम्यतीति वा
नाम्युपान्त्य ॥ (उणा–६०९) ॥ इति किदि ॥ १६ ॥ ४१० ॥

शेषश्चात्र—

मत्स्ये तु जलपिप्पिक ॥

मूको जलाशय शेव ॥

सहस्रदंष्ट्रे वादाल

सहस्र बह्व्यो दंष्ट्रा अस्य सहस्रदंष्ट्रस्तत्र ॥१॥ वदति वादाल "चात्वाल-" ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याल निपात्यते ॥ २ ॥

शेपश्चात्र—

सहस्रदंष्ट्रस्लेतन ॥ जालवालो वदाल ॥

पाठीने चित्रवल्लिक ।

पठ्यते भक्ष्यत्वेन पाठीन "पठर्णित्" ॥ (उणा-२८७) ॥ इतीनस्तत्र ॥ १ ॥ चित्रा वर्णोऽस्य चित्रवल्लिक ॥ २ ॥

शेपश्चात्र—

अथ पाठीने मृदुपाठक ॥

शकुले स्यात् कलक

शक्नोति शकुल "हपिश्रुति" ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल, तत्र ॥ १ ॥ कलयति कलक, कल कायति वा ॥ २ ॥

अथ गडक शकुलार्भक ॥ ४११ ॥

गडति पुच्छाच्छोटनात् सिञ्चति गडक ॥ १ ॥ शकुलस्यार्भक शकुलार्भक ॥ २ ॥ ४११ ॥

उलूपी शिशुके

उल्लुम्पतीत्येवशील उलूपी, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ शिशुमारप्रतिकृति शिशुक तत्र ॥ २ ॥

प्रोष्ठी शफर श्वेतकोलके ।

प्रोषति दहति पित्तकारित्वात् प्रोष्ठी 'वनिकणि ॥ (उणा-१६२) ॥ इति ठ ॥ १ ॥ शप्यते शफर पुंस्त्रीलिङ्ग शपे फ् च' ॥ (उणा-४०१) ॥ इत्यर शफान् राति शीघ्रगतित्वाद्दति वा ॥ २ ॥ श्वेत काल उत्सङ्गोऽस्य श्वेतकालस्तत्र ॥ ३ ॥

नलमीनश्चिलिचिम

नलचारी मीनो नलमीन सुषिरतृणान्तश्चारित्वात् नडाभो वा ॥ १ ॥ चीयते लीयते चिलिचिम पृषोदरादित्वात् । 'चिलिचीमस्त्रिदोषकृत्' इति तु वैद्या ॥ २ ॥

करण्ड मध कारण्ड पनरयष वाति वा ॥ १ ॥ मर्ष साति मदल ॥ २ ॥

सुगृहश्चञ्चुसूचिकः ॥ ४०७ ॥

शोभनं गृहमस्य सुगृह ॥ ॥ चञ्चुरेव सूचिरस्य नाड्यां चञ्चुसूचिक ॥२॥

कुम्भकारकुक्कुटस्तु कुक्कुभः कुक्कस्वन ।

कुम्भेति शब्दं करोति कुम्भकार, स कुक्कुट इव कुम्भकारकुक्कुट ॥ १ ॥ कोका कुक्कुभ "कुके कोऽन्तम" ॥ (उणा–३३४) ॥ इत्युभ, कुकुशब्दन भातीति वा ॥ २ ॥ 'कुहक' इति स्वनाऽस्य कुहकस्वन ॥ ३ ॥

पक्षिणा येन गृह्यन्ते पक्षिणोऽन्ये स दीपक ॥ ४०८ ॥

दीप्यत कापार्दीपक श्येन मिशानकादि ॥ १ ॥ ४०८ ॥

छेका गृह्याश्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिण ।

छ्यति आत्मनो भयमिति छेका "निष्कतुरुष्क–" ॥ (उणा–२६) ॥ इति के निपात्यते ॥१॥ गृह्य त गृह्या "पदास्वैरि–" ॥५।१।४४॥ इति क्यप् ॥ २ ॥

॥ उक्ता खचरा पञ्चेन्द्रिया ॥

जलचरानाह—

मत्स्यो मीन पृथुरोमा झषो वैसारिणोऽण्डज ॥ ४०९ ॥
सङ्घचारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षय ।
विसार शकली शल्की शवरोऽनिमिषस्तिमि ॥ ४१० ॥

माद्यति जलेन मत्स्य ' मदे स्य ' ॥ (उणा–३८३) ॥ मत्सोऽपि ॥ १ ॥ मीनाति म तन् मान ' जानृशीदी–' ॥ (उणा–२६१) ॥ इति किद् न ॥२॥ पृथु रोम रोमपक्षोऽस्य ॥ ३ ॥ झषति हिनस्ति झष ॥ ४ ॥ विसरति विसारि ग्रहादित्वाद् णिन्, विसार्येव वैसारिण "विसारिणो मत्स्ये" ॥ ७ । ३ । ५९ ॥ इति स्वार्थेऽण् ॥ ५ ॥ अण्डात् जातोऽण्डज ॥ ६ ॥ ४ ९ ॥ सङ्घेन चरति सङ्घचारी ॥ ७ ॥ स्थिरा जिह्वाऽस्य स्थिरजिह्व कण्टकजिह्वत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मैव आत्मा मत्स्यजातिस्तामश्नाति आत्माशी ॥ ९ ॥ स्वकुलस्य क्षयोऽस्मात् स्वकुलक्षय ॥ १० ॥ विसरति विसार सत्त स्थिरव्याधिबलमत्स्ये ॥ ५ । ३ । १७ ॥ इति घञ् ॥ ११ ॥ शकलानि शल्कानि च पृष्ठेऽस्य शकली शल्की ॥१२॥ १३ ॥ श वृणाति शवर ॥ १४ ॥ न निमिषति लोचने अनिमिष ॥१५॥ ताम्यति स्थले तिमि "कमितमिस्तम्भे–" ॥ (उणा–६१३) ॥ इति इरित्वं च तिम्यतीति वा ताम्युपान्त्य ॥ (उणा–६०९) ॥ इति किदि ॥ १६ ॥ ४१० ॥

उष्णवीर्यमस्य उष्णवीर्य ॥ ३ ॥ महती वसाऽस्य महावस ॥ ४ ॥

उद्रस्तु जलमार्जार पानीयनकुलो वसी ॥ ४१६ ॥

उनत्ति उद्र 'ऋज्याज" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥१॥ जलस्य मार्जारो जलमार्जार ॥ २ ॥ पानीयस्य नकुल पानीयनकुल ॥ ३ ॥ वसाऽस्य स्य वसी ॥ ४ ॥ ४१६ ॥

ग्राहे तन्तुस्तन्तुनागोऽवहारो नाग-तन्तुणौ ।

गृह्णाति ग्राह तन्त्र ॥ १ ॥ तनोति देह तन्तु ॥ २ ॥ तन्तुरूपो नाग सपस्तन्तुनाग ॥ ३ ॥ अवहरत्यवहार "अवहसासस्रो" ॥ ५ । १ । ६३ ॥ इति ण ॥ ४ ॥ नागो जलसप ॥ ५ ॥ तन्तुवत् तुणात कुटलीभवति तन्तुण, पृषादरादित्वात् ॥ ६ ॥ चरणपाशोऽपि ॥

उपसहारमाह—

अन्येऽपि यादोभेदा स्युर्बहवो मकरादय ॥ ४१७ ॥

मङ्कत मकर 'जठर-" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, मा कुर्यात् किञ्चिदिति त्रस्यन्त्यस्मादिति वा ॥ १ ॥ आदिग्रहणात् शङ्कुफणिप्रभृतय ॥४१७॥

कुलीर कर्कट पिङ्गचक्षु पार्श्वोदरप्रिय ।

द्विधागति षोडशाङ्घ्रि कुरचिल्लो बहिश्चर ॥ ४१८ ॥

कोलति कुलीर पुङ्कलीबलिङ्ग "घसिवशि-" ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किदीर कुलिनमारयति वा जनकभक्ष्यत्वात्, यत् कौटिल्य -'कटकसधमाणो हि राजपुत्रा जनकभक्ष्या' इति ॥ १ ॥ कर्कि सात्र' कर्कति कर्कट "दिव्यवि-" (उणा-१४०) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ पिङ्ग चक्षुषा अस्य पिङ्गचक्षु ॥ ३ ॥ पार्श्वोदर प्रियमस्य पार्श्वोदरप्रिय ॥ ४ ॥ द्विधाऽग्रत पश्चाच्च गतिरस्य द्विधागति ॥ ५ ॥ षोडश अङ्घ्रयोऽस्य षोडशाङ्घ्रि ॥ ६ ॥ कुरन् चिनोति कुरचिल्ल ॥ ७ ॥ जलाद् बहिश्चरति तरीतुमनभिज्ञत्वात् बहिश्चर ॥ ८ ॥ ४१८ ॥

कच्छप कमठ कूर्म क्रोडपादश्चतुर्गति ।

पञ्चाङ्गगुप्त-द्वौलेयो जीवथ

कच्छोऽनूपप्राय कूर्मपादो वा, कच्छ पाति कच्छप, कच्छेन पिबतीति वा, कत् कुत्सित शपतीति वा ॥ १ ॥ काम्यते यज्ञार्थं कमठ "मृदृशृ-" ॥ (उणा-१६७) ॥ इत्यठ, क मठति निवसतीति वा ॥ २ ॥ किरात कुरति वा कूर्म "रुक्मग्रीष्म-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ ३ ॥ क्रोड पादा अस्य क्रोडपाद ॥ ४ ॥ चतुर्धा अग्रत पश्चात् पार्श्वयोश्च गतिरस्य चतुर्गति ॥ ५ ॥

मत्स्यराजस्तु रोहित ॥ ४१२ ॥

मत्स्यानां राजा मत्स्यराज ॥ १ ॥ रोहति रोहित, रक्तत्वाद्वा ॥ २ ॥४१२॥

मद्गुरस्तु राजशृङ्ग

मज्जति मद्गुर "मद्गुर" ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, मद्गुल राति वा ॥ १ ॥ शृङ्गेण राजते राजशृङ्ग ॥ २ ॥

शृङ्गी तु मद्गुरप्रिया ।

दीर्घेत शृङ्गी ॥ १ ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यजात तु पोताधान जलाणुकम् ॥ ४१३ ॥

क्षुद्राश्च अण्डानि सुताश्च मत्स्या क्षुद्राण्डमत्स्यास्तेषा जातं सङ्घात क्षुद्राण्ड मत्स्यजातम् । क्षुद्राण्डा मत्स्यसङ्घात ' इत्यक । पोता आधीयन्तेऽत्र पोताधानम् ॥१॥ जलऽणति जलाणुक 'कण्वणे '' ॥ (उणा-५६) ॥ इति णिदुक ॥ २ ॥४१३॥

महामत्स्यास्तु चीरिल्लि तिमिङ्गिलगिलादय ।

महान्तश्च त मत्स्याश्च महामत्स्या ॥ १ ॥ चिर लायते चीरिल्लि, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ तिमिं गिलति "अगिलाद् गिलगिलगिलया" ॥३।२।११५॥ इत सोऽन्ते तिमिंगिलस्त गिलति तिमिंगिलगिल, आदिशब्दाद् नन्द्यावर्त्तादय ॥३॥

अथ यादांसि नक्राद्या हिंसका जलजन्तवः ॥ ४१४ ॥

यान्ति यादांसि ' यविभ्यां यादिधौ च' ॥ (उणा-९६८) ॥ इत्यस् नक्राद्या वक्ष्यमाणा हिंस्रा जलचरा ॥ १ ॥ ४१४ ॥

नक्र कुम्भीर आलास्य कुम्भी महामुखोऽपि च ।

तालुजिह्व शङ्कुमुखो गोमुखो जलसूकर ॥ ४१५ ॥

न क्रामति नक्र "नन क्रामगमि" ॥ (उणा-४) ॥ इति डिद नखादित्वादेवस्य नञा लोपोऽपरस्यादभाव ॥ १ ॥ स्कुभ्नाति कुम्भीर 'जम्बार' ॥ (उणा-४२२) ॥ इतारे निपात्यते कुम्भिन इरयति वा ॥ २ ॥ आलमनर्थहेतुरास्यमस्य आलास्य ॥ ३ ॥ कुम्भाकारतास्त्यस्य कुम्भी ॥ ४ ॥ महद् मुखमस्य महामुख ॥ ५ ॥ तालुनि जिह्वाऽस्य तालुजिह्वा ॥ ६ ॥ शङ्कुरिवेव मुखमस्य शङ्कुमुख । शङ्कुमुखाऽपि ॥ ७ ॥ गोरिव मुखमस्य गोमुख ॥ ८ ॥ जलचारी सूकरो जलसूकर ॥ ९ ॥ ४१५ ॥

शिशुमारस्त्वम्बुकूर्म उष्णवीर्यो महावस ।

शिशून् मारयति शिशुमार जलरपि ॥ १ ॥ अम्बुन कूर्मोऽम्बुकूर्म ॥ २ ॥

उष्णवीर्यमस्य उष्णवीय ॥ ३ ॥ महती वसाऽस्य महावस ॥ ४ ॥

उद्रस्तु जलमार्जार पानीयनकुलो वसी ॥ ४१६ ॥

उनत्ति उद्र 'ऋज्राज" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद्र ॥१॥ जलस्य मार्जारो जलमार्जार ॥ २ ॥ पानीयस्य नकुल पानीयनकुल ॥ ३ ॥ वसाऽस्त्यस्य वसी ॥ ४ ॥ ४१६ ॥

ग्राहे तन्तुस्तन्तुनागोऽवहारो नाग-तन्तुणौ ।

गृह्णाति ग्राह तत्र ॥ १ ॥ तनोति देह तन्तु ॥ २ ॥ तन्तुरूपो नाग सपस्तन्तुनाग ॥ ३ ॥ अवहरत्यवहार "अवहृसासस्रो" ॥ ५ । १ । ६३ ॥ इति ण ॥ ४ ॥ नागो जलसप ॥ ५ ॥ तन्तुवत् तुणात कुटलीभवति तन्तुण, पृपादरादित्वात् ॥ ६ ॥ चरणपाशोऽपि ॥

उपसहारमाह—

अन्येऽपि यादोभेदा स्युर्बहवो मकरादय ॥ ४१७ ॥

मङ्कत मकर 'जठर-" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, मा कुयात् किंचिदिति त्रस्य-त्यस्मादिति वा ॥ १ ॥ आदिग्रहणात् शङ्कुफणिप्रभृतय ॥४१७॥

कुलीर कर्कट पिङ्गचक्षु पार्श्वोदरप्रिय ।

द्विधागति षोडशाङ्घ्रि कुरचिल्लो बहिश्चर ॥ ४१८ ॥

कोलति कुलीर पुल्लाबलिङ्ग "घसिवशि-' ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किदार कुलिनमारयाति वा जनकभक्ष्यत्वात्, यत् कौटिल्य –'कटकसधर्माणो हि राजपुत्रा जनकभक्ष्या' इति ॥ १ ॥ कर्कि सात्र 'ककति कर्कट "दिव्यवि-" (उणा-१४०) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ पिङ्गे चक्षुषी अस्य पिङ्गचक्षु ॥ ३ ॥ पार्श्वोदर प्रियमस्य पार्श्वोदरप्रिय ॥ ४ ॥ द्विधाऽग्रत पश्चाच्च गातरस्य द्विधागति ॥ ५ ॥ षोडश अङ्घ्रयोऽस्य षोडशाङ्घ्रि ॥ ६ ॥ कुरन् चिल्लति कुरचिल्ल ॥ ७ ॥ जलाद् बहिश्चरति तरीतुमनभिज्ञत्वाद् बहिश्चर ॥ ८ ॥ ४१८ ॥

कच्छप कमठ कूर्म क्रोडपादश्चतुर्गति ।

पञ्चाङ्गगुप्त दौलेयो जीवथ

कच्छोऽनूपप्राय कूर्मपादो वा, कच्छ पाति कच्छप, कच्छेन पिबतीति वा कत् कुत्सित शपतीति वा ॥ १ ॥ काम्यते यज्ञार्थं कमठ "मृनृशू-" ॥ (उणा-१६७) ॥ इत्यठ, क मठति निवसतीति वा ॥ २ ॥ किरति कुरति वा कूर्म "रुमग्राष्म-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ ३ ॥ क्रोडे पादा अस्य क्रोडपाद ॥ ४ ॥ चतुर्धा अग्रत पश्चात् पार्श्वयोश्च गतिरस्य चतुर्गति ॥ ५ ॥

मत्स्यराजस्तु रोहितः ॥ ४१२ ॥

मत्स्यानां राजा मत्स्यराजः ॥ १ ॥ रोहति रोहितः, रक्तत्वाद्वा ॥ २ ॥४१२॥

मद्गुरस्तु राजशृङ्गः

मज्जति मद्गुरः "मद्गुर" ॥ (उणा–४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, मद्गून् राति वा ॥ १ ॥ शृङ्गेण राजते राजशृङ्गः ॥ २ ॥

शृङ्गी तु मद्गुरप्रिया ।

श्रीयेत शृङ्गी ॥ १ ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यजातं तु पोताधानं जलाणुकम् ॥ ४१३ ॥

क्षुद्राश्च अण्डानि सुताश्च मत्स्याः क्षुद्राण्डमत्स्यास्तेषां जातं सङ्घातः क्षुद्राण्ड मत्स्यजातम्। क्षुद्राण्डा मत्स्यसङ्घात ' इत्येक । पोता आधीयन्तेऽत्र पोताधानम् ॥१॥ जलेऽणति जलाणुकं "कण्यणे" ॥ (उणा–५६) ॥ इति णिदुकः ॥ २ ॥४१३॥

महामत्स्यास्तु चीरिल्लि तिमिङ्गिलगिलादयः ।

महान्तश्च ते मत्स्याश्च महामत्स्याः ॥ १ ॥ चिरं लायते चीरिल्लिः, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ तिमिं गिलति "अगिलाद् गिलगिलगिलया" ॥३।२।११५॥ इति मोऽन्ते तिमिङ्गिलस्तं गिलति तिमिङ्गिलगिलः, आदिशब्दाद् नन्द्यावर्त्तादयः ॥३॥

अथ यादांसि नक्राद्या हिंसका जलजन्तवः ॥ ४१४ ॥

यान्ति यादांसि 'यन्धिभ्यां यादेधौ च' ॥ (उणा–९६८) ॥ इत्यस् नक्राद्या वक्ष्यमाणा हिंस्रा जलचराः ॥ १ ॥ ४१४ ॥

नक्रः कुम्भीर आलास्यः कुम्भी महामुखोऽपि च ।

तालुजिह्वः शङ्खमुखो गोमुखो जलसूकरः ॥ ४१५ ॥

न क्रामति नक्रः "नञः क्रमगमि" ॥ (उणा–४) ॥ इति डिद् नखादित्वादेकस्य नञो लोपोऽपरस्यादभावः ॥ १ ॥ स्कुभ्नाति कुम्भीरः 'जम्बीर' ॥ (उणा–४२२) ॥ इतीरे निपात्यते कुम्भिनं ईरयति वा ॥ २ ॥ आलमनर्थहेतुरास्यमस्य आलास्यः ॥ ३ ॥ कुम्भाकारताऽस्त्यस्य कुम्भी ॥ ४ ॥ महद् मुखमस्य महामुखः ॥ ५ ॥ तालुनि जिह्वाऽस्य तालुजिह्वः ॥ ६ ॥ शङ्खस्येव मुखमस्य शङ्खमुखः । शङ्कुमुखोऽपि ॥ ७ ॥ गोरिव मुखमस्य गोमुखः ॥ ८ ॥ जलचारी सूकरो जलसूकरः ॥ ९ ॥ ४१५ ॥

शिशुमारस्त्वम्बुकूर्मे उष्णवीर्यो महावसः ।

शिशून् मारयति शिशुमारः जलकपिः ॥ १ ॥ अम्बुनि कूर्मोऽम्बुकूर्मः ॥ २ ॥

स्वेदाद् घर्माज्जायन्ते स्वेदजा आदिग्रहणात् मत्कुण-मशकादय ॥ १ ॥

मत्स्यादय समूर्छनोद्भवा ॥ ४२२ ॥

आदिग्रहणात् सर्पादय ॥ १ ॥ ४२२ ॥

खञ्जनास्तूद्भिद

बहुवचनाद येऽपि शलभादय ॥ १ ॥

अथोपपादुका देव नारका ।

उपपद्यन्ते स्वयमित्यवशीला उपपादुका ॥ १ ॥

उपसंहारमाह—

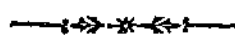
त्रसयोनय इत्यष्टौ

त्रसाना जावाना योनय उत्पत्तिस्थानानीति ॥ १ ॥

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ४२३ ॥

उद्भिनत्ति भुवमुद्भिद् ॥ १ ॥ उद्भेदनमुद्भित् ततो जायते उद्भिज्जम् ॥ २ ॥ उद्भिनत्ति उद्भिदम् ॥ ३ ॥ ४२३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञाभिधानचिन्तामणिनाममालाटीकायां तिर्यक्काण्डश्चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ अर्हम् ॥

अथ नारककाण्ड ।

अथ पञ्चम नारककाण्डमारभ्यते—

स्युर्नारकास्तु परेत प्रेत यात्या ऽतिवाहिका ।

नरके भवा नारका, यौगिकत्वाद् नारकिक-नैरयिक-नारकीयादय ॥ १ ॥ कर्मणा परावृत्त्या इता परेता ॥ २ ॥ प्रकर्षेण इता प्रेता ॥ ३ ॥ यात्य त पाडा यात्या ॥ ४ ॥ अतिवाह्यन्ते अतिवाहिका कृशिक्रादिक ॥ (उणा–४५) ॥ इति साधु ॥ ५ ॥

आजूर्विष्टि

आजवति आजू दिद्युद्द" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यत ॥ १ ॥ वेवेष्टि विष्टि नरके हठात् क्षप इसुषि "॥ (उणा ६५१ ॥ इति किति । स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

पचाहेन ग्रस पचाद्ग्रस ॥ ६ ॥ दुन्या अपत्य दौलय ॥ ७ ॥ जीवति जीवथ "गृशीशपि–" ॥ (उणा–२१२) ॥ दलाव । उद्वारो देश्याम्, संस्कृतेऽपि ॥८॥

फच्छपी दुली ॥ ४१९ ॥

'दुलण् उत्क्षेप' दारात अल दुल "नाम्युपान्त–" ॥ (उणा–६०९) ॥ इति डिदि, दपो दुला ॥ १ ॥ ४१९ ॥

मण्डूके हरि शालूर-प्लव भेक प्लवङ्गमा ।

वर्षाभू प्लवग शालुरजिह्व-व्यङ्ग दर्दुरा ॥ ४२० ॥

मण्डयति मण्डूक "मृम यजि–" ॥ (उणा–५८) ॥ इत्यूकस्तत्र ॥ १ ॥ ह्रियते सर्पेण हरि ॥२॥ शलति शालूर 'महिकाण–' (उणा–४७८) ॥ इति णिदूर ॥ ३ ॥ प्लवत प्लव ॥ ४ ॥ बिभेति भेक "भीण्शलि–"॥ (उणा–२१)॥ इति क ॥५॥ प्लवेन गच्छति प्लवङ्गम प्लवग ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्षासु भवति वर्षाभू पुलिङ्ग ॥ ८ ॥ शृणाति शालु 'कृतॄशृ–" ॥ (उणा–७०७) ॥ इत णिदुलत्व च रस्य ॥ ९ ॥ नास्ति जिह्वाऽस्य अजिह्व, इवदर्थेऽत्र नञ् ॥ १० ॥ विशिष्ट मङ्गमस्य व्यङ्ग ॥ ११ ॥ दीयत दर्दुर 'श्वशुर–" ॥ (उणा–४२६) ॥ इत्युर निपात्यते, दर्दुशब्द रातीति वा ॥ १२ ॥ ४२० ॥

स्थले नरादयो ये तु ते जले जलपूर्वका ।

यावन्तो नर करि तुरगादय स्थलचरा जीवास्तावन्तो जलशब्दपूर्वा जलचरा अपि स्यु, यथा जलनर, जलहस्ती जलतुरङ्ग इत्यादि ॥ १ ॥

अथ सर्वजीवानामुत्पत्तिविषयविभागमाह—

अण्डजा पक्षिसर्पाद्या

आदिग्रहणाद् गोधा कृकलासादय ॥ १ ॥

पोतजा कुञ्जराद्य ॥ ४२१ ॥

पोता जरायुरहिता गर्भ पोतरूपा जायन्त पोतजा ॥ १ ॥ आदिग्रहणात् श्वावित् शशारिकादय ॥ ४२१ ॥

रसजा मद्यकीटाद्या

रसाज्जायन्ते रसजा आदिशब्दाद् घृतकीटाद्या ॥ १ ॥

नृगवाद्या जरायुजा ।

जरायुगर्भशय्या तस्माज्जाता जरायुजा, आदिग्रहणात् महिष सूकरादय ॥१॥

यूकाद्या स्वेदजा

स्वेदाद् घर्माज्जाय ते स्वेदजा , आदिग्रहणान्मत्कुण-मशकादय ॥ १ ॥

मत्स्यादय सम्मूर्छनोद्भवा ॥ ४२२ ॥

आदिग्रहणात् सर्पादय ॥ १ ॥ ४२२ ॥

खञ्जनास्तूद्भिद

बहुवचनाद येऽपि शलभादय ॥ १ ॥

अथोपपादुका देव नारका ।

उपपद्य ते स्वयमित्यवशाला उपपादुका ॥ १ ॥

उपसंहारमाह—

त्रसयोनय इत्यष्टौ

त्रसाना जीवाना योनय उत्पत्तिस्थानानीति ॥ १ ॥

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ४२३ ॥

उद्भिन त्ति भुवमुद्भिद् ॥ १ ॥ उद्भेदनमुद्भित् ततो जायते उद्भिज्जम् ॥ २ ॥ उद्भिनत्त उद्भिदम् ॥ ३ ॥ ४२३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया स्वोपज्ञाभिधानचि तामणिनाममालाटीकाया तिर्यक्काण्डश्चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ अर्हम् ॥

अथ नारककाण्ड ।

अथ पञ्चम नारककाण्डमारभ्यते—

स्युर्नारकास्तु परेत प्रेत यात्या ऽतिवाहिका ।

नरके भवा नारका , यौगिकत्वाद् नारकिक-नैरयिक-नारकीयादय ॥ १ ॥ परमर्णा पराङ्गत्या इता परेता ॥ २ ॥ प्रकर्षेण इता प्रेता ॥ ३ ॥ यात्य त पीडा यात्या ॥ ४ ॥ अतिवाह्य ते अतिवाहिका कुशिकहृदिक ॥ (उणा-४५) ॥ इति साधु ॥ ५ ॥

आजूर्विष्टि

आजवति आजू दिशुहृद " ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यत ॥ १ ॥ वेवष्टि विष्टि नरके हठात् क्षप हमुषि ' ॥ (उणा ६५१ ॥ इति किति । स्त्रीला हावेतौ ॥ २ ॥

पद्माद्रेन गुप्त पद्माद्गुप्त' ॥ ६ ॥ दुह्या अपत्य दौलय ॥ ७ ॥ जीवन्ति जीवम "गृधीशपि–" ॥ (उणा–२१२) ॥ इलम । उद्दारो देहयाम्, सरक्रनेऽपि ॥८॥

फच्चर्पा टुली ॥ ४१९ ॥

'दुलन् उत्क्षप' दालात जल दुाल "नाम्युपा ल–" ॥ (उणा–६०९) ॥ इति ङिदि, ढपो दुला ॥ १ ॥ ४१९ ॥

मण्डूक हरि शालूर प्लव भेक प्लवङ्गमा ।
वर्षाभू प्लवगः शालुराजिह्व व्यङ्ग दर्दुरा ॥ ४२० ॥

मण्डयति मण्डूक "मृम यजि–' ॥ (उणा–५८) ॥ इत्यूकस्तत्र ॥ १ ॥ ह्रियते सर्पेण हरि ॥२॥ शलति शालूर "महिकाण–' (उणा–४७८) ॥ इति णिदूर ॥ ३ ॥ प्लवते प्लव ॥ ४ ॥ बिभेति भेक ' भीणुशालि–"॥ (उणा–२१)॥ इति क ॥५॥ प्लवेन गच्छति प्लवङ्गम प्लवग ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्षासु भवति वर्षाभू पुलिङ्ग ॥ ८ ॥ शृणाति शालु ' कृनूशॄ–" ॥ (उणा–७२७) ॥ इति णिदुलत्व च रस्य ॥ ९ ॥ नास्ति जिह्वाऽस्य अजिह्व, ईषदर्थेऽत्र नञ् ॥ १० ॥ विशिष्ट मङ्गमस्य व्यङ्ग ॥ ११ ॥ दीर्यत ददुर ' श्वशुर–" ॥ (उणा–४२६) ॥ इत्युर निपात्यते, ददुश॑द राती्ति वा ॥ १२ ॥ ४२० ॥

स्थले नरादयो ये तु ते जले जलपूर्वका ।

यावन्तो नर करि तुरगादय स्थलचरा जीवास्ताव तो जलशब्दपूर्वा जलचरा अपि स्यु, यथा जलनर, जलहस्ता जलतुरङ्ग इत्यादि ॥ १ ॥

अथ सर्वजीवानामुत्पत्तिविषयविभागमाह—

अण्डजा पक्षिसर्पाद्या

आदिग्रहणाद् गोधा कृकलासादय ॥ १ ॥

पोतजा॰ कुञ्जराद्य ॥ ४२१ ॥

पोता जरायुरहिता गर्भ पातरूपा जाय त पातजा ॥ १ ॥ आदिग्रहणात श्वाविद् शशारिकादय ॥ ४२१ ॥

रसजा मद्यकीटाद्या

रसाज्जाय तें रसजा आदिशब्दाद् घृतकीटाद्या ॥ १ ॥

नृगवाद्या जरायुजा ।

जरायुगर्भशय्या तस्माज्जाता जरायुजा, आदिग्रहणात् महिष सूकरादय ॥१॥

यूकाद्या स्वेदजा

स्वेदाद् घर्माज्जायन्ते स्वेदजा , आदिग्रहणान्मत्कुण-मशकादय ॥ १ ॥

मत्स्यादय सम्मूर्छनोद्भवा ॥ ४२२ ॥

आदिग्रहणात् सर्पादय ॥ १ ॥ ४२२ ॥

खञ्जनास्तूद्भिद

बहुवचनाद्येऽपि शलभादय ॥ १ ॥

अथोपपादुका देव नारका ।

उपपद्यन्ते स्वयमित्यवशाला उपपादुका ॥ १ ॥

उपसंहारमाह—

त्रसयोनय इत्यष्टौ

त्रसाना जावाना योनय उत्पत्तिस्थानानाति ॥ १ ॥

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ४२३ ॥

उद्भिनत्ति भुवमुद्भिद् ॥ १ ॥ उद्भेदनमुद्भित् ततो जायते उद्भिज्जम् ॥ २ ॥ उद्भिनत्ति उद्भिदम् ॥ ३ ॥ ४२३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया स्वोपज्ञाभिधानचिन्तामणिनाममालाटीकाया तिर्यक्काण्डश्चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ अर्हम् ॥

अथ नारककाण्ड ।

अथ पञ्चम नारककाण्डमारभ्यते—

स्युर्नारकास्तु परेत प्रेत याम्या ऽतिवाहिका ।

नरके भवा नारका , यौगिकत्वाद् नारकिक-नैरयिक-नारकीयादय ॥ १ ॥ कर्मणा पराभूत्या इता परेता ॥ २ ॥ प्रकर्षेण इता प्रेता ॥ ३ ॥ याम्य त पीडा याम्या ॥ ४ ॥ अतिवाह्य ते अतिवाहिका कुशिकहृदिक ॥ (उणा-४५) ॥ इति साधु ॥ ५ ॥

आजूर्विष्टि

आजवति आजू दिद्युद्द " ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यत ॥ १ ॥ वेवेष्टि विष्टि नरके हठात् क्षप दमुपि ' ॥ (उणा ६५१ ॥ इति किति । स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

यातना कारणा तीव्रवेदना ॥ १ ॥

यातनं यातना ॥१॥ 'कृ हृ हिंसायाम्' इति ह्रस्वपाठात् चुरादि स्वार्थे णिजन्त कारणं कारणा ॥ २ ॥ तीव्रा च सा वेदना तीव्रवेदना ॥ ३१ ॥

नरकस्तु नारकः स्यान्निरयो दुर्गतिश्च सः ।

नृणाति क्लिश्यति पापिनो नरकः "दृकृनृ-" ॥ (उणा-) ॥ इत्यकः, नरा काय न्त्यस्मिन् वा, नरान् शृणाति शृणोति चेति वा ॥ १ ॥ नरकस्य बाहुल्कात् दीर्घत्वे नारकः, नारः कायत्यत्र वा ॥ २ ॥ निष्क्रान्तोऽयादनुकूलदेवान्निरयः ॥ ३ ॥ निन्दिता गतिर्दुर्गतिः पुंस्त्रीलिङ्गः ॥ ४ ॥

घनोदधि घनवात तनुवात नभःस्थिताः ॥ २ ॥

रत्न शर्करा वालुका पङ्क धूम तमःप्रभाः ।

महातमःप्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमयः ॥ ३ ॥

क्रमात् पृथुतराः सप्त

घनो निबिडो न तु द्रव उदधिर्घनोदधिः ॥ १ ॥ घनश्चासौ वातश्च घनवातो निबिडवातः ॥ २ ॥ तनुश्चासौ वातश्च तनुवातः ॥ ३ ॥ नभः आकाशः, तेषु प्रत्येक स्थिताः प्रतिष्ठिताः ॥ ४ ॥ २ ॥ रत्नादिभ्यः परा प्रभा रत्नप्रभा ॥ १ ॥ शर्करा प्रभा ॥ २ ॥ वालुकाप्रभा ॥ ३ ॥ पङ्कप्रभा ॥ ४ ॥ धूमप्रभा ॥ ५ ॥ तमःप्रभा चेति षट् ॥ ६ ॥ सप्तमी महातमःप्रभा चेति, रत्नादिभिः प्रभा तील्यं यथा ॥७॥ क्रमेण पृथुतराऽधोऽधो नरकभूमयो भवन्तीति ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

अथ रत्नप्रभा घर्मा वंशा तु शर्कराप्रभा ।
स्याद्वालुकाप्रभा शैला भवेत् पङ्कप्रभाऽञ्जना ॥ १ ॥
धूमप्रभा पुना रिष्टा माघव्या तु तमःप्रभा ।
महातमःप्रभा माघव्येव नरकभूमयः ॥ २ ॥

अथ त्रिंशत् पञ्चविंशतिः ।

पञ्चदश दश त्रीणि लक्षाण्यून च पञ्चभिः ॥ ४ ॥

लक्षं पञ्च च नरकावासाः सीमन्तकादयः ।

एतासु स्युः क्रमेण

एतासु रत्नप्रभाद्यासु सप्तसु नरकभूमिषु सीमन्तको रत्नप्रभापृथिवीप्रथमप्रतरम ध्यवर्ती नरकेन्द्रः, तत्प्रभृतयः क्रमेण नरकावासा भवन्ति । तेषां च संख्या रत्न-

प्रभाया त्रिंशल्लक्षाणि, शेषासु क्रमेण पञ्चविंशति, पञ्चदश, दश, त्रीणि च लक्षाणि पञ्चोन चैकलक्षमित्या षष्ठ्या ॥ ४ ॥ सप्तम्या तु पञ्चैव नरकावासा भवन्तीति । आदिग्रहणात् रौद्र हाहारव घातनादया गृह्यन्त ॥

अथ पाताल वडवामुखम् ॥ ९ ॥

बलिवश्माधोभुवन नागलोको रसातलम् ।

पतन्त्यस्मिन् पाताल "पतिकल्भ्यो णित्" ॥ (उणा-४७९) ॥ इत्याल पातमलतातिं वा ॥ १ ॥ वडवामुखमिव मुखमस्य वडवामुखम् ॥ २ ॥ ५ ॥ बले-वैरोचनासुरस्य वेश्म बलिवेश्म ॥ ३ ॥ अधस्ताद् द्यावापृथिव्योर्भुवनमधोभुवनम् ॥ ४ ॥ नागानां लोका भुवन नागलोक ॥ ५ ॥ रसायास्तलमधो रसातलम्, रसा भूस्तल पृष्ठमस्य वा ॥६॥ एकदेशेन तल, रसा चापि ॥

रन्ध्र बिल निर्व्यथन कुहर शुपिर शुपि ॥ ६ ॥

छिद्र रोप विवर च निम्न रोक वपान्तरम् ।

रध्यति रन्ध्र "खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ १ ॥ बिलति भिनत्ति बिलम् ॥ २ ॥ निर्व्यथ्यन्तऽनेन निर्व्यथनम् ॥ ३ ॥ कुह्यते कुहरम् 'मृग्वुन्दि-" ॥ (उणा-३९९) इति किदर, कुत्सित हरतीति वा, कु हरति शून्यत्वादिति वा ॥४॥ शुष्यत्यस्मिन् शुपिर "शुपीषि-" ॥ (उणा-४१६) ॥ इति किदर शुपिरस्यास्तीति वा मध्वादित्वाद् र शुपिधममात्रेऽपि मधुवत् ॥ ५ ॥ शुष्यत्यस्या शुपि 'नाम्युपा न्त्य-" ॥ (उणा-६०९) इति किदि स्त्रीलिङ्गोऽयम्, वैजयन्ती तु-'श्वभ्र नक्ता शुषिवपा' इति पुस्यप्याह । सुष्ठु स्यति सुषि दन्त्यादि' इत्यके ॥ ६ ॥ छिद्यते छिद्र ' ऋज्यजि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किन्र ॥ ७ ॥ रुप्यति विमोहयति रोपम् ॥ ८ ॥ विव्रियत विवरम् ॥ ९ ॥ निम्नमातेऽत्र निम्न "द्युसुनिम्या माडो डित्" ॥ (उणा-२६६) ॥ इति न ॥ १० ॥ राचते प्रकाशतऽनन रोकम् ॥ ११ ॥ उप्यतेऽस्या वपा भिदादित्वात् साधु ॥ १२ ॥ अनित्यनन्तरम् ॥ १३ ॥

गर्त श्वभ्रा ऽवटा ऽगाध दरास्तु विवरे भुव ॥ ७ ॥

गिरति गत पुन्नालिङ्ग ' हम्यमि- ' ॥ (उणा-२००) ॥ इति त ॥ १ ॥ श्वयति श्वभ्र "खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत श्वभिभ्रान्तमिति वा ॥ २ ॥ अवत्यस्मादवट "दिव्यवि-" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट, न वट

यातना कारणा तीव्रवेदना ॥ १ ॥

यातनं यातना ॥ १ ॥ 'यु गृ हिंसायाम्' इति ह्रस्वयात् चुरादेः स्वार्थे णिजन्तं कारणं कारणा ॥ २ ॥ तीव्रा च सा वेदना तीव्रवेदना ॥ ३ ॥

नरकस्तु नारकः स्यान्निरयो दुर्गतिश्च सः ।

दृणाति शिक्षयति पापिनो नरकः "दृकनु–" ॥ (उणा–) ॥ इत्यकः, नरा कायन्त्यस्मिन् वा, नरान् शृणाति कृणोति वेति वा ॥ १ ॥ नरकस्य बाहुलकाद् दीर्घत्वे नारकः, नारं कायत्यत्र वा ॥ २ ॥ निष्क्रान्तोऽयादनुकूलदैवान्निरयः ॥ ३ ॥ निन्दिता गतिर्दुर्गतिः पुंस्त्रीलिङ्गः ॥ ४ ॥

घनोदधिघनवाततनुवातनभःस्थिताः ॥ २ ॥

रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमःप्रभाः ।

महातमःप्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमयः ॥ ३ ॥

क्रमात् पृथुतराः सप्त

घनो निबिडो न तु द्रव उदधिर्घनोदधिः ॥ १ ॥ घनश्चासौ वातश्च घनवातः निबिडवातः ॥ २ ॥ तनुश्चासौ वातश्च तनुवातः ॥ ३ ॥ नभ आकाशं, तेषु प्रत्येकं स्थिताः प्रतिष्ठिताः ॥ ४ ॥ २ ॥ रत्नादिभ्यः परा प्रभा रत्नप्रभा ॥ १ ॥ शर्कराप्रभा ॥ २ ॥ वालुकाप्रभा ॥ ३ ॥ पङ्कप्रभा ॥ ४ ॥ धूमप्रभा ॥ ५ ॥ तमःप्रभा चेति षट् ॥ ६ ॥ सप्तमा महातमःप्रभा चेति, रत्नादिभिः प्रभान्ताल्पत्वधा ॥ ७ ॥ क्रमेण पृथुतराऽधोऽधो नरकभूमयो भवन्तीति ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

अथ रत्नप्रभा घर्मा वंशा तु शर्कराप्रभा ।
स्याद्वालुकाप्रभा शैला मवेत् पङ्कप्रभाऽञ्जना ॥ १ ॥
धूमप्रभा पुना रिष्टा माघव्या तु तमःप्रभा ।
महातमःप्रभा माघवत्येव नरकभूमयः ॥ २ ॥

अथ त्रिंशत् पञ्चविंशतिः ।

पञ्चदश दश त्रीणि लक्षाण्यूनं च पञ्चभिः ॥ ४ ॥

लक्षं पञ्च च नरकावासाः सीमन्तकादयः ।

एतासु स्युः क्रमेण

एतासु रत्नप्रभायासु सप्तसु नरकभूमिषु सीमन्तको रत्नप्रभापृथिवीप्रथमप्रतरमध्यवर्ती नरकेन्द्रः, तत्प्रभृतयः क्रमेण नरकावासा भवन्ति । तेषां च संख्या रत्न-

प्रभाया त्रिंशल्लक्षाणि, शेषासु क्रमेण पञ्चविंशति, पञ्चदश, दश, त्रीणि च लक्षाणि पञ्चोन चैकलक्षमित्या षष्ठ्या ॥ ४ ॥ सप्तम्या तु पञ्चैव नरकावासा भवन्तीति । आदिग्रहणात् रौद्र हाहारव घातनादया गृह्यन्ते ॥

अथ पाताल वडवामुखम् ॥ ९ ॥

बलिवेश्माधोभुवन नागलोको रसातलम् ।

पतन्त्यस्मिन् पाताल "पतिकृल्भ्यो णित्" ॥ (उणा-४७९) ॥ इत्याल पातमलतीति वा ॥ १ ॥ वडवामुखमिव मुखमस्य वडवामुखम् ॥ २ ॥ ५ ॥ बले-वैरोचनासुरस्य वेश्म बलिवेश्म ॥ ३ ॥ अधस्ताद् द्यावापृथव्योर्भुवनमधोभुवनम् ॥ ४ ॥ नागाना लोका भुवन नागलोक ॥ ५ ॥ रसायास्तलमधो रसातलम्, रसा भूस्तल पृष्ठमस्य वा ॥६॥ एकदेशेन तल, रसा चापि ॥

रन्ध्र बिल निर्व्यथन कुहर शुषिर शुषि ॥ ६ ॥

छिद्र रोप विवर च निम्न रोक वपान्तरम् ।

रध्यति रन्ध्र "खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ १ ॥ बिलति भिनत्ति बिलम् ॥ २ ॥ निर्व्यथ्यन्तेऽनेन निर्व्यथनम् ॥ ३ ॥ कुह्यते कुहरम् "मृदुन्दि-" ॥ (उणा-३९९) इति किदर, कुत्सित हरतीति वा, कु हरति, शून्यत्वादिति वा ॥४॥ शुष्यत्यस्मिन् शुषिर "शुषीषि-" ॥ (उणा-४१६) ॥ इति किदर शुषिरस्यास्तीति वा, मध्वादित्वाद् र शुषिधममात्रेऽपि मधुवत् ॥ ५ ॥ शुष्यत्यस्या शुषि "नाम्युपान्त्य-" ॥ (उणा-६०९) इति किदि स्त्रीलिङ्गोऽयम्, वैजयन्ती तु-'श्वभ्र नक्ला शुषिवपा' इति पुस्यप्याह । सुस्तु स्यति सुषि दन्त्यादि' इत्येके ॥ ६ ॥ छिद्यते छिद्र 'ऋज्यनि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किन्र ॥ ७ ॥ रुप्यति विमोहयति रोपम् ॥ ८ ॥ विव्रियत विवरम् ॥ ९ ॥ निमिमीतेऽन्न निम्न "द्युसुनिभ्या माडो डित्" ॥ (उणा-२६६) ॥ इति न ॥ १० ॥ राचत प्रकाशतेऽनेन रोकम् ॥ ११ ॥ उप्यतेऽस्या वपा भिदादित्वात् साधु ॥ १२ ॥ अन्तिस्यनन्तरम् ॥ १३ ॥

गर्त श्वभ्रा ऽवट ऽगाध दरास्तु विवरे भुव ॥ ७ ॥

गिरति गर्त पुल्लिङ्ग "दम्यमि-" ॥ (उणा-२००) ॥ इति त ॥ १ ॥ श्वयति श्वभ्र "खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत, श्वभिभ्रान्तमिति वा ॥ २ ॥ अवत्यस्मादवट "दिव्यवि-" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट, न वट

सीदति वा अराक् अन्ति अस्मिन् बाहुलकात् "पुनाम्न" ॥ ५।३।१३३ । इति घ प्रत्यादरादिनात साधु ॥ ३ ॥ न गाधोऽगाध ॥ ४ ॥ दीप्त स्त नितल ॥ ५ ॥ ७ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञाभिधानचिन्तामणिनाममालाटीकायां नारककाण्ड पञ्चम ॥ ५ ॥

॥ अर्हम् ॥

अथ षष्ठ काण्ड ।

उक्ता देवाधिदेवादयो मुक्ता, ससारिणश्चतुर्गतयो देवा मर्त्यास्तिर्यञ्चो नारकाश्च क्रमात्साधारणाद्व्यहित पञ्चभि काण्ड । इदानीं तत्साधारणनामाभिधायि षष्ठ सामान्यकाण्डमारभ्यते—

स्याल्लोको विष्टप विश्व भुवन जगती जगत् ।

लोक्यतेऽस्मिन्लोकतऽनन्तानां भावाभावानामिति लोक ॥ १ ॥ विशन्त्यस्मिन् जीवाजीवा विष्टप पुक्लीबलिङ्ग "विष्टपोलप" ॥ (उणा-३०७) ॥ इत्यप निपात्यत ॥ २ ॥ 'विपृपो' ॥ (उणा-१११) ॥ इति क्विद्व विश्वम् ॥ ३ ॥ भवन्त्यस्मिन् सर्वे भुवन पुक्लीबलिङ्ग 'सूरूभू' ॥ (उणा-२७४) ॥ इति क्विदन ॥४॥ गच्छ त्यस्यां जगती गमेर्डिद् द्रु च' ॥ (उणा-८८५) ॥ इति कतृ 'अधातूदित' ॥ २।४।२ ॥ इति ङी ॥५॥ गच्छतीत्येवशील जगत् क्लीबलिङ्ग 'दियुदद' ॥ ५।२।८३ ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥ ६ ॥

जीवाजीवाधारक्षेत्र लोकोऽलोकस्ततोऽन्यथा ॥ १ ॥

जीवा प्राणवन्त एकेन्द्रियादय तेभ्योऽन्येऽजीवा धर्मास्तिकायादय तेषां साधारभूत क्षेत्र लोक इत्यनुवाद ॥१॥ तस्माद्योऽलोक आकाशस्वरूप ॥१॥१॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषश्चेतन

क्षेत्र देहमात्र जानाति चतयते शरीरप्रमाणत्वात् क्षेत्रज्ञ ॥१॥ अतति सततरत्यात्मा पुलिङ्ग सात्मन्नात्मन्-' ॥ (उणा-९१) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ ॥ पुरि शरीरे शेते पुरुष पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ चेतयते चेतन ॥४॥ जीवोऽपि ॥

स पुनर्भवी ।

जीव स्यादसुमान् सत्त्व देहभृत्-जन्तु जन्तव ॥ २ ॥

स आत्मा भवोऽस्त्यस्य भवी ससारी ॥ १ ॥ जीवति प्राणान् धारयति जीव

॥ २ ॥ असव प्राणा सत्त्वस्य असुमान् । प्राणीत्यपि ॥ ३ ॥ सीदति सत्त्व पुक्ली बलिङ्ग ॥ ४ ॥ देह विभक्ति देहभृत्, यौगिकत्वाद् देहभाक्, शरीरीत्यादय ॥५॥ जायते जन्तु "यजिशुधि" ॥ (उणा-८०१) ॥ इति यु ॥६॥ "क्रासिकमि" ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुनि जन्तु पुक्लीबलिङ्ग ॥७॥ शेषा पुसि ॥ २ ॥

उत्पत्तिर्जन्म-जनुषी जनन जनिरुद्भव ।

उत्पदनमुत्पत्ति ॥ १ ॥ जनन जन्म "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् । अकारान्तोऽपि ॥ २ ॥ " स्यत्ति " ॥ (उणा-९९७) ॥ इत्युसि जनु क्लीबलिङ्गावतौ ॥३॥ जायते जननम् ॥४॥ "पदिपठि" ॥ (उणा-६ ७) ॥ इति इप्रत्यये जनि स्त्रीलिङ्ग ॥ ५ ॥ उद्भवनमुद्भव ॥ ६ ॥

जीवेऽसुजीवितप्राणा

जीवत्यनेन जाव निलिङ्ग तत्र ॥ १ ॥ अस्य तेऽसव पुंसि बहुवचनात "भृमृतृ" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥२॥ जीव्यतेऽनेनेति जीवितम्, जावातुरपि ॥ ३ ॥ प्राणित्येभि प्राणा पुसि बहुवचनात ॥ ४ ॥

जीवातुर्जीवनौषधम् ॥ ३ ॥

जावत्यनेन जीवातु पुक्लीबलिङ्ग "जाविरातु" ॥ (उणा-७८२) ॥ १ ॥ जावनाय औषध जीवरक्षोपाय ॥ २ ॥ ३ ॥

श्वासस्तु श्वसितम्

श्वसन श्वास ॥१॥ ' क्लाव" ॥ ५।३।१२३ ॥ इति भावे क्ते श्वसितम् ॥ २ ॥

सोऽन्तर्मुख उच्छ्वास आहर ।

आन

स श्वासोऽ तमुखो मध्यवृत्ति उच्छ्वसित्यनेन उच्छ्वास ॥ १ ॥ आहरत्यनेन आहर ॥ २ ॥ अनित्यनेन आन ॥ ३ ॥

बहिर्मुखस्तु स्यान्नि श्वास पान एतन ॥ ४ ॥

स श्वासो बहिर्मुखो बहिर्वृत्ति नि श्वसित्यनेन नि श्वास ॥ १ ॥ पीयतेऽनेन पान ॥ २ ॥ एत्यतन "वीपति ' ॥ (उणा-२९२) ॥ इति बहुवचनात् तन ॥ ३ ॥ ४ ॥

आयुर्जीवितकाल

एत्यायु क्लीवलिङ्ग "इणो णित्' ॥ (उणा-९९८) ॥ इत्युस् "कृवापाजि" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युणि आयुरकारान्तो वा पुलिङ्ग ॥ १ ॥ जीवितस्य कालो जीवितकाल ॥ २ ॥

संति वा शराद् अटीत अतिम्। बाहुलकात् "पुनाम्र " ॥ ५।३।१३०॥ इति प पुषादर्शनित्वात् साधु ॥ ३ ॥ म गाधाऽगाधः ॥ ४ ॥ दीयत दर मिलङ्ग ॥ ५ ॥ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञाभिधानचिन्तामणिनाममालाटीकायां नारककाण्डः पञ्चमः ॥ ५ ॥

॥ अर्हम् ॥

अथ षष्ठः काण्डः ।

उक्ता देवाधिदेवादयो मुक्ताः, संसारिणश्चतुर्गतया देवा मर्त्यास्तिर्यञ्चो नारकाश्च क्रमादसाधारणनामभिर्हिताः पञ्चभिः काण्डैः । इदानीं तत्साधारणनामाभिधायि षष्ठं सामान्यकाण्डमारभ्यते—

स्याल्लोको विष्टपं विश्वं भुवनं जगती जगत् ।

लोक्यतेऽस्मिँल्लोक्यतेऽनन्तज्ञानिना भावाभावानस्मिन्निति लोकः ॥ १ ॥ विशन्त्यस्मिन् जीवाजीवा विष्टपं पुक्लीबलिङ्गः "विष्टपोलप" ॥ (उणा-३०७) ॥ इत्यप निपात्यते ॥ २ ॥ 'निघृषी' ॥ (उणा-११९) ॥ इति क्विद्ब विश्वम् ॥ ३ ॥ भवन्त्यस्मिन् सर्वे भुवनं पुक्लीबलिङ्गः "सूभू" ॥ (उणा-२७४) ॥ इति किदन ॥४॥ गच्छ त्यस्या जगती 'गमेर्डिद् द्वे च' ॥ (उणा-८८५) ॥ इति कतृ अथान्तृ दिल" ॥ २।४।२ ॥ इति ङी ॥५॥ गच्छनीत्येवंशीलं जगत् क्लीबलिङ्गः 'दिद्युद्द' ॥ ५।२।८३ ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥ ६ ॥

जीवाजीवाधारक्षेत्रं लोकोऽलोकस्ततोऽन्यथा ॥ १ ॥

जीवा प्राणवन्त एकेन्द्रियादयः तेभ्योऽन्येऽजीवा धर्मास्तिकायादयः तेषामाधारभूतं क्षेत्रं लोक इत्यनुवाद ॥१॥ तस्माद् योऽलोक आकाशस्वरूप ॥१॥१॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषश्चेतन

क्षेत्रं देहमात्रं जानाति चेतयते शरीरप्रमाणत्वात् क्षेत्रज्ञः ॥१॥ अतति संसरत्यात्मा पुंलिङ्गः सातिमनात्मन्–' ॥ (उणा-९१२) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ ॥ पुरि शरीरे शेते पुरुषः पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ चेतयते चेतनः ॥४॥ जीवोऽपि ॥

स पुनर्भवी ।

जीवः स्यादसुमान् सत्त्वं देहभृत् जन्तुर्जन्तवः ॥ २ ॥

स आत्मा भवोऽस्त्यस्य भवी संसारी ॥ १ ॥ जीवति प्राणान् धारयति जीवः

॥ ˜ ॥ असव प्राणा स˜त्यस्य असुमान् । प्राणीत्यपि ॥ ३ ॥ सीदति सत्त्व पुक्ली बलिङ्ग ॥ ४ ॥ देह विभक्ति देहभृत्, यौगिकत्वाद् देहभाक्, शरीरीत्यादय ॥५॥ जायते जन्यु "यजिशुधि" ॥ (उणा-८०१) ॥ इति यु ॥६॥ "क्लसिकमि" ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुनि जन्तु पुक्लीवलिङ्ग ॥७॥ शेषा पुसि ॥ २ ॥

उत्पत्तिर्जन्म-जनुषी जनन जनिरुद्भव ।

उत्पदनमुत्पत्ति ॥ १ ॥ जनन ज˜म "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् । अकारान्तोऽपि ॥ २ ॥ "स्यति" ॥ (उणा-९९७) ॥ इत्युसि जनु क्लीबलिङ्गावतौ ॥३॥ जन्यते जननम् ॥४॥ "पदिपठि" ॥ (उणा-६ ७) ॥ इति इप्रत्यये जनि स्त्रीलिङ्ग ॥ ५ ॥ उद्भवनमुद्भव ॥ ६ ॥

जीवेऽसुजीवितप्राणा

जीवत्यनेन जाव निलिङ्ग तत्र ॥ १ ॥ अस्य तेऽसव पुसि बहुवचनान्त "भृमृतृ" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥२॥ जाव्यतेऽनेनेति जीवितम्, जावातुरपि ॥ ३ ॥ प्राणित्येभि प्राणा पुसि बहुवचनान्त ॥ ४ ॥

जीवातुर्जीवनौषधम् ॥ ३ ॥

जीवत्यनेन जीवातु पुक्लावलिङ्ग "जीवेरातु" ॥ (उणा-७८९) ॥ १ ॥ जावनाय औषध जीवरक्षोपाय ॥ २ ॥ ३ ॥

श्वासस्तु श्वसितम्

श्वसन श्वास ॥१॥ क्लाव" ॥५।३।१२३॥ इति भावे क्ते श्वसितम् ॥ २ ॥

सोऽन्तर्मुख उच्छ्वास आहर ।

आन

स श्वासोऽ तमुखो मध्यवृत्ति उच्छ्वसित्यनेन उच्छ्वास ॥ १ ॥ आहरत्यनेन आहर ॥ २ ॥ अनित्यनेन आन ॥ ३ ॥

बहिर्मुखस्तु स्यान्नि श्वास पान एतन ॥ ४ ॥

स श्वासो बाह्मुखो बहिवृत्ति नि श्वसित्यनेन नि श्वास ॥ १ ॥ पीयतेऽनन पान ॥ २ ॥ एत्येतन "वापति" ॥ (उणा-२९२) ॥ इति बहुवचनात् तन ॥ ३ ॥ ४ ॥

आयुर्जीवितकाल

एत्यायु क्लीबालेङ्ग "इणो णित्" ॥ (उणा-९९८) ॥ इत्युस् "कृवापाजि" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युणि आयुरकारान्तो ना पुलिङ्ग ॥ १ ॥ जीवितस्य काल जीवितकाल ॥ २ ॥

सीति वा आक् अटति अस्मिन् बाहुलकात् "पुनाग" ॥ ५ । ३ । १३ इति घ पुनागादित्वात् साधु ॥ ३ ॥ न गाधाऽगाध ॥ ४ ॥ दीर्घत्वे त्रिलिङ्ग ॥ ५ ॥ १ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञाभिधानचिन्तामणिनाममालाटीकायां नारककाण्ड पञ्चम ॥ ५ ॥

॥ अर्हम् ॥

अथ षष्ठ काण्ड ।

उक्ता देवाधिदेवादयो मुक्ता, ससारिणश्चतुर्गतया देवा मर्त्यास्तिर्यञ्चो नारकाश्च क्रमादसाधारणाङ्गसहित पञ्चभि काण्डै । इदानीं तत्साधारणनामाभिधायि षष्ठ सामान्यकाण्डमारभ्यते—

स्याल्लोको विष्टप विश्व भुवन जगती जगत् ।

लोक्यतेऽवलोक्यतेऽनन्तधर्मात्मा भावाभावात्मकमस्मिन्निति लोक ॥ १ ॥ विशन्त्यस्मिन् जीवाजीवा विष्टप पुक्लीबलिङ्ग "विष्टपोलप" ॥ (उणा-३०७) ॥ इत्यप निपात्यत ॥ २ ॥ ' निघृषी " ॥ (उणा-१११) ॥ इति किद्व विश्वम् ॥ ३ ॥ भवन्त्यस्मिन् सर्वे भुवन पुक्लीबलिङ्ग सूधूभू" ॥ (उणा-२७४) ॥ इति किदन ॥४॥ गच्छन्त्यस्यां जगती ' गमडिद् द्व च ' ॥ (उणा-८८५) ॥ इति कत् ' अधातूदृदित ' ॥ २।४।२ ॥ इति ङी ॥५॥ गच्छतीत्येवशील जगत् क्लीबलिङ्ग ' दियुद्द " ॥ ५।२।८३ ॥ इति क्विपि निपात्यत ॥ ६ ॥

जीवाजीवाधारक्षेत्र लोकोऽलोकस्ततोऽन्यथा ॥ १ ॥

जीवा प्राणिन त एकेन्द्रियादय तेभ्योऽन्येऽजीवा धर्मास्तिकायादय तेषा माधारभूत क्षेत्र लोक इत्यनुवाद ॥१॥ तस्मादन्योऽलोक आकाशस्वरूप ॥१॥१॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषश्चेतन

क्षेत्र देहमात्र जानाति चेतयते शरीरप्रमाणत्वात् क्षेत्रज्ञ ॥१॥ अतति ससरत्यात्मा पुलिङ्ग सात्मन्नात्मन्-' ॥ (उणा-९१) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ ॥ पुरि शरीरे शेते पुरुष पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ चेतयते चेतन ॥४॥ जीवोऽपि ॥

स पुनर्भवी ।

जीव स्यादसुमान् सत्त्व देहभृत्-जन्तु जन्तव ॥ २ ॥

स आत्मा भवोऽस्त्यस्य भवी ससारी ॥ १ ॥ जीवति प्राणान् धारयति जीव

३९५) ॥ इति र ॥ ९ ॥ कविष्यति कष्ट "कपोऽनिट" ॥ ५।३।३ ॥ इति भविष्यति क 'कप कृच्छ्रगहने' ॥ ४।४।६७ ॥ इतीऽभाव ॥ १० ॥ प्रसूते जात प्रसूतिजम्, उपचारात् सामान्येऽपि ॥ ११ ॥ अमनसो भाव आमनस्य वैमनस्यमित्यथ ॥ १२ ॥ प्रगाढमारब्ध प्रगाढम् ॥ १३ ॥

स्यादाधिर्मानसी व्यथा ॥ ७ ॥

मनस पीडा आधीयते चि ता अनेन आधि पुँल्लि ॥ १ ॥ ७ ॥

सपत्राकृतिनिष्पत्राकृती त्वत्यन्तपीडने ।

पत्र शर सह पत्रमनेन सपत्र कायनिक्षिप्तशर, निर्गत पत्रमस्मान्निष्पत्र शरीरान्तर्निष्क्रान्तशरो मृगादि सपत्रस्य निष्पत्रस्य च करण सपत्राकृति, निष्पत्राकृति एतावुपचाराद्दत्यन्तपीडनामात्रे वर्त्तेते "सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने" ॥ ७। २। ८ ॥ इति डाच् ॥ १ ॥ २ ॥

क्षुज्जाठराग्निजा पीडा

क्षुध्यत्यनया क्षुत् ॥ १ ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ॥ ८ ॥

विरुद्धमापादन व्यापाद ॥ १ ॥ ८ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्

उपज्ञायते उपज्ञा इद प्रथमतया ज्ञान यथा चन्द्रस्योपज्ञा च द्रोपज्ञसज्ञक व्याकरणम् ॥ १ ॥

चर्चा सङ्ख्या विचारणा ।

चर्चन चर्चा "भीषिभूषि" ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ् चर्चोऽपि ॥ १ ॥ सङ्ख्यान सङ्ख्या "उपसर्गादात" ॥ ५। ३। ११० ॥ इत्यङ् ॥ २ ॥ विचारण विचारणा "णिवेत्त्यास" ॥ ५। ३। १११ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥

वासना भावना सस्कारोऽनुभूताद्यविस्मृति ॥ ९ ॥

वास्यतेऽनया वासना ॥ १ ॥ भाव्यतेऽनया भावना ॥ २ ॥ सस्क्रियतेऽनेन सस्कार, अनुभूतादेवस्तुनोऽविस्मरणम् आदिग्रहणाद् दृष्टश्रुतादे ॥ ३ ॥ ९ ॥

निर्णयो निश्चयोऽन्त

निर्णयन निर्णय ॥१॥ निश्चयन निश्चय ॥२॥ अमति सदेहाभावमन्त ॥३॥

सम्प्रधारणा समर्थनम् ।

सप्रधार्यते अर्थ स्वरूपमापाद्यतेऽनया सप्रधारणा युक्तायुक्तपरीक्षा ॥ १ ॥ समर्थ्यत समर्थनम् ॥ २ ॥

अन्तःकरणं मानसं मनः ।
एषितो हृदयं चित्तं स्वान्तं गूढपथोच्चले ॥ ९ ॥

अन्तर्गतं करणं करणानामन्तर्गतं वा अन्तःकरणम्, "आत्मा मनश्च तद्विदैरन्तःकरणमुच्यते" इति कामन्दकिः ; मनो बुद्धिरहंकार इत्यन्तःकरणं त्रिधेत्यन्ये ॥१॥ मन एव मानसं प्रज्ञादित्वादण् ॥२॥ मन्यते जानात्यनेन मनः , यदवोचाम तर्के-' सर्वार्थग्रहणं मनः " इति "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ३ ॥ हियते विषयैहृत् "बहुलम्" ॥ (उणा-) ॥ इति दुक् ॥ ४ ॥ चेतयते चेतः "अस्" ॥ (उणा ९५२) ॥ इत्यस् ॥ ५ ॥ ह्रियते हृदयं ' गयहृदय " ॥ (उणा-३७०) ॥ इत्ययं निपात्यते ॥ ६ ॥ चेतयति चित्तं "ज्ञानचछायाथ " ॥ ५।२।९२ ॥ इति क्तः ॥ ७ ॥ स्वनति स्वान्तं "क्षुब्धविरिब्ध-" ॥ ४।४।७० ॥ इति क्ते साधु विषयेष्वनाकुलं मनः स्वान्तमित्यन्ये ॥ ८ ॥ गूढः पन्था अस्य गूढपथम् ॥ ९ ॥ उच्चलत्युच्चलम्, अनिन्द्रियमपि ॥ १० ॥ ५ ॥

मानसं कर्म सङ्कल्पः स्यात्

सङ्कल्पनं सङ्कल्पः मनसो व्यापारः, विकल्पोऽपि ॥ १ ॥

अथो शर्म निर्वृतिः ।
सातं सौख्यं सुखम्

शृणाति दुःखं शर्म क्लीबलिङ्गः ' मन् ' ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन्, शर्मापि ॥ १ ॥ निर्वरणं निर्वृतिः ॥ २ ॥ सन्यते सातं ' आः खनिसनिजनः " ॥ ४।२।६० ॥ इत्यात्वम् ॥३॥ सुखमेव सौख्यं भेषजादित्वाद् ध्यण्, सुखस्य भावो वा ॥ ४ ॥ सुखयति सुखम्, सुष्ठु खनतीति वा "क्वचित् ' ॥ ५।१।१७१ ॥ इति डः, शोभनानि खान्यत्रेति वा । शं जोषं चाऽव्ययेषु वक्ष्यते ॥ ५ ॥

दुःखं त्वसुखं वेदना व्यथा ॥ ६ ॥
पीडा बाधाऽऽर्त्तिराभीलं कृच्छ्रं कष्टं प्रसूतिजम् ।
आमनस्यं प्रगाढं च

दुःखयति दुःखं दुःखनतीति वा दुष्टानि खान्यत्रेति वा ॥ १ ॥ न सुखमसुखम् ॥ २ ॥ वेदनं वेदना ॥ ३ ॥ व्यथनं व्यथा षित्वादङ् ॥ ४ ॥ ६ ॥ पीडनं पीडा "भिदादि-" ॥ ५।३।१०९ ॥ इति बहुवचनादङ् ॥५॥ बाधनं बाधा "क्तेटः" ॥ ५।३।१०६ ॥ इत्यः घञि बाधोऽपि ॥ ६ ॥ अर्दनमार्त्तिः ॥ ७ ॥ आ समन्ताद् भियं लात्याभीलम् ॥ ८ ॥ कृन्तति कृच्छ्रं कृते कृच्छ्रौ च ॥ (उणा-

३९५) ॥ इति र ॥ ९ ॥ कपिष्यति कष्ट "कृपोऽनिट" ॥ ५।३।३ ॥ इति भविष्यति क्र 'कष कृच्छ्रगहने" ॥ ४।४।६७ ॥ इतीडभाव ॥ १० ॥ प्रसूते जात प्रसूतिजम्, उपचारात् सामान्येऽपि ॥ ११ ॥ अमनसो भाव आमनस्य वैमनस्यमित्यथ ॥ १२ ॥ प्रगाढमारब्ध प्रगाढम् ॥ १३ ॥

स्यादाधिर्मानसी व्यथा ॥ ७ ॥

मनस पीडा आधायते चि ता अनेन आधि पुँल्लिङ्ग ॥ १ ॥ ७ ॥

सपत्राकृतिनिष्पत्राकृती त्वत्यन्तपीडने ।

पत्र शर सह पत्रमनेन सपत्र कायनिक्षिप्तशर, निर्गत पत्रमस्मान्निष्पत्र शरीरा तर्निष्का तशरो मृगादि सपत्रस्य निष्पत्रस्य च करण सपत्राकृति, निष्पत्राकृति एतावुपचारादत्यन्तपीडनामात्रे वर्तते " सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने " ॥ ७।२।८ ॥ इति डाच् ॥ १ ॥ २ ॥

क्षुज्जाठराग्निजा पीडा

क्षुध्यत्यनया क्षुत् ॥ १ ॥

व्यापादो द्रोहचि तनम् ॥ ८ ॥

विरुद्धमापादन व्यापाद ॥ १ ॥ ८ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्

उपज्ञायते उपज्ञा इद प्रथमतया ज्ञान यथा च द्रस्योपज्ञा चन्द्रोपज्ञमसज्ञकं व्याकरणम् ॥ १ ॥

चर्चा सङ्ख्या विचारणा ।

चचन चर्चा "भीषिभूषि" ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ्, चर्चोऽपि ॥ १ ॥ सङ्ख्यान सङ्ख्या "उपसर्गादात " ॥ ५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥ २ ॥ विचारण विचारणा "णिवेत्त्यास" ॥ ५।३।१११ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥

वासना भावना सस्कारोऽनुभूताद्यविस्मृति ॥ ९ ॥

वास्यतेऽनया वासना ॥ १ ॥ भाव्यतेऽनया भावना ॥ २ ॥ सस्क्रियतेऽनेन सस्कार, अनुभूतादेवस्तुनोऽविस्मरणम् आदिग्रहणाद् दृष्टश्रुतादे ॥ ३ ॥ ९ ॥

निर्णयो निश्चयोऽन्त

निणयन निणय ॥१॥ निश्चयनं निश्चय ॥२॥ अमति सदेहाभावम त ॥३॥

सम्प्रधारणा समर्थनम् ।

सप्रधायते अर्थ स्वरूपमापाद्यतेऽनया सप्रधारणा युक्तायुक्तपरीक्षा ॥ १ ॥ समर्थ्यत समर्थनम् ॥ २ ॥

अन्तःकरणं मानसं मनः ।

हृषीकेशो हृदयं चित्तं स्वान्तं गूढपथोच्चले ॥ ९ ॥

अन्तर्गतं करणं करणानामन्तर्गतं वा अन्तःकरणम्, "आत्मा मनश्च तद्विदैरन्तःकरणमुच्यते" इति कामन्दकिः; मनो बुद्धिरहङ्कार इत्यन्तःकरणं त्रिधेत्यन्ये ॥१॥ मन एव मानसं प्रज्ञादित्वादण् ॥२॥ मन्यते जानात्यनेन मनः, यदवोचाम तर्के-"सर्वार्थग्रहणं मनः" इति "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ३ ॥ ह्रियते विषयैर्हृत् "बहुलम्" ॥ (उणा-) ॥ इति दुक् ॥ ४ ॥ चेतयते चेतः "अस्" ॥ (उणा ९५२) ॥ इत्यस् ॥ ५ ॥ ह्रियते हृदयं "गयहृदय" ॥ (उणा-३७०) ॥ इत्ययं निपात्यते ॥ ६ ॥ चेतयति चित्तं "ज्ञानेच्छार्थार्थे" ॥ ५।२।९२ ॥ इति क्तः ॥ ७ ॥ स्वनति स्वान्तं "क्षुब्धविरिब्ध-" ॥ ४।४।७० ॥ इति क्ते साधु विषयेष्वनाकुलं मनः स्वान्तमित्यन्ये ॥ ८ ॥ गूढः पन्था अस्य गूढपथम् ॥ ९ ॥ उच्चलत्युच्चलम्, अनिन्द्रियमपि ॥ १० ॥ ५ ॥

मानसं कर्म सङ्कल्पः स्यात्

सङ्कल्पनं सङ्कल्पः मनसो व्यापारः, विकल्पोऽपि ॥ १ ॥

अथो शर्म निर्वृतिः ।

सातं सौख्यं सुखम्

शृणाति दुःखं शर्म क्लीबलिङ्गः 'मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन्, शर्ममपि ॥ १ ॥ निवरणं निर्वृतिः ॥ २ ॥ सन्यते सातं 'क्षा खानिसनिजन' ॥ ४।२।६० ॥ इत्यात्वम् ॥३॥ सुखमेव सौख्यं भेषजादित्वाद् ध्यण्, सुखस्य भावो वा ॥ ४ ॥ सुखयति सुखम् सुष्ठु खनताति वा "क्वचित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति डः, शोभनानि खान्यत्रेति वा । शं जोषं चाऽव्ययेषु वक्ष्येते ॥ ५ ॥

दुःखं त्वसुखं वेदना व्यथा ॥ ६ ॥

पीडा बाधाऽऽर्त्तिराभीलं कृच्छ्रं कष्टं प्रसूतिजम् ।

आमनस्यं प्रगाढं च

दुःखयति दुःखं दुःखनतीति वा दुष्टानि खान्यत्रेति वा ॥ १ ॥ न सुखमसुखम् ॥ २ ॥ वेदनं वेदना ॥ ३ ॥ व्यथनं व्यथा षित्वादङ् ॥ ४ ॥ ६ ॥ पीडनं पीडा 'भीषिभूषि-" ॥ ५।३।१०९ ॥ इति बहुवचनादङ् ॥५॥ बाधनं बाधा "षट" ॥ ५।३।१०६ ॥ इत्यः घनि बाधोऽपि ॥ ६ ॥ अर्दनमार्त्तिः ॥ ७ ॥ आ समन्ताद् भियं लात्याभीलम् ॥ ८ ॥ कृन्तति कृच्छ्रं 'कृते: कृच्छ्रौ च" ॥ (उणा-

३९५) ॥ इति र ॥ ९ ॥ कपिष्यति कष्ट "कषोऽनिट" ॥ ५।३।३ ॥ इति भविष्यति क्त 'कष कृच्छ्रगहने" ॥ ४।४।६७ ॥ इतीडभाव ॥ १० ॥ प्रसूते जात प्रसूतिजम्, उपचारात् सामान्येऽपि ॥ ११ ॥ अमनसो भाव आमनस्य वैमनस्यमित्यथ ॥ १२ ॥ प्रगाढुमारब्ध प्रगाटम् ॥ १३ ॥

स्यादाधिर्मानसी व्यथा ॥ ७ ॥

मनस पीडा आधायते चि ता अनेन आधि पुँल्लिङ्ग ॥ १ ॥ ७ ॥

सपत्राकृतिनिष्पत्राकृती त्वत्यन्तपीडने ।

पत्र शर सह पत्रमनेन सपत्र कायनिक्षिप्तशर, निर्गत पत्रमस्मान्निष्पत्र शरीरान्तर्निष्क्रा तशरो मृगादि सपत्रस्य निष्पत्रस्य च करण सपत्राकृति निष्पत्राकृति एतावुपचारादत्य तपाडनामात्रे वर्त्तते " सपत्रनिष्पत्रादति व्यथने " ॥ ७। २। ८ ॥ इति डाच् ॥ १ ॥ २ ॥

क्षुज्जाठरामिजा पीडा

क्षुध्यत्यनया क्षुत् ॥ १ ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ॥ ८ ॥

विरुद्धमापादन व्यापाद ॥ १ ॥ ८ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्

उपज्ञायते उपज्ञा इद प्रथमतया ज्ञान यथा च द्रस्योपज्ञा च द्रोपज्ञसज्ञकं व्याकरणम् ॥ १ ॥

चर्चा सङ्ख्या विचारणा ।

चचन चर्चा "भीषिभूषि" ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ्, चर्चोऽपि ॥ १ ॥ सङ्ख्यान सङ्ख्या "उपसर्गादात " ॥ ५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥ २ ॥ विचारण विचारणा "णिवेत्त्यास" ॥ ५।३।१११ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥

वासना भावना सस्कारोऽनुभूताद्यविस्मृति ॥ ९ ॥

वास्यतेऽनया वासना ॥ १ ॥ भाव्यतेऽनया भावना ॥ २ ॥ सस्क्रियतेऽनेन सस्कार, अनुभूतादेवस्तुनोऽविस्मरणम् आदिग्रहणाद् दृष्टश्रुतादे ॥ ३ ॥ ९ ॥

निर्णयो निश्चयोऽन्त

निर्णयन निर्णय ॥१॥ निश्चयन निश्चय ॥२॥ अमति संदेहाभावम त ॥३॥

सम्प्रधारणा समर्थनम् ।

सप्रधार्यते अर्थ स्वरूपमापाद्यतेऽनया सप्रधारणा युक्ताऽयुक्तपरीक्षा ॥ १ ॥ समर्थ्यते समर्थनम् ॥ २ ॥

अविद्याऽहंमत्यज्ञाने

विदः वेदनमविद्या अधमाभावद् विपर्ययेऽत्र नञ्, यदाह-अनित्याशुचिदु ःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥१॥ अहमित्यस्य मननमहंमति, अनात्म न्यात्माभिमानात् शाक विमत्स्यतत्प्रतिहरकमनाऽऽत्ययम् ॥२॥ विरुद्धज्ञानमज्ञानम् ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ १० ॥

भ्रमणं भ्रान्तिः अतस्मिंस्तदिति ज्ञानम् ॥१॥ मिथ्या मननं मिथ्यामतिः ॥२॥ भ्रमणं भ्रमः ॥ ३ ॥ १० ॥

संदेहद्वापराऽऽरेका विचिकित्सा च संशयः ।

संदेहनं संदेह उभयकोटिपरामर्शि ज्ञानम् ॥१॥ द्वौ पक्षौ परावत्र द्वापरः पुंक्ली बलिङ्गः पृषोदरादित्वादात्वम् ॥ २ ॥ आरेचनमारेका ॥ ३ ॥ विचिकित्सनं विचि कित्सा "कित संशयप्रतीकारे" ॥ ३।४।६ ॥ इति कित स्वार्थे सन् ॥ ४ ॥ संशयनं संशयः समन्ततः शेते आत्माऽस्मिन्निति वा ॥ ५ ॥

परभागो गुणोत्कर्षः

परस्य भजनं परभागः ॥ १ ॥ गुणानामुत्कर्षो गुणोत्कर्षः ॥ २ ॥

दोषे स्यादनिवाश्रवौ ॥ ११ ॥

दुष्यत्यनेन दोषस्तत्र ॥ १ ॥ आ समन्ताद् दीयन्ते क्षीयन्ते गुणा अस्मिन्ना दीनवः "कैरव" ॥ (उणा-५१९) ॥ इत्यत्र निपात्यते ॥ २ ॥ आश्रवन्ति गुणा अस्मिन्नाश्रवः, आदीनवाश्रवौ क्लेशे इत्यमरः ॥ ३ ॥ ११ ॥

स्वाद् रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः ।

सहजो रूपतत्त्वं च धर्मः सर्गो निसर्गवत् ॥ १२ ॥

शीलं सतत्त्वं संसिद्धिः

स्वशब्दात् परे रूपलक्षणभावाः स्वस्य रूपं लक्षणं भावश्च स्वरूपम् ॥ १ ॥ स्वलक्षणम् ॥ २ ॥ स्वभावः ॥३॥ अतत्यनेन आत्मा ॥ ४ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृतिः ॥ ५ ॥ रीयते यात्यनया रीतिः ॥ ६ ॥ सह जातः सहजः ॥ ७ ॥ रूपस्य वस्तु नस्तद्भावो रूपतत्त्वम् ॥ ८ ॥ धरति स्वैरिता धर्मः पुंक्लीबलिङ्गः "भर्तारि" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति मः ॥ ९ ॥ सृज्यतेऽनेन सर्गः ॥ १० ॥ एवं निसर्गः ॥ ११ ॥ १२ ॥ शील्यते धार्यते शीलं पुंक्लीबलिङ्गः ॥ १२ ॥ सह तद्भावेन वर्तते सतत्त्वम् ॥ १३ ॥ संसिद्ध्यत्यनया संसिद्धिः ॥१४॥

अवस्था तु दशा स्थितिः ।

अवस्थानमवस्था ॥ १ ॥ दश्यतेऽनया दशा स्यादित्वात् क ॥२॥ तिष्ठत्यनया स्थिति ॥ ३ ॥

स्नेह प्रीति प्रेमहार्दे

स्नेहन स्नेह पुक्लीवलिङ्ग ॥ १ ॥ प्रीयते प्रीति ॥ २ ॥ प्रियस्य भाव कम वा प्रेम पुक्लीवलिङ्ग पृथ्वादित्वादिमनि "प्रियस्थिर-" ॥ ७।४।३८ ॥ इति प्रादेश, प्रीयतेऽनेनेति वा "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ३ ॥ हृदयस्य भावो हार्दम् ॥ ४ ॥

दाक्षिण्य त्वनुकूलता ॥ १३ ॥

विप्रतिसारोऽनुशय पश्चात्तापोऽनुतापश्च ।

वैपरीत्येन प्रतिमरण विप्रतिसार, एकदेशस्य विकृतत्वाद् विप्रतीसारोऽपि ॥ १ ॥ अनुशयनमनुशय ॥ २ ॥ पश्चात् तपन पश्चात्ताप ॥ ३ ॥ अनुपश्चात् तपनमनुताप ॥ ४ ॥

अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्यु ॥ १४ ॥

अवधीयतेऽवधानम् ॥ १ ॥ एवमपरे अपि ॥ २ ॥ ३ ॥ समाधान समाधि तत्र ॥ ४ ॥ १४ ॥

धर्म पुण्य वृष श्रेय सुकृते

धरतीति धर्म "अत्तीरि-" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म, यदवोचाम – 'दुर्गतिप्रपतत्प्राणिधारणाद्धर्म उच्यते" ॥१॥ पुणति पुण्य 'कृशिजनि" ॥ (उणा –३६१) ॥ इति किद् य, धूयतेऽनेन वा 'शक्यास्थाद्या" ॥ (उणा–३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥२॥ वर्षति कामान् वृष ॥ ३ ॥ अतिशयेन प्रशस्य श्रय ॥४॥ सुष्ठु क्रियते सुकृत तत्र ॥ ५ ॥

नियतौ विधि ।

दैव भाग्य भागधेय दिष्ट च

नियम्यतेऽनया नियतिस्तस्याम् ॥ १ ॥ विधीयतेऽनेन विधि ॥ २ ॥ देवस्य आत्मन इद पूर्वकम दैव पुक्लीवलिङ्ग ॥ ३ ॥ भज्यते भाग्यम् भज्यते भाग स एवेति वा मत्यादित्वात् स्वार्थे य ॥४॥ भाग एव भागधेय "नामरूपभागाद्धेय" ॥ ७।२।१५८ ॥ ५ ॥ दिश्यते स्म दिष्टम् ॥६॥

अयस्तु तच्छुभम् ॥ १५ ॥

तद् दैव शुभम् एलय 'अच्" ॥ ५।१।४९ ॥ १ ॥ १५ ॥

अविद्याऽहंमत्यज्ञाने

विद्यतेऽदमविद्या अधमाधवद् विपर्ययेऽत्र नञ्, यदाह-अनित्याशुचिदु खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥१॥ अहमित्यस्य मननमहंमति, अनात्मन्यात्माभिमानात् अह विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ॥२॥ विरुद्धज्ञानमज्ञानम् ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रम ॥ १० ॥

भ्रमण भ्रान्ति अतस्मिंस्तदिति ज्ञानम् ॥१॥ मिथ्या मननं मिथ्यामति ॥२॥ भ्रमणं भ्रम ॥ ३ ॥ १० ॥

संदेहद्वापराऽऽरेका विचिकित्सा च संशयः ।

संदेहन संदेह उभयकोटिपरामर्शि ज्ञानम् ॥१॥ द्वौ पक्षौ परावत्र द्वापर पुंक्लिङ्ग पृषोदरादित्वादात्वम् ॥ २ ॥ आरेचनमारेका ॥ ३ ॥ विचिकित्सनं विचिकित्सा "कित संशयप्रतीकारे" ॥ ३ । ४ । ६ ॥ इति कित स्वार्थे सन् ॥ ४ ॥ संशयन संशय समन्तत शेते आत्माऽस्मिन्निति वा ॥ ५ ॥

परभागो गुणोत्कर्षे

परस्य भजन परभाग ॥ १ ॥ गुणानामुत्कर्षो गुणोत्कर्ष ॥ २ ॥

दोषे त्वादीनवाश्रवौ ॥ ११ ॥

दुष्यत्यनेन दोषस्तत्र ॥ १ ॥ आ समन्ताद् दीयन्ते क्षीयन्ते गुणा अस्मिन्नादीनव "कैरव" ॥ (उणा-५१९) ॥ इत्यत्र निपात्यते ॥ २ ॥ आश्रवन्ति गुणा अस्मिन्नाश्रव, आदीनवाश्रवौ क्लेशे इत्यमर ॥ ३ ॥ ११ ॥

स्वाद् रूप लक्षण भावश्चात्मप्रकृतिरीतय ।

सहजो रूपतत्त्व च धर्म सर्गो निसर्गवत् ॥ १२ ॥

शील सतत्त्व सांसिद्धि

स्वशब्दात् परे रूपलक्षणभावा स्वस्य रूप लक्षण भावश्च स्वरूपम् ॥ १ ॥ स्वलक्षणम् ॥ २ ॥ स्वभाव ॥३॥ अतत्यनेन आत्मा ॥ ४ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति ॥ ५ ॥ रीयते यात्यनया रीति ॥ ६ ॥ सह जात सहज ॥ ७ ॥ रूपस्य वस्तुनस्तद्भावो रूपतत्त्वम् ॥ ८ ॥ धरति स्वैरिता धर्म पुंक्लीबलिङ्ग "अर्त्तीरि" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ सृज्यतेऽनेन सर्ग ॥ १० ॥ एव निसर्ग ॥ ११ ॥ १२ ॥ शील्यते धार्यते शील पुंक्लीबलिङ्ग ॥ १२ ॥ सह तद्भावेन वर्त्तते सतत्त्वम् ॥ १३ ॥ सांसिद्ध्यत्यनया सांसिद्धि ॥१४॥

अवस्था तु दशा स्थिति ।

अवस्थानमवस्था ॥ १ ॥ दृश्यतेऽनया दशा स्यादित्वात् क ॥२॥ तिष्ठत्यनया स्थिति ॥ ३ ॥

स्नेह प्रीति प्रेमहार्दे

स्नेहन स्नेह पुल्लिङ्ग ॥ १ ॥ प्रीयते प्रीति ॥ २ ॥ प्रियस्य भाव कम वा प्रेम पुल्लिङ्ग पृथ्वादित्वादिमनि "प्रियस्थिर-" ॥ ७।४।३८ ॥ इति प्रादेश, प्रीयतेऽनेनेति वा "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ३ ॥ हृदयस्य भावो हार्दम् ॥ ४ ॥

दाक्षिण्य त्वनुकूलता ॥ १३ ॥

विप्रतिसारोऽनुशय पश्चात्तापोऽनुतापश्च ।

वैपरीत्येन प्रतिसरण विप्रतिसार, एकदेशस्य विकृतत्वाद् विप्रतीसारोऽपि ॥ १ ॥ अनुशयनमनुशय ॥ २ ॥ पश्चात् तपन पश्चात्ताप ॥ ३ ॥ अनुपश्चात् तपनमनुताप ॥ ४ ॥

अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्यु ॥ १४ ॥

अवधीयतेऽवधानम् ॥ १ ॥ एवमपरे अपि ॥ २ ॥ ३ ॥ समाधान समाधि तत्र ॥ ४ ॥ १४ ॥

धर्म पुण्य वृष श्रेय सुकृते

धरतीति धम "अर्त्तीरि-" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म, यदवोचाम — *दुर्गतिप्रपतत्प्राणिधारणाद्धर्म उच्यते"* ॥१॥ पुणति पुण्य '*ऋशिजनि-*" ॥ (उणा -३६१) ॥ इति किद् य, धूयतऽनेन वा "शक्यास्याब्या" ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥२॥ वपति कामान् वृष ॥ ३ ॥ अतिशयेन प्रशस्य श्रेय ॥४॥ सुष्ठु क्रियते सुकृत तत्र ॥ ५ ॥

नियतौ विधि ।

दैव भाग्य भागधेय दिष्ट च

नियम्यतेऽनया नियतिस्तस्याम् ॥ १ ॥ विधीयतेऽनेन विधि ॥ २ ॥ देवस्य आत्मन इद पूर्वकर्म दैव पुल्लिङ्ग ॥ ३ ॥ भज्यते भाग्यम्, भज्यते भाग स एवेति वा मत्स्यादित्वात् स्वार्थे य ॥४॥ भाग एव भागधेय "*नामरूपभागाद्धेय*" ॥ ७।२।१५८ ॥ ५ ॥ दिश्यते स्म दिष्टम् ॥६॥

अयस्तु तच्छुभम् ॥ १९ ॥

तद् दैव शुभम् एलय 'अच्' ॥ ५।१।४९ ॥ १ ॥ १९ ॥

अलक्ष्मीर्निर्ऋतिः कालकर्णिका स्यात्

न लक्ष्मीरलक्ष्मी ॥ १ ॥ निर्यान्ता ऋतेः सुखागमो निर्ऋतिः ॥ २ ॥ कालस्य मरणस्य कर्णिका कर्णाभरणमिव कालकर्णिका ॥ ३ ॥

अथाऽशुभम् ।

दुष्कृतं दुरितं पापमेनः पाप्मा च पातकम् ॥ ६ ॥

किल्बिषं कलुषं किण्वं कल्मषं वृजिनं तमः ।

अहः कल्कमघं पङ्कं

न शुभमशुभम् ॥ १ ॥ दुष्टं कृतं दुष्कृतम् ॥ २ ॥ दुरेति स्म दुरितम् ॥ ३ ॥ पात्यस्मात् पापं "पापाचमि" ॥ (उणा-२९६) ॥ इति पः ॥ ४ ॥ एत्येनः क्लीबलिङ्गः "अतणिभ्यां" ॥ (उणा-९७५) ॥ इति नस् ॥ ५ ॥ पातयति दुर्गतौ पाप्मा "सात्मन्नात्मन्" ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते पुल्लिङ्गोऽयम् ॥ ६ ॥ णके पातकं पुंक्लीबलिङ्ग ॥७॥१६॥ कल्यते किल्बिषं "कले किल्वच" ॥ (उणा-५५१) ॥ इतीषः ॥ ८ ॥ "कृपूनहि" ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युषे कलुषं कं सुखं लोपतीति वा ॥ ९ ॥ किणिः सौत्रः किण्यते किण्वं "निघृषि" ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद्वः ॥ १० ॥ कल्यते कल्मषं "कलेर्मष" ॥ (उणा-५६२) ॥ ११ ॥ वृज्यते वृजिनं "वृजिलुहि" ॥ (उणा-२८३) ॥ इति किदिन ॥ १२ ॥ ताम्यत्यनेन तमः ॥ १३ ॥ अमत्यहः क्लीबलिङ्गो "अमेर्हहौ चान्तौ" ॥ (उणा-९६२) ॥ इत्यस् अह्नते वा "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ १४ ॥ कल्यते कल्कं पुंक्लीबलिङ्गः "भीण्शलि" ॥ (उणा-२१) ॥ इति कः ॥ १५ ॥ अमत्यघं "मघाघडघा" ॥ (उणा-११०) ॥ इति घे निपात्यते, न जहाति वा, अघयतीति वा ॥ १६ ॥ पञ्च्यते पङ्कं पुंक्लीबलिङ्गः ॥ १७ ॥

उपाधिर्धर्मचिन्तनम् ॥ १७ ॥

उपाधीयते उपाधिः पुल्लिङ्गः ॥ १ ॥ धर्मस्य चिन्ता धर्मचिन्तनम् ॥ २ ॥ १७ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थाः

त्रिसङ्ख्यो वर्गस्त्रिवर्गः ॥ १ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकाः ।

धर्मकामार्थाः इत्येव चतुःसङ्ख्यो वर्गश्चतुर्वर्गः ॥ १ ॥

बलतुर्याश्चतुर्भद्रम्

बलं तुर्यं येषां ते बलतुर्याः धर्मकामार्थाः ॥ १ ॥ चतुर्णां भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्रं पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥ २ ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ १८ ॥

प्रमदन प्रमाद ॥ १ ॥ अनवधानस्य भावोऽनवधानताऽनवहितत्व कार्येष्व तात्पर्यम् ॥ २ ॥ १८ ॥

छन्दोऽभिप्राय आकूत मतभावाशया अपि ।

छन्दयत्याल्हादयति छन्द "अच्" ॥ ५ । १ । ४९ ॥ इत्यच् पृषोदरादित्वात् छत्व ॥ १ ॥ आभिमुख्येन प्रयन्त्यनेन अभिप्राय ॥ २ ॥ आकूयते आकूतम् ॥३॥ मन्यते मतम् ॥४॥ भवत्यस्मिन् भाव पुल्लिङ्ग ॥५॥ आशेरतेऽस्मिन्नाशय ॥६॥

हृषीकमक्ष करण स्रोत ख विषयान्द्रियम् ॥ १९ ॥

हृष्यन्त्यनेन हृषीक "ऋजिश्वृ" ॥ (उणा–५५४) ॥ इति किदीष ॥ १ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोत्यक्षम् ॥ २ ॥ क्रियतेऽनेन करणम् ॥ ३ " स्रवत्यस्मान्मल स्रोत क्लीवलिङ्ग ॥ ४ ॥ अश्नुते व्याप्नोति ख ' अशडित्" ॥ उणा–८७) ॥ इति ख "डित्यन्त्यस्वरादे ' ॥ २ । १ । ११४ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोपे ॥ ५ ॥ विषय स्पर्शादिरस्त्यस्य विषयि ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रिय स्पशनादि अनेन हि आत्माऽनुमीयते, इन्द्रेण दृष्ट वा आत्मा हि स्पशनादीनि दृष्ट्वा स्वविषयेषु नियुङ्क्ते आत्मकृतेन हि शुभकर्मणा तथाविधविषयोपभोगाय स्पशनादीनि भवन्ति, इन्द्रेण जुष्ट वा तद्द्वारेणाऽस्य विज्ञानोत्पादात्, इन्द्रेण दत्त वा विषयग्रहणाय विषयेभ्य समर्पणात् इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधनमिति वा "इन्द्रियम्" ॥ ७ । १ । १७४ ॥ इति इयप्रत्यया त निपात्यन्ते ॥ ७ ॥ १९ ॥

बुद्धीन्द्रिय स्पर्शनादि

बुद्धिहेतुरिन्द्रिय बुद्धीन्द्रिय स्पृश्यतेऽनेन स्पर्शनम् आदिग्रहणाद् रसनघ्राणचक्षु-श्रोत्राणीन्द्रियाणि ग्रह्यन्त यदवाचाम प्रमाणमीमासायाम्–"स्पशरसगन्धरूपशब्दग्रहणलक्षणानि स्पशनरसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणीन्द्रियाणि द्रव्यभावभेदानि" इति ॥ १ ॥

पाण्यादि तु कियेन्द्रियम् ।

क्रियाव्यापार आदानादि यदाह उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया " इति क्रियाहेतुरिन्द्रिय क्रियेन्द्रियम् आदिग्रहणाद् वाक्पादपायूपस्था गृह्यन्ते ॥ १ ॥

स्पर्शादयस्त्विन्द्रियार्था विषया गोचरा अपि ॥ २० ॥

स्पर्शन स्पश , आदिग्रहणाद् रसगन्धरूपशब्दा गृह्यन्ते इन्द्रियैरर्ध्यन्ते इन्द्रियार्था, अथा अपि ॥ १ ॥ विषिण्वन्ति विषया "सयषितस्य' ॥ २ । ३ । ४७ ॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु गोचरा 'गोचरसचर" ॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति घ ॥ ३ ॥ २० ॥

अलक्ष्मीर्निर्ऋतिः कालकर्णिका स्यात्

न लक्ष्मीरलक्ष्मी ॥ १ ॥ निर्गता ऋतेर्निर्ऋतिः सन्मार्गान्निर्ऋतिः ॥ २ ॥ कालस्य मरणस्य कर्णिका कर्णाभरणमिव कालकर्णिका ॥ ३ ॥

अथाऽशुभम् ।

दुष्कृतं दुरितं पापमेनः पाप्मा च पातकम् ॥ ६ ॥

किल्बिषं कलुषं किण्वं कल्मषं वृजिनं तमः ।

अंहः कल्कमघं पङ्कं

न शुभमशुभम् ॥ १ ॥ दुष्टं कृतं दुष्कृतम् ॥ २ ॥ दुरेति स्म दुरितम् ॥ ३ ॥ पान्त्यस्मात् पापं "भापाचणि" ॥ (उणा-२९६) ॥ इति पः ॥ ४ ॥ एत्यनं क्लीबलिङ्गं "अक्तिणिभ्यां" ॥ (उणा-९७९) ॥ इति नस् ॥ ५ ॥ पातयति दुर्गतौ पाप्मा 'सात्मन्नात्मन्' ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते पुंल्लिङ्गोऽयम् ॥ ६ ॥ णके पातकं पुक्लीबलिङ्गं ॥७॥१६॥ कल्यते किल्बिषं "कले किल्वच" ॥ (उणा-५५१) ॥ इतीष ॥ ८ ॥ "कुपूनहि" ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युषे कलुषं कं सुखं लोपतीति वा ॥ ९ ॥ 'किणि सौत्रः' किण्यते किण्वं "निघृषि" ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद्व ॥ १० ॥ कल्यते कल्मषं "कलेर्मष" ॥ (उणा-५६२) ॥ ११ ॥ वृज्यते वृजिनं "वृजितुहि" ॥ (उणा-२८३) ॥ इति किदिन ॥ १२ ॥ ताम्यत्यनेन तमः ॥ १३ ॥ अमत्यंहः क्लीबलिङ्गो "अमेर्हो वा वौ" ॥ (उणा-९६२) ॥ इत्यस् अंहते वा "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ १४ ॥ कल्यते कल्कं पुक्लीबलिङ्गं "भीण्शलि" ॥ (उणा-२१) ॥ इति कः ॥ १५ ॥ अमत्यघं "मघाघङघा" ॥ (उणा-११०) ॥ इति घे निपात्यते, न जहाति वा, अघयतीति वा ॥ १६ ॥ पञ्च्यते पङ्कं पुक्लीबलिङ्गं ॥ १७ ॥

उपाधिर्धर्मचिन्तनम् ॥ १७ ॥

उपाधीयते उपाधिः पुंलिङ्गं ॥ १ ॥ धर्मस्य चिन्ता धर्मचिन्तनम् ॥ २ ॥१७॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थाः

त्रिसङ्ख्यो वर्गः त्रिवर्गः ॥ १ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकाः ।

धर्मकामार्थमोक्षा इत्येव चतुः सङ्ख्यो वर्गश्चतुर्वर्गः ॥ १ ॥

बलतुर्याश्चतुर्भद्रम्

बलं तुर्यं येषां ते बलतुर्या धर्मकामार्थाः ॥१॥ चतुर्णां भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्रं पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥ २ ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ १८ ॥

प्रमदन प्रमाद ॥ १ ॥ अनवधानस्य भावोऽनवधानताऽनवहितत्व कार्येष्व तात्पर्यम् ॥ २ ॥ ०८ ॥

छन्दोऽभिप्राय आकूत मतभावाशया अपि ।

छ दयत्याह्लादयति छ द "अच्' ॥ ५ । १ । ४९ ॥ इत्यच् पृषोदरादित्वात् छत्व ॥ १ ॥ आभिमुख्येन प्रयन्त्यनेन अभिप्राय ॥ २ ॥ आकूयते आकूतम् ॥३॥ म यते मनम् ॥४॥ भवत्यस्मिन् भाव पुल्लिङ्ग ॥५॥ आशेरतेऽस्मिन्नाशय ॥६॥

हृषीकमक्ष करण स्रोत ख विषयीन्द्रियम् ॥ १९ ॥

हृष्यन्त्यनेन हृषीक "ऋजिश्वृ" ॥ (उणा-५५४) ॥ इति किदाप ॥ १ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोत्यक्षम् ॥ २ ॥ क्रियतेऽनेन करणम् ॥ ३ ॥ स्रवत्यस्मान्मल स्रोत क्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ अश्नुते व्याप्नोति ख "अशर्डित्" ॥ उणा-८७) ॥ इति ख "डित्यन्त्यस्वरादे" ॥ २ । १ । ११४ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोपे ॥ ५ ॥ विषय स्पर्शादिरस्त्यस्य विषयि ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रिय स्पर्शनादि अनेन हि आत्माऽनुमीयते, इन्द्रेण दृष्ट वा आत्मा हि स्पर्शनादीनि दृष्ट्वा स्वविषयेषु नियुङ्क्ते आत्मकृतेन हि शुभकर्मणा तथाविधविषयोपभोगाय स्पर्शनादिनी भवन्ति, इन्द्रेण जुष्ट वा तद्द्वारेणाऽस्य विज्ञानोत्पादात्, इन्द्रेण दत्त वा विषयग्रहणाय विषयेभ्य समर्पणात्, इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधनमिति वा "इन्द्रियम्" ॥ ७ । १ । १७४ ॥ इति इयप्रत्ययान्त निपात्यते ॥ ७ ॥ १९ ॥

बुद्धीन्द्रिय स्पर्शनादि

बुद्धिहेतुरिन्द्रिय बुद्धीन्द्रिय स्पृश्यतेऽनेन स्पर्शनम् आदिग्रहणाद् रसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणीन्द्रियाणि गृह्यन्त यदवोचाम प्रमाणमीमांसाया म्-"स्पर्शरसगन्धरूपशब्दग्रहणलक्षणानि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणीन्द्रियाणि द्रव्यभावभेदानि" इति ॥ १ ॥

पाण्यादि तु क्रियेन्द्रियम् ।

क्रियाव्यापार आदानादि यदाह "उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया" इति क्रियाहेतुरिन्द्रिय क्रियेन्द्रियम् आदिग्रहणाद् वाक्पादपायूपस्था गृह्यन्ते ॥ १ ॥

स्पर्शादयस्त्विन्द्रियार्था विषया गोचरा अपि ॥ २० ॥

स्पर्शन स्पर्श , आदिग्रहणाद् रसगन्धरूपशब्दा गृह्यन्ते इन्द्रियैरर्थ्यन्ते इन्द्रियार्था , अर्था अपि ॥ १ ॥ विषिण्वन्ति विषया "सयसितस्य' ॥ २ । ३ । ४७ ॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु गोचरा 'गोचरसंचर" ॥५ । ३ । १३१॥ इति घ ॥ ३ ॥ २० ॥

अलक्ष्मीर्निर्ऋतिः कालकर्णिका स्यात्

न लक्ष्मीरलक्ष्मी ॥ १ ॥ निर्गता ऋतेः सत्यमार्गान्निर्ऋतिः ॥ २ ॥ कालस्य यमस्य कर्णिका कर्णाभरणमिव कालकर्णिका ॥ ३ ॥

अथाऽशुभम् ।

दुष्कृतं दुरितं पापमेनः पाप्मा च पातकम् ॥ १६ ॥
किल्बिषं कलुषं किण्वं कल्मषं वृजिनं तमः ।
अहः कल्कमघं पङ्कं

न शुभमशुभम् ॥ १ ॥ दुष्टं कृतं दुष्कृतम् ॥ २ ॥ दुरेति स्म दुरितम् ॥ ३ ॥ पात्यस्मात् पापं "पापाचणि" ॥ (उणा–२९६) ॥ इति प ॥ ४ ॥ एत्यनेन क्लीबलिङ्ग "अत्तणिभ्यां" ॥ (उणा–९७९) ॥ इति नस् ॥ ५ ॥ पातयति दुर्गतौ पाप्मा 'सात्मभात्मन्' ॥ (उणा–९१६) ॥ इति मनि निपात्यते पुल्लिङ्गोऽयम् ॥ ६ ॥ णके पातकं पुक्लीबलिङ्ग ॥७॥१६॥ कल्यते किल्बिषं " कले किल्वच " ॥ (उणा–५५१) ॥ इतीष ॥ ८ ॥ " ऋपूनहि " ॥ (उणा–५५७) ॥ इत्युषे कलुषं क सुखं लोपतीति वा ॥ ९ ॥ 'किणि शौच' किण्यते किण्वं "निघृषि" ॥ (उणा–५११) ॥ इति किद्व ॥ १० ॥ कल्यते कल्मषं "कलेमष" ॥ (उणा–५६२) ॥ ११ ॥ वृज्यते वृजिनं "वृजितुहि" ॥ (उणा–२८३) ॥ इति किदिन ॥ १२ ॥ ताम्यत्यनेन तमः ॥ १३ ॥ अमत्यहः क्लीबलिङ्गौ " अमेभहौ चा तौ" ॥ (उणा–९६२) ॥ इत्यस् अहते वा "अस्" ॥ (उणा–९५२) ॥ इत्यस् ॥ १४ ॥ कल्यते कल्कं पुक्लीबलिङ्ग "भीण्शलि" ॥ (उणा–२१) ॥ इति क ॥ १५ ॥ अमत्यघं "मघाघङ्घा" ॥ (उणा–११०) ॥ इति घे निपात्यते, न जहाति वा, अघयतीति वा ॥ १६ ॥ पञ्च्यते पङ्कं पुक्लीबलिङ्ग ॥ १७ ॥

उपाधिर्धर्मचिन्तनम् ॥ १७ ॥

उपाधीयते उपाधिः पुल्लिङ्ग ॥ १ ॥ धर्मस्य चिन्ता धर्मचिन्तनम् ॥ २ ॥ १७ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्था

त्रिसङ्ख्यो वर्गस्त्रिवर्गः ॥ १ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकाः ।

धर्मकामार्था इत्येव चतुःसङ्ख्यो वर्गश्चतुर्वर्गः ॥ १ ॥

बलतुर्याश्चतुर्भद्रम्

बलं तुर्यं येषां ते बलतुर्या धर्मकामार्थाः ॥१॥ चतुर्णां भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्रं पात्रादित्वात् स्त्र्यभावः ॥ २ ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ १८ ॥

प्रमदन प्रमाद ॥ १ ॥ अनवधानस्य भावोऽनवधानताऽनवहितत्व कार्येष्व तात्पर्यम् ॥ २ ॥ ८ ॥

छन्दोऽभिप्राय आकूत मतभावाशया अपि ।

छ दयत्याह्लादयति छन्द "अच्" ॥ ५ । १ । ४९ ॥ इत्यच् पृषोदरादित्वात् छत्व ॥ १ ॥ आभिमुख्येन प्रयत्नेन अभिप्राय ॥ २ ॥ आकूयते आकूतम् ॥ ३ ॥ मन्यते मतम् ॥ ४ ॥ भवत्यस्मिन् भाव पुंक्लीबलिङ्ग ॥ ५ ॥ आशेरतेऽस्मिन्नाशय ॥ ६ ॥

हृषीकमक्ष करण स्रोत ख विषयीन्द्रियम् ॥ १९ ॥

हृष्यन्त्यनेन हृषीक "ऋजिश्रृष्ट" ॥ (उणा-५५४) ॥ इति किदीप ॥ १ ॥ अश्नोति व्याप्नोत्यक्षम् ॥ २ ॥ क्रियतेऽनेन करणम् ॥ ३ " स्रवत्यस्मान्मल स्रोत क्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ अश्नुते व्याप्नोति ख ' अशडित्" ॥ उणा-८७) ॥ इति स "डित्यन्त्यस्वरादे" ॥ २ । १ । ११४ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोप ॥ ५ ॥ विषय स्पर्शादिरस्त्यस्य विषयि ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रिय स्पर्शनादि अनेन हि आत्माऽनुमीयते, इन्द्रेण दृष्ट वा आत्मा हि स्पर्शनादानि दृष्ट्वा स्वविषयेषु नियु ङ्क्ते आत्मकृतेन हि शुभकर्मणा तथाविधविषयोपभोगाय स्पर्शनादिनी भवन्ति, इन्द्रेण जुष्टं वा तद्द्वारेणाऽस्य विज्ञानोत्पादात्, इन्द्रेण दत्त वा विषयग्रहणाय विषयेभ्य समर्पणात्, इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधनमिति वा "इन्द्रियम्" ॥ ७ । १ । १७४ ॥ इति इयप्रत्यया त निपात्यते ॥ ७ ॥ १९ ॥

बुद्धीन्द्रिय स्पर्शनादि

बुद्धिहेतुरिन्द्रिय बुद्धीन्द्रिय स्पृश्यतेऽनेन स्पर्शनम् आदिग्रहणाद् रसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणीन्द्रियाणि गृह्यन्त यदवोचाम प्रमाणमीमांसायाम्-"स्पर्शरसगन्धरूपशब्दग्र हणलक्षणानि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणीन्द्रियाणि द्रव्यभावभेदानि" इति ॥ १ ॥

पाण्यादि तु क्रियेन्द्रियम् ।

क्रियाव्यापार आदानादि यदाह उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया " इति क्रियाहेतुरिन्द्रिय क्रियेन्द्रियम् आदिग्रहणाद् वाक्पादपायूपस्था गृह्यन्ते ॥ १ ॥

स्पर्शादयस्त्विन्द्रियार्था विषया गोचरा अपि ॥ २० ॥

स्पर्शन स्पर्श , आदिग्रहणाद् रसगन्धरूपशब्दा गृह्यन्ते इन्द्रियैरर्थ्य ते इन्द्रियार्था , अर्था अपि ॥ १ ॥ विषिण्वन्ति विषया "सयसितस्य" ॥ २ । ३ । ४७ ॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु गोचरा 'गोचरसचर" ॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति घ ॥ ३ ॥ २० ॥

शीतं तुषारं शिशिरं सुशीमं शीतलो जडः ।
हिमं

शेतेऽनेन शीतं "शीङो..." ॥ (उणा-२०१) ॥ इति कित् त तत्र श्यायते स्मेति वा "... शीङवमूर्त्ति" ॥ ४।१।९७ ॥ इति शीरादेश ॥ १ ॥ तुष्यत्यनेन तुषारं "तुषिकुठिभ्यां कित्" ॥ (उणा-४०८) ॥ इत्यार ॥ २ ॥ शाशत्यनेन शिशिरं 'शवशशेरिश्चात' ॥ (उणा-४१३) ॥ इतीर ॥ ३ ॥ सुष्ठु श्यायते सुशीमं, सुषीमोऽपि ॥ ४ ॥ शेतेऽनेन शीतलः "शीङस्तलक्" ॥ (उणा-५०१) ॥ इति तलक् शीतं शीतत्वमस्त्यस्य वा सिध्मादित्वात्, शीतं लातीति वा ॥ ५ ॥ जलति जडः ॥ ६ ॥ हिनोति हिमं "क्षुहिभ्यां वा" ॥ (उणा ३४१) ॥ इति किद् म ॥ ७ ॥

अथोष्णे तिग्मस्तीव्रस्तीक्ष्णश्चण्डः खरः पटुः ॥ २१ ॥

उष्णात्युष्णं "घृवीहा-" ॥ (उणा-१८३) ॥ इति किन् णस्तत्र ॥ १ ॥ तेजयति तिग्मं "तिजियुजेग् च" ॥ (उणा-३४५) ॥ इति किद् म ॥ २ ॥ तीवति तीव्रः "खुर क्षुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ३ ॥ तेजयति तीक्ष्णः 'भ्रूणतृण" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ ४ ॥ चण्डते चण्डः चणत्यनेनेति वा "पञ्चमाद्" ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड ॥ ५ ॥ खनति खरः ख रातीति वा ॥ ६ ॥ पटति उष्णता पटुः ॥ ७ ॥ २१ ॥

कोष्णं कवोष्णं कदुष्णो मन्दोष्णश्चेषदुष्णवत् ।

इषदुष्णं कोष्णं ॥ १ ॥ कवोष्णं 'काकवौ वोष्णे" ॥ ३।२।१३७ ॥ इति साधू ॥ २ ॥ "कोः कत्" ॥ ३।२।१३० ॥ इति कदादेशे कदुष्णं ॥३॥ मन्दमुष्णो मन्दोष्णः ॥ ४ ॥ अल्पमुष्णं इषदुष्णं ॥ ५ ॥

निष्ठुरं कक्खटं क्रूरं परुषं कर्कशं खरः ॥ २२ ॥
दृढं कठोरं कठिनो जरठं

नियते तिष्ठति निष्ठुरं "श्वशुर" ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥१॥ 'कक्ख हसने' कक्खयते कक्खटं "दिव्यवि-" ॥ (उणा-१४१) ॥ इत्यट खक्खटं इत्यन्ये ॥ २ ॥ क्रुद्यति क्रूरं "कृते क्रूकृच्छ्रौ च ॥ (उणा-३९५) ॥ इति र ॥ ३ ॥ पृणाति परुषं "ऋपृनहि ॥ (उणा-५१७) ॥ इत्युष, अपरुष्यतीति वा ॥४॥ कर्कोऽमिरूपगानमस्त्यस्य कर्कशः लोमादित्वात् श ॥ ५ ॥ खनति खरः ॥ ६ ॥ २२ ॥ दृहति दृंहति वा "... 'बलिस्थूले दृढ' ॥ ४।४।६९ ॥ इति क्ते साधु ॥ ७ ॥ कठति कठोरं 'कठिचकि-' ॥ (उणा-४३३) ॥ इत्यारे ॥८॥

"श्याकठि" ॥ (उणा-२८०) ॥ इतीने कठिन ॥९॥ जीर्यति जरठ "मृजृशृ"॥ (उणा-१६७) ॥ इत्यठ, जरठोऽपि ॥ १० ॥

कोमल पुन. ।
मृदुलो मृदुसोमालसुकुमारा अकर्कश ॥ २३ ॥

कौति कोमल "मुरल" ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥ मृदुरस्त्यस्य मृदुल सिध्मादित्वाल्ल ॥ २ ॥ मृयते मृदु "पृकाहृषि" ॥ (उणा-७२९) ॥ इति किदु ॥ ३ ॥ सोम सोमत्वमालाति सोमाल ॥ ४ ॥ सुष्ठु कुमार इव मृदुत्वात् सुकुमार ॥ ५ ॥ न कर्कशोऽकर्कश ॥ ६ ॥ २३ ॥

मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुल्य स्वादुर्मधूलक ।

मधु माधुर्यमस्त्यस्य मधुर मध्वादित्वाद् र, माद्यत्यनेनेति वा "श्वशुर-" ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥ रसेषु ज्येष्ठो रसज्येष्ठ ॥ २ ॥ गुडे साधुर्गुल्य ॥ ३ ॥ स्वदते स्वादु "कृवापाजि-" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ ४ ॥ माद्यत्यनेन मधूल दुकूल" ॥ (उणा-४९१) ॥ इत्यूले निपात्यते ॥ ५ ॥

अम्लस्तु पाचनो दन्तशठो

अमत्यम्ल "शामाश्या" ॥ (उणा-४६२) ॥ इति ल अम्लोऽपि ॥ १ ॥ पाचयति पाचन ॥ २ ॥ दन्तेषु शठो दन्तशठ ॥ ३ ॥

अथ लवण सर ॥ २४ ॥
सर्वरस

स्वदते लवण 'चिक्कण" ॥ (उणा-१९०) ॥ इत्यणे निपात्यते, लुनाति जाड्यमिति वा नन्द्यादित्वाद् नो णत्व च ॥ १ ॥ सरत्यनेन सर "पुनाम्नि घ" ॥ ५ । ३ । १३० ॥ २ ॥ २४ ॥ सर्वे रसा अत्र सर्वरस ॥ ३ ॥

अथ कटु स्यादोषणो मुखशोधन ।

कटत्यावृणोति कटु "भृमृतॄ" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ ओषत्यो षण ॥ २ ॥ मुख शोधयति मुखशोधन ॥ ३ ॥

वक्त्रभेदी तु तिक्त

वक्त्र भिनत्ति वक्त्रभेदी ॥ १ ॥ ताडयति तकति तेजयतिवा तिक्त 'पुत पित्त' ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ २ ॥

अथ कषायस्तुवरो रसा ॥ २५ ॥

कषति श्लेष्माण कषाय 'कुलकुलि ॥ (उणा-१२७) ॥ इति काय

॥ १ ॥ सवीति सुवर "अदद" ॥ (उणा-४०३) ॥ इतरः निपातित पुंक्लिब्लिङ्गो
॥ २ ॥ रस ते गन्ध रसा ॥ ३ ॥ इसुगन्धद्रार ॥ २५ ॥

गन्धा जनमनोहारी सुरभिर्घ्राणतर्पण ।

समाकर्षी निर्हारी च

गन्धवत ग धो घ्राणग्राह्य च ॥ १ ॥ जनमनोहारी ॥ २ ॥ सुष्ठु रमत
सुरभि ॥ ३ ॥ घ्राण तर्पयति घ्राण त्ति प्राणतर्पण ॥ ४ ॥ समाकर्षति चित्त समा
कर्षी ॥ ५ ॥ निर्हरत्यन्तरे निर्हारी अथ सार्वं प्रति प्रसिद्धस्यदनुवादेनान्यस्य विधि
एवमन्यत्रापि ॥ ६ ॥

स आमोदो विदूरग ॥ २६ ॥

स सुरभिगन्धो विदूरगोऽतिदूरव्यापी ॥ १ ॥ आसमन्तात् मोदतेऽनेन आमोद
॥ २ ॥ २६ ॥

विमर्दोत्थे परिमल ।

रतिविमर्दादेहागरान्यपरिमलनात्मनो हृद्यो गन्ध परिमलते परिमल ॥ १ ॥

अथामोदी मुखवासन ।

इष्टगन्ध सुगन्धिश्च

आमोदोऽस्त्यस्य आमोदी ॥ १ ॥ मुखं वासयत्यनुलिम्पति मुखवासन ॥ २ ॥
इष्टो गन्धोऽस्य इष्टग ध ॥ ३ ॥ शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धि, द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ
चित्य मे ॥ ४ ॥

दुर्गन्धः पूतिगन्धिक ॥ २७ ॥

दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्ध ॥ १ ॥ पूतर्विस पूतेरिव वा गन्धोऽस्य पूतिगन्धि
"सुपूत्युत्सुरभेर्गन्धादिद्गुणे" ॥ ७ । ३ । १४४ ॥ इतीत् ॥ २ ॥ २७ ॥

आमगन्धि तु विस्त स्यात्

आमोऽपरो मत्स्य इवेव गन्धोऽस्य आमगन्धि वापमानात्' ॥ ७ । ३ ।
१ ॥ इतीत् ॥ १ ॥ विस्रति विस्त 'ऋज्यजि- ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
रक् ॥ २ ॥

वर्णाः श्वेतादिका अमी ।

श्वेत सित शुक्ल हरिणो विशद शुचि ॥ २८ ॥

अवदातगौरशुभ्रवलक्षधवलार्जुना ।

पाण्डु

श्वेतते श्वेत ॥ १ ॥ श्यायते श्येत "हर्यादिभ्य" ॥ (उणा–२१०) ॥ इतीत ॥ २ ॥ सिनोति मन सित ॥ ३ ॥ 'शुक गतौ' शोकति मनोऽत्र शुक्र "शुक्रशामूभ्य कित्" ॥ (उणा-४,३) ॥ इति ल ॥ ४ ॥ हरत चेता हरिण "द्रुहवृहि" ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीण ॥ ५ ॥ विशति मनो विशद "कुमुद" ॥ (उणा–२४४) ॥ इति निपात्यते विशीयते वा ॥ ६ ॥ शोचति निर्मलीभवति शुचि ॥ ७ ॥ २८ ॥ अवदायते शोध्यतेऽवदात ॥ ८ ॥ 'गुरैचि उद्यमे' गुरते मनोऽत्र गोर गोर एव गौर प्रज्ञादित्वादण्, गूयते वा 'खुरक्षर' ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ९ ॥ शोभते शुभ्र "ऋज्यजि-" ॥ (उणा–३८८) ॥ इति किद् र ॥ १० ॥ वल्ते वलक्ष अवलक्ष्यत वा पृषोदरादित्वात् ॥ ११ ॥ धुनात्यशोभामिति धवल मृदिकदि-" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १२ ॥ अज्यतेऽर्जुन ॥ १३ ॥ पाण्डु पाण्डुत्वमस्त्यस्य पाण्डुर मध्वादित्वात् र ॥ १४ ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् पाण्डर "जठर" ॥ (उणा–४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १५ ॥ पन्यते स्तूयते पाण्डु पनेर्दीर्घश्च' ॥ (उणा–१६६) ॥ इति डु ॥ १६ ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसर ॥ २९ ॥

ईषदव्यक्त-पाण्डु धुनाति चेतो धूसर 'कृगृतनि" ॥ (उणा–४४०) ॥ इति कित् सर ॥ १ ॥ २९ ॥

कापोतस्तु कपोताभ

कपोतस्याय कापोत ॥ १ ॥ कपोतस्येव आभाऽस्य कपोताभ ॥ २ ॥

पीतस्तु सितरञ्जन ।

हारिद्र पीतलो गौर

पीयते वर्णान् पीत ॥ १ ॥ सित रञ्जयति सितरञ्जन ॥ २ ॥ हरिद्राया अय हारिद्र ॥ ३ ॥ पीत पीतत्व लाति पातल ॥ ४ ॥ गूयते गौर ॥ ५ ॥

पीतनील: पुनर्हरित् ॥ ३० ॥

पालाशो हरितस्तालकाभ

पीतश्चासौ नीलश्च पीतनील ॥१॥ हरति चित्त हरित् हृसृरुहि' ॥ (उणा–८८७) ॥ इतीत् ॥ २ ॥ ३० ॥ पलाशस्य पर्णस्याय पालाश ॥ ३ ॥ हरति हरित हर्यादिभ्य' ॥ (उणा–२१०) ॥ इतीत ॥ ४ ॥ तालक हरितालक तस्येवाऽऽभाऽस्य तालकाभ ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ स्यतीति सुचर "जटर" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यर निपात्यते पुष्कलिशी
॥ २ ॥ रस्यन्ते इति रसा ॥ १ ॥ इत्यगुणाहार ॥ २५ ॥

गन्धो जनमनोहारी सुरभिर्घ्राणतर्पण ।

समाकर्षी निर्हारी च

गन्धयते गन्धो घ्राणग्राह्योऽयं च ॥ १ ॥ जनमनोहारी ॥ २ ॥ सुष्ठु रमते सुरभि ॥ ३ ॥ घ्राण तर्पयति प्रीणाति घ्राणतर्पण ॥ ४ ॥ समाकर्षति चित्त समाकर्षी ॥ ५ ॥ निर्हरत्यवश्य निर्हारी अत्र यार्थं प्रति प्रसिद्धत्वदनुवादेनान्यस्य विधि एवमन्यत्रापि ॥ ६ ॥

स आमोदो विदूरग ॥ २६ ॥

स सुरभिग धो विदूरगोऽतिदूरव्यापी ॥ १ ॥ आसमन्तात् मोदतेऽनेन आमोद ॥ २ ॥ २६ ॥

विमर्दोत्थ परिमल ।

रतविकसद्देहोपरागपरिमलनोत्पन्नो हृद्यो गन्ध परिमलते परिमल ॥ १ ॥

अथामोदी मुखवासन ।

इष्टगन्ध सुगन्धिश्च

आमोदोऽस्त्यस्य आमोदी ॥ १ ॥ मुखं वासयत्यनुलिम्पति मुखवासन ॥ २ ॥ इष्टो गन्धोऽस्य इष्टग ध ॥ ३ ॥ शोभनो ग धोऽस्य सुगन्धि , द्वौ द्वौ भिन्नार्था विति ये ॥ ४ ॥

दुर्ग धः पूतिगन्धिक ॥ २७ ॥

दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्ग ध ॥ १ ॥ पूतिर्विस्र पूतेरिव वा गन्धोऽस्य पूतिगन्धि 'सुपूत्युत्सुरभेर्गन्धादिद्गुणे' ॥ ७ । ३ । १४४ ॥ इतीत् ॥ २ ॥ २७ ॥

आमगन्धि तु विस्र स्यात्

आमाऽपक्वं मल तस्येव ग धोऽस्य आमगन्धि वोपमानात्' ॥ ७ । ३ । १४७ ॥ इनात् ॥ १ ॥ स्यत विस्र ' ऋज्यजि- ॥ (उणा-३८८) ॥ इति कित् र ॥ ॥

वर्णा श्वेतादिका अमी ।

श्वेत श्येत सित शुक्रो हरिणो विशद शुचि ॥ २८ ॥

अवदातगौरशुभ्रवलक्षधवलार्जुना ।

पाण्डुर पाण्डर पाण्डु

श्वेतते श्वेत ॥ १ ॥ श्यायते श्येत "हर्याग्रहि" ॥ (उणा–२१०) ॥ इतीत ॥ २ ॥ सिनोति मन सित ॥ ३ ॥ 'शुक गतौ' शोकति मनोऽत्र शुक्र "शुक्रशीमूभ्य कित्" ॥ (उणा–४६३) ॥ इति ल ॥ ४ ॥ हरत चेता हरिण "दृहृवृहि" ॥ (उणा–१९४) ॥ इतीण ॥ ५ ॥ विशति मनो विशद "कुमुद" ॥ (उणा–२४४) ॥ इति निपात्यते विशायते वा ॥ ६ ॥ शोचति निर्मलामवर्ति शुचि ॥ ७ ॥ २८ ॥ अवदायते शोभ्यतेऽवदात ॥ ८ ॥ 'गुरैचि उद्यमे' गुरुते मनोऽत्र गोर गोर एव गौर प्रज्ञादित्वादण्, गूर्यते वा 'खुरक्षर" ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ९ ॥ शाभने शुभ्र "ऋज्यजि-" ॥ (उणा–३८८) ॥ इति किद्र र ॥ १० ॥ वलते वलक्ष अवलक्ष्यत वा पृषोदरादित्वात् ॥ ११ ॥ धुनात्यशोभामिति धवल मृदिकदि-" ॥ (उणा–४६५) ॥ इत्यल ॥ १२ ॥ अज्यतेऽज्जुन ॥ १३ ॥ पाण्डु पाण्डुरमस्त्यस्य पाण्डुर मध्वादित्वात् र ॥ १४ ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् पाण्डर "जठर' ॥ (उणा–४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १५ ॥ पच्यते स्तूयते पाण्डु 'पनेर्दीर्घश्च' ॥ (उणा–१६६) ॥ इति डु ॥ १६ ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसर ॥ २९ ॥

ईषद्‌व्यक्त पाण्डु धुनाति चतो धूसर "कृधूतनि" ॥ (उणा–६४०) ॥ इति किल् सर ॥ १ ॥ २९ ॥

कापोतस्तु कपोताभ

कपोतस्याय कापोत ॥ १ ॥ कपोतस्येव आभाऽस्य कपोताभ ॥ २ ॥

पीतस्तु सितरञ्जन ।

हारिद्र पीतलो गौर

पीयते वर्णान् पीत ॥ १ ॥ सित रञ्जयति सितरञ्जन ॥ २ ॥ हरिद्राया अय हारिद्र ॥ ३ ॥ पीत पीतत्व लाति पीतल ॥ ४ ॥ गूर्यते गौर ॥ ५ ॥

पीतनीलः पुनर्हरित् ॥ ३० ॥

पालाशो हरितस्तालकाभ

पीतश्चासौ नीलश्च पीतनील ॥१॥ हरति चित्त हरित् हृसृरुहि' ॥ (उणा–८८७) ॥ इतीत् ॥ २ ॥ ३० ॥ पलाशस्य पर्णस्येव पालाश ॥ ३ ॥ हरति हरित हर्याग्रहि ' ॥ (उणा–२१०) ॥ इतीत ॥ ४ ॥ तालक हरितालक तस्येवाऽऽभाऽस्य तालकाभ ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ तर्पयतीति तुषर "अटर" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यर निपात्यते पुंक्लीबलिङ्गो ॥ २ ॥ रदयन्ते इति रणा ॥ १ ॥ इत्युगन्धाः ॥ २५ ॥

गन्धो जनमनोहारी सुरभिघ्राणतर्पण ।

समाकर्षी निर्हारी च

गन्धयते गन्धो घ्राणग्राह्योऽयं च ॥ १ ॥ जनमनोहारी ॥ २ ॥ सुष्ठु रमत सुरभि ॥ ३ ॥ घ्राण तर्पयति प्रीणाति घ्राणतर्पण ॥ ४ ॥ समाकर्षति चित्त समाकर्षी ॥ ५ ॥ निर्हरत्यवश्य निर्हारी अत्र याथ प्रति प्रसिद्धत्वदनुवादेनान्यस्य विधि एवमन्यत्राऽपि ॥ ६ ॥

स आमोदो विदूरग ॥ २६ ॥

स सुरभिगन्धो विदूरगोऽतिदूरव्यापी ॥ १ ॥ आसमन्तात् मोदतेऽनेन आमोद ॥ २ ॥ २६ ॥

विमर्दोत्थे परिमल ।

रतविकमर्दुदेहांगरागपरिमलनोत्थमो हृद्यो गन्ध परिमलते परिमल ॥ १ ॥

अथामोदी मुखवासन ।

इष्टगन्ध सुगन्धिश्च

आमोदोऽस्त्यस्य आमोदी ॥ १ ॥ मुखं वासयत्यनुलिम्पति मुखवासन ॥२॥ इष्टो गन्धोऽस्य इष्टगन्ध ॥ ३ ॥ शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धि, द्वौ द्वौ भिन्नार्था विलिन्ये ॥ ४ ॥

दुर्गन्धः पूतिगन्धिक ॥ २७ ॥

दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्ध ॥ १ ॥ पूतर्विस्र पूतेरिव वा गन्धोऽस्य पूतिगन्धि 'सुपूत्युत्सुरभेर्गन्धादिद्गुणे ॥ ७ । ३ । १४४ ॥ इतीत् ॥ २ ॥ २७ ॥

आमगन्धि तु विस्र स्यात्

आमाऽपक्वो मल तस्येव गन्धोऽस्य आमगन्धि वोपमानात्' ॥ ७ । ३ । १४७ ॥ इतात् ॥ १ ॥ विस्यत विस्र 'ऋज्याजि- ॥ (उणा-३८८) ॥ इति कित् र ॥ ॥

वर्णा श्वेतादिका अमी ।

श्वेत श्येत सित शुक्लो हरिणो विशद शुचि ॥ २८ ॥

अवदातगौरशुभ्रवलक्षधवलार्जुना ।

पाण्डुर पाण्डर पाण्डु

श्वेतते श्वेत ॥ १ ॥ श्यायते श्येत "हश्याद्दहि" ॥ (उणा–२१०) ॥ इतीत ॥ २ ॥ सिनोति मन सित ॥ ३ ॥ 'शुक गता शोकति मनोऽत्र शुक्र "शुकशीमूभ्य कित्" ॥ (उणा–४६३) ॥ इति ल ॥ ४ ॥ हरत चेता हरिण "द्रुहवृहि" ॥ (उणा–१९४) ॥ इतीण ॥ ५ ॥ विशति मनो विशद "कुमुद" ॥ (उणा–२४४) ॥ इति निपात्यते विशायते वा ॥ ६ ॥ शोचति निर्मलाभवति शुचि ॥ ७ ॥ २८ ॥ अवदायते शोध्यतेऽवदात ॥ ८ ॥ 'गुरैचि उद्यमे' गुरुते मनोऽत्र गोर गोर एव गौर प्रज्ञादित्वादण् गूयते वा 'खुरक्षर" ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ९ ॥ शाभते शुभ्र "ऋज्यजि-" ॥ (उणा–३८८) ॥ इति किद् र ॥ १० ॥ वलते वलक्ष अवलक्ष्यत वा पृषोदरादित्वात् ॥ ११ ॥ धुनात्यशोभामिति धवल मृदिकदि-" ॥ (उणा–४६५) ॥ इत्यल ॥ १२ ॥ अज्यतेऽर्जुन ॥ १३ ॥ पाण्डु पाण्डुत्वमस्त्यस्य पाण्डुर मध्वादित्वात् र ॥ १४ ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् पाण्डर "जठर" ॥ (उणा–४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १५ ॥ पन्यते स्तूयते पाण्डु 'पनर्दाघश्च' ॥ (उणा–२६६) ॥ इति डु ॥ १६ ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसर ॥ २९ ॥

ईषद्‌यक्त पाण्डु धुनाति चेतो धूसर कृधूतनि" ॥ (उणा–४४०) ॥ इति कित् सर ॥ १ ॥ २९ ॥

कापोतस्तु कपोताभ

कपोतस्याय कापोत ॥ १ ॥ कपोतस्येव आभाऽस्य कपोताभ ॥ २ ॥

पीतस्तु सितरञ्जन ।

हारिद्र पीतलो गौर

पीयते वणात् पीत ॥ १ ॥ सित रञ्जयति सितरञ्जन ॥ २ ॥ हरिद्राया अय हारिद्र ॥ ३ ॥ पात पीतत्व लाति पातल ॥ ४ ॥ गूयते गौर ॥ ५ ॥

पीतनील पुनर्हरित् ॥ ३० ॥

पालाशो हरितस्तालकाभ

पीतश्चासौ नालश्च पीतनील ॥१॥ हरति चित्त हरित् हसृरुहि" ॥ (उणा–८८७) ॥ इतात् ॥ २ ॥ ३० ॥ पलाशस्य पणस्याय पालाश ॥ ३ ॥ हरति हरित हृश्याद्दहि' ॥ (उणा–२१०) ॥ इतात ॥ ४ ॥ तालक हरितालक तस्येवाऽऽभाऽस्य तालकाभ ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ तर्पतीति तृपर "उदर" ॥ (उणा-४०३) ॥ इतर निपात्यत पुक्षीबलिङ्गौ ॥ २ ॥ रस्य ते इति रमा ॥ १ ॥ इत्युगगह र ॥ २५ ॥

गन्धा जनमनोहारी सुरभिर्घाणतर्पण ।

समाकर्षी निर्हारी च

गन्ध्यते ग धो घ्राणग्राह्योऽस्य ॥ १ ॥ जनमनोहारी ॥ २ ॥ सुष्ठु रमत सुरभि ॥ ३ ॥ घ्राण तर्पयति प्रीणाति घ्राणतर्पण ॥ ४ ॥ समाकर्षति चित्त समाकर्षी ॥ ५ ॥ निर्हरत्यवश्य निर्हारी अत्र याय प्रति प्रसिद्धस्तदनुवादेना यस्य विधि एवमन्यत्राऽपि ॥ ६ ॥

स आमोदो विदूरग ॥ २६ ॥

स सुरभिगन्धो विदूरगोऽतिदूरव्यापी ॥ १ ॥ आसमन्तात् मोदतेऽनेन आमोद ॥ २ ॥ २६ ॥

विमर्दोत्थ परिमल ।

रतविक्रमर्दहाङ्गरागपरिमलनोत्पन्नो हृद्यो गन्ध परिमलते परिमल ॥ १ ॥

अथामोदी मुखवासन ।

इष्टगन्ध सुगन्धिश्च

आमोदोऽस्त्यस्य आमोदी ॥ १ ॥ मुखं वासयत्यनुलिम्पति मुखवासन ॥ २ ॥ इष्टो गन्धोऽस्य इष्टगन्ध ॥ ३ ॥ शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धि, द्वौ द्वौ भिन्नार्था विति ये ॥ ४ ॥

दुर्गन्धः पूतिगन्धिक ॥ २७ ॥

दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्ध ॥ १ ॥ पूतर्विस्र पूतेरिव वा गन्धोऽस्य पूतिगन्धि 'सुपूत्युत्सुरभेग धादिद्गुणे ॥ ७ । ३ । १६४ ॥ इतीत् ॥ २ ॥ २७ ॥

आमगन्धि तु विस्र स्यात्

आमोऽपक्को मल तस्येव गन्धोऽस्य आमगन्धि वोपमानात्' ॥ ७ । ३ । १४७ ॥ इतीत् ॥ १ ॥ विस्यत विस्र 'ऋज्यजि-' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति कित् र ॥ ॥

वर्णा श्वेतादिका अमी ।

श्वेत श्येत सित शुक्लो हरिणो विशद शुचि ॥ २८ ॥

अवदातगौरशुभ्रवलक्षधवलार्जुना ।

पाण्डुर पाण्डर पाण्डु

॥ ३ ॥ श्याम श्यामत्व लाति श्यामल ॥ ४ ॥ श्यायते श्याम " विलिभिलि–" ॥ (उणा–३४०) इति म ॥ ५ ॥ कालयति मन काल ॥ ६ ॥ नालति नील पुलावलिङ्ग ॥ ७ ॥ सितविरुद्धोऽसित ॥ ८ ॥ शिनुतात् शिति ' तिक्कृतौ नाम्नि " ॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति तिक् ॥ ९ ॥ ॥ ३३ ॥

रक्तश्यामे पुनर्धूम्रधूमलौ

रक्तश्चासौ श्यामश्च रक्तश्याम तत्र ॥ १ ॥ धुनाति धूम्र " खुरक्षुर–" ॥ (उणा–३९६ ॥ इति निपात्यत ॥ २ ॥ धूम्रवर्णं लाति धूमल ॥ ३ ॥

अथ कर्वुर·

किर्म्मीर एत शबलश्चित्रकल्मापचित्तला ॥ ३४ ॥

कर्वति कवुर " वाश्यसि–" ॥ (उणा–४२३) ॥ इत्युर ॥ १ ॥ कार्यते किर्म्मीर ' जम्बीर–" ॥ (उणा–४२२) ॥ इतार निपात्यते ॥ २ ॥ एलेत· " दम्यमि–" ॥ (उणा–२००) ॥ इति त ॥ ३ ॥ शाम्यति शबल " शमे बे च वा " ॥ (उणा–४७०) ॥ इत्यल ॥ ४ ॥ चीयते चित्र " चिमिदि–" ॥ (उणा–४५४) ॥ इति कित् त्र ॥ कलयति वणान् कत्माप " कुलेश्च मापक् " (उणा–५६३) ॥ ॥ ६ ॥ चित्रान् वर्णान् लाति चित्रल ॥ ७ ॥ ॥ ३४ ॥

शब्दो निनादो निर्घोष स्वानो ध्वान स्वरो ध्वनि ।
निर्ह्रादो निनदो ह्रादो नि स्वानो नि स्वन स्वन ॥ ३५ ॥
रवो नाद स्वनिर्घोष सन्याङ्भ्यो राव आरव ।
क्वणन निक्वण क्वाणो निक्वाणश्च क्वणो रण ॥ ३६ ॥

शपति कूटोच्चारण शब्द ' शाशपिमनि–" ॥ (उणा–२३७) ॥ इति द· शब्यते वा ॥ १ ॥ निनदन निनाद ॥ २ ॥ निर्घोपण निर्घोप ॥३॥ स्वनन स्वान· ॥ ४ ॥ ध्वनन ध्वान ॥ ५ ॥ स्वरति स्वर ॥ ६ ॥ ध्वनन ध्वनि· " पदिपठि–' ॥ (उणा ६०७) ॥ इति इ ॥ ७ ॥ निह्रादन निह्राद ॥ ८ ॥ निनदन निनद ' नेनदगद–" ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इति वाऽल् ॥ ९ ॥ ह्रादन ह्राद ॥ १० ॥ नि स्वनन नि स्वान घञ् ॥ ११ ॥ ' नेनद–" ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इत्यलि नि स्वन ॥ १२ ॥ स्वनन स्वन ' नवा क्वणयमहसस्वन ' ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यल् ॥ १३ ॥ ॥ ३५ ॥ रवण रव रावोऽपि ॥ १४ ॥ नदन नाद ॥१५॥ स्वनन स्वनि " पदिपठि–" ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ ॥ १६ ॥ घोपण घाप ॥ १७ ॥ सन्याङ्भ्य उपसगेभ्य परो राव सरवण सराव, ॥ १८ ॥ एव विराव ॥ १९ ॥

रक्तस्तु रोहित ।

माञ्जिष्ठो लोहित शोण

रज्यति रक्त ॥ १ ॥ राहति रोहित "हृद्याकाहि-" ॥ (उणा-२१०)॥ इति तः ॥ २ ॥ मञ्जिष्ठाया अय माञ्जिष्ठ ॥ ३ ॥ रोहितस्यैव लत्व लोहित ॥४॥ शोणति शोण ॥ ५ ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटल ॥ ३१ ॥

श्वेतश्चासौ रक्तश्च श्वेतरक्त ॥ १ ॥ पाटयति पाटल "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ ३१ ॥

अरुणो बालसन्ध्याम

इयर्ति अरुण "ऋकृवृ" ॥ (उणा-१५६) ॥ इत्युण ॥ १ ॥ बालसन्ध्याया इवाभा अस्य बालसन्ध्याम ॥ २ ॥

पीतरक्तस्तु पिञ्जर ।

कपिल पिङ्गल श्याव: पिशङ्ग कपिशो हरि ॥ ३२ ॥

बभ्रु कद्रु कडारश्च पिङ्गे

पीतश्चासौ रक्तश्च पातरक्त ॥ १ ॥ पिञ्जयति पिञ्जर "कृच्छिचटि" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ 'कवृङ् वर्णे' कवते कपिल "स्थण्डिल-" ॥ (उणा-४८४) ॥ इतीले निपात्यते, वा कपिवर्णं लातीति ॥३॥ पिङ्ग पिङ्गत्वमस्त्यस्य पिङ्गल सिध्मादित्वाल्ल ॥ ४ ॥ श्यायते श्याव लटिखटि-" ॥ (उणा-५०५) ॥ इति व ॥ ५ ॥ पिशति पिशङ्ग 'विडिबिलि" ॥ (उणा-१०१) ॥ इति किदङ्ग ॥ ६ ॥ कपिमर्कटवर्णोऽस्त्यस्य कपिश लोमादित्वात् श. ॥ ७ ॥ हरति हरि ॥ ८ ॥ ॥ ३२ ॥ बिभर्ति बभ्रु ॥ ९ ॥ कु कुत्सित द्रवति कद्रु. "हरि-पीति-' ॥ (उणा-७४५) ॥ इते डिद्रु ॥ १० ॥ कडति कडार "अग्यङ्गि-" (उणा-४०५) ॥ इत्यार ॥ ११ ॥ पिबति वर्णान् पिङ्ग 'स्फुलिकलि-" ॥ (उणा-१०२) ॥ इताङ्क् तत्र ॥ १२ ॥

कृष्णस्तु मेचक ।

स्याद्राम श्यामल श्याम कालोनीलोऽसित शिति ॥३३॥

कर्षति वर्णान् कृष्ण ' घृवीह्वा- ॥ (उणा-१८३) ॥ इति कित् ण ॥ १ ॥ मचते मिश्रीभवति मेचक पुष्पीबलिङ्ग कीचक-' ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यक निपात्यते मचक शिखिकण्ठाभ इति दुर्ग ॥ २ ॥ रमते मनोऽत्र राम.

३ ॥ श्याम श्यामत्व लाति श्यामल ॥ ४ ॥ श्यायते श्याम॰ " त्रिलिमिलि– ' ॥ उणा–३४०) इति म ॥ ५ ॥ कालयति मन काल ॥ ६ ॥ नीलति नील मुक्तावल्ग्नि ॥ ७ ॥ सितविरुद्धोऽसित ॥ ८ ॥ शितुतात् शिति ' तिक्कृतौ नाम्नि " ॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति तिक् ॥ ९ ॥ ॥ ३३ ॥

रक्तश्यामे पुनर्धूम्रधूमलौ

रक्तश्चासौ श्यामश्च रक्तश्याम तत्र ॥ १ ॥ धुनाति धूम्र " सुरक्षुर–" ॥ (उणा–३९६ ॥ इति निपात्यत ॥ २ ॥ धूम्रवर्णं लाति धूमल ॥ ३ ॥

अथ कर्बुर॰

किर्म्मीर एत शबलश्चित्रकल्माषचित्तला ॥ ३४ ॥

कबति कबुर ' वाश्यसि–" ॥ (उणा–४२३) ॥ इत्युर ॥ १ ॥ कीर्यते किर्म्मीर ' जम्बीर–" ॥ (उणा–४२२) ॥ इतार निपात्यते ॥ २ ॥ एत्येत " दम्यमि–" ॥ (उणा–२००) ॥ इति त ॥ ३ ॥ शाम्यति शबल " शमे ब च वा " ॥ (उणा–४७०) ॥ इत्यल ॥ ४ ॥ चीयते चित्र " चिमिदि–" ॥ (उणा–४५४) ॥ इति क्ति त्र ॥ कलयति वर्णान् कल्माष " कुलेश्च माषक् " (उणा–५६३) ॥ ॥ ६ ॥ चित्रान् वर्णान् लाति चित्रल ॥ ७ ॥ ॥ ३४ ॥

शब्दो निनादो निर्घोष स्वानो ध्वान स्वरो ध्वनि ।
निर्ह्रादो निनदो ह्रादो नि स्वानो नि स्वन स्वन ॥ ३५ ॥
रवो नाद स्वनिर्घोष सव्याङ्भ्यो राव आरव. ।
क्वणन निक्वण क्वाणो निक्वाणश्च क्वणो रण ॥ ३६ ॥

शपति कृष्टोच्चारण श॒ब्द " शाशपिमनि–" ॥ (उणा–२३७) ॥ इति द. शब्यते वा ॥ १ ॥ निनदन निनाद ॥ २ ॥ निघोषण निर्घोष ॥३॥ स्वनन स्वान. ॥ ४ ॥ ध्वनन ध्वान ॥ ५ ॥ स्वरति स्वर ॥ ६ ॥ ध्वनन ध्वनि " पदिपठि–' ॥ (उणा ६०७) ॥ इति इ ॥ ७ ॥ निह्रादन निह्राद ॥ ८ ॥ निनदन निनद "नैनदगद– ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इति वाऽल् ॥ ९ ॥ ह्रादन ह्राद ॥ १० ॥ नि स्वनन नि स्वान घञ् ॥ ११ ॥ ' नेनद– ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इत्यलि नि स्वन ॥ १२ ॥ स्वनन स्वन " नवा क्वणयमहसस्वन ' ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यल् ॥ १३ ॥ ॥ ३५ ॥ रवण रव रावोऽपि ॥ १४ ॥ नदन नाद ॥१५॥ स्वनन स्वनि ' पदिपठि–" ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ ॥ १६ ॥ घोषण घोष ॥ १७ ॥ सव्याङ्भ्य उपसर्गेभ्य परो राव सरवण सराव ॥ १८ ॥ एव विराव ॥ १९ ॥

रक्तस्तु रोहित ।

माञ्जिष्ठो लोहित शोण

रज्यति रक्त ॥ १ ॥ रोहति रोहित "हृयाकहि-" ॥ (उणा-२१०) ॥ इति तः ॥ २ ॥ मञ्जिष्ठाया अयं माञ्जिष्ठ ॥ ३ ॥ रोहितस्यैव लत्व लोहित ॥ ४ ॥ शोणति शोण ॥ ५ ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटल ॥ ३१ ॥

श्वेतश्चासौ रक्तश्च श्वेतरक्त ॥ १ ॥ पाटयति पाटल "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ ३१ ॥

अरुणो बालसन्ध्याभ

इयर्ति अरुण "ऋकृवृ" ॥ (उणा-१९६) ॥ इत्युण ॥ १ ॥ बालसन्ध्या या इवाभा अस्य बालसन्ध्याभ ॥ २ ॥

पीतरक्तस्तु पिञ्जर ।

कपिल पिङ्गल श्याव पिशङ्ग कपिशो हरि ॥ ३२ ॥

बभ्रु कद्रु कडारश्च पिङ्गे

पीतश्चासौ रक्तश्च पीतरक्त ॥ १ ॥ पिञ्जयति पिञ्जर "कच्छिचटि" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ कवृङ् वर्णे कवते कपिल "स्थण्डिल-" ॥ (उणा-४८४) ॥ इतीले निपात्यते, वा कपिवर्णं लातीति ॥३॥ पिङ्ग पिङ्गत्वमस्त्यस्य पिङ्गल सिध्मादित्वाल्ल ॥ ४ ॥ श्यायते श्याव लटिखटि-" ॥ (उणा-५०५) ॥ इति व ॥ ५ ॥ पिंशति पिशङ्ग "विडिबिलि" ॥ (उणा-९१) ॥ इति किदङ्ग ॥ ६ ॥ कपिमकटवर्णोऽस्त्यस्य कपिश लोमादित्वात् श ॥ ७ ॥ हरति हरि ॥ ८ ॥ ॥ ३२ ॥ बिभर्ति बभ्रु ॥ ९ ॥ कत् कुत्सित द्रवति कद्रु. हरिपीति- ॥ (उणा-७४५) ॥ इति डिद्रु ॥ १० ॥ कडति कडार "अग्याङ्गि-" (उणा-४०५) ॥ इत्यार ॥ ११ ॥ पिबति वर्णान् पिङ्ग "स्फुलिकलि-" ॥ (उणा-१०२) ॥ इतीङ्क् तत्र ॥ १२ ॥

कृष्णस्तु मेचक ।

स्याद्राम श्यामल श्याम कालोनीलोऽसित शिति ॥३३॥

कर्षति वर्णान् कृष्ण 'घृवीह्वा-' ॥ (उणा-१८३) ॥ इति कित् ण ॥ १ ॥ मचते मिश्रीभवति मेचक पुष्कीबलिह चीवक- ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यत, मचक शिखिकण्ठाभ इति दुर्ग ॥ २ ॥ रमते मनोऽत्र राम-

॥ ३ ॥ श्याम श्यामत्व लाति श्यामल ॥ ४ ॥ श्यायते श्याम॰ " विलिभिलि–' ॥ (उणा–३४०) इति म ॥ ५ ॥ कालयति मन काल ॥ ६ ॥ नीलति नील पुक्लावलिङ्ग ॥ ७ ॥ सितविरुद्धोऽसित ॥ ८ ॥ शिनुतात् शिति ' तिक्कृतौ नाम्नि " ॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति तिक् ॥ ९ ॥ ॥ ३३ ॥

रक्तश्यामे पुनर्धूम्रधूमलौ

रक्तश्चासौ श्यामश्च रक्तश्याम तत्र ॥ १ ॥ धुनाति धूम्र " सुरक्षुर–" ॥ (उणा–३९६ ॥ इति निपात्यत ॥ २ ॥ धूम्रवर्णे लाति धूमल ॥ ३ ॥

अथ कर्बुर॰

किर्म्मीर एत शबलश्चित्रकल्माषचित्तला ॥ ३४ ॥

कवति कबुर " वाश्यसि–" ॥ (उणा–८२३) ॥ इत्युर ॥ १ ॥ कीर्यते किर्म्मीर ' जम्बीर–" ॥ (उणा–४२२) ॥ इतार निपात्यते ॥ २ ॥ एलेत– " दम्यमि–" ॥ (उणा–२००) ॥ इति त ॥ ३ ॥ शाम्यति शबल " शमे ब च वा " ॥ (उणा–४७०) ॥ इत्यल ॥ ४ ॥ चीयते चित्र " चिमिदि–" ॥ (उणा–४५४) ॥ इति कित् त्र ॥ कलयति वर्णान् कल्माप " कुलेश्च मापक् " (उणा–५६३) ॥ ॥ ६ ॥ चित्रान् वणान् लाति चित्रल ॥ ७ ॥ ॥ ३४ ॥

शब्दो निनादो निर्घोष स्वानो ध्वान स्वरो ध्वनि ।
निर्ह्रादो निनदो ह्रादो नि स्वानो नि स्वन स्वन ॥ ३५ ॥
रवो नाद स्वनिर्घोष सव्याङ्भ्यो राव आरव ।
कणन निकण क्वाणो निक्वाणश्च क्वणो रण ॥ ३६ ॥

शपति कूर्गोच्चारण शब्द " शाशपिमनि–" ॥ (उणा–२३७) ॥ इति द– शब्द्यते वा ॥ १ ॥ निनदन निनाद ॥ २ ॥ निर्घोषण निर्घोष ॥३॥ स्वनन स्वान– ॥ ४ ॥ ध्वनन ध्वान ॥ ५ ॥ स्वरति स्वर ॥ ६ ॥ ध्वनन ध्वनि " पदिपठि–" ॥ (उणा ६०७) ॥ इति इ ॥ ७ ॥ निह्रादन निह्राद ॥ ८ ॥ निनदन निनद ' नेर्नदगद–" ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इति वाऽल् ॥ ९ ॥ ह्रादन ह्राद ॥ १० ॥ नि स्वनन नि स्वान घञ् ॥ ११ ॥ ' नेनद–' ॥ ५ । २ । २६ ॥ इत्यलि नि स्वन ॥ १२ ॥ स्वनन स्वन ' नवा क्वणयमहसस्वन " ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यल् ॥ १३ ॥ ॥ ३५ ॥ रवण रव रावोऽपि ॥ १४ ॥ नदन नाद ॥१५॥ स्वनन स्वनि ' पदिपठि–" ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ ॥ १६ ॥ घोषण घोष ॥ १७ ॥ सव्याङ्भ्य उपसर्गेभ्य परो राव सरवण सराव ॥ १८ ॥ एव विराव ॥ १९ ॥

[illegible] " ॥ ५ । २ । २२ ॥ इति घम् ॥ २० ॥ "आक्रोशे-" ॥ [illegible] ॥२१॥ कण्यते कणनम् ॥२२॥ निक्वणनं निक्वण [illegible] " ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इति घाऽल् ॥ २३ ॥ क्वणनं क्वाण [illegible] निक्वाण ॥ २५ ॥ "नवा क्वण-" ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यलि [illegible] ॥ २६ ॥ [illegible] "युवर्ण-" ॥ ५ । ३ । २८ ॥ इत्यल् ॥२७॥।३६॥

षड्ज ऋषभ गान्धारौ मध्यम पञ्चमस्तथा ।
धैवतो निषध सप्त तन्त्रीकण्ठोद्भवा स्वरा ॥ ३७ ॥

षड्भ्यो जायते षड्ज यदुक्तम्—
"कण्ठादुत्तिष्ठते यस्मात् षड्ज षड्भ्यस्तु जायते ।
कण्ठादस्तालुनासाभ्यां जिह्वाया दशनादपि" ॥ १ ॥
ऋषभो गोहतत्वादिलात्, यदाह व्याडि
"वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशीर्षसमाहत ।
नदद्वृषभवद् यस्मात् तस्मैव ऋषभ स्मृत" ॥ २ ॥
गां वाच धारयति गान्धार गन्धवद्दमियर्ति वा । यदाह—
वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशीर्षसमाहत ।
नानागन्धवह पुण्यो गा धारस्तेन हेतुना ॥ ३ ॥
मध्ये भवो मध्यम यदाह-
"तद्वदेवोत्थितो वायुरुर कण्ठसमाहत ।
नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन हेतुना" ॥ ४ ॥
पञ्चमस्थानभवत्वात् पञ्चम यदाह-
"वायु समुत्थितो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्धसु ।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते" ॥ ५ ॥
धिया वतो धीवतस्तस्यायं धैवत ,
दधाति सधत्ते स्वरानिति वा यदाह—
"अभिसंधीयते यस्मात् स्वरास्तेनैव धैवत" ।

"पुरापित्त-" ॥ (उणा—२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ ॥ निषादन्ति स्वरा अत्र निषध। निषादाद्य यदाह-"निषादन्ति स्वरा अस्मिन् निषादस्तेन हेतुना" ।

द्विधा हि वीणा-शारीरी दारुजा चेति तत्र दारुजाया तन्त्रीतः शारीर्या कण्ठादुद्भवन्तीति ते तन्त्रीकण्ठोद्भवा । वंशमुरजादयस्तु स्वरानुकारमात्रकारित्वात् स्वरहेतुत्वेन नोक्ता ॥ ७ ॥

ते मन्द्रमध्यतारा स्युरुर कण्ठशिरोभवा ।

ते ऋषभादय स्वरा प्रत्येकमुर प्रभृतिस्थानभेदेन मन्द्रतां मध्यता तारता च अवलम्बन्ते, यद्दत्तिल—

"नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनि ।
स एव कण्ठ मध्य स्यात् तार शिरसि गीयते" ॥ १ ॥

रुदित क्रन्दित क्रुष्टम्

रोदनं रुदित ॥ १ ॥ क्रन्दन क्रन्दित ॥ २ ॥ क्रोशन क्रुष्टम् ॥ ३ ॥

तदपुष्टं तु गह्वरम् ॥ ३८ ॥

तत् रुदितमपुष्ट गद्गदस्वरत्वादजातोच्चपूत्कार गाहते हृदयान्तगह्वर "जठर" ॥ (उणा ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १ ॥ ३८ ॥

शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणाद सीत्कृत नृणाम् ।

प्रणदन प्रणाद ॥ १ ॥ सीत्करण सीत्कृतम् ॥ ॥

पर्दन गुदजे शब्दे

पर्दते पर्दन ॥ १ ॥

कर्दन कुक्षिसम्भवे ॥ ३९ ॥

कर्दते कर्दन ॥ १ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनाद

'क्ष्विदा अव्यक्तेशब्दे' क्ष्वेडा क्ष्वेडा भिदादित्वात् साधु ॥ १ ॥ सिंहस्येव नदनं भटाना सिंहनाद ॥ २ ॥

अथ क्रन्दन सुभटध्वनि ।

'क्रदु आह्वाने' क्रन्दतेऽनेन क्रन्दनं प्रतिभटाह्वानध्वनि ॥ १ ॥

कोलाहल कलकल

कोलमप्यादलति त्रासयति कोलाहल पुंक्लावलिङ्ग ॥ १ ॥ कल्पते कलकल "अनुपा सक्रद्भ्याम-च-त" ॥ (उणा १४) ॥ इति अप्रत्ययो द्वित्व च कलो व्यक्तो वा आभीक्ष्ण्य द्वित्वम् ॥ २ ॥

तुमुलो व्याकुलो रव ॥ ४० ॥

ताम्यन्त्यनेन तुमुल "कुमुलतुमुल" ॥ (उणा ४८७) ॥ इत्युले निपात्यत ॥ १ ॥ ४ ॥

आराव "रोराद्यणात्" ॥ ५ । ३ । २२ ॥ इति घञ् ॥ २० ॥ "क्वाणो रुते-" ॥ ५ । ३ । ४९ ॥ इति घाऽलि आरव ॥ २१ ॥ क्वण्यते क्वणनम् ॥ २२ ॥ निक्वणन निक्वण- "नेर्गदपठस्वनक्वण" ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इति घाऽल् ॥ २३ ॥ क्वणन क्वाण ॥ २४ ॥ घाम निक्वाण ॥ २५ ॥ "नवा क्वण-" ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यलि क्वण ॥ २६ ॥ रणा रण "युवण-" ॥ ५ । ३ । २८ ॥ इत्यल् ॥ २७ ॥ ३६ ॥

षड्ज ऋषभ गान्धारो मध्यम पञ्चमस्तथा ।
धैवतो निषध सप्त तन्त्रीकण्ठोद्भवा स्वरा ॥ ३७ ॥

षड्भ्यो जायते षड्ज यदूयङ्कि
"कण्ठादुत्तिष्ठते व्यक्त षड्ज षड्भ्यस्तु जायते ।
कण्ठोरस्तालुनासाभ्या जिह्वाया दशनादपि" ॥ १ ॥
ऋषभो गोहतत्वाद्दिलात्, यदाह व्याडि
"वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशीर्षसमाहत ।
नदद्दृषभवद् यस्मात् तेनैष ऋषभ स्मृत" ॥ २ ॥
गा वाच धारयति गान्धार गन्धवहमियर्ति वा । यदाह—
वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशीर्षसमाहत ।
नानागन्धवह पुण्यै गान्धारस्तेन हेतुना ॥ ३ ॥
मध्ये भवो मध्यम यदाह-
"तद्वदेवोत्थितो वायुरुर कण्ठसमाहत ।
नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन हेतुना" ॥ ४ ॥
पञ्चमस्थानभवत्वात् पञ्चम यदाह-
"वायु समुत्थितो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्धसु ।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते" ॥ ५ ॥
धिया वता धीवतस्तस्यायं धैवत ,
दधाति सधत्ते स्वरानिति वा यदाह—
"अभिसधीयते यस्मात् स्वरास्तेनैष धैवत" ।

"पृतपित्त-" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ ॥ निषादन्ति स्वरा अत्र निषधो निषादाख्य यदाह-"निषादन्ति स्वरा अस्मिन् निषादस्तेन हेतुना ।

द्विधा हि वाणा-शारीरी दारुजा चेति तत्र दारुजाया त न्त्रीत शारीरी कण्ठादुद्भवति त न्त्रीकण्ठोद्भवा । वशमुरजादयस्तु स्वरानुकारमात्रकारित्वात् स्वरहेतुत्वेन नेहोक्ता ॥ ७ ॥

ते मन्द्रमध्यतारा स्युरुर कण्ठशिरोभवा ।

ते ऋषभादय स्वरा प्रत्येकमुर प्रभृतिस्थानभेदेन मन्दतां मध्यता तारता च अवलम्बन्ते, यद् दत्तिल —

"नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनि ।
स एव कण्ठमध्य स्यात् तार शिरसि गीयते" ॥ १ ॥

रुदित क्रन्दित क्रुष्टम्

रोदन रुदित ॥ १ ॥ क्रन्दन क्रन्दित ॥ २ ॥ क्रोशन क्रुष्टम् ॥ ३ ॥

तदपुष्टं तु गह्वरम् ॥ ३८ ॥

तत् रुदितमपुष्ट गद्गदस्वरत्वादजातोच्चपूत्कार गाहते हृदया तगह्वर "जठर" ॥ (उणा ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १ ॥ ३८ ॥

शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणाद सीत्कृत नृणाम् ।

प्रणदन प्रणाद ॥ १ ॥ सीत्करण सीत्कृतम् ॥ ॥

पर्दन गुदजे शब्दे

पर्दते पर्दनं ॥ १ ॥

कर्दन कुक्षिसम्भवे ॥ ३९ ॥

कर्दत कर्दन ॥ १ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनाद

'क्ष्विदा अव्यक्तेशब्दे' क्ष्वेडन क्ष्वेडा भिदादित्वात् साधु ॥ १ ॥ सिंहस्येव नर्दनं भटानां सिंहनाद ॥ २ ॥

अथ क्रन्दन सुभटध्वनि ।

'क्रदु आह्वाने' क्रन्दतेऽनेन क्रन्दनं प्रतिभटाह्वानध्वनि ॥ १ ॥

कोलाहल कलकल

कोलमप्याहलति त्रासयति कालाहल पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ कल्पते कलकल "अदुपा त्यकद्भ्यामचा त" ॥ (उणा १४) ॥ इति अप्रत्यया द्वित्व च, कलो व्यक्ता वा आभीक्ष्ण्य द्वित्वम् ॥ २ ॥

तुमुलो व्याकुलो रव ॥ ४० ॥

ताम्यन्त्यनेन तुमुल 'कुमुलतुमुल'' ॥ (उणा ४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ १ ॥ ४ ॥

आराच " रोहपर्गात् " ॥ ५ । ३ । २२ ॥ इति घञ् ॥ २० ॥ " आह्वो रुगे -"॥ ॥५।३।४१॥ इति वाऽति आरव ॥२१॥ क्वण्यते क्वणनम् ॥२२॥ निक्वण निक्वण- " नेन्र गदपठस्वनक्वण " ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इति वाऽल् ॥ २३ ॥ क्वणन क्वाण ॥ २४ ॥ धाम निक्वाण ॥ २५ ॥ "नवा क्वण-" ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यलि क्वण ॥ २६ ॥ रणन रण " युवण-" ॥ ५ । ३ । २८ ॥ इत्यल् ॥२७॥।३६॥

षड्ज-ऋषभ गा धारा मध्यम पञ्चमस्तथा ।
धैवतो निषध सप्त तन्त्रीकण्ठोद्भवा स्वरा ॥ ३७ ॥

षड्भ्यो जायते षड्ज यदुयाडि
"कण्ठादुत्तिष्ठते व्यक्त षड्ज षड्भ्यस्तु जायते ।
कण्ठोरस्तालुनासाभ्या जिह्वाया दशनादपि" ॥ १ ॥
ऋषभो गोत्तत्सवादित्वात्, यदाह व्यडि-
"वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशीर्षसमाहत ।
नदहृषभवद् यस्मात् तनैष ऋषभ स्मृत " ॥ २ ॥
गा वाच धारयति गान्धार ग धमहमियर्ति वा । यदाह—
वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशाषसमाहत ।
नानाग धवह पुण्यै गान्धारस्तेन हेतुना ॥ ३ ॥
मध्ये भवो मध्यम यदाह-
' तद्वदेवोत्थितो वायुरुर कण्ठसमाहत ।
नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन हेतुना" ॥ ४ ॥
पञ्चमस्थानभवत्वात् पञ्चम यदाह-
"वायु समुत्थिता नाभेरुरोहत्कण्ठमूधसु ।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्तया पञ्चम उच्यत" ॥ ५ ॥
धिया वतो धीवतस्तस्याऽय धैवत ,
दधाति सधत्ते स्वरानिति वा , यदाह—
"अधिसधीयते यस्मात् स्वरास्तेनैष धैवत " ।

"पुतपित्त-" ॥ (उणा—२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ ॥ निषादन्ति स्वरा अत्र निषधो निषादाऽय यदाह-"निषदिन्त स्वरा अस्मिन् निषादस्तन हेतुना ' ।

द्विधा हि वाणा-शारारी दारुजातति तत्र दारुजाया त त्रीत शारीर्या कण्ठादुद् भवति त त्रीकण्ठोद्भवा । वशमुरजादयस्तु स्वरानुकारमात्रकारित्वात् स्वरहेतुत्वम नेहोक्ता ॥ ७ ॥

ते मन्द्रमध्यतारा स्युरुर कण्ठशिरोभवा ॥

ते ऋषभादय स्वरा प्रत्येकमुर प्रभृतिस्थानभेदेन मन्दतां मध्यतां तारतां च अवलम्बन्ते, यद् दत्तिल—

"नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनि ।
स एव कण्ठ मध्य स्यात् तार शिरसि गीयते" ॥ १ ॥

रुदितं क्रन्दितं क्रुष्टम्

रोदन रुदित ॥ १ ॥ क्रन्दन क्रन्दित ॥ २ ॥ क्रोशन क्रुष्टम् ॥ ३ ॥

तदपुष्टं तु गह्वरम् ॥ ३८ ॥

तत् रुदितमपुष्ट गद्गदस्वरत्वादजातोच्चपूत्कार गाहते हृदया तगह्वर "जठर" ॥ (उणा ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १ ॥ ३८ ॥

शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणाद सीत्कृत नृणाम् ।

प्रणदन प्रणाद ॥ १ ॥ सीत्करण सीत्कृतम् ॥ ॥

पर्दन गुदजे शब्दे

पर्दते पर्दन ॥ १ ॥

कर्दनं कुक्षिसभवे ॥ ३९ ॥

कर्दते कर्दन ॥ १ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनाद

'क्ष्विडा अव्यक्तेशब्द' क्ष्वेडन क्ष्वेडा भिदादित्वात् साधु ॥ १ ॥ सिंहस्येव नदन भटाना सिंहनाद ॥ २ ॥

अथ क्रन्दन सुभटध्वनि ।

'क्रदु आह्वाने' क्रन्दतेऽनेन क्रन्दन प्रतिभटाह्वानध्वनि ॥ १ ॥

कोलाहल कलकल

कोलमप्याहलति त्रासयति कोलाहल पुल्लावलिह ॥ १ ॥ कलपते कलकल "अदुपा लभ्दद्भ्यामन्वा त" ॥ (उणा १४) ॥ इति अप्रत्ययो द्वित्व च कलो व्यक्ता वा आभीक्ष्ण्य द्वित्वम् ॥ २ ॥

तुमुलो व्याकुलो रव ॥ ४० ॥

ताम्यन्त्यनेन तुमुल "कुमुलतुमुल" ॥ (उणा ४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ १ ॥ ४ ॥

मर्मरो वस्त्रपत्रादे

'मृङ् हिंसायाम्' मृणाति मर्मर "ऋतष्टिद्" ॥ (उणा ९) ॥ इलप्रत्यय स्वरूपद्वित्व च ॥ १ ॥

भूषणानां तु शिञ्जितम् ।

भूषणानां वलयादीनां रव शिञ्जनं शिञ्जित ॥ १ ॥

हेषा ह्रेषा तुरगाणाम्

रव इति सर्वत्र सबध्यत ह्रषण हेषा ॥१॥ हेषण हेषा 'क्तेट' ॥५।३।१०६॥ इत्य ॥ २ ॥

गर्जन गजबृंहिते ॥ ४१ ॥

गर्जन गज, गर्जोऽपि ॥ १ ॥ 'बृहुङ् शब्दे' बृहण बृहितम् ॥ २ ॥ ४१ ॥

विस्फारो धनुषाम्

विस्फुरण विस्फार "स्फुरस्फुलोर्घञि" ॥ ४।२।४ ॥ इत्यात्वम् ॥ १ ॥

हम्भारम्भे गो

अहामत्यभते शब्दायते हभा, हभेत्यनुकरण वा ॥ १ ॥ 'रभुङ् शब्दे' रभण रभा ॥ २ ॥

जलदस्य तु ।

स्तनित गर्जित गर्जि स्वनित रसितादि च ॥ ४२ ॥

स्तन्यते स्तनित ॥ १ ॥ गजन गर्जित ॥ २ ॥ 'पदिपठि" ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ प्रत्यये गर्जि पुलिङ्ग ॥ ३ ॥ स्वनन स्वनित ॥ ४ ॥ रसन रसितम् आदिशब्दाद् ध्वनितादय ॥ ५ ॥ ४२ ॥

कूजित स्याद् विहङ्गानाम्

कूजन कूजितम् ॥ १ ॥

तिरश्चां रुतवाशिते ।

तिरश्चां मृगपक्षिणां ध्वनि रवण रुतम् ॥ १ ॥ 'वाशिच शब्दे' वाशन वाशितम् ॥ २ ॥

वृषस्य रेषण रेषा

'रेषृङ् अव्यक्ते शब्दे' रेष्यते रेषणम् ॥ १ ॥ "क्तेट –" ॥ ५ । ३ । १०६ ॥ इत्यप्रत्यय रेषा ॥ २ ॥

सुक्कन भषण शुनः ॥ ४३ ॥

'शुक्क भषणे' शुक्क्यते शुक्कनम् ॥१॥ 'भष भर्त्सने' भष्यते भषणम् ॥२॥ ॥ ४३ ॥

पीडितानां तु कणितं

व्याधिप्रहारादिभि पीडितानां शब्द कणनं कणितम् 'कणनिरात्तशब्दे' ॥ १ ॥

मणितं रतकूजितम् ।

रते सुरते जम्पतीनां कूजितमव्यक्तशब्दो मणनं मणितम् ॥ १ ॥

प्रकाण प्रक्वणस्त न्या

तन्त्री वीणास्नायुस्तस्या रव प्रक्वणनं प्रक्वाण, प्रक्वण "वैणे क्वण" ॥५।३।२७॥ इति वाऽलूं ॥ १ ॥ २ ॥

मर्दलस्य तु गुन्दल ॥ ४४ ॥

गु देति शब्द लाति गुन्दल ॥ १ ॥ ॥ ४४ ॥

क्षीजनं तु कीचकानाम्

'क्षीज अव्यक्ते शब्दे' क्षाज्यते क्षीजनम् ॥ २ ॥

मेर्या नादस्तु दर्दुर ।

दर्दुशब्द राति दर्दुर ॥ १ ॥

तारोऽत्युच्चैर्ध्वनि

तारयति स्वर स्थानेभ्य स्थानान्तर नयति तार ॥ १ ॥

मन्द्रो गम्भीर

म द्यते मध्यताराभ्यां मन्द्र "भीद्वधि-" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र मद्रोऽपि ॥ १ ॥

मधुर कल ॥ ४५ ॥

कल्यते कल, क सुखं लातीति वा ॥ १ ॥ ॥ ४५ ॥

काकली तु कल सूक्ष्मः

इषत्कलोऽस्या काकला यदाह निषाद "काकलामना द्वि श्रुत्युत्कर्षणाद् भवेत्"। काक्लिरपि ॥ १ ॥

एकतालो लयानुग ।

एक समस्तालो मानमस्य एकताल अभिन्नकालमान इत्यर्थ ॥ १ ॥ लयोऽनुगोऽस्य लयानुग समवितलय इत्यर्थ ॥ २ ॥

मर्मरो वल्कपत्रादे

'मृश् हिंसायाम्' मृणाति मर्मर "ऋतष्टिव्" ॥ (उणा १) ॥ इत्यप्रत्यय स्वरूपद्वित्व च ॥ १ ॥

भूषणाना तु शिञ्जितम् ।

भूषणानां वलयादीनां रव शिञ्जनं शिञ्जित ॥ १ ॥

हेपा ह्रेपा तुरगाणाम्

रव इति सर्वत्र सम्बध्यते ह्रेषण ह्रेषा ॥१॥ हेषण हेषा 'फेट" ॥५।३।१०६॥ इत्य ॥ २ ॥

गर्जन गजबृंहिते ॥ ४१ ॥

गर्जन गज, गर्जोऽपि ॥ १ ॥ 'बृहुङ् शब्दे' बृंहण बृंहितम् ॥ २ ॥ ४१ ॥

विस्फारो धनुषाम्

विस्फुरण विस्फार "स्फुरस्फुलोर्घञि" ॥ ४।२।४ ॥ इत्यात्वम् ॥ १ ॥

हम्भारम्भे गो

अहमित्यभते शब्दायते हभा, हभेत्यनुकरण वा ॥ १ ॥ 'रभुङ् श दे' रभण रभा ॥ २ ॥

जलदस्य तु ।

स्तनित गर्जित गर्जि स्वनित रसितादि च ॥ ४२ ॥

स्तन्यते स्तनित ॥ १ ॥ गजन गर्जित ॥ २ ॥ ' पदिपठि " ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ प्रत्यये गर्जि पुलिङ्ग ॥ ३ ॥ स्वनन स्वनित ॥ ४ ॥ रसन रसितम् आदिशब्दाद् ध्वनितादय ॥ ५ ॥ ४२ ॥

कूजित स्याद् विहङ्गानाम्

कूजन कूजितम् ॥ १ ॥

तिरश्चां रुतवाशिते ।

तिरश्चा मृगपक्षिणां ध्वनि रवण रुतम् ॥ १ ॥ 'वाशिच श दे वाशन वाशितम् ॥ २ ॥

वृक्स्य रेषण रेषा

'रेषृ अव्यक्ते शब्दे' रेष्यते रेषणम् ॥ १ ॥ " फेट –" ॥ ५ । ३ । १०६ ॥ इत्यप्रत्यय रेषा ॥ २ ॥

३२१)॥ इलम्ब के कदम्बकम्, कुत्सितमम्बत वा ॥ २५ ॥ समुदयन समुदय, इणोऽल् ॥ २६ ॥ पूयते पुञ्ज "पुव पुन् च' ॥ (उणा-१२८) ॥ इति ज ॥ २७ ॥ उत्कायत उत्कर ॥ २८ ॥ सहनन संहति ॥ २९ ॥ ४७ ॥ समवेयते समवाय ॥ ३० ॥ निकुरति निकुरुम्बम् कुरयुदि" ॥ (उणा-३२६) ॥ इति किदुम्ब ॥ ३१ ॥ जलति जाल आक्राबाल्ङ्ग, ज्वलादित्वान् ण ॥ ३२ ॥ निवहति निवह ॥ ३३ ॥ सचायते सचय ॥ ३४ ॥ जायते स्म जातम् ॥ ३५ ॥

तिरश्चां तद् यूथ

तद् वृन्द तिरश्चा पशूनाम्, यूथन्त्यत्र यूथ पुक्लीबलिङ्ग "पथयूथ-" ॥ (उणा-२२१) ॥ इति थ निपात्यते, यथा-मृगयूथ ॥ १ ॥

सङ्घसार्थौ तु देहिनाम् ॥ ४८ ॥

देहिना प्राणिना वृन्दम् सहन्यत सङ्घ 'निघाद्घसङ्घ-" ॥ ५ । ३ । ३६ ॥ इत्यादि साधु, यथा-श्रमणादिश्चतुर्विध सङ्घ, मेघसङ्घाद्युपचाराद् ॥ १ ॥ सरति साथ अध्वगवृन्दम् "सर्त्तेर्णित्" ॥ (उणा-२३०) ॥ इति थ, यथा-पान्थसाथ ॥ २ ॥ ४८ ॥

कुल तेषा सजातीना

तेषा देहिना सजातीयाना वृन्दम् कोलति कुलम्, यथा विप्रकुलम्, मृगकुलम् ॥ १ ॥

निकायस्तु सधर्मिणाम् ।

समानशीलाना वृन्द निचीयते निकाय 'सङ्घेऽनूर्ध्वे" ॥ ५ । ३ । ८० ॥ इति घञ् कत्व च, यथा-वैयाकरणनिकाय, चत्वारो देवनिकाया इति ॥ १ ॥

वर्गस्तु सदृशा

सदृशाना सजातीयाना प्राणिनामप्राणिना वृन्द वृज्यते विजातीयेभ्यो वर्ग, यथा-ब्राह्मणवर्ग अरिषड्वर्ग त्रिवर्ग इति ॥ १ ॥

स्कन्धो नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ४९ ॥

स्कद्यते स्कन्ध ॥ १ ॥ ४९ ॥

ग्रामो विषयशब्दाम्नभूतेन्द्रियगुणाद् व्रजे ।

विषयादे परो ग्रामशब्द सामर्थ्याद् विषयादेरेव व्रजे वर्त्तते ग्रसते ग्राम "ग्रसिहाग्भ्या ग्राजिहो च' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म धातु, यथा-विषयग्राम, शब्दग्राम, अन्नग्राम, भूतग्राम, इन्द्रियग्राम, गुणग्राम इति ॥ १ ॥

समजस्तु पशूना स्यात्

काकुर्ध्वनिविकार स्यात्

कायलर्थी तर काकु पुंस्त्रालिङ्ग, "कशीशमि-" ॥ (उणा-७४९) ॥ इति कु, ककते प्रतार्थातिरिक्त वाञ्छतीति वा हृदयस्थवस्तुप्रतीतरीवन्भूमिवा, काकु जिह्वा तद्व्यापारसपायत्वाद्वा ॥१॥ ध्वनेर्विकाराऽ यथापत्तिध्वनिाविकार ॥ २ ॥

प्रतिश्रुत् तु प्रतिध्वनि ॥ ४६ ॥

प्रतिरूप श्रूयते प्रतिश्रुत् क्रुत्सपदादि" ॥ ५ । ३ । ११४ ॥ इति क्विप् ॥ १ ॥ प्रतिरूपो ध्वनि प्रतिध्वनि प्रतिशब्द ॥ २ ॥ ४६ ॥

सङ्घाते प्रकरौघवारनिकरव्यूहा समूहश्चय
सदोह समुदायराशिविसरव्राता कलापो व्रज ।
कूट मण्डलचक्रवालपटलस्तोमा गण पेटक
वृन्द चक्रकदम्बके समुदय पुञ्जोत्करौ सहति ॥ ४७ ॥
समवायो निकुरुम्ब जाल निवहसञ्चयौ ।

जात

सहन्यते सङ्घातस्तत्र ॥ १ ॥ प्रकीयते प्रकर ॥ २ ॥ ऊह्यते ओघ, न्यङ्क्वादित्वाद् घत्रि साधु ॥ ३ ॥ व्रियते वार पुंक्लावलिङ्ग, बाहुलकात् घञ् ॥ ४ ॥ निकायते निकर, आकारोऽपि ॥५॥ व्यूह्यते व्यूह ॥ ६ ॥ समुह्यते ढौक्यते समूह ॥ ७ ॥ चायते चय ॥ ८ ॥ सदुह्यते पूयते सदोह ॥ ९ ॥ 'अयि गतौ' इत्यस्य समुदयन समुदाय, घञ् ॥ १० ॥ अश्नुत राशि पुलिङ्ग अशो रश्चादि " ॥ (उणा ६२२) ॥ इति णिदि ॥ ११ ॥ विक्षियते विसर, बाहुलकादर् ॥ १२ ॥ व्रियते व्रात "कृत्कृत्यलि" ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक् ॥ १३ ॥ कल्यते कलाप कलेराप' ॥ (उणा ३०८) ॥ १४ ॥ व्रजन्त्यस्मिन् व्रज "गाचरसचर ॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति साधु ॥ १५ ॥ कूट्यते कूट पुंक्लबलिङ्गौ ॥ १६ ॥ मण्ड्यते मण्डल निलिङ्ग 'मृदिकन्दि "॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १७ ॥ चक्यते चक्रवाल च त्वान्त ॥ (उणा ४८ ॥ इत्यान्ते निपात्यते चकाकारेण चलनमस्य वा ॥ १८ ॥ पटति पटल स्त्रावलवालद्ग मृदिका दि " ॥ (उणा-४६५) ॥ ह्यलप्रत्यय ॥ १९ ॥ स्तामण सघ त' स्तोम्यत स्ताम ॥ २० ॥ गण्यते गण ॥ २१ ॥ पेटति पेट लिहादित्वादच् तत स्वार्थे के पेटक निलिङ्ग ॥ २२ ॥ व्रियते वृ द 'वृवृकुसुभ्यो नोन्तश्च ॥ (उणा-२४०) ॥ इति द ॥ २३ ॥ क्रियते चक पुंक्लीवलिङ्ग 'कृगो द्वे च ॥ (उणा-७) ॥ इति साधु ॥ २४ ॥ कदि सौत्र, कयते कदम्ब ' कदार्णद्वा " ॥ (उणा-

३२१) ॥ इत्यम्न के कदम्नकम्, कुत्सितमन्नत वा ॥ २५ ॥ समुदयन समुदय-, इणोऽल् ॥ २६ ॥ पूयत पुञ्ज "पुव पुन् च' ॥ (उणा-१२८) ॥ इति ज ॥ २७ ॥ उत्कायत उ कर ॥ २८ ॥ सहनन सहति ॥ २९ ॥ ४७ ॥ समवेयते समवाय ॥ ३० ॥ निकुरति निकुरम्बम् 'कृट्युदि" ॥ (उणा-३२६) ॥ इति किदुम्ब ॥ ३१ ॥ जलति जाल स्त्राक्राबाल्ङ्क , ज्वलादित्वाद् ण ॥ ३२ ॥ निव-हति निवह ॥ ३३ ॥ सचीयते सचय ॥ ३४ ॥ जायते स्म जातम् ॥ ३५ ॥

तिरश्चा तद् यूथ

तद् वृन्द तिरश्चा पशूनाम्, यूयन्त्यन यूथ पुक्लीबलिङ्ग "पथयूथ-" ॥ (उणा-२३१) ॥ इति थ निपात्यते, यथा-मृगयूथ ॥ १ ॥

सङ्घसार्थौ तु देहिनाम् ॥ ४८ ॥

देहिना प्राणिना वृन्दम्, सहन्यत सङ्घ 'निघोद्घसङ्घ-" ॥ ५ । ३ । ३६ ॥ इत्यादि साधु , यथा-श्रमणादिश्चतुर्विध सङ्घ , मेघसङ्घाद्युपचाराद् ॥ १ ॥ सरति साथ अध्वगवृन्दम् "सर्त्तेणित्" ॥ (उणा-२३०) ॥ इति थ , यथा-पा थसाथ- ॥ २ ॥ ४८ ॥

कुल तेपा सजातीनां

तेपा देहिना सजातीयाना वृन्दम् कोलति कुलम्, यथा विप्रकुलम्, मृगकुलम् ॥ १ ॥

निकायस्तु सधर्मिणाम् ।

समानशीलाना वृन्द निचायते निकाय " सङ्घऽनूर्ध्वे " ॥ ५ । ३ । ८० ॥ इति घञ् कत्व च, यथा-वैयाकरणनिकाय , चत्वारा देवनिकाया इति ॥ १ ॥

वर्गस्तु सदृशां

सदृशाना सजातीयाना प्राणिनामप्राणिना वृन्द वृज्यते विजातीयेभ्यो वग , यथा-ब्राह्मणवर्ग अरिषड्वर्ग त्रिवग इति ॥ १ ॥

स्कन्धो नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ४९ ॥

स्कद्यते स्कन्ध ॥ १ ॥ ४९ ॥

ग्रामो विषयशब्दास्त्रभूतेन्द्रियगुणाद् व्रजे ।

विषयादे परा ग्रामशब्द सामर्थ्याद् विषयादेरेव व्रजे वर्त्तते ग्रसते ग्राम- "ग्रसिहाग्भ्या ग्राजिह्नौ च ' ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म धातु , यथा-विषयग्राम , शब्दग्राम , अस्त्रग्राम भूतग्राम , इन्द्रियग्राम , गुणग्राम इति ॥ १ ॥

समजस्तु पशूना स्यात्

काकुर्ध्वनिविकारः स्यात्

कायत्यथा तर वाकु पुंस्त्रालिङ्ग, "कशीशमि-" ॥ (उणा-७४९) ॥ इति कु, ककते प्रश्नतार्थातिरिक्त वाञ्छताति वा हृदयस्थवस्तुप्रतीतेरीषद्भूमिवा, काकु जिह्वा तद्व्यापारसपायत्वाद्वा ॥१॥ ध्वनेर्विकारः यथापत्तिध्वानावकार ॥ २ ॥

प्रतिश्रुत् तु प्रतिध्वनिः ॥ ४६ ॥

प्रतिरूपं श्रूयते प्रतिश्रुत् 'क्रुत्सपदादि" ॥ ५ । ३ । ११४ ॥ इति क्विप् ॥ १ ॥ प्रतिरूपो ध्वनिः प्रतिध्वनि प्रतिशब्द ॥ २ ॥ ४६ ॥

सङ्घाते प्रकरौघवारनिकरव्यूहा समूहश्चय
सन्दोह समुदायराशिविसरव्राता कलापो व्रज ।
कूट मण्डलचक्रवालपटलस्तोमा गण पेटक
वृन्द चक्रकदम्बके समुदय पुञ्जोत्करौ सहति ॥ ४७ ॥
समवायो निकुरम्ब जाल निवहसञ्चयौ ।
जात

सहन्यते सङ्घातस्तत्र ॥ १ ॥ प्रकीर्यते प्रकर ॥ २ ॥ ऊह्यते ओघ, न्यङ्क्वादित्वाद् घनि साधु ॥ ३ ॥ व्रियते वार पुंक्लीबलिङ्ग बाहुलकात् घञ् ॥ ४ ॥ निकीर्यते निकर, आकारोऽपि ॥५॥ व्यूह्यते व्यूह ॥ ६ ॥ समुह्यते ढौक्यते समूह ॥ ७ ॥ चीयते चय ॥ ८ ॥ सदुह्यते पूर्यते सदोह ॥ ९ ॥ 'अयि गतौ' इत्यस्य समुदयन समुदाय, घञ् ॥ १० ॥ अश्नुते राशि पुंलिङ्ग "अशो रश्चादि" ॥ (उणा ६२२) ॥ इति णिदि ॥ ११ ॥ विसियते विसर, बाहुलकादल् ॥ १२ ॥ व्रियते व्रात "कृकृकल्यलि" ॥ (उणा–२०९) ॥ इत्यातक् ॥ १३ ॥ कल्यते कलाप कलेराप ॥ (उणा ३०८) ॥ १४ ॥ व्रजन्त्यस्मिन् व्रज "गोचर-सचर ॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति साधु ॥ १५ ॥ कूट्यते कूट पुंक्लीबलिङ्गौ ॥ १६ ॥ मण्ड्यते मण्डल त्रिलिङ्ग 'मृदेर्कादि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १७ ॥ चक्यते चक्रवाल चक्रवाल ॥ (उणा ४८ ॥ इत्याल् निपात्यते चक्राकारेण चलनमस्य वा ॥ १८ ॥ पटति पटल क्लीबपुंलिङ्ग मृदिका दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यप्रत्यय ॥ १९ ॥ स्तामण सघात स्तोम्यते स्तोम ॥ २० ॥ गण्यते गण ॥ २१ ॥ पेटति पेट लिहादित्वादच् तत स्वार्थे के पेटक त्रिलिङ्ग ॥ २२ ॥ व्रियते वृन्द वृतुकुसुभ्यो नोन्तश्च ॥ (उणा–२४०) ॥ इति द ॥ २३ ॥ चियते चक्र पुंक्लीबलिङ्ग "कृगो द्व च" ॥ (उणा-७) ॥ इति साधु ॥ २४ ॥ कदि सौत्र, कद्यते कदम्ब "कदेर्णिद्वा" ॥ (उणा-

३०२) ॥ इत्यम्न के फदम्नकम्, कुत्सितमम्बत वा ॥ २५ ॥ समुदयन समुदय, इणोऽल् ॥ २६ ॥ पूयत पुञ्ज "पुव पुन् च' ॥ (उणा १२८) ॥ इति ज ॥ २७ ॥ उत्कार्यत उत्कर ॥ २८ ॥ सहनन सहति ॥ २९ ॥ ४७ ॥ समवेयते समवाय ॥ ३० ॥ निकुरति निकुरम्बम् कुरयुदि" ॥ (उणा-३१६) ॥ इति किटुम्ब ॥ ३१ ॥ जलति जाल स्राक्राबाल्ङ्ग , ज्वलादित्वाद् ण ॥ ३२ ॥ निवहति निवह ॥ ३३ ॥ सचायते सचय ॥ ३४ ॥ जायते स्म जातम् ॥ ३५ ॥

तिरश्चा तद् यूथ

तद् वृन्द तिरश्चा पशूनाम्, यूथन्त्यन यूथ पुङ्क्लीवलिङ्ग "पथयूथ-" ॥ (उणा-२३१) ॥ इति थे निपात्यते, यथा-मृगयूथ ॥ १ ॥

सङ्घसार्थौ तु देहिनाम् ॥ ४८ ॥

देहिना प्राणिना वृन्दम् सङ्घ्यत सङ्घ "निघोद्घसङघ-" ॥ ५ । ३ । ३६ ॥ इत्यालि साधु , यथा-श्रमणादिथतुविध सङ्घ , मेघसङ्घाद्युपचाराद् ॥ १ ॥ सरति साथ अध्वगवृन्दम्, "सर्त्तेर्णित्" ॥ (उणा-२३०) ॥ इति थ , यथा-पान्थसाथ ॥ २ ॥ ४८ ॥

कुल तेषा सजातीनां

तेषा देहिना सजातीयाना वृन्दम् कोलति कुलम्, यथा विप्रकुलम्, मृगकुलम् ॥ १ ॥

निकायस्तु सधर्मिणाम् ।

समानशीलाना वृन्द निचायते निकाय " सङ्घऽनूर्ध्वे " ॥ ५ । ३ । ८० ॥ इति घञ् कत्व च, यथा-वैयाकरणनिकाय , चत्वारा देवनिकाया इति ॥ १ ॥

वर्गस्तु सदृशां

सदृशाना सजातीयाना प्राणिनामप्राणिना वृन्द वृज्यते ऽन्येनातीयेभ्यो वर्ग , यथा-ब्राह्मणवर्ग अरिषड्वर्ग त्रिवर्ग इति ॥ १ ॥

स्कन्धो नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ४९ ॥

स्कद्यते स्कन्ध ॥ १ ॥ ४९ ॥

ग्रामो विषयशब्दास्त्रभूतेन्द्रियगुणाद् व्रजे ।

विषयादे परा ग्रामशब्द सामर्थ्यात् विषयादेरेव व्रजे वर्त्तते ग्रसते ग्राम "ग्रसिहाग्भ्या ग्राजिहौ च" ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म साधु , यथा-विषयग्राम, शब्दग्राम , अस्त्रग्राम भूतग्राम , इन्द्रियग्राम , गुणग्राम इति ॥ १ ॥

समजस्तु पशूना स्यात्

समायते समज "समुदोऽज्ञ पशौ" ॥ ५ । ३ । ३० ॥ इत्यल ॥ १ ॥

समाजस्त्वन्यदेहिनाम् ॥ ५० ॥

समीयते समाज पशुभ्योऽन्येषां दृ दम्, अत्र घञव, यथा श्रोत्रियसमाज ॥१॥

शुकादीना गणे शौकमायूरतैत्तिरादयः ।

शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिराणां समूह शौकम् ॥ १ ॥ मायूरम् ॥ २ ॥ तैत्तिरम् "षष्ठ्या समूहे" ॥ ६ । २ । ९ ॥ इत्यण् ॥३॥ आदिग्रहणात् कापोतादय ।

भिक्षादेर्भैक्षसाहस्रगार्भिणयौवतादय ॥ ५१ ॥

भिक्षाणाम् सहस्राणाम् गर्भिणीनाम्, युवतानच समूहो भैक्षमित्यादय ॥१॥५१॥

गोत्रार्थप्रत्ययान्ताना स्यरौपगवकादय ।

गोत्रमपत्य तस्मिन्नर्थे विहिता येऽणादय प्रत्ययास्तदन्तानामित्यथ , उपगोरपत्यानि औपगवास्तेषा समूह औपगवक "गोत्रोक्ष" ॥६ । २ । १२॥ इत्यकञ्, ॥१॥ आदिशब्दात् गार्गकादय ॥

उक्षादेरौक्षक मानुष्यक वार्द्धकमौष्ट्रकम् ॥ ५२ ॥

स्याद् राजपुत्रक राजन्यक राजकमाजकम् ।

वात्सकौरभ्रके

उक्ष्णां समूह औक्षकम्, एवमन्येऽपि "गोत्रोक्षवत्सोष्ट्रवृद्धाजोरभ्रमनुष्यराजराजन्यराजपुत्रादकञ्" ॥ ६ । २ । १२ ॥ १ ॥ ५२ ॥

कावचिक कवचिनामपि ॥ ५३ ॥

कवचिना समूह कावचिकम् "कवचिहस्त्यचित्ताच्चेकण्" ॥ ६ । २ । १४ ॥ १ ॥ ५३ ॥

हास्तिक तु हस्तिना स्यात्

हस्तिनाम्, लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् हस्तिनाना वा समूहो हास्तिकम् ॥ १ ॥

आपूपिकाद्यचेतसाम् ।

अपूपाना समूह आपूपिकम् अचित्तत्वादिकण् ॥ १ ॥

आदिग्रहणात् शाष्कुलिक पार्वतिकादय ॥

धेनूना धैनुक धेन्वन्ताना गौधेनुकादय ॥५४॥

धेनूनां समूह धैनुकम् 'धनोरनञ' ॥ ६ । २ । १ ५ ॥ इतीकण्, गोधेनूनां समूहो गाधनुकम् ॥ १ ॥ ५४ ॥

कैदारक कैदारिक कैदार्यमपि तद्गणे ।

कदाराणा समूह कैदारकम् कैदार्यम् " कदाराण्य " ॥ ६ । २ । १३ ॥

इत्यकन् ष्यञ् प्रत्यय ॥ १ ॥ २ ॥ अचित्तवादित्वाणि कैदारिकम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्य माणव्य वाडव्यमित्यपि ॥ ९९ ॥

ब्राह्मणानाम, माणवानाम, वाडवानां समूहो ब्राह्मण्यम्, माणव्यम् वाडव्यम् 'ब्राह्मणमाणववाडवाद्य' ॥ ६ । २ । १६ ॥ १ । २ । ३ ॥ ५५ ॥

गणिकाना तु गाणिक्यम्

गणिकाना समूहा गाणिक्यम् "गणिकाया ण्य" ॥ ६ । २ १७ ॥ १ ॥

केशाना कैश्यकैशिके ।

केशाना समूह कैश्यम्, कैशिकम् 'केशाद्वा' ॥६।२।१८॥१॥ पक्षऽचित्तत्वा-दिकण् ॥ २ ॥

अश्वानामाश्वमश्वीय

अश्वाना समूह आश्वम्, अश्वीयम् 'वाऽश्वादीय' ॥ ६ । २ । १९ ॥१॥२॥

पर्शूना पार्श्वमपि

पर्शूना समूह पार्श्वम् "पर्श्वा ड्वण्' ॥६ । २ । २०॥ शौकमायूरादय शब्दा 'आ त्वात् त्वादि समूहज ' इति क्लीबलिङ्गा ॥ १ ॥

अथ ॥ ९६ ॥

वातूलवात्ये वाताना

वाताना समूहो वातूल पुलिङ्ग "गोरथवातात् त्रलकट्यलूलम्" ॥ ६ । २ । २४ ॥ इत्यूल ॥ १ ॥ "पाशादेश्च ल्य" ॥ ६ । २ । २५ ॥ इति ल्ये वात्या ॥ २ ॥

गव्यागोत्रे पुनर्गवाम् ।

गवा समूह गव्या पाशादेश्च ल्य' ॥ ६ । २ । २५ ॥ इति ल्य ॥१॥ 'गोरथ" ॥६।२।२४॥ इति त्रलि गोत्रा ॥ २ ॥

पाश्याखल्यादि पाशादे

पाशानाम् खलाना च समूह पाश्या खल्या पाशादित्वाल्ल्य ॥ १।२ ॥ आदिशब्दात् तृण्या धूम्यादय ॥

खलादे खलिनीनिभा ॥ ९७ ॥

खलाना समूह खलिना "खलादिभ्यो लिन्" ॥ ६ । २ । २७ ॥ १ ॥ निभ ग्रहणात् कुटुम्बिनिकाल्यादय ॥ ५७ ॥

जनता बन्धुता ग्रामता गजता सहायता ।

जनादीना

सर्वीयते समज "समुदोऽज पशौ" ॥ ५ । ३ । ३० ॥ इत्यल् ॥ १ ॥

समाजस्त्वन्यदेहिनाम् ॥ ५० ॥

सर्वीयते समाज पशुभ्योऽन्येषां तु इदम्, अत्र घञ्, यथा श्रोत्रियसमाज ॥१॥

शुकादीना गणे शौकमायूरतैत्तिरादय ।

शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिराणां समूह शौकम् ॥ १ ॥ मायूरम् ॥ २ ॥ तैत्तिरम् "षष्ठ्या समूहे" ॥ ६ । २ । ९ ॥ इत्यण् ॥३॥ आदिग्रहणात् कापोतादय ।

भिक्षादेर्भैक्षसाहस्रगार्भिणयौवतादय ॥ ५१ ॥

भिक्षाणाम्, सहस्राणाम्, गर्भिणीनाम्, युवतानच समूहो भैक्षमित्यादय ॥१॥५१॥

गोत्रार्थप्रत्ययान्ताना स्युरौपगवकादय ।

गोत्रमपत्य तस्मिन्नर्थे विहिता येऽणादय प्रत्ययास्तद तानामित्यर्थ, उपगोरपत्यानि औपगवास्तेषा समूह औपगवक "गोत्रोक्ष" ॥६ । २ । १२॥ इत्यकञ्, ॥१॥ आदिशब्दात् गार्गकादय ॥

उक्षादेरौक्षक मानुष्यक वार्द्धकमौष्ट्रकम् ॥ ५२ ॥

स्याद् राजपुत्रक राजन्यक राजकमाजकम् ।

वात्सकौरभ्रके

उक्ष्णां समूह औक्षकम्, एवमन्येऽपि "गोत्रोक्षवत्सोष्ट्रवृद्धाजोरभ्रमनुष्यराज राज यराजपुत्रादकञ्" ॥ ६ । २ ।१२ ॥ १ ॥ ५२ ॥

कावचिक कवचिनामपि ॥ ५३ ॥

कवचिना समूह कावचिकम् "कवचिहस्त्यचित्ताचेकण्" ॥६।२।१४॥ १ ॥५३॥

हास्तिक तु हस्तिना स्यात्

हस्तिनाम्, लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् हस्तिनीना वा समूहो हास्तिकम् ॥ १ ॥

आपूपिकाद्यचेतसाम् ।

अपूपाना समूह आपूपिकम् अचित्तत्वादिकण् ॥ १ ॥

आदिग्रहणात् शाष्कुलिक पार्वतिकादय ॥

धेनूना धैनुक धेन्वन्ताना गौधेनुकादय ॥५४॥

धेनूनां समूह धैनुकम् 'धेनोरनञ' ॥ ६ । २ । १ ५ ॥ इतीकण् गोधेनूनां समूहो गाधेनुकम् ॥ १ ॥ ५४ ॥

कैदारक कैदारिक कैदार्यमपि तद्गणे ।

केदाराणां समूह कैदारकम् कैदार्यम् " कदाराण्य च ॥ ६ । २ । १३ ॥

गोयुगम्, अश्वगोयुगम्, "द्वित्वे गोयुग" ॥७।१।१३४॥ इति गोयुगप्रत्यय ॥१॥२॥

पट्त्वे तु पड्गवम् ॥ ६० ॥

पशुनामभ्य पर षट्त्वे वाच्ये षड्गवमिति प्रयुज्यते, यथा हस्तिनामश्वानां च षट्त्व हस्तिषड्गवम्, अश्वषड्गव " षट्त्वे षड्गव " ॥ ७ । १ । १३५ ॥ इति षड्गवप्रत्यय ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ६० ॥

पर शताद्यास्ते येषा परा सङ्ख्या शतादिकात् ।

येषां सङ्ख्यायाना शतात् परा शतादूर्ध्वं सङ्ख्या ते शतात् परे पर शता इत्यरा ' पर शतादि " ॥ ३ । १ । ७५ ॥ इति पञ्चमीतत्पुरुषे साधु ॥ १ ॥ आदिग्रहणात् पर सहस्रा परोलक्षा इत्यादय ॥

प्राज्य प्रभूत प्रचुर बहुल बहु पुष्कलम् ॥ ६१ ॥

भूयिष्ठ पुरुह भूयो भूयिष्ठ पुरु स्फिरम् ।

प्राज्यते प्रकर्षेण जायते वा प्राज्यम् "शिक्यास्याढ्य-" ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ १ ॥ प्रभवति प्रभूतम् " शीरा-" (उणा-२०१) ॥ इति क्त ॥ २ ॥ प्रचीयते प्रचोयते वा प्रचुरम् ' खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति र निपात्यते ॥ ३ ॥ बहते बहुलम् स्थाबङ्कि-' ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्युलो नउक् च, बहु लातीति वा बहुल ॥ ४ ॥ बहति बहु " मिवहि-" ॥ (उणा-७२६) ॥ इति उ ॥ ५ ॥ पुष्यति पुष्कलम् 'वलिपुषे कलक्" ॥ (उणा-४९६) ॥ ६ ॥ ६१ ॥ अतिशयेन बहु भूयिष्ठम् " बहोर्णीष्ठे भूय् " ॥ ७ । ४ । ४० ॥ इतीष्ठे भूयादेश ॥७॥ पुवति हूयते पुरुहम् " क्वचित् " ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति डे पृषोदरादित्वात् साधु पुरुत्व जिहाते वा ॥ ८ ॥ अतिशयेन बहु भूय " भूउक् चेवणस्य " ॥ ७ । ४ । ४१ ॥ इतीयसि साधु ॥ ९ ॥ भवति सवमत्र भूरि " भूसूकुशि-" ॥ (उणा-६९२) ॥ इति क्रिदि ॥१०॥ न दभ्रमदभ्रम् ॥ ११ ॥ पूयते पुरु ' पृकाहृषि- ' ॥ (उणा-७२९) ॥ इति क्दु ॥ १२ ॥ स्फायते स्फिरम् स्थविर-" ॥ (उणा-४१७) ॥ इतीरे निपात्यत ॥ १३ ॥

स्तोक क्षुल्ल तुच्छमल्प दभ्राणुतनिमानि च ॥ ६२ ॥

तनु क्षुद्र कृश

स्तूयते स्तोकम् भाण्डशलि-" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥ १ ॥ क्षुयते क्षुल्लम् मिल्लाच्छभल्ल- ॥ (उणा-४६४) ॥ इति ल निपात्यते क्षुध लातीति वा ॥ २ ॥ तुदति तुच्छम् "तुदिमदि-" ॥ (उणा-१२४) ॥ छक् ॥ ३ ॥ अल त्यल्पम् ' भापाचाणि-' ॥ उणा-२९६) ॥ इति प ॥ ४ ॥ दभ्यते दभ्रम् ' ऋ

जनानां समूहो जनता एवम्-येऽपि "ग्रामजनबन्धुगजसहायात् तल्" ॥ ६।२।२८ ॥ १ ॥

रथाना तु स्याद् रथ्या रथकट्यया ॥ ५८ ॥

रथाना समूहो रथ्या "पाशादेश्च-" ॥ ६ । २ । २५ ॥ इति त्य ॥ १ ॥ "गारथ-" ॥ ६ । २ । २४ ॥ इति यद्व्यलि रथकट्या, वात्यादय लिमि-यनि व्यणिस्-युवता ' इति लानुव धप्रत्यया तत्वात् स्त्रिया वत ते ॥ २ ॥ ५८ ॥

राजिर्लेखा ततिर्वीथिमालाल्यावलिपङ्क्तय ।
धोरणी श्रेणी

राजते राजि आलिङ्ग 'पदिपटि-" ॥ (उणा६ ७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ लिप्यतेऽनया लेखा, भिदादित्वात् साधु ॥ २ ॥ त यते तति ॥ ३ ॥ वायते वाथि "वीसञ्ज्यसि-" ॥ (उणा-६६९) ॥ इति थिक्, ङया वाथा ॥ ४ ॥ मा यते माला 'शामाश्या-" ॥ (उणा-४६२) ॥ इति ल, म यते वा ॥५॥ अल त्याले "कृशृकुटि-" ॥ (उणा-,१९) ॥ इति णिदि ॥ ६ ॥ आवलति आवलि "पदिपठि-' ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ, आलिङ्गौ ॥ ७ ॥ पञ्च्यते पङ्क्ति ॥ ८ ॥ धोर त्यस्या धोरणी ॥ ९ ॥ श्रीयते श्रेणि पुंस्त्रीलिङ्ग, ङ्या श्रेणी ॥ १० ॥

उभौ तु द्वौ

उभत पूरयतो द्वित्वमुभौ ॥ १ ॥

युगल द्वितय द्वयम् ॥ ५९ ॥
युग द्वैत यम द्वन्द्व युग्म यमलयामले ।

युज्यते युगलम् "मुरल-' ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते, धम्मवृत्तौ युग लातीति वा ॥ १ ॥ द्वाववयवावस्य द्वितयम् ' अवयवात्तयट् ' ॥७।१।१५१॥ ॥ २ ॥ ' द्वित्रिभ्याम्-" ॥ ७ । १ । १५२ ॥ इत्ययटि द्वयम् एते त्रय त्रींक्लाब-लिङ्गा ॥ ३ ॥ ॥ ५९ ॥ युज्यतऽनेन युग वपादित्वादलि यङ्क्रादित्वाद् गलम् ॥४॥ द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैत प्रज्ञादित्वादण् ॥ ५ ॥ यच्छति यमम् ॥ ६ ॥ ध यते द्वन्द्वम् ' प्रह्वाह्वा-" ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ७ ॥ युज्यते युग्मम् ' तिजियुजग् च " ॥ (उणा-३४५) ॥ इति किद् म ॥ ८ ॥ यच्छाति यमलम् मृदिकन्दि-' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल यम लाति वा ॥ ९ ॥ यम लमेव यामलम् प्रज्ञादित्वादण्, अकुटमपि ॥ १० ॥

पशुभ्यो गोयुग युग्मे परम्

पशुनामभ्य पर युग्मे द्वित्वे वाच्ये गोयुग प्रयुज्यते, यथा-गवोरश्वयोश्च द्वित्वे

गोयुगम्, अश्वगोयुगम्, "द्वित्वे गोयुग" ॥७।१।१३४॥ इति गोयुगप्रत्यय ॥१॥२॥

पट्त्वे तु षड्गवम् ॥ ६० ॥

पशुनामभ्य पर षट्त्वे वाच्ये षड्गवमिति प्रयुज्यते यथा हस्तिनामश्वानां च षट्त्व हस्तिषड्गवम्, अश्वषड्गव " षट्त्वे षड्गव " ॥ ७ । १ । १३५ ॥ इति षड्गवप्रत्यय ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ६० ॥

पर शताद्यास्ते येषा परा सङ्ख्या शतादिकात् ।

येषां सङ्ख्ययाना शतात् परा शतादूर्ध्वं सङ्ख्या ते शतात् परे पर शता श्लजरा ' पर शतादि " ॥ ३ । १ । ७५ ॥ इति पञ्चमीतत्पुरुष साधु ॥ १ ॥ आदिग्रहणात् पर सहस्रा परोलक्षा इत्यादय ॥

प्राज्य प्रभूत प्रचुर बहुल बहु पुष्कलम् ॥ ६१ ॥

भूयिष्ठ पुरुह भूयो भूर्यदभ्र पुरु स्फिरम् ।

प्राज्यते, प्रकर्षेण जायते वा प्राज्यम् "शिक्यास्याढ्य-" ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ १ ॥ प्रभवति प्रभूतम् " शारा-" (उणा-२०१) ॥ इति कित् त ॥ २ ॥ प्रचीयत प्रचोर्यत वा प्रचुरम् ' खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति र निपात्यते ॥ ३ ॥ बहते बहुलम् 'स्थाबहि्क- ॥ (उणा-४८८) ॥ इत्युलो नलुक् च बहु लातीति वा बहुल ॥ ४ ॥ बहति बहु " मिवहि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति उ ॥ ५ ॥ पुष्यति पुष्कलम् 'वलिपुषे कलक्" ॥ (उणा-४९६) ॥ ६ ॥ ६१ ॥ अतिशयेन बहु भूयिष्ठम् ' बहोर्णीष्ठ भूय् " ॥ ७ । ४ । ४० ॥ इताष्ठ भूयादेश ॥७॥ पुर्विति हूयते पुरुहम् " क्वचित् " ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति डे पृषोदरादित्वात् साधु पुरुत्व जिहीते वा ॥ ८ ॥ अतिशयेन बहु भूय ' भूलुक् चेवर्णस्य " ॥ ७ । ४ । ४१ ॥ इतीयसि साधु ॥ ९ ॥ भवति सवमत्र भूरि " भूसूकुशि-" ॥ (उणा-६९२) ॥ इति किदि ॥१०॥ न दभ्रमदभ्रम् ॥ ११ ॥ पूयत पुरु ' पृकाहृषि- ' ॥ (उणा-७२९) ॥ इति किदु ॥ १२ ॥ स्फायते स्फिरम् स्थविर-" ॥ (उणा-४१७) ॥ इतारे निपात्यत ॥ १३ ॥

स्तोक क्षुल्ल तुच्छमल्प दभ्राणुतन्निनानि च ॥ ६२ ॥

तनु क्षुद्र कृश

स्तूयते स्तोकम् भा०शलि-" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥ १ ॥ क्षुयते क्षुल्लम् भिल्लाच्छभल्ल- ॥ (उणा-४६४) ॥ इति ले निपात्यते क्षुव लातीति वा ॥ २ ॥ तुदति तुच्छम् तुदिमदि-" ॥ (उणा-१२४) ॥ छक् ॥ ३ ॥ अल त्यल्पम् 'भापाचणि-' ॥ उणा-२९६) ॥ इति प ॥ ४ ॥ दभ्यते दभ्रम् ' ऋ

जनानां समूहो जनता एवम् यदपि "ग्रामजनव धुगजसहायात् तल्" ॥ ६ । २ । २८ ॥ १ ॥

रथाना तु स्याद् रथ्या रथकट्यया ॥ ५८ ॥

रथानां समूहो रथ्या "पाशादेश्च–" ॥ ६ । २ । २५ ॥ इति ल्य ॥ १ ॥ "गोरथ–" ॥ ६ । २ । २४ ॥ इति कट्यलि रथकट्या, वात्यादय लिङ्गि यनि प्यणिर् युक्तता ' इति लाघुव धप्रत्यया तत्वात् स्त्रिया वर्त ते ॥ २ ॥ ५८ ॥

राजिर्लेखा ततिर्वीथीमालाल्यावलिपङ्क्तय ।
धोरणी श्रेणी

राजते राजि स्त्रालिङ्ग "पदिपठि–" ॥ (उणा६ ७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ लिप्यतेऽनया लेखा, भिदादित्वात् साधु ॥ २ ॥ त यते तति ॥ ३ ॥ वायते वाथि 'वीसञ्ज्यसि–' ॥ (उणा–६६९) ॥ इति थिक् ड्या वीथा ॥ ४ ॥ मा यते माला 'शामाश्या–" ॥ (उणा–४६२) ॥ इति ल मल्यते वा ॥५॥ अल त्यालि 'कृशृकुटि–" ॥ (उणा–६१९) ॥इति णिदि ॥ ६ ॥ आवलति आवलि 'पदिपठि– ॥ (उणा–६०७) ॥ इति इ स्त्रालिङ्गा ॥ ७ ॥ पञ्च्यते पङ्क्ति ॥ ८ ॥ धोर त्यस्था धोरणी ॥ ९ ॥ श्रीयते श्रेणि पुस्त्रीलिङ्ग , ङ्या श्रेणी ॥ १० ॥

उभौ तु द्वौ

उभत पूरयतो द्वित्वमुभौ ॥ १ ॥

युगल द्वितय द्वयम् ॥ ५९ ॥
युग द्वैत यम द्वन्द्व युग्म यमलयामले ।

युज्यते युगलम् "मुरल-" ॥ (उणा–४७४) ॥ इत्यल निपात्यते, धर्म्मवृत्तौ युग लातीति वा ॥ १ ॥ द्वाववयवावस्य द्वितयम् ' अवयवात्तयट् ' ॥७।१।१५१॥ ॥ २ ॥ ' द्वित्रिभ्याम्– ' ॥ ७ । १ । १५२ ॥ इत्ययटि द्वयम् एते नय स्त्राक्लाव-लिङ्गा ॥ ३ ॥ ॥ ५९ ॥ युज्यतऽनेन युग घञादित्वादलि -यङ्क्वादित्वाद् गलम् ॥४॥ द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैत प्रज्ञादित्वादण् ॥ ५ ॥ यच्छति यमम् ॥ ६ ॥ द्वन्द्वते द्वन्द्वम् प्रह्वाह्वा–" ॥ (उणा–५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ७ ॥ युज्यते युग्मम् ' तिजियुजग् च " ॥ (उणा–३४५) ॥ इति किद् म ॥ ८ ॥ यच्छाति यमलम् मृदिकदि– ' ॥ (उणा–४६५) ॥ इत्यल यम लाति वा ॥ ९ ॥ यम लमेव यामलम् प्रज्ञादित्वादण्, जकुटमपि ॥ १० ॥

पशुभ्यो गोयुग युग्मे परम्

पशुनामभ्य पर युग्मे द्वित्व वाच्ये गोयुग प्रयुज्यते, यथा-गवोरश्वयोश्च द्वित्वं

गोयुगम्, अश्वगोयुगम्, "द्वित्वे गोयुग" ॥७।१।१३४॥ इति गोयुगप्रत्यय ॥१॥२॥

पट्त्वे तु पड्गवम् ॥ ६० ॥

पशुनामभ्य पर पट्त्वे वाच्ये पड्गवमिति प्रयुज्यते यथा हस्तिनामश्वानां च पट्त्व हस्तिपड्गवम्, अश्वपड्गव " पट्त्वे पड्गव " ॥ ७ । १ । १३५ ॥ इति पड्गवप्रत्यय ॥ १ ॥ २ ॥॥ ६० ॥

पर शतायास्ते येषा परा सङ्ख्या शतादिकात् ।

येषां सङ्ख्ययाना शतात् परा शतादूर्ध्वे सङ्ख्या ते शतात् परे पर शता पुजरा ' पर शतादि " ॥ ३ । १ । ७५ ॥ इति पञ्चमीतत्पुरुषे साधु ॥ १ ॥ आदिग्रहणात् पर सहस्रा परोलक्षा इत्यादय ॥

प्राज्य प्रभूत प्रचुर बहुल बहु पुष्कलम् ॥ ६१ ॥

भूयिष्ठ पुरुह भूयो भूयदभ्र पुरु स्फिरम् ।

प्राज्यते, प्रकर्षण जायते वा प्राज्यम् "शिक्यास्याढ्य-" ॥ (उणा-३६४) ॥ इति य निपात्यते ॥ १ ॥ प्रभवति प्रभूतम् " शारा-' (उणा-२०१) ॥ इति कित् त ॥ २ ॥ प्रचीयते प्रचोयते वा प्रचुरम् ' खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति र निपात्यते ॥ ३ ॥ बहते बहुलम् स्थावङ्कि- ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्युलो नउक् च, बहु लातीति वा बहुल ॥ ४ ॥ बहति बहु " मिवहि-" ॥ (उणा-७२६) ॥ इति उ ॥ ५ ॥ पुष्यति पुष्कलम् 'बलिपुषे कलक्" ॥ (उणा-४९६) ॥ ६ ॥ ६१ ॥ अतिशयेन बहु भूयिष्ठम् " बहोर्णीष्ठे भूय् " ॥ ७ । ४ । ४० ॥ इतीष्ठे भूयादेश ॥७॥ पुर्विति हूयते पुरुहम् " क्वचित् " ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति डे पृषोदरादित्वात् साधु , पुरुत्व जिहीते वा ॥ ८ ॥ अतिशयेन बहु भूय ' भूलुक् चेवणस्य " ॥ ७ । ४ । ४१ ॥ इतीयसि साधु ॥ ९ ॥ भवति सवमत्र भूरि " भूसुकुशि-" ॥ (उणा-६९१) ॥ इति किदि ॥१०॥ न दभ्रमदभ्रम् ॥ ११ ॥ पूर्यते पुरु ' पृकाहृषि- ' ॥ (उणा-७२९) ॥ इति किदु ॥ १२ ॥ स्फायते स्फिरम् स्थविर-" ॥ (उणा-४१७) ॥ इतारे निपात्यते ॥ १३ ॥

स्तोक क्षुल्ल तुच्छमल्प दभ्राणुतलिनानि च ॥ ६२ ॥

तनु क्षुद्र कृश

स्तूयते स्तोकम् भाण्शलि-" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥ १ ॥ क्षुयते क्षुल्लम् भिल्लाच्छभल- ॥ (उणा-४६४) ॥ इति ल निपात्यते क्षुव लातीति वा ॥ २ ॥ तुदति तुच्छम् तुदिमदि-" ॥ (उणा-१२४) ॥ छक् ॥ ३ ॥ अल स्वल्पम् "भापावलि-' ॥ उणा-३९६) ॥ इति प ॥ ४ ॥ दभ्यत दभ्रम् ' ऋ

पयजि-" ॥ (उणा-३८८) इति किद् र ॥ ५ ॥ अणत्यणु "भृमृतृ-" ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ तिल्यते तलिनम् " विपिनाजिना-" ॥ (उणा-२८४) ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ ॥ ६२ ॥ तन्यते तनु ॥८॥ क्षुयते क्षुद्रम् ' ऋज्यजि ' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ ९ ॥ करोति कृशम् कृश्म-"॥ (उणा-५ ८) ॥ इति किन् श, कृशयति वा ॥ १० ॥

सूक्ष्मं पुनः श्लक्ष्णं च पेलवम् ।

सूच्यते सूक्ष्मम् " सूक्ष्मप्राप्म-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ श्लिष्यते श्लक्ष्णम् " श्रूणतृणगुण -" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥ पेलति पेलवम् " पाद्विवटि-' ॥ (उणा ५११) ॥ इत्यव ॥ ३ ॥

त्रुटौ मात्राल्लवो लेशः कणः

त्रुटति त्रुटिः 'नाम्युपा त्य' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि स्त्रीलिङ्गोऽयं तत्र ॥ १ ॥ मीयतेऽरपत्वा मात्रा ' हुयामा" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ २ ॥ लूयते लवः ॥ ३ ॥ लिश्यते लेशः ॥ ४ ॥ कणति निमीलयति कणः पुंस्त्रीलिङ्गः ॥ ५ ॥

ह्रस्वं पुनर्लघु ॥ ६३ ॥

हसति ह्रस्वम् ' लटिखटि " ॥ (उणा-५०५) ॥ इति व ॥ १ ॥ लङ्घ्यते लघु रङ्घिलङ्घि " ॥ (उणा-७४०) ॥ इत्युनलुक् च ॥ २ ॥ ६३ ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ।

अतिशयनाल्पमल्पिष्ठम् अल्पियः "गुणाङ्गाद् ' इतीष्ठ इयसुन ॥ १ ॥ २ ॥ "अल्पयूनो कन् वा" ॥ ७ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ इति कनादेशे कनायः, कनिष्ठमपि ॥३॥ अत्यणु अणीयः ॥ ४ ॥

दीर्घायते समे

दृणाति ह्रस्वभावं दीर्घम् 'मघाघञ्चा " ॥ (उणा-११०) ॥ इति घे निपात्यते ॥ १ ॥ आयच्छति स्म आयतम् ॥ २ ॥

तुङ्गमुच्चमुन्नतमुद्धुरम् ॥ ६४ ॥

प्रांशूच्छ्रितमुदग्रं च

ताम्यत्यनेन तुङ्गम् ' कमितमि ' ॥ (उणा-१०७) ॥ इति डिद्गः ॥ १ ॥ उदचत्युच्चम् युद्भ्यामञ्च ॥ (उणा-१००३) ॥ इति कप्रत्यये साधु, उच्चीयते वा क्वचित् ॥५।१।१७१ ॥ इति ड ॥ २ ॥ उन्नमति स्म उन्नतम् ॥ ३ ॥ उद्गता धूरस्य उद्धुरम् ॥ ४ ॥ ६४ ॥ 'शु 'अशरामो'तन्' ॥ (उणा-

७१९) ॥ इत्यु ॥५॥ ऊर्द्ध्वं श्रयते स्म उच्छ्रितम् ॥६॥ उच्चैरप्रमस्य उदग्रम् ॥७॥

न्यग् नीच ह्रस्वमन्थरे ।

खर्व कुब्ज वामन च

नियतमञ्चति न्यक् ॥ १ ॥ निम्नमञ्चति नीचम्, नाचैरस्त्यस्य वा अभ्रादित्वात् अप्रत्यये "प्रायोऽव्ययस्य' ॥ ७ । ४ । ६५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोप ॥ २ ॥ ह्रसति ह्रस्वम् ॥३॥ मथ्नाति म थरम् "ऋच्छिचटि-" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥ खर्वति खर्वम् ॥ ५ ॥ कूयते कुब्जम् "कुब्ज कुवकुनौ च" ॥ (उणा-१२९) ॥ इति साधु ॥ ६ ॥ वाम ह्रस्वत्वमस्त्यस्य वामन अभ्रादित्वान ॥ ७ ॥

विशाल तु विशङ्कटम् ॥ ६५ ॥

पृथूरु पृथुल व्यूढ विकट विपुल बृहत् ।

स्फार वरिष्ठ विस्तीर्ण तत बहु महद् गुरु ॥ ६६ ॥

विस्तृत विशालम् विशङ्कटम् "वेर्विस्तृते शालशङ्कटौ" ॥ ७ । १ । १२३॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ६५ ॥ प्रथत पृथु "रमिप्रथिभ्यामृच रस्य" ॥ (उणा-७३०) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ इयर्त्ति उरु "महरुर् च" ॥ (उणा-७१७) ॥ इति उ ॥ ४ ॥ पृथुल लाति पृथुलम् ॥ ५ ॥ निवहति स्म व्यूढम् ॥६॥ विस्तृत विकटम् "कट" ॥ ७ । १ । १२४ ॥ इति कट ॥ ७ ॥ विपोलति विपुल ॥ ८ ॥ बहति बृहत् "द्रुहि बृहि" ॥ (उणा-८८४) ॥ इति कतृ ॥ ९ ॥ स्फायते स्फार "भावृधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १० ॥ अतिशयेन उरु वरिष्ठ 'प्रियस्थिर" ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ इतीष्ठे वरादेश ॥ ११ ॥ विस्तृणाति स्म विस्तीर्णम् ॥ १२ ॥ त यते ततम् ॥ १३ ॥ वहति बहु ॥ १४ ॥ मह्यते महत् 'द्रुहिबृहि" ॥ (उणा-८८४) ॥ इति कतृ ॥ १५ ॥ गिरति गुरु ॥ १६ ॥ ६६ ॥

दैर्घ्यमायाम आनाह

दीर्घस्य भावो दैर्घ्यम् ॥१॥ आयतिरायाम ॥२॥ आनह्यतेऽनेन आनाह ॥३॥

आरोहस्तु समुच्छ्रय ।

उत्सेध उदयोच्छ्रायौ

आरोहणमारोह ॥ १ ॥ समुच्छ्रयण समुच्छ्रय "उद श्र' ॥ ५ । ३ । ५३॥ इति विकल्पेनाल् । २ । पक्ष घञि उच्छ्राय ॥ ३ ॥ उत्सेधनमुत्सेध, पुल्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ उदयनमुदय ॥ ५ ॥

परिणाहो विशालता ॥ ६७ ॥

च्यजि-" ॥ (उणा-३८८) इति क्रिः १ ॥ ५ ॥ अणत्यणु "भृमृतृ-" ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ तिलति तलिनम् " विपिनाजिना-" ॥ (उणा-२८४) ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ ॥ ६२ ॥ तन्यते तनु ॥ ८ ॥ क्षुयते क्षुद्रम् ' स्फ च्यजि ' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति रिः २ ॥ ९ ॥ करोति कृशम् कृश्-" ॥ (उणा-५ ८) ॥ इति किन् श , कृश्यति वा ॥ १० ॥

सूक्ष्म पुन श्लक्ष्ण च पेलवम् ।

सूच्यते सूक्ष्मम् " रुक्मग्राष्म-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ श्लिष्यत श्लक्ष्णम् " भ्रूणतृणगुण -" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥ पेलति पेलवम् " पाडवटि-' ॥ (उणा ५११) ॥ इत्व ॥ ३ ॥

त्रुटौ मात्रान्ने लेश कण

त्रुटति त्रुटि 'नाम्युपान्त्य" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि स्त्रीलिङ्गोऽय तथ ॥ १ ॥ मीयतेऽत्पत्वान्मात्रा ' हुयामा" ॥ (उणा-४५१)॥ इति त्र ॥ २ ॥ लूयते लव ॥ ३ ॥ लिश्यते लेश ॥ ४ ॥ कणति निमीलयति कण पुंस्ली लिङ्ग ॥ ५ ॥

ह्रस्व पुनर्लघु ॥ ६३ ॥

ह्रसति ह्रस्वम् ' लटिखटि " ॥ (उणा-५०५) ॥ इति व ॥ १ ॥ लङ्घ्यते लघु रङ्घिलङ्घि " ॥ (उणा-७४०) ॥ इत्युर्नलुक् च ॥ २ ॥ ६३ ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीय कनियोऽणीय इत्यपि ।

अतिशयनाल्पमल्पिष्ठम्, अल्पिय "गुणाङ्गाद्' इत्यष्ठ ईयसुश्च ॥ १ ॥ २ ॥ 'अल्पयूनो कन् वा" ॥ ७ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ इति कनादशे कनीय,, कनिष्ठमपि ॥३॥ अत्यणु अणीय ॥ ४ ॥

दीर्घायते समे

दणाति ह्रस्वभाव दीर्घम् 'मघाघङ्घा ' ॥ (उणा-११०) ॥ इति घे निपात्यते ॥ १ ॥ आयच्छति स आयतम् ॥ २ ॥

तुङ्गमुच्चमुन्नतमुद्धुरम् ॥ ६४ ॥

प्रांशूच्छ्रितमुदग्र च

ताम्यत्यनेन तुङ्गम् "कमितमि ' ॥ (उणा-१०७) ॥ इति डिद्गुक् ॥ १ ॥ उदचत्युच्चम् 'उदुच्याम्श्च ॥ (उणा-१००३) ॥ इति कप्रत्यये साधु , उच्चीयते वा क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ २ ॥ उन्नमति स उन्नतम् ॥ ३ ॥ उद्गता धूरस्य उद्धुरम् ॥ ४ ॥ ६४ ॥ प्राश्नुते प्रांशु 'अशरामान्तश ' ॥ (उणा-

११९) ॥ इत्यु ॥५॥ ऊर्ध्वं श्रयते स्म उच्छ्रितम् ॥६॥ उच्चैरममस्य उदग्रम् ॥७॥

न्यग् नीच ह्रस्वमन्थरे ।

खर्व कुब्ज वामन च

नियतमञ्चति न्यग् ॥ १ ॥ निम्नमञ्चति नीचम्, नाचैरस्त्यस्य वा अभ्रादित्वात् अप्रत्यये "प्रायोऽव्ययस्य ॥ ७ । ४ । ६५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोप ॥ २ ॥ ह्रसति ह्रस्वम् ॥३॥ मथ्नाति मन्थरम् "ऋच्छिचटि–" ॥ (उणा–३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥ खर्वति खर्वम् ॥ ५ ॥ कुब्यते कुब्जम् "कुब कुञ्कुनी च' ॥ (उणा–१२९) ॥ इति साधु ॥ ६ ॥ वाम ह्रस्वत्वमस्त्यस्य वामन अभ्रादित्वान्न ॥ ७ ॥

विशाल तु विशङ्कटम् ॥ ६९ ॥

पृथूरु पृथुल व्यूढ विकट विपुल बृहत् ।

स्फार वरिष्ठ विस्तीर्ण तत बहु महद् गुरु ॥ ६६ ॥

विस्तृत विशालम्, विशङ्कटम् "वेर्विस्तृते शालशङ्कटौ" ॥ ७ । १ । १२३ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ६५ ॥ प्रथत पृथु 'रमिप्रथिभ्यामृञ्च रस्व" ॥ (उणा–७३०) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ इर्यर्ति उरु 'महत्युर् च" ॥ (उणा–७१७) ॥ इति उ ॥ ४ ॥ पृथुल लाति पृथुलम् ॥ ५ ॥ विवहति स्म व्यूढम् ॥६॥ विस्तृत विकटम् "कट" ॥ ७ । १ । १२४ ॥ इति कट ॥ ७ ॥ विपोलति विपुल ॥ ८ ॥ बहति बृहत् ' द्रुहि वृहि " ॥ (उणा–८८४) ॥ इति कत् ॥ ९ ॥ स्फायते स्फार भावृधि " ॥ (उणा–३८७) ॥ इति र ॥ १० ॥ अतिशयेन उरु वरिष्ठ 'प्रियस्थिर" ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ इतीष्ठे वरादेश ॥ ११ ॥ विस्तृणाति स्म विस्तीर्णम् ॥ १२ ॥ तयते ततम् ॥ १३ ॥ बहति बहु ॥ १४ ॥ मह्यते महत् "द्रुहिवहि" ॥ (उणा–८८४) ॥ इति यत् ॥ १५ ॥ गिरति गुरु ॥ १६ ॥ ६६ ॥

दैर्घ्यमायाम आनाह

दीर्घस्य भावो दैर्घ्यम् ॥१॥ आयतिरायाम ॥२॥ आनह्यतेऽनेन आनाह ॥३॥

आरोहस्तु समुच्छ्रय ।

उत्सेध उदयोच्छ्रायौ

आरोहणमारोह ॥ १ ॥ समुच्छ्रयण समुच्छ्रय "उद श्र" ॥ ५ । ३ । ५३ ॥ इति विकल्पेनाल् । २ । पक्ष धञि उच्छ्राय ॥ ३ ॥ उत्सेधनमुत्सेध पुङ्क्लीवलिङ्ग ॥ ४ ॥ उदयनमुदय ॥ ५ ॥

परिणाहो विशालता ॥ ६७ ॥

चमति-" ॥ (उणा-१८८) इति किद् र ॥ ५ ॥ अणत्यणु "भमृतृ-" ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ तिल्यत तलिनम् " विपिनाजिना-" ॥ (उणा-२८४) ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ ॥ ६२ ॥ तन्यत तनु ॥८॥ क्षुयते क्षुद्रम् ' ऋज्यजि ' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ ५ ॥ करोति कृशम् कृश-"॥ (उणा-५ ८) ॥ इति किन् श , कृश्यति वा ॥ १० ॥

सूक्ष्म पुन श्लक्ष्ण च पेलवम् ।

सूच्यते सूक्ष्मम् " ऋस्मभाप्म-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ श्लिष्यत श्लक्ष्णम् " भ्रूणतृणगुण -' ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥ पेलति पेलवम् " पाडवटि-' ॥ (उणा ५१०) ॥ इत्यव ॥ ३ ॥

त्रुटी मात्राल्पो लेश कण

त्रुटति त्रुटि 'नाम्युपा त्य " ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि स्त्रीलिङ्गोऽय तम ॥ १ ॥ मीयतेऽल्पत्वान्मात्रा ' हुयामा " ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ २ ॥ लूयते लव ॥ ३ ॥ लिश्यते लेश ॥ ४ ॥ कणति निमीलयति कण पुंस्त्री लिङ्ग ॥ ५ ॥

ह्रस्व पुनर्लघु ॥ ६३ ॥

ह्रसति ह्रस्वम् ' लटिखटि " ॥ (उणा-५०५) ॥ इति व ॥ १ ॥ लङ्घ्यते लघु रङ्घिलङ्घि " ॥ (उणा-७४०) ॥ इत्युनलुक् च ॥ २ ॥ ६३ ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीय कनियोऽणीय इत्यपि ।

अतिशयनाल्पमल्पिष्ठम् अल्पिय "गुणाङ्गाद् ' इतष्ठ ईयसुश्च ॥ १ ॥ २ ॥ "अल्पयूनो कन् वा" ॥ ७ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ इति कनादेशे कनीय , कनिष्ठमपि ॥३॥ अत्यणु अणीय ॥ ४ ॥

दीर्घायते समे

दृणाति ह्रस्वभाव दीर्घम् "मघाघद्वा " ॥ (उणा-११०) ॥ इति घे निपात्यते ॥ १ ॥ आयच्छति स्म आयतम् ॥ २ ॥

तुङ्गमुच्चमुन्नतमुद्धुरम् ॥ ६४ ॥

प्रांशुच्छ्रितमुत्तम्र च

ताम्यत्यनेन तुङ्गम् ' कमितमि ' ॥ (उणा-१०७) ॥ इति ङ्गिदुङ्ग ॥ १ ॥ उदञ्चत्युच्चम् "उद्न्याम्ञ ॥ (उणा-१० ३) ॥ इति कप्रत्यये साधु , उच्चीयते वा यथाचत् ॥५।१।१७१॥ इति ड ॥ २ ॥ उन्नमति स्म उन्नतम् ॥ ३ ॥ उद्गता धुरस्य उद्धुरम् ॥ ४ ॥ ६४ ॥ प्राङ्गुरे प्रांशु 'अशरामातन ' ॥ (उणा-

७१९) ॥ इत्यु ॥५॥ ऊर्ध्वं श्रयते स्म उच्छ्रितम् ॥६॥ उच्चैरममस्य उदमम् ॥७॥

न्यग् नीच ह्रस्वमन्थरे ।

खर्व कुब्ज वामन च

नियतमञ्चति न्यक् ॥ १ ॥ निम्नमञ्चति नीचम्, नीचैरस्त्यस्य वा अभ्रादित्वात् अप्रत्यये "प्रायोऽ ययस्य ॥ ७।४।६५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोप ॥ २ ॥ ह्रसति ह्रस्वम् ॥३॥ मथ्नाति मन्थरम् 'ऋच्छिचटि-" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥ खर्वति खर्वम् ॥ ५ ॥ कूयते कुब्जम् "कुव कुनकुनौ च' ॥ (उणा-१२९) ॥ इति साधु ॥ ६ ॥ वाम ह्रस्वत्वमस्त्यस्य वामन अभ्रादित्वात ॥ ७ ॥

विशाल तु विशङ्कटम् ॥ ६५ ॥

पृथूरु पृथुल व्यूढ विकट विपुल बृहत् ।

स्फार वरिष्ठ विस्तीर्णं तत बहु महद् गुरु ॥ ६६ ॥

विस्तृत विशालम् विशङ्कटम् "वेर्विस्तृते शालशङ्कटौ" ॥ ७।१।१२३॥ इति साधू ॥ १॥ २ ॥ ६५ ॥ प्रथत पृथु रमिप्रथिभ्यामृच रस्य" ॥ (उणा-७३०) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ इयर्त्ति उरु 'महत्युर् च" ॥ (उणा-७२७) ॥ इति उ ॥ ४ ॥ पृथुल लाति पृथुलम् ॥ ५ ॥ विवहति स्म व्यूढम् ॥६॥ विस्तृत विकटम् "कट " ॥ ७।१।१२४ ॥ इति कट ॥ ७ ॥ विपोलति विपुल ॥ ८ ॥ बहति बृहत् "द्रुहि बृहि " ॥ (उणा-८८४) ॥ इति कत् ॥ ९ ॥ स्फायते स्फार भावृधि " ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १० ॥ अतिशयेन उरु वरिष्ठ 'प्रियस्थिर '' ॥ ७।४।३८ ॥ इतीष्ठे वरादेश ॥ ११ ॥ विस्तृणाति स्म विस्तीर्णम् ॥ १२ ॥ त यते ततम् ॥ १३ ॥ बहति बहु ॥ १४ ॥ मह्यते महत् ' द्रुहिवृहि " ॥ (उणा-८८४) ॥ इति कत् ॥ १५ ॥ गिरति गुरु ॥ १६ ॥ ६६ ॥

दैर्घ्यमायाम आनाह

दीर्घस्य भावो दर्घ्यम् ॥१॥ आयतिरायाम ॥२॥ आनह्यतेऽनेन आनाह ॥३॥

आरोहस्तु समुच्छ्रय ।

उत्सेध उदयोच्छ्रायौ

आरोहणमारोह ॥ १ ॥ समुच्छ्रयण समुच्छ्रय "उद श्र ' ॥ ५।३।५३॥ इति विकल्पेनाल् । २ । पक्ष घञि उच्छ्राय ॥ ३ ॥ उत्सेधनमुत्सेध, पुक्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ उदयनमुदय । ५ ॥

परिणाहो विशालता ॥ ६७ ॥

घ्यजि-" ॥ (उणा-१८८) इति किः ॥ ५ ॥ अणत्यणु "भृमृतृ-" ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ तिल्यते तलिनम् " विपिनाजिना-" ॥ (उणा-२८४) ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ ॥ ६२ ॥ त यते तनु ॥ ८ ॥ क्षुद्यते क्षुद्रम् ' ऋज्यजि ' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किः र ॥ ९ ॥ कराति कृशम् कृश्-" ॥ (उणा-५ ८) ॥ इति किन् श, कृश्यति वा ॥ १० ॥

सूक्ष्मं पुन श्लक्ष्ण च पेलवम् ।

सूच्यते सूक्ष्मम् ' रुक्ममाम्म-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ श्लिष्यत श्लक्ष्णम् " श्लूणतृणगुण -" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥ पेलति पेलवम् " वाडवटि-' ॥ (उणा ५११) ॥ इत्वव ॥ ३ ॥

त्रुटी मात्रालवो लेश कण

त्रुटति त्रुटि 'नाम्युपा त्य' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि स्त्रीलिङ्गोऽय तश्च ॥ १ ॥ मीयतेऽल्पत्वा मात्रा ' हुयामा ' ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ २ ॥ लूयते लव ॥ ३ ॥ लिश्यते लेश ॥ ४ ॥ कणति निमालयति कण पुस्त्री लिङ्ग ॥ ५ ॥

ह्रस्व पुनर्लघु ॥ ६३ ॥

हसति ह्रस्वम् ' लटिखटि " ॥ (उणा-५०५) ॥ इति व ॥ १ ॥ लङ्घ्यते लघु रङ्घिलङ्घि " ॥ (उणा-७४०) ॥ इत्युर्नलुक् च ॥ २ ॥ ६३ ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीय कनियोऽणीय इत्यपि ।

अतिशयनाल्पमल्पिष्ठम्, अल्पिय "गुणाङ्गाद्द ' इतिष्ठ इयसुश्च ॥ १ ॥ २ ॥ "अल्पयूनो कन् वा" ॥ ७ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ इति कनादेशे कनीय,, कनिष्ठमपि ॥३॥ अत्यणु अणीय ॥ ४ ॥

दीर्घायते समे

दृणाति ह्रस्वभाव दीर्घम् "मघाघङ्घा " ॥ (उणा-११०) ॥ इति घे निपात्यते ॥ १ ॥ आयच्छति स्म आयतम् ॥ २ ॥

तुङ्गमुच्चमुन्नतमुद्धुरम् ॥ ६४ ॥

प्राशुच्छ्रितमुदग्र च

ताम्यत्यनेन तुङ्गम् "कमितमि ' ॥ (उणा-१०७) ॥ इति ग्दिङ्ग ॥ १ ॥ उदञ्चत्युच्चम् उदुभ्यामञ्च ॥ (उणा-१० ३) ॥ इति क्प्रत्यये साधु, उच्चीयते वा क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ २ ॥ उन्नमति स्म उन्नतम् ॥ ३ ॥ उद्गता धूरस्य उद्धुरम् ॥ ४ ॥ ६४ ॥ प्राशुते प्राशु 'अशरामातन ' ॥ (उणा-

७१९) ॥ इत्यु ॥५॥ ऊर्द्ध्वं श्रयते स्म उच्छ्रितम् ॥६॥ उच्चैरप्रमस्य उदमम् ॥७॥

न्यग् नीच ह्रस्वमन्थरे ।

खर्वे कुब्ज वामन च

नियतमञ्चति न्यक् ॥ १ ॥ निम्नमञ्चति नीचम्, नीचैरस्त्यस्य वा अभ्रादित्वात् अप्रत्यये "प्रायोऽव्ययस्य ॥ ७ । ४ । ६५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोप ॥ २ ॥ ह्रसति ह्रस्वम् ॥३॥ मथ्नाति मन्थरम् "ऋच्छिचटि–" ॥ (उणा–३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥ खवति खर्वम् ॥ ५ ॥ कूयते कुब्जम् "कुम्र कुब्जकुनौ च" ॥ (उणा–१२९) ॥ इति साधु ॥ ६ ॥ वाम ह्रस्वत्वमस्त्यस्य वामन अभ्रादित्वात ॥ ७ ॥

विशाल तु विशङ्कटम् ॥ ६९ ॥

पृथूरु पृथुल व्यूढ विकट विपुल बृहत् ।

स्फार वरिष्ठ विस्तीर्णं तत बहु महद् गुरु ॥ ६६ ॥

विस्तृत विशालम्, विशङ्कटम् "वेर्विस्तृते शालशङ्कटौ" ॥ ७ । १ । १२३॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ६५ ॥ प्रथत पृथु 'रमिप्रथिभ्यामृच रस्य" ॥ (उणा–७३०) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ इयर्त्ति उरु महत्युर् च" ॥ (उणा–७३७) ॥ इत उ ॥ ४ ॥ पृथुल लाति पृथुलम् ॥ ५ ॥ विवहति स्म व्यूढम् ॥६॥ विस्तृत विकटम् "कट" ॥ ७ । १ । १२४ ॥ इति कट ॥ ७ ॥ विपोलति विपुल ॥ ८ ॥ बहति बृहत् "द्रुहि बृहि" ॥ (उणा–८८४) ॥ इति कतृ ॥ ९ ॥ स्फायते स्फार 'भावधि" ॥ (उणा–३८७) ॥ इति र ॥ १० ॥ अतिशयेन उरु वरिष्ठ "प्रियस्थिर" ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ इतीष्ठे वरादेश ॥ ११ ॥ विस्तृणाति स्म विस्तीर्णम् ॥ १२ ॥ त यते ततम् ॥ १३ ॥ वहति बहु ॥ १४ ॥ मह्यते महत् "द्रुहिवहि" ॥ (उणा–८८४) ॥ इति कतृ ॥ १५ ॥ गिरति गुरु ॥ १६ ॥ ६६ ॥

दैर्घ्यमायाम आनाह

दीर्घस भावो दैर्घ्यम् ॥१॥ आयतिरायाम ॥२॥ आनह्यतेऽनेन आनाह ॥३॥

आरोहस्तु समुच्छ्रय ।

उत्सेध उदयोच्छ्रायौ

आरोहणमारोह ॥ १ ॥ समुच्छ्रयण समुच्छ्रय "उद श्र" ॥ ५ । ३ । ५३॥ इति विकल्पेनाल् । २ । पक्ष घञि उच्छ्राय ॥ ३ ॥ उत्सेधनमुत्सेध, पुल्लीवलिङ्ग ॥ ४ ॥ उदयत्युदय ॥ ५ ॥

परिणाहो विशालता ॥ ६७ ॥

परिणह्यतेऽनेन परिणाहः ॥ १ ॥ विशालस्य भावो विशालता ॥ २ ॥ ६७ ॥

प्रपञ्चाभोगविस्तारव्यासा

प्रपञ्चनं प्रपञ्चः ॥ १ ॥ आभुज्यतेऽनेन आभोगः ॥ २ ॥ विस्तरणं विस्तारः ॥ ३ ॥ व्यसनं व्यासः ॥ ४ ॥

शब्दे स विस्तरः ।

स प्रपञ्चः शब्दविषयः विस्तीर्यते विस्तरः, अत्र 'प्रथने वावशब्दे' ॥ ५ । ३ । ६९ ॥ इत्यत्र शब्दवर्जनाद् घञ् न भवति विग्रहेऽपि ॥ १ ॥

समासस्तु समाहारः संक्षेपः संग्रहोऽपि च ॥ ६८ ॥

समसनं समासः ॥ १ ॥ समाहरणं समाहारः ॥ २ ॥ संक्षेपणं संक्षेपः ॥ ३ ॥ संग्रहणं संग्रहः ॥ ४ ॥ ॥ ६८ ॥

सर्वं समस्तमन्यूनं समग्रं सकलं समम् ।
विश्वाशेषाखण्डकृत्स्नन्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ ६९ ॥

सरति सर्वम् 'लटिखटि-' ॥ (उणा-५०५) ॥ इति वः, सर्वतीति वा ॥१॥ समस्यते एकीक्रियते समस्तम् ॥ २ ॥ नास्ति न्यूनमस्य अन्यूनम्, अनूनमपि ॥३॥ सङ्गतमग्रमस्य समग्रम्, समं ग्रसते वा ॥ ४ ॥ सह कलाभिर्भागैर्वर्त्तते सकलम् ॥ ५ ॥ समति समम्, अयं सर्वविश्वशब्दवत् सर्वादिः यथा-"सुष्ठु समथा समे" ॥ ६ ॥ विशति विश्वम् "निघृषि-" ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद्वः ॥ ७ ॥ न विद्यते शेषोऽस्य अशेषम्, निःशेषमपि ॥ ८ ॥ न खण्डमखण्डम् ॥ ९ ॥ कृतैप् संवेष्टने' कृत्यते त्यज्यतेऽनेन कृत्स्नम् "कृत्यशौभ्यां स्नक्" ॥ (उणा-२९४) ॥ १० ॥ न्यक्ष्णोति व्याप्नोति न्यक्षम्, निष्क्रान्तमक्षादिति वा ॥११॥ निवृत्तं खिलात् शून्याद् निखिलम् ॥ १२ ॥ नास्ति खिलमस्य अखिलम् ॥ १३ ॥ ॥ ६९ ॥

खण्डेऽर्धशकले भित्तं नेमशल्कदलानि च ।

खण्ड्यते खण्डः पुंक्लीबलिङ्गः तत्र खण्डलमपि ॥१॥ ऋध्नाति अर्धः आविष्टलिङ्गः पुंस्ययम् यथा-ग्रामार्धः अर्धः पटी, अर्धो नगरम्, वाच्यलिङ्गः इत्येके यदाहः 'खण्डमात्रवृत्तितायां त्वभिधेयलिङ्गः' इति समप्रविभागे त्वर्धं नपुंसकम् ॥२॥ शक्यते भेत्तुं शकलः पुंक्लीबलिङ्गः "मृदिकन्दि-" ॥ (उणा-४६५) इत्यलः ॥ ३ ॥ भिद्यते स्म भित्तम्, 'भित्तं शकलम्' ॥ ४ । २ । ८१ ॥ इति साधुः ॥ ४ ॥ नीयते नेमः "अर्त्तीरि-" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति मः ॥ ५ ॥ शल्यते भत्तुं शल्कम् "भीण्शलि-" ॥ (उणा-२१) ॥ इति कः ॥ ६ ॥ दलति विशीर्यते दलम् ॥ ७ ॥

अंशो भागश्च वण्टः स्यात्

अद्यते अश, अमतीति वा 'वादावमि-' ॥ (उणा-५२०) ॥ इति घः ॥ १ ॥ भज्यते भाग ॥ २ ॥ वण्ट्यते विभज्यते वण्ट. ॥ ३ ॥

पादस्तु स तुरीयक ॥ ७० ॥

स रूपकादेभागस्तुरीयश्चतुर्थ, पद्यते पाद ॥ १ ॥ ७० ॥

मलिन कच्चर म्लान कश्मल च मलीमसम् ।

मलोऽस्त्यस्य मलिनम्, मलीमस मलदूषितम् "मलादीमसश्च" ॥ ७ । २ । १४ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ कुत्सित चरति कच्चरम् ॥ ३ ॥ म्लायति स्म म्लानम् 'व्य ञ्जनान्तस्थातोऽख्याध्य" ॥ ४ । २ । ७१ ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ ४ ॥ कशति कश्मलम् "दृषिकुटि" ॥ (उणा-५०२) ॥ इति मलक्, कल्मषमपि ॥ ५ ॥

पवित्र पावन पूत पुण्य मेध्यम्

पूयतेऽनेन पवित्र पुक्लीबलिङ्ग, वाच्यलिङ्ग इत्यन्ये ॥ १ ॥ पावयति पावनम् ॥ २ ॥ पूयते पूतम् ॥ ३ ॥ पुनाति पुण्यम् शिक्यास्याढ्या" ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यत ॥ ४ ॥ मधनीय मेध्यम्, मधाया साधु वा, मधे भवमिति वा ॥ ५ ॥

अथोज्ज्वलम् ॥ ७१ ॥

विमल विशद वीध्रमवदातमनाविलम् ।

विशुद्ध शुचि

उज्ज्वलत्युज्ज्वलम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ विगता मलोऽस्य विमलम् ॥ २ ॥ विशीर्यते विशदम् ॥ ३ ॥ विशेषेण इन्धे वीध्रम् "ऋज्यजि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद्र ॥ ४ ॥ अवदायतेऽवदातम् ॥ ५ ॥ न आविलमनाविलम् ॥ ६ ॥ विशुध्यति स्म विशुद्धम् ॥ ७ ॥ शोचति निर्मलाभवति शुचि शुचेर्निर्मल्यार्थेऽत्र ॥ ८ ॥

चोक्ष तु नि शोध्यमनवस्करम् ॥ ७२ ॥

चुक्ष्यते चोक्षम् "लाक्षाद्राक्षा ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ निष्क्रान्तं शोध्यानि शोध्यम् ॥ २ ॥ अविद्यमानोऽवस्करो वचस्कोऽत्र अनवस्करम् ॥ ३ ॥ ७२ ॥

निर्णिक्त शोधित मृष्ट धौत क्षालितमित्यपि ।

निर्णिज्यत स्म निर्णिक्तम् ॥ १ ॥ शोध्यते स्म शोधितम् ॥ २ ॥ मृज्यते मृष्टम् ॥ ३ ॥ धाव्यते धौतम् ॥ ४ ॥ क्षाल्यत क्षालितम्, अमरस्तु—

"निर्णिक्त शोधित मृष्ट नि शोध्यमनवस्करम् इत्येकार्थानाह ॥ ५ ॥

सम्मुखीनमभिमुखम्

समुख दृश्यतेऽस्मिन् समुखीनमादर्शादि, अन्यत्र तूपचारात् यथा संमुखीनो

परिणह्यतेऽनेन परिणाहः ॥ १ ॥ विशालस्य भावो विशालता ॥ २ ॥ ६७ ॥

प्रपञ्चाभोगविस्तारव्यासाः

प्रपञ्चनं प्रपञ्चः ॥ १ ॥ आभुज्यतेऽनेन आभोगः ॥ २ ॥ विस्तरणं विस्तारः ॥ ३ ॥ व्यसनं व्यासः ॥ ४ ॥

शब्दे स विस्तरः ।

स प्रपञ्चः शब्दविषये विस्तीर्यते विस्तरः, अत्र 'वेरशब्दे प्रथने' ॥ ५ । ३ । ६९ ॥ इत्यत्र शब्दवर्जनाद् घञ् न भवति विग्रहेऽपि ॥ १ ॥

समासस्तु समाहारः सक्षेपः सग्रहोऽपि च ॥ ६८ ॥

समसनं समासः ॥ १ ॥ समाहरणं समाहारः ॥ २ ॥ सक्षेपणं सक्षेपः ॥ ३ ॥ सग्रहणं सग्रहः ॥ ४ ॥ ॥ ६८ ॥

सर्वं समस्तमन्यूनं समग्रं सकलं समम् ।
विश्वाशेषाखण्डकृत्स्नन्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ ६९ ॥

सरति सर्वम् 'लटिसटि–' ॥ (उणा–५०१) ॥ इति व, सर्वतातिः वा ॥१॥ समस्यते एकीक्रियते समस्तम् ॥ २ ॥ नास्ति न्यूनमस्य अन्यूनम्, अनूनमपि ॥३॥ सगतमस्य समग्रम्, सम ग्रसते वा ॥ ४ ॥ सह कलाभिर्भागैर्वर्तते सकलम् ॥ ५ ॥ समति समम्, अयं सर्वविश्वशब्दवत् सर्वादिः, यथा–"सूयं समपा सम" ॥ ६ ॥ विशति विश्वम् 'निघृषि–' ॥ (उणा–५११) ॥ इति किद्व ॥ ७ ॥ न विद्यते शेषोऽस्य अशेषम्, निःशेषमपि ॥ ८ ॥ न खण्डमखण्डम् ॥ ९ ॥ 'कृतैप् सवेष्टने' कृत्यते त्यज्यतेऽनेन कृत्स्नम् "कृत्यशौभ्यां स्नक्" ॥ (उणा–२९४) ॥ १० ॥ न्यक्ष्णोति व्याप्नोति न्यक्षं, निष्क्रान्तमक्षादिति वा ॥११॥ निवृत्तं खिलात् शून्याद् निखिलम् ॥ १२ ॥ नास्ति खिलमस्य अखिलम् ॥ १३ ॥ ॥ ६९ ॥

खण्डेऽर्धशकले भित्तं नेमशल्कदलानि च ।

खण्ड्यते खण्डः पुक्लीबलिङ्गः, तत्र खण्डलमपि ॥१॥ ऋध्नाति अर्धः आविष्टलिङ्गः पुस्त्ययम् यथा–ग्रामार्धः, अर्धः पटी, अर्धा नगरम्, वाच्यलिङ्ग इत्येके यट्टीका–'खण्डमात्रवत्तिताया त्वभिधेयलिङ्गः' इति समप्रविभागे त्वर्द्धं नपुसकम् ॥२॥ शक्यते भेत्तु शकलं पुक्लीबलिङ्गः 'मृदिकन्दि–' ॥ (उणा–४६५) इत्यलः ॥ ३ ॥ भिद्यते स्म भित्तम्, 'भित्त शकलम्' ॥ ४ । २ । ८१ ॥ इति साधु ॥ ४ ॥ नीयते नेमः "अर्त्तीरि–" ॥ (उणा ३३८) ॥ इति मः ॥ ५ ॥ शल्यते भेत्तु शल्कम् "भीण्शलि–" ॥ (उणा–२१) ॥ इति कः ॥ ६ ॥ दलति विशीर्यते दलम् ॥ ७ ॥

अंशो भागश्च वण्टः स्यात्

अश्यते अश, अमतीति वा 'पादावमि-' ॥ (उणा-५२०) ॥ इति घञ्
॥ १ ॥ भज्यते भाग ॥ २ ॥ वण्ट्यते विभज्यते वण्ट ॥ ३ ॥

पादस्तु स तुरीयक ॥ ७० ॥

स रूपकादेभागस्तुरीयश्चतुर्थे पद्यते पाद ॥ १ ॥ ७० ॥

मलिन कच्चर म्लान कश्मल च मलीमसम् ।

मलोऽस्त्यस्य मलिनम्, मलीमस मलदूषितम् "मलादीमसश्च" ॥ ७ । २ । १४ ॥
इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ कुत्सित चरति कच्चरम् ॥ ३ ॥ म्लायति स म्लानम् 'व्य
ञ्जना‍त्स्थातोऽस्त्याद्य' ॥ ४ । २ । ७१॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥४॥ कशति कश्मलम्
"रुचिकुटि" ॥ (उणा-५०२) ॥ इति मलक्, कल्मषमपि ॥ ५ ॥

पवित्र पावन पूत पुण्य मेध्यम्

पूयतेऽनेन पवित्र पुल्लिङ्गवलिङ्ग वाच्यलिङ्ग इत्यन्य ॥ १ ॥ पावयति पावनम्
॥ २ ॥ पूयते पूतम् ॥ ३ ॥ पुनाति पुण्यम् 'शिक्याद्याख्या" ॥ (उणा-३६४) ॥
इति ये निपात्यते ॥४॥ मथनीय मेध्यम् मघाया साधु वा, मधे भवमिति वा ॥५॥

अथोज्ज्वलम् ॥ ७१ ॥

विमल विशद वीध्रमवदातमनाविलम् ।

विशुद्ध शुचि

उज्ज्वलत्युज्ज्वलम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ विगता मलोऽस्य विमलम् ॥ २ ॥ विशीर्यते
विशदम् ॥३॥ विशेषेण इन्ध वाध्रम् 'ऋज्याजि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद्
॥ ४ ॥ अवदायतेऽवदातम् ॥ ५ ॥ न आविलमनाविलम् ॥ ६ ॥ विशुध्यति
स्म विशुद्धम् ॥ ७ ॥ शोचति निर्मलामवति शुचि, शुचनैर्मल्यार्थेऽत्र ॥ ८ ॥

चोक्ष तु निःशोध्यमनवस्करम् ॥ ७२ ॥

चुक्ष्यते चोक्षम् "लाक्षाद्राक्षा ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते ॥१॥ निष्कान्त
शोध्यादि शोध्यम् ॥२॥ अविद्यमानोऽवस्करो वचस्कोऽत्र अनवस्करम् ॥ ३ ॥ ७२॥

निर्णिक्त शोधित मृष्ट धौत क्षालितमित्यपि ।

निर्णिज्यत स्म निर्णिक्तम् ॥ १ ॥ शोध्यते स्म शोधितम् ॥ २ ॥ मृज्यते मृष्टम्
॥ ३ ॥ धाव्यते धौतम् ॥ ४ ॥ क्षाल्यते क्षालितम् अमरस्तु—

'निर्णिक्त शोधित मृष्ट निःशोध्यमनवस्करम्' इत्येकार्थानाह ॥ ५ ॥

सम्मुखीनमभिमुखम्

समुख दृश्यतेऽस्मिन् समुखीनमादर्शादि, अन्यत्र तूपचाराद् यथा संमुखीनो

परिणह्यतेऽनेन परिणाहः ॥ १ ॥ विशालस्य भावो विशालता ॥ २ ॥ ९७ ॥

प्रपञ्चाभोगविस्तारव्यासाः

प्रपञ्चनं प्रपञ्चः ॥ १ ॥ आभुज्यतेऽनेन आभोगः ॥ २ ॥ विस्तरणं विस्तारः ॥ ३ ॥ व्यस्यते व्यासः ॥ ४ ॥

शब्दे स विस्तरः ।

स प्रपञ्चः शब्दविषये विस्तीर्यते विस्तरः, अत्र 'वेरशब्दे प्रथने' ॥ ५ । ३ । ६९ ॥ इत्यत्र शब्दवर्जनात् घञ् न भवति विग्रहोऽपि ॥ १ ॥

समासस्तु समाहारः संक्षेपः संग्रहोऽपि च ॥ ९८ ॥

समसनं समासः ॥ १ ॥ समाहरणं समाहारः ॥ २ ॥ संक्षेपणं संक्षेपः ॥ ३ ॥ संग्रहणं संग्रहः ॥ ४ ॥ ॥ ९८ ॥

सर्वं समस्तमन्यूनं समग्रं सकलं समम् ।

विश्वाशेषाखण्डकृत्स्नन्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ ९९ ॥

सरति सर्वम् 'लटिखटि-' ॥ (उणा-५०१) ॥ इति वः, सर्वतातिर्वा ॥ १ ॥ समस्यते एकीक्रियते समस्तम् ॥ २ ॥ नास्ति न्यूनमस्य अन्यूनम् अनूनमपि ॥ ३ ॥ सङ्गतमग्रमस्य समग्रम्, समं ग्रसते वा ॥ ४ ॥ सह कलाभिर्भागैर्वर्तते सकलम् ॥ ५ ॥ समति समम्, अयं सर्वविश्वशब्दवत् सर्वादिः यथा-"सूर्य समपा सम" ॥ ६ ॥ विशति विश्वम् "निघृषि-' ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद्वः ॥ ७ ॥ न विद्यते शेषोऽस्य अशेषम्, निःशेषमपि ॥ ८ ॥ न खण्डमखण्डम् ॥ ९ ॥ कृतैप् सवेष्टने' कृत्यते त्यज्यतेऽनेन कृत्स्नम् "कृत्यशौभ्यां स्नक्" ॥ (उणा-२९४) ॥ १० ॥ न्यक्ष्णोति व्याप्नोति न्यक्षं निष्क्रान्तमक्षादिति वा ॥ ११ ॥ निवृत्तं खिलात् शून्याद् निखिलम् ॥ १२ ॥ नास्ति खिलमस्य अखिलम् ॥ १३ ॥ ॥ ९९ ॥

खण्डेऽर्धशकले भित्तं नेमशल्कदलानि च ।

खण्ड्यते खण्डः पुंक्लीबलिङ्गः तत्र खण्डलमपि ॥ १ ॥ ऋध्नाति अर्धः आविष्टलिङ्गः पुंस्ययम् यथा ग्रामार्धः अर्धः पटः, अर्धो नगरम्, वाच्यलिङ्ग इत्येके यद्वाका- "खण्डमात्रवृत्तितायां त्वभिधेयलिङ्गः' इति समप्रविभागे त्वर्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ शक्यते भेत्तुं शकलं पुंक्लीबलिङ्गः "मृदिकन्दि' ॥ (उणा-४६५) इत्यलः ॥ ३ ॥ भिद्यते स्म भित्तम्, 'भित्तं शकलम्' ॥ ४ । २ । ८१ ॥ इति साधुः ॥ ४ ॥ नीयते नेमः "अर्त्तीरि' ॥ (उणा ३३८) ॥ इति मः ॥ ५ ॥ शल्यते भेत्तुं शल्कम् "भीण्शलि ॥ (उणा-२१) ॥ इति कः ॥ ६ ॥ दलति विशीर्यते दलम् ॥ ७ ॥

अंशो भागश्च वण्टः स्यात्

अश्यते अश, अमतीति वा 'पादावमि-' ॥ (उणा-५२७) ॥ इति शः ॥ १ ॥ भज्यते भाग ॥ २ ॥ वण्ट्यते विभज्यते वण्ट. ॥ ३ ॥

पादस्तु स तुरायक ॥ ७० ॥

स रूपकादेर्भागस्तुरीयश्चतुर्थ पद्यते पाद ॥ १ ॥ ७० ॥

मलिन कच्चर म्लान कश्मल च मलीमसम् ।

मलोऽस्त्यस्य मलिनम्, मलीमस मलदूषितम् "मलादीमसश्च" ॥ ७ । २ । १४ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ कुत्सित चरति कच्चरम् ॥ ३ ॥ म्लायति स्म म्लानम् 'व्य ञ्जनान्तस्थातोऽख्याध्य " ॥ ४ । २ । ७१ ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ ४ ॥ कशति कश्मलम् "दृचिकुटि" ॥ (उणा-५०२) ॥ इति मलक्, कल्मषमपि ॥ ५ ॥

पवित्र पावन पूत पुण्य मेध्यम्

पूयतेऽनेन पवित्र पुक्लीबलिङ्ग, वाच्यलिङ्ग इत्यन्य ॥ १ ॥ पावयति पावनम् ॥ २ ॥ पूयते पूतम् ॥ ३ ॥ पुनाति पुण्यम् शिक्याश्याढ्या " ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ ४ ॥ मधनीय मेध्यम्, मधाया साधु वा, मधे भवमिति वा ॥ ५ ॥

अथोज्ज्वलम् ॥ ७१ ॥

विमल विशद वीध्रमवदातमनाविलम् ।

विशुद्ध शुचि

उज्ज्वलत्युज्ज्वलम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ विगता मलोऽस्य विमलम् ॥ २ ॥ विशीर्यते विशदम् ॥ ३ ॥ विशेषेण इन्धे वाध्रम् ऋज्याजि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद्र ॥ ४ ॥ अवदायतेऽवदातम् ॥ ५ ॥ न आविलमनाविलम् ॥ ६ ॥ विशुध्यति स्म विशुद्धम् ॥ ७ ॥ शोचति निर्मलाभवति शुचि शुचेर्नैर्मल्यार्थेऽत्र ॥ ८ ॥

चोक्ष तु नि शोध्यमनवस्करम् ॥ ७२ ॥

चुक्ष्यते चोक्षम् "लाक्षाद्राक्षा ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ निष्कान्तं शोध्यानि शोध्यम् ॥ २ ॥ अविद्यमानोऽवस्करो वर्चस्कोऽत्र अनवस्करम् ॥ ३ ॥ ७२ ॥

निर्णिक्त शोधित मृष्ट धौत क्षालितमित्यपि ।

निर्णिज्यते स्म निर्णिक्तम् ॥ १ ॥ शोध्यते स्म शोधितम् ॥ २ ॥ मृज्यते मृष्टम् ॥ ३ ॥ धाव्यते धौतम् ॥ ४ ॥ क्षाल्यते क्षालितम् अमरस्तु—

"निर्णिक्त शोधित मृष्ट नि शोध्यमनवस्करम् इत्येकार्थानाह ॥ ५ ॥

सम्मुखीनमभिमुखम्

सम्मुख दृश्यतेऽस्मिन् समुखीनमादर्शादि, अन्यत्र तूपचारात् यथा संमुखीनो

परिणह्यतेऽनेन परिणाहः ॥ १ ॥ विशालस्य भावो विशालता ॥ २ ॥ ६७ ॥

प्रपञ्चाभोगविस्तार-व्यासाः

प्रपञ्चनं प्रपञ्चः ॥ १ ॥ आभुज्यतेऽनेन आभोगः ॥ २ ॥ विस्तरणं विस्तारः ॥ ३ ॥ व्यसनं व्यासः ॥ ४ ॥

शब्दे स विस्तरः ।

स प्रपञ्चः शब्दविषयः विस्तीर्यते विस्तरः, अत्र 'वेरशब्दे प्रथने' ॥ ५ । ३ । ६९ ॥ इत्यत्र शब्दवर्जनाद् घञ् न भवति विग्रहेऽपि ॥ १ ॥

समासस्तु समाहारः सक्षेपः सङ्ग्रहोऽपि च ॥ ६८ ॥

समसनं समासः ॥ १ ॥ समाहरणं समाहारः ॥ २ ॥ सङ्क्षेपणं सङ्क्षेपः ॥ ३ ॥ सङ्ग्रहणं सङ्ग्रहः ॥ ४ ॥ ॥ ६८ ॥

सर्वं समस्तमन्यूनं समग्रं सकलं समम् ।

विश्वाशेषाखण्डकृत्स्नन्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ ६९ ॥

सरति सर्वम् 'लटिखटि-' ॥ (उणा-५०५) ॥ इति वः, सर्वताति वा ॥ १ ॥ समस्यते एकीक्रियते समस्तम् ॥ २ ॥ नास्ति न्यूनमस्य अन्यूनम् अनूनमपि ॥ ३ ॥ सङ्गतमस्य समग्रम् सम ग्रसते वा ॥ ४ ॥ सह कलाभिभागैर्वर्तते सकलम् ॥ ५ ॥ समति समम् अयं सर्व विश्वशब्दवत् सर्वादिः यथा-"सूयः समपा सम" ॥ ६ ॥ विशति विश्वम् ' निघृषि- ' ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद्व ॥ ७ ॥ न विद्यते शेषोऽस्य अशेषम् निःशेषमपि ॥ ८ ॥ न खण्डमखण्डम् ॥ ९ ॥ 'कृतैप् सवष्टने' कृत्यते खज्यतेऽनेन कृत्स्नम् " कृत्सशौभ्या स्नक् " ॥ (उणा--२९४) ॥ १० ॥ न्यक्ष्णोति व्याप्नोति न्यक्षः निष्क्रान्तमक्षादिति वा ॥ ११ ॥ निवृत्तं खिलात् शून्याद् निखिलम् ॥ १२ ॥ नास्ति खिलमस्य अखिलम् ॥ १३ ॥ ॥ ६९ ॥

खण्डेऽर्धशकले भित्तं नेमशल्कदलानि च ।

खण्ड्यते खण्डः पुंक्लीबलिङ्गः तत्र खण्डलमपि ॥ १ ॥ ऋध्नाति अर्धः आविष्टलिङ्गः पुंस्ययम् यथा ग्रामार्धः अर्धं पटी, अर्धो नगरम्, वाच्यलिङ्गः इत्येके यद्वाका- 'खण्डमात्रवृत्तितायां त्वभिधेयलिङ्गः ' इति समप्रविभागे त्वर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ शक्यते भेत्तुं शकलः पुंक्लीबलिङ्गः 'मृदिकदि' ॥ (उणा-४६५) इत्यलः ॥ ३ ॥ भिद्यते स्म भित्तम् 'भित्तं शकलम्' ॥ ४ । २ । ८१ ॥ इति साधु ॥ ४ ॥ नीयते नेमः "अर्त्तीरि ॥ (उणा ३३८) ॥ इति मः ॥ ५ ॥ शल्यते भेत्तुं शल्कम् "भीणूशलि '॥ (उणा-२१) ॥ इति कः ॥ ६ ॥ दलति विशीर्यते दलम् ॥ ७ ॥

अंशो भागश्च वण्टः स्यात्

श्रेयसि तु श्रेष्ठसत्तमे पुष्कलवत् ॥ ७५ ॥

अतिशयेन प्रशस्य श्रेय, तत्र ॥१॥ एव श्रेष्ठम् ॥२॥ अतिशयेन सत् सत्तमम् 'प्रकृष्टे तमप्' ॥ ७।३।५ ॥ ३ ॥ पुष्यति पुष्कलम्, एते वाच्यलिङ्गा ॥४॥२ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा ।
सिंहशार्दूलनागाद्यास्तल्लजश्च मतल्लिका ॥ ७६ ॥
मचर्चिका प्रकाण्डो द्वौ प्रशस्यार्थप्रकाशका ।

व्याघ्रादय शब्दा उत्तरपदे प्रयुज्यमाना प्रशसा द्योतयन्ति, यथा पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र ॥१॥ एव पुरुषपुङ्गव ॥२॥ पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ पुरुषकुञ्जर ॥ ४ ॥ पुरुषसिंह ॥५॥ पुरुषशार्दूल, एषु "उपमेय व्याघ्राद्यै" ॥३।१।१०२॥ इति समास ॥ ६ ॥ अश्वश्चासौ कुञ्जरश्च अश्वकुञ्जर ॥ ७ ॥ गौश्चासौ नागश्च गोनाग आदिशब्दाद् गोवृन्दारक, एषु "वृन्दारकनागकुञ्जरै" ॥ ३ । १ । १०८ ॥ इति समास ॥७॥ गौश्चासौ तल्लजश्च गोतल्लज ॥८॥ गोमतल्लिकेत्यादि ॥९॥ एषु 'पोटायुवति" ॥ ३ । १ । १११ ॥ इति प्रशसास्थत्वात् समास ॥ ७६ ॥

गुणोपसर्जनोपाग्राण्यप्रधाने

गुण्यते गुण ॥ १ ॥ उपसृज्यते नियुज्यते उपसर्जनम्, आविष्टलिङ्गो नपुसक, यथा-उपसर्जन भार्या ॥ २ ॥ उपरुद्धमग्रमस्य उपाग्रम् ॥ ३ ॥ न प्रधानमप्रधान तत्र ॥ ४ ॥

अधम पुन ॥ ७७ ॥
निकृष्टमणक गर्ह्यमवद्य काण्डकुत्सिते ।
अपकृष्ट प्रतिकृष्ट याप्य रेफोऽवम ब्रुवम् ॥ ७८ ॥
खेट पापमपशद कुपूय चेलमर्व च ।

अधो भवमधमम् 'अमोऽन्ताबोधस" ॥ ६ । ३ । ७४ ॥ इत्यम ॥ १ ॥७७॥ निकृष्यते निकृष्टम् ॥ २ ॥ अणति स्वल्पेण कुत्सितमणमणकम् 'कुत्सिताल्पाज्ञाते" ॥ ७ । ३ । ३३ ॥ इति कप् ॥३॥ गर्ह्यते गर्ह्यम् ॥ ४ ॥ नोद्यतेऽवद्यम् "वर्योपसर्या वद्य ॥ ५ । १ । ३२ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ कणति काण्ड पुक्लीवलिङ्ग "कण्यणि ॥ (उणा-१६९) ॥ इति णित् ड ॥ ६ ॥ कुत्स्यते कुत्सितम् ॥ ७ ॥ अपकृष्यतेऽपकृष्टम् ॥८॥ प्रतिकृष्यते प्रतिकृष्टम् ॥९॥ याप्यते निर्गुणत्वात् याप्यम् जपादित्वाद्वत्वे याव्यमपि ॥ १० ॥ रीयते रेफ राशाभ्याम्- ॥ (उणा-३१४) ॥ इति फ रीवभ्याम्" ॥ ॥ (उणा-९८१) ॥ इति पसि रेपोऽपि ॥ ११ ॥

जयो रणप्रहारिणामिति 'यथामुखसमुखादीनस्तद् दर्शनेऽस्मिन्' ॥७।१।९१॥
इति साधु ॥ १ ॥ अभिव्याप्त मुखं अभिमुखम् ॥ २ ॥

पराचीन पराङ्मुखम् ॥ ७३ ॥

पराञ्चति पराक्, पराग्‌ एव पराचीनम् 'अदिक् स्त्रियां वाञ्च' ॥७।१।१०७॥
इति स्वार्थे ईन ॥ १ ॥ पराङ्मुखमस्य पराङ्मुखम् ॥ २ ॥ ७३ ॥

मुख्य प्रकृष्ट प्रमुख प्रवर्हे
वर्य्य वरेण्य प्रवर पुरोगम् ।
अनुत्तर प्राग्रहर प्रवेकम्
प्रधानमग्रेसरमुत्तमाग्रे ॥ ७४ ॥
ग्रामण्यग्रण्यग्रिमजात्या
ग्र्योनुत्तमान्यनवरार्ध्यवरे ।
प्रेष्ठपरार्द्ध्यपराणि

मुखस्य तुल्य मुख्य प्रधानत्वात्, शाखादित्वाद् य ॥१॥ प्रकृष्यते स्म प्रकृष्टम् ॥ २ ॥ प्रकृष्ट मुखमस्य प्रमुखम् ॥३॥ प्रकर्षे वह परिच्छेदोऽस्य प्रवर्हम्, प्रवहति वर्द्धते प्राधा य भजतीति वा, प्रवर्हत्युद्यच्छतीति वा ॥ ४ ॥ वरणीय वर्यम् 'वर्यो-पसर्या' ॥५।१।३२॥ इति बाहुलकाद् य ॥ ॥ व्रियते वरेण्यम् 'वृड एण्य' ॥ (उणा–३८२) ॥ ६ ॥ प्रव्रियते प्रवरम् वृवण " ॥ ५ । ३ । २८ ॥ इत्यल् ॥ ७ ॥ पुरो गच्छति पुरोगम् ॥ ८ ॥ नास्त्युत्तरमस्मादनुत्तरम् ॥९॥ प्रकृष्टमग्र हरति प्राग्रहरम् ॥१ ॥ प्रकृष्टो वेक पृथक्त्वमस्य प्रवेकम् ॥११॥ प्रधत्ते प्रधानम् रम्या दित्वादनट आविष्टलिङ्ग क्लीबेऽयम् ॥ १२ ॥ अग्र सरत्यग्रसरम् ॥ १३ ॥ अतिशये न उद्गतमुत्तमम् "प्रकृष्टे तमप्" ॥७।३।५॥१४॥ अगत्यग्र अग्रम् 'भीवृधि' ॥ (उणा–३८७) ॥ इति र तत्र ॥ १५ ॥ ७४ ॥ ग्राम नयत्यधाष्टे ग्रामणी ॥ १६ ॥ अग्र नयत्यग्रणी ॥ १७ ॥ अग्रे भवमग्रिमम् 'पश्चादाद्य न्तग्रादिम" ॥ ६।३।७५॥ १८ ॥ जातो साधु जात्यम् ॥ १९ ॥ अग्रे साधु अग्र्यम् ॥ २० ॥ नास्त्युत्तमोऽस्मादनुत्तमम् ॥ २१ ॥ अनवरार्द्धे मुख्यभागे भवमनवरार्ध्यम् 'परावरा धमोत्तमादय ॥ ६।३।७३ ॥ २२ ॥ व्रियते वर पुंक्लीबलिङ्ग, अन्ये तु वाच्य लिङ्गमेनमाहु ॥ २३ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्ठम् 'प्रष्ठोऽग्र ॥ २।३।३२ ॥ इति षत्वम् ॥ २४ ॥ परार्द्धे भव परार्ध्यम् 'परावरा ॥ ६।३।७३ ॥ इति य ॥ २५ ॥ पिपर्त्ति परम्, एत वाच्यलिङ्गा ॥ २६ ॥

श्रेयसि तु श्रेष्ठसत्तमे पुष्कलवत् ॥ ७५ ॥

अतिशयन प्रशस्य श्रेय, तत्र ॥१॥ एव श्रेष्ठम् ॥२॥ अतिशयेन सत् सत्तमम् 'प्रकृष्टे तमप्' ॥ ७ । ३ । ५ ॥ ३ ॥ पुष्यति पुष्कलम्, एते वाच्यलिङ्गा ॥४॥७ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा ।
सिंहशार्दूलनागाद्यास्तल्लजश्च मतल्लिका ॥ ७६ ॥
मचर्चिका प्रकाण्डो द्वौ प्रशस्यार्थप्रकाशका ।

व्याघ्रादय शब्दा उत्तरपदे प्रयुज्यमाना प्रशस्तार्थमाचक्षते यथा पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र ॥१॥ एव पुरुषपुङ्गव ॥२॥ पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ पुरुषकुञ्जर ॥ ४ ॥ पुरुषसिंह ॥५॥ पुरुषशार्दूल, एषु 'उपमेय व्याघ्रादि' ''॥३।१।१०२॥ इति समास ॥ ६ ॥ अश्वश्चासौ कुञ्जरश्च अश्वकुञ्जर ॥ ७ ॥ गौश्चासौ नागश्च गोनाग आदि-शब्दाद् गोवृन्दारक, एषु "वन्दारकनागकुञ्जरै' ॥ ३ । १ । १०८ ॥ इति समास ॥७॥ गौश्चासौ तल्लजश्च गोतल्लज ॥८॥ गोमतल्लिकेत्यादि ॥९॥ एषु ''पोटायुवति'' ॥ ३ । १ । १११ ॥ इति प्रशसावचनत्वात् समास ॥ ७६ ॥

गुणोपसर्जनोपाग्राण्यप्रधाने

गुण्यते गुण ॥ १ ॥ उपसृज्यते नियुज्यते उपसर्जनम्, आविष्टलिङ्गो नपुसक, यथा-उपसर्जन भार्या ॥ २ ॥ उपरुद्धमग्रमस्य उपाग्रम् ॥ ३ ॥ न प्रधानमप्रधान तत्र ॥ ४ ॥

अधम पुन ॥ ७७ ॥
निकृष्टमणक गर्ह्यमवद्य काण्डकुत्सिते ।
अपकृष्ट प्रतिकृष्ट याप्य रेफाऽवम ब्रुवम् ॥ ७८ ॥
खेट पापमपशद कुपूय चेलमर्व च ।

अधो भवमधमम् 'अमोऽ तावोधस" ॥ ६ । ३ । ७४ ॥ इलम ॥ १ ॥७७॥ निकृष्यते निकृष्टम् ॥ २ ॥ अणति रटलण कुत्सितमणमणकम् ''कुत्सिताल्पाज्ञाते'' ॥ ७ । ३ । ३३ ॥ इति कप् ॥३॥ गर्ह्यते गर्ह्यम् ॥ ४ ॥ नोद्यतेऽवद्यम् ''वद्यापसया वद्य ॥ ५ । १ । ३२ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ कणति काण्ड पुक्लीबलिङ्ग "कण्य णि ॥ (उणा-१६९) ॥ इति णित् ड ॥ ६ ॥ कुत्स्यते कुत्सितम् ॥ ७ ॥ अप-कृष्यतेऽपकृष्टम् ॥८॥ प्रतिकृष्यते प्रतिकृष्टम् ॥९॥ याप्यते निर्गुणत्वाद् याप्यम्, जपा दित्वाद्ह्रस्वे याप्यमपि ॥ १० ॥ रीयत रेफ 'राशाभ्याम्- ॥ (उणा-३१४) ॥ इति फ, रीवृभ्याम् ' ॥ ॥ (उणा-९८१) ॥ इति पक्षि रेपोऽपि ॥ ११ ॥

क्यो र प्रप्रदारिणामिति "यथामुखसंमुखस्यादर्शनस्तद् दृश्यतेऽस्मिन्" ॥७।१।९१॥ इति साधु ॥ १ ॥ अभिगतम् मुखम् अभिमुखम् ॥ २ ॥

पराचीनं पराङ्मुखम् ॥ ७३ ॥

पराञ्चति पराक्, पराग् एव पराचीनम् 'अदिक् स्त्रियां वाञ्चः' ॥७।१।१०७॥ इति स्वार्थे ईनः ॥ १ ॥ पराङ्मुखमस्य पराङ्मुखम् ॥ २ ॥ ७३ ॥

मुख्य प्रकृष्ट प्रमुख प्रवर्ह
वर्य्य वरेण्य प्रवर पुरोगम् ।
अनुत्तर प्राग्रहर प्रवेकम्
प्रधानमग्रेसरमुत्तमाग्रे ॥ ७४ ॥
ग्रामण्यग्रण्यग्रिमजात्या
अग्र्योनुत्तमान्यनवरार्ध्यवरे ।
प्रेष्ठपरार्द्धपराणि

मुखस्य तुल्यं मुख्यं प्रधानत्वात्, शाखादित्वाद् य ॥१॥ प्रकृष्यते स्म प्रकृष्टम् ॥ २ ॥ प्रकृष्टं मुखमस्य प्रमुखम् ॥ ३॥ प्रकृष्टो बर्हः परिच्छदोऽस्य प्रबर्हम्, प्रबर्हति वर्द्धते प्राधान्यं भजतीति वा, प्रबर्हत्युद्यच्छतीति वा ॥ ४ ॥ वरणाय वर्यम् "वर्योपसर्या" ॥५।१।३२॥ इति बाहुलकाद् य ॥ ५ ॥ व्रियते वरेण्यम् "वृग् एण्यः" ॥ (उणा–३८२) ॥ ६ ॥ प्रव्रियते प्रवरम् "युवर्ण" ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ ७ ॥ पुरो गच्छति पुरोगमम् ॥ ८ ॥ नास्त्युत्तरमस्मादनुत्तरम् ॥९॥ प्रकृष्टमग्रं हरति प्राग्रहरम् ॥१०॥ प्रकृष्टो वेकः पृथक्त्वमस्य प्रवेकम् ॥११॥ प्रधत्ते प्रधानम्, रम्यादित्वादनट्, आविष्टलिङ्गं क्लीबऽयम् ॥ १२ ॥ अग्रे सरत्यग्रेसरम् ॥ १३ ॥ अतिशयेन उद्गतमुत्तमम् "प्रकृष्टे तमप्" ॥७।३।५॥१४॥ अगत्यग्रम् 'साव्रधि' ॥ (उणा–३८७) ॥ इति र, तन ॥ १५ ॥ ७४ ॥ ग्रामं नयत्यधीष्टे ग्रामणीः ॥ १६ ॥ अग्रं नयत्यग्रणीः ॥ १७ ॥ अग्रे भवमग्रिमम् 'पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः' ॥ ६।३।७५ ॥ १८ ॥ जातौ साधु जात्यम् ॥ १९ ॥ अग्रे साधु अग्र्यम् ॥ २० ॥ नास्त्युत्तमोऽस्मादनुत्तमम् ॥ २१ ॥ अनवरार्द्धे मुख्यभागे भवमनवरार्ध्यम् "परावराधमोत्तमादेर्यः" ॥ ६।३।७३ ॥ २२ ॥ व्रियते वरं पुंक्लीबलिङ्गं, अन्ये तु वाच्यलिङ्गमेनमाहुः ॥ २३ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्ठम् 'प्रष्ठोऽग्रगे' ॥ २।३।३२ ॥ इति षत्वम् ॥ २४ ॥ परार्द्धे भवं परार्ध्यम् 'परावरा' ॥ ६।३।७३ ॥ इति य ॥ २५ ॥ विपर्यस्तं परम्, एते वाच्यलिङ्गाः ॥ ६ ॥

श्रेयसि तु श्रेष्ठसत्तमे पुष्कलवत् ॥ ७१ ॥

अतिशयन प्रशस्य श्रय , तत्र ॥१॥ एव श्रष्ठम् ॥२॥ अतिशयन सत् सत्तमम् "प्रकृष्टे तमप्" ॥ ७ । ३ । ५ ॥ ३ ॥ पुष्यति पुष्कलम्, एते वाच्यलिङ्गा ॥४॥७ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा ।

सिंहशार्दूलनागाद्यास्तल्लजश्च मतल्लिका ॥ ७६ ॥

मचर्चिका प्रकाण्डो द्वौ प्रशस्यार्थप्रकाशका ।

व्याघ्रादय शब्दा उत्तरपदे प्रयुज्यमाना प्रशसां द्योतयन्ति, यथा पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र ॥१॥ एव पुरुषपुङ्गव ॥२॥ पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ पुरुषकुञ्जर ॥ ४ ॥ पुरुषसिंह ॥५॥ पुरुषशार्दूल , एषु 'उपमेय व्याघ्राद्यै '' ॥३।१।१०२॥ इति समास ॥ ६ ॥ अश्वश्चासौ कुञ्जरश्च अश्वकुञ्जर ॥ ७ ॥ गौश्चासौ नागश्च गोनाग आदिशब्दाद् गोव दारक , एषु "वृन्दारकनागकुञ्जरै ' ॥ ३ । १ । १०८ ॥ इति समास. ॥७॥ गौश्चासौ तल्लजश्च गोतल्लज ॥८॥ गोमतल्लिकेत्यादि ॥९॥ एषु "पोटायुवति " ॥ ३ । १ । १११ ॥ इति प्रशसात्स्टलात् समास ॥ ७६ ॥

गुणोपसर्जनोपाग्राण्यप्रधाने

गुण्यते गुण ॥ १ ॥ उपसृज्यत नियुज्यते उपसर्जनम्, आविष्टलिङ्गो नपुसक , यथा-उपसर्जन भाया ॥ २ ॥ उपरुद्धमग्रमस्य उपाग्रम् ॥ ३ ॥ न प्रधानमप्रधान तत्र ॥ ४ ॥

अधम पुन ॥ ७७ ॥

निकृष्टमणक गर्ह्यमवद्य काण्डकुत्सिते ।

अपकृष्ट प्रतिकृष्ट याप्य रेफाऽवम ब्रुवम् ॥ ७८ ॥

खेट पापमपशद कुपूय चेलमर्व च ।

अधो भवमधमम् अमोऽ तावोधस ' ॥ ६ । ३ । ७४ ॥ इत्यम ॥ १ ॥७७॥ निकृष्यते निकृष्टम् ॥ २ ॥ अणति रटत्यण कुत्सितमणमणकम् "कुत्सिताल्पाज्ञाते" ॥ ७ । ३ । ३३ ॥ इति कप् ॥३॥ गह्यते गह्यम् ॥ ४ ॥ नोद्यतेऽवद्यम् "वद्योपसर्या वद्य ॥ ५ । १ । ३२ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ कणति काण्ड पुक्लीवलिङ्ग "कण्य णि ॥ (उणा-१६९) ॥ इति णित् ड ॥ ६ ॥ कुत्स्यते कुत्सितम् ॥ ७ ॥ अपकृष्यतेऽपकृष्टम् ॥८॥ प्रतिकृष्यते प्रतिकृष्टम् ॥९॥ याप्यते निगुणत्वाद् याप्यम् जपादित्वाद्वत्व यात्यमपि ॥ १० ॥ रीयते रफ 'राशाभ्याम्- ॥ (उणा-३१४) ॥ इति फ रीवम्याम् ' ॥ ॥ (उणा-९८१) ॥ इति पवि रेपोऽपि ॥ ११ ॥

भाषा भवनवनम् ॥ १३ ॥ मृन् मृगम् ' मृग " ॥१।१।७१॥ इति साधु ॥१॥ ७८ ॥ नश्यति नश्यम् ॥ १४ ॥ पावन पावम् ॥ १५ ॥ अपहीयत अपहम् ॥ १६ ॥ कुत्सित मूत्रं कुमूत्रम् ॥ १७ ॥ मलति मलम् ॥ १८ ॥ इत्येते, एते रेफान्ते वाच्यलिङ्गाः ॥ १९ ॥

तदासेचनकं यस्य दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥ ७९ ॥

आसिच्यत आप्यायत दृगनेन आसेचनकं यद्दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥१॥७९॥

चारु हारि रुचिरं मनोहरं
वल्गु कान्तमभिरामबन्धुरे ।
वामरुच्यसुषमाणि शोभनं
मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥
साधुरम्यमनोज्ञानि पेशलं हृद्यसुन्दरे ।
काम्यं कम्रं कमनीयं सौम्यं च मधुरं प्रियम् ॥ ८१ ॥

चरति मनोऽत्र चारु ' मिवहि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिदु ॥ १ ॥ हरति मनो हारि ग्रहादित्वाण्णिन् ॥ २ ॥ रोचत रुचिरम् "शुषादि" ॥ (उणा-४१६) ॥ इति किदर, रुचिं रातीति वा ॥३॥ मनोहरति मनोहर ॥ ४ ॥ वलत वल्गु ' फलिवलि-" ॥ (उणा-७५८) ॥ इति गु ॥ ५ ॥ काम्यते कान्तम् 'ज्ञानेच्छार्चार्थे " ॥ ५ । २ । ९२ ॥ इति सति क्त ॥ ६ ॥ अभिरमत मनोऽत्र अभिरामम् ॥ ७ ॥ बध्नाति मनो बन्धुरम् वाश्यसि-' ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥८॥ वाति मनोऽत्र वामम् अर्त्तीरि-" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ रोचते रुच्य ' रुच्याव्यथ्यवास्त यम् ' ॥ ५ । १ । ६ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ सुष्ठु समं सुषमम् शोभना समाऽत्रति वा लक्षणया चारु णिदु सुवे समसूते ' ॥ २ । ३ । ५६ ॥ इति षत्वम् ॥ ११ ॥ शोभत शोभनम् ॥१२॥ मजति मञ्जु भृमृतॄ ' ॥ (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनादु ॥ १३ ॥ मञ्जुरस्यास्ति मञ्जुल मञ्जुधममानेऽत्र सिध्मादित्वाल्ल ॥ १४ ॥ मनो रमयति मनोरमम् ॥ १५ ॥ ८० ॥ साध्नाति साधु "कृवापाजि- ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १६ ॥ रमयति मनो रम्यत वा रम्यम् भन्यगयजन्यरम्य' ॥ ५ । १ । ७ ॥ इति साधु रमणीयमपि ॥ १७ ॥ जानातीति ज्ञ मनोज्ञ यत्र तद् मनोज्ञ ॥ १८ ॥ पिशति पेशल 'मृदिकन्दि ' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १९ ॥ हृदयस्य प्रिय हृद्य हृद्यपद्य" ॥ ७ । १ । ११ ॥ इति य, हृदयस्य हृल्लास- ॥ ३ । २ । ९४ ॥ इति हृदादेश ॥ २० । सुन्द धौत्र सुन्दति सुन्दर कञ्छिवटि " ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर

सुन्दु नन्यतेति नैरुक्ताः ॥२१॥ काम्यते काम्यम् ॥ २२ ॥ कम्यते कम "स्मय-जसहिंस" ॥ ७ । २ । ७९ ॥ इति बाहुलकात् कर्मण्यपि र ॥ २३ ॥ अनाये कमनाय ॥ २४॥ सोममेव मौम्य भेषजादित्वात् ष्यण् ॥ २५ ॥ माद्यत्यनेन मधुर 'श्वजुर' ॥ (उणा–४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ २६ ॥ प्रीणाति प्रियम् "ना म्युपान्त्यप्रीकृ" ॥५। १ । ५४॥ इति क " एते वाच्यलिङ्गा ॥२७॥ लडहो देश्य, सस्कृतेऽपि यद् गोड –"मनोज्ञ मञ्जुल मञ्जु लडह रमणीय च" इत्यादि ॥२८॥

व्युष्टि फल

विशेषेण उश्यते काम्यते व्युष्टि व्युच्छनमिति वा ॥ १ ॥ फलति फल प्रयोजनम् ॥ २ ॥

असार तु फल्गु

नास्ति सारोऽस्मिन्नसारम् ॥ १ ॥ फलति विशीर्यते फल्गु "फलिवल्लि" इति गु ॥ (उणा–७५८) ॥ २ ॥

शून्य तु रिक्तकम् ।

शुन्य तुच्छ वशिक च

शुने हित शून्यम्, शुन्य च "शुना वश्चोदूत" ॥ ७ । १ । ३३ ॥ इति ये साधू ॥२॥३॥ रिच्यते रिक्तम् ॥३॥ तुद्यते तुच्छम् तुदिमदि" ॥ (उणा– २४) ॥ इति छक् ॥ ४ ॥ वश स्वाच्छन्द्यमस्त्यस्य अनावृतत्वाद् वशिकम् ॥ ५ ॥

निबिड तु निरन्तरम् ॥ ८२ ॥

निबिरीस घन सान्द्र नीरन्ध्र बहल दृढम् ।

गाढमविरल च

निबिडम्, निबिरीसम् "बिडबिरीसौ नीर न्ध्रे च" ॥७। १ । १२९ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ निर्गतमन्तरम् व्यवधानमन्त निरन्तरम् ॥ ३ ॥ ८२ ॥ हन्यते घनम् "मूर्त्तिनिचिताभ्रे घन" ॥ ५ । ३ । ३७ ॥ इत्यलि साधु ॥४॥ सीदन्त्यत्र सान्द्रम् 'खुरक्षुर-" ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥५॥ निर्गत रन्ध्रमत्र नीरन्ध्रम् ॥ ६ ॥ बहति दाढ्य बहल 'मृदिकादि' ॥ (उणा–४६५) ॥ इत्यल ॥७॥ दृह्यते दृहति वा दृढ 'बलिस्थूले दृढ' ॥ ४ । ४ । ६९ ॥ इति साधु ॥ ८ ॥ गाह्यते गाढम् ॥ ९ ॥ न विरलमविरलम् ॥ १० ॥

अथ विरल तनु पेलवम् ॥ ८३ ॥

विरमति, विरालन्तर वा विरलम् "मुरल" ॥ (उणा–४७४) ॥ इत्यले निपा-

शया भवमयमम् ॥ १३ ॥ मूने प्रुषम् "प्रुष" ॥१।१।५१॥ इति साधु ॥१३॥ ७८ ॥ गाटि गमाति गम्यम् ॥ १४ ॥ पायत पात्रम् ॥ १५ ॥ अवशीयत अवश्यम् ॥ १६ ॥ प्रासत पूर्ण पुष्पम् ॥ १७ ॥ चलति चलम् ॥ १८ ॥ इत्यर्थैर्वे, एते रफवाने वान्यालङ्गा ॥ १९ ॥

तदासेचनकं यस्य दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥ ७९ ॥

आसेचनक आप्यायति दर्शने आसेचनकं यद्दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥१॥७९॥

चारु हारि रुचिरं मनोहरं
वल्गु कान्तमभिरामबन्धुरे ।
वामरुच्यसुषमाणि शोभनं
मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥
साधुरम्यमनोज्ञानि पेशलं हृद्यसुन्दरे ।
काम्यं कम्रं कमनीयं सौम्यं च मधुरं प्रियम् ॥ ८१ ॥

चरति मनोऽत्र चारु 'मिवहि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिदु ॥ १ ॥ हरति मनो हारि ग्रहादित्वाण्णिन् ॥ २ ॥ रोचत रुचिरम् "शुपादि" ॥ (उणा-४१६) ॥ इति किदर, रुचिं रातीति वा ॥३॥ मनोहरति मनोहरं ॥ ४ ॥ वलत वल्गु 'फलिवलि" ॥ (उणा-७५८) ॥ इति गु ॥ ५ ॥ काम्यते कान्तम् 'ज्ञानेच्छार्चार्थे" ॥ ५।२।९२ ॥ इति सति क्त ॥ ६ ॥ अभिरमते मनोऽत्र अभिरामम् ॥ ७ ॥ बध्नाति मनो बन्धुरम् वाइयसि-' ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥८॥ वाति मनोऽत्र वामम् 'अर्त्तीरि" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ रोचते रुच्य 'रुच्याव्यथ्यवास्तव्यम्" ॥ ५।१।६ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ सुष्ठु समं सुषमम् शोभना समाऽत्रेति वा लक्षणया चारु निदु सुवे समसूते ॥ २।३। ५६ ॥ इति षत्वम् ॥ ११ ॥ शोभते शोभनम् ॥१२॥ मज्जति मञ्जु मृमृतॄ ॥ (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनादु ॥ १३ ॥ मञ्जुरस्यास्ति मञ्जुलं मञ्जु धर्ममानऽत्र सिध्मादिलाल्ल ॥ १४ ॥ मनो रमयति मनोरमम् ॥ १५ ॥ ८० ॥ साध्नोति साधु "कृवापाजि- ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १६ ॥ रमयति मनो रम्यत वा रम्यम् 'भव्यगयजन्यरम्य" ॥ ५।१।७ ॥ इति साधु रमणीयमपि ॥ १७ ॥ जानातीति ज्ञ मनोऽत्र यत्र तद् मनोज्ञं ॥ १८ ॥ पिशति पेशल 'मृदिकन्दि ।(उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १९ ॥ हृदयस्य प्रियं हृद्य हृद्यपद्य ' ॥ ७।१।११ ॥ इति य हृदयस्य हृल्लाख-' ॥ ३।२।९४ ॥ इति हृदादेश ॥ २० ॥ सुन्द सौत्र सु दति सुन्दरं 'कच्छेचटि" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर-

सुष्ठु नन्दयतीति नैरुक्ता ॥२१॥ काम्यते काम्यम् ॥ २२ ॥ कम्यते कम्र "स्मेर-जसहिंस" ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति बाहुलकात् कर्मण्यपि र ॥ २३ ॥ अनीये कमनीय ॥ २४॥ सोममेव सौम्य भेषजादित्वात् ष्यण् ॥ २५ ॥ माद्यत्यनेन मधुर 'श्वशुर' ॥ (उणा–४ ६) ॥ इत्युरे निपात्यत ॥ २६ ॥ प्रीणाति प्रियम् 'ना म्युपान्त्यप्रीकृ' ॥५। १ । ५४॥ इति क" एते वाच्यलिङ्गा ॥२७॥ लडहो देश्य, सस्कृतेऽपि यद् गौड – 'मनोज्ञ मञ्जुल मञ्जु लडह रमणीय च' इत्यादि ॥२८॥

व्युष्टि फल

विशेषेण उश्यते काम्यते व्युष्टि व्युच्छनमिति वा ॥ १ ॥ फलति फल प्रयोजनम् ॥ २ ॥

असार तु फल्गु

नास्ति सारोऽस्मिन्नसारम् ॥ १ ॥ फलति विशीर्यते फल्गु "फलिवल्गि" इति गु ॥ (उणा–७५८) ॥ २ ॥

शून्य तु रिक्तकम् ।

शून्य तुच्छ वशिक च

शुने हित शून्यम्, शुन्य च "शुनो वश्चोदूत" ॥ ७ । १ । ३३ ॥ इति ये साधू ॥२॥ ॥ रिच्यन्त रिक्तम् ॥३॥ तुद्यते तुच्छम् तुदिमदि-" ॥ (उणा- १४) ॥ इति छक् ॥ ४ ॥ वश स्वाच्छन्द्यमस्त्यस्य अनावृतत्वाद् वशिकम् ॥ ५ ॥

निविड तु निरन्तरम् ॥ ८२ ॥

निबिरीस घन सान्द्र नीरन्ध्र वहल दृढम् ।

गाढमविरल च

निविडम् निबिरीसम् "विडबिरीसौ नीर न्ध्रे च" ॥७ । १ । १२९ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ निर्गतम तरम् व्यवधानमत्र निर तरम् ॥ ३ ॥ ८२ ॥ हन्यत घनम् "मूर्त्तिनिचिताभ्रे घन" ॥ ५ । ३ । ३७ ॥ इत्यलि साधु ॥४॥ सीदन्त्यत्र सान्द्रम् 'खुरक्षुर-" ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥५॥ निर्गत रन्ध्रमत्र नीरन्ध्रम् ॥ ६ ॥ वहति दार्ढ्यं वहल 'मृदिकन्दि' ॥ (उणा–४६५) ॥ इत्यल ॥७॥ दृह्यते दृहति वा दृढ 'बलिस्थूले दृढ ॥ ४ । ४ । ६९ ॥ इति साधु ॥ ८ ॥ गाह्यते गाढम् ॥ ९ ॥ न विरलमविरलम् ॥ १० ॥

अथ विरल तनु पेलवम् ॥ ८३ ।

विरमति, विरास्यन्तर वा विरलम् "मुरल' ॥ (उणा–४७४) ॥ इत्यले निपा-

भातो भद्रकम् ॥ १२ ॥ शुभे शुभम् 'शुभ' ॥१।१।५१॥ इति साधु ॥१३॥ ७८ ॥ मङ्गति गच्छति मङ्गलम् ॥ १४ ॥ पावनं पावम् ॥ १० ॥ अतिशीयते अतिशयम् ॥ १६ ॥ पुण्यते पूयते पुण्यम् ॥ १७ ॥ शस्यते शस्तम् ॥ १८ ॥ इत्यर्थे, एते रूपार्थे वाच्यलिङ्गाः ॥ १९ ॥

तदासेचनकं यस्य दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥ ७९ ॥

आसिच्यते आप्यायते दृगनेन आसेचनकं यद्दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥१॥७९॥

चारु हारि रुचिर मनोहर
वल्गु कान्तमभिरामबन्धुरे ।
वामरुच्यसुषमाणि शोभन
मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥
साधुरम्यमनोज्ञानि पेशल हृद्यसुन्दरे ।
काम्य कम्र कमनीय सौम्य च मधुर प्रियम् ॥ ८१ ॥

चरति मनोऽत्र चारु 'मिवहि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिदु ॥ १ ॥ हरति मनो हारि ग्रहादित्वाण्णिन् ॥ २ ॥ रोचते रुचिरम् "शुषादि" ॥ (उणा-४१६) ॥ इति किदर, रुचिं रातीति वा ॥३॥ मनोहरति मनोहर ॥ ४ ॥ वल्गते वल्गु "फलिवलि-" ॥ (उणा-७५८) ॥ इति गु ॥ ५ ॥ काम्यते कान्तम् 'ज्ञाने च्छार्थार्थे' ॥ ५ । २ । ९२ ॥ इति सति क्त ॥ ६ ॥ अभिरमते मनोऽत्र अभिरामम् ॥ ७ ॥ बध्नाति मनो बन्धुरम् 'बाश्यसि- ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥८॥ वाति मनोऽत्र वामम् 'अर्त्तीरि' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ रोचते रुच्य 'रुच्याव्यथ्यवास्तव्यम् ॥ ५ । १ । ६ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ सुष्ठु समं सुषमम् शोभना समाऽत्रेति वा लक्षणया चारु निदु सुवे समसूते' ॥ २ । ३ । ५६ ॥ इति षत्वम् ॥ ११ ॥ शोभते शोभनम् ॥१२॥ मजति मञ्जु भृमृतृ ॥ (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनादु ॥ १३ ॥ मञ्जुरस्यास्ति मञ्जुल मञ्जु धर्ममात्रेऽत्र सिध्मादित्वाल्ल ॥ १४ ॥ मनो रमयति मनोरमम् ॥ १५ ॥ ८० ॥ साध्नोति साधु "कृवापाजि ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १६ ॥ रमयति मनो रम्यते वा रम्यम् 'भ-यगयज-यरम्य' ॥ ५ । १ । ७ ॥ इति साधु रमणीयमपि ॥ १७ ॥ जानातीति ज्ञ मनसो ज्ञ यत्र तद् मनोज्ञ ॥ १८ ॥ पिशति पेशल 'मृदि-कन्दि ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १९ ॥ हृदयस्य प्रिय हृद्य 'हृद्यपद्य' ॥ ७ । १ । ११ ॥ इति य, हृदयस्य हृल्लास- ॥ ३ । २ । ९४ ॥ इति हृदादेश ॥ २० ॥ सुन्द सौत्र सु दति सुन्दर 'ऋच्छिचटि' ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर.

सुष्ठु नन्दयतीति नैरुक्ता ॥२१॥ काम्यते काम्यम् ॥ २२ ॥ कम्यते कम्र "स्म्य-जसहिंस" ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति बाहुलकात् कर्मण्यपि र ॥ २३ ॥ अनार्थे कमनीय ॥ २४ ॥ सोममेव सौम्य भेषजादित्वात् ष्यण् ॥ २५ ॥ माधवत्वेनेन मधुर 'मधुर' ॥ (उणा–४ ०) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ २६ ॥ प्रीणाति प्रियम् 'ना म्युपान्त्यप्राकृ-" ॥५। १ । ५४॥ इति क "एते वाच्यलिङ्गा ॥२७॥ लडहो देश्य, संस्कृतेऽपि यद् गौड – 'मनोज्ञ मञ्जुल मञ्जु लडह रमणीय च" इत्यादि ॥२८॥

व्युष्टि फल

विशेषण उष्यते काम्यते व्युष्टि व्युन्छनमिति वा ॥ १ ॥ फलति फल प्रयोजनम् ॥ २ ॥

असार तु फल्गु

नास्ति सारोऽस्मिन्नसारम् ॥ १ ॥ फलति विशीर्यते फल्गु "फलिवल्लि" इति गु ॥ (उणा–७५८) ॥ २ ॥

शून्य तु रिक्तकम् ।

शुन्य तुच्छ वशिक च

शुने हित शून्यम्, शुन्य च "शुनो वश्चोदूत्" ॥ ७ । १ । ३३ ॥ इति ये साधू ॥१॥२॥ रिच्यन रिक्तम् ॥३॥ तुद्यते तुच्छम् तुदिमदि-" ॥ (उणा– २४)॥ इति छक् ॥ ४ ॥ वश स्वाच्छन्द्यमस्त्यस्य अनावृतत्वाद् वशिकम् ॥ ५ ॥

निबिड तु निरन्तरम् ॥ ८२ ॥

निनिरीस घन सान्द्र नीरन्ध्र बहल दृढम् ।

गाढमविरल च

निबिडम् निबिरीसम् "बिडबिरीसौ नीर ध्रे च" ॥७ । १ । १२९ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ निगतम तरम् व्यवधानमत्र निर तरम् ॥ ३ ॥ ८२ ॥ हन्यत घनम् "मूर्त्तिनिचिताभ्रे घन " ॥ ५ । ३ । ३७ ॥ इत्यलि साधु ॥४॥ सीदन्त्यत्र सान्द्रम् "सुरक्षुर-" ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥५॥ निगत रन्ध्रमत्र नीरन्ध्रम् ॥ ६ ॥ बहति दार्ढ्य बहल 'मृदिकादि' ॥ (उणा–४६५) ॥ इत्यल ॥७॥ दृह्यत दृंहति वा दृढ 'बलिस्थूले दृढ' ॥ ४ । ४ । ६९ ॥ इति साधु ॥ ८ ॥ गाह्यत गाढम् ॥ ९ ॥ न विरलमविरलम् ॥ १० ॥

अथ विरल तनु पेलवम् ॥ ८३ ॥

विरमति, विरात्यन्तर वा विरलम् 'मुरल' ॥ (उणा–४७४) ॥ इत्यले निपा-

भवा भवमवनम् ॥ १३ ॥ मुन मुरमम् 'मुरः" ॥१।१।५१॥ इति साधु ॥१॥ ७८ ॥ गच्छति गम्यति गेयम् ॥ १४ ॥ पावन पावम् ॥ १५ ॥ असहीयत असहम् ॥ १६ ॥ कु गत पूयन कुपूयम् ॥ १७ ॥ चलति चलम् ॥ १८ ॥ इत्यर्थैव, एते वेषाजे वाच्यालङ्गा ॥ १९ ॥

तदासेचनक यस्य दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥ ७९ ॥

आसेच्यत आप्यायत दृगान आसेचनक यद्दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥१॥७९॥

चारु हारि रुचिर मनोहर

वल्गु कान्तमभिरामव धुरे ।

वामरुच्यसुपमाणि शोभन

मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥

साधुरम्यमनोज्ञानि पेशल हृद्यसुन्दरे ।

काम्य कम्र कमनीय सौम्य च मधुर प्रियम् ॥ ८१ ॥

चरति मनोऽत्र चारु 'मिवहि-" ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिदु ॥ १ ॥ हरति मनो हारि महादित्वाण्णिन् ॥ २ ॥ राचत रुचिरम् "शुपाधि" ॥ (उणा-४१६) ॥ इति किदर, रुचिं रातीति वा ॥३॥ मनोहरति मनोहरं ॥ ४ ॥ वलत वल्गु "फलिवलि ' ॥ (उणा-७५८) ॥ इति गु ॥ ५ ॥ काम्यते कान्तम् 'ज्ञान च्छार्थे" ॥ ५ । २ । ९२ ॥ इति सति क्त ॥ ६ ॥ अभिरमते मनोऽत्र अभिरामम् ॥ ७ ॥ बध्नाति मनो बन्धुरम् वाश्यसि-" ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥८॥ वाति मनोऽत्र वामम् 'अर्त्तीरि" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ रोचते रुच्य 'रुच्याव्यथ्यवास्त यम् ॥ ५ । १ । ६ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ सुष्ठु सम सुषमम् शोभना समाऽत्रति वा लक्षणया चारु निदु सुत्रे समसूते ॥ २ । ३ । ५६ ॥ इति षत्वम् ॥ ११ ॥ शाभते शाभनम् ॥१२॥ मन्नति मञ्जु भृमृतृ ॥ (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनादु ॥ १३ ॥ मञ्जुरस्यास्ति मञ्जुल मञ्जु धर्ममात्रेऽत्र सिध्मादलाल्ल ॥ १४ ॥ मनो रमयति मनोरमम् ॥ १५ ॥ ८० ॥ साध्नाति साधु "कृवापाजि- ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १६ ॥ रमयति मनो रम्यत वा रम्यम् 'भव्यगयज-यरम्य" ॥ ५ । १ । ७ ॥ इति साधु रमणीयमपि ॥ १७ ॥ जानातीति ज्ञ मनोज्ञ यत्र तद् मनोज्ञ ॥ १८ ॥ पिशति पेशल 'मृदि-कन्दि । (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १९ ॥ हृदयस्य प्रिय हृद्य हृदयद्य" ॥ ७ । १ । ११ ॥ इति य, हृदयस्य हृल्लास- ॥ ३ । २ । ९४ ॥ इति हृदादेश ॥ २० ॥ सुन्द सौत्र सु दति सुन्दर ऋच्छेचटि ' ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर.

सुष्ठु नन्दयतीति नैष्ठ्य ॥२१॥ काम्यते काम्यम् ॥ २ ॥ कम्यते कम्र "स्मय-जसहिंस" ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति बाहुलकात् कर्मण्यपि र ॥ २३ ॥ अर्नीये कमनीय ॥ २४ ॥ सोममेव सौम्य भेषजादित्वात् ष्यञ् ॥ २ ॥ माधयनेन मधुर 'मद्गुर' ॥ (उणा-४ ६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ २६ ॥ प्रीणाति प्रियम् 'ना म्युपान्त्यप्रीकृ-' ॥५। १ । ५४॥ इति क "एने वान्यलिङ्गा ॥२७॥ रुचिरो दर्श्य, संस्कृतऽपि यद् गौड -"मनोज्ञ मञ्जुल मञ्जु रुचिर रमणीय च" इत्यादि ॥२८॥

व्युष्टि फल

विशेषण उद्यते काम्यते व्युष्टि व्युन्ठनमिति वा ॥ १ ॥ फलति फल प्रयोजनम् ॥ २ ॥

असार तु फल्गु

नास्ति सारोऽस्मिन्नसारम् ॥ १ ॥ फलति विनीयते फल्गु "फलिवल्गि" इति गु ॥ (उणा-७५८) ॥ २ ॥

शून्य तु रिक्तकम् ।

शून्य तुच्छ वशिक च

शुने हित शून्यम्, शुन्य च "शुनो वश्चोदूत" ॥ ७ । १ । ३३ ॥ इति ये साधू ॥२॥ रिच्यत रिक्तम् ॥३॥ तुद्यते तुच्छम् 'तुदिमदि-' ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छक् ॥ ४ ॥ वश स्वान्त यमस्तस्य अनावृतत्वाद् वशिकम् ॥ ५ ॥

निबिड तु निरन्तरम् ॥ ८२ ॥

निबिरीस घन सान्द्र नीरन्ध्र बहल दृढम् ।

गाढमविरल च

निविडम् निबिरीसम् 'निडबिरीसौ नीर प्रे च' ॥७ । १ । १२९ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ निर्गतमन्तरम् व्यवधानमत्र निरन्तरम् ॥ ३ ॥ ८२ ॥ हन्यत घनम् "मूर्तिनिचिताभ्रे घन" ॥ ५ । ३ । ३७ ॥ इत्यलि साधु ॥४॥ सीदन्त्यत्र सान्द्रम् "खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥५॥ निर्गत रन्ध्रमत्र नीरन्ध्रम् ॥ ६ ॥ बहति दार्ढ्यं बहल 'मृदिकादि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥७॥ दृह्यते दृहति वा दृढ 'बलिस्थूले दृढ' ॥ ४ । ४ । ६९ ॥ इति साधु ॥ ८ ॥ गाहते गाढम् ॥ ९ ॥ न विरलमविरलम् ॥ १० ॥

अथ विरल तनु पेलवम् ॥ ८३ ।

विरमति, विरालान्तर वा विरलम् 'मुरल' ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपा-

भवा भवनगमन् ॥ १२ ॥ सूते सूत्रम् "सुत्र" ॥१।१।५१॥ इति साधु ॥ ७८ ॥ गदति गदन्ति गदम् ॥ १४ ॥ पावन पावम् ॥ १० ॥ आसीयत । ॥ १६ ॥ पूज्यत पूज्य पूज्यम् ॥ १७ ॥ भजति भजम् ॥ १८ ॥ इत्येव, रेफाभि वाक्यलिङ्गा ॥ १९ ॥

तदासेचनकं यस्य दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥ ७९ ॥

आसिच्यत आ यावत् दृगनेन आसेचनकं यद्दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥१॥७

चारु हारि रुचिरं मनोहरं

वल्गु कान्तमभिराममबन्धुरे ।

वामरुच्यसुषमाणि शोभनं

मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥

साधुरम्यमनोज्ञानि पेशलं हृद्यसुन्दरे ।

काम्यं कम्रं कमनीयं सौम्यं च मधुरं प्रियम् ॥ ८१ ॥

चरति मनोऽत्र चारु 'मिवहि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिदु ॥ १ ॥ हरति मनो हारि ग्रहादित्वाण्णिन् ॥ २ ॥ रोचते रुचिरम् "शुपादि" ॥ (उणा-४१६) ॥ इति किदर, रुचिं रातीति वा ॥३॥ मनोहरति मनोहर ॥ ४ ॥ वलत वल्गु "फलिवलि-" ॥ (उणा-७५८) ॥ इति गु ॥ ५ ॥ काम्यते कान्तम् 'ज्ञाने च्छार्चार्थ" ॥ ५।२।९२ ॥ इति सति क्त ॥ ६ ॥ अभिरमते मनोऽत्र अभिरामम् ॥ ७ ॥ बध्नाति मनो बन्धुरम् वाश्यसि- ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥८॥ वाति मनोऽत्र वामम् 'अर्त्तीरि-" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ रोचते रुच्य 'रुच्याव्यथ्यवास्तव्यम्' ॥ ५।१।६ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ सुष्ठु समं सुषमम् शोभना सम ऽत्रेति वा लक्षणया चारु निदु सुवे समसूते' ॥ २।३।५६ ॥ इति षत्वम् ॥ ११ ॥ शोभते शोभनम् ॥१२॥ मजति मञ्जु 'मृमृतॄ ॥ (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनादु ॥ १३ ॥ मञ्जुरस्यास्ति मञ्जुल मञ्जु धर्ममानेऽत्र सिध्मादित्वाल्ल ॥ १४ ॥ मनो रमयति मनोरमम् ॥ १५ ॥ ८० ॥ साध्नाति साधु "कृवापाजि- ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १६ ॥ रमयति मनो रम्यते वा रम्यम् 'भव्यगेयजन्यरम्य" ॥ ५।१।७ ॥ इति साधु रमणीयमपि ॥ १७ ॥ जानातीति ज्ञ मनो यत्र तद् मनोज्ञ ॥ १८ ॥ पिशति पेशल 'मृदिकन्दि' । (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १९ ॥ हृदयस्य प्रिय हृद्य हृदयपद" ॥ ७।१।११ ॥ इति य हृदयस्य हृल्लास- ॥ ३।२।९४ ॥ इति हृदादेश ॥ २० ॥ सुन्द सौन्न सु दति सु दरं ऋ.छेचटि " ॥ (उणा-१९०) ॥ इत्यर.

सन्निकृष्टसमर्यादाभ्यर्णान्यासन्नसन्निधी ।

स्पृश्यते पार्श्वम्, "स्पृशे श्व पार् च" ॥ (उणा-५२३) ॥ इति साधु ॥१॥ समता आपाऽत्रेत्युपचारात् समीपम्, "द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गाद्" ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इत्यप इप् ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम् ॥४॥ अभ्यश्यते व्याप्यते अभ्याश तालव्यान्त ॥५॥ समानो वेशोऽस्य सवेश ॥६॥ अन्तोऽस्त्यस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ सन्निकृष्यते सन्निकष ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य सदशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्य अभ्यग्रम् ॥१०॥ समान नाडमस्य सनीडम् ॥ ११ ॥ सनिधीयतेऽत्र सनिधानम् ॥१२॥ समीपोऽन्तोऽस्य उपा तम् ॥१३॥ निबध्नाति निकट पुल्लिवल्लिङ्ग, "सन्नोत्रे सकाण-" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥ समीप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सनिकृष्यते स्म सनिकृष्टम् ॥ १६ ॥ समाना मयादाऽस्य समर्यादम् सविध ससीम सनाड सवश-सदेश समर्यादिपु लक्षणया सामीप्यम् ॥१७॥ अभ्ययते अभ्यणम्, "अविदूरेऽभे" ॥४।४।६४॥ इतीडभाव ॥ १८ ॥ आसीदति स्म आसन्नम् ॥१९॥ सनिधायतेऽस्मिन् सनिधि, पुसि ॥ २० ॥

अव्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

न व्यवधीयते स्म अव्यवहित तत्र ॥ १ ॥ नास्त्यन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥ ससजति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करिण्या अन्तर व्यवधानमत्र अपटान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिशयेन अन्तिक नेदिष्टम्, "बाढान्तिकयो साधनेदौ" ॥ ७ । ४ । ३७ । इति नेदादेश, नेदायोऽपि ॥ १ ॥ "प्रकृष्टे" ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अन्तिकतमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ पिपर्त्ति परम् ॥ २ ॥ दुनोति, दु खेन इयते गम्यते वा दूरम्, "खुरक्षुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत, तत्र आराद व्ययपु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर दविष्ठ दवीय

अतिशयेन दूर दविष्टम् दवीय "गुणाङ्गाद्" ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीष्ठ इयसौ च "स्थूलदूर" ॥ ७ । ४ । ४२ ॥ इति रलाप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

स्यते ॥ १ ॥ तन्यते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलव "वडिवदि" ॥ (उणा–५१५) ॥ इत्यव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूलनूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥१॥ नवमेव नवीनम्, नूत्नम्, नूतनम्, नव्य "नवादीनतनत्न च नू चाऽस्य" ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो भव सद्यस्कम्, पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमग्रमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनूयतऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रत्न जरत्

जीर्यति स्म जीर्णे तत्र ॥१॥ पुरा भव पुरातनम् "सायचिरप्राह्णेप्रगेऽ ययात्" ॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनट् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातना मोऽ तत्र ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुरा भव पुराणम् "पुरो न" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न ग्वमिति वा ॥ ४ ॥ प्रगत कालेन प्रतन प्रत्नम् "प्राद् पुराणेनथ" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनत्नप्रत्ययौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्यति स्म जरत् जॄषोऽतृ ' ॥ ५ ॥ १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्तं तु मूर्त्तिमत् ।

मूर्च्छति स्म मूर्तम् ॥ १ ॥ मूर्तिरस्य मूर्तिमत् ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् च अवाक् च उचित चाऽवचित च वा उन्नत चाऽवनत च वा उच्चावचम् मयूरव्यसकादित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एको नैक निरनुब धोऽत्र न ' नाम नाम्नकार्थ्ये ' ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, नैको भेदोऽस्य नैकभेद नाना प्रकारमित्यथ ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् ॥१॥ अध्यारूढमधिकम् "अधेरारूढ" ॥ ७ । १ । १८७ ॥ इति क अधि कायतीति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्व समीप सविध ससीमा

भ्याश सवेशातिकसन्निकर्षा ।

सदेशमभ्यग्रसनीडसन्नि-

धाना युपान्त निकटोपकण्ठे ॥ ८६ ॥

सन्निकृष्टसमर्यादाभ्यर्णान्यासन्नसन्निधी ।

स्पृश्यते पार्श्वम्, "स्पृशे श्व पारु च" ॥ (उणा-५२३) ॥ इति साधु ॥१॥ समता आपोऽनेत्युपचारात् समापम्, "द्व्य-तरनवर्णोपसर्गाद्" ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इत्यप इप् ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम् ॥४॥ अभ्यश्यते व्याप्यते अभ्याश तालव्यान्त ॥५॥ समानो वेशोऽस्य सवेश ॥६॥ अ तोऽस्त्यस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ सन्निकृष्यते सन्निकर्षे ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य सदेशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्य अभ्यग्रम् ॥१०॥ समान नीडमस्य सनीडम् ॥ ११ ॥ सनिधीयतऽत्र सनिधानम् ॥१२॥ समीपोऽन्तोऽस्य उपा तम् ॥१३॥ निकषाति निकट पुल्लिङ्गबलिङ्ग, "सप्रोभ्ये सकार्ण-" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥ समाप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सन्निकृष्यते स्म सन्निकृष्टम् ॥ १६ ॥ समाना मर्यादाऽस्य समर्यादम् सविध ससीम सनाड सवश सदेश समर्यादेषु लक्षणया सामाप्यम् ॥१७॥ अभ्यर्थ्यते अभ्यर्णम्, "अविदूरेऽभे ' ॥४।४।६४॥ इतीड्भाव ॥ १८ ॥ आसीदति स्म आसन्नम् ॥१९॥ सनिधायतेऽस्मिन् सनिधि, पुंसि ॥ २० ॥

अव्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

न व्यवधीयते स्म अव्यवहित तत्र ॥ १ ॥ नास्त्य तरमत्र अन तरम् ॥ २ ॥ ससजति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करिण्या अन्तर व्यवधानमत्र अप टान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिशयेन अन्तिक नेदिष्ठम्, "बाढान्तिकयो साधनेदौ" ॥ ७ । ४ । ३७ । इति नेदादेश, नेदायोऽपि ॥ १ ॥ "प्रकृष्टे " ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अन्ति -कतमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ पिपर्त्ति परम् ॥ २ ॥ दुनोति दु खेन इयते गम्यते वा दूरम्, ' खुरक्षुर " ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत, तत्र आराद व्ययषु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतिदूरे दविष्ठ दवीय

अतिशयेन दूर दविष्ठम् दवीय "गुणाङ्गाद्" ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीष्ठ इयसौ च "स्थूलदूर " ॥ ७ । ४ । ४२ ॥ इति रलोप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

त्यते ॥ १ ॥ तन्यते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलव "यटिवटि" ॥ (उणा–५१५) ॥ इत्वव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूतनूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥१॥ नवमेव नवीनम्, नूत्नम्, नूतनम्, नव्य "नवादीनतनत्न च नू चाऽस्य" ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो भव सद्यस्कम्, पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमममनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनूयतेऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रत्न जरत्

जीर्यति स्म जीर्णे तत्र ॥१॥ पुरा भव पुरातनम् "सायचिरप्राह्णेप्रगेऽ यव्यात्" ॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनट् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातना मोऽन्तश्च ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुरा भव पुराणम् "पुरो न" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न नवमिति वा ॥ ४ ॥ प्रगत कालेन प्रतन प्रत्नम् "प्रात् पुराणेनच" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनत्नप्रत्ययौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्यति स्म जरत् जृषोऽतृ" ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्तं तु मूर्त्तिमत् ।

मूर्च्छति स्म मूर्त्तम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत् ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् च अवाक् च उचित चाऽनुचित च वा, उनत चाऽवनत च वा उच्चावचम, मयूरव्यसकादित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एको नैक निरनुब धोऽत्र न 'नाम नाम्नैकार्थ्ये' ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, नैको भेदोऽस्य नैकभेद नाना प्रकारमित्यथ ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यत स्म अतिरिक्तम् ॥१॥ अध्यारूढमधिकम् "अधेरारूढ" ॥ ७ । १ । १८७ ॥ इति क अधि कायतीति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्व समीप सविध ससीमा

भ्याश सवेशातिकसन्निकर्षा ।

सदेशमभ्यग्रसनीडसन्नि-

धाना युपान्त निकटोपकण्ठे ॥ ८६ ॥

सन्निकृष्टसमर्यादाभ्यर्णान्यासन्नसन्निधी ।

स्पृश्यते पार्श्वम्, "स्पृशे श्व पार् च" ॥ (उणा–५२३) ॥ इति साधु ॥१॥ सगता आपोऽत्रेत्युपचारात् समापम्, "द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गाद् " ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इत्यप इप् ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम् ॥४॥ अभ्यश्यते व्याप्यते अभ्याश तालव्यान्त ॥५॥ समानो वेशोऽस्य सवेश ॥६॥ अन्तोऽस्त्यस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ सन्निकृष्यते सन्निकर्ष ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य सदेशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्य अभ्यग्रम् ॥१०॥ समान नीडमस्य सनाडम् ॥ ११ ॥ सनिधीयतेऽत्र सनिधानम् ॥१२॥ समीपोऽन्तोऽस्य उपान्तम् ॥१३॥ निबध्नाति निकट पुल्लावलिङ्ग, "सम्प्रोन्ने सकाण-" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥ समीप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सनिकृष्यते स्म सनिकृष्टम् ॥ १६ ॥ समाना मर्यादाऽस्य समर्यादम् सविध ससाम सनाड-सवश-सदेश-समर्यादेषु लक्षणया सामीप्यम् ॥१७॥ अभ्यर्यते अभ्यर्णम्, "अविदूरेऽभे " ॥४।४।६४॥ इतीड्भाव ॥ १८ ॥ आसादति स्म आसन्नम् ॥१९॥ सनिधायतेऽस्मिन् सनिधि , पुसि ॥ २० ॥

अव्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

न व्यवधीयते स्म अव्यवहित तत्र ॥ १ ॥ नास्त्यन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥ ससजति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करिण्या अन्तर व्यवधानमत्र अप टान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिशयेन अन्तिक नेदिष्ठम्, "बाढान्तिकयो साधनेदौ" ॥ ७ । ४ । ३७ । इति नेदादेश , नेदीयोऽपि ॥ १ ॥ "प्रकृष्टे " ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अन्तिकतमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ पिपर्ति परम् ॥ २ ॥ दुनोति, दु खेन इयते गम्यते वा दूरम्, "सुरक्षुर " ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यत, तत्र आराद्-व्ययषु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर दविष्ठ दवीय

अतिशयेन दूर दविष्ठम्, दवीय "गुणाङ्गाद् " ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीष्ठ इयसौ च "स्थूलदूर " ॥ ७ । ४ । ४२ ॥ इति रलोप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

त्यत ॥ १ ॥ तन्यते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलव "पटिवटि" ॥ (उणा–५१५) इत्यव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूतननूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयत नवम् ॥१॥ नवमेव नवीनम्, नूतनम्, नूतनम्, नव्य "नवादीनतनत्न न् चाऽस्य" ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो ॰ सद्यस्कम्, पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमग्रमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभि यतेऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रत्न जरत्

जीर्यति स्म जीर्ण तत्र ॥१॥ पुरा भव पुरातनम् "सायचिरप्राह्णेप्रगेऽ ययात ॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनट् ॥ २ ॥ *सूत्रनिपातनान्मोऽन्तश्च* ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पु भव पुराणम् "पुरो न" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न नवमिति वा ॥ ४ प्रगत कालेन प्रतन प्रत्नम् "प्रात् पुराणेनच" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनत्न प्रत्ययौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्यति स्म जरत् 'जॄषोऽतृ' ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्त तु मूर्त्तिमत् ।

मूर्च्छति स्म मूर्त्तम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत् ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् च अवाक् च, उचित चाऽवचित च वा, उनत चाऽवनत च वा उच्चा वचम् मयूरव्यसकादित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एका नैक निरनुबन्धोऽत्र न 'नाम नाम्नैकार्थ्ये' ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, नैको भेदोऽस्य नैकभेद नाना प्रकारमित्यर्थ ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् ॥१॥ अध्यारूढमधिकम् "अधेरारूढ" ॥ ७ । १ । १८७ ॥ इति क अधि कायतीति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्व समीप सविध ससीमा-

भ्याश सवेशाऽतिकसंनिकर्षा ।

सदेशमभ्यमसनीडसंनि

धाना ऽयुपान्त निकटोपकण्ठे ॥ ८६ ॥

सन्निकृष्टसमर्यादाभ्यर्णान्यासन्नसन्निधी ।

स्पृश्यते पार्श्वम्, "स्पृशे श्व पार् च" ॥ (उणा–५२३) ॥ इति साधु ॥१॥ सगता आपोऽत्रेत्युपचारात् समापम्, "द्वयन्तरनवर्णोपसर्गाद्" ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इत्वप इप् ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम् ॥४॥ अभ्यश्यते व्याप्यते अभ्याश तालव्यान्त ॥५॥ समानो वेशोऽस्य सवेश ॥६॥ अन्तोऽस्त्यस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ सनिकृष्यते सनिकष ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य सदेशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्य अभ्यग्रम् ॥१०॥ समान नाडमस्य सनाडम् ॥ ११ ॥ सनिधीयतेऽत्र सनिधानम् ॥१२॥ समीपोऽन्तोऽस्य उपान्तम् ॥१३॥ निबध्नाति निकट पुल्लिङ्गलिङ्ग, "सम्प्रोन्ने सकार्ण-" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥ समीप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सनिकृष्यते स्म सनिकृष्टम् ॥ १६ ॥ समाना मर्यादाऽस्य समर्यादम् सविध ससीम सनाड-सवश-सदेश समर्यादेषु लक्षणया सामीप्यम् ॥१७॥ अभ्यर्द्यते अभ्यर्णम्, "अविदूरेऽभे" ॥४।४।६४॥ इतीडभाव ॥ १८ ॥ आसादति स्म आसन्नम् ॥१९॥ सनिधायतेऽस्मिन् सानिधि, पुसि ॥ २० ॥

अव्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

न व्यवधीयते स्म अव्यवहित तत्र ॥ १ ॥ नास्त्यन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥ ससजति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करिण्या अन्तर व्यवधानमत्र अपटान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिशयेन आन्तिक नेदिष्टम्, "बाढान्तिकयो साधनेदौ" ॥ ७ । ४ । ३७ । इति नेदादेश, नेदीयोऽपि ॥ १ ॥ "प्रकृष्टे" ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अन्तिकतमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ पिपर्त्ति परम् ॥ २ ॥ दुनोति, दु खन इयते गम्यते वा दूरम्, 'क्षुरक्षुर" ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यते, तत्र आराद्-व्ययषु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर दविष्ठ दवीय

अतिशयेन दूर दविष्टम् दवाय "गुणाङ्गाद्" ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इताष्ठे इयसौ च "स्थूलदूर-" ॥ ७ । ४ । ४२ ॥ इति रलोप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

स्यते ॥ १ ॥ त यते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलव "पटिवटि" ॥ (उणा–५१५) ॥ इस्लव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूतननूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥१॥ नवमेव नवीनम्, नूतनम्, नूत्नम्, नव्य "नवादीनतनत्न च नू चाऽस्य" ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ - ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो भव सद्यस्कम्, पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमग्रमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनूयतऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रत्न जरत्

जीर्यति स्म जीर्ण तत्र ॥१॥ पुरा भव पुरातनम् "सायचिरप्राह्णेप्रगेऽ ययात्" ॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनट् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातना मोऽन्तश्च ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुरा भव पुराणम् "पुरो न" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न नवमिति वा ॥ ४ ॥ प्रगत कालेन प्रतन प्रत्नम् "प्रात् पुराणेनश्च" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनत्नप्रत्ययौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्यति स्म जरत् 'जृषोऽतृ' ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्त तु मूर्त्तिमत् ।

मूर्च्छति स्म मूर्त्तम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत् ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् च अवाक् च, उचित चाऽवचित च वा उनत चाऽवनत च वा उच्चावचम् मयूरव्यंसकादित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एको नैक निरनुबन्धाऽत्र न 'नाम नाम्नैकार्थ्ये' ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, नैको भेदोऽस्य नैकभेद नाना प्रकारमित्यर्थ ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् ॥१॥ अध्यारूढमधिकम् "अधेरारूढ" ॥ ७ । १ । १८७ ॥ इति क अधि कायताति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्व समीप सविध ससीमा

भ्याश सवेशान्तिकसन्निकर्षाः ।

सदेशमभ्यग्रसनीडसन्नि-

धाना युपान्त निकटोपकण्ठे ॥ ८६ ॥

सान्निकृष्टसमर्यादाभ्यर्णान्यासन्नसन्निधी ।

स्पृश्यते पार्श्वम्, "स्पृशे श्व पाद् च" ॥ (उणा–५२३) ॥ इति साधु ॥१॥ गता आपोऽनेत्युपचारात् समीपम्, "द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गाद् " ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इलप इप् ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम् ॥४॥ अभ्यद्यते व्याप्यते अभ्याश तालव्यान्त ॥५॥ समानो वेशोऽस्य सवेश ॥६॥ अन्तोऽस्त्यस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ सन्निकृष्यते सन्निकष ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य सदेशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्य अभ्यग्रम् ॥१०॥ समान नाडमस्य सनीडम् ॥ ११ ॥ सनिधीयतेऽत्र सनिधानम् ॥१२॥ समीपोऽन्तोऽस्य उपान्तम् ॥१३॥ निबध्नाति निकट पुल्लीवलिङ्ग, "सप्रोन्ने सकाण-" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥ समीप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सनिकृष्यते स्म सनिकृष्टम् ॥ १६ ॥ समाना मयादाऽस्य समर्यादम् सविध ससीम सनाड-सवश सदेश समर्यादेपु लक्षणया सामीप्यम् ॥१७॥ अभ्यर्धते अभ्यणम्, 'अविदूरेऽभे " ॥४।४।६४॥ इतीडभाव ॥ १८ ॥ आसीदति स्म आसन्नम् ॥१९॥ सनिधायतेऽस्मिन् सनिधि, पुसि ॥ २० ॥

अव्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

न व्यवधीयते स्म अव्यवहित तत्र ॥ १ ॥ नास्त्यन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥ ससजति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करिण्या अन्तर व्यवधानमत्र अप टान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिशयेन अन्तिक नेदिष्ठम्, "बाढान्तिकयो साधनेदौ" ॥ ७ । ४ । ३७ । इति नेदादेश, नेदायोऽपि ॥ १ ॥ "प्रकृष्टे " ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अन्तिकतमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ पिपर्त्ति परम् ॥ २ ॥ दुनोति, दु खेन इयते गम्यते वा दूरम्, 'खुरक्षुर " ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यते, तत्र आराद्-व्ययपु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर दविष्ठ दवीय

अतिशयेन दूर दविष्ठम्, दवीय "गुणाङ्गाद् " ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इष्ठे इयसौ च "स्थूलदूर-' ॥ ७ । ४ । ४२ ॥ इति रलोप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

त्वत ॥ १ ॥ त यते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलव "वटिवटि" ॥ (उणा–५१५) ॥ इत्वव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूत्ननूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥१॥ नवमेव नवीनम्, नूत्नम्, नूतनम्, नव्य "नवादीनतनत्न च नू चास्य" ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो भव सद्यस्कम्, पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमग्रमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनूयतेऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रत्न जरत्

जीर्यति स्म जार्ण तत्र ॥१॥ पुरा भव पुरातनम् "सायचिरप्राह्णेप्रगेऽ ययात्" ॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तट् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातनान्मोऽ तश्च ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुरा भव पुराणम् "पुरो न" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न नवमिति वा ॥ ४ ॥ प्रगत कालेन प्रतन प्रत्नम् "प्रात् पुराणेनश्च" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनत्नप्रत्ययौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्यति स्म जरत् जृषोऽनृ" ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्ते तु मूर्तिमत् ।

मूर्च्छति स्म मूर्त्तम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत् ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् च अवाक् च, उचित चाऽवचित च वा, उन्नत चाऽवनत न वा उच्चावचम्, मयूर व्यसकादित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एको नैक निरनुबन्धोऽत्र न 'नाम नाम्नैकार्थ्ये' ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, नैको भेदोऽस्य नैकभेद नाना प्रकारमित्यथ ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् । १॥ अध्यारूढमधिकम् "अधेरारूढ" ॥ ७ । १ । १८७ ॥ इति क अधि कायतीति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्व समीप सविध ससीमा-

भ्याश सवेशातिकसन्निकर्षा ।

सदेशमभ्यमसनीडसन्नि

धाना युपान्त निकटोपकण्ठे ॥ ८६ ॥

॥ १ ॥ ९० ॥ तरति चक्षुरत्र तरलम्, "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ कम्पनशील कम्पनम् "इडित-" ॥ ५।२।४४ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥ "स्म्यजस" ॥ ५।२।७९ ॥ इति रे कम्प्रम् ॥ ४ ॥ परिप्लवते परिप्लवम् ॥ ५ ॥ चलति चलाचलम्, "चराचरचलाचल" ॥ ४।१।१३ ॥ इति अचि द्वित्वमात्व च ॥ ६ ॥ चटति चटुलम्, "हृपिवृति-" ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल ॥ ७ ॥ चपति चपलम्, "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ ८ ॥ लात्यस्थैर्यं लोलम् "प्रह्लादभ्य कित्" ॥ (उणा-४९४) ॥ इत्योल, लोलति वा ॥ ९ ॥ चलति चलम् ॥ १० ॥ परिप्लवमेव पारिप्लव प्रज्ञादित्वादण् ॥ ११ ॥ न स्थिरमस्थिरं तत्र ॥ १२ ॥ ९१ ॥

ऋजावजिह्मप्रगुणौ

अज्यते ऋजु, "अर्जेऋज् च" ॥ (उणा-७२२) ॥ इत्यु, तत्र ॥ १ ॥ न जिह्मोऽजिह्म ॥ २ ॥ प्रकृष्टो गुणोऽस्य प्रगुण, प्र सादृश्ये, सदृशो गुणेन मौर्व्या, वा ॥ ३ ॥

अवाग्रेऽवनतानते ।

अवनतमग्रमस्य अवाग्रमधोमुखमित्यर्थ, तत्र ॥ १ ॥ अवनमति स्म अवनतम् ॥ २ ॥ आ नमति स्म आनतम् ॥ ३ ॥

कुञ्चित नतमाविद्ध कुटिल वक्रवेल्लिते ॥ ९२ ॥
वृजिन भङ्गुर भुग्नमराल जिह्ममूर्मिमत् ।

कुञ्च्यते स्म कुञ्चितम् ॥ १ ॥ नमति स्म नतम् ॥ २ ॥ आविध्यते स्म आविद्धम् ॥ ३ ॥ कुटति कुटिलम् 'कटयनि" ॥ (उणा-४८१) ॥ इताल, कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ ४ ॥ वञ्चति वक्रम्, "ऋज्याजि" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥५॥ वेल्लति स्म वल्लितम् ॥ ६ ॥ ९२ ॥ वृज्यते वृजिनम् ॥ ७ ॥ भज्यते इत्येवशाल भङ्गुरम्, "भञ्जिभासिमिदो घुर" ॥ ५।२।७४ ॥ ८ ॥ भुजति स्म भुग्नम् 'सूयत्यादि-" ॥ ४।२।७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ ९ ॥ इयर्त्यरालम्, 'ऋकृमृ" ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्याल अरानालाति वा ॥ १० ॥ जहाति ऋजुता जिह्मम्, 'प्रसिहाग्भ्या प्राजिह्मौ च" ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म ॥११॥ ऊर्मयो भङ्गा सन्त्यस्य ऊर्मिमत् ॥ १२ ॥

अनुगेऽनुपदान्वक्षान्वाञ्चि

अनु गच्छत्यनुग तत्र ॥ १ ॥ पदस्य क्रमस्य पश्चादनुपदम्, पश्चादर्थेऽव्ययीभाव ॥ २ ॥ अक्षस्य रथस्य पश्चादन्वक्षम् ॥ ३ ॥ अन्वञ्चत्यन्वक् ॥ ४ ॥

अथ सनातनम् ॥ ८८ ॥

शाश्वतानश्वरे नित्य ध्रुव

सना सर्वदा भवति सनातनम्, "सायचिर-" ॥६।३।८८॥ इति तनट, सदा तनमपि ॥ १ ॥ ८८ ॥ शश्वद् भव शाश्वतम्, "भतुस-त्यादेरण्" ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ शाश्वतिकमपि ॥२॥ न नश्वरमनश्वरम् ॥३॥ नियत भव नित्यम्, "नेर्ध्रुवे" ॥ ६ । ३ । १७ ॥ इति त्यच् ॥ ४ ॥ ध्रुवति ध्रुवम्, कुटादित्वाद्गुणाभाव ॥ ५ ॥

स्थेयस्त्वतिस्थिरम् ।

स्थास्नु स्थेष्ठ

अतिशयेन स्थिर स्थेय, स्थेष्ठम् "प्रियस्थिर" ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ इति स्थादेश ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तिष्ठतीत्येव शील स्थास्नु "स्थाग्लाम्ला" ॥ ५ । २ । ३१ ॥ इति स्नु ॥ ४ ॥

तत् कूटस्थ कालव्याप्येकरूपत ॥ ८९ ॥

तद् अतिस्थिरम्, कूटेन अचलत्वेन तिष्ठति कूटस्थमाकाशात्मादि निरवधिकाल व्याप्नोति स्थिरत्वात् काल यापि, एकरूपतो निर्विकारतयत्यथ ॥ १ ॥ ८९ ॥

स्थावर तु जङ्गमान्यत्

तिष्ठतीत्येव शील स्थावर पृथिव्यादि, "स्थेशभास" ॥ ५ । २ । ८१ ॥ इति वर, जङ्गमात् त्रस्यद्द्वादियादे अन्यजङ्गमान्यत् ॥ १ ॥

जङ्गम तु त्रस चरम् ।

चराचर जगदिङ्ग चरिष्णु च

भृश गच्छति जङ्गम अकौटिल्येऽप्यभिधानाद् यङ् ॥ १ ॥ त्रस्यति त्रसत्वात् त्रसम् ॥ २ ॥ चरति चरम् ॥ ३ ॥ 'चराचरचलाचल-" ॥ ४ । १ । १३ ॥ इत्यचि द्वित्वा ऽऽत्वनिपातनाच्चराचरम् ॥ ४ ॥ गमनशील जगत् 'दियुद्दृज्जगत् " ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि साधु ॥५॥ इङ्गति इङ्गम् ॥६॥ चरणशील चरिष्णु 'भ्राज्यल" ॥ ५ । २ । २८ ॥ इतीष्णु ॥ ७ ॥

अथ चञ्चलम् ॥ ९० ॥

तरल कम्पन कम्प्र परिप्लवचलाचले ।

चटुल चपल लोल चल पारिप्लवास्थिरे ॥ ९१ ॥

चञ्चति चञ्चलम्, "मृदिकन्दि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल, चञ्चल्यते वा

॥ १ ॥ ९० ॥ तरति चक्षुरत्र तरलम्, "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ कम्पनशील कम्पनम् "इडित -" ॥ ५ । २ । ४४ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥ "स्म्यजस" ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति रे कम्प्रम् ॥ ४ ॥ परिप्लवते परिप्लवम् ॥ ५ ॥ चलति चलाचलम्, "चराचरचलाचल" ॥ ४ । १ । १३ ॥ इति अचि द्वित्वमात्व च ॥ ६ ॥ चटति चटुलम्, "हपिशृति-" ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल ॥ ७ ॥ चपति चपलम्, "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ ८ ॥ लाल्यस्थैर्ये लोलम् "प्रह्लादभ्य कित्" ॥ (उणा-४९४) ॥ इत्योल , लोलति वा ॥ ९ ॥ चलति चलम् ॥ १० ॥ परिप्लवमेव पारिप्लव प्रज्ञादित्वादण् ॥ ११ ॥ न स्थिरमस्थिर तत्र ॥ १२ ॥ ९१ ॥

ऋजावजिह्मप्रगुणौ

अज्यते ऋजु , "अर्जेऋज् च ' ॥ (उणा-७२२) ॥ इत्यु , तत्र ॥ १ ॥ न जिह्मोऽजिह्म ॥ २ ॥ प्रकृष्टो गुणोऽस्य प्रगुण , प्र सोदृश्ये, सदृशो गुणेन मौर्व्या, वा ॥ ३ ॥

अवाग्रेऽवनतानते ।

अवनतमग्रमस्य अवाग्रमधोमुखमित्यर्थं , तत्र ॥ १ ॥ अवनमति स्म अवनतम् ॥ २ ॥ आ नमति स्म आनतम् ॥ ३ ॥

कुञ्चित नतमाविद्ध कुटिल वक्रवेल्लिते ॥ ९२ ॥
वृजिन भङ्गुर भुग्नमराल जिह्ममूर्मिमत् ।

कुञ्च्यते स्म कुञ्चितम् ॥ १ ॥ नमति स्म नतम् ॥ २ ॥ आविध्यते स्म आविद्धम् ॥ ३ ॥ कुटति कुटिलम् ' कलूयनि " ॥ (उणा-४८१) ॥ इताल , कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ ४ ॥ वञ्चति वक्रम्, "ऋज्यन्नि " ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥५॥ वेल्लति स्म वेल्लितम् ॥ ६ ॥ ९२ ॥ वृज्यते वृजिनम् ॥ ७ ॥ भज्यते इत्येवशाल भङ्गुरम्, "भञ्जिभासिमिदो घुर " ॥ ५ । २ । ७४ ॥ ८ ॥ भुजति स्म भुग्नम् ' सूयत्यादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ ९ ॥ इयर्त्यरालम्, ' ऋकृमृ " ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्याल , अरानालाति वा ॥ १० ॥ जहाति ऋजुता जिह्मम्, "प्रसिहाग्भ्या प्राजिह्मौ च" ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म ॥११॥ ऊर्मयो भङ्गा सन्त्यस्य ऊर्मिमत् ॥ १२ ॥

अनुगेऽनुपदान्वक्षान्वाञ्चि

अनु गच्छत्यनुग तत्र ॥ १ ॥ पदस्य क्रमस्य पश्चादनुपदम्, पश्चादर्थेऽव्ययीभाव ॥ २ ॥ अक्षस्य रथस्य पश्चाद् वक्षम् ॥ ३ ॥ अन्वञ्चत्यन्वक् ॥ ४ ॥

एकास्येक एकक ॥ ९३ ॥

एलेक ॥ १ ॥ एक एव एकाकी, एकक असहाय इत्यर्थ "एकादाकिन् चासहाये" ॥ ७ । ३ । २७ ॥ इति साधु , अवगणोऽपि ॥ २ ॥ ३ ॥ ९३ ॥

एकात् तानायनसर्गाग्राण्येकाग्र च तद्गतम् ।

अनन्यवृत्त्येकायनगत च

एकशब्दात् परे तानादय , एकमविच्छिन्न तनन विस्तारोऽस्य एकतानम् ॥१॥ एकमयन गतिरस्य एकायनम् ॥ २ ॥ एक सर्गो निश्चयोऽस्य एकसर्गम् ॥३॥ एकमग्र पुरोगतमस्त्यस्य एकाग्रम् ॥ ४ ॥ एकाग्रमेवैकाग्र प्रज्ञादित्वादण् ॥ ५ ॥ तत्र गच्छति तद्गतम् ॥ ६ ॥ अनन्या एकरूपा वृत्तिर्व्यापारोऽस्य अनन्यवृत्ति ॥ ७ ॥ एकमयन गतमेकायनगतम् ॥ ८ ॥

अथाद्यमादिमम् ॥ ९४ ॥

पौरस्त्य प्रथम पूर्वमादिरग्रम्

आदौ भवमाद्यम् आदिधममात्रऽत्र, दिगादित्वाद् य ॥ १ ॥ आदौ जातमादिमम् "पश्चादाद्यन्ताग्रादिम " ॥ ६ । ३ । ७५ ॥ २ ॥ ९४ ॥ पुरो भव पौरस्त्यम्, 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्' ॥ ६ । ३ । १३ ॥ ३ ॥ प्रथते प्रथमम् "सृपृप्रथि " ॥ (उणा-३४७) ॥ इति म ॥ ४ ॥ पूर्वम् ॥ ५ ॥ आदायते प्रथमतयस्मादि पुलिङ्ग , धर्मिवृत्तित्वेऽपि अजहल्लिङ्ग यथा आदिगकुलम्॥६॥अगत्यग्रम्,प्रागपि॥७॥

अथान्तिमम् ।

जघन्यमन्त्य चरममन्त पाश्चात्यपश्चिमे ॥ ९५ ॥

अन्ते जातमन्तिमम् "पश्चादाद्यन्त " ॥ ६ । ३ । ७५ ॥ इताम ॥१॥ जघनेऽधस्ताद् भव जघन्य दिगादित्वाद् य ॥ २ ॥ अन्ते भवमन्त्यम् ॥ ३ ॥ चरति चरमम्, 'सृपृप्रथि' ॥ (उणा-३४७) ॥ इति म ॥ ४ ॥ अमत्यन्त 'दम्यमि '॥ (उणा-२००) ॥ इति त , धर्मिवृत्तित्वेऽप्ययमजहल्लिङ्ग , यथा कुलस्यान्त प्रभुस्त्रिय ' ॥५॥ पश्चाद् भव पाश्चात्यम् "दक्षिणापश्चात्-" ॥ ६ । ३ । १३ ॥ इति त्यण् ॥ ६ ॥ 'पश्चादाद्यन्त-' ॥ ६ । ३ । ७५ ॥ इति इमे पश्चिमम् प्रायोऽन्यस्य ' ॥ ७ । ४ । ६५ ॥ इत्यत्यस्वरादिलोप ॥ ७ ॥ ९५ ॥

मध्यम माध्यम मध्यमीय माध्यदिन च तत् ।

मध्ये जात मध्यम "मध्यान्म ॥ ६ । ३ । ७६ ॥ १ ॥ मध्य भव माध्यमम्, मध्यमीयम् माध्यदिनम् मध्यादिनण्णया मोऽन्तश्च" ॥ ६ । ३ । १२६ ॥ इति साधव , मध्यादनमित्य ३ ॥ ४ ॥

अभ्यन्तरमन्तरालं निचाले

अभ्यधिकमन्तरमभ्यन्तरम् ॥ १ ॥ अन्तरमलत्यालाति वा अन्तरालम् ॥२॥ "विङ्क्ते विचालम्, "चात्वाल" ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले निपात्यते, विचलति अत्रेति वा, तत्र ॥ ३ ॥

मध्यमन्तरे ॥ ९६ ॥

'मव बन्धन' मध्यते मध्यम्, "शिक्यास्याढ्य" ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ १ ॥ अनित्यन्तर पुक्ताविलिङ्ग ' अनिकाभ्यां तर " ॥ (उणा-६३७) ॥ तत्र ॥ २ ॥ ९६ ॥

तुल्य समान सदृक्ष सरूप सदृश सम ।
साधारणसधर्माणौ सवर्ण सन्निभ सदृक् ॥ ९७ ॥

तुलया सम्मितं तुल्यं सदृगुपचारात्, "हृद्यपद्य-' ॥ ७।१।११ ॥ इति ये साधु ॥ १ ॥ समानं तुल्यं मानमस्य समानं ॥ २ ॥ समान इव दृश्यते सदृक्ष, सदृश, सदृद् "त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद् व्याप्ये दृशष्टक्सकौ च' ॥ ५।१। १५२ ॥ इति सक् टक्, क्विप् च प्रत्ययाः, "दृग्दृशदृक्षे" ॥ ३।२।१५१ ॥ इति समानस्य सादेशः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ समानं रूपमस्य सरूपं ॥ ६ ॥ समति सम ॥ ७ ॥ समानमाधारणमस्य साधारण ॥ ८ ॥ समानो धर्मोऽस्य सधर्मा 'द्विपदाद् धर्मादन्' ॥ ७।३।१४१ ॥ इति समासान्त 'समानस्य धर्मादिषु" ॥ ३।२।१४९ ॥ इति सादेश ॥ ९ ॥ समानो वर्णोऽस्य सवर्ण ॥ १० ॥ सनिभाति सनिभ ॥ ११ ॥ ९७ ॥

स्युरुत्तरपदे प्रख्य प्रकार प्रतिमो निभ ।
भूतरूपोपमा काश सनीप्रप्रतित पर ॥ ९८ ॥

प्रख्याति प्रख्य, यथा- चन्द्रप्रख्य मुखम्' इत्यादि ॥१॥ प्रकरण प्रकार ॥२॥ प्रीतमीत प्रतिम ॥ ३ ॥ नियत भाति निभ ॥ ४ ॥ भवति स्म भूत ॥ ५ ॥ रूपयति रूपम् ॥ ६ ॥ उपमीयतेऽनया उपमा ॥ ७ ॥ समादिभ्य पर काश, सकाशत सकाश, यथा काशसकाशा केशा ॥८॥ नितरा काशत नीकाश, 'घञ्यु पसर्गस्य" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घ ॥ ९ ॥ एव प्रकाश ॥ १० ॥ प्रतिकाश ॥ ११ ॥ चन्द्रेण प्रख्य इत्यादि तु व्यस्त न भवति, समास एवोत्तरपदत्वस्य रूढे ॥ ९८ ॥

औपम्यमनुकारोऽनुहार साम्य तुलोपमा ।

एकान्येक एकक ॥ ९३ ॥

। एसैक ॥ १ ॥ एक एव एकाकी, एकक असहाय इत्यथ "एकादाकिन् चासहाये" ॥ ७ । ३ । २७ ॥ इति साधु , अवगणोऽपि ॥ २ ॥ ३ ॥ ९३ ॥

एकात् तानायनसर्गाग्राण्यैकाग्र च तद्गतम् ।

अनन्यवृत्त्येकायनगत च

एकशब्दात् परे तानादय , एकमविच्छिन्न तनन विस्तारोऽस्य एकतानम् ॥१॥ एकमयन गतिरस्य एकायनम् ॥ २ ॥ एक सर्गो निश्चयोऽस्य एकसगम् ॥३॥ एक मग्र पुरोगतमस्त्यस्य एकाग्रम् ॥ ४ ॥ एकाग्रमेवैकाग्र प्रज्ञादित्वादण् ॥ ५ ॥ तत्र गच्छति तद्गतम् ॥ ६ ॥ अन्या एकरूपा वृत्तिर्व्यापारोऽस्य अनन्यवृत्ति ॥ ७ ॥ एकमयन गतमेकायनगतम् ॥ ८ ॥

अथाद्यमादिमम् ॥ ९४ ॥

पौरस्त्य प्रथम पूर्वमादिरग्रम्

आदौ भवमाद्यम् आदिधममात्रऽत्र दिगादित्वाद् य ॥ १ ॥ आदौ जातमादिमम् "पश्चादाद्यन्ताग्रादिम " ॥ ६ । ३ । ७५ ॥ २ ॥ ९४ ॥ पुरो भव पौरस्त्यम्, "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्" ॥ ६ । ३ । १३ ॥ ३ ॥ प्रथते प्रथमम् "सृपृप्रथि " ॥ (उणा–३४७) ॥ इति म ॥ ४ ॥ पूर्वम् ॥ ५ ॥ आदायते प्रथमतयेत्यादि पुलिङ्ग , धर्मिवृत्तित्वेऽपि अजहल्लिङ्ग , यथा आदिगगकुलम्॥६॥अगत्यग्रम्,प्रागपि॥७॥

अथान्तिमम् ।

जघन्यमन्त्य चरममन्त पाश्चात्यपश्चिमे ॥ ९५ ॥

अन्ते जातमन्तिमम् 'पश्चादाद्यन्त ' ॥ ६ । ३ । ७५ ॥ इताम ॥१॥ जघनेऽधस्ताद् भव जघन्य दिगादित्वाद् य ॥ २ ॥ अन्ते भवमन्त्यम् ॥ ३ ॥ चरति चरमम्, सृपृप्रथि ' ॥ (उणा–३४७) ॥ इति म ॥ ४ ॥ अमत्यन्त 'दम्यमि ॥ (उणा–२००) ॥ इति त , धर्मिवृत्तित्वेऽप्ययमजहल्लिङ्ग , यथा कुलस्यान्त प्रभुस्त्रिय ' ॥५॥ पश्चाद् भव पाश्चात्यम् ' दक्षिणापश्चात् " ॥ ६ । ३ । १३ ॥ इति त्यण् ॥ ६ ॥ 'पश्चादाद्यन्त–" ॥ ६ । ३ । ७५ ॥ इति इम पश्चिमम्, प्रायोऽन्यस्य ' ॥ ७ । ४ । ६५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोप ॥ ७ ॥ ९५ ॥

मध्यम माध्यम मध्यमीय माध्यदिन च तत् ।

मध्ये जात मध्यम "मध्यान्म ' ॥ ६ । ३ । ७६ ॥ १ ॥ मध्य भव माध्यमम्, मध्यमीयम् माध्यदिनम् मध्यादिनण्णया मोऽन्तश्च" ॥ ६ । ३ । १२६ ॥ इति साधव , मध्यादनमित्यन्ये ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अभ्यन्तरमन्तराल निचाले

अभ्यधिकमन्तरमभ्यन्तरम् ॥ १ ॥ अन्तरमलत्यालाति वा अन्तरालम् ॥२॥ "विड्के विचालम्, "चात्वाल" ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले निपात्यत, विचलति अनेति वा, तत्र ॥ ३ ॥

मध्यमन्तरे ॥ ९६ ॥

'मव बन्धन' मव्यते मध्यम्, "शिक्यास्याढ्य" ॥ (उणा-३६४) ॥ इति थे निपात्यते ॥ १ ॥ अनिलन्तर पुंक्लीवलिङ्ग "अनिकाभ्या तर" ॥ (उणा-४३७) ॥ तत्र ॥ २ ॥ ९६ ॥

तुल्य समान सदृक्ष सरूप सदृश सम ।
साधारणसधर्माणो सवर्ण सन्निभ सदृक् ॥ ९७ ॥

तुलया सम्मित तुल्य सदृगुपचारात्, हृद्यपद्य-' ॥ ७।१।११ ॥ इति ये साधु ॥ १ ॥ समान तुल्य मानमस्य समान ॥ २ ॥ समान इव दृश्यत सदृक्ष, सदृश, सदृद् "त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद् व्याप्ये दृशष्टक्सकौ च' ॥ ५।१।१५२ ॥ इति सक्, टक्, क्विप् च प्रत्यया, "दृग्दृशदृक्षे" ॥ ३।२।१५१ ॥ इति समानस्य सादेश ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ समान रूपमस्य सरूप ॥ ६ ॥ समति सम ॥ ७ ॥ समानमाधारणमस्य साधारण ॥ ८ ॥ समाना धर्मोऽस्य सधर्मा 'द्विपदाद् धर्मादन्'' ॥ ७।३।१४१ ॥ इति समासान्त 'समानस्य धर्मादिपु' ॥ ३।२।१४९ ॥ इति सादेश ॥ ९ ॥ समानो वर्णोऽस्य सवर्ण ॥ १० ॥ सनिभाति सनिभ ॥ ११ ॥ ९७ ॥

स्युरुत्तरपदे प्रख्य प्रकार प्रतिमो निभ ।
भूतरूपोपमा काश सनीप्रप्रतित पर ॥ ९८ ॥

प्रख्याति प्रख्य, यथा- चन्द्रप्रख्य मुखम्' इत्यादि ॥१॥ प्रकरण प्रकार ॥२॥ प्रीतमीत प्रतिम ॥ ३ ॥ नियत भाति निभ ॥ ४ ॥ भवति स्म भूत ॥ ५ ॥ रूपयति रूपम् ॥ ६ ॥ उपमीयतेऽनया उपमा ॥ ७ ॥ समादिभ्य पर काश, सकाशते सकाश, यथा काशसकाशा कशा ॥८॥ नितरा काशत नीकाश, 'घञ्युपसर्गस्य" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घ ॥ ९ ॥ एव प्रकाश ॥ १० ॥ प्रतिकाश ॥ ११ ॥ चन्द्रेण प्रख्य इत्यादि तु व्यस्त न भवति, समास एवोत्तरपदत्वस्य रूढे ॥ ९८ ॥

औपम्यमनुकारोऽनुहार साम्य तुलोपमा ।

कक्षोपमानम्

उपमैव औपम्यम्, भेषजादित्वात् ट्यण् ॥ १ ॥ अनुकरणमनुकार ॥२॥ अनुहरणमनुहार ॥ ३ ॥ समस्य भाव साम्यम् ॥ ४ ॥ तोलनं तुला भिदादित्वात् ॥ ५ ॥ उपमानमुपमा ॥ ६ ॥ कक्षण कक्षा ॥ ७ ॥ उपमितिरुपमानम् ॥ ८ ॥

अर्चा तु प्रतिमा यातना निधि ॥ ९९ ॥
छाया छन्द कायो रूप बिम्ब मानकृती अपि ।

अर्च्यते अर्चा ॥१॥ प्रतिशब्दात् परे मा प्रभृतय कृतिपर्यन्ता दश, प्रतिमीयतेऽनया प्रतिमा ॥ २ ॥ प्रतियात्यते उपस्क्रियते प्रतियातना ॥ ३ ॥ प्रतिनिधीयते प्रतिनिधिमुख्यसदृशोऽर्थ ॥ ४ ॥ ९९ ॥ प्रतिरूपा छाया प्रतिच्छाया ॥ ५ ॥ प्रतिछद्यते प्रतिछन्द, प्रतिरूप छन्द इति वा ॥ ६ ॥ प्रतिरूप काय प्रतिकाय ॥७॥ रूपेण सदृश प्रतिरूपम्, प्रतिरूप्यते वा ॥८॥ प्रतिबिम्ब्यत प्रतिबिम्बम्, बिम्बेन सदृश वा ॥ ९ ॥ प्रतिमीयतेऽनेन प्रतिमानम् ॥ १० ॥ प्रतिरूपा क्रियते प्रतिकृति ॥ ११ ॥

सूर्मी स्थूणाऽय प्रतिमा

सरति सूर्मि, " सर्तेरुचात " ॥ (उणा–६८९) ॥ इति मि, ङया सूर्मी शोभना ऊर्मिरस्या इति वा ॥ १ ॥ तिष्ठति स्थूणा " स्थाक्षुतोरूच " ॥ (उणा–१८५) ॥ इति ण ॥ २ ॥ अयोमयी प्रतिमाऽय प्रतिमा ॥ ३ ॥

हरिणी स्याद्धिरण्मयी ॥ १०० ॥

हरति मनो हरिणी द्रुहृत्रुह–" ॥ (उणा–१९४) ॥ इताण ॥१॥ हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी, " सारवैक्ष्वाकमैत्रेय–" ॥ ७ । ४ । ३० ॥ इति मयटि यलोप ॥ २ ॥ ॥ १०० ॥

प्रतिकूल तु विलोममपसव्यमपष्टुरम् ।
वाम प्रसव्य प्रतीप प्रतिलोममपष्ठु च ॥ १०१ ॥

प्रतीप कुलात् प्रतिकूलम्, लक्षणया विरुद्धार्थम् ॥ १ ॥ लोमानि विपर्यस्यति " णिज् बहुल–" ॥ ३ । ४ । ४२ ॥ इति णिचि लोमयतीति विलोमम् ॥ २ ॥ अपगर्त सव्यादपसव्य वाममित्यर्थ, सव्यशब्दो हि दूरातिकार्याऽऽराच्छब्दवत् वामं दक्षिणार्थ ॥ ३ ॥ अपावृत्य तिष्ठति अपष्टुरम् श्वशुर–" ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, अपष्ठुल राति वा ॥४॥ वाति वामम् ॥५॥ प्रगत सव्यात् प्रसव्यम् ॥ ६ ॥ प्रत्यावृत्ता आपोऽत्र प्रतीपम् ऋक्पू पथ्यपोऽत्" ॥ ७ । ३ । ७६ ॥

"यन्तरनवण-" ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इति अप ईपादेश ॥ ७ ॥ प्रतीप लोमाऽत्र प्रतिलोमम्, "प्रत्यन्ववात् सामलोम्न" ॥ ७ । ३ । ८२ ॥ इत्यत् समासान्त ॥ ८ ॥ अपाचृत्य तिष्ठतीत्यपष्ठु " दु स्वपवानिभ्य स्थ " ॥ (उणा-७३२) ॥ इति किदु, भीरुष्ठानादित्वात् पत्वम् ॥ ९ ॥ १०१ ॥

वाम शरीरेऽङ्ग सव्यम्

वम्यते वामम् ॥ १ ॥ सूयते सव्यम् ॥ २ ॥

अपसव्य तु दक्षिणम् ।

शरीरेऽङ्गमित्येव, अपक्रान्त सव्यादपसव्यम् ॥१॥ दक्षते दक्षिणम्, "द्रुदृदक्षि-" (उणा-१९४) ॥ इतीण ॥ २ ॥

अवाधोच्छृङ्खलोद्दामान्ययन्त्रितमनर्गलम् ॥ १०२ ॥

निरङ्कुशे

नास्ति बाधाऽस्य अबाधम् ॥ १ ॥ उत्क्रान्त शृङ्खलादुच्छृङ्खलम् ॥ २ ॥ उत्क्रान्त दामाया उद्दामम्, अत्र दामाशब्द स्त्रिया डावन्त ॥३॥ न यन्त्रितमयन्त्रितम् ॥४॥ नास्त्यर्गलाऽस्य अनर्गलम्, निरर्गलमपि ॥ ५ ॥ ॥ १०२॥ निष्क्रान्तमङ्कुशान्निरङ्कुशम्, तत्र ॥ ६ ॥

स्फुटे स्पष्ट प्रकाश प्रकटोल्बणे ।

व्यक्त

स्फुटति बहि प्रकाशते स्फुटम्, तत्र ॥ १ ॥ स्पश्यते स्म स्पष्टम्, 'णौ दान्त शान्तपूर्णदस्तस्पष्ट-" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ २ प्रकाशते प्रकाशम् ॥३॥ प्रकाश प्रकट " सप्रोत -" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ ४ ॥ बलत्युल्बण "विक्ण " (उणा-१९०) ॥ इत्यणे निपात्यते, उद्वणतीति वा पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥ व्यज्यते व्यक्तम् ॥ ६ ॥

वर्तुल तु वृत्त निस्तल परिमण्डलम् ॥ १०३ ॥

वर्तते भ्रमति वर्तुलम्, ' हृपिवृति-" ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल ॥ १ ॥ वर्तते वृत्त पुक्लीवलिङ्ग, वाच्यलिङ्गोऽयमित्यन्ये ॥ २ ॥ निर्गत तल प्रतिष्ठाऽस्य निस्तलम् भूमौ नास्ते तत्र वा रजो न तिष्ठति ॥ ३ ॥ परितो मण्डलाकृति परिमण्डलम् ॥ ४ ॥ ॥ १०३ ॥

वन्धुर तून्नतानत

बध्नाति गतिं बन्धुरम् ॥१॥ उन्नत च तदुपाधिवशादीषन्नत उन्नतानतम् यथा- 'कण्ठस्य तस्या स्तनबन्धुरस्य' इति ॥ २ ॥

कक्षोपमानम्

उपमैव औपम्यम्, भेषजादित्वात् ष्यण् ॥ १ ॥ अनुकरणमनुकार ॥२॥ अनुहरणमनुहार ॥ ३ ॥ समस्य भाव साम्यम् ॥ ४ ॥ तोलनं तुला भिदादित्वात् ॥ ५ ॥ उपमानमुपमा ॥ ६ ॥ कक्षण कक्षा ॥ ७ ॥ उपमितिरुपमानम् ॥ ८ ॥

अर्चा तु प्रतेर्मा यातना निधि ॥ ९९ ॥
छाया छन्द कायो रूप निम्ब मानकृती अपि ।

अच्यते अर्चा ॥१॥ प्रतिशब्दात् परे मा प्रभृतय कृतिपर्यन्ता दश, प्रतिमीयते ऽनया प्रतिमा ॥ २ ॥ प्रतियात्यते उपस्क्रियते प्रतियातना ॥ ३ ॥ प्रतिनिधीयते प्रतिनिधिमुत्यसदृशोऽर्थे ॥ ४ ॥ ९९ ॥ प्रतिरूपा छाया प्रतिच्छाया ॥ ५ ॥ प्रतिछद्यते प्रतिछन्द, प्रतिरूप छन्द इति वा ॥ ६ ॥ प्रतिरूप काय प्रतिकाय ॥७॥ रूपेण सदृश प्रतिरूपम्, प्रतिरूप्यते वा ॥८॥ प्रतिबिम्ब्यत प्रतिबिम्बम्, बिम्बेन सदृश वा ॥ ९ ॥ प्रतिमीयतेऽनेन प्रतिमानम् ॥ १० ॥ प्रतिरूपा क्रियते प्रतिकृति ॥ ११ ॥

सूर्मी स्थूणाऽय प्रतिमा

सराति सूर्मि, " सर्त्तेरूच्चात " ॥ (उणा–६८९) ॥ इति मि, ङ्यां सूर्मी शोभना ऊर्मिरस्या इति वा ॥ १ ॥ तिष्ठति स्थूणा " स्थाक्षुतोरूच्च " ॥ (उणा–१८५) ॥ इति ण ॥ २ ॥ अयोमयी प्रतिमाऽय प्रतिमा ॥ ३ ॥

हरिणी स्याद्धिरण्मयी ॥ १०० ॥

हरति मनो हरिणी ' द्रुहवृहि–" ॥ (उणा–१९४) ॥ इताण ॥१॥ हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी, " सारवैक्ष्वाकमैत्रेय–" ॥ ७ । ४ । ३० ॥ इति मयटि यलोप ॥ २ ॥ ॥ १०० ॥

प्रतिकूल तु विलोममपसव्यमपष्टुरम् ।
वाम प्रसव्य प्रतीप प्रतिलोममपष्ठु च ॥ १०१ ॥

प्रताप कूलात् प्रतिकूलम्, लक्षणया विरुद्धार्थम् ॥ १ ॥ लोमानि विपर्यस्यति " णिज् बहुल– ॥ ३ । ४ । ४२ ॥ इति णिचि लोमयतीति विलोमम् ॥ २ ॥ अपगतं सव्यादपसव्य वाममित्यर्थ, स यशब्दो हि दूरातिकार्योऽऽराच्छब्दवत् वाम दक्षिणार्थ ॥ ३ ॥ अपावृत्य तिष्ठति अपष्टुरम् श्वशुर–' ॥ (उणा–४२६) ॥ इत्युरे निपात्यत, अपष्टुत्व राति वा ॥४॥ वाति वामम् ॥५॥ प्रगत सव्यात् प्रसव्यम् ॥ ६ ॥ प्रत्यावृत्ता आपोऽत्र प्रतीपम् " ऋक्पूः पथ्यपोऽत् " ॥ ७ । ३ । ७६ ॥

क्रोऽय 'क्षम १ सम्पातपाटवम्' इति पुस्यन्ये ॥ १ ॥ सपातने पाटव सपात पाटवम् ॥ २ ॥ १०६ ॥

अनारत त्वविरत समक्त सततानिशे ।
नित्यानवरताजस्रासक्ताश्रान्तानि सन्ततम् ॥ १०७ ॥

आरत-विरता-ऽवरतशब्दा विरामार्था, ततो नञ्समास -अनारतम् ॥१॥ अविरतम् ॥२॥ अनवरतम् ॥ ३॥ ससजति स्म ससक्तम् ॥४॥ सत यते सततम् "समस्ततहित वा" ॥ ३ । २ । १३९ ॥ इति सभाव ॥ ५ ॥ नास्ति निशाऽत्र अनिशम् सा हि विरतिस्थानम्, अनिशमित्ययमपि ॥६॥ नियत भव नित्यम्, ' नेध्रुवे " ॥६।३।१७॥ इति त्यच् ॥ ७ ॥ न जस्यतासेव शीलमजस्रम् "स्म्यजस " ॥५।२। ७९ ॥ इति र ॥ ८ ॥ न सजति स्म असक्तम् ॥ ९ ॥ न श्राम्यति स्म अश्रा तम् ॥ १० ॥ सत यते सन्ततम् ॥ ११ ॥ १०७ ॥

साधारण तु सामा य

समानमाधारणमस्य साधारणम् ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामा यम् ॥ २ ॥

दृढसन्धिस्तु संहतम् ।

दृढ सन्धिरस्य दृढसन्धि ॥ १ ॥ सह यते संहतम् ॥ २ ॥

कलिल गहने

कल्यते क्षिप्यतेऽत्रा यत् कलिलम् 'कल्यनि-" ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील ॥ १ ॥ गाह्यते व्याप्तत्वाद् गहनम्, 'विदन " ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यने निपात्यते, तत्र ॥ २ ॥

सङ्कीर्णे तु सङ्कुलमाकुलम् ॥ १०८ ॥
कीर्णमाकीर्णे च

सकीर्यते सकीर्णं तत्र ॥ १ ॥ सकोलति निर तराभवति सकुलम् ॥ २ ॥ आकोलत्याकुलम् ॥ ३ ॥ १०८ ॥ कीयत कीर्णम् ॥ ४ ॥ आकीयते आकीर्णम्, एते पूर्वाभ्यामेकार्था इत्येके ॥ ५ ॥

पूर्णे त्वाचित छन्नपूरिते ।
भरित निचित व्याप्त

पूयते स्म पूर्णं तत्र "णौ दा तशा त " ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ आचीयते स्म आचितम् ॥२॥ छाद्यत स्म छन्नम् "णौ दा तशा त '॥ ४।४।७४ ॥

स्थपुट निपमोन्नतम् ।

तिष्ठति स्थपुटम्, " नकुट-" ॥ (उणा-१५५) ॥ इत्युटे निपात्यते ॥ १ ॥ विषम च तदुन्नत च विषमोन्नतम् ॥ २ ॥

अन्यदन्यतरद् भिन्न त्वमेकमितरश्च तत् ॥ १०४ ॥

अनित्यं यत् " स्थाछामा- " ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥ बहूना मध्येऽन्यद् यतरद् " बहूना प्रश्न डतमश्च वा " ॥ ७ । ३ । ५४ ॥ इति डतर ॥ २ ॥ भिद्यते भिन्नम् ॥ ३ ॥ त्वक्षति त्वम्, "क्वचित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥४॥ एत्यकम्, यथा-इत्येके मन्यन्ते । यत् काल्य -'प्रधानान्यासहायेषु सङ्ख्या या चैक इष्यते' ॥ ५ ॥ एतीतरत् " इणपूभ्या कित् " ॥ (उणा-४३८) ॥ इति तर ॥ ६ ॥ एते भिन्नादन्ये सर्वनामानि ॥ १०४ ॥

करम्ब कर्बुरो मिश्र सपृक्त खचित समा ।

क्रियते करम्ब ' कृकडि-" ॥ (उणा-३२१) ॥ इत्यम्ब ॥ १ ॥ कूर्यते कबर 'कृच्छिचटि" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ मिश्रयते मिश्र ॥ ३ ॥ सपृच्यते सपृक्त ॥ ४ ॥ खच्यते खचित ॥ ५ ॥

विविधस्तु बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ १०५ ॥

विचित्रो विध प्रकारोऽस्य विविध ॥ १ ॥ बहु, पृथग् विधोऽस्य बहुविध , पृथग्विध ॥ २ ॥ ३ ॥ नाना रूपमस्य नानारूप , बहुरूप-पृथग्रूप--नानाविधा अपि ॥ ४ ॥ १०५ ॥

त्वरित सत्वर तूर्णं शीघ्र क्षिप्र द्रुत लघु ।
चपलानिलम्बिते च

त्वरते स्म त्वरितम् ॥ १ ॥ सह त्वरया वर्तत सत्वरम् ॥ २ ॥ त्वरते तूर्णं "श्वसजप " ॥ ४ । ४ । ७५ ॥ इति विकल्पेटत्वादिडभाव , म यविभ्रिवि ' ॥ ४ । १ । १०९ ॥ इत्युपान्त्येन ऊट्, "रदादमूर्छ-' ॥ ४ । २ । ६९ ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥३॥ श्यायते शीघ्रम् ' खुरक्षुर- ' ॥ (उणा-३९६)॥ इति रे निपात्यत ॥४॥ क्षिपति क्षिप्रम् ऋज्यजि " ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ ५ ॥ द्रवति द्रुतम् ॥ ६ ॥ लङ्घते लघु ॥ ७ ॥ चपति चपलम् ॥ ८ ॥ न विलम्बितमविलम्बितम् ॥ ९ ॥ अरमाशुमङ्क्ष्वोऽ ययेषु वक्ष्य ते ॥

झम्पा सम्पातपाटवम् ॥ १०६ ॥

झमति झम्पा ' पम्पाशिल्पा ' ॥ (उणा-३००) ॥ इति निपात्यत आलि-

क्षोऽय 'क्षम्प सम्पातपाटवम्' इति पुस्यन्ये ॥ १ ॥ सपातने पाटव सपात पाटवम् ॥ २ ॥ १०६ ॥

अनारत त्वविरत समक्त सततानिशे ।
नित्यानवरताजस्रासक्ताश्रान्तानि सन्ततम् ॥ १०७ ॥

आरत-विरता-ऽवरतशब्दा विरामार्थो, ततो नञ्समास -अनारतम् ॥१॥ अविरतम् ॥२॥ अनवरतम् ॥ ३॥ ससजति स ससक्तम् ॥४॥ सतन्यते सततम् "समस्ततहिते वा" ॥ ३ । २ । १३९ ॥ इति सभाव ॥ ५ ॥ नास्ति निशाऽत्र अनिशम् सा हि विरतिस्थानम्, अनिशमित्यव्ययमपि ॥६॥ नियत भव नित्यम्, "नेध्रुवे" ॥६।३।१७॥ इति त्यच् ॥ ७ ॥ न जस्यतात्येव शालमजस्रम् "स्म्यजस" ॥५।२। ७९ ॥ इति र ॥ ८ ॥ न सजति स्म असक्तम् ॥ ९ ॥ न श्राम्यति स्म अश्रान्तम् ॥ १० ॥ सतन्यते सन्ततम् ॥ ११ ॥ १०७ ॥

साधारण तु सामान्य

समानमाधारणमस्य साधारणम् ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामान्यम् ॥ २ ॥

दृढसन्धिस्तु संहतम् ।

दृढ सन्धिरस्य दृढसन्धि ॥ १ ॥ सहन्यते संहतम् ॥ २ ॥

कलिल गहने

कल्यते क्षिप्यतेऽत्रान्यत् कलिलम्, 'कल्यनि-" ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील ॥ १ ॥ गाह्यते व्यासत्वाद् गहनम्, 'विदन" ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यने निपात्यते, तत्र ॥ २ ॥

सङ्कीर्णे तु सङ्कुलमाकुलम् ॥ १०८ ॥
कीर्णमाकीर्ण च

सकीर्यते सकीर्ण तत्र ॥ १ ॥ सकोलति निरन्तराभवति सकुलम् ॥ २ ॥ आकोलत्याकुलम् ॥ ३ ॥ १०८ ॥ कीर्यते कीर्णम् ॥ ४ ॥ आकीर्यते आकीर्णम्, एते पूर्वाभ्यामेकार्था इत्येके ॥ ५ ॥

पूर्णे त्वाचित छन्नपूरिते ।
भरित निचित व्याप्त

पूर्यते स्म पूर्ण तत्र "णौ दान्तशान्त" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ आचीयते स्म आचितम् ॥२॥ छाद्यते स्म छन्नम् "णौ दान्तशान्त" ॥ ४।४।७४ ॥

स्थपुट निपमोन्नतम् ।

तिष्ठति स्थपुटम्, " नकुट–" ॥ (उणा–१५५) ॥ इत्युटे निपात्यते ॥ १ ॥ विषम च तदुन्नत च विषमोन्नतम् ॥ २ ॥

अन्यदन्यतरद् भिन्न त्वमेकमितरच्च तत् ॥ १०४ ॥

अनित्यत् " स्याछामा- " ॥ (उणा–३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥ बहूना मध्यऽयदन्यतरद् " बहूना प्रश्न डतमश्च वा " ॥ ७ । ३ । ५४ ॥ इति डतर ॥ २ ॥ भिद्यते भिन्नम् ॥ ३ ॥ त्वक्षति त्वम्, "क्वचित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥४॥ एत्यकम्, यथा–इत्येके मन्यन्ते । यत् काल्य –'प्रधानान्यासहायेषु सङ्ख्याया चैक इष्यते' ॥ ५ ॥ एतीतरत् " इणपूभ्या कित् " ॥ (उणा–४३८) ॥ इति तर ॥ ६ ॥ एते भिन्नादन्ये सर्वनामानि ॥ १०४ ॥

करम्ब कर्बरो मिश्र सपृक्त खचित समा ।

क्रियते करम्ब ' कृकडि–" ॥ (उणा–३२१) ॥ इत्यम्ब ॥ १ ॥ कूयते कबर 'कृच्छिचटि " ॥ (उणा–३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ मिश्रयते मिश्र ॥ ३ ॥ सपृच्यते सपृक्त ॥ ४ ॥ खच्यते खचित ॥ ५ ॥

विविधस्तु बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ १०५ ॥

विचित्रो विध प्रकारोऽस्य विविध ॥ १ ॥ बहु, पृथग् विधोऽस्य बहुविध, पृथग्विध ॥ २ ॥ ३ ॥ नाना रूपमस्य नानारूप, बहुरूप–पृथग्रूप–नानाविधा अपि ॥ ४ ॥ १०५ ॥

त्वरित सत्वर तूर्ण शीघ्र क्षिप्र द्रुत लघु ।
चपलाविलम्बिते च

त्वरते स्म त्वरितम् ॥ १ ॥ सह त्वरया वर्तत सत्वरम् ॥ २ ॥ त्वरते तूर्ण "श्वसजप " ॥ ४ । ४ । ७५ ॥ इति विकल्पेटत्वादिड्भाव, " यविश्रिवि ' ॥ ४ । १ । १०९ ॥ इत्युपा त्येन ऊट्, ' रदादमूर्च्छ-' ॥ ४ । २ । ६९ ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥३॥ श्यायते शीघ्रम् ' खुरक्षुर- ' ॥ (उणा–३९६) ॥ इति रे निपात्यत ॥४॥ क्षिपति क्षिप्रम् ऋज्यजि " ॥ (उणा--३८८) ॥ इति किद् र ॥ ५ ॥ द्रवति द्रुतम् ॥ ६ ॥ लङ्घते लघु ॥ ७ ॥ चपति चपलम् ॥ ८ ॥ न विलम्बितमविलम्बितम् ॥ ९ ॥ अरमाशुमङ्क्षवाऽ ययेषु वक्ष्य ते ॥

झम्पा सम्पातपाटवम् ॥ १०६ ॥

झमति झम्पा ' पम्पाशिल्पा ॥ (उणा–३००) ॥ इति निपात्यत शालि-

क्रोऽय 'क्षम्य सम्पातपाटवम्' इति पुस्यन्ये ॥ १ ॥ सपातने पाटव सपात पाटवम् ॥ २ ॥ १०६ ॥

अनारत त्वविरत समक्त सततानिशे ।
नित्यानवरताजस्रासक्ताश्रान्तानि सन्ततम् ॥ १०७ ॥

आरत-विरता-ऽवरतशब्दा विरामार्था, ततो नञ्समास –अनारतम् ॥१॥ अविरतम् ॥२॥ अनवरतम् ॥३॥ ससजति स ससक्तम् ॥४॥ सत-यते सततम् "समस्ततहित वा" ॥ ३ । २ । १३९ ॥ इति सभाव ॥ ५ ॥ नास्ति निशाऽत्र अनिशम् सा हि विरतिस्थानम्, अनिशमित्यव्ययमपि ॥६॥ नियत भव नित्यम्, "नेध्रुवे" ॥६।३।१७॥ इति त्यच् ॥ ७ ॥ न जस्यतात्येव शालमजस्रम् "स्म्यजस" ॥५।२। ७९ ॥ इति र ॥ ८ ॥ न सजाति स्म असक्तम् ॥ ९ ॥ न श्राम्यति स्म अश्रान्तम् ॥ १० ॥ सत-यते स-ततम् ॥ ११ ॥ १०७ ॥

साधारण तु सामा य

समानमाधारणमस्य साधारणम् ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामा-यम् ॥ २ ॥

दृढस धिस्तु सहतम् ।

दृढ स धिरस्य दृढसन्धि ॥ १ ॥ सहन्यते सहतम् ॥ २ ॥

कलिल गहने

कल्यते क्षिप्यतेऽत्रा-यत् कलिलम् 'कन्यनि" ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील ॥ १ ॥ गाह्यते व्याप्तत्वाद् गहनम्, "विदन" ॥ (उणा–२७५) ॥ इत्यने निपात्यते, तत्र ॥ २ ॥

सङ्कीर्णे तु सङ्कुलमाकुलम् ॥ १०८ ॥
कीर्णमाकीर्णे च

सकायते सकार्णे तत्र ॥ १ ॥ सकोलति निर-तराभवति सकुलम् ॥ २ ॥ आकोलत्याकुलम् ॥ ३ ॥ १०८ ॥ कीयत कीणम् ॥ ४ ॥ आकीयते आकीर्णम्, एते पूर्वाभ्यामेकार्था इत्यर्थे ॥ ५ ॥

पूर्णे त्वाचित छन्नपूरिते ।
भरित निचित व्याप्त

पूयते स्म पूर्णे तत्र "णो दा-तशा-त" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ आचीयते स्म आचितम् ॥२॥ छाद्यते स्म छन्नम् "णो दा तशा-त" ॥ ४।४।७४ ॥

१नपुट निपमोन्नतम् ।

तिष्ठति स्थपुटम्, " नवुट-" ॥ (उणा-१५५) ॥ इत्युटे निपात्यते ॥ १ ॥ विपम च तदुन्नत च विपमान्नतम् ॥ २ ॥

अन्यदन्यतरद् भिन्न त्वमेकमितरच्च तत् ॥ १०४ ॥

अनित्य यत् " स्याछामा- " ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥ बहूना मध्येऽयद यतरद् " बहूना प्रश्न डतमश्च वा " ॥ ७ । ३ । ५४ ॥ इति डतर ॥ २ ॥ भिद्यते भिन्नम् ॥ ३ ॥ त्वक्षति त्वम्, "क्वचित्" ॥ ५ ॥ १ ॥ १७१ ॥ इति ड ॥४॥ एत्येकम्, यथा-इत्येके म यन्ते । यत् काल -'प्रधाना यासहायेषु सङ्ख्याया चैक इष्यते' ॥ ५ ॥ एतीतरत् " इण्पूभ्या कित " ॥ (उणा-४३८) ॥ इति तर ॥ ६ ॥ एते भिन्नादन्ये सवनामानि ॥ १०४ ॥

करम्ब कबरो मिश्र सपृक्त खचित समा ।

क्रियते करम्ब 'कृकडि-" ॥ (उणा-३२१) ॥ इत्यम्ब ॥ १ ॥ कूयते कबर 'कृच्छिचटि ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ मिश्रयते मिश्र ॥ ३ ॥ सपृच्यते सपृक्त ॥ ४ ॥ खच्यते खचित ॥ ५ ॥

विविधस्तु बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ १०५ ॥

विचित्रो विध प्रकारोऽस्य विविध ॥ १ ॥ बहु, पृथग् विधोऽस्य बहुविध, पृथगविध ॥ २ ॥ ३ ॥ नाना रूपमस्य नानारूप, बहुरूप-पृथग्रूप-नानाविधा अपि ॥ ४ ॥ १०५ ॥

त्वरित सत्वर तूर्ण शीघ्र क्षिप्र द्रुत लघु ।
चपलाविलम्बिते च

त्वरते स्म त्वरितम् ॥ १ ॥ सह त्वरया वत्तत सत्वरम् ॥ २ ॥ त्वरते तूर्ण "श्वसजप" ॥ ४ । ४ । ७५ ॥ इति विकल्पेटत्वादिडभाव, 'म यविश्रिवि" ॥ ४ । १ । १०९ ॥ इत्युपा त्येन ऊट्, 'रदादमूर्च्छ- ॥ ४ । २ । ६९ ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥३॥ श्यायते शीघ्रम् 'खुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत ॥४॥ क्षिपति क्षिप्रम् ऋज्यजि" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ ५ ॥ द्रवति द्रुतम ॥ ६ ॥ लङ्घते लघु ॥ ७ ॥ चपति चपलम् ॥ ८ ॥ न विलम्बितमविलम्बितम् ॥ ९ ॥ अरमाङ्गुमङ्क्षवाऽ ययेषु वक्ष्य ते ॥

झम्पा सम्पातपाटवम् ॥ १०६ ॥

यमति झम्पा 'पम्पाशिल्पा' ॥ (उणा-३००) ॥ इति निपात्यत आलि-

क्षोऽय 'क्षम्प सम्पातपाटवम्' इति पुस्य ये ॥ १ ॥ सपातने पाटव सपात पाटवम् ॥ २ ॥ १०६ ॥

अनारत त्वविरत समक्त सततानिशे ।
नित्यानवरताजस्रासक्ताश्रान्तानि सन्ततम् ॥ १०७ ॥

आरत-विरता-ऽवरतशब्दा विरामार्था, ततो नञ्समास -अनारतम् ॥१॥ अविरतम् ॥२॥ अनवरतम् ॥३॥ ससजति स्म ससक्तम् ॥४॥ सत यते सततम् "समस्ततहिते वा" ॥ ३ । २ । १३९ ॥ इति सभाव ॥ ५ ॥ नास्ति निशाऽत्र अनिशम् सा हि विरतिस्थानम्, अनिशमित्यव्ययमपि ॥६॥ नियत भव नित्यम्, "नेध्रुवे" ॥६।३।१७॥ इति त्यच् ॥ ७ ॥ न जस्यतीत्येव शालमजस्रम् "स्म्यजस" ॥५।२।७९ ॥ इति र ॥ ८ ॥ न सजाति स्म असक्तम् ॥ ९ ॥ न श्राम्यति स्म अश्रा तम् ॥ १० ॥ सत यते स ततम् ॥ ११ ॥ १०७ ॥

साधारण तु सामान्य

समानमाधारणमस्य साधारणम् ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामा यम् ॥ २ ॥

दृढसधिस्तु सहतम् ।

दृढ सधिरस्य दृढसन्धि ॥ १ ॥ सहयते सहतम् ॥ २ ॥

कलिल गहने

कल्यते क्षिप्यतेऽत्रा यत् कलिलम् 'कल्यनि-' ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील ॥ १ ॥ गाह्यते व्यासत्वाद् गहनम्, 'विदन" ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यने निपात्यते, तत्र ॥ २ ॥

सङ्कीर्णे तु सङ्कुलमाकुलम् ॥ १०८ ॥
कीर्णमाकीर्णं च

सकायते सकार्णं तत्र ॥ १ ॥ सकोलति निरन्तराभवति सकुलम् ॥ २ ॥ आकोलत्याकुलम् ॥ ३ ॥ १०८ ॥ कीयत काणम् ॥ ४ ॥ आकीयते आकाणम्, एते पूर्वाभ्यामेकार्था इत्यके ॥ ५ ॥

पूर्णे त्वाचित छन्नपूरिते ।
भरित निचित व्याप्त

पूयते स्म पूर्णं तत्र "णौ दान्तशान्त" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ आचायते स्म आचितम् ॥२॥ छाद्यते स्म छन्नम् "णौ दान्तशा त" ॥ ४।४।७४ ॥

इति इङभावे साधु, छादितमपि ॥३॥ पूर्यते स्म पूरितम् ॥४॥ भर सजात भरितं तारकादित्वादित ॥५॥ निचीयते स्म निचितम् ॥६॥ व्याप्यते स्म व्याप्तम्

प्रत्याख्याते निराकृतम् ॥ १०९ ॥
प्रत्यादिष्ट प्रतिक्षिप्तमपविद्ध निरस्तवत्

प्रत्याख्यायते स्म प्रत्याख्यात प्रतिषिद्ध तत्र ॥ १ ॥ निराक्रियते स्म निरा ॥ २ ॥ १०९ ॥ प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टम् ॥ ३ ॥ प्रतिक्षिप्यते स्म प्रतिक्षि ॥ ४ ॥ अपविध्यते स्म अपविद्धम् ॥ ५ ॥ निरस्यते स्म निरस्तम् ॥ ६ ॥

परिक्षिप्ते वलयित निवृत परिवेष्टितम् ॥ ११० ॥
परिष्कृत परीत च

परिक्षिप्यते स्म परिक्षिप्त तत्र ॥ १ ॥ वलय संजातोऽस्य वलयितम् ॥ २ निवर्तते व्रियते निवृतम् ॥३॥ परिवेष्ट्यते स्म परिवेष्टितम् ॥४॥११०॥ परिष्क्रियत परिष्कृतम्, "सपरे कृग " ॥ ४ । ४ । ९१ ॥ इति स्सट् ॥५॥ पर्येति परीतम्।

त्यक्त तूत्सृष्टमुज्झितम् ।
धूत हीन विधूत च

त्यज्यते स्म त्यक्तम् ॥ १ ॥ उत्सृज्यते स्म उत्सृष्टम् ॥ २ ॥ उज्झ्यते उज्झितम् ॥३॥ धूयते स्म धूतम् ॥४॥ 'ओहाक् त्यागे' हीयते स्म हीनम्, "सृ त्यादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम्, इव्यञ्जनेऽयपि" ॥४ । ३ । ९ इतीत्वम् ॥ ५ ॥ 'धू सौत्र ' विधूयते स्म विधूतम् ॥ ६ ॥

विन्न वित्त विचारिते ॥ १११ ॥

विदिंपू विचारणे विद्यते विन्नम्, वित्त "ऋह्राघ्रा " ॥ ४ । । ७६ ॥ इ क्तस्य वा नत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ विचार्यते स्म विचारित तत्र ॥ ३ ॥ १११ ॥

अवकीर्णे त्ववध्वस्त

अवकीर्यत अवकीर्णम्, तत्र ॥ १ ॥ अवध्वसते अवध्वस्तम् ॥ २ ॥

संवीते रुद्धमावृतम् ।
संवृत पिहित छन्न स्थगित चापवारितम् ॥ ११२ ॥
अन्तर्हित तिरोहितम्

व्येंग् संवरणे संवीयत संवीतम् 'यजादिवचे किति ॥ ४ । १ । ७९

इति वृत् "दीर्घमयोऽन्त्यम्" ॥ ४ । १ । १०३ ॥ इति दीर्घ, तत्र ॥ १ ॥ रुध्यते रुद्धम् ॥ २ ॥ आव्रियते आवृतम् ॥ ३ ॥ सन्नियत सवृतम् ॥ ४ ॥ अपिधीयते पिहितम्, "वाऽऽप्यो" ॥ ३ । २ । १५६ ॥ इति प्यादेश ॥५॥ छाद्यते छन्नम्, छादितमपि ॥ ६ ॥ स्थग्यत स्थगितम् ॥ ७ ॥ अपवार्यत अपवारितम् ॥ ८ ॥ ११२ ॥ अ तर्धत्ते स्म अन्तर्हितम् ॥ ९ ॥ तिरोधत्ते स्म तिरोहितम् ॥ १० ॥

अन्तर्द्धिस्त्वपवारणम् ।
छदनव्यवधान्तर्द्धाविधानस्थगनानि च ॥ ११३ ॥
व्यवधान तिरोधान

अन्तद्धानम तर्द्धि पुलिङ्ग, "अन्तर्द्धि" ॥ ५ । ३ । ८९ ॥ इति कौ साधु ॥ १ ॥ अपवार्यत अपवारणम् ॥ २ ॥ छाद्यत छदनम्, छदेश्चुरादीना प्रायो णिज त त्वाण्णिचोऽभाव, छदिरद त इति केचित् ॥३॥ व्यवधान व्यवधा 'उपसर्गादात" ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यङ् ॥ ४ ॥ अन्तर्द्धानम तर्द्धा 'मृगयेच्छा-" ॥ ५ । ३ । १०१ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ पिधायते विधानम् ॥ ६ ॥ स्थग्यते स्थगनम् ॥ ७ ॥ ११३ ॥ व्यवधीयते व्यवधानम् ॥ ८ ॥ तिरोधीयत तिरोधानम् ॥ ९ ॥

दर्शित तु प्रकाशितम् ।
आविष्कृत प्रकटित

दश्यते स्म दर्शितम् ॥ १ ॥ प्रकाश्यते स्म प्रकाशितम् ॥ २ ॥ आविष्क्रियते स्म आविष्कृतम् "निदुर्बहिराविः-" ॥२ । ३ । ९॥ इति षत्वम्, प्रादुष्कृतमपि ॥३॥ प्रकट्यते स्म प्रकटितम् ॥ ४ ॥

उच्चण्ड त्ववलम्बितम् ॥ ११४ ॥

उच्चण्डनेऽवलम्बमानमुच्चण्डम् ॥१॥ अवलम्ब्यते स्म अवलम्बितम् ॥२॥११४॥

अनादृतमवाज्ञात मानित गणित मतम् ।

न आद्रियत स्म अनादृतम् ॥ १ ॥ अवशब्दाज् ज्ञातादयश्चत्वार -अवज्ञायते अवज्ञातम् ॥ २ ॥ अवमान्यते अवमानितम् ॥३॥ अवगण्यते अवगणितम् ॥ ४ ॥ अवमन्यते अवमतम् ॥ ५ ॥

रीढाऽवज्ञाऽवहेलान्यसूर्क्षण चाप्यनादरे ॥ ११५ ॥

'रिहि कत्थनादौ चौरा रेहण राढा भिदादित्वात् साधु ॥ १ ॥ अवज्ञा नमवना, अवमाननाऽवगणने आप ॥ २ ॥ हृडङ् अनादरे' अवहेलनमवहेल

इति इडभावे साधु, छादितमपि ॥ ३ ॥ पूर्यते स्म पूरितम् ॥४॥ भर सञ्जातोऽस्य भरितं तारकादित्वादित ॥५॥ निचीयते स्म निचितम् ॥६॥ व्याप्यते स्म व्याप्तम् ॥७॥

प्रत्याख्याते निराकृतम् ॥ १०९ ॥

प्रत्यादिष्टं प्रतिक्षिप्तमपविद्धं निरस्तवत्

प्रत्याख्यायते स्म प्रत्याख्यात प्रतिषिद्ध तत्र ॥ १ ॥ निराक्रियते स्म निराकृतम् ॥ २ ॥ १०९ ॥ प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टम् ॥ ३ ॥ प्रतिक्षिप्यते स्म प्रतिक्षिप्तम् ॥ ४ ॥ अपविध्यते स्म अपविद्धम् ॥ ५ ॥ निरस्यते स्म निरस्तम् ॥ ६ ॥

परिक्षिप्ते वलयित निवृत परिवेष्टितम् ॥ ११० ॥

परिष्कृत परीत च

परिक्षिप्यते स्म परिक्षिप्त तत्र ॥ १ ॥ वलय सञ्जातोऽस्य वलयितम् ॥ २ ॥ नितरां व्रियते निवृतम् ॥ ३॥ परिवेष्ट्यते स्म परिवेष्टितम् ॥४॥११०॥ परिष्क्रियते स्म परिष्कृतम्, "सपरेः कृगः" ॥ ४ । ४ । ९१ ॥ इति स्सट् ॥५॥ पर्येति परीतम् ॥६॥

त्यक्त तूत्सृष्टमुज्झितम् ।

धूत हीन विधूत च

त्यज्यते स्म त्यक्तम् ॥ १ ॥ उत्सृज्यते स्म उत्सृष्टम् ॥ २ ॥ उज्झ्यते स्म उज्झितम् ॥३॥ धूयते स्म धूतम् ॥४॥ 'ओहाक् त्यागे' हीयते स्म हीनम्, "सूयत्यादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम्, 'ईव्यञ्जनेऽयपि" ॥४ । ३ । ९७॥ इत्त्वम् ॥ ५ ॥ धू सौत्र ' विधूयते स्म विधूतम् ॥ ६ ॥

विन्न वित्त विचारिते ॥ १११ ॥

विदिंप् विचारणे वियते विन्नम्, वित्त "ऋहाघ्रा" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ विचार्यते स्म विचारित तत्र ॥ ३ ॥ १११ ॥

अवकीर्णे त्ववध्वस्त

अवकीर्यत अवकीर्णम्, तत्र ॥ १ ॥ अवध्वस्यते अवध्वस्तम् ॥ २ ॥

संवीते रुद्धमावृतम् ।

संवृत पिहित छन्न स्थगित चापवारितम् ॥ ११२ ॥

अन्तर्हित तिरोहितम्

व्येंग् संवरणे संवीयत संवीतम् 'यजादिवचेः किति ॥ ४ । १ । ७९ ॥

॥ ५ ॥ क्षिप्यते स्म क्षिप्तम् ॥ ६ ॥ 'इरण् क्षेपे' इत्यस्य इरितम्, चोदितमपि ॥ ७ ॥ ११८ ॥

समे दिग्धलिप्ते

दिह्यते दिग्धम् ॥ १ ॥ लिप्यते लिप्तम् ॥ २ ॥

रुग्णभुग्ने

समे इति सवध्यते, एवमुत्तरेष्वपि । रुजति स्म रुग्णम् ॥१॥ भुजति स्म भुग्नम्, "सूयत्यादि" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ २ ॥

रूषितगुण्डिते ।

रूष्यते रूषितम्, रूषिर्लौकिको व्याप्त्यर्थ, यथा-'अन्तर्गिरिरेणुरूषित' ॥१॥ गुण्ड्यते स्म गुण्डितम् ॥ २ ॥

गूढगुप्ते च

गुह्यते स्म गूढम् ॥ १ ॥ गुप्यते स्म गुप्तम् ॥ २ ॥

मुषितमूषिते

'मुषश् स्तेये' मुष्यते स्म मुषितम् ॥१॥ 'मूष स्तेये' मूष्यते स्म मूषितम् ॥२॥

गुणिताहते ॥ ११९ ॥

गुण्यते गुणितम् ॥ १ ॥ आहन्यते आहतम् ॥ २ ॥ ११९ ॥

स्यान्निशात शित शात निशित तेजित क्ष्णुतम् ।

निशायते स्म निशातम्, निशितम्, "छाशोर्वा" ॥४।४।१२॥ इति वा इत्वम् ॥ १ ॥ एव शितम् ॥ २ ॥ शातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेज्यते स्म तेजितम् ॥ ५ ॥ क्ष्णूयते स्म क्ष्णुतम् ॥ ६ ॥

वृते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रियते वृतस्तत्र ॥ १ ॥ विवरणे वृत्यते वृत्त ॥ २ ॥ वावृत्यते वावृत्त, 'वावृत्त विवरणे' दिवादावपरपठित यद्भट्टि-'ततो वावृत्तमानसा" इति ॥ ३ ॥

ह्रीतह्रीणौ तु लज्जिते ॥ १२० ॥

जिह्रेति स्म ह्रीत ह्रीण "ऋह्रीघ्रा" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम ॥ १ ॥ २ ॥ लज्जा सञ्जाताऽस्य लज्जितस्तत्र ॥ ३ ॥ १२० ॥

सगूढ स्यात् सकलिते

सगुह्यते स्म सगूढ ॥ १ ॥ सकल्यते स्म सकलितस्तत्र ॥ २ ॥

त्रिलिङ्ग ॥३॥ न सूक्ष्यते असूक्षणम्, न सुष्ठु उक्षणमसूक्षणमित्यन्ये ॥४॥११५॥

उन्मूलितमावर्हितं स्यादुत्पाटितमुद्धृतम् ।

उन्मूल्यते स्म उन्मूलितम् ॥ १ ॥ आवर्ह्यते स्म आवर्हितम् ॥ २ ॥ उत्पाट्यते स्म उत्पाटितम् ॥ ३ ॥ उद्ध्रियते स्म उद्धृतम् ॥ ४ ॥

प्रेङ्खोलितं तरलितं लुलितं प्रेङ्खितं धुतम् ॥ ११६ ॥
चलितं कम्पितं धूतं वेल्लिता दोलिते अपि ।

'प्रेङ्खोलिर्दोलिश्च चुरादावपरपठितौ' प्रेङ्खोल्यते प्रेङ्खोलितम् ॥ १॥ तरलं क्रियते तरलितम् ॥२॥ 'लुलि मौन्' लुल्यते लुलितम् ॥३॥ प्रेङ्ख्यते प्रेङ्खितम् ॥ ४ ॥ धु स्वादिरपरपठितः, धूयते धुतम् ॥ ५ ॥ ११६ ॥ चल्यते चलितम् ॥६॥ कम्प्यते कम्पितम् ॥ ७ ॥ धूयते धूतम् ॥ ८ ॥ वेल्ल्यते वेल्लितम् ॥९॥ आन्दोल्यते स्म आन्दोलितम् ॥ १० ॥

दोला प्रेङ्खोलनं प्रेङ्खा

दोलनं दोला " भीषिभूषि- " ॥ ५ । ३ । १०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ प्रेङ्खोल्यते प्रेङ्खोलनम् ॥ २ ॥ प्रेङ्खणं प्रेङ्खा, आन्दोलनमपि ॥ ३ ॥

फाण्टं कृतमयत्नतः ॥ ११७ ॥

फणतादि "क्षुब्धविरिब्ध" ॥ ४ । ४ । ७० ॥ इति क्ते निपातनात् फाण्टम्, यदश्रपितम्, आपिष्टम् उदकमपक्वमात्राद्विभक्तरसमौषधं कषायादि अग्निना तप्तं यदीषदुष्णं तत् फाण्टमित्येके, यथा–'फाण्टाभिरद्भिराचामेद्' इति कदुष्णाभिरित्यनायासेन गम्यते, अनायासः पुरुषोऽयो वा फाण्टशब्देनाभिधीयते इत्यन्ये, यथा–'फाण्टाज्जित्राजपाणय' इति ॥ १ ॥ ११७ ॥

अधःक्षिप्तं न्यञ्चितं स्यात्

अधः क्षिप्यते स्म अधःक्षिप्तम् ॥ १ ॥ न्यञ्च्यते स्म न्यञ्चितम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वक्षिप्तमुदञ्चितम् ।

ऊर्ध्वं क्षिप्यते स्म ऊर्ध्वक्षिप्तम् ॥ १ ॥ उदञ्च्यते स्म उदञ्चितम्, उदस्तमपि ॥ २ ॥

नुन्ननुत्तास्तनिष्ठ्यूतान्याविद्धं क्षिप्तमीरितम् ॥ ११८ ॥

नुद्यते स्म नुन्नम्, "ऋह्रीघ्रा" ॥४ । २ । ७६॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥ पक्षे नुत्तम् ॥ २ ॥ अस्यते स्म अस्तम् ॥ ३ ॥ निष्ठीव्यते स्म निष्ठ्यूतम् "अनुनासिके च च्छ्वः शूट्" ॥ ४ । १ । १०८ ॥ इत्यूट् ॥ ४ ॥ आविध्यते स्म आविद्धम्

॥ ५ ॥ क्षिप्यते स्म क्षिप्तम् ॥ ६ ॥ 'इरण् क्षेपे' इत्यस्य इरितम्, चोदितमपि ॥ ७ ॥ ११८ ॥

समे दिग्धलिप्ते

दिह्यते दिग्धम् ॥ १ ॥ लिप्यते लिप्तम् ॥ २ ॥

रुग्णभुग्ने

समे इति सवध्यते, एवमुत्तरेष्वपि । रुजति स्म रुग्णम् ॥१॥ भुजति स्म भुग्नम्, "सूयत्यादि" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ २ ॥

रूपितगुण्डिते ।

रूप्यते रूपितम् रूपिर्लौकिको व्याप्त्यर्थ, यथा-'अ ताम्रगिरिरेणुरूपित' ॥१॥ गुण्ड्यते स्म गुण्डितम् ॥ २ ॥

गूढगुप्ते च

गुह्यते स्म गूढम् ॥ १ ॥ गुप्यते स्म गुप्तम् ॥ २ ॥

मुषितमूषिते

'मुषश् स्तये' मुष्यते स्म मुषितम् ॥१॥ 'मूष स्तेये' मूष्यते स्म मूषितम् ॥२॥

गुणिताहते ॥ ११९ ॥

गुण्यते गुणितम् ॥ १ ॥ आहन्यते आहतम् ॥ २ ॥ ११९ ॥

स्यात् निशात शित शात निशित तेजित क्ष्णुतम् ।

निशायते स्म निशातम्, निशितम् ' छाशोर्वा " ॥४।४।११॥ इति वा इत्वम् ॥ १ ॥ एव शितम् ॥ २ ॥ शातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेज्यते स्म तेजितम् ॥ ५ ॥ क्ष्णूयते स्म क्ष्णुतम् ॥ ६ ॥

वृते तु वृत्तवावृत्तौ

म्रियते धृतस्तत्र ॥ १ ॥ विवरणे वृत्यते वत्त ॥ २ ॥ वावृत्यते वावृत्त, वावृत्त विवरणे' दिवादावपरपठित, यद्भट्टि -"ततो वावृत्तमानसा" इति ॥ ३ ॥

ह्रीतह्रीणौ तु लज्जिते ॥ १२० ॥

जिह्रेति स्म ह्रीत ह्रीण 'न्ह्रीघ्रा" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम ॥ १ ॥ २ ॥ लज्जा सजाताऽस्य लज्जितस्तत्र ॥ ३ ॥ १२० ॥

सगूढ स्यात् सकलिते

सगुह्यते स्म सगूढ ॥ १ ॥ सकल्यते स्म सकलितस्तत्र ॥ २ ॥

मिलित् ॥३॥ न सुक्ष्यते असुक्षणम् न सुष्ठु उक्षणमसुक्षणमित्य ये ॥४॥११५॥

उन्मूलितमावर्हितं स्यादुत्पादितमुद्धृतम् ।

उन्मूल्यते स्म उन्मूलितम् ॥ १ ॥ आवर्ह्यते स्म आवर्हितम् ॥ २ ॥ उत्पाट्यते स्म उत्पाटितम् ॥ ३ ॥ उद्ध्रियते स्म उद्धृतम् ॥ ४ ॥

प्रेङ्खोलितं तरलितं लुलितं प्रेङ्खितं धुतम् ॥ ११६ ॥
चलितं कम्पितं धूतं वेल्लितान्दोलिते अपि ।

'प्रेङ्खोलिर् दोलिश्च चुरादावपरपठितौ' प्रेङ्खोल्यते प्रेङ्खोलितम् ॥ १॥ तरलं क्रियते तरलितम् ॥२॥ 'लुलि सौत्र' लुल्यते लुलितम् ॥३॥ प्रेङ्ख्यते प्रेङ्खितम् ॥ ४ ॥ धु स्वादिरपरपठित, धूयते धुतम् ॥ ५ ॥ ११६ ॥ चल्यते चलितम् ॥६॥ कम्प्यते कम्पितम् ॥ ७ ॥ धूयते धूतम् ॥ ८ ॥ वेल्ल्यते वेल्लितम् ॥९॥ आन्दोल्यते स्म आन्दोलितम् ॥ १० ॥

दोला प्रेङ्खोलनं प्रेङ्खा

दोलनं दोला " भीषिभूषि- " ॥ ५ । ३ । १०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ प्रेङ्खोल्यते प्रेङ्खोलनम् ॥ २ ॥ प्रेङ्खणं प्रेङ्खा, आन्दोलनमपि ॥ ३ ॥

फाण्टं कृतमयत्नतः ॥ ११७ ॥

फणताति 'क्षुब्धविरिब्ध " ॥ ४ । ४ । ७० ॥ इति क्ते निपातनात् फाण्टम्, यदश्रपितम्, अपिष्टम् उदकसम्पर्कमात्राद्विभक्तरसमौषध कषायादि अग्निना तप्त यदीषदुष्णं तत् फाण्टमित्येके, यथा–'फाण्टाभिरद्भिराचामेद्' इति कदुष्णाभिरित्यनायासो गम्यते, अनायास पुरुषोऽ यो वा फाण्टशब्देनाभिधीयते इत्यन्ये, यथा–'फाण्टाश्चि त्राम्रपाणय' इति ॥ १ ॥ ११७ ॥

अधःक्षिप्तं न्यञ्चितं स्यात्

अधः क्षिप्यते स्म अधःक्षिप्तम् ॥ १ ॥ न्यञ्च्यते स्म न्यञ्चितम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वक्षिप्तमुदञ्चितम् ।

ऊर्ध्वं क्षिप्यते स्म ऊर्ध्वक्षिप्तम् ॥ १ ॥ उदञ्च्यते स्म उदञ्चितम्, उदस्तमपि ॥ २ ॥

नुन्ननुत्तास्तनिष्ठ्यूतान्याविद्धं क्षिप्तमीरितम् ॥ ११८ ॥

नुद्यते स्म नुन्नम्, "रदादमू" ॥४ । २ । ६९॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥ पक्षे नुत्तम् ॥ २ ॥ अस्यते स्म अस्तम् ॥ ३ ॥ निष्ठीव्यते स्म निष्ठ्यूतम् 'अनुनासिके च छ्वः शूट्' ॥ ४ । १ । १०८ ॥ इत्यूठ् ॥ ४ ॥ आविध्यते स्म आविद्धम्

॥ ५ ॥ क्षिप्यते स्म क्षिप्तम् ॥ ६ ॥ 'ईरण् क्षेपे' इत्यस्य इरितम्, चोदितमपि ॥ ७ ॥ ११८ ॥

समे दिग्धलिप्ते

दिह्यते दिग्धम् ॥ १ ॥ लिप्यते लिप्तम् ॥ २ ॥

रुग्णभुग्ने

समे इति सवध्यते, एवमुत्तरेष्वपि । रुजति स्म रुग्णम् ॥१॥ भुजति स्म भुग्नम्, "सूयत्यादि" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ २ ॥

रूपितगुण्डिते ।

रूप्यते रूपितम् रूपिर्लौकिको व्याप्त्यर्थ, यथा–'अ तागिरिरेणुरूपित' ॥१॥ गुण्ड्यते स्म गुण्डितम् ॥ २ ॥

गूढगुप्ते च

गुह्यते स्म गूढम् ॥ १ ॥ गुप्यते स्म गुप्तम् ॥ २ ॥

मुषितमूषिते

'मुषश् स्तये' मुष्यते स्म मुषितम् ॥१॥ 'मूष स्तेये' मूष्यते स्म मूषितम् ॥२॥

गुणिताहते ॥ ११९ ॥

गुण्यते गुणितम् ॥ १ ॥ आहन्यते आहतम् ॥ २ ॥ १ ९ ॥

स्यान्निशात शित शात निशित तेजित क्ष्णुतम् ।

निशायते स्म निशातम् निशितम्, "छाशोवा" ॥४।४।१७॥ इति वा इत्वम् ॥ १ ॥ एव शितम् ॥ २ ॥ शातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेज्यते स्म तेजितम् ॥ ५ ॥ क्ष्णूयते स्म क्ष्णुतम् ॥ ६ ॥

वृते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रियते वृतस्तत्र ॥ १ ॥ विवरणे वृत्यते वत्त ॥ २ ॥ वावृत्यते वावृत्त, 'वावृत्त विवरण' दिवादावपरपठित यद्भट्टि –"ततो वावृत्तमानसा" इति ॥ ३ ॥

ह्रीतह्रीणौ तु लज्जिते ॥ १२० ॥

जिहेति स्म ह्रीत ह्रीण "क्ष्णीघ्रा" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम ॥ १ ॥ २ ॥ लज्जा सजाताऽस्य लज्जितस्तत्र ॥ ३ ॥ १२० ॥

सगूढ स्यात् सकलिते

सगुह्यते स्म सगूढ ॥ १ ॥ सकल्यते स्म सकलितस्तत्र ॥ २ ॥

मिलित ॥३॥ न सूक्ष्यते असूक्ष्णम् 'न सुष्ठु उक्षणमसूक्ष्णमित्य ये ॥४॥११५॥

उन्मूलितमावर्हितं स्यादुत्पाटितमुद्धृतम् ।

उन्मूल्यते स्म उन्मूलितम् ॥ १ ॥ आवर्ह्यते स्म आवर्हितम् ॥ २ ॥ उत्पाट्यते स्म उत्पाटितम् ॥ ३ ॥ उद्ध्रियते स्म उद्धृतम् ॥ ४ ॥

प्रेङ्खोलित तरलित लुलित प्रेङ्खित धुतम् ॥ ११६ ॥
चलित कम्पित धूत वेल्लिता-दोलिते अपि ।

'प्रङ्खोलिर-दोलिश्च स्चुरादावपरपठितौ' प्रेङ्खोल्यते प्रेङ्खोलितम् ॥ १॥ तरलक्रियते तरलितम् ॥२॥ 'लुलि सौत्र' लुल्यते लुलितम् ॥३॥ प्रेङ्ख्यते प्रङ्खितम् ॥ ४ ॥ धु स्वादिरपरपठित, धूयते धुतम् ॥ ५ ॥ ११६ ॥ चल्यत चलितम् ॥६॥ कम्प्यते कम्पितम् ॥ ७ ॥ धूयते धूतम् ॥ ८ ॥ वेल्ल्यते वेल्लितम् ॥९॥ आ-दोल्यत स्म आ दोलितम् ॥ १० ॥

दोला प्रेङ्खोलन प्रेङ्खा

दोलन दोला " भीषिभूषि- " ॥ ५ । ३ । १०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ प्रेङ्खोल्यते प्रेङ्खोलनम् ॥ २ ॥ प्रेङ्खण प्रेङ्खा अ-दोलनमपि ॥ ३ ॥

फाण्ट कृतमयत्नत ॥ ११७ ॥

फणतीति 'क्षु-धविरिब्ध " ॥ ४ । ४ । ७० ॥ इति क्ते निपातनात् फाण्टम्, यदश्रपितम्, आपिष्टम्, उदकसपर्कमात्राद्भिन्नक्तरसमौषध कषायादि आमना तत्र यदीषदुष्ण तत् फाण्टमित्येके, यथा-'फाण्टाभिरद्भिराचामेद्' इति कदुष्णाभिरित्यनायासो गम्यते अनायास पुरुषोऽ यो वा फाण्टशब्देनाभिधीयते इत्य ये यथा-'फाण्टाचित्राभ्रपाणय इति ॥ १ ॥ ११७ ॥

अध क्षिप्त न्यञ्चित स्यात्

अध क्षिप्यते स्म अध क्षिप्तम् ॥ १ ॥ न्यञ्च्यते स्म न्यञ्चितम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वक्षिप्तमुदञ्चितम् ।

ऊर्ध्वं क्षिप्यते स्म ऊर्ध्वक्षिप्तम् ॥ १ ॥ उदञ्च्यते स्म उदञ्चितम् उदस्तमपि ॥ २॥

नुन्ननुत्तास्तनिष्ठ्यूतान्याविद्ध क्षिप्तमीरितम् ॥ ११८ ॥

नुद्यते स्म नुन्नम्, ' ऋह्रीघ्रा " ॥४ । २ । ७६॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥ पक्षे नुत्तम् ॥ २ ॥ अस्यते स्म अस्तम् ॥ ३ ॥ निष्ठीव्यत स्म निष्ठ्यूतम् 'अनुनासिके च छ्व शूट्" ॥ ४ । १ । १०८ ॥ इत्यूटम् ॥ ४ ॥ आविध्यते स्म आविद्धम्

॥ ५ ॥ क्षिप्यते स्म क्षिप्तम् ॥ ६ ॥ 'इरण् क्षेपे' इत्यस्य इरितम्, चोदितमपि ॥ ७ ॥ ११८ ॥

समे दिग्धलिप्ते

दिह्यते दिग्धम् ॥ १ ॥ लिप्यते लिप्तम् ॥ २ ॥

रुग्णभुग्ने

समे इति सवध्यत, एवमुत्तरेष्वपि । रुजति स्म रुग्णम् ॥१॥ भुजति स्म भुग्नम्, "सूयत्यादि" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ २ ॥

रूपितगुण्डिते ।

रूप्यते रूपितम् रूपिर्लौकिको व्याप्त्यर्थ, यथा-'अन्तगिरिरेणुरूपित' ॥१॥ गुण्ड्यते स्म गुण्डितम् ॥ २ ॥

गूढगुप्ते च

गुह्यते स्म गूढम् ॥ १ ॥ गुप्यते स्म गुप्तम् ॥ २ ॥

मुषितमूषिते

'मुषश् स्तेये' मुष्यते स्म मुषितम् ॥१॥ 'मूष स्तेये' मूष्यते स्म मूषितम् ॥२॥

गुणिताहते ॥ ११९ ॥

गुण्यते गुणितम् ॥ १ ॥ आहन्यते आहतम् ॥ २ ॥ ११९ ॥

स्यान्निशात शित शात निशित तेजित क्ष्णुतम् ।

निशाय्यते स्म निशातम् निशितम्, "छाशोवा" ॥४।४।१२॥ इति वा इत्वम् ॥ १ ॥ एव शितम् ॥ २ ॥ शातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेज्यते स्म तेजितम् ॥ ५ ॥ क्ष्णूयते स्म क्ष्णुतम् ॥ ६ ॥

वृते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रियते वृतस्तत्र ॥ १ ॥ विवरणे वृत्यते वृत्त ॥ २ ॥ वावृत्यते वावृत्त, 'वावृत्त विवरण' दिवादावपरपठित यद्भट्टि -"ततो वावृत्तमानसा" इति ॥ ३ ॥

ह्रीतह्रीणौ तु लज्जिते ॥ १२० ॥

जिह्रेति स्म ह्रीत ह्रीण "ऋह्रीघ्रा" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम ॥ १ ॥ २ ॥ लज्जा सजाताऽस्य लज्जितस्तत्र ॥ ३ ॥ १२० ॥

सगूढ स्यात् सकलिते

सगुह्यते स्म सगूढ ॥ १ ॥ सकल्यते स्म सकलितस्तत्र ॥ २ ॥

सयोजित उपाहिते ।

सयोज्यत स्म सयोजित ॥ १ ॥ उपाधायत स्म उपाहितस्तत्र ॥ २ ॥

पक्के परिणत

पच्यते स्म पक्कम्, "क्षैशुषिपचो मकवम्" ॥ ४।२।७८ ॥ इति साधु , तत्र ॥ १ ॥ परिणमत स्म परिणतम् ॥ २ ॥

पाके क्षीराज्यहविषा श्रृतम् ॥ १२१ ॥

श्रायते स्म श्रृत क्षारादि "श्र श्रृतं हवि क्षार" ॥ ४।१।१०० ॥ इति साधु , श्राप्यत वा "श्रप प्रयोक्त्रैक्य" ॥ ४।१।१०१ ॥ इति साधु ॥१॥१२१॥

निष्पक क्वथिते

नि शेषेण पक्क निष्पक्कम् ॥ १ ॥ क्वथ्यते स्म क्वथितम्, तत्र ॥ २ ॥

प्लुष्टप्रुष्टदग्धोषिता समा ।

प्लुष्यते प्लुष्ट ॥१॥ प्रुष्यते प्रुष्ट ॥ २ ॥ दह्यते दग्ध ॥ ३ ॥ उष्यते उषित , उषेमतान्तरेण अनेट् ॥ ४ ॥

तनूकृते त्वष्टतष्टौ

अतनुस्तनु क्रियते स्म तनूकृतस्तत्र ॥ १ ॥ त्वक्ष्यते स्म त्वष्ट ॥ २ ॥ तक्ष्यते स्म तष्ट ॥ ३ ॥

विद्धे छिद्रितवेधितौ ॥ १२२ ॥

'व्यधन् ताडन' विध्यते स्म विद्धस्तत्र 'ज्याव्यध क्डिति" ॥ ४।१। ८१ ॥ इति य्वृत् ॥१॥ छिद्यत स्म छिद्रित , छिद्र सजातमस्य वा ॥ २ ॥ 'विधत् विधाने' इत्यस्य ण्य तस्य क्ते वाधित ॥ ३ ॥ १२२ ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सिध्यति स्म सिद्धम् तत्र ॥ १ ॥ निवर्तते स्म निवृत्तम् ॥ २ ॥ निष्पद्यते स्म निष्पन्न ॥ ३ ॥

विलीने द्रुतविद्रुतौ ।

विलीयते स्म विलानस्तत्र सूयत्यादित्वात् क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥ द्रवति स्म द्रुत ॥ २ ॥ एव विद्रुत ॥ ३ ॥

उत प्रोते

'वेंञ् तन्तुसन्ताने' ऊयते स्म उतम्, "यजादिवचे किति" ॥ ४ । १ । ७९ ॥ इति ग्नृत् ॥ १ ॥ प्रोयते स्म प्रोतम्, तत्र ॥ २ ॥

स्यूतमूतमुत च तन्तुसन्तते ॥ १२३ ॥

सीव्यते स्म स्यूतम्, "अनुनासिके च छ्व शूट्" ॥४।१।१०८॥ इत्यूत्वम् ॥१॥ 'ऊयैङ् तन्तुसन्ताने' ऊयते स्म ऊतम्, "य्वो प्वय्व्यञ्जने-" ॥४।४।१२१॥ इति यलोप ॥२॥ 'वेंञ् तन्तुसन्तान' इत्यस्य ग्वृति उतम् ॥ ३ ॥ तन्तुभि सन्तत विस्तृतम्, तत्र ॥ ४ ॥ १२३ ॥

पाटित दारित भिन्ने

पाट्यते स्म पाटितम् ॥ १ ॥ दार्यते स्म दारितम् ॥ २ ॥ भिद्यत स्म भिन्न तत्र ॥ ३ ॥

विदर स्फुटन भिदा ।

विदरण विदर ॥ १ ॥ स्फुट्यत स्फुटनम्, कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ २ ॥ भेदन भिदा "भिदादय" ॥ ५ । ३ । १०८ ॥ इत्यङ्, भिदाप ॥ ३ ॥

अङ्गीकृत प्रतिज्ञातमूरीकृतोररीकृते ॥ १२४ ॥

सश्रुतमभ्युपगतमुररीकृतमाश्रुतम् ।

सगीर्ण प्रतिश्रुत च

अनङ्गमङ्ग क्रियाते स्म अङ्गीकृतम् कक्षीकृत स्वीकृते अपि ॥ १ ॥ प्रतिज्ञायते स्म प्रतिज्ञातम् ॥ २ ॥ ऊरीक्रियत स्म ऊरीकृतम् ॥ ३ ॥ एव उररीकृतम् ॥ ४ ॥ उररीकृतम् ऊर्यादीना त्रयाणा 'ऊर्याद्यनुकरण' ॥ ३ । १ । २ ॥ इति गतिसज्ञाया 'गतिक्व स्तत्पुरुष' ॥ ३ । १ । ४२ ॥ इति समास ॥ ५ ॥ १२४ ॥ सश्रूयते स्म सश्रुतम् ॥ ६ ॥ अभ्युपगम्यत स्म अभ्युपगतम् ॥ ७ ॥ आश्रूयते स्म आश्रुतम् ॥८॥ सगीर्यत स्म सगीर्णम् ॥ ९ ॥ प्रतिश्रूयत स्म प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥

छिन्ने लून छित दितम् ॥ १२५ ॥

छेदित खण्डित वृक्ण कृत्त

छिद्यते स्म छिन्न तत्र ॥ १ ॥ लूयते लून ल्वादित्वात् क्तस्य नत्वम् ॥ २ ॥ छायते छितम् 'छाशोर्वा' ॥४।४।१२॥ इति इत्वम् छातमपि ॥ ३ ॥ 'दों छेदन' दायते दितम्, 'दोसोमास्थ' ॥ ४ । ४ । ११ ॥ इत्वम् ॥ ४ ॥ १२५ ॥ छदण् द्वैधीकरणे' छेद्यते छादनम् ॥ ५ ॥ खण्ड्यते खण्डितम् ॥६॥ वृश्च्यत वृक्णम् ' सूय

सयोजित उपाहिते ।

सयोज्यते स्म सयोजित ॥ १ ॥ उपाधायत स्म उपाहितस्तत्र ॥ २ ॥

पक्के परिणत

पच्यते स्म पक्वम्, 'क्षेनुपिपचो मकवम्" ॥ ४।२।७८ ॥ इति साधु, तत्र ॥ १ ॥ परिणमत स्म परिणतम् ॥ २ ॥

पाके क्षीराज्यहविषा श्रृतम् ॥ १२१ ॥

श्रायते स्म श्रृत क्षीरादि "श्र श्रृतं हवि क्षार" ॥ ४।१।१०० ॥ इति साधु, श्राप्यत वा 'श्रप प्रयोगनैक्य" ॥ ४।१।१०१ ॥ इति साधु ॥१॥१२१॥

निष्पक्क क्वथिते

नि शेषेण पक्क निष्पक्कम् ॥ १ ॥ क्वथ्यते स्म क्वथितम्, तत्र ॥ २ ॥

प्लुष्टप्रुष्टदग्धोषिता समा ।

प्लुष्यते प्लुष्ट ॥१॥ प्रुष्यते प्रुष्ट ॥ २ ॥ दह्यते दग्ध ॥ ३ ॥ उष्यते उषित, उपेमतान्तरेण अनेट् ॥ ४ ॥

तनूकृते त्वष्टतष्टौ

अतनुस्तनु क्रियते स्म तनूकृतस्तत्र ॥ १ ॥ त्वक्ष्यते स्म त्वष्ट ॥ २ ॥ तक्ष्यते स्म तष्ट ॥ ३ ॥

विद्धे छिद्रितवेधितौ ॥ १२२ ॥

'व्यधच् ताडन' विध्यते स्म विद्धस्तत्र "ज्याव्यध विङति" ॥ ४।१।८१ ॥ इति य्वृत् ॥१॥ छिद्रयत स्म छिद्रित, छिद्र सजातमस्य वा ॥ २ ॥ 'विधत् विधान' इत्यस्य ण्य तस्य क्ते वधित ॥ ३ ॥ १२२ ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सिध्यति स्म सिद्धम्, तत्र ॥ १ ॥ निर्वर्त्तते स्म निवृत्तम् ॥ २ ॥ निष्पद्यते स्म निष्पन्न ॥ ३ ॥

विलीने द्रुतविद्रुतौ ।

विलीयते स्म विलीनस्तत्र सूयत्यादित्वात् क्तस्य नत्वम् ॥ १ ॥ द्रवति स्म द्रुत ॥ २ ॥ एव विद्रुत ॥ ३ ॥

उत प्रोते

'वेंग् त तुस-ताने' ऊयते स्म उतम् "यजादिपचे क्विति" ॥ ४ । १ । ७९ ॥
इति ग्तृत् ॥ १ ॥ प्रोयते स्म प्रोतम्, तत्र ॥ २ ॥

स्यूतमूतमुत च त-तुस-तते ॥ १२३ ॥

सी यते स्म स्यूतम्, "अनुनासिक च छ्व शूट्" ॥६।१।१०८॥ इत्यूत्वम् ॥१॥ ऊयेड् त तुसन्तान' ऊयते स्म ऊतम्, "ग्वा प्वयूव्यञ्जने-" ॥४।४।१२१॥ इति यलोप ॥२॥ 'वेंग् त-तुसन्तान' इत्यस्य ग्तृति उतम् ॥ ३ ॥ त-तुभि स-तत विस्तृतम्, तत्र ॥ ४ ॥ १२३ ॥

पाटित दारित भि-ने

पाट्यते स्म पाटतम् ॥ १ ॥ दार्यते स्म दारितम् ॥ २ ॥ भिद्यत स्म भि-न तत्र ॥ ३ ॥

विदर स्फुटन भिदा ।

विदरण विदर ॥ १ ॥ स्फुट्यत स्फुटनम्, कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ २ ॥ भेदन भिदा "भिदादय" ॥ ५ । ३ । १०८ ॥ इत्यङ्, भिदाप ॥ ३ ॥

अङ्गीकृत प्रतिज्ञातमूरीकृतोररीकृते ॥ १२४ ॥
सश्रुतमभ्युपगतमुररीकृतमाश्रुतम् ।
सगीर्ण प्रतिश्रुत च

अनङ्गमङ्ग क्रियत स्म अङ्गीकृतम् कक्षाकृत स्वीकृते अपि ॥ १ ॥ पतिज्ञायते स्म प्रतिज्ञातम् ॥ २ ॥ ऊरीक्रियत स्म ऊरीकृतम् ॥ ३ ॥ एव उररीकृतम् ॥ ४ ॥ उररीकृतम् ऊयादीना त्रयाणा ऊयाद्यनुस्वरण" ॥ ३ । १ । २ ॥ इति गतिसज्ञाया "गतिक्व यस्तत्पुरुष" ॥ ३ । १ । ४२ ॥ इति समास ॥ ५ ॥ १२४ ॥ सश्रूयते स्म सश्रुतम् ॥ ६ ॥ अभ्युपगम्यत स्म अभ्युपगतम् ॥ ७ ॥ आश्रूयते स्म आश्रुतम् ॥८॥ सगीयत स्म सगीर्णम् ॥ ९ ॥ प्रतिश्रूयते स्म प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥

छिन्ने लून छित दितम् ॥ १२५ ॥
छेदित खण्डित वृक्ण कृत्त

छिद्यते स्म छिन तत्र ॥ १ ॥ लूयत लून ल्वादित्वात् क्तस्य नत्वम् ॥ २ ॥ छायते छितम् छाशोवा" ॥४।४।१२॥ इति इत्वम् छातमपि ॥ ३ ॥ दों छदन' दायते दितम्, "दोसामास्थ" ॥ ४ । ४ । ११ ॥ इनात्वम् ॥ ४ ॥ १२५ ॥ छदण् द्वैधाकरणे' छेयत छादतम् ॥ ५ ॥ खण्ड्यत खण्डतम् ॥६॥ वृश्च्यत वृक्णम् ' सूय

त्यादि" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वे "क्तादशोऽपि" ॥ २ । १ । ६१ ॥ इति नत्वस्यासिद्धत्वन "सयोगस्यादौ-" ॥ २ । १ । ८८ ॥ इति शलोप ॥ ७ ॥ कृत्यते कृत्तम् ॥ ८ ॥

प्राप्ते तु भावितम् ।
लब्धमासादित भूत

प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥१॥ भवत प्राप्त्यर्थात् "भूङ् प्राप्तौ णिङ्" ॥ ३ । ४ । १९ ॥ इति स्वार्थे वा णिङि भावितम्, पक्ष भूयत प्राप्यत भूतम् ॥ ॥३॥ लभ्यत स्म लब्धम् ॥ ४ ॥ 'आङ् सदॢ गतौ' इत्यस्य आसादितम्, विभ्रमपि ॥ ५ ॥

पतिते गलित च्युतम् ॥ १२६ ॥
स्रस्त भ्रष्ट स्कन्नपन्ने

पतति स्म पतित तत्र ॥ १ ॥ गलति स्म गलितम् ॥२॥ च्यवते स्म च्युतम् ॥ ३ ॥ १२६ ॥ स्रंसते स्म स्रस्तम् ॥ ४ ॥ भ्रशते स्म भ्रष्टम् ॥ ५ ॥ स्कन्दात स्म स्कन्नम् ॥ ६ ॥ पद्यते स्म पन्नम् ॥ ७ ॥

सशित तु सुनिश्चितम् ।

सश्यति स्म सशितम् ॥१॥ सुष्ठु निश्चिनोति स्म सुनिश्चितम्, सुष्ठु निश्चित-मस्य वा ॥ २ ॥

मृगित मार्गितान्विष्टा वेषितानि गवेषिते ॥ १२७ ॥

'मृगणि अन्वेषणे' मृग्यते मृगितम् ॥१॥ 'मार्गण अन्वेषणे' मार्ग्यते मार्गितम् ॥२॥ 'इषत् इच्छायाम्' अन्विष्यते अन्विष्टम् ॥३॥ 'एषङ् गतौ' अन्वेष्यते अन्वेषितम् ॥ ४ ॥ 'गवेषण मार्गण' गवेष्यते गवेषित तत्र ॥ ५ ॥ १२७ ॥

तिमिते स्तिमितक्लिन्नसार्द्रार्द्रोन्ना समुत्तवत् ।

तिम्यति स्म तिमितस्तत्र ॥ १ ॥ स्तिम्यति स्म स्तिमित ॥ २ ॥ क्लियति स्म क्लिन्न ॥३॥ सह आर्द्रेण गुणेन वत्तत सार्द्र ॥४॥ अर्दति आर्द्र "विजि" ॥ (उणा-३९२) इति र दाधत्व च ॥ ५ ॥ उन्नति स्म उन्न 'ऋह्रीघ्रा' ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम् ॥ ६ ॥ पक्षे समुत्त ॥ ७ ॥

प्रस्थापित प्रतिशिष्ट प्रहितप्रेषिते अपि ॥ १२८ ॥

प्रस्थाप्यत स्म प्रस्थापितम् ॥ १ ॥ प्रतिशिष्यत स्म प्रतिशिष्टम् ॥२॥ प्रहीयते स्म प्रहितम् ॥ ३ ॥ इषच गतौ प्रेष्यते स्म प्रेषितम् ॥ ४ ॥ १२८ ॥

ख्याते प्रतीतप्रज्ञातवित्तप्रथितविश्रुताः ।

ख्यायते स्म ख्यातः, तत्र ॥ १ ॥ प्रतीयते प्रतीतः ॥ २ ॥ प्रज्ञायते प्रज्ञातः ॥ ३ ॥ 'विद्लृती लाभे' विद्यते उपलभ्यते वित्तः "वित्तं धनप्रतीतम्" ॥ ४ । २ । ८२ ॥ इति साधुः ॥ ४ ॥ प्रथ्यते प्रथितः ॥ ५ ॥ विश्रूयते विश्रुतः ॥ ६ ॥

तप्ते सन्तापितो दूनो धूपायितश्च धूपितः ॥ १२९ ॥

तप्यते तप्तः, तत्र ॥ १ ॥ 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति चुरादित्वात् स्वार्थे णिचि सन्तापितः ॥ २ ॥ दूयते दूनः, "दुगोरू च" ॥ ४ । २ । ७७ ॥ इति क्तस्य नत्वमूत्वं च ॥ ३ ॥ धूपे "अशवि ते वा" ॥ ३ । ४ । ४ ॥ इति स्वार्थे आयप्रत्यये धूपायितः ॥ ४ ॥ पक्षे धूपितः ॥ ५ ॥ १२९ ॥

शीने स्त्यानम्

श्यायते स्म शीनम्, तत्र "श्य शीद्रवमूर्त्तिस्पर्शे नश्चास्पर्शे" ॥ ४ । १ । ९७ ॥ इति साधुः ॥ १ ॥ स्त्यायति स्म स्त्यानम्, "व्यञ्जनान्तस्थातोऽख्याध्यः" ॥ ४ । २ । ७१ ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ २ ॥

उपनतस्तूपसन्न उपस्थितः ।

उपनमति स्म उपनतः ॥ १ ॥ उपसीदति स्म उपसन्नः ॥ २ ॥ उपतिष्ठते स्म उपस्थितः ॥ ३ ॥

निर्वातस्तु गते वाते

निर्वाति स्म निर्वातो वातः ॥ १ ॥

निर्वाणः पावकादिषु ॥ १३० ॥

निर्वाति शाम्यति स्म निर्वाणोऽग्निः, विध्यात इत्यर्थः "निर्वाणमवाते" ॥ ४ । २ । ७९ ॥ इति साधुः, आदिशब्दान्निर्वाणो मुनिः, निर्वाणं मुक्तिः, निर्वृतिश्च । यथा–प्रियादर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरैः ? ।

निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ॥ १ ॥ १३० ॥

प्रवृद्धमेधितं प्रौढं

प्रवर्द्धते स्म प्रवृद्धम् ॥ १ ॥ एधते स्म एधितम् ॥ २ ॥ प्रवहति स्म प्रौढम् "प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे" ॥ १ । २ । १४ ॥ इत्यौत्वम् ॥ ३ ॥

विस्मृतान्तर्गते समे ।

विस्मयते स्म विस्मृतम्, प्रस्मृतमपि ॥१॥ अन्तर्गच्छति स्म अन्तर्गतम् ॥२॥

उद्वान्तमुद्गते

स्यादि " ॥ ४।२।७० ॥ इति क्तस्य नत्वे "क्तादेशोऽषि" ॥ २।१।६१ ॥ इति नत्वस्यासिद्धत्वेन "सयोगस्यादी-" ॥ २।१।८८ ॥ इति सलोप ॥ ७ ॥ क्रुस्यते क्रुत्तम् ॥ ८ ॥

प्राप्ते तु भावितम् ।
लब्धमासादित भूत

प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥१॥ भवत प्राप्त्यथात् "भुङ प्राप्तौ णिङ्" ॥ ३।४। १९ ॥ इति स्वार्थे वा णिङि भावितम्, पक्ष भूयत प्राप्यत भूतम् ॥ ॥३॥ लभ्यत स्म लब्धम् ॥ ४ ॥ 'आङ सदण् गता' इत्यस्य आसादितम्, विन्नमपि ॥ ५ ॥

पतिते गलित च्युतम् ॥ १२६ ॥
स्रस्त भ्रष्ट स्कन्नपन्ने

पतति स्म पतित तत्र ॥ १ ॥ गलति स्म गलितम् ॥२॥ च्यवते स्म च्युतम् ॥ ३ ॥ १२६ ॥ स्रंसते स्म स्रस्तम् ॥ ४ ॥ भ्रशते स्म भ्रष्टम् ॥ ५ ॥ स्कन्दात स्म स्कन्नम् ॥ ६ ॥ पद्यते स्म पन्नम् ॥ ७ ॥

सशित तु सुनिश्चितम् ।

सशयति स्म सशितम् ॥१॥ सुष्ठु निश्चिनोति स्म सुनिश्चितम्, सुष्ठु निश्चितमस्य वा ॥ २ ॥

मृगित मार्गितान्विष्टान्वेषितानि गवेषिते ॥ १२७ ॥

'मृगणि अन्वेषणे' मृग्यते मृगितम् ॥१॥ 'मागण् अन्वेषणे' मार्ग्यते मार्गितम् ॥२॥ 'इषत् इच्छायाम्' अन्विष्यते अन्विष्टम् ॥३॥ 'एषङ् गता' अन्विष्यते अन्वेषितम् ॥ ४ ॥ 'गवेषण् मार्गण गवेष्यते गवेषित तत्र ॥ ५ ॥ १२७ ॥

तिमिते स्तिमिताक्लिन्नसार्द्रार्द्रोन्ना समुत्तवत् ।

तिम्यति स्म तिमितस्तत्र ॥ १ ॥ स्तिम्यति स्म स्तिमित ॥ २ ॥ क्लिद्यति स्म क्लिन ॥३॥ सह आर्द्रेण गुणेन वत्तत सार्द्र ॥ ४॥ अर्दति आर्द्र 'र्चिजि "॥ (उणा-३९२) इति र दाघत्व च ॥ ५ ॥ उनति स्म उन्न "ऋह्राघ्रा-" ॥ ४।२।७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम् ॥ ६ ॥ पक्षे समुत्त ॥ ७ ॥

प्रस्थापित प्रतिशिष्ट प्रहितप्रेषिते अपि ॥ १२८ ॥

प्रस्थाप्यत स्म प्रस्थापितम् ॥ १ ॥ प्रतिशिष्यत स्म प्रतिशिष्टम् ॥२॥ प्रहीयते स्म प्रहितम् ॥ ३ ॥ इषच गतौ प्रेष्यत स्म प्रेषितम् ॥ ४ ॥ १२८ ॥

ख्याते प्रतीतप्रज्ञातवित्तप्रथितविश्रुता ।

ख्यायते स्म ख्यात, तत्र ॥ १ ॥ प्रतीयते प्रतीत ॥ २ ॥ प्रज्ञायते प्रज्ञात ॥ ३ ॥ 'विद्लृती लाभे' विद्यते उपलभ्यते वित्त "वित्त धनप्रतीतम्" ॥ ४ । २ । ८२ ॥ इति साधु ॥ ४ ॥ प्रथ्यते प्रथित ॥ ५ ॥ विश्रूयते विश्रुत ॥ ६ ॥

तप्ते सन्तापितो दूनो धूपायितश्च धूपित ॥ १२९ ॥

तप्यते तप्त, तत्र ॥ १ ॥ 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति चुरादित्वात् स्वार्थे णिचि स तापित ॥ २ ॥ दूयते दून, "दुगोरू च" ॥ ४ । २ । ७७ ॥ इति क्तस्य नत्व मूत्व च ॥ ३ ॥ धूपे "अशवि ते वा" ॥ ३ । ४ । ४ ॥ इति स्वार्थे आयप्रत्यये धूपायित ॥ ४ ॥ पक्ष धूपित ॥ ५ ॥ १२९ ॥

शीने स्त्यानम्

श्यायते स्म शानम् तत्र "श्य शीद्रवमूर्त्तिस्पर्शे नश्चास्पर्शे" ॥ ४ । १ । ९ ७॥ इति साधु ॥ १॥ स्त्यायति स्म स्त्यानम्, "व्यञ्जनान्तस्थातोऽख्याध्य" ॥ ४ । २ । ७१ ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ २ ॥

उपनतस्तूपसन्न उपस्थित ।

उपनमति स्म उपनत ॥ १ ॥ उपसीदति स्म उपसन्न ॥ २ ॥ उपतिष्ठते स्म उपस्थित ॥ ३ ॥

निर्वातस्तु गते वाते

निर्वाति स्म निर्वाता वात ॥ १ ॥

निर्वाण पावकादिषु ॥ १३० ॥

निर्वाति शाम्यति स्म निर्वाणोऽग्नि, विध्यात इत्यर्थ "निर्वाणमवाते" ॥ ४ । २ । ७९ ॥ इति साधु, आदिशब्दान्निर्वाणो मुनि, निर्वाण मुक्ति, निर्वृतिश्च । यथा-प्रियादर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरै ।

निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ॥ १ ॥ १३० ॥

प्रवृद्धमेधित प्रौढ

प्रवर्द्धते स्म प्रवृद्धम् ॥ १ ॥ एधते स्म एधितम् ॥ २ ॥ प्रवहति स्म प्रौढम्, "प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे" ॥ १ । २ । १४ ॥ इत्यौत्वम् ॥ ३ ॥

विस्मृतान्तर्गते समे ।

विस्मयते स्म विस्मृतम्, प्रस्मृतमपि ॥१॥ अन्तर्गच्छति स्म अन्तर्गतम् ॥२॥

उद्वान्तमुद्गते

त्यादि " ॥ ४।२।७० ॥ इति क्तस्य नत्वे "क्तादेशोऽपि" ॥ २।१।६१ ॥ इति नत्वस्यासिद्धत्वेन "संयोगस्यादौ-" ॥ २।१।८८ ॥ इति शलोप ॥ ७ ॥ कृत्यते कृत्तम् ॥ ८ ॥

प्राप्ते तु भावितम् ।

लब्धमासादित भूत

प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥१॥ भवते प्राप्त्यर्थात् "भूङ् प्राप्तौ णिङ्" ॥ ३।४।१९ ॥ इति स्वार्थे वा णिङि भावितम्, पक्ष भूयत प्राप्यत भूतम् ॥ ॥३॥ लभ्यत स्म लब्धम् ॥ ४ ॥ 'आङ सदण् गतौ' इत्यस्य आसादितम्, विन्नमपि ॥ ५ ॥

पतिते गलित च्युतम् ॥ १२६ ॥

स्रस्त भ्रष्ट स्कन्नपन्ने

पतति स्म पतित तत्र ॥ १ ॥ गलति स्म गलितम् ॥२॥ च्यवते स्म च्युतम् ॥ ३ ॥ १२६ ॥ स्रंसते स्म स्रस्तम् ॥ ४ ॥ भ्रशते स्म भ्रष्टम् ॥ ५ ॥ स्कन्दात स्म स्कन्नम् ॥ ६ ॥ पद्यते स्म पन्नम् ॥ ७ ॥

सशित तु सुनिश्चितम् ।

सश्यति स्म सशितम् ॥१॥ सुष्ठु निश्चिनोति स्म सुनिश्चितम्, सुष्ठु निश्चितमस्य वा ॥ २ ॥

मृगित मार्गितान्विष्टान्वेषितानि गवेषिते ॥ १२७ ॥

'मृगणि अन्वेषणे' मृग्यते मृगितम् ॥१॥ 'मार्गण् अन्वेषणे' मार्ग्यते मार्गितम् ॥२॥ 'इषत् इच्छायाम्' अन्विष्यते अन्विष्टम् ॥३॥ 'एषङ् गतौ' अन्वेष्यते अन्वेषितम् ॥ ४ ॥ 'गवेषण् मार्गण' गवेष्यते गवेषित तत्र ॥ ५ ॥ १२७ ॥

तिमिते स्तिमितक्लिन्नसार्द्रार्द्रोन्नाः समुत्तवत् ।

तिम्यति स्म तिमितस्तत्र ॥ १ ॥ स्तिम्याति स्म स्तिमित ॥ २ ॥ क्लियति स्म क्लिन्न ॥३॥ सह आर्द्रेण गुणेन वर्त्तत साद्र ॥४॥ अर्दति आर्द्र 'चिजि "॥ (उणा-३९२) इति र दीर्घत्व च ॥ ५ ॥ उनत्ति स्म उन्न 'ऋह्रीघ्रा-" ॥ ४।२।७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम् ॥ ६ ॥ पक्ष समुत्त ॥ ७ ॥

प्रस्थापित प्रतिशिष्ट प्रहितप्रेपिते अपि ॥ १२८ ॥

प्रस्थाप्यत स्म प्रस्थापितम् ॥ १ ॥ प्रतिशिष्यत स्म प्रतिशिष्टम् ॥२॥ प्रहीयते स्म प्रहितम् ॥ ३ ॥ इषच गतौ प्रष्यते स्म प्रेषितम् ॥ ४ ॥ १२८ ॥

ख्याते प्रतीतप्रज्ञातवित्तप्रथितविश्रुता ।

ख्यायते स्म ख्यात, तत्र ॥ १ ॥ प्रतीयते प्रतीत ॥ २ ॥ प्रज्ञायते प्रज्ञात ॥ ३ ॥ विद्लृती लाभे' विद्यते उपलभ्यते वित्त "वित्त धनप्रतीतम्" ॥ ४ । २ । ८२ ॥ इति साधु ॥ ४ ॥ प्रथ्यते प्रथित ॥ ५ ॥ विश्रूयते विश्रुत ॥ ६ ॥

तप्ते सन्तापितो दूनो धूपायितश्च धूपित ॥ १२९ ॥

तप्यते तप्त तत्र ॥ १ ॥ 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति चुरादित्वात् स्वार्थे णिचि स तापित ॥ २ ॥ दूयते दून, "दुगोरू च" ॥ ४ । २ । ७७ ॥ इति क्तस्य नत्व-मूत्व च ॥ ३ ॥ धूप्ये "अशवि ते वा" ॥ ३ । ४ । ४ ॥ इति स्वार्थे आयप्रत्यये धूपायित ॥ ४ ॥ पक्ष धूपित ॥ ५ ॥ १२९ ॥

शाने स्त्यानम्

श्यायते स्म शानम् तत्र "श्य शीद्रवमूर्त्तिस्पर्शे नश्चास्पर्शे" ॥ ४ । १ । ९७॥ इति साधु ॥ १॥ स्त्यायति स्म स्त्यानम्, "व्यञ्जनान्तस्थातोऽख्याध्य" ॥ ४ । २ । ७१ ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ २ ॥

उपनतस्तूपसन्न उपस्थित ।

उपनमति स्म उपनत ॥ १ ॥ उपसीदति स्म उपसन्न ॥ २ ॥ उपतिष्ठते स्म उपस्थित ॥ ३ ॥

निर्वातस्तु गते वाते

निर्वाति स्म निर्वातो वात ॥ १ ॥

निर्वाण पावकादिषु ॥ १३० ॥

निर्वाति शाम्यति स्म निर्वाणोऽग्नि, विध्यात इत्यर्थ "निर्वाणमवाते" ॥ ४ । २ । ७९ ॥ इति साधु, आदिशब्दान्निर्वाणो मुनि, निर्वाण मुक्ति, निर्वृतिश्च । यथा–प्रियादर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरै ? ।

निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ॥ १ ॥ १३० ॥

प्रवृद्धमेधित प्रौढ

प्रवर्द्धते स्म प्रवृद्धम् ॥ १ ॥ एधते स्म एधितम् ॥ २ ॥ प्रवहति स्म प्रौढम्, "प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे" ॥ १ । २ । १४ ॥ इत्यौत्वम् ॥ ३ ॥

विस्मृतान्तर्गते समे ।

विस्मयते स्म विस्मृतम्, प्रस्मृतमपि ॥१॥ अन्तर्गच्छति स्म अन्तर्गतम् ॥२॥

उद्वा तमुद्धते

स्यादि " ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वे "क्तादेशोऽपि" ॥ २ । १ । ६१ ॥ इति नत्वस्यासिद्धत्वान "संयोगस्यादौ-" ॥ २ । १ । ८८ ॥ इति शलोप ॥ ७ ॥ कृत्यते कृत्तम् ॥ ८ ॥

प्राप्ते तु भावितम् ।

लब्धमासादित भूत

प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥१॥ भवते प्राप्त्यर्थात् "भूङ प्राप्तौ णिङ्" ॥ ३ । ४ । १९ ॥ इति स्वार्थे वा णिङि भावितम्, पक्ष भूयत प्राप्यत भूतम् ॥ ॥३॥ लभ्यत स्म लब्धम् ॥ ४ ॥ 'आङ षदॢ गतौ' इत्यस्य आसादितम्, विप्रमपि ॥ ५ ॥

पतिते गलित च्युतम् ॥ १२६ ॥

स्रस्त भ्रष्ट स्कन्नपन्ने

पतति स्म पतित तत्र ॥ १ ॥ गलति स्म गलितम् ॥२॥ च्यवते स्म च्युतम् ॥ ३ ॥ १२६ ॥ स्रंसते स्म स्रस्तम् ॥ ४ ॥ भ्रशते स्म भ्रष्टम् ॥ ५ ॥ स्कन्दात स्म स्कन्नम् ॥ ६ ॥ पद्यते स्म पन्नम् ॥ ७ ॥

सशित तु सुनिश्चितम् ।

सश्यति स्म सशितम् ॥१॥ सुष्ठु निश्चिनोति स्म सुनिश्चितम्, सुष्ठु निश्चितमस्य वा ॥ २ ॥

मृगित मार्गितान्विष्टान्वेषितानि गवेषिते ॥ १२७ ॥

'मृगणि अन्वेषणे' मृग्यते मृगितम् ॥१॥ 'मार्गण अन्वेषणे' मार्ग्यते मार्गितम् ॥२॥ 'इषत् इच्छायाम्' अन्विष्यते अन्विष्टम् ॥३॥ 'एषृङ् गतौ' अन्वेष्यते अन्वेषितम् ॥ ४ ॥ 'गवेषण मार्गण' गवेष्यते गवेषित तत्र ॥ ५ ॥ १२७ ॥

तिमिते स्तिमितक्लिन्नसार्द्रार्द्रोन्ना समुत्तवत् ।

तिम्यति स्म तिमितस्तत्र ॥ १ ॥ स्तिम्यति स्म स्तिमित ॥ २ ॥ क्लिद्यति स्म क्लिन ॥३॥ सह आर्द्रेण गुणेन वर्तत साद्र ॥४॥ अर्दति आर्द्र 'ऋिजि " ॥ (उणा-३९२) इति र, दीर्घत्व च ॥ ५ ॥ उनत्ति स्म उन्न 'ऋह्राघ्रा " ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम् ॥ ६ ॥ पक्ष समुत्त ॥ ७ ॥

प्रस्थापित प्रतिशिष्ट प्रहितप्रेषिते अपि ॥ १२८ ॥

प्रस्थाप्यत स्म प्रस्थापितम् ॥ १ ॥ प्रतिशिष्यत स्म प्रतिशिष्टम् ॥२॥ प्रहीयते स्म प्रहितम् ॥ ३ ॥ इषच गतौ प्रेष्यत स्म प्रेषितम् ॥ ४ ॥ १२८ ॥

हेतुशून्या निर्हेतुका आस्या स्थिति , विगत लक्षणमालोचनमत्रेति विलक्षणम्, अप्रतिपत्तिरित्यर्थ ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मण मूलकर्म

सदिष्ट कर्मैव कामण वृद्धपरपरोपदेशात् "कमण सदिष्टे" ॥ ७ । २ । १६७ ॥ इति स्वार्थिकोऽण् ॥ १ ॥ मूलैरापधादिभिवशीकरण मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ सवनन वशक्रिया ।

समन्ताद् वन्यत सेन्यते वाऽनेन सवननम् ॥ १ ॥ वशे करण वशक्रिया वशीकरणमित्यर्थ ॥ २ ॥

प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भ

प्रतिबन्धन प्रतिबन्धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्टम्भन प्रतिष्टम्भो रोध "अवप्रति स्तम्भनिस्तब्धे स्तम्भ" ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्थासना स्थिति ॥ १३४ ॥

आसनमास्या "आस्यटिव्रज्यज क्यप्" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ १ ॥ आस्थानमास्था ॥ २ ॥ "णिवेत्त्यास" ॥ ५ । ३ । १११ ॥ इत्यने आसना ॥ ३ ॥ स्थान स्थिति ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्पर स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।

परस्परादयस्त्रयोऽपि स्वभावादेकत्वपुस्त्ववृत्तय कर्मव्यतिहारविषया "परस्परान्यो येतरेतरस्यामस्यादेर्वाऽपुंसि" ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिर्देशात् परा ये तरशब्दाना सर्वनाम्ना द्विवचनादिनिपातनात साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मिथाऽव्ययेषु वक्ष्यते ॥

आवेशाटोपौ सरम्भे

आवेशनमावेश ॥ १ ॥ 'टुप सौत्र ' आटोपनमाटोप ॥ २ ॥ सरम्भण सरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशन निवेश ॥१॥ रच्यत रचना ॥२॥ तिष्ठन्त्यस्या स्थिति , तत्र ॥३॥१३५॥

निर्बन्धोऽभिनिवेश स्यात्

निबन्धन निबन्ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेश ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

उद्धमति स्म उद्धा‍न्तम् ॥ १ ॥ उद्गच्छति स्म उद्गतम्, तत्र ॥ २ ॥

गून हन्ने

'गुद पुरीषोत्सर्गे' गूयते स्म गूनम्, "दुगोरू च" ॥ ४ । २ । ७७ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ हद्यते स्म हन्नम्, तत्र ॥ २ ॥

मीढ तु मूत्रिते ॥ १३१ ॥

मिह्यते मीढम् ॥ १ ॥ मूत्र्यते मूत्रितम्, तत्र ॥ २ ॥ १३१ ॥

विदित बुधित बुद्ध ज्ञात सितगते अवात् ।

मनित प्रतिपन्न च

'विदक् ज्ञाने' इत्यस्य विद्यते विदितम् ॥ १ ॥ 'बुधृग् बोधने' इत्यत्र इटि बुधितम् ॥ २ ॥ 'बुधिच् ज्ञाने' इत्यस्यानिटो बुद्धम् ॥ ३ ॥ ज्ञायते ज्ञातम् ॥ ४ ॥ अवोपसर्गात् परे सितगते अवसायते अवसितम् "दोसोमास्थ" ॥ ४ । ४ । ११ ॥ इतीत्वम्, ॥ ५ ॥ अवगम्यते अवगतम् ॥ ६ ॥ 'मनूया बोधने' इत्यस्येटि मनितम्, कृति वृति नृतीनामैदित्करणेन इटानिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् "वेटोऽपत" ॥ ४ । ४ । ६२ ॥ इति इट्निषेधोऽत्र न भवतीत्यमरटीका । 'मानण् पूजायाम्' इत्यस्य स्थाने 'मनण्' इति केचित् पठन्ति, तस्य वा ॥ ७ ॥ प्रतिपद्यते प्रतिपन्नम्, एषु ज्ञानार्थत्वात् वर्तमाने क्त ॥ ८ ॥

स्यन्नं रीण स्नुत स्रुतम् ॥ १३२ ॥

स्यन्दते स्म स्यन्नं तत्र ॥ १ ॥ 'रीङ्च् स्रवणे' रीयते स्म रीणम् सूयत्यादित्वात् क्तस्य नत्वम् ॥२॥ स्नौति स्म स्नुतम् ॥३॥ स्रवति स्म स्रुतम् ॥ ४ ॥ १३२ ॥

गुप्तगोपायितत्रातावितत्राणानि रक्षिते ।

गुप्यते गुप्तम्, ' अशवि ते वा ॥ ३ । ४ । ४ ॥ इत्यायप्रत्यये गोपायितम् ॥१॥ ॥ २ ॥ त्रायते त्रातम् त्राणम् "ऋह्रीघ्रा-" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम् ॥४॥ अव्यते अवितम् ॥५॥ रक्ष्यते रक्षितं , शत्यादित्वात् वर्तमाने क्तस्तत्र ॥६॥

कर्म क्रिया विधा

क्रियते कर्म पुक्लीबलिङ्ग , भावे कर्मणि वा मन् ॥ १ ॥ "कृगः श च वा" ॥ ५ । ३ । १०० ॥ इति शप्रत्यये क्रिया ॥ २ ॥ विधीयते विधा "उपसर्गादात" ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

हेतुशून्या त्वाऽऽस्या विलक्षणम् ॥ १३३ ॥

हेतुशून्या निर्हेतुका आस्या स्थिति, विगत लक्षणमालोचनमनेति विलक्षणम्, अप्रतिपत्तिरित्यर्थ ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मणं मूलकर्म

सदिष्ट कर्मैव कार्मण वृद्धपरपरोपदेशात् "कर्मण' सदिष्टे" ॥ ७ । २ । १६७ ॥ इति स्वार्थिकोऽण् ॥ १ ॥ मूलैरापधादिभिवशीकरण मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ सवनन वशक्रिया ।

सम-ताद् व-यत से-यते वाऽनेन सवननम् ॥ १ ॥ वशे करण वशक्रिया वशीकरणमित्यर्थ ॥ २ ॥

प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भ

प्रतिब-धन प्रतिब धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्टम्भन प्रतिष्टम्भो रोध "अङ्प्रति स्त-धनिस्तब्धे स्तम्भ" ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्थासना स्थिति ॥ १३४ ॥

आसनमास्या "आस्यदिव्रज्यज क्यप्" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ १ ॥ आस्थानमास्था ॥ २ ॥ "णिवेत्त्यास" ॥ ५ । ३ । १११ ॥ इत्यने आसना ॥ ३ ॥ स्थान स्थिति ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्पर स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।

परस्परादयस्त्रयोऽपि स्वभावादेकत्वपुस्त्ववृत्तय कमव्यतिहारविषया "परस्प रा यो-येतरेतरस्यामस्यादेवाऽपुसि" ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिर्देशात् परा-ये तरश-दाना सवनाम्ना द्विवचनादिनिपातनात् साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मिथोऽव्ययेषु वक्ष्यते ॥

आवेशाटोपौ सरम्भे

आवेशनमावेश ॥ १ ॥ 'टुप सौत्र' आटोपनमाटोप ॥ २ ॥ सरम्भर्ण सरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशन निवेश ॥१॥ रच्यत रचना ॥२॥ तिष्ठ त्यस्या स्थिति, तत्र ॥३॥१३५॥

निर्ब-धोऽभिनिवेश स्यात्

निब-ध नि निब-ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेश ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

उद्गमति स्म उद्वान्तम् ॥ १ ॥ उद्गच्छति स्म उद्गतम्, तत्र ॥ २ ॥

गून हन्ने

'गुत पुरीषोत्सर्गे' गूयते स्म गूनम्, "दुगोरू च" ॥ ४ । २ । ७७ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ हद्यते स्म हन्नम्, तत्र ॥ २ ॥

मीढ तु मूत्रिते ॥ १३१ ॥

मिह्यते मीढम् ॥ १ ॥ मूत्र्यते मूत्रितम्, तत्र ॥ २ ॥ १३१ ॥

विदित बुधित बुद्ध ज्ञात सितगते अवात् ।
मनित प्रतिपन्न च

'विदक् ज्ञाने' इत्यस्य विद्यते विदितम् ॥ १ ॥ 'बुधृग् बोधने' इत्यस्य इटि बुधितम् ॥ २ ॥ 'बुधिच् ज्ञाने' इत्यस्यानिटो बुद्धम् ॥ ३ ॥ ज्ञायते ज्ञातम् ॥ ४ ॥ अवोपसर्गात् परे सितगते अवसायते अवसितम् "दोसोमास्थ" ॥ ४ । ४ । ११ ॥ इतीत्वम्, ॥ ५ ॥ अवगम्यत अवगतम् ॥ ६ ॥ 'मनूया बोधने' इत्यस्येटि मनितम्, कृति श्रुति नृतीनामैदित्करणन इटानिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् "वेटोऽपत" ॥ ४ । ४ । ६२॥ इति इट्निषेधोऽत्र न भवतीत्यमरटीका । 'मानण् पूजायाम्' इत्यस्य स्थाने 'मनण्' इति केचित् पठन्ति, तस्य वा ॥ ७ ॥ प्रतिपद्यते प्रतिपन्नम् एषु ज्ञानार्थत्वात् वर्त्तमाने क्त ॥ ८ ॥

स्यन्ने रीण स्नुत स्रुतम् ॥ १३२ ॥

स्यन्दते स्म स्यन्नं तत्र ॥ १ ॥ 'रीङूच् स्रवण' रीयते स्म राणम् सूयत्यादित्वात् क्तस्य नत्वम् ॥२॥ स्नौति स्म स्नुतम् ॥३॥ स्रवति स्म स्रुतम् ॥ ४ ॥ १३२ ॥

गुप्तगोपायितत्रातावितत्राणानि रक्षिते ।

गुप्यते गुप्तम् 'अशवि ते वा ॥ ३ । ४ । ४ ॥ इत्यायप्रत्यये गोपायितम् ॥१॥ ॥ २ ॥ त्रायते त्रातम् त्राणम् "ऋह्रीघ्रा–" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम् ॥ ४ ॥ अव्यते अवितम् ॥५॥ रक्ष्यते रक्षित, शील्याद्यत्वात् वर्त्तमाने क्तस्तत्र ॥६॥

कर्म क्रिया विधा

क्रियते कम पुक्लीबलिङ्ग भावे कर्मणि वा मन् ॥ १ ॥ "कृग श च वा" ॥ ५ । ३ । १ ० ॥ इति शप्रत्यय क्रिया ॥ २ ॥ विधीयते विधा 'उपसर्गादात ' ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

हेतुशून्या त्वाऽऽस्या विलक्षणम् ॥ १३३ ॥

हेतुशून्या निर्हेतुका आस्था स्थिति , विगत लक्षणमालोचनमस्येति विलक्षणम्, अप्रतिपत्तिरित्यर्थ ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मण मूलकर्म

सदिष्ट कर्मैव कामण वृद्धपरपरोपदेशात् "कमण सदिष्टे" ॥ ७ । २ । १६७ ॥ इति स्वार्थिकोऽण् ॥ १ ॥ मूलैरावधादिभिवशीकरण मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ सवनन वशक्रिया ।

सम तात् वन्यते सेव्यते वाऽनेन सवननम् ॥ १ ॥ वशे करण वशक्रिया वशीकरणमित्यर्थ ॥ २ ॥

प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भ

प्रतिब धन प्रतिब धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्टम्भन प्रतिष्टम्भो रोध "अडप्रति स्तधनिस्तब्धे स्तम्भ" ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्थासना स्थिति ॥ १३४ ॥

आसनमास्या "आस्यटिव्रज्यज क्यप्" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ १ ॥ आस्थानमास्था ॥ २ ॥ "णिवेत्यास" ॥ ५ । ३ । १११ ॥ इत्यने आसना ॥ ३ ॥ स्थान स्थिति ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्पर स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।

परस्परादयस्त्रयोऽपि स्वभावादेकत्वपुस्त्ववृत्तय कमव्यतिहारविषया "परस्प रान्यान्येतरेतरस्यामस्यादेवाऽपुसि" ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिदशात् परा ये तरशब्दाना सर्वनाम्ना द्विवचनादिनिपातनात् साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मिथाऽव्ययेषु वक्ष्यते ॥

आवेशाटोपौ सरम्भे

आवेशनमावेश ॥ १ ॥ 'टुप सौत्र' आटोपनमाटोप ॥ २ ॥ सरम्भण सरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशन निवेश ॥१॥ रच्यत रचना ॥२॥ तिष्ठ त्यस्या स्थिति , तत्र ॥३॥१३५॥

निर्ब धोऽभिनिवेश स्यात्

निब धन निब ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेश ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

उद्गमति स्म उद्वान्तम् ॥ १ ॥ उद्गच्छति स्म उद्गतम्, तत्र ॥ २ ॥

गून हन्ने

'गुत् पुरीषोत्सर्गे' गूयते स्म गूनम्, "दुगोरू च" ॥ ४ । २ । ७७ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ हद्यत स्म हन्नम्, तत्र ॥ २ ॥

मीढ तु मूत्रिते ॥ १३१ ॥

मिह्यते मीढम् ॥ १ ॥ मूत्र्यते मूत्रितम्, तत्र ॥ २ ॥ १३१ ॥

विदित बुधित बुद्ध ज्ञात सितगते अवात् ।

मनित प्रतिपन्न च

'विदक् ज्ञाने' इत्यस्य विद्यते विदितम् ॥ १ ॥ 'बुधृग् बोधने' इत्यस्य इटि बुधितम् ॥ २ ॥ 'बुधिच् ज्ञाने' इत्यस्यानिटो बुद्धम् ॥ ३ ॥ ज्ञायते ज्ञातम् ॥ ४ ॥ अवोपसर्गात् परे सितगते अवसीयते अवसितम् "द्योसोमास्थ" ॥ ४ । ४ । ११ ॥ इतीत्वम्, ॥ ५ ॥ अवगम्यते अवगतम् ॥ ६ ॥ 'मनूया बोधने' इत्यस्येटि मनितम्, क्षुति घृति रुतीनामिदित्करणेन इटनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् "वेटोऽपत" ॥ ४ । ४ । ६२॥ इति इट्निषेधोऽत्र न भवतीत्यमरटीका। 'मानण् पूजायाम्' इत्यस्य स्थाने 'मनण्' इति केचित् पठन्ति, तस्य वा ॥ ७ ॥ प्रतिपद्यते प्रतिपन्नम् एषु ज्ञानार्थत्वात् वर्त्तमाने क्त ॥ ८ ॥

स्यन्ने रीण स्नुत स्रुतम् ॥ १३२ ॥

स्यन्दते स्म स्यन्नं तत्र ॥ १ ॥ 'रीङूच् स्रवणे' रीयते स्म रीणम् सूयत्या-दित्वात् क्तस्य नत्वम् ॥२॥ स्नौति स्म स्नुतम् ॥३॥ स्रवति स्म स्रुतम् ॥ ४ ॥ १३२ ॥

गुप्तगोपायितत्रातावितत्राणानि रक्षिते ।

गुप्यते गुप्तम् 'अशवि ते वा' ॥ ३ । ४ । ४ ॥ इत्यायप्रत्यये गोपायितम् ॥१॥ ॥ २ ॥ त्रायते त्रातम् त्राणम् "ऋह्रीघ्रा-" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम् ॥ ४ ॥ अव्यते अवितम् ॥५॥ रक्ष्यते रक्षित, शत्यादित्वात् वर्त्तमाने क्तस्तत्र ॥६॥

कर्म क्रिया विधा

क्रियते कर्म पुक्लीवलिङ्ग, भावे कर्मणि वा मन् ॥ १ ॥ "कृगः श च वा" ॥ ५ । ३ । १०० ॥ इति शप्रत्यये क्रिया ॥ २ ॥ विधीयते विधा "उपसर्गादातः" ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

हेतुशून्या त्वाऽऽस्या विलक्षणम् ॥ १३३ ॥

हेतुशून्या निर्हेतुका आस्था स्थिति , विगत लक्षणमालोचनमत्रेति विलक्षणम्, अप्रतिपत्तिरित्यर्थ ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मणं मूलकर्म

सदिष्ट कर्मैव कामण वृद्धपरपरोपदेशात् "कमण सदिष्टे" ॥ ७ । २ । १६७ ॥ इति स्वार्थिकोऽण् ॥ १ ॥ मूलैरौषधादिभिवशीकरण मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ सवनन वशक्रिया ।

समन्ताद् वन्यत सेन्यते वाऽनेन सवननम् ॥ १ ॥ वशे करण वशक्रिया वशाकरणमित्यर्थ ॥ २ ॥

प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भ

प्रतिबन्धन प्रतिबन्धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्टम्भन प्रतिष्टम्भो रोध "अवप्रति स्तम्बनिस्तब्धे स्तम्भ" ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्थासना स्थिति ॥ १३४ ॥

आसनमास्या "आस्यटिव्रज्यज क्यप्" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ १ ॥ आस्थानमास्था ॥ २ ॥ "णिवेत्त्यास" ॥ ५ । ३ । १११ ॥ इत्यने आसना ॥ ३ ॥ स्थान स्थिति ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्पर स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।

परस्परादयस्त्रयोऽपि स्वभावादेकत्वपुस्त्ववृत्तय कर्मव्यतिहारविषया "परस्परान्योन्येतरेतरस्यामस्यादवाऽपुसि" ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिर्देशात् परान्येतरशब्दाना सर्वनाम्ना द्विवचनादिनिपातनात् साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मिथोऽव्ययेषु वक्ष्यते ॥

आवेशाटोपौ सरम्भे

आवेशनमावेश ॥ १ ॥ 'टुप सौत्र' आटोपनमाटोप ॥ २ ॥ सरम्भण सरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशन निवेश ॥ १ ॥ रच्यत रचना ॥ २ ॥ तिष्ठन्त्यस्या स्थिति , तत्र ॥ ३ ॥ १३५ ॥

निर्बन्धोऽभिनिवेश स्यात्

निबन्धन निबन्ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेश ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

उद्गमति स्म उद्वान्तम् ॥ १ ॥ उद्गच्छति स्म उद्गतम्, तत्र ॥ २ ॥

गून हन्ने

'गुत् पुरीषोत्सर्गे' गूयते स्म गूनम्, "दुगोरू च" ॥ ४ । २ । ७७ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ हद्यत स्म हन्नम्, तत्र ॥ २ ॥

मीढ तु मूत्रिते ॥ १३१ ॥

मिह्यते मीढम् ॥ १ ॥ मूत्र्यते मूत्रितम्, तत्र ॥ २ ॥ १३१ ॥

विदित बुधित बुद्ध ज्ञात सितगते अवात् ।
मनित प्रतिपन्न च

'विदक् ज्ञाने' इत्यस्य विद्यते विदितम् ॥ १ ॥ 'बुधृग् बोधने' इत्यस्य इटि बुधितम् ॥ २ ॥ 'बुधिच् ज्ञाने' इत्यस्यानिटो बुद्धम् ॥ ३ ॥ ज्ञायते ज्ञातम् ॥ ४ ॥ अवोपसर्गात् परे सितगते अवसायते अवसितम् "दासोमास्थ" ॥ ४ । ४ । ११ ॥ इतात्वम्, ॥ ५ ॥ अवगम्यत अवगतम् ॥ ६ ॥ 'मनूया बोधने' इत्यस्येटि मनितम्, छुति धृति नूतीनामैदित्करणन इटानिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् "वेटोऽपत" ॥ ४ । ४ । ६२॥ इति इट्निषेधोऽत्र न भवतीत्यमरटीका। 'मानण् पूजायाम्' इत्यस्य स्थाने 'मनण्' इति केचित् पठन्ति, तस्य वा ॥ ७ ॥ प्रतिपद्यते प्रतिपन्नम् एषु ज्ञानार्थत्वात् वर्त्तमाने क्त ॥ ८ ॥

स्यन्ने रीण स्नुत स्रुतम् ॥ १३२ ॥

स्यन्दते स्म स्यन्न तत्र ॥ १ ॥ रीङूच् स्रवण' रीयते स्म राणम् सूयत्यादित्वात् क्तस्य नत्वम् ॥२॥ स्नौति स्म स्नुतम् ॥३॥ स्रवति स्म स्रुतम् ॥ ४ ॥ १३२ ॥

गुप्तगोपायितत्रातावितत्राणानि रक्षिते ।

गुप्यते गुप्तम्, 'अशवि ते वा' ॥ ३ । ४ । ४ ॥ इत्यायप्रत्यये गोपायितम् ॥१॥ ॥ २ ॥ त्रायते त्रातम् त्राणम् "ऋह्राघ्रा-' ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम् ॥ ४ ॥ अव्यते अवितम् ॥५॥ रक्ष्यते रक्षित, शीलादित्वात् वर्त्तमाने क्तस्तत्र ॥६॥

कर्म क्रिया विधा

क्रियते कर्म पुक्लीबलिङ्ग भावे कमणि वा मन् ॥ १ ॥ 'कृग श च वा" ॥ ५ । ३ । १०० ॥ इति शप्रत्यये क्रिया ॥ २ ॥ विधीयते विधा 'उपसर्गादात" ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

हेतुशून्या त्वाऽऽस्या विलक्षणम् ॥ १३३ ॥

हेतुशून्या निर्हेतुका आस्था स्थिति , विगत लक्षणमालोचनमत्रेति विलक्षणम्, अप्रतिपत्तिरित्यर्थ ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मणं मूलकर्म

सदिष्ट कर्मैव कामण वृद्धपरपरोपदशात् "कमण सदिष्टे" ॥ ७ । २ । १६७ ॥ इति स्वार्थिकोऽण् ॥ १ ॥ मूलैरोषधादिभिवशीकरण मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ संवननं वशक्रिया ।

समन्तात् वन्यत सेव्यते वाऽनेन संवननम् ॥ १ ॥ वशे करणं वशक्रिया वशीकरणमित्यर्थ ॥ २ ॥

प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भ

प्रतिबन्धन प्रतिबन्धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्टम्भन प्रतिष्टम्भो रोध "अप्रति स्तब्धनिस्तब्धे स्तम्भ " ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति षत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्थासना स्थिति ॥ १३४ ॥

आसनमास्या "आस्यटिव्रज्यज क्यप्" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ १ ॥ आस्यानमास्था ॥ २ ॥ "णिवेत्त्यास" ॥ ५ । ३ । १११ ॥ इत्यने आसना ॥ ३ ॥ स्थान स्थिति ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्परं स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।

परस्परादयस्त्रयोऽपि स्वभावादेकत्वपुंस्त्ववृत्तय कर्मव्यतिहारविषया "परस्पर ान्यो न्येतरेतरस्यामस्यादेर्वाऽपुसि" ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिर्देशात् परान्ये तरशब्दानां सवनाम्रा द्विवचनादिनिपातनात् साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मिथोऽव्ययेषु वक्ष्यते ॥

आवेशाटोपौ संरम्भे

आविशनमावेश ॥ १ ॥ 'टुप सौत्र ' आटोपनमाटोप ॥ २ ॥ संरम्भण संरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशन निवेश ॥१॥ रच्यते रचना ॥२॥ तिष्ठन्त्यस्या स्थिति , तत्र ॥३॥१३५॥

निर्बन्धोऽभिनिवेश स्यात्

निबन्धन निबन्ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेश ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

प्रवेशने प्रवेश ॥ १ ॥ पदापानामन्तर्मध्यस्य विगाहनम् ॥ २ ॥

गतौ वीङ्खा विहारेर्य्यापरिसर्पपरिक्रमा ॥ १३६ ॥

गमन गतिस्तत्र ॥ १ ॥ 'इङ्खु गतौ' वीङ्खन वीङ्खा ॥ २ ॥ विहरण विहार ॥ ३ ॥ 'ईरिक गतिकम्पनयो' ईरणमीर्या भिदादित्वात् ॥ ४ ॥ परिसर्पण परिसर्प ॥ ५ ॥ परिक्रमण परिक्रम ॥ ६ ॥ १३६ ॥

व्रज्याटाट्या पर्यटन

व्रजन व्रज्या "आस्यटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ कुटिलमटन मटाट्या "अट्यर्तिसूत्रिमूत्रि-" ॥ ३ । ४ । १० ॥ इति यङ्, ततो "वाऽटाट्यात" ॥ ५ । ३ । १०३ ॥ इति य, अटाटाऽपि, "आस्यटि-" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यपि अट्यापि । यन्मनु -'तीर्थेनिक वृथाट्या च क्रमजो दशको गण' ॥ २ ॥ पर्यट्यते पर्यटनम् ॥ ३ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थिति ।

चरण चर्या "समज-" ॥ ५ । ३ । ९९ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ ईर्यापथ साध्वाचार, यदाह- ईर्यापथो ध्यानमौनादिकम् भिक्षुव्रतम्' । तत्र स्थितिरीर्यापथस्थिति 'चर्या त्वीर्या विदुर्बुधा इति तु मुनि ॥ २ ॥

व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्य विपर्यय ॥ १३७ ॥

व्यत्यये

व्यतिक्रम्यासन व्यत्यास ॥ १ ॥ विपर्यसन विपर्यास ॥ २ ॥ विपरीतस्य भावो वैपरीत्यम् ॥ ३ ॥ विपर्ययण विपर्यय ॥ ४ ॥ १३७ ॥ व्यत्ययन व्यत्ययस्तत्र ॥ ५ ॥

अथ स्फातिर्वृद्धौ

स्फायन स्फाति ॥ १ ॥ वर्द्धन वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

प्रीणनेऽवनतर्पणे ।

प्रीण्यते प्रीणन तत्र ॥ १ ॥ अव प्रीतावत्र, अव्यते अवनम् ॥ २ ॥ तर्प्यते तर्पणम् ॥ ३ ॥

परित्राण तु पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥

परित्रायते परित्राणम् ॥ १ ॥ पर्यापण पर्याप्ति ॥ २ ॥ प्रहर्तुमुद्यतस्य हस्तस्य धारण रोधो हस्तधारणम्, रक्ष्यस्य पृष्ठ हस्तस्थापनं वा ॥ ३ ॥ १३८ ॥

प्रणति प्रणिपातोऽनुनये

प्रणमन प्रणति ॥ १ ॥ प्रणिपतन प्रणिपात ॥ २ ॥ अनुनयनमनुनय स्तत्र ॥ ३ ॥

अथ शयने क्रमात् ।
विशाय उपशायश्च

क्रमात् पर्यायेण, शयने विशयन विशाय ॥ १ ॥ उपशयनमुपशाय "व्युपाच्छाड" ॥ ५ । ३ । ७७ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥

पर्यायोऽनुक्रम क्रमः ॥ १३९ ॥
परिपाट्यानुपूर्व्यावृत्

पययण पयाय "परे क्रमे" ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ अनुक्रमणमनुक्रम ॥ २ ॥ क्रमण क्रम ॥ ३ ॥ १३९ ॥ परिपाटन परिपाटि स्त्रीलिङ्ग, "स्वरेभ्य इ ॥ (उणा-६०६) ॥ ङ्या परिपाटी ॥ ४ ॥ पूर्वानुक्रमेण अनुपूर्वं तद्भाव आनुपूर्वी स्त्राक्षावलिङ्ग, क्लीबे आनुपूर्व्यम् ॥ ५ ॥ आवर्तनमावृदादित्ति सपदादित्वात् क्यप् ॥ ६ ॥

अतिपातस्त्वतिक्रम ।
उपात्यय पर्ययश्च

आतिक्रम्य पतनमतिपात ॥ १ ॥ अतिक्रमणमतिक्रम ॥ २ ॥ उपपन्नस्यात्ययोऽतिक्रमणमुपात्यय ॥ ३ ॥ परित्यज्यायन पयय, अत्र क्रमाभावात् "परे क्रमे" ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् नास्ति ॥ ४ ॥

समौ सम्बाधसकटौ ॥ १४० ॥

सबाध्यतेऽनेन सम्बाध ॥ १ ॥ सकाण सकट "सप्रोने" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ २ ॥ १४० ॥

काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्टे यथेप्सिते ।

काम्यते कामम् ॥ १ ॥ प्रकाम्यते प्रकामम् ॥ २ ॥ पर्याप्यते पर्याप्तम् ॥ ३ ॥ निकाम्यते निकामम् ॥ ४ ॥ एतेऽकारान्ता अन्यया यत् शाश्वत —
कामे निकामे कामाद्या अव्ययास्तु मकारान्ता ॥
अव्ययेषु-इष्यते इष्टम् ॥ ५ ॥ ईप्सितमनातिक्रम्य यथेप्सितम्, प्राय क्रियाविशेषणान्येतानि ॥ ६ ॥

प्रवेशने प्रवेश ॥ १ ॥ पदायानाम न्तमध्यस्य विगाहनम् ॥ २ ॥

गतौ वीङ्खा विहारेर्य्यापरिसर्पपरिक्रमा ॥ १३६ ॥

गमन गतिस्तत्र ॥ १ ॥ 'इगु गतौ' वीङ्गन वीङ्खा ॥ २ ॥ विहरण विहार ॥ ३ ॥ 'ईरिक् गतिकम्पनयो' ईरणमीया भिदादित्वात् ॥ ४ ॥ परिसपण परिसप ॥ ५ ॥ परिक्रमण परिक्रम. ॥ ६ ॥ १३६ ॥

मज्याटाट्या पर्यटन

मजन मज्या "आस्यटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ कुटिलमटन मटाट्या "अट्यर्तिसूत्रिमूत्रि-" ॥ ३ । ४ । १० ॥ इति यङ्, ततो "वाऽटाट्यात" ॥ ५ । ३ । १०३ ॥ इति य , अटाटाऽपि, 'आस्यटि-' ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यपि अट्यापि । य-मनु –'तीर्थत्रिक वृथाट्या च क्रमजो दशको गण ' ॥ २ ॥ पर्यट्यते पर्यटनम् ॥ ३ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थिति ।

चरण चर्या "समज-" ॥ ५ । ३ । ९९ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ इर्यापथ साध्वाचार यदाह- ईर्यापथो ध्यानमौनादिकम् भिक्षुव्रतम्' । तत्र स्थितिरीर्यापथस्थिति 'चर्या त्वीर्या विदुर्बुधा इति तु मुनि ॥ २ ॥

व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्य विपर्यय ॥ १३७ ॥

व्यत्यये

व्यतिक्रम्यासन व्यत्यास ॥ १ ॥ विपर्यसन विपर्यास ॥ २ ॥ विपरातस्य भावो वैपरीत्यम् ॥ ३ ॥ विपर्ययण विपर्यय ॥ ४ ॥ १३७ ॥ व्यत्ययन व्यत्ययस्तत्र ॥ ५ ॥

अथ स्फातिर्वृद्धौ

स्फायन स्फाति ॥ १ ॥ वर्द्धन वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

प्रीणनेऽवनतर्पणे ।

प्रीण्यते प्राणन तत्र ॥ १ ॥ अव प्रीतावत्र, अ यते अवनम् ॥ २ ॥ तर्प्यते तर्पणम् ॥ ३ ॥

परित्राण तु पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥

परित्रायते परित्राणम् ॥ १ ॥ पर्याप्ण पर्याप्ति ॥ २ ॥ प्रहर्तुमुद्यतस्य हस्तस्य धारण रोधो हस्तधारणम्, रक्ष्यस्य पृष्ठ हस्तस्थापनं वा ॥ ३ ॥ १३८ ॥

प्रणति प्रणिपातोऽनुनये

प्रणमन प्रणति ॥ १ ॥ प्रणिपतन प्रणिपात ॥ २ ॥ अनुनयनमनुनय स्तत्र ॥ ३ ॥

अथ शयने क्रमात् ।

विशाय उपशायश्च

क्रमात् पर्यायेण, शयने विशयन विशाय ॥ १ ॥ उपशयनमुपशाय "व्युपाच्छीङ" ॥ ५ । ३ । ७७ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥

पर्यायोऽनुक्रम क्रमः ॥ १३९ ॥

परिपाट्यानुपूर्व्यावृत्

पययण पयाय "परे क्रमे" ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ अनुक्रम णमनुक्रम ॥ २ ॥ क्रमण क्रम ॥ ३ ॥ १३९ ॥ परिपाटन परिपाटि स्त्रीलिङ्ग, "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा-६०६) ॥ ङ्या परिपाटी ॥ ४ ॥ पूर्वानुक्रमेण अनुपूर्वं तद्भाव आनुपूर्वी स्त्रीक्लीबलिङ्ग, क्लीबे आनुपूर्व्यम् ॥ ५ ॥ आवर्त्तनमावृदावृत्ति सपदादित्वात् क्यप् ॥ ६ ॥

अतिपातस्त्वतिक्रम ।

उपात्यय पर्ययश्च

अतिक्रम्य पतनमतिपात ॥ १ ॥ अतिक्रमणमतिक्रम ॥ २ ॥ उपपतनमुपात्ययोऽतिक्रमणमुपात्यय ॥ ३ ॥ परित्यज्यायन पयय अत्र क्रमाभावात् "परे क्रमे" ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् नास्ति ॥ ४ ॥

समौ सम्बाधसङ्कटौ ॥ १४० ॥

सबाध्यतेऽनेन सम्बाध ॥ १ ॥ सकीण सकट "सम्प्रोने" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ २ ॥ १४० ॥

काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्ट यथेप्सिते ।

काम्यते कामम् ॥ १ ॥ प्रकाम्यते प्रकामम् ॥ २ ॥ पर्याप्यते पर्याप्तम् ॥ ३ ॥ निकाम्यते निकामम् ॥ ४ ॥ एतेऽकारान्ता अनव्यया, यत् शाश्वत –

कामे निकामे कामाद्या अव्ययास्तु मकारान्ता ॥

अव्ययेषु-इष्यते इष्टम् ॥ ५ ॥ ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितम्, प्राय क्रियाविशेषणान्येतानि ॥ ६ ॥

प्रवेशनं प्रवेशः ॥ १ ॥ पदायानाम-तर्मध्यस्य विगाहनम् ॥ २ ॥

गतौ वीङ्खा विहारेर्य्यापरिसर्पपरिक्रमाः ॥ १३६ ॥

गमनं गतिस्तत्र ॥ १ ॥ 'इखु गतौ' वीङ्खनं वीङ्खा ॥ २ ॥ विहरणं विहारः ॥ ३ ॥ 'ईरिक गतिकम्पनयोः' ईरणमीया भिदादित्वात् ॥ ४ ॥ परिसर्पणं परिसर्पः ॥ ५ ॥ परिक्रमणं परिक्रमः ॥ ६ ॥ १३६ ॥

व्रज्याटाट्या पर्यटनं

व्रजनं व्रज्या "आस्यटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ कुटिलमटनमटाट्या "अट्यर्तिसूत्रिमूत्रि-" ॥ ३ । ४ । १० ॥ इति यङ्, ततो "वाऽटाट्यात्" ॥ ५ । ३ । १०३ ॥ इति यः, अटाटाऽपि, "आस्यटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यपि अट्यापि । यन्मनुः—'तीर्थेनिक पृथाख्या च क्रमज्ञो दशको गणः' ॥ २ ॥ पर्यट्यते पर्यटनम् ॥ ३ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ।

चरणं चर्या "समज-" ॥ ५ । ३ । ९९ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ ईर्यापथः साध्वाचारः, यदाह 'ईर्यापथो ध्यानमौनादिकम् भिक्षुव्रतम्' । तत्र स्थितिरीर्यापथस्थितिः 'चर्या त्वीर्या विदुर्बुधाः' इति तु मुनिः ॥ २ ॥

व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्यं विपर्ययः ॥ १३७ ॥

व्यत्यये

व्यतिक्रम्यासनं व्यत्यासः ॥ १ ॥ विपर्यसनं विपर्यासः ॥ २ ॥ विपरीतस्य भावो वैपरीत्यम् ॥ ३ ॥ विपर्ययणं विपर्ययः ॥ ४ ॥ १३७ ॥ व्यत्ययनं व्यत्ययस्तत्र ॥ ५ ॥

अथ स्फातिर्वृद्धौ

स्फायनं स्फातिः ॥ १ ॥ वर्द्धनं वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

प्रीणनेऽवनतर्पणे ।

प्रीण्यते प्रीणनं तत्र ॥ १ ॥ अव प्रीतावत्र अव्यते अवनम् ॥ २ ॥ तर्प्यते तर्पणम् ॥ ३ ॥

पारित्राणं तु पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥

परित्रायते परित्राणम् ॥ १ ॥ पर्यापणं पर्याप्तिः ॥ २ ॥ प्रहर्तुमुद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधो हस्तधारणम्, रक्ष्यस्य पृष्ठे हस्तस्थापनं वा ॥ ३ ॥ १३८ ॥

प्रणति प्रणिपातोऽनुनये

प्रणमन प्रणति ॥ १ ॥ प्रणिपतन प्रणिपात ॥ २ ॥ अनुनयनमनुनय स्तत्र ॥ ३ ॥

अथ शयने क्रमात् ।
विशाय उपशायश्च

क्रमात् पर्यायेण, शयने विशयन विशाय ॥ १ ॥ उपशयनमुपशाय "व्युपाच्छाड" ॥ ५ । ३ । ७७ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥

पर्यायोऽनुक्रम क्रमः ॥ १३९ ॥
परिपाट्यानुपूर्व्यावृत्

पर्ययण पर्याय 'पर क्रमे' ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ अनुक्रमणमनुक्रम ॥ २ ॥ क्रमण क्रम ॥ ३ ॥ १३९ ॥ परिपाटन परिपाटि स्त्रीलिङ्ग, "स्वरभ्य इ' ॥ (उणा-६०६) ॥ ङ्या परिपाटी ॥ ४ ॥ पूर्वानुक्रमेण अनुपूर्वं तद्भाव आनुपूर्वी स्त्रीक्लीबलिङ्ग, क्लीबे आनुपूर्व्यम् ॥ ५ ॥ आवर्त्तनमावृदाशित्ते सेपदादित्वात् क्यप् ॥ ६ ॥

अतिपातस्त्वतिक्रम ।
उपात्यय पर्ययश्च

आतिक्रम्य पतनमतिपात ॥ १ ॥ अतिक्रमणमतिक्रम ॥ २ ॥ उपपनत्यात्ययोऽतिक्रमणमुपात्यय ॥ ३ ॥ परित्यज्यायन पर्यय, अत्र क्रमाभावात् "परे क्रमे" ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् नास्ति ॥ ४ ॥

समौ सम्बाधसङ्कटौ ॥ १४० ॥

सबाध्यतेऽनेन सम्बाध ॥ १ ॥ सकाण सकट "सम्प्रोने" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ २ ॥ १४० ॥

काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्ट यथेप्सिते ।

काम्यते कामम् ॥ १ ॥ प्रकाम्यते प्रकामम् ॥ २ ॥ पर्याप्यते पर्याप्तम् ॥ ३ ॥ निकाम्यते निकामम् ॥ ४ ॥ एतेऽकारान्ता अनव्यया, यत् शाश्वत —

काम निकामे कामाद्या अव्ययास्तु मकारान्ता ॥

अव्ययेषु—इष्यते इष्टम् ॥ ५ ॥ ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितम्, प्राय क्रियाविशेषणान्यतानि ॥ ६ ॥

प्रवेशने प्रवेश ॥ १ ॥ पदार्थानामन्तमध्यस्य विगाहनम् ॥ २ ॥

गतौ वीङ्ख्रा विहारेर्य्यापरिसर्पपरिक्रमा ॥ १३६ ॥

गमन गतिस्तत्र ॥ १ ॥ 'इखु गतौ' वीङ्खनं वीङ्खा ॥ २ ॥ विहरण विहार ॥ ३ ॥ 'ईरिक गतिकम्पनयो ' ईरणमीर्या भिदादित्वात् ॥ ४ ॥ परिसर्पण परिसर्प ॥ ५ ॥ परिक्रमण परिक्रम ॥ ६ ॥ १३६ ॥

व्रज्याटाट्या पर्यटनं

व्रजन व्रज्या "आस्यटि ' ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ कुटिलमटन मटाट्या "अट्यर्तिसूत्रिमूत्रि-" ॥ ३ । ४ । १० ॥ इति यङ्, ततो "वाऽटाट्यात्" ॥ ५ । ३ । १०३ ॥ इति य , अटाटाऽपि, "आस्यटि '' ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यपि अट्यापि । यन्मनु –'तीर्थत्रिक धृयाट्या च क्षमजो दशको गण ' ॥ २ ॥ पर्यट्यते पर्यटनम् ॥ ३ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थिति ।

चरण चर्या "समज-" ॥ ५ । ३ । ९९ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ ईर्यापथ साध्वाचार , यदाह ईर्यापथो ध्यानमौनादिकम् भिक्षुव्रतम्' । तत्र स्थितिरीर्यापथस्थिति 'चर्या त्वीर्या विदुबुधा इति तु मुनि ॥ २ ॥

व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्य विपर्यय ॥ १३७ ॥

व्यत्यये

व्यतिक्रम्यासन व्यत्यास ॥ १ ॥ विपर्यसन विपर्यास ॥ २ ॥ विपरीतस्य भावो वैपरीत्यम् ॥ ३ ॥ विपर्ययण विपर्यय ॥ ४ ॥ १३७ ॥ व्यत्ययन व्यत्ययस्तत्र ॥ ५ ॥

अथ स्फातिर्वृद्धौ

स्फायन स्फाति ॥ १ ॥ वर्द्धन वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

प्रीणनेऽवनतर्पणे ।

प्रीण्यते प्राणन तत्र ॥ १ ॥ अव प्रीतावत्र, अव्यते अवनम् ॥ २ ॥ तर्प्यते तर्पणम् ॥ ३ ॥

परित्राण तु पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥

परित्रायते परित्राणम् ॥ १ ॥ पर्यापण पर्याप्ति ॥ २ ॥ प्रहर्तुमुद्यतस्य हस्तस्य धारण रोधो हस्तधारणम्, रक्ष्यस्य पृष्ठे हस्तस्थापने वा ॥ ३ ॥ १३८ ॥

समो निरोधनिग्रहौ ॥ १४४ ॥

निरोधनं निरोधः ॥ १ ॥ निग्रहणं निग्रहः ॥ २ ॥ १४४ ॥

विघ्नोऽन्तरायप्रत्यूहव्यवायाः

विहन्यतेऽनेन विघ्नः स्यादित्वात् कः, तत्र ॥ १ ॥ अन्तरा अयनं कार्यस्यव्यवधानमन्तरायः ॥ २ ॥ प्रतीपमूहनं प्रत्यूहः ॥ ३ ॥ व्यवधाय अयनं व्यवायः ॥ ४ ॥

समये क्षणः ।

वेलावारावसरः प्रस्तावः प्रक्रमोऽन्तरम् ॥ १४५ ॥

समेति समयस्तत्र ॥ १ ॥ क्षणुते क्षणः ॥ २ ॥ वेलयति कालमुपदिशति वेला ॥ ३ ॥ व्रियते वारः पुंस्त्वावलिङ्गं, बाहुलकात् घञ् ॥ ४ ॥ अवसरत्यवसरः ॥५॥ प्रसङ्गेन स्तूयते प्रस्तावः "प्रात् स्तुद्रुस्रुवः" ॥ ५ । ३ । ६७ ॥ इति घञ् ॥६॥ प्रक्रम्यते प्रक्रमः, 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' ॥ ७ । ३ । ३४ ॥ इति घञि वृद्धेरभावः ॥ ७ ॥ अनित्यन्तरम्, अन्तरातीति वा अन्तरमस्त्यनेनेति वा ॥ ८ ॥ १४५ ॥

अभ्यादानमुपोद्धात आरम्भः प्रोपतः क्रमः ।

आभिमुख्येनादानमभ्यादानम् ॥ १ ॥ उपोद्धननमुपोद्धातः, उद्धातोऽपि ॥२॥ आरम्भणमारम्भः ॥ ३ ॥ प्रोपाभ्यां परः क्रमः प्रक्रमणं प्रक्रमः ॥ ४ ॥ उपक्रमणमुपक्रमः ॥ ५ ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगः स्यात्

प्रत्युत्क्रमणं प्रत्युत्क्रमः ॥ १ ॥ कर्मारम्भे प्रयुक्तिः प्रयोगः, प्रकृष्टयुद्धार्थो प्रत्युत्क्रान्तिर्वा ॥ २ ॥

आरोहणं त्वभिक्रमः ॥ १४६ ॥

आरुह्यते आरोहणम् ॥ १ ॥ अभिमुखं क्रमणमभिक्रमः ॥ २ ॥ १४६ ॥

आक्रमोऽधिक्रमक्रान्ती

आक्रमणमाक्रमः तत्र ॥ १ ॥ अधिक्रमणमधिक्रमः ॥ २ ॥ क्रमणं क्रान्तिः ॥३॥

व्युत्क्रमस्तूत्क्रमोऽक्रमः ।

व्युत्क्रमणं व्युत्क्रमः ॥ १ ॥ उत्क्रमणमुत्क्रमः ॥ २ ॥ न क्रमोऽक्रमः ॥ ३ ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगो वियोगो विरहः समाः ॥ १४७ ॥

विप्रलम्भनं विप्रलम्भः ॥ १ ॥ विप्रयोजनं विप्रयोगः ॥ २ ॥ वियोजनं वियोगः ॥ ३ ॥ 'रहण् त्यागे' इत्यदन्तः, विरहणं विरहः ॥ ४ ॥ ॥ १४७ ॥

अत्यर्थं गाढमुद्गाढं बाढं तीव्रं भृशं दृढम् ॥ १४१ ॥
अतिमात्रातिमर्यादनितान्तोत्कर्षनिर्भराः ।
भरैकान्तातिवेलातिशयाः

अतिक्रान्तमर्थमत्यर्थम्, तत्र ॥१॥ गाहते स्म गाढम् ॥२॥ उद्गाहते स्म उद्गाढम् ॥३॥ बाध्यते स्म बाढम्, "क्षुब्धविरिब्ध-" ॥ ४ । ४ । ७० ॥ इति साधु ॥४॥ तीव्यति तीव्रम् ॥ ५ ॥ बिभर्ति भृशम् "भृमृ" ॥ (उणा–५२८) ॥ इति कित् श ॥ ६ ॥ दृंहति दृढम् ॥ ७ ॥ १४१ ॥ अतिक्रान्त मात्रां मर्यादां च अतिमात्रम्, अतिमर्यादम् ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ नितास्यति स्म नितान्तम् ॥ १० ॥ उत्कृष्यतेऽनेन उत्कर्ष ॥ ११ ॥ निःशेषेण भरोऽत्र निर्भरः ॥ १२ ॥ भृणातेरपि भरः ॥ १३ ॥ एकोऽन्तो निश्चयोऽत्र एकान्तम् ॥ १४ ॥ अतिक्रान्तं वेलामतिवेलं ॥ १५ ॥ अतिशेते जयत्यनेन अतिशयः ॥ १६ ॥

जृम्भा तु जृम्भणम् ॥ १४२ ॥

जृम्भते जम्भा त्रिलिङ्गः ॥ १ ॥ अनटि जृम्भणम् ॥ २ ॥ १४२ ॥

आलिङ्गनं परिष्वङ्गः सश्लेष उपगूहनम् ।
अङ्कपाली परीरम्भः क्रोडीकृतिः

आलिङ्ग्यते आलिङ्गनम् ॥ १ ॥ परिष्वजनं परिष्वङ्गः ॥ २ ॥ सश्लेषणं सश्लेषः ॥ ३ ॥ उपगुह्यते उपगूहनम् ॥४॥ अङ्कः पाल्यतेऽङ्कपालिः, 'स्वरेभ्य इः'' ॥ (उणा–६०६) ॥ ङ्यामङ्कपाली अङ्कः पालिरिति वा ॥ ५ ॥ परिरम्भणं परिरम्भः "घञ्युपसर्गस्य" ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दीर्घत्वे परीरम्भः ॥ ६ ॥ क्रोडाकरणं क्रोडीकृतिः ॥ ७ ॥

अथोत्सवे ॥ १४३ ॥
महः क्षणोद्धवोद्धर्षा

उत्सूते सुखमुत्सवः, तत्र ॥ १ ॥ १४३ ॥ महति महः ॥ २ ॥ क्षणुते दुःखं क्षणः ॥ ३ ॥ उद्धुनाति दुःखमुद्धवः ॥ ४ ॥ उच्चैर्हर्षयति उद्धर्षः ॥ ५ ॥

मेलके सङ्गसङ्गमौ ।

मिलत् श्लेषणे' मेलनं मेलः, के मेलकस्तत्र ॥ १ ॥ सजनं सङ्गः ॥ २ ॥ सङ्गमनं सङ्गमः पुक्लीबलिङ्गः ॥ ३ ॥

अनुग्रहोऽभ्युपपत्तिः

अनुग्रहणमनुग्रहः ॥ १ ॥ अभ्युपपदनमभ्युपपत्तिः ॥ २ ॥

समौ निरोधनिग्रहौ ॥ १४४ ॥

निरोधन निरोध ॥ १ ॥ निग्रहण निग्रह ॥ २ ॥ १४४ ॥

विघ्नेऽन्तरायप्रत्यूहव्यवाया

विहन्यतेऽनेन विघ्न स्यादित्वात् क, तत्र ॥ १ ॥ अन्तरा अयन कार्यस्य व्यवधानमन्तराय ॥ २ ॥ प्रतापमूहन प्रत्यूह ॥ ३ ॥ व्यवधाय अयन व्यवाय. ॥ ४ ॥

समये क्षण ।

वेलावारावसर प्रस्ताव प्रक्रमोऽन्तरम् ॥ १४५ ॥

समेति समयस्तत्र ॥ १ ॥ क्षणुते क्षण ॥ २ ॥ वेलयति कालमुपदिशति वेला ॥ ३ ॥ व्रियते वार पुंस्त्रावलिङ्ग, बाहुलकाद् घञ् ॥ ४ ॥ अवसरत्यवसर ॥५॥ प्रसङ्गेन स्तूयते प्रस्ताव "प्रात् स्तुद्रुस्रुवो" ॥ ५ । ३ । ६७ ॥ इति घञ् ॥६॥ प्रक्रम्यते प्रक्रम, "माऽक्रमि-" ॥ ४ । ३ । ५५ ॥ इति घञि वृद्धेरभाव ॥ ७ ॥ अमित्यन्तरम्, अन्तरातीति वा, अन्तरमस्त्यनेनेति वा ॥ ८ ॥ १४५ ॥

अभ्यादानमुपोद्घात आरम्भ प्रोपत क्रम ।

आभिमुख्येनादानमभ्यादानम् ॥ १ ॥ उपोद्धननमुपोद्घात, उद्घातोऽपि ॥२॥ आरम्भणमारम्भ ॥ ३ ॥ प्रोपाभ्या पर क्रम प्रक्रमण प्रक्रम ॥ ४ ॥ उपक्रमणमुपक्रम ॥ ५ ॥

प्रत्युत्क्रम प्रयोग स्यात्

प्रत्युत्क्रमण प्रत्युत्क्रम ॥ १ ॥ कर्मारम्भे प्रयुक्ति प्रयोग, प्रत्युद्घात्या प्रत्युत्क्रान्तिर्वा ॥ २ ॥

आरोहण त्वभिक्रम ॥ १४६ ॥

आरुह्यते आरोहणम् ॥ १ ॥ अभिमुख क्रमणमभिक्रम ॥ २ ॥ १४६ ॥

आक्रमेऽविक्रमक्रान्ती

आक्रमणमाक्रम तत्र ॥ १ ॥ अधिक्रमणविक्रम ॥ २ ॥ क्रमण क्रान्ति. ॥३॥

व्युत्क्रमस्तूत्क्रमोऽक्रम ।

व्युत्क्रमण व्युत्क्रम ॥ १ ॥ उत्क्रमणमुत्क्रम ॥ २ ॥ न क्रमाऽक्रम ॥ ३ ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगो वियोगो विरह समा ॥ १४७ ॥

विप्रलम्भन विप्रलम्भ ॥ १ ॥ विप्रयोजन विप्रयोग ॥ २ ॥ वियोजन वियोग ॥ ३ ॥ ' रहत् त्याग ' इत्यस्य त, विरहण विरह ॥ ४ ॥ ॥ १४७ ॥

अत्यर्थं गाढमुद्गाढं बाढं तीव्रं भृशं दृढम् ॥ १४१ ॥
अतिमात्रातिमर्यादनितान्तोत्कर्षनिर्भराः ।
भरैकान्तातिवेलातिशयाः

अतिमात्रमर्थमलमर्थम्, तत्र ॥१॥ गाहते स्म गाढम् ॥२॥ उद्गाहते स्म उद्गाढम् ॥३॥ बाढते स्म बाढम्, "क्षुब्धस्वान्त-" ॥ ४।४।७० ॥ इति साधुः ॥४॥ तीव्यति तीव्रम् ॥ ५ ॥ बिभर्ति भृशम् "कृश्भृ" ॥ (उणा–५२८) ॥ इति किद् वा ॥ ६ ॥ दृंहति दृढम् ॥ ७ ॥ १४१ ॥ अतिक्रान्तं मात्रां मर्यादां च अतिमात्रम्, अतिमर्यादम् ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ नितान्म्यति स्म नितान्तम् ॥ १० ॥ उत्कृष्यतेऽनेन उत्कर्षः ॥ ११ ॥ निःशेषेण भरोऽत्र निर्भरः ॥ १२ ॥ भृणातेरपि भरः ॥ १३ ॥ एकोऽन्तो निश्चयोऽत्र एकान्तम् ॥ १४ ॥ अतिक्रान्तं वेलामतिवेलं ॥ १५ ॥ अतिशेते जयत्यनेन अतिशयः ॥ १६ ॥

जृम्भा तु जृम्भणम् ॥ १४२ ॥

जम्भते जम्भा स्त्रीलिङ्गः ॥ १ ॥ अनटि जृम्भणम् ॥ २ ॥ १४२ ॥

आलिङ्गनं परिष्वङ्गः सश्लेष उपगूहनम् ।
अङ्कपाली परीरम्भः क्रोडीकृतिः

आलिङ्ग्यते आलिङ्गनम् ॥ १ ॥ परिष्वजनं परिष्वङ्गः ॥ २ ॥ सश्लेषणं सश्लेषः ॥ ३ ॥ उपगुह्यते उपगूहनम् ॥४॥ अङ्कः पाल्यतेऽङ्कपालिः, 'स्वरेभ्य इः" ॥ (उणा–६०६) ॥ ङ्यामङ्कपाली, अङ्कं पालिरिति वा ॥ ५ ॥ परिरम्भणं परिरम्भः "घञ्युपसर्गस्य" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घत्वे परीरम्भः ॥ ६ ॥ क्रोडीकरणं क्रोडीकृतिः ॥ ७ ॥

अथोत्सवे ॥ १४३ ॥
महः क्षणोद्धवोद्धर्षाः

उत्सूते सुखमुत्सवः तत्र ॥ १ ॥ १४३ ॥ महति महः ॥ २ ॥ क्षणुते दुःखं क्षणः ॥ ३ ॥ उद्धुनाति दुःखमुद्धवः ॥ ४ ॥ उच्चैर्हर्षयति उद्धर्षः ॥ ५ ॥

मेलके सङ्गसङ्गमौ ।

मिलत् श्लेषणे' मेलनं मेलः के मेलकस्तत्र ॥ १ ॥ सजनं सङ्गः ॥ २ ॥ सङ्गमनं सङ्गमः पुंक्लीबलिङ्गः ॥ ३ ॥

अनुग्रहोऽभ्युपपत्तिः

अनुग्रहणमनुग्रहः ॥ १ ॥ अभ्युपपदनमभ्युपपत्तिः ॥ २ ॥

निद्रान निद्रा ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥

प्रवह्ल [illegible]

प्रवह्लनेन प्रवह्, [illegible] ॥ [illegible] ॥

जाति [illegible]

जायतऽस्या [illegible]

॥ १ ॥ समानस्य भव [illegible] ॥ २ ॥

व्यक्तिस्तु [illegible] ।

व्यज्यतऽनया व्यक्ति ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥ [illegible]

यस्या पृथगात्मिका [illegible] ॥ ३ ॥

तिर्यक् नास्ति

तिराञ्चति तिर्यक् ॥ १ ॥ [illegible] ॥ (उणा–
११८) ॥ इति बहुवचनात् [illegible] ॥ २ ॥

सदृपस्तु सदृ

सदृपण सदृप, [illegible] ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥

द्रोहस्त्वपक्रिया ॥ १०१ ॥

द्राहण द्रोह ॥ १ ॥ अपकारोऽपक्रिया ॥ [illegible] ॥ २ ॥

वध्ये मोघाऽपथमुधा

वध्नाति वध्यम् "स्याच्छामा" ॥ (उणा–३१७) ॥ इति य [illegible] ॥ १ ॥
मुह्यति अस्मिन् मोघम् [illegible] घत्वम् ॥ २ ॥ न [illegible] ॥ ३ ॥
मुह्यत्यनया मुधा भिदादित्वात्, मुधेत्यव्ययमपि ॥ ४ ॥

अन्तर्गडु निरर्थकम् ।

अन्तर्गच्छ तगडु, "मृमृत" ॥ (उणा–७१६) ॥ [illegible] ॥ १ ॥ निर्गतम
र्थात् प्रयोजनान्निरर्थकम् ॥ २ ॥

संस्थान संनिवेश स्यात्

संस्थिति संस्थानम् ॥ १ ॥ संनिवेशन संनिवेश ॥ २ ॥

अर्थस्यापगमे व्यय ॥ १५२ ॥

' ययण् वित्तसमु सर्गे अदन्त ' ययन व्यय ॥ १ ॥ १५२ ॥

सम्मूर्छन त्वभिव्याप्ति

सम्मूर्छयत सम्मूर्छनम् ॥ १ ॥ अभि यापनमभिव्याप्ति [illegible]

आभा राढा विभूषा श्रीरभिख्याकान्तिविभ्रमा ।
लक्ष्मीश्छाया च शोभायां

आमानमाभा "उपसर्गादात" ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ राज स्यनया राढा, भिदादित्वात् निपात्यते ॥२॥ विभूष्यतेऽनया विभूषा ॥ ३ ॥ श्रयण शीला श्री स्त्रीलिङ्ग, "दिद्युद्दद्दृ-" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥ ॥ ४ ॥ अभिख्यायतेऽनया अभिख्या ॥ ५ ॥ काम्यतेऽनया कान्ति ॥ ६ ॥ विभ्र मत्यनेन विभ्रम ॥ ७ ॥ लक्ष्यतेऽनया लक्ष्मी स्त्रीलिङ्गा ॥ ८ ॥ छ्यति वैरूप्य छाया "स्याछामा-" (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ ९ ॥ शोभन शोभा भिदादि-त्वादङ् साधुस्तत्र ॥ १० ॥

सुषमा सातिशायिनी ॥ १४८ ॥

सा शोभाऽतिशयवती सुष्ठु समा सुषमा "निर्दु सुवे -" ॥ २ । ३ । ५६ ॥ इति षत्वम् ॥ १ ॥ ॥ १४८ ॥

संस्तव स्यात् परिचय

सगत स्तवन सस्तव ॥ १ ॥ सम ताचयन परिचय ॥ २ ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकृतिराकार ॥ १ ॥ इङ्गनमिङ्ग , घञ् ॥ २ ॥ क्ते इङ्गितम्, इङ्गिताकाराभ्यां भावज्ञानमित्यादौ गावलीवर्दन्यायेन इङ्गित चेष्टितम्, आकारो मुखरागादिरिति कौटिल्यो व्याख्यत् ॥ ३ ॥

निमित्ते कारण हेतुर्बीज योनिर्निबन्धनम् ॥ १४९ ॥
निदानम्

निमिनोति निमित्त तत्र पुतपित्त-" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपा त्यते ॥ १ ॥ करोति कारणम्, 'कारणम्" ॥ ५ । ३ । १२७ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ हिनोति वधत हतु पुलिङ्ग ॥ ३ ॥ वेति बीजम् "वियो जक् ॥ (उणा-१२७) ॥ ॥ ४ ॥ यौति योनि पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ ५ ॥ निबध्नाति निबन्धनम् ॥ ६ ॥ ॥ १४९ ॥ निदीयते जन्यतेऽनेन निदानम् एते धमवृत्तित्वेऽप्यजहल्लिङ्गा ॥ ७ ॥

अथ कार्यं स्यादर्थ कृत्य प्रयोजनम् ।

क्रियते कार्यम्, घ्यण् ॥ १ ॥ अर्थ्यतेऽर्थ ॥ २ ॥ क्रियते कृत्यम् "कृवृषि-" ॥ ५ । १ ॥ ४२ ॥ इति वा क्यप् ॥ ३ ॥ प्रयोजयति प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

निष्ठानिर्वहणे तुल्ये

निष्ठान निष्ठा ॥ १ ॥ नितरामुह्यते निवर्हणम् ॥ २ ॥

प्रवहो गमन बहि ॥ १५० ॥

प्रवह त्यनेन प्रवह , "गोचरसचर" ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ १ ॥ १५० ॥

जाति सामान्य

जायतेऽस्या जाति –गौरय गौरयमित्यादिसदृशाभिधानज्ञानहेतु , जातमपि ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामान्यम् ॥ २ ॥

व्यक्तिस्तु विशेष पृथगात्मिका ।

व्यज्यतेऽनया व्यक्ति ॥ १ ॥ विशिष्यतेऽनया विशेष ॥ २ ॥ पृथग् आत्मा यस्या पृथगात्मिका भिन्नस्वरूपेत्यर्थ ॥ ३ ॥

तिर्यक् साचि

तिरोऽञ्चति तिर्यक् ॥ १ ॥ सचते साचि स्त्रीलिङ्ग , "कमिवमि" ॥ (उणा–६१८) ॥ इति वहुवचनात् णिदि , साचीत्यव्ययमपि ॥ २ ॥

सहर्षस्तु स्पर्द्धा

सहर्षण सहर्ष सघर्षोऽपि ॥ १ ॥ स्पर्द्धन स्पर्द्धा ॥ २ ॥

द्रोहस्त्वपक्रिया ॥ १५१ ॥

द्रोहण द्रोह ॥ १ ॥ अपकारोऽपक्रिया ॥ २ ॥ १५१ ॥

वन्ध्ये मोघाऽफलमुधा

वध्नाति वन्ध्यम् "स्याच्छामा-" ॥ (उणा–३५७) ॥ इति य , तान्त ॥ १ ॥ मुह्यति अस्मिन् मोघम् न्यङ्क्वादित्वाद् घत्वम् ॥ २ ॥ न फलत्यफलम् ॥ ३ ॥ मुह्यत्यनया मुधा भिदादित्वात्, मुधेत्यव्ययमपि ॥ ४ ॥

अन्तर्गडु निरर्थकम् ।

अन्तर्गडत्य तर्गडु , 'भृमृतॄ ' ॥ (उणा–७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ निर्गतम र्थात् प्रयोजनान्निरर्थकम् ॥ २ ॥

संस्थान संनिवेश स्यात्

संस्थिति संस्थानम् ॥ १ ॥ संनिवेशन संनिवेश ॥ २ ॥

अर्थस्यापगमे व्यय ॥ १५२ ॥

'व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे अदन्त व्ययन व्यय ॥ १ ॥ १५२ ॥

समूर्छन त्वभिव्याप्ति

समूर्छयते समूर्छनम् ॥ १ ॥ अभिव्यापनमभिव्याप्ति सर्वतो वृत्ति ॥ २ ॥

आभा राद्धा विभूषा श्रीरभिख्याकान्तिविभ्रमाः ।
लक्ष्मीश्छाया च शोभाया

आभात्याभा "उपसर्गादातः" ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ राजते
ऽनया राद्धा, भिदादित्वात् निपात्यते ॥२॥ विभूष्यतेऽनया विभूषा ॥ ३ ॥ श्रयण
शीला श्री स्त्रीलिङ्ग, "दिद्युद्दद्-" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥
॥ ४ ॥ अभिख्यायतेऽनया अभिख्या ॥ ५ ॥ काम्यतेऽनया कान्ति ॥ ६ ॥ विभ्र
मत्यनेन विभ्रम ॥ ७ ॥ लक्ष्यतेऽनया लक्ष्मी स्त्रीलिङ्गा ॥ ८ ॥ छ्यति वैरूप्य
छाया "स्थाछामा-" (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ ९ ॥ शोभन शोभा भिदादि-
त्वादङि साधुस्तत्र ॥ १० ॥

सुषमा सातिशायिनी ॥ १४८ ॥

सा शोभाऽतिशयवती सुष्ठु समा सुषमा "निर्दु सुवे -" ॥ २ । ३ । ५६ ॥
इति षत्वम् ॥ १ ॥ ॥ १४८ ॥

संस्तव स्यात् परिचय

सगत स्तवन सस्तव ॥ १ ॥ सम ताचयन परिचय ॥ २ ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकृतिराकार ॥ १ ॥ इङ्गनमिङ्ग , घञ् ॥ २ ॥ क्ते इङ्गितम्, इङ्गिताकाराभ्या
भावज्ञानमित्यादौ गोबलीवर्दन्यायेन इङ्गित चेष्टितम्, आकारो मुखरागादिरिति
कौटिल्यो व्याख्यत ॥ ३ ॥

निमित्ते कारण हेतुर्वीज योनिर्निबन्धनम् ॥ १४९ ॥
निदानम्

निमिनोति निमित्त तत्र "पुतपित्त-" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपा
त्यते ॥ १ ॥ करोति कारणम्, "कारणम्" ॥ ५ । ३ । १२७ ॥ इति साधु ॥ २ ॥
हिनोति वर्धते हेतु पुल्लिङ्ग ॥ ३ ॥ वेति बीजम् "वियो जक्" ॥ (उणा-१२७) ॥
॥ ४ ॥ यौति याति योनि पुस्त्रीलिङ्ग ॥ ५ ॥ निबध्नाति निबन्धनम् ॥ ६ ॥ ॥ १४९ ॥
निदीयते जन्यतेऽनेन निदानम् एत धमद्वत्तिरवऽप्यजहल्लिङ्गा ॥ ७ ॥

अथ कार्य स्यादर्थ कृत्य प्रयोजनम् ।

क्रियते कार्यम्, घ्यण् ॥ १ ॥ अर्थ्यतेऽर्थ ॥ २ ॥ क्रियते कृत्यम् "कृवृषि-"
॥ ५ । १ । ४२ ॥ इति वा क्यप् ॥ ३ ॥ प्रयोजयति प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

निष्ठानिर्वहणे तुल्ये

निष्ठान निष्ठा ॥ १ ॥ नितरामुह्यते निवर्हणम् ॥ २ ॥

प्रवहो गमन बहि ॥ १५० ॥

प्रवह्न्त्यनेन प्रवह , "गोचरसचर" ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ १ ॥ १५० ॥

जाति सामान्य

जायतेऽस्या जाति -गौरय गौरयमित्यादिसदृशाभिधानज्ञानहेतु , जातमपि ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामान्यम् ॥ २ ॥

व्यक्तिस्तु विशेष पृथगात्मिका ।

व्यज्यतेऽनया व्यक्ति ॥ १ ॥ विशिष्यतेऽनया विशेष ॥ २ ॥ पृथग् आत्मा यस्या पृथगात्मिका भिन्नस्वरूपेत्यर्थ ॥ ३ ॥

तिर्यक् साचि

तिरोऽञ्चति तिर्यक् ॥ १ ॥ सचते साचि स्त्रीलिङ्ग "कमिवमि" ॥ (उणा-६१८) ॥ इति बहुवचनात् णिदि , साचीत्यव्ययमपि ॥ २ ॥

सहर्षस्तु स्पर्द्धा

सहर्षण सहर्ष , सघर्षोऽपि ॥ १ ॥ स्पर्द्धन स्पर्द्धा ॥ २ ॥

द्रोहस्त्वपक्रिया ॥ १५१ ॥

द्रोहण द्रोह ॥ १ ॥ अपकारोऽपक्रिया ॥ २ ॥ १५१ ॥

वन्ध्ये मोघाऽफलमुधा

वध्नाति वन्ध्यम् ' स्याच्छामा-" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य तत्र ॥ १ ॥ मुह्यति अस्मिन् मोघम् "यङ्कादित्वाद घत्वम् ॥ २ ॥ न फलत्यफलम् ॥ ३ ॥ मुह्यत्यनया मुधा भिदादित्वात्, मुधेत्यव्ययमपि ॥ ४ ॥

अन्तर्गडु निरर्थकम् ।

अन्तर्गडत्यन्तर्गडु , "भृमृतृ ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ निर्गतम् अर्थात् प्रयोजनान्निरर्थकम् ॥ २ ॥

संस्थान संनिवेश स्यात्

संस्थिति संस्थानम् ॥ १ ॥ संनिवेशन संनिवेश ॥ २ ॥

अर्थस्यापगमे व्यय ॥ १५२ ॥

व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे अदन्त व्ययन व्यय ॥ १ ॥ १५२ ॥

सम्मूर्छन त्वभिव्याप्ति

सम्मूर्छ्यते सम्मूर्च्छनम् ॥ १ ॥ अभिव्यापनमभिव्याप्ति सर्वतो वृत्ति ॥ २ ॥

आभा राढा विभूषा श्रीरभिख्याकान्तिविभ्रमाः ।
लक्ष्मीश्छाया च शोभायां

आभानमाभा "उपसर्गादातः" ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ राजत्यनया राढा, भिदादित्वात् निपात्यते ॥२॥ विभूष्यतेऽनया विभूषा ॥ ३ ॥ श्रयणशीला श्री स्त्रीलिङ्ग, "दिद्युद्दद्–" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥ ॥ ४ ॥ अभिख्यायतेऽनया अभिख्या ॥ ५ ॥ काम्यतेऽनया कान्ति ॥ ६ ॥ विभ्रमत्यनेन विभ्रम ॥ ७ ॥ लक्ष्यतेऽनया लक्ष्मी स्त्रीलिङ्गा ॥ ८ ॥ छ्यति वैरूप्यं छाया " स्याछामा–" (उणा–३५७) ॥ इति य ॥ ९ ॥ शोभनं शोभा भिदादित्वादङि साधुस्तत्र ॥ १० ॥

सुषमा सातिशायिनी ॥ १४८ ॥

सा शोभाऽतिशयवती सुष्ठु समा सुषमा "निर्दु सुवे –" ॥ २ । ३ । ५६ ॥ इति षत्वम् ॥ १ ॥ ॥ १४८ ॥

संस्तवः स्यात् परिचयः

सम्यक् स्तवनं संस्तवः ॥ १ ॥ समन्ताच्चयन परिचय ॥ २ ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकृतिराकार ॥ १ ॥ इङ्गनमिङ्ग, घञ् ॥ २ ॥ क्ते इङ्गितम्, इङ्गिताकारावेकार्थौ भावज्ञानमित्यादौ गोबलीवर्दन्यायेन इङ्गित चेष्टितम्, आकारो मुखरागादिरिति कौटिल्यो व्याख्यत् ॥ ३ ॥

निमित्तं कारणं हेतुर्बीजं योनिर्निबन्धनम् ॥ १४९ ॥
निदानम्

निमिनोति निमित्तं तत्र 'पुलवित्त–" ॥ (उणा–२०४) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ करोति कारणम्, 'कारणम्" ॥ ५ । ३ । १२७ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ हिनोति वर्धते हेतुः पुलिङ्ग ॥ ३ ॥ वेति बीजम् "वियो जक्" ॥ (उणा–१२७) ॥ ॥ ४ ॥ यौति योनिः पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ ५ ॥ निबध्नाति निबन्धनम् ॥ ६ ॥ ॥ १४९ ॥ निर्दीयते जन्यतेऽनेन निदानम् एते धर्मत्त्रित्वेऽप्यजहल्लिङ्गा ॥ ७ ॥

अथ कार्यं स्यादर्थः कृत्यं प्रयोजनम् ।

क्रियते कार्यम्, घ्यण् ॥ १ ॥ अर्थ्यतेऽर्थः ॥ २ ॥ क्रियते कृत्यम् "कृवृषि–" ॥ ५ । १ । ४२ ॥ इति वा क्यप् ॥ ३ ॥ प्रयोजयति प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

निष्ठानिर्वहणे तुल्ये

निष्ठान निष्ठा ॥ १ ॥ नितरामुह्यते निवर्हणम् ॥ २ ॥

प्रवर्हो गमन बर्हि ॥ १५० ॥

प्रवह-त्यनेन प्रवह , "गोचरसचर" ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ १ ॥ १५० ॥

जाति सामान्य

जायतेऽस्या जाति -गौरय गौरयमित्यादिसदृशाभिधानज्ञानहेतु , जातमपि ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामान्यम् ॥ २ ॥

व्यक्तिस्तु विशेष पृथगात्मिका ।

व्यज्यतेऽनया व्यक्ति ॥ १ ॥ विशिष्यतेऽनया विशेष ॥ २ ॥ पृथग् आत्मा यस्या पृथगात्मिका भिन्नस्वरूपेत्यर्थ ॥ ३ ॥

तिर्यक् साचि

तिरोऽश्वति तिर्यक् ॥ १ ॥ सचते साचि स्त्रीलिङ्ग "कमिवमि" ॥ (उणा-६१८) ॥ इति बहुवचनात् णिदि , साचीत्यव्ययमपि ॥ २ ॥

सहर्षस्तु स्पर्द्धा

सहषण सहष , सघर्षोऽपि ॥ १ ॥ स्पर्द्धन स्पर्द्धा ॥ २ ॥

द्रोहस्त्वपक्रिया ॥ १५१ ॥

द्रोहण द्रोह ॥ १ ॥ अपकारोऽपक्रिया ॥ २ ॥ १५१ ॥

व-ध्ये मोघाऽफलमुधा

वध्नाति व-ध्यम् ' स्याच्छामा-" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य तत्र ॥ १ ॥ मुह्यति अस्मिन् मोघम् -यङ्क्वादित्वाद घत्वम् ॥ २ ॥ न फलत्यफलम् ॥ ३ ॥ मुह्यत्यनया मुधा भिदादित्वात्, मुधेत्य-व्ययमपि ॥ ४ ॥

अन्तर्गडु निरर्थकम् ।

अ-तगडत्य तर्गडु , भृमृतृ ' ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ निर्गतम र्थात् प्रयोजनान्निरर्थकम् ॥ २ ॥

सस्थान सनिवेश स्यात्

सास्थिति सस्थानम् ॥ १ ॥ सनिवेशन सनिवेश ॥ २ ॥

अर्थस्यापगमे व्यय ॥ १५२ ॥

'व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे अद-त व्ययन व्यय ॥ १ ॥ १५२ ॥

समू-र्छन त्वभिव्याप्ति

समूर्छयते समूर्च्छनम् ॥ १ ॥ अभि यापनमभिव्याप्ति सवतो वृत्ति ॥ २ ॥

आभा राढा विभूषा श्रीरभिख्याकान्तिविभ्रमा ।
लक्ष्मीश्छाया च शोभायां

आभानमाभा "उपसर्गादातः" ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ राजन्त्यनया राढा, भिदादित्वात् निपात्यते ॥२॥ विभूष्यतेऽनया विभूषा ॥ ३ ॥ श्रयणशीला श्रीः स्त्रीलिङ्ग, "दिद्युद्दद्-" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥ ॥ ४ ॥ अभिख्यायतेऽनया अभिख्या ॥ ५ ॥ काम्यतेऽनया कान्तिः ॥ ६ ॥ विभ्रमत्यनेन विभ्रमः ॥ ७ ॥ लक्ष्यतेऽनया लक्ष्मीः स्त्रीलिङ्गः ॥ ८ ॥ छ्यति वैरूप्यं छाया "स्याछामा-" (उणा-३५७) ॥ इति यः ॥ ९ ॥ शोभनं शोभा भिदादित्वादङ्, साधुस्तत्र ॥ १० ॥

सुषमा सातिशायिनी ॥ १४८ ॥

सा शोभाऽतिशयवती सुष्ठु समा सुषमा "निर्दु सुवे -" ॥ २ । ३ । ५६ ॥ इति षत्वम् ॥ १ ॥ ॥ १४८ ॥

संस्तवः स्यात् परिचयः

समन्तात् स्तवनं संस्तवः ॥ १ ॥ सम्यक् तायनं परिचयः ॥ २ ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकृतिराकारः ॥ १ ॥ इङ्गनमिङ्गः, घञ् ॥ २ ॥ क्ते इङ्गितम्, इङ्गिताकाराभ्यां भावज्ञानमित्यादौ गोबलीवर्दन्यायेन इङ्गितं चेष्टितम्, आकारो मुखरागादिरिति कौटिल्यो व्याख्यत् ॥ ३ ॥

निमित्तं कारणं हेतुर्बीजं योनिर्निबन्धनम् ॥ १४९ ॥
निदानम्

निमिनोति निमित्तं तत्र "पुतपित्त-" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ करोति कारणम्, "कारणम्" ॥ ५ । ३ । १२७ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ हिनोति वर्धते हेतुः पुलिङ्ग ॥ ३ ॥ वेति बीजम् "वियो जक्" ॥ (उणा-१२७) ॥ ॥ ४ ॥ यौति योनिः पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ ५ ॥ निबध्नाति निबन्धनम् ॥ ६ ॥ ॥ १४९ ॥ निदीयते ज्ञायतेऽनेन निदानम् एते धर्मवृत्तित्वेऽप्यजहल्लिङ्गा ॥ ७ ॥

अथ कार्यं स्यादर्थः कृत्यं प्रयोजनम् ।

क्रियते कार्यम्, घ्यण् ॥ १ ॥ अर्थ्यतेऽर्थः ॥ २ ॥ क्रियते कृत्यम् "कृवृषि-" ॥ ५ । १ । ४२ ॥ इति वा क्यप् ॥ ३ ॥ प्रयोजयति प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

निष्ठानिर्वहणे तुल्ये

निष्ठान निष्ठा ॥ १ ॥ नितरामुद्यते निर्वहणम् ॥ २ ॥

प्रवहो गमन बहि ॥ १५० ॥

प्रवहणेनेन प्रवह, "गोचरसंचर" ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ १ ॥ १५० ॥

जाति सामान्य

जायतेऽस्या जाति -गौरयं गौरयमित्यादिसदृशाभिधानज्ञानहेतु, जातमपि ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामान्यम् ॥ २ ॥

व्यक्तिस्तु विशेष पृथगात्मिका ।

व्यज्यतेऽनया व्यक्ति ॥ १ ॥ विशिष्यतेऽनया विशेष ॥ २ ॥ पृथग् आत्मा यस्या पृथगात्मिका भिन्नस्वरूपेत्यर्थ ॥ ३ ॥

तिर्यक् साचि

तिरोऽञ्चति तिर्यक् ॥ १ ॥ सचते साचि स्त्रीलिङ्ग, "कमिवमि" ॥ (उणा–६१८) ॥ इति बहुवचनात् णिदि, साचात्यव्ययमपि ॥ २ ॥

संहर्षस्तु स्पर्द्धा

संहर्षण संहर्ष संघर्षोऽपि ॥ १ ॥ स्पर्द्धन स्पर्द्धा ॥ २ ॥

द्रोहस्त्वपक्रिया ॥ १५१ ॥

द्रोहण द्रोह ॥ १ ॥ अपकारोऽपक्रिया ॥ २ ॥ १५१ ॥

वन्ध्ये मोघाऽफलमुधा

बध्नाति वन्ध्यम् "स्याच्छामा-" ॥ (उणा–३५७) ॥ इति य तत्र ॥ १ ॥ मुह्यति अस्मिन् मोघम् -यङ्कादित्वाद् घत्वम् ॥ २ ॥ न फलत्यफलम् ॥ ३ ॥ मुह्यत्यनया मुधा भिदादित्वात्, मुधेत्यव्ययमपि ॥ ४ ॥

अन्तर्गडु निरर्थकम् ।

अन्तर्गडत्य तगडु, "भृमृतृ ॥ (उणा–७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ निर्गतम् अर्थात् प्रयोजनान्निरर्थकम् ॥ २ ॥

संस्थान संनिवेश स्यात्

संस्थिति संस्थानम् ॥ १ ॥ संनिवेशन संनिवेश ॥ २ ॥

अर्थस्यापगमे व्यय ॥ १५२ ॥

व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे अदन्त व्ययन व्यय ॥ १ ॥ १५२ ॥

संमूर्छन त्वभिव्याप्ति

संमूर्छत संमूर्छनम् ॥ १ ॥ अभिव्यापनमभिव्याप्ति सर्वतो वृत्ति ॥ २ ॥

श्रेषो भ्रशो यथोचितात्।

यथोचिताद् रूपाद् भ्रशाऽपपात , भ्रेषण भ्रेष ॥ १ ॥

अभावो नाशे

न भाव सत्ता अभाव ॥ १ ॥ नशन नाशस्तत्र ॥ २ ॥

सक्रामसक्रमौ दुर्गसचरे ॥ १५३ ॥

सक्राम त्यनेन सक्राम , घञि बाहुलकाद् वृद्धि ॥ १ ॥ "मोऽकामि" ॥ ४ ॥ ३ । ५५ ॥ इति वृद्धिनिषेधे सक्रम , पुन्नीबलिङ्गावेतौ ॥२॥ दुर्गं सचरतऽनेन दुर्ग सचरस्तत्र "गोचरसचर-"॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ १५३ ॥

नीवाकस्तु प्रयाम स्यात्

नियत वचन नीवाक तुलाधृताऽनाधिक्यम्, कियादरो वा ॥ १ ॥ प्रयमन प्रयाम ॥ २ ॥

अवेक्षा प्रतिजागर ।

अवेक्षणमवेक्षा अवधानमित्यर्थ ॥ १ ॥ प्रतिजागरण प्रतिजागर ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वासौ

विश्रम्भण विश्रम्भ ॥ १ ॥ विश्वसन विश्वास ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमन परिणाम ॥१॥ विक्रियते विक्रिया विकार विकृती अपि ॥२॥१५४॥

चक्रावर्तो भ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने ।

चक्रेण आवर्तन चक्रावर्त ॥ १ ॥ भ्रमण भ्रम ॥ २ ॥ क्तौ भ्रान्ति ॥ ॥ ३ ॥ ' तॄभ्रमि " ॥ (उणा-६९१) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमि ॥ ४ ॥ घरणम्, घूर्णन वा घूर्णि अयोऽपि स्त्रीलिङ्गा ' हूर्णिघूर्णि " ॥ (उणा-६३७) ॥ इति णौ निपात्यते ॥ ५ ॥ घूर्ण्यते घूर्णनम् तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विसवद

विप्रलम्भन विप्रलम्भ "उपसर्गात् खल्घञोश्च" ॥ ४ । ४ । १०७ ॥ इति घञि नोन्त ॥ १ ॥ विसवदन विसंवाद ॥ २ ॥

वैसर्जनम् ॥ १५५ ॥

॥ १ ॥ अतिसृज्यतेऽतिसर्जन समर्पणमित्यर्थ ॥२॥ १५५॥

उपलम्भनमुपलम्भ ॥ १ ॥ अनुभवनमनुभव ॥ २ ॥

प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।

प्रतिलम्भन प्रतिलम्भ ॥ १ ॥ लभ्यते लम्भनम् ॥ २ ॥

नियोगे विधिसम्प्रैषौ

नियोजन नियोगस्तत्र ॥ १ ॥ विधीयते विधि पुलिङ्ग ॥ २ ॥ संप्रेषण सम्प्रैष ॥ ३ ॥

विनियोगोऽर्पण फले ॥ १५६ ॥

विनियोजन विनियोग , फलविषयमर्पणम् ॥ १ ॥ १५६ ॥'

लवोऽभिलावो लवनम्

लवनं लव ॥ १ ॥ अभिलवनमभिलाव, "निरभे पूल्व" ॥ ५ । ३ । २१ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥ लूयते लवनम् ॥ ३ ॥

निष्पाव पवन पव ।

निष्पवन निष्पाव "निरभे पूल्व" ॥ ५ । ३ । २१ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ पूयते पवन धान्यादेर्निर्बुसीकरणम् ॥ २ ॥ अलि पव ॥ ३ ॥

निष्ठेवष्ठीवनष्ठ्यूतष्ठेवनानि तु थूत्कृते ॥ १५७ ॥

निष्ठीवन निष्ठेव पुन्नीतलिङ्ग ॥ १ ॥ ष्ठीव्यते ष्ठावनम्, "ष्ठिवुक्लमुचमां शिति" ॥ ७ । ३ । ७५ ॥ इति दीर्घत्वम् ॥ २ ॥ भावे क्ते ष्ठ्यूतम्, ॥ ३ ॥ 'लघोरुपधाया' ॥ ७ । ३ । ८६ ॥ इति गुणे ष्ठेवनम् ॥४॥ थूत्करण थूत्कृतम् तत्र ॥५॥१५७॥

निवृत्ति स्यादुपरमो व्यवोपाङ्भ्य परा रति: ।

निवर्तन निवृत्ति ॥ १ ॥ उपरमणमुपरम "उपसोपरमौ" ॥ ४ । ३ । ५७ ॥ इति वृद्धेरभाव ॥ २ ॥ व्यवोपाङ्भ्य परा रति, विरमण विरति ॥ ३ ॥ एवमवरति ॥ ४ ॥ उपरति ॥ ५ ॥ आरति ॥ ६ ॥

विधूनन विधुवन

धूञ् कम्पने तात् 'धूञ्प्रीञो ' ॥ ४ । २ । १८ ॥ इति अनटि विधूननम् ॥ १ ॥ 'धूत् विधूनने विधूयते विधुवनम् कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ २ ॥

रिङ्खण स्खलन समे ॥ १५८ ॥

'रिखु गतौ' रिङ्ख्यत रिङ्खणम् ॥ १ ॥ स्खल्यते स्खलनम् ॥ २ ॥ १५८ ॥

रक्षणत्राणे

भ्रेषो भ्रशो यथोचितात् ।

यथोचिताद् रूपाद् भ्रशोऽपपात, भ्रेषण भ्रेष ॥ १ ॥

अभावो नाशे

न भाव सत्ता अभाव ॥ १ ॥ नशन नाशस्तत्र ॥ २ ॥

सक्रामसक्रमौ दुर्गसचरे ॥ १५३ ॥

सक्राम्यत्यनेन सक्राम घनि बाहुलकाद् वृद्धि ॥ १ ॥ "मोऽकमि" ॥ ४ । ३ । ५५ ॥ इति वृद्धिनिषेधे सक्रम, पुंल्लीयलिङ्गावेतौ ॥२॥ दुर्गे सचरतऽनेन दुर्गसचरस्तत्र "गोचरसंचर-"॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ १५३ ॥

नीवाकस्तु प्रयाम स्यात्

नियत वचन नीवाक तुलाधृताऽनाधिक्यम्, क्रियादरो वा ॥ १ ॥ प्रयमन प्रयाम ॥ २ ॥

अवेक्षा प्रतिजागर ।

अवेक्षणमवेक्षा अवधानमित्यर्थ ॥ १ ॥ प्रतिजागरण प्रतिजागर ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वासौ

विश्रम्भण विश्रम्भ ॥ १ ॥ विश्वसन विश्वास ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमन परिणाम ॥१॥ विक्रियते विक्रिया, विकार विकृती अपि ॥२॥१५४॥

चक्रावर्त्तो भ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने ।

चक्रेण आवर्त्तन चक्रावर्त्त ॥ १ ॥ भ्रमण भ्रम ॥ २ ॥ क्तौ भ्रान्ति ॥ ॥ ३ ॥ 'तॄभ्रमि" ॥ (उणा–६११) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमि ॥ ४ ॥ घरणम्, घूर्णन वा घूर्णि, त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गा 'हृर्णिघूर्णि" ॥ (उणा–६३७) ॥ इति णौ निपात्यते ॥ ५ ॥ घूर्ण्यते घूर्णनम्, तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विसवाद

विप्रलम्भन विप्रलम्भ "उपसर्गात् खल्घञोश्च" ॥ ४ । ४ । १०७ ॥ इति घनि नो त ॥ १ ॥ विसवदन विसवाद ॥ २ ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥ १५५ ॥

विलम्भन विलम्भ ॥ १ ॥ अतिसृज्यतेऽतिसर्जन समर्पणमित्यर्थ ॥२॥ १५५॥

उपलम्भस्त्वनुभव

उपलम्भनमुपलम्भ ॥ १ ॥ अनुभवनमनुभव ॥ २ ॥

प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।

प्रतिलम्भन प्रतिलम्भ ॥ १ ॥ लभ्यते लम्भनम् ॥ २ ॥

नियोगे विधिसंप्रैषौ

नियोजन नियोगस्तत्र ॥ १ ॥ विधीयते विधि पुलिङ्ग ॥ २ ॥ संप्रेषणं संप्रैष ॥ ३ ॥

विनियोगोऽर्पण फले ॥ १५६ ॥

विनियोजन विनियोग, फलविषयमर्पणम् ॥ १ ॥ १५६ ॥

लवोऽभिलावो लवनम्

लवनं लव ॥ १ ॥ अभिलवनमभिलाव, "निरभे पूल्व" ॥ ५ । ३ । २१ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥ लूयते लवनम् ॥ ३ ॥

निष्पाव पवन पव ।

निष्पवन निष्पाव "निरभे पूल्व" ॥ ५ । ३ । २१ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ पूयते पवन धान्यादेर्निर्तुषीकरणम् ॥ २ ॥ अलि पव ॥ ३ ॥

निष्ठेवष्ठीवनष्ठ्यूतष्ठेवनानि तु थूत्कृते ॥ १५७ ॥

निष्ठीवन निष्ठेव पुक्लीवलिङ्ग ॥ १ ॥ ष्ठीव्यते ष्ठीवनम्, "ष्ठिवुषिवोऽनटि वा" ॥ ४ । २ । ११२ ॥ इति दीर्घत्वम् ॥ २ ॥ भावे क्ते ष्ठ्यूतम्, ॥ ३ ॥ "लघोरुपान्त्यस्य" ॥ ४ । ३ । ४ ॥ इति गुणे ष्ठेवनम् ॥ ४ ॥ थूत्करण थूत्कृतम् तत्र ॥ ५ ॥ १५७ ॥

निवृत्ति स्यादुपरमो व्युपोपाड्भ्य परा रति: ।

निवर्त्तन निवृत्ति ॥ १ ॥ उपरमणमुपरम उद्यमोपरमौ" ॥ ४ । ३ । ५७ ॥ इति वृद्धेरभाव ॥ २ ॥ व्युपोपाड्भ्य परा रति विरमण विरति ॥ ३ ॥ एवमवरति ॥ ४ ॥ उपरति ॥ ५ ॥ आरति ॥ ६ ॥

विधूनन विधुवन

धूगो णयन्तात् धूगप्रीगो " ॥ ४ । २ । १८ ॥ इति अनटि विधूननम् ॥ १ ॥ 'धूत् विधूनने' विधूयत विधुवनम् कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ २ ॥

रिड्खण स्खलन समे ॥ १५८ ॥

'रिखु गतौ' रिड्ख्यत रिङ्खणम् ॥ १ ॥ स्खल्यते स्खलनम् ॥ २ ॥ १५८ ॥

रक्षणस्त्राणे

क्षेपो भ्रशो यथोचितात् ।

यथोचिताद् स्थाद् भ्रशाऽध पात , क्षेपण क्षेप ॥ १ ॥

अभावो नाशे

न भाव सत्ता अभाव ॥ १ ॥ नदा न नाशस्तत्र ॥ २ ॥

सक्रामसक्रमौ दुर्गसचरे ॥ १५३ ॥

सकाम-त्यनन सक्राम घमि बाहुलकाद् वृद्धि ॥ १ ॥ "मोऽकमि" ॥ ४ । ३ । ५५ ॥ इति वृद्धिनिषेधे सक्रम , पुस्लीबलिङ्गावेतौ ॥२॥ दुर्गं सचरतेऽनेन दुर्ग सनरस्तत्र "गोचरसंचर-"॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ १५३ ॥

नीवाकस्तु प्रयाम स्यात्

नियत वचन नीवाक तुलाधृताऽनाधिक्यम्, क्रियादरो वा ॥ १ ॥ प्रयमन प्रयाम ॥ २ ॥

अवेक्षा प्रतिजागर ।

अवेक्षणमवेक्षा अवधानमित्यथ ॥ १ ॥ प्रतिजागरण प्रतिजागर ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वासौ

विश्रम्भण विश्रम्भ ॥ १ ॥ विश्वसन विश्वास ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमन परिणाम ॥१॥ विक्रियते विक्रिया, विकार विकृती अपि ॥२॥१५४॥

चक्रावर्त्तो भ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने ।

चक्रेण आवत्तन चक्रावर्त्त ॥ १ ॥ भ्रमण भ्रम ॥ २ ॥ क्तौ भ्रान्ति ॥ ॥ ३ ॥ ' तॄभ्रमि " ॥ (उणा-६११) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमि ॥ ४ ॥ घरणम्, घूणन वा घूर्णि , त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गा ' हृर्णिघूर्णि " ॥ (उणा-६३७) ॥ इति णौ निपात्यते ॥ ५ ॥ घूर्ण्यते घूर्णनम्, तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विसवाद

विप्रलम्भन विप्रलम्भ "उपसर्गात् खल्घञोश्च" ॥ ४ । ४ । १०७ ॥ इति घञि नोऽन्त ॥ १ ॥ विसवदन विसवाद ॥ २ ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥ १५५ ॥

विलम्भन विलम्भ ॥ १ ॥ अतिसृज्यतेऽतिसर्जनं समर्पणमित्यथ ॥२॥१५५॥

उपलम्भस्त्वनुभव

उपलम्भनमुपलम्भ ॥ १ ॥ अनुभवनमनुभव ॥ २ ॥

प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।

प्रतिलम्भन प्रतिलम्भ ॥ १ ॥ लम्भ्यते लम्भनम् ॥ २ ॥

नियोगे विधिसंप्रैषौ

नियोजन नियागस्तत्र ॥ १ ॥ विधीयते विधि पुलिङ्ग ॥ २ ॥ संप्रेषण संप्रैष ॥ ३ ॥

विनियोगोऽर्पण फले ॥ १९६ ॥

विनियोजन विनियोग, फलविषयमर्पणम् ॥ १ ॥ १९६ ॥

लवोऽभिलावो लवनम्

लवनं लव ॥ १ ॥ अभिलवनमभिलाव, "निरने पूल्व" ॥ ५ । ३ । २१ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥ लूयते लवनम् ॥ ३ ॥

निष्पाव पवन पव ।

निष्पवनं निष्पाव "निरभे पूल्व" ॥ ५ । ३ । २१ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ पूयते पवन धान्यादेर्निर्बुसीकरणम् ॥ २ ॥ अलि पव ॥ ३ ॥

निष्ठेवष्ठीवनष्ठ्यूतष्ठेवनानि तु थूत्कृते ॥ १९७ ॥

निष्ठीवन निष्ठेव पुल्लिङ्ग ॥ १ ॥ ष्ठीव्यते ष्ठीवनम्, "ष्ठिवुक्लमुचमां शिति" ॥ ७ । ३ । ७५ ॥ इति दीर्घत्वम् ॥ २ ॥ भावे क्ते ष्ठ्यूतम्, ॥ ३ ॥ लघोरुपान्त्यस्य" ॥ ७ । ३ । ८६ ॥ इति गुणे ष्ठेवनम् ॥४॥ थूत्करण थूत्कृतम् तत्र ॥५॥१९७॥

निवृत्ति स्यादुपरमो व्यवोपाङ्भ्य परा रतिः ।

निवर्त्तन निवृत्ति ॥ १ ॥ उपरमणमुपरम "यमः समुपनिविषु च" ॥ ३ । ३ । ६३ ॥ इति वृद्ध्यभाव ॥ २ ॥ व्यवोपाङ्भ्यः परा रति विरमण विरति ॥ ३ ॥ एवमवरति ॥ ४ ॥ उपरति ॥ ५ ॥ आरति ॥ ६ ॥

विधूनन विधुवन

धूणो ण्यन्तात् 'धूञ्प्रीञोर्नुग्' ॥ ७ । ३ । ३७ ॥ इति अनटि विधूननम् ॥ १ ॥ 'धू विधूनने' विधूयते विधुवनम् कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ २ ॥

रिङ्खण स्खलन समे ॥ १९८ ॥

रिखु गतौ' रिङ्ख्यत रिङ्खणम् ॥ १ ॥ स्खल्यते स्खलनम् ॥ २ ॥ १९८ ॥

रक्षणस्त्राणे

भेषो भ्रषा यथोचितात् ।

यथोचिताद् रूपाद् भ्रशाऽप पात , भ्रेषण भ्रेष ॥ १ ॥

अभावो नाशे

न भाव, सत्ता अभाव ॥ १ ॥ नशन नाशस्तत्र ॥ २ ॥

सङ्क्रामसङ्क्रमौ दुर्गसचरे ॥ १५३ ॥

सङ्काम-त्सनन सङ्काम , घञि याहुलकाद् वृद्धि ॥ १ ॥ "मोऽकमि" ॥ ४ । ३ । ५५ ॥ इति वृद्धिनिषेधे सङ्कम , पुल्लीयलिङ्गावेतौ ॥२॥ दुर्गे सचरतऽनेन दुर्गसचरस्तत्र "गोचरसचर-"॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ १५३ ॥

नीवाकस्तु प्रयाम स्यात्

नियत वचन नीवाक तुलाधृताऽनाधिक्यम्, कियादरो वा ॥ १ ॥ प्रयमन प्रयाम ॥ २ ॥

अवेक्षा प्रतिजागर ।

अविक्षणमवेक्षा अवधानमित्यर्थ ॥ १ ॥ प्रतिजागरण प्रतिजागर ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वासौ

विश्रम्भण विश्रम्भ ॥ १ ॥ विश्वसन विश्वास ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमन परिणाम ॥१॥ विक्रियत विक्रिया, विकार विकृती अपि ॥२॥१५४॥

चक्रावर्त्तो भ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने ।

चक्रेण आवर्त्तन चक्रावर्त्त ॥ १ ॥ भ्रमण भ्रम ॥ २ ॥ क्तौ भ्रान्ति ॥ ३ ॥ 'तॄभ्रमि " ॥ (उणा–६११) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमि ॥ ४ ॥ घरणम्, घूर्णन वा घूर्णि त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गा ' हॄर्णिघूर्णि " ॥ (उणा–६३७) ॥ इति णौ निपात्यते ॥ ५ ॥ घूर्ण्यते घूर्णनम् तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विसंवाद

विप्रलम्भन विप्रलम्भ "उपसर्गात् खल्घञोश्च" ॥ ४ । ४ । १०७ ॥ इति घञि नोऽन्त ॥ १ ॥ विसंवदन विसंवाद ॥ २ ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥ १५५ ॥

विलम्भन विलम्भ ॥ १ ॥ अतिसृज्यतेऽतिसर्जन समर्पणमित्यर्थ ॥२॥ १५५॥

उपलम्भस्त्वनुभव

उपलम्भनमुपलम्भ ॥ १ ॥ अनुभवनमनुभव ॥ २ ॥

प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।

प्रतिलम्भन प्रतिलम्भ ॥ १ ॥ लभ्यते लम्भनम् ॥ २ ॥

नियोगे विधिसम्प्रैषौ

नियोजन नियोगस्तत्र ॥ १ ॥ विधायते विधि॰ पुलिङ्ग ॥ २ ॥ सम्प्रेषण सम्प्रैष ॥ ३ ॥

विनियोगोऽर्पण फले ॥ १९६ ॥

विनियोजन विनियोग , फलविषयमर्पणम् ॥ १ ॥ १९६ ॥

लवोऽभिलावो लवनम्

लवनं लव ॥ १ ॥ अभिलवनमभिलाव॰, "निरभे पूल्व" ॥ ५ । ३ । २१ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥ लूयते लवनम् ॥ ३ ॥

निष्पाव पवन पव ।

निष्पवन निष्पाव "निरभे पूल्व" ॥ ५ । ३ । २१ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ पूयते पवन धान्यादेर्निर्बुसीकरणम् ॥ २ ॥ अलि पव ॥ ३ ॥

निष्ठेवष्ठीवनष्ठ्यूतष्ठेवनानि तु थूत्कृते ॥ १९७ ॥

निष्ठीवन निष्ठेव पुङ्क्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ ष्ठीव्यते ष्ठीवनम्, "ष्ठिवुक्लमुचमां शिति" ॥ ४ । २ । ११२ ॥ इति दीर्घत्वम् ॥ २ ॥ भावे क्ते ष्ठ्यूतम्, ॥ ३ ॥ लघोरुपा "न्त्यस्य" ॥ ४ । ३ । ४ ॥ इति गुणे ष्ठेवनम् ॥४॥ थूत्करण थूत्कृतम् तत्र ॥५॥१९७॥

निवृत्ति स्यादुपरमो व्यवोपाङ्भ्य परा रति॰ ।

निवर्त्तन निवृत्ति ॥ १ ॥ उपरमणमुपरम 'उपमापरमौ' ॥ ४ । ३ । ५७ ॥ इति वृद्धेरभाव॰ ॥ २ ॥ व्यवोपाङ्भ्यः परा रति॰ विरमण विरति ॥ ३ ॥ एवमवरति ॥ ४ ॥ उपरति ॥ ५ ॥ आरति ॥ ६ ॥

विधूनन विधुवन

धूगो ण्यन्तात् 'धूग्प्रीगो " ॥ ४ । २ । १८ ॥ इति अनटि विधूननम् ॥ १ ॥ 'धूत् विधूनने विधूयते विधुवनम् कुटादित्वात् गुणाभाव ॥ २ ॥

रिङ्खण स्खलन समे ॥ १९८ ॥

'रिखु गतौ' रिङ्ख्यत रिङ्खणम् ॥ १ ॥ स्खल्यते स्खलनम् ॥ २ ॥ १९८ ॥

रक्षणत्राणे

भेषा भ्रशा यथोचितात् ।

यथोचितात् रूपाद् भ्रंशाऽपपात , भ्रेषण भ्रेष ॥ १ ॥

अभावो नाशे

न भाव सत्ता अभाव ॥ १ ॥ नशन नाशस्तत्र ॥ २ ॥

सङ्क्रामसङ्क्रमौ दुर्गमचरे ॥ १५३ ॥

सङ्काम-त्यनेन सङ्काम , घञि बाहुलकाद् वृद्धि ॥ १ ॥ मि
३ । ५५ ॥ इति वृद्धिनिषेधे सङ्क्रम , पुल्लीवलिङ्गावेतौ ॥२॥
सञ्चरस्तत्र "गोचरसचर-"॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ १५३

नीवाकस्तु प्रयाम स्यात्

नियत वचन नीवाक तुलाधृताऽनाधिक्यम्, क्रियादरो वा ॥ १ ॥
प्रयाम ॥ २ ॥

अवेक्षा प्रतिजागर ।

अवेक्षणमवेक्षा अवधानमित्यथ ॥ १ ॥ प्रतिजागरण प्रतिजागर ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वासौ

विश्रम्भण विश्रम्भ ॥ १ ॥ विश्वसन विश्वास ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमन परिणाम ॥१॥ विक्रियत विक्रिया, विकार विकृती अपि ॥२॥१५४॥

चक्रावर्तो भ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने ।

चक्रेण आवर्त्तन चक्रावर्त्त ॥ १ ॥ भ्रमण भ्रम ॥ २ ॥ क्तौ भ्रान्ति ॥
॥ ३ ॥ ' तृभ्रमि " ॥ (उणा–६११) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमि ॥ ४ ॥ घरणम्, घूर्णन
वा घूर्णि , त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गा हृणिघूर्णि " ॥ (उणा–६२७) ॥ इति णौ निपा
त्यते ॥ ५ ॥ घूर्ण्यते घूर्णनम् तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विसवाद

विप्रलम्भन विप्रलम्भ "उपसर्गात् खल्घञोश्च" ॥ ४ । ४ । १०७ ॥ इति
घञि नो'त ॥ १ ॥ विसवदन विसंवाद ॥ २ ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥ १५५ ॥

विलम्भन विलम्भ ॥ १ ॥ अतिसृज्यतेऽतिसर्जन समपणमित्यथ ॥२॥ ५५॥

उपलम्भस्त्वनुभव

बुद्धिशक्तिरष्टधा, प्रज्ञासामर्थ्यं निष्क्रमण निष्क्रम ॥ १ ॥ १६० ॥

सग्रहमाह--

इत्यादय क्रियाशब्दा लक्ष्या धातुषु लक्षणम् ।

एवप्रकारा सिद्धक्रियाशब्दा अन्येऽपि लक्षणीया , तेषा तु लक्षण प्रकृति प्रत्ययविभागप्रतिपत्तिधातुपारायणादिति ॥

अथान्ययानि वक्ष्यन्ते-

अथेति साधारणशब्दादनन्तरम् न व्ययन्ति-लिङ्गकारकनानात्वेऽपि न नाना रूपता प्रतिपद्यन्ते इति लिहादित्वादचि अव्ययानि स्वरादीनि, यदुक्तम्-

"सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" ॥ १ ॥

अत एव अलिङ्गानि द्वित्वादिसङ्ख्यारहितानि चैतानि । यदवोचाम लिङ्गानुशासने-

"नन्ता सङ्ख्या डतियुष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गका ।

पद वाक्यमव्यय चेत्यसदय च तद्बहुलम्' ॥१॥

पुक्लीबलिङ्गश्चायमव्ययशब्द ॥

स्व स्वर्गे

सुष्ठु अयते स्व, "सोरर्तेलुक् च" ॥ (उणा-९४६) ॥ इत्यर्, स्वरतीति वा विच् यथा- छायेव या स्वर्जलधजलेषु" ॥ १ ॥

भू रसातले ॥ १६१ ॥

भवन्त्यत्र भू , बाहुलकात् सुक् । यथा- भूर्लोक ' ॥ १ ॥ १६१ ॥

भुवो विहायसा व्योम्नि

भवन्त्यत्रेति भुव "मिथिरञ्जि ' ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस् यथा-

' भूर्भुव स्वस्त्रयावार स एष दशकन्धर ॥ १ ॥

वीना पक्षिणा हाय गतिम् अन्तत्वात् स्यति विहायसा विच् विहा पक्षिणस्ताना यस्यति वा बाहुलकादाप्रत्यय , यथा-"विहायसा पश्य विहङ्गराजम् ' ॥ २ ॥

द्यावाभूम्योस्तु रोदसी ।

रोदसी इति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । यथा-

' रव श्रवणभैरव स्थगितरोदसीकन्दर " ॥ १ ॥

उपरिष्टादुपर्यूर्ध्वे

ऊर्ध्वे देशे उपरिष्टात् उपरि ऊर्ध्वाद् रिरिष्टातावुपश्चास्य" ॥ ७ । २ । ११४ ॥ इति साधू । यथा-गिरेरुपरिष्टात् गिरेरुपरि ॥ १ ॥ २ ॥

रक्षण रक्षण, "यजिस्वपि" ॥ ५।३।८५॥ इति न ॥ १ ॥ त्रायते त्राणम्, अनट् तत्र ॥ २ ॥

ग्रहो ग्राहे

ग्रहणं ग्रह, "युवर्ण" ॥ ५।३।२८॥ इत्यल् ॥ १ ॥ बाहुलकाद् घञि ग्राहस्तत्र ॥ २ ॥

व्यधो वेधे

व्यधन व्यध "व्यधजप" ॥ ५।३।४७॥ इत्यल् ॥ १ ॥ विधत् विधाने इत्यनेकार्थत्वात् व्यधने वर्तते, वधन वेधस्तत्र ॥ २ ॥

क्षये क्षिया ।

क्षयण क्षयस्तत्र ॥ १ ॥ 'क्षिपूश् हिंसायाम्' क्षयण क्षिया पित्वादङ् ॥ २ ॥

स्फरण स्फुरणे

'स्फरत् स्फुरणे' स्फर्यते स्फरणम् ॥ १ ॥ स्फूर्ति स्फुरण तत्र ॥ २ ॥

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्यान ज्यानि "ग्लाहाज्य" ॥ ५।३।११८॥ इत्यनि ॥ १ ॥ जरण जर्णिस्तत्र "क्त्वादेरेवा तौ नोऽप्र" ॥ ४।२।६८॥ इति क्तेर्नत्वम् ॥ २ ॥

अथ वरो वृतौ ॥ १५९ ॥

वरण वर "युवर्ण" ॥ ५।३।२८॥ इति भावेऽल् व्रियतेऽसाविति कर्मणि वा। यत् कात्य –"तपाभिरिष्यते यस्तु देवेभ्य स वरो मत" ॥ १ ॥ वरण वतिस्तत्र ॥ २ ॥ ११५ ॥

समुच्चय समाहार

समुच्चयन समुच्चय ॥ १ ॥ समाहरण समाहार अनेकस्य एकत्र अध्यावाप ॥ २ ॥

अपहारापचयौ समौ ।

अपहरणमपहार ॥ १ ॥ अपचयनमपचय हानिरित्यर्थ, उपसर्गवैचित्र्याद्यभेद ॥ २ ॥

प्रत्याहार उपादान

प्रत्याहरण प्रत्याहार ॥ १ ॥ उपादायते उपादानम् ॥ २ ॥

बुद्धिशक्तिस्तु निष्क्रम ॥ १६० ॥

बुद्धिशक्तिरष्टधा, प्रज्ञासामर्थ्यं निष्क्रमण निष्कम ॥ १ ॥ १६० ॥
सम्रहमाह--

इत्यादय क्रियाशब्दा लक्ष्या धातुषु लक्षणम् ।

एवम्प्रकारा सिद्धक्रियाशब्दा अन्येऽपि लक्षणाया , तथा तु लक्षण प्रकृति प्रत्ययविभागप्रतिपत्तिधातुपारायणादिति ॥

अथाव्ययानि वक्ष्यन्ते-

अथेति साधारणशब्दादनन्तरम् न व्ययन्ति-लिङ्गकारकनानात्वेऽपि न नाना रूपता प्रतिपद्य ते इति लिङ्गादित्वादव्ययानि स्वरादीनि, यदुक्तम्-

"सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वषु यन्न व्येति तदव्ययम्" ॥ १ ॥

अत एव अलिङ्गानि द्विवादिसख्यारहितानि चैतानि । यदवोचाम लिङ्गानुशासने-

"न ता सख्या इतियुष्मदस्मच स्युरलिङ्गका ।
पद वाक्यमव्यय वेत्यसख्य च तद्बहुलम्" ॥१॥

पुल्लीवल्लिङ्गश्चायमव्ययशब्द ॥

स्व स्वर्गे

सुष्ठु अयते स्व, "सोरर्त्तेलुक् च" ॥ (उणा-९४६) ॥ इत्वर्, स्वरतीति वा विच् यथा- 'छायेव या स्वजलधजलेषु" ॥ १ ॥

भू रसातले ॥ १६१ ॥

भवन्त्यत्र भू, बाहुलकात् सुक् । यथा- भूर्लोक ' ॥ १ ॥ १६१ ॥

भुवो विहायसा व्योम्नि

भवन्त्यत्रेति भुव , "भिथिराञ्जि ' ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस् यथा-

भूर्भुव स्वस्त्रयावार स एष दशकन्धर ॥ १ ॥

वीना पक्षिणा हाय गतिम् अन्तत्वात् स्यति विहायसा विच् विहा पक्षिणस्ताना मस्यति वा बाहुलकादाप्रत्यय , यथा-"विहायसा पश्य विहङ्गराजम्" ॥ २ ॥

द्यावाभूम्योस्तु रोदसी ।

रोदसी इति विभक्तस्त तत्प्रतिरूपकमव्ययम् । यथा-

' रव श्रवणभैरव स्थगितरोदसीकन्दर ' ॥ १ ॥

उपरिष्टादुपर्यूर्ध्वे

ऊर्ध्वे देश उपरिष्टात् उपरि ऊर्ध्वाद् रिरिष्टातावुपश्चास्य ' ॥ ७ । २ । ११४ ॥ इति साधु । यथा-गिरेरुपरिष्टाद् गिरेरुपरि ॥ १ ॥ २ ॥

स्यादधस्तादधोऽप्यवाक् ॥ १६२ ॥

अपर दशऽधस्तात, अध "पूर्वावराधरेभ्यो-" ॥ ७ । २ । ११५ ॥ इत्यस्तादर्थे प्रत्ययो अधादेशश्च । यथा-गिरेरधस्तात, गिररध ॥ १ ॥ २ ॥ १६२ ॥

वर्जने त्वन्तरेणर्त्ते हिरुग् नाना पृथग् विना ।

अन्तरेणति तृतीया तप्रतिरूपकमव्ययम् यथा-"त्वामन्तरेण नहि सम्प्रति कश्चिदीश" ॥१॥ ऋते इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । यथा-' ऋते कृशानोनहि मन्त्रपूतम् ' ॥२॥ हिनोति हिरुक् ' मृगादय " ॥ (उणा-८७०) इति निपात्यते, यथा-"हिरुक्कर्मणां मोक्ष '' कर्मक्षये मोक्ष इत्यथ ॥ ३ ॥ न आनयति नाना " डित् " ॥ (उणा-६०५) ॥ इत्याप्रत्यय '' । यथा-"नाना नारी निष्फला लोकयात्रा'' ॥४॥ प्रथते पृथक् "ऋधिप्रथि-" ॥ (उणा-८७४) ॥ इति किल्यजि साधु । यथा-"त्वत्त पृथग् नास्ति बन्धु " ॥५॥ विनयति निषेधयति विना ' डित् ' ॥ (उणा-६०५) ॥ इत्याप्रत्यय यथा-"विना वात विना वर्षम्" ॥ ६ ॥

साक सत्रा सम सार्द्धममा सह

एते परस्पर तुल्यार्थो स्यति सा विच् तं कामयते साक विच् ॥ १ ॥ सत् त्रायते सत्रा विच्, यथा-"सत्रा कलत्रैर्गाहस्थ्यम्' ॥ २ ॥ सगतममति सम विच् ॥३॥ स्यति सास्तेन रुध्यति सार्द्धम्, "सोरेतेरम्" ॥ (उणा-९३४) ॥ इत्युपलक्षणादम् ॥ ४ ॥ न मात्यमा "डित्' ॥ (उणा-६०५) ॥ इत्याप्रत्यय ॥ ५ ॥ सहते सह यथाऽस्मदुपज्ञे द्व्याश्रयमहाकाव्ये-

"पुलिनानि सह क्षौमै सरासि नभसा समम् ।
उद्यौतन्यस्माऽब्जाऽमिष मेघा साक कैलाससानुभि ॥ १ ॥ ६ ॥

कृत त्वलम् ॥ १६३ ॥

भवत्वस्तु च किं तुल्या

कृतम् भवतु अस्तु च त्रय स्याद्य तप्रतिरूपका अ यथा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अलनमलम् बाहुलकादम् ॥ ४ ॥ कौति किप् ' कोर्डिम्'' ॥ (उणा-९३९) ॥ यथा द्व्याश्रये-

"गोत्रेण पुष्करावर्त्त ! किं त्वया गर्जितै कृतम् ? ।
विद्युताऽल भवत्वाद्रिर्हसा ऊत्तुर्भिल धनम् ' ॥ ५ ॥ १६३ ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ।

प्रायण प्रेत्य । यथा-"अन्यो धन प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ते" ॥ १ ॥ अमुष्मिन्नमुत्र, यथा "अमुत्र भविता यत् ते तच्चिन्तय शुभाशुभम्" ॥ २ ॥

तूष्णीं तूष्णीका जोष च मौने

'तुष तुष्टौ' तूषति तूष्णीम्, "तूषेरीम् णोऽन्तश्च" ॥ (उणा-१४०) ॥ इति साधु , यथा-"मुनिस्तूष्णीमास्ते" ॥ १ ॥ कुत्सितमल्पमज्ञात वा तूष्णी तूष्णीकाम्, "तूष्णीकाम्" ॥ ७ । ३ । ३२ ॥ इति साधु , अथ कुत्सितादिविशिष्टे मौने वर्त्तते, यथा-"मुनि तूष्णीकामास्ते" ॥ २ ॥ जुष्यते जोषम्, बाहुलकादम् । यथा-"जोषमास्ते" ॥ ३ ॥

दिष्ट्या तु सम्मदे ॥ १६४ ॥

दिशति दिष्ट्या "वृमिथिदिशिभ्य " ॥ (उणा-६०१) ॥ इति त्यादिरा-प्रत्यय । यथा-' दिष्ट्या पुत्रो जात ," समुपजोषमपि ॥ १ ॥ १६४ ॥

परित सर्वतो विष्वक् समन्ताच्च समन्तत ।

"पर्यभे सर्वोभये" ॥ ७ । २ । ८३ ॥ इति तसौ परित । यथा-परितो ग्रामम् ॥ १ ॥ सर्वासु दिक्षु सर्वत यथा-सर्वतो ग्रामम, ॥२॥ विश्वगञ्चति विष्वक्, यथा-"विष्वग् व्याप्य स्थितो महीम्" ॥ ३ ॥ समन्ततोऽतति समन्तात् विच्, पञ्चम्यन्त प्रतिरूपक वा । यथा-"समन्ताद् वाति मारुत " ॥ ४ ॥ सम ततस्तसन्त । यथा-"येन चक्रे सम तत " ॥ ५ ॥

पुर पुरस्तात् पुरतोऽग्रत

पूर्वे देशे पुर , पुरस्तात "पूर्वापराधर" ॥ ७ । २ । ९८ ॥ इत्यसु अस्तात् प्रत्ययौ पुरादशश्च ॥ १ ॥ २ ॥ पुर तसाति पुरत ॥ ३ ॥ अग्रऽग्रत आद्यादित्वात् तसु । यथा-पुर सर पुरस्ताद् गच्छति, पुरतो गच्छति, अग्रत सर ॥४॥

प्रायस्तु भूमनि ॥ १६५ ॥

प्रैति प्राय "असु ' ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यसु । यथा-"प्राय प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादर ' ॥ १ ॥ १६५ ॥

साम्प्रतमधुनेदानी सम्प्रत्येतर्हि

साम्प्रत विभक्त्यन्तरूपकम् । यथा आमाज्ञात्यतिका साम्प्रत वर्त्तते तयो "॥ १॥ अस्मिन् कालऽधुना, इदानीम् एतर्हि ' सदाधुनेदानींतदानीमेतर्हि ' ॥ ७ । २ । ९६॥ इति साधव यथा- 'अधुना तस्य विस्तीर्णविभवा घस्य के वयम् ? ' । "इदानीं त्व नाथ " ' भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते" इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ सम्प्रथत सम्प्रति

"प्रमेर्डुक् च वा" ॥ (उणा-६४७) ॥ इति ति, सम्प्रतिरिदानीं इति वा "तिष्ठ द्गुवित्यादय" ॥ ३ । १ । ३६ ॥ इति साधु यथा-"सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुम्" ॥५॥

अथाञ्जसा ।

द्राक् स्रागर झटित्याशु मङ्क्ष्वह्नाय च सत्वरम् ॥ १६६ ॥

अञ्जयति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययम् । यथा-"यद्वाऽञ्जसा जयति ब्रह्मलोकम्" ॥१॥ द्रवति द्राक् "दाशादय" ॥ (उणा-८७०) ॥ इति निपात्यते यथा-"द्राग् विद्रुत कातरे" ॥२॥ स्राक् "सर्त्त्वभिधारिका" ॥ ३ ॥ इयर्त्यरं बाहुलकादम्, यथा-"अरं याति तुरङ्गम" ॥ ४ ॥ झगदित्यनुकरणादिती झटिति "इतावतो लुक्" ॥७। २ । १४६ ॥ इति साधु । यथा-"आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमाभिमुखी भूत" ॥५॥ अश्नुते आशु "कृवापाजि" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण्, यथा-"आश्व येहि मम सीधुभाजनात्, ॥६॥ मजति मङ्क्षु "मस्जीष्यशिभ्य सुक्" ॥ (उणा-८२६) ॥ यथा-"मङ्क्षूद्पादि पुरत पटलैरलानाम ॥ ७ ॥ अह्नायति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । यथा- 'अह्नाय सा नियमज क्रममुत्ससर्ज"॥८॥सत्वरम्॥९॥

सदा सनाऽनिशं शश्वत्

सर्वस्मिन् काले सदा "सदाऽधुनेदानीं" ॥ ७ । ० । ९६ ॥ इति साधु । यथा-"सदा पुराडाशपवित्रिताधरे" सर्वदाऽपि ॥ १ ॥ सनोति सना "सनिक्षमि" ॥ (उणा-६०४) इत्याप्रत्यय यथा-सनातन , सनत्, सनादित्यपि यथा-सनत्कुमार सनात् कुमार ॥ २ ॥ न निशाम्यति अनिशम् 'गमिजमि" ॥ (उणा-९३७) ॥ इति डिदम् । यथा-"ये नम त्वनिश जिनम्' ॥ ३ ॥ शशति शश्वत "सश्वद्" ॥ (उणा-८८२) ॥ इति निपात्यते । यथा-"शश्वत् पठति छात्र ' ॥ ४ ॥

भूयोऽभीक्ष्ण पुन पुनः ।

असकृन्मुहु

भवति भूय " विहायस्- " ॥ (उणा ९७) ॥ इत्यसि निपात्यते यथा-"भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा ससूच्य दुरवट्टितम्" ॥१॥ अभाक्ष्यते अभीक्ष्णम् ' भ्रूणतृण- " ॥ (उणा-१८६) ॥ इति बाहुलका मा तो निपात्यत यथा-'तक्ष्णोतीव तथाऽ याऽभीक्ष्ण तीक्ष्णाक्षरक्षार ॥ २ ॥ पुनाति पुन पूम य मिभ्य -" ॥ (उणा-९४७) ॥ इत्यर् पुनादेशश्च आभीक्ष्ण्य द्वित्वे पुन पुन । यथा-"पुन पुनरिदं त्वामेवमभ्यर्थय' ॥ ३ ॥ एको वारोऽस्य सकृत् "एकात् सकृच्चास्य" ॥७ । २ । ११॥ इति साधु न सकृत् असकृत् । यथा- ग-त-यमहिन वियदि

स्वसकृद् ब्रुवाणा" ॥४॥ मुह्यति मुहु "मुहिमिथ्यादे कित्" ॥ (उणा-१०००) ॥ इत्युस् । यथा-"यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमानन तव" ॥ ५ ॥

सायं तु दिनान्ते

स्यति सायम्, 'स्यतेर्णित्" ॥ (उणा-९३६) ॥ इत्यम् । यथा-"साय प्रातरमी पुण्यमग्निहोत्रमुपासते" सायतनी सन्ध्या ॥ १ ॥

दिवसे दिवा ॥ १६७ ॥

दाव्यन्त्यत्र दिवा " दिविपुरि-" ॥ (उणा-५९९) ॥ इति किदाप्रत्यय । यथा-दिवाकर ॥ १ ॥ १६७ ॥

सहसैकपदे सद्योऽकस्मात् सपदि तत्क्षणे ।

सह स्यति सहसा "ड्ति" ॥ (उणा-६०५) ॥ इत्या, विभक्त्यन्तप्रतिरूपको चा । यथा 'सहसा विदधीत न क्रियाम्' ॥१॥ एकपदे विभक्त्यन्तप्रतिरूपकम्, यथा "अयमेकपदे तया वियोग ॥ २ समानेऽहनि सद्य " सद्योऽद्यपरेद्यवि-" ॥ ७ । २ । ९७ ॥ इति साधु । यथा-'सद्य पतति मासेन ॥ ३ ॥ अकस्मादिति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकम् । यथा-अकस्मादायात ॥४॥ सपद्यते सपदि 'पादपठि-" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ स्वरादिगणपाठात् समो मलोप । यथा- सपदि प्रदह त्युपेक्षितोऽस्मि " ॥ ५ ॥

चिराय चिररात्राय चिरस्य च चिराच्चिरम् ॥ १६८ ॥
चिरेण दीर्घकालार्थे

एते विभक्त्यन्तप्रतिरूपका । यथा- चिराय निधनो भूत्वा भवत्यहो महाधन ॥ १ ॥ चिररात्राय यजते ॥ २ ॥ 'चिरस्य धनलब्धाऽसि ॥३॥ चिराद् दृष्टाऽसि ॥ ४ ॥ चिरतनमिद वृत्त वलीषु तस्या स्खलिता " ॥ ५ ॥ १६८ ॥ प्रपेदिरे चिरेण नाभि प्रथमोदबिन्दव ' ॥ ६ ॥

कदाचिज्जातु कर्हिचित् ।

अन्योऽन्य पर्याया एते । यथा-"न कदाचिदनीदृश जगत्" ॥१॥ जायते जातु यथा न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति" ॥२॥ कर्हिचिद् भवति ॥ ३ ॥

दोषा नक्तमुषा रात्रौ

दुष्यति दोषा सनिक्षमि ' ॥ (उणा-६०४) ॥ इत्याप्रत्यय यथा दोषा मन्यमहे ॥१॥ नश्यति भास्वानत्र नक्तम्, " नशिनूभ्या नक्तनूनौ च ' ॥ (उणा-
७८

१६५) ॥ इत्यम् । यथा नक्तञ्चरः ॥ २ ॥ उपरयुपा बाहुलकात् डिदाप्रत्यय' । यथा-उपातनो वायु ॥ ३ ॥

प्रगे प्रातरहर्मुखे ॥ १६९ ॥

प्रगे इति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकम् । यथा-प्रगेतनो वायु ॥ १ ॥ प्रकर्षेणातति अत्र प्रात , "प्रादतरङ्" ॥ (उणा-९४५) ॥ यथा-"प्रातरेव समुत्थाय" ॥ २ ॥ १६९ ॥

तिर्यगर्थे तिर साचि

तरति तिर "मिथिरजि" ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस्, यथा-तिर कृत्वा काष्ठ गत । परिभूतेऽन्तर्ध्युपचारात् यथा-तिरस्कृतोऽरि ॥ १ ॥ सचते सा चि "कमिवमि-" ॥ (उणा-६१८) ॥ इति बहुवचनात् णिदि यथा-"साचि लोचनयुग रमयन्ती ॥ २ ॥

निष्फले तु वृथा मुधा ।

वृणोति वृथा 'वृमिथि-" ॥ (उणा-६०१) ॥ इति थादि किदाप्रत्यय' यथा-वृथा दुग्धोऽनड्वान् ॥ १ ॥ मुञ्चति मुधा "मुचिस्वदध च" ॥ (उणा-६०२) ॥ इत्याप्रत्यय यथा- 'मुग्धे ! मुधा ताम्यसि" ॥ २ ॥

मृषा मिथ्याऽनृते

मृष्यते मृषा 'दिविपुरि " ॥ (उणा-५९९) ॥ इति किदा यथा-मृषा वदाति, मृषोद्यम् । ॥ १ ॥ मेथति मिथ्या "वृमिथि-" ॥ (उणा-६०१) ॥ इति थादि किदाप्रत्यय यथा-"मिथ्यावादिनि ! दूतीति" ॥ २ ॥

अभ्यर्णे समया निकषा हिरुक् ॥ १७० ॥

समेति समया ॥ १ ॥ निकषति निकषा समिणुनिकषिभ्यामा " ॥ (उणा-५९८) ॥ इति साधू यथा-समया पर्वत नदी ॥ १ ॥ ' लङ्का निकषा हनिष्यति ' ॥ २ ॥ हिनोति हिरुक् यथा-मध्या हिरुक् ॥ ३ ॥ १७० ॥

श सुखे

शाम्यति शम्,"गमिजमि-" ॥ (उणा-९३७) ॥ इति डिदम् । यथा-शकर ॥ १ ॥

बलवत् सुष्ठु किमुतातीव निर्भरे ।

बल वाति बलवत् ' सन्वद्दहत्- ॥ (उणा-८८२) ॥ इति निपात्यते यथा-"बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यय चेत ॥ १ ॥ शोभन तिष्ठतीति सुष्ठु दु स्थप '

॥(उणा-७३२)॥इति किदु , "भीरुष्ठानादित्वात् षत्वम् । यथा-"सु'ष्ठु खल्विदमुच्यते" ॥ २ ॥ किमूयत किमुत "पुतपित्त-" ॥ (उणा-२०८) ॥ इति निपात्यते यथा-किमुत ब्रह्मविनिमि ॥३॥ न तीवलतीव अव्ययसमुदायो वा । यथा-"अतीवक्षुन् पिपासितात्' स्वती अपि यथा-सुसिक्त आम्र फलति, अतिसिक्त इति ॥ ४ ॥

प्राक् पुरा प्रथमे

प्राश्चति प्राक् यथा-"प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागर" ॥१॥ पुरति पुरा "दिविपुरि' ॥ (उणा-५९९) ॥ इति किदा । यथा-पुराकृतम् ॥ २ ॥

सवद् वर्षे

सवदति सवत् "सश्चद्-" ॥ (उणा-८८२) ॥ इति निपात्यते यथा-विक्रम-सवत्, सिद्धहेमकुमारसवदिति ॥ १ ॥

परस्परे मिथ ॥ १७१ ॥

मिथ्यते मिथ "मिथिरञ्जि-" ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस्, यथा-मिथ प्रहरत ॥ १ ॥ १७१ ॥

उषा निशान्ते

उषत्युषा, यथा-उषातन ॥ १ ॥

अल्पे किञ्चिन्मनागीषच्च किञ्चन ।

किमपि चिनोति किञ्चित्, यथा-"किञ्चित् कुञ्चितलोचनाभिरसकृत् घ्राता कद म्बानिला" ॥१॥ मन्यते मनाक् "द्रागादय" ॥ (उणा-८७०) ॥ इति निपात्यते । यथा-' ब्रूते मनाग् नन्दनम्" ॥ २ ॥ इषति ईषत् "सश्चद्" (उणा-८८२) इति निपात्यते । यथा-ईषत्पाण्डु ॥ ३ ॥ किमपि चनति किञ्चन । यथा-प्राचीमङ्कुरयन्ति किञ्चन रुचो राजीवजीवातव ॥ ४ ॥

आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमूत च ॥ १७२ ॥

वितर्को विकल्प पक्षान्तरम्, आजुहोत्याहो विच् । यथा-अय स्थाणुराहो पुरुष ॥ १॥ उताजुहोत्युताहो । यथा-"उताहास्विद् भवेद् राजा नल परपुरजय" ॥२॥ किमुतेत्यव्ययसमुदाय । यथा-किमुत रज्जु , किमुत सर्प ? ॥३॥ कौति किम् । यथा-किं रज्जु , किं सर्प ? ॥४॥ किमु इत्यव्ययसमुदाय । यथा-' खेदयेत् किमु मान चेत्" ॥ ५ ॥ अव्यते उत "पुतपित्त-" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपात्यते । यथा-"एकमेव वर पुसाम् उत राज्यमुताश्रम" ॥ ६ ॥ १७२ ॥

इतिह स्यात् सम्प्रदाये

इति इत्त जिहीते इतिह, अव्ययसमुदायो वा। यथा-इतिह स्माहुराचार्याः ॥१॥

हेतौ यत् तद् यतस्तत ।

यजते यद् ॥ १ ॥ तनोति तद् "तनिलाजियजि" ॥ (उणा-८९५) ॥ इति उद्। यथा यत् सभासु प्रगल्भसे तत् पूज्योऽसि ॥ २ ॥ यतस्तत इत्येतौ विभक्त्यन्तप्रतिरूपकौ। यथा-यतो विद्वांस्तत सभ्य, येन-तेनावपि । यथा-यन दाता तेन श्लाघ्य इत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥

सबोधनेऽङ्ग भो प्याट् पाट् हे है हहो अरेऽयि रे ॥१७३॥

अङ्गत्यङ्ग यथा-अङ्गानङ्ग ! ॥ १ ॥ भाति भो । बाहुलकात् डोः, यथा-भो ! भार्गव ! ॥ २ ॥ अप्यटति प्याट् पृषोदरादित्वात्, यथा प्याट् ! पावक ! ॥ ३ ॥ पाटयति पाट् यथा--पाट् ! पार्थ ! ॥४॥ हिनोति हे विच्। यथा-हे ! हेरम्बिक मम्वेति ॥५॥ हिनोति है बाहुलकाद् डै, यथा-है ! बाह्वले ! ॥ ६ ॥ ह जुहोति हहो। यथा "हहो ! तिष्ठ सखे ! विवेकबहुभि प्राप्तोऽसि पुण्यैर्मया" ॥ ७ ॥ न रिणात्यरे विच्। यथा-अरे ! क्षत्रियखेट ! ॥ ८ ॥ एत्ययि "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा ६०६) ॥ यथा--अये ! जीवितनाथ ! जीवसि ॥ ९ ॥ रिणाति रे यथा--रे ! चेटा ॥ १० ॥ अहो, अरेरे इत्यादयोऽपि ॥ १७३ ॥

श्रौषड् वौषड् वषट् स्वाहा स्वधा देवहविर्हुतौ ।

श्रूयते श्रौषट्, वाति वौषट्, उह्यते वषट् एते बाहुलकात् क्विब ता निपात्य ते यथा अस्तु श्रौषट् ॥ १ ॥ व्रीही वौषट् ॥ २ ॥ वषडिन्द्राय ॥ ३ ॥ सुष्ठु ब्रूते स्वाहा "सो ब्रूग आह च" ॥ (उणा-६०३) ॥ इत्याप्रत्यय, आहादेशश्च। यथा-स्वाहा देवेभ्य ॥ ४ ॥ स्वदत स्वधा "सुचिस्वदेर्ध च" ॥ (उणा-६०२) ॥ इत्याप्रत्यय यथा-स्वधा पितृभ्य ॥ ५ ॥

रहस्युपांशु

उपाश्नुते उपांशु "अशेराश्नोऽन्तश्च" ॥ (उणा ७१९) ॥ इत्यु । यथा-तेषामुपांशु वध प्रकुर्वीत ॥ १ ॥

मध्येऽन्तरन्तरेणान्तरेऽन्तरा ॥ १७४ ॥

अमत्यन्त पृसनि-' ॥ (उणा--९४७) ॥ इत्यर् अन्तादेशश्च। यथा - "गृहस्यान्तर्विगाहत" ॥ १ ॥ अन्तरेणति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकम् यथा-- अन्तरेण

गन्धमादन माल्यवन्त चोत्तरा कुरव '' ॥२॥ अन्तर सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । यथा–
' आवयोरन्तरे जाता पवता सरितो द्रुमा ' ॥ ३ ॥ अन्तो राति अन्तरा ''टित्''
॥ (उणा-६०५) ॥ इत्या । यथा–''अन्तरा निषध नाल च विदेहा '' ॥४॥१७४॥

प्रादुराविः प्रकाशे स्यात्

प्राति प्रादु "स्वर्ति " ॥ (उणा–९९७) ॥ इत्युस् । यथा ''प्रादुरासाद्वसुधरा''
॥ १ ॥ अवत्यावि ' अवेणित्'' ॥ (उणा–९९५) ॥ इतास् । यथा–"तपामाविर-
भूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ॥ २ ॥

अभावे त्व न नो नहि ।

अतति अ "क्वचित्'' ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड यथा-''अविप्र इव भाषसे"
विप्रश्न नृप इत्यथ ॥ १ ॥ नह्यति न । यथा–' नैक सुप्तेषु जागृयात्'' ॥२॥ नयति
नो बाहुलकात् डो । यथा –नो जानीम किमत्र विधास्यति ॥ ३ ॥ नह्यति नहि
पदिपठि-'' ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इ, अव्ययसमुदायो वा यथा–नहि
भारुगत निवत्तत ॥ ४ ॥

हठे प्रसह्य

प्रहसन पूर्वे प्रसह्य । यथा– 'प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चोरा '' ॥ १ ॥

मा मास्म वारणे

माति मा ''डित्'' ॥ (उणा ६०५) ॥ इत्याप्रत्यय । यथा–''कुण्ठ सिद्ध-
पते कृपाण इति रे ! मा भषत क्षत्रिया '' । ॥ १ ॥ मास्मेत्यव्ययसमुदाय । यथा–
' प्राश्रुड् जातति हे ! भूपा ! मास्म त्यजत काननम्' ॥ २ ॥

अस्तमदर्शने ॥ १७५ ॥

अस्यतेऽस्त बाहुलकात् तम् । यथा ''अस्तगते शशिनीति'' ॥ १ ॥ १७५ ॥

अकामानुमतौ कामम्

आदावनिच्छायां पश्चादङ्गीकारे इत्यथ, काम्यते काम बाहुलकादम् । यथा
''काम भवन्तु सरितो भुवि सुप्रतिष्ठा '' ॥ १ ॥

स्यादों आ परम मते ।

मतमभ्युपगमस्तत्र, अवत्योम् अवेम ' ॥ (उणा-९३३) ॥ इति म
"मन्यवि " ॥ ४ । १ । १०९ ॥ इत्युपान्त्यन ऊत्वम् ततो गुण यथा - ओ